

ZAKLJUČNI IZVJEŠTAJ

NEZAVISNE MEĐUNARODNE KOMISIJE ZA ISTRAŽIVANJE STRADANJA SVIH NARODA U SREBRENIČKOJ REGIJI U PERIODU OD 1992. DO 1995. GODINE

Gideon Grajf, Izrael (Predsjednik)

Juki Osa, Japan (Potpredsjednik)

Stiven Mejer, Sjedinjene Američke Države (Član Komisije)

Lorens Armand Frenč, Sjedinjene Američke Države (Član Komisije)

Rodžer Bajard, Australija (Član Komisije)

Marija Đurić, Republika Srbija (Član Komisije)

Adenrele Šinaba, Savezna Republika Nigerija (Član Komisije)

Đuzepe Zakarija, Republika Italija (Član Komisije)

Valter Manošek, Republika Austrija (Član Komisije)

Markus Goldbah, Savezna Republika Njemačka (Član Komisije)

2020.

SADRŽAJ

UVOD	13
U SPOMEN	16
PREDGOVOR	17
POGLAVLJE 1	
Valter Manošek (Walter Manoschek)	
Sudske odluke u vezi sa srebreničkom regijom: kvantitativna analiza	19
1. Uvod	19
2. U vezi sa klasifikacijom zločina počinjenih u Srebrenici kao „genocida“	22
3. Sudske odluke u vezi sa srebreničkom regijom	24
Prilozi	28
<i>Prilog 1</i> Postupci pred Sudom BiH u vezi sa srebreničkom regijom	28
<i>Prilog 2</i> Genocid, Član 171.	43
<i>Prilog 3</i> Zločini protiv čovječnosti, Član 172.	44
Lista akronima	46
Bibliografija	47
POGLAVLJE 2	
Markus Goldbah (Markus Goldbach)	
Pravni nalazi o Srebrenici	49
1. Uvod u Konvenciju o genocidu	49
2. Pravna analiza: Uništenje znatnog dijela grupe	51
2.1. Uništenje	51
2.1.1. Grupa	52
2.1.2. Znatan dio	52
2.1.3. Značajan dio prije nego znatan dio?	55
2.1.4. Važan dio prije nego znatan dio?	59
2.1.4.1. Strateška pozicija Srebrenice	60

2.1.4.2. Snažan primjer svim Muslimanima	60
2.2. Namjera uništenja	61
3. Pozadinske činjenice	65
3.1. Vojni konflikt	65
3.1.1. Hronologija napada na srpska sela oko Srebrenice 1992-1995.	67
3.1.2. Izdavanje Direktiva br. 7 i 7/1	70
3.1.3. Kontekst i sadržaj Direktive br. 7	71
3.1.4. Zaključak	71
3.2. Mirovni pregovori	72
3.2.1. Zaključak	72
3.3. Vojni napad na Srebrenicu	73
3.3.1. Zaključak	73
3.4. Mladićev ultimatum 11. i 12. jula 1995.	74
3.4.1. Zaključak	74
3.5. Vojna kolona	75
3.5.1. Zaključak	75
3.6. Broj ubijenih ljudi	76
3.6.1. Zaključak	76
3.7. Reakcije međunarodne zajednice na plan za napad na Srebrenicu	77
3.7.1. Zaključak	79
4. Zaključak o namjeri	79
5. Genocid kao takav	81
6. Završni zaključak	81
Lista akronima	84
Bibliografija	86

POGLAVLJE 3

Gideon Grajf (Gideon Greif)

Srebrenica i Srednje Podrinje – Istorijski kontekst	91
1. Uvod	91
2. Srebrenica i Srednje Podrinje u predmodernom periodu	92
2.1. Period srednjeg vijeka	92
2.2. Osmanski pritisak i okupacija	101
3. Srebrenica i Srednje Podrinje u modernom periodu	112
3.1. Kraj osmanske vlasti	112

3.2. Austrougarski period 1878-1918.	115
3.3. Period Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije	125
3.4. Srebrenica u Drugom svjetskom ratu	128
3.5. Aprilski rat 1941.	135
3.6. Podjela Jugoslavije	138
3.7. NDH i genocid	139
3.8. Logori	154
3.9. Ustanci	162
3.10. Komunistički period	175
Lista akronima	211
Bibliografija	214

POGLAVLJE 4

Gideon Grajf (Gideon Greif)

Hronologija događaja na prostoru Srednjeg Podrinja do 6. jula 1995. Godine	225
1945-1971.	225
1970.	226
1980-e	227
1983.	227
1985.	227
1989.	228
1990.	228
1991.	230
1992.	237
1993.	251
1994.	256
1995.	257
Lista akronima	264
Bibliografija	267

POGLAVLJE 5

Adenrele Šinaba (Adenrele Shinaba)

Slučaj Srebrenice: Rekonstrukcija – Iz ugla kriminalističke istrage	271
1. Uvod	271
2. Metodologija i sadržina	282
3. Kolona/proboj – vojna formacija	285

3.1. Okupljanje 28. divizije za proboj – izjave svjedoka	293
3.2. Učesnici u koloni / izjave svjedoka	314
4. Borbe/gubici	319
4.1. Borbe i stradanja od Šušnjara/Jaglića do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje	321
4.2. Borbe i stradanja od putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje do teritorije pod kontrolom Armije BiH	348
4.3. Samoubistva / međusobni obračuni	362
4.4. Kamenica / Pobuđe / Đugum	364
4.5. Križevačke njive / Baljkovica / Pandurica	367
5. Ratni zarobljenici i masovna ubistva	369
5.1. Ratni zatvorenici	372
5.1.1. Sandić	372
5.1.2. Nova Kasaba	375
5.2. Situaciona ubistva tokom predaje ratnih zarobljenika	379
5.3. Masovna ubistva ratnih zarobljenika	381
5.3.1. Kravica	381
5.3.2. Orahovac / škola u Grbavcima	383
5.3.3. Škola u Petkovcima i brana Petkovci	383
5.3.4. Škola u Roćeviću i Kozluk	384
5.3.5. Pilica i Vojna ekonomija Branjevo	385
5.4. Situaciona ubistva ratnih zarobljenika i ratni zarobljenici nakon proboja	386
5.4.1. Situaciona ubistva ratnih zarobljenika nakon proboja	386
5.4.2. Ratni zarobljenici nakon proboja	387
6. Procjene gubitaka	391
6.1. Stanovništvo enklave Srebrenica juli 1995 – civili vs. učesnici u proboju	391
6.2. Nestale/nastradale osobe iz enklave Srebrenica	392
6.3. Polna struktura nestalih/stradalih	392
6.4. Starosna struktura nestalih/stradalih	394
6.5. Vrijeme nestanka osoba	395
6.6. Stradali prema statusu lica – civil/vojnici	397
6.7. Stradali u masovnim strijeljanjima u odnosu na ukupan broj stradalih u drugim okolnostima ⁴⁹⁶ (minimalna i maksimalna procjena)	398
6.8. Stradali prema stranama u sukobu	399

6.9. Integritet spiskova nestalih/ stradalih (ICMP, Tužilaštvo MKSJ, Memorijalni centar Srebrenica)	399
6.9.1. ICMP i spisak Tužilaštva MKSJ	399
6.10. Asanacija terena nakon proboja	421
7. Zaključci	422
Lista akronima	440
Bibliografija	443

POGLAVLJE 6

Marija Đurić i Rodžer V. Bajard (Roger W. Byard)

Srebrenica: Forenzička arheologija, antropologija i patologija	453
1. Sažetak	453
1.1. Uvod	453
1.2. Materijal i metode	453
1.3 Rezultati i zaključci	454
2 Izvještaj	458
2.1.1. Kako su se smrti dogodile? Postoje neslaganja oko broja i uzroka smrti	458
2.1.2. Pozadina događaja	459
2.1.3. Mogućnosti	460
2.1.4. Posebna pitanja	463
2.2.1. Demografska pitanja i osnova za navodni genocid	465
2.2.2. Demografska struktura	472
2.3. Analiza primarnih masovnih grobnica i pitanje broja pogubljenih osoba	477
2.3.1. Primarne masovne grobnice u Glogovi	478
2.3.2. Primarna masovna grobnica na vojnoj farmi Branjevo	494
2.3.3. Primarna masovna grobnica Crvena brana (brana kod Petkovaca)	510
2.3.4. Primarne masovne grobnice Lažete	522
2.3.5. Primarne masovne grobnice u Kozluku	531
2.3.6. Primarne neporemećene masovne grobnice	543
2.3.7. Zaključak: procijenjeni broj sahranjenih lica u primarnim masovnim grobovima Srebrenice	548
2.4. Dokazi iz DNK veza između lokaliteta sa grobnicama	549
2.5. Pretpostavljene žrtve vojne akcije tokom proboja 28. divizije Armije BiH iz Srebrenice u Tuzlu, 11–19. jula 1995.	558

2.5.1. Površinski ljudski ostaci prikupljeni u Srebrenici, Bratuncu, Milićima, Vlasenici i Zvorniku	559
2.5.2. Individualne i male grupne grobnice iz događaja oko Srebrenice 1995.	563
2.5.3. Predloženi broj osoba koje su vjerovatno poginule u vojnoj borbi tokom proboja iz obruča	565
2.6. Dokazi iz obdukcijских izvještaja: šta nam mogu reći o načinu smrti	568
2.7. Šta bi stepen dezartikulacije ljudskih ostataka mogao da kaže o načinu smrti i o <i>post mortem</i> postupanju sa tijelima: statistički pristup	571
2.8. Mogućnosti da masovne grobnice u regionu Srebrenice sadrže osobe iz različitih konteksta: studija slučaja Blječeva 1	576
2.9. Ograničenja tumačenja događaja povezanih sa Srebrenicom	585
3. Zaključak	587
Lista akronima	590
Literatura	590

POGLAVLJE 7

Juki Osa (Yukie Osa)

Srebrenica i MKSJ	599
1. Uvod	599
2. MKSJ kao organ kojeg je osnovao Savjet bezbjednosti	601
3. Neslaganja između presuđene činjenice br. 1476 i broja poginulih u borbi	602
3.1. Vojni gubici kolone i zakonitost akcije	605
3.2. Tendencije da se izbjegava ukazivanje na vojnu prirodu kolone	607
3.3. Efekat zanemarivanja vojne akcije	610
3.3.1. Ispitivanje broja ubijenih na mjestima masovnih pogubljenja kojeg je utvrdio MKSJ: Vojna ekonomija Branjevo	610
3.3.2. Opis zločina od strane Dražena Erdemovića	611
4. Priroda zločina	616
4.1. Komandni lanac	616
4.2. Jedinstvena priroda 10. diverzantskog odreda	619
4.3. Učešće na dobrovoljnoj bazi tokom odsustva	620
4.4. Neobičan komandni lanac	620
4.5. Struktura i komandni lanac VRS	621
5. Preispitivanje autentičnosti istorije koju je ustanovio MKSJ	623
5.1. Iz kojeg razloga je fokus na presudi u predmetu Tolimir	623
5.2. Pitanja o UZP-u ubistva	624

5.3. Inicijative izvan vojske da se regrutuju „dobrovoljci“ za pogubljenja	625
5.4. Izostanak učešća 65. zaštitnog puka	625
5.5. Pitanja u vezi sa sveobuhvatnim planom ubijanja kojeg je usvojilo rukovodstvo VRS i samog postojanja liste ratnih zločinaca	626
5.6. Pitanja u vezi sa pouzdanošću izjava svjedoka u vrijeme potvrđog izjašnjavanja o krivici, između ostalih, Momira Nikolića i Dražena Erdemovića	626
6. Mehanizam masovnog pogubljenja	628
6.1. Udruživanje radi masovnog pogubljenja – veza između oružanih sukoba i masovnih ubistava	628
6.2. Da li je plan skovan od strane Glavnog štaba	629
6.3. Različiti ciljevi i motivi iza sporadičnih, oportunističkih ubistava i ubistava velikih razmjera / masovnih pogubljenja	629
6.3.1. Motivi u vezi sa lokacijama sporadičnih/oportunističkih ubistava– osveta	630
6.3.2. Lokacije oportunističkih ubistava velikih razmjera	631
6.3.3. Organizovano masovno pogubljenje	631
6.4. Ciljevi i motivi onih koji su isplanirali masovno pogubljenje	632
7. Mogući razlozi za masovnu pogubljenje: Osveta za jednu drugu Srebrenicu iz perioda 1992-1993. Godine	634
Prilog 1	639
Lista akronima	641
Bibliografija	642

POGLAVLJE 8

Stiven E. Mejer (Steven E. Meyer)

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju:

<i>Da li je Sud bio instrument pravde?</i>	647
1. Uvod	647
2. Temelji	648
3. Prečišćavanja, dodaci, izuzeci i odstupanja	649
4. Uticaj istorije na ratove tokom raspada Jugoslavije i na Srebrenicu	662
5. „Sigurna područja“, Srebrenica i obavještajni i politički neuspjeh	665
6. Pitanja legitimiteta i pravde	669
6.1. Da li je napad na Srebrenicu bio legitimna vojna akcija?	669

6.2. Da li su metode koje je koristila VRS nakon vojne akcije protiv istočne enklave bile legitimne?	671
6.3. Da li se međunarodno pravo odnosi na akciju i ubistva u istočnim enklavama i Srebrenici?	673
7. Rad suda	676
7.1. Odgovornost i komandni lanac	677
8. Zaključci i preporuke	681
Lista akronima	685
Bibliografija	687

POGLAVLJE 9

Lorens Armand Frenč (Laurence Armand French)	
Srebrenica: Osporavanje stigme Genocida	691
1. Uvod	691
2. Etika i pravda	692
3. Međunarodni krivičnopravni pojmovi	694
4. Modeli pravde	695
4.1. Razlozi za regulisanje ljudskog i društvenog ponašanja	695
4.2. Model adversarijalnog postupka	696
4.3. Model restorativne pravde	706
4.4. Krvna osveta plemena Čeroki	708
4.5. Indijansko pleme Navaho iz atapaskanske jezičke porodice	709
4.6. Harmonija vrlina sijuškog ratničkog plemena	710
5. Međunarodni sudovi	714
5.1. Pristrasnost pobjedničke strane	722
5.2. Greške svojstvene adversarijalnom krivičnom postupku	725
6. Stigma optužbe za genocid i njene kontaminirajuće latentne funkcije	726
6.1. Sudska atribuciona pristrasnost	727
6.2. Optužnice Haškog tribunala (ICTY)	728
7. Savremena dešavanja	731
8. Model restorativne (socijalne) pravde	733
Prilozi	735
<i>Prilog 1</i> Preporuke iz izvještaja stručnjaka Fulbrajtovog programa iz 2016. Godine	735
<i>Prilog 2</i> Odabrane bibliografske jedinice: istorija, kultura i klinička pitanja	740
Lista akronima	779
Bibliografija	780

POGLAVLJE 10

Đuzepe Zakarija (Guiseppe Zaccaria)

Uloga medija	783
Sažetak	783
1. Uvod	784
2. Pozadina: ključne historijske i političke činjenice	790
2.1. Hladni rat: kratak pregled	790
2.2. Kulturni Hladni rat	800
2.3. Mediji u izmijenjenim globalnim okolnostima	806
2.4. Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije	812
2.4.1. Politička ekonomija i politički kontekst okončanja „jugoslovenskog eksperimenta“	822
2.5. Globalni politički kontekst 90-ih	824
2.6. Neuspjeh preventivne diplomatije i uloga medija prije i nakon rata	833
2.6.1. Evropska zajednica	833
2.6.2. Sjedinjene Američke Države	835
2.7. Prodavanje rata	837
2.7.1. Krizne komunikacije i odnosi s javnošću	843
2.7.2. „Srbi su krivi“	846
2.8. Srebrenica kroz oči šire javnosti	858
2.8.1. Izvještavanje američkih medija o Srebrenici, analizirano od strane profesora Edvarda S. Hermana (april 1993 – novembar 2004)	859
2.8.2. Izvještavanje britanskih medija o Srebrenici, analizirano od strane Filipa Hamonda (jul 1995 – 2001)	863
3. Analiza medijskog sadržaja	875
3.1. Prvi dio: Šest mjeseci prije izbijanja neprijateljstava u bivšoj Socijalističkoj Republici Jugoslaviji	875
3.1.1. Slovenija i Hrvatska (1991): Izvještavanje medija iz Evropske zajednice tokom napora preventivne diplomatije	878
3.1.1.1. Analiza sadržaja	879
3.1.2. Bosna i Hercegovina (1992): Izvještavanje američkih medija tokom napora preventivne diplomatije	897
3.1.2.1. Analiza sadržaja	897
3.2. Drugi dio: Analiza medijskog sadržaja: Događaji koji su prethodili ratu i sam rat u Srebrenici (1992–1995)	907

3.2.1. Metodologija istraživanja	907
3.2.2. Analiza rezultata	911
3.2.2.1. Postupak analize podataka	911
3.2.2.2. Kvantitativna analiza kompletne baze podataka sastavljene od članaka o BiH objavljenih u periodu od 1. januara 1991. godine do 31. decembra 1995. Godine	913
3.2.2.3. Opšta slika o Srbima prije i tokom rata u BiH - <i>Njujork tajms</i>	914
3.2.2.4. Opšta slika o Srbima prije i tokom rata u BiH - <i>Gardijan</i>	918
3.2.2.5. Opšta slika o Srbima prije i tokom rata u BiH - Zaključak	921
3.2.3. Kriterijum za odabir članaka i problema	922
3.2.3.1. Srebrenica: jul i avgust 1995.	924
3.2.3.2. Srebrenica: jul i avgust 1995. godine – Zaključak	942
3.2.3.3. Srebrenica: april i maj 1993. Godine	945
3.2.3.4. Srebrenica: april i maj 1993. godine – Zaključak	954
3.2.3.5. Srebrenica: period između aprila 1992. i marta 1993. Godine	956
3.2.3.6. Srebrenica: period između aprila 1992. i marta 1993. godine – Zaključak	964
3.2.3.7. Srebrenica: opšta slika	965
3.2.3.8. Srebrenica: opšta slika – Zaključak	977
4. Opšti zaključak	978
Lista akronima	981
Bibliografija	984
POGLAVLJE 11	
Generalni zaključci	1003
Istorijski kontekst	1005
Predratne godine i početak oružanog sukoba	1013
Perspektiva iz ugla kriminalističke istrage	1021
Forenzičko – antropološka analiza	1038
Međunarodni i lokalni tribunali i sudovi	1042
Pravna perspektiva	1047
Prilozi	1055
Biografije članova Komisije	1109

UVOD

Nezavisna međunarodna komisija za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu 1992–1995. godine (Komisija) osnovana je Zaključkom Narodne skupštine Republike Srpske broj 02/1-021-847/18, od 14. avgusta 2018. godine, a u skladu sa Zaključkom Vlade Republike Srpske broj 04/1-012-2-2164/18, od 18. avgusta 2018. godine, i Zaključkom Vlade Republike Srpske broj 04/1-012-2-2715/18, od 11. oktobra 2018. godine. Komisija je imenovana Rješenjem Vlade Republike Srpske broj 04/1-012-2-345/19, od 7. februara 2019. godine. Cilj i mandat Komisije su sljedeći: „Da kroz cjelovito i istinito sagledavanje događaja u Srebrenici i srebreničkoj regiji u periodu 1992–1995. godine, a zbog jačanja povjerenja i tolerancije među narodima u Bosni i Hercegovini, te konačnog pomirenja i suživota sadašnjih i budućih generacija, na objektivan i nepristrasan način utvrdi činjenice o stradanju svih naroda“.

Bitno je reći da je Komisija sastavljena od stručnjaka koji su birani na osnovu svojih profesionalnih ekspertiza, te ličnog i profesionalnog integriteta.

Vođena premisom da je naučno i stručno istraživanje svih važnih pitanja i fenomena u našoj civilizaciji, pa čak i onih bolnih i kontroverznih, naprosto neophodnost, kao i svjesnošću da su naučnim putem dokumentovane činjenice najbolji lijek za manipulaciju, Komisija je pristupila ovom složenom istraživanju.

S obzirom na složenost i obim posla koji je u definisanom roku trebalo da bude završen, članovi Komisije su birali pomoćnike po svom izboru, koji su im olakšavali posao baveći se prikupljanjem materijala, logističkim i tehničkim zadacima. Jednako efikasnu pomoć i podršku konstantno im je pružalo tehničko i sekretarsko osoblje Sekretarijata.

Iako je Komisija osnovana i njen rad finansiran od strane Vlade Republike Srpske, moramo istaknuti da, uprkos tehničkoj podršci koju su njena tijela pružala Komisiji, Komisija je zadržala nepristrasnost i nezavisnost. Na prvoj sjednici Komisije određene su teme i one su podijeljene između članova Komisije, na osnovu srodnosti sa njihovim profesionalnim poljima. Članovi Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu 1992–1995. godine su:

- predsjednik Gideon Grajf (Gideon Greif) autor je poglavlja broj 3 i 4.
- potpredsjednik Juki Osa (Yukie Osa) autor je poglavlja broj 7.
- Stiven Majer (Steven Meyer) autor je poglavlja broj 8.
- Lorens Armand Frenč (Laurence Armand French) autor je poglavlja broj 9.

- Rodžer Bajard (Roger Byard) autor je poglavlja broj 6.
- Marija Đurić autor je poglavlja broj 6.
- Adenrele Šinaba (Adenrele Shinaba) autor je poglavlja broj 5.
- Đuzepe Zakarija (Giuseppe Zaccaria) autor je poglavlja broj 10.
- Valter Manošek (Walter Manoschek) autor je poglavlja broj 1.
- Markus Goldbah (Markus Goldbach) autor je poglavlja broj 2.

Uprkos definisanom vremenskom roku, koji je bio produžen za šest mjeseci, članovi Komisije uspjeli su da svoja dosadašnja otkrića i zapažanja temeljno predstavu u Završnom izvještaju. Moramo napomenuti da mi kao članovi Komisije shvatamo kompleksnost i bol koju i samo pominjanje građanskog rata izaziva kod svih naroda u Bosni i Hercegovini. Naš cilj je bio da na objektivnan način istražimo i predstavimo stradanje svih naroda u srebreničkoj regiji. Duboko saosjećamo sa žrtvama i porodicama žrtava koje su stradale tokom zastrašujućeg građanskog rata u Bosni i Hercegovini, te izražavamo veliko poštovanje prema njima. Shvatamo da je takva bol neprolazna i smatramo da sve žrtve treba da budu jednako poštovane i zapamćene. Razumijemo da postoji mogućnost da će različite strane različito i tumačiti naš završni izvještaj, ali još jednom napominjemo da je cilj ovog izvještaja istraživanje glavnih događaja u mjeri mogućeg i uravnotežen prikaz stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji. U cilju pomirenja stradalih strana, bitno je da se ne umanjuje stradanje i patnja bilo koje od njih.

Ovom prilikom konstatujemo da smo, iako nam je Vlada Republike Srpske pružila tehničku podršku u sprovođenju naučnostručnog istraživanja i omogućila nam da prikupimo materijal od značaja po našim potrebama i nahodañju, zadržali distancu od svih pogleda i politike bilo koje zvanične institucije, kako bismo održali svoju strogu neutralnost i nezavisnost. Zahvaljujemo svim institucijama i organizacijama čije smo arhive i izvore koristili u našem radu. Članovima Komisije isplaćivane su naknade za troškove putovanja i smještaja, kao i dnevnice, ali oni nisu primali platu, čime je ojačan njihov neutralan položaj.

Tokom istraživanja, Komisija je stvorila opsežnu arhivu zapisa, službenih dokumenata i materijala koji su se koristili kao dodatni dokazi i izvori za pripremu Izvještaja. Svi ovi zapisi i materijali arhivirani su u zvaničnoj bazi podataka Komisije. Elektronska verzija ove baze podataka postojaće na službenoj veb-stranici Komisije, u obliku elektronske biblioteke, i postaće trajno dostupna svim zainteresovanim stranama i budućim generacijama, shodno, naravno, stepenu dostupnosti svakog od elemenata u njoj.

Prilikom prikupljanja podataka za analizu, veoma brzo je postalo očigledno da mnogi primarni dokumenti imaju odstupanja ili jednostavno nisu dostupni za pregled. Iz tog razloga, nemoguće je bilo u ovom vremenskom roku utvrditi apsolutno tačan broj žrtava, bilo da se to odnosi na njihov ukupan broj ili na broj žrtava stradalih na različitim ratištima, te se stoga u najboljem slučaju može govoriti o procjenama. Broj žrtava se, takođe, ažurira iz godine u godinu. Upravo iz tog razloga, mogu postojati razlike vezane za iste slučajeve obrađene u različitim poglavljima. Ovo ne predstavlja nedosljedno ili pogrešno prikupljanje podataka, već je to odraz ogromne složenosti koja nastaje u pokušaju razotkrivanja događaja iz Srebrenice. Pored toga, ovaj izveštaj ni na koji način nije konačna riječ – naprotiv, on je tek jedan pokušaj da se razjasne određena pitanja, a koji bi trebalo da služi kao temelj za buduća istraživanja i analize.

U SJEĆANJE

ĐUZEPE "BEPE" ZAKARIJA

(1950-2020)

Tokom rada na ovom Izvještaju napustio nas je ugledni i omiljeni član Komisije Đuzepe "Bepe" Zakarija (Giuseppe "Beppe" Zaccaria). Bio je to veliki udarac za naš tim, kako u stručnom tako i u ljudskom pogledu. Rođen u Bariju, po obrazovanju pravnik, čovjek širokog obrazovanja, raznovrsnih interesovanja i nesmirenog tragalačkog temperamenta, svoju životnu vokaciju pronašao je u novinarstvu, kome se strasno i bez ostatka posvetio. Bio je jedan od velikih italijanskih novinara čije su se reportaže i analize pamtile i koje su pomno osluškivale i politika i diplomatija. Zakarija je bio iskusni poznavalac svjetskih zbivanja, a situacije i iskušenja kroz koje ga je bogata karijera vodila učinili su da dobro upozna tehnologiju proizvođenja vesti, ali i aksiom poštenog novinarstva da istina mora uvijek imati prednost nad svakom drugom konsideracijom ili interesom. Novinar stare škole, prekaljeni ratni izvještač najuticajnijih italijanskih listova sa mnogih meridijana u plamenu, od Rumunije, Poljske, Čehoslovačke i Mađarske, preko svih neuralgičnih tačaka Bliskog istoka, do istočnog Timora, došao je početkom devedesetih na Balkan, da prati zbivanja u Jugoslaviji koja se burno i bolno raspadala. Krenuo je da radi onako kako je to uvijek činio i zbog čega mu se vjerovalo, da pokuša da vidi i sazna sve što se događa, da razumije, i što tačnije i zanimljivije izvijesti, *sine ira nec studio*. I da nikada ne izgubi iz vida da su svi učesnici i stradalnici u ratu ljudi. Upravo takav odnos prema stvarnosti, kao i suvereno poznavanje ratnih i društvenih prilika na prostoru bivše Jugoslavije, a posebno u Bosni i Hercegovini, kao i ovladalost najsavremenijim medijskim sredstvima i metodima informisanja, ali i dezinformisanja, međunarodne javnosti preporučili su Bepea za dragocenog člana naše Komisije, kome je povjeren izuzetno osjetljiv i važan domen istraživanja medijskog pokrivanja događaja na bosanskohercegovačkom ratištu, sa težištem na temi Srebrenice. Njegov doprinos radu i rezultatima Komisije, odnosno njenom Izvještaju je ogroman, u što će se moći uvjeriti svi koji ga budu čitali.

Članovi Komisije su bili privilegovani kolegijalnom saradnjom i prijateljskim druženjem sa Đuzepeom "Bepeom" Zakarijom.

PREDGOVOR

Prema članu 2. Poslovnika koji je usvojila Nezavisna međunarodna komisija za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu 1992–1995. godine (Komisija), na sjednici održanoj 1. aprila 2019. godine, uspostavljanje, ovlašćenje, način izbora članova, struktura i mandat Komisije utvrđeni su Zaključkom Narodne skupštine Republike Srpske broj 02/1-021-847/18, od 14. avgusta 2018. godine, Zaključkom Vlade Republike Srpske broj 04/1-012-2-2164/18, od 18. avgusta 2018. godine, i Zaključkom Vlade Republike Srpske broj 04/1-012-2-2715/18, od 11. oktobra 2018. godine, te Rješenjem Vlade Republike Srpske broj 04/1-012-2-346/19, od 7. februara 2019. godine.

Komisija se sastoji od stručnjaka izabranih na osnovu profesionalne ekspertize i regionalne ravnoteže, te uključuje predstavnike iz Sjedinjenih Američkih Država, Izraela, Japana, Australije, Srbije, Nigerije, Njemačke, Austrije i Italije. Kao što je navedeno u članu 3. stav 1. Poslovnika o radu koji je Komisija usvojila, Komisija ima predsjednika i zamjenika predsjednika. Predsjednik je imenovan Odlukom Vlade Republike Srpske, u skladu sa članom 3. stav 2. Poslovnika, a zamjenika predsjednika izabrali su članovi Komisije.

Član 26. stav 1. Poslovnika osigurava da koordinaciju aktivnosti u vezi sa pripremom sjednica Komisije, dostavljanje materijala, komunikaciju između članova Komisije, saradnju sa drugim tijelima i druge logističke zadatke neophodne za rad Komisije obavlja Sekretarijat Komisije.

Izvještaj je pripremio predsjednik zajedno sa ostalim članovima Komisije, nakon što su ga pregledali, doradili po potrebi, odobrili i potpisali svi članovi Komisije. Zaključni izvještaj usvojen je na završnoj sjednici Komisije konsenzusom svih članova, uzimajući u obzir sva lična viđenja i stanovišta u okviru konačne formulacije teksta. U tom smislu, pored činjenice da su za svako poglavlje bili zaduženi određeni članovi, tekst Izvještaja ima kolektivno autorstvo cijele Komisije. Kako je Izvještaj rezultat nezavisnog istraživanja članova pojedinačno i Komisije u cijelosti, on je stoga samo primljen k znanju na sjednici Vlade Republike Srpske broj _____ od _____.

Poglavlje 1

Valter Manošek (Walter Manoschek)

Sudske odluke u vezi sa srebreničkom regijom: kvantitativna analiza

1. Uvod

Srebrenica je postala simbol zla, i to konkretno srpskog zla. Redovno je opisuju kao horor bez premca u historiji Evrope nakon Drugog svjetskog rata, poprište hladnokrvnog ubistva „više od 10.000 muslimanskih muškaraca od strane srpskih streljačkih vodova.“¹ Sporni događaji odvijali su se u blizini grada Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine.

To je već 25 godina opšteprihvaćena slika događaja koji su se u tom regionu odvijali 1995. godine. Ali taj pojednostavljeni prikaz hladnokrvno isplaniranog ubistva i do 10.000 Muslimana ne može da se održi pod lupom detaljnog istraživanja i kritičke procjene. Samo ime „Srebrenica“ postalo je sinonim za nepojmljiv varvarski čin kakav sam razum može jedino da posmatra u tišini i šoku. Bilo šta drugo impliciralo bi krivicu kroz saučesništvo sa počiniocima umjesto iskazivanja solidarnosti sa žrtvama takozvanog najgorog zločina protiv čovječnosti u Evropi od doba nacista. Na taj način, Srebrenica je postala mit i sekularno pitanje vjere, a bilo kakva kritika tog mita tumači se kao tabu tema i kao takva se rigorozno odbacuje. Kako u međunarodnim medijima tako i u političkoj i akademskoj zajednici, u obzir se uzimaju samo oni stavovi i činjenice koji potvrđuju i podržavaju tu predstavu. Ne obraća se pažnja na činjenične nepodudarnosti, zanemaruju se politički interesi različitih aktera, lažni zaključci se ne ispravljaju, a svi koji izraze sumnju u zvaničnu verziju događaja, po kratkom postupku se proglašavaju revizionistima.

Poteškoće u otkrivanju istine o Srebrenici počinju sa činjenicom da je i prije nego što su bilo kakve solidne informacije postale dostupne, Srebrenica već postala uticajan simbol, mit o stvaranju bošnjačkog naroda, te nezaustavljivo političko oružje.

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u holandskom gradu Hagu odgovoran je za utemeljenje standardnog narativa o srebreničkom masakru.

¹ На примјер: Jan Willem Honig and Norbert Both, *Srebrenica: Record of a War Crime* (New York: Penguin Books, 1996) [одломак на корицама књиге].

Što se tiče objektivnosti sudskih procesa u vezi sa događajima iz jula 1995. godine, najčešće se preispituju naredne tri stavke:

- 1) kategorizacija tih dešavanja kao „genocida“,
- 2) tačnost navodnog broja žrtava,
- 3) nedovoljno razmatranje toga da su napadi koje su jedinice muslimanske Armije Republike Bosne i Hercegovine (AR BiH) izvodile iz same srebreničke enklave na okolna sela i zaseoke još od 1992. godine pa nadalje mogli biti motiv za dešavanja oko Srebrenice iz jula 1995. godine.

Okupaciji „zaštićene zone“ Srebrenica od strane Srba, redova Vojske Republike Srpske 1995. godine prethodio je istorijat u trajanju dužem od tri godine. Srpsko stanovništvo napustilo je grad već u maju 1992. godine, čime je Srebrenica postala enklava sa više od 35.000 ljudi muslimanske nacionalnosti. Naser Orić postao je komandant 28. divizije AR BiH na području Srebrenice, te je otpočeo zaprepašujuće brutalne napade na okolna srpska sela. Jedan od najbrutalnijih napada odigrao se 7. januara 1993. godine, na dan kada Srpska pravoslavna crkva obilježava Božić. Naser Orić je predvodio taj iznenadni napad na selo Kravica, u kome je, kako se procjenjuje, učestvovalo više hiljada muslimanskih vojnika, dok je u odbranu sela Kravica stalo svega nekoliko stotina njegovih stanovnika. Tokom tog napada, svi Srbi iz tog područja su protjerani, a preko 50 civila i pripadnika seoskih straža, koji su branili selo, smrtno je stradalo. Već u proljeće 1993. godine, Vojska Republike Srpske (VRS) zamalo je okupirala enklavu, i to zbog provokacija od strane Orićeve vojske. Međunarodnim posmatračima bilo je jasno da bi to van svake sumnje dovelo do katastrofalnih posljedica za civile koji su živjeli na području enklave. I tadašnji specijalni izaslanik Evropske unije Dejvid Oven i francuski komandant snaga Ujedinjenih nacija u Bosni general Filip Morijon bili su saglasni, kao svjedoci na suđenju Slobodanu Miloševiću, da je Milošević u to vrijeme koristio svoj uticaj da ubijedi vođe Vojske Republike Srpske da odustanu od napada na enklavu u proljeće 1993. godine. „Prema američkom analitičaru za nacionalnu bezbjednost Džonu Šindleru, vojnici 28. divizije AR BiH ubili su oko 3.000 Srba u periodu od aprila 1992. do jula 1995. godine, od kojih su polovina bili nenaoružani civili, žene, starci i djeca.“² Prema bazi podataka Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, taj broj je nešto niži, te se navodi broj od oko 2.600

² Dominique Delawarde и Viktor Bezruchenko, *Military analysis of Srebrenica region events 1992-1995* (Бања Лука, Босна и Херцеговина, Архив РЦИРЗ [Републички центар за истраживање рата, ратних злочина, и тражење несталих лица]: 2020), 163.

lica.³ Značajan dio animoziteta lokalnih Srba prema stanovništvu Srebrenice razvio se u baš tom periodu rata.⁴

Američke obavještajne službe bile su dobro upoznate sa Orićevim aktivnostima. Dok je Stejt department (State Department) Sjedinjenih Država izbacivao saopštenja i konferencije za štampu na kojima su govorili o nasilju koje Srbi vrše nad Muslimanima, vladavina terora Nasera Orića praktično se nije spominjala na konferencijama za štampu niti u izvještajima o ljudskim pravima.

Srebrenica je u aprilu 1993. godine postala jedna od šest takozvanih „zaštićenih zona“ koje su štitile snage Ujedinjenih nacija. Međutim, Srebrenica nikad nije uspješno demilitarizovana: „Muslimani su u skladu sa tim predali oko 300 komada oružja, od kojih je veliki broj bio neupotrebljiv; predali su i manju količinu teškog naoružanja za koje nisu ni imali značajnu zalihu municije. Dosta lakog ručnog oružja su sklonili i sakrili izvan grada.“⁵ Muslimanske snage – koje su u to vrijeme imale oko 5.800 vojnika – nastavile su sa napadima na srpsku teritoriju, upućenim kako protiv srpske vojske tako i protiv civila. Orić je 1994. i 1995. godine pozivao strane reportere da im pokaže svoje *ratne trofeje*: video-kasete sa snimcima svojih vojnih poduhvata na kojima su prikazane odrubljene glave i tijela Srba, spaljene kuće i hrpe leševa.

Zlodjela koja je počinila muslimanska divizija pod komandom Nasera Orića temeljno su zabilježena. Kad je MKSJ napokon podigao optužnicu protiv Orića u martu 2003. godine, s tim da je i to vrlo vjerovatno urađeno kako bi se stvorio privid sudske nepristrasnosti, optužili su ga za ubistva tek sedam Srba, koji su mučeni i nasmrtno pretučeni nakon što su ih njegovi vojnici zarobili, te za „bezobzirno uništavanje“ obližnjih sela. Bez obzira na to što se on otvoreno hvalisao zapadnim medijima o klanju srpskih civila, MKSJ navodno „nije pronašao dokaze da je bilo civilnih žrtava u napadima na srpska sela u zoni njegovog dejstvovanja.“⁶ Orić nije lično osuđen ni za jedan zločin, a presuda je bila prikladno blaga: Orić je 2006. godine osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od dvije godine. Pošto mu je uračunato i vrijeme koje je već proveo u pritvoru prije početka suđenja, odmah je oslobođen, a muslimansko stanovništvo u Bosni dočekalo ga je i proslavilo kao ratnog heroja.

³ Затворена база података РЦИРЗ [Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица].

⁴ Упореди: Honig и Both, *Srebrenica*, 125–128.

⁵ Delawarde и Bezruchenko, *Military Analysis*, 78.

⁶ „No evidence of civilian casualties in operations by Bosnian commander,“ *BBC Monitoring: International Reports*, 11. април 2003; за преглед Орићевог дејствовања и критичку анализу одлуке МКСЈ-а, у: Carl Savitch, *Srebrenica: The untold story* (critical analysis), цитирано у: Edward S. Herman, *The politics of the Srebrenica massacre* (b.m.: b.i., b.d.). Препузето са www.srebrenica-report.com.

Pored vidno blage presude MKSJ-a, upadljivo se ističe i to što su zločini Orića i njegove vojske izbačeni iz konteksta dešavanja u srebreničkoj regiji u julu 1995. godine. Podigavši optužnicu koja ne obuhvata Orićeve skandalozne zločine prije jula 1995. godine, MKSJ je izbjegao njihovo dovođenje u vezu sa masakrom u Srebrenici. To bi najvjerovatnije dovelo u sumnju verziju prema kojoj su dešavanja u Srebrenici bila slučaj planiranog genocida.

General Morijon, koji je kao komandant snaga Ujedinjenih nacija u Bosni bio dobro upućen u situaciju, izjavio je u februaru 2004. godine da čisto sumnja da se radilo o planiranom genocidu. U svojstvu svjedoka na suđenju Slobodanu Miloševiću, Morijon je izjavio da je strahovao da će Orićevi zločini dovesti do krvavog čina osvete Srba iz Srebrenice i okolnih mjesta: „Morijon: Strahovao sam da će lokalni Srbi . . . htjeti da se osvete za ono što su pripisivali Naseru Oriću. Nije samo Naser Orić bio meta njihove osvete. Htjeli su da se osvete i za smrt stradalih na pravoslavni Božić (7. januara 1993).” Sudija Robinson je zatim pokušao da razjasni da li je Morijon htio da kaže da je „ono što se dešavalo (u julu) 1995. bilo direktna reakcija na ono što je Naser Orić uradio Srbima dvije godine ranije.“ Morijon je nedvosmisleno odgovorio: „Jeste. Jeste, časni sude. Ubijeden sam da je tako. To ne znači da počinio tih zločina treba da budu oslobođeni niti da njihovu odgovornost treba umanjivati, ali ubijeden sam u to, da.“⁷ Zapadni mediji nisu bili zainteresovani za Morijonov iskaz.

2. U vezi sa klasifikacijom zločina počinjenih u Srebrenici kao „genocida“

MKSJ je u avgustu 2001. godine donio odluku da dešavanja u Srebrenici u julu 1995. predstavljaju „genocid“.⁸ Statut MKSJ-a „genocid“ definiše ovim riječima:

„Genocid predstavlja bilo koji od navedenih činova počinjenih sa ciljem da se nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupacija djelimično ili u potpunosti uništi.“⁹

Imajući u vidu činjenicu da su muslimanske žene i djecu pripadnici Vojske Republike Srpske deportovali iz enklave žive, postavlja se pitanje da li djela Vojske Republike Srpske odgovaraju definiciji MKSJ-a, ili je situacija ipak bila komplikovanija, kao što je izjavio bivši komandant Zaštitnih snaga UN u Bosni general Makenzi: „To je neukusan argument, ali treba

⁷ Prosecutor v. Milosevic. Case no.IT-02-54, ICTY (Tr. at 31975:19-31975:25, February 12, 2004). Прегледао са: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/040212ED.htm.

⁸ Prosecutor v. Radislav Krstic, Case no.IT-98-33, “Srebrenica-Drina Corps” Trial Chamber Judgment, (August 2, 2001). Прегледао са: www.un.org/icty/krstic/TrialC/judgement/index.htm.

⁹ Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Article 4, Paragraph 2.

napomenuti da svakako ne biste pustili žene da odu ako već sprovodite genocid, budući da su one ključna stavka za opstanak te grupe koju nastojite da istrijebite.“¹⁰

Kako god, navodeći katastrofalne posljedice deportacije žena i djece, uz istovremeno ubijanje više generacija muškog stanovništva, MKSJ je ustanovio da okolnosti ispunjavaju definiciju „genocida“ u tumačenju da je postojala namjera da se [grupacija] uništi djelimično ili u cijelosti. Komplikovana konstrukcija dokaza i logike argumenata kojima se podržava optužba za „genocid“ – po mišljenju kritičara – samo je sudijama pružila priliku da potvrde presudu koju je zapadna međunarodna zajednica već donijela.¹¹ Pored toga, optužba za genocid upotrijebljena je kao opravdanje za bombardovanje Srbije od strane NATO-a 1999. godine, u sklopu sukoba sa Kosovom: argumentacija se oslanjala na princip da će bombardovanje spriječiti novi genocid nalik na onaj u Srebrenici.

U momentu kada su srpske snage ušle u Srebrenicu, u gradu se nalazilo oko 7.000 vojnika 28. divizije AR BiH.¹² Mnogi vojnici su zarobljeni, ali još veći broj njih uspjelo je da pobjegne. Međunarodni komitet Crvenog krsta dva mjeseca kasnije objavio je da nastoji da dobije informacije od srpskih vlasti o 3.000 lica za koja svjedoci tvrde da su zarobljena, a od muslimanskih o oko 5.000 lica koja su napustila Srebrenicu, od kojih su neka stigla do centralne Bosne. Ukupni zbir te dvije cifre je izvorni broj iz koga je izvedena često ponavljana procjena da je izvršen pokolj nad više od 8.000 Muslimana. Međutim,

[B]osanski Srbi, vojnici Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske, i bosanski Muslimani, vojnici 28. divizije Armije Republike BiH, sprovodili su legitimna vojna dejstva: Drinski korpus Vojske Republike Srpske – ofanzivne i defanzivne aktivnosti i blokadu protivnika, a 28. divizija Vojske Republike BiH sprovodila je povlačenje i proboj iz okruženja. . 28. divizija pretrpjela je enormne gubitke tokom proboja, koji se procjenjuju cifrom od 4.500 do 5.000 vojnika poginulih u borbi.¹³

Vjerovatno je oko 5.000 lica izgubilo živote tokom nedjelju dana brutalnih zasjeda i sukoba u šumama, uz puteve i na livadama između Srebrenice i područja Tuzle.¹⁴ Takođe, bilo je dobro poznato da su na hiljade onih koji su napustili Srebrenicu, te se vodili kao „nestali“,

¹⁰ Lewis Mackenzie, „The real story behind Srebrenica,“ *Toronto Globe and Mail*, 14. jul 2005.

¹¹ Werner Sauer, „Srebrenica: Bemerkungen gegen den Strich,“ u *Europa und die Dynamik der globalen Krise: Friedensbericht 2006: Ergebnisse der State-of-Peace-Konferenz 2006*, ed. Österreichisches Studienzentrum für Frieden und Konfliktforschung, 241–262. Münster, 2006.

¹² Delawarde и Bezruchenko, *Military Analysis*, 114.

¹³ Delawarde и Bezruchenko, *Military Analysis*, 162.

¹⁴ Carl Bildt, *Peace journey: The struggle for peace in Bosnia* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1998), 66. Карл Билт, бивши премијер Шведске, служио је као медијатор током ратова у Југославији, као и специјални изасланик Европске уније у Босни и Херцеговини од јуна 1995. надаље.

stigli do teritorije pod bošnjačkom kontrolom. Međutim, naprosto se pretpostavljalo da su nestala lica poubijana. Tome je doprinijelo odbijanje muslimanskog rukovodstva da navede imena i brojno stanje lica koja su stigla do bezbjedne teritorije, ali zapadni establišment pokazao se kao zapanjujuće spreman da zanemari ne samo one koji su došli na sigurno, nego i one koji su stradali u sukobima, te da se posluži posmrtnim ostacima stradalih u sukobima kao dokazom da su ta lica ubijena.

Broj posmrtnih ostataka koji su pronađeni ne prilazi ni blizu ukupnog broja žrtava koji MKSJ navodi (za uvid u trenutne cifre, pogledati Poglavlje III, Poglavlje IV i Poglavlje V). Umjesto da ponovo procijeni te cifre, MKSJ pretpostavlja da „postoje ostaci žrtava koji još nisu pronađeni“, te nadalje tvrdi da što je god potraga za tim tijelima neuspješnija, „to je zloba i pokvarenost počinilaca užasnija, te svojim zlodjelima žrtvama uskraćuju čak i mjesto vječnog počinka.“¹⁵

Srpski Drinski korpus i Zvornička brigada zarobili su oko 2.000 – 3.000 vojnika AR BiH. Četa Vojne policije Zvorničke brigade imala je svega 69 pripadnika i nije mogla da izađe na kraj sa čuvanjem zarobljenika.¹⁶ Izbili su oružani sukobi, te je 13. i 14. jula u Kravici i na još nekoliko lokacija gdje su zarobljenici držani strijeljan još neutvrđen broj zarobljenika (za aktuelne cifre, pogledati Poglavlje III i Poglavlje IV).¹⁷ Tu se nesumnjivo radi o ratnom zločinu, pošto „ubijanje ili onesposobljavanje protivničkih vojnika koji više ne pružaju otpor i jasno ispoljavaju spremnost na predaju *ni u kojim okolnostima nije dopušteno* [naglašeno u izvornom tekstu], i protivno je legitimnom vojnom dejstvu uzimanja zarobljenika tokom sukoba.“¹⁸

Sa svoje strane, Srbi ne poriču da je zločina bilo. Međutim, da li su oni bili dio plana za genocid? Za to nema nikakvih dokaza.

3. Sudske odluke u vezi sa srebreničkom regijom

Ovo poglavlje nema zadatak da analizira ili kritikuje kvalitet upravljanja bilo kojim sudskim procesom, već je cilj da se kvantitativno uporede presude za zločine nad bošnjačkim, odnosno srpskim žrtvama na području srebreničke regije. Naime, pomenuta regija se sastoji od pet opština (Srebrenica, Bratunac, Zvornik, Milići i Vlasenica), od kojih su neke bile u sastavu enklave Srebrenica, a na neke je vršen napad iz pomenute enklave. Dakle, srebrenička regija ne

¹⁵ Sauer, *Srebrenica: Bemerkungen gegen den Strich*, 260.

¹⁶ Delawarde и Bezruchenko, *Military Analysis*, 156.

¹⁷ За више информација о погубљењу муслиманских ратних заробљеника, погледати Поглавље III.

¹⁸ Delawarde и Bezruchenko, *Military Analysis*, 153.

predstavlja geografski pojam, već geostrateški termin koji se koristi za bolje razumijevanje ratnih dešavanja, jer ako ovu regiju posmatramo u tom kontekstu, jasno je da je predstavljala jednu cjelinu u kojoj su pomenute opštine dobrim dijelom bile koncentrisane jedna ka drugoj.

Sud Bosne i Hercegovine procesuirao je veći broj predmeta, odnosno 137 lica za zločine koji su teritorijalno vezani za srebreničku regiju. Za zločine nad srpskim stanovništvom ove regije procesuirano je deset lica. Sva optužena lica teretila su se za ratni zločin protiv civilnog stanovništva i/ili ratni zločin protiv ratnih zarobljenika. Konkretno, za ratni zločin protiv civilnog stanovništva, prema KZ SFRJ (član 142), optuženo je četiri lica; za ratni zločin protiv civilnog stanovništva, prema KZ BiH (član 173), dva lica; za ratni zločin protiv ratnih zarobljenika, prema KZ SFRJ (član 144), dva lica; i još dva lica za ratni zločin protiv civilnog stanovništva i ratni zločin protiv ratnih zarobljenika, prema KZ BiH (član 173. i 175). Postupak je okončan protiv devet optuženih, te je njih troje pravosnažno osuđeno na 22 godine zatvora (jedno lice za ratni zločin protiv civilnog stanovništva i ratni zločin protiv ratnih zarobljenika, prema KZ BiH; a dva lica za ratni zločin protiv civilnog stanovništva, prema KZ SFRJ), pet optuženih je oslobođeno krivice, a jedan optuženi je preminuo tokom postupka. Protiv jednog lica postupak je u toku.¹⁹

Za zločine nad bošnjačkim stanovništvom na području srebreničke regije, pred Sudom BiH optuženo je 127 lica. Za krivično djelo genocid, prema KZ BiH (član 171), optuženo je 47 lica; za zločin protiv čovječnosti (ovo djelo nije bilo propisano u KZ SFRJ), prema KZ BiH (član 172), 64 lica; za ratni zločin protiv civilnog stanovništva, prema KZ BiH (član 173), 12 lica; i za ratni zločin protiv civilnog stanovništva, prema KZ SFRJ (član 142), četiri lica. Postupak je okončan protiv 65 lica, od čega je 35 pravosnažno osuđeno na 526 godina zatvora (13 lica za genocid, prema KZ SFRJ; 16 lica za zločin protiv čovječnosti, prema KZ BiH; i šest lica za ratni zločin protiv civilnog stanovništva, prema KZ SFRJ), 25 lica je oslobođeno, a protiv pet lica postupak je obustavljen zbog smrti optuženih. U toku je postupak protiv 57 lica, dok su predmeti protiv još pet lica preneseni na druge sudove.²⁰

Kvantitativni podaci u analizi za zločine počinjene na području srebreničke regije pred Sudom BiH su:

1. Najveći broj lica je optužen i osuđen za zločine nad bošnjačkim stanovništvom i to do sada njih 127 optuženo, od čega je 35 pravosnažno osuđeno na 526 godina zatvora;

¹⁹ Информације преузете са званичне интернет странице Суда Босне и Херцеговине (прегледано 25. јула 2020): <http://www.sudbih.gov.ba/>.

²⁰ Ibid.

istovremeno, za zločine nad srpskim stanovništvom do sada je optuženo deset lica, od čega je njih troje osuđeno na 22 godine zatvora.

2. Posmatrajući visinu izrečene kazne, vidljivo je da je Sud BiH za zločine nad bošnjačkim žrtvama izricao kazne u prosjeku od 15 godina, a za zločine nad Srbima u prosjeku od 7,33 godine.
3. Optužnice za krivična djela genocid i zločin protiv čovječnosti potvrđivane su isključivo za zločine nad bošnjačkim stanovništvom. Do sada još nije podignuta nijedna optužnica za zločine nad Srbima u vezi krivičnih djela genocid i zločin protiv čovječnosti.

Nakon Suda BiH, osvrnućemo se na predmete pred MKSJ, koji su vezani za srebreničku regiju.

Kada je riječ o zločinima nad srpskim stanovništvom ove regije, pred MKSJ je vođen postupak samo protiv Naser Orića. Presudom Pretresnog vijeća iz 2006. godine, Orić je nepravosnažno osuđen na dvije godine zatvora, zato što nije izvršio svoju dužnost nadređenog da preduzme neophodne i razumne mjere da spriječi pojavu ubistva od 27. decembra 1992. do 20. marta 1993. godine, u skladu sa članovima 3. i 7. (3) Statuta, odnosno da nije izvršio svoju dužnost nadređenog da preduzme neophodne i razumne mjere da spriječi pojavu okrutnog postupanja od 27. decembra 1992. do 20. marta 1993, u skladu sa članovima 3. i 7. (3) Statuta.²¹ Međutim, presudom Žalbenog vijeća iz 2008. godine, uvažena je žalba odbrane i Naser Orić je pravosnažno oslobođen po svim tačkama optužnice.²²

Dakle, jedini predmet koji je vođen pred MKSJ za zločine nad srpskim stanovništvom u srebreničkoj regiji je prethodno pomenuti predmet protiv Naser Orića. S obzirom na sve zločine koje je njegova jedinica počinila nad srpskim civilima, a u neke od njih je bio i lično umiješan, čini se da nema smisla što je ovaj predmet nakon žalbenog postupka završio oslobađajućom presudom.

Za zločine nad bošnjačkim stanovništvom na području srebreničke regije, pred MKSJ do sada je vođen postupak protiv 27 lica, od čega je njih 20 pravosnažno osuđeno na četiri doživotne kazne i 272 godine zatvora (s tim da treba imati u vidu da su neka od ovih lica optužena i osuđena za zločine na području više opština u BiH, a ne samo za zločine na području srebreničke regije).²³

²¹ Prosecutor v. Naser Orić, Case no.IT-03-68-T, ICTY. Преузето са:
<https://www.icty.org/x/cases/oric/tjug/en/ori-jud060630e.pdf>

²² Prosecutor v. Naser Orić, Case no.IT-03-68-T, ICTY. Преузето са:
<https://www.icty.org/x/cases/oric/acjug/en/080703.pdf>

²³ Информације преузете са званичне интернет странице МКСЈ-а (прегледано 25. јуна 2020):
<https://www.icty.org/en>.

U srebreničkoj regiji, kako je već navedeno, u periodu od aprila 1992. do juna 1995. godine, ubijeno je od strane 28. divizije ARBiH oko 2.600 Srba, od kojih su polovina bili nenaoružani civili, žene, starci i djeca. Do sada su pred Sudom BiH i MKSJ samo tri lica osuđena na 22 godine zatvora za ove zločine.

Prilozi

Prilog 1

Postupci pred Sudom BiH u vezi sa srebreničkom regijom.

Tekst napisan u redovima koji *nisu osjenčeni* odnosi se na sve postupke koji su se vodili ili se vode protiv Srba, a koji su u vezi sa srebreničkom regijom.

Tekst napisan u redovima koji su osjenčeni *svijetlo-sivom* bojom odnosi se na sve postupke koji su se vodili ili se vode protiv Bošnjaka, a koji su u vezi sa srebreničkom regijom.

№	Prezime i ime	Nacionalnost	Broj slučaja	Datum potvrđena optužnice	Status postupka	Kapitolo djelo i primjenjivi zakon	Trajanje zatvorske kazne u godinama	Nacionalnost žrtava	Vrsta čina	Mjesto i godina zločina
1.	Jakovčević, Slobodan	Srbin	SI I K 014263	decembar 2005. godine	okončan 2008, 2009, 2014. godine	Član 171. Krivičnog zakona BiH, nakon žalbe. Član 141. Krivičnog zakona bivšeg Jugoslavije	40 / 28 / (drugostepena presuda ukinuta 2013. godine) / 20	Bošnjaci / Muslimani	specijalni policijski Trebet vođa Skelani u sastavu Drugog odreda. Specijalne policijske Šekovići	Srebrenica (Kranjci), 1995. godina
2.	Trifunović, Miroslav	Srbin	SI I K 014263	decembar 2005. godine	okončan 2008, 20, 2014. godine	Član 171. Krivičnog zakona BiH, nakon žalbe. Član 141. Krivičnog zakona bivšeg Jugoslavije	40 / 33 / isto / 20	Bošnjaci / Muslimani	komandir trebet vođa Skelani u sastavu Drugog odreda. Specijalne policijske Šekovići	Srebrenica (Kranjci), 1995. godina
3.	Činić, Brano	Srbin	SI I K 014263	decembar 2005. godine	okončan 2008, 2009, 2014. godine	Član 171. Krivičnog zakona BiH, nakon žalbe. Član 141. Krivičnog zakona bivšeg Jugoslavije	42 / 32 / isto / 20	Bošnjaci / Muslimani	specijalni policijski Trebet vođa Skelani u sastavu Drugog odreda. Specijalne policijske Šekovići	Srebrenica (Kranjci), 1995. godina
4.	Razvojenović, Aleksandar	Srbin	SI I K 014263	decembar 2005. godine	okončan 2008, 2009, 2014. godine	Član 171. Krivičnog zakona BiH, nakon žalbe.	42 / 32 / isto / 20	Bošnjaci / Muslimani	specijalni policijski Trebet vođa Skelani u	Srebrenica (Kranjci), 1995. godina

№	Презиме и име	Националност	Број случаја	Датум потврђеног оптужнице	Статус поступка	Каково дрло и примјена закона	Трајање изворске казне у годинама	Националност жртва	Врста чина	Мјесто и година злочина
						Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије			саставу Другог одреда Специјалне полиције Шековићи	
5.	Мелан, Бранислав	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009, 2014. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	40 / 28 / исто / 20	Бошњаци / Муслимани	специјални позивајач Трећег вода Сходан у саставу Другог одреда Специјалне полиције Шековићи	Сребреница (Кравина), 1995. година
6.	Максимовић, Велибор	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда	Бошњаци / Муслимани	специјални позивајач Трећег вода Сходан у саставу Другог одреда Специјалне полиције Шековићи	Сребреница (Кравина), 1995. година
7.	Живковић, Драгана	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда	Бошњаци / Муслимани	специјални позивајач Трећег вода Сходан у саставу Другог одреда	Сребреница (Кравина), 1995. година
									Специјалне полиције Шековићи	
8.	Матко, Милош	Србин	SI 1 K 014263	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Бошњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Сребреница (Кравина), 1995. година
9.	Ступар, Милош	Србин	X-05/24-3	децембар 2005. године	окончан 2008, 2010. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	40 / ослобађајућа пресуда	Бошњаци / Муслимани	командант Другог одреда специјалне полиције Шековићи	Сребреница (Кравина), 1995. година
10.	Митровић, Петар	Србин	SI 1 K 014264	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009, 2014. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	38 / 28 / 20	Бошњаци / Муслимани	специјални позивајач Трећег вода Сходан у саставу Другог одреда Специјалне полиције Шековићи	Сребреница (Кравина), 1995. година
11.	Степановић, Милош	Србин	X-05/24-2	децембар 2005. године	окончан 2008, 2009. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	Acquittal/First instance sentence confirmed	Бошњаци / Муслимани	специјални позивајач Трећег вода Сходан у саставу Другог одреда Специјалне полиције	Сребреница (Кравина), 1995. година

№	Препише и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена оптужнице	Статус поступка	Каково дело и примјерени закон	Трајање изворске криве у годинама	Националност жртава	Врста чина	Мјесто и година догађаја
									Шеховићи	
12	Јанковић, Зоран	Србин	X-06/234	новембар 2006. године	окончан 2007, 2007. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Бошњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Зворник (Спалово), Калесница, 1992. година
13	Божовић, Драго	Србин	X-06/236	децембар 2006. године	окончан 2008, 2009. Године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Бошњаци / Муслимани	припадник Војне полиције Братуначке лаве немачкојске бригаде Војске Републике Српске	Сребреница – Братунац, 1995. година
14	Блатојевић, Младен	Србин	X-06/236	децембар 2006. године	окончан 2008, 2009. Године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	7 / 7	Бошњаци / Муслимани	припадник Војне полиције Братуначке лаве немачкојске бригаде Војске Републике Српске	Сребреница – Братунац, 1995. година
15	Зарић, Желко	Србин	X-06/236	децембар 2006. године	окончан 2008, 2009. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Бошњаци / Муслимани	припадник Војне полиције Братуначке лаве немачкојске	Сребреница – Братунац, 1995. година
									бригаде Војске Републике Српске	
16	Живковић, Зоран	Србин	X-06/236	децембар 2006. године	окончан 2008, 2009. година	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Бошњаци / Муслимани	припадник Војне полиције Братуначке лаве немачкојске бригаде Војске Републике Српске	Сребреница – Братунац, 1995. година
17	Тодоровић, Мирао	Србин	X-07/382	јул 2007. године	окончан 2008, 2009. година	Члан 172. Кривичног закона БиХ	17 / 13	Бошњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Братунац – Београд, 1992. година
18	Радић, Милош	Србин	X-07/382	јул 2007. године	окончан 2008, 2009. година	Члан 172. Кривичног закона БиХ	17 / 12	Бошњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Братунац – Београд, 1992. година
19	Трбић, Мисирал	Србин	51 I K 017701	јул 2007. године	окончан 2009, 2010, 2015. година	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	30 / потврђена првостепена пресуда / 20	Бошњаци / Муслимани	официр за безбедност Зворничке бригаде Војске Републике Српске	Сребреница, 1995. година (Орахови, Потоцићи, Рочићи)
20	Лазаревић, Сретен	Србин	51 I K 018951	октобар 2007. године	окончан 2008, 2010, 2015. година	Члан 173. Кривичног закона БиХ	10 / 9 / 7	Бошњаци / Муслимани	припадник резервног система	Зворник – „Нови мост“

№	Препише и име	Националност	Број случаја	Датум потврђеног оптуженог	Статус поступка	Како се држи и примјени закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Врста чина	Мјесто и година злочина
						након жалбе, Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије			полицаје при Станци јавне безбедности у Зворнику	1992-1993. година
21	Станојевић, Драган	Србин	SI 1 K 018951	октобар 2007. године	окончан 2008, 2010, 2015. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	7 / 7 / 5	Босњанин / Муслиман	припадник резервног састава полицаје при Станци јавне безбедности у Зворнику	Зворник – „Нови извор“, 1992-1993. година
22	Остојић, Слободан	Србин	SI 1 K 018951	октобар 2007. године	окончан 2008, 2010, 2015. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	5 / 5 / 3,5	Босњанин / Муслиман	припадник резервног састава полицаје при Станци јавне безбедности у Зворнику	Зворник – „Нови извор“, 1992-1993. година
23	Марковић, Миса	Србин	SI 1 K 018951	октобар 2007. године	окончан 2008, 2010. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	5 / ослобађајућа пресуда	Босњанин / Муслиман	припадник резервног састава полицаје при Станци јавне безбедности у Зворнику	Зворник – „Нови извор“, 1992-1993. година
24	Бјелић, Веко	Босњанин / Муслиман	X-07/430-1	новембар 2007. године	окончан 2008. године, претплате кривичне	Чланови 173. и 175. Кривичног закона БиХ	поглед по претплате кривичне	Срби	чувар затвора „Штамп“	Власеница – Церска, 1992-1993. година
25	Халић, Ферис	Босњанин / Муслиман	X-07/430	новембар 2007. године	окончан 2009, 2010. године	Чланови 173. и 175. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђеног правосудног пресуда	Срби	командант Територијалне одбране општине Власеница	Власеница – Церска, 1992-1993. година
26	Бистах, Предраг	Србин	X-05/122	април 2008. године	окончан 2010, 2011. Године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	22 / 22	несрбин	припадник резервног састава МУП-а Републике Српске; Служба јавне безбедности Власеница	Власеница, 1992. година
27	Виноковић, Горан	Србин	X-05/122	април 2008. године	окончан 2010, 2011. Године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	18 / 18	несрбин	припадник Војске Републике Српске	Власеница, 1992. година
28	Вилић, Вељко	Србин	X-05/122-1	април 2008. године	обустављен – претплате кривичне 2018. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	поступак прекинут 2011. године због болести / смрти	несрбин	припадник резервног састава МУП-а Републике Српске, управник затвора Сузница	Власеница, – затвор Сузница, 1992. година

№	Препиши и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена оптужнице	Статус поступка	Кажњено дело и примјерени закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Врста чина	Мјесто и година злочина
29	Тодоровић, Висо	Србин	X-06/189-1	јуни 2008. године	окончан 2008. године, преговаре кривичне	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након преговара пресуда, Члан 172. Кривичног закона БиХ	шест по признању кривичне	Босњанин / Муслиманин	специјални полицајац Другог одреда Специјалне полиције Шеконић, МУП Републике Српске	Сребреница – Поточари, Сандић, Кравчић, 95
30	Тахрић, Милосав	Србин	SI 1 K 002627	јуни 2008. године	није доступно	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	замјеник командира Полицијске станице у Сребреници, МУП Републике Српске	Сребреница, 1995. година
31	Томић, Зоран	Србин	SI 1 K 006124	август 2008. године	окончан 2010, 2012. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	31 / ослобађајућа пресуда	Босњанин / Муслиманин	специјални полицајац Другог одреда Специјалне полиције Шеконић, МУП Републике Српске	Сребреница – Кравчић, 1995. година
32	Вухотић, Радослав	Србин	SI 1 K 006124	септембар 2008. године	окончан 2010, 2012, 2015. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141	31 / 31 / 20	Босњанин / Муслиманин	специјални полицајац Другог одреда Специјалне	Сребреница – Кравчић, 1995. година
						Кривичног закона бивше Југославије			полиције Шеконић, МУП Републике Српске	
33	Пелевић, Милан	Србин	SI 1 K 003379	новембар 2008. године	окончан 2011, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	16 / ослобађајућа пресуда	Босњанин / Муслиманин	замјеник команданта и начелника штаба Првог батаљона ВРС	Сребреница – Брањено, 1995. година
34	Перић, Славо	Србин	SI 1 K 003379	новембар 2008. године	окончан 2011, 2012. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141. Кривичног закона бивше Југославије	19 / 11	Босњанин / Муслиманин	помоћник команданта за безбедност у Зворничкој бригади	Сребреница – Брањено, 1995. година
35	Томић, Дубо	Србин	X-07/346	април 2009. године	окончан 2010, 2011. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњанин / Муслиманин	припадник Војске Републике Српске	Зворник – Котарук, 1992. година
36	Асиф, Крсто	Србин	X-07/346	април 2009. године	окончан 2010, 2011. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена	Босњанин / Муслиманин	припадник Војске Републике Српске	Зворник – Котарук, 1992. година
37	Иванковић, Жељко	Србин	SI 1 K 003442	јули 2009. године	окончан 2012, 2013, 2014. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након жалбе,	13 / 24 / 20	Босњанин / Муслиманин	припадник Другог одреда Специјалне	Сребреница – Кравчић, 1995. година

№ д.	Препише и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена оптугобом	Статус поступка	Каково дрло и припадници закон	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Ворна чин	Мјесто и година злочина
						Члан 141, Кривичног закона бивше Југославије			политоје Шексмићи	
38	Стретиновић, Ненак*	Србин	SI I K 002928	новембар 2009. године	није доступно	Члан 172, Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	припадник Братуначке бригаде ВРС	Братунац – Берковић, 1992. година
39	Јањић, Душко	Србин	SI I K 003417	јануар 2010. године	окончан 2012, 2013, 2017. године	Члан 171, Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141, Кривичног закона бивше Југославије	32 / 32 / 20	Босњанин / Муслиманин	припадник Центра за обуку при Специјалној бригади МУП-а Републике Српске	Сребреница, 1995. година
40	Ђурић, Младен	Србин	SI I K 003417	јануар 2010. године	окончан 2012, 2013, 2017. године	Члан 171, Кривичног закона БиХ, након жалбе, Члан 141, Кривичног закона бивше Југославије	30 / 28 / 20	Босњанин / Муслиманин	командир Прве чете Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница, 1995. година
41	Марковић, Горан	Србин	SI I K 003417	јануар 2010. године	окончан 2012, 2013, године	Члан 171, Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњанин / Муслиманин	командир Првог вода Друге чете Центра за обуку Јаковина, МУП Републике Српске	Сребреница, 1995. година
42	Исковић, Пеђа	Србин	SI I K 003417	март 2010. године	окончан 2012, 2013, године	Члан 171, Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњанин / Муслиманин	командир Друге чете Центра за обуку Јаковина, МУП Републике Српске	Сребреница, 1995. година
43	Бошковић, Марко	Србин (Хрват)	X-10-928	јул 2010. године	окончан 2010. године, признање кривиче	Члан 172, Кривичног закона БиХ	Десет по признању кривиче	Босњанин / Муслиманин	припадник Десетог авијатског одреда ВРС	Сребреница – Брањено, 1995. година
44	Кос, Франц	Србин (Словенка)	SI I K 003372	август 2010. године	окончан 2012, 2013, године	Члан 171, Кривичног закона БиХ, након ирицања пресуде, Члан 172, Кривичног закона БиХ	40 / 35	Босњанин / Муслиманин	командир вода Десетог авијатског одреда Главне штабе ВРС	Сребреница – Брањено, 1995. година
45	Ћорби, Станко	Србин	SI I K 003372	август 2010. године	окончан 2012, 2013, године	Члан 171, Кривичног закона БиХ, након ирицања пресуде, Члан 172, Кривичног закона БиХ	43 / 32	Босњанин / Муслиманин	припадник Десетог авијатског одреда Главне штабе ВРС	Сребреница – Брањено, 1995. година
46	Голубац, Властимир	Србин	SI I K 003372	август 2010. године	окончан 2012, 2013, године	Члан 171, Кривичног закона БиХ	19 / 15	Босњанин / Муслиманин	припадник Десетог авијатског	Сребреница – Брањено, 1995. година

№	Препише и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена оптужнице	Статус поступка	Како се дело и примјена закона	Трајање заштитне казне у годинама	Националност жртва	Врста чина	Мјесто и година злочина
						након изрицања пресуде, Члан 172. Кривичног закона БиХ			одреда Главне штабе ВРС	
47	Горова, Зоран	Србин	SI I K 003372	август 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након изрицања пресуде, Члан 172. Кривичног закона БиХ	40 / 30	Босњаци / Муслимани	припадник Десетог дивизијског одреда Главне штабе ВРС	Сребреница - Бравина, 1995. година
48	Вираковић, Мостисоје	Србин	X-10/1029	септембар 2010. године	окончан 2010. године, признање кривине	Члан 172. Кривичног закона БиХ	пет по признању кривине	Босњаци / Муслимани	припадник Центра за обуку Јахорина Специјалне бригаде полиције МУП-а Републике Српске	Сребреница - Кравина, 1995. година
49	Нешковић, Драган	Србин	SI I K 002995	септембар 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Центра за обуку Јахорина Специјалне бригаде полиције МУП-а	Сребреница - Кравина, 1995. година
50	Нлић, Зоран	Србин	SI I K 002995	септембар 2010. године	окончан 2012, 2013. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	Републике Српске припадник Центра за обуку Јахорина Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница - Кравина, 1995. година
51	Црногорац, Драган	Србин	SI I K 005805	децембар 2010. године	окончан 2011. године, признање кривине	Члан 172. Кривичног закона БиХ	13 по признању кривине	Босњаци / Муслимани	припадник Центра за обуку Јахорина Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница - Кравина, 1995. година
52	Кувела, Божидар	Србин	SI I K 004050	март 2011. године	окончан 2013, 2013. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након изрицања пресуде, Члан 172. Кривичног закона БиХ	20 / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Другог вода Прве чете Центра за обуку Јахорина Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница, 1995. година
53	Кушић, Зоран	Србин	SI I K 004837	март 2011. године	окончан 2011. године	Члан 172. Кривичног	пет по признању	Босњаци / Муслимани	припадник Центра за	Сребреница - Кравина

№	Препоне и злочина	Националност	Број случаја	Датум потврђеног оптужнице	Статус поступка	Како се дело и примјерени закон	Трајање заповрског казне у годинама	Националност жртва	Војни чин	Мјесто и година злочина
					протјаче кривнице	закон БиХ	кривнице		обуку Јаворна Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	1995. година
54	Грујић, Слободан	Србин	SI I K 008435	децембар 2011. године	окончан 2013, 2013. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	Босњанин / Муслиманин	припадник Војске Републике Српске	Зворник, 1992. година
55	Бабић, Саво	Србин	SI I K 003807	јул 2012. године	окончан 2013, 2015. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	несрбин	командант Војне полиције	Братуница – Основна школа „Вук Караџић“, 1992. година
56	Милорадовић, Недељко	Србин	SI I K 010287	јул 2012. године	није доступно (суђење у Србији)	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	командант Друге чете Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница – Крајина, 1995. година
57	Годићанин, Алекса	Србин	SI I K 010287	јул 2012. године	није доступно (суђење у Србији)	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	командант Прве чете Специјалне бригаде МУП-а Републике Српске	Сребреница – Крајина, 1995. година
58	Радојевић, Дејан	Србин	SI I K 001091	август 2012. године	претрпјен у Окружном суду у Београду 2012. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	командир Треће чете Друге чете Центри за обуку Јаворна МУП-а Републике Српске	Сребреница, 1995. година (посла Братуница – Коњски Поље)
59	Млађеновић, Најдан	Србин	SI I K 009947	август 2012. године	окончан 2014, 2014. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ, након изрицања пресуде, Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	3,5 / потврђена привремена пресуда	несрбин	припадник Територијалне одбране Братуница	Братуница – Хрватка, 1992. година
60	Жикић, Саво	Србин	SI I K 009947	август 2012. године	окончан 2014, 2014. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	несрбин	припадник Територијалне одбране Братуница	Братуница – Хрватка, 1992. година
61	Станишић, Остоја	Србин	SI I K 010315	август 2012. године	окончан 2017, 2017, 2018. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ, након изрицања пресуде, Члан 141. Кривичног закона бивше	11 / 5	Босњанин / Муслиманин	командант Шесте батальона Зворничке бригаде	Сребреница, 1995. година (Петковић, Тузлине – општина Зворник)

№	Презиме и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена оптужнице	Статус поступка	Каково дрло и примјена закона	Трајање изворске казне у годинама	Националност жртва	Врста чина	Мјесто и година злочина
						Југославије				
62	Милошевић, Марко	Србин	SI 1 K 010315	август 2012. године	окончан 2017, 2017. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	замјеник команданта Шестог батальона Зворничке бригае	Сребреница, 1995. година (Петковићи, Тулићи – општина Зворник)
63	Сарић, Горан	Србин	SI 1 K 007949	септембар 2013. године	окончан 2018, 2018. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	командант Специјалне бригае Полиције Републике Српске	Сребреница, 1995. година
64	Цвијковић, Александар	Србин	SI 1 K 013789	септембар 2013. године	окончан 2015, 2016. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепена пресуда	Босњаци / Муслимани	припадник Десетог авијацијског одреда Главног штаба ВРС	Сребреница - Брањево, 1995. година
65	Јосиповић, Миодраг	Србин	SI 1 K 017057	октобар 2014. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	начелник Станице јавне безбедности Братунац	Сребреница, 1995. година (Потоцари)
66	Тешћ, Бранимир	Србин	SI 1 K 017057	октобар 2014. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	замјеник командира Полицијске станице Братунац	Сребреница, 1995. година (Потоцари)
67	Божковић, Срећко	Србин	SI 1 K 017133	новембар 2014. године	окончан 2015, 2016. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ, иакош припадника пресуде, Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	10 / 8	Босњаци / Муслимани	чинов	Зворник - Тулићи, 1995. година (локација Црвена брвна)
68	Васић, Драгомир	Србин	SI 1 K 017057	децембар 2014. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командант Штаба полицијских снага Зворник	Сребреница, 1995. година (Котлук, Брањево, Палица итд.)
69	Зодић, Данило	Србин	SI 1 K 017057	децембар 2014. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командант Посебних јединица полиције	Сребреница, 1995. година (Котлук, Брањево, Палица итд.)
70	Пантић, Радослав*	Србин	SI 1 K 017057	децембар 2014. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командир Прве чете Посебних јединица полиције	Сребреница, 1995. година (Котлук, Брањево, Палица итд.)
71	Мисовић, Радослав	Србин	SI 1 K 017958	јануар 2015. године	прелиминар у Окружном суду у Београду, 2015. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	-	Хрвати	припадник Војске Републике Српске	Сребреница - Сасе, 1992. година

№ п/п	Препиш и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена општински	Статус поступка	Каково дело и примјена закон	Трајање засторске казне у годинама	Националност жртва	Врста чина	Мјесто и година злочина
72	Ђорђевић, Радивоје	Србин	S1 I K 018563	фебруар 2015. године	обустављен – пренимачу 2015. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Интимне јединице позиције	Зворник – Локан, 1992. година
73	Максимовић, Горан	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	командир Интимне јединице позиције у Угљеву	Зворник – Локан, 1992. година
74	Митровић, Ђилан	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	командир Локанске чете Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Локан, 1992. година
75	Перић, Славо	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	командир Локанске чете Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Локан, 1992. година
76	Вујеновић, Миле	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
77	Драшковић, Вукан	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
78	Стевановић, Геран	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
79	Манојловић, Мило	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
80	Лазаревић, Рајо	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
81	Поповић, Џајетко	Србин	S1 I K 018193	фебруар 2015. године	обустављен – пренимачу 2016. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете	Зворник – Локан, 1992. година
82	Максимовић, Далибор*	Србин	S1 I K 012906	април 2015. године	пренимач у Србију 2016. године	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Братунац – Ресовица, 1992. година
83	Костићевећ, Адем	Бошњаци / Муслимани	S1 I K 018560	април 2015. године	главни претрес	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	-	Срби	припадник Војне полиције Муслиманске бригаде Зворник Армије БиХ	Зворник, 1992. година
84	Новковић, Јован	Србин	S1 I K 018607	април 2015. године	пренимач у Србију 2018. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	несрби	командир Чете Монтанија Транспортирање опаке Братунац	Братунац, 1992. година (фудбалски стадион Суза, Основна школа „Вук Карачић“)
85	Орић, Насер	Бошњаци / Муслимани	S1 I K 014977	септембар 2015. године	окончан 2017, 2018. године	Члан 144. Кривичног закона бивше Југославије	ослобађајућа пресуда / потврђена првостепено пресуда	Срби	командир свага Армије БиХ у Сребреници	Братунац, Сребреница, 1992. година (Залози, Ловина, Кучерин)
86	Музић, Сабихудин	Бошњаци / Муслимани	S1 I K 014977	септембар 2015. године	окончан 2017, 2018. године	Члан 144. Кривичног	ослобађајућа пресуда /	Срби	припадник Армије БиХ	Братунац, Сребреница,

№	Презиме и име	Националност	Број случаја	Датум потврђеног оптужнице	Статус поступка	Каково дело и примјена закона	Трајање изворске казне у годинама	Националност жртава	Врста чина	Мјесто и година злочина
					године	закона бивше Југославије	потврђена првостепена пресуда			1992. година (Залезје, Милићи, Коњари)
87	Адиновић, Срећко	Србин	S1 I K 020200	децембар 2015. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	командир Другог баталјона Војничке бригаде	Сребреница – Зворник, 1995. година (Котух)
88	Богдановић, Милан	Србин	S1 I K 019818	јануар 2016. године	обустављен – прелиминар 2019. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ		Босњанин / Муслиманин	командир Шесте чете Посебних јединица полиције Зворник	Сребреница, 1995. година (Нова Касаба, Кушати)
89	Јанковић, Развољан	Србин	S1 I K 020442	јануар 2016. године	није доступан	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	обавештајни официр у Главној штабу ВРС	Сребреница, 1995. година
90	Арифовић, Наси	Босњанин / Муслиманин	S1 I K 020519	март 2016. године	2018. године (првостепена пресуда – 10 година), обустављен – прелиминар 2019. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	10 / суласни поступак проглашен због смрти	Срби	припадник Армије БиХ у Сребреници	Сребреница – Залезје и Ратковићи, 1992. година
91	Смједановић, Султан	Босњанин / Муслиманин	S1 I K 020519	март 2016. године	окончан 2018, 2019. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	(1,2) / 3	Срби	припадник Армије БиХ у Сребреници	Сребреница – Залезје и Ратковићи, 1992. година
92	Салимовић, Амир	Босњанин / Муслиманин	S1 I K 020519	март 2016. године	окончан 2018, 2019. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	ослобађајућа пресуда / потврђена	Срби	припадник Армије БиХ у	Сребреница – Залезје и Ратковићи,
						Југославије			Сребреница	1992. година
93	Маринковић, Драган	Србин	S1 I K 017741	март 2016. године	окончан 2016, 2017. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	8 / потврђена првостепена пресуда	Босњанин / Муслиманин	припадник Територијалне одбране Милићи	Милићи – Жутца, 1992. година
94	Лалић, Вито	Србин	S1 I K 020395	септембар 2016. године	није доступан	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	начелник Полицијске станице Угљевик	Зворник – Дољак, 1992. година
95	Пантић, Радмир*	Србин	S1 I K 023220	новембар 2016. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	командир Полицијске станице у Милићима	Милићи – Заслонича, 1992. година
96	Љотић, Никола	Србин	S1 I K 023220	новембар 2016. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	припадник Војске Републике Српске	Милићи – Заслонича, 1992. година
97	Јотић, Бранко	Србин	S1 I K 023220	новембар 2016. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	припадник Војске Републике Српске	Милићи – Заслонича, 1992. година
98	Милићевић, Миломир	Србин	S1 I K 023220	новембар 2016. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	припадник полиције у Милићима	Милићи – Заслонича, 1992. година
99	Вукотић, Ненад	Србин	S1 I K 023220	новембар 2016. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	припадник Војске Републике Српске	Милићи – Заслонича, 1992. година
100	Вукотић, Јанко	Србин	S1 I K 025184	новембар 2016. године	није доступан	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњанин / Муслиманин	припадник Војске Републике Српске	Милићи – Заслонича, 1992. година
101	Богачевић,	Србин	S1 I K	новембар	није	Члан 172.	-	Босњанин /	припадник	Милићи –

№	Препише и име	Националност	Број случаја	Датум потврђена оптужнице	Статус поступка	Казнено дјело и примјена закона	Трајање затворске казне у годинама	Националност жртва	Војна чин	Мјесто и година злочина
	Члан		025184	2016. године	доступни	Кривичног закона БиХ		Муслимани	Војске Републике Српске	Заклонча, 1992. година
102	Косовић, Светозар	Србин	SI 1 K 021998	децембар 2016. године	није доступни	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	начелник Одјелена за општепаре послове и члан Штаба Дринског корпуса ВРС	Сребреница, 1995. година
103	Мисовановић, Славо	Србин	SI 1 K 023868	децембар 2016. године	окончан 2019, 2019. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	Ослобађајућа пресуда / потврђена привремена пресуда	Бошњаци / Муслимани	припадник резервног састава Полицијске станице Саскани	Сребреница – Саскани, 1992. година
104	Адиновић, Витоша	Српкиња	SI 1 K 024299	фебруар 2017. године	није доступни	Члан 173. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Власеница – Мратин До, 1992. година
105	Цветковић, Саша	Србин	SI 1 K 023242	април 2017. године	окончан 2019, 2019. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	12 / потврђена привремена пресуда	Бошњаци / Муслимани	чинов	Братулин, Сребреница, 1992. година
106	Халиловић, Сакиб	Бошњак / Муслиман	SI 1 K 020147	мај 2017. године	окончан 2019, 2019. године	Члан 173. Кривичног закона БиХ	ослобађајућа пресуда / потврђена	Срби	командант Диверзионе вола здруженог јединица „Динска-Каменица“	Зворник – Каменица, 1992. година (Бајрићи – Ново Село)
107	Веселин	Бошњакотина /	SI 1 K	мај 2017.		Члан 173.	10 / 13.	Срби	припадник	Зворник –
	Елфета	Муслиманотина	020147	године	окончан 2019, 2019. године	Кривичног закона БиХ, након приговора пресуда, Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије			Диверзионе вола здруженог јединица „Динска-Каменица“	Каменица, 1992. година (Бајрићи – Ново Село)
108	Стевановић, Богдан	Србин	SI 1 K 024995	јуни 2017. године	није доступни	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	командант Полицијске станице Саскани и члан Кривог штаба српске општине Саскани	Сребреница – Саскани, 1992. година (Саскани, Ренагићи, Горње Лицење и Доње Лицење, Високовице – Глушци, Добрица, Далегишта, Жабенице, Пери)
109	Лукић, Ђорђе	Србин	SI 1 K 026305	новембар 2017. године	обустављен – прелиминар 2018. године	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Милући – Заклонча, 1992. година
110	Марковић, Мирослав	Србин	SI 1 K 027074	децембар 2017. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Бошњаци / Муслимани	припадник Локанске чете Зворничке бригаде	Зворник – Локан, 1992. година

№	Презиме и име	Националност	Број случаја	Датум потребна оптужнице	Статус поступка	Каково дело и примјена закона	Трајање изворске казне у годинама	Националност жртава	Војна чин	Мјесто и година злочина
									ВРС	
111	Ковач, Томислав	Србин	SI 1 K 027292	јануар 2018. године	није доступан	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	заменик Министра унутрашњих послова Републике Српске	Сребреница, Жена, 1995. година
112	Косорић, Миле	Србин	SI 1 K 027404	јануар 2018. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командант Власеничке бригаде ВРС	Сребреница, 1995. година
113	Тошић, Момчило	Србин	SI 1 K 027404	јануар 2018. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	приватник Воде Војне полиције Власеничке бригаде	Сребреница, 1995. година
114	Стојанић, Борислав	Србин	SI 1 K 028563	јануар 2018. године	није доступан	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	приватник Власеничке бригаде ВРС	Сребреница, 1995. година
115	Дракулић, Рајко	Србин	SI 1 K 028563	јануар 2018. године	није доступан	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	приватник Власеничке бригаде ВРС	Сребреница, 1995. година
116	Степановић, Новак*	Србин	SI 1 K 026153	јануар 2018. године	није доступан	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	-	Босњаци / Муслимани	приватник Бригаде Војне полиције ВРС	Братунац, 1992. година
117	Ђурић, Миле	Србин	SI 1 K 033592	фебруар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	начелник Полицијске станице у	Власеница, 1992-1993. година
118	Станић, Радиво	Србин	SI 1 K 024866	фебруар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	начелник Полицијске станице у Власеници	Власеница, 1992-1993. година
119	Краљевић, Милослав	Србин	SI 1 K 024866	фебруар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командант Социјалне воде полиције у Власеници	Власеница, 1992-1993. година
120	Гајић, Горан	Србин	SI 1 K 024866	фебруар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	приватник Полиције у Власеници	Власеница, 1992-1993. година
121	Масиминовић, Данијел*	Србин	SI 1 K 027342	март 2018. године	пробити у Србију 2019. године	Члан 142. Кривичног закона бивше Југославије	-	Босњаци / Муслимани	приватник Војске Републике Српске	Зворник – Каракaj, Глогова, 1992. година
122	Гајић, Раде	Србин	SI 1 K 029228	август 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командир Инспекторског вода Власеничке бригаде ВРС	Власеница, 1992. година, Сребреница, 1995. година
123	Стефан, Симо	Србин	SI 1 K 030715	новембар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	приватник Полиције у Власеници	Власеница, Цанићин, Ахмедовић, Градина, догор Сутина, 1992. година

№	Препоне и име	Националност	Број случаја	Датум потврђеног оптуженог	Статус поступка	Каково дело и припадњаци закона	Трајање изворске казне у годинама	Националност жртава	Врста чина	Мјесто и година злочина
124	Тешаћ, Зоран	Србин	SI 1 K 030715	новембар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Полиције у Власеници	Власеница, Цанинци, Алексарићи, Градина, догор Сушица, 1992. година
125	Тешаћ, Горан	Србин	SI 1 K 030715	новембар 2018. године	није доступан	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Власеница, Цанинци, Алексарићи, Градина, догор Сушица, 1992. година
126	Ступар, Зоран	Србин	SI 1 K 030715	новембар 2018. године	није доступан	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Војске Републике Српске	Власеница, Цанинци, Алексарићи, Градина, догор Сушица, 1992. година
127	Томић, Џанан	Србин	SI 1 K 031003	децембар 2018. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци, Азбаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник, 1992. година
128	Спасаревић, Душан	Србин	SI 1 K 031053	децембар 2018. године	није доступан	Члан 173. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Територијалне одбране Маженићи	Зворник – Јусићи, 1992. година
129	Трпачић, Милан	Србин	SI 1 K 034450	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Територијалне одбране	Братунац, 1992. година
									Братунац, касније припадник Братуначке бригаде ВРС	
130	Савић, Милан	Србин	SI 1 K 034456	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 171. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	командант 65. дивизије-испративачког пука ВРС	Сребреница, 1995. година
131	Радић, Перо	Србин	SI 1 K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусићи, 1992. година
132	Видоковић, Божо	Србин	SI 1 K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусићи, 1992. година
133	Томић, Петко	Србин	SI 1 K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусићи, 1992. година
134	Ступар, Бранко	Србин	SI 1 K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусићи, 1992. година
135	Ристановић, Владо	Србин	SI 1 K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусићи, 1992. година
136	Мејан, Милан	Србин	SI 1 K 034308	јануар 2020. године	главни претрес	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусићи, 1992. година
137	Спасаревић, Душан	Србин	SI 1 K 035144	јануар 2020. године	није доступан	Члан 172. Кривичног закона БиХ	-	Босњаци / Муслимани	припадник Зворничке бригаде ВРС	Зворник – Јусићи, 1992. година

BiH – Bosna i Hercegovina

VRS – Vojska Republike Srpske

Krivični zakon Bosne i Hercegovine

Član 171. Genocid

Član 172. Zločini protiv čovječnosti

Član 173. Ratni zločin protiv civilnog stanovništva

Član 174. Ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika

Član 175. Ratni zločin protiv ratnih zarobljenika

Krivični zakon Savezne Republike Jugoslavije

Član 141. Genocid

Član 142. Ratni zločin protiv civilnog stanovništva

Prilog 2
Genocid, Član 171.

Ko u cilju da potpuno ili djelimično istrijebi nacionalnu, etničku, rasnu ili vjersku skupinu ljudi naredi učinjenje ili učini koje od ovih djela:

1. a) ubijanje pripadnika skupine ljudi;
2. b) nanošenje teške tjelesne ozljede ili duševne povrede pripadnicima skupine ljudi;
3. c) smišljeno nametanje skupini ljudi ili zajednici takvih životnih uslova koji bi mogli posljediti njenim potpunim ili djelimičnim istrebljenjem;
4. d) uvođenje mjera kojima je cilj sprečavanje rađanja unutar skupine ljudi;
5. e) prisilno preseljenje djece iz te u drugu skupinu ljudi;

kazniće se kaznom zatvora najmanje deset godina ili kaznom dugotrajnog zatvora

Prilog 3

Zločini protiv čovječnosti, Član 172.

(1) Ko, kao dio širokog ili sistematskog napada usmjerenog bilo protiv kojeg civilnog stanovništva, znajući za takav napad, učini koje od ovih djela:

- a) lišenje drugog lica života (ubistvo);
- b) istrebljenje;
- c) odvođenje u ropstvo;
- d) deportacija ili prisilno preseljenje stanovništva;
- e) zatvaranje ili drugo teško oduzimanje fizičke slobode suprotno osnovnim pravilima međunarodnog prava;
- f) mučenje;
- g) prisiljavanje drugog lica, na seksualni odnos ili s njim izjednačenu seksualnu radnju (silovanje), seksualno ropstvo, prisilnu prostituciju, prisilnu trudnoću, prisilnu sterilizaciju ili bilo koji drugi oblik teškog seksualnog nasilja;
- h) progon bilo koje grupe ljudi ili kolektiva na političkoj, rasnoj, nacionalnoj, etničkoj, kulturnoj, vjerskoj, polnoj ili drugoj osnovi koja je univerzalno prihvaćena kao nedopustiva po međunarodnom pravu, u vezi s bilo kojim krivičnim djelom iz ovog stava ovog člana, bilo kojim krivičnim djelom propisanim u ovom zakonu ili bilo kojim krivičnim djelom u nadležnosti Suda Bosne i Hercegovine;
- i) prisilni nestanak lica;
- j) zločin aparthejda;
- k) druga nečovječna djela slične prirode, učinjena u namjeri nanošenja velike patnje ili ozbiljne fizičke ili psihičke povrede ili narušenja zdravlja, kazniće se kaznom zatvora najmanje deset godina ili kaznom dugotrajnog zatvora.

(2) U smislu stava 1. ovog člana sljedeći pojmovi imaju ovo značenje:

- a) *Napad usmjeren protiv civilnog stanovništva* jest ponašanje koje uključuje višestruko činjenje djela iz stava 1. ovog člana bilo protiv kojeg civilnog stanovništva na osnovu ili u cilju državne politike ili politike neke organizacije da se učini takav napad.
- b) *Istrebljenje* uključuje namjerno nametanje takvih životnih uslova, a posebno uskraćivanje pristupa hrani i lijekovima, koji mogu posljediti uništenjem dijela stanovništva.

- c) *Odvođenje u ropstvo* jest vršenje nad licem bilo kojeg ili svih ovlaštenja inače vezanih za pravo svojine, uključujući vršenje takvog ovlaštenja pri trgovanju ljudima, posebno ženama i djecom.
- d) *Deportacija ili prisilno preseljenje stanovništva* jest prisilno iseljenje lica s teritorije na kojoj su zakonito prisutna protjerivanjem ili drugim mjerama prisile, bez osnova dopuštenih po međunarodnom pravu.
- e) *Mučenje* jest namjerno nanošenje snažnog tjelesnog ili duševnog bola ili patnje licu zadržanom od strane počinioca ili pod nadzorom počinilaca, izuzimajući bol ili patnju koja je posljedica isključivo izvršenja zakonitih sankcija.
- f) *Prisilna trudnoća* jest nezakonito zatočeništvo žene kojoj je prisilno prouzrokovana trudnoća, s namjerom da se utiče na etnički sastav bilo kojeg stanovništva ili da se učine druge teške povrede međunarodnog prava.
- g) *Progon* jest namjerno i teško, međunarodnom pravu suprotno uskraćivanje osnovnih prava zbog pripadnosti skupini ljudi ili zajednici.
- h) *Prisilni nestanak lica* jest hapšenje, pritvaranje, ili otimanje lica, od strane ili s dopuštenjem, podrškom ili pristankom države ili političke organizacije, uz odbijanje da se prizna takvo lišenje slobode ili da se pruži informacija o sudbini ili o mjestu gdje se nalaze takva lica, s namjerom da se uklone od zaštite zakona na duže vrijeme.
- i) *Zločin aparthejda* su nečovječne radnje slične prirode radnjama iz stava 1. ovog člana, učinjene u kontekstu institucionaliziranog režima sistematskog potlačivanja i dominacije jedne rasne skupine nad bilo kojom drugom rasnom skupinom ili skupinama ljudi, učinjene s namjerom održavanja takvog režima.

Lista akronima

Akronim	Definicija
AR BiH	Armija Bosne i Hercegovine
BiH	Bosna i Hercegovina
VRS	Vojska Republike Srpske
KZ BiH	Krivični zakon Bosne i Hercegovine
KZ SFRJ	Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
NATO	Organizacija Sjevernoatlanskog sporazuma ili Sjevernoatlanski savez
UN	Ujedinjene nacije

Bibliografija

Bildt, Carl. *Peace Journey: The Struggle for Peace in Bosnia* [Mirovno putovanje: Borba za mir u Bosni]. (London, UK: Weidenfeld and Nicolson, 1998).

Delawarde, Dominique, i Bezruchenko, Viktor. *Military analysis of Srebrenica region events 1992-1995* [Vojna analiza dešavanja u srebreničkoj regiji od 1992-1995]. (Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Arhiv RCIRZ [Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina, i traženje nestalih lica], 2020).

Honig, Jan Willem, i Both, Norbert. *Srebrenica: Record of a War Crime* [Srebrenica: Zabilješka o ratnom zločinu]. (New York, NY-US: Penguin Books, 1996).

Mackenzie, Lewis. „The Real Story Behind Srebrenica [Prava priča iza Srebrenice].“ *Toronto Globe and Mail*, 14. jul 2005.

„No Evidence of Civilian Casualties in operations by Bosnian commander [Nema dokaza o civilnim žrtvama u dejstvima bosanskog komandanta].“ (April 11, 2003). *BBC Monitoring: International Reports*, 11. april 2003.

Prosecutor v. Milosevic. Case no.IT-02-54, ICTY (Tr. at 31975:19-31975:25, February 12, 2004). Preuzeto sa:
https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/040212ED.htm

Prosecutor v. Naser Orić, Case no. IT-03-68-T, ICTY. Preuzeto sa:
<https://www.icty.org/x/cases/oric/tjug/en/ori-jud060630e.pdf>

Prosecutor v. Naser Orić, Case no.IT-03-68-T, ICTY. Preuzeto sa:
<https://www.icty.org/x/cases/oric/acjug/en/080703.pdf>

Prosecutor v. Radislav Krstic, Case no.IT-98-33, “Srebrenica-Drina Corps” Trial Chamber Judgment, (August 2, 2001). Preuzeto sa:
www.un.org/icty/krstic/TrialC!/judgement/index.htm

Sauer, Werner, „Srebrenica: Bemerkungen gegen den Strich [Srebrenica: Komentari van glavne struje].“ U *Europa und die Dynamik der globalen Krise: Friedensbericht 2006: Ergebnisse der State-of-Peace-Konferenz 2006* [Evropa i dinamika globalne krize:

mirovni izvještaj 2006.: rezultati konferencije o stanju mira 2006], uređuje Österreichisches Studienzentrum für Frieden und Konfliktforschung. Münster, 2006.

Savitch, Carl, *Srebrenica: The Untold Story* (critical analysis) [Srebrenica: neispričana priča (kritička analiza)], citirano u Edward S. Herman, *The Politics of the Srebrenica Massacre* [Politika masakra u Srebrenici]. (b.m: b.i., b.d.). Preuzeto sa: www.srebrenica-report.com

Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Article 4, Paragraph 2 [Statut Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, 4. član, 2. paragraf].

Elektronski izvori:

Informacije preuzete sa zvanične internet stranice MKSJ-a [Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju] (pregledano 25. jula 2020.): <https://www.icty.org/en>

Informacije preuzete sa zvanične internet stranice Suda Bosne i Hercegovine (pregledano 25. jula 2020.): <http://www.sudbih.gov.ba/>

Poglavlje 2

Markus Goldbah (Markus Goldbach)

Pravni nalazi o Srebrenici

Nekoliko hiljada vojno sposobnih muškaraca i djece starije od 12 godina ubijeno je u regionu Srebrenice u periodu između 11. i 19. jula 1995. godine. U očima mnogih posmatrača, ova ubistva nalikuju gencidnim zločinima koje su počinili Nacisti sistematski odvajavši Jevreje i druge manjine od ostatka populacije, da bi ih zatim ubili.

Čak i prije ovog događaja, posmatrači ratova na Balkanu diskutovali su o tome da li masovna ubistva i etnička čišćenja u ovom regionu, kakva se u Evropi nisu vidjela od završetka Drugog svjetskog rata, predstavljaju zločin genocida. Nakon što je MKSJ izrekao osuđujuće presude za zločin genocida srpskom generalu Radislavu Krstiću, a kasnije i Mladiću i Karadžiću, činilo se da je neosporna činjenica da je u Srebrenici počinjen zločin genocida.

Međutim, kada se pobliže pogleda, odluka u predmetu Krstić kao i sve naredne odluke (koje se zasnivaju na odluci u predmetu Krstić) problematične su. U ovom radu se iznosi mišljenje da je odluka Tribunala da događaje u Srebrenici nazove genocidom bila neispravna, iako su sami događaji vjerovatno bili u skladu sa nekim aspektima zakona o genocidu.

1. Uvod u Konvenciju o genocidu

Prema „Oksfordskom priručniku za studije o genocidu“, „genocid je, nažalost, sveprisutan, prečesto doslovno kao pokušaj uništavanja grupa ljudi, ali i retorički, u obliku riječi koja je istovremeno i univerzalno poznata i na koju se često poziva – možda zato što se često pogrešno shvata.“²⁴

Iako je pojam „genocid“ opštepoznat, on nije postojao prije vladavine nacističkog režima. Godine 1941, Vinston Čerčil (Winston Churchill) opisao je nacistička zvjerstva počinjena tokom invazije na Rusiju 1941. godine kao „zločin bez imena“. Tek 1944. godine, poljski pravnik, Jevrejin, Rafael Lemkin (Raphael Lemkin) (1900-1959), predstavio je pojam

²⁴ Donald Bloxham i A. Dirk Moses, „Introduction“, u *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, prir. Donald Bloxham i A. Dirk Moses (Oxford: Oxford University Press, 2010).

„genocid“ u svojoj knjizi *Vladavina sila Osovine u okupiranoj Evropi* (Axis Rule in Occupied Europe) u kojoj je dokumentovano uništavanje nacionalnih i etničkih grupa, uključujući masovna ubistva evropskih Jevreja. Pojam je formirao kombinovanjem riječi *geno-*, od grčke riječi za rasu ili pleme, i *-cid*, od latinske riječi za ubijanje.

Lemkin je genocid definisao kao „koordinisani plan različitih akcija čiji je cilj uništavanje osnovnih temelja života nacionalnih grupa, s ciljem istrebljenja tih istih grupa“, „staru praksu u svom savremenom obliku“.²⁵ Godine 1945. Međunarodni vojni sud, čija su suđenja održana u Nirnbergu u Njemačkoj, optužio je naciste na visokim položajima za „zločine protiv čovječnosti“. Riječ „genocid“ bila je dio optužnice kao opisni, a ne pravni pojam.²⁶

Generalna skupština Ujedinjenih nacija je u svojoj Rezoluciji 96 (I) od 11. decembra 1946. godine proglasila da je genocid po međunarodnom pravu zločin koji se kosi sa duhom i ciljevima Ujedinjenih nacija i koji civilizovani svijet osuđuje.

Dvije godine kasnije, Generalna skupština Ujedinjenih nacija je 9. decembra 1948. godine Rezolucijom 260 jednoglasno usvojila Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Konvencija je stupila na snagu 12. januara 1951. godine. Svim zemljama učesnicama u Konvenciji nalaže se da spriječe i kazne genocidne radnje, kako tokom rata tako i tokom mira.

Član 2. Konvencije genocid definiše kao:

U ovoj Konvenciji, pod genocidom se podrazumijeva bilo koje od niže navedenih djela, počinjenih u namjeri da se potpuno ili djelimično uništi neka nacionalna, etnička, rasna ili religijska grupa:

- (a) ubistvo članova grupe;
- (b) teška povreda fizičkog ili mentalnog integriteta članova grupe;
- (v) namjerno podvrgavanje grupe takvim životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog uništenja;
- (g) mjere usmjerene ka sprečavanju rađanja u okviru grupe;
- (d) prinudno premještanje djece iz jedne grupe u drugu.

Prema tom članu, genocid sadrži dva sastavna elementa: fizički element, naime samo počinjeno djelo ili *actus reus*, i mentalni element, ili *mens rea*. Iako su analitički različita, ova dva elementa su povezana. „Namjera da se potpuno ili djelimično uništi neka nacionalna, etnička, rasna ili religijska grupa“ suštinska je karakteristika genocida, koja ga razlikuje od ostalih teških zločina.²⁷

² Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposal for Redress* (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944), 79.

²⁶ *Trials of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg*, 14 November 1945 – 1 October 1946 (listing charges in indictment) (Nuremberg: Int'l Mil. Tribunal, 1946-49), 27-92.

²⁷ I.C.J. Reports 2007 (I), 121, par. 187.

Što se tiče nalaza MKSJ-a, ovaj rad će se prvo fokusirati na značenje uništenja znatnog dijela grupe, a drugo na ono što predstavlja dokaz o *dolus specialis*-u.

Nadalje, ovdje će se ispitati da li nalazi Tribunala o zločinu genocida ukazuju na to da se činjenični genocid zaista dogodio. Ovo je relevantno jer krivično djelo genocida ne zahtijeva rezultat, a sudovi ne moraju utvrđivati da li je stvarna metoda dobro izabrana.²⁸ Drugim riječima: da bi se zločin okarakterisao kao genocid, nije neophodno da bude mnogo ubistava, ali čak i masovna ubistva predstavljaju zločin genocida samo ako su takva ubistva izvršena sa posebnom namjerom da se uništi znatan fizički dio zaštićene grupe.

2. Pravna analiza: Uništenje znatnog dijela grupe

2.1. Uništenje

Stvaraoci Konvencije o genocidu prvobitno su u nju uključili dvije vrste genocida, fizički ili biološki genocid i kulturni genocid. Koncept kulturnog genocida je na koncu odbačen i odlučeno je da se područje primjene Konvencije ograniči na fizičko ili biološko uništavanje grupe.²⁹

„Nanošenje teških mentalnih povreda članovima grupe” u smislu člana II (b), čak i ako se ne odnosi direktno na fizičko ili biološko uništavanje članova grupe, mora se smatrati kao da obuhvata samo djela koja su izvršena sa namjerom da se postigne fizičko ili biološko uništenje grupe, u cjelini ili djelimično.

„Prisilno premještanje djece iz jedne grupe u drugu“ u smislu člana II (e), takođe mora da bude sa namjerom da se grupa fizički uništi, u cijelosti ili djelimično, s obzirom na to da može imati posljedice po kapacitet grupe da se obnovi, a time i da osigura svoj dugoročni opstanak.

²⁸ William A. Schabas, “Was Genocide Committed in Bosnia and Herzegovina? First Judgments of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia”, *Fordham International Law Journal* 25 (2001): 23, 47.

²⁹ United Nations, “Report of the ad hoc Committee on Genocide, 5 April to 10 May 1948”, u *Proceedings of the Economic and Social Council, 7th Session, Supplement No. 6, dok. E/794* (1948). United Nations, *Official Documents of the General Assembly, Part I, 3rd Session, Sixth Committee, Minutes of the Eighty-Third Meeting, dok. A/C.6/SR.83, 193-207*. United Nations, “Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-eighth Session, 6 May – 26 July 1996, Official Records of the General Assembly, Fifty-first Session, Supplement No. 10”, u *Yearbook of the ILC, tom 2, drugi dio, dok. A/51/10* (1996), 45-46, par. 12, citirano u presudi Suda iz 2007. godine, tj. I.C.J. Reports 2007 (I), 186, par. 344.

2.1.1. Grupa

U članu 4. Statuta MKSJ stoji da se genocid sastoji od namjernog uništenja „nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe”.

Ovo je jedan od najkontroverznijih aspekata definicije genocida. Kritičari su se žalili na ograničeni opseg definicije i njeno isključivanje političkih i drugih grupa, i predložili su da se ona izmijeni kako bi se proširio njen opseg, ili su tvrdili da sudije treba da odrede dinamičko tumačenje odredbe.³⁰

Međutim, kada su države dobile priliku da revidiraju definiciju genocida na Rimskoj konferenciji, koja se održala u junu i julu 1998. godine, odlučile su da ponovo potvrde tekst koji je Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila pedesetak godina ranije.³¹

2.1.2 Znatan dio

Dobro je utvrđeno da tamo gdje se presuda za genocid oslanja na namjeru da se zaštićena grupa „djelimično” uništi, taj dio mora biti znatan dio te grupe.

Cilj Konvencije o genocidu je da se spriječi namjerno uništavanje čitavih grupa ljudi, a ciljani dio mora biti dovoljno značajan da ima uticaja na grupu u cjelini.³² Do istog zaključka došlo je i Pretresno vijeće u slučaju Sikirica: „Ovaj dio definicije zahtijeva dokaze o namjeri da se uništi. . . znatan broj u odnosu na ukupnu populaciju grupe”.³³

Kao što su objasnila ova pretresna vijeća, uslov znatnog dijela definiše karakter genocida kao zločina masovnih razmjera i odražava brigu Konvencije o tome kakav će uticaj uništavanje ciljanog dijela imati na opšti opstanak grupe.³⁴

³⁰ Lori Lyman Bruun, “Beyond the 1948 Convention - Emerging Principles of Genocide in Customary International Law”, *Maryland Journal of International Law* 17, br. 2 (1993): 193, 210-218. Beth Van Schaack, “The Crime of Political Genocide: Repairing the Genocide Convention’s Blind Spot”, *Yale Law Journal* 106 (1997): 2259, 2280-2282.

³¹ United Nations, *Report of the Preparatory Committee on the Establishment of an International Criminal Court: Compilation of Proposals*, U.N. General Assembly Official Records, 51st Session, U.N. dok. A/51/22 (1996), tom 1, par. 61.

³² United Nations, “Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-eighth Session, 6 May – 26 July 1996, Official Records of the General Assembly, Fifty-first Session, Supplement No. 10”, u *Yearbook of the ILC*, tom 2, drugi dio, dok. A/51/10 (1996), 89. Nehemiah Robinson, *The Genocide Convention: A Commentary* (New York: Institute of Jewish Affairs, 1960), 63. U.S. Senate, *Genocide Convention, Report of the Committee on Foreign Relations*, 18. jul 1981, 22.

³³ *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3 September 2001, par. 65.

³⁴ *Prosecutor v. Goran Jelusic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 82. *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3 September 2001, par. 77.

Ovo pitanje su takođe razmatrala i pretresna vijeća MKSR-a, čiji Statut sadrži identičnu definiciju zločina genocida. Ova vijeća došla su do istog zaključka. U predmetu Kajišema (Kayishema), Pretresno vijeće je zaključilo, nakon što je agitovalo vlasti koje tumače Konvenciju o genocidu, da izraz „djelimično” zahtijeva da postoji namjera da se uništi znatan broj pojedinaca koji su dio grupe.³⁵

Ovu definiciju su prihvatila i usavršila pretresna vijeća u predmetima Bagilišema (Bagilishema) i Semanza (Semanza), koja su izjavila da namjera uništavanja mora biti barem namjera da se uništi znatan dio grupe.³⁶ Ovo tumačenje potkrepljeno je naučnim mišljenjem.

Prvi komentatori Konvencije o genocidu naglasili su da termin „djelimično” sadrži uslov da to bude znatan dio. Rafael Lemkin, istaknuti međunarodni pravnik za krivična djela koji je skovao termin „genocid” i odigrao važnu ulogu u izradi nacrtu Konvencije o genocidu, pozabavio se tim pitanjem tokom rasprave 1950. godine u Senatu Sjedinjenih Država prilikom ratifikacije Konvencije. Lemkin je objasnio da „djelimično uništavanje mora biti uništavanje znatnog dijela kako bi uticalo na cjelinu”.³⁷ Dalje je... [pojasnio] da „je Konvencija primjenjiva samo na radnje masovnih razmjera”.³⁸

Još jedan rani komentator, Nehemaja Robinson (Nehemiah Robinson), ponovio je ovaj stav, objašnjavajući da počinitelj genocida mora imati namjeru da uništi znatan broj pojedinaca koji čine ciljanu grupu.³⁹

Govoreći o ovom uslovu, Robinson je naglasio, baš kao i Lemkin, da „radnja mora biti usmjerena na uništenje grupe”, a ova je formulacija cilj Konvencije.⁴⁰

Noviji komentatori takođe su se priklonili ovom stavu. Komisija za međunarodno pravo, kojoj je Generalna skupština UN povjerila izradu sveobuhvatnog skupa zločina zabranjenih

³⁵ *Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana*, Case No. ICTR-95-1-T, Trial Judgement, 21 May 1999, par. 97.

³⁶ *Prosecutor v. Laurent Semanza*, Case No. ICTR-97-20-T, Trial Judgement and Sentence, 15 May 2003, par. 316 („Namjera uništavanja mora biti barem da se uništi znatan dio grupe”) (цитирано из *Prosecutor v. Ignace Bagilishema*, Case No. ICTR-95-1A-T, Trial Judgement, 7 June 2001, par. 64). *Prosecutor v. Ignace Bagilishema*, Case No. ICTR-95-1A-T, Trial Judgement, 7 June 2001, par. 64 („namjera da se uništi mora циљати барем знатан дио групе”) (цитирано из *Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana*, Case No. ICTR-95-1-T, Trial Judgement, 21 May 1999, par. 97). Иако се у случају Кајишема користио израз „поприличан број” умјесто „знатан дио”, у предметима Семанза и Багилишема јасно је да у предмету Кајишема није било намјере да се усвоји другачији стандард у односу на дефиницију појма „дио”. Стандард који су усвојила претресна вијећа МКСП стога је у складу са судском праксом овог међународног суда.

³⁷ *Dvije Executive Sessions of the Senate Foreign Relations Committee (Historical Series)*, 4 тома (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1976), 370. Такође видјети *Prosecutor v. Goran Jelusic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 82. William A. Schabas, *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 238.

³⁸ *Dvije Executive Sessions*, 370, citirano u Schabas, *Genocide in International Law*, 238.

³⁹ Robinson, *The Genocide Convention*, 63.

⁴⁰ Исто, 58.

međunarodnim pravom, izjavila je da „zločin genocida po samoj svojoj prirodi zahtijeva postojanje namjere da se uništi barem znatan dio određene grupe”.⁴¹

Isto tumačenje usvojeno je ranije u izvještaju Bendžamina Vitakera (Benjamin Whitaker) iz 1985. godine, specijalnog izvjestioca Potkomisije Ujedinjenih nacija za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina.⁴²

Puki uvid u brojke, reklo bi se, već dovodi u pitanje to da li je ubistvima nekoliko hiljada muškaraca uništen znatan dio muslimanskog stanovništva u Bosni. Prema navodima demografske jedinice MKSJ-a, procjenjuje se da su 69,8% ili 25.609 civila poginulih u bosanskom ratu bili Muslimani (uz 42.501 poginulih vojnika), dok su Srbi imali 7.480 civilnih žrtava (15.299 poginulih vojnika), a Hrvati 1.675 civilnih žrtava (7.183 poginulih vojnika), što iznosi ukupno 104.732 žrtava, a u procentima Hrvata 8,5%, Srba 21,7%, Muslimana 65%, i ostalih 4,8%.⁴³

Tokom čitavog rata u Bosni, ubijeno je samo 1,32% Muslimana. U Srebrenici je ubijeno manje od 0,4% muslimanskog stanovništva. Procenat Muslimana u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine čak je porastao tokom rata.

Bilo je otprilike dvostruko više vojnih smrti od civilnih smrti i na srpskoj i na muslimanskoj strani, dok je taj odnos bio još veći na hrvatskoj strani. Ovo jasno govori protiv bilo kog oblika genocida, jer bi genocid zahtijevao mnogo veće ukupne stope smrtnosti i mnogo više civilnih smrti.

⁴¹ United Nations, “Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-eighth Session, 6 May – 26 July 1996, Official Records of the General Assembly, Fifty-first Session, Supplement No. 10,” u *Yearbook of the ILC*, tom 2, drugi dio, dok. A/51/10 (1996), 89. Нацрт закона о злочинима против мира и сигурности човјечанства (Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind), који је усвојила Комисија за међународно право, садржи забрану кривичног дјела геноцида суштински сличну забрани присутној у Конвенцији о геноциду. Нацрт закона није обавезујући по питању међународног права, али је мјеродаван инструмент чији дијелови могу представљати доказ међународног обичајног права, разјаснити обичајна правила или, у најмању руку, „бити индикативни за правна гледишта еминентно квалификованих публициста који представљају главне правне системе свијета“. *Prosecutor v. Anto Furundzija*, Case No. IT-95-17/1-T, Trial Judgement, 10 December 1998, par. 227.

⁴² ECOSOC, *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, Prepared by Mr. B. Whitaker, U.N. dok. E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2. jul 1985, par. 29 („Дјелимично“ би требало да подразумеујева разумно значајан број у односу на укупан број чланова групе у цјелини, или пак значајан дио групе, као што је њено руководство.”). Такође видјети *Prosecutor v. Goran Jelusic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 65 (цитиран извјештај). *Prosecutor v. Goran Jelusic*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 587 (исто).

⁴³ Друге базе података имају мало другачије, али углавном упоредиве бројке.

2.1.3. Značajan dio prije nego znatan dio?

Posljednjih godina vodile su se diskusije o tome da se zaštićena grupa može definisati kvalitativno baš kao i kvantitativno, ili, drugim riječima, da je neophodno da bude ciljan „značajan”, a ne „znatan” dio grupe.

Ovaj pristup definiciji genocida pojavio se u izvještaju Komisije eksperata koju je osnovao Savjet bezbjednosti 1992. godine sa ciljem istraživanja kršenja međunarodnog humanitarnog prava u bivšoj Jugoslaviji.

Kako navodi jedan od njenih članova, profesor Šerif Basoni (Cherif Bassiouni), Komisija je smatrala da je definicija u Konvenciji „dovoljno fleksibilna da obuhvati ne samo ciljanje čitave grupe, kako je navedeno u Konvenciji, već i ciljanje određenih segmenata date grupe, poput muslimanske elite ili Muslimanki”.⁴⁴

Komisija je izjavila:

Ako se suštinski cilja cjelokupno vođstvo grupe, to bi takođe moglo predstavljati genocid. Takvo vođstvo uključuje političke i administrativne vođe, vjerske vođe, akademike i intelektualce, poslovne lidere i druge – ovakva ukupnost sama po sebi može biti snažan pokazatelj genocida, bez obzira na stvarni broj ubijenih. Potvrđujući argument biće sudbina ostatka grupe. Karakter napada na rukovodstvo mora se posmatrati u kontekstu sudbine ili onoga što se dogodilo ostatku grupe. Ako je istrijebljeno vođstvo grupe, a istovremeno ili neposredno nakon toga ubijen relativno velik broj članova grupe ili podvrgnut drugim gnusnim radnjama, na primjer deportovan u velikom obimu ili prisiljen na bijeg, skup prekršaja trebalo bi razmotriti u cjelini, kako bi se odredbe Konvencije protumačile u duhu koji je u skladu sa njenom svrhom.⁴⁵

Ovakav stav se ogleda u odluci u predmetu Krstić:

Stoga je zadovoljen uslov namjere genocida prema članu 4. Statuta, kada dokazi pokazuju da je navodni počinitelj namjeravao da uništi barem znatan dio zaštićene grupe. Proces utvrđivanja da li je ciljani dio dovoljno znatan da ispuni ovaj zahtjev može uključivati niz faktora. Brojnost ciljanog dijela grupe je neophodno i važno polazište, mada nije u svim slučajevima i krajnja tačka ispitivanja. Broj ciljanih pojedinaca treba procjenjivati ne samo u apsolutnom smislu, već i u odnosu na ukupnu veličinu cijele grupe. Pored brojnosti ciljanog dijela, bilo bi važno uzeti u obzir i njegovo istaknuto mjesto u grupi. Ako je određeni dio grupe predstavnik cjelokupne grupe, ili je isti od

⁴⁴ M. Cherif Bassiouni, “The Commission of Experts Established pursuant to Security Council Resolution 780: Investigating Violations of International Humanitarian Law in the Former Yugoslavia”, *Criminal Law Forum* 5 (1994): 279, 323.

⁴⁵ *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, U.N. Security Council Official Records, U.N. dok. S/1994/674 (1994), par 94 [у даљем тексту Expert Report]. Идеја да се „дјелимично“ односи на „значајан дио“ потиче од специјалног извјештоја Поткомисије за људска права Бенцамина Витакера. Видјети ECOSOC, *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, Prepared by Mr. B. Whitaker, U.N. dok. E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2. jul 1985, par. 29.

suštinskog značaja za njeno preživljavanje, može se potkrijepiti nalaz da se taj dio kvalifikuje kao znatan.

Pretna vijeća u predmetima Jelisić i Sikirica takođe su se osvrnula na ovaj faktor, smatrajući ga nezavisnim pokazateljem koji je sam po sebi dovoljan da zadovolji uslov znatnosti.⁴⁶

Pretno vijeće u predmetu Jelisić raspravljalo je o ovom pristupu kada je razmatralo argumente tužioca.⁴⁷ Prema Pretnom vijeću, možda bi bilo moguće zaključiti da je postojala potrebna namjera genocida iz „željenog uništenja ograničenijeg broja osoba odabranih zbog uticaja koji bi njihov nestanak imao na opstanak grupe kao takve”.⁴⁸

Na kraju se utvrdilo da nije moguće „van svake opravdane sumnje zaključiti da je izbor žrtava proizašao iz precizne logike da se unište najreprezentativnije ličnosti muslimanske zajednice u Brčkom do te mjere da ugroze opstanak te zajednice”.⁴⁹

Isti scenario relativno malog broja ubistava u koncentracionim logorima vratio se u predmetu Sikirica, ali opet, sudije nisu primijetile nijedan obrazac ubistava u logorima koji bi sugerisao namjeru da se uništi „značajan” dio lokalne muslimanske zajednice kako bi se ugrozio njen opstanak.⁵⁰

Pretno vijeće je primijetilo da „izgleda da to nisu bile osobe koje su imale bilo kakav poseban značaj za svoju zajednicu, osim u onoj mjeri u kojoj su neki od njih bili vojno sposobni, pa bi zbog toga mogli dobiti poziv za vojsku”.⁵¹

Pristup „značajnog dijela” neizbježno dovodi do spekulacija o tome šta će ubistvo jedne društvene strukture u zajednici učiniti njenom opstanku.

Ali logičnije bi možda bilo da bi se neko ko se namjerio da uništi grupu usredsredio na djecu ili žene, jer oni osiguravaju opstanak grupe. A rezultat toga su vrijednosne procjene o tome koliko je jedna ili druga grupa važna za opstanak zajednice.

U predmetu Krstić, tužilac je tvrdio:

[O]no što je ostalo od srebreničke zajednice preživljava u mnogim slučajevima samo u biološkom smislu, ništa više. To je zajednica u očaju; to je zajednica koja se drži

⁴⁶ *Prosecutor v. Goran Jelisić*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 82. *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3 September 2001, par. 65.

⁴⁷ *Prosecutor v. Goran Jelisić*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 82.

⁴⁸ ИСТО.

⁴⁹ ИСТО, par. 93.

⁵⁰ *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3 September 2001, par. 80.

⁵¹ ИСТО.

uspomena; to je zajednica kojoj nedostaje vođstvo; to je zajednica koja je sjenka onoga što je nekada bila.⁵²

Čini se da je Pretresno vijeće prihvatilo tvrdnju tužioca da je namjera iza ubijanja muškaraca i mladića u godinama za regrutaciju bila da se eliminiše zajednica u cjelini. Ovo je imalo veliki uticaj zbog toga što su masakrirani muškarci i mladići u godinama za regrutaciju bili ili aktivni vojnici ili potencijalni neprijateljski borci.

Pa ipak, navodna namjera počinilaca – ovo je zaista neosporno u presudi – bila je da „etnički očiste” region od Muslimana, a ne da unište grupu u fizičkom smislu. Čini se da je Pretresno vijeće prihvatilo tvrdnju tužioca da je namjera ubijanja muškaraca i mladića u godinama za regrutaciju bila da se eliminiše zajednica u cjelini.

Riječima stručnjaka Vilijama Šabasa (William Schabas):

Zar ne mogu postojati druga vjerodostojna objašnjenja za uništenje 7.000 muškaraca i mladića u Srebrenici? Zar oni nisu mogli biti ciljani upravo zato što su bili u godinama za regrutaciju, a time i stvarni ili potencijalni borci? Da li bi se neko ko se namjerio da fizički uništi grupu, i ko je dovoljno hladnokrvan da ubije više od 7.000 bespomoćnih muškaraca i mladića, toliko svojski potrudio oko organizacije prevoza kako bi žene, djeca i starci mogli biti evakuisani? Svakako je zapanjujuće da je drugo Pretresno vijeće u predmetu Sikirica odbacilo argument „značajnog dijela” nakon što je utvrdilo da je zajednički imenitelj žrtava to što su oni bili muškarci u godinama za regrutaciju i ništa više, kao da je ta činjenica nedovoljna.⁵³

U presudi u predmetu Krstić dalje stoji:

Doduše, sistematski su masakrirani samo muškarci vojne dobi, ali je značajno da su se ti masakri dogodili u vrijeme kada je prisilno premještanje ostatka bosanskog muslimanskog stanovništva bilo uveliko u toku. Snage bosanskih Srba nisu mogle da ne znaju, do trenutka kad su odlučile da ubiju sve muškarce, da će ovo selektivno uništavanje grupe imati trajni uticaj na cijelu grupu. Njihova smrt spriječila je bilo kakav efikasan pokušaj bosanskih Muslimana da povrate teritoriju. Nadalje, snage bosanskih Srba morale su biti svjesne katastrofalnog uticaja koji bi nestanak dvije ili tri generacije muškaraca imao na opstanak tradicionalno patrijarhalnog društva, što je Vijeće prethodno detaljno opisalo. Snage bosanskih Srba su znale, do trenutka kada su odlučile da ubiju sve vojno ostarjele muškarce, da će kombinacija tih ubistava sa prisilnim premještanjem žena, djece i staraca neizbježno dovesti do fizičkog nestanka bosanskog muslimanskog stanovništva u Srebrenici.⁵⁴

A opet riječima Vilijama Šabasa:

⁵² *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgment, 2 August 2001, par. 592.

⁵³ *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3 September 2001, par. 81, citirano u Schabas, “Was Genocide Committed in Bosnia and Herzegovina?” 46.

⁵⁴ *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgment, 2 August 2001, par. 595.

Ogromna je razlika između fizičkog uništavanja grupe i „trajnog uticaja” na zajednicu. Ako su srpske snage imale namjeru da „imaju trajni uticaj” na Muslimane iz Srebrenice, onda nisu namjeravali da unište zajednicu. Klasični genocidi dvadesetog vijeka, nad Jevrejima Evrope i Tutsijima Ruande, odlikuju se insistiranjem na ubijanju žena i djece, upravo kako bi se obezbijedilo efektivno uništenje grupe. Međutim, stvar nije u tome da li je masakr muškaraca i mladića u godinama za regrutaciju zaista predstavljao efektivno uništenje srebreničkih Muslimana. Za zločin genocida nije potreban rezultat, a sudovi ne moraju utvrđivati da li je stvarna metoda dobro izabrana. Ipak, u mjeri u kojoj je genocidna tehnika nepotpuna i možda nelogična, ovo će baciti sumnju na to da li je postojala prava istinska namjera ili ne. Zločini koji su počinjeni jula 1995. u Srebrenici definitivno se mogu okvalifikovati kao „zločini protiv čovječnosti”. Međutim, ako se svrstaju u kategoriju „genocida”, tada se sama definicija genocida nerazumno iskrivljuje.

Dalje, iz istorijskih primjera genocida proizilazi da treba razmotriti područje djelovanja i kontrole počinitelaca, kao i mogući obim njihovog dosega.

Nacistička Njemačka je možda samo namjeravala da eliminiše Jevreje jedino u Evropi; ta ambicija se vjerovatno nije proširila, čak ni na vrhuncu njihove moći, na globalni nivo (iako su Nijemci bili uvjereni da se grupa „američkih Jevreja” nikada neće oporaviti od gubitka svojih evropskih rođaka). Isto tako, počinioци genocida u Ruandi takođe nisu ozbiljno razmišljali o eliminaciji stanovništva Tutsija izvan granica zemlje.⁵⁵

Namjera uništenja koju ima počinilac genocida uvijek će biti ograničena mogućnošću koja se pruži tom počinioцу. Iako ovaj faktor sam po sebi neće ukazati na to da li je ciljana grupa znatan dio, on može – u kombinaciji sa drugim faktorima – pružiti više detalja za analizu.

U predmetu Krstić, Vijeće je tvrdilo da je za njega stanovništvo Srebrenice bilo jedina muslimanska zajednica koja mu je bila pristupačna, te da je to dovoljno:

Suprotno tome, ubistvo svih članova dijela grupe koja se nalazi na malom geografskom području, iako je rezultiralo manjim brojem žrtava, kvalifikovalo bi se kao genocid ako se izvrši s namjerom da se uništi dio grupe kao takve, koji se nalazi na tom malom geografskom području. Zapravo, fizičko uništavanje može ciljati samo dio grupe geografski ograničenog dijela veće grupe, jer počinioци genocida smatraju planirano uništavanje dovoljnim da unište grupu kao zasebnu cjelinu na dotičnom geografskom području”.

Čini se čudnim da je ovaj razlog podržalo Žalbeno vijeće u predmetu Krstić, koje je utvrdilo da sam Krstić nije imao namjeru da poćini genocid i da je pomagao i podržavao višu komandu:

Konačno, domen genocidnog poduhvata u ovom slučaju ograničen je na područje Srebrenice. Iako je Glavni štab VRS bio nadležan širom Bosne, nadležnost snaga

⁵⁵ За детаљнију дискусију о овим примјерима, видјети Schabas, *Genocide in International Law*, 235.

bosanskih Srba optuženih za zauzimanje Srebrenice nije se protezala dalje od regiona Srednjeg Podrinja. Iz perspektive snaga bosanskih Srba, za koje se tvrdi da su imale genocidnu namjeru u ovom slučaju, Muslimani Srebrenice bili su jedini dio grupe bosanskih Muslimana koji je bio unutar područja pod njihovom kontrolom.

Ovaj osnov je takođe bio – neopravdano – dio argumenata u predmetima protiv Karadžića i Mladića, jer su obojica imali kontrolu nad otprilike 70 odsto teritorije Bosne i zbog toga su mogli da napadnu muslimansko stanovništvo u Bosni u mnogo širem obimu.

Sve ovo zajedno pokazuje da je problematično definisati pitanje znatnog ili značajnog dijela grupe prema namjeri i potencijalnom dometu počinioaca. Da li je stanovništvo Srebrenice moglo da se definiše kao znatan dio ukupnog muslimanskog stanovništva zbog Krstićevog ograničenog dometa, a da isti taj dio ne bude znatan (ali možda iz drugih razloga značajan) dio u slučaju Mladića?

Takođe, čak i ako je samo dio ukupne grupe bio u dometu počinilaca, da li je postojao razlog da se vjeruje da bi uništenje tog opsega imalo uticaja na cjelokupnu zaštićenu grupu? Ovo ne zvuči vjerovatno.

2.1.4. Važan dio prije nego znatan dio?

Žalbeno vijeće u predmetu Krstić imalo je sljedeći pristup:

Broj bosanskog muslimanskog stanovništva u Srebrenici, prije nego što su snage VRS zauzele grad 1995. godine, iznosio je približno četrdeset hiljada ljudi. Iako je ovo stanovništvo činilo samo mali procenat ukupne muslimanske populacije Bosne i Hercegovine u to vrijeme, značaj muslimanske zajednice u Srebrenici ne leži samo u njenoj veličini. . . Srebrenica (i okolni region Srednjeg Podrinja) bili su od neizmjernog strateškog značaja za rukovodstvo bosanskih Srba. Bez Srebrenice, etnički srpska država Republika Srpska koju su željeli da stvore ostala bi podijeljena na dva nepovezana dijela, a njen pristup Srbiji bi bio prekinut. Zauzimanje i etničko čišćenje Srebrenice stoga bi ozbiljno potkopalo vojne napore bosanske muslimanske države da osigura svoju održivost, što je posljedica koju je muslimansko rukovodstvo u potpunosti shvatilo i nastojalo da spriječi. Kontrola nad područjem Srebrenice bila je stoga presudna za ostvarivanje cilja nekih bosanskih srpskih lidera da formiraju održiv politički entitet u Bosni, kao i za dalji opstanak bosanskog muslimanskog naroda. Budući da je do 1995. godine većina muslimanskih stanovnika regiona potražila utočište u srebreničkoj enklavi, eliminacijom te enklave bio bi postignut cilj čišćenja čitavog regiona od muslimanskog stanovništva.

Pored toga, Srebrenica je bila važna zbog svoje istaknutosti u očima kako bosanskih Muslimana tako i međunarodne zajednice. Grad Srebrenica bio je najvidljiviji od „sigurnih područja” koje je u Bosni uspostavio Savjet bezbjednosti UN. Do 1995. godine dobijao je značajnu pažnju međunarodnih medija. Savjet bezbjednosti je u svojoj rezoluciji, kojom je Srebrenicu proglasio sigurnim područjem, objavio da to područje „treba biti pošteđeno svakog oružanog napada ili bilo kojeg drugog čina agresije“. . . Eliminacija muslimanskog stanovništva u Srebrenici, uprkos uvjeravanjima

međunarodne zajednice, svim bosanskim Muslimanima poslužila bi kao snažan primjer njihove ranjivosti i nezaštićenosti pred srpskim vojnim snagama. Sudbina bosanskih Muslimana u Srebrenici bila bi simbol sudbine svih bosanskih Muslimana.⁵⁶

2.1.4.1. Strateška pozicija Srebrenice

Ovaj argument još je udaljeniji od izvornog značenja izraza „znatan”. Iako čak i sam opisni izraz „značajan” znači da bi uništenje manjeg dijela grupe imalo veću težinu zbog same važnosti tog pogođenog dijela za cjelokupnu grupu, uticaj uništavanja „važnog” dijela grupe ili njene teritorije ne osjeća nužno i ostatak grupe. Treba imati na umu da po definiciji genocid znači *fizičko uništenje* grupe. Modifikovanjem definicije grupe znatne veličine, povećava se jaz između činjeničnog genocida i zločina genocida.

Jasno je da definicija grupe znatne veličine koju je dalo Apelaciono vijeće u predmetu Krstić i koja se nalazila u kasnijim presudama ne ukazuje na to da se u Srebrenici dogodio pravi genocid. Štaviše, pokazano je da je masakr u Srebrenici bio usmjeren protiv zaštićene grupe svih Muslimana u Bosni, ali da nije imao nikakvih posljedica.

Još gore, sada se „bitnost” ne odnosi čak ni na odgovarajuću grupu srebreničkih Muslimana, već na stratešku vrijednost dijela teritorije na kojoj su oni živjeli.

A još više je problematično to što srebrenička regija i okolni region Srednjeg Podrinja čak nisu ni bili od strateškog značaja za muslimanske stanovnike, već za srpsko rukovodstvo.

Isti ovaj problematični pristup može se vidjeti i u drugom dijelu argumenta, koji Srebrenicu opisuje kao utočište za muslimanske stanovnike regiona. Bez ovog sigurnog područja, region bi bio „očišćen” od muslimanskog stanovništva. Ovaj argument se dobro uklapa u definiciju etničkog čišćenja, ali nema nikakav značaj kada je u pitanju zakonska definicija genocida.

2.1.4.2. Snažan primjer svim Muslimanima

Evo veze između sudbine Muslimana Srebrenice i zaštićene grupe Muslimana: sudbina srebreničkih Muslimana bila bi simbol sudbine svih Muslimana u Bosni i Hercegovini.

Međutim, ostaje nejasno na koji način bi se takav primjer odnosio na zaštićenu grupu. Da li bi ovo dovelo do uništenja grupe?

Ili bi se grupa spremala za slične napade i tražila podršku međunarodne zajednice? Zar VRS nije – a ovo je samo dio namjere – dobro znala za predstojeći napad HVO i ARBiH i zar

⁵⁶ *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-A, Appeal Judgment, 19 April 2004, par. 15-16.

nije VRS – u vezi sa Direktivom 7 – namjeravala da uspostavi bolji odbrambeni položaj? Sve ovo ostaje nejasno, ali stvaranje takvog primjera bilo bi od značaja samo ako bi počinio imali namjeru da pokrenu druge masakre poput onog u Srebrenici. Takva namjera se ne pominje ni u jednoj presudi Tribunala. Takva namjera takođe ne bi mogla objasniti zašto je VRS sakrila masakre.

Prema tome, Komisija ne može imati isto mišljenje kao Tribunal da je – uprkos svojoj maloj veličini – stanovništvo Srebrenice činilo znatan dio ukupnog muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine, jer je a) Srebrenica bila „od značajnog strateškog značaja za srpsko rukovodstvo” ili b) jer je Srebrenica takođe postala utočište za Muslimane iz regiona, posebno kada je proglašena zaštićenim područjem UN.

Ako se masakr izvršava da bi se demonstrirala konačna sudbina mnogo veće grupe, onda treba na taj način prema njemu i da se ophodi.

U takvom slučaju mogao bi se koristiti opis „simboličkog genocida” ili „regionalnog genocida”, s obzirom na to da je takav regionalni događaj počinjen sa posebnom namjerom da jedna regionalna zajednica uništi „kao takva”.

2. 2. Namjera uništenja

Genocidno djelo može postojati samo pod uslovima definisanim zakonom koji je utvrđen Konvencijom. Djela nabrojana u članu II, u podstavovima (a) do (e), nisu genocidna djela sama po sebi, već ista samo predstavljaju fizički ili materijalni izraz određene, genocidne namjere.⁵⁷

U odsustvu direktne veze sa genocidnom namjerom, djela navedena u članu II Konvencije su jednostavno kažnjiva djela koja spadaju u djelokrug drugih zločina, kao na primjer ratnog zločina ili zločina protiv čovječnosti.

Drugim riječima: genocidna namjera je istinske prirode. Ne čini ga jednostavno kriv um, već um kriv za uništavanje religiozne, etničke, nacionalne ili rasne grupe kao takve. Karakteristična odlika genocidne namjere nije u tome što je diskriminatorna, jer je to samo najopštija karakteristika te namjere, te je tako zajednička njjoj i, na primjer, zločinima protiv čovječnosti.

U slučaju genocida, namjera ubistva mora biti praćena jedinstvenom namjerom da se djelimično ili u potpunosti uništi grupa kojoj žrtve pripadaju, dok u slučaju progona, kao zločina

⁵⁷ UN General Assembly, *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (Greca), 9. decembar 1948.

protiv čovečnosti, diskriminatorna namjera može da se manifestuje na razne načine i da se pokaže kroz razne činove, uključujući čin ubistva.⁵⁸

Stoga genocid kao zaseban zločin karakteriše subjektivni element (*mens rea*) – namjera da se uništi nacionalna, etnička, rasna i vjerska grupa kao funfamentalni element koji predstavlja ključnu razliku koja razdvaja genocid od ostalih međunarodnih zločina sa kojima on dijeli u suštini isti objektivni element.⁵⁹

„*Mens rea*“ u domenu zločina genocida je složen i ne smije se svesti na standardni oblik *mens rea* koji je neophodan za krivična djela. Genocidno djelo ima dva odvojena mentalna elementa: opšti koji bi se mogao nazvati „opšta namjera“ ili „*dolus*“, i dodatni element, „namjeru uništenja”.⁶⁰

„*Mens rea* ide zajedno sa *actus reus*-om, tj. činom koji predstavlja genocid u skladu sa članom II (potpara. (a), (b), (c), (d) ili (e)). 'Namjera uništenja' odnosi se na zaštićenu grupu kao takvu, specifičnu namjeru svojstvenu genocidu”.⁶¹

Što se tiče stepena, namjera da se uništi grupa, kao *dolus specialis*, nalazi se na samom vrhu hijerarhije krivih mentalnih stanja. Kao takav, on isključuje krivicu (*culpa*), nepromišljenost (*dolus eventualis*) ili nemar.⁶²

U predmetu Tužilac protiv Kambande, Pretresno vijeće MKSR-a primijetilo je: „Zločin genocida jedinstven je po svom elementu posebne namjere (*dolus specialis*) koji zahtijeva da se zločin počini s namjerom 'da se u potpunosti ili djelimično uništi državna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva'.“⁶³

⁵⁸ *Prosecutor v. Zoran Kupreskic, Mirjan Kupreskic, Vlatko Kupreskic, Drago Josipovic, Dragan Papic and Vladimir Santic*, Case No. IT-95-16-T, Trial Judgment, 14 January 2000, par. 636.

⁵⁹ Robinson, *The Genocide Convention*, 15. Pieter N. Drost, *The Crime of State*, tom 2, *Genocide* (Leyden: A. W. Sythoff, 1959), 82. ECOSOC, *Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: Study Prepared by Mr. Nicodème Ruhashyankiko, Special Rapporteur*, dok. E/CN.4/Sub.2/416, 4. jul 1978, par. 96. ECOSOC, *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Prepared by Mr. B. Whitaker*, U.N. dok. E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2. jul 1985, par. 38-39.

⁶⁰ Такође видјети United Nations, *Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General: Pursuant to Security Council Resolution 1564 of 18 September 2004*, 25. januar 2005, Annex to Letter Dated 31 January 2005 from the Secretary-General Addressed to the President of the Security Council, dok. S/2005/60, 1. februar 2005, par. 491. *Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, Case No. ICC-02/05-01/09, Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest against Omar Hassan Ahmad Al Bashir, 4 March 2009, par. 139. William A. Schabas, "The Jelisić Case and the *Mens Rea* of the Crime of Genocide", *Leiden Journal of International Law* 14, br. 1 (2001): 129. Robert Cryer, "The Definitions of International Crimes in the Al Bashir Arrest Warrant Decision", *Journal of International Criminal Justice* 7, br. 2 (2009): 293.

⁶¹ Otto Triffterer, "Genocide, Its Particular Intent to Destroy in Whole or in Part the Group as Such", *Leiden Journal of International Law* 14, br. 2 (2001): 400.

⁶² Antonio Cassese, "Genocide", u *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary*, prir. Antonio Cassese, Paola Gaeta i John R.W.D. Jones, tom 1 (Oxford: Oxford University Press, 2002), 338.

⁶³ *Prosecutor v. Jean Kambanda*, Case No. ICTR 97-23-S, Judgment and Sentence, 4 September 1998, par. 16.

Ali utvrđivanje ove namjere je, u većini slučajeva, vrlo težak zadatak za sudije, kao i za tužioca, s obzirom na to da u većini slučajeva „direktni dokazi o genocidnoj namjeri nisu dostupni”.⁶⁴

U predmetu Jelisić, Pretresno vijeće MKSJ-a koristilo je izraz samo jednom, u efektivno zaključnom paragrafu presude od 14. decembra: „Pretresno vijeće stoga zaključuje da nije van svake razumne sumnje dokazano da je optuženi motivisan posebnom namjerom za zločin genocida”.⁶⁵ Pretresno vijeće je u obrazloženju reklo da je „ubijao proizvoljno, a ne sa jasnom namjerom da uništi grupu”.⁶⁶

Možda je ova poteškoća na koju se naišlo prilikom dokazivanja posebne namjere najbolje opisana riječima MKSR-a u slučaju Akajesu, kada je Sud trebalo da se pozabavi posebnom namjerom gospodina Akajesua. Ovdje je Sud izjavio da je „namjera mentalni faktor koji je teško, čak i nemoguće utvrditi”⁶⁷ i, iz tog razloga, „u odsustvu priznanja optuženog, njegova namjera se može zaključiti iz određenog broja pretpostavki činjenica”.⁶⁸

Na primjer, „u vrijeme sukoba, gdje postoji namjera da se pobijedi protivnička strana, možda će biti teško procijeniti da li masovna ubistva dolaze sa genocidnom namjerom ili sa namjerom da se pobijedi u ratu”.⁶⁹

U takvim okolnostima, sudije moraju „dedukcijom” zaključiti postojanje ili nepostojanje ove namjere iz svih dokaza koje su im predložili tužilac, odbrana i žrtve.

Takvi „posredni dokazi” mogu se sastojati od službenih dokumenata, postupaka, iskaza svjedoka, odnosa prema različitim situacijama, pa čak i riječi optuženog. Svi ovi faktori moraju se dovesti u ravnotežu sa pretpostavkom nevinosti optuženog.⁷⁰

Sudovi se stoga mogu suočiti sa teškim izborom između oslobađajuće presude zbog nedostatka dokaza o posebnoj namjeri u skladu sa normalnim definicijama i „uvlačenja dvosmislenih obrazaca činjenica u paradigmu posebne namjere”.

Suprotno tome, Tribunal je u predmetu Krstić krenuo drugačijim putem i naizgled je išao od djela unazad da bi pronašao odgovarajuću namjeru:

⁶⁴ Robert Cryer, *An Introduction to Criminal Law and Procedure*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 225.

⁶⁵ *Prosecutor v. Goran Jelisić*, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999, par. 108.

⁶⁶ ИСТО.

⁶⁷ *Prosecutor v. Jean Paul Akayesu*, Case No. ICTR-96-4-T, Judgement, 2 September 1998, par. 523.

⁶⁸ ИСТО.

⁶⁹ Cryer, *An Introduction*, 224.

⁷⁰ Tendaiwo Peter Maregere, “Reconciliation, Truth and Justice: Confronting the Dilemmas”, *Conflict Trends*, br. 1 (2009): 46, http://www.humansecuritygateway.com/documents/ACCORD_Reconciliation_Truth_Justice_ConfrontingDilemmas.pdf

Namjera je stanje duha. Materijalizuje se u djelima koje je ta osoba počinila, nešto nakon što se namjera razvila u njenom umu. Ono što sud mora učiniti u slučaju kada je pokazivanje namjere možda važnije od stvarnih radnji koje su proistekle iz toga jeste da se vrati unazad; da pogleda rezultat i izvuče odgovarajući zaključak u vezi sa namjerom koja stoji iza rezultata.

Dokaz mentalnog stanja u vezi sa izvršenjem osnovnog djela može poslužiti kao dokaz na temelju kojeg istraživač može izvući daljnji zaključak da je optuženi imao posebnu namjeru za uništenje.⁷¹

Druga vijeća Tribunala su naizgled koristila ove rezultate i oslanjala se na nalaze iz predmeta Krstić:

Prilikom procjene dokaza o genocidnoj namjeri, Vijeće bi trebalo da razmotri da li „svi dokazi, ako se razmotre zajedno, pokazuju genocidno mentalno stanje”, umjesto da [dokaze] razmatra odvojeno. . . . Ovi faktori. . . mogu uključivati, ali se ne ograničavaju na, opšti kontekst, razmjere zločina, sistematsko ciljanje žrtava zbog njihovog članstva u određenoj grupi, ponavljanje destruktivnih i diskriminatornih djela ili postojanje plana ili politike.⁷²

Faktori relevantni za ovu analizu mogu uključivati. . . da li je optuženi imao namjeru da uništi zaštićenu grupu kroz svako od relevantnih djela genocida.

Tamo gdje izostaju direktni dokazi o genocidnoj namjeri, namjera se i dalje može zaključiti iz svih činjenica i okolnosti. . . . Pokazivanje namjere kroz javne govore ili na sastancima takođe može pružiti podršku zaključku o potrebnoj posebnoj namjeri.⁷³

Na primjer, Pretresno vijeće u predmetu Krstić utvrdilo je da bi uništavanje popriličnog broja muškaraca neizbježno bi za rezultat imalo fizički nestanak muslimanskog stanovništva u Srebrenici. Žalbeno vijeće je u tom slučaju podržalo ovaj zaključak, navodeći:

„Fizičko uništavanje muškaraca imalo je, dakle, ozbiljne posljedice na razmnožavanje za muslimansku zajednicu u Srebrenici, što bi moglo dovesti do istrebljenja zajednice”. Žalbeno vijeće u predmetu Krstić dalje je smatralo da je „[n]alaz da su neki pripadnici Glavnog štaba VRS osmislili ubistva zarobljenika sa punim znanjem štetnih posljedica koje bi takva ubistva dalje imala po fizički opstanak zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici, dalje podržava zaključak Pretresnog vijeća da su pokretači te operacije imali potrebnu genocidnu namjeru”.⁷⁴

Shodno tome, utisak Komisije je da su vijeća Tribunala imala suviše ograničen pogled na događaje koji su doveli do masakara u Srebrenici. Malo se ili uopšte ne uzimaju u obzir svi temeljni faktori.

⁷¹ *Prosecutor v. Radislav Krstić*, Case No. IT-98-33-A, Appeal Judgment, 19 April 2004, par. 20.

⁷² *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. IT-95-5/18-T, Public Redacted Version of Judgement Issued on 24 March 2016, 24 March 2016, par. 550.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто, par. 552.

Primjenjujući dobro utvrđena pravila tumačenja sporazuma, koja samo sekundarno zavise od istorije izrade nacrtu, vijeće u predmetu Krstić vjerovatno je moglo posvetiti malo pažnje motivu i primijeniti zajednički standard namjere u odluci o genocidu. Djelimično zbog toga što Konvencija o genocidu ne uključuje motiv izričito, „uobičajeno značenje” određenih izraza u konvenciji „u svjetlu cilja i svrhe [sporazuma] prilično je neprecizno, a istorija izrade ne daje konačne smjernice. Ove smjernice ne daje ni vlastita jurisprudencija MKSJ-a. Sugestija u predmetu Jelisić, na primjer, da se „genocid zaključi iz niza činjenica i okolnosti” prilično je otvorena i nejasna. Međutim, nakon daljeg ispitivanja, način razmišljanja vijeća u ovom slučaju, izuzimajući razmatranja motiva, ima čudne i potencijalno negativne posljedice.

U mjeri u kojoj su takvi rezultati u suprotnosti sa ciljevima interpretativnih principa u Bečkoj konvenciji o zakonu o sporazumima, mišljenja u predmetu Krstić su nezadovoljavajuća, te se mora identifikovati i primijeniti alternativno, funkcionalnije razumijevanje namjere za zločin genocida.

3. Pozadinske činjenice

3.1. Vojni konflikt

Kao što je navedeno u raznim presudama Tribunala, Srebrenica i okolna područja u regionu Srednjeg Podrinja bili su od velikog strateškog značaja za rukovodstvo Republike Srpske. „Za bosanske Srbe, kontrola nad tim regionom bila je neophodna za postizanje njihovog minimalnog cilja da stvore politički entitet u Bosni i Hercegovini.”⁷⁵ General Radovan Radinović, srpski vojni ekspert, izjavio je u svom svjedočenju pred MKSJ-om: „Srbi su shvatili da. . . [b]ez područja Srednjeg Podrinja, neće biti ni Republike Srpske, neće biti teritorijalnog integriteta etnički srpskih teritorija; umjesto toga, srpsko stanovništvo bilo bi prisiljeno prihvatiti takozvani status enklave na svojim etničkim teritorijama.”⁷⁶

Dana 12. maja 1992. godine, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini raspravljala je o „Odluci o strateškim ciljevima srpskog naroda”, koja je sadržavala i jedan cilj u vezi sa područjem Srebrenice, konkretno, da se „uspostavi koridor u Podrinju, odnosno da se ukloni granica preko Drine koja razdvaja srpske države”. Tu odluku zvanično je potpisao

⁷⁵ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Judgment: Volume III of V (Public with Confidential Annex), 22 November 2017, par. 2321.

⁷⁶ *Prosecutor v. Radislav Krstić*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgment, 2 August 2001, General Radovan Radinovic, Transcript at pages 7812-7813 [Transkript na stranicama 7812-7813].

Momčilo Krajišnik, predsjednik Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, u jesen 1993. godine.⁷⁷

Dana 19. novembra 1992. godine, nakon što su muslimanske grupe napredovale do teritorije pod srpskom kontrolom u okolini Srebrenice, Mladić je izdao operativnu Direktivu br. 4. Mladić je izjavio da muslimanske snage i HVO imaju cilj da „istrijebe Srbe, prije svega u bivšoj BiH, a zatim i na Balkanu”. Kako bi to spriječio, on je započeo ofanzivna dejstva, te je naveo da je cilj svih jedinica VRS-a da krenu u ofanzivna dejstva „kako bi razbili veće grupacije HVO i Muslimana na teritoriji RS i prisilili ih na безусловnu predaju oružja ili ih uništili”.⁷⁸

U januaru 1993, muslimanske snage napale su srpsko selo Kravica. U to vrijeme, srebrenička enklava imala je površinu od 900 kvadratnih kilometara.

Pridržavajući se ciljeva Direktive br. 4, Mladić je naredio, između ostalog, da snage Drinskog korpusa u širem području Podrinja treba da krenu u kontraofanzivu. Mladić je tada naredio da njegove jedinice unište vojno sposobne i naoružane muškarce koji odbiju da se razoružaju.⁷⁹

Mladić im je naredio da iscrpe neprijatelja, „nanoseći mu što veće gubitke i prisile ga da sa muslimanskim stanovništvom napusti prostore Birača, Žepe i Goražda”.⁸⁰

Prije otpočinjanja bilo kakve operacije, članove tih jedinica trebalo je obavijestiti o „ključnom značaju” te operacije po „realizaciju cilja srpskog naroda, konkretno, stvaranja i uspostavljanja srpske države”.⁸¹

„Stiskanje” enklave pratilo je izvjestan šablon: „Manji broj sela je granatiran, pa ga je nakon dva do tri dana napalo nešto pješadinaca sa par tenkova i oklopnih transportera; međutim, zbog prethodnog granatiranja, većina civilnog stanovništva već je otišla prije takvih napada.”⁸²

⁷⁷ *Prosecutor v. Vujadin Popovic*, Case No. IT-02-57-I, Indictment, 26 March 2002, item 7.

⁷⁸ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Judgment: Volume III of V (Public with Confidential Annex), 22 November 2017, par. 2323.

⁷⁹ Glavni štab VRS, Direktiva op. br. 4, strogo povjerljivo br. 02/05-210, 19. novembar 1992, 6. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Примједба преводиоца: Преводилац је имао увид у оригиналне документе, па се из тог разлога број страница у овом преводу поглавља на српски језик односи на број страница у тим оригиналним документима, те се из тог разлога не подудара са бројем страница наведеним у изворном тексту поглавља на енглеском језику код чијег састављања су се користили енглески преводи поменутих докумената припремљени за потребе комисије.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Исто.

⁸² *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Judgment: Volume III of V (Public with Confidential Annex), 22 November 2017, par. 2324.

Međuagencijska radna grupa Centralne obavještajne agencije za Balkan izvršila je sljedeću procjenu borbi u regionu Podrinja:

Srbi uklanjaju preostale prijetnje iz regiona u kome su odavno uspostavili opštu kontrolu. Muslimanske snage koje djeluju iz više džepova u istočnoj Bosni izvršile su niz napada na Srbe u decembru i januaru. Izvojevali su nekoliko značajnih pobjeda, te su – kako Srbi tvrde – počinili razna zlodjela prije nego što su prisiljeni na povlačenje. Srbi se nadaju da će uzvraćanjem na napade u decembru i januaru primjenom nezaustavljive sile spriječiti slične napade na drugim lokacijama i ubijediti Muslimane da se ne mogu nadati postizanju vojnog uspjeha.⁸³

3.1.1. Hronologija napada na srpska sela oko Srebrenice 1992-1995

Armija Republike BiH takođe je nanijela brojne gubitke srpskom civilnom stanovništvu u okolini Srebrenice. Komisija je ukazala na razne slučajeve u periodu od 1992. do 1995. godine koji se odnose na stradanje srpskog naroda, kao i da je su istom te patnje bile namjenski nanošene kako bi se srpske snage morale grupisati u tom području.

Centralna obavještajna agencija ukazala je na lošu disciplinu boraca Armije Republike BiH, koji su „prevashodno sprovodili napade na obližnja sela pod srpskom kontrolom i područja u pozadini VRS”.⁸⁴ To je često dovodilo do činova neobuzdanog nasilja i okrutnosti. Treba spomenuti da je Armija Republike BiH u svoje redove dovela značajan broj afričkih i azijskih boraca mudžahedina i dobro poznatih islamskih terorista, te da je Tužilaštvo MKSJ-a ukazalo na to da „samo prisustvo i angažovanje mudžahedina i odreda El Mudžahid u borbama tokom rata u BiH baca tešku sumnju na iskrenost navodnog cilja Armije Republike BiH da održi sekularnu i multietničku Bosnu, gdje svi narodi mogu da žive u miru”.⁸⁵

Napadi Armije Republike BiH detaljno su opisani u sljedećoj hronologiji:

7. maj 1992. godine – Osmaće (zasjeda na putu Srebrenica-Skelani). Progon srpskog naroda nastavljen je postavljanjem organizovanih zasjeda u Osmaćama i u blizini Starog Grada, gdje je ukupno 10 ljudi stradalo u napadima. Narednog dana, član Skupštine BiH, Goran Zekić, ubijen je u zasjedi u Vidikovcu nedaleko od Srebrenice. Ta dešavanja samo su nagovijestila buduće masovno stradanje Srba na teritoriji opštine Srebrenica tokom 1992. i 1993. godine.

⁸³ DCI Interagency Balkan Task Force, *Serb War Aims*, 23. mart 1993.

⁸⁴ DCI Interagency Balkan Task Force, *The Bosnian Army in Srebrenica: What Happened?* 18. jul 1995.

⁸⁵ *Prosecutor v. Rasim Delic*, Case No. IT-04-83-T, Prosecution's Final Trial Brief (public redacted version), 13 June 2008, par. 15.

15. maj 1992. godine – Međe. Selo Međe napali su iz pravca šume Karangaj pripadnici TO Srebrenica iz obližnjih muslimanskih sela Osmaće, Greben i Karačići. U tom napadu poginulo je sedam lica srpske nacionalnosti. Pored poginulih Srba, još deset lica je zarobljeno i prebačeno u muslimansko selo Greben, a odatle u zatvor u Srebrenici (u bivšoj zgradi TO), iza zgrade Osnovnog suda. Podvrgnuta neizdrživom fizičkom mučenju, Ljubica Gagić, koja je takođe odvedena pritvor u Srebrenici, poslije tog oružanog napada počinila je samoubistvo ispijanjem sirćetne kiseline.

21. jun 1992. godine – Ratkovići. U subotu, 21. juna 1992. godine, na pravoslavni praznik Sveta Trojica, oko 5 časova ujutro, jedinice muslimanskih Oružanih snaga Srebrenice iz sela Poznanovići, Dedići, Potkorijen, Osmaće, Moćevići i Stožersko napali su selo Ratkovići i naselja Dučić, Dvorište, Račice i Polimci. Napadači su prvo opkolili selo tako što su pucali iz artiljerijskog, a zatim iz pješadijskog oružja. U tom dobro isplaniranom, organizovanom i sistematskom napadu poginulo je 18 lica srpske nacionalnosti.

30. jun 1992. godine – Brežani. Bezbjednosna situacija srpskog stanovništva u tom selu naročito se pogoršala nakon većeg broja oružanih zasjeda na putu Srebrenica-Skelani, kao i napada u Podosmačama 7. maja 1992, u kome je poginulo sedam lica. Nakon tog događaja, preciznije, nakon 20. juna 1992. godine, Muslimani su u potpunosti blokirali selo Brežani, u kome se nalazilo oko 40 lica, uključujući 7 žena i 15 starijih lica koji nisu željeli da napuste selo. Pred svitanje, oko 04.50 časova, na to selo koje je prethodno opkoljeno sa svih strana, ispaljen je veći broj granata iz pravca Osmaća, a onda je iz tog pravca i pravca Srebrenice izvršen napad pješadijskim oružjem. Napad je trajao do 10 časova, a neki od preživjelih branilaca sela uspjeli su da dođu do sela Fakovići kroz šumu. Jedna grupa seljana uspjela je da pobjegne kroz Pribićevac u selo Spat, dok je druga, manja grupa pobjegla u Podravanje. Muslimani su selo spalili do temelja i u potpunosti opljačkali (između ostalog, osnovnu školu i mjesnu zajednicu), a spomenici na groblju su oskrnavljeni. U tom napadu poginulo je 19 lica srpske nacionalnosti.

5. jul 1992. godine – Krnjići. U poslijepodnevrim satima, oko 14.40, muslimanske oružane snage iz sela Tokoljak i zaseoka Katanića, Radovčića i Mošića napale su ovo selo. Tom napadu prethodila je zasjeda u blizini sela Radovčići 3. jula 1992. godine, u kojoj je civil Nedeljko Simić poginuo na traktoru, a Dragan Jovanović i Stanimir Mičić su ranjeni. Po izjavama svjedoka, penzionisani seoski učitelj Vaso Parača, koji je bio nepokretan, živ je spaljen u stambenom dijelu osnovne škole. Preživjelo srpsko stanovništvo spasilo se bijegom kroz sela Ćosići i Kostolomci u Skelane, nakon čega su do temelja spaljene sve kuće, kao i pomoćne zgrade i velika zdanja u tom selu, u koje se ubrajaju i zgrade stare i nove osnovne

škole, kao i objekti poljoprivredne zadruge. Sve pokretno vlasništvo je opljačkano, a crkva je uništena i oskrnavljena. Nije bilo autopsije leševa zato što bezbjednosne okolnosti nisu to dozvoljavale. Nakon tog napada, kroz period od oko pola godine, porodice poginulih odlazile su u selo da pronađu njihove posmrtno ostatke, nakon čega su ih sahranjivali na više lokacija. U tom napadu poginulo je 19 lica srpske nacionalnosti.

12. jul 1992. godine – Zalazje. Nakon prvog napada koji se odigrao 8. juna 1992. godine, na srpski pravoslavni praznik Petrovdan, 12. jula 1992. u 09.30 časova, članovi Armije Republike BiH i TO Srebrenica izveli su još jedan planiran, organizovan i sistematski napad na seoce Zalazje i susjedna sela Radonjiće i Azliće. To selo napadnuto je iz više pravaca. Poginuo je veliki broj stanovnika i branilaca tog sela. Selo je do temelja spaljeno, a imovina je pokradena. U tom napadu poginulo je 45 lica srpske nacionalnosti.

24. septembar 1992. godine – Podravanje. Oko 08.30 časova, jedinice muslimanskih oružanih snaga TO Srebrenice izvele su napad iz pravca Kutuzera, Bijelog Polja, Bučja i Paleža (sela u opštini Srebrenica), i sela Đila u opštini Vlasenica. U vrijeme napada u tom selu nalazio se i određen broj srpskih izbjeglica sa područja opštine Srebrenica. Napad na to selo trajao je gotovo čitavog dana. Shvativši da polako gube bitku protiv muslimanskih snaga, branioci sela počeli su da se povlače prema rudniku Gunjaci u pravcu opštine Milići. Pored ukupno 73 kuće koje su se nalazile u selu, osnovna škola, dom kulture, prodavnica, zanatska radnja i administrativna zgrada površinskog rudnika „Šumarnica” u tom selu spaljeni su do temelja, kao i mehanička oprema u vlasništvu d.d. „Boksit” Milići. U tom napadu poginulo je 31 lice srpske nacionalnosti.

6. januar 1993. godine – Kravica. Na pravoslavni Božić, veliki praznik, muslimanske jedinice iz Srebrenice započele su napad na selo Kravica i sela koja gravitiraju ka MZ Kravica. Po procjenama, u tom napadu učestvovalo je 3.000 – 4.000 muslimanskih vojnika, dok je Kravicu branilo svega nekoliko stotina njenih stanovnika i stanovnika okolnih sela. U tom napadu poginulo je 51 lice srpske nacionalnosti, a jedno lice je zarobljeno.

16. januar 1993. godine – Skelani. Jedinice muslimanskih oružanih snaga iz Srebrenice napale su područje Skelana oko 05.00 časova 16. januara 1993. Napad je počeo iz više pravaca prema Kostolomcima, kao i zaseocima Kušići i Ćosići, a onda prema Žabokovici i zaseoku Kalimanići, kao i prema centru naselja Skelani. Do večernjih časova, Muslimani su zauzeli gotovo cijelo područje. Civilno srpsko stanovništvo u tom području opkoljeno je sa svih strana, a pod pritiskom su prognani u pravcu Bajine Bašte u Srbiji (jedini izlaz bio je preko mosta na rijeci Drini). Oni koji nisu uspjeli da pređu preko rijeke, poubijani su u selima, a neki od njih su zarobljeni i prebačeni u zatvor u Srebrenici. Pucalo se iz snajpera na most na

Drini, preko koga su civili bježali u Srbiju. I civili koji su se pokušavali spasiti plivanjem u Drini su poubijani iz snajpera. Najmlađe žrtve tog napada bili su petogodišnji Aleksandar Dimitrijević i njegov dvanaestogodišnji brat Radisav, koji su ubijeni kad su prelazili preko mosta u Bajinu Baštu, te šesnaestogodišnji Mićo Ristić iz sela Kušići, koji se do dana današnjeg vodi kao nestalo lice. Veliki broj Srba zarobljen je u napadu muslimanskih oružanih snaga na Skelane i potom odveden u pritvorske objekte u Stanici javne bezbjednosti u Srebrenici i zgradi bivše TO u Srebrenici. U tom napadu poginulo je 57 lica srpske nacionalnosti.

Do kraja 1992. godine, 8. operativna grupa Armije Republike BiH, koja je djelovala u srebreničkoj regiji, brojala je i do 6.000 vojnika.⁸⁶ Početkom 1995. godine, 2. korpus Armije Republike BiH imao je Komandu korpusa i pet divizija (21, 22, 24, 25, i 28), koje su se sastojale iz motorizovanih i lakih pješadijskih brigada, kao i borbenih jedinica i jedinica za logističku podršku. 28. divizija (Srebrenica) imala je šest brigada i jedan nezavisni brdski bataljon.⁸⁷

3.1.2. Izdavanje Direktiva br. 7 i 7/1

Dana 8. marta 1995. godine, general Mladić izdao je strogo povjerljivu „Direktivu za dalja dejstva, Operativa br. 7” („Direktiva br. 7”), u kojoj se analizira vojna i politička situacija nakon Sporazuma o prekidu neprijateljstava.⁸⁸ Direktivom br. 7 naređeno je da Drinski korpus izvrši „potpuno fizičko odvajanje Srebrenice i Žepe. . . što prije, te spriječiti čak i komunikaciju između pojedinaca iz ovih enklava”, kao i da „planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvori uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljeg opstanka i života mještana u Srebrenici i Žepi”. Direktiva dalje govori da u slučaju odlaska snaga UNPROFOR-a iz Žepe i Srebrenice, Komanda Drinskog korpusa treba „isplanirati operaciju pod nazivom 'Jadar' sa zadatkom razbijanja i uništenja muslimanskih snaga u ovim enklavama i definitivnog oslobađanja Podrinja”.⁸⁹

⁸⁶ *Balkan Battlegrounds: A Military History of Yugoslav Conflict, 1990-1995*, tom. 2 (Washington, D.C.: Central Intelligence Agency, 2003), 336.

⁸⁷ Dominique Delawarde i Viktor Bezruchenko, “Military Analysis of Srebrenica Region Events 1992-1995” (neobjavljeni rukopis, 2020), Arhiv Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁸⁸ *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. IT-95-5/18-T, Public Redacted Version of Judgement Issued on 24 March 2016, 24 March 2016, par. 4983.

⁸⁹ Врховна команда Оружаних снага Републике Српске, Директива за даља дејства, Оператива бр. 7, бр. 2/2-11, 8. март 1995, 9. Архив РЦИРЗ, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

3.1.3. Kontekst i sadržaj Direktive br. 7

Prema Ričardu Batleru (Richard Butler), rukovodstvo VRS shvatilo je već u martu 1995. da će morati ili pripremiti teren za pregovore o sporazumu koji bi im išao u korist ili vojno okončati konflikt prije kraja godine.⁹⁰ Bilo je naznaka da će hrvatsko-muslimanski savez prestati poštovati trenutni prekid vatre, te da se isti priprema za niz većih ofanziva protiv Republike Srpske i Republike Srpske Krajine.⁹¹ Prema Batleru, ta procjena se odražavala u Direktivi br. 7.⁹²

Batler u svjedočenju navodi:

U Direktivi br. 7 [je] Vrhovna komanda VRS sažela četiri osnovna prioriteta oružanih snaga za nadolazeći period: (i) odsudnim ofanzivnim i defanzivnim vojnim aktivnostima nametnuti vojnu situaciju koju će međunarodna zajednica biti prinuđena da prihvati; (ii) poboljšati operativni i strateški položaj VRS; (iii) skratiti liniju fronta i stvoriti uslove za oživljavanje privrede Republike bosanskih Srba vraćanjem dijela vojnih obveznika kućama; i (iv) obezbijediti što povoljnije uslove državno političkom rukovodstvu za vođenje mirovnih pregovora i ostvarenje strateških ciljeva rata.⁹³

3.1.4. Zaključak

Postojao je dugoročni plan da srpsko rukovodstvo preuzme kontrolu nad enklavom i okolnim područjima u Srebrenici. Ovo je počelo 1992. godine i predstavlja logičan zaključak činjenice da je to područje od velikog vojnog značaja zato što spaja srpske teritorije unutar Bosne. Pokazalo se da srpske snage moraju imati kontrolu nad tim područjem koje su držali oružani bataljoni Armije Republike BiH. Trupe pod komandom Nasera Orića predstavljale su stalnu prijetnju. Te trupe ne samo da su izvojevale vojne pobjede, nego su i počinile ratne zločine nad stanovništvom srpskih sela.

Direktive br. 7 i 7/1 donesene su zbog prijetnje od napada hrvatskih i bosanskih snaga, koja se zapravo i ostvarila u vidu operacije „Oluja“, u kojoj je srpska vojska izgubila ogromne dijelove teritorije koju je prethodno držala.

Na kraju, postaje jasno da je napad na enklavu bio zasnovan na vojnoj neophodnosti. Pored toga, pokazana metoda granatiranja manjih sela kako bi civili napustili područje prije

⁹⁰ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Judgment: Volume III of V (Public with Confidential Annex), 22 November 2017, par. 2367.

⁹¹ Исто.

⁹² Исто.

⁹³ Исто, par. 2368.

nego što se odigra veći napad ukazuje na to da, uopšte govoreći, nije bilo namjere da se Muslimani zarobljavaju ili ubijaju.

Postojanje istinski demilitarizovane enklave pod zaštitom UN bilo bi prikladno za ciljeve vojnog rukovodstva Srba da svoje vojne trupe angažuju na drugim lokacijama, a da ne napadaju grad Srebrenicu i trupe UN.

3. 2. Mirovni pregovori

Ideja ujedinjenja tri republike, jedne sa bošnjačkom većinom, druge sa hrvatskom i treće sa srpskom, zagovarana je od 1993. godine (Vens–Ovenov plan / Oven–Stoltenbergov mirovni plan).⁹⁴ Prema UN, Srbi su taj plan podržavali u principu, ali protivili su se namjerama za Srebrenicu i Žepu, za koje su iz strateških razloga željeli da se nađu na teritoriji sa srpskom većinom. Srbi su predlagali razmjenu teritorija sa bošnjačkim rukovodstvom. Po tom planu, Srebrenica i Žepa bile bi prepuštene republici sa srpskom većinom, u zamjenu za izvjesne teritorije pod srpskom kontrolom u okolini Sarajeva, koje bi se našle u republici sa bošnjačkom većinom.⁹⁵ Dana 28. i 29. septembra 1993. godine predstavnici bošnjačke zajednice raspravljali su o tom prijedlogu sa delegacijom Bošnjaka iz Srebrenice koji su bili protiv tog prijedloga. Bošnjačka skupština kasnije je održala sjednicu u punom sazivu i izglasala odbacivanje takvog sporazuma, te pozvala na vraćanje svih silom preuzetih teritorija.⁹⁶ U kasnijem mirovnom sporazumu⁹⁷, Srebrenica i Žepa ponovo su se našle na teritoriji sa bošnjačkom većinom. Ti pregovori konačno su propali u januaru 1994.⁹⁸

3.2.1. Zaključak

Mirovni pregovori ukazuju na to da je srpsko rukovodstvo bilo voljno da razmijeni dio svoje teritorije za teritoriju Srebrenice i Žepe. To je još jedan činilac koji pokazuje namjeru ne da se stanovništvo Srebrenice uništi, nego da im se ponude druge teritorije u blizini Sarajeva. Ne postoje nikakve indikacije koje bi ukazale na bilo kakvu namjeru da se stanovništvo Srebrenice uništi na bilo kakav fizički način.

⁹⁴ United Nations General Assembly, *Report of the Secretary General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35*, 54th session, Agenda item 42, 15. novembar 1999.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ Steven L. Burg i Paul S. Shoup, *Ethnic Conflict and International Intervention* (Armonk: M. E. Sharpe, 1999), 277.

⁹⁷ Исто. European Union Action Plan [Акцијски план Европске уније].

⁹⁸ Исто.

3.3. Vojni napad na Srebrenicu

Operativni cilj operacije „Krivaja-95” naveden je u operativnim dokumentima Komande Drinskog korpusa VRS: „Iznenadnim napadom u potpunosti razdvojiti i smanjiti enklave Srebrenicu i Žepu, poboljšati taktičke položaje snaga duboko unutar zone, svesti granice srebreničke enklave na urbani dio grada i stvoriti uslove za eliminaciju enklava”.

Ograničen opseg te operacije jasno je naglašen u četvrtom pasusu Naređenja Drinskog korpusa VRS od 2. jula 1995, u kome se detaljno govori o aktivnostima izvan grada Srebrenice.⁹⁹ Pored toga, Drinski korpus nikako nije mogao da predvidi da će 28. divizija Armije Republike BiH pokušati da izvede proboj iz okruženja. Napadačke snage Drinskog korpusa VRS sastojale su se od svega 4.000 vojnika.¹⁰⁰ To je manje od polovine broja vojnika Armije Republike BiH i njihovih rezervnih snaga unutar Srebrenice.

Komanda VRS je tek tokom noći između 9. i 10. jula 1995. odlučila da proširi aktivnosti kako bi zauzela grad Srebrenicu i „u potpunosti demilitarizovala Srebreničku enklavu”.¹⁰¹

Dana 10. jula, Ratno predsjedništvo u Srebrenici i Komanda 28. divizije prvo su primili naređenje od premijera Republike BiH Harisa Silajdžića da se ne predaju i da se bore „do posljednjeg metka”. Silajdžić je i obećao da „pomoć stiže”.

Međutim, švedski diplomata Karl Bilt (Carl Bildt) u svom svjedočenju je izjavio da je to naređenje poništeno sljedećim naređenjem komandanata u Sarajevu „da ne brane Srebrenicu, nego da se sa svojom vojskom, stanovništvom, i vojnim i političkim rukovodstvom pokušaju probiti u pravcu područja Tuzle. Žene i djecu trebalo je da prepuste snagama UN da ih štite i evakušu.”¹⁰²

3.3.1. Zaključak

Vojni plan pokazuje da rukovodstvo Srba na početku uopšte nije planiralo da zauzme grad Srebrenicu, već da stvori nepodnošljive uslove života i time iznudi odlazak stanovništva koje je bilo pod nadzorom UN. To znači da nikakav plan za pogubljenje svih vojno sposobnih muškaraca nije mogao da postoji prije 10. jula 1995.

⁹⁹ Delawarde i Bezruchenko, “Military Analysis”, 113, 163, Arhiv Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.

¹⁰⁰ Исто, 114, 115.

¹⁰¹ Glavni štab VRS, Izvođenje borbenih dejstava oko Srebrenice, strogo povjerljivo br. 12/46-501/95, 9. jul 1995, 1, par. 2. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

¹⁰² Carl Bildt, *Peace Journey: The struggle for Peace in Bosnia* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1998), 57, 120.

3. 4. Mladićev ultimatum 11. i 12. jula 1995.

Kao što je već rečeno, general Mladić je u svojoj Direktivi br. 4 od 19. novembra 1992. izdao naređenje svojim jedinicama da vojno sposobnim i naoružanim muškarcima ponude da se razoružaju, a ako odbiju, onda da ih unište.¹⁰³

Na snimcima načinjenim tokom Mladićevih sastanaka sa oficirima Holandskog bataljona UNPROFOR-a i predstavnicima srebreničkih Muslimana, koji su održavani u hotelu „Fontana” u Bratuncu 11. i 12. jula 1995. godine, Mladić je izjavio da garantuje da će svi oni koji predaju oružje preživjeti, kao i da želi da pomogne civilnom stanovništvu, koje nije meta. Kako bi donio odluku, Mladić je 11. jula pozvao predstavnike Muslimana da mu dostave odgovor do narednog jutra. „Možete ili preživjeti ili nestati“, Mladić je rekao srebreničkim Muslimanima na drugom sastanku koji je održan ujutro 12. jula. On je istakao da je za preživljavanje neophodno da svi njihovi vojnici predaju oružje, jer nema potrebe da izginu.

Djeluje kao da postoji mogućnost da su se Mladićeve riječi odnosile na članove 28. divizije Armije Republike BiH, kao i na civile koji se nisu predali VRS, nego nastavili sa svojim probojem ka Tuzli kroz šumu, s obzirom na to da je takav izbor već pominjan u njegovoj Direktivi br. 4 od 19. novembra 1992.

3.4.1. Zaključak

Sadržaj Direktive br. 4, kao i Mladićevih zabilježenih izjava, nudi dokaze da Mladić nije planirao da bezuslovno pogubi vojno sposobne muškarce u Srebrenici. Po logici ultimatumu koji je Mladić dao predstavnicima Muslimana na sastanku, pogubljenje učesnika u koloni moglo je da bude naređeno kasnije u toku dana 12. jula, budući da se učesnici u koloni nisu predali.

To ukazuje da je Mladić kolonu smatrao vojnim ciljem. On je mogao odlučiti da počinu ratni zločin i/ili ubistvo time što je naredio pogubljenje vojnika i/ili civila koji su zarobljeni ili su se predali. S druge strane, imajući u vidu brojne ponude da se omogući slobodan prolaz učesnicima u kolonama koji bježe, moguće je i da je to bio trik da se brže dočepa svih vojno sposobnih muškaraca.

¹⁰³ Glavni štab VRS, Direktiva op. br. 4, strogo povjerljivo br. 02/05-210, 19. novembar 1992, 6. Arhiv RCIRZ.

3. 5. Vojna kolona

Formiranje vojne kolone i njena kasnija sudbina u detalje su opisani u vojnoj analizi dešavanja u srebreničkoj regiji 1992–1995 koju su izvršili general Dominik Delavarde (Dominique Delawarde) i pukovnik Viktor Bezručenko (Viktor Bezruchenko),¹⁰⁴ kao i u poglavlju posvećenom kriminalističkoj istrazi koju je sproveo general Adenrele Šinaba (Adenrele Shinaba). Slični opisi mogu se pronaći i u raznim izjavama svjedoka pred MKSJ-om.

Po tim istragama i presudama, kolona je bila sačinjena od oko 7.000 vojnika i oficira 28. divizije Armije Republike BiH, do 6.000 članova rezervnih snaga koji su mobilizovani da se pridruže 28. diviziji i određen broj civila, među kojima je bilo i nekoliko žena. Neki vojnici nisu bili naoružani, a neki civili jesu.

VRS nije mogla da razlikuje civile od vojnika. To podržava klasifikaciju kolone od strane VRS-a kao vojne kolone.

Vojni sukob sa kolonom takođe ukazuje na to da su u koloni bili sadržani snažni vojni elementi. Iz vojnih razloga, bilo je neophodno otvoriti koridor, budući da vojne snage VRS nisu bile dovoljno brojne da izdrže napade od strane kolone.

3.5.1. Zaključak

Ne može se pronaći nikakva namjera da se pogube svi vojno sposobni muškarci civili iz Srebrenice u vezi sa napadima na kolonu. Dalje, čini se da kolona predstavlja oličenje vojne prijetnje koja je i ranije viđena u prisustvu 28. divizije u Srebrenici.

Pored toga, veliki broj učesnika u koloni jasno ukazuje na to da se ona nije isključivo sastojala od vojno sposobnih stanovnika Srebrenice.

U njoj je učestvovao veliki broj boraca iz 28. divizije, kao i stranih islamskih boraca koje za to područje ne vezuje nikakvo etničko porijeklo. Napad na te vojne figure ne bi imao nikakvog uticaja na stanovništvo Srebrenice.

Nema nikakve naznake da napadi na kolonu nisu bili opravdani pred međunarodnim pravom ili da su imali ikakvu drugu svrhu osim da smanje vojnu prijetnju u toku vojnog sukoba.

¹⁰⁴ Delawarde i Bezruchenko, "Military Analysis", 119, 163, Arhiv Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.

3. 6. Broj ubijenih ljudi

U izvještaju forenzičkog tima Komisije navodi se da je ukupan broj ljudi pronađenih u masovnim grobnicama (kako je navedeno u poglavlju posvećenom izvještaju forenzičkog tima Komisije) bio sljedeći: 565 identifikovanih pojedinaca pronađenih u svim neopljačkanim primarnim masovnim grobnicama, 1.207 pojedinaca pronađenih netaknutih u opljačkanim primarnim masovnim grobnicama, 4.213 pojedinaca identifikovanih u svim sekundarnim masovnim grobnicama (sa 386 DNK veza sa primarnim grobnicama, što je razlog zbog kojeg se ovaj broj oduzima od ukupnog broja pojedinaca pronađenih u sekundarnim masovnim grobnicama), te najmanje 1.047 pojedinaca pronađenih kao površinski ostaci ili u malim/individualnim grobovima, dok 130 pojedinačnih ostataka imaju jedinstveni DNK profil koji se ne podudara ni sa jednom osobom sa spiska nestalih i otprilike još 1.000 lica nisu identifikovana DNK analizom i još uvijek se vode kao nestala.

Ukupan broj iznosi do 7.776 tijela. Nadalje, postoje indikacije da je najmanje 2.055 pojedinaca, od 4.213 njih pronađenih u sekundarnim grobnicama, pristiglo tu iz alternativnih konteksta, drugačijih od masovnih pogubljenja. Kada se ovaj broj pojedinaca doda minimalnom broju od 1.047 pojedinaca pronađenih kao površinski ostaci ili u malim/individualnim grobovima, ukupan broj pojedinaca koji nisu pogubljeni iznosi najmanje 3.102.

Ove brojke zvuče vjerodostojno zbog višednevnih granatiranja i pucnjave, kao i zbog vojnih sukoba sa srpskim snagama. Takođe, izgleda da se ove brojke podudaraju sa podacima MKSJ-a i UN.

Broj ljudi ubijenih u Potočarima iznosi između 700 i 1.000 muškaraca. Ova cifra je uključena u gore prikazane brojeve. Postoji nekoliko izvještaja o broju muškaraca na području baze.

Nekoliko svjedoka je izjavilo da su i nakon zarobljavanja članova kolone dječaci mlađi od 14 godina pušteni jer nisu predstavljali vojnu prijetnju.

3.6.1. Zaključak

Iz pravne perspektive, nije od interesa tačan odnos između ljudi ubijenih tokom izlaska kolone i zarobljenih i ubijenih. Ipak, velik broj ljudi poginulih u borbama stvara sliku dinamičnog obračuna vojnika VRS sa kolonom.

Prema tome, sasvim je vjerovatno da su neki od 200 članova kolone koji nisu bili vojno sposobni (vidjeti poglavlje člana Komisije Adenrelea Šinabe posvećeno kriminalističkoj istrazi) poginuli tokom borbi ili da su ovi pojedinci ubijeni u nepovezanom kontekstu.

Ovo je važno jer je Tribunal negirao mogućnost da su ubistva vojno sposobnih muškaraca iz Srebrenice izvršena da bi se postigla prednost u vojnom obračunu sa neprijateljskim snagama na terenu. Tribunal je istakao da je u masovnim grobnicama bilo osoba koje nisu bile u stanju da se bore.

Kako je tokom borbi poginuo veliki broj ljudi, a zatvorenici su ubijeni samo nekoliko sati ili dana kasnije, postoji snažna veza između stradanja tokom vojnog sukoba i ubistava koja su uslijedila nakon sukoba.

Kako snage VRS nisu mogle da razlikuju vojne i civilne članove kolone, može se pretpostaviti da su srpske snage vojno sposobne muškarce obučene u civilnu odjeću vidjele kao rezervne snage aktivnog vojnog kadra.

Stoga se ne može bez sumnje utvrditi da je postojala posebna namjera da se ratni zarobljenici ubiju kao dio srebreničke zajednice.

3. 7. Reakcije međunarodne zajednice na plan za napad na Srebrenicu

Međunarodna zajednica je unaprijed znala o napadu na enklavu. Istog dana kada je izdata Direktiva 7, 8. marta 1995. godine, „Mladić se u hotelu 'Panorama' u 'očišćenoj' Vlasenici sastao sa britanskim generalom Rupertom Smitom (Rupert Smith), komandant mirovnih snaga UN u Bosni. Prema navodima Smitovog vojnog savjetnika, potpukovnika Džejmsa Bakstera (James Baxter), 'Mladić je izvadio mapu i na njoj parajući zagrebao svaku od enklava'.“

Tokom marta, kaže tadašnji rukovodilac za vojno planiranje u odjeljenju za mirovne operacije UN, general Manfred Ajzele (Manfred Eisele), samo odjeljenje, kao i Holandija kao država, tražili su pojačanje za holandske trupe u Srebrenici. Sjedinjene Države su, kaže on, odbile prijedlog, jer su enklave bile „neodržive“, a američki helikopteri bi se koristili za prevoz pojačanja.¹⁰⁵

Američki Odbor rukovodilaca za kreiranje politike, na sastanku 19. maja, izrazio je svoje stanovište: „Jedina realna opcija je da se traži saveznička podrška za povlačenje UNPROFOR-a iz ranjivih položaja' – dakle, sigurnih područja – 'zajedno sa snažnijim sprovođenjem preostalog mandata, uključujući vazdušne napade NATO-a'.“¹⁰⁶

Ni rukovodstvo Muslimana ni međunarodna zajednica nisu pokazali interes da pomognu ili podrže ugroženu muslimansku zajednicu u Srebrenici u mjesecima uoči napada na enklavu.

¹⁰⁵ Florence Hartmann i Ed Vulliamy, “How Britain and the US Decided to Abandon Srebrenica to Its Fate”, *The Guardian*, 4. jul 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/04/how-britain-and-us-abandoned-srebrenica-massacre-1995>

¹⁰⁶ Hartmann i Vulliamy, “How Britain and the US Decided to Abandon Srebrenica”.

U aprilu 1995. godine, predsjedništvo Muslimana pozvalo je 15 vojnih komandanata iz Srebrenice u grad Tuzlu, koji je bio kontrolom vlade, i zabranilo im da se vrate.

Tada je već bilo jasno da se uslovi života pogoršavaju i da je možda u toku veliki napad na enklavu. Nadalje, bošnjačko rukovodstvo nije iskoristilo razne ponude sa srpske strane, kao ni ponude međunarodnih pregovarača da razmijene teritoriju ili da stanovništvo Srebrenice prevezu na sigurno.

Francuski general Bernar Žanvije (Bernard Janvier), komandant svih trupa UN na terenu, rekao je 24. maja državama članicama Savjeta bezbjednosti: „Enklave su neodbranjive, a status kvo je neodrživ“. Rekao je da su trupe UN previše ranjive u sigurnim područjima i da bi ih trebalo ojačati ili povući da bi se napravilo mjesta za vazdušne napade.

Kako stoji u javno dostupnom arhivu nacionalne bezbjednosti SAD-a, Odbor rukovodilaca je 28. maja formalizovao odluku, očigledno donijetu tokom telefonskog poziva, „da se u dogledno vrijeme obustavi upotreba NATO vazdušnih udara na Srbe“.

U memorandumu predsjedniku, Lejk (Lake) je istakao potrebu za tajnošću: „Privatno ćemo prihvatiti da napravimo pauzu u daljim vazdušnim napadima, ali nećemo dati nikakvu javnu izjavu takvog sadržaja“.

„Obavještajne službe najmanje dvije od pet stalnih članica Saveta bezbjednosti UN znale su već početkom juna 1995 – mjesec i po dana prije napada – da Srbi narednih sedmica namjeravaju da zauzmu tri istočne enklave – znači Srebrenicu, Žepu i Goražde“, kaže Voorhoeve. „Ove dvije velike zemlje imale su prethodno znanje o srpskim vojnim planovima i nisu ga podijelile sa Holandijom“. Britanski list *Observer* (The Observer) to je nezavisno potvrdio, a te dvije zemlje su bile SAD i Velika Britanija.

Takođe, 8. jula, Akaši (Akashi) i generali Smit i Žanvije sastali su se u sjedištu UN u Ženevi. Smitu je rečeno da se vrati na odmor na hrvatsko ostrvo Korčula, dok je Akaši, jedini čovjek na Balkanu koji je imao ovlašćenje da naredi vazdušne napade, otišao na dvodnevni odmor u Dubrovnik. Čak i tokom masakara koji su trajali, te bili otkriveni već 13. jula, bilo je tek malo protivljenja od strane Ujedinjenih nacija ili SAD. Na sastanku 14. jula sa generalom Mladićem, švedski predstavnik UN Karl Bilt i francuski general Bertrand de la Presl (Bertrand de la Presle) samo su izrazili nedefinisano zabrinutost zbog zarobljenih Muslimana u Bratuncu i zatražili da se „učini nešto“ tokom vikenda.

Iako je već 13. jula postalo jasno da su vojno sposobni muškarci odvojeni od svojih porodica u Potočarima i da su zarobljeni vojnici i civili iz kolone pogubljeni po kratkom postupku, svijet je ćutao.

3.7.1. Zaključak

Pad Srebrenice mjesecima su očekivali i narodi uključeni u sukob i Ujedinjene nacije. Rukovodstvu Srba postalo je očigledno da niko iz Ujedinjenih nacija nije smatrao stanovništvo Srebrenice znatnim dijelom muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini niti se osjećao obaveznim da i dalje štiti enklavu. Čak je i rukovodstvo Muslimana povuklo vojnu komandu iz grada, čime je pokazalo da neće pokušati da odbrani enklavu.

Za srpsko rukovodstvo, kao i za kasnije organizatore masakara, ovo je moglo samo stvoriti utisak da enklava Srebrenica nije bila od suštinskog značaja za glavnu grupu Muslimana.

4. Zaključak o namjeri

Nakon procjene činjenica u vezi sa masakrom, ne može se naći posebna namjera da se uništi stanovništvo Srebrenice kao takvo. Nije vidljiva posebna namjera da se uništi cjelokupno muslimansko stanovništvo. Ubijanje vojno sposobnih muškaraca Srebrenice ne bi donijelo opštu prednost srpskom rukovodstvu jer je rukovodstvo očekivalo da se teritorija enklave prisajedini teritoriji Republike Srpske tokom mirovnih pregovora koji su trajali. To bi ionako odvrátilo muslimansko stanovništvo od povratka u Srebrenicu, čak i u slučaju da su vojno sposobni muškarci iz enklave ostali neopovrijeđeni. Veliki broj članova kolone dalje ukazuje na to da je bilo mnogo boraca iz drugih područja osim Srebrenice, tako da kolona ne predstavlja grupu vojno sposobnih muškaraca Srebrenice.

Dalje, utvrđena je činjenica da do 12. jula 1995. godine nije postojala direktiva da se ubiju svi zarobljeni Muslimani. Vijeća Tribunala uvjerena su da je takva direktiva morala biti izdata sljedećeg dana.

Ovo je u snažnoj vezi sa ultimatumom generala Mladića, koji je izjavio da je za opstanak neophodno „da svi vojnici predaju oružje, jer nema potrebe da umiru“. Praksa davanja ultimatumu za predaju ili uništavanje potiče iz sadržaja Direktive 4, koju je Mladić izdao već novembra 1992. godine.

Zapanjujuća je logika da je Mladić naredio ubistva kao posljedicu odbijanja da prihvate njegov ultimatum. Ovakvo razbiranje, doduše, ne upućuje na to da se moglo očekivati da bi vojnici koji su se predali ubrzo bili pušteni, jer bi oni i dalje predstavljali vojnu prijetnju i stoga bi najvjerovatnije bili zarobljeni pod teškim uslovima. Takođe se čini vjerovatno da bi neki ili čak mnogi zatvorenici bili mučeni ili ubijeni. Nehumano postupanje sa zatvorenicima dio je

optužnice protiv Mladića i Karadžića, ali je utvrđeno da ne dokazuje genocidnu namjeru. Takođe se ne može isključiti mogućnost da bi pripadnici kolone ionako bili ubijeni, ali bar nema naznaka da je Mladić kršio ono što je predloženo u drugim ultimatumima iz ranijih godina.

Kako je namjera da se uništi znatan dio zaštićene grupe Muslimana dovedena u pitanje, nema indicija da je stanovništvo Srebrenice bilo ili simbol takvog dijela ili da je samo bilo taj dio.

Međunarodna zajednica već je odustala od enklave Srebrenica u mjesecima koji su prethodili vojnom napadu. Nije bilo napora da se spasi civilno stanovništvo i samo je vojnom rukovodstvu 28. divizije naređeno da se iz Srebrenice skloni na sigurno. Ovo je srpskom rukovodstvu dalo nagovještaj da sudbina stanovništva Srebrenice nije bila od velikog značaja za ukupnu grupu Muslimana. Iako je u tom trenutku međunarodna zajednica mogla predvidjeti masakr nad vojno sposobnim muškarcima, budući da se cjelokupno stanovništvo Srebrenice uopšte nije smatralo znatnim dijelom ukupnog muslimanskog stanovništva, ovo nije moglo promijeniti činjenicu da su svi vojno sposobni muškarci kasnije pogubljeni ili poginuli u borbi.

Postupak pogubljenja zarobljenih članova kolone dalje ukazuje na to da su na meti bili samo dječaci stariji od 12 godina, a samim tim i vojno sposobna lica. Postoje izvještaji da su djeca i dječaci mlađi od 12 godina čak odvedeni na sigurno nakon što su pripadnici kolone zarobljeni i kada su počela pogubljenja. Takvo ponašanje govori jasno i neosporno protiv posebne namjere da se grupa kao takva uništi.

Iako bi preživjeli dijelovi populacije trpjeli zbog gubitka većine pripadnika dvije generacije vojno sposobnih muškaraca, nova generacija muške djece između 1 i 12 godina jasno bi obezbijedila opstanak grupe kao takve.

S obzirom na glavni cilj da se pregovori o miru uspješno završe iste godine i na cilj da se završi etničko čišćenje prije kraja pregovora, nema naznaka da su ubistva bila uvod u napad na druge dijelove muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Zbog prikrivenog karaktera masovnih pogubljenja mora se zaključiti da na strani Srba nije postojala namjera da se ovo masovno ubistvo razotkrije, a kamoli da dođe do optužbi za genocid. Sve izjave za javnost tokom napada na Srebrenicu trebalo je da pokažu dobar i pravilan tretman muslimanskog stanovništva. Iz tog razloga, ne postoji mogućnost da su masakri u Srebrenici ikada bili zamišljeni kao znak svim Muslimanima Bosne i Hercegovine da će na kraju doživjeti istu sudbinu kao ljudi ubijeni u Srebrenici. Naravno, takođe ne postoje nikakvi dokumenti niti transkripti koji bi prikazali takvu namjeru.

5. Genocid kao takav

Kako se nije mogla pronaći posebna genocidna namjera, ostaje pitanje da li se genocid kao takav mogao dogoditi u Srebrenici.

Opšte je poznato da se zločin genocida može dogoditi i bez stvarnog genocida. To znači da optužba za genocid nikako ne podrazumijeva da se genocid kao takav dogodio. I MKSJ i MSP presudili su samo na osnovu Konvencije o genocidu koja se bavi pojedinačnim zločinom genocida. Tribunal kao i MSP utvrdili su da su se dogodila „djela genocida“.

Genocid kao takav nije se mogao dogoditi u Bosni. Kako zločin genocida po samoj svojoj prirodi zahtijeva namjeru da se uništi barem znatan dio određene grupe, genocid kao takav može se dogoditi samo ako se znatan dio određene grupe fizički uništi. Ovo uništavanje mora se utvrditi kao objektivna činjenica.

Kao što je gore rečeno, „znatan dio“ se ne mora mjeriti u ukupnim brojevima, iako će ovo uvijek biti prvi stvar koja će se ispitati. Uništavanje manje od 0,4% muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine ne znači da se dogodio genocid nad cijelom grupom.

Ostali indikatori takođe ne upućuju na nikakav suštinski značaj muslimanske zajednice u Srebrenici za opstanak zaštićene grupe Muslimana u Bosni kao takve.

Sam Tribunal je značaj za muslimansku zajednicu izveo samo iz činjenice da je to područje bilo od strateškog značaja za Srbe. Srebrenica je bila planinski grad sa manje od 10.000 stanovnika i nije bilo od kulturnog ili vjerskog značaja. Uništenje grada i muslimanske zajednice stoga ne bi moglo imati značaja za opstanak grupe kao takve.

Ovo se ogleda i u presudama Tribunala. Što se tiče „znatnog dijela“, Tribunal je samo sa sigurnošću utvrdio da su „ljudi ubijeni“. Nije utvrdio da je „znatan dio“ zaštićene grupe uništen.

Prema tome, presude MKSJ-a, kao i presuda MSP-a, ne utvrđuju činjenicu da se u Srebrenici dogodio genocid (a ne: zločin genocida) i nema drugih indikacija da se genocid desio nad grupom Muslimana.

6. Završni zaključak

Zaključak nakon detaljne istrage je da se u Srebrenici nije dogodio niti pojedinačni zločin genocida niti genocid uopšte. Kao što je gore razmotreno u odjeljcima (IV) i (V), nema naznaka da je postojala posebna namjera za izvršenje genocida. Dalje, nije uništen znatan dio zaštićene grupe Muslimana iz Bosne.

Treba uputiti kritiku vijećima MKSJ-a jer su imala suviše ograničen pogled na događaje iz jula 1995. godine. Ne može se dijeliti gledište Tribunala da je – uprkos svojoj maloj veličini – stanovništvo Srebrenice činilo znatan dio ukupnog muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine i da je postojala posebna namjera za uništavanje zaštićene grupe Muslimana kao takve.

Pored toga, proširivanje značenja određenih pojmova po definiciji, kao što je „znatan dio“ grupe i „uništenje“, takođe nagovještava pogrešnu primjenu riječi „genocid“.

Tribunal je pojam „znatan dio“ grupe protumačio dodavši mu alternativni pojam „značajan“ na način koji neopravdano mijenja samo prvobitno značenje. Prema Rafaelu Lemkinu, „djelimično uništenje“ mora po prirodi da obuhvata znatan dio kako bi uticalo na cjelinu, jer se Konvencija primjenjuje samo na djela masovnih razmjera. Jedan od njenih prvih komentatora, Nehemaja Robinson, i sam je prihvatio ovaj stav, objašnjavajući da počinilac genocida mora imati namjeru da uništi znatan broj pojedinaca koji čine ciljanu grupu. Nema razloga da se Konvencija tumači na bilo koji drugi način.

Usvajanjem tumačenja genocida koje se ne može univerzalno primijeniti, Tribunal je proširio značenje pojma. Međutim, razmatrajući i druge faktore poput vojnog značaja te regije za Srbe ili „simboličkog uništenja“ zaštićene muslimanske teritorije, Tribunal je čak proširio sopstvenu definiciju pojma „značajan dio“. Prema definiciji Tribunala, napad na određeni dio grupe može biti značajan ako taj dio zauzima istaknuto mjesto u zaštićenoj grupi i ako bi njegovo uništenje imalo ozbiljan uticaj na ostatak grupe. Napad na Srebrenicu ne može se podvesti pod ovu definiciju.

Postojanje enklave Srebrenica nije bilo od presudnog značaja za Muslimane iz Bosne. Pregovarači sa svih strana sukoba su se slagali već od 1993. godine pa nadalje da nije imalo smisla insistirati na održavanju izolovanih enklava Srebrenice i Tuzle. Predsjednik Izetbegović zatražio je od predstavnika srebreničke regije da razmijene Srebrenicu i Žepu za teritoriju u okolini Sarajeva koja je tada bila pod kontrolom Srba. Takođe, Srbi su u nekoliko navrata saopštili svoju odluku da napadnu i unište enklave, počev od 8. marta 1995. godine, tri mjeseca prije stvarnog napada. Međunarodna zajednica nije ni na kakav način reagovala, što je sugerisalo da se ista neće uključiti u bilo kakve napore da zaustavi predstojeći napad. SAD su obustavile svaku vazдушnu podršku enklavi. UN su se suzdržale od pružanja pojačanja svojim trupama u regiji. Bosansko rukovodstvo povuklo je regionalne vojne vođe iz enklave.

Ova reakcija međunarodne zajednice, kao i bosanskog rukovodstva, jasno pokazuje da grad Srebrenica nije predstavljao reprezentativan ili čak značajan dio zaštićenog muslimanskog stanovništva u Bosni.

Takođe, Tribunal nije uspio da dokaže da si ispunjeni kriterijumi za postojanjanj posebne genocidne namjer. Naročito u slučajevima vojnih sukoba, sud iz svih dokaza koje su im predložili tužilac, odbrana i žrtve treba da „dedukuje“ namjeru ili odsustvo namjere za počinjenje genocida.

Izuzevši razmatranje motiva počinitelaca za ubistvo ovih vojno sposobnih muškaraca, poput pokušaja eliminisanja vojne prijetnje ili pokušaja kažnjavanja članova vojne kolone zbog odbijanja da prihvate Mladićev ultimatum, Tribunal je sažeo dvosmislene činjenične obrasce u paradigmu posebne namjere. Stoga, standard Tribunala za utvrđivanje posebne namjere da se Muslimani unište, u cjelini ili dijelom, nije bio potpun.

Nakon odluke u predmetu Krstić, neki akademski stručnjaci za proučavanje genocida poput Erika Markuzena (Eric Markusen), višeg istraživača na Danskom institutu za međunarodne studije, posmatrali su presudu iz svoje perspektive:

Baš kao što ubistvo može imati više oblika, a i dalje se može smatrati ubistvom, genocid takođe može biti u različitim oblicima, počev od ubijanja sedam hiljada ljudi kroz period od nekoliko dana, kao što se dogodilo u Srebrenici, do skoro jednog miliona ubijenih u Ruandi ili šest miliona koji su stradali u Holokaustu.

Ako se takvo pravno razumijevanje ostvari u budućnosti, navodni genocidi postali bi redovni pratioci svake vojske, te bi takođe postali zajednički za sukobe u svakoj sredini. „Zločin bez imena“, kako je Vinston Čerčil nazvao njemački genocid, postao bi naziv za mnoge zločine – i nosio bi vrlo male posljedice.

Lista akronima

Akronim	Definicija
ARBiH	Armija Republike Bosne i Hercegovine
BiH	Bosna i Hercegovina
VRS	Vojska Republike Srpske
d.d.	dioničarsko društvo
DK	Drinski korpus
DNK	dezoksiribonukleinska kiselina
D.C.	Distrikt Kolumbija (District of Columbia)
DCI	direktor Centralne obavještajne agencije (Director of Central Intelligence)
ECOSOC	Ekonomski i socijalni savjet (Economic and Social Council)
ILC	International Law Commission
I.C.J.	Međunarodni sud pravde (International Court of Justice)
KMP	Komisija za međunarodno pravo
MKSR	Međunarodni krivični sud za Ruandu
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
MZ	Mjesna zajednica
NATO	Sjevernoatlantski savez
RS	Republika Srpska
	RCIRZ / RCIRZ Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica
SAD	Sjedinjene Američke Države
TO	Teritorijalna odbrana

UN / U.N.	Ujedinjene nacije (United Nations)
UNPROFOR	Snage zaštite Ujedinjenih nacija
US / U.S.	Sjedinjene Države (<i>United States</i>)
HVO	Hrvatsko vijeće odbrane

Bibliografija

- Vrhovna komanda Oružanih snaga Republike Srpske, Direktiva za dalja dejstva, Operativa br. 7, br. 2/2-11, 8. mart 1995. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Glavni štab VRS, Direktiva op. br. 4, strogo povjerljivo br. 02/05-210, 19. novembar 1992. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Glavni štab VRS, Izvođenje borbenih dejstava oko Srebrenice, strogo povjerljivo br. 12/46-501/95, 9. jul 1995. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Balkan Battlegrounds: A Military History of Yugoslav Conflict, 1990-1995* [Balkanska ratišta: Vojna istorija jugoslovenskog konflikta 1990-1995]. Tom 2. Washington, D.C.: Central Intelligence Agency, 2003.
- Bassiouni, M. Cherif. "The Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780: Investigating Violations of International Humanitarian Law in the Former Yugoslavia [Ekspertska komisija uspostavljena na osnovu Rezolucije 780 Savjeta bezbednosti: Istraživanje kršenja međunarodnog humanitarnog prava u bivšoj Jugoslaviji]", *Criminal Law Forum* 5 (1994): 279-340.
- Bildt, Carl. *Peace Journey: The struggle for Peace in Bosnia* [Mirovno putovanje: Borba za mir u Bosni]. London: Weidenfeld & Nicolson, 1998.
- Bloxham, Donald i A. Dirk Moses. "Introduction [Uvod]". U *The Oxford Handbook of Genocide Studies* [Oksfordski priručnik za studije o genocidu], priredili Donald Bloxham i A. Dirk Moses. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Burg, Steven L. i Paul S. Shoup. *Ethnic Conflict and International Intervention* [Etnički sukob i međunarodna intervencija]. Armonk: M. E. Sharpe, 1999.
- Cassese, Antonio. "Genocide [Genocid]". U *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary* [Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda: Komentari], priredili Antonio Cassese, Paola Gaeta i John R.W.D. Jones. Tom 1. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Cryer, Robert. "The Definitions of International Crimes in the Al Bashir Arrest Warrant Decision [Definicije međunarodnih zločina u Odluci o nalogu za hapšenje Al Bašira]". *Journal of International Criminal Justice* 7, br. 2 (2009): 283-296.
- Cryer, Robert. *An Introduction to Criminal Law and Procedure* [Uvod u krivično pravo i postupak]. 2nd ed [Drugo izdanje]. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- DCI Interagency Balkan Task Force. *Serb War Aims* [Ratni ciljevi Srba]. 23. mart 1993.

- DCI Interagency Balkan Task Force. *The Bosnian Army in Srebrenica: What Happened?* [Bosanska vojska u Srebrenici: Šta se desilo?] 18. jul 1995.
- Delawarde, Dominique and Viktor Bezruchenko. "Military Analysis of Srebrenica Region Events 1992-1995 [Vojna analiza dešavanja u srebreničkoj regiji u periodu 1992-1995.]" Neobjavljeni rukopis, 2020. Arhiv Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Drost, Pieter N. *The Crime of State* [Državni zločin]. Tom 2, *Genocide* [Genocid]. Leyden: A. W. Sythoff, 1959.
- Dvije *Executive Sessions of the Senate Foreign Relations Committee (Historical Series)* [Izvršne sjednice Odbora američkog Senata za vanjske poslove]. 4 toma. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1976.
- ECOSOC. *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Prepared by Mr. B. Whitaker* [Revidirani i ažurirani izvještaj o pitanju sprječavanja i kažnjavanja zločina genocida, pripremljen od g. B. Vitakera]. U.N. dok. E/CN.4/Sub.2/1985/6. 2. jul 1985.
- ECOSOC. *Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: Study Prepared by Mr. Nicodème Ruhashyankiko, Special Rapporteur* [Proučavanje pitanja sprječavanja i kažnjavanja zločina genocida: Studija izrađena od g. Nikodeme Ruhašjankikoa, specijalnog izvjestioca]. Dok. E/CN.4/Sub.2/416. 4. jul 1978.
- Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)* [Konačni izvještaj Ekspertske komisije uspostavljene na osnovu Rezolucije 780 (1992) Savjeta bezbjednosti]. U.N. Security Council Official Records [Službeni dokumenti Savjeta bezbjednosti]. U.N. dok. S/1994/674 (1994).
- Hartmann, Florence i Ed Vulliamy. "How Britain and the US Decided to Abandon Srebrenica to Its Fate [Kako su Britanija i SAD odlučile da Srebrenicu prepuste sudbini]". *The Guardian*, 4. jul 2015. <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/04/how-britain-and-us-abandoned-srebrenica-massacre-1995>
- I.C.J. Reports 2007 [Izvještaji Međunarodnog suda pravde iz 2007. godine] (I).
- Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposal for Redress* [Vladavina sila Osovine u okupiranoj Evropi: Zakoni okupacije, Analiza vlade, prijedlog pravnog lijeka]. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944.
- Lyman Bruun, Lori. "Beyond the 1948 Convention - Emerging Principles of Genocide in Customary International Law [Dalje od Konvencije iz 1948. godine – Novonastala načela genocida u međunarodnom običajnom pravu]". *Maryland Journal of International Law* 17, br. 2 (1993): 193-225.

Maregere, Tendaiwo Peter, “Reconciliation, Truth and Justice: Confronting the Dilemmas [Pomirenje, istina i pravda: Suočavanje sa dilemama]”. *Conflict Trends*, br. 1, (2009): 41-47.
http://www.humansecuritygateway.com/documents/ACCORD_Reconciliation_Truth_Justic

Prosecutor v. Anto Furundzija, Case No. IT-95-17/1-T, Trial Judgement, 10 December 1998.

Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana, Case No. ICTR-95-1-T, Trial Judgement, 21 May 1999.

Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija, Case No. IT-95-8-T, Judgement on Defence Motions to Acquit, 3. September 2001.

Prosecutor v. Goran Jelusic, Case No. IT-95-10-T, Trial Judgement, 14 December 1999.

Prosecutor v. Ignace Bagilishema, Case No. ICTR-95-1A-T, Trial Judgement, 7 June 2001.

Prosecutor v. Jean Kambanda, Case No. ICTR 97-23-S, Judgment and Sentence, 4 September 1998.

Prosecutor v. Jean Paul Akayesu, Case No. ICTR-96-4-T, Judgement, 2 September 1998.

Prosecutor v. Laurent Semanza, Case No. ICTR-97-20-T, Trial Judgement and Sentence, 15 May 2003.

Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir, Case No. ICC-02/05-01/09, Decision on the Prosecution’s Application for a Warrant of Arrest against Omar Hassan Ahmad Al Bashir, 4 March 2009.

Prosecutor v. Radislav Krstic, Case No. IT-98-33-A, Appeal Judgment, 19 April 2004.

Prosecutor v. Radislav Krstic, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgment, 2 August 2001.

Prosecutor v. Radovan Karadžić, Case No. IT-95-5/18-T, Public Redacted Version of Judgement Issued on 24 March 2016, 24 March 2016.

Prosecutor v. Rasim Delic, Case No. IT-04-83-T, Prosecution’s Final Trial Brief (public redacted version), 13 June 2008.

Prosecutor v. Ratko Mladić, Case No. IT-09-92-T, Judgment: Volume III of V (Public with Confidential Annex), 22 November 2017.

Prosecutor v. Vujadin Popovic, Case No. IT-02-57-I, Indictment, 26 March 2002.

Prosecutor v. Zoran Kupreskic, Mirjan Kupreskic, Vlatko Kupreskic, Drago Josipovic, Dragan Papic and Vladimir Santic, Case No. IT-95-16-T, Trial Judgment, 14 January 2000.

- Robinson, Nehemiah. *The Genocide Convention: A Commentary* [Konvencija o genocidu: Komentari]. New York: Institute of Jewish Affairs, 1960.
- Schabas, William A. *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes* [Genocid u međunarodnom pravu: Zločini nad zločinima]. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Schabas, William A. "The *Jelisić* Case and the *Mens Rea* of the Crime of Genocide [Predmet Jelisić i *mens rea* zločina genocida]". *Leiden Journal of International Law* 14, br. 1, (2001): 125-139.
- Schabas, William A. "Was Genocide Committed in Bosnia and Herzegovina? First Judgments of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia [Da li je počinjen genocid u Bosni i Hercegovini? Prve presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju]". *Fordham International Law Journal* 25 (2001): 23-53.
- Trials of the Major War Criminals before the International Military Tribunal* [Suđenja najvećim ratnim zločincima pred Međunarodnim vojnim sudom]. Nuremberg, November 14, 1945 – October 1, 1946 (listing charges in indictment) [Nirnberg, 14. novembar 1945 – 1. oktobar 1946 (navođenje optužbi u optužnici)]. Nuremberg: Int'l Mil. Tribunal, 1946-1949.
- Triffterer, Otto. "Genocide, Its Particular Intent to Destroy in Whole or in Part the Group as Such [Genocid, njegova posebna namjera da u potpunosti ili djelimično uništi grupu kao takvu]". *Leiden Journal of International Law* 14, br. 2 (2001): 399-408.
- United Nations. *Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General: Pursuant to Security Council Resolution 1564 of 18 September 2004* [Izveštaj Međunarodne istražne komisije o Darfuru generalnom sekretaru Organizacije ujedinjenih nacija: U skladu sa Rezolucijom 1564 Savjeta bezbjednosti od 18. septembra 2004.], 25. januar 2005, Annex to Letter Dated 31 January 2005 from the Secretary-General Addressed to the President of the Security Council [Prilog dopisu od 31. januara 2005. godine kojeg je generalni sekretar uputio predsjedavajućem Savjeta bezbjednosti]. Dok. S/2005/60, 1. februar 2005.
- United Nations. "Report of the ad hoc Committee on Genocide, 5 April to 10 May 1948 [Izveštaj *ad hoc* Odbora o genocidu, 5. aprila - 10. maja 1948.]". U *Proceedings of the Economic and Social Council* [Postupci Ekonomskog i socijalnog savjeta], 7th Session [7. sjednica], Supplement No. 6 [Dodatak br. 6]. Dok. E/794 (1948).
- United Nations. "Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-eighth Session, 6 May – 26 July 1996, Official Records of the General Assembly, Fifty-first Session, Supplement No. 10 [Izveštaj Komisije za međunarodno pravo o radu na četrdeset osmoj sjednici, 6. maja - 26. jula 1996. godine, Službeni zapisnici Generalne skupštine, 51. sjednica, Dodatak br. 10]". U *Yearbook of the ILC* [Godišnjak Komisije za međunarodno pravo]. Tom 2, drugi dio. Dok. A/51/10 (1996).
- United Nations. *Official Documents of the General Assembly, Part I* [Službeni dokumenti Generalne skupštine, Dio I]. 3rd Session [3. sjednica], Sixth Committee [Šesti odbor],

Minutes of the Eighty-Third Meeting [Zapisnik sa osamdeset trećeg sastanka]. Dok. A/C.6/SR.83.

United Nations. *Report of the Preparatory Committee on the Establishment of an International Criminal Court: Compilation of Proposals* [Izvještaj Pripremnog odbora o uspostavljanju Međunarodnog krivičnog suda: Skup prijedloga]. U.N. General Assembly Official Records [Službeni zapisnici Generalne skupštine], 51st Session [51. sjednica]. U.N. dok. A/51/22 (1996). Tom 1.

United Nations General Assembly. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* [Konvencija o cprječavanju i kažnjavanju zločina genocida] (Greca). 9. decembar 1948.

United Nations General Assembly. *Report of the Secretary General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35* [Izvještaj Generalnog sekretara u skladu sa Rezolucijom 53/35 Generalne skupštine], 54th Session [54. sjednica], Agenda item 42 [Tačka 42. agende]. 15. novembar 1999.

U.S. Senate. *Genocide Convention, Report of the Committee on Foreign Relations* [Konvencija o genocidu, Izvještaj komiteta za spoljne poslove]. 18. jul 1981.

Van Schaack, Beth. "The Crime of Political Genocide: Repairing the Genocide Convention's Blind Spot [Zločin političkog genocida: Pokrivanje mrtvih uglova Konvencije o genocidu]". *Yale Law Journal* 106 (1997): 2259-2291.

Poglavlje 3

Gideon Grajf (Gideon Greif)

Srebrenica i Srednje Podrinje – Istorijski kontekst

1. Uvod

Kako Srebrenica i Srednje Podrinje predstavljaju tek jednu manju regiju, nije ih bilo moguće izolovati i posmatrati kao zaseban teritorijalni entitet. Zato smo se odlučili da u najkraćim crtama predstavimo društvene i državne sisteme kojima je Srebrenica pripadala. Sa druge strane, tokom svih ratova vođenih na ovim prostorima tokom 20. vijeka, a time i posljednjeg rata, na površinu je kao osnovni problem dospjelo nacionalno pitanje. Pošto nacionalno pitanje, kao istorijska tema, pripada korpusu tema moderne istorije, bilo je za očekivati da se bavimo samo modernim periodom. Moderni istorijski period na ovom području počinje okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske monarhije, a upravo u ovom periodu su definisane neke konstante nacionalnih politika koje su nastavile živjeti i nakon nestanka velike Monarhije. Iako je proces formulisanja nacionalnih politika tekao neravnomjerno i imao različite razvojne dinamike, bez obzira na ovu činjenicu, period austrougarske okupacije predstavlja period u kojem su definisani dugoročni nacionalni i politički ciljevi. Pošto proces definisanja svake nacije u Evropi ima nekoliko faza, a uglavnom je baziran na otkrivanju i tumačenju srednjovjekovne istorije, Bosna i Hercegovina je u ovom periodu dobila tri različita, nerijetko i međusobno suprotstavljena, tumačenja prošlosti, zbog čega smo smatrali potrebnim da i najstarijem periodu, predmodernom dobu koje seže u period doseljavanja Slovena na Balkan, posvetimo dužnu pažnju.

Shodno naprijed rečenom, ovaj izvještaj je hronološki podijeljen na predmoderni period, čiji vremenski zahvat ide od doseljavanja slovenskog stanovništva na Balkansko poluostrvo i prve pomene Bosne, pa preko srednjovjekovne bosanske države i perioda osmanske okupacije do 19. vijeka. Drugom dijelu pripada period kraja osmanske okupacije, dalje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini 1878–1918, zatim period Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije 1918–1945. sa periodom Drugog svjetskog rata i, na kraju, period socijalističke Jugoslavije 1945–1992.

2. Srebrenica i Srednje Podrinje u predmodernom periodu

2.1. Period srednjeg vijeka

Pod Srednjim Podrinjem podrazumijevamo teritoriju današnjih opština Srebrenica, Bratunac, Zvornik, Vlasenica i Milići. Bratunac i Milići su gradska naselja novijeg datuma, nastali u dvadesetom vijeku. Bratunac je nastao izdvajanjem iz Srebreničkog sreza, a Milići prije svega nekoliko decenija, nastali izdvajanjem iz opštine Vlasenica. Iako je njihova upravna samostalnost novijeg datuma, istorija samih naselja seže duboko u prošlost. Bratunac se u istorijskim izvorima prvi put javlja 1381. godine, kao mjesto na putu kod Crnče na Drini, a 1399. se javlja kao naseljeno srebreničko selo.¹⁰⁷ Na mjestu današnje Vlasenice nalazila se srednjovjekovna oblast Birač, u vlasništvu feudalne porodice Pavlović, koja je imala posjede od današnjeg Sarajeva do Višegrada. Samo ime Vlasenica se javlja nešto kasnije pod osmanskim vlašću, ali obuhvata istu teritoriju koju je obuhvatao srednjovjekovni Birač.¹⁰⁸ Područje opštine Milići bilo je sastavni dio teritorije Vlasenice do pred kraj 20. vijeka.¹⁰⁹ Zvornik se u istorijskim izvorima javlja 1410. godine pod imenom Zvonik. Ime je dobio najvjerovatnije po nekom upečatljivom zvoniku koji je u njemu postojao, a vidio se sa velike udaljenosti, a koji nije sačuvan do modernog istorijskog perioda. U čitavom istorijskom periodu do osmanskih osvajanja ovog područja sredinom 15. vijeka, čitavo područje se razvijalo pod uticajem Srebrenice i njenih rudnika. Sva ova mjesta nastala su oko puteva koji su vodili od Srebrenice na sjever ka Sirmijumu ili kasnije Sremskoj Mitrovici, ili ka jugu i zapadu prema Naroni, odnosno prema Vrhbosni u centralnim dijelovima zemlje.¹¹⁰ Nakon osmanskih osvajanja, primat je od Srebrenice preuzeo Zvornik, jer je on od 1480. godine postao sjedište sandžaka.¹¹¹

Prvi put u istorijskim izvorima Srebrenica se pod ovim imenom pominje 16. avgusta 1352. godine, u jednom dubrovačkom dokumentu, u kojem dva dubrovačka trgovca pominju jednog zlatara iz Srebrenice.¹¹² Ime je bez sumnje dobila po bogatim rudnicima srebra koji su eksploatisani u ovom periodu, a o čemu ćemo svjedočanstva naći i u znatno starijim periodima.

¹⁰⁷ Слободан Ристановић, прир., *Река Дрина и Подриње* (Београд: б.и. [без издавача], 2000), 232.

¹⁰⁸ Ристановић, *Река Дрина*, 287.

¹⁰⁹ Исто, 276-278.

¹¹⁰ Исто, 310.

¹¹¹ Исто, 311.

¹¹² Исто, 246.

Naime, još u antičko doba, u današnjim Sasama postojalo je naselje Domavia (Domavia), a čitavo područje nosilo je ime Argentarius (Argentarius), što u prevodu znači *srebre*.¹¹³ Eksploataciju ruda srebra i olova u ovom području nalazimo još u 1. i 2. vijeku.¹¹⁴ U ovom periodu, Domavia je imala status *victusa*, što bi značilo manjeg naselja, ali već početkom sljedećeg 3. vijeka, Domavia je postala *manicipium*. Sredinom 3. vijeka, Domavia je dobila status *colonia* i tako postala jedno od najznačajnijih središta balkanskog područja i administrativno-upravni rudarski centar za Dalmaciju i Panoniju.¹¹⁵ Iz perioda kasne antike (5. i 6. vijek), na ovom prostoru pronađeni su ostaci ranohrišćanskih bazilika u Skelanima i Staroglavicama.¹¹⁶ Važno je znati da riječ Domavia nije latinskog već najvjerovatnije keltskog porijekla, što bi značilo da je ovo područje bilo naseljeno i u predrimsko vrijeme, što ne čudi ukoliko znamo da je čitavo područje Srednjeg Podrinja veoma bogato šumom i plodnim zemljištem, a i da se naslanja na plovnu rijeku bogatu ribom.¹¹⁷ U rimsko vrijeme, područje Argentariususa je bilo izuzetno naseljeno i sa razvijenom putnom infrastrukturom. Od Domavije je jedan put vodio prema Sirmijumu (danas Sremska Mitrovica), gdje se nalazila kovnica novca snabdijevana metalom iz Domavije, a drugi put je vodio do Narone (danas selo Vid kod Metkovića), tada najvažnije jadranske luke i trgovišta.¹¹⁸

Burni period seobe naroda ostavio je traga i na ovaj značajni rudarski centar Rimskog carstva. Dolaskom Slovena na Balkan, *Domavia* je porušena i popaljena, najvjerovatnije 582. godine, kada je porušen i Sirmijum.¹¹⁹ Opšte je poznato da su slovenska plemena naselila Balkan u prvoj polovini 7. vijeka, u vrijeme vlasti vizantijskog cara Iraklija (610–641). Naime, velika masa slovenskog svijeta na obalama Dunava bila je prisutna već u 6. vijeku. I pored upada manjih slovenskih odreda, naseljavanje Balkana u tom periodu sprečavao je efikasan vizantijski odbrambeni sistem na Dunavu. Ovaj sistem je zapušten početkom 7. vijeka, nakon čega dolazi do prvih većih provala Slovena i Avara na balkansko poluostrvo.¹²⁰ Snaga ovog naleta prelaska Dunava vidljiva je u činjenici da su slovensko-avarske jedinice bile u stanju da u svega nekoliko godina opsjednu dva najvažnija grada u evropskom dijelu carstva, Solun, a zatim i samu prestonicu Konstantinopolj.¹²¹ Vojni neuspjesi kod ovih opsada imali su za posljedicu sa jedne

¹¹³ Жељко Теофиловић, *Православље у Сребреници* (Сребреница: б.и., 2010), 9.

¹¹⁴ Теофиловић, *Православље*, 9.

¹¹⁵ Исто.

¹¹⁶ Исто, 11.

¹¹⁷ Ристановић, *Река Дрина*, 247.

¹¹⁸ Исто, 248.

¹¹⁹ Исто.

¹²⁰ Сима Ћирковић, *Срби у средњем веку*, 2. издање (Београд: б.и., 1998), 9.

¹²¹ Ћирковић, *Срби у средњем веку*, 9-11.

strane oslobađanje slovenskih plemena od prevlasti Avara, a sa druge, kako Vizantija u ovom periodu nije bila dovoljno snažna da spriječi provale Slovena, njihovo naseljavanje na području između Save i Dunava na sjeveru i Jadranskog mora na jugu.

Najvažniji izvor koji govori o ovom periodu, a nastao je nekoliko vjekova kasnije, jeste spis *O upravljanju narodima* (*De administrando imperio*) vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita. Govoreći o oblastima na Balkanu u kojima žive Srbi, on pored primorskih oblasti Paganije, Travunije, Zahumlja i Duklje, od kojih prve tri čine prostor današnje Hercegovine, pominje i „krštenu Srbiju“, u okviru koje se nalazi i oblast Bosna. Radi se o oblasti smještenoj u centralni dio današnje Bosne, koja je tada obuhvatala područje gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne i gornji dio toka rijeke Vrbas. Dakle, prema Porfirogenitu, teritorija naseljena Srbima obuhvata područje od ušća rijeke Cetine u jadranskom primorju do ušća rijeke Bojane na Skadarskom jezeru na jugu i od doline rijeke Ibar do doline rijeke Vrbas ili čak nešto zapadnije od nje.¹²²

Dolaskom na Balkan Srbi su formirali neki vid državne organizacije koja je obuhvatala prostor „krštene Srbije“, kako je naziva Porfirogenit, i trajala je u periodu od 8. do druge polovine 10. vijeka.¹²³ Sudeći po njegovim podacima, nema sumnje da je u ovom periodu u sastav Srbije ulazila i oblast Bosna.

Nešto više od jednog vijeka ranije u odnosu na Porfirogenitovo djelo, u jednom franačkom izvoru imamo pomen Srba na području Bosne, iako se Bosna kao oblast ne pominje. Naime, 822. godine, biograf franačkog cara Karla Velikog, Ajnhard opisuje franački pohod na kneza Ljudevita Posavskog, zbog kojeg je Ljudevit bio prisiljen da se povuče iz svog utvrđenog grada Siska, i kaže da se sklonio kod Srba „koji drže veliki dio Dalmacije“.¹²⁴ S obzirom na to da je pod Dalmacijom u tom periodu podrazumijevana čitava oblast koja se nalazila između Save i Jadranskog mora, nema sumnje da se Ljudevit sklonio kod Srba na teritoriji kasnije Bosne, dakle na teritoriju koja je bila najbliža njegovoj oblasti, a koja nije bila u dometu franačkih jedinica.

Ovdje je interesantno da Ajnhard ne zna za postojanje oblasti Bosna, a Porfirogenit je pominje oko vijek i po kasnije. O tome šta se dogodilo, što je za posljedicu imalo oblikovanje jedne oblasti na zapadu srpske države, možemo samo pretpostavljati na temelju skromnih podataka o društvenom razvoju, o čemu će riječi biti nešto kasnije.

¹²² Душан Т. Батаковић, прир., *Нова историја српског народа*, 4. издање (Београд: б.и., 2010), 7.

¹²³ Батаковић, *Нова историја*, 8.

¹²⁴ Сима Ћирковић, *Историја средњовјековне босанске државе* (Београд: б.и., 1964), 39.

Smrću Porfirogenitovog savremenika kneza Časlava sredinom 10. vijeka, sa istorijske pozornice je nestala i dinastija Vlastimirovića. U ovom periodu u srpskoj državi nestaje centralne, državne vlasti, tako da je politički prostor usitnjen, a u različitim krajevima pojavljuju se lokalni gospodari.¹²⁵

Krajem 10. ili početkom 11. vijeka srpske zemlje su bile u sastavu Samuilovog carstva, sa centrom na teritoriji današnje Makedonije.¹²⁶ Nakon kraha Samuilovog carstva, koje je nestalo pod oružjem vizantijskog cara Vasilija II Bugaroubice, prostor srpskih zemalja, a samim tim i oblasti Bosne, našao se u sastavu Vizantije.¹²⁷ Nepune dvije decenije nakon ulaska u sastav Vizantije, na teritoriji današnje Crne Gore, u oblasti oko Skadarkog jezera i na zapad do Boke Kotorske, javila se nova srpska država koju je stvorio knez Vojislav. Postepenim širenjem ove države u drugoj polovini 11. vijeka, u njenom sastavu se našla i bosanska oblast. Vojislavov unuk Konstantin Bodin je 1083. godine u Bosnu poslao kneza Stefana.¹²⁸

Početkom 12. vijeka bilježimo događaj koji je najznačajnije uticao na dalji život bosanske oblasti i kasnije srednjovjekovne bosanske države. Riječ je o ugarskoj okupaciji hrvatskih teritorija.¹²⁹ U narednom periodu je osjetan, pored konstantnog vizantijskog, i sve veći ugarski uticaj na srpske zemlje, prije svega na njene zapadne oblasti. Uticaji ove dvije velike sile su se smjenjivali kroz čitav 12. vijek, da bi krajem ovog i početkom 13. vijeka, prije svega smrću vizantijskog cara Manojla Komnina 1180. godine i prvim padom Vizantije, koju su osvojili krstaši tokom Četvrtog krstaškog rata 1204. godine, u zapadnom dijelu srpskih zemalja ugarski uticaj i definitivno odnio istorijsku prevagu. O samim unutrašnjim prilikama u Bosni tokom 12. vijeka i dalje imamo samo fragmentarne i mjestimične izvorne podatke. Sredinom ovog vijeka kao vladar Bosne pominje se ban Borić, koji je ujedno bio i slavonski plemić, što upućuje na zaključak da je Bosna u tom periodu potpadala pod vlast Ugarske krune.¹³⁰ Od sredine šezdesetih godina 12. vijeka, u periodu pohoda vizantijskog cara Manojla Komnina na srpske zemlje, i bosanska oblast je najvjerovatnije potpadala pod vizantijsku vlast, ali se u posljednjim decenijama 12. vijeka rađa poseban oblik državnosti u Bosni, pod vlašću bana Kulina, koji je u prvim godinama vladavine morao biti podložan vizantijskoj vlasti.¹³¹ Druga polovina 12. vijeka predstavlja istorijski period kada se među srpskim zemljama rađaju dvije

¹²⁵ Батаковић, *Нова историја*, 8.

¹²⁶ Михајло Ј. Динић, *Из српске историје средњег века* (Београд: б.и., 2003), 120.

¹²⁷ Динић, *Из српске историје*, 120.

¹²⁸ Исто.

¹²⁹ Исто, 121. Упоредити са: Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 2. izdanje (Zagreb: b.i., 1975), 31-32.

¹³⁰ Динић, *Из српске историје*, 121.

¹³¹ Исто.

odvojene države, Raška i Bosna, koje će svoj zaseban državni razvoj imati do kraja njihovog postojanja u drugoj polovini 15. vijeka.

Glavno obilježje 13. vijeka, kad je u pitanju politički položaj srednjovjekovne bosanske države, činio je stalni pritisak Ugarske, koji se ogledao u zahtjevu za priznavanjem ugarske vrhovne vlasti i rimokatoličke vjere i koji se odvijao pod patronatom pape. Ovaj uticaj Ugarske postao je od ključne važnosti u periodu 13. vijeka, kada je tokom njegove prve polovine, u vrijeme bana Mateja Ninoslava, vođeno nekoliko ratova protiv srednjovjekovne bosanske države, da bi tokom druge polovine 13. vijeka na bosanskom prestolu imala svog eksponenta u vidu bana Prijezde, koji je vladao do pred kraj vijeka.¹³² U prvoj polovini ovog vijeka, istočna granica srednjovjekovne bosanske države izašla je na rijeku Drinu u području Srednjeg Podrinja, što znači da se od ovog perioda u njoj našlo i kasnije srebreničko područje, odnosno područje antičkog Argentariusa.

Pred kraj 13. vijeka, borbe oko prestola u Ugarskoj uslovile su međusobne borbe lokalnih feudalaca u Dalmaciji, među kojima se izdvojila porodica bibrirskih kneževa Šubića. Najmoćniji među njima Pavle Šubić se već 1299. godine pominje kao gospodar Bosne. Upravu nad teritorijom srednjovjekovne bosanske države dobio je Pavlov brat Mladen I Šubić.¹³³ Prevlast hrvatske vlastele u Bosni sa sobom je nosila i pojačan uticaj rimokatoličke crkve, zbog čega su se u zemlji javljali otpori koje je vodio Prijezdin sin Stefan. U nemirima u Bosni stradao je i sam Mladen I Šubić. U istorijskim izvorima nije do kraja jasno šta se desilo sa Stefanom I. Nakon smrti Mladena I, na čelo Bosne došao je Pavlov sin Mladen II. Vjerovatno je pod njegovim patronatom Bosnom počeo da vlada Stefan II Kotromanić, koji je punu vlast u Bosni preuzeo nakon pada Šubića u borbama hrvatskih velikaša 1322. godine, a u čijem periodu se obnavlja rad srebreničkih rudnika i dolazi do prvog pomena Srebrenice.¹³⁴

Period vlasti Stefana II Kotromanića (1322–1353) karakterišu stabilne prilike u zemlji, značajan rast ekonomske snage države i gotovo udvostručenje državne teritorije. Kao vješt vladar, Stefan II je vodio računa o potrebama i interesima vlastele, čime je obezbijedio dugoročnu unutrašnju stabilnost u zemlji. Sve za državu važnije odluke donošene su na državnom saboru „stanku“, na kojem su bili prisutni predstavnici vlastele.¹³⁵ Ekonomsko jačanje zemlje bazirano je na stabilnim unutrašnjim prilikama i na ogromnom uvećanju državne teritorije. Neposredno nakon preuzimanja vlasti, novi ban je na zapadu zemlje zaposjeo Donje

¹³² Исто, 122-123.

¹³³ Исто, 124.

¹³⁴ Исто.

¹³⁵ Исто, 125.

kraje. Zatim je, koristeći se nemirima i dinastičkim borbama u Raškoj nakon smrti kralja Milutina, ali i smrću Milutinovog brata Dragutina, Stefan II prvo zagospodario Usorom i Soli na sjeveru, čime je srednjovjekovna bosanska država izašla na desnu obalu rijeke Save. Zatim je na jugu i jugozapadu od Raške preoteo prostor današnje zapadne Hercegovine, prostor koji je ležao na desnoj obali Neretve.¹³⁶ Ovakvim proširenjem država je postala jedno značajno tržište, više interesantno stranim trgovcima. Sa druge strane, u samoj Bosni je došlo do rasta proizvodnje onih namirnica koje su bile potrebne primorskim gradovima, a u ovom periodu, Bosna je bilježila i rast prihoda stečenih iz oblasti rudarstva.

Obnova rudarstva u srpskim zemljama usko je vezana zadolazak saskih rudara koji su u srpske zemlje stigli sredinom 13.vijeka. Kao vješti rudari, Sasi su u ove krajeve donijeli i određene vještine iz oblasti rudarstva, što je u društvenom životu za posljedicu imalo uspon gradova, razvoj zanata, a posljedično i značajno uvećanje prihoda vladara.¹³⁷

Srebrenica je u vrijeme vladavine bana Stjepana II Kotromanića izdignuta iz nad drugih rudarskih centara u zemlji jer je u odnosu na njih donosila do tri puta veće prihode. Pod njenim uticajem u ovom periodu razvijali su se i drugi centri kao što je Zvonik (danas Zvornik). Počev od ovog perioda pa u narednih stotinjak godina, u srednjovjekovnoj Bosni je razvijena i zanatska aktivnost. Bilo je prisutno 34 vrste zanata od kojih je 15 egzistiralo u Srebrenici.¹³⁸

Bana Stefana II Kotromanića naslijedio je sinovac Tvrtko I (1353–1391), pod čijom vlašću je srednjovjekovna bosanska država dodatno teritorijalno proširena i doživjela svoj istorijski vrhunac. Tokom prvih deceniju i po, novi ban je imao ozbiljnih problema sa pobunama vlastele sa jedne strane, a sa druge, sa pojačanim pritiskom Ugarske. U ovom periodu čak je jednom, 1366. godine, nakratko bio svrgnut sa vlasti na koju se vratio uz pomoć Ugarske čiji je dužnik ostao za neko vrijeme.¹³⁹ Nakon sređivanja unutrašnjih prilika u zemlji krajem šezdesetih godina 14. vijeka, Tvrtko se okrenuo širenju državne teritorije, mahom koristeći se lošom unutrašnjom situacijom u susjednim zemljama. Nestanak centralne vlasti smrću posljednjeg srpskog cara Uroša, čime je i ugašena dinastija Nemanjića, koja je nekadašnju rašku državu toliko proširila za dva vijeka vlasti da je sredinom 13. vijeka podignuta u rang carstva, Tvrtko je zagospodario teritorijom današnje istočne Hercegovine. Prvo je 1373. zagospodario gornjim dijelom Hercegovine, a 1377. godine je zauzeo i primorske župe Trebinje, Konavle i

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ Исто, 126.

¹³⁸ Теофиловић, *Православље*, 24.

¹³⁹ Динић, *Из српске историје*, 131.

Dračevicu.¹⁴⁰ Ovim osvajanjima jedan značajan dio teritorije nekadašnje države Nemanjića ušao je u sastav srednjovjekovne bosanske države. Ističući i svoje porodične veze sa izumrlom dinastijom Nemanjića, Tvrtko je odlučio da svoju državu uzdigne na rang kraljevstva i kruniše se starom krunom Nemanjića kojom je krunisan Stefan Prvovjenčani, prvi kralj iz ove srpske dinastije. Krunisanje je obavljeno u pravoslavnom manastiru Mileševa u kojem su tada bile pohranjene mošti Svetoga Save, prvog arhiepiskopa samostalne srpske Žičke arhiepiskopije.¹⁴¹ Na teritoriji nekadašnje nemanjićke Raške tada je dominiralo nekoliko oblasnih gospodara, krupnih feudalaca tog vremena. Među njima su najvažniji i najugledniji bili knez Lazar Hrebeljanović koji se najviše trudio oko obnove državnosti nemanjićke države, gospodin Vuk Branković, i na krajnjem jugu Balšići. Prema mišljenjima nekih istoričara, knez Lazar i Vuk Branković su prisustvovali krunisanju. Pouzdano se zna da su priznali Tvrtkovu vrhovnu vlast koju su priznavali i tokom čitave sljedeće decenije. Postigavši ove uspjehe, kralj Tvrtko je počeo tragati za mogućnostima novih teritorijalnih proširenja svoje države. Koristeći se krizom u koju je sve više zapadala ugarska država, novi kralj je počeo vršiti pritisak i na ugarske teritorije. Da bi ga odobrovoljili i odvratili od osvajачkih pohoda, Ugari su mu 1385. godine darovali krad Kotor, najvažniju jadransku luku na jugu.¹⁴² Nedugo zatim, Tvrtko je izvršio vojni pohod na dio hrvatskih zemalja pod vlašću Ugarske i 1387. osvojio Klis i Ostrovcu koji su se nalazili u neposrednom zaleđu dalmatinskih gradova među kojima su najznačajniji bili Split i Zadar.¹⁴³ Odmah nakon ovih osvajanja, započet je i pritisak na ove gradove u cilju njihovog uvrštavanja u sastav bosanske kraljevine. Ove planove su zakratko omeli sve češći upadi Turaka Osmanlija na teritoriju srpskih zemalja. Već započeti pregovori sa dalmatinskim gradovima su odgođeni zbog pripreme za Kosovsku bitku u kojoj je 1389. poginuo knez Lazar Hrebeljanović, a nakon bitke, njegova oblast došla u vazalni položaj u odnosu na Osmansko carstvo. Nakon Kosovske bitke, kralj Tvrtko je 1390. godine izvojevao predaju i dalmatinskih gradova.¹⁴⁴ Ovim osvajanjima srednjovjekovna bosanska država ostvarila je svoj najveći teritorijalni opseg, a smrću kralja Tvrtka I Kotromanića okončan je njen zlatni istorijski period koji je počeo početkom vladavine Tvrtkovog prethodnika.

Nakon Tvrtkove smrti, na istorijskoj pozornici su se pokazale slabosti države koje su bile uzrokovane opštim društvenim kretanjima, za koje je bilo karakteristično stalno jačanje feudalnih gospodara na račun centralne vlasti. Ovaj proces u Bosni bio je dodatno pospješten i

¹⁴⁰ Исто, 132.

¹⁴¹ Исто.

¹⁴² Исто, 133.

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ Исто.

određenim društvenim specifičnostima koje su se javljale u periodu u kojem se i srednjovjekovna bosanska država pojavila kao samostalna. Prva i izuzetno važna specifičnost javila se krajem 12. i početkom 13. vijeka. Tad se pojavljuju prve vijesti o zasebnom obliku crkvene organizacije u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. O krstjanima ili o Crkvi bosanskoj, kako je poznaju onovremeni izvori, pisano je mnogo u posljednjih vijek i po. Počeci istraživanja ovog fenomena došli su u sferu interesovanja naučnika u 19. vijeku, otprilike u onom periodu kada je Austrougarska monarhija tražila mogućnost da zagospodari ovim područjem i da ga iskoristi za dalji prodor na istok, a u glavni naučni tok ušla je u periodu stvaranja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, o čemu će riječi biti nešto kasnije. Dakle, riječ je o jeretičkom učenju, kako su ga smatrale obje pravovjerne crkve tog vremena, koje se na teritoriji srednjovjekovne bosanske države pojavilo krajem 12. i početkom 13. vijeka. Upravo u to vrijeme, u susjednoj Raškoj pojavili su se bogumili, dualistička jeres nastala na području današnje Makedonije i Bugarske, a koji se vjerovatno pojavljuju i u Bosni bana Kulina.¹⁴⁵ Zbog ove činjenice, prvi istraživači su stavili znak jednakosti između bogumila i Crkve bosanske ili bosanskih krstjana ili babuna, kako ih vide onovremeni izvori. Kasnije je, s obzirom na to da je ovo bila politički iskoristiva tema, ovakav pristup uveden u centralni tok nauke koja se bavila historijom srednjovjekovne bosanske države, da bi se, sve do posljednje četvrtine 20. vijeka, nekritički zadržala u nauci. Prekretnicu u izučavanju ovog pitanja napravio je srpski filolog i historičar Dragoljub Dragojlović u studiji *Krstjani i jeretička Crkva bosanska*.¹⁴⁶ On je detaljno proučio sve domaće i strane izvore koji govore o jerecima u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, zatim i izvore dualističkih jeresi na istoku i zapadu i došao do zaključka da Crkva bosanska nije imala dualističko učenje specifično za istočne bogumile i zapadne katere. Baveći se historijom crkve, dao je jasan pregled o procesu njenog nastanka. S obzirom na to, kako je već i rečeno, da je Bosna već u 10. vijeku smatrana dijelom krštene Srbije, možemo zaključiti da je u njoj tada bilo prihvaćeno hrišćansko učenje, a istovremeno je kao oblast bila izdvojena sa slabim uticajima koji bi dolazili sa strane, u njoj nisu provedene reforme monaškog načina života koje su sa zakašnjenjem došle i u ostale srpske zemlje tek krajem 11. i tokom 12. vijeka. Tako je srednjovjekovnu bosansku državu zaobišla reforma kojom je uspostavljeno monaško opštežiće u manastirskim zajednicama, što je uslovalo zadržanje anahoretskog (pustinjačkog) načina života. Kako ni pismenost nije bila na nivou zemalja u okruženju, iz ovakvog načina života razvila su se određena jeretička učenja koja su dijelila pripadnike Crkve bosanske na „krstjane“ i na „mirske ljude“. Kako je u pitanju bila jeres koja se razvila iz istočnog,

¹⁴⁵ Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, прир., *Лексикон српског средњег века* (Београд: б.и., 1999), 63.

¹⁴⁶ Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска* (Београд: б.и., 1987).

pravoslavnog dijela hrišćanstva, to je ona značila i dodatno podozrenje rimskih papa, što je ugarskoj državi, kao moćnom susjedu srednjovjekovne bosanske države, stavljalo u izgled mogućnost teritorijalnog širenja prema jugu. U tom svijetlu treba posmatrati niz „krstaških“ ratova koje su preduzeli zajedno papa i ugarski kraljevi protiv Bosne. Dakle, riječ je o jeretičkom učenju izraslom iz istočnog, pravoslavnog hrišćanstva, usljed izolovanosti teritorije srednjovjekovne države.¹⁴⁷

Pojava zasebne, specifične crkvene organizacije, u kojoj vladar nije mogao imati moralni oslonac kakav su činile pravovjerne crkve u državama u kojima su one dominirale, imala je za posljedicu i nešto specifičniji odnos vladara i vlastele. Vladari su, nemajući oslonca u crkvi, bili primorani na sporazumijevanje sa vlastelom kod donošenja odluka kod svih za državu važnijih pitanja, a pod vlašću ih je mogao imati samo karakteran vladar kakvi su bili Stefan II i Tvrtko I. Ovakvo stanje uzrokovalo je stalno slabljenje unutrašnje kohezije društva i centralne vlasti u državi, toliko da se ona u periodu zrelog feudalizma nije ni osjećala. Sve ovo je znatno olakšalo osmanska osvajanja i konačan nestanak države.¹⁴⁸

Kako je srednjovjekovna bosanska država kroz čitav 13. vijek bila izložena neposrednim napadima i dominaciji Ugarske, to je i dinamika društvenog razvoja bila unekoliko usporenija. Za razliku od susjedne Raške, u kojoj je proces zatvaranja društvenih slojeva dovršen već u prvoj polovini 14. vijeka, u srednjovjekovnoj bosanskoj državi ovaj proces nije dovršen. Još pred sam pad države pod osmansku vlast, u Bosni ćemo naći slobodne seljake, što svakako izlazi iz okvira prepoznatljivih društvenih kretanja u srednjem vijeku.¹⁴⁹

Decenije nakon Tvrtkove smrti predstavljale su period pun iskušenja u kojem je dominirala vlastela, dok se centralna vlast jedva osjećala u državi, što je znatno umanjilo državnu odbrambenu moć. Osvajanjima izvedenim tokom 14. vijeka, pored države, značajno je jačala i vlastela sa kojom je vladar morao usklađivati državne interese. Do kraja Tvrtkove vlasti, izdvojile su se nekolike vlasteoske porodice čija snaga je dosezala snagu samog vladara države.¹⁵⁰ Takvu vlastelu na okupu je mogla držati samo vanredno jaka ličnost koja bi stajala na čelu državne, centralne vlasti, a takvu ličnost nakon Tvrtkove smrti, pa do konačnog sloma, srednjovjekovna bosanska država nije imala.

¹⁴⁷ Драгојловић, *Крстјани*, 252-255.

¹⁴⁸ Динић, *Из српске историје*, 141.

¹⁴⁹ Исто, 135-138.

¹⁵⁰ Исто, 142-145.

Period od Tvrtkove smrti pa do pada srednjovjekovne bosanske države pod osmansku vlast možemo podijeliti na dva dijela. Prvi dio ide od 1391. do 1411. godine, a drugi dio od 1411. do pada pod osmansku vlast 1463. godine. Prvi dio karakteriše konstantan ugarski pritisak, u kojem su se pretendenti na ugarski presto borili za podršku bosanskog vladara i vlastele. Kako je bosanska država u tom periodu imala slabe vladare i međusobno neprijateljski raspoloženu vlastelu, i podrška koja je dolazila iz Bosne bila je podijeljena. Krajnji rezultat ovog perioda ogleda se u tome da je ugarski kralj Žigmund, obezbijedivši prevagu u borbi za presto, 1411. godine napao Bosnu, osvojio sjeverne krajeve Usoru i Soli i Srebrenicu na Drini. Sjeverni dio države je ostao u posjedu Ugara sve do turskih osvajanja, a Srebrenicu je predao srpskom despotu Stefanu Lazareviću.¹⁵¹

2.2. Osmanski pritisak i okupacija

Svega nekoliko godina kasnije, nastupa mnogo intenzivniji period pritiska Osmanskog carstva. Naime, stupanjem na presto Mehmeda I 1413. završen je period unutrašnjih nemira nastalih nakon poraza u bici kod Angore 1402. godine i pada u ropstvo sultana Bajazita I. U ovom periodu međuvlašća osmanske trupe bile su zaokupljene unutrašnjim nemirima i nisu bile u stanju da vrše bilo kakav pritisak na susjede. Čak se neposredno nakon angorske bitke i Stefan Lazarević oslobodio vazalnog odnosa i svoju državu podigao u rang despotovine.¹⁵²

Osvajačka strategija osmanskog carstva bila je dobro osmišljena i naslonjena na sistem krajišta. Krajišta su teritorijalne jedinice formirane u graničnim oblastima iz kojih je vršen stalni pritisak na one teritorije koje su ulazile u osvajačke planove sultana. Osmanski krajišnici su kratkotrajnim vojnim upadima na hrišćansku teritoriju vršili pljačke i nasilja u cilju dugoročnog slabljenja odbrambene moći susjednih vladara i širenja panike kod stanovništva. Pored toga, ovi napadi su imali za cilj i pridobijanje nekih feudalnih gospodara, što bi im u kasnijem periodu olakšalo proces okupacije. Kada se steknu odgovarajući uslovi za osvajanje određene teritorije, preduziman je veći vojni pohod, a novoosvojene zemlje priključene postojećem ili u njima osnovano novo krajište.¹⁵³

Nakon sređivanja unutrašnjih prilika u Osmanskom carstvu, stvorili su se uslovi za dalje pohode na teritorije hrišćanskih susjeda. Od sredine druge decenije 15. vijeka, bilježimo veoma česte pljačkaške upade osmanskih graničarskih trupa na teritoriju bosanske kraljevine. Značajnu ulogu u prisustvu osmanskih trupa na bosanskoj teritoriji imali su i unutrašnji sukobi feudalaca

¹⁵¹ Исто, 146.

¹⁵² Исто, 148. Тирковић, *Срби у средњем веку*, 187-188.

¹⁵³ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: Postanak i upravna podjela* (Sarajevo: b.i., 1959), 16-17.

koji su povremeno u pomoć dovodili i osmanske vojne trupe. Tako su već tridesetih godina 15. vijeka Turci u Bosni, i to u njenom centralnom dijelu u okolini današnjeg Sarajeva, imali svoju stalnu bazu u tadašnjoj tvrđavi Hodidjed u župi Vrhbosna, koju su trajno osvojili već 1435. godine.¹⁵⁴ Konstantniji pritisak na srpske zemlje od strane Osmanskog carstva jačao je od početka pedesetih godina 15. vijeka, odnosno od 1451. godine, kada je na osmanski presto došao Mehmed II Osvajač. Dvije godine nakon njegovog stupanja na presto, osvojen je Konstantinopolj¹⁵⁵, vizantijska prestonica. Sljedećih nekoliko godina trajao je proces osvajanja despotovine koja je pod tursku vlast pala padom Smedereva 1459. godine.¹⁵⁶ Nakon pada Smedereva, put ka Bosni bio je otvoren i ona je okupirana 1463. godine¹⁵⁷, a dvadesetak godina kasnije, pala je i Hercegovina turskim osvajanjem Novog (danas Herceg Novi u Crnoj Gori) 1482. godine. Osmansko osvajanje Bosne ugrožavalo je ugarske granice tako da je ugarska vojska u narednim godinama oslobodila sjeverne i zapadne dijelove poražene kraljevine i od njih stvorila odbrambeni štit za ugarske teritorije i dalji osmanski prodor na zapad. Sjedišta ovih odbrambenih teritorija koje su se nalazile na bosanskoj teritoriji bili su Jajce na zapadu i Srebrenik na sjeveru zemlje.¹⁵⁸

Kroz čitav 14. vijek, Srebrenica se konstantno razvijala. Srebrenički rudnici su 1390. godine kralju Tvrtku davali 850 litara čistog srebra. Turbulentni period prvih decenija nakon Tvrtkove smrti uticao je i na privremenu stagnaciju Srebrenice, ali je situacija donekle stabilizovana pod vlašću despota Stefana Lazarevića. U sastav srpske despotovine ušla je 1412, a samo pet godina kasnije dobila je i kovnicu novca. U ovom periodu Stefanovoj državi našla su se dva ondašnja najvažnija rudarska centra, Novo Brdo i Srebrenica, od kojih je ubirao godišnji prihod u iznosu od 250.000 dukata.¹⁵⁹ Koliku je važnost Srebrenica imala za despota Stefana govori i činjenica da je 1426. godine baš u njoj sazvao državni sabor na kojem je za nasljednika proglasio sestrčića Đurađa Brankovića.¹⁶⁰

Godinu dana nakon što je Srebrenica ušla u sastav despotovine, 1413. godine, despot Stefan je u njoj izgradio crkvu sa ličnom molionicom. Pored ovog hrama, u okolini Srebrenice je postojao još i manastir Svete Trojice u Sasama, čije podizanje je vezano za kralja Stefana

¹⁵⁴ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 27.

¹⁵⁵ Робер Мантран, прир., *Историја Османског царства*, прев. Ема Миљковић-Бојанић (Београд: б.и., 2002), 101.

¹⁵⁶ Мантран, *Историја Османског царства*, 109.

¹⁵⁷ Исто, 112.

¹⁵⁸ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 48.

¹⁵⁹ Теофиловић, *Православље*, 26.

¹⁶⁰ Исто, 26-30.

Uroša. U razvijenom rudarskom periodu, ovaj manastir je imao i ljekare zadužene za liječenje rudara.¹⁶¹

Prodor Osmanlija na Balkan uticao je i na razvoj Srebrenice. Turci su je prvi put osvojili 1439. godine, ali je vraćena već pet godina kasnije. U ovom periodu, do njenog konačnog pada pod tursku vlast, Srebrenica je u više navrata mijenjala gospodara, što je svakako uticalo na njen razvoj, a pod tursku vlast Srebrenica je pala dvije godine prije konačnog pada srednjovjekovne bosanske države.¹⁶²

Unutrašnji problemi u Osmanskom carstvu i pomenuti odbrambeni štit, nakon osvajanja Hercegovine, za nekoliko decenija su odložili dalje osmansko napredovanje prema centralnoj Evropi. Naprotiv, tokom posljednjih decenija 15. vijeka, ugarske trupe su, koristeći se pozicijama u srebreničkoj i jajačkoj banovini, često upadale na osmansku teritoriju. Čak je 1476. godine srpski despot u ugarskoj službi upao u Srebrenicu i zarobio oko 500 Turaka i značajne količine srebra.¹⁶³ Tek je sultan Sulejman I tokom dvadesetih godina 16. vijeka imao ozbiljnih osvajачkih uspjeha. On je ugarskoj vojsci 1526. nanio odlučujući poraz u bici na Mohaču, čime je ugarska postala vazalna zemlja, a od 1541. isastavni dio Osmanskog carstva.¹⁶⁴ Tokom 16. vijeka, osmanske trupe su značajno proširile teritoriju carstva i na mikro planu, uz granicu nekadašnje bosanske države, osvajanjem dijela dalmatinskog zaleđa i Like na zapadu, a na sjeveru većeg dijela Slavonije. Teritorija današnje Bosne je osvojena padom Bihaća 1592. godine.¹⁶⁵ Krajem 1480. godine, formiran je i Bosanski pašaluk kao teritorijalno-administrativna jedinica Osmanskog carstva, koji je obuhvatao, pored teritorije današnje Bosne i Hercegovine, još i teritorije u neposrednom okruženju, u Slavoniji i Lici, okupirane tokom 16. vijeka. Tokom Dugog rata (1593–1606) vođenog između Osmanskog carstva i Habzburške monarhije, Srbi su prvi put nakon potpunog osvajanja srpskih zemalja stupili na istorijsku pozornicu, podižući ustanke u Banatu 1594. i Hercegovini 1597, zbog kojih je patrijarh Jovan Kantul 1614. zadavljen u Carigradu. Do završetka Bečkog rata (1683–1699), teritorija nekadašnje bosanske države nije bila direktno na granici carstva. U ovom ratu Osmanlije su izgubili pozicije u Lici i Slavoniji, što je područje Bosanskog pašaluka dovelo u poziciju pogranične oblasti u carstvu.¹⁶⁶ Učešće Srba i u ovom ratu na strani Habzburga dovelo je do povlačenja srpskog stanovništva sa juga na

¹⁶¹ Православни манастири у Босни и Херцеговини (Београд: б.и., 2008), 130.

¹⁶² Ристановић, *Река Дрина*, 250.

¹⁶³ Исто.

¹⁶⁴ Мантран, *Историја Османског царства*, 182.

¹⁶⁵ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 83.

¹⁶⁶ Мантран, *Историја Османског царства*, 300.

sjever¹⁶⁷, a sa druge strane, osmanski gubitak Slavonije i Like učinio je da se nemala masa muslimanskog stanovništva iz izgubljenih oblasti naseli u Bosanskom pašaluku. Nakon ovog rata, Osmansko carstvo je počelo da pokazuje slabosti, što je uslovalo otvaranje Istočnog pitanja, koje je zatvoreno njegovim nestankom i formiranjem republike nakon Prvog svjetskog rata.¹⁶⁸ Tokom 18. vijeka, Srbi su uzimali učešća u ratovima evropskih sila protiv Osmanskog carstva (1714–1718, 1736–1739. i 1788–1791), a u posljednjem, Dubičkom ratu, i posljednji put su se borili za interese druge države, dok su se u nizu buna i ustanaka borili za osnivanje sopstvene države.¹⁶⁹

Formiranje Srebreničke banovine kao dijela ugarskog odbrambenog štita, sve češći upadi ugarskih trupa na osmansku teritoriju u prvim decenijama nakon okupacije Bosne, usloveli su pomjeranje središta ove regije iz Srebrenice u Zvornik, koji je 1480. godine postao sjedište sandžaka zbog čega je, uz stalni pad proizvodnje, Srebrenica sve više gubila na značaju.¹⁷⁰

Osmanska osvajanja su unijela značajne promjene i u društveni život i strukturu stanovništva. U početku su u novoosvojenim zemljama potvrđivane stare privilegije predstavnicima gornjeg sloja društva dok se državna administracija ne ustali na toj teritoriji ili dok sama teritorija sa strateškog aspekta ne postane manje značajna za dalje širenje carstva. U sljedećoj fazi hrišćanski feudalni gospodari bi gubili stara prava i privilegije ako ne bi prešli na islam.¹⁷¹ Ovdje je važno imati na umu da je osmansko osvajanje hrišćanskih zemalja sa sobom nosilo i suštinski drugačiji feudalni poredak u odnosu na onaj postojeći u hrišćanskoj Evropi. Dok je u evropskom feudalnom sistemu zemljište bilo u vlasništvu feudalnih gospodara sa kojim su mogli postupati po ličnom nahođenju, u osmanskome sistemu, sva zemlja je bila u vlasništvu sultana. Zemljišni posjedi u turskom carstvu dodjeljivani su kao beneficije službenicima, tj sultanovim podanicima. Na ovim posjedima živjeli su kmetovi koji su bili obavezni da uživaocu prava daju dio svih proizvoda dobijenih obradom zemlje.¹⁷² Prihodima od ovih posjeda izdržavana je vojska i finansirana dalja osvajanja. Sa druge strane, oni zemljišni posjedi koji su se nalazili u domenu begova nazivali su se begluci i oni su bili oslobođeni kmetova, drugim riječima, nalazili su se van kmetских selišta. Begluci su održavani kmetovskom radnom snagom,

¹⁶⁷ Батаковић, *Нова историја*, 117.

¹⁶⁸ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, 2. издање (Београд: б.и., 2008), 74.

¹⁶⁹ Батаковић, *Нова историја*, 118–119.

¹⁷⁰ Ристановић, *Река Дрина*, 311.

¹⁷¹ Adem Handžić, *Studije o Bosni* (Istanbul: b.i., 1994), 39.

¹⁷² Јоко Спаравало, „Аграрни односи у Босни и Херцеговини у периоду турске и аустроугарске окупације и њихово разрешење аграрном реформом од 1919. до 1931. године,“ *Зборник радова Економског факултета*, бр. 5 (2011): 31–50, 36–37.

pošto je svaki kmet bio dužan da najmanje tri dana sedmično besplatno radi na begovskom zemljištu.¹⁷³ Kmetovska selišta su se uglavnom nalazila u domenu spahija, kojima su kmetovi bili dužni da plaćaju devetinu. Kmetovi su po zakonu nasljedno obrađivali zemlju. Nasljeđivali su je od oca i nije bilo potrebno da se obnovi tapija na zemlju. Spahijska zemlja se nije mogla prodati ili ustupiti drugome, ali isto tako ni spahija nije mogao da oduzme zemlju kmetu, sem u slučaju da je nije obrađivao tri godine.¹⁷⁴ Tokom perioda slabljenja Osmanskog carstva došlo je do procesa čitlučenja, odnosno bespravnog pretvaranja dijelova zemlje u privatno vlasništvo, a sa tim i do pojave novog sloja, prema kojem je seljak bio obavezan na određena davanja. Kako je sam proces počivao na nasilju čitluk-sahibija, davanja više nisu iznosila devetinu već četvrtinu, trećinu ili čak i polovinu ukupnih godišnjih proizvoda, u zavisnosti od toga šta je u datom momentu bilo moguće nametnuti zavisnom seljaku, čivčiji.¹⁷⁵

Kakvu ulogu je imala osmanska okupacija u Srebrenici možemo vidjeti iz, istina oskudnih, podataka o promjenama u oblasti rudarstva, što je za posljedicu imalo i promjene u društvu. Kako je Srebrenica bila najznačajniji rudarski centar ovog područja, savprivredni život u gradu bio je u najužoj zavisnosti od rudarstva. Tako je odmah nakon osvajanja od Osmanlija, Srebrenica dobila status nahije, a nedugo zatim postala i sjedište kadiluka.¹⁷⁶ Rudnik Srebrenica spadao je u carski has. Svega petnaestak godina nakon pada Srebrenice, 1477. godine, rudari su izgubili povlašćen statusi svrstani su u red obične raje, što je za posljedicu imalo njihov objektiv. Tako je recimo 1519. godine u rudniku Sase radilo 28 rudara, a rudnik je donosio prihod od 220.000 akči, dok je nepunih petnaest godina kasnije, 1533. godine, isti rudnik imao 17 rudara, sagodišnjim prihodom od 103.200 akči, da bi se prihodi 1548. sveli na 82.000 akči. U rudniku Martinci 1533. radilo je 8, a u Hlapovićima 10 rudara. U srebreničkim rudnicima je 1519. godine bio ukupno 101 rudar, a 1533. svega njih 60. Ukupan prihod rudnika Srebrenica 1519. bio je 477.000 akči, a 1533. 92.000 akči. Prihod od srebreničke topionice je 1483. iznosio 4.000 akči, a 1533. godine 1.000 akči. Do 1559. godine, u Srebrenici je postojala kovnica novca, a tad je premještena u Sarajevo.¹⁷⁷

Kad je riječ o promjenama u vjerskoj strukturi stanovništva, obično se smatra da osmanska imperija do kraja 15. vijeka nije vodila politiku islamizacije. U beglerbegluku Rumelija, kojem je do 1541. godine pripadalo i bosansko područje, tokom 16. vijeka

¹⁷³ Спаравало, „Аграрни односи“, 37.

¹⁷⁴ Исто, 38.

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ Ристановић, *Река Дрина*, 255.

¹⁷⁷ Теофиловић, *Православље*, 49.

muslimansko stanovništvo je u ukupnom broju stanovnika participiralo sa oko 18%.¹⁷⁸ Računa se da je 1489. godine u Bosni živjelo 4.500 muslimanskih naspram 25.000 hrišćanskih porodica.¹⁷⁹ Iz podataka koji ukazuju na ovakav omjer nije jasno koliki broj među muslimanima otpada na islamizovano domaće stanovništvo, a koliko na doseljene muslimane u periodu okupacije.

Već je rečeno da u prvim stranim pomenima Bosne ili teritorije na kojoj je kasnije nastala u slučaju Ajnharda, pisci za stanovništvo izričito tvrde da su Srbi. Na slične opise ćemo naići i kasnije. U 12. vijeku vizantijski pisac Jovan Kinam kaže da rijeka Drina odvaja Bosnu od ostale Srbije.¹⁸⁰ Na istovjetan odnos ćemo naići i kod stranih izvora zapadne provenijencije. Papska kancelarija od 1187. pa do sredine 13. vijeka za srednjovjekovnu bosansku državu kaže da je „regnum Servilie, quod est Bosna“¹⁸¹ (kraljevina Srbija, koja je Bosna). Ono što je važnije jeste kakav odnos prema pitanju etničkog sastava stanovništva imaju domaći izvori. Na prvi pomen narodnog imena u diplomatskim spisima srednjovjekovne bosanske države nailazimo u prvoj polovini 13. vijeka u poveljama bana Matije Ninoslava. U nekoliko povelja kojima Dubrovčanima potvrđuje stare i daje nove povlastice u trgovini na teritoriji njegove države razlikuje dubrovačko od domaćeg stanovništva i za Dubrovčane kaže da su Vlasi, a za stanovništvo u svojoj državi kaže da su Srbi.¹⁸² U prvoj polovini 14. vijeka, u poveljama bana Stjepana II Kotromanića naići ćemo na naziv jezika kojim se govorilo u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Zaključujući ugovor sa Dubrovčanima, na kraju dokumenta se kaže da su sastavljena četiri istovjetna primjerka, od kojih dva na latinskom a dva na srpskom jeziku.¹⁸³ Stefanov nasljednik ban, a od 1377. kralj, Tvrtko I je u kraljevsku titulu unio ime naroda nad kojim je vladao. Smatrajući sebe nasljednikom izumrle dinastije Nemanjića, Tvrtko je krunisan u manastiru Mileševa nad moštima svetog Save, prvog srpskog arhiepiskopa, sa titulom kralj Srba, Bosne i Pomorja.¹⁸⁴ U kasnijem periodu i kod kasnijih vladara, ova titula se mijenjala u zavisnosti od toga kojim zemljama su vladali, ali je do osmanskog osvajanja srednjovjekovne bosanske države u tituli ostalo ime naroda nad kojim je vladar vladao. Istini za volju, tokom 14. i 15. vijeka u izvorima se pominju i „dobri Bošnjani“, ali kako se u istim izvorima pominju i

¹⁷⁸ Мантран, *Историја Османског царства*, 361.

¹⁷⁹ Исто, 360.

¹⁸⁰ Невен Исаиловић, „Помен српског имена у средњовековним босанским исправама,“ у зборнику радова *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума* (Бања Лука – Источно Сарајево: б.и., 2018), 261-282.

¹⁸¹ Исаиловић, „Помен српског имена“, 261-282.

¹⁸² Исто, 264.

¹⁸³ Исто, 274.

¹⁸⁴ Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 136-137.

„dobri Usorani“, recimo, riječ je nesumnjivo o nazivu za vlastelu iz pomenutih oblasti, koji su se pojavljivali kao svjedoci određenih vladarskih odluka, a nikako o etničkom imenu stanovništva.¹⁸⁵ Na osnovu ovoga možemo zaključiti da svi dostupni izvori, domaći i strani, kako istočni tako i zapadni, tvrde da u srednjovjekovnoj bosanskoj državi živi srpsko stanovništvo. Zato ćemo pri analizi procesa islamizacije kao procesa promjene vjeroispovijesti, koji se odvijao unutar jednog naroda, dosljedno koristiti imena kojima je određen vjerski identitet.

U Osmanskom carstvu, kanonsko pravo šerijat je garantovao zimijama, odnosno Jevrejima i hrišćanima kao narodu Svete knjige, pravo na slobodno ispovijedanje vjere, ali je postojao čitav niz mjera koji ih je svrstavao u red podanika drugog reda, koji su bili podređeni muslimanskom „pravovjernom“ stanovništvu sa statusom podanika prvog reda.¹⁸⁶ Uz sva davanja u skladu sa poreskim sistemom Osmanskog carstva, zimije su bile opterećene posebnim poreskim davanjima u vidu glavarine koja je nazivana harač ili džizija i koja je iznosila jednu i po ispendžu i same ispendže koja je iznosila 25 akči. U slučaju prelaska na islam, hrišćanin ili Jevrejin su prestajali plaćati glavarinu, a ispendža je bila zamijenjena drugom poreskom obavezom koja je iznosila 22 akče. Pored ovih dodatnih poreskih nameta, Jevreji i hrišćani su bili podvrgnuti, današnjim rječnikom rečeno, nizu diskriminacionih mjera kojima je izražavan njihov inferiorni položaj. Oni nisu smjeli da jašu konja i da nose oružje. Morali su da nose drugačiju odjeću u odnosu na muslimane, pri čemu su određeni dijelovi nošnje i određene boje bili rezervisani samo za muslimansko stanovništvo. Jednom riječju, morali su da se odreknu svake oznake luksuza i raskoši. Hrišćanski hramovi nisu smjeli visinski da nadilaze muslimanske bogomolje. Bilo im je zabranjeno da grade nove crkve, a za popravku starih morali su obezbijediti posebnu dozvolu. Pri proslavljanju praznika i svetkovina, morali su da se ponašaju skromno. Nije bila dozvoljena upotreba zvona niti organizacija procesija ili bilo kakvih spektakularnih manifestacija. Sve ovo je imalo za posljedicu oblikovanje određenih psiholoških obrazaca pri pogledu na drugog. Pripadnici muslimanske vjere, kojoj je pripadao i vladar, a koja je obezbjeđivala povoljniji društveni status i uopšte položaj u društvu, prema sljedbenicima tolerisanih religija pokazivali su osjećanje superiornosti i prezira.¹⁸⁷ Sa druge strane, ovakve zakonite pozicije hrišćana i Jevreja uživale su garancije centralne vlasti, ali su podrazumijevale apsolutnu i bespogovornu potčinjenost sultanu. U slučaju kad bi se hrišćani ili Jevreji pobunili protiv sultanovog suvereniteta, ili kad bi centralna vlast oslabila, njihova sudbina bi bila

¹⁸⁵ Исаиловић, „Помен српског имена“, 261–282.

¹⁸⁶ Мантран, *Историја Османског царства*, 195.

¹⁸⁷ Исто, 361.

prepuštena samovolji lokalnih nosilaca osmanske vlasti.¹⁸⁸ Ovo možemo vidjeti u čestim nasiljima prema zimijama u periodu opadanja osmanske moći tokom 18. i 19. vijeka.

Prvi prelasci na islam u Bosni zabilježeni su već u periodu u kojem su Turci okupirali Hodidjed u Vrhbosni, 1435. godine. Ipak, sve do kraja 15. vijeka, prelazi na islam bili su pojedinačni.¹⁸⁹ Osvajanjem srednjovjekovne bosanske države Turci su u svoju službu primali predstavnike postojeće hrišćanske vlastele i posade gradova koji su se predali bez borbe, dodjeljujući im spahiluke. Jedan značajan dio ovih novih spahija je u narednom periodu primio islam.¹⁹⁰ Prvi pojedinačni prelazi na islam tokom 15. vijeka uglavnom su vezani za gradove, dok su prvi prelazi kod seoskog stanovništva registrovani u posljednjoj četvrtini vijeka, a ni oni nisu bili masovni. O tome svjedoči prvi poimenični popis stanovništva na području Srednjeg Podrinja iz 1476. godine, koji je obuhvatao gradove Srebrenica, Kušlat, Perin i Zvornik. U 83 sela, 3 mezre i gradu Zvorniku registrovano je ukupno 1.211 kuća. Samo u jednom selu (okolina današnje Nove Kasabe kod Srebrenice) sa ukupno 44 kuće, popisano je 14 kuća muslimana. S obzirom na to da je riječ o bliskim rođacima hrišćanskog spahije, u čijem spahiluku se nalazilo ovo selo, možemo zaključiti da se radi o primanju islama zbog dobijanja određenih privilegija.¹⁹¹

Za proces islamizacije ključan je period prve polovine 16. vijeka. Već početkom 16. vijeka u Bosni je bilo primjetno usitnjavanje hrišćanskih spahiluka. Postalo je jasno da Turci imaju puno povjerenje samo u spahije muslimane, tako da su hrišćanske spahije koje su htjele sačuvati svoj društveni status i steći puno povjerenje osmanske vlasti morale preći na islam.¹⁹² Seljak je prelaskom na islam značajno mijenjao društveni status. Bio je oslobođen dijela poreskih obaveza rezervisanih za hrišćane i statusno prelazio u povlašteni sloj podanika carstva.¹⁹³ Na dinamiku islamizacije svakako su uticali i vojni uspjesi Osmanskog carstva, a prije svih ugarski poraz u bici na Mohaču 1526. i osvajanje Budima 1541. godine, zbog kojih se činilo da je obnova hrišćanske države na ovom području beznačajna.

U Zvorničkom sandžaku su u prvoj polovini 16. vijeka provedena 3 popisa poreskih obveznika na osnovu kojih je moguće pratiti dinamiku islamizacije i procijeniti društvene uslove u okviru kojih je provedena.

¹⁸⁸ Исто, 362.

¹⁸⁹ Handžić, *Studije o Bosni*, 41.

¹⁹⁰ Исто.

¹⁹¹ Исто, 42.

¹⁹² Исто, 39.

¹⁹³ Исто, 40.

Tokom 1528. godine, izvršen je popis vlaških, stočarskih porodica, zatim su 1533. i 1548. godine izvršeni popisi svih poreskih obveznika. Prvi od ovih popisa, koliko god bio neadekvatan za donošenje zaključaka o samom procesu islamizacije, jer je bio ograničen na samo jednu socijalnu grupu, ipak ukazuje na neke trendove na ovom području. U 11 nahija popisana su 103 vlaška sela u kojima je, posmatrano pojedinačno islamizacijom bilo zahvaćeno između 18% i 63% vlašskog stanovništva. Analizom sumarnih rezultata ovog popisa 1528. od ukupno 2.743 vlaške porodice, islamizovano je ukupno njih 756 ili 27,56%.¹⁹⁴

Popisom 1533. godine u 15 nahija Zvorničkog sandžaka popisano je stanovništvo iz 243 sela i naselja. Treba imati u vidu da su vlaške porodice koje su popisane 1528. godine u periodu do 1533. izgubile vlaški status i da su ušle u ovaj popis. Na ovom prostoru živjelo je ukupno 7.996 porodica poreskih obveznika, među kojima su muslimanske porodice participirale sa 1.906 porodica ili 23,83%.¹⁹⁵ Nešto niži procenat islamizovanih porodica u popisu iz 1533. je rezultat činjenice da je njime bilo popisano cjelokupno stanovništvo Zvorničkog sandžaka, za razliku od popisa samo vlašskog stanovništva 1528, samim tim je popisano i višestruko veći broj porodica. Iz ovoga možemo zaključiti da je islamizacija bila znatno uspješnija kod pokretljivog stočarskog stanovništva nego kod starenika, starosjedilaca kao poljoprivrednog stanovništva vezanog za zemlju.

U popisu iz 1548. vidljiv je porast broja stanovništva koji se ne može dovesti u vezu sa prirodnim priraštajem već je najvjerovatnije rezultat migracija u kojima je dominirao povratak starosjedičkog stanovništva koje je iz Zvorničkog sandžaka otišlo u periodu kad je on bio pogranični sandžak. U periodu između prethodnog i ovog popisa, vidimo progresivan rast broja muslimanskog stanovništva, koje je u ukupnom broju domaćinstava participiralo sa 37,9%, sa uvećanjem za nešto više od 14%.¹⁹⁶ U ovom periodu, islamizacija je bila najdinamičnija u nahijama Srebrenik (muslimana 1548 – 63,5%; 1533 – 42%)¹⁹⁷, Zvornik (muslimana 1548 – 57%; 1533 – 36%)¹⁹⁸, Soko (muslimana 1548 – 51%; 1533 – 34%)¹⁹⁹ i Srebrenica (muslimani 1548 – 30%; 1533 – 16,2%)²⁰⁰. U narednim decenijama, dinamika procesa islamizacije je opala, što je moguće dovesti u vezu sa jedne strane sa obnovom Pečke patrijaršije 1557. godine, čime je pravoslavno stanovništvo obnovilo svoj crkveni život koji decenijama nakon osmanske

¹⁹⁴ Исто, 46-48.

¹⁹⁵ Исто, 50-54.

¹⁹⁶ Исто, 57-61.

¹⁹⁷ Исто, 59.

¹⁹⁸ Исто.

¹⁹⁹ Исто, 60.

²⁰⁰ Исто, 59-60.

okupacije nije postojao, a sa druge, sa turskim vojnim porazima u drugoj polovini 16. vijeka, koji su podgrijavali nadu u moguće oslobođenje. Tokom druge polovine 16. vijeka, islamsko stanovništvo je uvećano za oko 2,5%.

Za našu analizu važno je prikazati dinamiku islamizacije na područjima Zvornika i Srebrenice zbog važnosti ovih gradova, ali i zbog specifičnosti samog procesa u njima.

Na prvom popisu koji je proveden na ovom području deceniju i po nakon osmanske okupacije, dakle 1476.²⁰¹ godine, nemamo podatke o islamizaciji u Zvorniku. Nešto više od pola vijeka kasnije, kada su 1528. godine popisivani Vlasi Zvorničkog sandžaka, u zvorničkoj nahiji nalazimo 293 vlaške kuće, među kojima 81 muslimansku, dakle 28% islamizovanih Vlaha.²⁰² Pet godina kasnije, kada je popisano cijelo poljoprivredno stanovništvo, a u međuvremenu su i Vlasi izgubili vlaške povlastice i pretvoreni u kmetove, u Zvorničkoj nahiji nalazimo 640 domaćinstava, među kojima 230 muslimanskih, dakle 36%, dok je u samoj varoši Zvornik živjelo 113 muslimanskih i 17 hrišćanskih porodica.²⁰³ Kao što vidimo, u varoši Zvornik živjela je gotovo polovina muslimanskog stanovništva nahije, a u ukupnom broju stanovnika učestvovala sa udjelom od 86,9%. Popisom iz 1548. godine, u zvorničkoj nahiji nalazimo 1.077 kuća, među kojima 623 muslimanske, 57%, u samoj varoši je živjelo 432 muslimanska i 30 hrišćanskih domaćinstava, 93,5%.²⁰⁴ Nema sumnje da je ovakav progresivan rast broja muslimana bio vezan za činjenicu da je samo četiri godine nakon prvog popisa, 1480. godine, Zvornik postao sjedište pograničnog sandžaka. Na ovu odluku uticalo je svakako formiranje banovine sa sjedištem u Srebreniku, koja je bila sastavni dio ugarskog pograničnog štita. Zbog stalnih sukoba na granici, a kako su osmanske vlasti puno povjerenje imale samo u muslimanske podanike, ovdje je pritisak na hrišćanske spahije morao doći nešto ranije u odnosu na ostale krajeve u Bosni. Njihovom islamizacijom, uz ostale činioce, među kojima je najvažniji bio konstantan egzistencijalni pritisak, formirana je određena inercija koja je pogodovala ovakvoj dinamici islamizacije. Iz rezultata posljednja dva popisa vidimo da je u prvoj polovini 16. vijeka svega polovina islamizovanog stanovništva živjela na selu i bavila se poljoprivredom, a druga polovina je živjela u gradu, dok je udio hrišćana u gradskom stanovništvu bio minoran. Ovo upućuje na zaključak o izuzetno regresivnoj ulozi osmanske okupacije na život hrišćana na ovom području.

²⁰¹ Исто, 42-43.

²⁰² Исто, 46.

²⁰³ Исто, 59.

²⁰⁴ Исто.

U Srebrenici je dinamika islamizacije bila nešto sporija. Nema sumnje da su i na srebreničko, kao i na zborničko područje, nakon okupacije doseljeni Vlasi. Ovo stanovništvo je prije popisa Vlaha 1528. godine izgubilo vlaški status i pretvoreno u zemljoradnički sloj, te stoga i nije ušlo u ovaj popis. Popisom iz 1533. godine u srebreničkoj nahiji registrovano je ukupno 576 domaćinstava, od čega 81 muslimansko, 16,2%.²⁰⁵ U gradskim naseljima živjelo je 178 hrišćanskih i 36 muslimanskih domaćinstava. Petnaest godina kasnije, prema popisu iz 1548. godine, srebrenička nahija imala je ukupno 658 domaćinstava, među kojima 197 muslimanskih, 30%. Sam grad Srebrenica u ovom periodu imao je 192 hrišćanska i 106 muslimanskih domaćinstava.²⁰⁶ Pola vijeka kasnije, u popisu iz 1604. godine, vidjećemo da Srebrenica prvi put ima muslimansku većinu. Ovim popisom u gradskom središtu Srebrenice registrovane su 182 muslimanske i 151 hrišćanska kuća.²⁰⁷ Iako je Srebrenica u prvoj polovini 16. vijeka zadržala hrišćansku većinu stanovništva, ona se već od perioda stabilizacije turske vlasti u prvim decenijama 16. vijeka počela pretvarati u orijentalni grad na osnovu povlašćenog položaja muslimanskog stanovništva. Uzroke sporijeg procesa islamizacije u Srebrenici u odnosu na Zvornik treba tražiti u izgrađenoj tradiciji Srebrenice kao rudarskog centra u ovom području, iz koje je ishodila i samosvijest njenih stanovnika. Sa druge strane, nešto ubrzaniji proces islamizacije tokom druge polovine 16. vijeka rezultat je pomjeranja središta oblasti iz Srebrenice u Zvornik i još važnije, konstantnog slabljenja Srebrenice kao privrednog centra. Teško je pretpostaviti da je gotovo progresivan rast muslimanskog stanovništva potkraj 15. i u prvoj polovini 16. vijeka, i pored razlika u socijalnom položaju, predstavljao prirodnu reakciju domaćeg stanovništva napriscustvo nove religije te da je, bez nasilja, unutar jedne generacije za svega 15 godina moglo doći do utrostručenja broja muslimanskog stanovništva.

U istom periodu u kojem je zabilježen progresivan rast muslimanskog stanovništva, značaj Srebrenice je postepeno opadao, da bion do kraja 16. vijeka postala privredno i politički beznačajna sredina. Dodatni udarac Srebrenica je doživjela tokom Bečkog rata, krajem sedamnaestog vijeka, kad su je Turci, povlačeći se pred trupama Svete alijanse, 1688. godine, do temelja spalili.²⁰⁸ U ovom periodu spaljene su hrišćanske bogomolje koje su preživjele period turskog osvajanja ovog područja. Stanovništvo je većim dijelom raseljeno u područja desnoj obali Drine. Ovaj veliki požar je od Srebrenice stvorio orijentalnu kasabu i zauvijek zapečatio njen privredni razvoj, dok je politički značaj ovog područja obnovljen u 19. vijeku. Sa

²⁰⁵ Исто, 54.

²⁰⁶ Исто, 59-60.

²⁰⁷ Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini* (Tešanj: b.i., 2005), 196-198.

²⁰⁸ Теофиловић, *Православље*, 51.

druge strane, Zvornik je kao sjedište sandžaka imao nešto bolji položaj. Ova varoš se krajem 15. i u prvim decenijama 16. vijeka ubrzano razvijala, da bi od druge polovine 16. pa do kraja 17. vijeka, kako sam sandžak nije bio u graničnoj oblasti, došlo do određene stagnacije. Tokom Bečkog rata, jedinice Svete alijanse su ga nakratko osvojile 1688. godine.²⁰⁹ Zvornik je i u narednim ratovima bio pod opsadom evropskih vojski (1717. i 1737), ali su se osmanske trupe u ovim situacijama uspjele odbraniti.²¹⁰ Od perioda početka stagnacije u drugoj polovini 16. vijeka, Zvornik, kao i čitavo Srednje Podrinje, obnoviće strateški i politički značaj u periodu izbijanja Srpske revolucije, kada je postao sjedište granične oblasti i kada je austrougarska balkanska politika imala ključan uticaj na istorijske procese na ovom području.

3. Srebrenica i Srednje Podrinje u modernom periodu

3.1. Kraj osmanske vlasti

Najelementarnije klice modernizacijskih društvenih procesa na Balkanu pojavljuju se početkom 19. vijeka. Osnovni elementi ovih procesa bilisu oslobođenje od osmanske okupacije, likvidacija feudalnih odnosa i formiranje nacionalnih država.

Na ovom području, 19. vijek karakterišu komplikovani, isprepleteni odnosi različitih političkih faktora, kako velikih sila tako i srpskog nacionalnog pokreta, koji upravo na Balkanu traže zadovoljenje svojih interesa. Prije svega, Osmansko carstvo je tražilo mogućnosti za opstanak kroz provođenje reformi. Na Balkanu su se preplitali ruski i austrijski interesi.

Osmansko carstvo se suočavalo sa zastarjelim sistemom državne administracije, dubokim socijalnim problemima nastalim zloupotrebom agrarnih odnosa i neefikasnom vojskom, zbog čega je krajem 18. vijeka pokrenut set reformi. Reforme su naišle na snažan muslimanski otpor u pograničnim oblastima carstva u kojima je odmetnuti dio osmanskog plemstva i vojske vršio pritiske na domaće stanovništvo. Sve ovo je za posljedicu imalo i niz narodnih ustanaka. Najvažniji među njima izbio je 1804. godine kao buna protiv dahija u Beogradskom pašaluku, a samo nekoliko godina kasnije, pretvorio se u srpsku nacionalnu revoluciju. Kneževina Srbija je početkom tridesetih godina 19. vijeka likvidirala feudalne

²⁰⁹ Ристановић, *Река Дрина*, 311.

²¹⁰ Исто.

odnose i postala zemlja malog seljačkog posjeda, što je uticalo na zamah srpskog nacionalnog pokreta i na onim teritorijama koje su ostale pod osmanskom vlašću.²¹¹

Uticaj Rusije na prilike na Balkanu imao je izvorišta u Kučuk-Kajnardžijskom miru kojim je okončan rusko-turski rat 1768–1774. Prema ovom ugovoru, Rusi su postali zaštitnici pravoslavnih hrišćana u Carigradu, ali su ubrzo ovu odredbu proširili na cijelo Osmansko carstvo.²¹² Ovim je Rusija dobila mogućnost da ostvaruje svoje interese u evropskom dijelu Osmanskog carstva i da utiče na oslobodilačke nacionalne pokrete prije svih Srba, Bugara i Grka.

Ovakve mogućnosti Rusije nisu odgovarale evropskim velikim silama, a na prvom mjestu Habzburškom carstvu. Eventualna podrška Rusije pravoslavnim narodima u Osmanskom carstvu, koja bi rezultovala stvaranjem nacionalnih država, remetila je habzburške planove prema istoku sa jedne strane, a sa druge je mogla dovesti do sličnih zahtjeva slovenskog stanovništva u samoj monarhiji. Zbog ovoga je, prema zamislima kancelara Meterniha, trajni interes Monarhije bio politika očuvanja Osmanskog carstva, od koje je Austrija (od 1867. Austrougarska) odustajala samo onda kad je bila sigurna da time ne mogu biti ugroženi njeni interesi.²¹³

Na samom području današnje Bosne i Hercegovine, od početka 18. vijeka, među malobrojn timeri hrišćanskim stanovništvom, razvijao se malobrojan ali finansijski snažan trgovački i zanatski sloj Srba koji je bio organizovan u esnafe. Oni su u gradovima bili organizovani u crkvene opštine, u kojima su raspravljana i prema mogućnostima rješavana sva važnija pitanja religijskog i socijalnog položaja srpskog stanovništva. Ove crkvene opštine su postale zameci nacionalnog pokreta Srba na ovom prostoru.²¹⁴

Već u periodu planiranja bune na dahije u Beogradskom pašaluku, vođeni su pregovori da se istovremeno podigne srpski ustanak i u Bosanskom pašaluku. Ovakvi planovi su se pokazali kao neostvarivi. Prvi ustanak u Bosni dogodio se u Podrinju 1807. godine, nakon pobjede srpskih ustanika na desnoj obali Drine nad osmanskim vojskom na Mišaru 1806, što je bila prva pobjeda raje nad regularnim osmanskim trupama, ali je za kratko vrijeme ugušen.²¹⁵ Za odmazdu, spaljeno je nekoliko sela i manastir Tarna. Sljedeći je izbio u Bosanskoj Krajini

²¹¹ Батаковић, *Нова историја*, 144-147.

²¹² Мантран, *Историја Османског царства*, 323-325.

²¹³ Томислав Крљаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)* (Sarajevo: b.i., 1987), 18-20.

²¹⁴ Батаковић, *Нова историја*, 113-114.

²¹⁵ Исто, 201.

1809, ali je i on brzo neutralisan.²¹⁶ Svi ovi ustanci, kao i Srpska revolucija, u početku su isticali socijalne zahtjeve ali su se veoma brzo pretvarali u nacionalni pokret.

Uporedo sa srpskim pobunama i ustancima, došlo je tokom 19. vijeka i do pobuna muslimanskog plemstva na području današnje Bosne i Hercegovine. Izuzetno konzervativno, uvjereno da čuva drevne osmanske tradicije, osmansko plemstvo se ovdje bunilo protiv uglavnom svih reformi koje su donošene u periodu tanzimata. Krajnje neprihvatljivo im je djelovala vojna reforma, ne samo zato što je oformila vojsku koja je bila najdirektnije podređena centralnoj vlasti već i zato što je nova uniforma osmanskog vojnika skrojena prema uzoru na uniforme evropskih vojski. Ipak, najveći otpor imala je odluka naznačena u Hatišerifu od Gilhane 1839, koji je proširen reformskim fermanom iz 1856. godine, a kojim je nemuslimansko stanovništvo formalno izjednačeno sa muslimanskim u pravima vjeroispovijedanja i poreske politike.²¹⁷ Osmansko plemstvo stasalo na granici carstva nije željelo da se odrekne prestiža i nije prihvatilo naznačenu jednakost sa dojučerašnjim kmetovima. Zbog ovoga su u nekoliko navrata izbijali muslimanski ustanci, od kojih je najobimniji bio ustanak iz perioda 1849–1851, koji je ugušen intervencijom regularnih vojnih snaga.²¹⁸

Slamanje muslimanskog otpora otvorilo je mogućnost provođenja reformi, što je uzrokovalo dodatne troškove administracije, a posljedično i dodatni pritisak na zavisno seljaštvo. Odgovor na ovaj pritisak bili su niz novih srpskih ustanaka. Najznačajniji na teritoriji Bosne bio je ustanak 1857–1858. koji se iz Bosanske Krajine proširio Posavinom.²¹⁹ Ubrzo je slomljen intervencijom regularnih osmanskih snaga, a kao posljedica muslimansko stanovništvo, pod optužbom za pasivnost, iz pograničnih krajeva prema Austriji i Srbiji je raseljeno, a na njihovo mjesto dovedeno novo. Istovremeno, trajao je ustanak hercegovačkih Srba (1852–1862), koji je bio pomagan od strane Crne Gore.²²⁰ Ovaj ustanak je propao nakon crnogorskog poraza u borbi sa regularnim osmanskim trupama.

Nakon nešto više od jedne decenije, u ljeto 1875. godine, došlo je do novog ustaničkog talasa koji je započet u Hercegovini, u okolini Nevesinja, a zatim se proširio i na bosansko područje i zahvatio veći dio Bosanske Krajine. Ustanak je bio izazvan nasiljem zakupaca poreza koji su od seljaka, koji su već kroz poreze davali dvije trećine ukupnog prihoda, tražili da daju i desetinu. Pored socijalnih zahtjeva koji su se ogledali u zahtjevu za ukidanje nametnutih

²¹⁶ Исто.

²¹⁷ Mantran, *Историја Османског царства*, 555-604.

²¹⁸ Батаковић, *Нова историја*, 203.

²¹⁹ Исто, 204.

²²⁰ Исто, 204-206.

poreza, slobode vjere, jednakost pred sudovima, ispoljen je i nacionalni zahtjev, sjedinjenje sa susjednom Crnom Gorom.²²¹ Ustanak se ubrzo proširio i na područje Bosanske Krajine. U ljeto 1875, formiran je *Glavni odbor bosanskog ustanka za oslobođenje*, a za kratko vrijeme oslobođena je teritorija Kozare i Potkozarja. U oba slučaja, ustanci su izbili kao socijalni bunt, da bi se uskoro pretvorili u borbu za nacionalno oslobođenje. Srpski ustanici su tokom juna i jula 1876. na nekoliko mjesta proglasili sjedinjenje Bosne sa Srbijom, dok su hercegovački ustanci u junu proglasili ujedinjenje sa Crnom Gorom.²²²

Srpski ustanci u Hercegovini i Bosni, a zatim i sa njima vezan srpsko-turski rat, otvorili su Istočno pitanje, koje je obuhvatilo rješavanje srpskog pitanja, ali i pitanja položaja drugih hrišćanskih naroda u Osmanskom carstvu. Ono je rješavano na Berlinskom kongresu evropskih sila na kojem je donesena odluka o međunarodnom priznanju nezavisnosti Srbije i Crne Gore, čime je i formalno okončan viševjekovni sultanov suverenitet nad ovim dijelom srpske teritorije, a Bosna i Hercegovina su predane na upravu Austrougarskoj monarhiji, dok je ovdje sultan ostao formalni suveren. Tokom Istočne krize, Bosna i Hercegovina su izgubile oko 150.000 stanovnika, uglavnom Srba i dio domaćih muslimana.²²³

3.2. Austrougarski period 1878-1918.

Balkanska politika Habzburške monarhije bila je inspirisana potrebom za dominacijom nad balkanskim narodima, a samo područje Balkana otvaralo joj je mogućnost da potvrdi status velike sile. Iz ovog opšteg razloga, Monarhija je imala značajan uticaj na kreiranje politika balkanskih naroda. To ju je donekle dovelo u sukob sa interesima Rusije, koja je takođe bila zainteresovana za uticaj na Balkanu. Izvjesna prednost Rusije ogledala se u određenoj nacionalnoj, a dijelom i religijskoj srodnosti sa balkanskim Slovenima. Ruski uticaji na Balkanu u Habzburškoj monarhiji su kreirali strah od eventualne ruske prevlasti, jer je u tom slučaju prijetila opasnost od pojave panslovenskog pokreta koji bi, s obzirom na to da u samoj Monarhiji živi značajan broj Slovena, u pitanje mogao dovesti sam opstanak Monarhije. Ovo je uzrokovalo razvoj rusofobije u Habzburškoj monarhiji, a nakon izbijanja Prvog srpskog ustanka, i srbofobije. Prvi srpski ustanak je pokazao sve slabosti Osmanskog carstva, zbog čega je njegova sudbina postala jedno od osnovnih pitanja u odnosu Habzburške monarhije i Rusije. Nastajuća srpska država je smatrana prirodnim neprijateljem Monarhije jer je stajala na putu njene ekspanzije na istok sa jedne strane, a sa druge, mogla je postati stožer oko kojeg će se okupljati

²²¹ Исто, 208.

²²² Исто.

²²³ Исто, 209.

kako Srbi koji su živjeli u preostalim osmanskim provincijama tako i oni koji su živjeli na njenoj teritoriji. Zbog ovoga se Monarhija odlučila na politiku održanja Osmanskog carstva, od koje je odustajala samo u onim situacijama u kojima je bila sigurna da to ne može ugroziti njene interese.

Već od četrdesetih godina 19. vijeka, razvijana je teorija o neophodnosti habzburškog širenja na istok. Italijanski ideolog liberalnog katolicizma Čezare Balbo je, zalažući se za italijansko ujedinjenje, smatrao da bi Habzburška monarhija trebalo da napusti italijanske pokrajine Lombardiju i Veneciju, ali i odlučujući uticaj u savezu njemačkih država, a kompenzacije za te teritorije potražiti na turskom Balkanu. Ovo bi prema njemu donijelo dobit na više strana. Habzburškom ekspanzijom na istok bio bi potisnut ruski, preovlađujući uticaj na nacionalne pokrete balkanskih naroda sa jedne strane, a sa druge, Monarhija bi imala mogućnost izlaska na toplo more, kao i mogućnost kolonizacije viška svog poljoprivrednog stanovništva. Prema njegovim zamislima, Habzburška monarhija je preko kolonizacije svog stanovništva i germanizacije postojećeg mogla vršiti civilizatorsku misiju na Balkanu.²²⁴

Habzburška monarhija je nakon gubitka italijanskih provincija i prevlasti među njemačkim državama, od 1866. godine, u potpunosti preuzela Balbovu teoriju o mogućem širenju na istok. Tako su srpski ustanci u Hercegovini i Bosni postali odlična prilika za realizaciju ovih teorijskih postavki. Odlukama Berlinskog kongresa bio je ostvaren prvi strateški cilj. Pored okupacije Bosne i Hercegovine, austrougarska diplomatija je izdejstvovala i zadržanje Stare Srbije (Kosovo i Metohija i dio Makedonije) sa Novopazarskim sandžakom u sastavu Osmanskog carstva, čime je osmanska teritorija razdvajala teritorije novopriznatih srpskih država Srbije i Crne Gore.

Kako je do okupacije Bosne i Hercegovine došlo svega jednu deceniju nakon austrougarske nagodbe 1867. godine, novoosvojene zemlje nisu pripale nijednoj od ugovorenih strana već su sačinjavale svojevrsni *corpus separatum* koji se nalazio pod upravom Zajedničkog ministarstva finansija. Austrougarska uprava u BiH bila je uslovljena sa jedne strane strateškim interesima ekspanzije na istok, zbog čega je BiH trebalo vidjeti kao odskočnu dasku, što je neizostavno značilo odvajanje od Srbije i Crne Gore, a sa druge strane, izuzetno složenom socijalnom, vjerskom i nacionalnom strukturom stanovništva.

Prema prvom modernom popisu koji je proveden godinu dana nakon austrougarske okupacije, u Bosni i Hercegovini je živjelo 1.158.164 stanovnika. Ovaj broj je tek približno

²²⁴ Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 206, 225–226, 317.

tačan jer je popis izvršen u uslovima u kojima se još nije stabilizovala situacija. U vrijeme srpskog ustanka, BiH su izgubile oko 150.000 stanovnika, u najvećoj mjeri Srba i manji dio domaćih muslimana, sa druge strane, neposredno nakon okupacije u BiH je useljen dio stanovništva iz Dalmacije i Slavonije, uglavnom katolika, a sa okupacionim vlastima je useljen i dio stanovništva koji je obavljao činovničke poslove.²²⁵

Popis je izvršen prema konfesionalnom kriterijumu i u zemlji je živjelo 496.761 (42,88%) pravoslavnih, 448.613 (38,73%) muslimana, 209.391 (18,08%) rimokatolika, 3.426 (0,29%) Jevreja i 249 (0,02%) pripadnika ostalih religija.²²⁶ Kao što vidimo, nijedna konfesija nije imala apsolutnu većinu u zemlji. Posebnu karakteristiku konfesionalne strukture stanovništva predstavlja činjenica o izmiješanosti u svim krajevima zemlje. Prema popisu iz 1885. godine, pravoslavno stanovništvo je predstavljalo većinu u 25, muslimansko u 14, a rimokatoličko u 12 srezova. Kad je riječ o okruzima, širim teritorijalno-upravnim jedinicama, samo u dva okruga je postojala apsolutna većina jedne konfesije. Bili su to banjalučki i bihački, sa apsolutnom pravoslavnom većinom, dok su u sarajevskom i tuzlanskom muslimani, a u mostarskom i travničkom rimokatolici imali relativnu većinu. Važnu činjenicu, kad govorimo o konfesionalnoj strukturi u zemlji, predstavlja podatak da je muslimansko stanovništvo imalo većinu u gradovima. Prema popisu iz 1885, u BiH je bilo 47 gradova, a muslimani su bili apsolutna većina u 40 i relativna u 2 grada.²²⁷

Ako posmatramo socijalnu strukturu stanovništva, vidjećemo da je BiH neposredno nakon okupacije bila izuzetno zaostala feudalna zemlja. Prema popisu iz 1879. godine, u gradovima je živjelo 135.139 stanovnika, a u selima 1.023.005. Dakle, u gradovima je živjelo 11,67%, a u selima 88,23% stanovništva. Ako ovome dodamo činjenicu da je prema popisu iz 1885. godine u gradovima živjelo 30% poljoprivrednog stanovništva, onda dolazimo do zaključka da je učešće poljoprivrednog stanovništva u cjelokupnom stanovništvu iznosilo oko 92%.²²⁸

Na početku okupacije u BiH je živjelo 6.000–7.000 aga i begova, oko 77.000 porodica slobodnih seljaka i oko 85.000 porodica kmetova. Kmetovi su, prema popisu iz 1895. godine, učestvovali sa visokim procentom u ukupnom broju stanovništva sa 38,25%. S obzirom na to

²²⁵ Kraljačić, *Kalajev režim*, 14.

²²⁶ Исто.

²²⁷ Исто.

²²⁸ Исто, 15.

da se jedan broj kmetova otkupio u međuvremenu, možemo zaključiti da u momentu okupacije taj procenat nije bio ispod 40% od ukupnog stanovništva u BiH.²²⁹

Društveni problemi u BiH bili su dodatno zaoštreni činjenicom da se socijalna struktura stanovništva u glavnim linijama poklapala sa konfesionalnom. Sve veleposjedničke porodice, 6.000–7.000 veleposjednika, bili su muslimani, kao i ogromna većina od 77.000 porodica slobodnih seljaka, među kojima je na hrišćane otpadalo svega 5%. Sasvim drugačija situacija je bila kad govorimo o zavisnim seljacima, kmetovima. Od oko 85.000 kmetskih porodica, njih oko 60.000 bili su pravoslavni i oko 25.000 rimokatolici. Broj muslimanskih kmetskih porodica bio je zanemariv.²³⁰

Nacionalno pitanje u BiH tokom austrougarske okupacije postalo je jedno od najvažnijih pitanja i od njega je zavisila kompletna okupaciona politika. Za ostvarivanje strateške politike, prema kojoj su BiH trebale biti baza za dalji prodor na istok, pored složene konfesionalne i socijalne strukture u zemlji, situacija je komplikovana i činjenicom da su dvije srpske države dobile međunarodno priznanje. Zbog toga je osnovni cilj bio izolovanje BiH od Srbije i Crne Gore, što je rađeno sa jedne strane rigoroznom kontrolom granica, a sa druge strane posebnom nacionalnom politikom u BiH.

Prema zamislima Benjamina Kalaja, zajedničkog ministra finansija, koji je nešto više od dvije decenije upravljao BiH, ovdje je trebalo stvarati nov identitet koji bi bio u stanju trajno odvojiti BiH od susjednih slobodnih država. Ovo je rađeno jezičkom politikom, strogom kontrolom štampe i usmerenjem naučne produkcije.

Neposredno nakon okupacije BiH, nacionalna, a time i jezička politika Austrougarske monarhije, bila je prohrvatska, ali nakon svega godinu dana, otpočeli su određeni eksperimenti sa uvođenjem „bosanskog jezika“. U junu 1879, kao nastavni jezik u školama određen je hrvatski, ali već u septembru iste godine je određeno da se jezik u školama zove „bosanski zemaljski jezik“.²³¹ Ova pometnja bila je izraz trenutnog nesnalaženja austrougarske birokratije u zemlji i postepenog napuštanja prohrvatskog kursa u namjeri protežiranja „bosanskog“ imena u jezičkoj politici.

U istom periodu je nastala teorija da treba izbjegavati srpsko ili hrvatsko ime jer bi to stanovništvo BiH svrstalo u srpskohrvatsku zajednicu. Naspram toga, postojala je ideja da se hercegovački dijalekt podigne u rang posebnog jezika i da se on nazove „bosanskim

²²⁹ Исто, 15-16.

²³⁰ Исто, 16.

²³¹ Исто, 231.

imenom“.²³² S obzirom na to da je hercegovački dijalekt predstavljao osnovu srpskog i hrvatskog jezika, njima bi bio pridodan treći, „bosanski jezik“, a ovim bi „posebna bosanska samosvijest“ dobila sankciju u upotrebi jezika sa „bosanskim“ predznakom. Istovremeno, kod rasprava o pravopisu, austrougarska uprava se odlučila za primjenu fonetskog pravopisa, u nadi da bi se preko njega forsiralo latinično pismo, što bi dovelo do potiskivanja ćirilice kao bitnog srpskog obilježja okupiranih zemalja.²³³ Iako je na ćirilichnom pismu nastalo kompletno pisano nasljeđe BiH, postojala je procjena da kod muslimanskog i rimokatoličkog stanovništva potiskivanje ćirilice neće predstavljati problem. Primjena fonetskog pravopisa trebalo je u prvom redu da nametne latinicu pravoslavnom stanovništvu. U istom cilju uprava je ušla i u postupak izrade gramatike „bosanskog jezika“. Izrada samog udžbenika je povjerena Francu Vuletiću. Kako Vuletić nije priznavao „bosanski jezik“ kao poseban, insistirao je na napomeni da je naziv „Gramatika bosanskog jezika“ prijedlog Vlade. Objavljivanjem udžbenika pod ovim nazivom dovelo je do toga da je „bosanski jezik“ dobio konačnu sankciju. Da bi naziv jezika ušao u sve škole pa i srpske konfesionalne, Vlada je izdala formulare za godišnje izvještaje svih škola. Srpski otpor ovakvoj jezičkoj politici učinio je da ona ne uhvati dubljeg korijena u BiH, tako da se od ovakve jezičke politike moralo odustati već početkom 20. vijeka.²³⁴

Jezička politika, koliko god bila važna, nije bila dovoljna za izgradnju projektovane konstrukcije „bosanske nacije“. Zbog ovoga je ideološkoj konstrukciji, prema kojoj su se tokom istorijskog trajanja razvile tri srodne, ali ipak zasebne nacionalne zajednice – srpska, hrvatska i bosanska, bilo potrebno „naučno utemeljenje“. Iz ovih razloga, austrougarska uprava u BiH je 1888. godine formirala *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*.²³⁵ Muzej je imao dva osnovna odjeljenja, arheološko-istorijsko i odjeljenje prirodnih nauka. Godinu dana kasnije, pokrenut je i časopis *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*.²³⁶ I Zemaljski muzej i njegov časopis imali su funkciju u nacionalnoj politici austrougarske politike u BiH, koja se ogledala u izučavanju „posebnosti“ BiH. Analiza nadgrobnih spomenika, nazvanih stećcima, imala je ozbiljan potencijal za provođenje režimske nacionalne politike. Ovdje je preovlađivala „bogumilska teorija“ o nastanku i specifičnosti stećaka, koja je od početka sugerisana istraživačima. Prema ovoj teoriji su u srednjovjekovnoj Bosni živjeli bogumili, kao zasebna, jeretička religijska zajednica koja je kao takva nestala tokom osmanske okupacije Bosne uglavnom prelaskom na islam. Prema ovoj teoriji, bosanski muslimani su njihovi direktni

²³² Исто.

²³³ Исто, 232-233.

²³⁴ Исто, 241-242.

²³⁵ Исто, 266.

²³⁶ Исто.

nasljednici i samim tim, autohtono stanovništvo u BiH, dok su stećci dio njihovog ekskluzivnog materijalnog kulturnog nasljeđa. Britanski historičar Marien Vencel je istražujući stećke u drugoj polovini 20. vijeka zaključila: „Poslije dugih razmatranja, moram priznati, nisam otkrila ništa što bi bilo isključivo ili ubjedljivo vezano za bilo koju heretičku religiju ili uvjerenje.“²³⁷

Da bi sve ovo djelovalo ubjedljivo, prenaplaćavana je posebnost ćirilicnog pisma upotrebljavanog na teritoriji BiH. Od prvih pojava pismenosti, na ovom prostoru je bilo prisutno ćirilicno pismo, na kojem je sačuvana kompletna izvorna građa nastala na teritoriji današnje BiH, bilo da se radi o rukopisnim knjigama ili diplomatskoj građi.²³⁸ Do uspostave kraljevske kancelarije Tvrtka I, u diplomatskoj građi srećemo samo majuskulno pismo, dok je nakon njene uspostave, u upotrebi bila i ćirilicna minuskula prenesena iz tradicije raške dvorske kancelarije.²³⁹ Kako je ova ćirilicna minuskula imala određene specifičnosti u odnosu na do tada važeći majuskulni standard u kancelariji srpskih srednjovjekovnih vladara, to je poslužilo ideolozima „bosanske nacije“ da grade konstrukciju o posebnom pismu koje je nazvano „bosančica“. Pod austrougarskom upravom razvijana je teorija da je „bosančica“ sasvim različito pismo u odnosu na ćirilicu, te da ova dva pisma imaju vezu samo u zajedničkom predlošku koji je viđen u grčkom alfabetu.²⁴⁰ Ovakva teorija je razvijana kao vid potiskivanja osjećaja zajedništva među Srbima u BiH i Srbima u slobodnim srpskim zemljama, ali i kao podloga teorije prema kojoj su Srbi doseljenici na teritoriju BiH u vrijeme osmanske okupacije zemlje.²⁴¹

Do sada navedeni elementi nacionalne politike austrougarske okupacione vlasti u BiH bili su ograničeni na administrativni nivo i uzak krug intelektualaca. Pored ovoga, osnovne premise nacionalne politike trebalo je spustiti u običan narod. Na ovom polju je rađeno već u periodu priprema okupacije. Austrougarski konzul Konrad Vasić je u predvečerje okupacije stupio u kontakt sa Mehmed-begom Kapetanovićem, koji je već bio poznat kao austrofil, u cilju suzbijanja otpora austrougarskoj okupaciji. Kapetanović je bio prvi musliman sa ovih prostora koji je u jednom novinskom tekstu iz 1879. godine iznio stav o potrebi distanciranja muslimana iz BiH od osmanske državne ideje.²⁴² U brošuri *Šta misle muhamedanci u Bosni*, objavljenoj 1886. godine, on je detaljnije obrazložio svoje ideje. Smatrao je da svi stanovnici BiH u

²³⁷ Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, prev. Nada Miletić (Sarajevo: b.i., 1965), 15.

²³⁸ Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице: Палеографско-филолошки прилози*, 3. издање (Београд: б.и., 1990), 129-132.

²³⁹ Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 129-132. Исакловић, „Помен српског имена“, 261-282, 267-268.

²⁴⁰ Крљачић, *Kalajev režim*, 267-268.

²⁴¹ Исто, 266-267.

²⁴² Исто, 196.

nacionalnom pogledu pripadaju jednoj, bošnjačkoj naciji, ali bi, prema njemu, u budućem razvoju BiH vodeću ulogu trebali imati muslimani, ili još uže, muslimansko plemstvo kao „čuvar državne tradicije“ i kao element koji zbog svog „bogumilskog porijekla“ predstavlja „sponu“ sa bosanskim srednjim vijekom.²⁴³ On je posebno naglašavao ulogu osmanskog begovata kao „potomaka bosanskih bogumila“ u BiH, jer su prema njegovim riječima oni vjerno služili sultanu pa će vjerno služiti i Austrougarskoj. Bio je prvi musliman koji je insistirao na „bogumilskom porijeklu“ muslimanskog plemstva u BiH. Insistiranje na ovim tezama imalo je više ciljeva. Prvi je svakako potvrda privilegovanog položaja i u novoj državi, drugi odvajanje muslimana od turske državne ideje, i treće oživljavanje kod muslimana „bosanske srednjovjekovne tradicije“. Sa njegovim stavovima bio je saglasan i jedan značajan broj muslimanskih begova, tako da je vladin organ „Bosniše post“ objavljivao njihove stavove podrške Mehmed-begovim pogledima.²⁴⁴

Na istoj liniji vladine nacionalne politike nalazio se i Kosta Herman, vladin službenik koji je sakupio i objavio muslimanske narodne pjesme. Kako je Hermanova aktivnost bila usmjerena iz Vlade i Zajedničkog ministarstva finansija, govori nam njihova prepiska vezana za finansiranje štampanja ovog djela. Predstavници Zajedničkog ministarstva finansija su odlučili da se djelo štampa o državnom trošku je bi to, smatrali su, kod muslimanskog stanovništva stvorilo utisak da vlast brine o duhovnom nasljeđu. Dublji smisao vladine darežljivosti, kad je ovaj projekat u pitanju, možemo vidjeti u preporukama kako da se napiše predgovor ovoj zbirci. Trebalo je naglasiti da se štampaju samo muslimanske pjesme jer su one bile nepoznate, za razliku od hrišćanskih, koje su do tada već bile objavljene. Trebalo ih je predstaviti kao nasljeđe grupe koja predstavlja, usljed bosanskog porijekla muslimana, spoj starog bosanskog nasljeđa i muslimanskih običaja. Osnovna premisa ovakvih sugestija bila je na tragu oživljavanja „bosanske predislamske tradicije“ koja u spoju sa islamom daje posebnu nacionalnu skupinu u BiH.²⁴⁵

Pored svega ovoga, postojala je potreba za pokretanjem časopisa koji bi bio na liniji vladine nacionalne politike. Ovaj posao povjeren je Mehmed-begu Kapetanoviću. Ali prije pokretanja takvog časopisa, bilo je potrebno formirati povoljnu društvenu klimu u kojoj će vladina politika imati najbolji mogući prijem. Krajem osamdesetih godina 19. vijeka počinjao se osjećati nov talas srpskog nacionalnog pokreta. Razlog ovom novom zamahu treba vidjeti u sve

²⁴³ Исто, 196-197.

²⁴⁴ Исто, 197.

²⁴⁵ Исто, 198-199.

učestalijim srpsko-hrvatskim sporovima koji su vođeni u samoj monarhiji, ali prije svega u smjeni generacija u samoj BiH. Generacija srpskih nacionalnih djelatnika koja je iznijela teret ustanka bila je potrošena i svoju aktivnost je svela uglavnom na očuvanje postojećih nacionalnih obilježja, poput borbe za nacionalno ime jezika i upotrebu ćiriličnog pisma, dok za neki dalji nacionalni rad nije imala snage. Upravo u ovo vrijeme, na scenu je stupala generacija koja je dolazila iz drugačijeg socijalnog okruženja, iz istina tankog sloja srpskog građanstva, uglavnom iz trgovačkih porodica. Ova generacija je bila više zainteresovana za konkretniji politički rad sa znatno jasnijim nacionalnim programima.²⁴⁶ Sa druge strane, od jačanja srpskog nacionalnog pokreta zavisilo je i držanje predstavnika muslimana i rimokatolika u BiH. Dio njihovih prvaka je sebe vidio kao dio srpske nacionalne zajednice, dok je drugi dio, uglavnom na temelju religijske isključivosti kod rimokatolika, a uz nju i socijalne predrasude naslijeđene iz osmanskog perioda kod muslimana, imao potrebu da se što više distancira od Srba. Upravo ove činjenice su oblikovale klimu u okviru koje je bilo moguće voditi bosansku nacionalnu politiku. Da bi preduprijedio uticaje spolja, austrougarski okupacioni režim je dozvolio pokretanje srpskog političkog lista „Napredak“.²⁴⁷ Istovremeno, režim je pojačao subvencije hrvatskom političkom glasilu „Glasu Hercegovca“.²⁴⁸ Između ova dva lista vođene su bespoštedne rasprave sa nacionalnim temama, koje su za posljedicu imale produbljivanje jaza među ovim zajednicama, ali i potvrdu vladinog stava da rješenje nacionalnog pitanja treba tražiti van srpske nacionalne varijante.

U ovako kreiranoj političkoj atmosferi, 1891. godine pokrenut je list „Bošnjak“²⁴⁹, koji je imao za cilj da suzbije srpski nacionalni pokret mimo granica pravoslavnog stanovništva i da ukaže na postojanje alternative srpskom nacionalnom pokretu kao do tada jedinom sa korijenom u predaustrougarskom periodu. Osnovna funkcija „Bošnjaka“ bila je širenje bosanske nacionalne ideologije. U nacionalnom pogledu, „Bošnjak“ je zastupao stav prema kojem su svi stanovnici BiH Bošnjaci, ali da muslimanima kao „nasljednicima srednjovjekovnih bogumila“ pripada prvenstvo. Pojava „Bošnjaka“ bila je usmjerena na podršku vladinoj politici suzbijanja srpskog nacionalnog pokreta, koji je trebalo, u najmanju ruku, kanalisati u granicama BiH i Monarhije, tako da se ne može širiti van pravoslavnog stanovništva. Uređivačka politika bila je usmjerena tako da favorizuje pozitivnu sliku prilika u BiH. Sa druge strane, „Bošnjak“ je izvještavao gotovo isključivo o negativnim pojavama u Srbiji i Crnoj Gori, a kada bi bila riječ

²⁴⁶ Исто, 217-218.

²⁴⁷ Исто, 220-223.

²⁴⁸ Исто, 223.

²⁴⁹ Исто, 224.

o pojavama koje se istovremeno odvijaju u Srbiji i BiH, kao recimo suša i njene posljedice na poljoprivredu, uredništvo je na jednoj strani favorizovalo mjere austrougarske uprave koje su preduzimane sa ciljem ublažavanja posljedica, dok su sa druge strane o Srbiji donosile vijesti kao da državnih mjera tamo nije bilo. Uredništvo je u drugom broju lista objavilo programsku pjesmu Safet-bega Bašagića koja je postala konstanta bošnjačke politike u narednim decenijama.²⁵⁰ Osnovni interes za stvaranje bosanske nacije „Bošnjak“ je vidio i u očuvanju socijalnih privilegija naslijeđenih iz osmanskog perioda, što je vidljivo iz stava da bosansku nacionalnost treba čuvati da se muslimanima, kao vjekovnim gospodarima zemlje, ne bi desilo da postanu „sluge svojih nekadašnjih slugu i kmetova“²⁵¹

Nova generacija srpskih političara nakon decenije borbe izdejsvovala je crkveno-školsku autonomiju, a u okviru ove borbe, učinila značajan pomak na polju sporazumijevanja sa dijelom muslimanskih elita koji nisu bili zadovoljni sa vladinom identitetskom politikom.²⁵² Zbog ovoga je okupaciona uprava bila primorana da početkom 20. vijeka odustane od onako rigidne politike bosanske nacije, ali i da traži nove vidove suprotstavljanju srpskom nacionalnom pokretu. Da je rat protiv Srbije neminovnost, tako da je tražen odgovarajući povod za napad. Činilo se da će do rata doći 1903. godine, nakon Majskog prevrata u kojem je ubijen kralj Aleksandar Obrenović i na vlast došla porodica Karađorđević. Zatim se činilo da je period aneksione krize 1908–1909. imao ratni potencijal. Na kraju je situacija bila veoma zaoštrena u vrijeme balkanskih ratova. U svim ovim situacijama, austrougarska diplomatija se kretala ivicom noža, a rat je izbjegnut zahvaljujući popustljivosti carske Rusije. Za sve ovo vrijeme, odnosno pred kraj prve decenije 20. vijeka, u BiH je na scenu stupila generacija odškolorana na velikim evropskim univerzitetima, koja je naginjala ka jugoslovenskom konceptu rješenja nacionalnog pitanja, a u tom procesu bila je spremna na upotrebu revolucionarnih sredstava i političkog nasilja. Upravo ova generacija, uglavnom srpskih đaka i studenata, organizovala je i izvršila Sarajevski atentat na nadvojvodu Franca Ferdinanda, na Vidovdan, 28. juna 1914. godine.²⁵³

Sarajevski atentat je vojnim strukturama u Austrougarskoj monarhiji poslužio kao povod za napad na Kraljevinu Srbiju. U ratnim planovima napada na Srbiju, vojni krugovi u

²⁵⁰ „Znaš Bošnjače nije davno bilo / Sveg mi sv'jeta nema petn'est ljeta / Kad u našoj Bosni ponositoj / I junačkoj zemlji Hercegovoj / Od Trebinja do brodskih Vrata / Nije bilo Srba ni Hrvata / A sada se kroza svoje hire / Oba stranca k'o u svome šire / I još nešto čemu oko v'ješto / I još nešto čemu oko v'ješto / Hrabri ponos i srce junačko / Nada sve se začuditi mora / Oba su nas gosta saletila / Da nam otmu najsvetije blago / Naše ime ponosno i drago“. S[afet-beg] B[ašagić], „Bošnjaku“, Bošnjak br. 2, 9. jul 1891. godine.

²⁵¹ Kraljačić, *Kalajev režim*, 227.

²⁵² Исто, 267-429.

²⁵³ Батаковић, *Нова утопуја*, 245-247.

Monarhiji su računali na mogući srpski ustanak u BiH i zato sujoš 1906. godine odlučili da budući napad na Srbiju mora ići preko Drine, iako je ovaj pravac neuporedivo nepovoljniji u odnosu na onaj preko Save i Dunava.²⁵⁴ U osnovi ovakve odluke stajao je i politički cilj, trebalo je iskoristiti situaciju u kojoj bi se našlo stanovništvo u momentu kad Podrinje postane zona neposrednih vojnih operacija za progon srpskog stanovništva. Upravo tako se i desilo. Kada se austrougarska vojska povlačila nakon poraza na Ceru, osnovni zadatak šuckora bio je da ne dozvole srpskom stanovništvu iz Podrinja da se sa vojskom povlači prema centralnoj Bosni. Kada je uslijedila austrougarska kontraofanziva i došlo do povlačenja srpske vojske iz Bosne, šuckori su nasiljem natjerali znatan dio srpskog stanovništva da se sa srpskom vojskom povuče na desnu obalu Drine.²⁵⁵ Ovakvo ponašanje tokom Prvog svjetskog rata postalo je svojevrsan obrazac i za kasnije periode.

Odmah nakon atentata uslijedila su hapšenja svih uglednijih Srba u BiH koji su poslužili kao taoci koji se imaju streljati ukoliko dođe do nekog masovnijeg srpskog pokreta. Za kratko vrijeme uhapšeni su svi atentatori i ljudi koji su na bilo koji način pomogli izvršenju atentata. Sudski proces njima je organizovan u oktobru 1914. godine u Sarajevu.²⁵⁶ Ovo je bio tek prvi od sedamnaest sudskih procesa u kojima su suđeni Srbi sa optužbom za veleizdaju države. Najpoznatiji među ovim veleizdajničkim procesima održan je u Banjoj Luci, godinu dana kasnije, na kojem je suđeno 156 istaknutih srpskih političkih i kulturnih radnika.²⁵⁷ Pored ovih kolektivnih suđenja, austrougarske vlasti su provele i čitav niz pojedinačnih sudskih procesa. Značajan fenomen u ovim procesima predstavljao je suđenje maloljetnicima ili čak i djeci za proste uvrede izrečene na račun cara ili države. Prema ovim postupcima, čitav fenomen je u istoriografiji nazvan „austrougarski strah od djece“.²⁵⁸

Poseban vid mjera usmjerenih protiv Srba u BiH predstavljali su koncentracioni logori u koje su, pored ratnih zarobljenika, slani i žene i djeca, a nerijetko i čitave porodice. Najpoznatiji logor za Srbe tokom Prvog svjetskog rata bio je Arad u današnjoj Rumuniji.²⁵⁹ U BiH je od decembra 1915. do jula 1917. postojao logor u Doboju.²⁶⁰ Nakon kraha srpske odbrane tokom jeseni 1914. godine, njemačke i austrougarske trupe su okupirale Srbiju, a u januaru 1916. godine kapitulirala je vojska Crne Gore. Kako se u Srbiji i Crnoj Gori našao veliki broj

²⁵⁴ Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 354.

²⁵⁵ Исто.

²⁵⁶ Ђорђе Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918* (Banja Luka: b.i., 2011), 85.

²⁵⁷ Микић, *Austrougarska ratna politika*, 19.

²⁵⁸ Боровоје Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату* (Андрићград – Вишеград: б.и., 2016), 69-71.

²⁵⁹ Милошевић, *Српска православна црква*, 113-120.

²⁶⁰ Исто, 107-113.

srpskih izbjeglica iz BiH protjeranih iz pograničnih krajeva, Podrinja i istočne Hercegovine, na samom početku rata ili onih koji su pobjegli u Srbiju da ne bi bili mobilisani u austrougarske formacije i poslani na srpski front, nakon okupacije Srbije i Crne Gore, ovi ljudi su pohapšeni i protjerani u dobojski logor. Dio njih je otpremljen dalje, u druge logore na teritoriji Monarhije. Računa se da je u periodu postojanja logora u Doboju kroz njega prošlo više od 45.000 ljudi, a da je u njemu izgubilo život više od 12.000 ljudi, među njima hiljade žena i djece.²⁶¹ U stanju ovako teškog ratnog nasljeđa, religijske isključivosti, socijalne distance naslijeđene iz osmanskog perioda, BiH su ušle u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

3.3. Period Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije

Nova država nastala je pred kraj 1918. godine na jugoslovenskoj ideji. Naime, tokom posljednjih decenija 19. vijeka, uporedo sa razvojem nacionalnih ideja, razvijala se i ideja o zajedništvu južnoslovenskih plemena koja čine jedan jugoslovenski narod, a prema kojoj je osnovna razlika među njima bila religijske prirode. Kako je krah Austrougarske monarhije postajao sve bliži, tako je i jugoslovenska ideja postajala sve popularnija, prije svega, među omladinom, da bi na samom početku rata njena realizacija postala ključni ratni cilj Kraljevine Srbije.

Nova država se suočila sa čitavim nizom problema. Na njenim granicama postojale su dvije revizionističke države, Mađarska i Italija, koje su, nezadovoljne ishodom mirovnih pregovora, pretendovale na dijelove jugoslovenske teritorije. Na unutrašnjem planu, problemi su bili veoma slojeviti. Dio zemlje bio je razoren ratnim dejstvima i rđavom okupacionom upravom, područje Srbije imalo je ogromne ratne gubitke u ljudstvu, dijelovi zemlje bili su zaostali usljed viševjekovne osmanske okupacione uprave. Ovi problemi bili su dodatno opterećeni i nacionalnim hrvatskim pitanjem. Naime, međuratni period je istovremeno period u kojem je hrvatski nacionalizam prelazio iz elitnog u masovni tip. Nastao na temeljima pravaške ideologije, prema kojoj je hrvatska država imala pravo na teritorije koje su u bilo kojem periodu pripadale ugarskoj kruni, a na kojima je mogao postojati samo hrvatski politički narod, hrvatski nacionalizam je prošao kroz nekoliko faza. Prva faza koja je obuhvatala period do kraja devetnaestog vijeka protekla je u znaku formulisanja i promocije ideja u krugovima malobrojne srednje klase i dijela đачke i studentske omladine. Druga faza obuhvata period od početka dvadesetog vijeka do kraja Prvog svjetskog rata i to je period koaliranja Stranke prava sa hrvatskim klerikalcima, što je za posljedicu imalo spuštanje u narod ovako formulisane

²⁶¹ Исто.

nacionalne ideologije i ugradnju pravaških ideja u političke programe svih političkih partija koje su težile osnivanju samostalne hrvatske države. Treći period je ispunjavala borba za izdvajanje „hrvatskih zemalja“ iz Kraljevine SHS/Jugoslavije i formiranje hrvatske države. Nosilac hrvatskog nacionalizma u ovom periodu bila je Hrvatska seljačka stranka (HSS).²⁶² Istovremeno je, nezadovoljan načinom rješavanja hrvatskog pitanja unutar zajedničke države, jedan od lidera Hrvatske stranke prava, Ante Pavelić, emigrirao i u inostranstvu formirao terorističku organizaciju ustaša. Utočište su mu pružili Mađarska i Italija, u kojima su nesmetano formirani kampovi za terorističku obuku. Ova organizacija je pokušala izvršiti nekoliko terorističkih akata na jugoslovenskoj teritoriji, ali su oni ostali bez uspjeha. Najveći i najvažniji njihov teroristički čin bilo je ubistvo kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseju 1934. godine.²⁶³

Period između dva svjetska rata, kada je riječ o prostoru BiH, obilježila je agrarna reforma, kojom su konačno razvlašćeni ostaci osmanskog begovata na ovim prostorima, ali su političke tradicije muslimana sada nadograđene panislamskim idejama „Muslimanske braće“, idejama koje su obilježile muslimansko političko djelovanje u periodu do kraja 20. vijeka.²⁶⁴ Koliko je ova tema imala politički značaj, govori i činjenica da je muslimanska intelektualna i politička elita, u momentu kada je već postajalo jasno da centralne sile gube rat, od mađarskog parlamenta tražila da BiH postanu sastavni dio mađarske teritorije, uvjereni da bi preko eventualno autonomnog statusa sačuvali svoja privilegovana prava.²⁶⁵

²⁶² Душан Берић, *Хрватско праваштво и Срби* (Нови Сад: б.и., 2005). Василије Крестић, *Геноцидом до велике Хрватске* (Јагодина: б.и., 2002).

²⁶³ Срђа Трифковић, *Усташе – балканско срце таме на европској политичкој сцени* (Београд: б.и., 1999).

²⁶⁴ Након нестанка османске империје и стварања републике у Турској, исламски вјерски образовни центар пресељен је из Истанбула у Каиро, на један од најпрестижнијих исламских факултета Ел Азхар. Овдје је формирана и организација „Муслиманска браћа“, која је имала за циљ да све муслимане свијета обједини у једну идентитетску цјелину. Са подручја данашње БиХ, на овом универзитету, у том периоду образовано је неколико веома важних вјерских и политичких дјелатника који су по повратку у земљу формирали удружење „Ел Хидаје“, а у оквиру њега, и омладинску секцију под називом „Млади муслимани“. У првој генерацији студената који су касније имали и највећи утицај на развој исламске мисли у БиХ били су: Шабан Хоџић, Алија Агановић, Мустафа Гљива, Бесим Коркут, Дервиш Коркут, Мехмед Ханџић, Мухамед Фочак, Касим Добрача, Ахмед Смајловић, Акиф Ханџић, Фадил Чокић, Бахрија Мулабдић и Ахмед Џемал Дервишевић. Само из ове прве генерације, скоро сви до једнога су били повезани кроз организацију „Ел Хидаја“ и кроз међусобне односе и функције у Ријасету исламске заједнице у Краљевини СХС, НДХ и касније Југославији. Из друге генерације студената на Ел Азхару, издвојио се Хусеин ефендија Ђозо, такође један од оснивача „Ел Хидаје“, у рату познати имам 13. СС „Ханцар“ дивизије, а послје рата један од истакнутих модернистичких исламских мислилаца и Титов преводилац за арапски језик на путовањима по Блиском истоку. У омладинској секцији „Млади муслимани“ веома важну улогу је имао Алија Изетбеговић, који је као млад човјек формиран на идејним принципима „Муслиманске браће“, али и који је своју цјелокупну политичку активност усмјерио на остварење идеја радикалног ислама.

²⁶⁵ Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh* (Sarajevo: б.и., 1987), 10.

Sami i na revolucionaran način, seljaci su u BiH, krajem 1918. godine, pokušali riješiti agrarno pitanje, što je dovelo do anarhije i nasilja u pojedinim dijelovima države. Narodno vijeće, nepriznate države Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je egzistirala svega mjesec dana na južnoslovenskom području koje se do tada nalazilo u sastavu Austrougarske monarhije, 26. novembra 1918. godine, donijelo je odluku o ukidanju kmetstva. Sa stvaranjem nacionalne države i ulaskom srpske vojske na prostor Bosne i Hercegovine, seljaci su smatrali da je riješeno nacionalno pitanje, a samim tim i agrarno, te su nacionalno oslobođenje poistovijetili sa ekonomskom slobodom. Odustali su od plaćanja haka, palili su begovske čardake i uništavali njihovu imovinu. Dešavali su se i slučajevi nasilja u kojima su muslimanski feudalci izgubili život. Rješenje agrarnog pitanja postavilo se kao prioritet u novoosnovanoj Kraljevini.²⁶⁶ Nova vlast je na sve načine pokušala da spriječi anarhiju, te je regent Aleksandar Karađorđević 6. januara 1919. godine pozvao seljake da mirno sačekaju agrarnu reformu koja je trebalo da ubrzo uslijedi. U „Službenim novinama“ Kraljevstva SHS, 27. februara 1919. godine, objavljena je Odredba za pripremu agrarne reforme kojom su ukinuti feudalni odnosi u BiH, a kmetovi proglašeni vlasnicima zemlje koju su obrađivali. Pomenutom odredbom država se obavezala da dotadašnjim agama i begovima isplati odštetu.“²⁶⁷ Kraljeva vlada je početkom 1921. dogovorila rješenje kmetskog pitanja sa JMO tako što je riješila da isplati bivšim feudalcima naknadu u iznosu od 255.000.000 dinara, od toga 125.000.000 u gotovom novcu i 130.000.000 u državnim obveznicama. Ovu svotu Agrarna direkcija Bosne i Hercegovine u potpunosti je isplatila za kmetovska selišta površine 6.800.000 dunuma u korist 68.000 kmetova. Mnogo teže je bilo pitanje beglučke zemlje, za koju je trebalo da se izdvoji duplo više novca. Vlada je maja 1921. izdala uredbu kojom je trebalo da se riješi pitanje begovske zemlje, time što bi vlada izdvojila dio novca za otkup zemlje, dok bi i sami seljaci-beglučari trebaloda, u sporazumu sa feudalcima, otkupe dio zemlje. Ova uredba se pokazala kao polovična, tako da je veći dio beglučkih posjeda i dalje ostao u vlasništvu feudalaca.²⁶⁸

Predstavnici agrarnom reformom razvlašćenog osmanskog begovata, okupljeni uglavnom u Jugoslovensku muslimansku organizaciju, nakon smrti njenog osnivača i dugogodišnjeg predsjednika Mehmeda Spaha, počeli su prilaziti HSS kako bi u novoj hrvatskoj državi povratili ekonomski i politički položaj i gotovo po pravilu su činili njeno desno orijentisano krilo, koje je u periodu stvaranja Nezavisne Države Hrvatske uglavnom prišlo

²⁶⁶ Ђорђе Микић, „Аграрна реформа у Босни и Херцеговини“, *Енциклопедија Републике Српске*, том 1 (Бања Лука: б.и., 2017), 43.

²⁶⁷ Branko Petranović i Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988: Tematska zbirka dokumenata* (Beograd: б.и., 1988), 275-277.

²⁶⁸ Микић, „Аграрна реформа“, 43.

ustaškom pokretu. Ovako smo dobili svojevrsnu fuziju dvije ideologije koje su ostvarenje svojih ciljeva vidjele u nestanku Kraljevine SHS/Jugoslavije.

U periodu od početka 19. vijeka pa do početka Drugog svjetskog rata, područje Srednjeg Podrinja je prošlo kroz nekoliko faza. Nakon viševjekovnog gubitka značaja tokom osmanske okupacije, značaj ovog područja kao pograničnog obnovljen je tokom trajanja Srpske revolucije. Kako je postojala ideja zaštite preostale osmanske teritorije, a kako se pokazalo i borbe protiv srpskog nacionalnog pokreta, uz granicu su naseljavani muslimani koji su prema sporazumima morali napustiti teritoriju obnovljene srpske države. Dio tog stanovništva naseljen je i u ovom području.²⁶⁹ Ovo je za posljedicu imalo jačanje muslimanskog elementa uz granicu i razbijanje homogene, većinski srpske teritorije u Podrinju. Isto je nastavljeno i u periodu austrougarske okupacije sa naseljavanjem uglavnom rimokatoličkog poljoprivrednog stanovništva što je predstavljalo jedan od strateških ciljeva okupacije i okosnicu okupatorske okupacione politike. Već je pomenuto da je napad na Srbiju išao preko Drine, da preduprijedi eventualni srpski ustanak, ali i da izvrši etničko čišćenje Podrinja od Srba.²⁷⁰ Sve ove mjere koje su preduzete od strane okupacionih vlasti imale su za posljedicu produbljivanje distance među pripadnicima različitih religija na području Srednjeg Podrinja. Kad se ovome dodaju nemiri i nezadovoljstva vezana za provođenje agrarne reforme u BiH, kojom su razvlašćeni ostaci osmanskog begovata, za šta su uglavnom optuživani Srbi, shvatićemo da je period od početka 19. vijeka pa do početka Prvog svjetskog rata proveden u stalnim tenzijama sa tendencijom rasta.

3.4. Srebrenica u Drugom svjetskom ratu

U Srebrenici je uoči rata živio isti broj Srba i Muslimana.²⁷¹ Njemačka vojska je ušla u Srebrenicu polovinom aprila 1941. godine, anedugo potom, u grad je ušao i jedan odred domobrana koje je muslimansko stanovništvo dočekalo sa oduševljenjem, dok je pozdravni govor održao mjesni hodža i bivši narodni poslanik Ismet Bektašević.²⁷² Isti doček Nijemcima je priređen i u Bratuncu. Nakon uspostave NDH, svu vlast u Srebreničkom srezu činili su lokalni muslimani u kojima je novostvorena država našla jak oslonac, takođe, i novoformirane jedinice

²⁶⁹ Ристановић, *Река Дрина*, 260.

²⁷⁰ Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 352.

²⁷¹ Према попису из 1931. године, у котару Сребреница живјело је укупно 35.210 становника, од чега је било 17.766 православних (50,46%), 17.332 припадника исламске вјероисповијести (49,23%) и 109 припадника осталих и непознатих вјероисповијести (0,31%). Драган Цветковић, „Сребреница у Другом светском рату – нумеричка анализа стварних људских губитака“, *Токови историје*, бр. 3 (2019): 65.

²⁷² За више о дјеловању локалних исламских вођа и посланика Бекташевића, погледати: Цветко Стојкановић, „Страдање српског народа Осата у Великом рату 1914–1918. године“, у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку (Сребреница: б.и., 2014)*, 13-27.

u Srebrenici i Bratuncu vodili su i činili lokalni muslimani. U Srebrenici se na udaru prvo našla SPC. Parohijski dom je pretvoren u ustašku komandu, a naređeno je da se sruši spomenik srpskom komandantu iz Prvog svjetskog rata.²⁷³ Sveštenicima je bilo zabranjeno da vrše službu, a u maju je započelo njihovo protjerivanje, hapšenje i odvođenje u logor „Caprag“. Pravoslavno sveštenstvo je bilo izloženo stalnoj torturi. Pet sveštenika je ubijeno, a posebno je surovo bilo ubistvo sveštenika Dragomira Maksijevića, kojem su ustaše izvadile oči, odsjekle uši i zgulile kožu sa leđa.²⁷⁴

Paralelno sa zlostavljanjem sveštenstva, započeo je teror i nad viđenijim Srbima. Hapšenja, pljačka, ubistva i odvođenje Srba u logore postale su svakodnevna pojava, često sa bestijalnim i psihopatološkim izlivima mržnje, a sve je to bilo praćeno vjerskim ispoljavanjem i simbolikom forsiranog identiteta. Muslimanske ustaše se nisu zaustavile samo na ovome, pod izgovorom da traže oružje i četnike, upadali su u srpska sela, pljačkali i silovali i ubijali djecu, žene i starce. Samo u Podravanju, muslimanske ustaše predvođene Jašarom Ibrahimovićem ubile su 30 Srba.²⁷⁵ Za razliku od drugih dijelova Nezavisne Države Hrvatske, gdje je Srbima bilo ponuđeno da pređu u rimokatoličanstvo, u Srebreničkom srezu im je bilo ponuđeno da pređu na islam, i da na taj način spase svoje živote.

U prvoj polovini avgusta, u selu Drinjača, u magaziju zemljoradničke zadruge, nad jednim buretom, ustaše su zaklali nekoliko desetina viđenijih Srba iz Drinjače i okoline. Iako je Drinjača pripadala Zvorničkom srezu, u ovom zločinu su većinom stradali Srbi iz Srebreničkog sreza. Žrtve su natjerane da se skinu, a zatim su dovođeni iznad bureta, gdje su klani dok su ustaše u bure hvatale njihovu krv. Namjera koljača, prema svjedočenjima, bila je da se to bure pošalje kao dar poglavniku Paveliću. Nakon što su ustaničke snage 18. avgusta 1941. oslobodile nakratko Srebrenicu i okolinu, ustanici su ušli u magazin gdje su zatekli stravičan prizor: „Cijela prostorija, pa i plafon, bila je isprskana ljudskom krvlju. Kraj magacina nalazi se jedno oveće otvoreno hrastovo bure, u kome se zateklo oko 150 litara ljudske krvi.“²⁷⁶

²⁷³ За више о страдању Срба у Сребреничком срезу током Првог свјетског рата, погледати: Гојко Маловић, „Неки случајеви нетрпеливости и злочина муслимана према Србима у Сребреничком срезу између два свјетска рата,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку (Сребреница: б.и., 2014)*, 29-33.

²⁷⁴ Радован Пилиповић, „Извештаји српских избеглица из Сребреничког среза 1941-1943. године у Архиву Српске православне цркве,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку (Сребреница: б.и., 2014)*, 49, 51.

²⁷⁵ Драга Мاستиловић, „Покољи Срба у Сребреници у Другом свјетском рату,“ у зборнику радова са шесте међународне конференције *Јасеновац: Геноцид и злочини Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату* (Бања Лука: б.и., 2014), 409-413.

²⁷⁶ Бојан Ђокић, „Покољ у магацину Земљорадничке задруге у Дрињачи 1941. године – над буретом крви,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку (Сребреница: б.и., 2014)*, 37-38.

Dalje ustaške zločine nakratko je spriječilo izbijanje ustanka. U okolini Srebrenice formiran je četnički odred koji je predvodio poručnik Kamenko Jeftić. Ovaj odred je u sadejstvu sa Vlaseničkim četničkim odredom 22. septembra 1941. nakratko oslobodio i Zvornik. Kako gušenje ustanka nije bilo uspješno, njemačka komanda u drugoj polovini januara 1942. pokreće ofanzivu u Podrinju, u kojoj učestvuju 342. i 718. pješadijska divizija. Već 17. januara, dijelovi 342. divizije ulaze u Srebrenicu. Tokom ove ofanzive ustaše su u Podrinju počinile brojne zločine, a preko 5.000 Srba je izbjeglo preko Drine u Srbiju, gdje su našli utočište. Ipak, ova ofanziva nije uspjela da uguši ustanak. Ustanak je posebno bio aktivan u Srednjem Podrinju, oko Srebrenice i Bratunca. Ustanicima se pridružio i Cerski odred jačine oko 1.000 četnika koje je predvodio Dragoslav Račić. Oni su prešli Drinu sa ciljem da spriječe stradanje Srba. Već 3. februara četnici oslobađaju Novu Kasabu. Brojne ustaničke akcije na ovoj teritoriji trajale su sve do prve polovine marta. Ipak početkom 1942. dolazi do jačeg raslojavanja ustanika na partizane i četnike, koje je prerاسlo u međusobne sukobe. Ovo je dodatno oslabilo snagu ustanika. Partizani su sproveli svoju ofanzivu protiv četnika koji su bili pod komandom majora Jezdimira Dangića u periodu od 4. do 20. marta 1942.²⁷⁷ Proleterska udarna grupa (2. proleterska NOU brigada i tri bataljona 1. proleterske NOU brigade), tokom ofanzive razbila je Višegradski, Krajiški, Rogatički, Srebrenički, Vlasenički i Zvornički četnički odred i oslobodila više mjesta (Vlasenicu, Srebrenicu, Bratunac). U Srebrenici, od dijelova razbijenog Srebreničkog četničkog odreda, partizani su formirali Srebrenički narodnooslobodilački dobrovoljački odred.

Nova neprijateljska ofanziva pod nazivom „Trio“ započela je 15. aprila 1942. godine.²⁷⁸ Podijeljeni ustanici nisu bili sposobni pružiti jači i efikasniji otpor. Neposredno prije ove operacije, ustaška „Crna legija“ pod komandom Jure Francetića započinje svoju operaciju čišćenja istočne Bosne. Početkom aprila, „Crna legija“ dolazi u Srebrenički srez. Tokom združene njemačko-ustaške ofanzive, u roku od mjesec dana, izvršen je pokolj srpskog stanovništva prvenstveno nemoćnih, odnosno žena, djece i staraca. Stanovništvo iz Srebrenice se bježeći spojilo sa izbjeglicama sa teritorija Rogatičkog, Vlaseničkog i Kladanjskog sreza. Izbjeglice su pokušale da pređu Drinu. Većinu izbjeglica ustaše su sustigle na Drini i nemilosrdno poubijali. Tačan broj stanovništva koji je tokom aprila i maja stradao na Drini nikad

²⁷⁷ Стефан Станојевић, „Продор Францетићеве Црне легије ка Дрини и покољи у Братуначком и Сребреничком крају у прољеће 1942. године,“ у зборнику радова *Злочини „Црне легије“ 1942-1943. године у источној Босни* (Сребреница: б.и., 2016), 20-23.

²⁷⁸ „Instrukcije komandanta Operativnog štaba Borbene grupe Bader od 10. aprila 1942. potčinjenim nemačko-italijansko-ustaškim jedinicama za preduzimanje i vođenje zajedničkih operacija Trio protiv NOP i DV Jugoslavije u istočnoj Bosni,“ u *Zbornik dokumenata i podataka NOR-a: Knjiga 2: Dokumenti njemačkog Rajha 1942.*, tom 12 (Beograd: б.и., 1976), 285.

nije utvrđen ali se procjene kreću između 4.000 i 6.000 Srba. O ovome je pisao i njemački generalštabni pukovnik Keviš u svom izvještaju:

Prelazak srpskih izbeglica, skoro isključivo žena i dece, preko Drine u Srbiju nije se delimično mogao sprečiti zbog slabo posednute granice na Drini. Hrvatske ustaške i milicijske jedinice poklale su velik broj izbeglica koji su hrlili ka Drini, a delimično ih pobacale u reku. Među onima koji su pobjegli u Srbiju hara glad i pegavi tifus.²⁷⁹

Povlačenjem četničkih, partizanskih i dobrovoljačkih jedinica, koje nisu mogle da se suprotstave ustašama i Nijemcima, nezaštićeni narod bio je prepušten zločinima „Crne legije“, koja je na svom pohodu prema Drini masakrirala zbjegove i stoku, ne ostavljajući gotovo nikoga u životu. U redovima „crnokošuljaša“ bilo je i ustaša muslimana, koji u zvjerstvima nisu zaostajali za Hrvatima. U blizini sela Bjelovac 13. aprila 1942. ustaše su pristigle izbjeglice žene, djecu i starce i tu su pokalali njih nekoliko stotina. Većina leševa je bačena u rijeku Drinu, neke su žrtve tjerane da poluživi skaču u Drinu, gdje ih je čekala sigurna smrt. Izbjeglice koje su već izbjegle u Srbiju ustaše su gađale mitraljeskom i artiljerijskom vatrom. Na samoj rijeci, pogotkom iz minobacača potopljen je čamac u kojem je bilo devetoro djece, šest žena i četiri splavara. Nakon dva dana, oficir, pripadnik Nedićeve državne straže, obišao je obje obale Drine oko sela Bjelovac i izvijestio da je idući uz rijeku nailazio na ostatke iskasapljenih leševa žena i djece, kao i na pse koji su raznosili dijelove tijela. Prema prikupljenim podacima, između 12. i 16. aprila 1942. godine, samo na obali Drine od Zvornika do sela Bjelovca ubijeno je 2.462 lica (isključivo žene, djeca ispod deset godina i starci).²⁸⁰

Odmah nakon ulaska u Srebrenicu, likvidirani su svi Srbi koji nisu izbjegli, zapaljena su i obližnja srpska sela Potočari i Vijogor. Zatim su se na udaru našla i ostala srebrenička sela. Na području Sućeske poubijano je 50 žena, djece i staraca, na području Hranče u selu Zagoni zapaljeno je 17 kuća, a u jednu zapaljenu kuću ubačene su tri žene i jedno dijete staro godinu dana. Ubistva su izvršena i na području sela Sase, Osatica, Crvica i Ratkovići. U Fakovićima je pobijeno oko 200 ljudi, nakon čega su bačeni u dvije jame. U selu Karno likvidiran je sav preostali narod, a nisu pošteđena ni djeca u kolijevci. U selu Skelani ubijeno je 58 Srba. Na području sela Banjevići ustaše su na livadi iz mitraljeza poubijali 100 Srba. Zatim su kroz selo naišli i sve redom poubijali. Ukoliko su u kući zatekli bolesno ili nepokretno lice, nisu ga ubijali

²⁷⁹ „Desetodnevni izveštaj komandujućeg generala i komandanta u Srbiji od 20. aprila 1942. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji, aktivnosti partizana i obostranim gubicima u Srbiji i u Bosni,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 2: Dokumenti njemačkog Rajha 1942.*, tom 12 (Beograd: b.i., 1976), 307.

²⁸⁰ Ђорђе Пилчевић, „Избјеглице у Рачанском срезу 1941. и 1942. години и злочини усташке Црне легије у источној Босни,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку (Сребреница: б.и., 2014)*, 57-58.

već su kuću palili. Na ovaj način ubijeno je oko 60 Srba. Na području Kravica popaljena su sva sela, a zaklano je 111 Srba.²⁸¹ Da bi pomogli u što bržem i efikasnijem izvođenju zločina, „Crnoj legiji“ su vodiči bili lokalni muslimani. Nerijetko suse i oni pridruživali u vršenju zločina. Najstrašnji pokolj u kravičkoj opštini doživjelo je selo Ježeštica, o čemu se u dokumentima Zemaljske komisije kaže sljedeće:

U Ježeštici ustaše su tom prilikom izvršile najveći pokolj po broju žrtava. Ustaše su po danu kupili ljude iz sela, pa su ih noću vodili na potok i tamo klali. Žrtve su prethodno užasno mučili, djevojkama su rezali dojke, ljudima su odsijecali djelove tijela, a zatim bi ih preklali. U tome selu su ustaše poklali ljude u više mahova, te bi uvijek ljude izvodili na razna mjesta kod potoka i tamo izvršili svoje krvavo djelo. U jednom takvom pokolju ostala je slučajno živa samo jedna stara žena od 75 g., koja se sva izbodena od ustaške kame skotrljala u rijeku, pa je živjela još 24 sata i mogla da opiše sam pokolj. U ovome selu ovaj pokolj izvršili su domaće ustaše tzv. legija „Šušnjarska“, kojom su komandovali Mustafa i Atif Ademović iz Šušnjara.²⁸²

Nakon prolaska „Crne legije“, srebrenička sela su gotovo opustjela. Međutim, ni odlazak „Crne legije“ nije zaustavio stradanja sela. Tokom cijele 1942. sela su bila izložena stalnoj torturi muslimanskih milicija. Po zlu je bila posebno čuvena muslimanska jedinica kojom je komandovao Omer Mustafić. Ova jedinica je izvršila brojna klanja, ubijanja, silovanja i pljačku nad preživjelim srebreničkim Srbima.

Novi kotarski predstojnik Nikola Mladenović je nakon ofanzive nastojao da sprovede „politiku unutrašnjeg smirivanja“ koju je pod pritiskom Nijemaca sprovodila NDH. Izdao je naredbu da se ponovo otvore pravoslavne crkve iako u njima nije imao ko da vrši službu. U Srebrenicu i okolinu se vratio jedan broj izbjeglih Srba kojima je garantovana sigurnost. Međutim, ovu politiku nisu sprovodile i muslimanske milicije, koje su, kako smo naveli, i dalje vršile zločine. Međutim, komandant stajaće bojne koja se nalazila u Srebrenici nakon Francetićevog odlaska, natporučnik Josip Kurelac, sa predstojnikom opštine Suljom Hajdarom i komandantom ustaške omladine Verom Franc, spremao je uništenje preostalih Srba.²⁸³ Povod za ove zločine bio je partizanski napad na Srebrenicu 11. juna 1943. Nakon cjelonoćne borbe, partizani su uspjeli da oslobode Srebrenicu, iz koje su se povukli 14. juna bez ikakve borbe. U napušteni grad ušla je bojna kojom je komandovao Kurelec. Odmah je započeto ubijanje srpskog stanovništva „bilo puškom, bilo noževima bilo sjekirom“. Ubijeno je oko 70 Srba,

²⁸¹ Пилчевић, „Избјеглице у Рачанском срезу,“ 60-62.

²⁸² Мاستиловић, „Покољи Срба у Сребреници у Другом свјетском рату,“ 418.

²⁸³ Драга Мاستиловић, „Масакр Срба у Сребреници, Залазју, Брежанима и Витловцу 14. и 15. јуна 1943. године,“ у зборнику радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку (Сребреница: б.и., 2014)*, 68.

predsjednik kotarskog suda Aganović,²⁸⁴ njegova supruga i dvoje djece, kao i jedina preostala jevrejska porodica.²⁸⁵ Ubijani su i muslimani kojima je jedini grijeh bio što su oženjeni Srpkinjama. Nisu pošteđena ni djeca. Dva dijela ove bojne su prošla kroz sela Zalazje i Vitlovac i u tim selima poubijali 105 ljudi, među kojima je bilo žena i djece. Na kraju je u Srebrenicu dovedeno 22 muškarca iz sela Brežani koji su tu poubijani.²⁸⁶

O zločinima u Srebrenici pisao je i lokalni džematski imam reis ulemi u Sarajevu:

Isti dan su naše Ustaše unišili u Srebrenicu i počinili su strašno krvoproliće. Sve Srbkinje žene i djecu su pobili i ono što je bilo muško Srba. Zatim su ubili starješinu suda Aganovića Muhameda i njegovu ženu i djecu te poštanskog pripravnika Džemala P. iz Sarajeva. Iza toga krenuli su u sela da poubijaju ostatak srbskog življa. Srebrenica je opet opljačkana i doživjela je opet golgotu.

U pismu imam konstatuje da neće smjeti ostati u Srebrenici ni on ni njegova porodica „jer će zbog krvoprolića biti odmazda i to samo nad nama muslimanima”.²⁸⁷ Nakon ovih zločina provedena je istraga protiv poručnika Kurelca i njegovih potčinjenih i to pred Vojnim sudom u Sarajevu, a sud u Sarajevu je oslobodio sve okrivljene, iako je vođen veoma obiman istražni postupak i predstavljeni neoborivi dokazi o njihovim zločinima. Tokom 14. i 15. juna 1943. godine u Srebrenici, Zalazju, Brežanima i Vitlovcu pripadnici 29. stajaće djelatne bojne ubili su najmanje 228 osoba. Među žrtvama je bilo osamdesetoro djece starosti od jedne do šesnaest godina.

²⁸⁴ Ријеч је о Мухамеду Агановићу. Његов пунац Живојин Тричковић свједочи о овом злочину: „Том приликом отсело је код мог зета неколико партизана. Ускоро затим наишле су усташе и партизани су се повукли. Кад су усташе наишле, мој зет био је у дворишту са синчићем од седам година. Мајор Корелац, чим га је видео, потеглао је пушку и на месту убио и мог зета и његовог синчића. У томе је изашла моја кћи Злата са малим дететом од тринаест месеци на рукама и викнула 'Зликовци, зашто ми убисте мужа и дете?'. На то је мајор Корелац потеглао пушку и на њу и убио на месту и њу и мало дете. Кад је то чула служавка Ката, која је била у кући са ћеркицом мог зета Цаком, која је имала пет година, она је ухватила исту и потрчала да бежи, али је овај зликовац припуцао и на њих, те служавку Кат убио у руку, а малу Цаку убио на месту. На тај начин овај усташки крвник затро је целу породицу мог зета и кћери и то својом сопственом руком. Значи жртве овог злочина су мој зет Мухамед Агановић, 34 године стар, рођен у Јајцу, вере мухамеданске, Југословен, по занимању судија, отац троје деце. Моја кћи Злата, жена Мухамеда Агановића, стара 31. годину, рођена у Белој Паланци, вере православне, Југословенка. Мој унук Есад, дете од седам година, моја унука Цаца, дете од пет година, моја друга унука од 13 месеци...“ Свједочење Живојина Тричковића, б.д. [без датума], кут. 204, инв. бр. 7186/1, фонд: Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Босна и Херцеговина.

²⁸⁵ Ријеч је о породици зубара Самике Сиона. Убиство ове породице је било стравично. У њихову кућу, праћен усташама, упао је усташки водник Мијо Мијачевић, а затим наредио да зубар, његова супруга Сојка и још двоје дјеце (брат и сестра Монико и Села) полијежу на под, након чега их је живе исјекао сјекиром, прво дјецу и жену, а затим и самог Самику. Мاستиловић, „Масакр Срба у Сребреници, Залазју, Брежанима и Витловцу“, 71-72.

²⁸⁶ „Izvjestaj zapovjedništva Trećeg domobranskog zbora od 27. juna 1943. god. o ustaškim zvjerstvima prema stanovništvu u Srebrenici,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 14: Borbe u Bosni i Hercegovini: Jun 1943*, tom 4 (Beograd: b.i., 1956), 526.

²⁸⁷ Мاستиловић, „Покољи Срба у Сребреници у Другом свјетском рату“, 425-426.

Pojedinačna ili grupna stradanja Srba nastavila su se tokom 1943. i 1944. godine. Posebno su okrutne bile ustaške muslimanske milicije. Najčešće su stradavali Srbi povratnici, koji su pritisnuti glađu pokušavali da obrade svoja imanja. Pojedini dijelovi Srebreničkog sreza su se u ovim godinama nalazili čas u rukama partizana, četnika ili ustaša. Smjenavlasti zaraćenih strana dovodila je do novih stradanja srebreničkih Srba. Situacija se za Srbe dodatno pogoršala kada je na mjesto komandanta jednog dijela „Crne legije“ u istočnoj Bosni došao po zlu čuveni Franjo Sudar. U februaru 1944. njegove ustaše su jedne noći upale u selo Stanatovići i ubili Radišu Simića, njegovu suprugu i troje maloljetne djece. Iste večeri u selu Mlečva zaklana je petočlana porodica Jović, dok su u selu Mandre ubili Obreniju Subašić. Sudareve ustaše su u junu iste godine nakon nekoliko ubistava počinjenih u srebreničkim selima nakon mučenja silovali Vidu Prodanović koja je nedugo nakon ovoga preminula od posljedica zlostavljanja. U selima Opravdići i Brana Bačić zaklano je ili živo spaljeno 80 Srba. Ovaj zločin izvršila je ustaška jedinica pod komandom Muje Omerčevića. Jedno ustaško odjeljenje pod komandom Omera Mustafića je u selu Blažijevići mučilo i ubilo sedam Srba. Skoro da nema sela oko Srebrenice gdje ustaše tokom 1944. nisu izvršili neki veći zločin ili pojedinačno ubistvo.²⁸⁸ Tokom avgusta mjeseca na prostoru Srebreničkog sreza djeluje i 13. SS „Handžar“ divizija. Iako je bilo jasno da će se rat okončati pobjedom Saveznika i propašću Trećeg rajha i njegovih satelita, srebrenički muslimani su i dalje većinom bili protiv partizana odnosno protiv antifašističkih pokreta otpora. Prevažodno što su se u tim jedinicama većinom nalazili Srbi. Tako se u jednom izvještaju 17. narodnooslobodilačke udarne divizije o stanju u Srebreničkom partizanskom odreda kaže: „Ima izgleda da će se Srebrenički odred ojačati i većim dijelom popunjen je do sada Srbima. Karakteristično je da muslimani i dalje zadržavaju svoj pasivan stav i ne stupaju u odred.“²⁸⁹ Situacija se malo poboljšala marta 1945. jer su tada, prema partizanima, „muslimani, usled novonastale situacije u ovom kraju, mnogo su snošljiviji i izlaze nam u susret. Dosada oni su bili krvlju vezani sa ustašama, jer su većinom njihovi sinovi. Prema izjavama pojedinih muslimana ustaše bi se delom i predale, ali se boje odgovornosti“.²⁹⁰ Oslobođanjem Srebrenice 11. januara 1945. od strane Narodnooslobodilačke vojske

²⁸⁸ Мaстилoвић, „Пoкoљи Србa у Срeбрeници у Дрyгoм свјeтскoм рaтy“, 429-431.

²⁸⁹ „Izvještaj Štaba Sedamnaeste NOU divizije od 2. marta 1944. Štabu Trećeg korpusa NOVJ o situaciji na sektoru Srebrenice,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 23: Borbe u Bosni i Hercegovini: Mart 1944.*, tom 4 (Beograd: b.i., 1962), 56.

²⁹⁰ „Izvještaj Štaba Srebreničkog NOP odreda od 17. marta 1945. Štabu 3. korpusa JA o situaciji na prostoru Srebrenica – Bratunac,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 34: Borbe u Bosni i Hercegovini: Mart-maj 1945.*, tom 4 (Beograd: b.i., 1974), 312–313.

Jugoslavije²⁹¹ zlostavljanje i ubijanje Srba je prestalo. Nakon četiri godine krvavog stradanja, preostali srebrenički Srbi su dočekali slobodu.

Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača popisala je u Srebrenici u Drugom svjetskom ratu 2.262 srpske žrtve, koji su ubijeni od ustaša. Od tog broja, njih 1.186 su djeca, žene i starci, a najveći broj njih, 1.115, ubijen je nožem, sjekirom i tupim predmetom.²⁹²

3.5. Aprilski rat 1941.

Prvih godina Drugog svjetskog rata, Vlada Kraljevine Jugoslavije je vodila neutralnu politiku. Međutim, kako je Hitler naumio da Balkan stavi pod svoju kontrolu, ovakva politika viša nije bila moguća. Stavljanjem Balkana pod svoju kontrolu, nacistička Njemačka bi osigurala desni bok svojoj vojsci u predstojećem napadu na Sovjetski Savez (SSSR), samim tim bi bio i onemogućen eventualni britanski prodor. Kraljevska jugoslovenska vlada je prateći razvoj dešavanja u Evropi i osvajanja nacističke Njemačke opravdano očekivala da bi ona mogla biti napadnuta. Zato je tražen način na koji bi se izbjegao potencijalni sukob. Namjesniku knezu Pavlu, Hitler je jasno stavio do znanja da bira ili rat ili pakt. U to vrijeme je Kraljevina Jugoslavija bila već odavno okružena članicama Trojnog pakta. Na britansku pomoć se nije moglo računati. Sve ove okolnosti su dovele do potpisivanja pakta sa Njemačkom. U Beču je 25. martapredsjednik jugoslovenske vlade Dragiša Cvetković potpisao protokol o pristupanju. Iako su uslovi zbog kojih je Kraljevina Jugoslavija pristupila Trojnom paktu bili povoljni (garantovano je da se neće tražiti da Jugoslavija učestvuje u ratnim operacijama, niti će vojne snage Trojnog pakta da prelaze preko teritorije Kraljevine), narod, prvenstveno srpski, nije bio zadovoljan ovom odlukom.²⁹³

Za Srbe, kojima su još uvijek bila svježja velika stradanja iz Prvog svjetskog rata, bilo kakva saradnja sa nacistima je bila neprihvatljiva. Takav duh je vladao i u vojsci. Grupa oficira vazduhoplovstva predvođena generalima Borivojem Mirkovićem i Dušanom Simovićem u noći između 26. i 27. marta 1941. izvela je vojni puč, srušena je vlada Dragiše Cvetkovića, svrgnuto namjesništvo regenta kneza Pavla. Na presto je doveden prestolonasljednik Petar II

²⁹¹ „Izvjешtaš Štaba 27. divizije od 1. februara 1945. Štabu 3. korpusa NOVJ za drugu polovinu januara o dejstvima na prostoru Vlasenica – Han Pijesak – Srebrenica,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 33: Borbe u Bosni i Hercegovini: Feburar 1945.*, tom 4 (Beograd: b.i., 1962), 39.

²⁹² Мaстилoвић, „Пoкoљи Србa у Срeбрeници у Дрyгoм свјeтскoм рaтy,“ 431.

²⁹³ *Ослoбoдилaчки рaт нaрoдa Југoслaвије 1941-1945: Књигa 1: Oд слoмa Крaлјeвинe Југoслaвије дo другoг зaсeдaњa AВNОJ-а* (Beograd: b.i., 1957), 13-15.

Karađorđević, koji je proglašen punoljetnim.²⁹⁴ Premijer Ujedinjenog Kraljevstva ser Vinston Čerčil je reagujući na puč izjavio da je Jugoslavija „našla svoju dušu”.²⁹⁵ SAD su takođe pozdravile događaje u Beogradu.²⁹⁶ Sutradan, 27. marta, širom Kraljevine, a najviše u mjestima gdje su u većini bili Srbi, izbile su demonstracije podrške mladom kralju i novoj vladi. Najčešće su se uzvikivale parole „Bolje grob, nego rob” i „Bolje rat, nego pakt”.²⁹⁷ Ovakav razvoj situacije odložio je planove Adolfa Hitlera o napadu na Sovjetski Savez.

Pažnja je bila usmjerena na Kraljevinu Jugoslaviju, kojoj se želio osvetiti zbog ovog „vjerolomstva”. U noći između 5. i 6. aprila 1941. godine, potpisan je ugovor između Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Kraljevina Jugoslavija je priznala Sovjetski Savez, zauzvrat je poštovana teritorijalna nezavisnost i pravni suverenitet Kraljevine Jugoslavije. Takođe, Sovjetski Savez se obavezao da će u slučaju napada Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju stati na stranu Kraljevine.²⁹⁸

Na događaje od 27. marta Hitler je reagovao krajnje odlučno, sa namjerom da kazni pučiste u Beogradu. Njemački diplomati su ga obavještavali da su događaji u Beogradu imali izrazito srpsko obilježje. U poduhvat kažnjavanja Kraljevine Jugoslavije Hitler je unosio i svoj lični bijes i srbofobiju, naslijeđenu iz Prvog svjetskog rata, ali i želju da obezbijedi mir u pozadini i nadoknadi izgubljeno vrijeme predviđeno za napad na Sovjetski Savez. Novoformirana vlada u Beogradu je odbacila Trojni pakt, bila je sastavljena od britanskih pristalica i vezana za Veliku Britaniju. Osim toga, prijateljstvo između srpskog i grčkog naroda bili su osnova za formiranje južnog fronta prema nacističkoj Njemačkoj. Hitler je odlučio da napadne Kraljevinu Jugoslaviju. Računao je na pomoć Italije, Mađarske i Bugarske u razbijanju Kraljevine Jugoslavije.²⁹⁹ Svaka od ovih zemalja je i ranije ispoljavala teritorijalne pretenzije prema dijelovima Kraljevine Jugoslavije. Pored toga, oslanjali su se i na pomoć separatističkih pokreta (hrvatskog, albanskog i makedonskog), kao i na njemačku, italijansku, mađarsku i bugarsku nacionalnu manjinu koja se nalazila na teritoriji Kraljevine Jugoslavije. Tako je već

²⁹⁴ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 1*, 16.

²⁹⁵ Branko Petranović i Momčilo Zečević, „Vinston Čerčil o 27. martu,” *Jugoslavija 1918–1988: Tematska zbirka dokumenata*, 162.

²⁹⁶ Branko Petranović i Momčilo Zečević, „Ruzveltova poslanica kralju Petru II,” *Jugoslavija 1918–1988: Tematska zbirka dokumenata*, 162.

²⁹⁷ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 1*, 16.

²⁹⁸ Branko Petranović i Momčilo Zečević, „Pakt o prijateljstvu i nenapadanju između SSSR i Kraljevine Jugoslavije,” *Jugoslavija 1918–1988: Tematska zbirka dokumenata*, 459.

²⁹⁹ „Zapisnik sa konferencije o situaciji u Jugoslaviji održane 27. marta 1941. u Operativnom štabu Vermahta sa planom o napadu na nju i njenom munjevitom razbijanju uz pomoć saveznika Italije, Mađarske, Bugarske i Hrvata, koji bi zauzvrat imali teritorijalnu dobit, a Hrvatska autonomiju,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 1.

28. marta fašistički diktator Benito Musolini primio vođu hrvatskog separatističkog pokreta Antu Pavelića, dajući mu potrebne instrukcije. U direktivi načelnika njemačke Vrhovne komande, feldmaršala Vilijema Kajtela, za neprijatelja je proglašena isključivo „srpska vlada”. Takođe, Nijemci su stavljali do znanja da njihova vojska ne dolazi kao neprijatelj Hrvata, Bosanaca (misli se na bosanske i hercegovačke muslimane) i Makedonaca, već kao prijatelj koji će ih zaštititi od „srpskog šovinizma”. Hitler je u dnevnoj zapovijesti govorio sa rasističkim prizvukom o Srbima kao subjektima niže vrijednosti, i pozivao Nijemce da budu hrabri kao njihovi očevi koji su se pod maršalom Makenzenom borili u jesen 1915. na srpskom tlu.

Napad nacističke Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju (paralelno je napadnuta i Grčka) započeo je u noći između 5. i 6. aprila, zauzimanjem Sipa na Dunavu. U zoru 6. aprila 1941. bombardovan je Beograd. Tokom bombardovanja poginulo je više hiljada civila (procjene se kreću od 2.000 do 4.000) jer su sistematski gađane stambene četvrti i civilni objekti. Porušena je i Narodna biblioteka Srbije u kojoj je izgorjela bibliotečka građa od neprocjenjive vrijednosti. Napadnuti su i veći gradovi poput Niša, Leskovca, Kragujevca, Novog Sada, Sarajeva, Mostara, Banje Luke... Ciljevi su bili precizno pogađani najviše zahvaljujući mreži folksdojčera, ali i prebjegu iz Jugoslovenskog kraljevskog ratnog vazduhoplovstva (JKRV) kapetanu Vladimiru Krenu (koji će kasnije postati pripadnik ratnog vazduhoplovstva Nezavisne Države Hrvatske), koji je dostavio planove rasporeda vazduhoplovstva u cijeloj zemlji. Poseban doprinos odbrani dala je Prva vazduhoplovna lovačka brigada JKRV, čiji su se pripadnici iznad Beograda sukobili sa nacističkom avijacijom. Jugoslovenska vlada je izdala proklamaciju o početku rata sa Njemačkom i odluku o opštoj mobilizaciji. Očigledno suviše kasno. Koordinisanim napadima iz više pravaca njemačke, italijanske, mađarske i bugarske trupe su za nekoliko dana slomile odbrambenu moć Kraljevine Jugoslavije.³⁰⁰

Paralelno sa vojničkim slomom, tekla je i kriza jugoslovenske vlade na čijem se čelu nalazio Dušan Simović. Srpski ministri su krivili Hrvate za poraz Jugoslovenske vojske. Hrvatski ministri predvođeni Vlatkom Mačekom napuštaju vladu 8. aprila. Vladu je napustio i lider muslimana Džafer Kulenović. Na sjednici vlade 13. aprila 1941. na Palama kod Sarajeva odlučeno je da se radi sigurnosti vlada evakuiše za Nikšić. Na poslednjoj sjednici vlade u Nikšiću, odlučeno je da Jugoslavija neće kapitulirati kao država, odnosno da će kapitulirati samo vojska, dok vlada i kralj odlaze u inostranstvo da bi nastavili borbu. Kralj i vlada su narednog

³⁰⁰ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 1*, 97-101. Petar V. Brajović Đuro, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu* (Beograd: b.i., 1986), 33.

dana odletjeli iz zemlje, preko Grčke, za Jerusalim. Iz Jerusalima se vlada prebacila za London.³⁰¹

Iako potpuno vojnički slomljeni, pojedini vojnici i oficiri nisu pokazivali težnju za kapitulacijom i nastavili su da vode borbu. Na više mjesta, pripadnici ostataka jedinica Jugoslovenske vojske koji su izbjegli zarobljavanje samoinicijativno su pružili otpor. Načelnik Operativnog odeljenja 2. armije pukovnik Dragoljub Mihailović je izbjegao zarobljavanje u Sarajevu i, vodeći borbe sa Nijemcima, probijao se prema Doboju. Zastava 41. pješadijskog puka u Osijeku, koju je narednik Boža Petrović ponio sa sobom, postala je zastava Jugoslovenske vojske u otadžbini, nacionalnog pokreta otpora.

Prema istraživanjima Velimira Terzića, zarobljeno je preko 398.000 oficira, podoficira i vojnika Kraljevine Jugoslavije. U suštini, pravi zarobljenici bili su Srbi (oko 90% svih zarobljenika), dio Slovenaca i svi oni za koje su okupacione vlasti imale saznanja da su jugoslovenski orijentisani. Nakon oslobađanja raznih kategorija zarobljenika, posebno Hrvata kao građana novouspostavljene NDH, u zarobljeničke logore je internirano oko 210.000 oficira i vojnika.³⁰²

Opunomoćenici Vrhovne komande jugoslovenske vlade, bivši ministar spoljnih poslova Aleksandar Cincar Marković i general Radivoje Janković, potpisali su u zgradi čehoslovačke ambasade u Beogradu akt o kapitulaciji oružanih snaga Kraljevine Jugoslavije, koji im je izdiktirao njemački komandant general Maksimilijan fon Vajks. Treći rajh je nametnuo bezuslovnu, potpunu, neograničenu kapitulaciju, Jugoslovenska vojska je uglavnom odvedena u zarobljeništvo, a zemlja je podijeljena između Nemačke, Italije, Mađarske i Bugarske. Jugoslovenska ratna mornarica pripala je Italiji.³⁰³

3.6. Podjela Jugoslavije

Odmah nakon okupacije, teritorija Kraljevine Jugoslavije podijeljena je između Njemačke, Bugarske, Mađarske i Italije. Na centralnom dijelu teritorije Kraljevine Jugoslavije formirana je NDH, koja je obuhvatala teritorije Hrvatske, Slavonije, Dalmacije (bez dijela morske obale), Bosnu, Hercegovinu i dio Srema sa Zemunom. Vlast u NDH predana je pripadnicima ustaškog pokreta. Sama teritorija Kraljevine bila je podijeljena na interesne sfere

³⁰¹ Velimir Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije: Uzroci i posledice poraza: Knjiga 2* (Beograd: b.i., 1983), 472.

³⁰² Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije: Uzroci i posledice poraza: Knjiga 2*, 472.

³⁰³ Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije: Uzroci i posledice poraza: Knjiga 2*, 462-465.

nacističke Njemačke i fašističke Italije. Demarkaciona linija se protezala uglavnom pravcem između Siska i Karlovca, zatim na liniji Bosanski Novi – Sanski Most – Mrkonjić Grad – Donji Vakuf – Sarajevo – Ustiprača pa preko Goražda na Lim prema Prištini i na kraju Vranje. Ova linija je konačno ustaljena tek drugom polovinom maja, i ostala je na važnosti sve do kapitulacije Italije, 8. septembra 1943, kada su njemačke oružane snage preuzele cjelokupnu okupacionu vlast na jugoslovenskoj državnoj teritoriji.³⁰⁴

3.7. NDH i genocid

Još tokom aprilskog rata, dijelovi hrvatske elite su podsticali hrvatski narod da dezertiraju i vrše napade na Jugoslovensku kraljevsku vojsku i da ne pružaju otpor njemačkoj vojnoj sili. U ovome se najviše isticala Rimokatolička crkva u Hrvatskoj i Čista katolička akcija. Šef kabineta hrvatskog bana (koji je sa vladom napustio zemlju) je izašao da dočeka njemačku vojsku pred Zagrebom. Već u Aprilskom ratu počinju prva hapšenja i likvidacije Srba i Jevreja. Nezavisna Država Hrvatska proglašena je 10. aprila 1941.³⁰⁵ Prvi ustaški odred formiran je samo dan nakon toga u Zagrebu, a uskoro će u Zagreb doći (15. aprila) i Ante Pavelić i oko 300 ustaša koje su prije rata obučavani u kampovima u Kraljevini Italiji. Većina hrvatskog naroda povela se za svojom crkvom. Novoformirana hrvatska država oslonac je našla i u oružanim formacijama Hrvatske seljačke stranke.³⁰⁶ Sveukupno gledano, slom jugoslovenske države bio je trijumf hrvatskog separatizma.

³⁰⁴ Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije; Uzroci i posljedice poraza: Knjiga 2*, 547-560.

³⁰⁵ „Proglas Slavka Kvaternika od 10. aprila 1941. o uspostavljanju kvislinške Nezavisne Države Hrvatske,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 6.

³⁰⁶ „Proglasi Kvaternika i Mačeka povodom proglašenja NDH 10 travnja 1941 godine,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu: Borbe u Hrvatskoj: Knjiga 1: Godina 1941.*, tom 5 (Beograd: b.i. 1952), 497.

Pavelić je 16. aprila 1941. izdao odredbu o imenovanju prve Hrvatske državne vlade.³⁰⁷ NDH su priznale Njemačka³⁰⁸ i Italija, kao i sve satelitske države. NDH se izgrađivala po uzoru na već postojeće fašističke sisteme. Po uzoru na nekadašnje uređenje Hrvatske u okviru Habzburške monarhije, cjelokupna teritorija NDH podijeljena je na 22 velike župe, na čelu sa velikim županima.³⁰⁹ Veliki župani su, kao povjerenici vlade, reprezentovali vrhovnu državnu vlast u svojim župama. U organizacionom pogledu, ustaška vlast je bila uspostavljena na principima stroge parlamentarne hijerarhije sa poglavnikom na čelu. Poglavnik se nalazi na čelu Glavnog ustaškog stana, najviše ustanove pokreta, koju sačinjavaju doglavnici i glavni pobočnici.³¹⁰ Odlukom „o uskladbi ustaške organizacije sa državnim vlastima” od 29. aprila 1941, ustašama je povjerena organizacija cjelokupne državne vlasti. Za učvršćivanje svoje vlasti, ustaše su iskoristile autoritet hrvatske katoličke crkve.³¹¹ Podrška najviših predstavnika katoličke crkve u Hrvatskoj, kao i učestvovanje jednog dijela sveštenstva u ustaškoj vlasti, davala je toj vlasti legitimitet u očima javnosti.

Pravo na teritoriju koju je dobila, NDH je zasnivala na istorijskim i nacionalnim pravima, što nije imalo istorijskog osnova. Prema italijanskim izvorima, u NDH je živjelo 4.800.000 Hrvata (rimokatolika i muslimana), a Srba 1.850.000 hiljada. Od toga, na prostorima Bosne i Hercegovine živjelo je 830.000 Srba (oko 44%), 620.000 muslimana (31%) i Hrvata

³⁰⁷ Pavelić je imao funkciju predsjednika vlade i ministra vanjskih poslova. Za potpredsjednika vlade imenovan je dr Osman Kulenović, kao predstavnik muslimana; za zamjenika poglavnika i zapovjednika vojske i ministra Hrvatskog domobranstva, imenovan je Slavko Kvaternik; ministar pravosuđa bio je dr Mirko Puk; ministar unutrašnjih poslova dr Andrija Artuković; ministar zdravlja Ivan Petrić; ministar narodnog gospodarstva Lovro Sušić; ministar bogoslovja i nastave doktor Mile Budak; ministar šuma i ruda Ivića Frković; ministar udruge Jozo Dumančić; ministar zakonodavnog povjerenstva Milovan Janić. Poslije prve rekonstrukcije vlade, njen sastav početkom 1942. bio je sljedeći: dr Čafer Kulenović, potpredsjednik, dr Mladen Lorković ministar inostranih poslova, doglavnik Slavko Kvaternik ministar domobranstva, dr Mirko Puk ministar pravosuđa i bogoslovja, dr Andrija Artuković, ministar unutrašnjih poslova, dr Vladimir Košak, rizničar, inž. Hilmića Bešlić ministar prometa i javnih radova, dr Ivo Petrić ministar zdravstva, Josip Dumančić ministar seljačkog gospodarstva, dr Dragutin Tot ministar obrta, veleobrta i trgovine, inž. Ivića Frković ministar šumarstva i rudarstva, dr Lovro Sušić ministar udruge, dr Milovan Janić ministar pri predsjedništvu vlade. Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945* (Zagreb: b.i., 1977), 80.

³⁰⁸ „Telegram Adolfa Hitlera od 15. aprila 1941. dr Anti Paveliću, kojim mu zahvaljuje za njegov i telegram generala Kvaternika i priznaje NDH od strane Nemačkog Rajha,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 15.

³⁰⁹ Posebnom odredbom 10. juna 1941. formirane su sljedeće Velike župe: Барања, Билогора, Брибир–Сидрага, Дубрава, Плива–Рама, Хум, Крбава–Псат, Лашва–Глаж, Лика–Гацка, Ливац–Запоња, Модруш, Покупје, Посавје, Пригорје, Сана–Лука, Усори–Сори, Винодол–Подгорје, Врхбосна, Вука и Загорје. Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, 101.

³¹⁰ Doglavnika je bilo dvanaest, a poglavnik pobочника седам (ови бројеви имају своје историјско значење; дванаест doglavnika је успомена на дванаест хрватских племена које је довело, по предању, петоро браће и двије сестре и стога има седам poglavnik pobочника). Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, 106.

³¹¹ Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, 100.

440.000 (23%).³¹² Njemački izvori daju procjenu da u NDH živi 3. 300 000 Hrvata, Srba 2. 200 000 i muslimana 800 000.³¹³ Vojni izaslanik Njemačke u NDH general fon Horsternau daje možda i najrealniju procjenu po kojoj je u NDH živjelo 3.069.000 Hrvata (50,78%), Srba 1.847.000 (30,56%) i muslimana 717.000 (11,86%).³¹⁴ Ostatak su predstavljale nacionalne manjine, od kojih je najbrojnija bila njemačka. Rukovodstvo NDH je svoje planove o stvaranju hrvatskog nacionalnog prostora temeljilo samo na jednoj činjenici – uništenju srpskog naroda. Ustaški pokret, čija je okosnica državnog programa po uzoru na naciste bila „Jedan narod, jedna zemlja, jedan vođa”, predviđao je prije svega istrebljenje Srba, a zatim Jevreja i Roma³¹⁵ na teritoriji NDH, u cilju stvaranja „čistog hrvatskog prostora” radi egzistencije „čiste hrvatske nacije”. Smatrali su da je nastupio povoljan momenat da se srpsko pitanje riješi jednom zauvijek. Država je formulisala cilj: da se jedan dio Srba pobije, jedan dio prevede u rimokatoličku vjeru, a treći protjera u Srbiju.³¹⁶

Za postignuće ovog političkog cilja, redovna administrativna sredstva bila su neefikasna. Hrvatska državna vlast je odmah, u prvim mjesecima svoga postojanja, pristupila primjeni serije najoštrijih prinudnih mjera. Donesen je cijeli niz zakonskih odredbi i naredbi koje su Srbe materijalno i politički-pravno obespravili i stavili ih van zakona. Na ovaj način, ustaški projekat genocida protiv Srba dobio je legalizaciju u očima javnosti. Već prvog dana po proglašenju NDH, donesena je naredba po kojoj je zabranjeno upisivanje pravoslavaca na univerzitet, osim ako su se odrekli pravoslavlja prije 10. aprila 1941. godine. Uskoro je donesena odredba o ograničenju kretanja Srba i Jevreja.³¹⁷ Najava terora i zločina bio je tekst „Zakonske odredbe za

³¹² Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, том 1 (Београд: б.и., 2008), 240.

³¹³ Igor Vuković, „Poredak zločina – krivično pravo Nezavisne države Hrvatske,” u zborniku radova *Pravni poredak Nezavisne države Hrvatske*, prir. Boris Begović i Zoran S. Mirković (Beograd: б.и., 2018), 177.

³¹⁴ Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:241.

³¹⁵ Роми су за усташе били безвриједни људски материјал, да на њега није било потребно трошити пуно ријечи. За НДХ је уништење Цигана било толико природна ствар, нешто што се подразумијева. За њих су већ у првим данима издаване наредбе о ликвидацији. На интервенцију муслиманских вјерских вођа и политичара, од прогона су били изузети једино Цигани муслиманске вјероисповијести. Они су називани бијелим Циганима. Ипак, на терену се често дешавало да без обзира на вјерску припадност буду ликвидирани или пребачени у логор смрти Јасеновац, гдје су ликвидирани.

³¹⁶ Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:372.

³¹⁷ Према Јеврејима примијењен је нарочит режим који је имао за циљ да их потпуно истријеби и доведе до физичке и економске пропасти. Одређено је обавезно пријављивање Јевреја. Они суморали носити жуте траке око руке, које су сами морали набавити и платити. Јеврејским радњама забрањен је рад и постављени су имодређени комесари. Вршена је свакодневна пљачка јеврејских предузећа и кућа. Забрањена им је посјета кафанама, а на пијацусу смјели изаћи тек после 9 сати прије подне, када више није билоничег да се купи. У септембру 1941. године почела је апропријација јеврејске имовине без накнаде. „Naredba ministra unutrašnjih poslova od 4. juna 1941. o promeni židovskih prezimena i označivanju Židova i židovskih tvrtki,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, том 1 (Beograd: б.и., 1993), 74. „Zakonska odredba poglavnika od 5. juna 1941. o obaveznoj prijavi židovske imovine i židovskih preduzeća,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u*

odbranu naroda i države” od 17. aprila 1941. godine. On je predstavljao temelj genocidnog normiranja u NDH. U odredbi je predviđena smrtna kazna za zločin veleizdaje, ali šta pojam obuhvata nije objašnjeno, pa je ostavljeno prijekim sudovima da ih tumače po svom nahođenju.³¹⁸ Uslijedila je i zabrana pisanja ćirilicom,³¹⁹ zatim ukidanje svih srpskih vjerskih i narodnih škola i zabavišta.³²⁰ Srbima i Jevrejima je zabranjeno da se služe trotoarom. Srbi u NDH nisu mogli biti državljani već samo državni pripadnici.³²¹ Takođe, po ugledu na Jevreje, bili su dužni nositi traku (bijelu, plavu, žutu) sa slovom P (pravoslavac), ili crvenu na kojoj je pisalo Srbin.³²²

U gradovima se često mogao vidjeti istaknut natpis koji je zabranjivao ulaz u javne prostore Srbima, Jevrejima i psima. Po ugledu na nacističko zakonodavstvo, donijete su: „Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti” od 30. aprila 1941³²³ i „Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda”.³²⁴ Na osnovu tih odredbi, omogućeno je vršenje zločina prema Srbima i Jevrejima i to tako da sve što se vrši ne predstavlja akt pojedinca, nego određen sistem, čije je izvršenje dirigovano od vrha. Srbi i Jevreji su otpuštani sa posla, zabranjeno im je sudjelovanje u javnom i kulturnom životu. Ustaška vlast 18. jula 1941. donosi naredbu po kojoj se zabranjuje naziv „Srpska pravoslavna vjera” i da se umjesto toga koristi naziv „grčko-istočna vjera”. Ovo nije bio prvi zakon koji se ticao pravoslavne vjere. Još 3. maja 1941, donijeta

Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941., tom 1, 81.

³¹⁸ „Zakonska odredba poglavnika od 17. aprila 1941 za odbranu naroda i države,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941., tom 1, 16.*

³¹⁹ „Zakonska odredba poglavnika od 25. aprila 1941. o zabrani upotrebe ćirilice na celoj teritoriji NDH,” u *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu,*“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941., tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 16.* „Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova od 25. aprila 1941. za sprovođenje zakonske odredbe o zabrani ćirilice na celoj teritoriji NDH,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941., tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 17.*

³²⁰ „Odluka ministra bogoštovlja i nastave od 14. juna 1941. o ukidanju svih srpsko-konfesionalnih pučkih škola i zabavišta,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941., tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 104.*

³²¹ „Zakonska odredba poglavnika od 30. aprila 1941. o državljanstvu pripadnika NDH,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941., tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 22.*

³²² „Naredba Ustaškog stana Požega od 12. maja 1941. Općinskom poglavarstvu Velika da pravoslavci moraju na levoj ruci nositi belu traku sa latiničnim natpisom „pravoslavac,”“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941., tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 44.*

³²³ „Zakonska odredba poglavnika od 30. aprila 1941. o rasnoj pripadnosti žitelja NDH,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941., tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 23.*

³²⁴ „Zakonska odredba poglavnika od 30. aprila 1941. o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941., tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 62.*

je Zakonska odredba o prelasku iz jedne vjere u drugu.³²⁵ Iza ovog zakona se skrivala masovna akcija vlasti i crkve za prevođenje Srba na rimokatoličanstvo. Rimokatolička crkva je ovu odredbu, kao i sve druge, u potpunosti prihvatila i unijela je u svoja interna prava.³²⁶ Rimokatolička crkva je prihvatila ustaški režim kao državni poredak i dala legalnost ustaškoj vladi NDH.

Tako je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac požurio da Kvaterniku čestita proglašenje NDH već 12. aprila, Antu Pavelića je zvanično posetio 16. aprila, a zatim je usvom dvoru priredio svečani prijem u čast ustaša emigranata – povratnika. Ubrzo su ti Stepinčevi simbolični postupci dobili i zvaničnu formu. U poslanici od 28. aprila 1941. godine, on se obraća čitavom sveštenstvu u NDH „kao predstavnik crkve“, s pozivom „na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH“. U njoj naglašava: „Poznavajući muževe koji danas upravljaju sudbinom hrvatskog naroda, mi smoduboko uvjereni, da će naš rad naići na puno razumijevanje i pomoć. Mi vjerujemo i očekujemo, da će Crkva u uskrslj Državi Hrvatskoj moći u punoj slobodi naviještati neoborive principe vječne Istine i Pravde.“ Izražavajući vjeru u božje providenja Pavelića „napuni duhom mudrosti, kako bi uzvišenu i toliko odgovornu službu vršio Bogu na čast i narodu na spas u pravdi i istini“, Stepinac je potom pozvao sveštenstvo da ispuni „svoju dužnost prema mladoj državi Hrvatskoj“.³²⁷ Mnogi rimokatolički sveštenici su se uključili u vršenje terora nad Srbima.

Tako je župnik Mate Moguš izjavio: „Dosad smo za katoličku vjeru radili molitvenikom i krstom, a sada je došlo vrijeme da radimo puškom i revolverom.“³²⁸ Fra Dionisije Juričev na jednom skupu govorio je:

U ovoj zemlji ne može više niko da živi osim Hrvata, jer ovo je zemlja Hrvatska, a tko se neće pokrstiti, mi znademo šta i kuda ćemo s njim. Ja sam u ovim gore krajevima davao očistiti od pileta do starca, a ako bude potreba, učinit ću to i ovdje jep danas nije grehota ubiti ni malo dijete u kolijevci koje smeta našem ustaškom pokretu. Nemojte misliti što sam ja u svjećeničkoj odopi, ali da znate da ja kada je potrebno uzmem strojnicu usvoje ruke i tamanim sve što je protiv ustaške vlasti i države.³²⁹

³²⁵ „Zakonska odredba poglavnika od 3. maja 1941. o prelasku iz jedne vere u drugu,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 27.

³²⁶ „Objava duhovnog stola u Zagrebu od 9. maja 1941. o primanju inoveraca u katoličku crkvu,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 31.

³²⁷ Tanasije Marinković, „„Takozvana“ Nezavisna država Hrvatska“ u zborniku radova *Pravni poredak Nezavisne države Hrvatske*, prir. Boris Begović i Zoran S. Mirković (Beograd: b.i., 2018), 92.

³²⁸ Viktor Novak, *Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Beograd: b.i., 1986), 610.

³²⁹ Аврамов, Геноцид у Југославију, 1941–1945, 1991 ..., 1:370.

Aktivnost rimokatoličkog sveštenstva nije se samo zaustavila na podsticanju, mnogi su sveštenici direktno učestvovali u zločinima nad srpskim narodom. U zločinima su se naročito isticali: Dragutin Kamber,³³⁰ Fra Miroslav Filipović Majstorović,³³¹ fra Zovko Lipovac i Zovko Čulina, velečasni Zvonimir Brekalo, Božo Šimleša, don Ilija Tomas, fra Srećko Perić, Antun Đurić Antun i drugi. I prije omasovljenog pokolja nad Srbima, započelo se sa uništavanjem hramova ili su oni postajali rimokatolički hramovi. Kao što vidimo, cilj je bio razoriti kulturni, duhovni i nacionalni identitet Srba, Jevreja i Cigana jer su, prema novom poretku, pripadali društveno i mentalno inferiornijim kategorijama. Tokom rata posebno je stradalo sveštenstvo SPC. Prema Izveštaju Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve iz 1947. godine, ustaše (i drugi hrvatski organi i postrojbe) ubili su 171 srpskog sveštenika. Među ubijenima su i arhijereji: mitropolit dabrobosanski Petar (Zimonjić), episkop banjalučki Platon (Jovanović), episkop gornjokarlovački Sava (Trlajić), dok je mitropolit zagrebački Dositej (Vasić) umro od posljedica ustaškog zlostavljanja. Samo u kompleksu gospićke grupe logora ubijen je, prema istraživanju Đure Zatezala, 71 sveštenik Srpske pravoslavne crkve, među njima i dvojica vladika. Istraživači navode da je srušeno oko 450, a oštećeno oko 800 srpskih hramova.³³² Voljom vlasti NDH, osnovana je 1942. godine „Hrvatska pravoslavna crkva“

Sav ovaj proces dehumanizacije žrtava bio je praćen jakom propagandom koja je bila institucionalizovana. Propagandom je rukovodio Ured za promidžbu Glavnog ustaškog stana. Preko radija, dnevne štampe, plakata konstantno je govoreno protiv Srba, Jevreja i Roma. Ponavljalo se da u „Hrvatskoj ne može biti ni Srba ni pravoslavaca“. Narod je pozivan na obračun sa neprijateljima države i hrvatskog naroda. Na javnim skupovima predstavnici sistema i Rimokatoličke crkve, uspostavljajući neposredan odnos sa narodom, pozivali su na istrebljenje Srba i Jevreja.³³³ Kampanja se svodila na poruku koja glasi da dok je Srba i Jevreja, za Hrvate

³³⁰ Усташки повјереник за срез Добој наредио је масовна хапшења и ликвидације Срба у добојском срезу. Novak, *Magnum crimen*, 754-755.

³³¹ Учествовао у организацији и извршењу злочина над Србима у селима Дракулић, Шарговац и Мотике код Бање Луке. Једно вријеме је био и командант логора смрти Јасеновац.

³³² Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској* (Београд: б.и., 2016), стр. 6.

³³³ Генерални секретар Председништва владе проф. Александар Зајц поставио је проблем на шири план, изјавивши: „јидовско-српска, капиталистичко-демократска фронта мора заувјек нестати из цијелог свијета, па и из наше Хрватске.“ Католички свештеник Фрањо Калик позвао је народ да престане са „глупим“ учењем да се против зла може борити у рукавицама, „на фин, отмјен начин“, већ спремношћу на обрачун „јаком руком“. У Вуковару је Миле Будак 8. Јуна 1941. назвао Србе „дотепенцима с истока“ и додао: „Нека знају да је наша лозинка: Или се поклони, или уклони.“ Др Мирко Пук, на збору у Крижевцима 6. јула 1941. назвао је Србе „пљачкашима, талогом и смећем Балкана“ које треба одстранити. Др Младен Лорковић био је категоричан у Доњем Михољцу 27. јула 1941, стављајући задатак хрватском народу да „очисти“ своју земљу, „од оних елемената који су за тај народ несрећа, који су му туђи и страни, који том народу затварају његове здраве снаге“. А то су Срби и Жидови. „Др Милован Занић, предсједник Усташког законодавног повереништва, на великој јавној усташкој скупштини у Новој Градишци, одржаној

nema opstanka. I namjera da se ova dva naroda fizički unište uopšte nije bila sakrивана, naprotiv, to je predstavljano kao jedino i najpoželjnije rješenje. Stvorena je klima u kojoj je bilo olakšano vršenje kolektivnog zločina. Za razliku od nacističke Njemačke, koja je formirala industrijski sistem bezličnog ubijanja, gdje je dželat u većini slučajeva bio bez odnosa sa žrtvom, kod ustaša je bilo drugačije. Ubistva su često praćena sadističkim mučenjem i izživljavanjem.

Genocid u NDH bio je u prvom redu sastavni dio državne politike, u čiju su realizaciju bile uključene različite grane državne mašinerije, sa hiljadama profesionalaca različitog profila. Na popisu budućih žrtava, odvođenju u sabirne centre, oduzimanju imovine i nizu drugih „tehničkih” poslova bio je angažovan ogroman birokratski aparat. Hrvatska željeznica i ostala saobraćajna sredstva imali su veliku ulogu u deportaciji žrtava na određeno mjesto egzekucije. Završni čin, oduzimanje života, bio je privilegija ljudi najodanijih ustaškoj stvari.

Prva sistemska mjera koju su ustaše primjenjivale protiv Srba u NDH, radi stvaranja čistog životnog prostora, bilo je prisiljavanje Srba da napuštaju svoja ognjišta i da napuste teritorije na kojima su vijekovima živjeli. Povod ustašama za ovakav vid djelovanja dali su Nijemci koji su vršili deportaciju Slovenaca sa teritorija Možičke doline, Štajerske i Gorenjske. Cilj je bio da se ovi prostori germanizuju. Treći rajh je prvobitno želio da Slovence iseli u Srbiju, što je djelomično i urađeno. Pored raznih poteškoća, sprovođenje ovog plana omeo je ustanak koji je srpski narod podigao kao odgovor na ustaški teror kojem je bio izložen. Zbog ovakvih okolnosti, javila se ideja da se Slovenci iseljavaju na teritoriju NDH, dok bi sa teritorije NDH u Srbiju bio deportovan približan broj Srba. Tako su se njemački planovi o germanizaciji dijelova Slovenije koji su ušli u sastav Trećeg rajha poklopili sa ustaškim planovima o stvaranju čistog životnog prostora za hrvatsku naciju. Program masovnog iseljavanja Srba bio je utvrđen na Konferenciji njemačkih i ustaških vlasti u Zagrebu 4. juna 1941. godine. Prema sporazumu koji je postignut, vlasti NDH su prihvatile da se na njihovoj teritoriji naseli oko 170.000 Slovenaca, a da se iz NDH iseli približno isti broj Srba u okupiranu Srbiju. Iseljavanje stanovništva trebalo je da se realizuje u periodu od 7. juna do 31. oktobra 1941. godine, u tri etape.³³⁴

1. juna 1941, rekao je pred cijelim skupom: „Ово има бити земља Хрвата и никога другог и нема те методе коју ми нећемо као усташе употребити да начинимо ову земљу збиља хрватском и да је очистимо од Срба, који су нас стотине година угрожавали и који би нас угрозили првом згодом. Ми то не тајимо, то је политика ове државе и то кад извршимо, извршит ћемо само оно што пише у усташким начелима...” Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:316.

³³⁴ „Zapisnik sa sednice nemačkog poslanstva u Zagrebu održane 4. juna 1941. pod vodstvom poslanika Kašea u vezi sa preseljavanjem Slovenaca iz Rajha u Hrvatsku i Srbiju, odnosno Srba iz Hrvatske u Srbiju”, u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 78. Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, 2. dopunjeno izdanje (Zagreb: b.i., 2002), 181.

Već 7. juna 1941. godine, ustaše su izdale naredbu kojom se pozivaju svi Srbi naseljeni na područje NDH poslije 1. januara 1900. godine, kao i njihovi potomci, ma kog zvanja bili, da se u roku od 10 dana prijave vlastima u mjestu svog boravka, radi iseljavanja u Srbiju.³³⁵ Svi oni koji se ne bi odazvali ovom pozivu su smatrani ratnim zarobljenicima. Za sprovođenje sporazuma ustaše su formirale „Državno ravnateljstvo za ponovu” (srpska ponova).³³⁶ Na čelu Ravnateljstva nalazio se Josip Ražanović. Zadaci ovog ravnateljstva bili su da skuplja sve potrebne podatke o osobama koje treba iseliti i o tome da izdaje posebne odluke i da ih izvršava, a preuzimalo je svu pokretnu i nepokretnu imovinu iseljenih osoba „koju predaje Zavodu za kolonizaciju”, obavlja i poslove oko useljavanja i smještaja useljenika (Slovenaca). Pod upravom ovog ravnateljstva nalazila se čitava teritorija NDH. Za privremeni smještaj lica određenih za iseljenje osnivana su sabirališta i logori. Ustaške vlasti određivale su ko će biti upućen u ove logore. Nakon odvođenja većeg broja ljudi u sabirališta, oni su otpremani u sabirne logore, a odatle u Srbiju. Najveći sabirni logori nalazili su se u Capragu kod Siska, Bjelovaru, Slavonskoj Požegi i Zagrebu.

Iseljavanje srpskog stanovništva trebalo je da bude organizovano, ali je često dobijalo oblik hajke i prisiljavanja ovog stanovništva da bježi iz zemlje. Na osnovu odluke Ravnateljstva za ponovu, vršena su hapšenja i odvođenja ljudi. Tokom sprovođenja, ustaše su vršile brojna zlostavljanja Srba. Deportirani su bili izloženi svim svirepostima, od batinanja do ubijanja. Tokom sprovođenja akcije iseljavanja, ustaše su prebacile veliki broj Srba u Srbiju. Iseljenici su prisilno prebacivani na prelazima Badovinci, Salaš Crnobarski, Crna Bara, Ravnje, Zasavica i Mala Mitrovica. Ovakvo nekontrolisano prebacivanje izazvalo je brojne proteste Nijemaca koji nisu imali kontrolu nad ovakvim preseljavanjem, posebno jer je Srbija zahvaćena narodnim ustankom, pa su izbjeglice u takvoj situaciji mogle biti novi faktor u širenju otpora njemačkom okupatoru. Jedan predstavnik njemačkih okupacionih vlasti je opisao stanje srpskih izbjeglica: „Ovdje dolaze hiljade i desetine hiljada izbjeglica koje su ustaše otjerale iz Hrvatske, izgladnjeli i premlaćeni. Velikoj većini je prigodom prelaza granice sve oduzeto, pa čak i cipele. Ustaše, kao i više vlasti koje su ovo padile, za mene su još niže od boljševika”. Novim pregovorima u

³³⁵ „Naredba ministra unutrašnjih poslova od 7. juna 1941. o obaveznoj prijavi Srbijanaca,” u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 93–94. „Oglas Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu kojim se pozivaju svi „Srbijanci” u gradu Zagrebu da se prijave kod tog ravnateljstva,” u *Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.: Knjiga 1: Ožujak – prosinac 1941.* (Zagreb: b.i., 1981), 60–61.

³³⁶ „Zakonska odredba poglavnika od 24. juna 1941. o osnivanju Državnog ravnateljstva za ponovu, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 133.

julu 1941, između predstavnika Trećeg rajha i NDH, dogovoreno je da jedina prelazna stanica bude Zemun. Ovim se željelo onemogućiti ilegalno prebacivanje Srba u Srbiju. Broj izbjeglica u Srbiji je stalno rastao. U Srbiji je formiran Komesarijat za izbjeglice koji je vodio Tomo Maksimović. Iseljavanje Srba završeno je prije predviđenog roka. Ukupno su bila organizovana trideset i dva transporta srpskog stanovništva, podijeljena u četiri etape. Prema podacima Komesarijata za izbjeglice u Beogradu, krajem septembra 1941. godine, broj izbjeglica iz NDH bio je oko 200.000. Ukupan broj izbjeglica, iz NDH i Slovenije, registrovanih u Srbiji 1943. godine, prelazio je 400.000, kao i 89.000 djece bez roditelja.³³⁷

Masovna ubistva Srba u NDH počela su odmah po njenom osnivanju. Još tokom Aprilskog rata, Andrija Artuković, jedan od ustaških vođa i budući ministar unutrašnjih poslova, putem radio-prenosa koji su se 9. aprila emitovali u Hrvatskoj iz hotela Kajzehofof u Berlinu, pozivao je Hrvate da ubijaju Srbe. Zakonskim odredbama protiv Srba i Jevreja široko su otvorena vrata ustaškom teroru, sa ciljem da se NDH etnički očisti od nehrvatskog elementa. Ustaška država 17. maja 1941. godine ozakonila je ubistva Srba preko Zakonske odredbe o osnivanju „Prijetkih sudova“ koji su bez sudskih procedura izricali smrtnu kaznu.³³⁸ Krajem juna 1941, formiran je sistem „Pokretnih prijetkih sudova“, koji su presuđivali na licu mjesta. Plan je bio da se prvo hapse i likvidiraju ugledni Srbi, da bi se na taj način obezglavio srpski narod, zatim sve muškarce koje bi mogli pružiti oružani otpor i na kraju preostali narod, da bi se na taj način zauvijek izbrisao srpski narod.³³⁹

Prva hapšenja izvršena su u Gospiću 10. aprila 1941. Najranije akcije protiv srpskih civila u NDH izvršene su 13. aprila 1941. godine, u Plaškom i Ogulinu, gdje se Pavelić zaustavio da održi govor. Ustaška masovna ubistva civila su 28. aprila 1941. godine već uveliko bila u toku, u Hrvatskoj, oko Vukovara, Gudovca, Brezovca, Tuke i drugih mjesta u Hrvatskoj koja su bila naseljena srpskim stanovništvom. Talas zločina eskalirao je tokom perioda maj–avgust na prostoru cijele NDH. Ove masovne pokolje često su predvodili rimokatolički sveštenici. Brojni su primjeri kada su rimokatolički sveštenici podsticali nacionalnu i vjersku mržnju prema Srbima. Tako je ustaški povjerenik za kotar Udbinu sveštenik Mate Mugoš neposredno pred

³³⁷ Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:366.

³³⁸ „Zakonska odredba poglavnik od 17. maja 1941. o prijetkih sudovima,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 86.

³³⁹ „Odredba ministra pravosuđa od 21. maja 1941. o proglašenju prijetkog suda za područje Sudbenog stola u Sarajevu,“ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 89. „Odredba ministra pravosuđa od 27. maja 1941. o proglašenju prijetkog suda za područje Sudbenog stola u Gospiću,“ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumentata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 101.

sam zločin nad udbinskim Srbima izjavio: „Iselit ćemo i istrijebiti srpski narod u Hrvatskoj i bit ću sretan kada budem mogao dijeliti cppcky zemlju Hrvatima...Hapode, pogledaj ovih 16.000 ustaša koji imaju 16.000 metaka ikoji će pobiti 16.000 Srba, poslije čega ćemo dijeliti Mutilačkoj Krbavsko polje“.³⁴⁰ Ubistva Srba sa područjaKnina izvršavala su se po naređenju fratra iz franjevačkog reda Vjekoslava Šimića iz Kninskog polja.³⁴¹ Smatra se da je do kraja jula 1941. u Kninskom srezu stradalo više stotina Srba. Srbi su ubijani i u svojim crkvama.³⁴²

Jednu od najmasovnijih likvidacija Srba sa područja Gline i Vrgin Mosta ustaše su izvršile 4. i 5. avgusta 1941. godine u pravoslavnoj crkvi u Glini. Stanovništvo je bilo dovedeno pod tobožnjim pozivom za pokrštavanje.Svi sakupljeni Srbi, njih oko 2.200 ljudi, iz Vrgin Mosta bili su prebačeni u pravoslavnu crkvu u Glini. Grupa od oko 1.000 Srba je prvo pokrštena, a odmah zatim i likvidirana klanjem, preostali Srbi su odvedeni u Čemernicu i Hadžer kod Prekopa, gdje su mučeni, ubijani i zakopani u već unaprijed iskopane jame.³⁴³ Prvi pokolj u Glinskoj crkvi desio se 29/30. jula. Tu su dovedeni Srbi koji su par dana ranije pohvatani na teritorijama opština Topusko i Gračanica odakle su vagonima za prevoz stoke dopremljeni na željezničku stanicu u Glini. Od stanice su uz razna fizička zlostavljanja i pojedinačne likvidacije dovedeni u crkvu gdje su proveli cijeli dan bez hrane i vode. Ustaše su u crkvu došle predveče. Zatvorenim Srbima naređivano je dakliču ustaškom poglavniku i državi, zatim su ih tjerali da legnu i ustanu, tako više puta, a zatim da svi legnu, a zatim su gazili po njima, pucali iznad njih, tukli ih kundacima, bacali po njima crkvene predmete koji su tada oštećeni i razbacani. Na kraju su im naredile da skinu svu odeću sa sebe do donjeg veša, da je bace u ugao crkve i da se licem okrenu prema zidu. Zatim su počele počele sa klanjem Srba. Klanje je uspio da preživi samo jedan Srbin – Ljuban Jednak.³⁴⁴ U ovim klanjima u glinskoj crkvi učestvovao je i Himlija Berberović koji je septembru 1941. o ovome dao iskaz u policiji u Beogradu gdje je opisao način na koji je izvršen zločin.³⁴⁵

³⁴⁰ Novak, *Magnum crimen*, 780.

³⁴¹ Исто, 665.

³⁴² Досадашњим истраживањем утврђено је 48 храмова СПЦ у којима су извршени злочини(клање, убиства из ватреног оружја, убиства тврдим предметима, спаљивање живих људи, силовања, убиства деце), међу којима су, по броју убијених, углавном жена, дјеце и старца, најмасовнија страдања била су црквама у Глини, Садиловцу (Слуњ), Коларићу (Војнић), Драксенићу (Босанска / Козарска Дубица), Великој Кладуши, Лежмиру (Сремска Митровица) и Кусоњама (Пакрац). Мирковић, *Страдање Српске православне цркве*, 6-7.

³⁴³ Буро Аралица, *Усташки покољи Срба у Глинској цркви* (Београд: б.и., 2010), 102-103, 216.

³⁴⁴ Аралица, *Усташки покољи Срба*, 64-69.

³⁴⁵ Овдје доносимо дио његове изјаве: „Убијање је вршено на неколико начина. Неке су затварали у православну цркву у Глини, гдје је могло стати око 1.000 душа. Тада је командир одредио из наше сатније 15 људи који ће извршити клање. Прије поласка на овај посао давао им је пиће, и то неком рума, а неком љуту ракију, па кад се напију онда су их слали с ножевима унутра. За вријеме клања, пред црквом је била постављена стража, јер су се неки православци пењали у звонару и скакали са врха звоника у порту. Сви

I teritorije Hercegovine i Bosne takođe su se našle na udaru. Dogovorom između Italije i Njemačke, koji je potvrđen na Bečkoj konferenciji 21. i 22. aprila 1941, ove dvije regije pripale su NDH. Ustaška vlast u početku nije uspostavljena u istočnom dijelu Hercegovine. Tek nakon potpisivanja „Rimskih sporazuma“ 18. maja 1941. između NDH i Kraljevine Italije, ustaška vlast se proširila na cijelu Hercegovinu. Istočni dio Hercegovine dat je NDH kao naknada za dio Jadranske obale koja je pripala Kraljevini Italiji.³⁴⁶ Hercegovina se nalazila u sastavu dvije župe: Dubrava i Hum. Pavao Canki je bio ustaški povjerenik za zapadni dio, dok je Alija Šuljak bio povjerenik za istočni dio Hercegovine. Oni su bili organizatori ustaške vlasti i organizatori pokolja Srba u Hercegovini.³⁴⁷

Prva ubistva Srba započela su krajem maja i početkom juna u Trebinju.³⁴⁸ Veliki broj Srba iz Trebinjskog sresa je ubijen i bačenu jame Pridvoričku, Ržani Do, Hutovo, Čavaš i Košćelicu. U Ljubinskom srezu pokolji Srba počeli su 3. juna 1941. Srpsko stanovništvo je ubijano i bacano u jame Guvno i Lazine. Masovna ubistva Srba na području sresa Stolac ustaše otpočinju početkom juna 1941. Ubijene Srbe ustaše su bacile u jame Gornju i Donju Kukaušu, Bivolje Brdo, Bodioginu jamu, jamu Gavranica, jamu Golubinku i druge. Na teritoriji Ljubuškog sresa su Srbi u potpunosti istrebljeni. Zahvaljujući tome što je većinski bio naseljen Srbima, Bilećki srez je izbjegao masovne pokolje Srba. Ubistva Srba vršena su i u Mostarskom i Nevesinjskom srezu. Drugi talas masovnih likvidacija Srba u Hercegovini započinje nakon invazije Njemačke na SSSR. Prvi su se na udaru našli Gacko i Čapljina.³⁴⁹

они који су скакали били су побијени у порти од стране стражара. Ја сам био одређен да у три маха вршим клање у цркви. . . . Убијање је вршено на тај начин што смо неке ударали ножем право у срце, неке клали преко врата, а неке ударали гдје стигнемо. Ако неки Србин не би био готов од првог ударца, тога би усташе преклале ножем. За вријеме овога клања није горјело свјетло у цркви већ су били одређени нарочити војници који су у рукама држали батеријску лампу и тиме освјетљавали просторије. У више махова десило се да је неки Србин насрнуо на нас, или пак некога ударио ногом у стомак, али тај је био одмах искасапљен. За вријеме овога клања, била је велика галама у цркви... Ово клање у цркви десило се 7-8 пута, а ја сам учествовао три пута. За вријеме клања увијек смо били упрљани крвљу толико да се униформа није могла очистити, већ смо је замијенили у магацину. У прво вријеме су довођени само мушкарци, а доцније и жене од 15 до 50 година. Приликом овога довођења, видео сам у више махова да су усташе и неки моји другови војници најприје силовали жене и дјевојке, па их затим одводили у Глину – у затвор“. Берберовић је још изјавио да су послје сваког клања прали цркву. „Зачисник са саслушања Хилмије Берберовића, учесника у поклју у Глинској цркви септембра 1941, у полицији града Београда,“ у *Злочини на југословенским просторима у Првом и Другом свјетском рату: Зборник Докумената: Књига 1: Злочини Независне државе Хрватске 1941.-1945.: Година 1941.*, том 1 (Београд: б.и., 1993), 763.

³⁴⁶ Аврамов, *Геноцид у Југославију, 1941–1945, 1991...*, 1:232.

³⁴⁷ Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba* '41, (Београд: б.и., 1991), 16-19.

³⁴⁸ „Извештај Крилног заповједништва Билећа од 1. јуна 1941. Заповједништву 4. хрватске оружничке пуковније о хапшењу и стрелјању Срба у Требињу од стране усташа,“ у *Злочини на југословенским просторима у Првом и Другом свјетском рату: Зборник Докумената: Књига 1: Злочини Независне државе Хрватске 1941.-1945.: Година 1941.*, том 1 (Београд: б.и., 1993), 67–69.

³⁴⁹ Опширније погледати: Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba* '41.

Ustanak koji je krajem juna izbio u Hercegovini nakratko je zaustavio pokolje u junu. Nakon toga je pokrenuta ofanziva na ustaničke snage. Posebno se na udaru našao Berkovački srez. U ovoj opštini ustaše su ispoljile neviđenu brutalnost i sadizam. Srbi su ubijani tupim predmetima i kasapljeni noževima, žene su mrcvarene, a malu djecu ustaše su nabijali na bajonete uzvikujući: „Ne treba ostaviti ni srpsku mačku, a kamoli dijete“.³⁵⁰ U izvještaju o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini, koji je Uglješa Danilović 17. septembra 1941. uputio Svetozaru Vukomanoviću Tempu, stoji: „Priča se da su ustaše na Berkovićima kovali decu i nagonili njihove majke da ix jedy, a poclije ix ubijali, silovali djevojke i žene itd. Kažu: biti ubijen metkom, to je značilo sreću. Svi zločinci koji su počinili ta djela bili su domaći muslimani, a gotovo u svim dijelovima istočne Hercegovine muslimani su masovno pristajali uz ustaše“.³⁵¹

U ovom talasu pokolja, poznatom kao Ilindanski pokolj, posebno je stradalo hercegovačko selo Prebilovci u Čapljinskom srezu. Prije rata, ovo selo je imalo nešto više od 1.000 stanovnika, od čega 994 srpske nacionalnosti. Ustaše su u selo ušle 4. avgusta 1941. i kod kuća zatekle samo žene, djecu i starce, dok su muškarci spas potražili u obližnjim brdima, računajući da nemoćne ljude ustaše neće dirati. Dio zatečenog stanovništva ustaše su skupile i zatvorile u lokalnu školu. Već u školi, ustaše su poubijali sve stare koji nisu mogli da pješače. Odatle su ih sproveli, uz batinanje, do mosta na rijeci Bregavi, gdje su potrpani na četiri kamiona, a zatim su prevezeni u obližnje Tasovčice. Tu su prenoćili, a sve vrijeme im je uskraćena voda i hrana, a ustaše su često dolazile i odvodile ljepše djevojke da bi ih silovali. Narednog dana, pod izgovorom da ih preseljavaju u Srbiju, ustaše su u Prebilovcima skupili preostalu ženu i djecu. Ova grupa je bila izložena stravičnom izživljavanju, posebno su se na udaru našle mlade djevojke. Uhvaćeni muškarci bili su mučeni, a zatim likvidirani. Ispred škole, poslije silovanja i mučenja, ubijene su Stana Arnaut, seoska učiteljica i Slavica Bulut, Slovenka, ranije katolička časna sestra, koja nije htjela da se odrekne muža Žarka. Ova grupa je sprovedena direktno u Čapljinu na željezničku stanicu, gdje su spojene sa prvom grupom koja je dopremljena iz Tasovčica. Odatle su u stočnim vagonima prevezeni prema Šurmancima. Tamo ih je sačekala grupa ustaša iz Čapljine i okoline. Uz pomoć drvenih kočeva, ustaše su istjerale narod iz vagona i u manjim grupama ih potjerali uz brdo. Na oko kilometar od jame Golubinka

³⁵⁰ Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, 132.

³⁵¹ „Izvještaj Uglješe Danilovića od 17 septembra 1941 god. Svetozaru Vukmanoviću Tempu o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini,“ u *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 1*, tom 4 (b.m.: b.i., b.d.), 442–453.

(poznata kao i Šurmanovačka jama), grupe su pretresane i pljačkane a zatim su tjerani prema jami.³⁵²

U jamu su gurani uz pomoć kočeva, dok su manju djecu bacali u vis iznad otvora jame. Samo iz Prebilovaca u ovu jamu bačeno je oko 500 žena, djevojaka i djece. Većina ih je preživjela pad u jamu, sa prelomima ili bez njih, a pad su ublažavali i leševi Srba iz Sarajeva, koji su prethodnih mjeseci dovođeni i bacani u ovu jamu. Ustaše su zatim bacale kamenje da bi dotukle preživjele, a u jamu je bačeno i nekoliko bombi. Sve ovo nije imalo većeg efekta jer su se jauci i krici iz jama mogli čuti i narednih dana. Narednih dana i nedjelja u Prebilovcima i okolnom terenu ustaše su vršile hajke na preostale Srbe. Uhvaćeni Srbi su bili odmah ubijani. Samo na mjestu Morin otok kod Bregave zaklano je 50 Prebilovčana koji su se dobrovoljno predali utučeni saznanjem da su im cijele porodice bačene u Šurmanovačku jamu. Prema podacima hrvatskog oružništva (žandarmerije), ustaše su u avgustu 1941. ubile 820 Srba iz Prebilovaca. Iz 51 porodice niko nije preživio, a preživjelo je ukupno njih 170, od čega su njih 15 žene, devojke i djeca mlađa od 15 godina.³⁵³ Ustaše su trijumfalno pjevale: „Paveliću, šta ćemo od Srba? Vež u lance, bacaj u Šurmance!“³⁵⁴

Ovaj talas pokolja pogodio je Stolački, Mostarski i Konjički srez. Smatrajući da je ustaška genocidna politika osnovni razlog otpora koji je izbio na teritoriji Hercegovine, Italija je prvo sprovela niz mjera, a zatim izvršila reokupaciju ove zone. Ustaški teror nad srpskim stanovništvom izazvao je strah u narodu i doveo do oružanog otpora. Zbog svega ovoga su bili česti istupi italijanskih i njemačkih predstavnika da se prestane sa masovnim pokoljima Srba.

Na teritoriji Bosne nalazile su se velike župe: Krbava–Psat, Lašva–Glaž, Pliva–Rama, Posavje, Sana–Luka, Usora–Soli, Vrhbosna. Zločini na teritoriji Bosne počinju neposredno po uspostavljanju NDH. Kako je sjeverozapadni dio Bosne – Bosanska Krajina, pretežno bio naseljen srpskim stanovništvom, a nalazio se u samom centru NDH, ovaj dio se našao pod posebnim udarom ustaških vlasti. Bosanska Krajina je preimenovana u Hrvatsku Krajinu. Ustaški povjerenik za Bosansku Krajinu bio je dr Viktor Gutić.³⁵⁵ Pošto je udio Hrvata na

³⁵² Драга Мاستиловић, *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку* (Београд: б.и., 2017), 97-101.

³⁵³ Мастиловић, *Затирање Срба у Босни и Херцеговини*, 97-101.

³⁵⁴ Novak, *Magnum crimen*, 195.

³⁵⁵ Виктор Гутић је на јавним скуповима износио планове за уништење Срба а то су преносила и штампана гласила: „Без сумње подузет ће се најстроже и најенергичније мјере, које се уопће могу и даду извести. Оно што сам до сада подузео тек је ситница, једна таква маленкост, која се може само микроскопски видјети, па онда можемо помислити што још чека непријатеље НДХ у нашој питомој Босанској Крајини. У том погледу имам одријешене руке. Хоћу да служим божијој и народној вољи. Они непожељни елементи бит ће у нашој Крајини у најкраћем року искоријењени, тако да ће им се затрти сваки траг, а једино што ће остати бит ће зло сјећање на њих“. На усташком збору у Бањој Луци: „Пуцат ће кичма. Поручите то нашим непријатељима. Поручите им, пуцат ће кичма... Настат ће чишћење... Нема милосрђа... Поглавник и

području Bosanske Krajine bio srazmjerno slabiji nego u drugim oblastima, samim tim je i ustaških jedinica bilo manje. Zato su se ustaške vlasti trudile da u opštu hajku na Srbe uključe što veći broj muslimana zapadne Bosne. U tome su i uspjeli, uvukavši u ustaške redove naročito muslimane Cazina, Bihaća, Velike Kladuše i Kulen Vakufa. Tu su srpska sela okružena muslimanskim naseljima najviše stradala. Masovne likvidacije Srba u Banjoj Luci i okolini počinju Gutićevim dolaskom 17. aprila 1941. u Banju Luku.³⁵⁶

Najprije je stradalo srpsko sveštenstvo. Većina pravoslavnih sveštenika na teritoriji Bosanske Krajine je pohapšena do sredine 1941. i sprovedena u logor „Caprag“, a odatle su poslije dva mjeseca protjerani u Srbiju. Mnogi sveštenici su likvidirani i mučeni na najstrašnije načine.³⁵⁷ U Banjoj Luci 5. maja ustaše ubijaju vladiku banjalučkog Platona i protojereja Dušana Subotića.³⁵⁸ Ubijen je i mitropolit dabrobosanski Petar Zimonjić čije je sjedište bilo u Sarajevu. Ubijanje sveštenika pratilo je i uništavanje pravoslavnih hramova.³⁵⁹ Talas pokolja ova područja zahvatio je tokom jula i avgusta 1941. Na udaru su se posebno našli Srbi u i oko Banje Luke, Sanskog Mosta, Bihaća, Prijedora...

Do prvog oružanog otpora dolazi 6. maja 1941, na veliki pravoslavni praznik Đurđevdan, koji je u srpskom narodu jako poštovan. Hrvatske i muslimanske ustaše upale su u srpsko selo Kijevo kod Sanskog Mosta i započeli sa maltretiranjem srpskog stanovništva, posebno se obrušivši na simbole slave koji su za srpski narod velika svetinja. Na ovaj način ustaše su željele da ponize i uvrijede vjerska osjećanja Srba. Pri povratku, ove ustaše su oružano napadnute i rastjerane. Isti dan, ovog puta brojnije, ustaše pokušavaju da napadnu ova sela, ali su uspješno odbijena. Narednog dana, ustaše, potpomognute Nijemcima, pokušavaju da prodru u srpska sela ali su i ovaj put odbijeni. Tek 8. maja, ustaško-njemačke jedinice uspijevaju da

хрватски министри једва чекају да дођу у очишћену Бању Луку, а то ће бити брзо, брзо ћемо и ми радити. Ја ћу бити овдје гвоздена метла... и ја кажем, нека ми ниједан не долази молити за наше душмане“. Novak, *Magnum crimen*, 622.

³⁵⁶ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini* (Beograd: b.i., 1967), 51-53.

³⁵⁷ Убиство свештеника Милана Бањца из Дрвара је један од примјера усташког иживљавања над православним свештенством. Убијен 16. јуна у околини Босанског Петровца. Приликом мучења резали су му руке, уши и нос. Док су му сјекли нос и уши, гурали су му одсјечене дијелове и говорили „Лижи попе, твоју пасју крв“. Заједно са њима у исту јаму је тада бачен и свештеник Милан Голубовић. Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве*, 405.

³⁵⁸ Њих двојца су из затвора у Бањој Луци отпремљени аутом изван града, у правцу Котор Вароша. Ту су након мучења и иживљавања бачени у ријеку Врбању. Њихова тијела пронађена су неколико дана касније. Убиство су извршили муслиман Асим Ћелић и Хрвати Мирко Ковачевић и Нино Чондрић. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве*, 377, 385.

³⁵⁹ Опширније погледати: Мирковић, *Страдање Српске православне цркве*.

prodru u selo Kijevo. Zaselak Sjenokos je u potpunosti spaljen, 450 seljaka je uhapšeno, od kojih je 27. streljano, a njihova tijela su obješena u Sanskom Mostu.³⁶⁰

Masovni zločini ustaša u Bihaću počinju dolaskom Ljube Kvaternika krajem maja 1941. godine. Dva dana kasnije, 17. juna 1941, formiran je Prijeki sud pri Sudbenom stolu u Bihaću.³⁶¹ U noći između 23. i 24. juna 1941, svi Srbi i Jevreji, pod pretnjom prijekog suda, istjerani su iz svojih kuća u Bihaću, a zatim prebačeni u Kulen Vakuf, gdje su pobijeni. Srbi bihaćke okoline su najmasovnije stradali na mjestu zvanom Garavica. Na ovom mjestu, ubistva su trajala od 3. jula do 3. septembra 1941. godine. Tačan broj stradalih na ovom mjestu nije poznat, ali prema procjenama, riječ je o preko deset hiljada. Na Garavicama su stradali stanovnici Bihaća, Bosanske Krupe, Bosanskog Petrovca, Cazina, Velike Kladuše, ali i ličkih mjesta Donjeg Lapca, Korenice i Slunja.³⁶²

Jedan od najstrašnijih pokolja desio se u banjalučkim selima Drakulić, Šargovac i Motike. Zločin u ovim naseljima predstavlja najveći pokolj u samo jednom danu. Ustaše su kobnog dana ubile više od 2.300 srpskih civila, od kojih 551 dijete. Prema spisku Dragoja Lukića, u Drakuliću je ubijeno 294 djece, u Motikama 207, a u Šargovcu 50. Ukupno 551 dijete mlađe od 12 godina u ova tri naselja. Isti dan u školi, u naselju Šargovac, izvršen je pokolj 52 srpska đaka. Učiteljica Dobrila Martinović poslije rata je dala dragocjenu izjavu Lazaru Lukajiću, opisujući događaje u ovoj školi:

U učionicu je iznenada za vrijeme časa ušao fratar Miroslav Filipović sa 12 svojih ustaša, oponašajući Isusa Hrista i 12 njegovih apostola. Njega sam odranije dobro poznavala. Poznavala su ga i djeca, jer je fratar često prolazio kroz Drakulić, Šargovac i Motike. Bio je obučen u novu ustašku uniformu. Ustaše su stale pored katedre i školske table, okrenuti prema klupama i djeci... Zatim je fra Filipović zamolio učiteljicu da izvede iz klupe jedno srpsko dijete. Učiteljica, ne sluteći šta će biti, izvela je ljepuškastu i urednu devojčicu Radojku Glamočanin, ćerku uglednog domaćina Đure Glamočanina, koji je tada bio u zarobljeništvu u Njemačkoj, i na taj način preživio rat. Fratar je nježno prihvatio dijete, podigao ga na katedru i onda počeo polako, natenane, da ga kolje pred ostalom djecom, učiteljicom i ustašama. U učionici je nastala vrisaka i panika. Užasnuta djeca su vrištala i skakala. A Filipović se smireno i jezuitski dostojanstveno obratio svojim ustašama: „Ustaše, ovo ja u ime Boga pokrštavam ove izrode, a vi slijedite moj put. Ja prvi primam sav grijeh na moju dušu, a vas ću ispovjediti i razriješiti svih grijeha.“ Onda je fra Filipović naredio učiteljici da svu srpsku djecu izvede u dvorište. Potom je otišao u drugu učionicu, pa je i učiteljici Mari Tunjić naredio da izvede svu srpsku djecu. U dvorištu je, na utabanom snijegu, ukrug postavio ustaše, pa naredio djeci

³⁶⁰ Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, 60. Branko J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941-1945. godine*, tom 2 (Sanski Most: b.i., 1980), 9-11.

³⁶¹ „Odredba Ministarstva pravosuđa od 17. juna 1941. o proglašenju Prijekog suda za područje Sudbenog stola u Bihaću,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 110–111.

³⁶² Опширније погледати: Први округли сто „Гаравице 1941“ (Бања Лука: б.и., 2010).

da trče pored njih. Kako koje dijete naleti, ustaša ga prikolje i izmrcvari. I sve tako dok sva djeca nisu poklana.³⁶³

Najveće stradanje srpskog stanovništva desilo se u ljeto 1942, nakon njemačko-ustaške ofanzive protiv partizana koji su se nalazili na planini Kozari. Ova operacija je trajala od 10. juna do 17. jula 1942. Partizani su uspjeli da se izvuku iz obruča ali je bijes iskaljen na stanovništvu Potkozarja.³⁶⁴ Sav narod koji je pohapšen je otpremljen u logore, mahom Jasenovac, ili je raseljen po drugim krajevima. Procijenjeno je da je nešto manje od 68.500 ljudi otjerano u logore, od čega je oko 23.858 djece.³⁶⁵

3.8. Logori

U Zagrebu je aprila mjeseca 1941. godine osnovana „Ustaška nadzorna služba“ čiji je „Ured III“ bio zadužen za organizovanje koncentracionih logora širom NDH. Na čelu „Ureda III“ nalazio se Eugen Dido Kvaternik.³⁶⁶ Sistem logora u NDH gpađen je u principu po uzoru na nacističke logore. Planove za izgradnju logora, prema njemačkim izvorima, sačinio je Kvaternik, još u emigraciji. Nakon formiranja NDH, Kvaternik je upućen u Njemačku kako bi se bolje upoznao sa organizacijom logora.³⁶⁷ U logoru, zatvorenici su likvidirani na razne načine: od vatrenog oružja, preko vješanja, pa do ubijanja drvenim maljevima, gvozdenim pećima i poljoprivredne alatke koja je služila za branje snopova, a koja je u logoru upotrebljavana za klanje logoraša i koja je dobila svoj novi naziv „srbosjek“.³⁶⁸ Nisu izostala ni ubistvabatinanjem logoraša, kao i uskraćivanjem hrane i vode. Termička sredstva ubijanja uslijedila su nešto kasnije, kada se zbog povećanog broja zatvorenika moralo preći na druge načine istrebljenja. Spaljivani su leševi, ali i živi ljudi u specijalnim tunelima.³⁶⁹ O tome govori zapis doktora Samuela Pinta, koji je igrom slučaja ostao živ:

Ubijali su ih na taj način da su žrtvama nožem rasparali trbuh i udarali ih maljevima u glavu, a ponekad još žive bacali u peći ciglane... Dešavalo se da su ustaše

³⁶³ Опширније погледати: Лазар Лукајић, *Фратри и усташе кољу: Злочини и сведоци: Покољ Срба у селима код Бање Луке, Дракулићу, Шарговцу и Мотицама 7. фебруара и Пискавици Ивањској 5. и 12. фебруара 1942. године* (Београд: б.и., 2005).

³⁶⁴ Антун Милетић, „Неке мере и дејства вермахта на Козари 1941-1942. године,“ у *Козара у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији (1941-1945): Радови са научног скупа одржаног на Козари (Мраковица) 27. и 28. октобра 1977* (Приједор: б.и., 1980), 208-209.

³⁶⁵ „Драгоје Лукић: Родитељ покошеног нараштаја,“ у *Годишњак Музеја жртва геноцида*, тематски број (Београд: б.и., 2008), 20.

³⁶⁶ Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, 185. Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, 186.

³⁶⁷ Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991...*, 1:354-355.

³⁶⁸ Лукајић, *Фратри и усташе кољу*, 22-23.

³⁶⁹ Страхинја Курдулија, *Атлас усташког геноцида над Србима 1941-1945* (Београд: б.и., 1993), 10.

htjele ustanoviti kapacitet tih peći ako ih lože ljudima umjesto običnim gorivom, pa su stoga spaljivali samo maljem omamljene zatočenike.

Peći je projektovao i njihovim radom rukovodio inženjer Dominik Hinko Pićili.³⁷⁰

Formiranje posebnih koncentracionih logora za djecu predstavlja jedinstven primjer u istoriji, a taj bestijalni čin pripada NDH. U Jastrebarskom i Gornjoj Rijeci u blizini Križevaca postojali su takvi logori pod nazivom „Sabirališta za djecu“. Dječiji logor u Jastrebarskom, jedan od najvećih, bio je pod upravom časnih sestara kongregacije Svetog Vinka. Na području NDH, Nijemci su od decembra 1941. pod svojom upravom imali *Judenlager Semlin* – Jevrejski logor u Zemunu, a od početka 1943, logore u Sisku, Vinkovcima i Jankomiru pokraj Zagreba. Na teritoriji NDH, koja je bila pod italijanskom upravom, bili su osnovani sabirni logori za Jevreje u Kraljevici, na ostrvu Braču, u gradu Hvaru kao i u Gružu, Kuparima i na Lopudu pokraj Dubrovnika.³⁷¹

U samom formiranju sistema ustaških logora bilo je više faza. Prva faza bilo je osnivanje tzv. „sabirališta“, poznatijih i pod drugim imenima: sabirni logori, iseljenički logori, zborišta. To su, zapravo, bila mjesta privremenog boravka uhapšenih, mahom Srba i Jevreja, odakle su se vršile deportacije. Bilo ih je u raznim područjima, a najpoznatiji i najveći su bili logor „Danica“ kod Koprivnice, „Caprag“ kod Siska, te logori u Bjelovaru, Slavonskoj Požegi, Krušćici, Lobogradu itd. Druga faza, koja je vremenski tekla uporedo sa prvom, bila je podizanje koncentracionih logora poznatih kao „logori smrti“. Prvi je osnovan bio logor „Danica“ kod Koprivnice. Kasnije nastaje sistem logora Jadovno–Gospić–Pag, kao i sistem logora Jasenovac. Osnivanjem prvih logora rukovodi neposredno Eugen Dido Kvaternik, a njihov šef je bio Mijo Babić Đovani, a kad je on poginuo, Vjekoslav Luburić Maks, koji, uz neke manje prekide, to ostaje do kraja NDH.³⁷²

Jedan od prvih logora, koji je bio smješten u nekadašnjem hemijskom postrojenju „Danica“, koje se nalazilo u Drnju, bio je na oko 3 kilometra od grada Koprivnice. Ova tvornica je pored velikih objekata u svom krugu imala i željezničku prugu. Logor je postojao od 15. aprila 1941. do 1. septembra 1942. Kroz ovaj logor, prema posljednjim istraživanjima, prošlo je 4.348 logoraša čija su imena utvrđena. Pavelić je već 15. aprila imenovao za političkog logornika Stjepana Pižetu, da bi tri dana kasnije za organizacijskog zapovjednika logora „Danica“ postavljen ustaški poručnik Martin Nemec. Prva grupa logoraša, odnosno 530 Srba, koji su pod

³⁷⁰ Аврамов, Геноцид у Југославији, 1941-1945, 1991..., 1:359.

³⁷¹ Опширније погледати: Јаša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata* (Beograd: b.i., 1980).

³⁷² Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska, 185-186*. Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske, 186-187*.

optužbom da pripremaju ustanak, dopremljena je iz Grubišnog polja 29. aprila. Iako je prvo bilo planirano da se Jevreji sa koprivničkog kotara smjeste u poseban jevrejski logor, od ove ideje se odustalo, pa su kroz logor prolazili i Jevreji koji su odatle slani u logore smrti Jadovno i Jasenovac. Od navedenog broja logoraša, stradalo je njih 3.723 ili 64 posto logoraša, od kojih čak 2.167 za koje se zna u logoru Jadovno. Zatim slijede logori Jasenovac i Stara Gradiška s oko 770 stradalih logoraša iz „Danice“, uglavnom Roma, Jevreja i Srba, ali i Hrvata. Oko 300 logoraša „Danice“, uglavnom Jevreja, izgubilo je život u njemačkim logorima, posebno koncentracionom logoru Aušvicu. U samom logoru nije bilo većih ubijanja. Poimenično su utvrđena svega tri ubistva, dok se za još deset pretpostavlja. Jedan od razloga je vjerovatno i blizina grada.³⁷³

Logor Jadovno nalazio se u šumama na planini Velebit. Lokaciju za ovaj logor odabrali su Jurica Frković i Juco Rukavina, koji su bili učesnici ustaškog ustanka na Velebitu 1932. i koji su dobro poznavali ovaj teren. Sama lokacija logora je bila na nepristupačnom terenu. Kuriozitet ovog logoraje da u sam logor nikada nije stigao ni jedan paket pomoći niti je iz logora ikada upućeno pismo. Izolacija ovog logora je bila potpuna i samo visoki dužnosnici ustaškog pokreta su imali pristup ovom logoru. Glavni sabirni i tranzitni centar za logor Jadovno bila je kaznionica suda u Gospiću. U njoj je uvijek bilo između 2.000 i 4.000 zatvorenika. Saslušavanja zatvorenika praćena su raznovrsnim torturama. Nakon saslušanja, vršena je likvidacija zatvorenika ili su upućivani u logore na Pagu, Jadovnu ili na nekadašnje poljoprivredno imanje Ovčara kod Gospića. Za Pag su zatvorenici transportovani kamionom. Bilo je i slučajeva da su zatvorenici pod pratnjom morali da pješake do logora, ali je takvih malo stizalo do Karlobaga. Obično su ubijani i bacani u kraške jame. Prvi logoraši u Jadovno stižu 26. juna 1941. Bili su to Jevreji iz Zagreba, njih oko 200. Oni su natjerani da žicom ograde plato Čačić dolac gdje su bili smješteni. Nakon ovoga, počinju da pristižu i druge brojnije grupe logoraša. Logoraši su bili smješteni, po nacionalnosti, ispod nadstrešnica koje su sami izgradili, dok su barake bile za smještaj ustaša. Prilikom ulaska u logor, od logoraša su oduzimane dragocjenosti. Logor Jadovno postojao je oko dva mjeseca, a život u njemu zasnivao se na napornom i iscrpljujućem radu. Hrana je bila mizerna, nešto graha i vruće kaše, jednom na dan. Noći su bile nesnošljive zbog vlažnosti šume i vrlo niskih temperatura. Logoraši su prepušteni okrutnoj sudbini, radeći na besmislenim poslovima koji su vodili samo većoj iznurenosti i bespomoćnosti. Ustaše su

³⁷³Zdravko Dizdar, „Ljudski gubici logora „Danica“ kraj Koprivnice 1941.–1942.“, *Časopis za suvremenu povijest* 34, br. 2, (2002): 377-406. Franjo Horvatić, „Logor Danica u Koprivnici“, *Podravski zbornik*, br. 1 (1975): 43-55. Franjo Horvatić, „Koncentracioni logor „Danica“,“ *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB* (Varaždin: b.i., 1976), 869-883.

svakodnevno dovodile zatvorenike u velikim grupama iz zatvora u Gospiću, zatim su ih ubijali i bacali u obližnje kraške jame (za 33 jame na Velebitu je utvrđeno da su u njih bacani zatvorenici). Zbog nepristupačnosti, većina ovih jama nije istražena ili je tek u skorije vrijeme locirana. Na stratištima Jadovnog ubijena su 73 pravoslavna sveštenika – svaki treći likvidirani sveštenik SPC u NDH. U neobilježenim jamama počivaju i kosti episkopa gornjokarlovačkog Save Trlajića i mitropolita sarajevskog Petra Zimonjića, sa kojima su se ustaše posebno brutalno obračunavale. Logori Slana i Metajna na jadranskom ostrvu Pagu su takođe služili za likvidaciju zatvorenika. Uslovi u ovim logorima su bili užasni. Samo ostrvo je kamenito bez ikakve vegetacije. Zatvorenici su bili izloženi jakom suncu, postojao je samo jedan mali izvor poluslane vode koju su zatvorenici pili. Pored toga, zatvorenici su bili izloženi raznim torturama, ali i teškim fizičkim poslovima. Radilo se između 10 i 12 sati dnevno. Za doručak su logoraši dobijali lipov čaj, a za ručak i večeru čorbu od krompira sa par zrna graha. Higijenski uslovi su bili očajni: toaleti su bili na otvorenom, 30 metara od baraka, tako da se ubrzo pojavila i dizenterija. Prvi dječiji logor nalazio se u Metajni. Najmlađoj žrtvi Jadovna bilo je samo šest mjeseci. Prof. dr Đuro Zatezalo je broj žrtava procijenio na najmanje 40.123. Od ovog broja, njih 32.103 je stradalo u Jadovnu, a 8.020 na području Slane i Metajne.³⁷⁴

Logor Kruščica kod Travnika je funkcionisao od juna do septembra 1941. Logorom je zapovijedao Mate Mandušić. Mogao je da primi do 4.000 zatvorenika. U njemu su bili zatvoreni isključivo Srbi i Jevreji. Nakon transformiranja logora, svi muškarci stariji od 14 godina su poslani u Jasenovac, a žene i djeca Loborgrad.³⁷⁵

Koncentracioni logor Jastrebarsko bio je logor pored Jastrebarskog, koji je radio tokom 1942. godine i bio je namijenjen isključivo za djecu. U logor su najviše dopremana djeca nakon njemačko-ustaške ofanzive na Kozaru. U napuštene barake italijanske vojske, u dvorac grofova Erdedi i franjevački samostan kraj Jastrebarskog, stigli su sredinom jula 1942. prvi transporti djece iz logora u Staroj Gradiški, njih oko 650, da bi nakon dva dana došao transport s još 770 djece. Uslovi su bili loši, djeca iscrpljena, bolesna i gladna, pa je nekoliko desetina djece preminulo tokom ova dva transporta. Zatim su dovedena djeca s logorskih ekonomija u Jablancu i Mlaki (dijelovi logora smrti Jasenovac), njih 1.650. U selo Gornja Rijeka, udaljeno tri kilometra od Jastrebarskog, dovedeno je oko 2.000 dece. Djeca su trpana u vagone i transportovana na te lokacije, gde su očišćana i obučena u ustaške uniforme. Spavali su u

³⁷⁴ Опширније погледати: Ђуро Затецало, *Јадовно: Комплекс усташких логора 1941.* (Београд: б.и., 2007). Драган Шућур, *Јадовничка голгота свештенослужитеља Српске православне цркве 1941. године* (Бања Лука: б.и., 2014).

³⁷⁵ Mišo Deverić i Ivan Fumić, *Hrvatska u logorima 1941.-1945.* (Zagreb: б.и., 2008). 47-49.

barakama na slami, a u sistem logora bile su uključene i časne sestre kongregacije Sv. Vinka Paulskog. U ovom logoru su, pod izgovorom zbrinjavanja ratne siročadi (iako je veliki broj ove djece otet od svojih roditelja u logoru), ustaše uz pomoć časnih sestara stvorile svoju verziju Hitlerjungdena. Njihov cilj je bio da se u ovim logorima stvore od srpske djece nove politički i raso pogodne generacije. Djeci je uziman identitet i davan im je novi. Učeni su da budu odani Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, oblačeni su u ustaške uniforme, podučavani su katoličkom vjeronauku i vaspitavani u fašističkom duhu. Sve je ovo praćeno strahovitim maltretiranjem djece, posebno fizičkim. Djeca su bila izgladnjivana i nisu imala nikakvu medicinsku zaštitu.³⁷⁶ Nekadašnji dijete-logoraš Mihajlo Veljić prisjeća se:

Časne su se sestre držale loše, iako ne mogu reći da su ubijale decu, ali su ih maltretirale i tukle... Smrtnost je bila velika, pa je svakodnevno dolazio mjesni grobar i dječja tijela pokapao na livadi, na kojoj su se pokapali Židovi i neki žandari, jer po tadašnjim zakonima pravoslavna djeca nisu mogla biti pokopana na mjesnom groblju.³⁷⁷

Partizanske jedinice, tačnije Četvrta kordunaška brigada, 26. avgusta 1942. godine oslobodila je logor Jastrebarsko. Tom prilikom je u samom logoru zatečeno 727 djece. Nikola Vidović, komandant brigade, ostavio je zapis o oslobađanju ovog logora i susretu sa djecom:

U memljivim zidinama starog dvorca nalazilo se 727 dječaka i djevojčica, uglavnom predškolskog uzrasta. Njih su „prevaspitavale“ časne sestre. Naravno, to prevaspitavanje bilo je u ustaškom duhu. Htjele su u neku ruku da stvore nove „janjičare“. Sirota djeca su na kapama ili reverima nosila slovo „U“, živjela su pod nevjerovatno teškim okolnostima. Zbog gladi, bolesti i načina „vaspitanja“ dnevno je umiralo po nekoliko dječaka i djevojčica. Čim su ti mali izmučeni sužnji ustaške samovlasti čuli pucjavu i vidjeli partizane, neizmijerna radost ispunila ih je nadom da će biti oslobođeni. Kasnije smo doznali od njih kako su se usplahirili svi podjednako od straha zbog pucjave i zbog uzbuđenja da bi ih neko mogao osloboditi. Ganuli su nas povici i čežnjivi pogledi djece načičkane iza rešetaka zaključanog logora. Partizani su brzo otvorili vrata i djeca su jurnula na sunce. Od radosti su skakala i vješala se o vratove boraca, svojih oslobodilaca. Opšta vrema i graja potrajala je nekoliko časaka. Nekoliko najiscrpljenijih onesvijestilo se na dnevnom svjetlu i suncu... Neki borci 4. kordunaške brigade pronašli su među zarobljenom djecom svoju, neko sina ili kćer, ili djecu svojih rođaka ili komšija. To oduševljenje oslobođenih malih logoraša vrlo je teško opisati...³⁷⁸

U logoru je prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Hrvatske bilo zatvoreno 3.336 djece, uglavnom porijeklom sa područja Kozare i Korduna. Prema istim podacima, u logoru je do kraja avgusta 1942. umrlo najmanje 449 djece.

³⁷⁶ Ivan Fumić, *Djeca – žrtve ustaškog režima* (Zagreb: b.i., 2011). 52-56, 62-63.

³⁷⁷ Nenad Jovanović, „Kako sam preživio dječji logor“, *Portal Novosti*, 8. mart 2012. godine, <https://arhiva.portalnovosti.com/2012/07/kako-sam-prezivio-djecji-logor/>

³⁷⁸ Nikola Vidović, „Četvrta kordunaška brigada u borbama za oslobođenje Bihaća“, u zborniku radova *Bihaćka republika*, tom 1 (Bihać: b.i., 1965), 152.

Od septembra 1941. do jeseni 1942, postojao je koncentracioni logor u Loborgradu, nedaleko od Zlatar Bistrice, u Hrvatskom Zagorju. U njemu je, pored jednog broja Srpkinja, bilo zatočeno oko 1.300 Jevrejki, većinom prebačenih iz Krušnice, zajedno sa djecom.³⁷⁹ Decembra 1941. osnovan je logor u Đakovu, namijenjen prvenstveno jevrejskim ženama i deci, kojih je bilo oko 3.000. Od njih, veliki broj bio je pogubljen. U julu 1942. logor je ukinut, a preostali zatvorenici odvedeni u Jasenovac. U junu 1942. osnovan je privremeni logor Tenja u Osijeku.³⁸⁰ U njemu su bili zatočeni gotovo svi preostali Jevreji, baš tada i pohapšeni u Osijeku, te nekim drugim slavonskim mjestima, a bilo je zatočeno oko 3.000 osoba. Sredinom avgusta, započela je njihova masovna likvidacija, uglavnom u Jasenovcu. Početkom 1942. osnovan je logor u Sisku. Tu je doveden dio srpskog stanovništva s Kozare, zarobljen poslije njemačko-ustaške ofanzive.³⁸¹ Pored Siska se nalazio i logor „Caprag“ koji je funkcionisao od jula do septembra 1941. godine. Kuriozitet je predstavljao da su u ovaj logor u početku dovođeni uglavnom sveštenici Srpske pravoslavne crkve i članovi njihovih porodica. Kasnije su u logor dovođeni i drugi Srbi koji su zatim protjerivani u Srbiju.³⁸²

Najveći i najstrašniji od svih bio je logor smrti Jasenovac kojeg sa pravom nazivaju i balkanski Aušvic.³⁸³ Izgradnja logora počela je u julu 1941, a prvi logoraši su dopremljeni krajem avgusta. Prvi logoraši su dopremani u logor I – Bročice i logor II – Krapje, koji su u početku bili dio logora Jasenovac, uključujući i centralni dio koji je nazvan logor III – Ciglena. Ova dva logora su nakon kraćeg perioda zatvorena, a većina logoraša je ubijena, dok je manji dio prebačen u Ciglanu. Brojni logoraši koji su dopremani nisu ni registrovani jer su odmah vođeni na gubilište u Donju Gradinu ili su odmah ubijeni u Donjoj Gradini nikada ne ušavši u logor. Donja Gradina je bila najveće gubilište u logoru Jasenovac. Prve masovnije likvidacije počinju već u oktobru 1941. Logoraši su ubijani najčešće tupim predmetima, hladnim oružjem i vješanjem, dok se korišćenje vatrenog oružja izbjegavalo da se ne uzbudi hrvatsko stanovništvo koje se nalazilo u blizini. Pored toga, zatvorenici su bili izloženi fizičkim torturama

³⁷⁹ Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945.*, 106-108.

³⁸⁰ Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945.*, 109-111.

³⁸¹ Fumić, *Djeca*, 57-59.

³⁸² „Okrugnica Državnog ravnateljstva za ponovu od 9. avgusta 1941. sa uputstvima za hapšenje pravoslavnih sveštenika i njihovih porodica i otpremanje u logor Sisak,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 479. „Spisak pravoslavnih sveštenika iz kotara Sarajevo koji su otpremljeni u logor Caprag kraj Siska 12. avgusta 1941. godine,“ u *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta: Knjiga 1: Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941.-1945.: Godina 1941.*, tom 1 (Beograd: b.i., 1993), 494. Аврамов, *Геноцид у Југославију, 1941–1945, 1991...*, 1:356.

³⁸³ Milan Bulajić, *Jasenovac „Balkan Auschwitz“* (Beograd: b.i., 2001). Gideon Greif, *Jasenovac Auschwitz of the Balkans* (Beograd: b.i., 2018).

i nezamislivim sadističkim mučenjima poput paljenja osjetljivih dijelova tijela, vađenja noktiju ili očiju, tjeranja pacova u stomak, rezanja i soljenja kože itd.³⁸⁴

Zatvorenici u logoru Ciglana su najčešće boravili na poljani, dio ih je bio smješten pod nadstrešnicama, a manji broj je bio smješten u barakama. Ishrana je bila jako slaba i nedovoljna, što je dovodilo do pojave kanibalizma među samim logorašima. Veliki broj logoraša je umirao od gladi, hladnoće, bolesti i drugih stvari izazvanih boravkom u nehumanim uslovima, kao i teškim i iscrpljujućim fizičkim radom. Malo bolji tretman su imali logoraši koji su bili potrebni za funkcionisanje industrijskih postrojenja i samog logora. Po monstruoznosti i zločinima u logoru najviše su se istakli Ljubo Miloš, Pero Brzica, Maks Luburić, fra Miroslav Filipović (koji je zbog velikog broja ubistava i načina ubijanja nazivan majstorom, pa je svom prezimenu kao titulu dodao i Majstorović), Nada Šakić, Ivica Matković, Marinko Polić, Anto Maričić, Dragutin Pudić, Josip Friganović i drugi.³⁸⁵ Najveće masovne likvidacije logoraša nastupile su po završetku njemačko-ustaško-domobranske operacije „čišćenja“ planine Kozare od partizana. Likvidacije dopremljenog naroda vršene su uglavnom u Donjoj Gradini.

Jasenovački logor smrti je nesmetano radio tokom cijelog rata. Kada su ustaše počele sa likvidiranjem logora, samim tim likvidacijama preostalih grupa logoraša, dio logoraša je odlučio da se probojem iz logora spase. Dan prije proboja likvidirana je posljednja grupa žena, njih oko 700. Logoraši su proboj izvršili 22. aprila 1945, iz logora su se probijale, nezavisno jedna od druge, dvije grupe. Jedna se probijala iz logora „Kožara“ a druga veća iz logora „Ciglana“. Obje grupe su bile nenaoružane. Pretpostavlja se da je broj logoraša u obje grupe iznosio oko 800 logoraša. Samo njih 169 je uspjelo da se domogne slobode, ostali su stradali. U napušteni i razrušeni logor Jasenovac su tek 2. maja 1945. ušle snage Jugoslovenske armije. Broj ubijenih u logoru Jasenovac – Stara Gradiška nikada nije tačno utvrđen, jer su logorska kartoteka i druga dokumentacija logora uništavani u više navrata, kako bi se prikrili podaci, a kao što je rečeno, mnogi logoraši nikada nisu registrovani. Procjene su se kretale od nekoliko desetina hiljada, koje najčešće navode hrvatski revizionisti pa do milion i više, koje ničim nisu potkrepljene.³⁸⁶ U najvećem broju slučajeva, navodi se procjena od 700.000 ubijenih od kojih je 500.000 Srba, 40.000 Roma 33.000 Jevreja i 127.000 pripadnika drugih naroda sa prostora

³⁸⁴ Аврамов, *Геноцид у Југославији, 1941–1945, 1991 ...*, 1:358-361.

³⁸⁵ Исто, 358–361.

³⁸⁶ Опширније погледати: Ђорђе Миловић и Дејан Мотл, *Заборањени – Књига о последњим јасеноваčким логораšима* (Јасеновац: б.и., 2015).

Kraljevine Jugoslavije. Smatra se da je tokom rada logora Jasenovac stradalo oko 20.000 djece.³⁸⁷

Tokom 1942. Ante Pavelić je dozvolio da ustaški oficiri koji nisu u mogućnosti da imaju djecu mogu da udome logorašku djecu pod uslovom da budu vaspitavana u hrvatskom i ustaškom duhu, da bi se na taj način zatro svaki trag o njihovom porijeklu. Mnoga djeca su odrasla sa promijenjenim identitetom i nikada nisu saznala istinu o svome porijeklu, vjeri ili identitetu. „Zakonska odredba o uređivanju pravnog položaja državne siročadi“ ustaški je akt koji je imao za cilj uništenje identiteta djece logoraša. U skladu sa tom odredbom, srpskoj djeci su davana hrvatska imena, određivala im se zavičajnost kao i vjerska pripadnost. Ukoliko je bila nepoznata godina rođenja, ljekar je utvrđivao dob, dok se kao datum rođenja upisivao 10. april, odnosno dan kad je osnovana NDH. U ljeto 1942. „na odgoj i opskrbu“ u hrvatske porodice poslano je 1.738 srpske djece mlađe od tri godine. Najviše ih je bilo sa oznakom „NN“.

Pokretač i organizator spašavanja djece iz logora bila je humanitarka austrijskog porijekla Diana Budisavljević, supruga pravoslavnog Srbina dr Julija Budisavljevića, uglednog hirurga i profesora Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Po njoj je čitava ova akcija nazvana – „Akcija Diane Budisavljević“. Čitavu akciju Diana je opisala u svome dnevniku, koji je vodila na njemačkom jeziku od 23. oktobra 1941. do 13. avgusta 1945. godine. Njeni dnevnički zapisi predstavljaju najvjerniju sliku stradanja djece u ustaškim logorima. Diana Budisavljević i profesor Kamilo Bresler, načelnik u Ministarstvu udružbe i socijalne skrbi NDH, bili su ključne ličnosti u izbavljenju dece iz jasenovačkih logora. Diana je uspjela da preko njemačkih vojnih predstavnika u Zagrebu izdejstvuje odobrenje da sa svojom ekipom 9. i 10. jula 1942. posjeti tzv. „dječju bolnicu“ i druge „dječje nastambe“ u logoru Stara Gradiška. Od 9. jula do 3. avgusta 1942, u šest navrata je odlazila sa svojim saradnicima po djecu u Staru Gradišku, Jablanac i Mlaku, i iz ovih logora izbavila 10.536 dečaka i devojčica, od kojih je 3.200 umrlo na rukama spasilaca od posljedica zatočeništva u ustaškim logorima. Da bi sačuvala podatke o identitetu djece izbavljene iz jasenovačkih logora, Diana je sa najbližim saradnicima formirala kartoteku u kojoj je registrovano više od 12.000 malih logoraša. Ova akcija je bila jedna od najtežih i po broju spašenih najobimnija humanitarna akcija vezana za koncentracione logore u Drugom svjetskom ratu.³⁸⁸

³⁸⁷ Подаци из Спомен подручја Доња Градина.

³⁸⁸ Nataša Mataušić, *Žene u logorima Nezavisne države Hrvatske* (Zagreb: b.i., 2013), 15-16, 31-33, 41-46.

3.9. Ustanci

Ustanak je izbio u onim krajevima koji su većinom ili većim dijelom naseljeni srpskim stanovništvom (Srbija, Crna Gora, Bosna, Hercegovina, prostori nekadašnje Vojne Krajine). I dok je u Srbiji ustanak nastao kao posljedica da se zemlja oslobodi od okupatora, u NDH bila je to prvenstveno reakcija na ustaški genocid. Tokom rata stvorena su dva antifašistička pokreta otpora koja su u početku djelovali zajedno, da bi ubrzo zbog različitih političkih pogleda došlo do razdvajanja, a zatim i do otvorenog sukoba. Jedan pokret su predvodili oficiri regularne Jugoslovenske kraljeve vojske koji su odbili kapitulaciju i odlučili da nastave borbu. Njih je predvodio pukovnik, a kasnije general Dragoljub Draža Mihailović. Štab ovog pokreta nalazio se na ogranku planine Suvobor – Ravnoj Gori. Grupa oficira i vojnika predvođenih Mihailovićem stigli su na Ravnu Goru 8. maja 1941. Ovaj datum se uzima kao početak ustankasnaga pod komandom JVuO. Ovaj pokret je imao zvanični naziv Jugoslovenska vojska u otadžbini, iako je tokom cijelog rata bio poznat pod nazivom četnički ili Ravnogorski pokret. JVuO je priznavao kralj Petar II i vlada u izbjeglištvu. Da bi mu dali legitimitet, oni su pukovnika Mihailovića unaprijedili u generalski čin i imenovali ga za ministra vojnog. General Mihailović je sve do kraja rata bio priznat i od strane zapadnih saveznika. U javnostitih zemalja je slavljen i imao je status heroja. Mihailovićev pokret se borio za oslobođenje Jugoslavije i za očuvanjemonarhističkog uređenja. Po karakteru ovaj pokret je bio antifašistički, nacionalni i demokratski. Četničke vođe iz drugih srpskih krajeva su ga priznavale za svog vođu, ali sam pokret nikada nije djelovao kao jedna cjelina. Najčešće je tome bio uzrok trenutna situacija na terenu, loša povezanost, samovolja pojedinih starješina i sl. Pokušaji da se ovaj pokret proširi i na krajeve koji nisu većinski srpski nije dao značajnije rezultate pa je pokret do kraja rata ostao većinski srpski.³⁸⁹

Drugi pokret je bio okupljen oko Komunističke partije Jugoslavije. Iako je zvanični naziv bio Narodnooslobodilački pokret, poznatiji je pod nazivom partizanski, jer su se pripadnici ovog pokreta nazivali partizani. Na čelu ovog pokreta bio je Josip Broz Tito koji je vršio dužnost generalnog sekretara KPJ. Iako su se u Kraljevini Jugoslaviji borili za razbijanje Jugoslavije, u novim okolnostima odlučeno je da se ta ideja napusti. Komunistički pokret se na ustanak digao 22. juna 1941,³⁹⁰ odnosno nakon što je prestao da važi sporazum Ribentrop–

³⁸⁹ Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату у Југославији 1941-1943.* (Београд: б.и., 2008), 39-45.

³⁹⁰ „Proglas CK KPJ povodom napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez,“ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu: Knjiga 1; Borbe u Srbiji: 1941*, tom 1 (np., ni., nd.), 11.

Molotov, usljed napada nacističke Njemačke na SSSR. U ovom pokretu je vladala čvrsta disciplina. Sam pokret je baziran na republikanskim i komunističkim osnovama. Paralelno sa oslobodilačkim ratom, komunisti su sprovodili i revoluciju koja je u nekim krajevima (posebno u Hercegovini i Crnoj Gori) dovela do toga da je jedan broj ljudi likvidiran bez suda. Jedina krivica im je bila da su potencijalni neprijatelji revolucije. Cilj revolucije je bio da se uspostavi sistem kakav je bio u SSSR. Partizanski pokret je takođe bio većinski srpski, iako su se često na rukovodećim položajima nalazili i muslimani i Hrvati. To su bili predratni članovi KPJ koji nisu imali mogućnost da ostanu u svojim krajevima, jer bi kao komunisti bili hapšeni. Tek u drugoj polovini rata, ovom pokretu pristupiće veći broj muslimana i Hrvata. Ovo je bilo uzrokovano time što je postajalo sve izglednije da će Sile osovine izgubiti rat, a da će NDH nestati.

Ustanak na teritorijama Bosne i Hercegovine je izbijao u različito vrijeme. Do prve pobune u Hercegovini je došlo u Nevesinjskom srezu 2. juna 1941, kao odgovor na ustaške zločine. Ustanak je izbio 5/6. juna u Gatačkom srezu i brzo se proširio i na ostale hercegovačke srezove, Bilečki i Trebinjski. Ustanicima u Hercegovini su se priključivale i naoružane grupe iz Srbije i Crne Gore.³⁹¹ Na teritoriji zapadne Bosne narod se, takođe, sklanjao od ustaškog terora. Najveći ustaški pokolji Srba su se desili u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Cazinu, Bosanskom Novom, Bosanskom Petrovcu, Prijedoru i Sanskom Mostu. Zbjegove naroda čuvalе su, međusobno nepovezane i neorganizovane, naoružane grupe ljudi. Uoči ustanka već je bilo formirano dosta ustaničkih grupa i odreda širom zapadne Bosne. Ustanak je izbio 27. jula 1941. na tromеđи Bosne, Like i Dalmacije, kada ustanički odredi napadaju na varош Drvar i oslobаđaju je, а slаmaju ustaški kontranapad.³⁹² Narednog dana, oslobođeni su Glamoč, Livno, Bosanski Petrovac i Bosansko Grahovo. Ustanak se dalje proširio na Grmeč, Manjaču i Kozaru. Slobodna teritorija se stvorila i na području Pljeve, Janja i Kupresa. Do polovine avgusta, ustanici su oslobodili veći dio Krajine. Neoslobođeni su ostali samo neki veći gradovi i muslimanska ili hrvatska sela. Narod Ozrena i susjednih srpskih prostora digao se na ustanak protiv okupatora u zoru, 23. avgusta 1941, kada je izvršen napad na Doboј.³⁹³ Na teritoriji istočne Bosne su i prije početka ustanka djelovale grupe ljudi koje su napadale na ustaše. Ovdje je ustanak imao većinski četnički karakter, najviše zahvaljujući blizini Srbije. Sredinom avgusta, četničkih odredа na ovom dijelu, pored nekoliko samostalnih batalјona i četa, bilo je pet (Višegradski, Kladanjski, Srebrenički, Vlasenički i Tuzlanski). Četnički odredi na ovom području su opsjedali Zvornik i

³⁹¹ Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941-1941*, том 1 (Београд: б.и., 2000), 14. Алекса Тепавчевић, *Борба за слободу: Сећање на четничку борбу 1941-1950*, 2. издање (Гацко: б.и., 2002), 39-41.

³⁹² Божидар Соколовић, *Илија Десница јунак са Оштреља: Уначка долина у борби за опстанак* (Milwaukee: б.и., 1988), 12.

³⁹³ Миленко Максимовић, *Синови Озрена* (Добој – Озрен: б.и., 1996), 61-63.

Han Pijesak. Vlasenica je oslobođena 31. avgusta. Pored četničkih, na području istočne Bosne djelovali su i partizanski odredi. U šest partizanskih odreda (Majevički, Ozrenski, Birčanski, Romanijski, Kalinovački i Zvijezda), borilo se 7.300 boraca.³⁹⁴

Ustanak u Hercegovini i Bosni je bio isključivo odgovor ustaškim zločinima. Nije podignut ni od strane Komunističke partije Jugoslavije ni od strane Jugoslovenske vojske u otadžbini. Oni su se kasnije nametali u vođstvu ustanka, pa su tako mnoge ustaničke jedinice krajem 1941. i početkom 1942. godine pocijepane na partizanske i četničke. Većina boraca bili su seljaci, neupućeni u dugoročne političke ciljeve. Opštenarodni ustanak izbio je u Crnoj Gori 13. jula 1941. godine. U prvom naletu oslobođena je cijela Crna Gora, sem većih gradova. Italijani su doveli velika pojačanja i u avgustu potisnuli pokolebane ustanike u planine.³⁹⁵

U zapadnoj Srbiji, tokom ljeta i jeseni, zajedničkim djelovanjem oba pokreta, stvorena je velika slobodna teritorija. Tokom ovog perioda, na dva sastanka između predstavnika oba pokreta otpora, došlo je do dogovora o zajedničkoj saradnji koja suštinski nikada nije zaživjela na terenu. Različiti ciljevi i načini borbe prouzrokovali su međusobni sukob krajem oktobra. Novonastali sukob i podjele doveli su do bržeg i lakšeg slamanja ustanka. Dopremivši u Srbiju veća pojačanja, Nijemci krajem godine zauzimaju Užice koje su bile centar slobodne partizanske teritorije poznate pod nazivom „Užička republika“, takođe, zauzeta je i teritorija koju je kontrolisala JVuO sa centrom na Ravnoj Gori.³⁹⁶

Slamanje ustanka praćeno je strahovitim odmazdama nad nedužnim stanovništvom. U septembru je njemačka komanda u Srbiji izdala naredbu po kojoj je za svakog ubijenog Nijemca strijeljano 100 Srba, a za svakog ranjenog 50. U Kragujevcu i okolini, Nijemci su 21. oktobra 1941. godine strijeljali oko 2.800 ljudi, među kojima i 230 đaka tamošnje gimnazije. Okupator je u Srbiji osnovao više logora, od kojih su najzloglasniji bili Banjica i Sajmište u Beogradu i Crveni krst u Nišu.

Mihailović se nakratko sklanja u Crnu Goru. Zbog strahovitih kaznenih mjera okupatora i uzevši u obzir iskustvo stradanja Srba u Prvom svjetskom ratu, Mihailović se opredijelio za strategiju čekanja ishoda rata na velikim frontovima. Za to vrijeme, pripremao je svoj pokret za masovni ustanak u trenutku kada savezničke vojske stignu nadomak Jugoslavije. Međutim,

³⁹⁴ Вељко Ђ. Ђурић, *Мајор Дангић* (Крагујевац: б.и., 2001), 15.

³⁹⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga II: Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945* (Beograd: б.и., 1988), 88.

³⁹⁶ Дојчило Митровић, *Западна Србија 1941* (Београд: б.и., 1975), 242-284. Коста Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 1: Против нацизма, фашизма и комунизма* (Београд: б.и., 2014), 157-164.

pasivna strategija dovođila je do slabljenja borbenog poleta, kao i do kolaboracije četničkih jedinica sa okupatorom, naročito italijanskim. Razlaz sa partizanskim pokretom bio je konačan i pretvorio se u bratoubilački rat. Četnici su zbog zločina nad Srbima u NDH vršili odmazde nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom. Važno je napomenuti da ovo nikada nije bila zvanična politika JVuO niti je vrhovna komanda podržavala ovakve akcije. Naprotiv. Mihailović i Vrhovna komanda su ovakve ispade osuđivali, ali je često udaljenost i nedovoljna povezanost bila nedovoljna da se kazne i primijene. Sa druge strane, konstantno je rađeno na tome da se muslimansko i hrvatsko stanovništvo uključizajedničku borbu protiv neprijatelja.³⁹⁷

Rukovodstvo partizanskog pokreta je sve svoje snage iz Srbije prebacilo na teritorije Bosne i Hercegovine. U očekivanju dolaska Crvene armije na Balkan nakon zaustavljanja njemačke ofanzive na Moskvu, pored oslobodilačke, prešla je na revolucionarnu fazu rata. Započet je krvavi obračun sa svim pristalicama četničkog pokreta, ali i onima koji su smatrani za buržoaziju odnosno za klasne neprijatelje.³⁹⁸ Po ugledu na SSSR, osnivaju se „proleterske brigade“ koje su bile udarne jedinice ovog pokreta. Uvidjevši da od skorog dolaska Crvene armije neće biti ništa, rukovodstvo pokreta se vraća politici prikrivenog revolucionarnog djelovanja i isticanja antifašističkog i oslobodilačkog karaktera svoje borbe, koji se ogledao u paroli „Smrt fašizmu! Sloboda narodu!“

Uporište partizanskog pokreta bilo je u zapadnom dijelu Bosne, na teritoriji Bosanske Krajine. Ova regija je većinski bila naseljena Srbima i trpjela je najveće ustaške napade i zločine. Akcije koje su partizanske jedinice vršile sa planine Kozare ugrožavale su okolne gradove, saobraćaj i rad rudnika. Zbog toga je njemačka vojska, ojačana ustašama i domobranima, pokrenula i izvela veliku ofanzivu na Kozaru tokom juna i jula 1942. godine. Dio partizanskih jedinica i nešto naroda koji se nalazio u zbjeđevima uspio je da se izvuče iz obruča tokom borbi. Ostatak je prepušten neprijateljskim represalijama. Neprijatelj je pohvatao narod u zbjeđevima i pobio pri tome veći broj ljudi, žena i djece. Oko 68.500 Srba, većinom nejači, sprovedeno je sa Kozare i iz Potkozarja: manji broj na prinudni rad u Njemačku, a većina u sistem logora Jasenovac, gdje ih je većina stradala.³⁹⁹

³⁹⁷ Опширније погледати: Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига 1. Драгољуб Михаиловић, Рат и мир ђенерала: Изабрани ратни списи*, томови 1 и 2 (Београд: б.и., 1998).

³⁹⁸ Опширније погледати: Василије Кулић, *Злочини комуниста у Херцеговини 1941-1958* (Београд: б.и., 2010). Вучета Реџић, *Пасје гробље код Колашина* (Београд: б.и., 1999).

³⁹⁹ „Драгоје Лукић: Родитељ покошеног нараштаја,“ 20. *Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945: Књига 1*, 224-228.

Za to vrijeme, proleterske brigade iz istočnog dijela BiH se prebacuju u Bosansku Krajinu, gdje se nalazila velika slobodna teritorija, čiji je centar bio grad Bihać. Ova teritorija je poznata pod nazivom „Bihaćka republika“. Ovdje je održano i prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), najvišeg organa nove vlasti.⁴⁰⁰

Sa druge strane, nakon podjele ustaničkih snaga i vraćanja komande JVuO nazad u Srbiju, protiv četnika je pokrenuto nekoliko ofanziva sa ciljem da se oni unište. Neke od ovih operacija su istovremeno uključivale i operacije protiv partizana (poput operacija „Višegrad“, i „Trio“).⁴⁰¹ Najveće operacije protiv četnika u ovom periodu bile su operacija „Bader“, koja je bila usmjerena protiv jedinica u istočnoj Bosni, koje su bile pod komandom majora Jezdimira Dangića.⁴⁰² Dok su u Srbiji izvedene operacije „Forstrat“ (u ovoj operaciji je prvi put upotrebljen 800. specijalni puk Branderburg koji će kasnije prerasti u diviziju), koja je za cilj imala uništenje Mihailovića i njegovog štaba, dok je druga operacija pod nazivom „Kopaonik“, koja je za cilj imala uništenje Rasinskog korpusa podkomandom pukovnika Dragutina Keserovića, izvedena zajedničkim djelovanjem novoosnovane 7. SS „Princ Eugen“ divizije i dijelova Bugarskog okupacionog korpusa. O važnosti ove operacije govori i činjenica da je tokom ove operacije Kraljevo posjetio lično Hajnrih Himler. Ovo je bio najviši funkcioner koji je tokom rata posjetio Srbiju. Ova činjenica je često prešućivana u poslijeratnoj historiografiji.⁴⁰³ Tokom 1942. godine i početkom 1943. godine, po Mihailovićevom naređenju, izvedene su brojne diverzije i sabotaze na prugama širom Srbije. Ovo je prije svega imalo za cilj da se olakšaju saveznički naponi u sjevernoj Africi, koji su vršeni protiv generala Ervina Romela i njegovog Njemačkog afričkog korpusa. Naime, snabdijevanje njemačkih jedinica na afričkom kontinentu išlo je većim dijelom preko Srbije i to prugama Beograd–Sofija i Beograd–Solun. Dio ovih sabotaza je izvršen i na teritorijama susjedne Bugarske, Mađarske i Rumunije, u cilju sprečavanja represalija nad srpskim stanovništvom. Da je ovo svakako imalo osnova, vidljivo je iz prijetnji da će se za svaki srušeni most u Srbiji likvidirati 1.000 Srba. Nakon sloma Romelovih snaga u Africi, američka javnost je uvrstila generala Mihailovića među tri najslavnija saveznička komandanta, pored Daglasa Mekartura i Semjona Timošenka. Pored

⁴⁰⁰ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 1*, 276-279, 331-338.

⁴⁰¹ Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига 1*, 325-329.

⁴⁰² Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945: Књига 1*, 310-317. Ђурић, *Мајор Дангић*, 30-37.

⁴⁰³ Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945: Књига 1*, 128-131. Коста Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига 2: Србија под окупацијом* (Београд: б.и., 2014), 126-127.

toga, Mihailoviću i njegovim borcima odavano je priznanje iz svih zapadnih savezničkih zemalja.⁴⁰⁴

I dok su u Srbiji četnici vodili borbu sa nacistima, u Bosni i Hercegovini situacija je bila skroz drugačija. Četnici su na ovim teritorijama prvenstveno pokušavali da sačuvaju srpski narod od biološkog nestanka. Podjelom ustaničkih snaga na partizane i četnike oni su dobili još jedan front koji je samo dodatno otežavao situaciju. Posebno poglavlje rata na teritorijama Bosne i Hercegovine predstavljao je odnos četnika prema NDH i ustašama, kao i prema muslimanima. Srbi su uspostavljanje NDH dočekali mirno, ali ih je ustaški teror primorao na ustanak.⁴⁰⁵ Odnos prema NDH bio je dvojak. Onaj dio četnika koji je iza sebe imao Italijane je i dalje vodio borbu protiv svih ostalih oružanih formacija u NDH. U dijelu koji se nalazio pod njemačkom kontrolom, gdje četnici nisu imali saveznika, bilo je potrebno da se pred novim neprijateljem u vidu komunista osigura mir sa NDH, koja je i dalje bila neprijatelj. Zbog toga dolazi do sporazuma četnika iz Bosne sa predstavnicima NDH. Ovi sporazumi su bili kupovanje mira. Jedna taktička varka. NDH je priznata formalno, ali ne i suštinski. Niti su četnici pripadali njenim formacijama niti je NDH imala bilo kakvu vlast na četničkoj teritoriji. Dvije zaraćene strane su privremeno sklopile primirje koje je često narušavano. Ovo nije značilo i kolaboraciju.⁴⁰⁶

Sa druge strane, četnici koji su se nalazili u zoni koju je kontrolisala Italija (Dalmacija, Hercegovina, Crna Gora) bili su uzeti pod zaštitu Italijana, koji su sprečavali ustaše u njihovim nastojanjima da unište Srbe, a sa druge strane su naoružavali četnike i podsticali ih na borbu protiv NDH. Italijani su, nezadovoljni podjelom i njemačkom prohrvatskom politikom, počeli da potpomažu Srbe. Ostalo je nerazjašnjeno njihovo pomaganje u podizanju samog ustanka. Srbi su se ustankom u velikom dijelu Bosne i Hercegovine oslobodili od ustaša i njihovog terora, a Italijani su dobili mogućnost da prošire svoju zonu. Tokom rata nastala je jedna vrsta simbioze između Italijana i četnika. Italijani su dobili mir, a četnici su zauzvrat dobijali neophodno oružje, municiju i druge potrepštine. Zahvaljujući četnicima, Italijani su čuvali stanovništvo od ustaša, snabdijevali ga hranom itd. Takođe, ovo je na djelu bio italijanski princip „zavadi pa vladaj“, onog momenta kad bi četnici postajali isuviše jaki, Italijani bi protiv njih okretali muslimanske

⁴⁰⁴ Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 2*, 131-132. Опширније погледати: Новица С. Стевановић и Живомир Р. Подовац, *Равногорска прва победа: Савезничка противосовинско-логистичка операција (1941-1943)* (Београд: б.и., 2010).

⁴⁰⁵ Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945: Књига 1*, 322.

⁴⁰⁶ Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945: Књига 1*, 370-376.

milicije ili bi dozvoljavali ustašama napade. Ukoliko bi muslimanske milicije postajale jake, Italijani bi na njih okretali četnike.⁴⁰⁷

U pogledu muslimana, četnici su vodili posebnu politiku. Cilj je bio da se privuče što veći broj muslimana u četničke redove. Do četničke odmazde nad muslimanima dolazilo je kao čin osвете, a ne kao sprovođenje nekog velikog plana. Ipak, pojedinačni incidenti koji su nekad poprimali razmjere i masovnih zločina imali su za posljedicu da je neznatan broj muslimana prilazio četnicima.

Na ove sporazume sa NDH i odnose sa Italijanima Vrhovna komanda nije gledala blagonaklono ali nije imala mehanizme ni da riješi situaciju pa je sve to morala da prihvati kao nužno zlo. Ipak, ovi postupci dali su partizanima materijal za partizansku propagandu protiv njih. Četnici su prikazivani kao sluge okupatora i saradnici ustaša. Bratoubilački rat koji je izbio između dva pokreta otpora svakako predstavlja jednu veliku tragediju. Srbi su, pored velikih progona kojima su bili izloženi, počeli i da ratuju međusobno.

Ključna godina za dešavanja na teritorijama Bosne i Hercegovine bila je ratna 1943. Nakon napredovanja zapadnih saveznika na ratištu u sjevernoj Africi, 1943. godine, bilo je sasvim moguće iskrcavanje njihovih trupa na Balkanskom poluostrvu. U tom slučaju, jake snage partizana i četnika u planinskom zaleđu Jadranskog mora ugrožavale su uspješnu odbranu Nijemaca i njihovih saveznika. Zbog toga su Nijemci razradili plan o uništenju oba pokreta otpora. Operacija protiv partizana nazvana je „Vajs“ (bijelo) a protiv četnika „Švarc“ (crno). Njemačke snage su uz pomoć italijanskih, ustaških i domobranskih snaga, kao i muslimanske milicije, napale partizanske snage koje su bile koncentrisane na prostoru koji je bio stacioniran na slobodnoj teritoriji poznatoj pod nazivom „Bihaćka republika“. Odlučeno je da se izvrši povlačenje u pravcu Hercegovine. Operativnu snagu partizana ometao je veliki broj ranjenika za koje nije bilo lijekova niti transportnih sredstava. Sem toga, uz vojsku se kretao i veliki broj civila koje je trebalo štititi. Najteže borbe vođene su na padinama planine Grmeč. Partizanske snage su se izvukle i vršile pokret prema Neretvi, oslobađajući usput pojedine varoši i naseljena mjesta. U dolini rijeke Neretve došlo je do velike bitke. U ovoj bici su učestvovali i četnici jer je četnička komanda smatrala da je to povoljan momenat da se unište partizani, da četničke snage izbiju na obalu Jadranskog mora i dočekaju savezničko iskrcavanje. Ova operacija je u poslijeratnoj historiografiji nazivana i Bitka za ranjenike ili Bitka na Neretvi. Pod specifičnim okolnostima, došlo je do bitke između partizana i četnika. Partizanske trupe su uspjele da

⁴⁰⁷ Опширније погледати: Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату*.

nadvladaju četničke snage koje su brojale oko 20.000 boraca i da se probiju prema istočnoj Bosni. Nijedna od dvije sukobljene snage nije uspjela da postigne svoj cilj. Partizani su željeli da se probiju u Hercegovinu i kasnije da se spoje sa svojim snagama u Crnoj Gori, dok su četnici željeli jednom za svagda da unište partizanski pokret. Neispunjavanju četničkog cilja najviše su doprinijeli njihova razjedinjenost, kao i različiti interesi i strategije pojedinih komandanata.⁴⁰⁸ Tokom bitke na Neretvi, partizanska komanda je poslala delegaciju u Zagreb da pregovara sa njemačkom komandom. Ovi pregovori, poznati kao Martovski pregovori, imali su za cilj razmjenu ratnih zarobljenika i priznavanje partizana kao legitimne zaraćene strane. Tokom pregovora, uspostavljeno je šestonedjeljno primirje, a postignut je i sporazum da njemačka vojska dopusti partizanima da se povuku u italijansku okupacionu zonu i da se obračunaju sa četnicima. Partizanski izaslanici su dali garancije da ukoliko bi došlo do savezničkog iskrcavanja bez odobrenja Glavnog štaba, da bi se borili protiv Saveznika.⁴⁰⁹

Paralelno sa operacijom „Vajs“ u srednjoj Bosni, na planini Ozrenu pokrenuta je jedna manja operacija koja je imala za cilj da se uništi Ozrenski četnički odred jačine 2.500 boraca, kojim je komandovao Cvijetin Todić. Operacija nazvana „Tojfel“ počela je 9. aprila 1943. Operacija je završena bez uspjeha jer su ozrenski četnici uspjeli da se izvuku iz okruženja.⁴¹⁰

Početkom maja 1943. njemačke snage započinju sa izvođenjem operacije „Švarc“. Cilj ove operacije bilo je uništenje snaga JVuO i zarobljavanje i likvidacija generala Mihailovića i njegove Vrhovne komande. Ovaj plan je držan u tajnosti čak i od savezničkih italijanskih snaga u Crnoj Gori. Napadom 14. maja 1943. jedne njemačke borbene grupe na širi rejon Kolašina, gdje se nalazilo četničko središte sa oko 2.500 boraca pod komandom pukovnika Pavla Đurišića, Mihailovićevog komandanta za Crnu Goru i Sandžak, započinje operacija „Švarc“. Zatečeni iznenadnom pojavom njemačkih snaga, pružili su sporadičan i slab otpor i zarobljeno je oko 2.000 četnika. Nakon kraćih pregovora i ultimatumu da će se primijeniti represivne mjere prema civilnom stanovništvu, predaje se i Đurišić sa većim dijelom komande. Glavni cilj operacije, zarobljavanje generala Mihailovića, nije ostvaren.⁴¹¹ Nakon ovih borbi, njemačke snage nastavljaju dalje nastupanje i svoj napad usmjeravaju prema partizanima. Partizani su u

⁴⁰⁸ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga II*, 239-251. Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope: Treći deo: 1941-1945*. (Beograd: b.i., 1987), 288-289, 419-443. Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*. (Beograd: b.i., 1978), 89-100.

⁴⁰⁹ Опширније погледати: Мишо Лековић, *Martovski pregovori 1943* (Beograd: b.i., 1985).

⁴¹⁰ Максимовић, *Синови Озрена*, 132-140.

⁴¹¹ Никוליћ, *Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату*, 422-425.

žestokim borbama bili opkoljeni, ali se veći dio jedinica sa svojim Vrhovnim štabom probio početkom juna na rijeci Sutjesci i preko Zelengore izvukao iz obruča.⁴¹²

Pored ovih operacija, koje su najobimnije i za dalju sudbinu Jugoslavije najznačajnije, neprijatelj je pokretao još operacija i podoperacija, sa ciljem da se unište pokreti otpora u Jugoslaviji. Samo na teritoriji Srbije tokom 1943. Vermaht je protiv četnika sproveo 14 operacija.⁴¹³ Pored toga, njemačka komanda je raspisala pojedinačne potjernice za Mihailovićem i Titom u vrijednosti od 100.000 rajhsmaraka u zlatu.⁴¹⁴

Početkom septembra 1943. godine, Italija je kapitulirala. Vrhovna komanda JVuO odlučuje da pokrene veću antiosovinsku ofanzivu koja je imala za cilj da se uz pomoć oružja, koje bi se preuzelo od Italijana, izvrši napad prema Sarajevu i da se ono oslobodi. Savezničke misije koje su se nalazile u štabu, prije svega engleske, savjetovale su Mihailovića da ne dira Italijane jer će se njihove snage, navodno, prikloniti Savezničkoj borbi. Nažalost, ovi savjeti bili su samo dio savezničke politike koja je polako napuštala, zbog svojih interesa, legitimnu JVuO i svoju podršku davala partizanskom pokretu. Zbog ovakve politike, većinu naoružanja će preuzeti partizani, čime su stekli veliku nadmoć u oružju nasuprot četnika. Četnici su uspjeli da dođu samo do manjeg dijela neophodnog oružja.⁴¹⁵ Ipak, i pored svih događaja, od ove ofanzive se nije odustalo. Oslobođeni su gradovi Višegrad, Rogatica, započeto je napredovanje prema Sarajevu. Sarajevo se već djelomično nalazilo u okruženju i očekivao se napad četnika na grad. Međutim, do ovog napada nije došlo jer su četnike sa leđa napale jake partizanske snage. Četnici su bili prisiljeni da se pod borbom povuku do Višegrada.⁴¹⁶

Bitke na Neretvi i Sutjesci, u prvoj polovini 1943. godine, bile su najveće operacije od izbijanja ustanka. Kasnije, Nijemci nisu imali snaga za ofanzive takvih razmjera. U septembru 1943. godine, nakon kapitulacije Italije, partizani su uspjeli da razoružaju brojne italijanske jedinice. Njima se od tada masovnije priključuje hrvatsko i muslimansko stanovništvo, kao i vojne formacije koje su se tada nalazile u sastavu vojnih snaga NDH i pojedine muslimanske milicije. Partizanski pokret jačao je u svim dijelovima Jugoslavije.

Ovako osnažen, partizanski pokret je krajem 1943. godine narodima Jugoslavije i silama Antifašističke koalicije predočio osnove uređenja nove Jugoslavije. U Jajcu, koje je već tri

⁴¹² Strugar, *Jugoslavija 1941–1945.*, 100-115.

⁴¹³ Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 2*, 138-168.

⁴¹⁴ Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944* (Београд: б.и., 2001), 236-237.

⁴¹⁵ Николић, *Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату*, 433-436.

⁴¹⁶ Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 1*, 598-599.

mjeseca bilo pod partizanskom kontrolom, održano je Drugo zasjedanje AVNOJ-a.⁴¹⁷ Paralelno sa dešavanjima u Jajcu, u Teheranu je od 28. novembra do 1. decembra održana konferencija savezničkih vođa na kojima su se prvi put sastali premijer Ujedinjenog Kraljevstva Vinston Čerčil, predsjednik SAD Frenklin Ruzvelt i Josif Staljin. Na ovoj konferenciji je konačno priznat partizanski pokret, a odlučeno je da se napusti snabdijevanje Mihailovića, koje je i do tada bilo slabo i neredovno.⁴¹⁸ Ipak, savezničke misije u štabu Mihailovića ostaće sve do početka 1945. godine. U pozadini ove odluke bio je dogovor između Vinstona Čerčila i Josifa Staljina da Jugoslavija nakon rata potpadne pod sovjetsku interesnu sferu. Zauzvrat, Staljin se odrekao pretenzija prema Grčkoj. Naravno, ovakvoj odluci je doprinijela i beskompromisna borba partizanskih jedinica na terenu i manja borbenost četnika u odnosu na partizanski pokret. Ipak, i ovako „pasivan“, četnički pokret je svojom borbenošću i masivnošću prednjačio nad drugim pokretima otpora u okupiranoj Evropi.

Kao odgovor na odluke AVNOJ-a, JVuO je održala sastanak u selu Ba, koje se nalazilo na padinama Ravne Gore. Kongres je održan 27. januara 1944. na veliki pravoslavni praznik Svetog Savu, pa je zato i poznat pod nazivom Svetosavski kongres. Kongres je osudio djelatnost KPJ i odbacio nasilnu promjenu državnog i društvenog poretka. Založio se za ustavnu, parlamentarnu, federativnu i demokratsku monarhiju na čelu sa kraljem Petrom II. Buduću jugoslovensku federaciju trebalo je da čine srpska, hrvatska i slovenačka federalna jedinica.⁴¹⁹

U prvoj polovini 1944, njemačke trupe su nastojale da održe vlast u primorskim gradovima zbog mogućnosti savezničke invazije, ali i nad značajnijim saobraćajnicama i rudarskim centrima. Da bi olakšali svoj položaj, Nijemci pokušavaju da zadaju teže udarce i jednom i drugom pokretu otpora. Ipak, zbog jačanja i same borbenosti, u ovom periodu veće operacije se poduzimaju protiv partizanskog pokreta. Četnički pokret, koji je i dalje brojan i jak

⁴¹⁷ Zasjedanje je održano u noći 29. na 30. novembar. Tokom ovog zasjedanja, donesene su naredne odluke: 1) AVNOJ se konstituiše u zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Jugoslavije, kao vrhovni predstavnik naroda i uspostavlja se Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), sa svim obilježjima narodne vlade, preko koga će AVNOJ ostvarivati svoju izvršnu funkciju; 2) da se stvori federalna Jugoslavija, zasnovana na pravu o samoopredjeljenju, u kojoj je planirano da pet južnoslovenskih naroda: Srbi, Hrvati, Sloveni, Makedonci i Crnogorci живе u šest federalnih jedinica: Srbija, Hrvatska, „Slovenačka“, Makedonija i Crna Gora i Bosna i Hercegovina sa jednakim pravima; 3) da se ponište odluke jugoslovenske vlade u egzilu; 4) da se kralju Petru II Karađorđeviću zabrani povratak u zemlju dok se na referendumu ne odluči državno uređenje buduće zemlje (monarhija ili republika); 5) da se nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbijede sva nacionalna prava. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga II*, 280-290. Brajović-Đuro, *Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu*, 131-132.

⁴¹⁸ Brajović-Đuro, *Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu*, 132.

⁴¹⁹ *Књига о Дражи*, том 2 (Windsor: б.и., 1956), 5-28. Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945.: Књига I*, 249-252.

protivnik, polako počinje da stagnira. Ipak, četnici će i dalje voditi manje borbe sa ustašama, Nijemcima i muslimanskim jedinicama.

Početkom 1944, partizanski Glavni štab je pod njemačkim pritiskom morao da napusti Jajce i pređe u Drvar. U Drvaru su bili pošteđeni od njemačkih napada nekoliko mjeseci, što im je dalo priliku da pripremaju dalje operacije na četnike u istočnoj Bosni, kako bi se olakšao partizanski napad na Srbiju koja je od kraja 1941, uz manji broj izuzetaka, gotovo sva bila pod kontrolom četničkog pokreta. U to vrijeme, u Srbiji ponovo započinje cijeli niz diverzija i napada četnika na njemačke položaje, kako bi se otežalo izvlačenje njemačkih snaga. Tokom ovog perioda, u partizanski štab stiže i prva sovjetska misija kao i Čerčilov sin – Rendolf Čerčil. Nastavljaju se tajni pregovori sa Nijemcima oko razmjene zarobljenika. Stvara se i preteča buduće tajne policije, koja je imala za cilj obračunavanje sa „petom kolonom“ odnosno sa protivnicima budućeg komunističkog režima.

Njemačka komanda je odlučila da brzim napadom desantnih padobranskih jedinica, uz podršku oklopno mehanizovanih grupa, obezglavi partizanski pokret. Vazdušni desant na Drvar izvršen je 25. maja 1944. godine. Nakon desanta, njemački padobranci su naišli na žestok otpor. Partizanska komanda je uspjela da se izvuče, a Tito je evakuisan iz zemlje. Ipak, njegov boravak u Bariju nije dugo trajao, jer nije želio da vodi borbu iz emigracije, pa je transportovan na ostrvo Vis. Njemačka ofanziva je završena neuspjehom 6. juna 1944.⁴²⁰

Paralelno sa borbom u zemlji, partizanski pokret je vodio i borbu i za međunarodno priznanje. Iako su ih saveznici priznavali nakon Teheranske konferencije kao realnost, i dalje je Kraljevskoj vladi u Londonu davan puni legitimitet i međunarodna podrška. U pokušaju da očuva monarhistički pokret u zemlji, Čerčil je posredovao da dođe do sporazuma između Kraljevske vlade i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, odnosno privremene partizanske vlade. Došlo je do pregovora između Tita i dr Ivana Šubašića, bivšeg bana Hrvatske banovine u Kraljevini Jugoslaviji, novog predsjednika Kraljevske vlade. Juna 1944. sklopljen je prvi sporazum Tito–Šubašić, kojim je izbjeglička vlada morala prihvatiti odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, i obavezavši se da će kod Saveznika raditi na povećanju pomoći Jugoslaviji, kao i da do kraja rata neće pokretati pitanje monarhije. Avgusta 1944. Tito je uspio da izbjegne Čerčilov prijedlog o formiranju zajedničke jugoslovenske vlade. Već u septembru 1944, kada se Crvena armija nalazila na granicama Jugoslavije, Tito odlazi u Moskvu, gdje je dozvolio da jedinice Crvene armije uđu na teritoriju Jugoslavije radi zajedničke borbe i koju bi

⁴²⁰ Brajović-Đuro, *Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu*, 150-152.

napustile nakon oslobođenja zemlje. Početkom novembra, u oslobođenom Beogradu sklopljen je novi sporazum Tito–Šubašić, čime je formirana zajednička vlada, a Kralj je predao vlast namjesništvu dok se na slobodnim izborima ne odluči o obliku vladavine. Namjesništvo je 5. marta 1945. dalo mandat za sastav vlade Demokratske Federativne Republike Jugoslavije. Vlada je formirana 7. marta 1945. Vladu su priznale vlade Savezničkih zemalja.⁴²¹

Ohrabrena činjenicom da je Crvena armija na granicama, partizanska komanda pokreće napad na Srbiju, koja je dominantno pročetnički orijentisana. Ovo je takođe prvi put od 1942. da teritorije Bosne i Hercegovine nisu središte ratovanja gerilskih snaga. Tokom jula i avgusta partizani napreduju u dve kolone. Jedna kolona prodire u Crnu Goru, a druga u Srbiju. U Srbiji dolazi do velikih borbi sa četničkim jedinicama koje nisu uspjele da pruže dugotrajan otpor i polako počinje napredovanje partizanskih snaga, koje su se u međuvremenu spojile sa partizanskim snagama koje su napredovale preko Crne Gore. Septembra 1944. godine kralj Petar II je smijenio Mihailovića i pozvao njegove snage da se pridruže jedinicama NOV-a. Crvena armija prelazi granice Jugoslavije i, zajedničkim djelovanjem sa partizanskim snagama, 25. oktobra 1944. godine oslobođen je Beograd.

Glavnina četničkih snaga predvođena Mihailovićem prelazi Drinu i odlazi u sjevernu Bosnu. Povlačenje četnika iz Srbije i Crne Gore (crnogorske četničke snage predvodio je Đurišić koji je uspio da izađe iz logora Strij u Poljskoj i vrati se u Crnu Goru) tokom zime 1944. bilo je praćeno niskim temperaturama, stalnim borbama sa ustašama i Nijemcima, takođe, u četničkim jedinicama se pojavio tifus i vladala je glad. Ovo je dodatno iscrpilo četničke snage, izgubljen je dobar dio ljudstva, a preostale snage, iznurene i demoralisane, skoncentrisale su se na planini Ozren. Početkom 1945. veliki dio sjeverozapadne Bosne je pod Mihailovićevom komandom. Mihailović je imao u planu okupljanje svih antikomunističkih snaga (srpskih, hrvatskih, slovenačkih i muslimanskih) i njihovo zajedničko nastupanje prema partizanskom napredovanju. Na planini Vučijaku dolazi do raskola između Mihailovića i Đurišića. Mihailović je zagovarao povratak u Srbiju, dok je Đurišić želio da se nastavi dalje povlačenje prema Sloveniji. Praćen svojim jedinicama, mahom iz Crne Gore i Hercegovine, Đurišić je krenuo u pravcu Bosanske Gradiške. Ipak, njegove jedinice će se naći priklještene između partizanskih jedinica sa juga i ustaških snaga sa sjevera. Početkom aprila 1945. dolazi do glavnog sukoba između Đurišićevih snaga i ustaša na Lijevče polju. Četničke snage su razbijene a glavnina je

⁴²¹ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga II*, 316-319. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 2: Od drugog zasedanja AVNOJ-a do konačne pobjede* (Beograd: b.i., 1965), 330-336. Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 1*, 283-285, 303-306, 401-402.

zarobljena. Đurišić i većina članova štaba, kao i boraca, odvedenisu u Jasenovac i likvidirani.⁴²² Sa preostalim snagama, Mihailović će pokušati da se vrati u Srbiju. Na temelju pogrešnih informacija, smatrao je da će se narod, koji se nalazi 6 mjeseci pod komunističkom diktaturom, dignuti na ustanak. Preostale četničke snage su 13. aprila 1945. krenule prema zapadu da bi se ubrzo počele spuštati prema jugu. Cilj je bio da se preko Zelengore spuste na Drinu, a zatim dalje kroz Sandžak u Srbiju. Četničke snage su tokom svog nastupanja imale konstantne okršaje sa hrvatskom vojskom, muslimanskim milicijama i partizanima. Na Zelengori su se četnici 12. i 13. maja 1945. godine sukobili sa Jugoslovenskom armijom, kako su tada nazivane jedinice prerasle iz partizanskog pokreta. Četnici iscrpljeni glađu, bolešću, borbama i demoralisanibili su slab protivnik za dobro opremljene snage, koje je pratila artiljerija, oklopno mehanizovane jedinice kao i avijacije, poraženi su i razbijeni u manje grupe. Neke od ovih grupa su ipak uspjele da se prebace u Srbiju, sa željom da podignu ustanak i nastave borbu, ali su uglavnom neutralisane. Sam Mihailović se sa malom grupom svojih pristalica skrivao u okolini Višegrada, gdje je i uhvaćen 13. marta 1946. godine i odveden u Beograd. U Beogradu mu je održano suđenje od 10. juna do 15. jula 1946, gdje je osuđen za veleizdaju i ratne zločine. Pogubljen je na nepoznatoj lokaciji 17. jula 1946. Ni do danas nije poznata lokacija gdje je sahranjen.⁴²³ Iako su iz zapadnih zemalja dolazile poruke da Mihailović bude pošteđen i kažnjen blažom kaznom, ipak je bio prevelika prijetnja za novu komunističku vlast. Američki predsjednik Hari Truman ga je posthumno odlikovao Legijom zasluga prvog stepena 29. marta 1948.

Tokom marta i aprila intezivirane su borbe za oslobođenje preostalih dijelova okupirane Jugoslavije. Njemačke snage su se stabilizovale u Sremu, gdje je formiran takozvani Sremski front. Iako u povlačenju, ove jedinice su pružale dobar otpor. Sa druge strane, napade su vršili najčešće novomobilisani borci iz Srbije i Makedonije koji nisu imali ratnog iskustva, pa su u početku jedinice Jugoslovenske armije imale velike gubitke.⁴²⁴ Završna ofanziva Jugoslovenske armije za oslobođenje zapadnih krajeva Jugoslavije započela je 20. marta 1945. Četvrta armija je probila neprijateljski front u Lici i do sredine aprila oslobođena je Lika, i dio zapadne Bosne, Gorskog kotara i hrvatskog primorja. Krajem aprila oslobođeni su Rijeka, Kvarnerska ostrva, Istra, Slovenačko primorje, a 1. maja jedinice JA su ušle u Trst.⁴²⁵ Krajem marta krenula je i ofanziva Druge armije. Njen glavni cilj bilo je oslobođenje Sarajeva jer su se tim pravcem povlačili Nijemci. Sarajevo je oslobođeno 6. aprila, a zatim se Druga armija spojila sa

⁴²² Опширније погледати: Бојан Димитријевић, *Голгота четника* (Београд: б.и., 2019).

⁴²³ Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945.: Књига 1*, 481.

⁴²⁴ Опширније погледати: Љубивоје Пајовић, Душан Узелац и Милован Џелебџић, *Сремски фронт 1944–1945* (Београд: б.и., 1979).

⁴²⁵ *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945* (Београд: б.и., 1957), 473–514.

jedinicama Prve armije u dolini Save.⁴²⁶ Prva armija je poslije žestokih borbi probila Sremski front 12. aprila.⁴²⁷ Usklađujući svoje operacije Prva, Druga i Treća armija su prodirale kroz Bosnu i Hrvatsku približavajući se Zagrebu koji je oslobođen 9. maja. Jedinice Sedmog korpusa, koje su ratovala u pozadini neprijatelja, oslobodile su Ljubljanu istog dana kada je bio oslobođen Zagreb. Borbe su nastavljene i posle kapitulacije Njemačke 9. maja 1945. i trajale su sve do 15. maja, jer su njemačke i kvislinške jedinice odbijale kapitulaciju.

Dio jedinica JA je prešla i na teritoriju Austrije, gdje su opkoljeni dijelovi njemačke grupacije „E“, kao i veliki broj kvislinških formacija (ustaša, domobrana, slovenačkih domobrana, ruskih belogardejaca, pripadnika oružanih formacija iz Srbije koje su potpadale pod komandu Milana Nedića i Dimitrija Ljotića, crnogorskih separatističkih snaga pod komandom Sekule Drljevića, u čijim se redovima nakon katastrofe na Lijeve polju našao i znatan broj crnogorskih i hercegovačkih četnika) koje su pokušale da se probiju u Austriju i da se predaju zapadnim saveznicima. Dio je uspio da se izvuče iz obruča, od kojih su većinu saveznici predali jugoslovenskim vlastima.

U završnim operacijama došlo je i do saradnje JA sa sovjetskim i britanskim trupama. Međutim, došlo je i do nesporazuma sa vladom Engleske i komandom oko jugoslovenskog zaposjedanja Trsta, Istre i Koruške, koji su bili oslobođeni, a koji je riješen povlačenjem trupa JA iz Trsta. Trupe Aleksandra fon Lera su opkoljene u Sloveniji. Zarobljeno je oko 300.000 Nijemaca i kvislinga, zaplijenjen je ogroman ratni materijal.⁴²⁸ Petnaestog maja general Kosta Nađ telegramom je obavijestio Tita da je rat na teritoriji Jugoslavije pobjedonosno završen.

3.10. Komunistički period

Kraj Drugog svjetskog rata i fašističke okupacije u cijeloj Jugoslaviji je dočekan sa olakšanjem. Za razliku od Prvog svjetskog rata, gdje je Srbija pretrpjela najveće ljudske gubitke, u Drugom svjetskom ratu upravo je Bosna i Hercegovina imala najveći broj žrtava. Uzroci stradanja nisu samo bili ograničeni na bojno polje, već je veliki broj ljudi stradao u Holokaustu i genocidu koji je nad Srbima i Romima sprovodila Nezavisna Država Hrvatska⁴²⁹. Ovdje svakako nije naodmet napomenuti da je na teritoriji NDH postojala jasna namjera za uništenje pomenutih naroda, ne samo izražena kroz izlaganje raznih ustaških funkcionera, već je i država u to bila inkorporirana putem organizacije i legitimizacije institucija za uništenje ljudi. Do

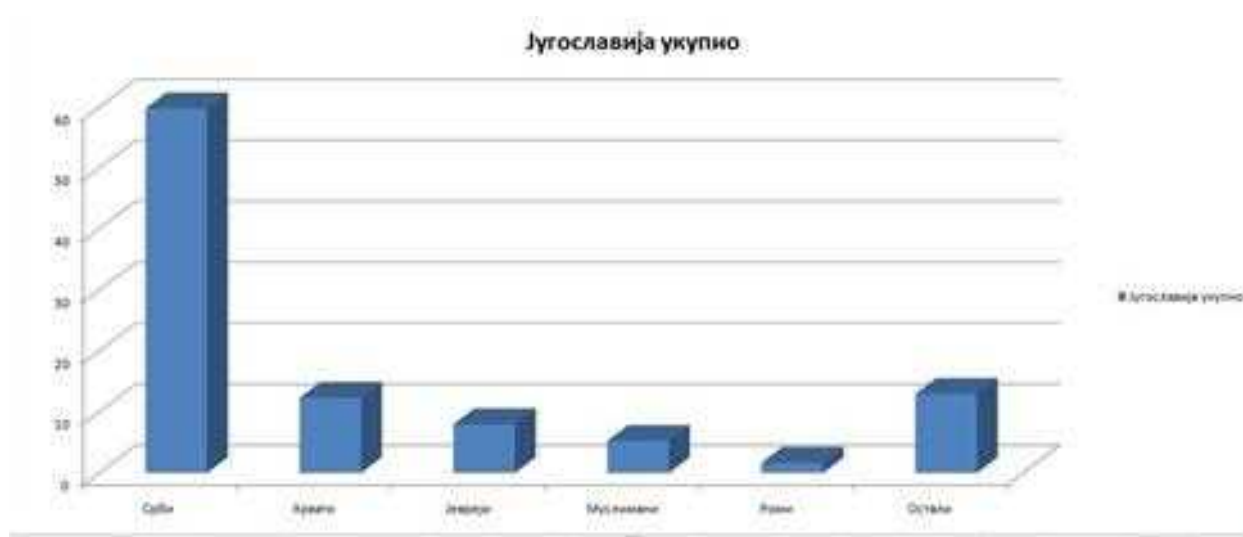
⁴²⁶ *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945*, 516-533.

⁴²⁷ Исто, 545-549.

⁴²⁸ Исто, 724.

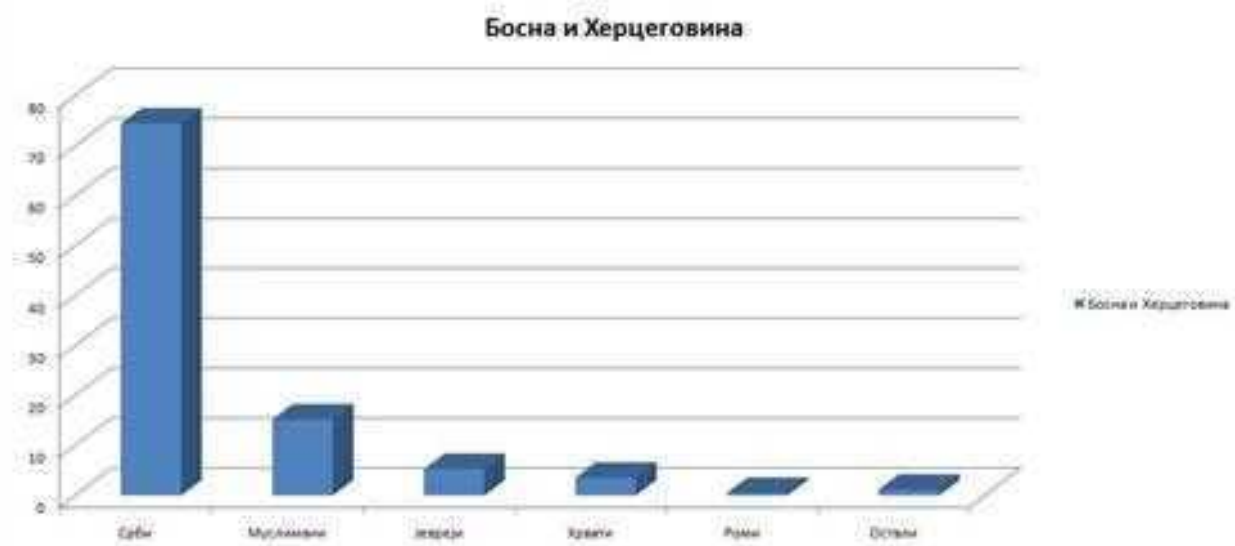
⁴²⁹ У даљем тексту: НДХ.

preciznog broja stradalih, kako u Jugoslaviji tako i u Bosni i Hercegovini, veoma je teško doći, što zbog dugog vremenskog perioda koji je prošao, kao i zbog činjenice da veliki broj stradalih nije pokopan u grobnice, već su bacani u rijeke ili spaljivani. Pored toga, postoje podaci da su ustaše, kako se rat približavao kraju, da bi sakrili svoje zločine, otkopavali postojeće grobnice uklanjajući leševe koji su se u njima nalazili.⁴³⁰

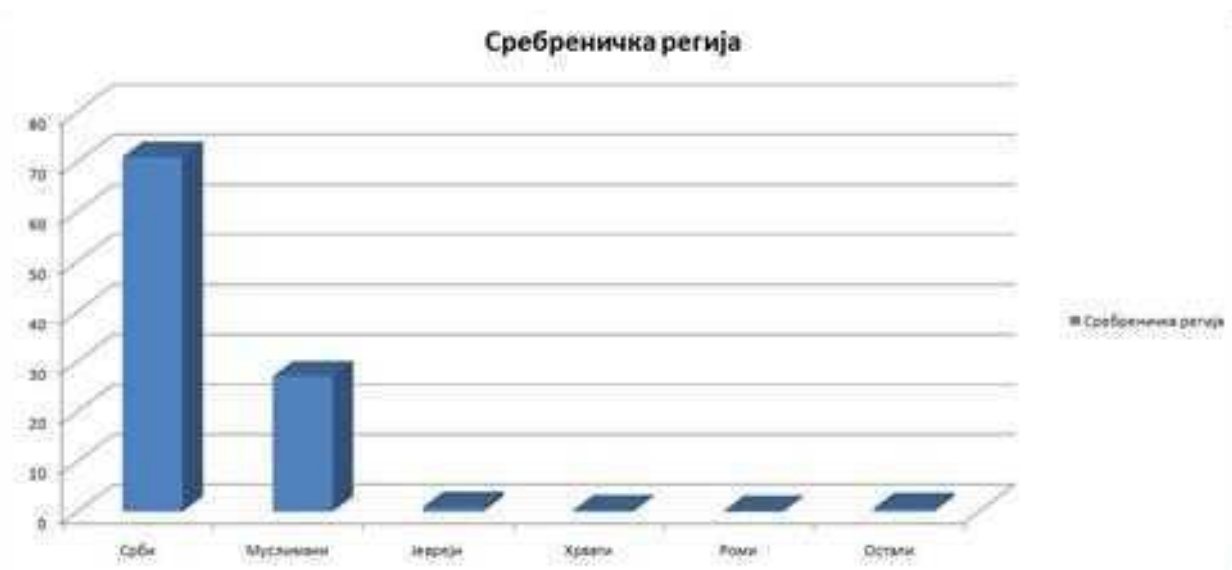

Prema gorenavedenom grafikonu, od ukupnog broja stradalih u Jugoslaviji, možemo vidjeti da 59,77% čine Srbi, nakon njih su Hrvati sa 12,32%, potom Jevreji sa 7,99%, muslimani sa 5,28%, Romi 1,66%, dok procenat stradanja ostalih naroda iznosi 12,16% .

⁴³⁰ „Ekskluzivno: Otkriven ključni zračni dokaz masovnih zločina u Jasenovcu,“ *Nacional*, 15. januar 2019. godine, <https://www.nacional.hr/ekskluzivno-otkriven-kljucni-zracni-dokaz-masovnih-zlocina-u-jasenovcu/>

U ovom slučaju je prikazan grafikon stradanja na teritoriji Bosne i Hercegovine, čije stanovništvo je tokom proteklog rata najviše stradalo. Više je nego očigledno da je najviše stradao srpski narod koji čini 74,40% ukupnog broja stradalih, potom zapažamo stradanje muslimana sa 15,18%, Jevreja 5,27%, Hrvata 3,55%, Roma 1,66% i ostalih naroda u procentu 1,12%.

Što se tiče stradanja u srebreničkoj regiji tokom Drugog svjetskog rata, opet zapažamo da prednjači broj srpskih žrtava u procentu od 70,97%, zatim muslimani sa 27.07%, Jevreji 0,90%, Hrvati 0,25%, Romi 0,10% i ostali 0,86%.⁴³¹

⁴³¹ „Попис жртава рата 1941-1945: Табеларни преглед сачињен послје непотпуне ревизије,“ *Музеј жртава геноцида*, <http://www.muzejgenocida.rs/images/rTabPregled.pdf>.

Pored toga, period završetaka Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini obilježen je bio i podrškom novoj komunističkoj vlasti, što je bilo i logično zato što je nastupio nakon okupacionog režima. Svakako je važno spomenuti da su se najveći dio rata partizanski Glavni štab i rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije⁴³² upravo nalazili na teritoriji Bosne i Hercegovine.⁴³³ Takođe, na istom terenu udareni su i temelji nove države, preko uspostavljanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. U tom periodu se Bosna i Hercegovina, kao i ostale federalne jedinice komunističke Jugoslavije, razvijala kao integrisan dio jedinstvene države koja je bila pod komandom KPJ. Status federalne jedinice dobila je 1945. godine, nakon rasprave u samoj partiji, jer je jedan dio vodstva smatrao da zbog srpske većine treba da bude pokrajina unutar Republike Srbije.⁴³⁴

Preciznije, kako se kraj Drugog svjetskog rata približavao, KPJ je završavala proces konstituisanja vlasti. U Bosni i Hercegovini je pomenuti proces završen Trećim zasjedanjem ZAVNOBiH-a, koji je održan od 26. do 28. aprila 1945. godine u Sarajevu. Tom prilikom je donijeta Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Naime, odluka koja je izmijenjena i dopunjena donesena je godinu dana ranije i njom se ZAVNOBiH konstituisao u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, samim tim, Treće zasjedanje je na neki način predstavljalo početak rada Narodne skupštine Bosne i Hercegovine.⁴³⁵ Naredni koraku izgradnji jugoslovenske, pa samim tim i bosanskohercegovačke državne organizacije bilo je Treće zasjedanje AVNOJ-a, koje je održano 10. avgusta 1945. godine, i tom prilikom se preoblikovalo u Privremenu narodnu skupštinu Jugoslavije. Kako bi se potvrdile sve donesene odluke, u cilju organizovanja jugoslovenske države, sazvani su izbori za 11. novembar 1945. godine. Izborni zakon omogućavao je jednako pravo glasa svim građanima Jugoslavije sa navršених 18 godina života bez obzira na pol, rasu, vjeroispovijest, obrazovanje i mjesto stanovanja. Međutim, ovako postavljeno široko izborno pravo je ipak ograničeno donošenjem Zakona o biračkim spiskovima, kojim su brisani svi oni za koje je smatrano da su se na bilo koji način kompromitovali u odnosu na narodnooslobodilačku borbu i njene principe organizovanja revolucionarnog tipa vlasti. Na izborima su se pojavile dvije kutije, jedna u koju su se ubacivali glasovi za listu Narodnog fronta Jugoslavije, čiji je nosilac bio Josip Broz Tito, koja je dobila 90,48% glasova, dok je druga kutija, poznata kao „ćorava“, bila bez liste, sa 9,52% osvojenih

⁴³² У даљем тексту: КПЈ.

⁴³³ Чедомир Антић и Ненад Кецмановић, *Историја Републике Српске* (Београд: б.и., 2016), 209-210.

⁴³⁴ Антић и Кецмановић, *Историја Републике Српске*, 211-212.

⁴³⁵ *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: б.и., 2010), 55.

glasova. Narodna Skupština Bosne i Hercegovine, nastala iz ZAVNOBiH-a, u to vrijeme je obavljala zadatke učvršćivanja nove narodne vlasti, obnove zemlje i pripremanja uslova za izbor i sastav Ustavotvorne skupštine, koja je u skladu sa zakonodavstvom nove Jugoslavije trebao da donese novi ustav BiH. Pomenuti izbori održani su 13. oktobra 1946. godine, a i na njima su takođe postojale dvije kutije, jedna za listu Narodnog fronta i druga „ćorava“. Nakon održanih izbora, Ustavotvorna skupština Bosne i Hercegovine je sazvana za 11. novembar 1946. godine, kada je potvrdila sve akte donesene od strane ZAVNOBiH-a, odnosno Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. U konačnici, 31. decembra 1946. godine usvojila je i proglasila Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, čime je zaokruženo formiranje svih institucija potrebnih za stvaranje jedne od šest federalnih jedinica u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji.⁴³⁶

Novodoneseni ustav, vjerna kopija sovjetskog ustava usvojenog deset godina ranije, građanima Jugoslavije je obećavao ravnopravnost bez obzira na rasu, nacionalnu pripadnost, jezik, vjeroispovijest, obrazovanje i društveni položaj.⁴³⁷ Garantovao je pojedinačne slobode, kao što su sloboda vjere i uvjerenje, sloboda govora, štampe, okupljanja i udruživanja, kao i pravo na privatnu svojinu i privatno preduzetništvo.⁴³⁸ Međutim, u praksi situacija nije bila baš takva, pa iako su neke slobode bile ustavno zagarantovane, nije ih bilo moguće ostvariti zbog državnog monopola. Preciznije, ustav je promovisao administrativno-centralistički sistem vlasti u savezним organima, po sovjetskom modelu, čime je jugoslovenski patriotizam trebalo da bude iznad republičke pripadnosti, klasna identifikacija iznad nacionalne, a odnos prema vjerskim zajednicama restriktivan, u skladu sa ideologijom ateizma.⁴³⁹ Komunisti su se trudili da nametnu princip nacionalne jednakosti koji se temeljio na lažnoj slici o jednakom stradanju Srba, Hrvata i muslimana u borbi protiv okupatora. Pravljen je i vještačka simetrija u predstavljanju ratne uloge ustaša i četnika, jer su u potpunosti ideološki izjednačavani pripisivanjem kvislinških atributa četnicima.

Nekako je situacija sa Bosnom i Hercegovinom bila najizraženija u propagiranju nacionalne jednakosti, jer je ona bila jedina republika bez većinskog naroda. Upravo zbog toga komunisti su pokušavali da je predstave kao republiku koja nije bila ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, a istovremeno je trebalo da bude republika svih njih na krilima ideologije jugoslovenstva. Stoga su vrlo brzo počeli da je nazivaju „Jugoslavija u malom“ ili „Mala Jugoslavija“. Sa druge strane, u model centralizovane federacije, gdje je republičke granice

⁴³⁶ *Parlamentarna skupština*, 57-58.

⁴³⁷ Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History* (New York: b.i., 1993), 262.

⁴³⁸ Henry M. Christman, *The Essential Tito* (Newton Abbot: David and Charles, 1971), 56-58.

⁴³⁹ Антић и Кецмановић, *Историја Републике Српске*, 210.

trebalo posmatrati isključivo kao administrativne, Bosna i Hercegovina se mnogo bolje uklapala od ostalih republika jer, za razliku od Srbije i Crne Gore, nije imala živu tradiciju državne samostalnosti, a za razliku od Hrvatske i Slovenije, njeno stanovništvo nije ni maštalo da je stekne. To je doprinijelo i činjenici da političko rukovodstvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine više stavi akcenat na vođenje savezne (jugoslovenske), nego republičke (bosanskohercegovačke) politike.⁴⁴⁰

Nakon što su obezbijedili zakonski mir novim ustavom, komunisti su se još više oslobodili i postalo je jasno da su odlučili da sklone sve svoje pređašnje i novonastale neprijatelje. Najprije su neutralizovali sve političke partije osim Komunističke, a ušli su i sukob sa Rimokatoličkom i Srpskom pravoslavnom crkvom. Sukob države sa Srpskom pravoslavnom crkvom nije bio tolikog intenziteta kao sa Rimokatoličkom, što svakako ima svoje objašnjenje. Naime, u Bosni i Hercegovini uticaj pravoslavne crkve je već bio oslabljen zbog gubitka sveštenstva i uništenja imovine za vrijeme NDH tokom Drugog svjetskog rata. Što se tiče muslimanske zajednice, komunisti su se u početku trudili da ih ni sa čim ne povrijede, ali su ipak 1946. godine ukinuli islamske sudove, isključivo zbog toga što im nije odgovaralo da postoji alternativni pravosudni sistem.⁴⁴¹

Pored toga, u prvim poslijeratnim godinama počela je, po sovjetskom modelu, društvena transformacija u socijalističkoj Jugoslaviji, gdje je glavni akcenat stavljen na privredno planiranje u koje je bila uključena država. Aktivno se sprovodila eksproprijacija imovine okupatora i njegovih saradnika, kao i porez na ratnu dobit. Na taj način je došlo do značajnih promjena u unutrašnjosti Jugoslavije, pa je na primjer jedan dio Srba iz Bosne i Hercegovine preseljen u Vojvodinu, koja je postala oblast društvenog i etničkog eksperimenta širokih razmjera, u koju su uglavnom doselili Srbe. U periodu 1945–1948. godine, Bosnu i Hercegovinu napustilo je oko 100.000 Srba, što je trajno promijenilo demografsku, a samim tim nacionalnu strukturu Republike.⁴⁴² U tom periodu izglasan je i Zakon o agrarnoj reformi, koji je počivao na načelu da zemlja treba da pripadne onome ko je obrađuje.⁴⁴³ Jednostavnije, velika imanja koja su bila u vlasništvu banaka, velikih preduzeća, crkava, manastira, dobrotvornih fondacija i slično, data su u zakup. Dakle, prve godine poslije rata bile su obilježene socijalističkim udarništvom, pa su u Bosni i Hercegovini organizovane i prve dobrovoljne omladinske radne akcije, u cilju izgradnje željezničkih pruga, a obnovljeni pogoni u industrijskim centrima doveli

⁴⁴⁰ Исто, 212.

⁴⁴¹ Richard J. Crampton, *The Balkans since the Second World War* (New York: b.i., 2002), 43-45.

⁴⁴² Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 214.

⁴⁴³ Crampton, *The Balkans*, 46-47.

su do preseljenja seoske populacije u urbane sredine, što je dovelo do promjene životne kulture.⁴⁴⁴ Suštinski, tokom 1945. godine komunisti su onemogućili povratak kralja u Jugoslaviju, neutralizovali su i likvidirali najveći broj svojih unutrašnjih političkih protivnika i započeli su društvenu transformaciju koja imala za cilj da uništi privatno vlasništvo i iz zemlje progoni strani kapital, nakon čega je uslijedila konsolidacija i institucionalizacija pomenutih promjena.⁴⁴⁵

Što se tiče spoljne politike Jugoslavije, u prvim godinama nakon rata najupečatljiviji je bio odnos sa Savezom Sovjetskih Socijalističkih Republika⁴⁴⁶, odnosno odnos između Tita i Staljina. Naime, pomenuta dva lidera se nisu poznavala prije izbijanja Drugog svjetskog rata, ali se može reći da je Tito bio Staljinov vjerni sljedbenik u tom razdoblju. Činjenica je da je boravio u Moskvi tokom velike čistke u kojoj je bio likvidiran njegov prethodnik na čelu jugoslovenskih komunista Milan Grokić, ali se tom prilikom zasigurno nije sreo sa sovjetskim liderom.⁴⁴⁷ Imajući pomenuto u vidu, može se tvrditi da je njihov odnos započeo tokom partizanske borbe u samom ratu, odnosno u periodu kada su Sovjeti počeli da obraćaju pažnju na to šta se događa u Jugoslaviji. Upravo od tog perioda je Staljin počeo da razmišlja o jugoslovenskim partizanima, međutim, ni tada u potpunosti nije bio zadovoljan činjenicom da je Tito pored narodnooslobodilačke borbe htio da ostvari i revolucionarni prevrat, smatrajući da bi i on na neki posredan način mogao biti povezan sa revolucionarnim težnjama.

Prateći istorijski tok događaja, može se reći da je krajem 1944. godine Tito postao „dobra udavača“ jer je tada imao dva „proasca“ – Staljina i britanskog premijera Vinstona Čerčila, što je nesumnjivo doprinijelo da učvrsti svoj položaj. Naime, na savezničkoj konferenciji u Teheranu novembra 1943. godine, Čerčil je donio odluku da se saveznička pomoć sa Dragoljuba Draže Mihailovića i Jugoslovenske vojske u otadžbini preusmjeri na Tita.⁴⁴⁸ On je taj položaj uspio da sačuva do kraja rata, iskoristivši ga da iz rata izađe sa jednom od najmasovnijih gerilskih vojski u Evropi. Sa druge strane, koristio je i pomoć od Sovjeta, pa je 1944. godine sa delegacijom otputovao u Moskvu kako bi ostvario dogovore o ulasku sovjetskih armija u

⁴⁴⁴ Malcolm, *Bosnia*, 261.

⁴⁴⁵ Crampton, *The Balkans*, 37.

⁴⁴⁶ У даљем тексту: СССР.

⁴⁴⁷ Vojislav G. Pavlović, „Stalinism Without Stalin: The Soviet Origins of Tito's Yugoslavia 1937-1948,” u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 14-18.

⁴⁴⁸ Ljubodrag Dimić, „Yugoslav-Soviet Relations: The View of the Western Diplomats (1944-1946),“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 109-111.

Jugoslaviju, u cilju oslobođenja određenih regiona.⁴⁴⁹ Poslije oslobađanja Beograda 20. novembra 1944. godine od strane Crvene armije, Tito se isključivo okrenuo SSSR i Staljinu. U tom periodu je potpisan i Ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i poslijeratnoj saradnji između Jugoslavije i SSSR.⁴⁵⁰ To je suštinski bio međunarodni pravni akt na kojem se temeljila poslijeratna bezbjednost u Evropi.

Kao što je ranije navedeno, nakon rata stanje u državi je bilo loše, bila je u ruševinama, a prosječni dohodak bio je jedan od najnižih u Evropi. Za obnovu zemlje bili su neophodni kadrovi, koje nije imala, pa je sovjetska pomoć podrazumijevala i slanje stručnjaka iz raznih oblasti u Jugoslaviju. U tom trenutku je prestiž SSSR u svijetu bio na vrhuncu, ali ne zadugo. Naime, ubrzo je došlo do zahlađenja odnosa između Sovjeta i Velike Britanije, a taj proces se može pratiti od 1946. godine, kada je britanski premijer Čerčil javno upozorio na rastući uticaj komunizma i bojazan od njegovih ekspanzionalističkih namjera.⁴⁵¹ To je, uslovno rečeno, označilo početak Hladnog rata, a dovelo je i do miješanja Sjedinjenih Američkih Država u ekonomsko jačanje Evrope, sa jasno izraženim pozadinskim ciljem borbe protiv komunizma. U skladu sa odnosima koji su tada vladali, Moskva je odbacila američki ekonomski plan „Maršalov plan“.⁴⁵² Slijedeći Sovjete, isto je učinila i Jugoslavija, iako je tada bila u jeku priprema ranije pomenutog petogodišnjeg plana razvoja. Dakle, jasno je da je Jugoslaviji u tom trenutku u daljem razvoju ostalo da se jedino osloni na SSSR i istočne zemlje poput Poljske, Rumunije, Bugarske, Čehoslovačke i Albanije. Upravo zbog toga, sklopljen je i niz prijateljskih saveza sa pomenutim državama, putem kojeg je Jugoslavija ušla u jedan blok koji je stajao nasuprot kapitalističkom sistemu.⁴⁵³

Sve to zajedno ukazuje na to da je nakon 1945. godine Tito bio najodaniji staljinist, a procesi staljinizacije su bili puno agresivniji u Jugoslaviji nego u bilo kojoj drugoj zemlji bloka. U prilog tome ide činjenica što se sam jugoslovenski lider ponašao u tom periodu kao da je Jugoslavija dio SSSR. Čak je u junu 1946. godine, kada je posjetio Moskvu, sve izgledalo besprekorno u odnosu dva lidera i izgledalo je da je praktično nemoguće da između njih dođe do razlaza. Međutim, u narednih nekoliko godina, sve više je dolazilo do izražaja jačanje crte jugoslovenskih komunista koje je podrazumijevalo ponos zbog uspjeha u proteklom ratu i sve

⁴⁴⁹ Bojan Dimitrijević, „Yugoslav-Soviet Military Relations,“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 142.

⁴⁵⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga III: Socijalistička Jugoslavija 1945-1988* (Beograd: b.i., 1988), 162.

⁴⁵¹ Britta Bjornlund, *The Cold War* (San Diego: b.i., 2002), 32-33.

⁴⁵² John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York: b.i., 2005), 30-32.

⁴⁵³ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga III*, 172-181.

veću tendenciju odbijanja sluganskog odnosa prema Moskvi, što je za Staljina bilo neprihvatljivo. Doduše, na praktičnom planu do sukoba je došlo oko drugih stvari, preciznije zbog Titovog odnosa prema Bugarskoj i Albaniji, kao i zbog njegove podrške partizanima u grčkom građanskom ratu.⁴⁵⁴ Pored toga, Tito je svakako osjetio da ima uporište u partiji zajedno su smatrali da mogu da budu neka vrsta stožera, odnosno gospodara, na području koje je u širem smislu obuhvatalo Balkansko poluostrvo. To je vodilo ka pokušajima jugoslovenskog lidera da vodi samostalnu politiku u odnosima sa Italijom, Grčkom i Albanijom. Sa druge strane, Staljinu je to najviše smetalo jer mu je urušavalo odnose sa zapadnim saveznicima iz rata i u jednu ruku moglo je predstavljati varnicu novog velikog sukoba.⁴⁵⁵ Pojednostavljeno rečeno, Tito nije poštovao hijerarhiju, a Kominternu je počivala na vrlo strogim odnosima, u kojima je Komunistička partija SSSR bila na vrhu, a sve ostale su joj bile potčinjene i bile su dužne da sprovode naređenja. U ovom kontekstu treba spomenuti da je krajem 1947. godine već uveliko bio živ proces stvaranja balkanske federacije sa Bugarskom i Albanijom, kojeg je jugoslovenski lider inicirao mimo znanja i kontrole Moskve.⁴⁵⁶ Upravo o svim ovim dešavanjima Staljin je želio da porazgovara sa jugoslovenskom i bugarskom delegacijom, pa ih je pozvao u Kremlj. Međutim, ne željevši da ode, Tito je našao diplomatski izgovor, pa je samo poslao svoje predstavnike Edvarda Kardelja i Milovana Đilasa.⁴⁵⁷ To je bio jasan znak da nešto nije u redu u doskorašnjem poprilično dobrom odnosu, a dodatno se produbilo loše stanje prepiskama Centralnih komiteta, kada su stigle jasne optužbe na račun KPJ. Nakon toga je došlo do prekida trgovinskog saveza između dvije države, da bi na koncu Titu stiglo Staljinovo pismo u kom je jasno naglasio da KPJ vodi pogrešnu politiku unutar svoje zemlje. Smatrao je da u partiji nema demokratije, da su Jugosloveni revizionisti, da griješe u mnogim odlukama vezanim za komunističku ideologiju, a naročito je u pismu naglasio da su sa takvim stavom sebe pozicionirali kao neprijatelja SSSR. Ubrzo je Staljin uputio poziv jugoslovenskom lideru da dođe na sastanak kako bi se gorući problem riješio pred Informbiroom, ali je Tito odbio uz

⁴⁵⁴ Leonid Gibianskii, „Federative Projects of The Balkan Communists, and The USSR Policy During Second World War and at The Beginning of The Cold War,“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 44-60.

⁴⁵⁵ To se najviše odnosi na mišljenje jugoslovenskog lidera Josipa Broza Tita u grčki građanski rat i njegovo pružanje podrške grčkim partizanima. Staljin je bio protiv takvog stava jer je smatrao da to može da dovede do pogoršanja odnosa sa bivšim saveznicima i do novog potencijalnog rata za koji СССР u tom trenutku nije bio spreman. Anatoly Anikeev, „The Idea for a Balkan Federation: The Civil War in Greece and Soviet-Yugoslav Conflict 1949,“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011).

⁴⁵⁶ Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question* (New York: b.i., 1968), 130-135.

⁴⁵⁷ Andrey Edemskii, „The Role of Milovan Djilas in Soviet-Yugoslav Relations 1944-1954,“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 193.

obrazloženje da argumenti njegove partije i rukovodstva više ništa ne mogu da promijene.⁴⁵⁸ Samim tim, bez Jugoslovena, predstavnici ostalih komunističkih partija donijeli su Rezoluciju Informbiroa, objavljenu 28. jula 1948. godine, kojom je KPJ optužena za antisovjetizam i tražena je smjena rukovodstva.⁴⁵⁹

Stanovništvu Jugoslavije je ta vijest došla iznenada, a glavni problem se javio zbog toga što su jugoslovenski komunisti njegovali, pored Titovog puta, istovremeno i put Staljina, kao velikog zaštitnika i pobjednika u Drugom svjetskom ratu. Došlo je do toga da se pred njih postavlja izbor, što je dovelo do rascjepa unutar partije, a samim tim i do podijeljenosti stanovništva. Kako je Tito, uslovno rečeno, rekao „NE“ Staljinu, svi prosovjetski orijentisani komunisti postali su glavni neprijatelji u Jugoslaviji. Partija je morala brzo reagovati, stoga je negdje oko osam i po hiljada pristalica Informbiroa iz cijele zemlje Uprava državne bezbjednosti⁴⁶⁰ internirala u logore širom zemlje, od kojih je bio najpoznatiji onaj na Golom otoku. Ovakva situacija je dovela i do nesuglasica u partijskom rukovodstvu BiH. Naime, čitavo rukovodstvo gradskog komiteta Sarajeva stalo je na stranu Informbiroa, pa su svi završili upravo na Golom otoku. Sa druge strane, republičko partijsko rukovodstvo nije bilo tako kategorično i kolebalo se, što se takođe smatralo izdajom, pa ih je polovinom jula 1948. godine Tito pozvao u Karađorđevo na sastanak. Poslije višednevnog ubjeđivanja, svi su se zadovoljni vratili na iste položaje u glavnom gradu, sa jakom željom da dokažu lojalnost lideru Jugoslavije.⁴⁶¹

Ubrzo se pojavila takva prilika. Naime, kao što je ranije napomenuto, komunisti su do 1948. godine privredu temeljili po sovjetskom uzoru, stoga je seljačko stanovništvo bilo prisiljeno ući u seljačke zadruge, a država je propisala kvote poljoprivrednih proizvoda koje su morali isporučivati. Uprkos svom entuzijazmu i prisili za sprovođenje propisanih mjera, nove vlasti ni do 1950. godine nisu uspjele postići ni polovinu poljoprivredne proizvodnje Kraljevine Jugoslavije. Imajući sve to u vidu, naročito period od raskida sa SSSR, zemlji je uveliko prijetila glad. Kao odgovor na to, vlasti su odlučile da pojačaju kvote, što je izazvalo revolt među seljacima u cijeloj Jugoslaviji. Ljudi su uprkos ostrim kaznama radije ubijali svoju stoku i palili žito nego da ga predaju državi. Nezadovoljstvo državnom pljačkom kulminiralo je oružanim ustankom u Cazinskoj Krajini.⁴⁶² Član KPJ i partizanski prvoborac Milan Božić nije se mogao

⁴⁵⁸ „The Letter that Ended Yugoslavia’s Links to Soviet Union,“ *BBC News*, 24. jun 2015. godine, <https://www.bbc.com/news/av/magazine-33185017/the-letter-that-ended-yugoslavia-s-links-to-soviet-union>

⁴⁵⁹ Rinna Elina Kullaa, „Origins of the Tito-Stalin Split Within the Wider Set of Yugoslav-Soviet Relations (1941-1948),“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 87-88.

⁴⁶⁰ У даљем тексту: УДБ.

⁴⁶¹ Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 214-215.

⁴⁶² Vera Križišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950* (Sarajevo: b.i., 1991), 34-37.

nositi sa nepravdom prema seljaštvu pa je odlučio krenuti u ustanak. U borbi su mu se pridružili i neki bivši saborci, muslimanska sela iz Krajine, kao i oni komunisti koji su podržavali SSSR u sukobu Tito–Staljin. Ustanici su 28. juna 1950. godine ušli u Cazin, pri tome uništavajući više narodnih odbora ipaleći dokumentaciju vezanu za seljačke dohotke. Međutim, ni republičko partijsko rukovodstvo Bosne i Hercegovine nije sjedjelo prekrštenih ruku, vidjevši dobru priliku dapokažu svoju odanost Titu. Iz Banje Luke su odmah poslali tenkovsku brigadu koja je u kratkom roku razbila ustanike, pri čemu je više od 30 seljaka ubijeno, dok ih je više od 700 uhapšeno. Po hitnom postupku osnovani su sudovi pred kojima je suđeno ustanicima, pa su neki osuđeni na smrt, a većina je dobila zatvorsku kaznu.⁴⁶³ Nekima su se svetili tako što su ih zajedno sa porodicama preseljavali iz Cazinske Krajine u druga mjesta, što je svakako bio još jedan od doprinosa promjene demografske slike koja će se kasnije primijetiti.⁴⁶⁴ Komunističko vođstvo je ustanak pokušavalo da prikaže kao kontrarevoluciju ili pobunu onih koji su bili prostaljinistički orijentisani, prikrivajući činjenicu da su se protiv njih uglavnom pobunili bivši partizani, dojučerašnji saborci.

U prvim godinama nakon raskola između Tita i Staljina, „sovjetski državni socijalizam“ nije više bio osnova za konstruisanje novog jugoslovenskog identiteta. Ovu promjenu jugoslovenski komunisti su pravdali činjenicom da su Sovjeti pogrešno razumjeli socijalističku viziju budućnosti Karla Marksa, nazivajući sada oni njih „revizionistima“, dok su navodili da su oni oduvijek bili na pravom putu.⁴⁶⁵ U suštini, između njih je glavni problem bio različit pogled na razvoj države u socijalizmu, jer su sovjetski komunisti, za razliku od jugoslovenskih, smatrali da je država i te kako potrebna i shodno tome ju je trebalo jačati, a ne slabiti. Na unutrašnjem planu, jugoslovenski rukovodioci su bili ozbiljno dezorijentisani prekidom veza sa Sovjetskim Savezom 1948. godine. Namjera im je bila da izgrade socijalizam po sovjetskom uzoru, a onda su odjednom morali da zaštite partiju i samu državu od sovjetskog prevrata, čije su se trupe gomilale na granicama države. Počeci samoupravljanja se naziru u drugoj polovini 1949. godine, kada je Titova vlada sprovela niz mjera po kojima je jugoslovenska varijanta socijalizma počela da se razlikuje od sovjetske.⁴⁶⁶ Proces novog oblikovanja Jugoslavije nije mogao da se završi sve dok su državne ustanove opstajale kao nezamjenljive. Najmoćnija institucija, Komunistička partija Jugoslavije, pretrpjela je ozbiljnu rekonstrukciju u novembru 1952. godine, kada je i preimenovana u Savez komunista Jugoslavije⁴⁶⁷, kako bi se i na taj način

⁴⁶³ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga III*, 225–226.

⁴⁶⁴ Križišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, 383–399.

⁴⁶⁵ Vaclav Havel, *Open Letters*, (London: Faber and Faber, 1991), 377–389.

⁴⁶⁶ Crampton, *The Balkans*, 165.

⁴⁶⁷ У даљем тексту: CKJ.

razlikovala od sovjetskih partija. U istom cilju, preimenovana partija je tvrdila da igra „idejnu“, a ne „rukovodeću“ ulogu u državi i društvu. Ideologija samoupravljanja bila je djelo Titovih najbližih saradnika Edvarda Kardelja i Milovana Đilasa.⁴⁶⁸ Prelazak na samoupravljanje bio je specifičan projekat jugoslovenskog puta u socijalizam, koji je mnogo više obećavao nego što je realno mogao da bude ostvaren.⁴⁶⁹ Ovakav put je trebalo da osigura novi ustav iz 1953. godine, koji je donio određene promjene u državi, partiji i društvenim strukturama. Cilj mu je bio da podvuče još veću razliku između Jugoslavije i sovjetskog bloka, kao i da novi pojam „radničkog samoupravljanja“ usadi u korijene politike. Od tada su glavni organi državne vlasti postali Narodni odbori po opštinama i srezovima, dok je na drugom kraju države trebalo da bude predsjednik, a to je upravo bio Tito.⁴⁷⁰ U suštini, sve te promjene u praksi su se svele na nešto više tržišta, privatne svojine, lične potrošnje, te više demokratije i slobode nego u SSSR. Međutim, da nije bilo baš toliko demokratije i slobode govora pokazuje se na primjeru Milovana Đilasa, jednog od najbližih Titovih saradnika, koji je između ostalog bio poznat kao i heroj narodnooslobodilačke borbe. Naime, zbog članaka koje je objavio i u kojima je kritikovao partijsko rukovodstvo da se pretvara u kastu koja misli samo da zadovolji svoje potrebe, optužen je 1954. godine na plenumu Centralnog komiteta i izbačen je iz partije. Dvije godine nakon toga je objavio članke na zapadu u kojima je podržavao Mađarsku revoluciju, zbog čega je uhapšen i osuđen za zatvorsku kaznu.⁴⁷¹

Jugoslovensko-sovjetski razlaz bio je od svjetskog značaja. Za Jugoslaviju, on je značio pronalaženje novog puta, puta koji će i dalje imati osnovne odlike socijalizma, ali se više neće oslanjati na SSSR i njegove trabante. Titovo „NE“ Staljinu, kao i distanciranje od komunističkog bloka, a samim tim približavanje Zapadu, doprinijelo je tome da se Jugoslavija u tim godinama favorizuje u očima svjetskih državnika. Neposredno nakon Rezolucije IB, Tito nije želio da se obrati odmah Zapadu za pomoć jer se nadao da će naći podršku u kineskim komunistima. Ali veoma brzo, u septembru 1949, Beograd je pristao na prvu novčanu pozajmicu, a 1950. godine, prihvatili su i vojnu pomoć, jer je jugoslovensko rukovodstvo strahovalo od izbijanja rata u Koreji, koji bi Staljin mogao da iskoristi i napadne ih.⁴⁷² Bilo je i pokušaja da se Jugoslavija približi NATO-u⁴⁷³ i u februaru 1953. godine potpisan je sporazum

⁴⁶⁸ Crampton, *The Balkans*, 165.

⁴⁶⁹ Антић и Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, 215.

⁴⁷⁰ Crampton, *The Balkans*, 168.

⁴⁷¹ Edemskii, „The Role of Milovan Djilas,“ 211–219.

⁴⁷² Gaddis, *The Cold War*, 32.

⁴⁷³ Организација сјеверноатланског споразума је војни савез заснован на поменутом споразуму потписаном 4. априла 1949. године.

o prijateljstvu i saradnji sa Grčkom i Turskom, da bi nekoliko mjeseci kasnije, tome bio dodat i vojni sporazum kojije potpisan u Bledu, u Sloveniji.⁴⁷⁴ Sa druge strane, nakon smrti Staljina, i odnos sa SSSR se popravljao, naročito nakon posjete predsjednika Nikite Hruščova Jugoslaviji 1956. godine, kada je uputio žaljenje zbog odluke Kominterne.⁴⁷⁵ Sva pomenuta dešavanja na određen način su Tita opila slavom jer je smatrao da je jedini državnik koji je tokom Hladnog rata jednako cijenjen i u SAD i SSSR. Nadao se da će postati lider „Pete internacionale“, odnosno da će preko socijalističkog samoupravljanja okupiti disidentske zemlje sovjetskog lagera. Ubrzo je došlo do sukoba Sovjeta sa Mađarskom, gdje je Tito takođe dao doprinos na svoj način, ali po svoj prilici nije bilo dovoljno, pa je njegov plan samoupravljanja u Istočnoj Evropi doživio krah, stoga je odlučio da se okrene Africi i Aziji.

U situaciji opšte međunarodne zategnutosti, pojavila se ideja o formiranju organizacije koja neće pripadati ni jednom ni drugom bloku. Nakon Drugog svjetskog rata, nastao je veliki broj novih, samostalnih država koje nisu željele da budu svrstane u postojeće blokove.⁴⁷⁶ Glavni pokretači politike nesvrstanih bili su jugoslovenski predsjednik, indijski premijer i egipatski predsjednik. Tokom 1955. godine, jugoslovenski lider je posjetio indijskog premijera Džavaharlala Nehrua i egipatskog predsjednika Gamala Abdel Nasera. Iduće godine, njih dvojica, zajedno sa indonežanskim predsjednikom Sukarnom, došli su u Jugoslaviju, gdje je na Brionima potpisana deklaracija o „pozitivnoj neutralnosti“. Osnovni postulati „nesvrstanih“ bili su borba za popuštanje zategnutosti u svijetu, prevazilaženje odnosa Hladnog rata i zalaganje za opštu saradnju na principima povelje Ujedinjenih nacija. Tako je otpočela jugoslovenska politika nesvrstavanja koja je doprinijela neutralnom pozicioniranju u svjetskim događajima, a bez sumnje je godila Titovoj popriličnoj taštini.⁴⁷⁷

Nesvrstavanje je u suštini bio logičan put nove politike jugoslovenskog lidera, koja je bila projektovana ka zemljama Trećeg svijeta⁴⁷⁸ jer se upravo tu oslikavao jugoslovenski značaj i dominacija.⁴⁷⁹ Sa tim potezom, Tito je htio sebe da stavi na čelo zemalja Trećeg svijeta i tako

⁴⁷⁴ Dragan Bogetić, „Conflict with the Cominform and Shaping of a New Yugoslav Foreign Policy Orientation,“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 229-230.

⁴⁷⁵ Milan Terzić, „Preservation of Ideological identity: The Normalization of Soviet-Yugoslav Relations after Stalin's Death,“ u *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, special editions 116, prir. Vojislav G. Pavlović (Belgrade: b.i., 2011), 238-241.

⁴⁷⁶ Edvard Kardelj, *The Historical Roots of Non-Alignment* (Washington D.C.: b.i., 1980), 6-12.

⁴⁷⁷ Crampton, *The Balkans*, 173.

⁴⁷⁸ Трећи свијет је појам који потиче из Хладног рата и односи се на земље које су процесу економског развоја, док се у хладноратовско вријеме односио највише на земље које су формирале Покрет несврстаних.

⁴⁷⁹ Kardelj, *The Historical Roots*, 1-6.

ostvari uticaj u svjetskoj politici. Za svoje ojačavanje u Pokretu nesvrstanih, gdje su dominirale islamske zemlje, Tito je iskoristio bosanskohercegovačke muslimane. Odnosno, posredstvom njihove uloge u Jugoslaviji gradio je imidž, a u kasnijem periodu će postati jasno da su i oni situaciju u kojoj su se našli poprilično dobro iskoristili. U tom periodu, sve češće prilikom dočeka državnika iz nesvrstanih država počeo se pojavljivati reis-ul-ulema, najviši islamski predstavnik zemlje. Pored toga se gotovo u svim državnim i partijskim rukovodstvima povećao broj muslimana, a ta uloga koju su dobili u unutrašnjoj i spoljašnjoj politici, bosanskohercegovačkim muslimanima dala je impuls kolektivnog samopouzdanja. Od tog perioda je muslimanska vjerska pripadnost postala preporuka svakome ko se nadao napredovanju u diplomatiji, pa je zabilježeno da su sredinom sedme decenije istaknutiji muslimani iz Bosne i Hercegovine u svojstvu diplomata boravili u više arapskih država. Jasno je da su svi oni bili članovi SKJ koji su se u skladu sa ideologijom partije trebali odreći religije, ali to se nije činilo bitno, jer je jedino važno za jugoslovensku politiku bilo to da su oni muslimani.⁴⁸⁰ Iz istih razloga, u tom razdoblju je izabran za saveznog premijera Džemal Bijedić, što je na određen način označilo početak perioda uzdizanja bosanskohercegovačkih muslimana i njihovo jače pozicioniranje istovremeno u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini.

Šezdesete godine u očima jugoslovenskih rukovodilaca trebalo je da donesu pozitivan uticaj na zbližavanje jugoslovenskih naroda. SKJ je zastupao ideju jugoslovenstva i zvanična je ideologija, po Marksu, vjerovala da će nacionalizam odumrijeti onog trenutka kada radnička klasa dođe na vlast.⁴⁸¹ Da su oni te godine smatrali vrhuncem jugoslovenstva, svjedoči objava sa Sedmog kongresa SKJ održanog u aprilu 1958. godine, u kojoj je navedeno da budućnost nacionalnih odnosa leži u razvoju društvenih odnosa i razvoju socijalističke jugoslovenske svijesti.⁴⁸² Ipak, jugoslovenstvo nije isključivalo decentralizaciju i postepeno se smanjivao uticaj savezne vlasti u korist republičkih u različitim sferama. Samim tim, vidljivo je da se i rukovodstvo u tom razdoblju kolebalo između demokratizacije i centralizacije i uloge partije u društvu i državi. Čini se da je njihov decentralistički cilj suštinski podrazumijevao prenos upravnih ili nekih drugih ovlaštenja na lokalne čelnike ili partijske organizacije, ali definitivno ne stvarno povlačenje SKJ iz vlasti, jer je partija i dalje morala imati sve konce u svojim rukama.⁴⁸³

⁴⁸⁰ Malcolm, *Bosnia*, 265.

⁴⁸¹ Crampton, *The Balkans*, 174.

⁴⁸² Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment* (London: b.i., 1977), 106.

⁴⁸³ Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005* (Zagreb: b.i., 2009), 272-275.

Sami početak naredne dekade, u jugoslovenskim okvirima, donio je poprilično optimističan stav rukovodstva po pitanju unutrašnje politike. U odnosima sa religijskim zajednicama, došlo je do određenog poboljšanja. Doduše nešto ranije, 1958. godine, Srpska pravoslavna crkva izabrala je novog patrijarha Germana, koji je pokazao blaži stav prema komunističkom režimu. Pored toga, kardinal Stepinac umro je 1960. godine, što je, uz izbor novog pape, doprinijelo smanjenju napetosti sa Rimokatoličkom crkvom, što su oni znali da iskoriste u budućnosti.⁴⁸⁴ Istovremeno, u duhu politike nesvrstanih, muslimani iz Bosne i Hercegovine, koji u periodu između 1948. i 1953. godine nisu pristajali da se deklariraju kao jedan od priznatih jugoslovenskih naroda, dobili su mogućnost da se izjasne kao „neopredijeljeni muslimani“. Poslije 1953, ova kategorija je izmijenjena u „neopredijeljene Jugoslovene“, da bi im 1961. godine bilo dozvoljeno da se prijave kao „muslimani u etničkom smislu“. Svjesni svoje uloge u spoljnoj politici jugoslovenskog lidera Tita, oni nisu bili zadovoljni ni sa ovim, pa im je deset godina kasnije dodijeljena kategorija „musliman kao nacionalno opredjeljenje“, a veoma brzo potom kategorija „Musliman“, koja je bez bližih određenja priznata kao nacionalnost.⁴⁸⁵ Njihov status postaće jasniji čitaocu u narednim pasusima, gdje će biti analizirani popisi stanovništva u Bosni i Hercegovini kroz grafički prikaz.

Takođe, period od 1961. godine jačao je potrebu za privrednom, kao i političko-ustavnom reformom, što je zajedno dovelo do jednog jedinstvenog reformskog pokreta od strane SKJ, sa jasnim znacima da će doći do ideološke zaokretnice. U privrednom smislu, Bosna i Hercegovina je tada službeno proglašena najnerazvijenijom republikom, jer je imala najnižu stopu ekonomskog rasta i nacionalni dohodak bio je znatno niži od jugoslovenskog prosjeka.⁴⁸⁶ Otpočinjanje privredne reforme, koja je bila potrebna cjelokupnoj državi, donijelo je nove sukobe jer su neki vidjeli odgovor u povratku na socijalistički kurs, odnosno centralizaciju i planiranje, dok su drugi vidjeli spas u približavanju slobodnom tržištu i što većem udaljavanju od doktrine socijalizma. U suštini, privredna reforma je imala za cilj jačanje uloga republika, što je predstavljeno kao dalji razvoj samoupravljanja. Važno je napomenuti da je, u jugoslovenskom kontekstu, decentralizam izjednačavan sa liberalizmom, u krajnjem ishodu deetatismom. Između ostalog, došlo je do sukoba oko pruge Beograd–Bar u kome je liberalna frakcija ojačala, što je jasan primjer složenosti i osjetljivosti jugoslovenskog državnog sistema u tim godinama.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Crampton, *The Balkans*, 176.

⁴⁸⁵ Shoup, *Communism*, 216.

⁴⁸⁶ Malcolm, *Bosnia*, 271.

⁴⁸⁷ Crampton, *The Balkans*, 177.

Da je uticaj liberala ojačao i u političkoj sferi pokazivao je i novi savezni ustav, koji je usvojen 7. aprila 1963. godine. Po novom ustavu promijenjeno je ime države u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija⁴⁸⁸ i on je jasno podržavao dalje odvajanje partije od države. Jedino je Tito, dijelom kao predsjednik, a dijelom kao ličnost, mogao da ima funkcije na obje strane.⁴⁸⁹ Nakon saveznog, usvajani su i republički ustavi, tako da je Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine usvojen 10. aprila 1963. pa je potom dograđivan ustavnim amandmanima 1967, 1969. i 1972. godine. Ustav je popularno nazivan „Poveljom samoupravljanja“, jer su idejni tvorci smatrali da je u Jugoslaviji nestalo društvene klase, a ostali samo društveni slojevi prema vrstama rada, poput radnika u proizvodnji, školstvu, zdravstvu itd. Iako je ovim činom nesporno došlo do demokratskih iskoraka u državi, ipak, SKJ se nije u najznačajnijem obliku odvojio od države. Naime, partija je utvrdila po imenima zastupnike u svim skupštinama republika i federaciji, kao i sastave vlada svih republika, preko svoje komisije na čijem čelu je bio Aleksandar Ranković.⁴⁹⁰

Sve ovo što se dešavalo uticalo je na sve sfere života, kako u Jugoslaviji, tako i u Bosni i Hercegovini. Tada su počela da se otvaraju mnoga pitanja na koja je decenijama čekalo da se riješe ili je o njima samo raspravljano na sastancima najužih partijskih rukovodstava. Među najznačajnijim bili su muslimansko i hrvatsko nacionalno pitanje, kao i odnosi republičkih organa vlasti prema jugoslovenskoj federaciji.⁴⁹¹ Upravo Osmi kongres SKJ, održan od 7. do 13. decembra 1964. godine, otvorio je nacionalno pitanje unutar države, što je bilo od velikog značaja za naredne decenije. Tom prilikom se razgovaralo o ekonomskim uzrocima nacionalne neravnopravnosti i uzročnoj povezanosti birokratizma sa nacionalizmom.⁴⁹² Važno je napomenuti da je bosanskohercegovačko rukovodstvo bilo veoma aktivno u procesu otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji unutar vlastite republike. Podržavajući osnovna polazišta usvojena na Osmom kongresu, održan je Četvrti kongres Saveza komunista Bosne i Hercegovine od 2. do 5. marta 1965. godine u Sarajevu, koji je produbio međunacionalne odnose u bosanskohercegovačkom društvu. Rasprave na ovu temu vođene su i putem organizovanja različitih savjetovanja, a jedno od najznačajnijih je održano u Mostaru. Tada je došlo do ukidanja srezova u cilju rješavanja hrvatskog pitanja i slabljenja moći dotadašnjih političkih

⁴⁸⁸ У даљем тексту: Југославија.

⁴⁸⁹ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1963.

⁴⁹⁰ *Parlamentarna skupština*, 62-64.

⁴⁹¹ Husnija Kamberović, *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća* (Sarajevo: b.i., 2011), 150.

⁴⁹² Shoup, *Communism*, 224-225.

centara.⁴⁹³ Otvaranju nacionalnog pitanja pristupio je i Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine na sjednici koja je održana 22. septembra 1965. godine, kada je odlučeno da se izradi opširna analiza o političkom stanju u Hercegovini.⁴⁹⁴ Nakon što je napisan obiman dokument sa pomenutom sadržinom, održano je savjetovanje tek 30. juna 1966. godine. Doprolongiranja ovog savjetovanja je vjerovatno došlo zbog održavanja plenarne sjednice Centralnog komiteta SKJ, kada je na Brionima došlo do pada Aleksandra Rankovića, simbola centralizma i unitarizma. Naime, to je predstavljeno na način da privredna reforma nije dala očekivane rezultate, ekonomska situacija u cijeloj zemlji se pogoršala, pa je Ranković kao odgovoran za tu situaciju skinut sa svih funkcija i isključen iz SKJ-a.⁴⁹⁵ Suštinski, Ranković se zalagao za jači sistem jer je već tada kao šef Službe državne bezbjednosti primjećivao da su u zamahu republički separatizmi, a on je bio protiv toga. Svi ti događaji koji će uslijediti, o kojima će svakako biti riječi, mogli su da se naslute u prvoj polovini sedme decenije, jer je jugoslovenska federacija išla laganim korakom ka decentralizaciji, pa i konfederalizaciji. Ranković u svojim stavovima nije bio usamljen jer je takođe veliki broj srpskih kadrova bio protiv decentralizacije, smatrajući da samo centralizovana država može da bude jaka i sačuvana. Gledajući sa ove distance, jasno je da su se ti kadrovi borili za opstanak jugoslovenske države, a ne za njeno rušenje.

Rukovodstvo SK Bosne i Hercegovine slijedilo je brionske zaključke o privrednim reformama, ali su i dalje aktivno nastavili sa radom na rješavanju nacionalnog pitanja koje su započeli. Koliko je ova problematika u Bosni i Hercegovini prihvaćena ozbiljno, svjedoči činjenica da su na jednom od savjetovanja učestvovali i članovi Centralnog komiteta SKJ, područni rukovodioci, generali Jugoslovenske narodne armije, kao i razni republički politički aktivisti. Na savjetovanju su razmatrana brojna pitanja, a jedno od najznačajnijih je bilo kadrovsko, čime su pokušavali da povećaju broj muslimana i Hrvata u institucijama vlasti i školstvu, jer su do tada većinu sačinjavali Srbi. Taj omjer je ostao još nakon rata jer su Srbi većinom bili nosioci narodnooslobodilačke borbe i samim tim sačinjavali većinu u partizanskom pokretu, što se kasnije prenijelo na partijske kadrove. Da ne bi ispalo da su samo o ovoj tematici govorili, zabilježeno je da se vodila diskusija i o privrednim reformama, navodeći da je privredna zaostalost, naročito hercegovačkih krajeva, usko vezana sa nacionalnim pitanjem. Naime, naveli su da Hrvati iz tih krajeva ne mogu dovoljno prosperirati zbog nedovoljne

⁴⁹³ Kamberović, *Hod po trnju*, 150-151.

⁴⁹⁴ ИСТО, 161.

⁴⁹⁵ Crampton, *The Balkans*, 182-183.

zastupljenosti u pokrajinskim kadrovima.⁴⁹⁶ Analizom ovog savjetovanja vidimo da su u okvirima Bosne i Hercegovine jasno bila otvorena nacionalna pitanja muslimana i Hrvata, dok je važno napomenuti da srpski kadrovi nisu iznosili svoje probleme, smatrajući da ih u tom trenutku nemaju, uz to dajući doprinos u rješavanju pomenutih.

Kada se govori o hrvatskom pitanju u okvirima Bosne i Hercegovine, neophodno je pojasniti da je njihov položaj bio poseban jer su iz Drugog svjetskog rata izašli obilježeni kao poražena država u kojoj su se masovno ubijali Srbi, Jevreji i Romi. Kako je već navedeno, kvislinška NDH obuhvatala je cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine, stoga je i logično da je u antifašističkoj borbi na ovom prostoru najmanje učestvovalo Hrvata. Može se reći da je jedino sudjelovao mali broj predratnih komunista koji su bili koncentrisani na najvišim nivoima partijske i vojne hijerarhije, dok su ostali bili mobilisani u redove domobranske regularne vojske, prećutno podržavajući ustašku ideologiju. Štaviše, veliki broj vodećih ličnosti NDH bili su rodom iz Hercegovine, poput Ante Pavelića i ministra unutrašnjih poslova Andrije Artukovića. Upravo zbog toga, u novoj državi hercegovački Hrvati, okarakterisani kao fašisti, nisu u početku bili miljenici komunističke vlasti. U boljem položaju su bili njihovi sunarodnici iz srednje Bosne i Posavine, kao i oni iz većih industrijskih gradova. Važno je napomenuti da ni oni sami nisu prihvatili Titovu politiku, pa samim tim nisu ni bili zastupljeni u partijskim i rukovodećim kadrovima sve do otvaranja nacionalnih pitanja. Međutim, od tog perioda, kada se krenulo u traganje za formulom ravnopravnosti, došlo je do preokreta. Odjednom je biti Hrvat postala prednost jer su komunisti masovno počeli da ih taže kako bi popunili kadrovsku trećinu. Bio je to i period uspona u vrh republičke vlasti Branka Mikulića, Hrvata, koji se trudio da se distancira od hrvatskog nacionalizma i time stekao povjerenje Tita. On je sa sobom povukao i druge sunarodnike koje je uveo u visoku politiku. Tada su šansu dobili i bivši domobrani i potomci ustaša, čak i kada je bila riječ o političkim funkcijama.⁴⁹⁷

Ranije je već pomenuto da su muslimani od 1961. godine dobili priliku da se izjasne na popisima kao „muslimani u etničkom smislu“, što je u Bosni i Hercegovini označilo početak procesa priznanja definitivnog nacionalnog identiteta u službi rješavanja nacionalnog pitanja. Ubrzo su pokrenute i debate na tu temu u okviru političkih struktura, koje su se veoma brzo prebacile na naučne krugove. Smatrali su daje na nauci da dokaže muslimanski nacionalni identitet i onda su politički kadrovi trebali samo da prihvate ono što je nauka dokazala.⁴⁹⁸ Očito

⁴⁹⁶ Kamberović, *Hod po trnju*, 178.

⁴⁹⁷ Антић и Кецмановић, *Историја Републике Српске*, 230-233.

⁴⁹⁸ Muhamed Filipović, *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca* (Sarajevo: b.i., 2008), 169.

je nova politika jugoslovenskog rukovodstva dala vjetar u leđa kadrovima u Bosni i Hercegovini za konačno rješavanje muslimanskog pitanja, što je bez sumnje podrazumijevalo identitetsku afirmaciju. U Sarajevu su se tada organizovale razne rasprave na pomenutu temu, među kojima je bilo onih zaista naučno utemeljenih, poput Puritativne studije o Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji, koja nije uspjela dokazati posebnost muslimanskog nacionalnog identiteta, već samo posebnost muslimanskog političkog organizovanja. Sa druge strane, bilo je i onih političkih rasprava o jeziku, sadržaju identiteta između muslimanstva, bosanstva, bošnjaštva i jugoslovenstva, koje se nisu zasnivale na naučnoj platformi.⁴⁹⁹ Svi ovi procesi su se odvijali uz snažnu podršku bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva, a ono je imalo podršku većeg dijela jugoslovenske političke elite.

Da su se muslimani kroz razne organizacije pripremali za procese koje su u ovom razdoblju počeli da sprovode u djelo, svjedoči i organizacija „Mladi muslimani“, koja je formirana početkom 1941. godine na području Bosne i Hercegovine. U suštini, to je bila organizacija pod uticajem islamskog klera, naročito bivših studenata teološkog fakulteta Al Azhar iz Kaira, koji su u zemlju donijeli ideje o panislamizmu i preporodu islama.⁵⁰⁰ Njihova programska načela su se temeljila na ideologiji propovijedanja i širenja „čistog islama“, po uzoru na nacionalistički političko-vjerski pokret „Muslimanska braća“, koji je djelovao u Egiptu, Siriji, Iraku i Jordanu. Osnovni ciljevi „Mladih muslimana“ bili su borba protiv svih neislamskih pojava, potpuna primjena islamskih principa u životu pojedinca i zajednice, kao i političko oslobođenje i ujedinjenje svih islamskih zemalja. Sjedište organizacije je bilo u Sarajevu, a imala je i određenu vrstu „produžnica“ u drugim gradovima Bosne i Hercegovine, za koje je bilo karakteristično da su ih u svim mjestima organizovali vjerski učitelji – hodže. O kakvoj organizaciji je riječ najbolje pokazuje činjenica da su njeni članovi na okupaciju zemlje u Drugom svjetskom ratu gledali sa oduševljenjem jer su očekivali da će to ići naruku njihovom konceptu autonomne i islamske Bosne i Hercegovine.⁵⁰¹ Međutim, ustaške vlasti tadašnje NDH odbile su ideje „Mladih muslimana“, smatrajući da je muslimanskoj omladini isključivo mjesto u „ustaškoj mladeži“ govoreći im da su „svi muslimani Hrvati i cvijeće hrvatskog naroda“.⁵⁰² Tako je rukovodstvo prestalo da djeluje do 1943. godine, ali ipak, u okviru „El Hidaje“, pojedini članovi su uspjeli da se infiltriraju u druga muslimanska udruženja i da na taj

⁴⁹⁹ Kamberović, *Hod po trnju*, 181-182.

⁵⁰⁰ Armina Omerika, „Bosnian Young Muslims 1991“, *ISIM Newsletter* 11/02 (2002), 11.

⁵⁰¹ Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo *Indikatori bezbjednosti* (1981):1-3.

⁵⁰² Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, Uprava državne bezbjednosti, II Odjeljenje, Sarajevo, *Materijali o terorističkoj organizaciji „Mladi Muslimani“* (b.d.):5.

način zainteresuju dio omladine za svoje ideje.⁵⁰³ Na kraju rata, mladomuslimani se nisu mogli pomiriti saprincipima socijalističke revolucije, pa su na ilegalnim sastancima 1947. i 1948. godine razmatrali pitanja na koji način da spriječe uticaj komunizma na muslimansku omladinu. Pored toga, radili su na širenju svojih članova i sve jačem infiltriranju u društvo „Preporod“, koje je objedinilo sva dotadašnja muslimanska kulturna i prosvjetna društva. Za ovaj period je karakteristično takođe i aktuelizovanje ideje panislamizma, a na „plenumu“ organizacije, koji je održan u stanu jednog od članova februara 1949. godine, donijete su odluke o pooštavanju djelovanja u ilegali. Na taj način su postali savremena teroristička organizacija, o čemu svjedoče njeni glavni ciljevi, kao i pripremanje članstva za oružanu borbu i terorističke akcije preko brošura koje je izdavala („Naš pokret“, „Kako ćemo se boriti“, „Pravila organizacije“) i ilegalnog lista „Mudžahid“. Pored toga, zagovarali su i pokušavali su da izvrše konkretne terorističke akcije prema oficirima JNA i službi bezbjednosti, od kojih su uzimali oružje i vršili likvidaciju. Ova djelatnost je prekinuta do 1952. godine primjenom represivnih i drugih mjera od strane komunističkog režima. Tokom sedme decenije je veći dio članstva nastavio sa svojim djelovanjem u skladu sa pomenutim idejama. Međutim, jedan dio formalno bivših članova, pod krilaticom da su shvatili grešku i podržavaju komunistički sistem, zauzimao je odgovorne položaje u privredi i zdravstvu. Na taj način, zloupotrebljavajući položaj, tražili su istomišljenike koje bi na kraju povezivali sa organizacijom.⁵⁰⁴

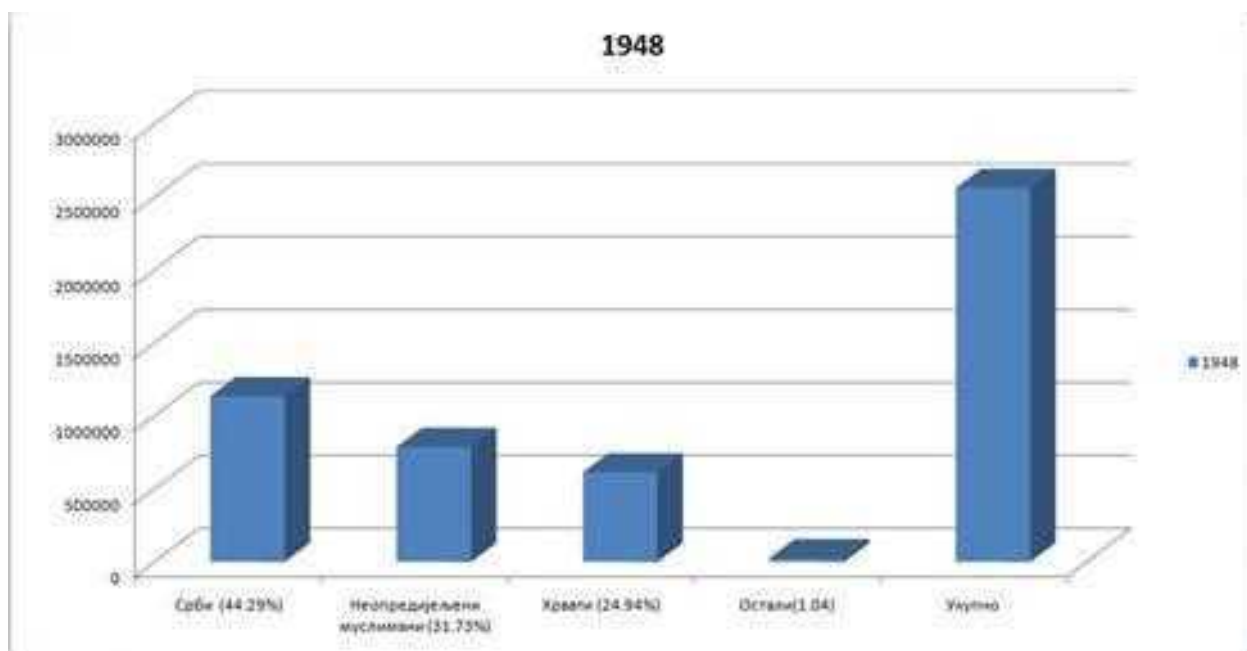
Jedan od aktivnijih članova organizacije „Mladi muslimani“ bio je i Alija Izetbegović, koji je čak početkom marta 1946. godine bio uhapšen sa još nekim istomišljenicima. Tokom istrage, neki od njih su odavali informacije o djelovanju, dok Izetbegović nije ništa priznavao i najčvršće se držao tokom ispitivanja. U ovom procesu nije otkriveno ništa o „plenumu“, niti o štampanju „Mudžahida“, jer su o tome svi ćutali, svjesni da bi to pokazalo pravu sliku njihovog djelovanja. Poslije istrage, svi su bili zatvoreni u jednu sobu vojno-sudskog zatvora u Sarajevu, gdje su se dogovarali kako se braniti. Kada je došlo do suđenja, jedino je Izetbegović ostao dosljedan svojim mladomuslimanskim shvatanjima, pa je čak i objašnjavao ideološke stavove organizacije, pa je stoga i najviše od svih proveo u zatvoru – 3 godine.⁵⁰⁵ Upravo tokom te kazne, on je počeo pisanje „Islamske deklaracije“, o kojoj će kasnije biti više riječi.

⁵⁰³ Omerika, *Bosnian Young Muslims 1991*, 11.

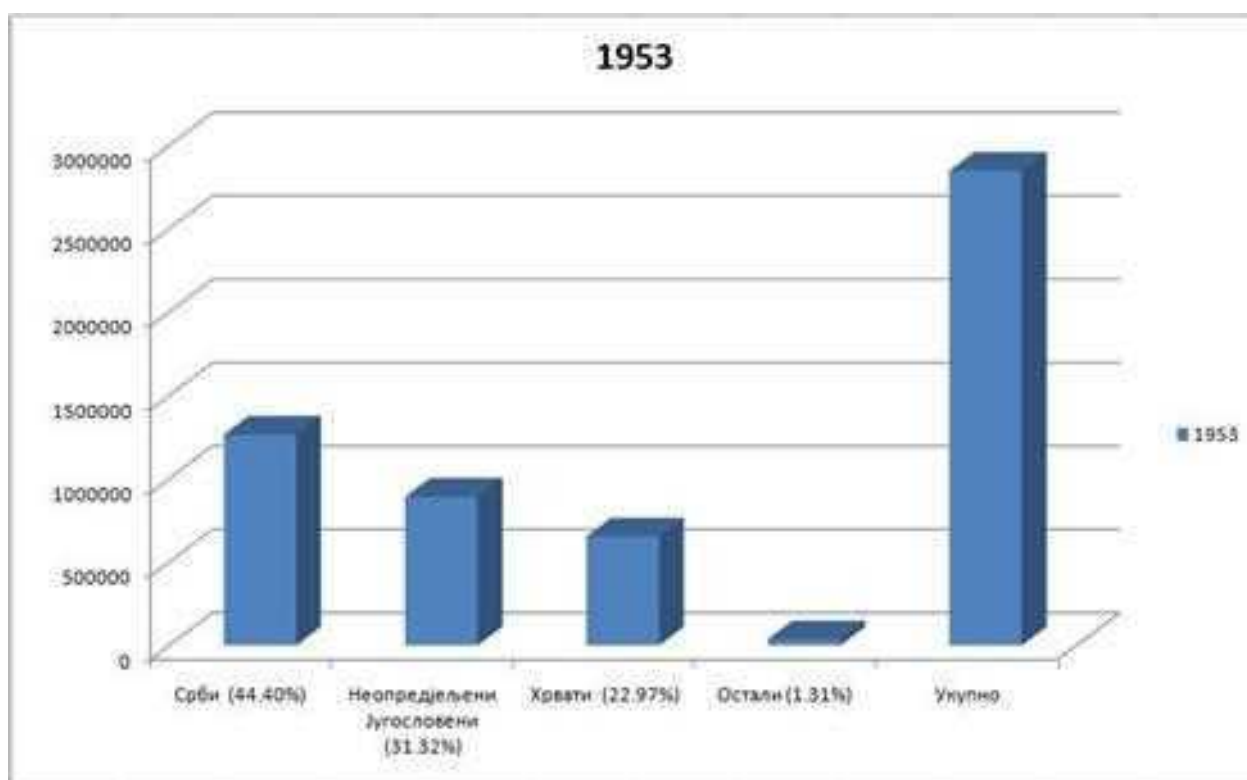
⁵⁰⁴ Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo *Indikatori bezbjednosti* (1981):3-9.

⁵⁰⁵ Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, Uprava državne bezbjednosti II Odjeljenje, Sarajevo, *Materijali o terorističkoj organizaciji „Mladi Muslimani“*, 27.

Na trećoj strani su bili Srbi koji su, kako je ranije naglašeno, na početku bili najzastupljeniji u partijskim republičkim kadrovima. Kadrovske promjene koje su došle otvaranjem nacionalnih pitanja smanjile su broj Srba u rukovodstvima, međutim, u Bosni i Hercegovini nije zapaženo da je došlo do neke veće pobune srpskog članstva povodom tog pitanja. Pored toga, oni jedini u Bosni i Hercegovini nisu zagovarali bilo kakve promjene jer su bili najodaniji jugoslovenskoj državi i jedini problem koji su mogli imati je taj vezan za urušavanje države. Pri tome, zanemarivali su demografske, a donekle i političke probleme koji su bili i više nego očigledni i koji se mogu pratiti kroz popise stanovništva. Naime, kako se može vidjeti na grafikonu ispod teksta, Srbi su na poslijeratnom popisu stanovništva iz 1948. godine sačinjavali većinu stanovništva u Bosni i Hercegovini sa 44,29%, i pored toga što su imali najveći broj stradalih u ratu. Zatim, nakon njih su bili „neopredijeljeni muslimani“ 31,73% i Hrvati sa 24,94%. Ovdje je neophodno naglasiti da se u ovaj procenat Srba dobrovoljno uključio i određen broj muslimanskih vjernika, kao što ih se manji broj nacionalno deklarirao kao Hrvati. Da nije postojalo političkih pritisaka u tom pogledu, potvrđuje i statistička nacionalna kategorija „neopredijeljen musliman“, u koju su se svakako upisivali mnogi od njih, što potvrđuje i sam procenat. Na sljedeća dva popisa 1953. i 1961. godine, uvidom u grafikon, možemo da vidimo da su Srbi i dalje sačinjavali većinu stanovništva u Bosni i Hercegovini, iako se procenat 1961. godine minimalno smanjio na 42,89%. Jedina razlika koja se primjećuje na pomenutim popisima jeste da se promijenila kategorija kojom se označavalo muslimansko stanovništvo – najprije u „neopredijeljen Jugosloven“, a 1961. godine, u skladu sa događajima u samoj republici, u „musliman“ bez bliže odrednice. Da je i samom stanovništvu bilo nejasno kako da se izjasne, svjedoči procenat „muslimana“ iz 1961. godine, koji se smanjio na 25,69%.

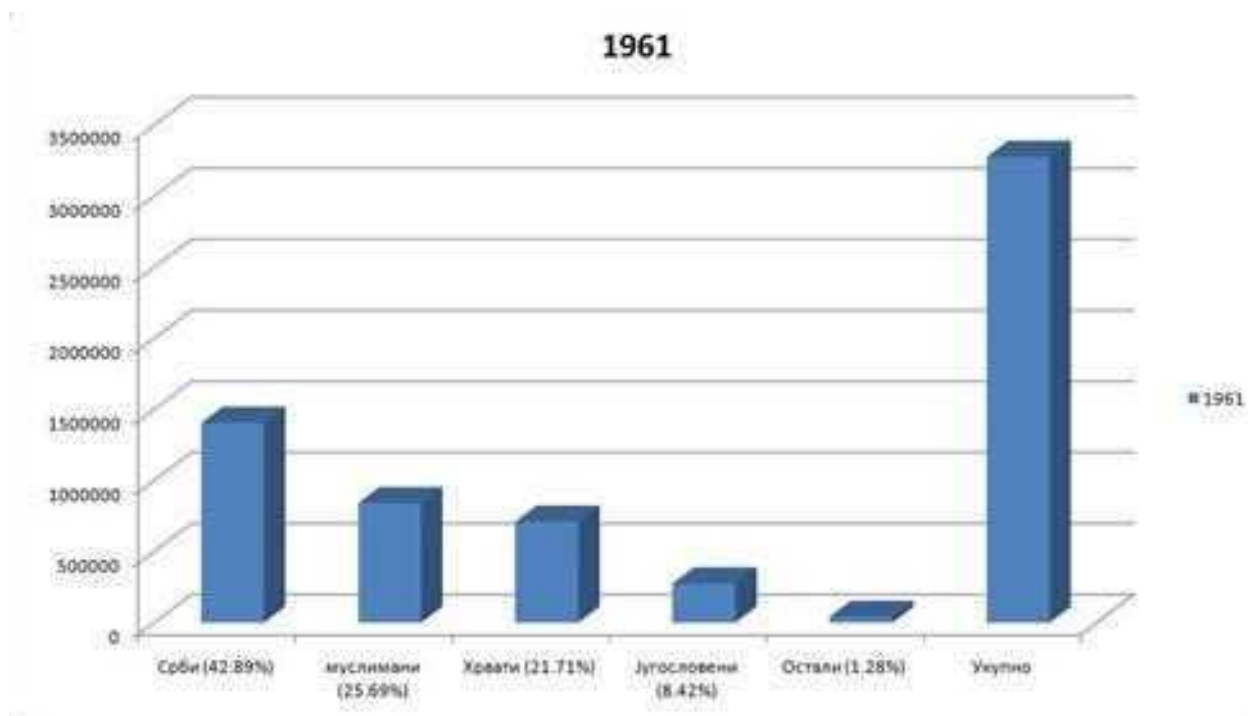
506

507

⁵⁰⁶ Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1948. godini.

⁵⁰⁷ Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1953. godini.

508

Važno je napomenuti da su u tom periodu, nakon pada Rankovića, na cijeloj teritoriji jugoslovenske države postale vidljive razne anomalije koje su dovele do prvih otvorenih manifestacija zadovoljstva. Socijalno raslojavanje i nezadovoljstvo načinom života tzv. „crvene buržoazije“ prouzrokovalo je izbijanje nemira širom države. Najprije je buknulo na univerzitetima, pa su najzapaženije bile studentske demonstracije u Beogradu 1968. godine, što se proširilo na Ljubljano, Zagreb i ostale studentske centre. Studenti su se pobunili zbog očajnih uslova života, nejednakosti koje je donijela nova reforma, tražeći veće slobode i jednakost. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu proglašen je „crveni univerzitet Karl Marks“, odakle su studenti tražili i očekivali podršku predsjednika Jugoslavije protiv otuđene birokratije. Nakon toga, Univerzitet u Beogradu je označen kao leglo neprijateljskih snaga, iako je, kao što je navedeno, demonstracija bilo i na drugim univerzitetima. Ovaj događaj je doprinio i tome da se na univerzitetima širom države upisuje veći broj studenata, kako bi se stvorila inteligencija odana režimu, iako je sa tim problem zapošljavanja dodatno pogoršan.⁵⁰⁹

Međutim, ovako lako se nije mogla smiriti pobuna Albanaca na Kosovu i Metohiji, koja je izbila iste godine. Dvije decenije nakon završetka Drugog svjetskog rata, Albanci su u ovoj pokrajini vršili konstantan pritisak na preostali srpski živalj. Njihova politička elita, inkorporirana u SKJ, nastojala je na sve načine da ustavnim amandmanima stvori autonomnu

⁵⁰⁸ Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini.

⁵⁰⁹ Crampton, *The Balkans*, 183-184.

pokrajinu, koju je trebalo uzdići u rang republike sa smanjenim pravima za Srbe. Studentska pobuna iz 1968. godine svaćena je kao idealna prilika za konačan obračun sa Srbima, pa su demonstracije počele u novembru, na nacionalni praznik susjedne države Albanije. Tih dana se na Kosovu i Metohiji klicalo albanskom diktatoru Enver Hodži i uzvikivala se parola „Smrt srpskim ugnjetačima!“ Jake vojne i policijske snage uspjele su da spriječe eskalaciju nasilja ali politički zahtjevi Albanaca ugrađeni su u rješenje Ustava iz 1974. godine. Ovoga puta su zaista morali da se učine poprilično veliki ustupci, poput onog da se Prištinski univerzitet odvoji od Beogradskog i da se pristane na odvijanje nastave na albanskom jeziku, kako na fakultetima tako i u srednjim školama. Ustavnim amandmanima, Kosovo i Vojvodina izjednačeni su kao konstitutivni federalni činioci, Albancima je dozvoljeno da ističu svoje nacionalne simbole kao što je albanska crveno-crna zastava sa dvoglavim orlom.⁵¹⁰ Događaji na Kosovu su potvrdili još jednom da su tih godina nacionalna pitanja jedan od glavnih i gorućih problema Jugoslavije.

Politička i kulturna atmosfera se mijenjala i u Hrvatskoj, na šta, između ostalog, ukazuje i podatak da je za katolički Božić 1967. godine najbolje prodavana ploča sa božićnim pjesmama koju je izdala Rimokatolička crkva, što je prije samo nekoliko godina ranije bilo nezamislivo u komunističkom režimu. Pored toga, oživio je i rad Matice hrvatske, koja je iste godine sa još nekim organizacijama i istaknutim ličnostima potpisala Deklaraciju o imenu i položaju hrvatskog književnog jezika. Time je prigušena nacionalna frustracija kristalizovana oko pitanja jezika, jer je pomenuta Deklaracija izazvala ogromnu navalu nacionalnih osjećanja, pa je Komunistička partija Hrvatske⁵¹¹ morala da reaguje. Hrvatski nacionalni pokret je primiren zbog moguće spoljne opasnosti jugoslovenske države kada su Sovjeti upali u Čehoslovačku.⁵¹² Kada je nestalo straha, pokret je nastavio sa svojim djelovanjem, pa su se do 1970. godine pojavili događaji i činioci koji će kasnije biti poznati kao „masovni pokret“ ili skraćeno „mas-pok“. Glavni pokretači bili su Matica hrvatska, studenti koji su organizovali prvi nezavisni studentski pokret u Jugoslaviji i na kraju reformski elementi u KPH, koji su sebe nazivali liberalnima.⁵¹³ Glavni predvodnik reformske partijske struje bila je Savka Dabčević Kučar, koja je na 10. plenumu KPH napala Miloša Žanka koji je predvodio one krugove koji su smatrali da porast nacionalizma vodi ka destabilizaciji Jugoslavije i uništenju socijalizma. Interesantna je činjenica da je gospođa Dabčević Kučar putem telefonskog poziva dobila dozvolu od

⁵¹⁰ Исто, 184-186.

⁵¹¹ У даљем тексту: КПХ.

⁵¹² Crampton, *The Balkans*, 187-188.

⁵¹³ Antonija Petrušić i Mitja Žagar, *Country Specific Report on Actors and Processes of Ethno-Mobilization, Violent Conflicts and Consequences: Croatia* [naučna ekspertiza] (b.m [bez mjesta].: European Academy of Bozen/Bolzano, 2017), 5.

jugoslovenskog lidera Tita da napadne Žanka. Poraz Žanka i odluka SKJ, od aprila 1970. godine, kojom je priznat suverenitet republika i pokrajina u svemu što nije vezano za savezne institucije dali su vjetar u leđa hrvatskom nacionalizmu. Matica hrvatska je širila svoju djelatnost mnogo jače nego ranije, a nacionalno pretjerivanje pretvaralo se u neprijateljske ispade prema drugima, naročito Srbima. Kao za vrijeme ustaškog režima NDH, ponovo su brisani ili uništavani ćirilični natpisi.⁵¹⁴ Tek početkom 1971. godine, savezni partijski rukovodioci počeli su da brinu, a tek u julu iste godine, Tito je otišao u Hrvatsku, gdje ga je hrvatsko rukovodstvo uvjerilo da sve drži pod kontrolom. Međutim, Matica hrvatske nije zaustavljala svoje djelatnosti, pa je odlučila da osnuje ogranke i u drugim republikama, posebno u Bosni i Hercegovini, jer su smatrali da su na tom području Hrvatima uskraćena prava. Nakon toga, organizacija je objavila novi program i tražila je pravo glasa u političkim, privrednim i kulturnim pitanjima. Zatim je traženo da se Hrvatska proglasi suverenom državom hrvatskog naroda, kako bi dobila mjesto u Ujedinjenim nacijama. U suštini, svi zahtjevi su vodili ka nezavisnosti Hrvatske.⁵¹⁵ Zbog svega toga, Centralni komitet je odlučio da se sastane 5. novembra 1971. godine, a hrvatsko rukovodstvo ih je i dalje uvjeravalo da nema potrebe za intervencijom i da je u pitanju socijalistički pokret koji ne ugrožava opstanak federacije. Nakon toga, 1. decembra iste godine, Tito ih je pozvao na sastanak u Karađorđevu, kada je izvršen veliki pritisak na njih da podnesu ostavke. Pored toga je zatvorena i Matica hrvatska i počela je čistka velikih razmjera, što je doprinijelo smirivanju situacije u Hrvatskoj.

Kao protivteža čišćenja u hrvatskom rukovodstvu, u Srbiji su nađeni tzv. liberali, oličeni u predstavnicima najvišeg rukovodstva Komunističke partije Srbije, Marku Nikeziću i Latinki Perović. Za razliku od Hrvata koji su se zalagali za nacionalnu državu, srpski komunisti su se trudili da politički i ekonomski modernizuju Srbiju. Njihova deviza bila je saradnja sa ostalim republikama a ne konfrontacija. Takođe im je na teret stavljan oportunistički odnos prema opozicionom djelovanju u kulturi i na Univerzitetu, kao i tehnokratski odnos i zapostavljanje marksističkog obrazovanja. Radi političke simetrije, srpski liberali su proglašeni anarholiberalima i na nagovor Tita smijenjeni su 1972. godine. Čistka nije izvršena samo u partijskim aparatima već su uklonjeni i urednici uglednih beogradskih novina „NIN“ i „Politika“, koji su zamijenjeni podobnijim kadrovima.⁵¹⁶

⁵¹⁴ Crampton, *The Balkans*, 189.

⁵¹⁵ Jill Irvine, „The Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia“, u *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, prir. Jasna Dragović Soso (West Lafayette: Purdue University Press, 2007), 149-173.

⁵¹⁶ Crampton, *The Balkans*, 192.

Svi pomenuti događaji morali su se na određen način reflektovati i na teritoriju Bosne i Hercegovine. Već ranije je pomenuto da je partijsko rukovodstvo otvorilo problematiku nacionalnih pitanja i u duhu događaja na saveznom nivou u drugoj polovini sedme decenije, počelo se aktivno raditi na procesu afirmacije muslimanskog nacionalnog identiteta. Jedna odznačajnijih ličnosti u tom periodu bio je Avdo Humo, koji je od 1966. godine bio član Centralnog komiteta SKJ i sa te pozicije aktivno radio na pomenutom procesu. Jednako značajan je bio i Džemal Bijedić, koji je od 1967. do 1971. godine bio predsjednik Skupštine Bosne i Hercegovine.⁵¹⁷ O tome svjedoči sastanak Komisije za međunacionalne odnose Centralnog komiteta SK Bosne i Hercegovine, održan 15. marta 1966. godine, gdje je Bijedić tokom diskusije odlučno zastupao ideju muslimanske nacije, odbacujući ideju jugoslovenstva. Tom prilikom je iznio mišljenje da se za „jugoslovenstvo“ po pravilu zalažu oni kojima unitarizam donosi korist ili pak oni koji nenaučno razmišljaju o toj problematici. Pošto je i sam bio svjestan da je postojao određen broj muslimana koji se zalagao za ideju koju je sam kritikovao, ne čudi činjenica da je njihov stav smatrao „bijegom u jugoslovenstvo“ zbog spašavanja individualnosti.⁵¹⁸ Rasprave o nacionalnim pitanjima naročito su se zaoštrile tokom sjednice Komisije za međunacionalne odnose 1968. godine, kada je napravljena posebna informacija pod imenom „O nekim pitanjima međunacionalnih odnosa“. U pomenutoj informaciji se najvećim dijelom govorilo o kulturi, smatrajući da stvaralaštvo iz pomenute oblasti netreba smatrati kao dio jugoslovenske cjeline već treba imati određene posebnosti poput drugih struktura u republici. Ovim činom je podvučena jasna crta podijeljenosti u okvirima Bosne i Hercegovine, jer se od kulturnih stvaralaca zahtijevalo da se izričito opredijele da li su pripadnici srpskog, odnosno hrvatskog kulturnog života kako bi svoje radove objavljivali u Srbiji, odnosno Hrvatskoj. Takođe, postojala su shvatanja kod muslimanske inteligencije, pa i članova partije, da neka djela Ive Andrića, zbog načina na koji je pisao o Turcima, ne doprinose skladnom rješavanju međunacionalnih odnosa u republici. Shodno gorenavedenoj informaciji, Andrić se opredijelio za srpsku književnost i srpski jezik, čini se da je upravo zbog toga bio glavna meta napada muslimanskih intelektualnih i političkih krugova. Sličan je slučaj i sa djelom „Gorski vijenac“ Petra II Petrovića Njegoša, jer su smatrali da predstavlja diskriminaciju i obezvjeđuje muslimanski narodi epos.⁵¹⁹ Na taj način, korak po korak, partijski organi Bosne i Hercegovine su išli ka tome da se oblikuje nacionalnost muslimana sa vjerskim identitetom koji bi najprije

⁵¹⁷ Kamberović, *Hod po trnju*, 194-195.

⁵¹⁸ Husnija Kamberović, „Džemal Bijedić i afirmacija muslimanske nacije tokom 1960-ih i 1970-ih godina u Bosni i Hercegovini“, *Godišnjak BZK Preporod VII* (Sarajevo: b.i., 2017), 356–361.

⁵¹⁹ Kamberović, *Hod po trnju*, 201.

bio dio kulturno-političke doktrine. Upravo zbog toga su organi SK Bosne i Hercegovine 1968. godine donijeli odluku o ustanovljenju muslimanske nacije.⁵²⁰ Bilo je pojedinaca iz političkog ili intelektualnog života koji su reagovali na ovakve odluke ukazujući na to da proces vodi u urušavanje nacionalnog jedinstva, međutim, brzom intervencijom partije i partijskih organa, bili su skrajnuti.

Bio je to period afirmacije „bosanskohercegovačke“ tradicije na sve moguće načine, koji je sproveden preko republičkog rukovodstva. Velika budžetska sredstva su ulagana za projekte „Istorija Bosne i Hercegovine“, „Književnost Bosne i Hercegovine“, „Enciklopedija Bosne i Hercegovine“ i slično, koje su trebali da sprovedu različiti timovi iz odgovarajuće naučne oblasti. Međutim, veoma brzo su se pomenuti timovi raspadali jer nisu mogli da se slože u ideološkim shvatanjima, tako da nikada započeti posao nisu ni doveli do kraja. Interesantno je što su tih godina republička priznanja za naučni ili umjetnički rad dobijali pojedinci koji su istraživali ili slavili bilo šta vezano za Bosnu. Pored toga, na kulturnom polju zaista je bilo mnogo polemika vezanih za to da li ostvarenja nekog pisca rođenog na teritoriji Bosne i Hercegovine treba da pripadaju toj kulturnoj baštini ili srpskoj, odnosno hrvatskoj, u skladu sa onim kako su se ti isti pisci deklarirali. Najžešće rasprave su bile vezane za muslimanske pisce poput Meše Selimovića koji se izjasnio da je Srbin i Maka Dizdara koji se izjasnio kao Hrvat, što se kosilo sa logikom republičkog rukovodstva.⁵²¹

Nakon ovih diskusija, u kojima je jasno naznačeno da bosanskohercegovačko rukovodstvo, sa Cvijetinom Mijatovićem na čelu, smatra da je pogrešna komunistička politika nacionalizovanja muslimana u srpskom i hrvatskom duhu jer su oni „poseban narod“, proces afirmacije muslimanskog pitanja se i dalje nastavio. Problematika se uzdigla i na savezni nivo, pa je delegacija SK Bosne i Hercegovine na Brionima 23. januara 1969. godine o tome razgovarala i sa jugoslovenskim liderom. Svakako je ovaj razgovor upriličen kao jedan u nizu koje je Tito obavljao sa republičkim rukovodstvima u cilju pripreme održavanja 9. Kongresa SKJ. Ovom prilikom je Cvijetin Mijatović upoznao Tita o prethodnim diskusijama i činjenicom da se veoma mali broj muslimana na popisu izjasnio kao „Jugosloven“. Tito je to mirno prihvatio navodeći da im takva situacija odgovara zbog spoljne politike sa arapskim zemljama, pri tom zanemarujući koliko bi ova problematika mogla donijeti problema u budućnosti. Tokom 1970. i 1971. godine, rasprave o ovom pitanju su se zaoštrile, kako u političkim krugovima tako i

⁵²⁰ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970: Други део 1954–1970* (Београд: б.и., 2002), 617-619.

⁵²¹ Антић и Кецмановић, *Историја Републике Српске*, 239-241.

među običnim ljudima. U cilju priprema popisa stanovništva, na sastancima bosanskohercegovačkog rukovodstva sve više se govorilo o idejno-političkim problemima, odnosno o tome kako treba osigurati potpunu slobodu građana da se nacionalno opredijele. Tu se prije svega mislilo na muslimane kojima je trebalo osigurati da se iskažu kao nacija. Raspravljalo se i onima koji se izjasne kao Jugosloveni, smatrajući da oni mogu biti samo tretirani kao nacionalno neopredijeljeni ili bez nacionalnosti, jer su jasno stavljali do znanja da jugoslovensko nije nacionalna kategorija. Usko vezano sa nacionalnim pitanjem je i pitanje jezika, pa je rukovodstvo i toj problematici posvećivalo pažnju. Navodeći činjenicu da se u Bosni i Hercegovini ne govori ni srpska ni hrvatska varijanta srpsko-hrvatskog jezika, smatrali su da se to u samom popisu mora navesti jer „jugoslovenski jezik“ ne postoji. Sve navedeno su uobličili u materijal pod nazivom „Neka idejno-politička pitanja popisa stanovništva“ koji su poslali Predsjedništvu SKJ. Kao odgovor na ovaj materijal, Centralnom komitetu SK Bosne i Hercegovine je skrenuta pažnja da na određen način rade protiv jugoslovenskog socijalističkog patriotizma i jedinstva. Dalje su navodili da oni smatraju da je samo rukovodstvo nepotrebno forsiralo pitanje nacionalne individualnosti muslimana i time probudilo muslimanski nacionalizam.⁵²² Međutim, osim ovih i ovakvih opaski, Centralni komitet SKJ nije ništa drugo uradio po ovom pitanju i muslimanima je na popisu 1971. godine dozvoljeno da se izjasne kao muslimani bez dalje odrednice.

Tokom sedme decenije, takođe je primjetna aktivnost organizacije „Mladi muslimani“, koji su na početku pokušavali da obnove svoj rad, pa je u tom cilju organizovano i nekoliko ilegalnih sastanaka. Tada su mladomuslimani isticali da im tadašnja društveno-politička situacija u zemlji i međunarodni položaj Jugoslavije u pokretu nesvrstanih pruža povoljniju šansu za djelovanje. Njima je bilo jasno da im proces afirmacije muslimanskog nacionalnog pitanja i jugoslovenska podrška nekim arapskim zemljama u bliskoistočnom sukobu pružaju sigurnost da se protiv njih neće voditi procesi kao što je ranije navedeno. Shodno tome, počeli su da se bolje organizuju, odnosno da se jače povezuju najekstremniji članovi koji su živjeli po različitim gradovima Bosne i Hercegovine. I dalje je Sarajevo bilo najaktivnije, pa su glavni centri njihovog okupljanja bile prostorije Udruženja ilmije, redakcija lista „Preporod“, Careva džamija, kao i drugi vjerski objekti, gdje se uglavnom okupljao jedan broj mladih članova. Direktan podsticaj da opet aktivno krenu sa svojim djelovanjem bio je period eskalacije hrvatskog nacionalizma, pa su, djelujući sa pozicije Maspoka i pružajući im podršku, sastavili „dokument“ koji je upućen krajem 1971. godine Matici hrvatskoj i Izvršnom vijeću Savezne

⁵²² Kamberović, *Hod po trnju*, 201-206.

Republike Hrvatske. U tom „dokumentu“ su istakli da „Muslimani BiH nikada ne mogu zaboraviti pomoć koju im je hrvatski narod pružio u Prvom i Drugom svjetskom ratu na zaštitu od Srba“, i da zbog toga ostaju vjerni „hrvatskom katolicizmu“. ⁵²³ Svi ovi događaji inspirisali su jedan broj bivših članova organizacije da zajedno sa ekstremnim dijelom klera Islamske zajednice krenu u aktivnosti oko transformisanja lista „Preporod“ u maticu u kojoj bi se odvijala nacionalna emancipacija muslimanskog stanovništva. Oni su navodili da će list tretirati samo vjersku i kulturno-prosvjetnu problematiku, međutim, nisu se mogla sakriti nastojanja da se kroz „Preporod“ plasiraju ideje i stavovi koji su bili glavna obilježja upravo mladomuslimana. Njihova djelatnost je u ovom periodu još više bila izražena i imali su tijesnu povezanost sa reakcionim dijelom klera, muslimanskim nacionalistima, ekstremnom muslimanskom emigracijom i reakcionim krugovima u inostranstvu. Do te veze je došlo zbog identičnih stavova u kontekstu kojih su napadali zajedničku juoslovensku državu, proturajući teze da su jedino muslimani autohtoni narod u Bosni i Hercegovini, u cilju stvaranja autonomne islamske države. ⁵²⁴

U skladu sa ideologijom organizacije „Mladih muslimana“ djelovao je i Alija Izetbegović, jedan od istaknutijih članova. Već je navedeno da je on sredinom pete decenije, dok je boravio u zatvoru, otpočeo sa pisanjem radikalno programskog dokumenta pod nazivom „Islamska deklaracija“. Prema sjećanjima Izetbegovića, nacrt za tekst nastao je 1969. godine, da bi konačno bio pripremljen i poslan u distribuciju 1970. godine. ⁵²⁵ Zapravo, „Islamska deklaracija“ je ilegalno umnožavana i onda se od ruke do ruke prenosila po muslimanskim sredinama Bosne i Hercegovine i kod njihove emigracije kao jedna vrsta ideološkog priručnika. U samoj „Deklaraciji“, nakon uvodnog dijela, gdje je precizno objasnio pojam islama i muslimana, Izetbegović je pozvao sve muslimane u akciju stvaranja „islamske zajednice od Maroka do Indonezije“ ⁵²⁶. Za glavne protivnike ostvarivanja ove panislamičke ideje autor je naveo zapadne države i konzervativne teologe, koji su islam degradirali samo na vjeru. ⁵²⁷ U cilju što boljeg ubjeđivanja čitaoca u svoje stavove, pozivajući se na Kuran, Izetbegović objašnjava da islam predstavlja jedinstvo političke i duhovne vlasti, izvodeći zaključak da kao takav treba da bude osnova za srce islamske države u središtu Evrope. Na sljedećim strancima dokumenta

⁵²³ Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo, *Indikatori bezbjednosti* (1981):11.

⁵²⁴ Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo, *Indikatori bezbjednosti* (1981):9-17.

⁵²⁵ Alija Izetbegović, *Sjećanja: Autobiografski zapis* (Sarajevo: b.i., 2001), 35.

⁵²⁶ Alija Izetbegović, *The Islamic Declaration: A Programme for the Islamization of Muslims and the Muslim Peoples* (Sarajevo: b.i., 1990), 4.

⁵²⁷ Izetbegović, *The Islamic Declaration*, 8.

nailazimo na tvrdnje da ne može i ne smije biti koegzistencije između islamske vjere i neislamskih društvenih i političkih institucija, jasno ukazujući na to da muslimani ne bi trebalo da poštuju državne okvire u kojima žive.⁵²⁸ Nadalje, sve češće zapažamo zaključke u kojima autor navodi da su svi muslimani na svijetu braća jer, po njegovim riječima, „islam nije nacionalnost, ali jeste nadnacionalnost“⁵²⁹. Izetbegović je bez ustezanja u ovom radikalno programskom tekstu podržavao panislamizam nadajući se njegovoj svjetskoj vladavini i osuđujući sve one koji ga odbacuju. Po njegovom shvatanju, islam predstavlja „vrhunski akt demokratije“⁵³⁰ i muslimanima širom svijeta nije potrebna prozapadnjačka varijanta. Koliko se njegovi stavovi mogu dovesti u vezu sa današnjim radikalnim islamistima koji djeluju širom svijeta, svjedoči sam citat iz „Deklaracije“: „Musliman može ginuti samo sa imenom Alaha i u slavu islama...“⁵³¹ Kroz ovu kratku analizu „Islamske deklaracije“, može se zapaziti da je autor u ovom dokumentu jasno iznio svoja razmišljanja o ujedinjenju muslimana na krilima panislamizma, kao i da je cio tekst pisan u noti kako bi se čitalac ubijedio da su njegove ideje ispravne i u skladu sa postulatima islama i Kurana. Prilikom iznošenja svojih ideja, autor nije shvatao da su prilično nerealne, a to se najbolje pokazuje na primjeru pominjanja islamske zajednice od Maroka do Indonezije. Naime, postavlja se logično pitanje zašto bi bilo ko želio da izgubi svoj nacionalni identitet zbog činjenice da je u tom periodu u Bosni i Hercegovini postojala težnja da muslimani postanu nacija. Fakat je da u pomenutom dokumentu Izetbegović nigdje nije pomenuo Bosnu i Hercegovinu, pa ni Jugoslaviju, ali imajući u vidu duh vremena u kojem je nastajala „Deklaracija“, nije teško zaključiti da je jedan od njenih osnovnih ciljeva bio proces afirmisanja muslimana kao nacije na platformi panislamizma. U prilog tome ide i to da je sam autor bio jedan od najžešćih pristalica ideologije organizacije „Mladih muslimana“, koja je ranije objašnjena. Takođe, primjećujemo da se u cijelom tekstu forsira koncept da islam uči ljude da se ne razlikuju po etničkoj, rasnoj i drugim pripadnostima, već da je jedina relevantna odrednica identiteta upravo vjera. Ako to imamo u vidu, paradoksalno je da je nekoliko decenija kasnije upravo Alija Izetbegović bio muslimanski lider u Bosni i Hercegovini kada je došlo do nacionalne afirmacije ili buđenja Bošnjaka.

Konačno je 1971. godine došlo do novog popisa stanovništva koji je jasno pokazao da je došlo do promjena. Naime, po priznavanju muslimanske nacije, Srbi su izgubili status većinskog naroda u Bosni i Hercegovini. Prema prvom grafikonu, možemo vidjeti da su

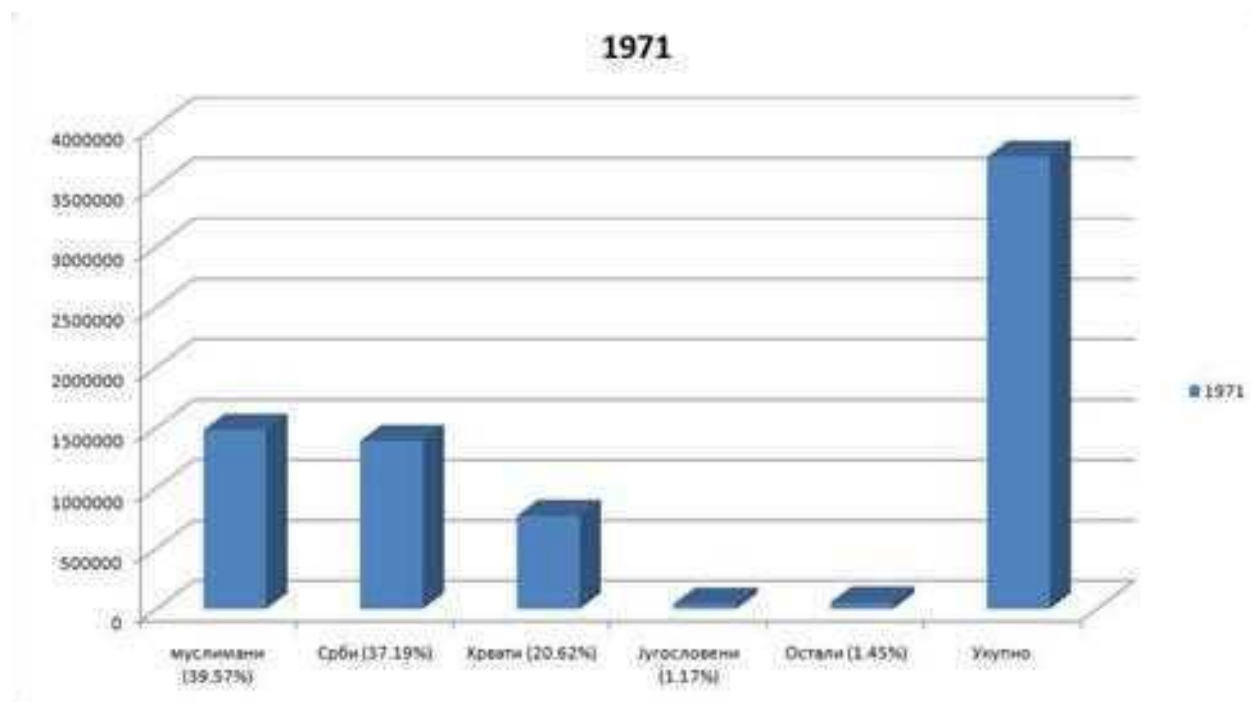
⁵²⁸ Исто, 14-20.

⁵²⁹ Исто, 36.

⁵³⁰ Исто, 42.

⁵³¹ Исто, 6.

muslimani sačinjavali većinu sa 39,57%, zatim su bili Srbi sa 37,19% i Hrvati sa 20,62%. Takođe, na drugom grafikonu možemo uočiti liniju kretanja stanovništva putem koje se uviđa da broj Srba od popisa 1961. godine stagnira, dok se broj muslimana rapidno uvećao.

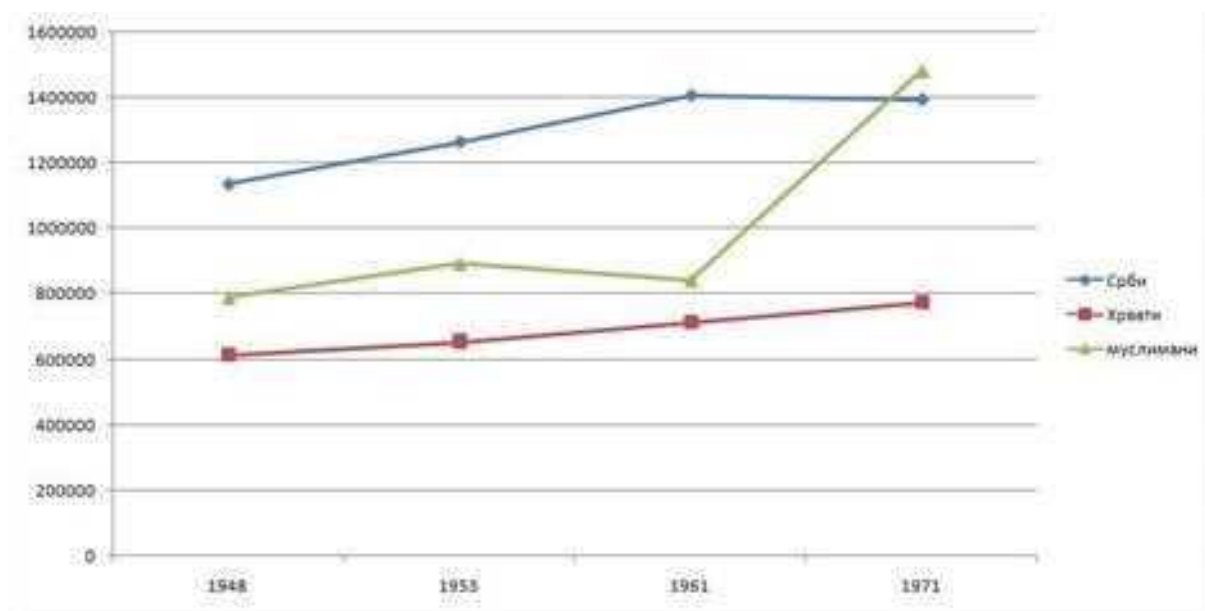

532

Na takav slijed događaja uticalo je više faktora. Prije svega, pomenuta masovna kolonizacija Vojvodine zahvatila je uglavnom srpsko stanovništvo, zatim je tu i proces afirmacije muslimana u naciju, koji je i doveo do njihovog skoka u procentu stanovništva, jer se godinama pritiskalo stanovništvo da se izjasne kao muslimani. Svakako treba spomenuti da se tokom pomenutog procesa i veliki broj srpskih i hrvatskih intelektualaca iselio sa prostora Bosne i Hercegovine jer je rukovodstvo vršilo pritisak na njih da njihovi radovi budu dio kulturne i intelektualne bosanskohercegovačke baštine koju nisu doživljavali kao svoju. Pored toga, Bosna i Hercegovina je imala najveću stopu migracije unutar same Jugoslavije, pase na desetine hiljada ljudi tokom pedesetih i šezdesetih iseljavalo iz republike. Većina tih migranata bili su Srbi, koji su odlazili živjeti u Srbiju.⁵³³

⁵³² Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini.

⁵³³ Malcolm, *Bosnia*, 271-272.

Rješenje problema u koje je zapala komunistička Jugoslavija traženo je u većem osamostaljivanju republika i autonomnih pokrajina. Osamostaljivanje federalnih jedinica objašnjavano je borbom protivunitarizma i centralizma. Novi ustav donesen je 21. februara 1974. godine i nazvan „Poveljom samoupravnog društva“. Ubrzo su doneseni republički i pokrajinski ustavi. Ustavom iz 1974. godine omogućeno je dalje jačanje samostalnosti republika i pokrajina, a došlo je i do slabljenja zajedništva, parcelizacije ekonomije i potkopavanja Jugoslavije kao zajedničke države. Pokrajine su dobile široka ovlašćenja u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti, a Srbija kao republika koja se jedina sastojala iz pokrajina, dobila je elemente konfederalizma. Naime, pokrajine su dobile prava da ravnopravno sa republikama odlučuju o poslovima federacije po principu konsenzusa, tako da se bez njihovog glasa odluke nisu mogle donositi. Autori su se sve vrijeme dok su stvarali ustav vodili devizom „slaba Srbija jaka Jugoslavija“. Državu je na okupu još uvijek držala samo Titova harizma i autoritet i snaga JNA.⁵³⁴ Nekoliko dana kasnije, u skladu sa saveznim Ustavom, održana je sjednica skupštinskih vijeća na kojoj je usvojen Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Ovaj republički ustav je donio nekoliko novina od kojih se prva ticala uvođenja novog kolektivnog predsjedničkog organa. Naime, nekoliko godina ranije, jugoslovenski lider Tito je dao prijedlog da na njegovo mjesto predsjednika dođe kolektivno predsjedništvo sastavljeno od predstavnika

⁵³⁴ Crampton, *The Balkans*, 193-194.

republika i pokrajina, što je ustavno prihvaćeno 1974. godine. Druga novina se odnosila na muslimane, koji su od tada ustavno priznati kao ravnopravna nacija u Bosni i Hercegovini.⁵³⁵

Kada je 4. maja 1980. godine umro Josip Broz Tito, predsjednik SFRJ, završila se jedna epoha.⁵³⁶ Tajna njegove političke dugovječnosti bila je prije svega u uspješnoj spoljnoj politici koja se oslanjala na trajnost blokovske podjele i sposobnost održavanja ravnoteže u nacionalno i etnički podijeljenoj državi. Opozicija režimu svedena je na marginalne nacionalističke grupe, malobrojne migrante i intelektualce sa malim uticajem. Titov kult, upunom smislu te riječi, počeo je da se razvija nakon raskida sa Staljinom i odlaskom komunističke partije u novi vid socijalizma. U jugoslovenskom društvu sve je bilo podređeno kultu ličnosti jugoslovenskog predsjednika, naime, sve ono što su komunisti zamjerali religijama, u smislu da su opijum za mase, oni su primijenili mnogo više sa pomenutim kultom i odnosom prema partiji.

Godine 1983. u žižu javnosti je ponovo došao Alija Izetbegović, odnosno njegova „Islamska deklaracija“. Naime, ovaj dokument je u početku bio poznat samo užim krugovima istomišljenika, a širu pažnju javnosti privukao je upravo 1983. godine, kada se njegovom autoru sudilo na sudskom procesu protiv islamskih fundamentalista u Sarajevu. Taj proces je poznatiji pod nazivom „Sarajevski proces“ i na njemu je glavni optuženi bio upravo Alija Izetbegović, sa još trojicom nekadašnjih članova „Mladih muslimana“. Glavni dokaz protiv Izetbegovića bio je tekst njegovog radikalnog programskog dokumenta, koji je po mišljenju javnog tužitelja bio manifest koji je imao za cilj stvaranje etnički čiste islamske države u Bosni i Hercegovini. Izetbegović se branio ističući da se u tekstu nigdje ne pominje Bosna i Hercegovina, u čemu je načelno bio u pravu, ali nije poricao da je po najdubljim uvjerenjima islamista. I pored svega toga, on je osuđen na 14 godina zatvora, iz kojeg je pušten 1988. godine. Sve to zajedno pokazuje da je i kod tužilaštva, u takvim promijenjenim društvenim i političkim odnosima koji su vladali u zemlji, ovaj manifest izazivao nejasnoće i nedoumice, što ukazuje da se sam sudski proces ne može prihvatiti kao naročito ozbiljan. Može se reći da je njegova najznačajnija uloga bila u tome što je na određen način na nekoliko godina usporio rad muslimanskih vjerskih aktivista u Bosni i Hercegovini i učvrstio pozicije muslimanskih komunističkih rukovodioca, kao što je bio Hamdija Pozderac, potpredsjednik Predsjedništva SFRJ. U suštini, njihov cilj je bio isti, obje strane su se borile za muslimanski nacionalni identitet, samo što su komunisti navodili da se zalažu za identitet svjetovne naravi.⁵³⁷

⁵³⁵ *Parlamentarna skupština*, 64.

⁵³⁶ Misha Glenny, *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804–1999* (New York, b.i., 2000), 622.

⁵³⁷ Malcolm, *Bosnia*, 278-279.

Jedan od najznačajnijih događaja koji je obilježio naredne godine bila je „afera Agrokomerc“, odnosno bankarski skandal koji je u Bosni i Hercegovini izbio 1987. godine. Naime, nekoliko decenija ranije, Cazinska Krajina, o kojoj je u prethodnim pasusima bilo riječi, bila je jedan od najsiriromašnijih dijelova Jugoslavije. Može se slobodno reći da je ekonomska situacija koja je vladala u tom predjelu stvorila uslove da su ljudi bili zadovoljni samo sa osnovnim životnim namirnicama, međutim, Fikret Abdić zvani Babo uspio je da uradi znatno više. Početkom devete decenije, cijela Jugoslavija je prepričavala privredno čudo iz Velike Kladuše, jer je tada „Agrokomerc“ bio na vrhuncu svoga rada, budući da je imao veliki broj fabrika, stvarao je na tone hrane, što je svakako pospješivalo i veliki međunarodni izvoz. Na taj način, „Agrokomerc“ sa Abdićem na čelu postao je najveći prehrambeni gigant u cijeloj zemlji, što ni u kom slučaju ne bi bilo moguće bez podrške političkog rukovodstva iz Sarajeva. Braća Hamdija i Hakija Pozderac, koji su se nalazili u samom partijskom vrhu, bili su rodом iz tih krajeva, pa ne čudi i da su oni bili vezani sa pomenutim kombinatom. Upravo veza sa njima dvojicom, Abdića je smjestila u zatvor 1987. godine, kada je izbila afera. Naime, te godine „Agrokomerc“ je optužen da je izdavao mjenice bez finansijskog pokrića u vrijednosti od nekoliko stotina miliona dolara. Reakcije naroda iz tih krajeva su bile burne jer je za njih bilo nezamislivo da Fikret Abdić, koga su smatrali tvorcem svega pozitivnog, završi u zatvoru zbog pronevjere. Sam Abdić je tokom sudskog procesa uporno tvrdio i dokazivao da je u njegovim poslovima sve čisto, što su mediji prenosili iz dana u dan. Sve je više počelo da se sumnja da je riječ o političkom suđenju i govorilo se da je glavni cilj bio da se sruši Hamdija Pozderac.⁵³⁸ Na kraju suđenja, Abdić je bio oslobođen optužbi za kontrarevolucionarno djelovanje, međutim, dobio je zatvorsku kaznu za zloupotrebu službenog položaja. Pozderac je, takođe, bez obzira na visoke političke funkcije, veoma brzo smijenjen, čime je na određen način otpočeo proces dugoročne destabilizacije monolita republičke vlasti. Taj period karakteriše i veliki broj ostavki, među kojima je teško bilo razlikovati optužene od onih koji su naprosto shvatali da je „afera Agrokomerc“ samo povod za širi demokratski proces i da je njihovo vrijeme prošlo, kako bi se uspostavili novi kadrovi.⁵³⁹

Da je kriza u Bosni i Hercegovini bila dublja nego što se mislilo, ukazala je i nova „afera Neum“, koja je izbila sredinom naredne 1988. godine. Naime, opština Neum je formirana na bosanskohercegovačkoj obali Jadranskog mora kako bi se iz Saveznog fonda za nerazvijena područja povukla velika sredstva za izgradnju infrastrukture. Pored toga, državni rukovodioci

⁵³⁸ Исто, 279-280.

⁵³⁹ Антић и Кецмановић, *Историја Републике Српске*, 248.

su dobijali kredite da bi gradili vikendice na tom području, što je upravo bio okidač za izbijanje afere. Takva situacija predstavljala je odličan povod za medijsku kompromitaciju preostalih članova političkog rukovodstva. Nakon drugog talasa otkaza koji je došao sa ovom aferom, može se reći da gotovo niko nije ostao iz stare garniture Branka Mikulića, uključujući i njega samog. Međutim, komunistička nomenklatura se nije još uvijek dala poraziti, pa je na upražnjene položaje postavila svoje ali manje eksponirane članove poput Nikole Filipovića, Abdulaha Mutapčića, Zlatana Karavidića i druge, prekokojih je diskretno vladala političkim životom sve do višestranačkih izbora 1990. godine.⁵⁴⁰ Bio je to zapravo početak kraja jedne političke koncepcije koja je postepeno iscrpila sve svoje potencijale.

Svi ovi događaji su pokazivali da je privredna kriza u Bosni i Hercegovini, pa i u cijeloj Jugoslaviji, bila sve upečatljivija. U zemlji je bilo mnogo fabrika koje su poslovale sa gubitkom, pa samim tim nisu mogle otplaćivati dugove sa kamatama. Jedan od primjera je fabrika aluminijuma u Zvorniku koja je podignuta da bi prerađivala lokalni boksit, ali kada je počela raditi, shvatili su da taj boksit nije dovoljno dobrog kvaliteta, pa su ga 1987. godine počeli uvoziti iz Afrike. Cijeli komunistički samoupravni sistem bio je pred krahom zbog sve većeg opadanja realnih zarada sa jedne strane i porastom izostanka sa posla zbog štrajkova sa druge. Kako bi se situacija popravila, uvedene su stroge mjere štednje, ali nije bilo velike koristi ako imamo u vidu da je 1987. godišnja stopa inflacije porasla na 120%, a već 1988. godine, na 250%.⁵⁴¹ Jasno je da je narod bio sve siromašniji, pa samim tim i nezadovoljniji, što je bila odlična podloga za još više širenje nacionalnih težnji, uz slatkorječive govore demagoga koji su nadolazili.

Sve veći broj štrajkova karakteriše ovaj period, kako na republičkom tako i saveznom nivou, čime su početkom 1989. godine iznuđene ostavke svih članova Politbiroa. Tu situaciju je iskoristio Slobodan Milošević, koji je najprije postao vođa Komunističke partije Srbije, a u maju 1989. godine, predsjednik Predsjedništva SR Srbije.⁵⁴² Tako se na političkoj sceni pojavio političar kome je bilo jasno da se nacionalna pitanja u zemlji zaoštravaju, pa je odlučio da glavni cilj njegovog djelovanja bude ojačavanje Srbije, kao nosioca nacionalnih interesa srpskog naroda. Sa druge strane, i na hrvatskoj političkoj sceni sve aktivnije se pojavljivao bivši partizanski i jugoslovenski general Franjo Tuđman, koji je podržavao dugogodišnje hrvatske težnje vezane za nezavisnost.⁵⁴³ Savezna skupština je tih godina postala „ring“ zabrinjavajućih političkih sukoba poslanika iz različitih dijelova jugoslovenske države, ali još uvijek je većina

⁵⁴⁰ Исто, 250.

⁵⁴¹ Malcolm, *Bosnia*, 280-281.

⁵⁴² Hal Marcovitz, *The Blakans: People in Conflict* (Philadelphia: b.i., 2002), 42-50.

⁵⁴³ Malcolm, *Bosnia*, 286.

glavnih oslonaca za očuvanje države vidjela u partiji i JNA. Međutim, ideološka sukobljenja su bila jača od zajedništva, tako da se pored svega slutio početak kraja. U januaru 1990. godine, došlo je do posljednjeg Četrnaestog Kongresa SKJ, koji su napustili predstavnici Slovenije i Hrvatske. Naredni korak u činu separatizma bila je slovenačka odluka da povuče svoje regrute iz JNA, za šta su imali prećutnu podršku hrvatskog rukovodstva. Rukovodstvo Bosne i Hercegovine, kao i Srbije, Crne Gore i Makedonije, bilo je zainteresovano tih godina za očuvanje SFRJ, i u tome je uživalo podršku srpskog i muslimanskog stanovništva.⁵⁴⁴

⁵⁴⁴ Антић и Кецмановић, *Историја Републике Српске*, 252.

Lista akronima

Akronim	Definicija
SHS	Srba, Hrvata i Slovenaca (u kontekstu Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca)
HSS	Hrvatska seljačka stranka
NDH / NDH	Nezavisna država Hrvatska
SPC	Srpska pravoslavna crkva
NOU / NOU	narodno-oslobodilačka udarna (u kontekstu vojnih jedinica)
SS / SS	Zaštitni odred (Schutzstaffel)
SSSR / SSSR	Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SAD	Sjedinjene Američke Države
NR	narodna republika
NN	ime nepoznato (nomen nescio)
NOV	Narodno-oslobodilačka vojska
IB	Informbiro
NATO	Organizacija Sjevernoatlantskog sporazuma (North Atlantic Treaty Organization)
SK	Savez komunista
SKJ	Savez komunista Jugoslavije

KPH	Komunistička partija Hrvatske
NIN	Nedeljne informativne novine
SR	Savezna republika
JNA	Jugoslovenska narodna armija
SFRJ	Socijalistička federativna republika Jugoslavija
BiH	Bosna i Hercegovina
KPJ	Komunistička partija Jugoslavije
ZAVNOBiH	Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine
AVNOJ / AVNOJ	Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
NKOJ	Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
JVuO	Jugoslovenska vojska u otadžbini
NOP	Narodno-oslobodilački pokret
DV	Dobrovoljačka vojska
NOR	Narodno-oslobodilački rat
NOVJ	Narodno-oslobodilačka vojska Jugoslavije
JA	Jugoslovenska armija
NOB	Narodno-oslobodilačka borba
CK KPJ	Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije

NKOJ	Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
BBC	Britanska radiodifuzna korporacija (British Broadcasting Corporation)
UDB	Uprava državne bezbjednosti
SKJ / SKJ	Savez komunista Jugoslavije
ISIM	Međunarodni institut za proučavanje Islama u modernom svijetu (International Institute for the Study of Islam in the Modern World)
BZK	Bošnjačka zajednica kulture

Bibliografija

- Avramov, Smilja. *Genocid u Jugoslaviji 1941-1945, 1991....* Tom 1. Beograd: b.i., 2008.
- Antić, Čedomir i Nenad Kecmanović. *Istorija Republike Srpske*. Beograd: b.i., 2016.
- Aralica, Đuro. *Ustaški pokolji Srba u Glinskoj crkvi*. Beograd: b.i., 2010.
- Bataković, Dušan T., prir. *Nova istorija srpskog naroda*, četvrto izdanje. Beograd: b.i., 2010.
- B[ašagić], S[afet-beg]. "Bošnjaku." *Bošnjak*, br. 2, 9. jul 1891. godine.
- Berić, Dušan. *Hrvatsko pravaštvo i Srbi*. Novi Sad: b.i., 2005.
- Bokan, Branko J. *Srez Sanski Most u NOB 1941-1945. godine*. Tom 2. Sanski Most: b.i., 1980.
- Brajković-Đuro, Petar V. *Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu*. Beograd: b.i., 1986.
- Wenzel, Marian. *Ukrasni motivi na stećcima*, prev. Nada Miletić. Sarajevo: b.i., 1965.
- Vidović, Nikola. „Četvrta kordunaška brigada u borbama za oslobođenje Bihaća.“ U zborniku *Bihaćka republika*. Tom 1. Bihać: b.i., 1965.
- Vuković, Igor. „Poredak zločina – krivično pravo Nezavisne države Hrvatske.“ U zborniku *Pravni poredak Nezavisne države Hrvatske*, priredili Boris Begović i Zoran S. Mirković. Beograd: b.i., 2018.
- Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvaskoj 1941–1994: Knjiga I: Ožujak-prosinac 1941.* Zagreb: b.i., 1981.
- Deverić, Mišo i Ivan Fumić. *Hrvatska u logorima 1941–1945*, Zagreb: b.i., 2008.
- Dizdar, Zdravko. „Ljudski gubici logora „Danica” kraj Koprivnice 1941–1942.” *Časopis za suvremenu povijest* 34, br. 2 (2002): 377-406.
- Dimitrijević, Bojan. *Golgota četnika*. Beograd: b.i., 2019.
- Dinić, Mihajlo J. *Iz srpske istorije srednjega veka*. Beograd: b.i., 2003.
- „Dragoje Lukić – roditelj pokošenog naraštaja.“ U *Godišnjak Muzeja žrtava genocida*, tematski broj. Beograd: b.i., 2008.
- Dragojlović, Dragoljub. *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. Beograd: b.i., 1987.
- Đokić, Bojan. „Pokolj u magacinu Zemljoradničke zadruge u Drinjači 1941. godine – nad buretom krvi.“ U zborniku *Stradanje Srba srebreničkog kraja u 20. vijeku*. Srebrenica: b.i., 2014.

- Dordić, Petar, *Istorija srpske ćirilice, paleografsko-filološki prilozi*, treće izdanje. Beograd: b.i., 1990.
- Đurić, Veljko Đ. *Major Dangić*. Kragujevac: b.i., 2001.
- Ekmečić, Milorad. *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*, drugo izdanje. Beograd: b.i., 2008.
- “Ekskluzivno: Otkriven ključni zračni dokaz masovnih zločina u Jasenovcu.” *Nacional*, January 15, 2019. godine. <https://www.nacional.hr/ekskluzivno-otkriven-kljucni-zracni-dokaz-masovnih-zlocina-u-jasenovcu/>
- Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945*. Beograd: b.i., 1957.
- Zatezalo, Đuro. *Jadovno – kompleks ustaških logora 1941*. Beograd: b.i., 2007.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*. Tomovi 1-14. Beograd: b.i., 1950-1981.
- Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu: Zbornik dokumenata: Knjiga 1: Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. Tom 1. Beograd: b.i., 1993.
- Izetbegović, Alija. *Sjećanja: Autobiografski zapis*. Sarajevo: b.i., 2001.
- Isailović, Neven. „Pomen srpskog imena u srednjovekovnim bosanskim ispravama.“ U *Srpsko pisano nasljeđe i istorija srednjovjekovne Bosne i Huma*. Banja Luka – Istočno Sarajevo: b.i., 2018.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: b.i., 1977.
- Jovanović, Nenad. “Kako sam preživio dječji logor.” *Portal Novosti*, 8. mart 2012. godine. <https://arhiva.portalnovosti.com/2012/07/kako-sam-prezivio-djecji-logor/>
- Kamberović, Husnija, *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: b.i., 2011.
- Kamberović, Husnija. „Džemal Bijedić i afirmacija muslimanske nacije tokom 1960-ih i 1970-ih godina u Bosni i Hercegovini.“ *Godišnjak BZK Preporod VII*. Sarajevo: b.i., 2017.
- Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, drugo izdanje. Zagreb: b.i., 1975.
- Knjiga o Draži*. Tom 2. Windsor: b.i., 1956.
- Kraljačić, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*. Sarajevo: b.i., 1987.
- Krestić, Vasilije. *Genocidom do velike Hrvatske*. Jagodina: b.i., 2002.

- Križišnik-Bukić, Vera. *Cazinska buna 1950*. Sarajevo: b.i., 1991.
- Kuljić, Vasilije. *Zločini komunista u Hercegovini 1941–1958*. Beograd: b.i., 2010.
- Kurdulija, Strahinja. *Atlas ustaškog genocida nad Srbima 1941-1945*. Beograd: b.i., 1993.
- Leković, Mišo. *Martovski pregovori 1943*. Beograd: b.i., 1985.
- Lukajić, Lazar. *Fratri i ustaše kolju – zločini i svedoci – pokolj Srba u selima kod Banje Luke, Drakuliću, Šargovcu i Motikama 7. februara i Piskavici i Ivanjskoj 5. i 12. februara 1942. godine*. Beograd: b.i., 2005.
- Lukač, Dušan. *Ustanak u Bosanskoj Krajini*. Beograd: b.i., 1967.
- Lukač, Dušan. *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941-1945: Treći deo*. Beograd: b.i., 1987.
- Maksimović, Milenko. *Sinovi Ozrena. Doboj – Ozren*: b.i., 1996.
- Malović, Gojko. „Neki slučajevi netrpeljivosti i zločina muslimana prema Srbima u Srebreničkom srezu između dva svjetska rata.“ u zborniku *Stradanje Srba srebreničkog kraja u 20. vijeku*. Srebrenica: b.i., 2014.
- Marinković, Tanasije. „„Takozvana“ Nezavisna država Hrvatska.“ U *Pravni poredak Nezavisne države Hrvatske*, priredili Boris Begović i Zoran S. Mirković. Beograd: b.i., 2018.
- Mastilović, Draga. „Masakr Srba u Srebrenici, Zalazju, Brežanima i Vitlovcu 14. i 15. juna 1943. godine.“ U zborniku *Stradanje Srba srebreničkog kraja u 20. vijeku*. Srebrenica: b.i., 2014.
- Mastilović, Draga. „Pokolji Srba u Srebrenici u Drugom svjetskom ratu.“ U zborniku radova sa 6. međunarodne konferencije *Jasenovac: Genocid i zločini Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima u Drugom svjetskom ratu*. Banja Luka: b.i., 2014.
- Mastilović, Draga. *Zatiranje Srba u Bosni i Hercegovini u 20. vijeku*. Beograd: b.i., 2017.
- Mataušić, Nataša. *Žene u logorima Nezavisne države Hrvatske*. Zagreb: b.i., 2013.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, drugo dopunjeno izdanje. Zagreb: b.i., 2002.
- Mikić, Đorđe. *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918*. Banja Luka: b.i., 2011.
- Mikić, Đorđe. „Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini.“ *Enciklopedija Republike Srpske*. Tom 1. Banja Luka: b.i., 2017.
- Miletić, Antun. „Neke mere i dejstva Vermahta na Kozari 1941-1942. godine.“ U *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941-1945): Radovi sa*

- naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977. Prijedor: b.i., 1977.*
- Milošević, Borivoje. *Srpska pravoslavna crkva i sveštenstvo u Bosni i Hercegovini u Prvom svjetskom ratu*, Andrićgrad – Višegrad, 2016.
- Mirković, Jovan. *Stradanje Srpske pravoslavne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Beograd: b.i., 2016.
- Mitrović, Dojčilo. *Zapadna Srbija 1941*. Beograd: b.i., 1975.
- Mihailović, Dragoljub. *Rat i mir đenerala: Izabrani ratni spisi*. Tomovi 1 i 2. Beograd: b.i., 1998.
- Mihovilović, Đorđe i Dejan Motl. *Zaboravljeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*. Jasenovac: b.i., 2015.
- Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, Uprava državne bezbjednosti II Odjeljenje, Sarajevo, *Materijali o terorističkoj organizaciji „Mladi Muslimani“*, b.d.
- Nikolić, Kosta. *Nemački ratni plakat u Srbiji 1941-1944*. Beograd: b.i., 2001.
- Nikolić, Kosta. *Italijanska vojska i četnici u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji 1941–1943*. Beograd: b.i., 2008.
- Nikolić, Kosta. *Istorija Ravnogorskog pokreta 1941–1945: Knjiga 1: Protiv nacizma, fašizma i komunizma*. Beograd: b.i., 2014.
- Nikolić, Kosta. *Istorija Ravnogorskog pokreta: 1941–1945.: Knjiga 2: Srbija pod okupacijom*. Beograd: b.i., 2014.
- Novak, Viktor. *Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Beograd: b.i., 1986.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 1: Od sloma stare Jugoslavije do drugog zasedanja AVNOJ-a*. Beograd: b.i., 1957.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945: Knjiga 2: Od drugog zasedanja Avnoj-a do konačne pobjede*. Beograd: b.i., 1965.
- Pajović, Ljubivoje, Dušan Uzelac i Milovan Dželebdžić. *Sremski front 1944-1945* Beograd: b.i., 1979.
- Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: b.i., 2010.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga II: Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*. Beograd: b.i., 1988.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Knjiga III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: b.i., 1988.

Petranović, Branko i Momčilo Zečević. *Jugoslavija 1918–1988: Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: b.i., 1988.

Pilipović, Radovan. „Izveštaji srpskih izbeglica iz Srebreničkog sreza 1941–1943. godine u Arhivu Srpske pravoslavne crkve.“ U zborniku *Stradanje Srba srebreničkog kraja u 20. vijeku*. Srebrenica: b.i., 2014.

Pilčević, Đorđe. „Izbjeglice u Račanskom srezu 1941. i 1942. godini i zločini ustaške Crne legije u Istočnoj Bosni.“ U zborniku *Stradanje Srba srebreničkog kraja u 20. vijeku*. Srebrenica: b.i., 2014.

„Popis žrtava rata 1941-1945: Tabelarni pregled sačinjen posle nepotpune revizije.“ *Muzej žrtava genocida*. <http://www.muzejgenocida.rs/images/rTabPregled.pdf>

Pravoslavni manastiri u Bosni i Hercegovini. Beograd: b.i., 2008.

Prvi okrugli sto "Garavice 1941". Banja Luka: b.i., 2010.

Radić, Radmila. *Država i verske zajednice 1945–1970: Drugi deo 1954-1970*. Beograd: b.i., 2002.

Ramet, Sabrina P. *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije 1918–2005*. Zagreb: b.i. 2009.

Redžić, Vučeta. *Pasje groblje kod Kolašina*. Beograd: b.i., 1999.

Redžić, Enver. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: b.i., 1987.

Ristanović, Slobodan, prir. *Reka Drina i Podrinje*. Beograd: b.i., 2000).

Rober Mantran, prir. *Istorija Osmanskog carstva*, prev. Ema Miljković-Bojanić. Beograd: b.i., 2002.

Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: b.i., 1980.

Svjedočenje Živojina Tričkovića, b.d. Kut. 204, inv. br. 7186/1. Fond: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Skoko, Savo. *Pokolji hercegovačkih Srba '41*. Beograd: b.i., 1991.

Skoko, Savo. *Krvavo kolo hercegovačko 1941-1941*. Tomovi 1 i 2. Beograd: b.i., 2000.

Sokolović, Božidar. *Ilija Desnica junak sa Oštrelja: Unačka dolina u borbi za opstanak*. Milwaukee: b.i., 1988.

- Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo, *Indikatori bezbjednosti*, 1981.
- Sparavalo, Joko. „Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini u periodu turske i austrougarske okupacije i njihovo razrješenje agrarnom reformom od 1919. do 1931. godine.“ *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta*, br. 5 (2011).
- Stanojević, Stefan. „Prodor Francetićeve Crne legije ka Drini i pokolji u Bratunačkom i Srebreničkom kraju u proljeće 1942. godine.“ U zborniku *Zločini „Crne legije“ 1942–1943. godine u Istočnoj Bosni*. Srebrenica: b.i., 2016.
- Stevanović, Novica S. i Živomir R. Podovac. *Ravnogorska prva pobjeda: Saveznička protivosovinsko-logistička operacija 1941-1943*. Beograd: b.i., 2010.
- Stojkanović, Cvetko. „Stradanje srpskog naroda Osata u Velikom ratu 1914–1918. godine.“ u zborniku *Stradanje Srba srebreničkog kraja u 20. vijeku*. Srebrenica b.i., 2014.
- Strugar, Vlado. *Jugoslavija 1941-1945*. Beograd: b.i., 1978.
- Teofilović, Željko. *Pravoslavlje u Srebrenici*. Srebrenica: b.i., 2010.
- Tepavčević, Aleksa. *Borba za slobodu: Sećanje na četničku borbu 1941–1950*. Gacko: b.i., 2002.
- Terzić, Velimir. *Slom kraljevine Jugoslavije: Uzroci i posledice poraza: Knjiga 2*. Beograd: b.i., 1983.
- Trifković, Srđa, *Ustaše: Balkansko srce tame na evropskoj političkoj sceni*. Beograd: b.i., 1999.
- Ćirković, Sima. *Istorija srednjovjekovne bosanske države*. Beograd: b.i., 1964.
- Ćirković, Sima. *Srbi u srednjem veku*, drugo izdanje. Beograd: b.i., 1998.
- Ćirković, Sima i Rade Mihaljčić, prir. *Leksikon srpskog srednjeg veka*. Beograd: b.i., 1999.
- Filipović, Muhamed. *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*. Sarajevo: b.i., 2008.
- Filipović, Nedim. *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*. Tešanj: b.i., 2005.
- Fumić, Ivan. *Djeca – žrtve ustaškog režima*. Zagreb: b.i., 2011.
- Handžić, Adem. *Studije o Bosni*. Istanbul: b.i., 1994.
- Horvatić, Franjo. „Logor Danica u Koprivnici.“ *Podravski zbornik*, br. 1 (1975).
- Horvatić, Franjo. „Koncentracioni logor Danica.“ *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB*. Varaždin: b.i., 1976.
- Cvetković, Dragan, „Srebrenica u Drugom svetskom ratu – numerička analiza stvarnih ljudskih gubitaka.“ *Tokovi istorije*, br. 3 (2019).

Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. Sarajevo: b.i., 1959.

Šućur, Dragan. *Jadovnička golgota sveštenoslužitelja Srpske pravoslavne crkve 1941. godine*. Banja Luka: b.i., 2014.

Anikeev, Anatoly, „The Idea for a Balkan Federation: The Civil War in Greece and Soviet-Yugoslav Conflict 1949 [Zamisao o balkanskoj federaciji: Građanski rat u Grčkoj i sovjetsko-jugoslovenski konflikt 1949. godine].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116* [Balkan tokom Hladnog rata: Balkanske federacije, Kominform, jugoslovensko-sovjetski konflikt, posebno izdanje 116], priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.

Bjornlund, Britta. *The Cold War* [Hladni rat]. San Diego: b.i., 2002.

Bogetić, Dragan. „Conflict with the Cominform and Shaping of a New Yugoslav Foreign Policy Orientation [Konflikt sa Kominformom i oblikovanje nove orijentacije u jugoslovenskoj spoljnoj politici].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.

Bulajić, Milan. *Jasenovac „Balkan Auschwitz“* [Jasenovac „Aušvic Balkana“]. Beograd: b.i., 2001.

Christman, Henry M. *The Essential Tito* [Osnove o Titu], David and Charles 1971.

Crampton, Richard J. *The Balkans since the Second World War* [Balkan od Drugog svjetskog rata]. New York: b.i., 2002.

Dimić, Ljubodrag. „Yugoslav-Soviet Relations: The View of the Western Diplomats (1944-1946) [Jugoslovensko-sovjetski odnosi: Gledište zapadnih diplomata (1944-1946)].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.

Dimitrijević, Bojan. „Yugoslav-Soviet Military Relations [Jugoslovensko-sovjetski vojni odnosi].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.

Edemskii, Andrey. „The Role of Milovan Djilas in Soviet-Yugoslav Relations 1944-1954 [Uloga Milovana Đilasa u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima 1944-1954].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.

Gaddis, John Lewis. *The Cold War: A New History* [Hladni rat: Nova istorija]. New York: b.i., 2005.

Gibianskii, Leonid. „, Federative projects of the Balkan Communists, and the USSR Policy During Second World War and at the Beginning of the Cold War [Federalni projekti balkanskih komunista i politika SSSR-a tokom Drugog svjetskog rata i početkom Hladnog rata].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.

Glenny, Misha. *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804-1999* [Balkan: Nacionalizam, rat i velike sile, 1804-1999]. New York: b.i., 2000.

Greif, Gideon. *Jasenovac: Auschwitz of the Balkans* [Jasenovac: Aušvic Balkana]. Beograd: b.i., 2018.

Havel, Vaclav. *Open Letters* [otvorena pisma]. London: b.i., 1991.

Irvine, Jill. „The Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia [Hrvatsko proljeće i raspad Jugoslavije].“ U *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration* [Raspad države u jugoistočnoj Evropi: Novi pogledi na raspad Jugoslavije], priredila Jasna Sragović Soso, 149-178. West Lafayette: Purdue University Press, 2007.

- Izetbegović, Alija. *The Islamic Declaration: A Programme for the Islamization of Muslims and the Muslim Peoples* [Islamska deklaracija: Jedan program islamizacije Muslimana i muslimanskih naroda]. Sarajevo: b.i., 1990.
- Kardelj, Edvard. *The Historical Roots of Non-Alignment* [Istorijski korijeni nesvrstanih], Washington D.C. 1980.
- Kullaa, Rinna Elina. „Origins of the Tito-Stalin Split Within the Wider Set of Yugoslav-Soviet Relations (1941–1948) [Izvori raskola između Tata i Staljina u širem kontekstu jugoslovensko-sovjetskih odnosa].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.
- Malcolm, Noel. *Bosnia: A Short History* [Bosna: Kratka istorija]. New York: b.i., 1993.
- Marcovitz, Hal. *The Balkans: People in Conflict* [Balkan: Ljudi u konfliktu]. Philadelphia: b.i., 2002.
- Omerika, Armina, „*Bosnian Young Muslims 1991* [Bosanski Mladi Muslimani 1991. godine].“ *ISIM Newsletter* 11/02.
- Pavlović, Vojislav G. „Stalinism Without Stalin: The Soviet Origins of Tito’s Yugoslavia 1937–1948 [Staljinizam bez Staljina: Sovjetski izvori Titotve Jugoslavije 1937-1948].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.
- Petrušić, Antonija i Mitja Žagar. *Country Specific Report on Actors and Processes of Ethno-Mobilization, Violent Conflicts and Consequences: Croatia* [Specifični izvještaj o učesnicima i procesima etno-mobilizacije, nasilnim konfliktima i posljedicama: Hrvatska] [naučna ekspertiza]. b.m.: European Academy of Bozen/Bolzano, 2017.
- Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment* [Jugoslovenski eksperiment]. London: b.i., 1977.

Shoup, Paul. *Communism and the Yugoslav National Question* [Komunizam i jugoslovensko nacionalno pitanje]. New York: b.i., 1968.

Terzić, Milan. „Preservation of Ideological Identity: The Normalization of Soviet-Yugoslav Relations after Stalin’s Death [Očuvanje ideološkog identiteta: Normalizacija sovjetsko-jugoslovenskih odnosa nakon Staljinove smrti].“ U *The Balkans in the Cold War: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict, Special Editions 116*, priredio Vojislav G. Pavlović. Belgrade: b.i., 2011.

“The Letter that Ended Yugoslavia’s Links to Soviet Union [Pismo koje je okončalo veze Jugoslavije sa Sovjetskim savezom].” *BBC News*, June 24, 2015. godine. <https://www.bbc.com/news/av/magazine-33185017/the-letter-that-ended-yugoslavia-s-links-to-soviet-union>

Poglavlje 4

Gideon Grajf (Gideon Greif)

Hronologija događaja na prostoru Srednjeg Podrinja do 6. jula 1995. godine

1945-1971.

- Na prvih nekoliko provedenih popisa u SFR Jugoslaviji (1948, 1953, 1961.), nije bilo moguće utvrditi tačan broj muslimana, iz razloga što je stanovništvo popisivano prema nacionalnoj odrednici, te su se muslimani izjašnjavali i kao Srbi i kao Jugosloveni ili kao neopredijeljeni. Zbog uloge Hrvata u Drugom svjetskom ratu, muslimani su izbjegavali da se izjašnjavaju kao Hrvati, mada je nesumnjivo bilo i takvih slučajeva. Na popisu 1971. godine, muslimani su prvi put popisani kao narod. Prema ovom popisu, u četiri opštine koje danas smatramo Srednjim Podrinjem (uz napomenu da je 1992. godine formirana opština Milići), živjela su 147.403 stanovnika. U Srebrenici 33.357 stanovnika, od toga 20.968 (62,9%) bili su Muslimani, 11.918 (35,7%) Srbi, ostalo Hrvati i manjine; Bratuncu 26.513 stanovnika, 13.428 (50,6%) Muslimani, 12.820 (48,4%) Srbi, ostalo Hrvati i manjine; Zvorniku 60.910 stanovnika, 32.504 (53,4%) Muslimani, 27.769 (45,6%) Srbi, ostalo Hrvati i manjine; Vlasenici 26.623 stanovnika, 13.431 (50,4%) Srbi, 12.881 (48,4%) Muslimani, ostalo Hrvati i manjine.⁵⁴⁵

Važno je napomenuti da prema popisu iz 1971. Srbi po prvi put, otkada se organizuju savremeni popisi, nisu bili većinski narod u BiH, nego to postaju Muslimani sa 39,6%.⁵⁴⁶

Ono što je trajno promijenilo nacionalnu strukturu u Bosni i Hercegovini, pored ključnih dešavanja za vrijeme genocida u NDH, jeste to što je u periodu 1945–1948, pod rukovodstvom centralnih komunističkih vlasti, izvršen proces kolonizacije Vojvodine, odnosno preseljavanja seoskog stanovništva sa prostora Bosanske Krajine i Hercegovine na plodne oranice u Banatu, koje su milom ili silom napustile folksdojčerske i mađarske porodice. Bosnu i Hercegovinu napustilo je tada oko 100.000 Srba.

⁵⁴⁵ *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971.* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1971), 27.

⁵⁴⁶ Draga Mastilović, *Zatiranje Srba u Bosni i Hercegovini u 20. vijeku* (Beograd: b.i. [bez izdavača], 2007), 193.

Promjena demografske slike nastavljena je i u sljedećem periodu. Pedesetih i šezdesetih godina je iz Bosne i Hercegovine odlazilo u prosjeku 16 hiljada stanovnika godišnje. Prilikom ustavnih reformi u Jugoslaviji, do polovine 70-ih godina, republikama su bezmalo date, kako su to neki smatrali, karakteristike država, a to je posebno negativno uticalo na Srbe, koji su živjeli koliko u Srbiji toliko i u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Dijeljenje Jugoslavije unutrašnjim republičkim, kao paradržavnim granicama, doživjeli su kao prekidanje svoga teritorijalno-etničkog kontinuiteta, a i kao mogućnost ponavljanja novih stradanja, sa jasnom slutnjom da će tim procesom, prije ili kasnije, biti odvojeni međunarodno priznatim državnim granicama i da će se naći u poziciji ugrožene nacionalne manjine. Izazvalo je to i talas egzodusa, koji je tako dobio na novom zamahu, posebno među nacionalnom elitom, koja je s jedne strane bila najobrazovanija i najbolje prepoznavala političke trendove, a s druge, profesionalno najkvalifikovanija i utoliko najpokretljivija. Većina tih unutrašnjih jugoslovenskih migranata iz BiH bili su Srbi koji su odlazili živjeti u Srbiju. Usred takvih dešavanja, kao i u procesu pokušaja formiranja „bosanskohercegovačkog“ identiteta, Sarajevo postaje jedna vrsta agresivne sredine prema izražavanju drugačijih identitetskih mišljenja, prije svega u odnosu na postojanje srpskog i hrvatskog identiteta na ovim prostorima.⁵⁴⁷

1970.

- Sa stvaranjem muslimanske nacije, tokom 60-ih i 70-ih godina, dolazi i do jačanja muslimanskog nacionalizma, koji je na Bosnu i Hercegovinu gledao kao na isključivo svoju državu, a na Srbe kao na remetilački faktor. Muslimani su glasno i javno govorili da „Srbi treba da idu u Srbiju, a da je Bosna zemlja Muslimana.“ U takvim uslovima, dolazi do sve većeg ispoljavanja netrpeljivosti prema Srbima u Srebrenici i Bratuncu. Dok se vraćao sa posla iz Milića, Muslimani su 1970. ubili Radu Lazića, koji je u Konjević Polju čekao prevoz za Kravicu. Iste godine, Hasan Dedić, u pripitom stanju, došao je u Kravicu, čisto srpsko selo, te nožem nasrnuo na vlasnika kafane u tom selu, Dušana Cvjetinovića, koji je, u samoodbrani, iz pištolja ubio Hasana. Nakon toga, veliki broj Muslimana se okupio na ulazu u Kravicu, psujući Srbima „četničku majku“

⁵⁴⁷ Nenad Kecmanović i Čedomir Antić, *Istorija Republike Srpske* (Beograd: b.i., 2015), 178-187.

i zahtijevajući osvetu. Blagovremenom intervencijom policije, stanje se prividno smirilo.⁵⁴⁸

- Pojavila se u rukopisu knjiga „Islamska deklaracija“ autora Alije Izetbegovića, u kojoj je predstavljen program islamizacije Muslimana i muslimanskih naroda, kako stoji u samom podnaslovu. U samoj knjizi, koja je u stvari politički pamflet, stoji da nema „mira i koegzistencije između islamske vjere i neislamskih društvenih i političkih institucija.“ Prema autoru, islamsko društvo je moguće samo u onim državama u kojima su Muslimani apsolutna većina, tj. u kojim predstavljaju više od 50% stanovništva. Svoje štampano izdanje djelo je doživjelo 1990. godine, neposredno pred izbijanje sukoba u BiH, kao i neposredno pred održavanje popisa stanovništva, na kojem su Muslimani na sve načine pokušavali da pređu brojku od 50,01%, što bi im, prema njihovom mišljenju, dalo i apsolutno i ekskluzivno pravo na Bosnu i Hercegovinu.⁵⁴⁹

1980-e

- Veliki broj Srba sa područja Srebrenice i Bratunca, usljed tihog pritiska, kupuje placeve u susjednoj Srbiji i tamo odlazi sa cijelim porodicama.⁵⁵⁰

1983.

- Zbog „napada na socijalizam“ i želje „da gradi islamsku državu u Bosni“, Alija Izetbegović osuđen je na 14 godina zatvora. Kazna je kasnije redukovana, tako da je Alija boravio u zatvoru oko pet godina.⁵⁵¹

1985.

- Nacionalne tenzije na području Srednjeg Podrinja, posebno Srebrenice i Bratunca, tokom 80-ih godina bile su izrazito visoke. O tome svjedoči i jedan incident iz jeseni 1985. godine. Tokom nelegalnog ribarenja sa eksplozivom (dinamitom) na rijeci Drini, ranjen je jedan mladić, Musliman, iz sela Dobraka. Da bi prikrili svoju nelegalnu aktivnost, mladići koji su učestvovali u ribolovu optužili su Srbe iz Srbije da su pucali na ribare na bosanskoj strani. O samom događaju pisao je i list „Oslobođenje“. U tenzijama koje su doživjele vrhunac, pojedini Muslimani su dobacivali Srbima da „nije

⁵⁴⁸ Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, b.d. [bez datuma], Arhiv RCIRZ [Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica], Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁵⁴⁹ Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija* (Sarajevo: b.i., 1990), 25.

⁵⁵⁰ Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, Arhiv RCIRZ.

⁵⁵¹ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 2* (Beograd: b.i., 2011), 534-536.

ovo 1941.“ Sve se smirilo nakon nekoliko dana kada je mladić priznao da je sam kriv za svoje rane, koje su nastale nestručnim rukovanjem dinamitom.⁵⁵²

1989.

- Beogradski list „Nin“ u nekoliko navrata pisao je o ugroženosti srpskog naroda na području Srebrenice i Bratunca, te o prisilnom iseljavanju Srba sa tog područja. U pismu 14 srpskih boraca iz Drugog svjetskog rata, koje su uputili Predsjedništvu CK SK Bosne i Hercegovine, stajalo je kako u njihovim selima ništa nije izgrađeno od Drugog svjetskog rata, te da su Srbi primorani svoju djecu školovati u Ljuboviji ili u Bajinoj Bašti (u Srbiji).⁵⁵³
- Nakon pisanja o ugroženosti Srba na području Srebrenice i Bratunca, u novembru iste godine, održana je u Srebrenici tribina povodom ovog pitanja. Na samoj tribini prisustvovali su u velikom broju i Srbi i Muslimani, a nacionalne tenzije bile su dostigle tačku ključanja.⁵⁵⁴

1990.

26. maj

- Osnovana je prva nacionalno-konfesionalna stranka u BiH, Stranka demokratske akcije. Za prvog predsjednika stranke izabran je Alija Izetbegović, dok je stranka formalno bila definisana kao stranka građana Jugoslavije koji pripadaju muslimanskom istorijsko-kulturnom krugu.⁵⁵⁵

jun

- Zbog izrazito visokih tenzija među Muslimanima i Srbima, jugoslovenske vlasti donijele su odluku o izmještanju naoružanja teritorijalne odbrane sa područja opštine Srebrenica i Bratunac. Oko 1.300 pušaka i drugih materijalno-tehničkih sredstava iz opštine Srebrenica, i određena količina iz opštine Bratunac, izmješteno je u kasarne Jugoslovenske narodne armije i Teritorijalne odbrane. Najveći dio ovog naoružanja završio je u kasarni u Tuzli, iz razloga što su opštinski štabovi TO Bratunca i Srebrenice pripadali regionalnom centru u Tuzli. Na suđenju Slobodanu Miloševiću, pojedini svjedoci su izrazili sumnju da je oružje završilo u Tuzli, te da je možda

⁵⁵² Besim Ibišević, *Srebrenica 1987-1992* (Amsterdam: b.i., 1999), 8.

⁵⁵³ Ibišević, *Srebrenica*, 27.

⁵⁵⁴ Isto, 31.

⁵⁵⁵ Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992: Tematska zbirka dokumenata* (Beograd: b.i., 2011), 11.

završilo u nekoj od kasarni na teritoriji Srbije. Ovaj postupak jugoslovenskih vlasti među Muslimanima u Srebrenici shvaćen je kao njihovo razoružanje.⁵⁵⁶

12. jul

- U Sarajevu je održana osnivačka skupština Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine. Na osnivačkoj skupštini, predsjednik Inicijativnog odbora za osnivanje stranke Radovan Karadžić je izjavio „da neće biti revanšizma niti antikomunizma, te da stranka nikome ne osporava pravo na politički život, izbornu trku i učešće u vlasti“. Između ostalog, na skupu je rečeno da je osnovni cilj stranke puna i bezuslovna građanska, nacionalna, kulturna, vjerska i ekonomska ravnopravnost Srba u BiH. Osnivačkoj skupštini prisustvovao je i Alija Izetbegović, koji je tom prilikom održao kratak govor.⁵⁵⁷

31. jul

- Ustavnim amandmanima donesenim u Skupštini Bosne i Hercegovine omogućeno je održavanje prvih višestranačkih izbora nakon Drugog svjetskog rata.⁵⁵⁸

2. avgust

- Osnovana je prva paravojna muslimanska organizacija u Podrinju, u Ustikolini, kod Foče. Pripadnici te ekstremne grupe zakleli su se na „Kuran da će se, u ime Alaha, boriti za odbranu vjere“.⁵⁵⁹

18. avgust

- Nakon niza dogovora i inicijativa, na sastanku 18. avgusta 1990. u Sarajevu, formalno je osnovana Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine (HDZ BiH). Faktički posmatrajući, ona je nastala još početkom 1990, kao ogranak istoimene stranke koja je postojala u Hrvatskoj.

19. avgust

- Istoga dana, u Srebrenici su održane osnivačke skupštine Stranke demokratske akcije (SDA) i Srpske demokratske stranke (SDS). Tog dana u Glogovi (opština Bratunac) i Potočarima (opština Srebrenica) kamenicama su napadnuti autobusi u kojima su se nalazili Srbi, koji su se bili uputili na osnivačku skupštinu SDS-a. Posljedica napada

⁵⁵⁶ Ibišević, *Srebrenica*, 40.

⁵⁵⁷ *Hronologija 1990-1995* (Banja Luka: b.i., 2002), 13.

⁵⁵⁸ Ilica Lučić, „Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja“, *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 1 (2008): 109.

⁵⁵⁹ Šefko Hodžić, *Bosanski ratnici* (Sarajevo: b.i., 1998), 248. Boris Radaković, „Formiranje muslimanskih paravojnih formacija“, u *Republika Srpska u odbrambeno-otadžbinskom ratu*, prir. Predrag Lozo (Banja Luka: b.i., 2018), 43.

bile su da je autobus oštećen, prozori porazbijani, a putnici zadobili povrede najčešće glave⁵⁶⁰

- Nakon završenih osnivačkih skupština, koje su bile svojevrsni narodni mitinzi, i sukoba u Glogovi i Potočarima, u pojedinim selima u Bratuncu i Srebrenici osvanule su barikade i naoružane seoske straže, bez obzira na to da li su sela većinski bila srpska ili muslimanska.⁵⁶¹

septembar

- Na inicijativu Miroslava Deronjića, prvog čovjeka SDS-a iz Bratunca, održan je sastanak sa članovima SDA iz Srebrenice, sa ciljem da se uklone barikade i da dođe do pomirenja između Srba i Muslimana, a prije svega mještana sela Kravica i mještana sela Potočari. Nakon dogovora koji je postignut, osjetilo se olakšanje u međunacionalnim odnosima na području ove dvije opštine.⁵⁶²

18. novembar

- Održani su prvi višestranački izbori u Bosni i Hercegovini. Stranke sa nacionalnim predznakom – SDA, SDS, HDZ – ubjedljivo su pobijedile na izborima, osvojivši 84% mandata u Skupštini. Stranci demokratske akcije pripalo je 86 mandata, Srpskoj demokratskoj stranci 72, Hrvatskoj demokratskoj zajednici 44, dok je ostalih sedam parlamentarnih stranaka ukupno osvojilo 24 mandata. Navedene stranke su zajedno formirale vlast nakon izbora, međutim, zbog neslaganja oko budućnosti Bosne i Hercegovine, ubrzo nakon izbora, postale su politički protivnici.⁵⁶³
- Od 70 odborničkih mjesta u Skupštini Srebrenice, 45 pripali su SDA, a 15 SDS. Ostalih deset odborničkih mjesta podijelile su stranke sa minornim uticajem. U Skupštinu BiH iz Srebrenice su izabrani: ispred SDA Ibran Mustafić, a ispred SDS-a Goran Zekić. Poštujući formulu koja je postavljena na republičkom nivou, SDA i SDS su formirale koaliciju u Skupštini Srebrenice.⁵⁶⁴

1991.

31. mart

- Početkom 1991. od strane SDA je osnovana „Patriotska liga“, najorganizovanija i najmasovnija muslimanska paravojna formacija. Jedan od vojnih ogranaka „Patriotske lige“ bile su i „Zelene beretke“, osnovane u Sarajevu 31. marta. U rad i djelovanje

⁵⁶⁰ Ibran Mustafić, *Planirani haos 1990-1996* (Sarajevo, b.i., 2008), 46.

⁵⁶¹ Ibišević, *Srebrenica*, 49.

⁵⁶² Isto, 53.

⁵⁶³ Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992*, 13-15.

⁵⁶⁴ Ibišević, *Srebrenica*, 81.

„Patriotske lige“ bili su uključeni i članovi SDA iz Srebrenice, predsjednik Skupštine opštine Besim Ibišević, narodni poslanik u Skupštini BiH Ibran Mustafić, kao i načelnik Stanice javne bezbjednosti Srebrenice Hamed Salihović.⁵⁶⁵

proljeće

- Tokom proljeća 1991. godine, proveden je posljednji popis stanovništva u SFR Jugoslaviji. U periodu kada su međunacionalne tenzije bile na vrhuncu, svaki od konstitutivnih naroda pokušavao je da poveća broj pripadnika svog naroda. Zbog svega navedenog, popis iz 1991. nikada nije prošao kroz Narodnu skupštinu SFR Jugoslavije, koja je ubrzo prestala da postoji, te danas imamo najmanje dvije redakcije tog popisa. Prema hrvatskoj redakciji popisa, objavljenoj 1994. godine, koju je preuzela Federacija Bosne i Hercegovine, u Bosni i Hercegovini popisana su 4.377.033 stanovnika, od toga 1.902.956 (43,5%) Muslimani, 1.366.104 (31,2 %) Srbi, 760.852 (17,4%) Hrvati, 242.648 (5,5%) Jugosloveni i 104.439 ostali.⁵⁶⁶ Prema srpskoj redakciji popisa u Bosni i Hercegovini, popisana su 4.364.649 stanovnika, od toga 1.905.274 (43.65%) Muslimani, 1.369.883 (31,38%) Srbi, 755.883 (17,3%) Hrvati, 239.857 (5,5%) Jugosloveni i 93.752 ostali.⁵⁶⁷

Kada govorimo o Srednjem Podrinju, najveća razmimoilaženja u popisu nalazimo baš u Srebrenici. Dok su u Zvorniku, Bratuncu i Vlasenici (zajedno sa Milićima) razmimoilaženja minorna, te ne remete procene i strukturu stanovništva u ovim opštinama, u Srebrenici je najveća razlika među popisanim Srbima. Prema srpskoj redakciji popisa, u opštini Srebrenica je živjelo 37.211 stanovnika, od toga 27.118 (72,88%) Muslimani, 9.381 (25,21%) Srbi, ostalih 712 otpada na one koji su se izjasnili ili kao Hrvati, Jugosloveni ili kao ostali. Prema hrvatskoj redakciji, u opštini Srebrenica je živjelo 36.666 stanovnika, od toga 27.575 (75,2%) Muslimani, 8.315 (22,7%) Srbi, ostalih 779 otpada na one koji su se izjasnili ili kao Hrvati, Jugosloveni, ili kao ostali. Interesantno je da su prvi rezultati popisa, takoreći preliminarne, koje je u svojoj monografiji o Srebrenici objavio Besim Ibišević, koji je kao predsjednik opštine preuzeo podatke sa terena, identični onim rezultatima koje je objavila srpska redakcija.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ Mustafić, *Planirani haos*, 114.

⁵⁶⁶ Podaci preuzeti 12. januara 2020. godine sa zvanične internet stranice Statistika: <http://www.statistika.ba/>

⁵⁶⁷ *Popis stanovništva 1991.* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1998). [Elektronski izvor].

⁵⁶⁸ Ibišević, *Srebrenica*, 13.

Etnička struktura Srednjeg Podrinja, prema srpskoj redakciji, izgledala je ovako: Od ukupno 185.714 stanovnika, 115.558 (62,22%) Muslimani, 66.055 (35,56%) Srbi, ostalo Hrvati, Jugosloveni i druge manjine.

Prema hrvatskoj redakciji, u Srednjem Podrinju je živjelo 185.522 stanovnika, od toga: 115.936 (62,49%) Muslimani, 64.832 (34,94%) Srbi, ostalo Hrvati, Jugosloveni i druge manjine.

mai

- Na inicijativu predsjednika Skupštine opštine Srebrenica Besima Ibiševića, a po direktivi SDA, iz njenog sarajevskog centra, započela je javna kampanja bojkota služenja vojnog roka u Jugoslovenskoj narodnoj armiji od strane Muslimana u ovoj opštini.⁵⁶⁹

ljeto

- Nakon opsežnih diplomatskih priprema, kao i formiranja i naoružavanja paravojnih snaga, 25. juna 1991, Slovenija i Hrvatska su proglasile nezavisnost, čime je započet jugoslovenski rat ili rat za jugoslovensko nasljeđe. Nakon proglašenja nezavisnosti Slovenije, snage Jugoslovenske narodne armije su krenule na granične prelaze kako bi spriječile zamjenu tabli sa nazivom države. Nakon ovoga, uslijedili su napadi slovenačkih teritorijalaca na jedinice JNA. Kratkotrajni rat u Sloveniji završen je za svega desetak dana, odlukom rukovodstva JNA da se povuku sa teritorije Slovenije. Uporedo sa ovim događajima, zaoštřavani su odnosi i u Hrvatskoj. Nakon niza pojedinačnih napada na Srbe koji se nisu mirili sa oduzimanjem konstitutivnog statusa, koji im je uskraćen novim ustavom SR Hrvatske, donesenim 22. 12. 1990. godine, tokom septembra 1991. počeli su međunacionalni sukobi između paravojnih hrvatskih snaga sa jedne strane i lokalnih Srba i JNA sa druge strane. Borbe su uglavnom uslijedile kada su hrvatske paravojne snage pokušavale zavesti sistem samoprogllašene hrvatske države u mjestima sa dominantnom srpskom većinom, kao i kada su vršeni napadi na kasarne JNA, tada još uvijek legalne vojne sile u Hrvatskoj. Borbe kojima je započet rat u Hrvatskoj vođene su tokom septembra 1991. u Vukovaru, Bjelovaru i u dijelovima Kninske Krajine. Atmosfera rata iz Hrvatske je relativno lako prenesena na teritoriju BiH.
- Služba državne bezbjednosti BiH došla je do podataka da se u muslimanskom selu Glogova nalazi naoružana grupa od oko 100 ljudi, potpuno uniformisanih, sa

⁵⁶⁹ Isto, 109.

beretkama i crnim uniformama, te da je ta grupa spremna, u bilo kom trenutku, da krene u napad na srpska sela. Grupa je bila dio većeg plana SDA o osposobljavanju i pripremanju Muslimana za predstojeći rat.⁵⁷⁰

- Jedna od glavnih tema ljeta 1991. na području Srebrenice bila je izgradnja srpske pravoslavne crkve u Skelanima. Srbi su tvrdili da su Muslimani na teritoriji opštine od 1945. podigli 15 džamija, dok oni nisu smjeli nijednu crkvu. Pored toga što su istaknuti predstavnici SDA bili protiv gradnje, na održanoj skupštini opštine ipak se došlo do konsenzusa i Srbima je bilo dozvoljeno da podignu crkvu.⁵⁷¹
- Kao odgovor na navodnu pucnjavu iz pojedinih sela sa teritorije Srbije, prema selima na bosanskoj strani, istaknuti predstavnici SDA, na čelu sa predsjednikom Skupštine opštine Besimom Ibiševićem, i poslanikom u Skupštini BiH Ibranom Mustafićem, a po direktivi centrale SDA iz Sarajeva, započeli su otvorenu kampanju naoružavanja Muslimana na teritoriji opštine.⁵⁷²
- Za potrebe naoružavanja Muslimana Srebrenice, prema svjedočenjima dvojice navedenih predstavnika SDA, korištena su sredstva, između ostalog, i iz društvenih preduzeća na čijem čelu su se nalazili direktori Muslimani.⁵⁷³
- Nakon javne otvorene kampanje za naoružavanje Muslimana, i građani srpske nacionalnosti, uz podršku poslanika Gorana Zekića, počeli su da nabavljaju oružje za srpska sela u okruženju.⁵⁷⁴
- U ovom periodu, grupa od 949 muslimanskih i hrvatskih mladića sa teritorije SR BiH poslana je na navodnu policijsku obuku u Hrvatsku, u kojoj su već uveliko vođene ratne operacije. Iz opštine Srebrenica, članovi SDA probrali su 26 Muslimana, koji su nakon obuke trebali da budu okosnica rezervnog sastava policije. Srbi su ovaj čin shvatili kao obuku i pripremu za predstojeći rat.⁵⁷⁵
- Jedne julske noći čula se jača pucnjava u blizini sela Zgunja. Kao odgovor na ovu noćnu pucnjavu, Muslimani su blokirali most u Skelanima, a Srbi ulaz u selo

⁵⁷⁰ Službena zabilješka Centra službi bezbjednosti Tuzla, 1. avgust 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁵⁷¹ Ibišević, *Srebrenica*, 112.

⁵⁷² Isto, 115.

⁵⁷³ Mustafić, *Planirani haos*, 83.

⁵⁷⁴ Dokument Centra službi bezbjednosti Tuzla, 4. septembar 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁵⁷⁵ Ibišević, *Srebrenica*, 121.

Kalimanići. Tek nakon uzajamnih pregovora, dogovoreno je da se obje barikade uklone.⁵⁷⁶

17. jul

- Svega nekoliko dana nakon što su uklonjene barikade u Skelanima i Kalimanićima, postavljene su nove. Muslimani iz okoline Skelana javno su tražili da im se podijeli oružje, dok je pod okriljem SDA iz policijske stanice u Skelanima oružje rezervnog sastava policije transportovano u Srebrenicu. Sve ovo dovelo je do uznemirenja kod Srba, koji su podigli nove barikade i organizovali proteste. U Srebrenici se 17. jula sastao Savjet za narodnu odbranu, koji je imao zadatak da smiri tenzije na teritoriji opštine. Tada je dogovoreno da se organizuje jedan sastanak između muslimanskih i srpskih predstavnika.⁵⁷⁷

Zadnja sedmica jula

- Na sastanku koji je održan sa ciljem da dođe do pomirenja među dvije vodeće nacionalne zajednice na području Srebrenice, desilo se sasvim suprotno. Različiti stavovi predstavnika Muslimana i Srba dodatno su pogoršali međunacionalne odnose.⁵⁷⁸

avgust

- Polovinom avgusta, dva oficira JNA došla su u Srebrenicu da preuzmu vojnu kartoteku i da se raspitaju zašto regruti iz Srebrenice ne odgovaraju na pozive JNA. Tek što su ušli u zgradu opštine, oficiri su, prema naređenju predsjednika Skupštine, bili presretnuti od strane dvojice Muslimana, policajaca naoružanih kalašnjikovima, i uz prijetnju oružjem protjerani iz opštine Srebrenica.⁵⁷⁹

30. avgust

- Oficiri JNA pokušali su da preuzmu vojnu kartoteku u Bratuncu, nakon čega su bili opkoljeni od muslimanske gomile, koja im je prijetila lišavanjem života, dok je Mevludin Sinanović, ekstremista iz sela Glogova, držao dvije bombe u rukama i prijetio aktiviranjem. Uz pomoć policije i Srba, koji su oficirima JNA pružili podršku, oni su uspjeli da se povuku sa teritorije opštine Bratunac. Tog dana je pomenuti Sinanović pucao na jednog policajca Stanice javne bezbjednosti Bratunac.⁵⁸⁰

⁵⁷⁶ Isto, 123.

⁵⁷⁷ Isto, 124.

⁵⁷⁸ Isto, 126.

⁵⁷⁹ Isto, 129.

⁵⁸⁰ Službena zabilješka Centra službi bezbjednosti Tuzla, 4. septembar 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

31. avgust

- Grupa od oko 30-ak Muslimana iz sela Voljavice došla je u hotel „Fontana“, u centru Bratunca, te zahtijevala da svi Srbi napuste hotelske prostorije. Nakon što se tome usprotivio jedan Srbin, bio je pretučen i nasilno izbačen iz hotela. Nakon toga, ista grupa se zaputila pred skupštinu opštine, gdje je pucala iz automatskih pušaka uz urlanje i prijetnje. Nakon ovog događaja, po srpskim selima masovno su se pojavile naoružane straže i barikade.⁵⁸¹

3. septembar

- U kasnim večernjim satima, četiri mladića muslimanske nacionalnosti predvođeni Mevludinom Sinanovićem iz Glogove, u automobilu, zaputila su se kroz Kravicu, srpsko selo u Bratuncu. Oni su i nekoliko prethodnih noći prolazili kroz Kravicu, provocirajući sa muslimanskom zastavom, puštajući glasnu muziku, ponekad pucajući u vazduh iz pištolja. Na ulazu u selo nalazila se jedna patrola policajaca srpske nacionalnosti, koja je, u skladu sa politikom SJB Bratunac, čuvala mir u ovom dijelu opštine, na čiji znak „STOP“ muslimanski mladići nisu reagovali, nego su povećali brzinu i nastavili da voze dalje u selo. Kada su u selu naišli na naoružanu srpsku seosku stražu, na njih je otvorena vatra iz pušaka, nakon čega su dvojica smrtno stradala. Ovaj događaj je cijelo Podrinje stavio u pripravnost. Cijelu noć čula se pucnjava u Kravici i okolnim selima. Iako nije bilo direktnih obračuna, a ni novih stradanja, mještani iz muslimanskih sela pucali su na Kravicu, kao i obratno. Muslimani su zahtijevali osvetu, a srpsko stanovništvo, bojeći se te osвете, masovno je počelo da prelazi rijeku Drinu i odlazi u Srbiju.⁵⁸²

5. septembar

- Da bi smirili tenzije koje su dostigle tačku ključanja, Bratunac su posjetili Ejup Ganić i Nikola Koljević, Muslimanski i srpski član Predsjedništva BiH, koji su apelovali da se strasti smire, te da se počinio kazne.⁵⁸³

15. oktobar

- Uz protivljenje srpskih poslanika i bez njihovog prisustva, Skupština BiH usvojila je *Memorandum SDA o „suverenosti“ BiH i Platformu Predsjedništva BiH*, čime je pogažena konstitutivnost srpskog naroda. Naime, predsjednik Skupštine Momčilo Krajišnik završio je sjednicu, s obrazloženjem da je Parlament ranije donio zaključak

⁵⁸¹ Isto.

⁵⁸² Ibišević, *Srebrenica*, 133. Mustafić, *Planirani kaos*, 84.

⁵⁸³ Ibišević, *Srebrenica*, 135.

da se u Skupštini ne može preglasavati o kapitalnim pitanjima za tri konstitutivna naroda ove republike. Međutim, poslije sat vremena nakon što su srpski poslanici napustili sjednicu, poslanici SDA, kojih je u oba vijeća bilo 86, i 42 zastupnika HDZ-a BiH nastavili su sjednicu prethodno se ne konsultujući sa srpskim poslanicima. Sjednicom je predsjedavao potpredsjednik Skupštine BiH Mariofil Ljubić (HDZ) na kojoj su usvojeni pomenuti dokumenti, uprkos svijesti da takva odluka vodi BiH u građanski rat.⁵⁸⁴

24. oktobar

- Kao odgovor na usvajanje Memoranduma SDA o „suverenosti“ BiH, srpski poslanici osnovali su Skupštinu srpskog naroda Bosne i Hercegovine, koja je istog dana raspisala referendum na kojem se odlučivalo o ostajanju BiH u Jugoslaviji.⁵⁸⁵

9. i 10. novembar

- Na referendumu koji je raspisala Skupština srpskog naroda Bosne i Hercegovine, 1.162.032 građana srpske nacionalnosti izjasnilo se za ostanak u Jugoslaviji. Pored Srba, i 48.895 građana drugih nacionalnosti izjasnilo se za ostanak u Jugoslaviji, dok je protiv bilo 396 građana.⁵⁸⁶

17. decembar

- Savjet ministara EZ usvojio je Deklaraciju o Jugoslaviji, kojom je pozvao sve jugoslovenske republike koje žele da se prijave za priznanje da to učine do 23. decembra. U tom pozivu postavljeno je nekoliko zahtjeva za priznanje novih država:

1) Poštovanje odredbe Povelje Ujedinjenih nacija i obaveza preuzetih na osnovu završnog akta iz Helsinkija i Pariske povelje, posebno kada su u pitanju pravne države, demokratija i ljudska prava;

2) Garantovanje prava etničkim i nacionalnim grupama u skladu sa obavezama potpisanim u okviru KEBS-a;

3) Poštovanje nepovredivosti svih granica koje mogu biti mijenjane samo miroljubivim putem i zajedničkim dogovorom;

4) Obaveza da se sva pitanja koja se odnose na pravno nasljeđe država i regionalne sporove rješavaju dogovorom, uključujući i arbitražu, tamo gdje je to potrebno.⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992*, 49.

⁵⁸⁵ Isto.

⁵⁸⁶ *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, broj 1, 8-9, 15. januar 1992. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina. Stenografske bilješke druge sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 16, 21. novembar 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁵⁸⁷ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“ (neobjavljeni rukopis, 2018), 114-115, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

20. decembar

- Predsjedništvo BiH, uz protivljenje i preglasavanje srpskih članova u Predsjedništvu, donijelo je odluku da od Evropske zajednice zatraži priznavanje nezavisnosti Bosne i Hercegovine.⁵⁸⁸

21. decembar

- Polazeći od ustavnog prava naroda na samoopredjeljenje i samoorganizovanje, Skupština srpskog naroda u BiH, na održanoj sjednici u Sarajevu, donijela je odluku da pristupi formiranju Republike Srpske Bosne i Hercegovine.⁵⁸⁹

23. decembar

- Nakon priznanja od strane Ukrajine i Islanda, Sloveniju i Hrvatsku zvanično je priznala i Njemačka.⁵⁹⁰

1992.

8. januar

- U Šekovićima je održana osnivačka skupština Autonomne regije Birač, kao autonomno-teritorijalne jedinice građana i naroda, u sastavu savezne države Jugoslavije, kako se kaže u osnivačkom aktu. Autonomnu regiju Birač, po odluci srpskih odbornika iz osam komuna, treba da čine opštine Šekovići i Vlasenica, te dijelovi opština Bratunac, Zvornik, Srebrenica, Kalesija, Kladanj i Živinice.⁵⁹¹

9. januar

- Skupština srpskog naroda BiH, koju su činili poslanici Skupštine BiH iz reda srpskog naroda, je u Sarajevu proglasila Republiku srpskog naroda BiH. U deklaraciji o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine, između ostalog, pisalo je:

Na područjima srpskih autonomnih regija i oblasti i drugih srpskih etničkih cjelina u Bosni i Hercegovini, uključujući i područja na kojima je srpski narod ostao u manjini zbog genocida koji je nad njim izvršen u Drugom svjetskom ratu, a na osnovu plebiscita održanog 9. i 10. novembra 1991. godine, na kome se srpski narod izjasnio za ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji, osniva se i proglašava Republika srpskog naroda Bosne i Hercegovine, koja se nalazi u sastavu savezne države Jugoslavije kao njena federalna jedinica.⁵⁹²

⁵⁸⁸ Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992*, 59.

⁵⁸⁹ *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, broj 1, 9-10, 15. januar 1992. godine, Arhiv RCIRZ.

⁵⁹⁰ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 117, Arhiv RCIRZ.

⁵⁹¹ Isto, 122.

⁵⁹² *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, broj 2, 14, 27. januar 1992. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

11. januar

- Arbitražna (Badinterova) komisija uputila je Međunarodnoj konferenciji o Jugoslaviji pravna mišljenja (od dva do sedam) o međunarodnopravnom statusu SFRJ, u kojima, između ostalog, piše:

Predsjednik Arbitražne komisije Robert Badinter primio je 20. novembra 1991. godine pismo kojim se predsjednik Konferencije za mir u Jugoslaviji lord Piter Karington obraća Komisiji za mišljenje o sljedećem pitanju koje je postavila Republika Srbija: „Da li srpsko stanovništvo iz Hrvatske i BiH kao konstitutivan narod Jugoslavije uživa pravo na samoopredjeljenje?“

Shodno tome, Arbitražna komisija smatra:

„... da srpsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj ima pravo da uživa sva prava priznata *manjinama* i etničkim grupama međunarodnim pravom i odredbama Nacrta konvencije Konferencije za mir u Jugoslaviji od 4. novembra 1991. godine, na čije su se sprovođenje obavezale republike Bosna i Hercegovina i Hrvatska.“

Komisija je između ostalog odlučila da priznavanje BiH mora biti uslovljeno održavanjem referenduma građana BiH o nezavisnosti.⁵⁹³

26. januar

- Skupština Republike srpskog naroda BiH, na sjednici održanoj u Sarajevu, usvojila je zaključke o raspisivanju referenduma o nezavisnosti BiH, u kojem stoji:

„Odluka o raspisivanju referenduma građana BiH, koji bi bio osnova za pretvaranje BiH u nezavisnu državu, donesena je na neregularan način i bez prisustva srpskih poslanika. Kao akt legalnih predstavnika muslimanskog i hrvatskog naroda u BiH, ona može eventualno obavezivati samo pripadnike ova dva naroda. Za srpski narod BiH, ova odluka je ništavna i direktno uperena protiv njegovih egzistencijalnih interesa. Ništavne su i neobavezujuće i odluke kojima se zabranjuje dalji rad predstavnicima BiH u svim saveznim (jugoslavenskim) organima i institucijama“.⁵⁹⁴

6. februara

- Turska je priznala nezavisnost Bosne i Hercegovine.

21. februar

- Posljednji pokušaj da se kriza u Bosni i Hercegovini riješi na miran način došao je od strane portugalskog ambasadora pri Evropskoj zajednici Žozea Kutiljera (Jose Cutileiro), koji je predložio tekst izjave o novom uređenju BiH, prema kojem je BiH trebalo da postane nezavisna država podijeljena na tri entiteta. Iako nijedna strana nije bila u potpunosti zadovoljna, predloženi tekst sljedećeg dana usvojile su sve tri

⁵⁹³ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 123, Arhiv RCIRZ.

⁵⁹⁴ Isto, 127.

nacionalne stranke. SDS je ovim sporazumom potvrdio integritet i nedjeljivost BiH, dok su SDA i HDZ prihvatile reorganizaciju i stvaranje entiteta.⁵⁹⁵

29. februar – 1. mart

- Uprkos protivljenju zvaničnih političkih predstavnika jednog od tri konstitutivna naroda, tj. srpskog, u organizaciji SDA je održan referendum za nezavisnost BiH. Ovaj čin je sa srpske strane viđen kao poništenje njihove konstitutivnosti i kršenje ustava. Na referendumu se izjasnilo 63,4% građana BiH, što je manje od dvije trećine, koliko je trebalo da bude izlaznost da bi referendum bio validan. Pored toga, od strane SDA, referendum je proglašen validnim i pokrenuti su svi mehanizmi za proglašenje nezavisnosti BiH.⁵⁹⁶ U opštini Srebrenica niko od Srba nije izašao na referendum.⁵⁹⁷

15. mart

- Proglašena je Srpska opština Zvornik, dok je za predsjednika opštine izabran Jovo Mijatović. Srpska opština Zvornik trebalo je da obuhvata one dijelove opštine Zvornik u kojima su Srbi činili većinu.⁵⁹⁸

18. mart

- Nakon pete runde pregovora, lideri tri nacionalne stranke, SDA, HDZ i SDS, potpisali su izjavu o principima novih ustavnih rješenja za BiH (Kutiljerov plan). Prema tom dokumentu, BiH bi ostala u sadašnjim granicama kao decentralizovana država s tri konstitutivne jedinice, bazirane na nacionalnom principu. Prema ponuđenim kartama, Muslimanima bi pripale 42 opštine i površine 44%, Hrvatima 20 opština i 12% površine, a Srbima 37 opština i 44% površine. Izvan nacionalne zajednice ostalo bi živjeti 18% Muslimana, 59% Hrvata i 50% Srba.⁵⁹⁹

24–25. mart

- Predstavnici HDZ i SDA odlučili su jednostrano da odbace Kutiljerov plan, te da pokrenu mehanizme za stvaranje unitarne Bosne i Hercegovine.⁶⁰⁰

26–27. mart – 3. april

- Ratni sukobi sa teritorije Hrvatske preneseni su i na teritoriju BiH. Oružane snage iz Hrvatske prešle su u BiH i izvršile su napade i zločine nad srpskim stanovništvom Sijekovca kod Bosanskog Broda (oblast sjeverna Bosna – Posavina) i u oblasti grada

⁵⁹⁵ Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992*, 45-60.

⁵⁹⁶ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 136, Arhiv RCIRZ.

⁵⁹⁷ Ibišević, *Srebrenica*, 164.

⁵⁹⁸ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 132, Arhiv RCIRZ.

⁵⁹⁹ Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992*, 45-60.

⁶⁰⁰ Isto.

Kupresa (jugozapadna Bosna). U ovim zločinima ubijeno je više desetina srpskih civila.⁶⁰¹

1. april

- U Bijeljini su započeli sukobi između muslimanskih jedinica Teritorijalne odbrane i Teritorijalne odbrane SAO Semberija i Majevice, uz koje su se nalazile i paravojne jedinice Željka Ražnatovića Arkana.⁶⁰²

3. april

- Odlukom predsjednika Predsjedništva Alije Izetbegovića, a uprkos protivljenju srpskog člana Predsjedništva, naređena je mobilizacija jedinica TO svih opština i grada Sarajevo.⁶⁰³

4. april

- Prema uputstvima predsjednika Predsjedništva Alije Izetbegovića, započela je mobilizacija muslimanskog stanovništva na teritoriji opštine Zvornik.⁶⁰⁴
- Krizni štab Srpske opštine Zvornik povukao se u Karakaj, 3 km od Zvornika, dok je kontrola nad Zvornikom ostala u rukama muslimanskih teritorijalaca.⁶⁰⁵

5. april

- Kako su sukobi na teritoriji opštine Zvornik bivali sve izgledniji, veliki broj stanovnika srpske nacionalnosti odlučio je da izbjegne preko rijeke Drine u Srbiju.⁶⁰⁶

6. april

- U Luksemburgu, vlade Evropske zajednice odlučile su da priznaju Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu, uprkos protivljenju jednog konstitutivnog naroda, Srba.⁶⁰⁷

7. april

- Nakon jednostranog proglašenja nezavisnosti BiH, Skupština srpskog naroda u BiH proglasila je nezavisnost Republike srpskog naroda u BiH, koja „može stupati u zajednice sa drugim subjektivitetima u Jugoslaviji“.⁶⁰⁸
- Sjedinjene Američke Države priznale su nezavisnost Bosne i Hercegovine.⁶⁰⁹

⁶⁰¹ Baza RCIRZ: Srpske žrtve Srednjeg Podrinja.

⁶⁰² „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 146, Arhiv RCIRZ.

⁶⁰³ Isto, 147.

⁶⁰⁴ Presuda Branku Grujiću i Branku Popoviću od strane Višeg suda u Beogradu, Odeljenje za ratne zločine, 20. 22. novembar 2010. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁶⁰⁵ Presuda Branku Grujiću i Branku Popoviću, 20.

⁶⁰⁶ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 148, Arhiv RCIRZ.

⁶⁰⁷ Isto.

⁶⁰⁸ Isto.

⁶⁰⁹ Isto.

9. april

- Poslije višesatnih borbi, srpske snage su potisle muslimanske snage iz urbanog dijela Zvornika. Značajne muslimanske snage povukle su se na Kula grad, predgrađe Zvornika i srednjovjekovnu tvrđavu, koja dominira iznad grada. Sa ove dominantne pozicije, muslimanski snajperi su držali grad pod stalnom opsadom, te je borba za Kula grad postala i bitka za Zvornik. Pred borbama koje su odnosile žrtve na obje strane, masovno su izbjegli civili, i Muslimani i Srbi.⁶¹⁰
- U ovom periodu, srpske vlasti u opštini Zvornik pozvale su dobrovoljce da pomognu napore Srpske opštine Zvornik da uspostavi vlast i mir na svom području. Na poziv se odazvao veliki broj dobrovoljaca, koji su ubrzo formirali nekoliko paravojnih jedinica. Poziv koji su uputile vlasti Srpske opštine Zvornik pokazao se kao mač sa dvije oštrice, jer su ubrzo novoformirane paravojne jedinice, od ljudi sumnjive prošlosti, počele da zlostavljaju i ubijaju ne samo Muslimane nego i Srbe koji bi im se usprotivili. Među prvima na svojoj koži netrpeljivost osionih dobrovoljaca osjetio je Jovo Mijatović, predsjednik Srpske opštine Zvornik, koji je bio pretučen od strane Arkanovih dobrovoljaca.⁶¹¹

10. april

- Širom opštine Srebrenice osnivaju se muslimanske ratne stanice milicije. Organizuju se prvi vodovi teritorijalne odbrane, isključivo sastavljeni od Muslimana.⁶¹²

14. april

- Na teritoriji mjesne zajednice Skelani, osnovana je Srpska opština Skelani, koja je ostala u sastavu Republike srpskog naroda u BiH. U dogovoru sa muslimanskim predstavnicima iz Srebrenice, 14. aprila održan je sastanak na kojem je pokušano da se dogovore granice nove opštine i razgraničenje sa opštinom Srebrenica. U isto vrijeme, otvoreno se pojavljuju naoružane muslimanske grupe širom opštine Srebrenica, dok su u srpskim selima naoružane seoske straže na barikadama.⁶¹³

18. april

- Dopisnik TANJUG-a javio je da su počele žestoke borbe na teritoriji opštine Srebrenica između Jugoslovenske narodne armije i teritorijalne odbrane sastavljene od

⁶¹⁰ Isto, 149.

⁶¹¹ Presuda Branku Grujiću i Branku Popoviću, 20.

⁶¹² Ratni kalendar 281. brigade, 1, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁶¹³ Ibišević, *Srebrenica*, 197-199.

Srba sa jedne i muslimanskih snaga TO sa druge strane. Istog dana, jedinice JNA su ušle gradsko područje Srebrenice i Bratunca.⁶¹⁴

20. april

- Iz zasjede u selu Potočari, pod komandom Nasera Orića, jedna grupa muslimanskih vojnika izvršila je prepad na kolonu JNA, u kojoj su se nalazili i dobrovoljci, te ubila pet pripadnika. U borbama koje su vođene tih dana širom opštine bilo je mrtvih i na jednoj i na drugoj strani.⁶¹⁵

25. april

- Jedinice JNA, uz podršku pojedinih paravojnih srpskih jedinica, izvršile su napad na veliko muslimansko selo Kamenicu (preciznije tri sela – Donju Kamenicu, Gornju Kamenicu i Glodi). Ovaj napad izvršen je u koordinaciji sa naporima da se ovlada Kula gradom, pošto je značajan broj Kameničana, najmanje jedan vod, učestvovao u odbrani Kula grada.⁶¹⁶

26. april

- Nakon dugih i teških borbi, pripadnici JNA, uz podršku srpskih dobrovoljaca, slomili su otpor muslimanskih snaga u Kula gradu i preuzeli kontrolu nad ovim prigradskim zborničkim naseljem. Nakon gubitka Kula grada, počelo je masovno iseljavanje Muslimana u pravcu Tuzle.⁶¹⁷
- Istog dana kada su jedinice JNA i srpski dobrovoljci preuzeli kontrolu nad Kula gradom, savladan je i otpor mještana Kamenice. Tokom ovih borbi, bilo je civilnih žrtava među mještanima (Muslimanima) sela Kamenice.⁶¹⁸

29. april

- U selu Snagovo, koje se naslanja na Kula grad, i koje je većinski naseljeno Srbima, srpske paravojne jedinice počinile su zločin kada su strijeljale 36 zarobljenih civila muslimanske nacionalnosti.⁶¹⁹

1. maj

- Vode se žestoke borbe širom teritorije opštine Srebrenica. Muslimanske snage uglavnom izvode diverzantske akcije po jedinicama JNA.⁶²⁰

⁶¹⁴ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 151, Arhiv RCIRZ.

⁶¹⁵ „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“ (neobjavljeni rukopis, 2013), 115, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁶¹⁶ Muhamed Omerović, *Kamenica u paklu opsade* (Tuzla: b.i., 2017), 59.

⁶¹⁷ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 122, Arhiv RCIRZ.

⁶¹⁸ Omerović, *Kamenica*, 66.

⁶¹⁹ Isto, 90-92.

⁶²⁰ Ratni kalendar 281. brigade, 1-2, b.d., Arhiv RCIRZ.

2. maj

- U selu Hranča, nedaleko od samog Bratunca, došlo je do borbe između kolone JNA, koja se vraćala sa tehnikom i opremom iz Hrvatske, te se izvlačila prema Srbiji i muslimanskih jedinica Teritorijalne odbrane. U ovim borbama bilo je mrtvih na obje strane.⁶²¹

3. maj

- Izvršen je masakr nad pripadnicima Jugoslovenske narodne armije u Dobrovoljačkoj ulici u Sarajevu od strane pripadnika muslimanskih ratnih formacija, nakon čega je Predsjedništvo Jugoslavije jednostrano odlučilo da do 19. maja povuče sa teritorije BiH sve jedinice JNA.

6. maj

- Na pravoslavni praznik Đurđevdan, muslimanske jedinice Teritorijalne odbrane napale su selo Blječeva u opštini Bratunac, i selo Gniona u opštini Srebrenica, koje su spalili, a tom prilikom ubili su pet civila srpske nacionalnosti, koje su zatekli u selu.⁶²²

7. maj

- Izvršeno je nekoliko napada na Srbe u samoj Srebrenici ili neposrednoj okolini, u kojima je ubijeno 10 civila i pripadnika srpskih straža.⁶²³

8. maj

- U Srebrenici je iz zasjede ubijen poslanik u Skupštini BiH, i prvak SDS-a u Srednjem Podrinju, advokat Goran Zekić. Ubistvo Gorana Zekića, prvog Srbina Podrinja, pokrenulo je niz reakcija širom Srebrenice i Bratunca. Ubistvo i napad na Zekića organizovale su muslimanske jedinice TO Srebrenica.⁶²⁴
- Nakon ubistva Zekića, Srbi iz samog urbanog dijela Srebrenice odlučuju da napuste grad, te masovno bježe iz grada.⁶²⁵
- Kao odgovor na ubistvo Gorana Zekića, njegov najbliži saradnik Miroslav Deronjić naredio je napad na selo Glogove, najjače i najveće muslimansko i SDA uporište na teritoriji opštine Bratunac.⁶²⁶

⁶²¹ Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, 5, Arhiv RCIRZ.

⁶²² „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“, 35, 115, Arhiv RCIRZ.

⁶²³ Isto, 116-118.

⁶²⁴ Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, 5, Arhiv RCIRZ.

⁶²⁵ Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 16, 15. novembar 1999, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁶²⁶ Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, 5, Arhiv RCIRZ.

9. maj

- Muslimanske formacije pod još uvijek neformalnom komandom Nasera Orića, nakon povlačenja vojske i većine srpskog stanovništva iz urbanog jezgra Srebrenice, preuzimaju kontrolu nad gradom te protjeruju i ubijaju malobrojne preostale Srbe.⁶²⁷
- U napadu na selo Glogove, koje su izvršile srpske jedinice pod komandom Miroslava Deronjića, u kojima su djelovale i paravojne jedinice, ubijene su 64 osobe, dok je među njima bilo i civila. U Haškom tribunalu Miroslav Deronjić je zbog ovog zločina osuđen na kaznu od 10 godina zatvora. Deronjić se u Tribunalu branio da je naredio napad na Glogove kao vojnu metu, ali ne i ubijanje civila, koje su uglavnom izvršile paravojne jedinice, koje su autonomno djelovale, te nisu primale ničija naređenja.⁶²⁸

10. maj

- U napadu na srpsko selo Baljkovicu u opštini Zvornik, pripadnici muslimanskih formacija ubili su pet civila i pripadnika seoskih straža.⁶²⁹

12. maj

- U uslovima kada se JNA povlačila sa teritorije Bosne i Hercegovine u Srbiju, srpski narod je ostao bez jedine vojne sile u koju je imao povjerenje, te je iz tog razloga pokrenuo inicijativu za stvaranjem Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine, koja je kasnije preimenovana u Vojsku Republike Srpske. VRS je bila posljednja velika ratna formacija koja je formirana na teritoriji Bosne i Hercegovine.⁶³⁰

15. maj

- Paravojna jedinica koja se nakon izbijanja sukoba pojavila na teritoriji opština Bratunac i Srebrenica napravila je velike nevolje ne samo muslimanskom stanovništvu u ovim opštinama nego i domicilnom srpskom stanovništvu. Nakon što su muslimanski teritorijalci 20. aprila iz zasjede ubili komandanta ove jedinice, uslijedila je odmazda nad muslimanskim stanovništvom. U periodu do 15. maja ubijeno je nekoliko desetina muslimanskih civila na teritoriji ove dvije opštine, koje su članovi ove jedinice smatrali krivim za pogibiju njihovog komandanta, dok je među ubijenim u tom periodu bilo i oko 10 Srba, optuženih da su izdajnici. Tek sa stvaranjem Vojske Republike Srpske i uređenjem policijske stanice Republike Srpske u Bratuncu, a zalaganjem

⁶²⁷ Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 16, Arhiv RCIRZ.

⁶²⁸ *Prosecutor v. Miroslav Deronjić*, Case No. ICTY, IT-02-61-S, Sentencing judgment, 30. mart 2004. godine.

⁶²⁹ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 156, Arhiv RCIRZ. Baza RCIRZ: Srpske žrtve Srednjeg Podrinja.

⁶³⁰ Grupa autora, *Republika Srpska u Odbrambeno-otadžbinskom ratu* (Banja Luka: b.i., 2017), 85.

vojnih i civilnih vlasti, ova jedinica je protjerana sa teritorije opština Bratunac i Srebrenica. Takođe, oko 400 muškaraca Muslimana, koje su pripadnici ove jedinice držali u zarobljeništvu na gradskom stadionu i u osnovnoj školi „Vuk Karadžić“, prevezeno je 17. maja na Pale, odakle su razmijenjeni za zarobljene srpske civile i borce.⁶³¹

- Muslimani iz sela Osmače, Greben i Karačići izvršili su napad na većinski srpsko selo Međe kada je ubijeno sedam civila i pripadnika seoskih straža, a 10 ih je odvedeno u zarobljeništvu, u susjedno selo Greben, a odatle u srebrenički zatvor. Zatočeni Srbi su bili izloženi svakodnevnom zlostavljanju, a Ljubica Gagić, ne mogavši više trpjeti torturu, izvršila je samoubistvo u zatočeništvu. Nakon pregovora sa srpskom stranom, 13. avgusta 1992. godine organizovana je razmjena u kojoj su ostali zarobljenici pušteni na slobodu.⁶³²

16. maj

- U napadu srpskih jedinica na selo Zaklopača u opštini Milići ubijeno je 68 civila muslimanske nacionalnosti.⁶³³

21. maj

- U zasjedi muslimanskih jedinica u selu Žutica, danas u opštini Milići, ubijeno je osam civila i pripadnika seoskih straža srpske nacionalnosti.⁶³⁴
- U napadu srpskih jedinica na selo Nova Kasaba u opštini Milići, ubijeno je 29 civila i pripadnika seoskih straža muslimanske nacionalnosti.⁶³⁵
- Tokom napada srpskih jedinica na teritoriju sela Donji Grbavci u opštini Zvornik, ubijeno je 69 civila i pripadnika seoskih straža muslimanske nacionalnosti.⁶³⁶

27. maj

- Na magistralnom putu Zvornik – Milići – Sarajevo, kod Konjević Polja u opštini Bratunac, muslimanske jedinice izvršile su napad na radnike DD „Boksit“ iz Milića, i tom prilikom ubili pet lica srpske nacionalnosti.⁶³⁷

⁶³¹ Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, 6, Arhiv RCIRZ.

⁶³² „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“, 119, Arhiv RCIRZ.

⁶³³ Grupa autora, *Zločinci i žrtve* (Živinice: b.i., 1995), 55.

⁶³⁴ „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“, 225, Arhiv RCIRZ.

⁶³⁵ Komanda 8. OG Srebrenica, upućuje dopis Sektoru za moral II korpusa, broj 69/94, 7. mart 1994. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁶³⁶ Izvještaj Amora Mašovića, Sarajevo, 7, 2003. godina, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁶³⁷ Isto, 38.

- Pripadnici Teritorijalne odbrane Zvornik, koju su činile uglavnom paravojne jedinice, prilikom evakuacije i premještanja oko 500 Muslimana sela Divič u opštini Zvornik na muslimansku teritoriju u Tuzli, izdvojili su 174 vojnosposobna muškarca, koja su navodno trebali da posluže kao razmjena za zarobljene Srbe u okolini Tuzle. Od ove grupe, samo su 83 zarobljena muškarca razmijenjena, dok su ostali likvidirani od strane paravojnih jedinica.⁶³⁸

30. maj

- U selu Drinjača, opština Zvornik, ubijeno je 35 muslimanskih civila, muškaraca, od strane srpskih jedinica koje su se nalazile na tom području.⁶³⁹

Jun

- U ovom periodu još uvijek ne postoje jasno definisani frontovi između zaraćenih strana. Iz tog razloga dolazi do većih stradanja i sa jedne i sa druge strane. Moglo bi se reći da su pojedina sela bila utvrđene tačke koje su se branile uglavnom vlastitim sredstvima, tj. seoskim stražama, naoružanim uglavnom pješadijskim oružjem, dok su putne komunikacije pripadale onoj vojnoj sili koja se u tom trenutku njima kretala.

1. jun

- Kršćei prethodni dogovor, prema kojem su mještani muslimanskih sela opštine Zvornik: Klis, Đulići, Grbavci, Kučić Kula, Grebe, Šetići, Čelimšani, Radave, Sjenokosa trebali da se isele na teritoriju pod kontrolom muslimanskih jedinica, pripadnici TO Zvornik uzeli su za taoce oko 700 muškaraca iz ovih sela, vojnosposobnih, sa izgovorom da ih žele razmijeniti za zarobljene Srbe u okolini Tuzle.⁶⁴⁰

10. jun

- Muslimanske jedinice TO sa područja Cerska, Srebrenica, Konjević Polja i Kasabe izvršile su napad na srpsko selo Rupovo Brdo, danas u opštini Milići. Tom prilikom spaljeno je 25 kuća, dok je poginulo osam civila i pripadnika seoskih straža.⁶⁴¹

21. jun

⁶³⁸ Presuda Branku Grujiću i Branku Popoviću, 4.

⁶³⁹ „Report on the Results of Interviews with war Refugees Staying in Austria on Violations of Humanitarian International Law and the Human Rights in former Yugoslavia“ (Vienna: b.i., 1993), 20-21, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁶⁴⁰ Isto, 5.

⁶⁴¹ „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“, 228, Arhiv RCIRZ.

- Na pravoslavni praznik Svete Trojice, u ranim jutarnjim časovima, muslimanske jedinice iz Srebrenice izvršile su napad na srpsko selo Ratkovići ubili 18 civila i pripadnika seoskih straža srpske nacionalnosti.⁶⁴²

28. jun

- Po uobičajenoj šemi, da se veliki napadi na Srbe organizuju na značajne hrišćanske i nacionalne praznike, na Vidovdan, najveći vjersko-nacionalni praznik Srba, 1992. Muslimanske jedinice iz Srebrenice upale su na teritoriju sela Loznice, opština Bratunac, i ubile 10 civila i pripadnika seoske straže, srpske nacionalnosti.⁶⁴³

30. jun

- Od strane muslimanskih jedinica iz Srebrenice, u rane jutarnje časove, izvršen je napad na srpsko selo Brežani, koje je u napadu do temelja spaljeno, a srpsko stanovništvo koje nije ubijeno bilo je protjerano. Tog dana u selu je ubijeno 19 civila i pripadnika seoske straže, a pojedina tijela ubijenih do danas nisu pronađena.⁶⁴⁴

1. jul

- Pripadnici muslimanskih teritorijalnih jedinica ubili su pet civila i pripadnika seoskih straža srpske nacionalnosti u selu Rožanj u opštini Zvornik.⁶⁴⁵

5. jul

- Od strane muslimanskih teritorijalaca, napadnuto je srpsko selo Krnjići. U Krnjićima je u neposrednoj blizini crkve ubijen sveštenik Slobodan Lazarević, a prema svjedočenjima preživjelih Srba, stari i nepokretni seoski učitelj u penziji Vaso Parača živ je spaljen u svojoj kući. Tog dana u Krnjićima je ubijeno 19 civila i pripadnika seoskih straža.⁶⁴⁶
- Istoga dana kada su napadnuti Krnjići, napadnuto je i srpsko selo u opštini Bratunac, Zagoni, gdje je ubijeno 14 civila i pripadnika seoskih straža.⁶⁴⁷

12. jul

- Na dan kada Srbi proslavljaju hrišćanski praznik Svetog apostola Petra i Pavla, muslimanske formacije TO izvršile su napad na srpsko selo Zalazje, u opštini Srebrenica, koje je u potpunosti spaljeno. Tog dana ubijeno je 18 civila i pripadnika seoskih straža srpske nacionalnosti. Istog dana, muslimanske jedinice zarobile su i 20

⁶⁴² Isto, 127.

⁶⁴³ „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“, 45, Arhiv RCIRZ.

⁶⁴⁴ Isto, 131.

⁶⁴⁵ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 172, Arhiv RCIRZ.

⁶⁴⁶ „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“, 134, Arhiv RCIRZ.

⁶⁴⁷ Isto, 47.

pripadnika seoskih straža koji su branili selo, za koje se do danas ne zna tačna sudbina. Posljednje što se zna jeste da su zarobljenici bili odvedeni u pravcu Potočara. Tako da je ukupan broj ubijenih Srba na Petrovdan, veliki hrišćanski praznik, 45.⁶⁴⁸

20. jul

- Muslimanske formacije TO iz Potočara, Čizmića i Blječeve napale su selo Magašići u opštini Bratunac. Tada je ubijeno osam civila, od toga šest žena i jedno dijete srpske nacionalnosti. Selo je spaljeno, a imovina opljačkana.⁶⁴⁹

29-30. jul

- Nakon što je slomljen muslimanski otpor na Kula gradu, započelo je masovno iseljavanje muslimanskog stanovništva sa prostora zborničke opštine. U isto vrijeme, početkom maja, Jugoslovenska narodna armija je započela povlačenje sa teritorije BiH, te su paravojne jedinice, formirane od strane dobrovoljaca, iskoristile vakuum moći i preuzele dobrim dijelom vlast u svoje ruke. Na teritoriji opštine Zvornik posebno su se isticale paravojne jedinice „Žute ose“ i „Pivarski“, koje su zajedno brojale oko 100- injak dobro naoružanih dobrovoljaca, uglavnom iz Srbije, i koje su djelovale u okviru Teritorijalne odbrane Zvornik. Za djelovanje ovih jedinica vežu se i veliki ratni zločini nad muslimanskim stanovništvom nekoliko zborničkih sela: Klis, Đulići, Grbavci, Kučić Kula, Grebe, Šetići, Čelimšani, Radave, Sjenokosa (pogledati odrednicu pod datumom 1. jun). Prema sudovima u Srbiji, koji su procesuirali i optužili ovu grupu, pripadnicima ovih paravojnih jedinica pripisuje se likvidacija najmanje 352 muslimanskih lica (vojnosposobnih muškaraca). Koliko su ove dvije paravojne jedinice bile van kontrole, svjedoči i to da su ministra za informacije u vladi Srpske Republike Bosne i Hercegovine Velibora Ostojića bile zarobile na jednom punktu koji su držali na ulazu u grad te ga ponižavale i tjerale da pase travu. Specijalno obučene srpske jedinice MUP-a sa Pala su 29–30. jula izvršile hapšenje i protjerivanje svih pripadnika ovih jedinica sa teritorije Srpske Republike BiH. Na sudovima u Srbiji i u Republici Srpskoj, veliki broj članova ovih jedinica osuđen je na višegodišnje kazne zatvora.⁶⁵⁰

8. avgust

- Selo Ježeštica, opština Bratunac, sa zaseocima Kijevići, Đermani i Ječmišta, bilo je nastanjeno isključivo srpskim stanovništvom. U 12.00 časova, jedinice TO Srebrenica

⁶⁴⁸ Isto, 137.

⁶⁴⁹ Isto, 54.

⁶⁵⁰ Presuda Branku Grujiću i Branku Popoviću, 220-230.

iz Potočara izvršile su napad na ovo selo, kada je ubijeno, uključujući i odsjecanje glava žrtvama, osam civila i pripadnika seoskih straža, a spaljeno je 55 kuća, dok je sva pokretna imovina opljačkana.⁶⁵¹

15. avgust

- Muslimanske oružane formacije iz sela Cerska napale su srpsko selo Šadići Gornji u opštini Vlasenica i ubile 11 civila i pripadnika seoskih straža, dok su srpska domaćinstva opljačkana i demolirana.⁶⁵²

24. avgust

- Pripadnici Teritorijalne odbrane Cerska i Kamenica Armije BiH ubili su pet civila i pripadnika srpskih seoskih straža u selu Kamenica Gornja.⁶⁵³

26-27. avgust

- Održana je Londonska konferencija o mirnom rješenju jugoslovenske krize, kojom su predsjedavali Generalni sekretar UN Butros Gali (Boutros Boutros-Ghali) i premijer Velike Britanije Džon Mejđzor (John Major). Konferencija nije dala nikakve konkretne rezultate, te su se zaraćene strane razišle bez dogovora.⁶⁵⁴

9. septembar

- Oko šest hiljada muslimanskih civila, vojnika i ranjenika, pokušalo je da izvrši proboj preko Snagova i Baljkovica za Tuzlu. Pripadnici VRS su otkrili ovu kolonu i onemogućili joj proboj prema Tuzli. Tokom borbi, jedan dio muslimanskih civila i vojnika je izgubio život. Najveći broj civila se vratio na polaznu tačku prema Srebrenici.⁶⁵⁵

16. septembar

- Pod komandom Nasera Orića, iz pravca Potočara, napadnuto je srpsko selo Zalužje u opštini Bratunac, kada je ubijeno osam civila i pripadnika seoskih straža.⁶⁵⁶

17. septembar

- Pripadnici Armije BiH (TO Cerska) ubili su u selu Koćanje – Novo Selo u opštini Zvornik 7 civila srpske nacionalnosti, od toga 5 iz porodice Ilić.⁶⁵⁷

⁶⁵¹ „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“, 59, Arhiv RCIRZ.

⁶⁵² Isto, 198.

⁶⁵³ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 172, Arhiv RCIRZ.

⁶⁵⁴ Momir Stojković, prir., *Balkanski ugovorni odnosi: 1876–1996, dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama: III tom (1946–1996)* (Beograd: b.i., 1999), 612.

⁶⁵⁵ Komanda 8. OG Srebrenica, upućuje dopis Sektoru za moral II korpusa, broj 69/94, 7. mart 1994. godine, Arhiv RCIRZ.

⁶⁵⁶ „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“, 64, Arhiv RCIRZ.

⁶⁵⁷ Baza RCIRZ: Srpske žrtve Srednjeg Podrinja.

24. septembar

- Od strane muslimanske TO ABiH, napadnuto je jedno od najvećih srpskih sela u opštini Srebrenica, Podravanje. Tog dana u selu je ubijen 31 civil i pripadnik seoske straže, dok je pet odvedeno u zarobljeništvo, od čega su samo dva lica razmijenjena. Selo je opljačkano i spaljeno.⁶⁵⁸

26. septembar

- U ranim jutarnjim časovima, od strane muslimanske TO iz Cerske, napadnuto je malo srpsko selo Rogosija u opštini Vlasenica. Tog dana selo je spaljeno i opljačkano, a ubijeno je 29 pripadnika VRS i pripadnika seoskih straža.⁶⁵⁹

5. oktobar

- Napadnuto je srpsko selo Fakovići u opštini Bratunac. Napad su izvršile muslimanske jedinice TO iz Srebrenice. Prilikom napada, određeni broj mještana, staraca, žena i djece uspio je da pobjegne u Srbiju, međutim, muslimanske jedinice su ih i tamo gađale minobacačkim granatama. U napadu je ubijeno 28 lica srpske nacionalnosti, od toga 12 žena, dok je preko 120 kuća bilo spaljeno.⁶⁶⁰

8. oktobar

- Pripadnici ARBiH ubili su u selima Šetići i Malešići u opštini Zvornik 14 civila i pripadnika seoskih straža srpske nacionalnosti.⁶⁶¹

1. novembar

- Poslednji korpus koji je formiran u VRS bio je Drinski korpus. Iako je naredbom komandanta GŠ VRS, od 3. jula 1992. godine, naređeno formiranje DK, on je zaživio 1. novembra 1992. godine. Korpus je formiran na prostoru Romanijskog platoa, Birča, Gornjeg, Srednjeg i Donjeg Podrinja. Zona DK obuhvatila je dio dotadašnje teritorije SRK, IBK i HK. U sastav korpusa ušle su određene jednice IBK (Zvornička i Birčanska brigada), SRK (2. romanijska i Rogatička brigada) i HK (Čajnička i Ruđanska brigada), i novoformirane jedinice (prištapske jedinice i Milička, Bratunačka, Vlasenička, Višegradska). Zona korpusa je obuhvatala područja opština Zvornik, Šekovići, Vlasenica, Milići, Han Pijesak, Sokolac, Rogatica, Višegrad, Rudo, Čajniče i Srpsko Goražde. Prvi komandant korpusa, od formiranja do jula 1995. godine, bio je general-major Milenko Živanović, a drugi komandant general Radislav Krstić do kraja

⁶⁵⁸ „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“, 148, Arhiv RCIRZ.

⁶⁵⁹ Isto, 203.

⁶⁶⁰ Isto, 66.

⁶⁶¹ Baza RCIRZ: Srpske žrtve Srednjeg Podrinja.

rata. U zavisnosti od određenih promjena u brojnosti vojnih snaga, imao je u prosjeku od 18.000 do 20.000 boraca.⁶⁶²

6. novembar

- Pripadnici OS Srebrenica i TO Cerska ABiH ubili su u selu Kamenica, opština Zvornik, 51 vojnika VRS.⁶⁶³

7. decembar

- Predsjednik RS Radovan Karadžić uputio je pismo komandantu UNPROFOR-a u BiH francuskom generalu Filipu Morionu (Philippe Morillon), u kojem kaže: „Muslimani iz područja Srebrenice izvršili su 3. decembra 1992. god. brutalni napad na određene lokacije u opštini Milići. U toku napada na objekte preduzeća 'Boksit', poginulo je 11, a ranjeno 21 zaposleno lice. Kod nekih poginulih napadača pronađeni su oružje i municija proizvedeni u arapskim zemljama i nekoliko UNPROFOR-ovih paketa. Oštro protestujemo zbog ovog napada, čije su žrtve civili, i tražimo od vas da provjerite da li UNPROFOR-ovi paketi imaju veze sa posljednjim konvojem za Srebrenicu“.⁶⁶⁴

14. decembar

- Izvršen je veliki napad oružanih snaga ABiH iz Srebrenice na srpska sela Bjelovac, Sikirići i Loznica u opštini Bratunac. U ovom napadu ubijena su 62 lica srpske nacionalnosti, dok su mnogi Srbi, uglavnom žene i djeca, odvedeni u zarobljeništvo. Jedna grupa žena i djece, njih 17, razmijenjena je 6. februara 1993. godine.⁶⁶⁵

1993.

7. januar

- Na veliki hrišćanski praznik Božić muslimanske jedinice iz Srebrenice započele su opsežan napad na srpska sela u opštini Bratunac, posebno ciljajući selo Kravica, i sela koja gravitiraju mjesnoj zajednici Kravica (Ježeštica, Kajić, Šiljković, Opravdići, Popovići, Mandići, Banjevići, Oćenovići, Rusići, Dolovi i Jasikovača). Prema procjenama, napad je izvodilo između tri i četiri hiljade muslimanskih vojnika, dok je u odbrani bilo svega nekoliko stotina mještana Kravice i susjednih sela. Tom prilikom progнан je sav srpski živalj, dok su sela bila razrušena, popaljena i opljačkana. U napadu je ubijen 51 civil i pripadnik seoskih straža. Jedan dio Srba je zarobljen i odveden u Srebrenicu. Cilj samog napada bilo je dalje napredovanje muslimanskih

⁶⁶² Uloga starješina VRS u stvaranju i odbrani Republike Srpske u Odbrambeno-otadžbinskom ratu: Zbornik radova (Banja Luka: b.i., 2018), 163.

⁶⁶³ Baza RCIRZ: Srpske žrtve Srednjeg Podrinja.

⁶⁶⁴ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 200, Arhiv RCIRZ.

⁶⁶⁵ „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“, 74, Arhiv RCIRZ.

jedinica prema gradu Bratuncu, nakon čijeg bi osvajanja Republika Srpska bila presječena na dva dijela.⁶⁶⁶

16. januar

- Izvršen je napad oružanih snaga ABiH na područje sela Skelani, tada opštine. Srpsko civilno stanovništvo na ovom području bilo je okruženo sa tri strane, te je pod pritiskom protjerano u pravcu Bajine Bašte i Srbije, jedinim izlaznim putem, preko mosta na rijeci Drini, koji se nalazio pod konstantnom snajperskom vatrom muslimanskih snaga. Oni koji nisu mogli da pređu most, pokušavali su da preplivaju rijeku. U napadu je ubijeno 57 civila i pripadnika seoskih straža, dok su najmlađe žrtve bili petogodišnji Aleksandar Dimitrijević i njegov dvanaestogodišnji brat Radisav Dimitrijević koji su stradali sa drugim civilima od snajperske vatre prilikom prelaska mosta.⁶⁶⁷

17. januar

- Muslimanske jedinice ABiH iz Srebrenice, sa više od 1.000 vojnika, napale su srpske položaje duž cijelog fronta u rejonu Skelana i Bajine Bašte, koja se nalazi u Republici Srbiji. Nekoliko granata ispaljeno je i na Bajinu Baštu (Srbija), nekoliko na Perućac u blizini hidrocentrale, dvadesetak metara od betonske brane. Sa obale Drine muslimanske snage su otvorile vatru na karaule Vojske Jugoslavije u Perućcu i Jagošćici. Kako je saopštila komanda Užičkog korpusa, pripadnici ove jedinice su odgovorili na napad.⁶⁶⁸

Januar–mart

- Napadom na Skelane zaokružena je teritorija muslimanske enklave Srebrenica, u tom trenutku etnički najčistijeg područja u ratnoj Bosni i Hercegovini. U ovom periodu enklava je doživjela i svoj najveći obim od oko 900 km², te je obuhvatala pet opština (Srebrenica, Bratunac, Vlasenica, Zvornik, Milići). Do ovog perioda, muslimanske jedinice su na ovom prostoru izvršile kompletno etničko čišćenje u kojem je ubijeno oko 2.000 civila i pripadnika seoskih straža srpske nacionalnosti. Nakon napada na Kravicu, a posebno na Skelane, i velikih pokolja srpskog civilnog stanovništva, Vojska Republike Srpske pokrenula je veliku kontraofanzivu prema muslimanskim jedinicama u Srebrenici. Za svega nekoliko sedmica, muslimanske snage su bile u potpunosti

⁶⁶⁶ Isto, 88.

⁶⁶⁷ Isto, 154.

⁶⁶⁸ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 211, Arhiv RCIRZ.

poražene, i svedene samo na gradsko jezgro u Srebrenici.⁶⁶⁹ Tokom ove kontraofanzive srpskih snaga, žestoko je granatirana sama Srebrenica, u kojoj su se nalazile muslimanske formacije ABiH, a prilikom kojih je, prema svjedočenju Ibrana Mustafića, stradalo nekoliko desetina muslimanskih civila.⁶⁷⁰

11. mart

- Komandant snaga UNPROFOR-a u BiH general Filip Morion, zajedno sa konvojem UN, ušao je u Srebrenicu radi pregovora o prekidu vatre i omogućavanja dolaska humanitarnog konvoja, sa čime se složio i Glavni štab VRS sa generalom Mladićem na čelu.⁶⁷¹

13. mart

- Muslimanske vlasti u Srebrenici su privremeno bile zadržale komandanta mirovnih snaga UNPROFOR-a u BiH, francuskog generala Filipa Moriona. Prema njihovoj izjavi, odlučili su se na ovakav potez da bi izvršili pritisak na srpsku i međunarodnu javnost da dozvoli dopremanje humanitarnih konvoja u Srebrenicu.⁶⁷²

19. mart

- U Srebrenicu je ušao UNHCR i dovezao velike količine humanitarne pomoći. Istovremeno je počela evakuacija civilnog muslimanskog stanovništva prema Tuzli.⁶⁷³

21. mart

- Vlasti Republike Srpske su dale dozvolu da se teži ranjenici muslimanskih snaga u Srebrenici evakuišu helikopterima, ali isto tako su navele da to ne znači uspostavljanje stalnog vazdušnog mosta.⁶⁷⁴

22. mart

- Delegacija Republike Srpske, koja se nalazila na pregovorima u Njujorku, obavijestila je Savjet bezbjednosti UN da se na ratištu oko Srebrenice obustavljaju sve vojne aktivnosti te da srpska strana garantuje vazdušni i kopneni koridor za pružanje humanitarne pomoći.⁶⁷⁵

2. april

⁶⁶⁹ Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 17, Arhiv RCIRZ.

⁶⁷⁰ Mustafić, *Planirani haos*, 247.

⁶⁷¹ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 219, Arhiv RCIRZ.

⁶⁷² Isto.

⁶⁷³ Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 17, Arhiv RCIRZ.

⁶⁷⁴ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 219, Arhiv RCIRZ.

⁶⁷⁵ Isto, 220.

- Do 2. aprila, iz Srebrenice je bilo evakuisano oko 8–9 hiljada muslimanskih civila prema Tuzli, kada su snage pod komandom Nasera Orića, a po direktivi iz svoje komande iz Sarajeva, zabranile dalju evakuaciju stanovništva. Iako je među civilima postojala velika želja da se prebace u Tuzlu, na područje koje je tada kontrolisala Armija Bosne i Hercegovine, dalja evakuacija je bila zaustavljena, te su oni praktično postali taoci politike SDA.⁶⁷⁶

12–15. april

- Borbe oko Srebrenice su se intenzivirale između VRS i muslimanskih pripadnika TO iz Srebrenice, koji su pokušali da izvedu kontraofanzivu na srpske pozicije oko grada.⁶⁷⁷ Tokom tih borbi i u Srebrenici kao branjenom gradu je stradao određen broj civila.

16. april

- Savjet bezbjednosti UN donio je Rezoluciju pod brojem 819, u kojoj stoji da se odmah prekinu svi oružani napadi na Srebrenicu, te da se snage VRS povuku sa područja oko Srebrenice. Između ostalog, u Rezoluciji stoji „da sve strane i ostali postupaju prema Srebrenici i njenoj okolini kao prema zaštićenoj zoni od svakog oružanog napada ili bilo kojeg neprijateljskog čina“. Istog dana, Glavni štab VRS naredio je obustavu dejstava prema muslimanskim jedinicama u Srebrenici, i omogućavanje prolaza svim humanitarnim konvojima.⁶⁷⁸
- Državni sekretar Sjedinjenih Američkih Država Voren Kristofer (Warren Christopher) obavijestio je Moskvu da će SAD, u slučaju pada Srebrenice u srpske ruke, tražiti pooštrenje sankcija protiv SR Jugoslavije.⁶⁷⁹

18. april

- Postignut je sporazum o demilitarizaciji Srebrenice, a potpisali su ga predstavnici UN, VRS i ARBiH.⁶⁸⁰

1. maj

- Usljed velikih pritisaka kojima je bio izložen, predsjednik Republike Srpske Radovan Karadžić je potpisao Vens–Ovenov plan, kojim je Bosna i Hercegovina trebalo da

⁶⁷⁶ Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 18, Arhiv RCIRZ.

⁶⁷⁷ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 222, Arhiv RCIRZ.

⁶⁷⁸ Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 23, Arhiv RCIRZ.

⁶⁷⁹ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 222, Arhiv RCIRZ.

⁶⁸⁰ Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 24, Arhiv RCIRZ.

postane decentralizovana država sa deset autonomnih provincija koje bi imale obilježje većinskih zajednica.⁶⁸¹

5. maj

- Održana je posebna sjednica Narodne skupštine Republike Srpske, na kojoj je proglašen Karadžićev potpis na Vens–Ovenov (Vance-Owen) plan nevažećim, te je pozvan narod na referendum da se izjasni o pomenutom pitanju.⁶⁸²

6. maj

- Savjet bezbjednosti usvojio je Rezoluciju 824, u kojoj stoji da su Sarajevo, Tuzla, Žepa, Goražde, Bihać i Srebrenica zaštićene zone od svih strana u sukobu.⁶⁸³

15-16. maj

- U Republici Srpskoj održan je referendum na koji je izašlo 92% stanovništva, od čega se 96% izjasnilo protiv usvajanja Vens–Ovenovog plana (Koljević, 192–196).⁶⁸⁴

23. maj

- Trojna komisija, sastavljena od predstavnika međunarodne zajednice, pripadnika VRS i muslimanskih snaga iz Srebrenice, utvrdila je da područje Srebrenice i Žepe, uprkos sporazumu, još uvijek nije bilo demilitarizovano.⁶⁸⁵

30. jul

- Na mirovnoj konferenciji u Ženevi predstavljen je Oven–Stoltenbergov (Owen-Stoltenberg) plan, prema kojem je Bosna i Hercegovina trebalo da postane unija tri entiteta: Republike Srpske, Herceg Bosne i Republike Bosne. U sljedećih nekoliko sedmica, ovaj plan je u potpunosti odbačen od svih zaraćenih strana.⁶⁸⁶

29. avgust

- Prema informacijama VRS, tokom aprila iz Srebrenice je evakuisano oko 12.500 muslimanskih civila i 489 ranjenih muslimanskih vojnika.⁶⁸⁷

3. oktobar

- Prema naređenju Komandanta 2. korpusa Armije BiH, Štab Teritorijalne odbrane Srebrenica preformirao se u 8. Operativnu grupu Srebrenica.⁶⁸⁸

⁶⁸¹ Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske*, tom 1 (Banja Luka: b.i., 2008), 181-190.

⁶⁸² Koljević, *Stvaranje Republike Srpske*, 192-193.

⁶⁸³ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 226, Arhiv RCIRZ.

⁶⁸⁴ Koljević, *Stvaranje Republike Srpske*, 192-196.

⁶⁸⁵ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 228, Arhiv RCIRZ.

⁶⁸⁶ Isto, 237.

⁶⁸⁷ Isto, 241.

⁶⁸⁸ Štab VK OS RBiH, str.pov.br.14/76-8, od 03.10.1993.godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

1994.

26. januar

- Predstavnici Francuske, SAD i Velike Britanije tražili su od generalnog sekretara UN Butrosa Galija da što prije dostavi kompletan plan izvođenja vazdušnih operacija protiv VRS, radi stvaranja mogućnosti za otvaranje tuzlanskog aerodroma i smjene mirovnih snaga u Srebrenici.⁶⁸⁹

18. mart

- Vašingtonskim sporazumom, pod pokroviteljstvom Sjedinjenih Američkih Država, stvorena je muslimansko-hrvatska federacija Bosne i Hercegovine. Ovim sporazumom je utvrđen mir među dvije zaraćene strane, koje su vodile teške oružane borbe često i do istrijebljenja od kraja 1992. godine. Jedna od tačaka predviđala je i moguću konfederaciju sa Republikom Hrvatskom.⁶⁹⁰

25. maj

- Komandant 8. operativne grupe Armije BiH Naser Orić zatražio je u ličnom pismu od komandanta 2. korpusa Armije BiH da i pripadnici 8. OG, tj. borci iz Srebrenice, uzmu učešće u „oslobađanju zemlje“ tako što bi izvodili borbena dejstva u „pozadini agresora“.⁶⁹¹

12. jul

- Iz zaštićene enklave UN, pripadnici 8. OG izvršili su artiljerijski napad na groblje u Bratuncu, tokom pomena za ubijene Srbe na tom području.⁶⁹²

30. oktobar

- Komandant 8. OG Armije BiH Naser Orić dostavio je načelniku Štaba VK Armije BiH plan za presijecanje teritorije Republike Srpske u zoni Podrinja i spajanje sa muslimanskim snagama u Tuzli, uz aktivno učestvovanje i doprinos 8. OG. Tokom oktobra i novembra započela su intenzivnija dejstva izviđačko-diverzantskih grupa iz Srebrenice prema srpskim položajima.⁶⁹³

⁶⁸⁹ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 259, Arhiv RCIRZ.

⁶⁹⁰ Miroslav Tuđman i Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995* (Zagreb: b.i., 2005), 442-444.

⁶⁹¹ Komandant 8. OG Naser Orić, lično komandantu 2. korpusa, akt br. 130-01-23/94, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁶⁹² „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 287, Arhiv RCIRZ.

⁶⁹³ Zamisao dejstva za izvršenje zadatka, Komanda 8. OG dostavlja N/R Komandanta OG 6. br. 01/130-204/94, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

14. novembar

- Izviđačko-diverzantska grupa 281. brigade 8. OG izvršila je iz enklave Srebrenica akciju na srpske položaje u okolini Srebrenice, u kojoj su ubijena tri srpska vojnika.⁶⁹⁴

15. novembar

- Komandant 8. OG Naser Orić hitno od svojih nadređenih traži izvođenje operacije presijecanja Republike Srpske u Podrinju, obrazlažući to da je moral vojnika u enklavi pod zaštitom UN-a Srebrenica na veoma visokom nivou i da bi se odlaganjem ovakve operacije desio nagli pad morala i samoinicijativni odlazak vojnika prema Tuzli.⁶⁹⁵

1995.

28. januar

- Pripadnici 8. operativne grupe Armije BiH u Srebrenici zarobili su 99 pripadnika Holandskog bataljona u sklopu Ujedinjenih nacija.⁶⁹⁶

1. februar

- Brigadni general Riderstad (Ridderstad), komandant Sektora sjeveroistok UNPROFOR-a uputio je protestno pismo generalu Seadu Deliću, komandantu 2. korpusa Armije BiH, u kojem, između ostalog, stoji „Srebrenica je bila otvorena zaštićena zona definisana Rezolucijom SB UN 819. od 16. aprila 1993. godine. UN čini prve korake na stvaranju srebreničke enklave kao „Zaštićene zone“ UN, ali je to bilo osujećeno. Član o „Sporazumu demilitarizacije Srebrenice“ od 8. maja nikada nije bio ispunjen sa obje zaraćene strane. Vojne aktivnosti i kršenje primirja sa obje strane VRS vanjske, i Armije BiH unutrašnje, nastavljene su nesmanjeno“.⁶⁹⁷

4. mart

- Predstavnici UN optužili su srpsku stranu da onemogućava redovno snabdijevanje Holandskog bataljona koji se nalazi u Srebrenici, koji je sa zalihama hrane ostao svega na nekoliko dana. U isto vrijeme, zaprijetili su ako se ometanja nastave, da će uz podršku NATO snaga, helikopterima, biti dostavljena potrebna sredstva pripadnicima UN.⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ Redovni sedmični izvještaj 8. OG, br. 130-13-104/94, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁶⁹⁵ Osnovna zamisao za izvršenje zadatka, mišljenje, komandant 8. OG na ruke generalu Enveru Hadžihasanoviću br. 01/130-125, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁶⁹⁶ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 350, Arhiv RCIRZ.

⁶⁹⁷ Isto.

⁶⁹⁸ Isto, 357.

8. mart

- Vrhovna komanda Republike Srpske izdala je Direktivu za dalja dejstva OP. br. 7, koja je putem Glavnog štaba upućena svim korpusima VRS. Prvi zadatak VRS je bio krajnje upornom odbranom na svim dijelovima ratišta odbraniti teritoriju RS. U zadatku Drinskom korpusu se navodilo:

„Krajnje upornom i aktivnom odbranom, u sadejstvu sa delom snaga SRK, na s/z delu ratišta i oko enklava, sprečiti prodore neprijatelja na izabranim operativno-taktičkim pravcima. Demonstrativnim i aktivnim b/d uz primenu mera operativno-taktičkog maskiranja, vezivati što jače snage za sebe, na s/z delu ratišta, a prema enklavi Srebrenica i Žepa što pre izvršiti potpuno fizičko odvajanje Srebrenice od Žepe, čime sprečiti i pojedinačno komuniciranje između enklava. Svakodnevnim planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljeg opstanka i života u Srebrenici i Žepi.“

Komanda DK je 20. marta razradila zadatke iz Direktive i poslala ih potčinjenim jedinicama. Zbog promijenjenih okolnosti, izazvanih ofanzivom Armije BiH na položaje VRS u više oblasti u BiH, 31. marta Glavni štab VRS izdao je svoju Direktivu za dalja dejstva OP. br. 7/1, u kojoj se za DK ne pominje navedena rečenica, nego se ističe da „upornom odbranom i aktivna b/d na s/z delu ratišta i oko enklava, spreči prodor neprijatelja na izabranim operativno-taktičkim pravcima, a demonstrativnim dejstvima i primenom mera operativno-taktičkog maskiranja vezivati mu što jače snage“.⁶⁹⁹

15. mart

- Prema novoj šemi reorganizacije Armije BiH 8. OG Srebrenica preimenovana je, i ustrojena kao 28. divizija sa sjedištem u Srebrenici.⁷⁰⁰

5. maj

- Komanda 28. divizije ARBiH uputila je komandi 2. korpusa „Izveštaj o stanju morala za mjesec april 95. godine“ u kojem, između ostalog, stoji:

Konačno je delegacija 28. divizije na čelu sa komandantom otišla u komandu 2. korpusa da sa višim pretpostavljenim izvrši korektnu pripremu oslobađanja Srebrenice i njeno povezivanje sa preostalim dijelovima slobodne teritorije R BiH. Borci i cjelokupni narod na ovoj slobodnoj teritoriji od ovog putovanja očekuju mnogo. Cjelokupni dio stanovništva sa zebnjom očekuju da se nešto uradi na planu oslobođenja Srebrenice. U protivnom, doći će do novog talasa odlazaka najsposobnijeg ljudstva bez obzira na kojoj se dužnosti nalazi, da li u organima civilne vlasti, ili ARBiH. . . . U svim jedinicama

⁶⁹⁹ Vrhovna komanda Republike Srpske, Direktiva br. 7, Dt. Br. 2/2-11, 8. mart 1995. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina. Zapovest DK, str. pov. br.03/277-2, 20. mart 1995. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina. Direktiva GŠ VRS, Dt. br. 02/2-15, 5, tačka 5.3, 31. mart 1995. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁷⁰⁰ Sead Selimović i Izet Šabotić, *Monografija Drugog korpusa Armije BiH* (b.m. [bez mjesta]: b.i., 2017), 66.

došlo je do sprovođenja novog dijela obuke. Završen prvi krug nazvan opšta obuka i u toku je specijalistički krug. Problemi u vezi obuke vezani su za ishranu boraca. Sva ishrana ovisna je od pristiglih konvoja UNHCR-a. Uzimanjem hrane za obuku vojnika odmah se umanju narodu i tako se stvara novi problem. . . . Slučajnim putem naš prevodilac kod UNPROFOR-a došao je do uvida u dokument po kome komanda UNPROFOR-a za sjeveroistok u Tuzli obavještava svoju komandu u Srebrenici da se u Tuzli nalazi brigadir Naser Orić i da sa vlastima u Tuzli i 2. korpusom ugovara borbena dejstva u Srebrenici...⁷⁰¹

17. maj

- Organ bezbjednosti 285. brigade ABiH Žepa izvijestio je brigadnog generala Envera Hadžihasanovića i komandu 28. divizije Srebrenica o aktivnostima muslimanske vojske iz zvanično demilitarizovane enklave, u kojem se navodi da je izvršen diverzantski napad u rejonu Sadikov Čajir na putu Podžeplje – Han Pijesak i da su tom prilikom ubijena dva pripadnika VRS.⁷⁰²

25. maj

- NATO avioni izvršili su žestoko bombardovanje u širem rejonu Pala, u kojem je pričinjena velika materijalna šteta na civilnim objektima, dok stradalih nije bilo. Kao odgovor na ovo bombardovanje, srpske snage su granatirale zaštićene zone UN, između njih i Srebrenicu.⁷⁰³

3. jun

- Nakon zahtijeva VRS UNPROFOR-u da spriječi stalne diverzantske napade muslimanskih snaga iz enklave na putnoj komunikaciji kojom je transportovana ruda iz obližnjeg rudnika, ili da izmjesti svoje osmatračko mjesto, srpske snage su 3. juna zauzele osmatračko mjesto E. Ova akcija zauzimanja osmatračkog mjesta E u južnom dijelu enklave je izazvala oštre proteste UNPROFOR-a i međunarodne zajednice u BiH.

6. jun

- Intezivirale su se borbe između jedinica VRS i pripadnika 28. divizije ARBiH iz Srebrenice, u rejonu Jasenova.⁷⁰⁴

⁷⁰¹ Izvještaj o stanju morala za mjesec april 1995. godine, Komanda 2. korpusa Tuzla odjeljenje za moral, br. 04-60/95, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁷⁰² Izvještaj organa bezbjednosti 285. brigade upućen generalu Enveru Hadžihasanoviću, br. 08-13-52/95, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁷⁰³ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 377, Arhiv RCIRZ.

⁷⁰⁴ Isto, 382.

17. jun

- Komandant GŠ ARBiH, armijski general Rasim Delić, izdao je naređenje 28. diviziji Srebrenica i 285. brigadi Žepa, koje glasi:

Na osnovu usmenog naređenja K-danta GŠA RBiH, armijskog generala Rasima Delića, a povodom velikih uspjeha koje postižu jedinice ARBiH u širem rejonu oko Sarajeva i Goražda, te na osnovu obavještajnih podataka da komanda A/S „Zaštitnog puka“ u Han Pijesku drži u rezervi dio jedinica kako bi intervenisali u slučaju napada naših snaga iz Žepe,

N A R E Đ U J E M

1. U K-di 28. div. KoV izvršiti sve pripreme za izvođenje ofanzivnih b/d u cilju oslobađanja teritorije RBiH, razvlačenja i nanošenja gubitaka A/S, čime sadejstvovati snagama ARBiH koje izvode b/d u š. r. Sarajeva.

2. Planirati realne zadatke, koji će postići siguran uspjeh na osnovu pravilne procjene i mogućnosti naših snaga u Srebrenici i Žepi. GŠA RBiH će regulisati svojim naređenjem početak izvođenja ofanzivnih b/d, u z/o 28. div. KoV.⁷⁰⁵

22. jun

- Jedinice 28. divizije ABiH izvršile su diverzantsku operaciju na putu Kragljivode – Zeleni Jadar, u kojoj su ubijena četiri vojnika VRS.⁷⁰⁶

23. jun

- U skladu sa naređenjima Glavnog štaba Armije BiH, jedinice 28. divizije iz Srebrenice intezivirale su izvođenje izviđačko diverzantskih operacija po dubini, te su tako u rejonu sela Simići ubili tri lica srpske nacionalnosti.⁷⁰⁷

27. jun

- Prema borbenom izvještaju 28. divizije, koji je uputila komandi 2. korpusa Armije BiH, u prijedpodnevnim časovima jedinice 28. divizije izvršile su napad na više pravaca te i u rejonu Karaula. Između ostalog u tim operacijama oko tri čete izviđačko-diverzantskih jedinica 28. divizije ABiH uspjeli su direktno da ugroze i GŠVRS. Prema njihovim procjenama, nanijeli su gubitak srpskoj strani od 40 vojnika, jednog zarobljenog i jednog ranjenog, te zarobile veću količinu materijalno-tehničkih sredstava.⁷⁰⁸

30. jun

⁷⁰⁵ Naređenje komandanta glavnog štaba ARBiH Rasima Delića, 28. diviziji i 285. brigadi, br. 1/825-84, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁷⁰⁶ „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 386, Arhiv RCIRZ.

⁷⁰⁷ Isto, 387.

⁷⁰⁸ Borbeni izvještaj, br. 2/2-13-484, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

- Zastupnik komandanta 28. divizije ARBiH major Ramiz Bećirević je „Odjeljenju za moral“ komande 2. korpusa uputio izvještaj, a u kojem se navodi:

1. Borci 28. divizije KoV locirane u enklavama Srebrenica i Žepa, i ako opsjednuti velikim problemima vezanim za ishranu i obavezu čuvanja l/o slobodne teritorije koju drže odlučili su da daju što veći doprinos ABiH u borbi sa agresorom te su u tu svrhu pojačale svoju djelatnost u dubini PZT od strane agresora. Prilikom izviđanja PZT IDG 28. divizije KoV susrele su se u više navrata sa agresorskim IDG i tih prilika otvarale vatru u ovom izviđačkom periodu postignuti su slijedeći rezultati:

– likvidirano je 13 četnika...

– ranjeno je više desetina četnika

Naši gubici u ovim b/d bili su 2 poginula i 3 ranjena borca.

2. U cilju sprečavanja neprijateljskih snaga da sa područja oko Srebrenice i Žepe ne upućuju dodatne snage na Sarajevsko ratište izvedene su dvije diverzije u blizini Srebrenice i to: 23. 6. 1995. godine u mjestu Osmaće i 23. 6. 1995. godine u mjestu Bijelo Stijenje kod Koprivna i te prilike postignuti su slijedeći rezultati:

– likvidirano je 7 četnika...

3. U cilju odvrćanja neprijateljskih snaga od Sarajevskog ratišta i njihovo razvlačenje prema Srebrenici i Žepi dana 26. 6. 1995. godine izvedeno je više uspješnih diverzija u dubini PZT pod agresorskom kontrolom od 20–40 km na području opština Han Pijesak i Vlasenica na slijedećim lokalitetima:

a) Naselje Višnjica i utvrđenje Bajte

b) Rejon Crne Rijeke (spomenik kod raskršća)

c) Rejon Crne Rijeke (Bojčino Brdo)

d) Objekat Vrani kamen

U svim ovim lokalitetima uspješno je izvršena diverzija isključivo na neprijateljsku živu silu i pri tom su postignuti slijedeći rezultati:

– Likvidirano je po našim procjenama više od 40 četnika, mada raspoložemo neprovjerenim podacima RI da je agresor pretrpio gubitke od 71 vojnika.

– Zarobljen je jedan neprijateljski vojnik...

– Zaplijenjeno je više desetina sitne i krupne stoke

U naselju Višnjica došlo se do većih količina municije ali zbog premorenosti boraca nije se moglo više iznijeti, ali je ista uništena, kao i svi važniji objekti koje agresor može koristiti u ratne svrhe.

4. Neprijatelj je nakon ovih izvedenih b/d pojačao koncentraciju svojih snaga oko Srebrenice i Žepe, te sa ovih područja prestao da šalje nove snage u Sarajevo, a dio snaga iz unutrašnjosti doveo oko Srebrenice i Žepe...⁷⁰⁹

2. jul

- Komanda Drinskog korpusa izdala je Pripremno naređenje Op. br. 1, koje je upućeno svim jedinicama DK izuzev prištapskih jedinica, u „cilju pripreme za predstojeća dejstva“. Za ovo naređenje do sada su brojni pojedinci tvrdili da je to pripremno naređenje za izvođenje „Krivaje-95“, što je samo djelimično tačno, jer ono to nije bilo

⁷⁰⁹ Operativni izvještaj, pomoć boraca Srebrenice i Žepe ABiH upućeno odjeljenju za moral komande 2. korpusa Armije BiH, br. 04-114/95, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

u momentu izdavanja, nego je postalo tek nakon izdavanja Zapovijesti za aktivna dejstva b/d Op. br. 1, koje je Komanda DK izdala istog dana, pod šifrovanim nazivom „Krivaja-95“.⁷¹⁰

5. jul

- Predsjednik Ratnog predsjedništva Srebrenica Osman Suljić, zajedno sa zastupnikom komandanta 28. divizije Ramizom Bećirovićem, poslao je pismo Aliji Izetbegoviću, Harisu Silajdžiću, Rasimu Deliću i komandi 2. korpusa u Tuzlu, kao rezultat sastanka ova dva tijela koji je održan nakon što su shvatili da se oko njihovih enklava grupišu snage VRS. U pismu između ostalog stoji:

Unutar enklave i u njenom okruženju situacija je eksplozivna. U nedostatku pravovremene i efikasne vaše pomoći, koju mi s pravom i tražimo i očekujemo, moguće je da narod krene u rješavanje svoje sudbine prema svom viđenju i nahođenju, a to bi zasigurno bilo naša katastrofa i desilo bi se ono što najmanje koristi interesima RBiH i muslimanskog naroda u njoj. Uzimamo sebi za pravo da, po vašim postupcima prema našim zahtjevima, cijenimo vrstu i karakter sudbine namijenjene nama u Srebrenici. Smatramo da je krajnje vrijeme da se pogledamo oči u oči i otvoreno kažemo jedni drugima istinu. Zbilja i trenutak to zahtijevaju.⁷¹¹

6. jul

- U 04. časa i 30 minuta, snage VRS krenule su sa izvođenjem akcije kodnog naziva „Krivaja-95“, kojom je bilo predviđeno razdvajanje zvanično demilitarizovanih zona Srebrenica i Žepa, cilj je bio svesti dejstvo muslimanske vojske na gradsko područje i na taj način zaustaviti IDG i njihova dejstva u dubini teritorije Republike Srpske.⁷¹²

9. jul

- General Krstić (tada još uvek načelnik Štaba korpusa) telegramom je obavijestio Glavni štab, u kome je očigledno zatekao generala Tolimira, ali ne i generala Mladića, da je „bliži zadatak“ izvršen, i da će veoma brzo biti izvršen i sljedeći zadatak, a time i operativni cilj „Krivaje-95“. Tim telegramom, po formi i hitnosti očigledno vanrednim, general Krstić izvještava da je uočio neočekivane promjene na terenu, da mu se otvaraju mogućnosti da uđe u samu varoš, i očito je da očekuje mišljenje i eventualno

⁷¹⁰ „Glava IV: Rad komande na pripremi i organizaciji b/d“, u *Uputstvo za rad komandi – štabova* (b.m.: b.i., 1983), 46-47, tačka 85 i 86, 69-70, tačka 127.

⁷¹¹ Pismo ratnog predsjedništva Srebrenice, poslano Aliji Izetbegoviću, br. 01-101/95, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

⁷¹² „Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“, 390, Arhiv RCIRZ.

saglasnost. Tolimir je kao odgovor prenio saglasnost vrhovnog komandanta Radovana Karadžića na novu odluku komande DK – da uđe u grad.⁷¹³

10. jul

- Poslije slamanja protivnapada snaga 28. divizije, sve snage Drinskog korpusa angažovane u izvođenju „Krivaje-95“ praktično su izvršile postavljeni zadatak u duhu zapovijesti komandanta Drinskog korpusa. Ovim je osnovni cilj b/d „Krivaja-95“ bio ostvaren. U prijedpodnevnim satima 11. jula, načelnik Štaba Drinskog korpusa, general-major Radislav Krstić, usmeno je izdao zadatke potčinjenim jedinicama za produženje napada ka gradu, sa zadatkom da se uđe u grad Srebrenicu.⁷¹⁴

⁷¹³ Izvođenje b/d oko Srebrenice, str. pov. br. 12/46-501/95, GŠ VRS, 9. jul 1995. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina. Radovan Radinović, *Vojna ekspertiza za Srebrenicu* (b.m.: b.i., b.d.), 31.

⁷¹⁴ Vinko Pandurević, *Život se brani istinom* (Beograd: b.i., 2015), 528.

Lista akronima

Akronim	Definicija
A/S	agresorske snage
ABiH / ARBiH	Armija Republike Bosne i Hercegovine
b/d	borbena dejstva
b.d. / b.d.	bez datuma
b.i. / b.i.	bez izdavača
b.m. / b.m.	bez mjesta
BiH	Bosna i Hercegovina
VK	Vrhovna komanda
VRS	Vojska Republike Srpske
GŠ	Glavni štab
GŠA	Glavni štab Armije
DD	Dioničarsko društvo
div	divizija
DK	Drinski korpus
EU	Evropska unija
z/o	zona odgovornosti
IBK	Istočnobosanski korpus
IDG	Izviđačko-diverzantska grupa
ICTY	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia)
JNA	Jugoslovenska narodna armija
KoV	Kopnena vojska

KEBS	Konferencija za evropsku bezbjednost i saradnju
I/o	linija odbrane
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
N/R	na ruke
NATO	Organizacija Sjevernoatlantskog sporazuma (North Atlantic Treaty Organization)
NDH	Nezavisna Država Hrvatska
OG	Operativna grupa
OP, Op	Operacija
OS	Oružanse snage
PZT	privremeno zauzeta teritorija
RI	radio-izviđanje
RS	Republika Srpska
RBiH	Republika Bosna i Hercegovina
RCIRZ	Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica
SAD	Sjedinjene Američke Države
SAO	Srpska autonomna oblast
SB	Savjet bezbjednosti
SDA	Stranka demokratske akcije
SDS	Srpska demokratska stranka
s/z	sjevero-zapad
SJB	Stanica javne bezbjednosti
SK	Savez komunista
SR	Svezna Republika

SRK	Sarajevsko-romanijski korpus
SFR	Socijalistička Federativna Republika
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
TANJUG	Telegrafska agencija nove Jugoslavije
TO	Teritorijalna odbrana
UN	Ujedinjene nacije
UNHCR	Visoki komesarijat Organizacije ujedinjenih nacija za izbjeglice (United Nations High Commissioner for Refugees)
UNPROFOR	Snage zaštite Organizacije ujedinjenih nacija (United Nations Protection Force)
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica
HK	Hercegovački korpus
CK	Centralni komitet

Bibliografija

Baza RCIRZ: Srpske žrtve Srednjeg Podrinja.

Borbeni izvještaj, br. 2/2-13-484, b.d. [bez datuma] Arhiv RCIRZ [Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica], Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Vrhovna komanda Republike Srpske, Direktiva br. 7, Dt. Br. 2/2-11, 8. mart 1995. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

„Glava IV: Rad komande na pripremi i organizaciji b/d“. U *Uputstvo za rad komandi – štabova*. b.m. [bez mjesta]: b.i. [bez izdavača], 1983.

Grupa autora. *Zločinci i žrtve*. Živinice: b.i., 1995.

Grupa autora. *Republika Srpska u Odbrambeno-otadžbinskom ratu*. Banja Luka: b.i., 2017.

Direktiva GŠ VRS, Dt. br. 02/2-15, 31. mart 1995. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Dokument Centra službi bezbjednosti Tuzla, 4. septembar 1991. godine. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Zamisao dejstva za izvršenje zadatka, Komanda 8. OG dostavlja N/R Komandanta OG 6. br. 01/130-204/94, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Zapovest DK, str. pov. br.03/277-2, 20. mart 1995. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Ibišević, Besim. *Srebrenica 1987-1992*. Amsterdam: b.i., 1999.

Izetbegović, Alija. *Islamska deklaracija*. Sarajevo: b.i., 1990.

Izvještaj Amora Mašovića, Sarajevo, 2003. godina. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Izvještaj generalnog sekretara po osnovu Rezolucije Generalne skupštine 53/55, „Izvještaj o Srebrenici“, 15. novembar 1999. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Izvještaj o stanju morala za mjesec april 1995. godine, Komanda 2. korpusa Tuzla odjeljenje za moral, br. 04-60/95, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Izvještaj organa bezbjednosti 285. brigade upućen generalu Enveru Hadžihasanoviću, br. 08-13-52/95, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

- Izvođenje b/d oko Srebrenice, str. pov. br. 12/46-501/95, GŠ VRS, 9. jul 1995. godine. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava svjedoka Rodoljuba Đukanovića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, b.d., Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Kecmanović, Nenad i Čedomir Antić. *Istorija Republike Srpske*. Beograd: b.i., 2015.
- Koljević, Nikola. *Stvaranje Republike Srpske*. Tom 1. Banja Luka: b.i., 2008.
- Komanda 8. OG Srebrenica, upućuje dopis Sektoru za moral II korpusa, broj 69/94, 7. mart 1994. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Komandant 8. OG Naser Orić, lično komandantu 2. korpusa, akt br. 130-01-23/94, b.d. Arhiv RCIRZ.
- Lučić, Ivica. „Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja“. *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 1 (2008).
- Mastilović, Draga. *Zatiranje Srba u Bosni i Hercegovini u 20. vijeku*. Beograd: b.i., 2007.
- Mustafić, Ibran. *Planirani kaos 1990-1996*. Sarajevo, b.i., 2008.
- Naređenje komandanta glavnog štaba ARBiH Rasima Delića, 28. diviziji i 285. brigadi, br. 1/825-84, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1971.
- Nikolić, Kosta. *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992: Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: b.i., 2011.
- Omerović, Muhamed. *Kamenica u paklu opsade*. Tuzla: b.i., 2017.
- Operativni izvještaj, pomoć boraca Srebrenice i Žepe ABiH upućeno odjeljenju za moral komande 2. korpusa Armije BiH, br. 04-114/95, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Osnovna zamisao za izvršenje zadatka, mišljenje, komandant 8. OG na ruke generalu Enveru Hadžihasanoviću br. 01/130-125, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Pandurević, Vinko. *Život se brani istinom*. Beograd: b.i., 2015.
- Pismo ratnog predsjedništva Srebrenice, poslano Aliji Izetbegoviću, br. 01-101/95, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Popis stanovništva 1991*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1998. [Elektronski izvor].

- Presuda Branku Grujiću i Branku Popoviću od strane Višeg suda u Beogradu. Odeljenje za ratne zločine, 22. novembar 2010. godine. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Radaković, Boris. „Formiranje muslimanskih paravojnih formacija“. U *Republika Srpska u odbrambeno-otadžbinskom ratu*, priredio Predrag Lozo. Banja Luka: b.i., 2018.
- Radinović, Radovan. *Vojna ekspertiza za Srebrenicu*. b.m.: b.i., b.d.
- Ratni kalendar 281. brigade, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Redovni sedmični izvještaj 8. OG, br. 130-13-104/94, b.d. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Selimović, Sead i Izet Šabotić. *Monografija Drugog korpusa Armije BiH*. b.m.: b.i., 2017.
- Službena zabilješka Centra službi bezbjednosti Tuzla, 1. avgust 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Službena zabilješka Centra službi bezbjednosti Tuzla, 4. septembar 1991. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, broj 1, 15. januar 1992. godine. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, broj 2, 27. januar 1992. godine. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Stenografske bilješke druge sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 21. novembar 1991. godine. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Stojković, Momir, prir. *Balkanski ugovorni odnosi: 1876–1996, dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama: III tom (1946–1996)*. Beograd: b.i., 1999.
- Tuđman, Miroslav i Ivan Bilić. *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*. Zagreb: b.i., 2005.
- Uloga starješina VRS u stvaranju i odbrani Republike Srpske u Odbrambeno-otadžbinskom ratu: Zbornik radova*. Banja Luka: b.i., 2018.
- Hodžić, Šefko. *Bosanski ratnici*. Sarajevo: b.i., 1998.
- „Hronika stradanja srpskih civila i vojnika u srebreničkoj regiji“. Neobjavljeni rukopis, 2013. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Hronologija 1990-1995*. Banja Luka: b.i., 2002.

„Hronologija događaja na prostoru bivše SFRJ 1989-1995“. Neobjavljeni rukopis, 2018. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića* 2. Beograd: b.i., 2011.

Štab VK OS RBiH, str.pov.br.14/76-8, od 03.10.1993.godine. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Prosecutor v. Miroslav Deronjić. Case No. ICTY, IT-02-61-S. Sentencing judgment [Presuda o kazni], 30. mart 2004. godine.

„Report on the Results of Interviews with war Refugees Staying in Austria on Violations of Humanitarian International Law and the Human Rights in former Yugoslavia [Izveštaj o rezultatima razgovora sa ratnim izbjeglicama koje trenutno borave u Austriji o kršenjima međunarodnog humanitarnog prava i ljudskih prava u bivšoj Jugoslaviji]“. Vienna: b.i., 1993. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Poglavlje 5

Adenrele Šinaba (Adenrele Shinaba)

Slučaj Srebrenice: Rekonstrukcija – Iz ugla kriminalističke istrage

1. Uvod

Dešavanja u Srebrenici u julu 1995. godine po svom značaju, težini i posljedicama zaslužuju posebnu pažnju. Analiza tih događaja čini okosnicu ovog izvještaja. Međutim, dešavanja u Srebrenici moraju se posmatrati ne samo od 11. jula 1995. već od mnogo ranijeg perioda. Etnički konflikt na tom području ima dugotrajnu pozadinu. Svaki zločin ima žrtve, počinioce i uzroke koji su do njega doveli. Ako želimo da shvatimo kontekst tragedije u Srebrenici koja se desila u julu 1995. godine, analiza dešavanja od 1992. godine nije dovoljna, jer je riječ o kratkoj vremenskoj distanci. Od izuzetnog je značaja razumjeti dinamiku krvavog etničkog konflikta koji je posebnu dubinu, težinu i razmjere dobio na području Srebrenice u julu 1995. godine.

U ovom izvještaju obradili smo događaje nakon ulaska srpskih snaga u enklavu Srebrenica 11. jula 1995. godine. Riječ je o rekonstrukciji događaja na osnovu dostupnih izvora. Poseban značaj dat je aspektima krivične istrage.

Naime, prvi istražitelji Tužilaštva MKSJ stigli su u Bosnu i Hercegovinu, u Tuzlu, 20. jula 1995. godine.⁷¹⁵ Istražni tim Tužilaštva MKSJ imao je tri ključna zadatka. Prvi zadatak bio je da se utvrdi šta se desilo u Srebrenici nakon ulaska srpskih snaga u enklavu. Drugi zadatak bio je da se ekshumiraju grobovi i prikupe materijalni dokazi. Treći zadatak istrage odnosio se na pronalaženje odgovornih osoba za izvršena krivična djela. Imajući u vidu činjenicu da je tokom ratnih dešavanja u julu 1995. godine stradao velik broj ljudi, pred istražnim timom nalazila se velika odgovornost, da na objektivan način utvrdi činjenice i da prikupi dokaze o počinjenim zločinima. Riječ je o vrlo kompleksnoj istrazi koja zahtijeva prvenstveno objektivan pristup, stručan i dovoljno brojan tim, koji bi bio sposoban da istraži sve relevantne aspekte događaja koji su se desili nakon ulaska srpskih snaga u enklavu, uključujući i dešavanja tokom proboja 28. divizije Drugog korpusa Armije BiH ka teritoriji pod kontrolom Armije BiH.

⁷¹⁵ Jean-Rene Ruez, "The ICTY Investigations". In *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, "The ICTY Investigations", eds. Isabelle Delpla, Xavier Bougarel and Jean-Louis Fournel (New York: Berghahn Books, 2012), 23.

Sveobuhvatna kriminalistička istraga je od suštinskog značaja za razumijevanje konteksta dešavanja, posljedica, broja stradalih, kao i odgovornih za počinjene zločine. Na čelo istražnog tima Tužilaštva MKSJ imenovan je Žan-Rene Ruez (Jean-Rene Ruez), policijski komesar iz Francuske.

Rekli smo da je za kompleksan slučaj kao što je Srebrenica, pored objektivnosti, stručnosti, potreban i dovoljno broj tim koji bi bio u stanju da sprovede detaljnu istragu. Pitanje objektivnosti i stručnosti nećemo sada analizirati, pod pretpostavkom da ne dovodimo u pitanje profesionalni integritet tima. Objektivnost ili pristrasnost tima potvrdiće ili opovrgnuti činjenice do kojih smo došli tokom istraživanja. Međutim, ovdje ćemo se osvrnuti na kapacitete istražnog tima, u smislu broja ljudi koji su u njemu bili angažovani. Jedan od značajnih izazova su ograničeni ljudski resursi koji su stavljeni timu na raspolaganje. Generalno posmatrajući, Tužilaštvo MKSJ je za sve zločine počinjene na prostoru bivše SFRJ, za koju je MKSJ nadležan, raspolagalo sa minimalnim brojem ljudi u odnosu na stvarne potrebe, posebno onih sa policijskim iskustvom. Šef istražnog tima Tužilaštva MKSJ Žan-Rene Ruez o tome govori sljedeće:

Da se ijedno od mjesta zločina o kojima diskutujemo nalazi u Parizu, Londonu ili Njujorku, ono bi zasigurno postalo pitanje od državne važnosti. Na primjer, 1995. godine, čak tri stotine belgijskih istražitelja angažovano je samo u istrazi slučaja Dutru [Dutroux].⁷¹⁶ Istovremeno, u Tužilaštvu je bilo samo devedeset ljudi, među kojima je tek trideset njih imalo policijsko iskustvo, koji su pokrivali sve aspekte kriminalističke istrage konflikta koji je počeo 1992. godine i u to vrijeme još trajao, budući da rat tada još nije bio završen i niko nije znao kada će završiti.⁷¹⁷

Kada je riječ o brojnosti istražnog tima za zločine počinjene u Srebrenici, situacija je bila značajno nepovoljnija. Istražni tim je raspolagao vrlo ograničenim brojem ljudi, posebno u prvim godinama nakon okončanja rata u Bosni i Hercegovini. Tek 1998. godine, kako Žan-Rene Ruez navodi, u stvari je formiran tim koji bi se uslovno mogao nazvati „istražnim timom“, imajući u vidu njegove kapacitete:

Bez obzira na to vodi li vođa grupe dvoje ljudi ili deset ljudi, njegova se uloga ne mijenja. Međutim, ako nema dovoljno resursa ili ljudstva, na kraju će se morati početi

⁷¹⁶ Dana 13. avgusta 1996. godine belgijska policija uhapsila je Marka Dutrua (Marc Dutroux), njegovu suprugu Mišel Martin i njihovog saradnika Mišela Lelièvre (Michel Lelièvre). Oni su optuženi za otmicu i zlostavljanje šest djevojčica starosti od 8 do 19 godina, od kojih su četiri umrle. Tokom suđenja su otkrivene brojne slabosti u policijskom i pravosudnom sistemu, i dovele su do velikog nezadovoljstva javnosti. Istraga o tim slabostima rezultirala je institucionalnim reformama u Belgiji (opširnije vidi: Stealreave Sophie i Paoul t' Hart, 2008).

⁷¹⁷ Ruez, "The ICTY Investigations", 31.

ponašati kao jednočlani orkestar prije nego dirigent. Na početku ove istrage, moram priznati, imali smo dvoje, a ne deset ljudi. Tek je 1998. godine međunarodni sud okupio ono što bi se razumno moglo nazvati „istražnim timom“, kako ga definiše MKSJ, odnosno tim koji uključuje koordinatora, sudskog savjetnika, nekoliko istražitelja, nekoliko analitičara, stalnog tumača i sekretara. Što se vještina tiče, one zavise od situacije u kojoj se nalazite.⁷¹⁸

Imajući to u vidu, tek 1998. godine stvoreni su minimalni uslovi da tim izuzetno ograničenog kapaciteta, u smislu ljudstva, istražuje događaje u vezi sa Srebrenicom. Naglašavamo da u kriminalističkoj istrazi protok vremena uvijek ima negativne implikacije na prikupljanje materijalnih dokaza, i svakako i ličnih, prvenstveno u vidu svjedočenja osoba koje su učestvovala u tim događajima. Tako je počela, vođena i okončana istraga krvoprolića u regiji Srebrenice.

Prije elaboracije ključnih aspekata istrage, neophodno je sagledati čime se bavio istražni tim Tužilaštva, odnosno koji je bio njihov mandat. Istraga se nije odnosila na uzroke pada enklave i dešavanja prije 11. jula 1995. godine. Pored toga, u skladu sa međunarodnim humanitarnim pravom, istraga se nije odnosila na vojne operacije ili sudbinu boraca, već na sudbinu onih koji nisu borci, bez obzira na to da li su prvobitno bili pripadnici vojske ili ne, odnosno na one koji više nisu bili u poziciji da se bore.⁷¹⁹

Ovo je značajan aspekt istrage. Dakle, u skladu sa ovakvim tumačenjem, Tužilaštvo MKSJ prihvatilo je listu nestalih ICMP⁷²⁰ kao zvaničan dokument stradalih u srebreničkim događajima, i prema tumačenju Tužilaštva, a kasnije i Suda u pravosnažnim presudama, 7.692 osobe⁷²¹ zvanično su prihvaćene kao žrtve, odnosno da je riječ o stradalim osobama koje se ne mogu smatrati borcima ili više nisu bili u poziciji da se bore. Tu nastaje velika praznina u istrazi Ruezovog tima. Činjenica je da je značajan broj učesnika u koloni zarobljen i da je kasnije strijeljan. U skladu sa međunarodnim humanitarnim pravom, riječ je o osobama koje više nisu bile u poziciji da se bore, i ne mogu se smatrati borcima, bez obzira na njihov prvobitni vojni status (*noncombatants*). Istraga Ruezovog tima nije se temeljno bavila istraživanjem broja

⁷¹⁸ Ruez, “The ICTY Investigations”, 30.

⁷¹⁹ Ruez, “The ICTY Investigations”, 25

⁷²⁰ Međunarodna komisija za nestale osobe (International Commission on Missing Persons – ICMP). Opširnije vidi: <https://www.icmp.int/>.

⁷²¹ Helge Brunborg, Ewa Tabeau i Arve Hetland, *The 2009 Integrated Report on Srebrenica Missing Including a Progress Report on the DNA-Based Identification* (u daljem tekstu: Brunborg et al., *The 2009 Integrated Report*), April 9, 2009, pristupljeno 20. 9. 2020, <https://srebrenica.sense-agency.com/assets/lasting-consequences/sg-7-01-ekspertska-en.pdf>.

zarobljenih osoba. Međutim, značajan broj učesnika u koloni stradao je u borbama, međusobnim obračunima ili počinjenim samoubistvima, o čemu detaljno govorimo u nastavku izvještaja. Pozicija tih osoba ne može se izjednačiti sa sudbinom zarobljenih. Oni su bili u poziciji da se bore, ili su se *de facto* borili sa srpskim snagama koje su, u vojnom smislu, imale značajnu taktičku nadmoć na terenu, iako su raspolagale sa znatno manjim brojem boraca u odnosu na bošnjačku stranu. Istraživački tim Tužilaštva MKSJ nije imao u vidu te krucijalne činjenice niti je to bilo predmet njihove istrage. Takav pristup doveo je do nedovoljno i netačno utvrđenog činjeničnog stanja u vezi sa dešavanjima u Srebrenici u julu 1995. godine. Takav propust u (ne)sprovođenju istrage potvrdio je vještak Tužilaštva MKSJ, ujedno i istražitelj tima, Dušan Janc, koji je svjedočio pred MKSJ u postupku protiv Radovana Karadžića, ratnog lidera Srba u Bosni i Hercegovini. Pritom, Dušan Janc izjavio je da istražni tim nije sprovodio istragu u vezi sa okolnostima stradanja osoba koje se nalaze na spisku ICMP-a, koji je MKSJ prihvatio kao zvanični spisak stradalih u predmetu Srebrenica. Janc je tom prilikom rekao da istražni tim nije uradio ništa više nego što je učinio Demografski odjel Tužilaštva, koji nema nadležnosti za sprovođenje istrage. Dakle, istraga o okolnostima stradanja nikada nije sprovedena.⁷²²

Posljedice takvog pristupa su pravne, političke i prvenstveno istorijske, jer su omogućile stvaranje diskursa o Srebrenici – da su u tim događajima stradali isključivo civili, odnosno osobe koje nisu bile u poziciji da se bore. Događaji u vezi sa Srebrenicom imaju drugačiju pozadinu, a zadatak ovog istraživanja je da opiše, objasni i dokaže šta se zaista desilo nakon ulaska srpskih snaga u enklavu, uključujući i dešavanja koja su nakon toga slijedila.

Sada ćemo se vratiti na tri ključna aspekta istrage istražnog tima Tužilaštva MKSJ.

Prvi zadatak bio je da utvrdi šta se desilo u Srebrenici nakon ulaska srpskih snaga u enklavu. Svjedoci događaja su najpouzdaniji izvor informacija. Istražni tim MKSJ nije obavljao detaljne intervju sa tim osobama, već se u selektovanju ključnih svjedoka oslanjao primarno na podršku bošnjačke policije i AID-a, bošnjačke obavještajne službe, odnosno službi bezbjednosti jedne od strana u sukobu. Na osnovu tih podataka, istražni tim Tužilaštva MKSJ vršio je selekciju svjedoka visokog prioriteta. U tom kontekstu, Ruez navodi sljedeće:

Nadalje, ogroman napor na prikupljanju izjava svjedoka poduzeli su tuzlanska policija i AID, Agencija za informacije i dokumentaciju, odnosno bosanska tajna služba.

⁷²² *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Cross-examination of Dušan Janc, Transcript, March 28, 2012, pristupljeno 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120328ED.htm>, 27031-32.

Zato smo morali da analiziramo te već postojeće podatke, kako bismo odabrali svjedoke visokog prioriteta.⁷²³

Bošnjačke civilne i vojne službe bezbjednosti obavljale su detaljne intervju sa svjedocima događaja, učesnicima u proboju. Ti dokumenti predstavljaju dragocjene izvore za istragu u vezi sa dešavanjima u julu 1995. godine, nakon ulaska srpskih snaga u enklavu. Dokumentovani intervjui sa svjedocima spadaju u izvore visoke pouzdanosti. Prvo sa aspekta organa koji je uzimao izjave, a to su, kako je navedeno, bošnjački organi bezbjednosti. Po prirodi stvari, oni su bili vrlo zainteresovana strana da saznaju šta se desilo sa 28. divizijom Armije BiH tokom proboja. Zatim, značaj tih dokumenata procjenjujemo iz perspektive intervjuisanih osoba. Riječ je o učesnicima događaja i njihova saznanja i opisi dešavanja od izuzetne su važnosti. Treći aspekt odnosi se na vrijeme davanja izjava. Najveći broj izjava uzet je od svjedoka neposredno nakon proboja ili u kratkom periodu nakon toga. To ukazuje na vjerodostojnost sadržaja i opis detalja koji su najsvježiji nakon samog događaja. Značaj te izvorne dokumentacije je taj što su to prve, najvjerodostojnije izjave, koje nisu opterećene zaboravom ili mijenjanjem sadržaja usljed uticaja trećih lica na svjedoke, kako bi iz raznih razloga i motiva uticali na tok krivičnih postupaka koji su se vodili pred MKSJ. Tu su i izjave, u znatno manjoj mjeri, koje potiču od svjedoka događaja a koje su uzete od strane MUP-a Republike Srpske i istražilaca MKSJ. Izjave svjedoka koji su preživjeli proboj i strijeljanja predstavljaju najvredniju građu za rekonstrukciju događaja iz jula 1995. godine. Ta građa predstavlja osnov istrage i trebalo bi da bude transparentna i dostupna međunarodnoj stručnoj i široj javnosti. Navedene izjave sadrže krucijalne informacije na osnovu kojih možemo, u velikoj mjeri, dobiti vjerodostojnu sliku o događajima koji su se desili nakon ulaska srpskih snaga u Srebrenicu u julu 1995. godine. Činjenica je da su bošnjačke civilne obavještajne službe, kao i vojni organi bezbjednosti, uzeli izjave od većine osoba, učesnika kolone, koji su se uspjeli probiti to Tuzle. Opravdano možemo postaviti pitanje šefu istražnog tima Ruezu, i njegovom timu u cjelini, da li su tražili sve izjave i ako jesu, gdje se one nalaze i zašto nisu upotrebljene u ovako značajnoj istrazi? I na kraju, zašto nisu dostupne javnosti?

Komisija je uputila zahtjev za pristup informacijama nadležnim institucijama u Bosni i Hercegovini, koji bi u svojoj arhivi trebalo da imaju navedenu dokumentaciju, sa jasnim upitom da je stave na raspolaganje Komisiji za istraživanje stradanja svih naroda u Srebrenici (u daljem tekstu Komisija). Međutim, odgovori koji su stigli negiraju postojanje takve dokumentacije,

⁷²³ Ruez, "The ICTY Investigations", 30.

odnosno dobili smo odgovore da nisu nadležni, ili da nisu u mogućnosti, ili da ne žele da postupe po upućenom zahtjevu.⁷²⁴

Samo manji dio te dokumentacije nalazi se u arhivi MKSJ. U pitanju su zapisnici intervjua sa učesnicima u proboju, koji su sačinjeni na lokalnom jeziku i tom prilikom nismo našli prevode ovih dokumenata na engleski jezik⁷²⁵, niti smo uspjeli utvrditi da li su te izjave korištene u postupcima pred MKSJ⁷²⁶. Možemo primijetiti da Žan-Rene Ruez sa tako malobrojn timer objektivno nije mogao da obavi detaljne razgovore sa svim potencijalnim svjedocima, a da su bošnjački organi bezbjednosti imali veliki uticaj na selekciju i pripremanje potencijalnih svjedoka koji su svjedočili pred MKSJ. Žan-Rene Ruez o tome govori na sljedeći način:

Kada smo krajem jula stigli na to područje, identifikovali smo populaciju od 1.200 potencijalnih svjedoka, čije smo izjave imali u obliku sažetaka dužine od pola stranice do jedne stranice. Da biste rekonstruisali činjenice, morate im pristupiti sa više strana istovremeno, počevši od onoga što se dogodilo u Potočarima 12. i 13. jula. Potočari su mjesto zločina broj jedan. Zatim, moramo znati šta se događalo tokom prisilnog premještanja. U stvarnosti postoje stotine situacija, stotine svjedoka očevidaca i događaja. Nadalje, ima onih koji su preživjeli u šumi i sami prešli preko linija prije zime 1995. Konačno, vrlo je mali broj onih koji su preživjeli masovne egzekucije.⁷²⁷

Žan-Rene Ruez sa pravom govori o različitim dimenzijama događaja, odnosno o različitim mjestima na koja se istražni tim morao fokusirati. Posebno ističemo kategoriju svjedoka, onih koji su „preživjeli u šumi i prešli liniju samostalno prije zime 1995”. Upravo taj aspekt nije obrađen, i ta praznina krije okolnosti dešavanja u koloni tokom proboja. Ruezov tim to nije imao u vidu i u njegovoj istrazi ovom važnom pitanju nije posvećena pažnja. U tome se

⁷²⁴ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo unutrašnjih poslova, Federalna uprava policije Sarajevo, *Rješenje*, br. 09-45-1-653/20, 30. 3. 2020; Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Tuzlanski kanton, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Uprava policije Tuzla, *Obavijest*, br. 08-06/3-1-03.2-3-1043/20/kn; Memorijalni centar Srebrenica – Potočari spomen-obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, *Odgovor na vaš zahtjev* broj: 08/4.01/773-75-165/18; Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, krFederalni zavod za mirovinsko i invalidsko osiguranje, *Obavijest* br. FZ1/3-04-7-152-2/20, Sarajevo, 14. 4. 2020; Bosna i Hercegovina, Ministarstvo odbrane, *Rješenje*, br. UP –I-14-35-2-10-4/20; Republika Srpska, Ministarstvo pravde, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, br. 08/4.01/773-75-162/18, dana 27. 2. 2020. godine; Obavještajno-bezbjednosna agencija BIH, Mehmeda Spahe 7, Sarajevo 71 000, Predmet: Zahtjev za ustupanje informacija.

⁷²⁵ Navedene izjave su na zahtjev Komisije prevedene sa lokalnog na engleski jezik. Napomena prevodioca: Prevodilac je imao uvid u izjave na srpskom jeziku, pa su u srpskoj verziji upotrijebljeni originalni citati sa svim gramatičkim greškama (jedino su zbog lakše čitljivosti umjesto simbola na koje se naišlo korištena slova).

⁷²⁶ Izuzev izjava osoba koje su preživjele masovna strijeljanja.

⁷²⁷ Ruez, “The ICTY Investigations”, 30.

nalaze odgovori na brojna pitanja na koja, između ostalih, dajemo odgovor u ovom istraživačkom izvještaju. Ta su pitanja izuzetno važna jer nas vraćaju na mandat istražnog tima MKSJ koji istražuje isključivo civilne žrtve, dok stradali u borbama nisu bili predmet njihovog interesovanja. Upravo prema tim nerasvjetljenim okolnostima, Ruez (pogrešno) navodi razliku između vojnog i civilnog dijela kolone:

Ova kolona stigla je do raskršća ceste koja se nalazi u Konjević Polju. Prateći vojnike koji su predvodili, oko osam hiljada ljudi prešlo je ovaj rejon uveče 12. Neću ništa dalje reći o sudbini ove vojne kolone, jer to nije dio istrage: njih šest hiljada pridružilo se bosanskim snagama nakon što su 16. jula probili linije blizu Zvornika, što je epizoda koja pripada vojnoj istoriji, a ne kaznenoj evidenciji. Budući da nismo u mogućnosti da dokažemo da se radi o ubistvima, lica koja su poginula u pokušaju bijega iz enklave moraju se smatrati borbenim gubicima i zato se ne ubrajaju u žrtve koje su pogubljene dok su bile zadržane od strane Vojske Republike Srpske.⁷²⁸

Pored pogrešno utvrđenog činjeničnog stanja, da je osam hiljada ljudi prešlo putnu komunikaciju Konjević Polje – Nova Kasaba uveče 12. jula 1995. i da su produžili ka Tuzli⁷²⁹, Ruez, o tom dijelu kolone i stradalima, smatra da se radi o vojnicima stradalim u proboju, i navodi da je njih 6.000 stiglo 16. jula u Tuzlu. Po njegovom mišljenju, ostatak kolone koji se nije probio na teritoriju pod kontrolom Armije BiH predstavlja civilne žrtve. Ta tvrdnja je sporna i to je predmet našeg istraživanja. Potrebno je istražiti ono što istražni tim Tužilaštva MKSJ nije istražio, a to se odnosi na pitanja ko je sačinjavao kolonu i šta se sve u njoj dešavalo tokom proboja od Šušnjara/Jaglića do teritorije pod kontrolom Armije BiH, tačnije Nezuka u blizini Tuzle. Činjenica je da su ljudi stradali, i to je utvrđeno, ono što je u velikoj mjeri ostalo neutvrđeno jesu okolnosti stradanja. Sagledavajući taj aspekt, preliminarom istragom došli smo do pouzdanih saznanja da su učesnici u koloni koja se probijala sa prostora Srebrenice ka Tuzli stradali na različite načine. Pored stradalih u masovnim strijeljanjima, značajan broj stradao je u borbama sa srpskim snagama tokom proboja. Određeni broj učesnika kolone stradao je u međusobnim obračunima pripadnika 28. divizije Armije BiH. Takođe, u koloni je tokom proboja, usljed kolektivne panike, određeni broj učesnika u koloni izvršio samoubistvo. Kategorizacija stradalih s obzirom na okolnosti stradanja je od značaja jer je, pored strijeljanih, veliki broj učesnika u koloni poginuo u borbama, time i njihov status treba tretirati u skladu sa

⁷²⁸ Ruez, "The ICTY Investigations", 25.

⁷²⁹ To se desilo tokom noći 13. jula i procjena od osam hiljada nije tačna. U ranim jutarnjim časovima, 13. jula 1995. godine, od 04.00 do 08.00, jedinice 28. divizije Armije BiH prelaze preko putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje.

kontekstom događaja. Fokus u ovoj rekonstrukciji događaja bio je utvrditi okolnosti stradanja, posebno doći do vrlo približne procjene broja zarobljenih učesnika u proboju koji su ubijeni u masovnim strijeljanjima. Analiza gubitaka važan je segment ovog izvještaja. Analizirali smo spiskove stradalih i drugu dokumentaciju, u cilju da dobijemo uvid u broj, polnu i starosnu strukturu stradalih, te njihov status, odnosno da li su bili pripadnici vojne formacije ili su bili civili.

Drugi zadatak bio je ekshumiranje grobnica i prikupljanje materijalnih dokaza. Ruez navodi forenzička istraživanja kao jedan od stubova istrage. O značaju ekshumacija stradalih, on navodi sljedeće:

Za upravljanje projektom ove vrste potrebne su tri vrste ekspertiza. Pod prvu spadaju medicinsko-pravni eksperti koji upravljaju svim aspektima ekshumacije, što je nažalost osnovna dimenzija ovog slučaja. Pored onoga što se naziva „naučnom policijskom” analizom stratišta, svako mjesto zločina je gigantska masovna grobnica. Bez tijela nemate zločin, a ovo istraživanje započelo je kao zločin bez ijednog tijela.⁷³⁰

Značajan dio istrage MKSJ odnosio se na pronalaženje i identifikaciju nestalih osoba. Na osnovu forenzičke analize tijela (dijelova tijela) stradalih, imamo dokaz da je krivično djelo izvršeno. U ime i za račun MKSJ, taj posao povjeren je ICMP-u, koja je u osnovi DNK laboratorija i njen mandat je identifikacija nestalih lica na osnovu uzoraka DNK. Takođe, iako je forenzičko-antropološki aspekt ključan za istragu, u ovom izvještaju mi se nismo bavili ovim pitanjem, pošto to izlazi iz domena naše ekspertize. Za taj aspekt rasvjetljavanja događaja upućujemo na nalaze forenzičko-antropološkog tima Komisije, odnosno na eksperte koji su stručni za utvrđivanje forenzičkih veza između primarnih i sekundarnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci stradalih u srebreničkim događajima. Međutim, ovdje ćemo se osvrnuti na pitanje ekshumacija u kontekstu istrage. Vrat ćemo se na mandat istražnog tima. Da ponovimo, istraga se nije odnosila na vojne operacije ili sudbinu boraca već na sudbinu onih koji nisu borci, bez obzira na to da li su prvobitno bili pripadnici vojske ili ne, odnosno na one koji više nisu bili u poziciji da se bore.⁷³¹

Eksperti sudske medicine nad ekshumiranim tijelima utvrđuju moguć uzrok smrti. Utvrđivanje okolnosti stradanja, odnosno, da li su te povrede nastale strijeljanjem, u borbi ili drugim okolnostima, nije nadležnost niti stručnost stručnjaka sudske medicine, već onih koji sprovode kriminalističku istragu. Naravno da su od važnosti nađeni predmeti u grobnicama,

⁷³⁰ Ruez, “The ICTY Investigations”, 31.

⁷³¹ Ruez, “The ICTY Investigations”, 25.

posebno čaure od ispaljenih metaka, fragmenti minsko-eksplozivnih sredstava, zatim položaj tijela, ligature i sl. Oni ukazuju na mogući kontekst stradanja, ali se to mora provjeriti i obezbijediti dokaz istražnim radnjama od strane kvalifikovanih lica kriminalističke struke.

ICMP nema mandat da istražuje okolnosti stradanja, a istražni tim okolnosti stradanja nije istraživao – za šta je bio nadležan. Sve stradale, bez obzira na okolnosti stradanja, Tužilaštvo je svrstalo u istu kategoriju, odnosno da su stradali kao neborci, tj. osobe koje više nisu bile u poziciji da se bore. Tužilaštvo MKSJ i Sud u postupcima koji su slijedili prihvatili su ICMP spisak kao relevantan, odnosno spisak žrtava ratnih zločina. Oni koji su bili borci, koji su se borili ili bili u poziciji da se bore, izjednačeni su sa onima koji nisu bili u toj poziciji, tj. ratnim zarobljenicima koji su poslije ubijeni u masovnim egzekucijama.

Eksperti sudske medicine koji su vršili ekshumacije i koji su poslije svjedočili pred MKSJ izjavili su da nikada nisu upoznati od strane Tužilaštva da su osobe stradale na drugi način osim strijeljanjem. Takođe, svjedočili su da oni na osnovu svoje ekspertize ne mogu da utvrde okolnosti stradanja već samo prirodu povreda. Kao argument za te tvrdnje, navodimo svjedočenje vještaka Tužilaštva Ričarda Rajta (Richard Wright)⁷³², patologa sudske medicine u unakrsnom ispitivanju u predmetu *Popović i drugi*, zatim tu je i svjedočenje, u istom predmetu, vještaka Tužilaštva Tribunala, patologa sudske medicine doktora Kristofera Lavrensa (Christopher Lawrence).⁷³³ Dalje, kao argument ovoj tvrdnji navodimo i svjedočenje u predmetu Karadžić patologa sudske medicine Vilijama Haglunda (William Haglund).⁷³⁴ Tu je i svjedočenje Tomasa Parsonsa (Thomas Parsons), direktora forenzičkog odjela u ICMP-u, u predmetu Karadžić, gdje je jasno ukazao da ICMP nije nadležan za utvrđivanje okolnosti stradanja, i da okolnosti stradanja nisu uticale na sačinjavanje ICMP liste nestalih osoba.⁷³⁵

Treći zadatak u istrazi bio je pronaći odgovorne osobe za izvršena krivična djela. Ruez navodi da su početkom 1998. godine krenuli „u lov na izvršioce”.⁷³⁶ Kada govorimo o izvršiocima, otkrivanju učesnika događaja i njihovoj odgovornosti, istražni tim Tužilaštva oslanjao se na vojnu analizu Ričarda Batlera (Richard Butler), vojnog stručnjaka iz SAD, koji

⁷³² *Prosecutor v. Popović et al.*, Case No. ICTY IT-05-88-T, Testimony of Richard Wright, February 21, 2007, str. 7463, 7458, 7490, 7491, pristupljeno 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/070221IT.htm>.

⁷³³ *Prosecutor v. Popović et al.*, Case No. ICTY IT-05-88-T, Testimony of Christopher Lawrence, February 21, 2007, str. 7519, 7521, 7528, pristupljeno 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/070221IT.htm>.

⁷³⁴ *Prosecutor v. Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Testimony of William Haglund, January 31, 2012, str. 23943, 23953, 27057, 27088, pristupljeno 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120131IT.htm>.

⁷³⁵ *Prosecutor v. Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Testimony of Thomas Parsons, March 22, 2012, str. 26633–26634, pristupljeno 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120322ED.htm>.

⁷³⁶ Ruez, “The ICTY Investigations,” 31.

je bio glavni svjedok Tužilaštva u vezi sa vojnim aspektima događaja u vezi sa Srebrenicom.⁷³⁷ Vojna analiza je značajan dio istrage jer daje odgovor na pitanja o rasporedu vojnih jedinica, te ulozi aktera u tim događajima i njihovoj odgovornosti. Te činjenice su uglavnom (tačno ili pogrešno) utvrđene tokom krivičnih postupaka pred MKSJ. U vezi sa vojnim aspektima operacije VRS „Krivaja-95”, upućujemo na izvještaj koji su sačinili vojni eksperti Komisije.

Naredni segment iz koga je istražni tim Tužilaštva „crpio“ informacije u vezi sa izvršiocima jesu transkripti radio-komunikacije koje je presrela Armija BiH tokom operacije Vojske Republike Srpske pod kodnim nazivom „Krivaja-95”. Ruez, šef istražnog tima Tužilaštva, o tome govori sljedeće:

Sljedeći korak bio je analiza transkripata radio-komunikacija koje je Armija Republike Bosne i Hercegovine presrela. Ti su transkripti od koristi za rekonstruisanje činjenica i utvrđivanje toga koje su jedinice bile uključene u događaje, što nam omogućava da utvrdimo ko je odigrao koju ulogu u lancu komande i samim tim da identifikujemo počinioce.⁷³⁸

Predaja dokumentacije presretnute radio-komunikacije koja se nalazila u posjedu AID-a (Agencija za istraživanje i dokumentaciju), bošnjačke obavještajne službe, tražena je od Tužilaštva MKSJ službenim putem 13. novembra 1996. godine.⁷³⁹ Bošnjačka strana je odgovorila na zahtjev tek u martu 1998. godine, kada su 24. i 25. marta dostavili predstavnicima MKSJ Tužilaštva 135 svezaka, transkripata i 19 magnetofonskih traka, tonskih zapisa presretnutih razgovora. Godinu dana poslije, 24. marta 1999. godine, bošnjačka strana je na zahtjev Tužilaštva dostavila 57 svezaka, transkripata presretnutih razgovora koji su ostali inicijalno u njihovom posjedu nakon posjete predstavnika Tužilaštva u martu 1998. godine.

U vezi sa ovom važnom dokumentacijom, postavljamo sljedeća pitanja: Zašto je bošnjačkim službama bezbjednosti trebalo godinu i četiri mjeseca da Tužilaštvu dostave tražene transkripte?⁷⁴⁰ Zašto je istražni tim tražio transkripte a ne originalne audio-snimke koji bi se tačno transkribovali od strane nepristrasnog istražnog tima? Zašto nisu tražili audio-snimke i transkripte od obavještajnih službi pojedinih zemalja članica NATO-a, imajući u vidu njihove

⁷³⁷ Ruez, “The ICTY Investigations,” 31.

⁷³⁸ Ruez, “The ICTY Investigations,” 32.

⁷³⁹ Declaration of Jean-René Ruez outlining requests made by the office of the prosecutor for intercept material [Izjava Žan-Renea Rueza, u kojoj se navode zahtjevi Tužilaštva za dostavljanje presretnute komunikacije], ICTY 0200867, Arhiv RCIRZ [Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica], Banja Luka, Republika Srpska Bosna i Hercegovina.

⁷⁴⁰ Ostali transkripti su predani još kasnije.

velike obavještajne kapacitete i veliku pokrivenost tokom rata u Bosni i Hercegovini SIGINT-om⁷⁴¹? Zašto je korišćena dokumentacija samo jedne strane u sukobu?

Istragom nismo bili u mogućnosti utvrditi razloge kasnog dostavljanja transkripata, ali možemo konstatovati da je riječ o strani, učesnici sukoba, koja je bila motivisana da predstavi svoju interpretaciju događaja, i da možemo pretpostaviti da je mijenjanje sadržaja transkripata bilo moguće, u skladu sa interesima jedne strane u sukobu, u ovom slučaju bošnjačke. Istražni tim MKSJ nije provjeravao autentičnost transkripata, već ih je koristio u istrazi kao izvor visoke pouzdanosti. Na osnovu tih transkripata, utvrđivana je uloga učesnika na terenu, i njihove odgovornosti kao počinilaca krivičnih djela za koje su optuženi i kasnije osuđeni od strane MKSJ. Na osnovu postupaka pred MKSJ, stvoren je široko prihvaćen diskurs o dešavanjima u vezi sa padom Srebrenice.

Cilj ove rekonstrukcije događaja u julu 1995. godine na području Srebrenice jeste da se u mjeri u kojoj je moguće, imajući u vidu vremensku distancu i raspoložive izvore, odgovori na „zlatna pitanja“ kriminalistike, kako bismo dobili jasnu sliku o tim događajima.

- **Šta (se dogodilo).** Od ključne važnosti je odgovoriti na pitanje šta se desilo u Srebrenici i na drugim lokacijama tokom proboja. Dakle, riječ je o okolnostima stradanja. U tom smislu, potrebno je utvrditi broj stanovnika u enklavi Srebrenice 1995. godine, zatim sačiniti procjenu učesnika u koloni tokom proboja, kao i broj ljudi koji su evakuisani nakon ulaska srpskih snaga u enklavu u Kladanj, teritoriju pod kontrolom Armije BiH. U tom kontekstu, potrebno je utvrditi približan broj osoba koje su poginule u borbama sa srpskim snagama duž linije proboja. Zatim, tu su osobe koje su stradale u međusobnim obračunima pripadnika 28. divizije tokom proboja, i osobe koje su izvršile samoubistvo. Ono što je najznačajnije jeste utvrditi okolnosti zarobljavanja i masovnog strijeljanja ratnih zarobljenika.
- **Gdje (se dogodilo).** U rekonstrukciji događaja nužno je bilo utvrditi mjesta stradanja, odnosno tačne lokacije duž linije proboja od Šušnjara–Jaglića ka Tuzli. Takođe, posebno je značajno utvrditi lokacije na kojima su učesnici kolone zarobljeni, mjesta na kojima su držani i ubijani, te lokacije masovnih grobnica.
- **Kada (*tempore criminis* ili tačno vrijeme izvršenja krivičnog djela).** Vrijeme događaja je značajno kako bismo utvrdili cjelokupan kontekst dešavanja. Za utvrđivanje događaja u vezi sa Srebrenicom, potrebno je sagledati dva perioda, to je period od 11. do 19. jula 1995. godine. Taj period nazivamo „kritični period“, imajući u vidu činjenicu da je Vojska Republike Srpske 11. jula 1995. godine ušla u Srebrenicu. Takođe, do 19. jula 1995. godine, većina preživjelih pripadnika 28. divizije Armije BiH probila se kroz linije razgraničenja i prešla na teritoriju pod kontrolom Armije BiH. Sa druge strane imamo osobe koje su stradale prije i poslije kritičnog perioda i u užem smislu njih ne možemo posmatrati u kontekstu ovih dešavanja.
- **Kako (*modus operandi* ili kako se dogodilo).** Ovdje je riječ o okolnostima stradanja. Generalno, imamo više kategorija osoba koja su stradale pod različitim okolnostima. Hronološki gledano, kada je kolona krenula u proboj, veliki broj učesnika stradao je u oružanim borbama sa Vojskom Republike Srpske. Utvrdili smo da su vođene i međusobne oružane borbe između pripadnika 28. divizije, između onih koji su pristali na predaju i onih su se tome žestoko protivili i iz osвете pucali u one koji su se odlučili na predaju. Druga grupa su zarobljeni pripadnici 28. divizije

⁷⁴¹ SIGINT (*Signals intelligence*) je skupljanje obavještajnih podataka kroz analizu signala komunikacionih i informacionih sistema.

Armije BiH, koji su žrtve masovnog strijeljanja. Treću grupu čine osobe koje su izvršile samoubistvo u koloni, i četvrtu grupu čine situaciona, pojedinačna ubistva učesnika u koloni, koja su se dešavala uglavnom tokom predaje ili tokom zarobljenništva.

- **Čime (sredstva koja je počinilac upotrebio / su počinio upotrebili za izvršenje krivičnog djela).** Da li su ubijeni iz vatrenog oružja, minsko-eksplozivnih sredstava, ili je smrt nastupila kao posljedica ranjavanja ili na drugi način, poput samoubistva vatrenim oružjem, ručnim bombama, vješanjem.
- **Ko (je to izvršio) i sa kim** (ako postoje, ko su bili saučesnici koji su pomogli glavnom izvršiocu). Ovaj dio se odnosi na izvršioce, odnosno na vojne i policijske jedinice koje su učestvovala, komandni kadar, neposredne izvršioce, itd. Istražni MKSJ tim je bio angažovan na tom poslu, od vojne analize, do analize transkripata presretnutih razgovora učesnika na terenu u tim događajima, radi utvrđivanja njihove uloge u tim dešavanjima.
- **Zašto (motiv).** Uopšteno, motiv ratnih operacija jeste poraziti neprijatelja. Da li je motiv vojne operacije Vojske Republike Srpske „Krivaja-95” uništenje čitave etničke grupe? Ako jeste, možemo postaviti pitanje zašto su civili evakuisani, a stradalo je vojno sposobno stanovništvo koje je odbilo da se preda srpskim snagama i koje je formiralo borbenu formaciju?
- **Ko (je žrtva).** Ovo je odgovor na ključno pitanje. Ko su žrtve? Posebno je značajno utvrditi njihov broj, pol i starosnu dob, zatim njihov status: da li su pripadnici vojske ili su civili. Od velike važnosti za rasvjetljavanje događaja u vezi sa Srebrenicom jeste ukupan broj stradalih koji se vodi na spisku ICMP, u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari spomen-obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine (u daljem tekstu Memorijalni centar Srebrenica). Zatim, broj koji je nestao u kritičnom periodu, broj koji je nestao van kritičnog perioda, broj koji se vodi na spiskovima a ne može se dovesti u vezu sa julskim dešavanjima 1995. godine jer su stradali ranije, 1992, 1993, 1994. godine, ili prije jula 1995. godine, a vode se kao stradali u julu 1995. godine. Posebno je važno utvrditi broj stradalog vojno sposobnog stanovništva. Utvrđivanje tačnog spiska stradalih i utvrđivanje okolnosti stradanja čini srž rekonstrukcije događaja.

2. Metodologija i sadržina

U metodološkom smislu, najznačajnije je bilo odrediti izvore na osnovu kojih je moguće rekonstruisati događaj. Najvažniji kriterijum koji smo odredili jeste da su za ovo istraživanje najrelevantniji primarni izvori. Oni predstavljaju građu na osnovu koje je sačinjena rekonstrukcija događaja u vezi sa Srebrenicom. U manjoj mjeri smo se oslanjali na sekundarne izvore, samo tamo gdje je bilo neophodno, prvenstveno na informacije sadržane u presudama MKSJ. Naučne radove, monografije, knjige i izvještaje o Srebrenici – nismo koristili kao građu za samu rekonstrukciju događaja. Tamo gdje su korišteni, riječ je samo o široj elaboraciji pitanja koja smo obrađivali.

Nakon pretraživanja izuzetno obimne dokumentacije, naredni problem se odnosio na selektovanje primarnih izvora, tj. dokumenata koji sadrže bitne informacije o događajima. Rukovodili smo se principom da dokumenti koje ćemo koristiti budu visoke pouzdanosti. Pod tim kriterijumom smatramo da je prvenstveno riječ o dokumentima koji su nastali tokom ili

neposredno nakon događaja, ili bar ne u velikoj vremenskoj distanci. Drugi kriterijum bio je izvor koji je sačinio dokumentaciju. Najrelevantniji su izvori koje su sačinile strane u sukobu. Dakle, riječ je u najvećoj mjeri o dokumentima koje su sačinili organi vojne ili civilne bezbjednosti strana u sukobu, ili strana koje su posmatrale sukob i čiji su predstavnici raspolagali informacijama sa terena. Treći i najznačajniji kriterijum bio je da se u dokumentima nalaze informacije o događajima koji potiču od strane samih učesnika događaja.

Dokumenta koja smo koristili nalaze se u arhivi MKSJ, uključujući i arhivu Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Vlade Republike Srpske. U masi dokumenata, najvrednija građa za rekonstrukciju događaja jesu izjave preživjelih učesnika u koloni. Pored ostale dokumentacije, te su izjave analizirane prema kriterijumima vremena i mjesta događaja. Svaki aspekt tih dešavanja potkrijepljen je izjavama više učesnika-svjedoka. Na osnovu tog pristupa, moguće je dobiti prilično potpune informacije o tome šta se dešavalo u koloni tokom proboja.

Osnovnu dokumentaciju za rekonstrukciju čine izjave svjedoka koje su sačinile bošnjačke službe bezbjednosti, koje su obavile razgovore sa preživjelim učesnicima u probou. Većina dokumenata ima oznaku tajnosti iz ratnog perioda.⁷⁴²

Takođe, koristili smo izjave preživjelih učesnika događaja koje su sačinili istražitelji Tužilaštva MKSJ, kao i pripadnici MUP-a Republike Srpske.

Nastojali smo da iz mase dokumenata selektujemo najvredniju građu i da je prezentujemo na jasan i razumljiv način, kako bi svaki zainteresovani čitalac mogao sa lakoćom da provjeri citirane izvore i validnost navedenih činjenica. Naredni značajan izvor za našu analizu potiče iz baze ICMP i Memorijalnog centra Srebrenica. Ovi izvori su od primarnog značaja za rad na analizi spiskova stradalih u tim događajima.

Navedeni pristup je neophodan zbog velike osjetljivosti teme. Svjesni smo da će rezultati ovog istraživanja „uzburkati” javnost – od političkih elita, porodica stradalih, medija, raznih udruženja i dr. Ovo istraživanje prvenstveno ima cilj da se na objektivan i sistematičan način istraže događaji koji su slijedili nakon ulaska srpskih snaga u enklavu Srebrenica. Takođe, namjera je da se prikažu do sada manje poznate ili velikom dijelu međunarodne javnosti nepoznate činjenice u vezi sa dešavanjima u julu 1995. na području Srebrenice. Pored tih

⁷⁴² Dokumentacija se nalazi u arhivi ICTY i arhivi Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Vlade Republike Srpske. Svaka stranica dokumenta ima svoj ICTY broj. U navođenju referenci, navodili smo samo broj prve stranice dokumenta, tako da zainteresovani čitaoci pod tim brojem mogu da provjere njihovu autentičnost. Dokumenta su dostupna javnosti.

tragičnih događaja, prikazali smo, u mogućoj mjeri, stradanja svih naroda na tom području od 1992. do okončanja rata 1995. godine.

Građa je sistematizovana u pet odjeljaka.

U prvom odjeljku obrađujemo događaje 11. jula 1995. godine, nakon ulaska srpskih snaga u enklavu. Težište u ovom poglavlju je na formiranju dvije kolone, jedne sa civilima koji su se uputili ka bazi Ujedinjenih nacija (UN) u bazi u Potočarima, i druge kolone pripadnika aktivnog i rezervnog sastava 28. divizije Armije BiH, koja je krenula u proboj ka teritoriji pod kontrolom Armije BiH.

U drugom odjeljku obrađena su dešavanja tokom proboja 28. divizije Armije BiH kroz teritoriju pod kontrolom srpskih snaga. Rutu kretanja kolone podijelili smo na dva dijela. Prvi dio rute je od polazne lokacije u selima Šušnjari i Jaglić do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Drugi dio rute je od putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje do teritorije pod kontrolom Armije BiH. Posebna pažnja je posvećena okolnostima stradanja tokom proboja.

Treći odjeljak posvećen je pitanju ratnih zarobljenika. Ovdje su obrađene lokacije zarobljavanja i sačinjena je procjena broja zarobljenih učesnika kolone, kao i situaciona ubistva koja su se desila tokom zarobljavanja. Posebno značajan dio poglavlja odnosi se na masovna strijeljanja zarobljenika. Takođe, u ovom odjeljku obradili smo i situaciona ubistva nakon proboja, kao i status preživjelih ratnih zarobljenika u kampu Batković.

Četvrti odjeljak bavi se procjenama stradalih u predmetu Srebrenica. Sa tim u vezi, urađene su procjene broja stanovnika u enklavi Srebrenica u julu 1995. godine, zatim su izvršene analize polne i starosne strukture nestalih/stradalih, zatim vrijeme njihovog nestanka, analiziran je njihov status na osnovu dostupne dokumentacije s obzirom na to da li su bili pripadnici vojske ili civili. Takođe, u ovom odjeljku urađene su analize i procjene stradalih u masovnim strijeljanjima u odnosu na ukupan broj stradalih u drugim okolnostima. Pored toga, urađena je analiza stradalih prema nacionalnoj pripadnosti u operaciji Vojske Republike Srpske „Krivaja-95”. Na kraju odjeljka, analizirani su spiskovi nestalih/stradalih Međunarodne komisije za nestale osobe (ICMP), Tužilaštva MKSJ i Memorijalnog centra Srebrenica, u cilju utvrđivanja njihove kompletnosti i tačnosti.

3. Kolona/proboj – vojna formacija

Na osnovu analize prikupljenih izvora, daćemo pregled stanja 28. divizije 2. korpusa Armije BiH⁷⁴³, koja je 11. jula 1995. krenula u proboj (u vojnoj koloni) sa područja Srebrenice ka Tuzli, odnosno teritoriji pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine.⁷⁴⁴ Prije elaboracije prirode kolone, navodimo opšte demografske pokazatelje u enklavi Srebrenica. Prema dokumentu koji je Zavodu za statistiku Bosne i Hercegovine dostavio predsjednik Predsjedništva opštine Srebrenica Salihović Fahrudin, na području opštine Srebrenica u januaru 1994. godine ukupan broj stanovnika iznosio je 37.255. Od toga broja, 9.791 je lokalno stanovništvo iz Srebrenice, 10.756 lokalno stanovništvo dislocirano sa svojih ognjišta u okviru opštine Srebrenica, i 16.708 prognano stanovništvo sa drugih opština u Podrinju.⁷⁴⁵ Broj stanovnika u enklavi smanjivao se usljed iseljavanja zbog teškog stanja i ukupnih društvenih (ne)prilika. Zvaničnih podataka nema, ali možemo pretpostaviti da je broj stanovnika u enklavi do jula 1995. iznosio oko 35.500. Nakon pada Srebrenice 11. jula 1995, oko 23.000 civila⁷⁴⁶ okupilo se na prostoru ispred baze Ujedinjenih nacija (UN) u Potočarima i određeni broj njih u samoj bazi. Ta grupa civila, uglavnom žena, djece i staraca, evakuisana je dana 12. i 13. jula 1995. godine u Kladanj, teritoriju pod kontrolom Armije BiH. Evakuacija civila sprovodila se na osnovu postignutog sporazuma između predstavnika UN, predstavnika civilnih vlasti enklave Srebrenica i komesara za civilna pitanja u Srebrenici, ispred srpske strane⁷⁴⁷, nakon što je Vojska Republike Srpske ušla u enklavu. Evakuacija je dogovorena i sprovedena na molbu predstavnika UN i predstavnika bošnjačkog civilnog stanovništva. Pored civilnog stanovništva (žene, djeca i starci), ispred i u samoj bazi UN u Potočarima našao se određeni broj vojno sposobnih muškaraca koji su zatražili zaštitu mirovnih snaga. Evidentiran broj, prema izvještaju UN,

⁷⁴³ Raniji naziv ove ratne jedinice je 8. operativna grupa „Srebrenica“. Odlukom Predsjedništva RBiH od 24. 10. 1994. godine formirana je 28. divizija 2. korpusa Armije BiH. To je period kada je Srebrenica „demilitarizovana“ u skladu sa Rezolucijom 819 Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija, i za vrijeme kada su u zaštićenoj zoni Srebrenica raspoređene mirovne snage Ujedinjenih nacija, čija uloga je sprovođenje Rezolucije na terenu (Pavlović, 2019).

⁷⁴⁴ Opština Srebrenica, Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Podaci o broju stanovnika na području opštine Srebrenica*, br. 01-06/94, 11. 1. 1994, Arhiv RCIRZ.

⁷⁴⁵ U dokumentu koji sadrži navedene podatke sugerise se da se oni zadrže za internu upotrebu, jer se pred međunarodnim organizacijama kalkuliše sa brojem od 45.000 stanovnika.

⁷⁴⁶ Central Intelligence Agency (u daljem tekstu: CIA), *H/W Support Cable for European Brief OCPAS EUR 95/165 for 18 July 1995*, pristupljeno 20. 8. 2020, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0000444666>.

⁷⁴⁷ Izjava predstavnika civilnih vlasti enklave Srebrenica u vezi sa realizacijom dogovora o evakuaciji civilnog stanovništva iz enklave, Republika Srpska, Komesar za civilna pitanja u Srebrenici, br- 07-27/95, ICTY 00845445, 17. 7. 1995, Arhiv RCIRZ.

iznosio je 239, dok je 60 osoba odbilo dati imena. Ta lica se vode kao nestala – i za pretpostaviti je da su ubijena od strane srpskih snaga.⁷⁴⁸ Za jednu od tih osoba smo uspjeli utvrditi da je prevezena u kamp u Batkoviću, i da je kasnije razmijenjena.⁷⁴⁹

Na osnovu tih pokazatelja, možemo sa velikom vjerovatnoćom pretpostaviti, uzimajući u obzir izjave svjedoka, da je kolona u probodu ka Tuzli brojala oko 12.500 ljudi.

Da bismo dobili uvid o vojno sposobnom stanovništvu u enklavi i procjenu broja ljudi koji su krenuli sa mjesta okupljanja u probod, dajemo prikaz relevantnih izvora o brojnom stanju jedinice prije jula 1995. i stanju borbenih jedinica u enklavi Srebrenica. Navešćemo neke.

U dokumentu sa oznakom „Vojna tajna – strogo povjerljivo” Štaba oružanih snaga Srebrenica, broj: 664/93, od 19. 9. 1993. godine, koji je dostavljen Komandi 2. korpusa Armije BiH od strane načelnika za obavještajno-bezbjednosne poslove Bektić Nedžada, navodi se da je krajem 1992. godine brojno stanje jedinica bilo 10.913 vojnika.⁷⁵⁰

U monografiji 28. divizije KoV 2. korpusa Armije BiH navodi se da je broj boraca 1992. godine bio oko 9.350 a 1993. godine 11.400. Nakon demilitarizacije, broj je smanjen na 5.700, koliko je iznosio 1994. godine. U 1995. godini, 28. divizija je brojala 6.011 boraca, pripadnika aktivnog sastava.⁷⁵¹ Nakon proboda na teritoriju Tuzlanskog kantona, izvršena je konsolidacija 28. divizije. U avgustu 1995. godine, izvršena je smotra jedinica od strane komandanta Glavnog štaba Armije BiH. U stroju je bilo prisutno 3.634 pripadnika aktivnog sastava⁷⁵², pošto je divizija imala velike gubitke u ljudstvu tokom proboda ka Tuzli.

Dokument sa oznakom „Vojna tajna – Strogo povjerljivo“, koji je sačinila Komanda 28. divizije 2. korpusa Armije Bosne i Hercegovine 4. maja 1995. godine, o procjeni stanja morala u jedinicama 28. divizije, sadrži podatke o broju aktivnih pripadnika te vojne jedinice. U dokumentu se navodi:

Negativno po moral utiče loša logistička snabdjevenost, posebno sa hranom, odjećom i obućom. Izuzetno nam pada teško što je vojska u potpunosti gola i bosa, a mi nemamo mogućnosti da im pomognemo. U par pošiljki dobili smo oko 700 uniformi od GŠ Armije R BiH, ali još nismo u mogućnosti da napravimo ključ preraspodjele, a da

⁷⁴⁸ United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica* [Izveštaj generalnog sekretara shodno rezoluciji Generalne skupštine 53/35: Pad Srebrenice], November 15, 1999, str. 74, pristupljeno 20. 9. 2020, <https://digitallibrary.un.org/record/372298>.

⁷⁴⁹ Statement of Ibran Mustafić given to the ICTY Investigators on 18 February 2001 and 20 March 2001 [Izjava Ibrana Mustafića data istražiteljima MKSJ 18. 2. 2001. i 20. 3. 2001. godine], ICTY 02015277, Arhiv RCIRZ, 5.

⁷⁵⁰ Republika Bosna i Hercegovina, Štab oružanih snaga Srebrenice, *Dostava podataka o pregledu formacijskog ustrojstva OS Srebrenica u proteklom periodu*, br. 664/93, 19. 09.1993, Arhiv RCIRZ

⁷⁵¹ Armija Bosne i Hercegovine, 8. Operativna grupa Srebrenica, 28. divizija kopnene vojske, *Monografija* (u daljem tekstu: ARBiH, *Monografija*), ICTY Y0312626, Arhiv RCIRZ, 13.

⁷⁵² ARBiH, *Monografija*, 4.

neizazovemo opšti bunt. Kako 700 pari rasporediti na 6.200 vojnika, a da nedođe do opšteg bunta i pada b/m (borbenog morala).⁷⁵³

Važan dokument koji govori o brojnom stanju vojnih obveznika u Srebrenici jeste izvještaj upućen Ministarstvu odbrane, Sekretarijatu odbrane u Tuzli, od strane načelnika odjeljenja odbrane u Srebrenici Sulje Hasanovića 1. juna 1995. godine. U prilogu slijedi segment izvještaja:

Ovom prilikom se još jednom obraćamo Sekretarijatu i tražimo ponovo konkretnu pomoć za formiranje kartoteke vojnih obveznika i MTS⁷⁵⁴ i ponovo podvlačimo da nemamo kartoteku zbog toga što nemamo propisanih obrazaca da bi mogli formirati kartoteku. Shvatamo i situaciju da nam se teško mogu dostaviti obrasci, s obzirom da se radi o cifri od 12.000 V/O⁷⁵⁵ što nije zanemarljivo. I ovom prilikom insistiram, ako je to moguće, da nam što hitnije dostavite propisane obrasce za 15.000 vojnih obveznika radi otvaranja kartoteke. Rad sa spiskovima je veoma težak, dosta neažuran i netačan, pa nam je potrebna Vaša pomoć.⁷⁵⁶

Dokument potvrđuje da je u tom periodu (1. jun 1995. godine) u Srebrenici bilo 12.000 vojnih obveznika.

Dokument sa oznakom „Vojna tajna – Strogo povjerljivo – Hitno“, koji je potpisao major Ramiz Bećirović, načelnik Štaba 28. divizije 2. korpusa Armije Bosne i Hercegovine 4. juna 1995. U dokumentu se potražuju od Generalštaba Armije BiH puške 3.000 komada, 7.000 uniformi i 7.000 pari obuće za opremanje jedinica 28. divizije.⁷⁵⁷

U transkriptu svjedočenja generala Armije BiH Envera Hadžihasanovića, na suđenju generalu Vojske Republike Srpske Radislavu Krstiću, Hadžihasanović kaže da je u Srebrenici bilo 5.803 pripadnika 28. divizije.⁷⁵⁸

Na osnovu tih izvora, možemo zaključiti da je 28. divizija 2. korpusa Armije BiH do demilitarizacije u aprilu 1993. brojala između 10.900 i 11.500 ljudi. Nakon demilitarizacije, broj

⁷⁵³ Armija Republike BiH, Komanda 28. divizije, str. pov. br. 04-72/95 Srebrenica, *Procjena stanja morala u jedinicama 28. divizije*, Srebrenica, 20.5.1995, Arhiv RCIRZ.

⁷⁵⁴ MTS – Materijalno tehnička sredstva.

⁷⁵⁵ V/O – vojnih obveznika.

⁷⁵⁶ Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine Ministarstvo odbrane – Sekretarijat odbrane Tuzla, Odjeljenje u općini Srebrenica, *Izvještaj po naredbi*, str. pov. br.: Sekretarijat odbrane Tuzla 11.6-164/95 od 06.04.1995. godine, str.pov. broj:03-102-3/95 Srebrenica, 01.06.1995. godine, Arhiv RCIRZ.

⁷⁵⁷ Armija Republike BiH, Komanda 28. divizije, *MTS-a, potražuje se*, str. pov. br. 01-74/95, Srebrenica 4.6.1995; Republika BiH, Federacija BiH, Ministarstvo odbrane – Sekretarijat odbrane Tuzla, Odjeljenje u općini Srebrenica, *Izvještaj po naredbi*, str. pov. br. 11.6-164/95 od 6. 4. 1995, Sekretarijat odbrane Tuzla, str. pov. br. 11.6-164/95. Srebrenica 1.6.1995, Arhiv RCIRZ.

⁷⁵⁸ *Prosecutor v. Krstić*, Case No. ICTY IT-98-33, Testimony of Enver Hadžihasanović, General of the ABiH, April 5, 2001, str. 9514, pristupljeno 20. 9. 2020, <http://www.icty.org/x/cases/krstic/trans/en/010405it.htm>. U transkriptu se ne navodi tačan datum, ali je riječ o dešavanjima prije pada Srebrenice.

aktivnih pripadnika divizije procjenjuje se između 5.700 i 6.200 boraca. Demilitarizacija zaštićene zone nikada nije izvršena. Armija BiH predala je samo manji dio naoružanja pripadnicima UN, dok VRS nije povukla teško naoružanje u području oko zaštićene zone. U prilogu navodimo izjavu **Salihović Huse**, komandanta 283. brigade 28. divizije Armije BiH od 1. januara 1994. do 18. februara 1995. godine, u kojoj se navodi stanje nakon proglašenja Srebrenice demilitarizovanom zonom Rezolucijom Savjeta bezbjednosti 819 od 16. aprila 1993. godine:

...UNPROFOR dolazi i da je Srebrenica demilitarizovana zona, tako da su obustavljena sva obostrana b/d.

Nama, k-dantima jedinica je došla od Nasera⁷⁵⁹ Naredba da jedno 10% najlošijeg naoružanja predamo UNPROFOR-u što je i urađeno. Prilikom demilitarizacije Srebrenice jedan dio slobodne teritorije ostaje nedemilitarizovan i to područje Jasenova, Ljiljen Do, Ljeskovik i Kotljevica, koji se veže do jezera Perućac. **Da bi se organizovala odbrana tog područja dobija se Naredba od K-danta i Načelnika štaba da svaki bataljon formira aktivan vod do 40 boraca, koji će biti angažovan na tom dijelu.** To područje je ujedno povezivalo Srebrenicu sa žepom.⁷⁶⁰

Prilikom demilitarizacije Srebrenice počinje da dolazi i humanitarna pomoć u hrani, odjeći, obući i lijekovima. Tu pomoć dovlači UNHCR, koju predaje opštinskim organima i uskladištava se u magacine Robne kuće. Svu brigu o raspodjeli te pomoći preuzimaju opštinske službe, a glavni je bio Mekić Aziz, kao rukovodilac skladišta. Po mom saznanju, od ukupne pristigle pomoći oko 20%, se izdvaja za tekuću ishranu vojske i ta količina hrane se iz Robne kuće prebacuje u štabski magacin koji se nalazi u jednoj manjoj zgradi koja se vezuje za zgradu suda. Pošto vojska tada nije imala nikakve aktivnosti, nisu bile vojničke kuhinje nego je nešto od toga dijeljeno vojnicima a dobar dio je prodavan za Naseru⁷⁶¹ i najuži krug njegovih saradnika.

Ja sam imao sreće da prilikom formiranja k-de moje brigade dobijem najbolje ljude u k-di, kako pismene tako i poštene, sposobne i dokazane borce. Mi smo u svojoj brigadi zaveli red i disciplinu, ustrojili evidenciju naoružanja i opreme, sačinili plan obuke boraca i starješina, dok u (nečitljivo) im jedinicama to uopšte nije bilo i bio je opšti javašluk.⁷⁶²

Mi smo u (nečitljivo) brigade imali radno vrijeme dok pored ostalih jedinica toga nije bilo čak ni u OG nego u K-du OG dođe par ljudi, zadrži se sat-dva, tu jedu i odu. K-dant Naser dođe možda jednom sedmično, potpiše neke akte i ode. Dosta vremena je provodio na raznim feštama i bavio se politikom, odnosno postavljanjem svojih ljudi u opštinske strukture. **Ja sam zaveo disciplinu i počeo kažnjavati borce koji ne odu na stražu ili napuštaju demilitarizovanu zonu.** Međutim, za takve moje postupke nailazim na opstrukciju i od samog K-danta Nasera, jednostavno im je smetalo što mi tako radimo jer se počelo otvoreno pričati da smo bolji i od OG. Radi primjera, iz drugih jedinica

⁷⁵⁹ Naser Orić, komandant 28. divizije 2. korpusa Armije BiH.

⁷⁶⁰ Izjava Husa Salihovića, R BiH, MUP, AR BiH, br. 06-101-197/95, ICTY 02966935, Tuzla, 20.08.1995, Arhiv RCIRZ. 4.

⁷⁶¹ Naser Orić, komandant 28. divizije 2. korpusa Armije BiH.

⁷⁶² Izjava Husa Salihovića, 4.

borci ne idu na stražu ili prodaju svoje naoružanje a niko ne odgovara. Tako sam nailazio na probleme kod svojih boraca koji su se bunili zašto se preduzimaju disciplinske mjere samo u našoj brigadi, a u drugim niko ni za šta ne odgovara.

Po Naređenju K-danta OG-8⁷⁶³ bili smo dužni da sve brigade uskladište svo naoružanje, što smo mi učinili 95% dok je u ostalim brigadama slabo sprovedeno a neke nisu ni pokušale. U oktobru 1994. godine K-dant Naser odobrava civilnom licu Harbaš Amiru iz Daljegašta, opština Srebrenica, da izuzme PM M-53 iz našeg magacina, bez obrazloženja niti pismene naredbe.⁷⁶⁴

Nakon demilitarizacije, ljudstvo koje je smanjeno za gotovo 5.000 raspoređeno je u rezervni sastav koji se aktivira po potrebi.⁷⁶⁵ Dokument sa oznakom „Strogo povjerljivo” govori o formiranju rezervnog sastava na osnovu Odluke Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine o formiranju rezervnih jedinica Armije Republike Bosne i Hercegovine, PR: broj 1797/95, od 12. 4. 1995. godine i zajedničkog Naređenja Ministarstva odbrane i Generalštaba Armije RBiH, str. pov. broj: 03-123-1/95, od 19. 4. 1995. godine.⁷⁶⁶ Navedenim dokumentom naređuje se formiranje rezervne Armije BiH na slobodnim teritorijama i svim opštinama pod kontrolom Armije BiH. Dalje, u dokumentu se navodi da je u popuni jedinica koje se formiraju na teritorijalnom principu potrebno angažovati vojne obveznike, dobrovoljce bez obzira na pol i godine starosti, mladiće 16–19 godina starosti, koji su uvedeni u vojnu evidenciju ili regrutovani a nisu upućeni na odsluženje vojnog roka. Srebrenica, kao teritorija pod kontrolom Armije BiH do 11. jula 1995. godine, sprovodila je politiku vojnog i političkog rukovodstva Muslimana. Na području Srebrenice bila je na snazi opšta mobilizacija koju je proglasio predsjednik ratnog Predsjedništva opštine Srebrenica Hajrudin Avdić. Avdić je naredbu donio na osnovu Naredbe Predsjedništva Republike BiH. U naredbi stoji da se ODMAH izvrši opšta mobilizacija svih sposobnih građana od 16 do 60 godina, radi uključivanja u jedinice teritorijalne odbrane, stanice javne bezbjednosti, jedinice civilne zaštite i na radnu obavezu. U naredbi se takođe navodi da građani sa sobom donesu lično naoružanje.⁷⁶⁷

Nakon ulaska srpskih snaga u enklavu 11. jula 1995. godine, stanovništvo Srebrenice se evakuise u dvije velike kolone. Jednu kolonu čini 28. divizija 2. korpusa Armije BiH, u čijem sastavu se nalaze aktivni pripadnici i pripadnici rezervnog sastava koji su se javili po naredbi

⁷⁶³ Skraćenica za 8. operativnu grupu.

⁷⁶⁴ Izjava Husa Salihovića, 5.

⁷⁶⁵ Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. Korpusa, Komanda Garnizona Tuzla, *Formiranje jedinica rezervne armije – Naređenje*, strogo pov. br. 07-1160-3, Tuzla 14.06.1995, Arhiv RCIRZ.

⁷⁶⁶ Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. Korpusa, Komanda garnizona Tuzla, *Formiranje jedinica rezervne armije – Naređenje*, strogo pov. br. 07-1160-3, Tuzla 14.06. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁷⁶⁷ Opština Srebrenica. *Naredba za opštu mobilizaciju u opštini Srebrenica*, ICTY 03572687, Arhiv RCIRZ.

Komade 28. divizije na mjesto okupljanja. Drugu kolonu čini civilno stanovništvo, kako je već rečeno, u kojoj su se nalazile žene, djeca, starci, kao i određeni broj muškog, vojno sposobnog stanovništva koji je zatražio zaštitu pripadnika UN. Relevantni izvori, prvenstveno dokumenti vojne i civilne bezbjednosti Republike BiH potvrđuju vojni status kolone. Na primjer, u dokumentu Vlade BiH od dana 28. 8. 1995. godine, sa oznakom „strogo povjerljivo“, dostavljenom Odjeljenju službe vojne bezbjednosti u Komandi 2. korpusa Armije BiH, zatim Službi državne bezbjednosti, Sektor Tuzla, te Generalštabu Armije BiH – Upravi bezbjednosti, navodi se sljedeće:

...prilikom formiranja kolone i kretanja nije utvrđivano brojno stanje kolone koja je krenula to veče, ali po nekim procjenama u koloni je bilo između 10.000 i 15.000 ljudi, među kojima je bilo oko 6.000 naoružanih boraca, ne računajući borce iz Žepe. U koloni nije bilo puno žena i djece. Moguće da je bilo desetak žena. Prilikom kretanja kolone, komandanti su dobili instrukcije, a među tim instrukcijama je, navodno, bilo i to da se mrtvi borci ostavljaju, a da se ranjenici moraju nositi.⁷⁶⁸

Ričard J. Batler (Richard J. Butler), ekspert Tužilaštva Haškog tribunala, u iskazu o vojnim događanjima u Srebrenici, navodi da je tokom večeri 10. jula 1995. godine glavnina jedinica muslimanske 28. pješadijske divizije napustila grad, krećući se prema sjeverozapadnom uglu enklave, kako bi se pripremili za probijanje prema Tuzli. Žene, djeca, stariji i iznemogli počeli su se kretati prema bazi UN u Srebrenici i Potočarima. Dalje, Ričard Batler navodi da izbjeglice koje su se kretale prema bazi UN u Potočarima ni u kom slučaju nisu predstavljale sve Muslimane koji su ostali u enklavi. Od večeri 10. jula 1995. godine, vojnici Armije BiH i muškarci Muslimani okupljali su se u području sela Šušnjari i Jaglići. Ovo područje, u sjeverozapadnom uglu srebreničke „zaštićene zone“, bilo je polazna tačka kroz minska polja VRS i najdirektniji put prema teritoriji pod kontrolom ARBiH blizu Tuzle. U zavisnosti od izvora informacija, od 10.000 do 15.000 ljudi formiralo je „mješovitu“ (vojnu i civilnu) kolonu koja je pokušala da pobjegne ovim putem.⁷⁶⁹ Iako je Batler govorio o mješovitoj vojnoj i civilnoj koloni, dokazi govore da je riječ o vojnoj koloni koja se postrojila po brigadama prije proboja, gdje su dobili jasna naređenja Komande 28. divizije 2. korpusa Armije BiH. Rezervni sastav bio je slabo naoružan, uglavnom ličnim vojnim naoružanjem, lovačkim puškama i ručnim bombama. Veliki broj učesnika u koloni nije imao uniforme, što je bio konstantan problem slabe opremljenosti 28. divizije 2. korpusa Armije BiH.

⁷⁶⁸ Armija BiH, 2. korpus, Odjeljenje službe vojne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, *Pad Srebrenice*, ICTY R 1100576, 28.08.1995, Arhiv RCIRZ, 6.

⁷⁶⁹ Richard J. Butler, *Expertise on Military Events in Srebrenica (Revised)*, Operation „Krivaja 95“ („Third Report“), [Ekspertiza o vojnim događajima u Srebrenici (revidirano), Operacija „Krivaja 95“ („Treći izvještaj“), Expert Report to the ICTY, November 1, 2002.

Izvještaj Generalnog sekretara u skladu sa rezolucijom Generalne skupštine 53/35 (*Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly Resolution 53/35*) govori o vojnoj prirodi kolone, borbama 28. divizije 2. korpusa Armije BiH sa srpskim snagama, pogibijama od nagaznih mina i samoubistvima, zarobljavanju. Navodimo paragraf iz izvještaja:

387. Sljedeći dan, mnogi od ovih muškaraca su počeli dolaziti na područje Tuzle, tražeći svoje porodice. **Bošnjačka vlast je preživjele razoružala** i transportovala u kolektivni smještaj u širem području Tuzle. Pripadnici UNPROFOR-a su bili u prilici da intervjuišu nekoliko njih i da to raportiraju rukovodstvu misije. **Muškarci koji su intervjuisani, procijenili su da je oko 3.000, od između 12 – 15.000 ljudi u koloni, ubijeno u borbi sa Vojskom Republike Srpske ili dok su prelazili preko mina, dok se neodređen broj predao Vojsci Republike Srpske.** Nisu znali da li su drugi i dalje živi ili su negdje zadržani (zatočeni?). Određen broj je počinio samoubistvo. Njihova gruba procjena je da je nestalo između 4.000 i 7.500 muškaraca i mladića iz kolone.⁷⁷⁰

Dokument koji potvrđuje vojnu prirodu kolone i borbe koje su se vodile tokom proboja jeste i depeša Stejt departmenta SAD od 18. jula 1995. godine. U depeši se navodi da je gradonačelnik Tuzle objavio da je nekih 6.000 Muslimana, uključujući 3.500 boraca, pobjeglo iz Srebrenice pješice. Kako se u depeši (*cable*) dalje navodi, oni su se borili tokom prelaska kroz teritoriju pod kontrolom Srba prije nego što su stigli u područje pod kontrolom Vlade BiH, jugoistočno od Tuzle. Oko 35.000 ljudi napustilo je Srebrenicu.⁷⁷¹

MKSJ dokument⁷⁷², interni memorandum, broj: LRT/ET/071-08 (0636-1547-0636-1556-BCST/prijevod), od 24. jula 2008. godine, koji je sačinila Eva Tabo (Ewa Tabeau), demograf, Tim za istrage o rukovodstvima / Odjeljenje za demografiju (LRT/DU). Predmet memoranduma naslovljen je „Podaci iz vojne dokumentacije Armije BiH koji se podudaraju sa spiskovima nestalih osoba iz Srebrenice koji je Tužilaštvo sačinilo 2005. godine”. Primalac ovog memoranduma je Piter Makloski (Peter McCloskey), viši zastupnik Tužilaštva, preko Patrika J. Trinora (Patrick J. Treanor), Tim za istrage o rukovodstvima. Rezultat analize, kako se navodi u dokumentu, citiramo: „**To znači da se ukrštanjem podataka iz dokumentacije ARBiH i podataka Tužilaštva dobija 5.371 podudarni slučaj.** To čini oko 70% slučajeva sa spiska Tužilaštva”⁷⁷³. **Navedena analiza potvrđuje da su 70.1% stradalih u probouju iz Srebrenice ka Tuzli bili pripadnici Armije BiH.** Dalje, u dokumentu Eva Tabo navodi da

⁷⁷⁰ United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, str. 84.

⁷⁷¹ CIA, *H/W Support Cable for European Brief OCPAS EUR 95/165 for 18 July 1995*.

⁷⁷² Interni memorandum koji je sačinila Eva Tabo (Ewa Tabeau) 24. jula 2008. godine, ICTY, LRT/ET/071-08 (0636-1547-0636-1556-BCST/prijevod).

⁷⁷³ Eva Tabo je ukrstila evidencije Armije BiH sa spiskom koje je Tužilaštvo sačinilo 2005. godine, na kome se nalazi 7.661 osoba, 2.

Odjeljenje za demografiju MKSJ procjenjuje da podaci u spiskovima Armije BiH nisu pouzdani, jer su sačinjeni *post mortem*, za potrebe ostvarivanja prava na penziju, i da je to motivisano finansijskim razlozima. Autor dokumenta, Eva Tabo, ne nudi argumente, niti dokaze neke od zvaničnih institucija BiH za ovu tvrdnju, već navodi da ta pretpostavka počiva na njenoj ličnoj prepisci sa prof. Smailom Čekićem⁷⁷⁴, Mirsadom Tokačem⁷⁷⁵ i ljudima iz nevladinih organizacija i sa prevodiocima. Pored toga, na kraju memoranduma dostavlja dokazni materijal koji je koristila u svojoj analizi, koji navodimo u cjelini:

- D000-0613-D000-0619: Dokumentacija ARBiH (Spisak ubijenih vojnika Armije BiH i drugog vojnog osoblja)
- D000-2372-D000-2372: Identifikovani prema podacima MKNO, ažurirano jula 2008. godine.
- 0501-6180-0501-6209, dokazni predmet br. P02413: Ekspertski izvještaj Brunborga i dr., 16. novembar 2005. godine.
- 0501-5985-0501-6177, dokazni predmet br. P02414: Nestali iz Srebrenice, spisak Tužilaštva iz 2005. godine.
- R089-6474-R089-6490, dokazni predmet br. P02416, Ekspertski izvještaj Brunborga i dr., 16. novembar 2005. godine.
- 0626-5765-0626-5781: Ekspertski izvještaj Tabo i Hetlanda, 11. januar 2008. godine.
- 0634-6600-0634-6607: Zahtjev za pomoć Tužilaštva MKSJ-a upućen Ministarstvu odbrane Federacije Bosne i Hercegovine.
- 360-4878-360-5022: Odgovor na 0634-6600-0634-6607 primljen od Federalnog ministarstva odbrane Federacije Bosne i Hercegovine.

Dokument Federalnog ministarstva odbrane Bosne i Hercegovine upućen šefu terenske kancelarije MKSJ u Sarajevu Janu Van Heku (Jan Van Hecke) 4. avgusta 2004. godine takođe potvrđuje tvrdnju da je kolona u proboju vojna formacija. U tom dokumentu, sa oznakom „Službena tajna – Strogo povjerljivo”, ministar Federalnog ministarstva odbrane Miroslav Nikolić dostavlja dokumentaciju na osnovu zahtjeva glavnog tužioca Džefrija Najsa (Geoffrey Nice), u kom on traži dokumentaciju za 142 pripadnika Armije BiH i drugih lica koja su smrtno stradali ili nestali poslije zauzimanja zone Srebrenica od strane snaga Vojske Republike Srpske. Dostavljeni su podaci za 135 od tražene dokumentacije za 142 osobe. U prilogu dokumenta nalazi se spisak 135 lica, te fotokopije uvjerenja o mjestu i vremenu stradanja za 135 lica. Od

⁷⁷⁴ Prof. dr Smail Čekić, redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

⁷⁷⁵ Direktor Istraživačko-dokumentacionog centra (IDC) iz Sarajeva.

135 potvrda, 132 sadrže eksplicitno podatak da je stradali bio pripadnik Armije BiH i da je poginuo na ZADATKU tokom proboja ka Tuzli.⁷⁷⁶

Od ukupnog broja prijavljenih osoba koje se nalaze spisku ICMP (7.692), prema dostupnim vojnim evidencijama (dijelu arhive) 28. divizije Armije BiH, kao i do sada analiziranoj građi, tokom istraživanja utvrdili smo da se 2.880 osoba nalazi u tim evidencijama kao pripadnici vojske.⁷⁷⁷

U tekstu koji slijedi navodimo izjave svjedoka iz kolone koji su preživjeli proboj. Tekst je podijeljen u dvije cjeline. U prvom dijelu se opisuje okupljanje 28. divizije za proboj sa jedne strane, i sa druge, formiranje kolone civila koji su se uputili u bazu UN u Potočarima. U drugom dijelu poglavlja navedene su neke izjave učesnika koji svjedoče o vojnoj prirodi kolone.

3.1. Okupljanje 28. divizije za proboj – izjave svjedoka

Izjava **Ilijaz Pilav**⁷⁷⁸, sin Edhema, rođen 13. 12. 1964 u Gladovićima, opština Srebrenica, po zanimanju doktor medicine. Dana 18. avgusta 1995. dao je izjavu operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla. Dr Pilav u izjavi objašnjava okolnosti pada Srebrenice i napuštanje stanovništva u dvije odvojene grupe. U prvoj grupi su civili (žene, djeca, starci, bolesni i vojno nesposobni) koji su se uputili u bazu UN u selu Potočari. Druga grupa je sačinjena od aktivnih pripadnika 28. divizije 2. korpusa Armije BiH, te drugih vojno sposobnih muškaraca, koji su u evidencijama Armije BiH raspoređeni u rezervni sastav nakon proglašenja Srebrenice zaštićenom zonom u aprilu 1993. godine. Dr Ilijaz Pilav opisuje ta dešavanja na sljedeći način:

Poslije toga ne sjećam se tačnog vremena znam da je bilo neposredno pred polazak lično sam zvao Sarajevo, ne znam šta mi je odgovoreno uglavnom ponovo nismo mogli dobiti predsjednika na vezu, tako da sam onom licu koje se javilo rekao da „ovog trenu napuštamo grad” na što je Osman Suljić dodao „masa ljudi kreće prema Tuzli”. Zanimljivo je da smo isto to veče **na tranzistoru, koga je imao neko u koloni na Radiu BiH čuli vijest da se velika kolona vojske i civila iz Srebrenice kreće prema Tuzli. Isti dan 11.07. kada je velika kolona uglavnom vojno sposobnih lica krenula prema šumi, žene i djeca su pošli u pravcu Potočara, odnosno u bazu UNPROFOR-a,**

⁷⁷⁶ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo odbrane, br. 06-01/6-4.4.-498-4/04, Sarajevo, 4. 8. 2004. godine, *Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, Case No. IT-02-54 [Tužilac protiv Slobodana Miloševića, br. predmeta IT-02-54], *Podaci o nestanku – smrti 142 pripadnika ARBiH i drugih lica*.

⁷⁷⁷ Vidi opširnije u odjeljku 5. Procjene gubitaka.

⁷⁷⁸ Izjava Ilijaza Pilava, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1514, ICTY 02966958, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, 2.

međutim to je tolika pometnja, panika, pucanje, nastala tako da se dobar dio vojno sposobnih ljudi vratio u grad i otišao takode prema UNPROFOR-u.⁷⁷⁹

Dalje, svjedok događaja, dr Ilijaz Pilav, nastavlja o okolnostima formiranja vojne formacije, navodeći lokacije, brojnost, naziv brigade, mjesta iz kojih su bili borci, borbeni plan, pravac kretanja vojne formacije, vrijeme pokreta borbenih jedinica:

Međutim kad smo došli do sela Slatina, sreli smo se Hakijom Meholjićem, načelnikom SJB⁷⁸⁰ u Srebrenici i **dijelom vojske iz 282. brigade i tu je iznenada kroz kolonu prošla vijest** ne znam od koga i kako, da je Žepa već pala tako da **smo** automatski promijenili plan krenuli put Tuzle. **Odatle sa tog mjesta krenulo je 10-12 hiljada ljudi prema selu Šušnjari, gdje su nam se pridružili borci iz Sućeske i Potočara. Iste večeri u jednoj kući u Šušnjarima napravljen je plan kretanja za Tuzlu, određena maršruta kretanja, raspored kretanj brigada,** U 1 sat poslije ponoći 12.07. čelo kolone je krenulo za Tuzlu.⁷⁸¹

Suada Salkić, kći Alije Alispahića (otac), rođena 6. septembra 1968. u Srebrenici, sa stalnim prebivalištem u Jošavi, opština Srebrenica. Suada Salkić dala je izjavu Službi državne bezbjednosti, Sektor Tuzla, dana 24. jula 1995. godine o okolnostima pada Srebrenice i boravku u bazi UN u Potočarima. U ovoj izjavi, Suada Salkić govori o okolnostima zauzimanja Srebrenice od strane Vojske Republike Srpske. Tom prilikom navodi da je na putu naišao nepoznati vojnik Armije BiH, kurir, i da je pozivao sve vojno sposobne i naoružane muškarce da ponesu naoružanje i da se kroz šumu upute na zbornu mjesto u pravu sela Lipa (put za Šušnjare), a civili u pravcu UN baze u selu Potočari. Navedena izjava jasno ukazuje na distinkciju pravca kretanja dvije kolone različitog statusa. Jedna su civili koji su se uputili u bazu UN u selu Potočari. Druga je vojna formacija koja uključuje sve vojno sposobne muškarce da se upute u pravcu sela Lipa, odnosno blizinu područja gdje je vršeno postrojavanje brigada u sastavu 28. divizije 2. korpusa Armije BiH. Sljedeći segment izjave potkrepljuje navedene tvrdnje:

Dana 11.07.1995. godine oko 17,00 sati dok su četnici⁷⁸² palili Bojnu i ulazili u Srebrenicu iz pravca Zelenog Jadra, meni nepoznat **vojnik - kurir je sa puta pozivao sve sposobne i naoružane muškarce da sa oružjem idu preko šuma u pravcu sela Lipe**, a žene i djeca da idu u pravcu Potočara u bazu UN-a.⁷⁸³

⁷⁷⁹ Izjava Ilijaza Pilava.

⁷⁸⁰ Šef policije u Srebrenici.

⁷⁸¹ Izjava Ilijaza Pilava..

⁷⁸² Pripadnik Jugoslovenske vojske u otadžbini, koja se borila tokom Drugog svjetskog rata. Muslimani su ga koristili kao pogrdan nadimak za Srbe tokom 1990-ih.

⁷⁸³ Izjava Suada Salkića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-68/95, ICTY 01007645, 24. 7. 1995, Arhiv RCIRZ.

Hasan Alić⁷⁸⁴, sin Hameda (otac) i Alije (majka), rođena Osmanović, rođen 24. oktobra 1969. godine u mjestu Rađenovići, opština Srebrenica. Hasan Alić je svjedok događaja, pripadnik 28. divizije 2. korpusa Armije BiH. U izjavi datoj operativcima Službe državne bezbjednosti, Sektor Tuzla, 9. oktobra 1995. godine, govori o kretanju civila, članova njegove porodice – majke, žene i tri kćerke u pravcu baze UN u Potočarima, dok se on, po komandi, uputio u svoju ratnu jedinicu. Slijedi segment njegove izjave:

Nakon ulaska četnika u grad Srebrenicu izvor sa suprugom Z umretom, kćerkama Mirnesom, Mirelom i Mersijom, kao i majkom Alijom, odlazi do punkta UN-a, gdje se rastaje sa njima, s obzirom da je dobio naredenje od komande da se odmah javi u jedinicu. Po dolasku u jedinicu odmah su krenuli ka Sućeski, a potom produžava sa svojom jedinicom u Buljin. U Buljinu je bilo dogovoreno da će se izvršiti postrojavanje svih vojno sposobnih muškaraca u cilju formiranja kolone za proboj prema slobodnoj teritoriji. Izvor nam je istakao da je istog dana oko 24,00 časa izvršeno postrojavanje po brigadama. Po izvršenom postrojavanju brigade izdata je naredba da brigada po brigada u kraćim razmacima nastavi sa kretanjem ka slobodnoj teritoriji.⁷⁸⁵

Hakija Husejinović⁷⁸⁶, sin Alije (otac) i Hasnije (majka), rođena Begić, rođen 17. 2. 1944. u Bućinovićima, Sućeska, opština Srebrenica, član ARBiH, Jedinica 6339 Srebrenica, 27. oktobra 1995. godine dao je izjavu Službi državne bezbjednosti R BiH, Sektor Tuzla. Svjedok događaja opisuje dešavanja nakon pada Srebrenice. U vezi sa okolnostima napuštanja Srebrenice, Hakija Husejinović govorio je o dvije kolone. U jednoj su žene i djeca koji su se uputili ka bazi UN u Potočarima, a druga, vojna kolona, postrojena je u selu Jaglići 12. jula 1995, odakle su se uputili u proboj u pravcu Tuzle. Svjedok događaja Hakija Husejinović navedena dešavanja opisuje na sljedeći način:

Dana 11.07.1995. godine nakon što su srpske agresorske jedinice napale na zaštićenu zonu UN-a Srebrenicu, **ja sam zajedno sa ostalim muškarcima iz mog sela Bućinovići krenuo u pravcu Buljima, sa namjerom da se probijemo do slobodne teritorije u pravcu Tuzle. U isto vrijeme su žene, djeca i iznemogli krenuli u bazu UN-a u Potočarima.**

Dana 12.07.1995. godine u ranim jutarnjim satima stigli smo u selo Jaglići gdje je po mojoj procjeni bilo oko 18.000 ljudi iz svih dijelova srebreničke opštine. **Do oko 12,00 sati trajalo je postrojavanje i formiranje kolona koje su se kretale u pravcu Buljima**

⁷⁸⁴ Izjava Hasana Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1753, ICTY 00371752, 9. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

- Alić Hasan, (ARBiH), sin Hameda, rođen 24. 10. 1969. godine u mjestu Rađenovići, MZ Osatica, opština Srebrenica, živio u mjestu Srebrenica. Lični VES: pješadija. Nišandžija na RBRO – 90 mm, u desetini RBRO – 90 mm, pratećeg voda, 4. LPČ, 282. IBLBR Srebrenica (Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Srebrenica, Spisak pripadnika, (01837702-01837761), Arhiv RCIRZ, 34).

⁷⁸⁵ Izjava Hasana Alića, 1.

⁷⁸⁶ Izjava Hakije Husejinovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-247/95, ICTY 00371781, 27. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, 1.

i dalje prema Konjević Polju. Ja sam se kretao među posljednjima. Negdje oko 3 sata poslije podne silazeći niz brdo Buljim saznali smo da smo izgubili kontakt sa čelom kolone zbog čega smo se zaustavili u šumi kraj nekog potoka.⁷⁸⁷

U vojnoj koloni 28. divizije 2. korpusa Armije BiH, prema izjavama svjedoka, bio je samo manji broj žena, koje se uglavnom nisu htjele razdvajati od svoje braće ili muškaraca.⁷⁸⁸ Jedan od primjera je **Zumra Hafizović**⁷⁸⁹, kći Šabana (otac) i Sabre (majka), rođena Muratović, rođena 30. 1. 1973. u Potočarima, opština Srebrenica. Svjedok događaja Zumra Hafizović govori o evakuaciji civila, tj. žena i djece u bazu UN u Potočarima, dok su se vojno sposobni muškarci uputili ka zbornom mjestu 28. divizije Armije BiH u selu Šušnjari/Jaglići. Zumra Hafizović, po vlastitoj izjavi koju je dala vojnim organima bezbjednosti Armije BiH, odbila je da se priključi koloni civila koja se kretala u pravcu UN baze, već je odlučila da ide u proboj sa vojskom, sa svojim bratom i rođakom, na mjesto okupljanja u selu Šušnjari:

Iz svog mjesta Potočari, odnosno iz svoje kuće krenula sam 11.07.1995. godine oko 17.00 sati. Prije nego što ću krenuti iz svoje kuće, oko 13.00 sati taj dan došao je moj zet Sulejman i moja sestra Ševala i pitali me da li ću i ja sa svojom porodicom bježati jer su oni svoje stvari već popakovali i bili su spremni za put. Ja sam počela plakati i rekla sam im da ja neću iz svoje kuće nikuda, ispratila sam zeta i sestru njihovoj kući i otišla kod tetke Hatidže te gledala nekakav film na televiziji do oko 14.30 sati. **Vratila sam se kući da bi oko 16.30 sati došao ef.Alija Jusić koji je stanovao u drugom dijelu kućekod mog amidže i rekao da vojno sposobni muškarci idu preko šume a žene i djeca da idu u kamp kod UNPROFOR-a u Potočarima. On nam je rekao da je bio u našoj komandi i da su mu rekli da će UNPROFOR organizovati konvoje za prevoz civilnog stanovništva za Kladanj. Ja sam odbila ići sa ženama i djeceom nego sam rekla da ću ići sa vojskom tj.sa svojim bratom, amidžicom Nihadom i sa njim. Odmah po završetku tog našeg razgovora na brzinu smo popakovali nešto malo hrane i odjeće i krenuli prema Šušnjarima na zbornom mjesto.**⁷⁹⁰

Dalje, svjedok događaja Zumra Hafizović opisuje dešavanja na putu ka Šušnjarima, mjestu koje je Komanda 28. divizije odredila kao zbornom mjesto prije početka proboja:

Idući ka Šušnjarima primijetila sam dosta naroda (žena, djece i starijih muškaraca) koji su išli u suprotnom smjeru, tj. prema kampu UNPROFOR-a. Usput me je jedna djevojčica po imenu Hava Germić pitala zašto i ja neidem ka kampu nego idem preko šume, na šta sam joj ja odgovorila da ja bez brata neidem nikuda. Za vrijeme našeg puta ka šumi, odnosno Šušnjarima i njihovog ka kampu četnici su nas granatirali minobacačima iz pravca Bratunca, ali ja neznam koja je to četnička jedinica bila niti kojoj je komandant. Kada smo došli u Šušnjare kod kuće Ademović Sidika, koji

⁷⁸⁷ Izjava Hakije Husejinovića, 1.

⁷⁸⁸ Analizom spiska nestalih lica ICMP iz 2009. godine utvrđeno je da je ukupno prijavljeno 7.692 nestalih osoba, od kojih su 65 žene ili 0,84%, u odnosu na ukupan broj nestalih na spisku ICMP. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁷⁸⁹ Izjava Zumre Hafizović, Zapisnik o uzimanju izjave, Republika Bosna i Hercegovina, Komanda 212. brdske brigade, br. 06-399-1/95, ICTY 02631623, 14. 8. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁷⁹⁰ Izjave Zumre Hafizović, 1.

je bio PK⁷⁹¹ za bezbjednost u 280. lbr. **Tu smo se postrojili po brigadama tako da sam ja bila u stroju 280. lbr. te smo nakon postrojavanja krenuli oko pola noći u koloni po dva ka Buljimu. Ispred nas je išla vojska a mi smo bili na začelju kolone.** Uglavnom smo se tako organizovali da je u koloni svako bio sa svojim bližnjim rođacima ili komšijama, da bi se mogli spašavati i ispomagati u toku probijanja ka Kladnju.⁷⁹²

Osman Halilović⁷⁹³ u izjavi datoj istražiteljima MKSJ 14. 15. i 16. avgusta 1995. godine govori o dvije kolone koje su se formirale nakon pada Srebrenice. Prema izjavi svjedoka događaja Osmana Halilovića, vojni obveznici su dobili naređenje da se upute na zbornu mjesto 28. divizije u selu Šušnjari. U drugoj koloni su bili civili koji su upućeni u Potočare, u bazu UN. Ta naredba, prema izjavi Halilovića, došla je iz komande u Srebrenici:

Dana 11. jula, kada je javljeno da je Srebrenica pala, bio sam u Sučeski. Ne znam odakle je došla ta informacija, ali ljudi su se uspaničili. **Svim vojnim obveznicima i drugima koji su mogli na nogama izaći iz sela naređeno je da idu u Šušnjare. Žene su trebale ići u Potočare. Mislim da je naređenje stiglo od zapovjedništva bosanske Vlade (BiH) u Srebrenici. Išli smo mi zajedno, mušjraci i žene, dok nismo stigli do sela Lehovići gdje smo se odvojili.**⁷⁹⁴

Dalje u izjavi, Osman Halilović opisuje kretanje ka Šušnjarima, daje procjenu brojnog stanja kolone, broj vojnika, procjenu naoružanja, zastupljenost starijih osoba, maloljetnika i žena.⁷⁹⁵ Halilović navodi sljedeće:

Muškarci su nastavili hodati prema Šušnjarima. U Šušnjare su došli i ljudi iz drugih sela. Odlučeno je će se svi ljudi kretati u koloni, s obzirom da smo sumnjali da su šume minirane. Procjenjuje se da se tamo okupilo oko 15 000 muškaraca s područja Srebrenice. **Mislim da je ova procjena napravljena na temelju već postojećih pokazatelja o broju muškaraca na tom području. Za 13 000 muškaraca se znalo da su u dobi vojnih obaveznika, dok su preostale 2 000 bili stariji muškarci i dječaci.**⁷⁹⁶ Za ovaj podatak od 15 000 muškaraca čuo sam od opštinskih vlasti, ali ne vjerujem da je itko brojao ljude prije našeg odlaska. Razgovarao sam s nekim mjesnim vojnim vođama iz drugih sela i oni su mi rekli da nitko nije ostao u selima. Izbrojao sam 57 muškaraca iz mog sela (Sučeska). **Oko 1/3 kolone bila je naoružana puškama. Bili su to uglavnom ljudi na čelu kolone.**

Kolona je morala preći oko 70 kilometara prije da bi stigla do slobodne teritorije. Počeo sam hodati iz Šušnjara oko 01:30 sati 12. jula. Oni na čelu kolone počeli su hodati još

⁷⁹¹ Pomoćnik komandanta.

⁷⁹² Izjava Zumre Hafizović, 3.

⁷⁹³ Statement of Osman Halilović given to the ICTY investigators on August 14, 15, and 16, 1995 [Izjava Osmana Halilovića data istražiteljima MKSJ 14. 15. i 16. avgusta 1995. godine], ICTY 00818527, Arhiv RCIRZ, 2.

⁷⁹⁴ Statement of Osman Halilović 2.

⁷⁹⁵ Statement of Osman Halilović, 2.

⁷⁹⁶ Analizom ICMP spiska nestalih lica iz 2009. godine utvrđeno je da je ukupno prijavljeno 7.692 nestalih osoba, od kojih 80 mlađe od 16 godina, što iznosi 1,04% u odnosu na ukupan broj nestalih. Utvrđeno je da je 701 osoba starijih od 60 godina ili 9,11%, u odnosu na ukupan broj nestalih. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

prije toga. Ja sam bio u prednjem dijelu srednjeg dijela kolone. Kolona je bila duga oko 10 kilometara. **U koloni je bio manji broj mladih žena, uglavnom neudatih. Mislim da su te mlade žene ostale uz svoje momke.** Na mapi sam otprilike označio položaj staze koju smo utrli prolazeći kroz šumu.⁷⁹⁷

Enver Avdić⁷⁹⁸, sin Sada (otac) i Hamide Halilović (majka), rođen je 7. 7. 1977. godine u Gladovićima, opština Srebrenica, gdje je stalno i stanovao. Enver Avdić 27. oktobra 1995. godine dao je izjavu operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla. Enver Hamdić je vojnik koji je zarobljen tokom proboja od strane srpskih snaga, gdje je sa grupom ostalih ratnih zarobljenika sproveden u kamp Batković, opština Bijeljina. Svjedok događaja Enver Avdić govori o razdvajanju civila koji su se uputili u Potočare u bazu UN i vojno sposobnih muškaraca koji su se po naredbi Štaba 28. divizije Armije BiH uputili na zbornu mjesto na području Buljima (Šušnjari, Jaglič). Avdić u izjavi navodi postrojavanje brigada 28. divizije Armije BiH, daje procjenu brojnog stanja. Takođe, navodi da su u koloni, kao pripadnici 282. brigade, bili njegov otac Avdić Sado i brat Avdić Hamdija, koje je tada posljednji put vidio. Enver Avdić u izjavi navodi između ostalog sljedeće:

Na početku informativnog razgovora izvor nam je istakao da ga je pad Srebrenice od strane četnika dana 11.07.1995. godine zatekao u Vidikovcu kod Srebrenice s a porodicom, tačnije sa ocem Sadom, majkom Hamidom, djedom Nazifom,enom Fetijom, sestrom Sadetom i bratom Hamdijom. Na Vidikovcu se **Enver, njegov otac Sado**⁷⁹⁹ **i brat Hamdi rastaju od porodice i nastavljaju put prema Joglici**⁸⁰⁰ **i Buljimu, dok ostali članovi porodice odlaze u bazu Umprofora u Potočare.** Dolaskom izvora, Sade⁸⁰¹ i Hamdije⁸⁰² u Buljin, negdje oko 03 časa dana 12.7.1995. godine, kako izvor ističe, izvršeno je **postrojavanje pripadnika A.R.Bi po brigadama. Na postrojavanju u Buljimu kako nam je Enver istakao bilo je oko 15.000 vojnika i civila.**⁸⁰³ **Nakon izvršenog postrojavanja izdata je naredba o pokretu. Tom**

⁷⁹⁷ Statement of Osman Halilović, 2.

⁷⁹⁸ Izjava Envera Avdića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br 14-1852, ICTY 00371746, 27. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, 1.

⁷⁹⁹ Avdić Sado, sin Nazifa, rođ. 1953. godine, nestao 20. 7. 1995, Pobođe. Vrlo vjerovatno je da je Sado nadimak od Sadik, pošto se u bazama nestalih osoba vodi pod oba imena.

⁸⁰⁰ Jaglič, jedno od mjesta okupljanja 28. divizije Armije BiH.

⁸⁰¹ Avdić Sadik, (ARBiH), sin Nazifa, rođen 2. 12. 1953. godine u mjestu Gladovići, MZ Osatica, opština Srebrenica, živio u mjestu Vidikovac, MZ Gostilj, opština Srebrenica. Lični VES: pješadija. Pripadnik rezervne čete, 282. IBLBR Srebrenica (Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Srebrenica, Spisak pripadnika, (01837702-01837761), Arhiv RCIRZ, 60).

⁸⁰² Avdić Hamdija, sin Sadika, rođen 1975, nestao 12. 7. 1995. Kravica, prema evidencijama ICMP. U bazi Instituta za nestale BiH, ime oca Avdić Hamdije se vodi kao Avdić Sado. (Brunborg et al., *The 2009 Integrated Report*).

⁸⁰³ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jaglič radi proboja ka Tuzli.

prilikom prva je krenula 285. brigada a zatim 282. u kojoj se nalazio njegov otac Sado i brat Hamdija za čiju sudbinu od tada ništa nezna.⁸⁰⁴

Mevlid Alić⁸⁰⁵, sin Abida (otac) i Smije (majka), rođen 28. 9. 1961. u selu Poljak, opština Srebrenica, u izjavi koju je dao pripadnicima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, 6. oktobra 1995. godine, govori o okolnostima nakon pada Srebrenice. Mevlid Alić navodi da su se nakon pada Srebrenice formirale dvije kolone. U jednoj su bili civili (žene, djeca, starci) koji su se uputili u bazu UN u Potočarima, dok su u drugoj vojno sposobni muškarci. Svjedok događaja govori o razdvajanju sa svojom ženom i djecom, te o svom priključivanju, sa grupom drugih muškaraca, 282. brigadi na području sela Šušnjari. Slijedi segment njegove izjave:

Na početku razgovora izvor nam je istakao da ga je pad Srebrenic od strane četnika, dana 11.7.1995. godine zatekao sa porodicom u stanu u Srebrenici, odakle potom čuvši za ulazak četnika u grad sa suprug Timom, kćerkama, Almom, Mersom i sinom Elkerinom odlazi prema D. Potočarima. **Na putu ka Potočarima rastaje se od porodice i sa grupom muškaraca odlazi prema Sušnjarima, gdje se pridružuje pripadnicima 282.brigade sa kojom nastavlja dalji put ka Konjević Polju.**⁸⁰⁶

Sead Karamujić, ime oca Vejsilo, u izjavi datoj organima vojne bezbjednosti Armije BiH 6. avgusta 1995. godine, navodi da je bio borac izviđačko-diverzionog voda 280. istočnobosanske lake brigade 28. divizije.⁸⁰⁷ Takođe, Sead Karamujić u svojoj izjavi govori o civilima koji su stizali u Potočare u bazu UN, dok je vojska dobila naređenje da se povuče u pravcu sela Jaglić i Buljim. Zatim, govori o svom zaduženju tokom proboja, te o brojnom stanju kolone tokom proboja ka Tuzli:

Nismo znali ništa da su četnici ušli u Srebrenicu dok narod nije počeo pristizati u Potočare prema k-di UNPROFOR-a. Tek kasnije smo saznali da je naređeno povlačenje svih jedinica prema Jagličima i Buljimu odakle će se vršiti proboj prema Slobodnoj teritoriji 2.k .

Dana 11. 7. 1995. godine krenuli smo preko Buljima u proboj. Dobio sam određeni zadatak a to je lična pratnja Naserovog⁸⁰⁸ oca i majke Džeme i Fate . Dobio sam taj zadatak zato što poznajem taj teren jer sam sam prolazio više puta do Nezuka . Naređenje sam dobio od k-danta 280.br Mandžić Ibrahima i k-dira voda Munira.

⁸⁰⁴ Izjava Envera Avdića, 1.

⁸⁰⁵ Izjava Mevlida Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br 14-1737, ICTY 00371771, 6. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁸⁰⁶ Izjava Mevlida Alića, 1.

⁸⁰⁷ Sead Karamujić se vodi u evidenciji 28. divizije Armije BiH kao njen pripadnik: Karamujić Sead, (ARBiH), sin Vejsila, rođen 4. 12. 1962. godine u mjestu Bratunac, živio u mjestu Joševa, MZ Gostilj, opština Srebrenica. U ARBiH dužio KAL. Radio-ometač u desetini za PEB (protivelektronsku borbu), 280. IBLBR Potočari, rotiran na dužnost nišandžije u mješovitoj desetini DIV-a 280. IBLBR Potočari, pionir u 2. desetini, 2. voda DIČ, 280. IBLBR Potočari (Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Potočari, Spisak pripadnika, 6, 9, 12).

⁸⁰⁸ Naser Orić, komandant 28. divizije Armije BiH, koji nije bio u enklavi za vrijeme pada Srebrenice.

Pošto sam imao taj zadatak sa još par boraca **nisam bio u situaciji pratiti ostala zbivanja i događaje oko kolone koja se probijala prema Nezuku. Bilo je negdje oko 12,000 do 13,000 boraca i civila**⁸⁰⁹ **u koloni koja se probijala .** Kolona je mogla biti duga oko 7 do 8 km, možda i više .

Po rasporedu kada smo krenuli za Buljim, na čelu je išla 284. br . Najviše žrtava je bilo drugi dan proboja prilikom prelaska asvalta u Konjević Polju .⁸¹⁰

Behadija Krdžić⁸¹¹, učesnik u proboju ka Tuzli, dao je izjavu pripadnicima vojne bezbjednosti Armije BiH 18. avgusta 1995, u kojoj se navodi njegova pripadnost Armiji Bosne i Hercegovine.⁸¹² Slijedi segment izjave:

Sačinjen dana 18.08.1995. godine, a nakon obavljenog IR-a sa KRDŽIĆ BEHADIJOM sin Alije, rođen 02.08.1963. godine u s. Osmaće, opština Srebrenica, R BiH,....., **pripadnik A RBiH, na službi u 282. brigadi, 28. d. KoV.**⁸¹³

Dalje u izjavi, Behadija Krdžić opisuje sam pad Srebrenice, evakuaciju stanovništva i odlazak vojno sposobnog stanovništva na dogovorenu lokaciju radi proboja ka Tuzli:

Dana 06.07.1995. godine četnici su počeli napadati Srebrenicu iz pravca Zelenog Jadra. U tim napadima koristili su svo raspoloživo naoružanje osim avijacije. Prije napada na nekoliko dana iz pravca Bajne Bašte primijećena je kolona autobusa i kamiona koji su dovozili iz Srbije vojsku. Četnicima je na Ljubisavićima pružen otpor ali su 07.07.1995. godine ušli u Ljubisaviće. Dana 10.07.1995. godine četnici su preko Pusmulića i Kazana ušli u grad odnosno dio grada. UNPROFOR nije preduzimao ništa u cilju zaštite civilnog stanovništva, nego se povlačio u pravcu centra grada i Potočara, a jedan dio UNPROFOR-a se sa tehnikom i naoružanjem predao četnicima. Tehniku koju su oveli od UNPROFOR-a četnici su kasnije koristili u zauzimanju grada. **Civilno stanovništvo se povlačilo u centar grada kod UNPROFOR-a, a drugi dio prema Potočarima, takode prema bazi UNPROFOR-a, smatrajući da će sa njihove strane biti zaštićeni. UNPROFOR ništa nije poduzimao u smislu zaštite civilnog stanovništva nego je čak dozvolio agresorskim vojnicima ulazak u bazu. Vojska i jedan dio civilnog stanovništva**⁸¹⁴ **koji se nisu smjeli pouzdati u zaštitu UNPROFOR-a povukli su se u Sućesku gdje je odlučeno da se preko brda Buljim krene ka slobodnoj teritoriji.**

⁸⁰⁹ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jaglić radi proboja ka Tuzli.

⁸¹⁰ Izjava Seada Karamujića data organima vojne bezbjednosti 2. korpusa Armije BiH, ICTY 02631678, 6. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, 1.

⁸¹¹ Izjava Behadija Krdžić, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, br. str. pov. 06-101-160/95-17, ICTY 00371774, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁸¹² Krdžić Behadija, (ARBiH), sin Alije, rođen 2. 8. 1963. godine u mjestu Osmaće, MZ Brežani, opština Srebrenica, živio u mjestu Srebrenica. Lični čin: desetar. Lični VES: pješadija. Pomoćnik nišandžije u mitraljeskoj desetini, pratećeg voda, 2. LPČ, 282. IBLBR Srebrenica (Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Srebrenica, *Spisak pripadnika* (01837702-01837761), 23).

⁸¹³ Izjava Behadija Krdžić, 1.

⁸¹⁴ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jaglić radi proboja ka Tuzli.

Kolona se kretala dalje u pravcu s.Kamenice, a odatle u pravcu sela Konjević Polje.⁸¹⁵

Izjava **Hasmira Mehanovića**⁸¹⁶, sin Nazifa i Adile (majka), rođena Paraganlić, rođen 24. 1. 1979. u selu Sulice, opština Srebrenica, učesnika u proboju ka Tuzli, pripadnik 28. divizije Armije BiH, potvrđuje formiranje dvije kolone nakon pada Srebrenice. U jednoj koloni su civili koji su se uputili u bazu UN u Potočare, a druga, vojna kolona, uputila se po naredbi Komande 28. divizije u pravcu Buljima (Jaglič, Šušnjari). Slijedi dio izjave:

Na početku informativnog razgovora izvor nam je istakao da ga je pad Srebrenice od strane četnika, dana 11.07.1995. godine zatekao u selu Sulice, opština Srebrenica, odaklen potom čuvši za ulazak četnika u grad, napušta selo Sulice sa svojim poznanicima Đanić Mersadom sin Latifa, 1980. godište iz Peći, Kadrić Midhadom sin Fikreta 1978. godište iz Bukovika i izvjesnim Dahmom starosne dobi oko 30. godina, rodnom iz Peći, odlazi sa vojskom u proboj ka slobodnoj teritoriji Tuzla. **Prije polaska sa vojskom izvor ističe da se rastaje od oca Nazifa i majke Adile, koji su sa ostalim mještanima krenuli u pravcu Donji Potočara. Izvor nam je istakao da su njih četvorica sa vojskom stigli u Buljin⁸¹⁷ u noćnim satima, gdje su ostali do ujutru. Međutim, 12.07.1995. godine, odmah je otpočelo granatiranje po pridošlom civilnom stanovništvu⁸¹⁸ i pripadnicima Armije R.BiH, koji su se u tom momentu zatekli u Buljinu.⁸¹⁹**

Komandir 1. voda Mudžahedinske čete, koja je dejstvovala u sastavu 283. brigade 28. divizije Armije BiH, **Bego Muminović**⁸²⁰ (sin Ćamila), rođen 20. 6. 1954. u Kamenici, opština Zvornik, svjedoči o okolnostima neposredno prije pada Srebrenice, stanju tokom i nakon pada Srebrenice. Svjedok događaja Bego Muminović dao je izjavu operativcu Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, dana 22. jula 1995. Imajući u vidu da je Srebrenica u skladu sa Rezolucijom Savjeta bezbjednosti UN 819 proglašena demilitarizovanom zonom, izjava Bege Muminovića potvrđuje da zaštićena zona Srebrenice nije bila demilitarizovana i da su u

⁸¹⁵ Izjava Behadija Krdžić. 2.

⁸¹⁶ Izjava Hasmira Mehanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1738, 9. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁸¹⁷ Buljim.

⁸¹⁸ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornom mjesto na području sela Šušnjari i Jaglič radi proboja ka Tuzli.

⁸¹⁹ Izjava Hasmira Mehanovića, 1.

⁸²⁰ Izjava Bega Muminovića, komandir 1. voda čete mudžahedina 283. manevarske brigade, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-65/95, ICTY 01008151, 22. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, 1

- Bego Muminović je bio pripadnik OS RBiH od aprila 1992. godine, a tokom proboja ka Tuzli, bio je angažovan u sastavu 28. divizije Armije BiH kao komandir 1. voda Čete mudžahedina, koja je bila u sastavu 283. manevarske brigade.

njoj bile aktivne vojne formacije, kojima je i sam pripadao. Svjedok govori o borbama sa Vojskom Republike Srpske nakon što su srpske snage pokrenule vojnu akciju „Krivaja-95” početkom jula 1995. godine. Tokom tih borbi, 28. divizija imala je značajne gubitke u ljudstvu, o čemu govori u izjavi:

Nakon artiljerijske pripreme naše položaje napale su mehanizovane jedinice (nečitljivo: prekriženo) agresorske vojske tako da sam samo u jednom trenutku vidio 10 tenkova i dosta transportera i praga⁸²¹. Nakon njih nastupile su pješadijske jedinice a sa naših položaja u pravcu Zelenog Jadra vidio sam grupu od oko 500 agresorskih vojnika koji su išli iza tenkova. Pripadnici UN sa navedenog punkta su se predali tako da su pojedini dijelovi jedinica armije RBiH morale povući prema Ljubisavićima, Zelenom Jadru i Slapovićima. Moja jedinica je ostala na Jovinom Brdu iznad Podravanja odsječena od ostalih jedinica. Na tom položaju koji se (nečitljivo) 5 km ispred naših linija ostali smo oko 24 sata. Usljed žestokih agresorskih napada na kotu Jovino Brdo Bećirović Ramiz komandant divizije izdao je naredbu za povlačenje. **braneći položaje na navedenoj koti imali smo dosta gubitaka u živoj sili tako da je samo iz moje čete poginulo 7 boraca**, pored zadatka da se povučemo prema Srebrenici jedinica je dobila zadatak da svojim aktivnim djelovanjem usporava napredovanje agresora u cilju omogućavanja izvlačenja (ručno dopisano) civila iz Srebrenice. Kompletna moja jedinica uspjela se izvući prema Kovačici iznad Slapovića, međutim, uslijedili su novi agresorski napadi tako da smo se nakon 5-6 sati morali povući prema Bajramovićima. Uspjeli smo redove konsolidovati i pružiti otpor agresoru koji je napadao iz pravca Slapovića, Zelenog Jadra i Kovačice, naše položaje na Bajramovićima pored artiljerijske pripreme napadali su tenkovima i pješadijom. U naredna 24 sata uspjeli smo odbraniti navedene položaje **ali smo imali 42 poginula borca**. I braneći položaje na Bajramovićima jedinica je došla u totalno okruženje tako da je od strane Đanovića Hazima izdata naredba da se pokušamo probiti prema Bojnoj koja se nalazi iznad samog središta grada Srebrenice. Prilikom tog povlačenja česte su bile borbe prsa u prsa a ulaskom u gradsko područje uslijedile su i vodile ulične borbe. Sukobi na Bojnoj bili su jedni od najkrvavijih jer su se naše jedinice u samom gradu sudarile sa agresorskim vojnicima koji su sa južne strane iz pravca Petrića već bile ušle u grad.⁸²²

Komandir 1. voda Mudžahedinske čete 283. brigade 28. divizije Armije BiH Bego Muminović u svojoj izjavi opisuje stanje dezorganizacije koje je vladalo u redovima Muslimana nakon što su srpske snage zauzele Srebrenicu. Posebno naglašava u kojoj mjeri su bile neorganizovane civilne vlasti, koje su se, umjesto da se budu sa civilnim stanovništvom, pomiješale sa pripadnicima Armije BiH, od kojih su neki zajedno sa vojskom stigli na teritoriju pod kontrolom Armije BiH:

Takođe nije mi poznato dali se iko od zvaničnih civilnih vlasti obratio narodu Srebrenice sa bilo kakvim konkretnim uputama šta da se u datom momentu radi. Međutim, poznato mi je da su oficiri UN obećavali narodu Srebrenice da će ih oni uzeti pod svoju zaštitu te im obezbijediti evakuaciju željenim pravcima. **Koliko je civilna vlast u tim trenucima bila neorganizovana govori i činjenica da su se njeni predstavnici**

⁸²¹ Praga - čehoslovački samohodni protivavionski top razvijen krajem 1950-ih.

⁸²² Izjava Bega Muminovića, 3.

umjesto sa narodom umiješali sa pripadnicima armije RBiH a neki od njih zajedno sa nama uspjeli doći do slobodnih teritorija.⁸²³

Posebno značajan segment izjave komandira voda Mudžahedinske čete **Bega Muminovića** odnosi se na postrojavanje na području sela Jagličić, sa namjerom proboja ka teritoriji pod kontrolom Muslimana. Svjedok događaja govori o lancu komandovanja i specifičnim zaduženjima borbenih jedinica tokom proboja:

Dana 12.7.1995. god. u Jagličićima se okupilo oko 15.000 vojnika i civila⁸²⁴ **sa namjerom proboja prema slobodnim teritorijama u pravcu Tuzle. Nad tom formacijom glavnu komandu je preuzeo Bećirović Ramiz uz saglasnost svih komandanata brigada i komadanta samostalnog bataljona. Prije početka proboja sve jedinice su dobile zadatak da u svoj sastav prime pristigle civile tako da je među nama borcima bilo i djece**⁸²⁵ **i staraca koji su nam pomagali.** Takođe sve jedinice su dobile konkretne zadatke i obaveze prilikom probijanja. Moja jedinica – četa „Mudžahedin” iz sastava manevarske brigade zajedno sa inženjercima dobila je zadatak da prva krene u proboj....⁸²⁶

Kolona je krenula u proboj sa mjesta okupljanja na području Jalića i Šušnjara. Kada su stigli do sela Kamenica, koje se nalazi oko 10 kilometara od polaznog mjesta okupljanja, starješine vojnih jedinica izvršile su ponovno postrojavanje svojih jedinica, nakon čega je slijedio minobacački napad od strane srpskih snaga. Tom prilikom zabilježeni su veliki gubici u ljudstvu 28. divizije Armije BiH:

U Kamenici u jednoj velikoj šumi sakupili smo se svi u cilju prebrojavanja i usmjeravanja na daljnji pravac proboja. **Komandanti jedinice su prestrojavali i svoje jedinice i davali naredne zadatke ali uglavnom su bili isti kao i oni koji su davani u Jagličićima.** Neznam na koji način su agresorski vojnici saznali da smo se svi koncentrisali u navedenoj šumi ali je nedugo zatim započelo žestoko granatiranje iz svih pravaca. Prema mojoj procjeni **prilikom tog napada poginulo je oko 300 boraca i civila....**⁸²⁷

Halid Alić⁸²⁸, preživjeli vojnik u probou, u izjavi datoj 17. oktobra 1995. godine operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, govori o vojnoj prirodi kolone.

⁸²³ Izjava Bega Muminovića, 2.

⁸²⁴ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jagličić radi proboja ka Tuzli.

⁸²⁵ Analizom ICMP spiska nestalih lica iz 2009. godine utvrđeno je da je ukupno prijavljeno 7.692 nestalih osoba, od kojih 80 mlađe od 16 godina, što iznosi 1,04% u odnosu na ukupan broj nestalih. Utvrđeno je da je 701 osoba starijih od 60 godina ili 9,11%, u odnosu na ukupan broj nestalih. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁸²⁶ Izjava Bega Muminovića, 3.

⁸²⁷ Izjava Bega Muminovića, 3–4.

⁸²⁸ Izjava Halida Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1765, ICTY R1100644, 17. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

Halid Alić je bio pripadnik 28. divizije 2. korpusa Armije BiH, u čijoj se evidenciji nalazi.⁸²⁹ On u izjavi potvrđuje ranije tvrdnje da su svi vojno sposobni muškarci mobilisani od strane vojnog rukovodstva Srebrenice. Vojne vlasti su sprečavale samovoljni odlazak pripadnika vojske i nisu dale da vojno sposobni muškarci napuste Srebrenicu. Prema izjavi Halida Alića, kolona je bila organizovana vojna formacija, sa rukovodstvom, brigadama, lancem komandovanja. U prilog tvrdnji, navodimo segmente izjave preživjelog Halida Alića, koju je dao operativcima Službe državne bezbjednosti BiH, Sektor Tuzla:

Na početku razgovora izvor nam je istakao da ga je pad Srebrenice od strane četnika na dan 11.7.1995. godine zatekao u gradu Srebrenica, odakle potom čuvši za ulazak četnika napušta stan sa suprugom Rabijom, kćerkama Narelom, Dinelom i sinom Hamedom, odlazi do punkta UN-a, koji se nalazio u neposrednoj blizini Pošte. Dolaskom do punkta UN-a sa porodicom, tu zatiče predsjednika opštine Osmana Suljića, komandanta 281. brigade **Zulfu Tursunovića sa vojnom policijom, koji su bili postavljeni radi zabrane izlaska vojno sposobnim muškarcima i vojnicima**, vraćajući iste pred komandu u centar grada, pod izgovorom da sačekaju dalje naređenje.⁸³⁰

U tekstu izjave koja slijedi, svjedok događaja Halid Alić navodi da su dobili poruku od glasnika da se svi vojno sposobni muškarci starosti od 15 do 60 godina jave u komandu 28. divizije ARBiH:

Izvor nas je informisao da je u gradu ostao do 22 časa, kada se odlučuje da potraži suprugu i djecu, koji su otišli u pravcu Fabrike konfekcije. Dolaskom u Fabriku konfekcije pronalazi suprugu i djecu, sa kojima ostaje cijelu noć. **Dana 12.7.1995. godine oko 9,00 časova, dolazi kurir i obavještava da svi vojno sposobni muškarci od 15-60 godina, vrata se pred komandu**, gdje se rastaje od porodice i dolazi pred komandu koja se nalazila u Kutleća rijeci. Po dolasku u Kutleća rijeku, kraće vrijeme se zadržavaju, a potom odlaze u pravcu Buljina na jednu livadu. **Po okupljanju vojno sposobnih muškaraca i pripadnika A R.BiH, izvršena je smotra po brigadama. Po izvorovoj procjeni na postrojavanju je bilo oko 15,000 ljudi**, među kojima je zapazio izvjestan broj mlađih žena i djevojaka.⁸³²

Svjedok događaja Halid Alić u probodu dalje navodi ponovno postrojavanje borbenih formacija u mjestu Buljim 13. jula 1995:

U Buljinu na livadi ostaju cijeli dan i noć, **čekajući dalja naređenja više komande. Međutim kako izvor ističe na dan 13.7.1995. godine oko 03 časa poslije ponoći**

⁸²⁹ Alić Halid, (ARBiH), sin Mehmeda, rođen 2. 1. 1967. godine u mjestu Rađenovići, MZ Osatica, opština Srebrenica, živio u mjestu Srebrenica. Lični čin: razvodnik. Lični VES: SAA. Strijelac protivav. u desetini raketa S – 2M, LARV PVO, 282. IBLBR Srebrenica (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, (01837702-01837761), Arhiv RCIRZ, 49).

⁸³⁰ Izjava Halida Alića, 1.

⁸³¹ Navedeni događaj se desio 11. jula 1995. ne 12. jula 1995. godine.

⁸³² Izjava Halida Alića, 1.

⁸³³ Navedeni događaj se desio 12. jula 1995. ne 13. jula 1995. godine.

ponovo se vrši postrojavanje po brigadama, a zatim se izdaje naređenje za pokret i proboj ka slobodnoj teritoriji.

Izvor nam je nadalje istakao da je njegova 282. brigada iz Buljina krenula tek oko 13,00 časova, u pravcu ka slobodne teritorije.⁸³⁴

Isad Mujanović⁸³⁵, sin Avdulaha i majke Mejre, r. Ajamović, rođen 4. 4. 1972. u Samarima, SO⁸³⁶ Zvornik, po nacionalnosti Musliman, pripadnik ARBiH od 8. 4. 1992, raspoređen u 284. bbr. Srebrenica. Isad Mujanović u izjavi govori o okolnostima nakon pada Srebrenice, pridruživanju svojoj brigadi, te postrojavanju brigada 28. divizije Armije BiH u mjestu Jaglić. Isad Mujanović navodi sljedeće:

Supruga i dijete su mi evakuisani prije samog pada Srebrenice i ne znam gdje se trenutno nalaze. **Po padu Srebrenice ja sam se priključio svojoj brigadi koja je bila postrojena na Jagliću zajedno sa ostalim brigadama, a to je po mojoj procjeni bilo oko 15000 ljudi.** Do dolaska na odredište nije bilo veće pometnje jer su četnici radili na čišćenju terena te se nisu bili umiješali među nas. Međutim kada smo u kolonama krenuli prema slobodnoj teritoriji odmah je nastao haos jer su se i **četnici umiješali među ljudstvo te su tom prilikom pojedine ubijali, pojedine klali**⁸³⁷, a ja sam usput vidio tri zaklane osobe koje nisam poznao, dok sam od saputnika saznao da ih je bilo mnogo više.⁸³⁸

Nakon pada Srebrenice, na osnovu naredbe Komande 28. divizije 2. korpusa Armije BiH, vojska se uputila na mjesto okupljanja na području Šušnjara i Jaglića. Nakon formalne demilitarizacije Srebrenice, koja na osnovu brojnih izvora⁸³⁹ nikada nije realizovana u praksi, pošto je u aktivnom sastavu ostalo preko 6.000 vojnika. Pored aktivnog sastava, 28. divizija 2. korpusa Armije BiH nakon demilitarizacije imala je i rezervni sastav koji se aktivirao prema potrebama, kako je već ranije navedeno. Upravo je rezervni sastav aktiviran nakon dešavanja u

⁸³⁴ Izjava Halida Alića, 1.

⁸³⁵ Izjava Isada Mujanovića data organu bezbjednosti 14. septembra 1995. godine, ICTY 02631965, Arhiv RCIRZ.

⁸³⁶ Odnosi se na opštinu Zvornik.

⁸³⁷ Nisu nađeni dokazi da su srpske snage dejstvovalе pješadijom na području od Šušnjara, Jaglića do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Srpske snage dejstvovalе su artiljerijskom usmjerenom vatrom sa lokacije Rogač i sa putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje, Sandići, Kravica u pravcu kretanja kolone. Usljed izloženosti jakoj artiljerijskoj vatri, došlo je do pometnje, panike, halucinacija, samoubistava i međusobnih obračuna između pripadnika 28. divizije Armije BiH.

⁸³⁸ Izjava Isada Mujanovića, , str. 1.

⁸³⁹ Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. Korpusa, Komanda garnizona Tuzla, *Formiranje jedinica rezervne armije – Naređenje*, strogo pov. br. 07-1160-3, Tuzla 14.06.1995; Republika Bosna i Hercegovina, Štab oružanih snaga Srebrenice, *Dostava podataka o pregledu formacijskog ustrojstva OS Srebrenica u proteklom periodu*, br. 664/93, 19.09.1993; AR BiH, *Monografija*, ICTY Y0312626,13; Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine Ministarstvo odbrane – Sekretarijat odbrane Tuzla, Odjeljenje u općini Srebrenica, *Izveštaj po naredbi*, str. pov. broj: Sekretarijat odbrane Tuzla 11.6-164/95 od 06.04.1995. godine, str.pov. broj:03-102-3/95 Srebrenica, 01.06.1995.; Izjava Husa Halilovića, Arhiv RCIRZ.

Srebrenici u julu 1995. godine. Tom prilikom im je naređeno da se pripadnici rezervnog sastava 28. divizije Armije BiH jave na zbornu mjesto kako bi učestvovali u proboju ka Tuzli. Jedan od primjera je **Ismet Handžić**⁸⁴⁰, pripadnik Armije BiH od 1992. godine, a nakon toga je po proglašenju Srebrenice i Žepe zaštićenim zonama od strane Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija, u aprilu 1993. godine, raspoređen u rezervni sastav. Ova činjenica je od suštinskog značaja za razumijevanje prirode kolone, njenog sastava sa aspekta pripadnika vojske i civila. U koloni se nalazio veliki broj pripadnika rezervnog sastava 28. divizije 2. korpusa Armije BiH koji su se javili na dužnost po naredbi komande 28. divizije. Dio izjave **Ismeta Handžića** koju je dao organima vojne bezbjednosti Armije Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa u Tuzli, 24. 9. 1995. potkrepljuje navedenu tvrdnju:

Ismet Handžić, sin Juse i majke Abide, djevojačko Jakubović, rođen 27.07.1960. godine u Osmaćama, opština Srebrenica, gdje je bio i nastanjen do aprila 1993. godine, kada je sa ostalim stanovništvom protjeran u Srebrenicu, a zatim u dijelu Srebrenice zv. Crni Guber do 11.07.1995. godine kada je protjeran prema slobodnoj teritoriji, po nacionalnosti Bošnjak-Musliman, islamske vjeroispovijesti, **državljanin R BiH pripadnik Armije R BiH od aprila 1992. godine, na službi u četi TO iz Osmaća do aprila 1993. godine a zatim u sastavu 282. brigade u Srebrenici (rezervno ljudstvo koje je angažovano po potrebi).**⁸⁴¹

Nakon toga, Ismet Handžić navodi kako se sa drugim pripadnicima Armije i vojno sposobnim muškarcima uputio u pravcu Buljima, na mjesto okupljanja 28. divizije Armije BiH:

Prilikom okupacije Srebrenice ja sam 11.07.1995. godine, sa ostalim pripadnicima Armije i vojno sposobnog stanovništva, otišao na **mjesto zv. Buljim odakle smo krenuli ujutro 12.07.1995.g.** u koloni od oko 15.000 ljudi među kojim je bilo dosta žena i djece.⁸⁴²

Analizom spiska nestalih lica ICMP iz 2009. godine utvrđeno je da je ukupno prijavljeno 7.692 nestalih osoba, od kojih su 65 žene ili 0,84%, u odnosu na ukupan broj nestalih na spisku ICMP i 80 osoba mlađa od 16 godina, što iznosi 1,04% u odnosu na ukupan broj nestalih.⁸⁴³ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, javili su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jaglić radi proboja ka Tuzli. U prilog toj tvrdnji, vidi sliku koju je sačinio Wade Goddard, *Rojters*, 17. jula 1995. u Tuzli. Na slici se nalazi

⁸⁴⁰ Izjava Ismeta Handžić, Armija republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631847, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁸⁴¹ Izjava Ismeta Handžić, 1.

⁸⁴² Izjava Ismeta Handžića, 1.

⁸⁴³ ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*.

četrnaestogodišnji dječak sa automatskom puškom AK-47, koji sjedi pored izbjegličkog kampa nakon učešća u proboju sa ostalim vojnicima 28. divizije 2. korpusa Armije BiH.

U vezi sa dešavanjima nakon pada Srebrenice i probojem, u izjavama preživjelih pripadnika 28. divizije dominira termin građani umjesto vojnici, na taj način se minimizira, odnosno zanemaruje njihov vojni status, što je svakako bitna činjenica u istraživanju okolnosti nakon pada Srebrenice. Takođe, to je značajna činjenica za razumijevanje šta se zaista desilo u Srebrenici i na putu ka Tuzli nakon 11. jula 1995. Za primjer navodimo izjavu **Nazifa Osmanovića**⁸⁴⁴, sin Nurifa, rođen 25. aprila 1946. godine u Pribidolu, opština Srebrenica, koju je dao operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, 20. decembra 1995. Nazif Osmanović govori o 15.000 građana koji su se okupili na području mjesta Šušnjari, starosti 15–65 godina, koji su se postrojavali po brigadama i kretali u proboj:

⁸⁴⁴ Izjava Nazifa Osmanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-1/95, ICTY 01008158, 20. 12. 1995, Arhiv RCIRZ.

Dana 11.07.1995. godine poslije pada Srebrenice oko 15,20 sati sa grupom građana pošao sam prema Šušnjarima, opština Srebrenica. Dolaskom na Šušnjare saopšteno nam je da idemo na Buljim gdje sam zatekao oko 10.000 građana. Broj okupljenih se stalno povećavao tako da je **do 20,00 sati bilo oko 15.000 građana**. Građani su bili starosti od 15-65 godina. Pored vojno sposobnih muškaraca bio je i jedan manji broj djevojaka. Pošto su se na zbornom mjestu nalazili predstavnici vojnih i civilnih vlasti, očekivali smo od predsjednika opštine Suljić Osmana i komandanta 28. divizije Ramiza Bećirovića da nam se obrate i daju smjernice o našem daljem kretanju, međutim niko nam se nije obratio. **Ujutro 12.07.1995. godine oko 03 sata postrojene su brigade i krenule su prema Tuzli. Međutim, oko 5000 građana ostalo je i dalje na Buljimu i nisu krenuli sa brigadama**. U jutarnjim satima saznao sam od građana da su u toku noći između 11.07. - 12.07.1995. godine otišli prema Tuzli predstavnici civilnih i vojnih vlasti, sa ljekarima i sudijama. Oko 13,00 sati **istog dana grupi od 5000 građana pridružio se komandant brigade Golić i rekao nam da podemo prema Tuzli, a on će napustiti Buljim kada prođe poslednji vojnik**.⁸⁴⁵

Huso Salihović, sin Šemsa (otac) i Rahime, djevojačko prezime Alić (majka), rođen 8. avgusta 1963. godine u mjestu Moćevići, opština Srebrenica, 20. avgusta 1995. godine dao je izjavu organima vojne bezbjednosti Armije BiH. Bio je pripadnik Armije RBiH od 18. aprila 1992. godine. Nakon toga je bio pripadnik 9. muslimanske brigade. Svojstvo pripadnika Armije BiH Salihović navodi u izjavi sa tačnim nazivom vojne jedinice. Na osnovu toga, utvrđen je njegov status kao pripadnika Armije BiH. Salihović kao vojnik u borbenoj formaciji i neposredni učesnik događaja opisuje dešavanja neposredno pred pad i nakon pada Srebrenice i tokom proboja ka Tuzli. Huso Salihović detaljno opisuje pravac kretanja civila u bazu UN u selu Potočari, te pravac kretanja pripadnika vojske na zorno mjesto u selu Šušnjari u čemu je i on, po vlastitoj izjavi, učestvovao. Nakon toga, vojnik Salihović daje procjenu brojnog stanja borbene formacije, detaljan opis postrojavanja borbenih formacija. Salihović govori o strukturi ljudstva u koloni, o naoružanim i nenaoružanim pripadnicima vojske, te o civilima za koje kaže da su vojno sposobni muškarci. Vojna formacija nije u potpunosti bila naoružana. U prilogu slijedi segment njegove izjave:

Sutradan, 11.07.1995. godine oko 11,00 sati četnici su se počeli spuštati u grad. Ja sam sa jednom grupom od 20 ljudi bio u centru grada do 12,00 sati i odatle smo išli prema izlazu grada i lijevo skrenuli preko Kutlića za Sućesku, a narod se kretao prema Potočarima.

Prije Sućeske smo čuli da je zorno mjesto na šušnjarima i tamo smo stigli oko 23,00-24,00 sata. **Tu su se skupili svi borci i svi sposobni civili**, a po mojoj procjeni oko 12-15,000. Ja sam sa Ahmom Tihićem tu tražio Ibrana i Hameda Efendića i neko nam je rekao da nisu smjeli da krenu i da su se predali UNPROFOR-u. **Tu je bilo postrojavanje vojske po brigadama** i odatle smo krenuli pred zoru, obzirom da je moja grupa bila među zadnjim u koloni. Koliko je meni poznato, k-dantima jedinica su date neke instrukcije i raspored kretanja. Znam da je na polasku rečeno da se poginuli ostavljaju a

⁸⁴⁵Izjava Nazifa Osmanovića, 1.

da se ranjeni moraju nositi. Neposredno ispred četničkih linija na Buljimu, stvorena je velika gužva jer nam je rečeno da je tu minirano i dugo se čekalo da se uđe u kolonu jer se išlo jedan po jedan. Idući preko Buljima, negdje iza mojih leđa udaljeno oko 500 m čuo sam detonacije. Kasnije sam čuo da je to bila četnička zasjeda, a četnici su pucali iz zolja i RB-a na kolonu. Kolona se zaustavila negdje na izlazu iz Buljima i ulasku u Kamenicu, i tu se koncentrisala velika grupa ljudi koji su čekali noć da bi se po noći prešao asfalt iza Konjević Polja. **Prije na sat i po nego što će mrak brigade su se počele postrojavati i tu je nastala gužva. Tu se propušta veći dio vojske sa naoružanjem, a pretežno ostaje vojska bez naoružanja i civili.**⁸⁴⁶ Rečeno nam da je da oni idu da obezbijede slobodan prolaz preko asfalta na Kaldrmici.⁸⁴⁷

Nuriz Selimović⁸⁴⁸, ime oca Abid, referent za ONP komande 284. IBLB, 28. d. KoV, čin: poručnik, dana 26. jula 1995. godine, dao je izjavu organima vojne bezbjednosti Armije BiH u vezi sa dešavanjima nakon pada Srebrenice. Poručnik Nuriz Selimović u izjavi navodi detalje o pripremama 28. divizije 2. korpusa Armije BiH za proboj ka Tuzli. Takođe, navodi dešavanja tokom proboja. Navodimo segmente izjave koji neosporno potvrđuju vojni status kolone koja se probijala iz pravca Srebrenice prema Tuzli:

K-danti 284., 281. i 283. br su se sastali u rejonu Viogor sa ostalim PK, donijeli su nekakvu odluku za proboj.

Krenuli smo prema BULJIMU u prve večernje sate gdje je bilo sjedište i skup svih ostalih brigade i jedinica.

Tu smo se skupili i čekali dalje naređenje.

K-da 28. d KOV sa k-dantima brigade bila je u Šušnjarima u kući SIDIKA gdje smo se oko 10,30 sati sastali, te pozvali mene na razgovor oko proboja. Kada sam došao RAMIZ k-dant 28. d KOV me je pitao: Kuda je najkraći i najpovoljniji put za prelazak svih boraca kao i veliki broj civila? Rekao mi je da uzmem sebi ljude, da proverem iz svih jedinica po mojoj ličnoj zamisli, koliko mi treba naprijed za izviđače. Izabrao sam 8 momaka diverzanata 284. br i 1 momka iz 283. br, koji mi je pomogao u putu jer je već jedan put dolazio u Tuzlu, te sam uzeo veći broj iz ostalih jedinica veličine jedne čete koja je brojala 76 ljudi.⁸⁴⁹

... Načelnik štaba, k-dant RAMIZ BEĆIROVIĆ mi je rekao da ne idem ja prije njih da prelazim asfalt i da dalje ne mogu nastaviti put od umora.⁸⁵⁰

... Po prelasku Jadra počelo je već veliko komešanje vojske te i gubljenje kontrole nad vojskom.

⁸⁴⁶ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornom mjestu na području sela Šušnjari i Jaglič radi proboja ka Tuzli.

⁸⁴⁷ Izjava Husa Salihovića, 10.

⁸⁴⁸ Izjava Nuriza Selimovića data organu vojne bezbjednosti Armije BiH, ICTY 02631686, 26. 7. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁸⁴⁹ Izjava Nuriza Selimovića, 2.

⁸⁵⁰ Izjava Nuriza Selimovića, 3.

Pojedini članovi k-de 28. d KOV nisu više poštovali red i discipline koju smo dogovorili na početku.⁸⁵¹

...pokušao sam zajedno sa k-dantom 284. br i sa Ekremom zv. Eko iz k-de 28. d KOV koji je bio obavještajac da dokažem ljudima da obezbjeđenje mora ostati na asfaltu radi bezbjednosti ostalih ljudi u koloni.⁸⁵²

Ismet Handžić⁸⁵³, sin Jusufa (otac) i Abide, djevojačko prezime Jakubović (majka), rođen 27. 7. 1960. u mjestu Osmaće, opština Srebrenica, pripadnik 28. divizije Armije BiH. Ismet Handžić u izjavi koju je dao 24. septembra 1995. godine organima vojne bezbjednosti Komande 2. korpusa Armije Bosne i Hercegovine navodi okolnosti okupljanja 28. divizije i govori o pripremama za proboj nakon pada Srebrenice. On navodi sljedeće:

Prilikom okupacije Srebrenice ja sam 11.07.1995. godine, sa ostalim pripadnicima Armije i vojno sposobnog stanovništva, otišao na mjesto zv. Buljim odakle smo krenuli ujutro 12.07.1995. g. u koloni od oko 15.000 ljudi među kojim je bilo dosta žena i djece.⁸⁵⁴ Kolona je bila duga oko 11 km jer smo se kretali u koloni po dvoje.⁸⁵⁵

Mirzet Smajić, sin Huseina i majke Aseme, djevojačko Klančević, rođen 10. 1. 1974. u Tokoljacima, opština Srebrenica, pripadnik Armije RBiH od aprila 1992. godine, u sastavu jedinice stacionirane u Tokoljcima, bez čina, na dužnosti strijelca, nakon pada Tokoljaca i prelaska u Srebrenicu u sastavu 282. brigade, II bataljon, II četa, na dužnosti strijelca.⁸⁵⁶ Mirzet Smajić bio je učesnik u proboju. U izjavi koju je dao organima vojne bezbjednosti – Armija Republike Bosne i Hercegovine, komandant 2. korpusa, u Tuzli, 24. septembra 1995. godine, svjedoči o situaciji nakon pada Srebrenice. Tom prilikom, svjedok Mirzet Smajić govori o okupljanju vojnih obveznika i drugih vojno sposobnih muškaraca u području Buljima, u skladu sa naredbama vojnih i civilnih vlasti u Srebrenici:

Dana 10.07.1995. godine na naredbu vojnih i civilnih vlasti u Srebrenici, vojni obveznici i ostalo vojno sposobno stanovništvo se okupilo na mjestu zv. Buljim, te je donesena

⁸⁵¹ Izjava Nuriza Selimovića, 3.

⁸⁵² Izjava Nuriza Selimovića, 4.

⁸⁵³ Izjava Ismeta Handžića, 2.

⁸⁵⁴ Analizom ICMP spiska nestalih lica iz 2009. godine utvrđeno je da je ukupno prijavljeno 7.692 nestalih osoba, od kojih 80 mlađe od 16 godina, što iznosi 1,04% u odnosu na ukupan broj nestalih. Utvrđeno je da je 701 osoba starijih od 60 godina ili 9,11%, u odnosu na ukupan broj nestalih. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁸⁵⁵ Izjava Ismeta Handžića, 1.

⁸⁵⁶ Izjava Mirzeta Smajića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuza, str. pov. br. SP. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631851, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ.

odluka da se pokušamo probiti prema Kalesiji. **U koloni u kojoj sam ja bio bilo je između 2 - 3.000 ljudi od kojih je bilo vojnika i civila**^{857 858}.

Refik Hamidović⁸⁵⁹, zamjenik komandira izviđačko-diverzantskog voda 28. samostalnog brdskog bataljona, 28. divizija KoV, u izjavi od 6. avgusta 1995. godine govori o pravcu kretanja pripadnika vojske nakon pada Srebrenice. Zatim, Refik Hamidović govori o okupljanju 28. divizije 2. korpusa Armije BiH u mjestu Jagličići, o podjeli naoružanja onima koji nisu bili naoružani, te o pokretu borbenih jedinica. U prilogu slijedi dio izjave:

Sutradan 11. 7. 1995. godine, bio sam u bolnici negdje oko 15,00 sahata. Četnici su ponovo udarili jakim snagama i probili novoformirane linije. Kamioni za ranjenike su došli pred bolnicu da evakušu ranjenike UNPROFORU. Ušao sam bio u kamion sa tim svim ranjenicima, međutim nije bilo vozača. U tom momentu došao mi je k-dir voda sa ostalim momcima i zvao me je da idem sa njima, da ne idem sa ranjenicima. Pristao sam i izašao iz kamiona. **Krenuli smo u pravcu prema Lipi gdje je bilo zborni mjesto 28. S bb. Tu je došao k-dant koji se je nakon 1 sahata povukao iz Srebrenice, misli na a.r Ejuba Golića. Prije toga otišao je u UNPROFOR i pokupio je naoružanje pješadijsko koje je bilo predato UNPROFOR-u. Nakon prevoženja naoružanja podijelio ga je borcima koji nisu imali naoružanja. Odatle smo krenuli prema mjestu Jagličićima. Na Jagličiće je trebalo stići do 22,00 sahata. Međutim mi nismo stigli. Stigli smo u zoru negdje oko 5,00 sahata. Svi borci su bili već otišli. Tu nas je zatekla zora. Četnici su nas primjetili i počeli su sa granatiranjem. Mi nismo imali drugog izbora, morali smo da krenemo. Prvu četničku liniju prošli smo bez problema. U dubini četničke teritorije, u dubini 1,km napravili su zasjedu. Bio sam prošao prije....**⁸⁶⁰

Izjava **Vejiza Šabića**⁸⁶¹, komandanta 284. istočnobosanske lake brigade, data istražiteljima MKSJ 8. i 9. aprila i 16. maja 2002. godine, značajan je dokument koji dokazuje da je kolona bila vojna formacija. Komandant Šabić u izjavi govori o okolnostima pada Srebrenice i poruci kurira iz komande 28. divizije 2. korpusa ARBiH da se vojska treba okupiti u mjestu Šušnjari. Komandant Vejiz Šabić u izjavi navodi sljedeće:

10-11. Jul 1995.

U tom trenutku sam znao da će Srebrenica pasti i da moramo da potražimo rješenje za sebe. U tom trenutku sa mnom je bio Zulfo Tursunović, komandant 281. lake pješadijske brigade. Hakija Meholjić, komandant MUP-a u Srebrenici /kao u originalu/. **Pristupio**

⁸⁵⁷ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zborni mjesto na području sela Šušnjari i Jagličić radi proboja ka Tuzli.

⁸⁵⁸ Izjava Mirzeta Smajića, 5.

⁸⁵⁹ Izjava Refika Hamidovića, zamjenik komandira izviđačko – diverzantskog voda 28. samostalnog brdskog bataljona 28. divizije KoV, ICTY 02631670, 6. 8. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁸⁶⁰ Izjava Refika Hamidovića, 1.

⁸⁶¹ Statement of Vejiz Šabić Commandant of the 284th East Bosnian Light Brigade, given to the ICTY Investigators on April 8 and 9, and May 16, 2002, [Izjava Vejiza Šabića, komandir 284. istočnobosanske lake brigade, data istražiteljima Haškog tribunala 8. i 9. aprila i 16. maja 2002. godine], ICTY 02199363, Arhiv RCIRZ.

nam je kurir i rekao nam da je Srebrenica pala i da treba da se pomjerimo prema Šušnjari. Kurir mi je rekao da mu je to naredeno iz štaba divizije.⁸⁶²

Komandant Vejiz Šabić govori o okupljanju u mjestu Šušnjari, te o sastanku komandanata brigade 28. divizije, te o planu pokreta jedinica u vezi sa probojem:

U Šušnjare smo stigli između 17:00 i 18:00 sati i tamo zatekli velik broj civila⁸⁶³ i vojske. Budući da su ljudi već bili tu, rečeno nam je da neki komandanti čekaju u jednoj kući. Otišli smo do te kuće i tamo zatekli Ibru Dudića, Amira Kulagića, Ibrahima Mandžića i neke opštinske vođe. Sastanak je održan u kući Sidika Ademovića, pomoćnika komandanta za bezbjednost u 280. brigadi. On je prisustvovao sastanku. Bećirović je pokušao da uspostavi vezu s Tuzlom. Tada smo odlučili da nam je jedino preostalo da krenemo pješke prema Tuzli. Odlučeno je da krenemo oko ponoći, u noći s 11. na 12. juli. Budući da su gotovo svi pripadnici moje jedinice bili s područja Sandića, Konjević-Polja, Cerske, Kamenice i drugih mjesta prema Tuzli, pretpostavljali smo da mi najbolje poznajemo to područje, tako da sam ja bio zadužen da vodim kolonu prema Tuzli. Tokom sastanka stigao je Ejup Golić, komandant Nezavisnog bataljona iz sastava 28. divizije. Doznao sam takođe da je s nama tada bio i Tursunović.⁸⁶⁴

Dalje, komandant Vejiz Šabić u izjavi istražiteljima MKSJ govori o pokretu svoje jedinice u pravcu Tuzle preko teritorije pod kontrolom Srba. Navodi brojno stanje svoje jedinice i borbeni raspored i zadatke:

12. jul 1995

Oko 00:30 sati 12. jula krenuo sam sa svojom jedinicom prema slobodnoj teritoriji. Objasnio sam svojoj jedinici za šta smo zaduženi. U sastavu moje jedinice bilo je oko 3.000 ljudi,⁸⁶⁵ pa smo se zbog veličine podijelili u nekoliko manjih jedinica. Svom načelniku štaba, Ejupu Dediću, izdao sam naredenje, tako da je on bio zadužen za vezu među tim različitim jedinicama. Ja sam sam preuzeo jedinicu za izviđanje, otkrivanje i proboje kroz neprijateljske linije. Imao sam izviđačku jedinicu od oko 15 ljudi koji su hodali nekoliko stotina metara ispred jedinice. Nekada su bili i mnogo dalje od jedinice, udaljeni po nekoliko kilometara. **U trenutku kad smo napustili Šušnjare bilo nas je oko 150. Sastavili smo svoju jedinicu od najboljih vojnika iz raznih jedinica.**⁸⁶⁶

⁸⁶² Statement of Vejiz Šabić, 3.

⁸⁶³ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jaglić radi proboja ka Tuzli.

⁸⁶⁴ Statement of Vejiz Šabić, 4.

⁸⁶⁵ Komandant Šabić navodi u izjavi da je njegova 284. istočnobosanska laka brigada brojala 3.000 boraca. Treba imati u vidu da je 28. diviziju ARBiH sačinjavalo ukupno 5 lakih pješadijskih brigada: 280, 281, 282, 283, 284, 285. brigada. Ako uzmemo u obzir činjenicu da je u koloni bilo prisutno oko 12.500 ljudi, sa velikom vjerovatnoćom možemo pretpostaviti da su velika većina ljudi iz kolone bili pripadnici aktivnog ili rezervnog sastava ARBiH.

⁸⁶⁶ Statement of Vejiz Šabić, 4.

Svjedok događaja, učesnik u proboju, komandant Vejiz Šabić nastavlja u svojoj izjavi da iznosi okolnosti vojne operacije i dilemu da li se vratiti po ljude koji su ostali odsječeni od kolone ili nastaviti dalje u pravcu Tuzle. Pod artiljerijskom paljbom od strane srpskih snaga, odlučili su da se ne vraćaju već da krenu dalje. U dijelu izjave, Šabić opisuje opremljenost svoje jedinice uniformama. Tu navodi da je samo manji broj vojnika imao uniforme a da većina nije bila u uniformama. Navodi da je samo oko 30 ljudi imalo uniforme, što je minimalan broj u odnosu na 3.000 pod njegovom direktnom komandom. Ta činjenica ukazuje na to da su u koloni bili pripadnici 28. divizije 2. korpusa Armije BiH u civilnim odijelima, i da nije bila riječ o civilima već o vojnicima. Naredni dio izjave potkrpljuje ove navode:

13. jul 1995

Zakazan je sastanak s Bećirovićem i svim komandantima. Očekivali smo da Ibro Dudić⁸⁶⁷ ubrzo stigne i pokušali da između svih glasina ustanovimo šta je istina. Morali smo da donesemo odluku o tome da li da se vratimo i pomognemo ljudima koji su bili odsječeni i ostali iza nas ili da nastavimo pješaćiti prema Tuzli. Sve smo uzeli u obzir koliko god smo mogli, nismo, naime, bili ni obučeni ni psihološki spremni za tu vrstu operacije. Predložio sam da me neko zamijeni kako bih se mogao vratiti i pomoći ljudima koji su ostali iza nas. Baš u to vrijeme sam obaviješten da je dio konvoja koji je odsječen uspio da pređe s Dudićem i išli su prema nama. Kasnije se pokazalo da to nije istina. Između 15:00 i 16:00 sati Srbi su počeli da granatiraju planinu Udrč s područja Liješnja, tako da smo nabrzinu donijeli odluku da nastavimo pješaćiti prema Tuzli i ja sam sa svojom jedinicom vodio kolonu. **Dio vojnika u mojoj jedinici je nosio uniforme. Ja sam je isto nosio, ali većina ljudi nije. Samo je 30 pripadnika moje jedinice bilo uniformisano.**⁸⁶⁸

Dana Ristanović⁸⁶⁹, kći Božidara i Nade Filipović, rođena 27. 10. 1963. godine u Ljuboviji, opština Ljubovija, u R. Srbiji, bila je zaposlena u SJB Srebrenici, kao administrativni tehničar. Dana Ristanović bila je učesnik u koloni tokom proboja ka Tuzli sa pripadnicima 28. divizije 2. korpusa Armije BiH. Naime, u izjavi datoj operativcima Službe državne bezbjednosti R BiH, Sektor Tuzla, 14. septembra 1995. godine, navodi detalje postrojavanja brigada 28. divizije 2. korpusa Armije BiH u mjestu Sućeska:

11.7.1995. godine izvor je ispred benzinske pumpe u Srebrenici sa Dedić Mehmedalijom, Dudić Zijom, Krdžić Habazom i Krdžić Benjaminom krenuo u koloni sa pripadnicima Armije R BiH prema Sućesci i Kotliča rijeci. Svog nevjenčanog supruga Atifa je srela u Sućesci gdje je postrojio svoju 282. brigadu. Tu su se još nalazile 283.,

⁸⁶⁷ Jedan od komandanata (Ibro Dudić), koji je ostao iza dijela kolone Vejiza Šabića u momentu teškog artiljerijskog napada, nikada se nije pojavio sa svojom vojskom. Ibro Dudić, sin Huseina, rođen 27. 8. 1969. godine u Srebrenici, prijavljen da je nestao na lokaciji Konjević Polja 14. 7. 1995. godine. Lice se nalazi na spisku nestalih ICMP i MO Potočari.

⁸⁶⁸ Izjava Vejiza Šabića, 6.

⁸⁶⁹ Izjava Dane Ristanović, Službena zabilješka o obavljenom informativnom razgovoru, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1597, ICTY R1100612, 14. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, 5-6.

280. brigada, te brdski bataljon pod komandom Ejuba Golića, sanitetske ekipe sa doktorima i predstavnici civilne vlasti. Brigade su sve postrojene, s tim da je odlučeno da 282. i brdski bataljon budu na začelju kolone.⁸⁷⁰

Dana Ristanović, kao učesnik u koloni, navodi i druge detalje koji se odnose na pripadnost vojnoj formaciji ljudi koji su poginuli tokom proboja. Svjedok događaja navodi slučaj komandira vojne policije Mirze, koji je poginuo u probou:

S obzirom da je optuživan od operativnog radnika SDB Srbije da je falsifikovao lične karte za Naserove⁸⁷¹ potrebe, izvor nam je pojasnio te okolnosti. Naime, 5.4.1992. godine Naser Orić se obratio izvoru sa zahtjevom da falsifikuje 4 lične karte koje glase na srpska imena, tj. za Amira Salihovića zv. Arkan, Smaju Mandžića, **izvj. Mirzu koji je bio k-dir vojne policije - poginuo pri probou** i njega.⁸⁷²

Mehmedović (Adil) Fadil⁸⁷³, rođen 2. 5. 1975. u Slatini, opština Srebrenica, po vlastitoj izjavi, datoj organima vojne bezbjednosti Armije BiH, stupio u Armiju BiH 1. 1. 1993. godine⁸⁷⁴, svjedoči o dešavanjima nakon pada Srebrenice i postrojavanju brigada 28. divizije 2. korpusa Armije BiH u Šušnjarima:

Bilo mi je teško kasama dobili izvještaj da napustimo naše selo tu smo se iskupili i održali sastanak kako da krenemo prema svom narodu u Tuzli. **Došli smo u selo šušnjari tu smo našli sve ostale Brigade sa područja srebrenice Tu smo se rasporedili ikrenuli prema** Tuzli kad smo došli u Pobude u selu Kamenice tu smo imali malo odmora.⁸⁷⁵

3.2. Učesnici u koloni / izjave svjedoka

Izjava **Jašarević Hameda**⁸⁷⁶, sin Mehmedalije, majke Sejde, djevojački Omerović, rođen 6. januara 1977. u Pobudu, koju je dao pripadnicima MUP-a Republike Srpske, Centar javne bezbjednosti Bijeljina, Policijska stanica Bratunac, govori o okolnostima nakon pada. Kolona koja se kretala u pravcu Tuzle bila je u najvećoj mjeri sačinjena od vojno sposobnih muškaraca, od kojih su mnogi bili naoružani vatrenim oružjem. Tu tvrdnju potkrepljuje izjava Jašarević Hameda, koji se sa grupom vojnika uputio ka Žepi nakon što je došao u područje

⁸⁷⁰ Izjava Dane Ristanović, 5–6

⁸⁷¹ Naser Orić, komandant 28. divizije 2. korpusa Armije BiH.

⁸⁷² Izjava Dane Ristanović. 3.

⁸⁷³ Izjava Mehmedović Fadila, Armija BiH, Komanda 281. IBLB, Organ bezbjednosti, br. 06/06-2, ICTY 07034962, 30. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, 1.

⁸⁷⁴ Mehmedović Fadil, (Armija BiH), sin Adila, rođen 2. 5. 1975. godine u mjestu Slatina, MZ Sućeska, opština Srebrenica, živio u mjestu Slatina. U ARBiH dužio M-48. Strijelac u 1. desetini, 2. voda, 1. LPČ, 281. IBLBR Sućeska (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, Arhiv RCIRZ, 15).

⁸⁷⁵ Izjava Mehmedović Fadila, 1.

⁸⁷⁶ Izjava Jašarević Hameda, Republika Srpska, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Centar javne bezbjednosti Bijeljina, Policijska stanica Bratunac, br. 12-1-7/02-230-49403, 27. 8. 2003, Arhiv RCIRZ.

mjesta Kravica, gdje su vođene borbe. Jašarević u svojoj izjavi opisuje borbeni sastav grupa i naoružanje koje su posjedovali. Svjedok događaja, između ostaloga, izjavljuje sljedeće:

Meni više nije poznato kud je ta naša velika grupa koja je ostala na Mratincima I Buljimu dalje otišla a mogu da napomenem da je u toj velikoj grupi bilo muškaraca raznih starosti dok žena i djece nije bilo a **radilo se o muškarcima starosne dobi od 15 pa do 60 godina od kojih su mnogi bili naoružani vatrenim oružjem**. Takođe sam primjetio da se u pravcu Kravice upućuju tj. spuštaju uglavnom muškarci koji su bili bez oružja dok naoružani u većini se nisu htjeli predati. U mjestu Krainovići susreo sam svog nastavnika Siričić Muhidina a **sa njim je bio I još jedan njegov kolega koji je bio naoružan automatskom puškom a nama se pridružila grupa oko 120 većinom naoružanih muškaraca** koje sam ja jer sam poznao put I odveo ih do moje kuće na Gaj u Pobuđu, gdje je kompletnu našu grupu preuzeo moj komšija Hurem Salkić koji nas je odveo u Žepu. **U Žepi sam proveo 8 dana na borbenoj liniji** gdje je poginuo moj rođak Osmo Jašarević koji nije ukopan već je ostao na tom položaju. Isti taj dan nama je na liniju došao komandir Neđad te nas obavjestio da naša linija pada I da se predao Avdo Palo komandant Žepe te nam predlagao da se predamo I da je otvoren put prema Kladnju kojim bi se mogli vojnici bezbjedno da krećemo za Kladanj. **Ja sam iz Žepe krenuo sa 120 vojnika sa kojim sam došao u mjesto Kladanj**. Kasnije sam saznao da nas je Avdo Palo obmanuo tj. da nas je slagao da se predao komandant Žepe I da nas je UMPROFOR izdao.⁸⁷⁷

Mujo Rahmanović⁸⁷⁸, sin Salčina i majke Šuhre, djevojačko prezime majke Salkić, rođen 6. 5. 1960. godine u Potočarima, opština Srebrenica, dana 18. avgusta 1995. dao je izjavu Državnoj komisiji za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na teritoriji RBiH u vezi sa okolnostima proboja ka Tuzli. Tom prilikom navodi da se kolona kretala u pravcu Tuzle, gdje su bili konstantno izloženi artiljerijskoj vatri srpskih snaga i da su vođene borbe. Tokom proboja, razbijene jedinice su se skupljale i postrojavale na određenim lokacijama, između ostalog i u Kamenici koja je udaljena oko 8 do 10 kilometara od Jaglića i Šušnjara, mjesta postrojavanja za proboj. Mujo Rahmanović vodi se u evidenciji 28. divizije 2. korpusa Armije BiH kao aktivni pripadnik.⁸⁷⁹ Mujo Rahmanović u izjavi navodi sljedeće:

Do postrojavanja na Kamenici ranjenike i to manji broj s u donijeli. Tu se sastajemo svi. Tu se biraju rukovodeći ljudi opštine, robne kuće. **Biraju se manevarski i diverzantski vodovi**. Bira se familija komandanta N.O.⁸⁸⁰ Cilj je bio da se ta grupa ljudi prevede od oko 2000 ljudi na slobodnu teritoriju Tuzle. Svijet se gura da ide naprijed.⁸⁸¹

⁸⁷⁷ Izjava Jašarević Hameda, 2–3.

⁸⁷⁸ Izjava Muja Rahmanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, Opštinska komisija Živinice, br. 01-0585 95, ICTY 00442913, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁸⁷⁹ Rahmanović Mujo, (ARBiH), sin Salčina, rođen 6. 5. 1960. godine u mjestu Budak, MZ Potočari, opština Srebrenica, gdje je i živio. VES i čin u JNA: vozač. U ARBiH dužio Kar. 75651, dobošar (predat UN). Pripadnik brigade Potočari, vozač u desetini MB – 60 mm, 1. LPČ, 280. IBLBR Potočari (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, 18).

⁸⁸⁰ Skraćenica se vjerovatno odnosi na inicijale Nasera Orića.

⁸⁸¹ Izjava Muja Rahmanovića, 5.

Izjava zaštićenog svjedoka⁸⁸², koji je, po vlastitoj izjavi, pripadnik 28. divizije 2. korpusa Armije BiH, koju je dao Žan-Reneu Ruez, šefu istražnog tima Haškog tribunala 9. oktobra 1998. godine, 11. oktobra i 3. decembra 1998. god., ukazuje na činjenicu da je kolona bila sastavljena od pripadnika vojske iako mnogi na sebi nisu imali uniforme. Zaštićeni svjedok je zarobljen od strane srpskih snaga u području puta Konjević Polje – Kravica, u blizini sela Sandići. Zaštićeni svjedok navodi kako on kao vojnik nikada nije uspio dobiti uniformu, te je o okolnostima zarobljavanja i statusu zarobljenih izjavio sljedeće:

Livada je bila prepuna zarobljenika. Moja je procjena da nas je bar tri hiljade tamo sjedilo.⁸⁸³ **Većina zarobljenika bila je iza mene. Niko od nas nije nosio vojne uniforme, jer malo je vojnika imalo uniforme, a oni koji jesu imali takvu odjeću pobacali su je prije predaje. Ja lično nisam nikad uspio nabaviti uniformu.** Vojnici koji su nas čuvali nosili su razne tipove vojne odjeće. Jednog od njih opisao sam u svojoj prethodnoj izjavi.⁸⁸⁴

U Šušnjare su krenuli aktivni pripadnici 28. divizije, rezervni sastav i vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina u skladu sa naredbom Komande 28. divizije. Za primjer navodimo Službenu zabilješku o informativnom razgovoru pripadnika 28. divizije 2. korpusa ARBiH **Kovačević Sadika**, sina Smaje i Rahe Mujkić, rođen 10. 10. 1977. godine u selu Peći, opština Srebrenica, datu Službi državne bezbjednosti, RBiH, Sektor SDB Tuzla, 13. 10. 1995.⁸⁸⁵ U toj izjavi datoj operativcu državne bezbjednosti, Kovačević Sadik se izjasnio kao civil koji se zajedno sa vojskom postrojio i krenuo ka Tuzli. U službenoj zabilješci se navodi:

Na početku razgovora, izvor izjavljuje da je u maju mjesecu 1992. godine, zbog ratnih dejstava napustio mjesto stanovanja i zajedno sa svojom majkom izbjegao u Srebrenicu. Međutim, sredinom jula mjeseca 1995. godine kada su četnici okupirali Srebrenicu, izvor je kao civil⁸⁸⁶ krenuo zajedno sa vojskom prema naselju Kazani i Buljim. Na

⁸⁸² Statement of a protected witness given to the investigators of the ICTY on October 9 and 11, 1998 and December 3, 1998 [Izjava zaštićenog svjedoka data istražiteljima MKSJ 9. i 11. oktobra 1998. godine], ICTY 00700892, Archives of the RCIRZ.

⁸⁸³ Na osnovu istraživanja, broj zarobljenih na livadi u selu Sandići u izjavi zaštićenog svjedoka predimenzioniran je. U izjavi svjedok navodi da je većina zarobljenika sjedjela iza njega. To je kontradiktoran dio izjave jer se postavlja pitanje kako je mogao dati procjenu broja zarobljenih ako je većina bila izvan njegovog vidokruga? Opširnije o tome vidi u odjeljku 4.1. Ratni zatvorenici.

⁸⁸⁴ Statement of a protected witness.

⁸⁸⁵ Kovačević Sadik vodi se u vojnoj evidenciji 28. divizije na spisku vanškolske omladine rođene 1977. godine 210794 (Armija BiH, 28. divizija, *Spisak vanškolske omladine rođene 1977. godine*, Arhiv RCIRZ, 7).

⁸⁸⁶ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jaglič radi proboja ka Tuzli.

području Buljima svi su se postrojili⁸⁸⁷, a zatim odlučili da krenuli prema slobodnoj teritoriji.⁸⁸⁸

Da je kolona koja se kretala iz rejonu Šušnjari u proboj ka Tuzli vojna formacija potvrđuje izjava zarobljenog, kasnije razmijenjenog pripadnika ARBiH **Ademović Ševala**.⁸⁸⁹ Ademović je u izjavi datoj 19. 1. 1996. Agenciji za istraživanje i dokumentaciju (AID)⁸⁹⁰, Sektor Tuzla, saopštio da je zajedno sa svojim sinovima krenuo u proboj ka Tuzli i da su bili pripadnici 281. brigade 28. divizije 2. korpusa Armije BiH, te svjedoči o brojnosti kolone i žrtvama usljed napada Vojske Republike Srpske. Pripadnik 28. divizije, učesnik u probouju, Ševal Ademović⁸⁹¹ u svojoj izjavi govori sljedeće:

Dana 12.07.1995. godine ja i moja dva sina Jusuf i Šefik,⁸⁹² krenuli smo zajedno sa našom 281. brigadom u proboj prema Tuzli a put nas je vodio prema Kravici, Kamenici, Kušlatu, Snagovu, Baljkovici i Memićima, gdje sam i zarobljen. Odmah na početku našeg probouja prema Tuzli, u blizini Kravice, četnici⁸⁹³ su počeli sa granatiranjem kolone u kojoj je, po mojoj slobodnoj procjeni bilo 10-15000 ljudi.⁸⁹⁴

Izjava **Nedžada Ahmetovića**⁸⁹⁵, pripadnika 28. divizije Armije BiH⁸⁹⁶, koji je zarobljen u probouju od strane srpskih snaga, kasnije razmijenjen, takođe potvrđuje tvrdnju da je kolona vojna formacija. Ahmetović Nedžad je službenim licima Državne agencije za istrage i zaštitu dana 9. 3. 2006, tokom saslušanja u svojstvu svjedoka, saopštio sljedeće:

⁸⁸⁷ Termin postrojavanje nije karakterističan za civile i odnosi se isključivo na aktivnost vojnih, policijskih ili sličnih formacija.

⁸⁸⁸ Izjava Kovačević Sadik, Službena zabilješka o informativnom razgovoru, RbiH, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, ICTY 00371749, 13. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁸⁸⁹ Izjava Ševala Ademovića, Bosna i Hercegovina, Agencija za istraživanje i dokumentaciju, Sektor AID Tuzla, ICTY 01008095, 19. 1. 1996, Arhiv RCIRZ.

⁸⁹⁰ Agencija za istraživanje i dokumentaciju (Obavještajna agencija pod muslimansko – bošnjačkom kontrolom)

⁸⁹¹ Ademović Ševal, sin Saliha, rođen 29. 1. 1959. godine u mjestu Podosoje, MZ Sućeska, opština Srebrenica, živio u mjestu Podosoje. Lični VES: 11101. Ademović se nalazi u evidenciji pripadnika 28. divizije Armije BiH. U ARBiH dužio M-48. Elektromehaničar za voz. točkaše u desetini za tehničko održavanje, tehničkog voda, logističke čete, 281. IBLBR Sućeska (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 57).

⁸⁹² Jusuf Ademović, sin Ševala, rođ. 6. 2. 1975. godine, nestao 30. 8. 1995, Žepa. Šefik Ademović, sin Ševala, rođ. 10. 3. 1979, prijavljen nestanak u julu 1995. u Kravici. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁸⁹³ Pripadnik Jugoslovenske vojske u otadžbini, koja se borila tokom Drugog svjetskog rata. Muslimani su ga koristili kao pogrdan nadimak za Srbe tokom 1990-ih.

⁸⁹⁴ Izjava Ševala Ademovića, 1.

⁸⁹⁵ Izjava Nedžada Ahmetovića, Bosna i Hercegovina, Ministarstvo sigurnosti, Državna agencija za istrage i sigurnost, br. 17-0412-04-2 151/06, ICTY 0558-6391 / 0558-6396, 09.03.2006, Arhiv RCIRZ.

⁸⁹⁶ Ahmetović Nedžad, (Armija BiH), sin Avde, rođen 12. 1. 1953. godine u mjestu Srebrenica, živio u mjestu Crvena rijeka, MZ Srebrenica, opština Srebrenica. Lični čin: vojnik. Lični VES: 11314 (21801). komandir 1. desetine (radio-telegrafisti) voda veze, 280. IBLBR Potočari, komandir radio-odjeljenja, voda veze, komande 8. OG Srebrenica, komandir desetine i šifrer u vodu veze DPZ, referent kriptozastite u organu veze, komande 28. d. KoV. Vodio se u evidenciji SO Srebrenica (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, 11).

Rođen sam u Srebrenici 12.01.1953. godine ulica Crni Guber bb. Po zanimanju sam dip.ing. geodezije. Do izbijanja ratnih sukoba u BiH nalazio sam se u stalnom radnom odnosu u Rudniku olova i cinka Srebrenica, gdje sam obavljao dužnost rukovodioca mjerачke službe, a bio sam nastanjen u Srebrenici.

Odmah po izbijanju rata aktivno sam se uključio u odbranu Bosne i Hercegovine, gdje sam u Armiji BiH kao pripadnik bio angažovan **od 15.05.1992. do 01.06.1996. godine. Od 01.06.1996. godine nakon što sam demobilisan iz Armije BiH, angažovan sam u Federalno ministarstvo odbrane.**⁸⁹⁷

Učesnik u proboju, svjedok događaja **Nedžad Ahmetović**, službenim licima Državne agencije za istrage i zaštitu BiH saopštava da je nakon pada Srebrenice, zajedno sa ostalim pripadnicima 28. divizije 2. korpusa Armije BiH, krenuo u proboj prema Tuzli:

Nakon pada Srebrenice, **zajedno sam sa ostalim pripadnicima 28. divizije sam organizovano u grupi krenuo u proboj prema Tuzli** kada dana 13.07.1995. godine, nakon što više iz razloga iznemoglosti nisam mogao pratiti kretanje ostalih iz grupe, izdvajam se i silazim sa Udrića i bivam zarobljen od strane pripadnika srpskog agresora, odnosno radilo se a lokalitetu Kušata kod Drinjače, gdje je jedna grupa srpskih vojnika sa dva kamiona vršila neke popravke na jednom od njih. Odmah nakon što sam zarobljen od ovih vojnika isti su me prebacili u Karakaj u prostorije jedne fabrike, gdje sam dolaskom zapazio još zarobljenika sa područja opštine Srebrenica.⁸⁹⁸

Bego Salihović⁸⁹⁹, sin Rame i majke Rejhe, djevojačko prezime Đerić, rođen 28. 9. 1944. godine u s. Pale, opština Srebrenica, u izjavi datoj organima vojne bezbjednosti Armije BiH, kao pripadnik 28. divizije 2. korpusa Armije BiH, svjedoči o prirodi vojne kolone:

Ja sam bio pripadnik Armije R BiH u sastavu 280. brigade, ali sam bio bez oružja te sam povremeno bio angažovan na raznim poslovima. Mobilisan sam oktobra mjeseca 1992. godine. Živio sam u s. Pale kod Srebrenice sve do 11.07.1995. godine, kada je došla naša vojska i rekla nam da moramo da idemo iz sela jer su četnici okupirali Srebrenicu.⁹⁰⁰

Naredni primjer učešća pripadnika Armije BiH u proboju ka Tuzli jeste Mevludin Hrnjić, vjerski službenik i pripadnik vojske.⁹⁰¹ U izjavi **Mevludina Hrnjića**⁹⁰² organima bezbjednosti Armije BiH stoji:

⁸⁹⁷ Izjava Nedžada Ahmetovića, 1.

⁸⁹⁸ Izjava Nedžada Ahmetović.

⁸⁹⁹ Izjava Bega Salihovića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komada 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631851, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁹⁰⁰ Izjava Bego Salihović, 5.

⁹⁰¹ Mevludin Hrnjić vodi se u evidenciji Armije BiH kao njen pripadnik: Hrnjić Mevludin, (ARBiH), rođen 1970. godine u mjestu Kamenica. Prethodni džemat Karakaj, džemat 1995. godine Srebrenica. Imam hat. mua. i vjerou., OIZ Zvornik (Armija BiH, 28. divizija, 190695 Spisak imama u OIZ Srebrenica, (EAE8L6OS), Arhiv RCIRZ, 2.).

⁹⁰² Izjava Mevludina Hrnjić, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-77/95, ICTY 02631840, 10. 10. 1995, Arhiv RCIRZ.

Mevludin Hrnjić, sin Mehmeda i majke Mejre rođene Suljić rođen 08.01.1971. god. u Kamenici SO Zvornik⁹⁰³, Musliman, Neoženjen po zanimanju vjerski službenik, zaposlen u Karakaju, pripadnik ARBiH od 08.04.1992. god., raspoređen u 6. Kamenički odred, a poslije u 284.bbr. Srebrenica.....⁹⁰⁴

Naredni primjer učešća pripadnika Armije BiH u proboju ka Tuzli jeste izjava **Kemala Mujića**⁹⁰⁵, data organima vojne bezbjednosti nakon pada Srebrenice. U izjavi se navodi da je Kemal Mujić pripadnik Armije BiH:⁹⁰⁶

Kemal Mujić, sin Muradifa rođ. 12.02.1975. godine u Srebrenici, opština Srebrenica, **učenik 3 (treće) godine Elektrotehničke škole, pripadnik, 280. IBLbr.**⁹⁰⁷

Na osnovu prezentovane građe sadržane u izjavama preživjelih u koloni koja se probijala iz pravca Srebrenice ka Tuzli, teritoriji pod kontrolom Armije BiH, možemo zaključiti da je kolona bila vojna formacija sastavljena od vojno sposobnih muškaraca i samo u vrlo maloj mjeri žena i mlađih od 16 godina starosti ili starijih od 60 godina. Civili i manji dio vojno sposobnih muškaraca su se uputili ka bazi UN u Potočarima. Vojna kolona je bila sastavljena od aktivnih pripadnika 28. divizije i pripadnika rezervnog sastava. Vojna kolona bila je slabo opremljena u smislu naoružanja i posebno uniformi, pošto je samo manji broj vojnika posjedovao uniforme. Najveći broj bio je naoružan pješadijskim naoružanjem, lovačkim oružjem, te minsko-eksplozivnim sredstvima. Određeni broj učesnika u koloni nije bio naoružan.

4. Borbe/gubici

Evakuacija iz Srebrenice odvijala se u dvije velike grupe. Jednu grupu činilo je oko 23.000 civila i ona se nalazila na području UN baze u Potočarima. Drugu grupu sačinjavali su pripadnici 28. divizije 2. korpusa Armije BiH (u daljem tekstu 28. divizija Armije BiH), koju su činili njeni aktivni pripadnici i pripadnici rezervnog sastava, odnosno ostalo vojno sposobno stanovništvo. Brojno stanje ljudstva u koloni bilo je oko 12.500, bili su raspoređeni u 6 lakih pješadijskih brigada: 280, 281, 282, 283, 284, 285. brigada i 28. samostalni brdski bataljon.

⁹⁰³ Odnosi se na opštinu Zvornik.

⁹⁰⁴ Izjava Mevludina Hrnjića, 1.

⁹⁰⁵ Izjava Kemala Mujića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, str. pov. br. 06-101-160/95-11, ICTY 02631788, 2. 9. 1995, Arhiv RCIRZ.

⁹⁰⁶ Kemal Mujić vodi se u evidencijama 28. divizije Armije BiH kao njen pripadnik: Mujić Kemal, (ARBiH), sin Muradifa, rođen 12. 2. 1975. godine u mjestu Fojhari, MZ Gostilj, opština Srebrenica, gdje je i živio. U ARBiH dužio PAP 52077. Izviđač u 3. desetini (inženjerskoj), pionirskog voda, 280. IBLBR Potočari, rezervna popuna (280. IBLBR Potočari) (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika Armija BiH*, 60).

⁹⁰⁷ Izjava Kemala Mujića, 1.

Srpske snage angažovane u vojnoj operaciji „Krivaja-95” sačinjavale su jedinice Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske (Bratunačka brigada, Milićka brigada i samostalni bataljon Skelani) i snage iz drugih jedinica Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske iz sastava (Zvorničke, Šekovičke, Romanijske, Vlaseničke brigade i MUP-a RS).⁹⁰⁸ Procjenjuje se da su srpske snage brojale oko 4.000 boraca. Tokom čitave rute kretanja, vodile su se borbe između srpskih snaga i 28. divizije Armije BiH. Borbe su se vodile na teritoriji pod kontrolom Vojske Republike Srpske, koja je dejstvovala u pravcu neprijateljske vojne formacije koja se kreće na teritoriji pod njenom kontrolom.

Žan-Rene Ruez, šef istražilačkog tima MKSJ saopštio je u svojstvu svjedoka tokom ispitivanja od strane gospodina Makloskog, na suđenju generalu Vojske Republike Srpske Ratku Mladiću, da 28. divizija Armije BiH tokom proboja gotovo i nije imala gubitke, već da su stradali civili. On navodi da je 28. divizija imala 6.000 naoružanih boraca i da je 6.000 boraca stiglo u Tuzlu. Riječ je o očigledno pogrešnoj konstataciji i neutvrđenom činjeničnom stanju.⁹⁰⁹ U ovom poglavlju analiziraćemo izjave pripadnika Armije BiH koji su preživjeli proboj, te njihova iskustva i viđenje tih događaja. Napominjemo da je riječ o izjavama koje su uzete u velikoj mjeri u kratkom vremenskom roku, nakon proboja, od strane organa civilne i vojne bezbjednosti bošnjačke strane, kao i MKSJ-a i drugih relevantnih institucija. Vjerodostojnost i saznajna vrijednost tih izjava je velika, s obzirom na izvore informacija, koji su direktno učestvovali u događajima, kratke vremenske distance od tih događaja, što omogućuje vjerodostojnu interpretaciju događaja sa obiljem detalja. Takođe, validnost ovih izjava sa aspekta autoriteta organa koji je uzimao izjave neosporna je.

⁹⁰⁸ Komanda DK, *Naređenje „Krivaja-95”*, str. pov. br. 01/04-156-1 od 2. 7. 1995. godine, Arhiv RCIRZ.

⁹⁰⁹ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. ICTY IT – 09 – 92 – T, Testimony of Jean-Rene Ruez, April 11, 2013, pristupljeno 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/130411IT.htm>.

Svjedok: Kao što sam rekao, muškarci koji su se okupili u Šušnjarima, ti muškarci su uglavnom bili iz dve grupe, 28. divizije Armije BiH. Enklava nikada nije bila demilitarizovana uprkos dogovorima ti vojnici su bili naoružani. Od 15.000 hiljada bilo ih je približno 6.000. Ostali su uglavnom bili nenaoružani, ali neki su imali oružje, a na kraju ove kolone bila je vrlo mala vojska. Tako smo mi - 28. divizija išli ispred, prvo - svi ti ljudi su morali preći preko minskog polja, pa su otvorili mali put (str. 9653–9654).

Sudija Flug: Mogu li da postavim pitanje u ovom trenutku? Gospodine Ruez, očigledno niste bili prisutni dok se kolona kretala. Koji je izvor vašeg saznanja o broju ljudi u koloni, koji deo kolone su činili vojnici, naoružani vojnici i drugi? Koji je izvor vašeg saznanja o svim ovim detaljima?

Svjedok: Zapravo je reč o više izvora, to je kombinacija nekoliko izjava svedoka koji činili deo ove kolone, kao i vojska bosanskih Srba. 6000 naoružanih muškaraca stiglo je živo - u Tuzlu, pripadnici 28. divizije. Dakle, vojska ispred, ljudi iza. To su – to su naznačili mnogi - mnogi svedoci. I konačni rezultat, kao što znamo, kao što i odbrana zna, glavna meta ove operacije je pobjega, odnosno 28. divizija. Hajde da kažemo, veći deo 28. divizije (str. 9655).

Tekst koji slijedi podijeljen je u tri dijela. U prvom su opisane borbe i stradanja od mjesta okupljanja u selima Šušnjari/Jaglići do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. U drugom djelu su obrađene borbe i stradanja od putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje do linije razgraničenja, odnosno teritorije pod kontrolom Armije BiH. Treći dio opisuje masovna samoubistva pripadnika 28. divizije Armije BiH, ubistva saboraca, kao i međusobne borbe koje su se vodile između njih.

4.1. Borbe i stradanja od Šušnjara/Jaglića do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje

Dana 11. jula 1995. godine u poslijepodnevним satima do ponoći, pripadnici 28. divizije Armije BiH okupljaju se u rejonu sela Šušnjari i Jaglići. Nakon postrojavanja po brigadama i naredbe Komande 28. divizije Armije BiH, 12. jula 1995, oko 01.30, jedinice na čelu kolone kreću u proboj ka Tuzli preko teritorije pod kontrolom srpskih snaga. Kolona je bila nekoliko kilometara duga, pošto su se kretali u koloni po jedan.

Imajući u vidu da je začelje kolone ostalo na lokaciji Šušnjara/Jaglića sve do podneva 12. jula 1995. godine, u ranim jutarnjim časovima 12. jula 1995. godine, u sektoru Ravnog Buljima, Vojska Republike Srpske uočila je jedan dio kolone i otvorila vatru. Prema izjavama svjedoka, u tom artiljerijskom napadu stradalo je između 500 do 1.000 ljudi.

U kasnim popodnevnim časovima 12. jula 1995, dio kolone 28. divizije Armije BiH napadnut je u području sela Šiljkovići. U tom događaju, 28. divizija Armije BiH trpi velike gubitke u ljudstvu. Na osnovu prethodnog dogovora, selo Kamenica je određeno kao mjesto okupljanja 28. divizije Armije BiH, odnosno mjesto na kom je odlučeno da se sačeka začelje kolone, koja je bila oko 10 kilometara duga. Dana 12. jula 1995, oko 10.00 časova, čelo kolone stiže u selo Kamenica, opština Bratunac.

U večernjim časovima, 12. jula 1995. godine, 28. divizija Armije BiH se ponovo postrojava po brigadama u rejonu sela Kamenica. Iste večeri, Vojska Republike Srpske započinje jak artiljerijski napad. Prema izjavama svjedoka, pripadnika 28. divizije Armije BiH, koji su davali izjave vojnim i civilnim službama bezbjednosti, u tom napadu stradalo je između 2.000 i 3.000 ljudi. U večernjim časovima 12. jula 1995. godine, Komanda 28. divizije Armije BiH donosi odluku da pripadnici aktivnog sastava 28. divizije krenu u proboj putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. U skladu sa tim, odlučeno je da rezervni sastav 28. divizije Armije BiH ostane u rejonu Kamenice, i da sačeka aktivni sastav da se vrati po njih. U tom dijelu kolone ostala je i 282. brigada 28. divizije Armije BiH sa komandantom brigade

Ibrom Dudićem.⁹¹⁰ Ta odluka dovela je do konfrontacija i međusobnih borbi između pripadnika 28. divizije Armije BiH.

U predvečerje i u večernim časovima 12. jula 1995. godine, Vojska Republike Srpske započela je intenzivnu vojnu operaciju u području od sela Mratinci do Konjević Polja. Tokom noći 12/13. jula 1995. godine vode se borbe između pripadnika 28. divizije Armije BiH, koje su mimo svoje volje ostavljene u rejonu Kamenice. Nastaje haos, kolektivna panika, borbe se vode od sela Kamenice prema Konjević Polju. Svjedoci navode da je te noći na tom dijelu rute stradalo oko 1.000 ljudi iz kolone.

U ranim jutarnjim časovima 13. jula 1995. godine, od 04.00 do 08.00, jedinice 28. divizije Armije BiH prelaze preko putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Svjedoci navode oko između 500 do 1.000 stradalih tokom prolaza jedinica 28. divizije Armije BiH preko asfaltnog puta.

Na području sela Sandići, jedinice 28. divizije Armije BiH pokušavaju preći asfaltni put. Na području Sandića odvijaju se borbe. Iako je bilo rečeno da će se čelo kolone vratiti po ostatak kolone, koji je ostao na području sela Kamenica, to se nije desilo. Ostatak kolone ostao je u okruženju srpskih snaga.

Dana 13. jula 1995, u vremenskom periodu od 09.00 do 15.00, Vojska Republike Srpske blokira put Nova Kasaba – Konjević Polje. Grupe ljudi iz kolone predaju se u selu Sandići, i druge grupe se predaju u Novoj Kasabi. U prilogu slijede dijelovi izjava preživjelih u probodu, kojima se potvrđuju navedene tvrdnje.

Kadrija Muratović, sin Eseda, rođen 15. januara 1973. godine u mjestu Pale, opština Srebrenica, prema vlastitoj izjavi pripadnik 28. divizije Armije BiH 280. IBLB, u izjavi datoj 18. 10. 2002. godine, opisuje stradanja učesnika u koloni usljed granatiranja u selu Jaglići, na samom početku proboda, i posebno u mjestu Kamenica, 12. jula 1995. Tom prilikom, prema izjavi Kadrije Muratovića, stradalo je na hiljade učesnika u koloni. U prilogu je segment izjave Kadrije Muratovića:

11. VII 1995. godine sam sa pomenutom grupom krenuo iz mjesta Jaglić – općina Srebrenica, preko šume u pravcu slobodne teritorije. **Tokom granatiranja područja sela Jaglići poznato mi je da su od dejstva granate ubijena tri lica bošnjačke nacionalnosti dok je veći broj bio ranjenih osoba, ali mi nisu poznata imena niti ubijenih niti ranjenih bošnjaka. Idući kroz šumu na više mjesta sam video tijela ubijenih i izmasakriranih tijela bošnjaka, ali mi nisu poznata njihova imena. Posebno bi izjavio da su u mjestu Kamenica pripadnici srpske vojske postavili**

⁹¹⁰ Komandant brigade Ibrom Dudić asaniran je na tom lokalitetu 1997. godine.

zasjedu i tom prilikom ubili na hiljade bošnjaka a istovremeno su i bacili bojne otrove.⁹¹¹

Osman Halilović⁹¹², rođen 11. aprila 1960, pripadnik Armije BiH, u izjavi datoj haškim istražiteljima 14. 15. i 16. avgusta 1995. god., svjedoči o kretanju kolone 28. divizije Armije BiH sa mjesta postrojavanja jedinica u selu Šušnjari, te o ulasku kolone na teritoriju pod kontrolom Srba, nakon čega su Srbi započeli artiljerijski napad u kome je 28. divizija Armije BiH pretrpjela masovne gubitke u ljudstvu:

Iz Šušnjara smo prešli liniju sukoba bosanskih Srba i Armije BiH u okolini Jaglića. Čim smo ušli na srpsku teritoriju, negdje oko 04:30 ili 05:00 sati, 12. jula, počelo je granatiranje. Puzali smo uz srpske robove kad je na nas otvorena vatra. Pošto smo bili na srpskoj teritoriji, zaključio sam da nas granatiraju bosanski Srbi. Mislim da su nas granatirali pokušavajući da presijeku kolonu. Granatiranje je trajalo oko 15 minuta, a zatim bi nakratko prestalo, pa bi opet počelo. Otvarana je vatra na različite dijelove kolone. Kolona je morala zastati u toku granatiranja. Čuo sam da je usljed granatiranja bilo puno ranjenih i ubijenih, ali to nisam osobno vidio.⁹¹³

Dalje, Osman Halilović, u izjavi o poginulim i ranjenim u njegovoj blizini. Kao i o prirodi nanesenih povreda, kaže:

Čuo sam da je 30 ljudi ubijeno i da su ostali u dolini pokraj rijeke, te da je 42 ranjeno i odneseno u šumu. Vidio sam kako se odnose ranjeni, kako ih polažu jednog uz drugog i broje. Većina ih je bila pogođena krhotinama granata u glavu i noge. Nekolicina je izgledala kao da je ustrijeljena.⁹¹⁴

Enver Avdić⁹¹⁵, sin Sada (otac) i Hamide Halilović (majka), rođen je 7. 7. 1977. godine u Gladovićima, opština Srebrenica, gdje je stalno i stanovao. Dana 27. oktobra 1995. godine dao je izjavu operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla. Enver Avdić, vojnik u proboju, svjedoči o borbama i gubicima u koloni na lokalitetu Ravnog Buljima:

Enver nam je u daljem razgovoru istakao da je prilikom izlaska 285 i 282 brigade, negdje oko 10,00 časova⁹¹⁶ istog dana četnička paraformacija otvorila jaku artiljerisku paljbu po preostalim brigadama i civilnom stanovništvu koje se zateklo u Buljinu, gdje je po

⁹¹¹ Izjava Kadrije Muratovića, Sarajevo, ICTY 01185372, 18. 10. 2002, Arhiv RCIRZ, 3; Srpske snage su bacile suzavac na kolonu.

⁹¹² Izjava Osmana Halilovića, 2.

⁹¹³ Izjava Osmana Halilovića.

⁹¹⁴ Izjava Osmana Halilovića, 2–3.

⁹¹⁵ Izjava Envera Avdića..

⁹¹⁶ 12. jula 1995.

njegov procjeni ubijeno oko - 1000 vojnika i civila.⁹¹⁷ Granatiranje je vršeno iz Pamova, patova, praga, zolja i tromblona.⁹¹⁸

Hasmir Mehanović⁹¹⁹, sin Nazifa i Adile (majka), rođena Paraganlić, rođen 24. 1. 1979. godine u mjestu Sulica, opština Srebrenica, 9. oktobra 1995. dao je izjavu operativcima Službe državne bezbjednosti BiH, Sektor Tuzla, u vezi sa dešavanjima u koloni tokom proboja ka Tuzli. Hasmir Mehanović svjedoči o napadima srpskih snaga na pripadnike Armije BiH i stradalim u području Buljima:

Na početku informativnog razgovora izvor nam je istakao da ga je pad Srebrenice od strane četnika, dana 11.07.1995. godine zatekao u selu Sulice, opština Srebrenica, odaklen potom čuvši za ulazak četnika u grad, napušta selo Sulice sa svojim poznanicima Đanić Mersadom sin Latifa, 1980. godište iz Peći, Kadrić Midhadom sin Fikreta 1978. godište iz Bukovika i izvjesnim Dahmom starosne dobi oko 30. godina, rodom iz Peći, odlazi sa vojskom u proboj ka slobodnoj teritoriji Tuzla. **Prije polaska sa vojskom** izvor ističe da se rastaje od oca Nazifa i majke Adile, koji su sa ostalim mještanima krenuli u pravcu Donji Potočara. Izvor nam je istakao da su njih četvorica sa vojskom stigli u Buljin⁹²⁰ u noćnim satima, gdje su ostali do jutru. **Međutim, 12.07.1995. godine, odmah je otpočelo granatiranje po pridošlom civilnom stanovništvu**⁹²¹ **i pripadnicima Armije R.BiH, koji su se u tom momentu zatekli u Buljinu. Tom prilikom kako izvor ističe četnici su tukli iz minobacača, praga i pješadijskog naoružanja, kojom prilikom je ubijeno oko 100 vojnika i civila, među kojima je prepoznao ubijenog Velku Osmanovića sina Edhema 1977. godište, rodom iz sela Podševara. dok je među teže ranjenim prepoznao Ibrahimović Hameda sina Reufa 1973. godište iz Poznanovića, dok ostale ranjene i poginule nije mogao prepoznati, s obzirom da su bili izmasakrirani od granatiranja.**⁹²²

Dalje, svjedok događaja Hasmir Mehanović nastavlja da iznosi detalje stradanja u koloni duž rute ka Tuzli:

Nadalje izvor ističe da je nakon prestanka granatiranja po civilima i vojnicima u Buljinu, prilikom izvlačenja ka obližnjoj šumi iznad Buljina **na jednoj livadi sa desne strane puta zapazio 20 muškaraca ubijenih, među kojima je bilo i uniformisanih, starosne dobi oko 30. godina, od kojih nije nikog prepoznao. Nakon dužeg zadržavanja po šumama 15.7.1995. godine, stigli su do Jadra i više Jadra u šumi na brdu zapazio**

⁹¹⁷ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije 2. korpusa Armije BiH javili na zbornom mjesto na području sela Šušnjari i Jaglič radi proboja ka Tuzli.

⁹¹⁸ Izjava Envera Avdića, 1.

⁹¹⁹ Izjava Hasмира Mehanovića.

⁹²⁰ Buljim.

⁹²¹ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije 2. korpusa Armije BiH javili na zbornom mjesto na području sela Šušnjari i Jaglič radi proboja ka Tuzli.

⁹²² Izjava Hasмира Mehanovića, 1.

je 6. muških leševa izmasakriranih među kojima je bio i jedan vojnik u maskirnoj uniformi. 1

Izvor nam je takođe istakao da su prilikom prelaska u Kušlat, dana 18.7.1995. godine, hodajući po šumama uspjeli izaći u Baljkovac, i na putu kod Baljkovca vidio je 5. ubijenih vojnika i civila, a nedaleko u jednom rovu također je naišao na tri ubijena vojnika, starosne dobi od 25-30 godina.⁹²³

Salihović Huso⁹²⁴, sin Šemsa i majke Rahime, djevojačko Alić, rođen 8. 8. 1963. godine u mjestu Moćevići, opština Srebrenica, dao je izjavu organima vojne bezbjednosti 2. korpusa Armije BiH u Tuzli, 20. 8. 1995. godine, u vezi sa dešavanjima u Srebrenici. Salihović Huso je bio pripadnik Armije RBiH u Srebrenici od 18. 4. 1992. godine. Svjedok događaja govori o dešavanju u koloni nakon pokreta iz Šušnjara ka Tuzli 12. jula 1995:

Idući preko Buljima, negdje iza mojih leđa udaljeno oko 500 m čuo sam detonacije. Kasnije sam čuo da je to bila četnička zasjeda, a četnici su pucali iz zolja i RB-a na kolonu.⁹²⁵

Nakon toga, svjedok događaja govori o zaustavljanju kolone na izlazu iz Buljima i ulazu u Kamenicu. Tu se koncentrisala velika grupa iz kolone, čekajući noć da pređu asfaltni put, komunikacija Nova Kasaba – Konjević Polje:

Kolona se zaustavila negdje na izlazu iz Buljima i ulasku u Kamenicu, i tu se koncentrisala velika grupa ljudi gdje se čekala noć da bi se po noći prešao asfalt iza Konjević Polja.⁹²⁶

Veliki broj vojnika prelazi preko navedenog puta, a veliki broj ostaje iza. Srpske snage na toj lokaciji započinju napad i nastaje panika u ostatku kolone. Određeni broj pripadnika 28. divizije Armije BiH nije prešao putnu komunikaciju Konjević Polje – Nova Kasaba. Salihović se nije predao sa svojom grupom, već su se uputili ka Žepi, koja je još uvijek bila pod muslimanskom kontrolom. Salihović navodi da je grupa od 120 ljudi stigla u Žepu. Dalje navodi da je posmatrao da se velike grupe pripadnika Armije BiH na splavovima prevoze u Srbiju:

Nakon sedam dana žepa je pala i ja sam sa 20-tak ljudi bio u stijenama Crnog Potoka. Odatle smo posmatrali i vidjeli **da se naši borci sa splavom prevoze u Srbiju, a oružje su ostavili kraj Drine a neki su bacali u Drinu.** Po mojoj procjeni, najmanje se predalo oko 1.500 ljudi u Srbiju, s obzirom da smo tri dana to posmatrali, a neki naši ljudi su išli dolje po oružje pored Drine.⁹²⁷

⁹²³ Izjava Hasmira Mehanovića, 2.

⁹²⁴ Izjava Husa Salihovića.

⁹²⁵ Izjava Husa Salihovića, 10.

⁹²⁶ Izjava Husa Salihovića, 10.

⁹²⁷ Izjava Husa Salihovića, 11.

Salihović navodi da je u području Kamenice (Bratunačke Kamenice) vidio veliki broj leševa i svjedoči dalje o borbama:

Samo da napomenem, kad smo bili ispod Sebiočine, suprotno brdo od Kamenice, vidjeli smo masu leševa našeg naroda koji je izginuo. U žepi smo se odmorili 2-3 dana a onda je mene pozvao Ramo čardaković, Nš 285. brigade i rekao mi ako ima ljudi koji su još ranije stigli i oporavili se, da se upute na liniju. Međutim, po mom mišljenju, iz K-de 285. brigade nisu bili fer jer su te ljude slali na na najteža mjesta gdje su bili najžešći napadi i ti ljudi su počeli napuštati sa tih mjesta liniju i odlazili na lakše dijelove linije.⁹²⁸

Mujo Rahmanović⁹²⁹, sin Salčina i majke Šuhre, djevojačko prezime majke Salkić, rođen 6. 5. 1960. godine u Potočarima, opština Srebrenica, dana 18. avgusta 1995. god. dao je izjavu Državnoj komisiji za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine u vezi sa okolnostima proboja ka Tuzli. Mujo Rahmanović svjedoči o velikim gubicima u ljudstvu pripadnika 28. divizije Armije BiH na samom početku proboja, nakon što su jedinice ušle na teritoriju pod kontrolom Srba. Na postrojavanju u selu Kamenica, koje je udaljeno oko 10 kilometara od polazne tačke Šušnjara, po procjeni Muje Rahmanovića, gubici su bili između 3.000 – 4.000 ljudi. O tome on svjedoči sljedeće:

Postavljaju me za vođu grupe od 500 ljudi u K. Polju. Prelazimo cestu u S. Pervani. Idemo u sela Grabovsko, Mehiće. Dolazimo do sela Pahljevića. **Prije nego krenemo dalje na postrojavanju u Kamenici izginulo je od 3-4000 boraca i ljudi sposobnih kao i žena i djece i to manji broj.**⁹³⁰

Adraham Babajić⁹³¹, sin Omera i Fatime Omerović, rođ. 1936. u Glogovoj, opština Bratunac, dao je izjavu pripadnicima MUP RBiH 24. 7. 1995. u vezi sa okolnostima dešavanja tokom proboja ka Tuzli. Svjedok događaja govori o vođenim borbama i gubicima koje je imala 28. divizija Armije BiH tokom proboja do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Svjedok događaja Adraham Babajić u izjavi navodi sljedeće:

Dana 11.07.1995. godine u večernjim satima kada su četnici ulazili u Srebrenicu, gdje sam se nalazio u izbjeglištvu sa porodicom, zajedno sa kolonom civilnog stanovništva od oko 16.000 ljudi, bježali smo u pravcu Zvorničke opštine s namjerom da na tom dijelu pređemo na slobodnu teritoriju. **U mjestu Buljim, opština Srebrenica, četnici su nas primijetili i počeli nas granatirati to je sve trajalo do našeg dolaska do rijeke Jadar. Pri ovome je poginuo veliki broj ljudi a po mojoj slobodnoj procjeni oko 3.000.** Ja

⁹²⁸ Izjava Husa Salihovića, 11.

⁹²⁹ Izjava Muje Rahmanovića.

⁹³⁰ Analizom spiska nestalih lica ICMP iz 2009. godine utvrđeno je da je ukupno prijavljeno 7.692 nestalih osoba, od kojih su 65 žene ili 0,84%, u odnosu na ukupan broj nestalih na spisku ICMP i 80 osoba mlađa od 16 godina, što iznosi 1,04% u odnosu na ukupan broj nestalih. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁹³¹ Izjava Adrahama Babajića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Centar Službi bezbjednosti Tuzla, Stanica javne bezbjednosti Srebrenik, br. 20-14/02-230___/95, ICTY 06817246, 24. 7. 1995, Arhiv RCIRZ.

sam pri tome vidjeo da su poginuli Osmanović Hakija sin Alije⁹³²; Osmanović Sead sin Nezira iz Magašića, opština Bratunac, Mešanović Abdulah sin Omera iz Šušnjara, opština Srebrenica i njegov sin Mujo.⁹³³ Takođe sam vidio još veliki broj ljudi kako leže ubijeni i ranjeni putem kojim smo prolazili ali se ne mogu sjetiti njihovih imena. Kada smo prelazili rijeku Jadar, četnici su nam postavi zasjedu i razbili u više manjih grupa koje su poslije hvatali i odvodili u Novu Kasabu. Sa jednog brda gledao sam četnike kako vode zarobljene ljude sa rukama na potiljak a potom smo i vidjeli četnike kako pored jednog potoka kolju zarobljene ljude i bacaju ih potok izvikujući pri tome da će potok napuniti Muslimanskim glavama. Pojedine četnike koje sam tu zapazio poznao sam ranije iz viđenja ali im ne znam imena, te znam da su iz Kravice i iz Bratunca. **Posle tog krenuli smo prema Snagovu i nakon što smo se okupili primijetili smo da nas je manje za oko 5.000 ljudi za koje smatramo da su ih četnici pobili ili zarobili.**⁹³⁴

Svjedok Adraham Babajić navodi da je na potezu od mjesta Buljim do rijeke Jadar poginulo oko 3.000 učesnika u koloni. Dalje, navodi da su nakon prelaska putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje krenuli ka mjestu Snagovo, gdje su se okupili. Svjedok navodi da je po njihovim procjenama tom prilikom bilo 5.000 ljudi manje u odnosu na brojno stanje na početku proboja, a oni su poginuli ili su zarobljeni. Na osnovu tih tvrdnji, može se pretpostaviti da je ukupno zarobljeno oko 2.000 ljudi, imajući u vidu da je ukupno na postrojavanju nedostajalo 5.000 ljudi, a da je od tih 5.000 njih oko 3.000 stradalo u borbama od mjesta Buljim do rijeke Jadar.

Ilijaz Pilav⁹³⁵, sin Edhema, rođen 13. decembra 1964. godine u Gladovićima, opština Srebrenica, po zanimanju doktor medicine, dana 18. avgusta 1995. godine dao je izjavu operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla. Tom prilikom svjedok govori o borbama u kojima su učestvovala brigade 28. divizije Armije BiH, zatim o gubicima u ljudstvu na području Kamenice i području u blizini mjesta Kravica i Konjević Polje:

Prvo stradanje ljudi iz kolone je bilo kod sela Kamenica, nedaleko od Kravice i Konjević polja, samo od granata je stradalo 10-t ljudi i bilo je više ranjenih, a u poslijepodnevnom satima oko 18,00 sati, **dok još nije ni krenulo začelje kolone, na kome je bila 282. brigada na čelu sa Ibrom Dudićem**⁹³⁶ i jedan dio kolone 281. brigade, četnici su

⁹³² Osmanović Hakija, (ARBiH), sin Alije, rođen 10. 6. 1942. godine u mjestu Magašići, opština Bratunac, živio u mjestu Šušnjari, MZ Potočari, opština Srebrenica. VES i čin u JNA: pješadija. Rezervna popuna 280. IBLBR Potočari, BR.BLJE-02/295BP BR.BLJE-02/020 A GEN CLOTH (TL) BR.BLJE 02/396BP LRC:216 (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, 68)

⁹³³ Mešanović Mujo, (ARBiH), sin Abdulaha, rođen 7. 2. 1963. godine u mjestu Šušnjari, MZ Potočari, opština Srebrenica, gdje je i živio. VES i čin u JNA: pješ. U ARBiH dužio M53 87435. Strijelac u 1. BLJE-02/088BP BR.BLJE-01/256 BR.BLJE-02/003BP GEN. BONES (Zman1) LRC:175 desetini, 1. voda, 3. LPČ, 280. IBLBR Potočari. BR.BLJE-02/232BP BR.BLJE-02/047BP BR (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, 68).

⁹³⁴ Izjava Adrahama Babajića, 1.

⁹³⁵ Izjava Ilijaza Pilava, 2.

⁹³⁶ ARBiH, 28. divizija, Prilog 552 (AR BiH, kopija OS-a Štaba oružanih snaga, *Bilten vojne policije Srebrenica*, br. 031292-170193, 31) Dudić Ibro, ARBiH, sin Huseina, rođen 27. avgusta 1969. (1967) u Sulicama, MZ

izvršili odsijecanje tog dijela kolone i tu je kako sam nedavno saznao od preživjelog Osmanović Bekrije iz Potševara⁹³⁷ opština Srebrenica koji je sada nastanjen u Podorašju-Srebrenik, a došao je 06.08.1995. godine, došlo do masakra gdje **je stradalo oko 500-600 ljudi a predalo se oko 1000 boraca, bacajući oružje.** Jedno 2 km dalje od ovog mjesta naišli smo ponovo na zasjedu i tom prilikom je ponovo došlo do odsijecanja jednog **dijela kolone u kome su stradali uglavnom civili, odnosno nenaoružana lica. Moj dio kolone u kome je bilo oko 4-5 hiljada ljudi je prešao asfalt u Konjević Polju.**

Pripadnici kolone koji nisu uspjeli preći putnu komunikaciju Nova Kasaba – Konjević Polje, a nisu poginuli u borbama niti su zarobljeni, uputili su se ka enklavi Žepa, području pod kontrolom Muslimana. Navodimo izjavu **Jašarević Hameda**⁹³⁸, sin Mehmedalije i majke Sejda, djevojačko Omerović, rođ. 6. 1. 1977. godine u mjestu Pobuđe. Jašarević je izjavu dao pripadnicima Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske 27. 8. 2003. godine:

U Žepi sam proveo 8 dana na borbenoj liniji gdje je poginuo moj rođak Osmo Jašarević koji nije ukopan već je ostao na tom položaju. Isti taj dan nama je na liniju došao komandir Neđad te nas obavjestio da naša linija pada i da se predao Avdo Palo⁹³⁹ komandant Žepe te nam predlagao da se predamo i da je otvoren put prema Kladnju kojim bi se mogli vojnici bezbjedno da krećemo za Kladanj. Ja sam iz Žepe krenuo sa 120 vojnika sa kojim sam došao u mjesto Kladanj. Kasnije sam saznao da nas je Avdo Palo obmanuo tj. da nas je slagao da se predao komandant Žepe i da nas je Umprofor izdao.

Dok sam putovao od Srebrenice prema Žepi i Kladnju u mjestu Buljim tačnije u selu Mratinci tj. **na brijegu u šumi iznad sela prolaskom primjetio sam više mrtvih tijela muških lica uglavnom u civilnom odijelu a bilo je i u uniformama i mislim da sam vidio oko 100 leševa.** Naime ja nisam zagledao o kome se radi jer su to već bila tijela u fazi raspadanja i zbog smrada samo sam prošao. Krećući se na ovoj relaciji takođe sam u rijeci zvanom Krainovska rijeka primjetio 4 leša muškaraca koje nisam poznavao a isti

Osatica, opština Srebrenica, nastanjen u Srebrenici (Kapetanova ćuprija). Diploma trgovačke škole, mašinski bravar. Lični čin: desetar (vojnik). Lični VES: 11601 (mornar). Dodijeljen AP 677625 u ARBiH. Čin ARBiH: rezervni major. Zamenik komandanta TO (Teritorijalna odbrana) Kragljivoda od 5. oktobra 1992. do 14. oktobra 1992., zamenik komandanta brigade „3. maja“ Kragljivoda za operativno-obrazovne poslove (ONP) od 24. marta 1993. do 10. januara 1994., komandant 282. IBLBR Srebrenica (čin - pukovnik) od 10. januara 1994. do 15. jula 1995. Poslat u školu za oficira u Zenicu za 8-OG (nikada nije išao). Posthumno je dodelio pohvalnicu „Zlatni ljljan“ (Naredba br. 01 / 011-86 / 98, od 14. jula 1998.), takođe predsednik posthumno dodelio medalju zlatnog mača za borbeno dostignuća (Naredba br. 01 / 011- 86/98, od 14. jula 1998.), pismena pohvala komandanta Štaba OS-a Srebrenica (1993), pismena pohvala komandanta ŠtOS-a Srebrenica, dodijeljena borcima za izvanredna postignuća u odbrani grada Srebrenice 17. aprila 1993. 03 / 08-03 od 10. januara 1994. godine. Oznaka 41, imenovana naredbom Predsjedništva RBiH br. 02-111-370 / 94 od 25. maja 1994. godine, navedena u evidenciji SO Srebrenica. D-24 Učestvovao u napadu na selo Ratkovići 21. juna 1992. godine, selo Brežani 30. juna 1992. godine, selo Krnjići 5. jula 1992. godine, selo Magašići (Božići) 20. jula 1992. godine, selo Fakovići 5. oktobra 1992., (vodio napad na Lozničku Rijeku), Bjelovac 14. decembra 1992., selo Kravica 7. januara 1993., napad na Skelane (Stajčići) 16. januara 1993., selo Klekovići, s. Zalazja, napad na površinski kop Braćan (Gunjac).

⁹³⁷ Osmanović Bekrija, vodi se u evidencijama Armije BiH kao aktivni pripadnik: OSMANOVIĆ BEKRIJA, (ARBiH), sin Rifeta, rođen 13. 5. 1965. godine u mjestu Podševar, MZ Toplica, opština Srebrenica, živio u mjestu Srebrenica. Lični VES: inted. služba. Vojnik za rad u desetini za tehničko održavanje, tehničkog voda, logističke čete, 282. IBLBR Srebrenica (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, 52).

⁹³⁸ Izjava Jašarević Hameda.

⁹³⁹ Avdo Palić, komandant odbrane Žepe, ARBiH.

su bili starosti od 45 do 50 godina u civilu. Iznad sela Krainovca kod dalekovoda sam vidio 8 do 12 mrtvih leševa muškaraca kojim nisam prolazio jer su bili u fazi raspadanja. Takođe sam na putu u mjestu Krainovići kod kuće Osmana kome se nesjećam prezimena a isti I sad stanuje u tom mjestu vidio takođe jedan muški leš. Takođe sam u blizini mjesta Gaja na lokaciji Podoljaca vidio jedan muški leš meni nepoznat.⁹⁴⁰

Mirzet Smajić⁹⁴¹, sin Huseina i majke Aseme, djevojačko Klančević, rođen 10. 1. 1974. u Tokljacima, opština Srebrenica, pripadnik Armije RBiH od aprila 1992. godine. Mirzet Smajić bio je učesnik u proboju i svjedoči o situaciji nakon pada Srebrenice, u izjavi koju je dao organima vojne bezbjednosti Armije Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, u Tuzli, 24. septembra 1995. Tom prilikom, svjedok Mirzet Smajić govori o borbama koje su vođene u rejonu Kamenice:

Dana 10.07.1995. godine na naredbu vojnih i civilnih vlasti u Srebrenici, vojni obveznici i ostalo vojno sposobno stanovništvo se okupilo na mjestu zv. Buljim, te je donesena odluka da se pokušamo probiti prema Kalesiji. U koloni u kojoj sam ja bio bilo je između 2 - 3.000 ljudi od kojih je bilo vojnika i civila.⁹⁴² Nakon jedan dan putovanja, u jednom mjestu kojem ne znam ime ali znam da je prije Konjević Polja, četnici su napravili zasjedu i kada je kolona naišla kroz šumu oni su otvorili vatru po koloni. Jačina jedinice četničke vojske je bila između 70 i 100 vojnika, sudeći prema jačini vatre koju su otvorili na kolonu. Tom prilikom su koristili i jedno oklopno vozilo PRAGA sa topovima 30/2 mm. Tu je nastala panika tako da se kolona razbila na sve strane i narod je počeo bježati ne vodeći računa kuda. Nakon konsolidacije, **dio vojnika koji je posjedovao naoružanje je uzvratio vatru tako da su primorali četnike na povlačenje.** Tom prilikom sam vidio da je na mjestu zločina ostalo najmanje 100 ljudi i žena pobijenih od strane četnika mučki iz zasjede. Sve ovo se dešavalo 12.07.1995. godine oko 22,00 časa.⁹⁴³

Refik Hamidović⁹⁴⁴, zamjenik komandira idv. 28. sbb, 28. divizija KoV, u izjavi datoj 6. avgusta 1995. svjedoči o dešavanjima tokom proboja u području Buljima, Kamenice i putne komunikacije Konjević Polje – Nova Kasaba:

Bio sam prošao prije nego što su četnici stigli da naprave zasjedu. **Tu je ostalo oko 5.000 civila⁹⁴⁵ i boraca, bili su izmješani. Jedan dio od toga se je probio a jedan dio je ostao na Buljimu.** Sa njima je ostao odsječen i k-dant Ejub Golić. Mi koji smo prije

⁹⁴⁰ Izjava Jašarević Hameda.

⁹⁴¹ Izjava Mirzeta Smajića.

⁹⁴² Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije 2. korpusa Armije BiH javili na zbornom mjesto na području sela Šušnjari i Jaglič radi proboja ka Tuzli.

⁹⁴³ Izjava Mirzeta Smajića, 5.

⁹⁴⁴ Izjava Refika Hamidovića.

⁹⁴⁵ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije 2. korpusa Armije BiH javili na zbornom mjesto na području sela Šušnjari i Jaglič radi proboja ka Tuzli.

prošli, stigli smo one prve grupe koje su prošle bez problema u jednom mjestu koje se zvalo Kamenice. Tu smo sjedili oko 2 sata. **Za to vrijeme došao je k-dant Ejub Golić koji se je probio sa svojom jedinicom.** Odatle smo krenuli oko 17,00 sata dana 12. 7. 1995. godine. Krenuli smo dalje i išli smo da pređemo asfalt između Kasabe i Konjević Polja. Međim kad smo bili iznad sela Krajinovića na onom mjestu gdje smo se odmarali **začuli su se rafali, kada su se četnici bili ubacili među civile i borce.**⁹⁴⁶ **Tu je dosta pobijeno civila i boraca.** Oni koji su ostali živi, sastavili su se u grupice, neki su uspjeli da se spoje sa kolonom a neki su se predali a jedan dio se je vratio nazad. Mi koji smo prvi stigli na prelaz asvalta prošli smo bez problema. Međutim ovi drugi koji su stizali imali su problema. Četnici su tu dotjerali tenjkove i transportere i bili su zablokirali put. **Jedan dio boraca je uspio da se probije. Jedan dio boraca i civila se je predao a jedan dio je ostao rasturen po šumama.** Mi prvi koji smo išli, četnici su nas granatirali kad smo bili prešli asfalt. Te granate nisu ubijale niti ranjavale. Uticale su na NS gdje je dolazilo do spavanja. Mene je uhvatio taj talas dima, gdje mi je dolazilo da nisam mogao da idem.⁹⁴⁷

Osman Halilović⁹⁴⁸, u izjavi datoj istražiteljima Haškog tribunala 14. 15. i 16. avgusta 1995. god., svjedoči o borbama u rejonu Kamenice 12. jula 1995. godine u večernjim satima:

Dogovorili smo se da formiramo novu kolonu zajedno sa ranjenima na čelu. Kolona je počela da se kreće. **Uskoro se smrklo, a zatim je počelo snažno granatiranje od čega se kolona pokrenula.** U početku se začula sporadična pucnjava. Vidio sam da ljudi pokrivaju oči i brišu ih maramicama. Govorili su da ih peku oči. I mene su takođe počele da peku oči. **Čuo sam ljude da govore kako je bačen “otrov” (mislim da su mislili na suzavac ili neki drugi kemijski plin).** Odmah nakon toga počelo je teško granatiranje. Htjeli smo da krenemo, ali je svih uhvatila panika, a neki su ležali i na zemlji. Na početku granatiranja, čuo sam glasnu eksploziju. Neki su mi rekli da je raketa pogodila drvo. Teško granatiranje se nastavilo i trajalo otprilike sat vremena. Prepoznao sam zvuk protivavionske vatre i haubica. Čuo sam slične zvuke tokom posljednje tri godine borbi oko Srebrenice.⁹⁴⁹

Intenzivno granatiranje se nastavlja, snage Muslimana trpe velike gubitke u ljudstvu. Svjedok događaja Osman Halilović svjedoči o broju poginulih i ranjenih koje je lično vidio:

U granatiranju su ubijeni i ranjeni mnogi ljudi. Kad sam stigao u Tuzlu, čuo sam da je devet preživjelih bilo iz Sućeske. Nisam jasno mogao da im vidim rane, ali neki su izgledali kao da su bili ustrijeljeni, dok su drugi imali rane od krhotina. **Vidio sam otprilike između 30 i 40 tijela i ne znam šta se dogodilo sa onima ranjenim za vrijeme prvog napada na našu kolonu.** Čuo sam kako ljudi vrište da su četnici među nama i da bacaju ručne granate. Ljudi su vrištali pokušavajući da zaklone svoje najbliže. Vikali su četnicima da obustave paljbu i počnu pregovarati s nama. Moj rođak, Hamed Halilović, bio je ranjen u glavu.

⁹⁴⁶ Ne postoje dokazi da su se srpske snage ubacivale u kolonu. Usljed jakog granatiranja i kolektivne panike, nastale su glasine da su „četnici” u koloni.

⁹⁴⁷ Izjava Refika Hamidović, 2.

⁹⁴⁸ Izjava Osmana Halilovića, 2.

⁹⁴⁹ Izjava Osmana Halilovića, 3.

Dotad su se svi raspršili i nitko nije vodio kolonu. Ljudi su se dohvatili svojih najbližih i uputili se u raznim pravcima. Uzeo sam svog rođaka i krenuo prema mjestu gdje je bila odvedena prva grupa ranjenika. Bilo ih je oko 100, računajući i mene.

Zaputili smo se dolje prema jednoj dolini blizu rijeke i zatim uz neko brdo. Vidio sam spaljene kuće za koje su mi drugi oko mene rekli da se radi o muslimanskom selu Lolići.

Granatiranje i pucnjava su ponovno počeli i mi smo se vratili natrag do rijeke.

Prošli smo mnogim malim putovima, ali nismo znali gdje se u tom trenutku nalazimo. Pokušavali smo ići raznim putovima, ali smo nailazili na zasjede. **Čuo sam da su mnogi ljudi ubijeni na području rijeke, ali to osobno nisam vidio.** Na tom području se nastavilo sa zasjedama tokom cijele večeri i jutra 13. jula.⁹⁵⁰

Osman Halilović u izjavi opisuje i dešavanja u jutarnjim satima 13. jula 1995. u području putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Poseban osvrt stavlja na sužavanje manevarskog prostora pripadnika 28. divizije Armije BiH i koncentrisane napade srpskih snaga i njihove pozive na predaju. Osman Halilović ta dešavanja opisuje na sljedeći način:

Ujutro smo ponovno pokušali da napustimo to područje. Činilo se da se Srbi približavaju sve bliže, jer se granatiranje koncentriralo na sve manji i manji prostor. Čuo sam jedan glas kako megafonom saopštava da smo u okruženju. **“Proteklu noć smo već poubijali dosta vaših u dolini. Ne možete pobjeći. Jedini put koji je preostao bila je asfaltna cesta prema Kravici.”** Glas je nastavljao: “Jedan po jedan s podignutim rukama. Bit ćete razmijenjeni kao zatvorenici i sa vama će se postupati prema Ženevskim konvencijama. Nitko neće biti povrijeđen.” Dali su nam ultimatum koliko dugo možemo ostati u šumi. Glas je nastavio - “ako se ne pojavite, otvorit ćemo vatru iz svih raspoloživih oružja i baciti ‘otrove’ (koliko sam shvatio radilo se o suzavcu). “Imate sat vremena.” Došlo je do sporadične pucnjave, a zatim je otprilike dvadesetak minuta kasnije rečeno da imamo pola sata i da oni počinju s odbrojavanjem.⁹⁵¹

Isad Mujanović⁹⁵², sin Avdulaha (otac) i Mejre (majka), rođena Ajamović, rođen 4. aprila 1972. godine u Šamarima u SO Zvornik, Musliman po nacionalnosti, član ARBiH od 8. aprila 1992. godine, pripadnik 284. bbr Srebrenica, u svojoj izjavi govori o zasjedi srpskih snaga u rejonu sela Kamenica:

Kolona u kojoj sam ja išao na prvu zasjedu naišla je **u Kamenicama gdje je po nama otvorena vatra iz svih mogućih oruđa i oružja, a tu je po mojoj procjeni, ono što sam vidio poginulo oko 1000 osoba, a mi smo tom prilikom prikupljali i nosili ranjene, da bi smo ih po nailasku na nove zasjede ostavljali jer je spašavao kako je jo znao i umio kako bi smo spasili žive glave. Prilikom probijanja kroz zasjede nagledao sam se mrtvih i ranjenih na sve strane da ne mogu iskazati brojem. Gledao sam čak i obješenih ljudi da ne znam i ko ih je vješao.**⁹⁵³

⁹⁵⁰ Izjava Osmana Halilovića, 3.

⁹⁵¹ Izjava Osmana Halilovića, 4.

⁹⁵² Izjava Isada Mujanovića.

⁹⁵³ Izjava Isada Mujanovića, 2.

Ismet Handžić⁹⁵⁴, sin Jusa (otac) i Abide, djevojačko prezime Jakubović (majka), rođen 27. 7. 1960. godine u Osmaćama, opština Srebrenica, pripadnik Armije RBiH od aprila 1992, dao je izjavu organima vojne bezbjednosti Armije RBiH, Komanda 2. korpusa RBiH, u Tuzli 24. 9. 1995. U svojoj izjavi, Ismet Handžić svjedoči o borbama koje su se vodile na putu ka Tuzli, uključujući i gubitke u ljudstvu, i procjenjuje da ih je bilo preko 2.000:

Prilikom okupacije Srebrenice ja sam 11.07.1995. godine, sa ostalim pripadnicima Armije i vojno sposobnog stanovništva, otišao na mjesto zv. Buljim odakle smo krenuli ujutro 12.07.1995. g. u koloni od oko 15.000 ljudi među kojima je bilo dosta žena i djece.⁹⁵⁵ Kolona je bila duga oko 11 km jer smo se kretali u koloni po dvoje. Istog dana u večernjim satima a mislim da je bilo oko 21:00 čas, u nekoj šumi iznad Konjević Polja, kojoj ne znam ime, postavljena je zasjeda od strane četnika i kada je kolona došla vrlo blizu njihove zasjede oni su otvorili vatru iz automatskog oružja. **Pucnjava je trajala oko jedan sat jer su u međuvremenu pripadnici naše Armije u cilju zaštite nenaoružanog stanovništva otvorili vatru na četnike.** Tada je došlo do razbijanja kolone i stvaranja panike među ljudima, iz razloga što su četnici kolonu napali na više mjesta po njenoj dužini. U prvom naletu pucnjave ja sam se nalazio blizu jedne bukve, tako da me meci nisu zakačili, ali je na mene palo četiri tijela koje su rafali doslovce pokosili, tako da sam pao i ostao da ležim pod tijelima. Nakon oko sat vremena, pošto je pucnjava prekinuta, četnici su počeli vikati da se predamo, što je nekoliko grupa i učinilo, a zatim su oni počeli da pretresaju šumu provjeravajući da li ima ranjenih ili preživjelih među pobijenim. Po mojoj procjeni, **na tom mjestu je poginulo odnosno mučki ubijeno između 200 i 300 ljudi....**⁹⁵⁶

Dalje Ismet Handžić u izjavi nastavlja:

.....Po polasku kolone u pravcu šume preko livade unutar kolone su počele da pucaju neki naprave - eksplozivne koje su vjerovatno ranije bile postavljene na tom mjestu tako da je počelo da puca sa svih strana a ljudi su od detonacija počeli da padaju na sve strane. Tada je mene jedna detonacija bacila na zemlju te sam ja sa sebe strgnuo ruksak i pobjegao u šumu. **U toku mog prolaska preko teritorije i gdje je napravljena zasjeda u nekoliko kotlina, odnosno mjesta gdje su četnici otvarali vatru na kolonu vidio sam po mojoj procjeni preko 2.000 leševa koje niko nije pokušavao ni da sabere na jedno mjesto a kamoli da zakopava. Napominjem da sam cijelim putem sve do Velje Glave, nailazio na leševe koji su u fazi raspadanja, te ne mogu sa sigurnošću tvrditi da sam nekoga prepoznao.** Moram napomenuti da je u grupi ljudi na livadi gdje su se dešavale eksplozije ostao moj šura Salkić Sakib i Sadik, sinovi Ibrahima iz

⁹⁵⁴ Izjava Ismeta Handžića.

⁹⁵⁵ Analizom spiska nestalih lica ICMP iz 2009. godine utvrđeno je da je ukupno prijavljeno 7.692 nestalih osoba, od kojih su 65 žene ili 0,84%, u odnosu na ukupan broj nestalih na spisku ICMP i 80 osoba mlađa od 16 godina, što iznosi 1,04% u odnosu na ukupan broj nestalih. (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁹⁵⁶ Izjava Ismeta Handžića, 1.

Tokoljaka, opština Srebrenica i Avdić Azem,⁹⁵⁷ sin Memiša iz Osmaća, koji je prije rata bio direktor OŠ u Osmaćama.⁹⁵⁸

Kemal Mujić⁹⁵⁹, pripadnik Armije BiH u proboju ka Tuzli, u izjavi datoj organima vojne bezbjednosti Armije BiH, svjedoči o dešavanjima i opisuje borbe koje su se vodile 12. jula od Buljima do područja prije putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Kemal Mujić daje detaljan opis borbi u mjestu Kamenica i navodi velike gubitke u ljudstvu. Samo na jednom mjestu vidio je oko 2.000 mrtvih tijela. Kemal Mujić u izjavi navodi sljedeće:

Dana 12.07.1995. godine u jutarnjim satima krenuo sam iz Srebrenice u pravcu K. Polja, Udrča, prema Tuzli, zajedno sa svim onim koji su se osećali sposobni da krenu na taj put i oni koji nisu smjeli da se predaju. **Prvo granatiranje smo preživjeli ispod Buljima, u jednom potoku, gdje su od zadobijenih rana izumrla petorica koje sam ja vidio. Svih pet je izginulo od gelera,** za nekoliko ranjenih ne znam gdje su jer sam vidio da sam neke uzeli da nose, a za ostale ne znam. Idući dalje, **negdje oko Pobučke Kamenice drugi dio kolone, koji je bio dug od asvaltnog puta K. Polje - Milići do jednog potoka prije Kamenica, gdje sam bio i ja, napali su četnici tolikom jačinom da su nas odvojili od prvog dijela kolone koji je već prešao preko pomenutog asvaltnog puta.** Napali su nas sa svih strana bacajući granate po prostoru gdje je bilo koncentrisano najviše ljudi. Sa ceste je pucala praga i PAM-ovi, a ljudi su uspaničeno bježali na sve strane, nalijetajući na četnike koji su ih dočekivali rafalima ne birajući i ne tražeći da se prodaju. Veliki broj ljudi je zvao četnike da ne pucaju da hoće da se predaju, međutim oni nisu dozvolili nikom da podigne ruke. Ja sam u jednom žbunu od rastresenosti i straha pao i da li sam se onesvjestio ili sam zaspao ne znam, ne znam... Kada sam se probudio, ljudi oko mene su izlazili i išli da se predaju, a već je prestalo i da puca. Ja se nisam htio predati već sam istim putem počeo da se vraćam nazad. Kada sam izašao na kosu preko koje sam već bio prešao, zanijemio sam od prizora koji sam vidio. Po čitavoj kosi ležali su mrtvi kao da si ih ređao jednog do drugog, a po mom mišljenju bilo ih je oko 2.000.⁹⁶⁰

Abdulah Salkić⁹⁶¹, sin Mehmeda (otac), rođen 1. oktobra 1946. godine u Hranči, opština Bratunac, 5. februara 1995. godine dao je izjavu operativcima AID, bošnjačke obavještajne službe u vezi sa okolnostima proboja. Abdulah Salkić govori o zasjedi u selu Kamenica, opština Bratunac, u kojoj je 28. divizija Armije BiH imala velike gubitke. Navodimo segmente izjave:

⁹⁵⁷ Azem Avdić se nalazi u evidenciji 28. divizije Armije BiH: AVDIĆ AZEM, (ARBiH), sin Memiša, rođen 1954. godine u mjestu Osmaća, MZ Brežani, opština Srebrenica, živio u mjestu Srebrenica, ulica Maršala Tita. SSS. Referent za veze u stručnoj službi opštinskog štaba civilne zaštite Srebrenica (*Lična formacija SS OpS civilne zaštite Srebrenica*, 1).

⁹⁵⁸ Izjava Ismeta Handžića, 2.

⁹⁵⁹ Izjava Kemala Mujića.

⁹⁶⁰ Izjava Kemala Mujića, str. 1–2.

⁹⁶¹ Izjava Abdulaha Salkića, Bosna i Hercegovina, Agencija za istraživanje i dokumentaciju, Sektor AID Tuzla, br. 15-46/96, 5. 2. 1996, Arhiv RCIRZ.

Zajedno sa vojno sposobnim muškarcima 11.07.1995. godine ja sam sa svojim sinom Izetom Salkićem,⁹⁶² r. 10.03.1971. godine krenuo sa Jaglića prema slobodnim teritorijama. **Dio kolone u kojoj sam se nalazio išao je bez problema do bratunačke Kamenice, gdje smo naišli na četničku zasjedu. Iznad Kamenice, u šumi, dana 13.07.1995.⁹⁶³ godine oko 23,00 sati, naišli smo na zasjedu i pošto je bila noć, nisam mogao procijeniti koliko je lica poginulo a koliko ranjeno, a pretpostavljam da ih je moglo biti nekoliko stotina.**⁹⁶⁴

Učesnik u probou Abdulah Salkić u izjavi nastavlja da opisuje dešavanja u probou, navodeći da su nailazili na zasjede srpskih snaga od mjesta Kamenica kod Bratunca do mjesta Baljkovica, koje je udaljeno oko 50 kilometara od Kamenice. Na toj ruti, svjedok događaja vidio je nekoliko stotina mrtvih tijela. Slijedi fragment njegove izjave:

... na tom brdu smo ih ostavili, jer ih nismo mogli dalje nositi. Njihova daljnja sudbina mi nije poznata..⁹⁶⁵ **Na putu od bratunačke Kamenice do Baljkovice, nismo više nailazili na zasjede, ali sam usput vidio nekoliko stotina leševa, ali nikog nisam mogao prepoznati. Na dijelu puta iznad Đuguma kod Nove Kasabe na sporednom makadamskom putu vidio sam oko 300 ranjenika koji su ležali po putu koji su tražili vode i molili su da ih neko ponese sa tog mjesta.** Međutim, uslovi puta nisu dozvoljavali, a mi ih nismo mogli nositi, niti im ukazati prvu pomoć. Od ranjenika nisam nikoga poznao.⁹⁶⁶

Nuriz Selimović⁹⁶⁷, očevo ime Abid, referent za ONP komande 284. istočnobosanske lake brigade 28. divizije, poručnik, dana 26. jula 1995. godine, dao je izjavu organima vojne bezbjednosti Armije BiH u vezi sa dešavanjima nakon pada Srebrenice. Selimović detaljno opisuje kretanje kolone od početka probouja. Posebno je značajan dio izjave koji se odnosi na prelazak putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje 13. jula 1995. godine i prethodnog presijecanja kolone u području sela Kamenica, napadima na dio kolone koji nije uspio preći put, te panici koja je nastupila među ljudstvom. Navodimo segment izjave Nuriza Selimovića:

K-danti 284., 281. i 283. br su se sastali u rejonu Viogor sa ostalim PK, donijeli su nekakvu odluku za probou.

⁹⁶² Izet Salkić vodi se u evidencijama 28. divizije: Salkić Izet, (ARBiH), sin Abdulaha, rođen 10. 3. 1971. godine u mjestu Hranča, živio u mjestu Blječeva, opština Bratunac. VES i čin u JNA: teh. slu. telefonista – linijaš u 2. desetini (telefonskoj), voda veze (280. IBLBR Potočari), nišandžija na RBRO, u desetini RBRO – 90 mm, 1. LPČ, 280 (Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, str. 18); Izet Salkić vodi se kao nestala osoba u bazi ICMP. Datum prijave nestanka 26. 7. 1995. godine u mjestu Baljkovica (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁹⁶³ Na osnovu analize izjava preživjelih, ovaj događaj se desio 12. jula a ne 13. jula 1995. godine.

⁹⁶⁴ Izjava Abdulaha Salkića, 1.

⁹⁶⁵ Svjedok događaja govori o ranjenicima 28. divizije Armije BiH.

⁹⁶⁶ Izjava Abdulaha Salkića, 1.

⁹⁶⁷ Izjava Nuriza Selimovića.

Krenuli smo prema BULJIMU u prve večernje sate gdje je bilo sjedište i skup svih ostalih brigade i jedinica.

Tu smo se skupili i čekali dalje naređenje.

K-da 28. d KOV sa k-dantima brigada bila je u Šušnjarima u kući SIDIKA gdje smo se oko 10,30 sati sastali, te pozvali mene na razgovor oko proboja. Kada sam došao **RAMIZ k-dant 28. d KOV me je pitao: Kuda je najkraći i najpovoljniji put za prelazak svih boraca kao i veliki broj civila? Rekao mi je da uzmem sebi ljude, da proberem iz svih jedinica po mojoj ličnoj zamisli, koliko mi treba naprijed za izviđače. Izabrao sam 8 momaka diverzanata 284. br i 1 momka iz 283. br, koji mi je pomogao u putu jer je već jedan put dolazio u Tuzlu, te sam uzeo veći broj iz ostalih jedinica veličine jedne čete koja je brojala 76 ljudi.**⁹⁶⁸

Načelnik štaba, komandant RAMIZ BEĆIROVIĆ mi je rekao da ne idem ja prije njih da prelazim asfalt i da dalje ne mogu nastaviti put od umora. Put će nastaviti nakon dužeg odmora i u popodnevnom satima.

Tu smo se skupili do pred večernje sate. Ja sam ponovo nastavio put oko 16:00 sati sa četom na odstojanju oko 1,5 km vazdušne linije a oko 2 km zemljišnog prostora, da bi im pravio čelno obezbjeđenje i sačekajući kolonu.

Kada sam stigao u rejon POBUĐA, tačnije na raskršću iznad mjesta BORNICA, tu sam napravio obezbjeđenje i pričekao kolonu da se približi.

Po samom polasku kolone gdje smo odmarali počeli su da se čuju pucnji pješadijskog naoružanja i uslijedilo je granatiranje iz rejona SANDIĆA.

Pitao sam sredstvima veze komandanta 284. brigade šta se događa? Hoću li nastaviti put ili se vratiti a on mi je rekao da je sve u redu i da nastavim put.⁹⁶⁹

Pri dolasku kolone do nas krenuli smo sa prebacivanjem ljudi preko asfalta sa oko 100 ljudi u grupi u toku večernjih sati.

U rejonu LJESINA između NOVE KASABE I KONJEVIĆ POLJA smo se prebacivali gazeći rijeku JADAR.

Po prelasku Jadra počeli je već veliko komešanje vojske te i gubljenje kontrole nad vojskom.

Pojedini članovi k-de 28. d KOV nisu više poštovali red i discipline koju smo dogovorili na početku.

Zavladala je velika panika među ljudima, kretali su svojim putem. Prebacivši se preko asfalta I pregazivši Jadar pokušao sam zajedno sa k-dantom 284. brigade i sa Ekremom zv. Eko iz k-de 28. d KOV koji je bio obavještajac da dokažem ljudima da obezbjeđenje mora ostati na asfaltu radi bezbjednosti ostalih ljudi u koloni.⁹⁷⁰

Po pristizanju kolone ljudstvo je našlo odgovarajuće pozicije za predah. Po polasku druge polovine kolone dobio sam informaciju od ljudi da je kolona odsječena u rejonu KAMENICA.

Veliki broj ljudi je došao i prebacio se u toku dana preko asfalta, rekavši mi da se broj ljudi odsječene kolone kreće oko 2 – 3.000 u kojoj je ostao i k-dant 282. brigade IBRO zv. DUDA.

⁹⁶⁸ Izjava Nuriza Selimovića, 2.

⁹⁶⁹ Izjava Nuriza Selimovića, 3.

⁹⁷⁰ Izjava Nuriza Selimovića, 3–4.

Tek tada saznajem da se dešavaju loše i pogubne stvari za naše ljude, da se je k-dant brigade IBRO DUDA⁹⁷¹ predao, da su se neki ljudi sami ubijali. Ljudi su se sakupljali u grupu od po 20 oko bombe i zagrlivši se zajedno vršili samoubistva. Većina se je razbježala, niko nije pružio otpora. Četnici su ulazili u kolonu kao među ovce,⁹⁷² hapsili koliko su htjeli i ubijali. Mnoge priče sam čuo još, te i da su se mješali među ljude i da su govorili da su vođiči a lakovjernici su kretali sa njima.

Već oko podne po dolasku jedne manje grupe rekli su da ima masa ljudi koji nisu pohapšeni ali ne smiju da pređu preko asvalta. Meni je teško palo kao čovjeku jer je i moj brat ostao tamo, kada sam tražio da se vratimo sa 500 ljudi zbog svih drugih koji su bili tamo kao zbog svog brata. Tražio sam od RAMIZA BEĆIROVIĆA da izda naređenje svim komandantima brigada da mi skupe po 100 ljudi da se vratim u oslobođanje tih ljudi i da blokiram asfalt.

Za svo to vrijeme RAMIZ je skupio k-dante kao i ostale članove 28. divizije i izdao naređenje da se prikupi ljudstvo za jedan sat vremena.

Ja sam otišao da pošaljem jedno odjeljenje kao izvidnicu dalje i da obezbjedim sredstva veze.⁹⁷³

Ademović Ševal⁹⁷⁴, sin Saliha i Mejre Avdić, rođen 29. jula 1951. godine u selu Podosoje u opštini Srebrenica, u izjavi datoj 19. 1. 1996. Agenciji za istraživanje i dokumentaciju (AID)⁹⁷⁵, Sektor Tuzla, opisuje napade srpskih snaga na kolonu u području sela Kamenica, te svjedoči o gubicima u koloni:

Odmah na početku našeg proboja prema Tuzli, u blizini Kravice, četnici su počeli sa granatiranjem kolone u kojoj je, po mojoj slobodnoj procjeni bilo 10-15000 ljudi. **Među našima od četničkog granatiranja bilo je poginulih i ranjenih.** Negdje kod Kamenice uz granatiranje i pucnjavu iz vatrenog oružja četnici su na našu kolonu dejstvovali u bojnim otrovima,⁹⁷⁶ što sam lično osjetio i na sebi. Ne znam kako bih vam to mogao opisati, ali mogu vam reći da sam tada sa sinom Šefikom, komšijom Avdić Ramizom iz Pusmulića kod Srebrenice krenuo sasvim pogrešnim pravcem, kojim inače nismo mislili ići. U tom skrivanju i bježanju odjednom se izgubio moj sin Šefik i komšija Avdić što mi je neobjašnjivo, jer smo se držali jedni drugih. Od tada ih do danas nisam više vidio. **Isto tako neki borci sa kojima sam se dalje probijao, a na koje sam nailazio počeli su se čudno ponašati tako što su izražavali želju za predajom četnicima što do tada nije bio slučaj.** Neki pojedinci su me i otvoreno nagovarali da to učinim sto sam ja uporno odbijao. znajući već da četnici u našu kolonu ubacuju svoje ljude sa takvim ciljem. **Prilikom četničkog granatiranja i djelovanja sa bojni, otrovima dosta je naših izginulo, mislim između 200-250 ljudi, međutim nisam siguran ni u ovu**

⁹⁷¹ Dudić Ibro, ARBiH, sin Huseina, rođen 27. 8. 1969. (1967) godine u mjestu Sulice, MZ komandant 282. IBLBR Srebrenica.

⁹⁷² Nema dokaza za navedenu tvrdnju. Srpske snage su dejstvovala artiljerijskom vatrom po koloni. Kao i prethodne, i ova tvrdnja je nastala kao posljedica kolektivne panike, pometnje i glasina usljed izloženosti jakoj artiljerijskoj paljbi. Panika je dovela do međusobnih obračuna, jer su mislili da se radi o neprijateljskim vojnicima.

⁹⁷³ Izjava Nuriza Selimovića, 4.

⁹⁷⁴ Izjava Ševala Ademovića.

⁹⁷⁵ Agencija za istraživanje i dokumentaciju (Obavještajna agencija pod muslimansko – bošnjačkom kontrolom).

⁹⁷⁶ Suzavac.

brojku obzirom da smo stalno bježali i u bježanju smo samo prelazili preko tijela naših ljudi. Nakon ovog granatiranja i bacanja bojnih otrova poviše Kamenice izbili smo ispred spaljene škole u Kamenici, a dalje smo naletjeli na četničku patrolu.

Napominjem, da moga sina Jusufa od početka samog proboja prema Tuzli nisam više vidio, ali sam po dolasku u Tuzlu sa razmijene saznao da je poginuo na Ružinoj vodi, kod Vlasenice.⁹⁷⁷

Nazif Osmanović⁹⁷⁸, sin Nurifa, rođen 25. 4. 1946. u Pribidolu, opština Srebrenica, dana 20. decembra 1995. godine dao je izjavu operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH u kojoj opisuje dešavanja tokom proboja i gubitke koje je imala bošnjačka strana u rejonu Buljima i Kamenice. Navodimo segment njegove izjave:

Na putu od Buljima do Kaldrnice imali smo tri zasjede, cijelo vrijeme granatirani smo i tom prilikom poginulo je oko 100 građana, a veći broj je ranjen. Među poginulim prepoznao sam izvjesnog Selmu iz Dimnića, sin Rame, prije rata radio na poslovima šumara, njegov sin star oko 21 godinu, Hajdarević Kemo⁹⁷⁹ koji je bio ranjen, a poslije kraćeg vremena je podlegao. Takođe je poginuo sin Hajdarević Keme⁹⁸⁰ zatim jedna djevojka koju nisam poznao, Džananović Mesud, taksista iz Voljevice, dok ostalim ne znam imena. Istu večer oko 22,00 sata, bili smo u jednoj šumi kada sam vidio jak bljesak i čuo jaku eksploziju i jednu bukvu kako pada. Poslije eksplozije čuli su se jauči, vriska, stvorila se panika, nisam mogao vidjeti ko je ranjen i ko je poginuo. U tom trenutku osjećao sam malaksalost, spavalo mi se, opuštenost što pretpostavljam da su upotrijebljeni bojni otrovi. Nakon 30 minuta četnici su nas pozvali putem megafona da se predamo. Među nas su bila ubačena dva četnika, jedan je nosio beretku na glavi, a drugi šajkaču. Vršili su pregovore s našim borcima, sve sam to gledao sa udaljenosti oko 10 metara. Pored mene su bili Omer Hamzić, sin Alije, i izvjesni Nurija iz Gladovića, opština Srebrenica. Omer se trenutno nalazi a slobodnoj teritoriji Tuzle.⁹⁸¹

Hasan Alić⁹⁸², pripadnik 28. divizije Armije BiH, sin Hameda (otac) i Alije (majka), rođena Osmanović, rođen 24. 10. 1969. godine u mjestu Rađenovići, opština Srebrenica, u izjavi datoj operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, 9. oktobra 1995. godine, govori o borbama, odnosno napadu srpskih snaga na kolonu u području Kamenice i području

⁹⁷⁷ Izjava Ševala Ademovića, 1.

⁹⁷⁸ Izjava Nazifa Osmanovića.

⁹⁷⁹ U bazi ICMP evidentirano je ime Hajdarević Kemal, Ševko, 10. 2. 1950, nestao 20. 7. 1995. Kravica (*Lična formacija OpS civilne zaštite Srebrenica*, str. 1). Provjerom u evidencijama 28. divizije evidentirano je lice pod imenom Kemal Hajdarević: Hajdarević KEMAL, (ARBiH), sin Ševke, rođen 1950. godine u mjestu Žabokvica, MZ Skelani, opština Srebrenica, živio u mjestu Srebrenica, Ulica maršala Tita. Građevinski inženjer, VŠS. Član opštinskog štaba civilne zaštite Srebrenica za mjere zaštite i spasavanje (od ruševina i poplava) (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁹⁸⁰ U bazi ICMP evidentirano je ime Hajdarević Edin, sin Kemala, rođ. 17. 6. 1979. godine, evidentiran kao nestalo lice 17. 7. 1995. godine u mjestu Buljim (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁹⁸¹ Izjava Nazifa Osmanovića, 1–2.

⁹⁸² Izjava Hasana Alića, 1.

prije putne komunikacije Konjević Polje – Nova Kasaba. Hasan Alić je pripadnicima državne bezbjednosti dao sljedeću izjavu:

Izvor nam je kazao da je njegova brigada 13.7.1995. godine između 2-3 sata poslije pola noći dobila naredbu za pokret, te nakon pređenih 6. kilometara puta, brigade se zaustavlja u cilju ponovnog postrojavanja i utvrđivanja brojnog stanja u stroju. Nakon kraćeg zadržavanja, brigade su nastavile dalji put prema Kemenici, gdje u jednoj šumi pronalaze 6 ubijenih vojnika A. R. BiH, od kojih izvor nije nikog mogao prepoznati. **Nedaleko od ovog događaja ubijenih 6. vojnika, četnici su iz jednog potoka nastavili sa granatiranjem kolone iz minobacača 120 mm, pamova, patova i pješadijskog naoružanja.** Tom prilikom jedan vojnik je poginuo, a 7 vojnika je teže ranjen. U tom momentu nastala je panika i rasulo, gdje je svako bježao kako je znao i umio u obližnje šume, tražeći zaklone i spas od četničkog granatiranja. Nakon prestanka granatiranja, ponovo se formira kolona i nastavlja se kretanjem u pravcu slobodne teritorije. Nakon pređenih novih 8. km ponovo se vrši postrojavanje po brigadama. U neposrednoj blizini postrojavanja četnici su oborili jednu bukvu preko puta u cilju zakrčavanja puta i kad je kolona krenula na istu su otvorili jaku paljbu iz svog raspoloživog naoružanja, gdje dolazi do upada četnika u kolone u cilju razbijanja iste. **Izvor ističe da je tom prilikom ubijeno oko 1000 vojnika i civila⁹⁸³ iz te kolone.** Nakon izvršenog ovog zločina četnici su pozivali na predaju ili pregovore.⁹⁸⁴

Hakija Husejinović⁹⁸⁵, sin Alije (otac) i Hasnije (majka), rođena Begić, rođen 17. februara 1944. godine u selu Bučinovići – Sućeska, u opštini Srebrenica, član ARBiH, jedinica 6339 Srebrenica, 27. oktobra 1995. godine dao je izjavu Službi državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla. U izjavi Hakija Husejinović opisuje napade srpskih snaga na kolonu u rejonu Kamenice, te navodi imena drugih pripadnika Armije BiH koji su bili u njegovoj neposrednoj blizini:

Napominjem da taj teren uopšte ne poznajem kao što ga nisu poznavali ni ostali ljudi iz kolone. Za vrijeme dok smo sjedili i odmarali, četnici su počeli pucati pješadijskim oružjem po nama. Zavladao je opšta panika i ljudi su bježali na sve strane. Ja sam bježao nizvodno koritom potoka, zajedno sa još 11 lica od kojih poznajem iz mog sela sljedeće: Husejnović Hasib, sin Hasana,⁹⁸⁶ Gabeljić Hasan, sin Osmana,⁹⁸⁷ Hafizović Halid, sin

⁹⁸³ Termin civil u ovom kontekstu se koristi za pripadnika rezervnog sastava i vojno sposobno stanovništvo koje se po naredbi Komande 28. divizije Armije BiH javilo na zbornu mjesto za proboj ka Tuzli.

⁹⁸⁴ Izjava Hasana Alića, 1–2.

⁹⁸⁵ Izjava Hakije Husejinovića..

⁹⁸⁶ Hasib Husejnović se nalazi u vojnoj evidenciji 28. divizije Armije BiH: HUSEJNOVIĆ HASIB, (ARBiH), sin Hasana, rođen 14. 11. 1955. godine u mjestu Bučinovići, MZ Sućeska, opština Srebrenica, živio u mjestu Bučinovići. Lični VES: 11101. U ARBiH dužio automat. Strijelac u 3. desetini, 1. voda, 2. LPČ, 281. IBLBR Sućeska (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 21).

⁹⁸⁷ Hasan Gabeljić se nalazi u vojnoj evidenciji 28. divizije Armije BiH: GABELJIĆ HASAN, (ARBiH), sin Osmana, rođen 10. 6. 1954. godine u mjestu Bučinovići, MZ Sućeska, opština Srebrenica, živio u mjestu Bučinovići. Lični VES: 11101. U ARBiH dužio LP. Strijelac u 3. desetini, 1. voda, 2. LPČ, 281. IBLBR Sućeska (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 21).

Muje,⁹⁸⁸ Bećirović Seid, sin Kirama,⁹⁸⁹ Huseinović Osman, sin Ibrahima,⁹⁹⁰ Gabeljić Aziz, sin Azema.⁹⁹¹ Bježeći tako, stigli smo u blizinu asfaltne ceste kod sela Kamenica u Pobuđu. To nam je objasnio Gabeljić Hasan, čija je supruga bila iz tog sela. Do Kamenice smo išli otprilike 5 km i za to vrijeme smo čuli da je prestala pucanje. Gabeljić je rekao da se malo vratimo i lijevo uzvodno od potoka iznad Kamenice smo se zaustavili u šumi. Tu smo sačekali noć, a u međuvremenu su pristizali i mnogi drugi iz kolone. Pomogao sam u nošenju ranjenika koje smo iznosili na jednu livadu i to je trajalo cijelu noć.⁹⁹²

Redžo Delić⁹⁹³, ime oca Salčin, ime majke Đula, rođena Sulejmanović, rođen 19. novembra 1964. godine u Veljavici, opština Bratunac, pripadnik Armije BiH, u izjavi datoj vojnim organima Armije BiH 25. avgusta 1995. godine svjedoči o borbama u rejonu Kamenice:

Tako smo došli do Kamenice kod Kravice. Kod Kamenice smo se skupili i odmarali do predveće. Predveće je došla komanda da se pripremimo. Hazim Đananović je rekao Hazimu Omeroviću da on sa III LPČ ostaje da obezbjeđuje začelje kolone. U prvi mračak u šumi je ostalo još 20-ak civila da izađe pa da pođemo i mi. Zapucala je praga sa asfaltnog puta Konjević Polje - Kravica. Poslije par minuta čuo je se jak vjetar i raja je jurnula prema nama. U isto vrijeme je žestoko zapucalo i pješadijsko naoružanje i pucanje je trajalo oko 10 minuta.

Onda smo mi ustali i vikali da se nepuca, jer smo mislili da naši pucaju. Na tom mjestu sam našao i vidio oko 150 mrtvih i ranjenih. Sa tog mjesta smo se pomjerali 150 metara visocije na livadu i tu smo smirili raj. Nakon toga čuli smo da neko viče hajte prema nama čeka vas Ejub i Mandža. Bilo nam je sumnjivo pa nismo dali ni vojsci ni narodu da ide. Tada je došao Suki iz Kazana i naredio da izvučem ranjenike. Uzeo sam sa sobom 20 vojnika i pokupili 20-tak lakših ranjenika i izvukli ih na livadu.⁹⁹⁴

⁹⁸⁸ Halid Hafizović se nalazi u vojnoj evidenciji 28. divizije Armije BiH: HAFIZOVIĆ HALID, (ARBiH), sin Muje, rođen 10. 7. 1960. godine u mjestu Opetci, MZ Sućeska, opština Srebrenica, živio u mjestu Opetci. Lični VES: 11101. Pomoćnik nišandžije u desetini RBRO – 90 mm, pratećeg voda, 3. LPČ, 281. IBLBR Sućeska (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 32).

⁹⁸⁹ Seid Bećirović se nalazi u vojnoj evidenciji 28. divizije Armije BiH: BEĆIROVIĆ SEID, (ARBiH), sin Kirama, rođen 1971. godine u mjestu Opetci, MZ Sućeska, opština Srebrenica, živio u mjestu Opetci. Lični VES: veza. U ARBiH dužio AP. Radiofonista u POČ, 281. IBLBR Sućeska. LP02-B-795, ZV.LIP-07/262GBP, LRC:492. (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 47); Bećirović Seid, sin Kirama, rođ. 20. 8. 1971. godine. Vodi se kao nestala osoba u evidenciji ICMP. Nestanak prijavljen 11. 7. 1995, mjesto nestanka – Kravica (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁹⁹⁰ Huseinović Osman, sin Alije, rođ. 18. 2. 1965. Vodi se kao nestala osoba u evidenciji ICMP. Nestanak prijavljen 12. 7. 1995, mjesto nestanka – Potočari (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁹⁹¹ Aziz Gabeljić se nalazi u vojnoj evidenciji 28. divizije Armije BiH: GABELJIĆ AZIZ, (ARBiH), sin Azema, rođen 1971. godine u mjestu Bučinovići, MZ Sućeska, opština Srebrenica, živio u mjestu Bučinovići. Lični VES: pješadija. Komandir 2. desetine (radio), voda veze, 281. IBLBR Sućeska (Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, 9); Gabeljić Aziz, sin Azema, rođen 3. 3. 1971. godine. Vodi se kao nestala osoba u evidenciji ICMP. Nestanak prijavljen 11. 8. 1995, mjesto nestanka – Sućeska (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

⁹⁹² Izjava Hakije Husejinovića, 1.

⁹⁹³ Izjava Redža Delića, Armija republike BiH, 283. istočnobosanska laka brigada, Odeljenje za bezbjednost, str. pov. br. 06/178-1/95, Živinice, 25. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, 1.

⁹⁹⁴ Izjava Redža Delića, 1.

Behadija Krdžić⁹⁹⁵, pripadnik Armije BiH⁹⁹⁶ i učesnik u proboju ka Tuzli, dao je izjavu pripadnicima vojne bezbjednosti Armije BiH 18. avgusta 1995. U toj izjavi opisuje dešavanja 12. jula 1995. godine na području sela Kamenica i stradanja ljudi koje je poznao. Slijedi segment izjave:

Krdžić Sakiba, sin Osmana, star oko 40 godina, imao je maskirnu uniformu na sebi, Krdžić Abaz, sin Osmana, star oko 35 godina, na sebi je imao civilno odijelo, na nogama cipele kafene boje, Ferid iz Osmača, koga ne znam po prezimenu niti mu znam ime oca, kod njega sam vidio nož zaboden u leđima, Burić Rifet, star oko 28 godina, Ahmet, proćelav, debeo, visok oko 180cm, plav, u civilnoj odjeći, Senahid, star oko 45 godina, u civilnom odijelu. Zbog nemogućnosti izvlačenja na tom mjestu ostao je ranjen Hukić Bahrija, takođe u civilnom odijelu, a zatim sam prepoznao Mehmedović Mali, sin manje iz Dobraka, rođen 1961. godine, a na sebi je imao civilno odijelo. Na tom mjestu vidio sam dosta zaklanih ljudi, te ljude koje sam poznao iz viđenja ali ih ne poznajem po imenu. U momentu kada su četnici počeli da pucaju došlo je do panike i bježanja u raznim pravcima, a ja sam sutradan se vratio na to mjesto, tako da sam prepoznao naprijed navedena lica. U rejonu s. Kamenice ostali smo tri dana lutajući po šumama i tražeći spas tako da sam 15.07.1995. godine iz s. Burnice posmatrao četnike kako pretresaju teren Kamenice i svaku osobu koju pronađu odvodili su u pravcu s. Kravice.⁹⁹⁷

Mehmedović (Adil) Fadil⁹⁹⁸, rođ. 2. 5. 1975. u Slatini, opština Srebrenica, pripadnik 28. divizije Armije BiH, 30. jula 1995. godine dao je izjavu organima vojne bezbjednosti Armije BiH u vezi sa dešavanjima tokom proboja ka Tuzli. Svjedok događaja Mehmedović Fadil u izjavi navodi napade na kolonu u području sela Kamenica 12. jula 1995. godine u večernjim satima:

Bilo mi je teško kasama dobiti izvještaj da napustimo naše selo tu smo se iskupili i održali sastanak kako da krenemo prema svom narodu u Tuzli. **Došli smo u selo šušnjari tu smo našli sve ostale Brigade sa područja srebrenice Tu smo se rasporedili i krenuli prema Tuzli kad smo došli u Pobude u selu Kamenice tu smo imali malo odmora. Četnici su nas vidjeli da smo u šumi u dolini oni su nas okružili sa svi strana. Tu je zapucalo iz mitraljeza iz zolja bombi itd. Mismo se raščerati nije niko niza koga znao mnogo je bilo mrtvije ranjenije ostalo je na stotine mrtvi.**⁹⁹⁹

⁹⁹⁵ Izjava Behadija Krdžić..

⁹⁹⁶ Krdžić Behadija, (ARBiH), sin Alije, rođen 2. 8. 1963. godine u mjestu Osmače, MZ Brežani, opština Srebrenica, živio u mjestu Srebrenica. Lični čin: desetar. Lični VES: pješadija. Pomoćnik nišandžije u mitraljeskoj desetini, pratećeg voda, 2. LPČ, 282. IBLBR Srebrenica (Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Srebrenica, *Spisak pripadnika* (01837702-01837761), Arhiv RCIRZ, 23).

⁹⁹⁷ Izjava Behadije Krdžića, 3.

⁹⁹⁸ Izjava Fadila Mehmedovića.

⁹⁹⁹ Izjava Fadila Mehmedovića, 1

Komandir 1. voda Mudžahedinske čete, koja je djelovala u sastavu 283. brigade 28. divizije Armije BiH, **Bego Muminović**¹⁰⁰⁰ (sin Ćamila), rođen 20. juna 1954. godine u Kamenici, opština Zvornik, u izjavi datoj Službi državne bezbjednosti RBiH 22. jula 1995, Sektor Tuzla, svjedoči o borbama koje su se vodile u noći između 12/13. jula 1995. na području Pobađa:

Neznam tačno šta se dešavalo u toku noći **ali u ranim jutarnjim satima od boraca i civila**¹⁰⁰¹ koji su nas sustizali čuli smo da su u toku noći agres. vojnici upadali među naše, da su ih hvatali i odvodili u nepoznatom pravcu a da su neke i na licu mjesta ubili.¹⁰⁰² **Prema mojoj procjeni u toku te noći nastradalo je preko 1000 lica iz kolone a nakon dolaska na slobodnu teritoriju od boraca koji su izašli među zadnjim čuo sam da su oni vidjeli oko 400 naših zarobljenika na stadionu u Kasabi, takođe i za njihovu sudbinu ništa neznam.**¹⁰⁰³

Zumra Hafizović¹⁰⁰⁴, kći Šabana (otac) i Sabre (majka), rođena Muratović, rođena 30. januara 1973. godine u selu Potočari, opština Srebrenica. Zumra Hafizović, u izjavi koju je dala vojnim organima bezbjednosti Armije BiH, svjedoči o napadima na kolonu i borbama koje su se vodile u području putne komunikacije Konjević Polje – Nova Kasaba:

...U Buljimu su naši vojnici napravili prolaz kroz četnička minska polja, tako da sam vidjela puno mina i sa lijeve i sa desne strane te staze. U Kamenice smo došli oko podne 12.07.1995. godine, gdje je organizovan odmor.¹⁰⁰⁵

...Budući da je čelo kolone prešlo preko asfaltnog puta mi smo čekali da po nas dođu i da i nas prevedu preko asfalta ali su u međuvremenu četnici ponovo zatvorili put i otvorili su veoma jaku vatru po nama. **Vatra je trajala oko 15 minuta, a pucano je po nama iz pušaka, tromblona, mitraljeza, PAM-ova, i PAT-ova. Posle tog četničkog napada, na tom mjestu je ostalo oko 200 leševa.** Za vrijeme tog napada ja sam bila sa svojim bratom, amidžom i amidžićem i ležali smo u nekakvoj rijetkoj šumi.¹⁰⁰⁶

... Za vrijeme te pucnjave naši borci na čelu kolone su otjerali četnike sa brda sa kojeg su nas ubijali i mi smo pokupivši ranjenike krenuli ka tom brdu. Iza nas u toj šumici i paprati ostalo je dosta leševa i kao što sam već rekla bilo ih je oko 200.

¹⁰⁰⁰ Izjava Bega Muminovića, 1; Bego Muminović je bio pripadnik OS RBiH od aprila 1992. godine, a tokom proboja ka Tuzli bio je angažovan u sastavu 28. divizije Armije BiH kao komandir 1. voda Čete mudžahedina, koja je bila u sastavu 283. manevarske brigade.

¹⁰⁰¹ Termin civil u ovom kontekstu koristi se za pripadnika rezervnog sastava i vojno sposobno stanovništvo koje se po naredbi Komande 28. divizije Armije BiH javilo na zbornom mjestu za proboj ka Tuzli.

¹⁰⁰² Nema dokaza da su srpske snage ulazile u kolonu. Strah, panika i glasine doveli su do nekontrolisanog ponašanja ljudi u koloni, uključujući i samoubistva i ubistva saboraca.

¹⁰⁰³ Izjava Bega Muminovića, 4.

¹⁰⁰⁴ Izjava Zumre Hafizović.

¹⁰⁰⁵ Izjava Zumre Hafizović, 3.

¹⁰⁰⁶ Izjava Zumre Hafizović, 3.

Kada smo izašli na to brdo ponovo smo se postrojili i tada sam primjetila da nema mnogih koji su bili u mojoj koloni.¹⁰⁰⁷

Memišević Nurif¹⁰⁰⁸, u izjavi datoj istražiteljima MKSJ 19. 1. 1996. godine, svjedoči o žrtvama poginulim u rejonu Buljima i Bokčin potoka:

Dok smo se spuštali niz planinu Buljim naišli smo na mnogo kostura i dijelova tijela onih koji su ubijeni na svom putu. Blizu mjesta na kom se desila prva zasjeda našli smo trojicu preživjelih koji su se skrivali četrdeset dana. Odbili su da nam se pridruže. Onda smo došli u šumu gdje se desila druga zasjeda kako bismo pokušali identifikovati neka tijela. Tijela su i dalje bila posvuda. Prepoznao sam tijela dvojice ljudi koji su na početku bili sa mnom po njihovim torbama i odjeći. Tražio sam svoju braću, ali ni jednog nisam našao. **Nismo brojali tijela koja smo vidjeli, ali moja je procjena da je bilo oko 200 - 300 tijela.** Stigli smo u Burnice, a niz brdo sam vidio ista ona tijela koja sam vidio prvi put. Niko ih nije pomjerio. Hamdija je poslao trojicu ljudi na potok da provjere jesu li tijela još tamo. Kad su se vratili rekli su da je u potoku još više tijela nego uz put....¹⁰⁰⁹

Vejiz Šabić¹⁰¹⁰, komandant 284. istočnobosanske lake brigade, u izjavi datoj istražiocima MKSJ 8. i 9. aprila i 16. maja 2002. godine, detaljno opisuje okolnosti tokom proboja i stradanja tokom napada srpskih snaga u području prije putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Tom prilikom, Vejiz Šabić govori o napadu na 28. diviziju Armije BiH od strane srpskih snaga, ranjavanju i pogibiji velikog broja vojnika, pogibiji Ibri Duduća, komandanta 282. IBLBR 28. divizije Armije BiH. Hronološki slijede fragmenti izjave komandanta Vejiza Šabića:

12. juli 1995

Oko 12:00 sati sastao sam se s Bećirovićem,¹⁰¹¹ Tursunovićem, Meholjićem i svim drugim komandantima i jedino nije bilo Ejuba Golića, jer je on bio zadužen da štiti kraj kolone. **Granatiranje je već počelo i prvi stradali bili su negdje u sredini kolone.** Razgovarali smo o tome u kom pravcu da krenemo i kako da razmjestimo svoje snage. Predložio sam da smjesta krenemo, ali odlučili smo da ipak neko vrijeme ostanemo tu.¹⁰¹²

12. jul 1995

Stigli smo u Jukiće¹⁰¹³ oko 21:00 sat, razmjestio sam svoju jedinicu radi obezbjeđenja područja. Bio sam u vezi s izviđačima koji su već bili u Cerskoj i oni su mi javili da je put još uvijek bezbjedan. Nekoliko sati kasnije **stigao je Bećirović i rekao mi da je u**

¹⁰⁰⁷ Izjava Zumre Hafizović, 3.

¹⁰⁰⁸ Statement of Memišević Nurif given to the ICTY investigators on January 19, 1996 [Izjava Memišević Nurifa data istražiteljima MKSJ 19. 1. 1996. godine], ICTY 00396028, Arhiv RCIRZ.

¹⁰⁰⁹ Statement of Memišević Nurif, 4–5.

¹⁰¹⁰ Statement of Vejiz Šabić.

¹⁰¹¹ Ramiz Bećirović, tadašnji načelnik Štaba 28. divizije Armije BiH.

¹⁰¹² Statement of Vejiz Šabić, 4.

¹⁰¹³ Selo Jukići nalazi se u rejonu Pobuđa.

četničkom granatiranju ranjeno i poginulo mnogo ljudi. Svrha sastanka bila je da se provjeri da li smo još uvijek s grupom. Plašili su se da ću da odem bez njih. Sastanak je zakazan i zbog toga da se svi obavijeste o tome da treba se sljedeći put sastanemo u Udrču.¹⁰¹⁴

13. jul 1995

Na putu do planine Udrč čuo sam glasine o tome da je poginuo velik broj ljudi, a kad sam stigao do Udrča, svi smo tu predahnuli i **primijetili da se ljudi koji pristižu neobično ponašaju. Ljudi su mi prenijeli razne glasine, a kasnije se pokazalo da je velik broj njih tačan.** Naprimjer, rečeno mi je da je poginuo Ibro Dudić,¹⁰¹⁵ i mnogo kasnije se pokazalo da je to istina. **Ljudi su pričali o nekoj velikoj eksploziji do koje je došlo u jednoj velikoj grupi i svi su pričali o velikom drvetu koje se srušilo ispred njih i o tome kako je prilikom eksplozije poginulo na stotine ljudi.**¹⁰¹⁶ Odmarao sam se u Udrču do 15:00 ili 16:00 sati poslije podne 13. jula.¹⁰¹⁷

Sead Karamujić¹⁰¹⁸, sin Vejsila, borac izviđačko-diverzionog voda 280. istočnobosanske lake brigade 28. divizije, u izjavi datoj organima vojne bezbjednosti Armije BiH, 6. avgusta 1995, opisuje prelaz preko putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje, gubitke u ljudstvu i kolektivnu paniku koja je uslijedila nakon napada srpskih snaga:

Po rasporedu kada smo krenuli za Buljim,¹⁰¹⁹ na čelu je išla 284. br. **Najviše žrtava je bilo drugi dan proboja prilikom prelaska asvalta u Konjević Polju. Tu su uspjeli četnici razdvojiti kolonu. Mi nismo osjetili nikakve gasove, ali se po ponašanju ljudi dolazi do zaključka zbog nekontrolisanog ponašanja, da je dolazilo do samoubistava, predaje četnicima, jednostavnog bacanja bombe u kolonu boraca i civila bez ikakvog razloga,** da su gasovi upotrebljeni i upotrebljavani.¹⁰²⁰

Bojan Subotić¹⁰²¹, rođen 12. decembra 1972. u Visokom, BiH, komandir voda vojne policije u Komandi Bataljona vojne policije Vojske Republike Srpske u Novoj Kasabi. Bojan Subotić je dana 22. juna 2013. i 28. septembra 2013. godine dao izjavu istražiteljima MKSJ. Njegova izjava je značajna jer detaljno opisuje dešavanja u Novoj Kasabi dana 13. jula 1995. Izjava se u ključnim segmentima podudara sa izjavama drugih učesnika u koloni koji opisuju dešavanja na lokalitetu Nove Kasabe. U izjavi su sadržani bitni detalji za rekonstrukciju

¹⁰¹⁴ Statement of Vejiz Šabić, 5.

¹⁰¹⁵ Ibro Duduč, sin Huseina, rođen 27. 8. 1969. godine u Srebrenici, Komandant 282. IBLBR 28. divizije Armije BiH. Prijavljen da je nestao na lokaciji Konjević Polja 14. 7. 1995. Lice se nalazi na spisku nestalih ICMP i MO Potočari (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

¹⁰¹⁶ Navedena eksplozija se desila u rejonu Kamenice.

¹⁰¹⁷ Statement of Vejiz Šabić, 6.

¹⁰¹⁸ Izjava Seada Karamujića, 1.

¹⁰¹⁹ Početak proboja, odnosno prve vojne jedinice su krenule u proboj 12. jula 1995. oko 01.30.

¹⁰²⁰ Izjava Seada Karamujića, 1.

¹⁰²¹ Izjava Bojana Subotića data istražiteljima MKSJ 22.6.2013. i 28.9.2013, Arhiv RCIRZ.

događaja na području Nove Kasabe navedenog 13. jula 1995. U njoj se navode, između ostalog, sljedeći događaji:

- Prisustvo velikog broja vojnika 28. divizije Armije BiH u rejonu Nove Kasabe.
- Napad na patrolno vozilo vojne policije Vojske Republike Srpske od strane pripadnika 28. divizije Armije BiH koji su stigli u Novu Kasabu.
- Komandir voda vojne policije Bojan Subotić baca suzavac u pravcu šume, gdje su borci 28. divizije Armije BiH, o čemu su svjedočili učesnici u proboju, da su u jednom momentu na lokaciji kod Nove Kasabe na njih bačeni bojni otrovi.
- Prve predaje ratnih zarobljenika na lokaciji Nove Kasabe, koji će biti smješteni na fudbalsko igralište u Novoj Kasabi.
- Nastajanje pometnje i panike među pripadnicima 28. divizije Armije BiH koja je izazvala samoubistva i međusobne obračune.
- Pozivanje preko mikrofona na predaju iz borbenog vozila od strane komandira voda Bojana Subotića, što su detaljno opisali učesnici u proboju u svojim izjavama.
- Subotić potvrđuje prisustvo vozila UNPROFOR-a u području Nove Kasabe. Navodi da su pripadnici UNPROFOR-a odgovorili na vatru pripadnika 28. divizije Armije BiH.
- Predaja velikog broja ratnih zarobljenika u Novoj Kasabi, smještenih na fudbalsko igralište u Novoj Kasabi.
- Dolazak generala Ratka Mladića na fudbalsko igralište u Novoj Kasabi.¹⁰²²

U prilogu se nalaze segmenti izjave komandira voda Bojana Subotića u kojima se detaljno opisuju dešavanja na području Nove Kasabe 13. jula 1995:

1. Zovem se Subotić Bojan. Rođen sam 12.12.1972. godine u Visokom, bivša BiH, gde sam i završio srednju školu, a nakon završetka srednje škole 1990 godine, otišao sam na odsluženje redovnog vojnog roka koji je trajao do početka maja meseca 1992. godine. Nakon povratka kući, priključio sam se u VRS jer je već počeo rat.
2. Na početku rata, zbog teritorijalne pripadnosti, pridružio sam se Ilijaškoj brigadi, nekih 5 do 6 meseci, da bih decembra meseca 1992. godine otišao u 65. Zaštitni motorizovani puk. U toj jedinici sam obavljao dužnosti od komandira protiv-terorističkog voda, do službe u vojnoj policiji.
3. Komandant 65. ZMTP bio je pukovnik Milomir SAVČIĆ, a komandant bataljona vojne policije tog puka bio je major Zoran MALINIĆ. Naš prioritetni zadatak bio je obezbeđenje Glavnog štaba VRS i ja sam u nekoliko navrata bio i komandir tog obezbeđenja.
4. U julu mesecu 1995. godine nalazio sam se u bataljonu vojne policije u 65. ZMTP, gde sam bio komandir voda vojne policije, a ujedno i referent patrolne službe, odnosno komandir obezbeđenja komande bataljona.
5. Tu u Novoj Kasabi bila je smeštena komanda bataljona vojne policije, odnosno bataljon vojne policije, ali se, sticajem okolnosti, u julu mesecu 1995. godine, tu nalazila samo komanda i ja, kao obezbeđenje. Možda nas je bilo negde oko desetak.
6. **Sećam se da smo u prvoj polovini jula meseca 1995. bili na redovnom obezbeđenju komande i vršio sam patrolu sa pet vojnika, kada nam je prišla neka žena, meštanka i rekla mi da je njena kuća puna muslimanskih vojnika i da je prostor oko njene kuće, a tu su bile neka livada i šuma, takode pune Muslimana.** Naredio sam toj patroli sa kojom sam bio, pošto sam ja bio komandir, da uzmu jedno oklopno borbeno vozilo BOV-7 i da budu u

¹⁰²² Za više detalja: vidi odjeljak 4.1. Ratni .zarobljenici.

- pripravnosti, a ja sam otišao sam, čini mi se dva vojnika, da izvidim situaciju prema toj kući, na šta me je ta žena upozorila.
7. **Nisam ni uspeo doći do te kuće, a već sam uleteo u zasedu mitraljeske vatre, od strane muslimanskih jedinica. Vatra je dolazila iz blizine njene kuće. Mi smo na tu vatru odgovorili i ja sam, preko radio uređaja, pozvao taj BOV-7, koji sam prethodno stavio u pripravnost, da me podržava dok se izvlačimo.**
 8. **Ta mitraljeska vatra u koju smo upali dolazila je iz pravca šume, odnosno iz blizine te kuće, na koju je ta žena upozorila. To je praktično bio rukavac reke Zeleni Jadar. Onoliko koliko sam ja, u tom trenutku nekog predaha, mogao videti, tu je bilo oko 1.000 muslimanskih vojnika i po mojoj proceni su imali oko desetine mitraljeza.** Mi smo imali samo po jedan okvir od tridesetak metaka, pa je jedini način bio da se izvlačimo sa tog prostora. Moja razmišljanja su bila u tom pravcu da se izvlačimo prema Milićima, jer mi nemamo ni snage, ni oružja da bi se suprotstavili tom napadu.
 9. Pokušao sam preko radio stanice iz BOV-7 da dobijem komandu 65. ZMTP, koji se nalazio u Crnoj Rijeci, da pitam za instrukcije, šta dalje da radim, ali nisam uspeo da uspostavljam vezu.
 10. Uzeo sam iz kasarne svu municiju koji smo imali za obezbeđenje tih objekata i u razmišljanju kakvu odluku da donesem, **čula se jaka mitraljeska i minobacačka vatra, ali sa druge strane, u pravcu Konjević Polja.** Znajući da tu ima popriličan broj civilnog stanovništva, ja sam se sa borbenim vozilom i sa tih pet vojnika uputio dole.
 11. Sve je ovo trajalo sat vremena, možda dva sata i nakon toga uspeo sam da stupim sa majorom MALINIĆEM, koji je bio komandant bataljona vojne policije i on mi je naredio da ne možemo ostaviti civile u Novoj kasabi nezaštićene, pošto ih je dosta bilo i naredio mi da patroliram i to na pravcu od komande, pa do jedne krivine na putu i to u blizini fudbalskog igrališta. To je bio putni pravac Nova Kasaba - Konjević Polje, u dužini od 300 - 400 metara, od komande, pa do te krivine.
 12. **Tokom tog patroliranja, ja sam svo vreme bio pod vatrom i na istu sam uzvraćao, a u međuvremenu su neki neprijateljski vojnici počeli i da se predaju. Iz tog borbenog vozila u kojem sam bio, ispalio sam šest suzavaca prema šumi. Posle ispaljivanja tih suzavaca, meni se predala jedna grupa od 10 do 15 muslimanskih vojnika.** Oni su razoružani i tu prisutni stariji vodnik PETROVIĆ, takođe iz 65. ZMTP, je otišao sa njima u komandu bataljona.
 13. Tih 10 do 15 vojnika koji su se predali, razgovarao sam sa njima i oni su mi rekli da je srebrenička jedinica, da li brigade ili divizije ne znam, da ima mnogo ljudi u šumi koji hoće da se predaju, **ali da među njima vlada sukob, da se međusobno ubijaju, jer su jedni za predaju, a drugi nisu.** Ceneći ovo što su mi rekli ovi vojnici koji su se predali, **ja sam uključio razglas na borbenom vozilu i pozvao vojnike na predaju. Posle nekih petnaestak minuta, predala mi se jedna grupa od, po mojoj proceni, 300 ljudi.**
 14. Kada se ta grupa predavala, ista je izašla preko puta fudbalskog igrališta sa podignutim rukama u vis i rekli su da hoće da se predaju i da ne pucamo. Ja sam im takođe preko razglasa rekao da odbace oružje u stranu, da krenu prema asfaltnom putu i da uđu na to fudbalsko igralište, što su oni i učinili.
 15. Tu su bila dvojica teško ranjenih muslimanskih vojnika, a jedan vojnik je bio lakše ranjen. Tu dvojicu teško ranjenih vojnika sam ja lično previo, a tog trećeg, lakše ranjenog vojnika, previo je jedan od mojih vojnika. Odmah sam preko radio veze obavestio u komandu vodnika PETROVIĆA, da mi hitno pošalje sanitet, a ujedno sam mu tražio da mi pošalje i pojačanje od strane naših jedinica, jer

- svakog trenutka je pretila opasnost da mi tu budemo bukvalno zbrisani od strane muslimanske vojske koja je još uvek bila u šumi.
16. Sa tim muslimanskim vojnicima koji su se predali nije bilo nikakvih problema. **U svemu su prihvatili moj zahtev da odbace naoružanje, a po ulasku na fudbalsko igralište, molili su me da sa njima idem gore u šumu, jer njihovi komandiri ubijaju one ljude koji hoće da se predaju. Ta molba je bila upućena u tom smislu, da oni prestanu sa ubijanjem, odnosno da se ta situacija razreši. Bili su fizički umorni.**
 17. Ovi vojnici koji su se predali bili su žedni. Dvojici sa kojima sam ja razgovarao dao sam vodu koju sam imao sa sobom, a svima ostalima sam rekao da slobodno mogu da odu na potok koji se nalazio odmah pored stadiona da piju vodu i da se vrate. Oni su to i učinili.
 18. Ja sam sa dvojicom muslimanskih vojnika sa kojima sam razgovarao i sa moja dva vojnika otišao u pravcu šume, odnosno bolje reći, ova dva muslimanska vojnika su me odvela u tom pravcu gde su se nalazili ostali muslimanski vojnici.
 19. **Kad sam sa njima došao na tu lokaciju o kojoj su mi govorili, da se Muslimani međusobno ubijaju, zatekao sam stravičan prizor. Bilo je preko 500 mrtvih ljudi. Video sam da ima obešenih ljudi, ranjenih ljudi. Bilo je tu ljudi koji su ranjeni od bombi, granata, da su na te ljude koji su hteli da se predaju, protivnici te ideje, bacali na njih bombe. Bio je zaista stravičan prizor.**
 20. Kao što sam rekao, tu je bilo i nekih ranjenih ljudi. Previli smo ih sa onim zavojima koliko smo imali kod nas. Tih pet do šest ljudi smo odneli do fudbalskog igrališta. Na stadionu je bila ona prethodna grupa, ali uvećana, kako su mi rekla ova dvojica mojih vojnika koji su ostali kod tog borbenog vozila **za još 200 ljudi**, da je dakle, sa jedne druge strane, a ne gde sam ja otišao, sišla jedna grupa Muslimana.
 21. Kada sam se vratio sa tim ranjenicima i nakon otprilike desetak minuta, stigla je jedna mobilna sanitetska ekipa iz bolnice Milići, koja je krenula da ukazuje pomoć tim ranjenim Muslimanima, a koliko se sećam, njih dvojicu ili trojicu teže ranjenih, odmah su odvezli u Miličku bolnicu.
 39. Kada sam došao u komandu da Komandantu MALINIĆU podnesem raport po povratku iz Bratunca, u komandi sam zatekao onu dvojicu oficira UNPROFOR-a koji su tog jutro odgovarali na vatru muslimanskih jedinica koja je dolazila iz pravca šume. Ja stvarno ne znam kako su se i kojim povodom našli u komandi u Novoj Kasabi.¹⁰²³

Svetozar Marinković¹⁰²⁴, ljekar u ratnoj bolnici u Milićima, koji je došao na lice mjesta na područje Đuguma i Nove Kasabe, 13. jula 1995, radi pružanja medicinske pomoći ranjenicima iz kolone koji su se predali srpskim snagama. Svetozar Marinković dao je izjavu u svojstvu svjedoka pripadnicima MUP-a Republike Srpske 13. aprila 2004. godine o okolnostima u vezi sa dešavanjima oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. Doktor Svetozar Marinković, svjedok događaja, opisuje ta dešavanja i prirodu povreda nanesenih učesnicima u koloni:

¹⁰²³ Izjava Bojana Subotića, 2–7.

¹⁰²⁴ Izjava Svetozara Marinkovića, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske, Centar javne bezbjednosti Bjeljina, Policijska stanica Srebrenica, br. 12-1-6/02, 13. 4. 2004, Arhiv RCIRZ.

Čuo sam da su pripadnici VRS kada su vidjeli da je to lice povrijeđeno vikali «Dajte ga ovamo, tu je doktor» Nakon toga su mnogi povrijeđeni počeli pristizati tražeći ljekarsku pomoć, povrede su uglavnom bile prostrelne rane mekih tkiva lakšeg tipa, neki su bili bez obuće sa žuljevima po nogama, neki sa ogrebotinama po tijelu, sva lica su tražila neko sredstvo protiv bolova. **Navodili su da ima još dosta ranjenih i poginulih u šumi koji su uglavnom stradali od minsko eksplozivnih sredstava u šumi, te da ima poginulih i u međusobnom obračunu,** spominjući ime Zuflo, da je on okupio svoju familiju, te da na šest konja tjera pare i zlato iz Srebrenice, te da im je rekao da se moraju probiti do njihove teritorije po cijenu života, te će on lično ubiti svakoga ko se odluči na predaju.¹⁰²⁵

Dragoje Lazić¹⁰²⁶, sin Jeremije (otac) i Milke, djevojačko prezime Vidović (majka), rođen 10. 7. 1940. u Lukavici, opština Milići, medicinski tehničar iz vojne bolnice u Milićima, koji je takođe došao na lice mjesta sa medicinskom ekipom na područje Đuguma i Nove Kasabe 13. jula 1995. radi pružanja medicinske pomoći ranjenicima iz kolone koji su se predali srpskim snagama. Medicinski tehničar Dragoje Lazić dao je izjavu u svojstvu svjedoka pripadnicima MUP-a Republike Srpske 21. aprila 2004. godine u vezi sa tim okolnostima. Svjedok događaja govori o ranjenicima i navodi da je određeni broj prebačen u bolnicu u Miliće. Slijedi segment izjave Dragoja Lazića:

Po dolasku na lice mjesta vršen je pregled lica koja su se javljala a među kojima je bio i **velik broj ranjenih pa i teže ranjenih koji su donijeti u dekamama. Uglavnom su ranjeni od vatrenog oružja.** Prilikom pregleda teže ranjeni su prebacivani sanitetom u bolnicu u Miliće. Ja sam bio zauzet obradom lakše ranjenih lica tako da nisam obraćao pažnju i ne znam koliko je lica prebačeno u bolnicu u Miliće.¹⁰²⁷

Mevludin Hrnjić¹⁰²⁸, vjerski službenik i pripadnik Armije BiH.¹⁰²⁹ U izjavi datoj organima bezbjednosti Armije BiH govori o gubicima 28. divizije Armije BiH u području Pobuđa, te prema klisuri rijeke Kravica i Konjević Polja:

Na putu do Tuzle pošto sam vidio šta se dešava, **uspio sam se odatle izvući sa većom grupom i krenuo sam niz Pobuđe do kanjona rijeke Kravice gdje smo ponovo naletjeli na zasjedu kojom prilikom je opet poginulo oko 100 lica. Zahvaljujući sudbini ostao sam živ da bi potom stigao do sela Krajinovići, gdje sam ponovo zatekao veliki broj ljudstva odakle smo krenuli ka asfaltu u Konjević Polju,**

¹⁰²⁵ Izjava Svetozara Marinkovića, str. 2.

¹⁰²⁶ Izjava Dragoja Lazića, MUP Republike Srpske, Centar javne bezbjednosti Bijeljina, Policijska stanica Milići, br. 12-1-8/02-230-67/04, 21. 4. 2004. Izvor: zatvorena baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.

¹⁰²⁷ Izjava Dragoja Lazića, str. 2.

¹⁰²⁸ Izjava Mevludin Hrnjić.

¹⁰²⁹ Mevludin Hrnjić vodi se u evidenciji Armije BiH kao njen pripadnik: HRNJIĆ MEVLUDIN, (ARBiH), rođen 1970. godine u mjestu Kamenica. Prethodni džemat Karakaj, džemat 1995. godine Srebrenica. Imam hat. mua. i vjerou., OIZ Zvornik (AR BiH, 28. divizija, *Spisak imama u OIZ Srebrenica*, (EAE8L6OC), 2).

odnosno kaldrmici. Tu su nas ponovo dočekali četnici pucajući po masi kojom prilikom je veliki broj ostao mrtav ili ranjen a mnogi su zarobljeni.¹⁰³⁰

4.2. Borbe i stradanja od putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje do teritorije pod kontrolom Armije BiH

Komanda i određeni broj jedinica 28. divizije Armije BiH uspjeli su preći putnu komunikaciju Nova Kasaba — Konjević Polje 13. jula 1995, u vremenskom periodu od 04.00 do 08.00. Dan ranije, 12. jula 1995, na postrojavanju brigada u mjestu Kamenica (Bratunačka Kamenica), dogovoreno je da naredno postrojavanje bude u mjestu Udrč, koje je udaljeno oko 12–13 kilometara od putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Početak okupljanja jedinica u Udrču su jutarnji časovi 13. jula 1995. Veliki dio kolone nije uspio preći putnu komunikaciju i ostali su u okruženju srpskih snaga. Komanda 28. divizije Armije BiH donijela je odluku da pošalje dio elitnih snaga da omoguće prelaz jedinica koje su ostale u okruženju. Između 15.00 i 16.00 časova 13. jula 1995, srpske snage započinju artiljerijski napad na 28. diviziju Armije BiH na lokalitetu Udrča. Komanda 28. divizije Armije BiH mijenja odluku da se dio snaga vrati po jedinice u okruženju, te donosi naredbu da jedinice zajedno sa komandom krenu dalje u proboj u pravcu Tuzle. Dešavanja u vezi sa borbama i stradalima na području nakon putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje, posebno na lokalitetu Udrč, potkrepljujemo izjavama preživjelih učesnika u proboju.

Svjedok događaja **Enver Avdić**¹⁰³¹, sin Sada (otac) i Hamide Halilović (majka), rođen je 7. 7. 1977. godine u Gladovićima, opština Srebrenica. Dana 27. oktobra 1995. dao je izjavu operativcima Službe državne bezbjednosti R BiH, Sektor Tuzla. Enver Avdić govori o stradalima u mjestu Cerska, koje se nalazi nakon putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje, a prije mjesta okupljanja u Udrču:

Nadalje nam je izvor istakao da je prilikom prolaska kroz Cersku pore puta sa lijeve i desne strane puta zapazio oko 100 ubijenih i izmasakriranih muškaraca.¹⁰³²

Vejiz Šabić¹⁰³³, komandant 284. istočnobosanske lake brigade, u izjavi datoj istražiocima MKSJ 8. i 9. aprila i 16. maja 2002. godine, opisuje dešavanja 13. jula 1995. godine:

13. jul 1995

¹⁰³⁰ Izjava Mevludina Hrnjića, 2.

¹⁰³¹ Izjava Envera Avdića..

¹⁰³² Izjava Envera Avdića, 3.

¹⁰³³ Statement of Vejiz Šabić.

Zakazan je sastanak s Bećirovićem¹⁰³⁴ i svim komandantima. Očekivali smo da Ibro Dudić ubrzo stigne i pokušali da između svih glasina ustanovimo šta je istina. Morali smo da donesemo odluku o tome da li da se vratimo i pomognemo ljudima koji su bili odsječeni i ostali iza nas ili da nastavimo pješaćiti prema Tuzli. Sve smo uzeli u obzir koliko god smo mogli, nismo, naime, bili ni obučeni ni psihološki spremni za tu vrstu operacije. Predložio sam da me neko zamijeni kako bih se mogao vratiti i pomoći ljudima koji su ostali iza nas. Baš u to vrijeme sam obaviješten da je dio konvoja koji je odsječen uspio da pređe s Dudićem i išli su prema nama. Kasnije se pokazalo da to nije istina. Između 15:00 i 16:00 sati Srbi su počeli da granatiraju planinu Udrč s područja Liješnja, tako da smo nabrzinu donijeli odluku da nastavimo pješaćiti prema Tuzli i ja sam sa svojom jedinicom vodio kolonu.

U tom trenutku granatiranje nije bilo snažno i nakon toga se zaustavilo. Nakon što je donijeta zajednička odluka, Ejub Golić je ostao na planini Udrč da sačeka Ibru Dudića¹⁰³⁵ i ostatak kolone. Kasnije mi je rečeno da je stigla samo mala grupa, a da se Dudić¹⁰³⁶ i ostatak kolone nisu nikada pojavili.¹⁰³⁷

Sead Karamujić¹⁰³⁸, ime oca Vejsilo, borac idv 280. IBLB, 28. d. KoV, u izjavi datoj organima vojne bezbjednosti Armije BiH 6. avgusta 1995. godine svjedoči o dijelu vojne formacije koja je uspjela preći asfaltni put, za razliku od brigade komandanta 282. brigade Ibre Dudića:

Na Udrču sam saznao da je k-dant 283. brigade,¹⁰³⁹ čini mi se Dudić, da je ostao sa svojim ljudima da nije uspio preći asfalt. Ostali k-danti brigada i S¹⁰⁴⁰ bataljon bili su na čelu kolone.¹⁰⁴¹

Dana 14. jula 1995. godine oko 07.00 časova odvijale su se borbe u sektoru Liplje. Istog dana, 14. jula 1995. godine, 28. divizija Armije BiH nastavila je proboj u pravcu mjesta Snagovo i Marčići. Tokom 14. jula, u vremenskom periodu oko 14.00 do 21.00 čas, vode se borbe na području Snagova i na području sela Liplje, kao i na pravcu prema selu Marčići. Iste večeri 14. jula vode se intenzivne borbe između 28. divizije Armije BiH i Vojske Republike Srpske u selu Marčići. U tim borbama, Vojska Republike Srpske, pored pješadije, koristila je i oklopna

¹⁰³⁴ Ramiz Bećirović, tadašnji načelnik Štaba 28. divizije Armije BiH.

¹⁰³⁵ Ibro Dudić, komandant 282. brigade 28. divizije Armije BiH.

¹⁰³⁶ Ibro Duduč, sin Huseina, rođen 27. 8. 1969. godine u Srebrenici, prijavljen da je nestao na lokaciji Konjević Polja 14. 7. 1995. godine. Lice se nalazi na spisku nestalih ICMP i MO Potočari (ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*).

¹⁰³⁷ Statement of Vejiz Šabić, 6.

¹⁰³⁸ Izjava Seada Karamujića.

¹⁰³⁹ Ibro Dudić je bio komandant 282. brigade, a ne, kako se u izjavi navodi, 283. brigade.

¹⁰⁴⁰ Slovo se najvjerovatnije odnosi na riječ Srebrenica.

¹⁰⁴¹ Izjava Seada Karamujića, 3.

borbena vozila. Na toj lokaciji 28. divizija Armije BiH imala je velike gubitke u ljudstvu. U tekstu koji slijedi navodimo izjave učesnika u tim događajima.

Mujčinović Hamid, učesnik u proboju, svjedoči o velikim borbama u blizini mjesta Kamenica (Zvornička Kamenica):

Narednog dana 14.7. ove godine nedaleko od Kamenice (zvornička) nailazimo na četničku zasjedu brisani prostor gdje smo u borbama koje su trajale više sati imali oko 400 teže i lakše ranjenih uz blizu 600 poginulih vojnika i civila.¹⁰⁴² U tim borbama uslijed kojih je došlo do razbijanja kolone koja je do tada brojala blizu 6.000 ljudi uspjelo se prebaciti po mojoj procjeni između 2-3000 ljudi a preostali dio vraćati se u pravcu Udrča, za čiju sudbinu mi više ništa nije poznato. Prilikom tih borbi sa dosta ubijenih četnika zarobili smo i izvjesnog četničkog kapetana VP po imenu Zoran starosti oko 40. godina.¹⁰⁴³

O borbama koje su vođene 14. jula 1995. godine na području rejona Liplje svjedoči **Vejiz Šabić**¹⁰⁴⁴, komandant 284. istočnobosanske lake brigade, u izjavi datoj istražiocima MKSJ 8. i 9. aprila i 16. maja 2002. godine:

Bilo je teško kretati se kroz to područje, ali nismo imali izbora ako smo željeli zaobići Velju Glavu. Koliko sam mogao da vidim, na područje iznad sela Liplje stiglo je nas oko 2.000 ljudi, mada su neki procijenili da se tu okupilo 5.000 do 6.000 ljudi. Ostali smo tu do zalaska sunca. U tom trenutku smo bili u četničkom zaleđu. **Sve je bilo u redu do 07:00 sati ujutro kad je započeo četnički napad na nas.** Počeli su da pucaju na nas, a kad smo uzvratili vatru, oni su se povukli. Ne sjećam se kojoj jedinici su pripadali jer su bili predaleko, 150 do 200 metara od nas. Tada smo imali velikih problema sa svojim ljudima jer su bili umorni i izgladnjeli. **Neki su halucinirali, neki skakali i pjevali, a neki od njih su krenuli prema četnicima da se predaju.** Ljudi su tada počeli da sebi oduzimaju život.¹⁰⁴⁵

Hasanović Sead¹⁰⁴⁶, rođen 1. aprila 1964. godine, u izjavi datoj istražiteljima Haškog tribunala, 9. i 16. juna 2000. godine, svjedoči o stradalima na području sela Liplje:

Naišli smo na još neke ljude na području koje se zove Kamenica. To nije ista Kamenica gdje smo upali u zasjedu, već prema Zvorniku. Prošli smo kroz selo Lipanj. Vidio sam mnogo mrtvih tijela na dijelu kada se prođe škola u Lipnju. Ustvari, tijela je bilo po cijelom području, i nailazili smo na tijela svakih deset do petnaest minuta. Takođe sam viđao ljude koji više nisu mogli da hodaju kako pucaju stazom.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴² Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jaglič radi proboja ka Tuzli.

¹⁰⁴³ Izjava Hamida Mujčinovića, Armija BiH, 28. divizija, 284. IBLBR, Arhiv RCIRZ, 2.

¹⁰⁴⁴ Statement of Vejiz Šabić

¹⁰⁴⁵ Statement of Vejiz Šabić, 7.

¹⁰⁴⁶ Izjava Seada Hasanovića data istražiocima Haškog tribunala, 9. i 16. juna 2000, ICTY 0302114, Arhiv RCIRZ.

¹⁰⁴⁷ Izjava Seada Hasanovića, 3.

Izjava **Avdić Kadrije**¹⁰⁴⁸, sin Šabana i majke Rešide, rođen 4. 4. 1974. godine u Ljeskovcu, opština Srebrenica, u izjavi datoj pripadnicima MUP-a Republike Srpske, Policijska stanica Srebrenica, dana 16. aprila 2004. godine, potvrđuje gubitke 28. divizije Armije BiH na području sela Liplje:

U daljem kretanju u mjestu Liplje sam takođe naišao na ljude koji su poginuli od granata i metaka a koji su bili u koloni koja je prešla prije nas i nastavila put prema Tuzli, a kasnije sam saznao da je i na tom mjestu bila zasjeda i da je došlo do sukoba između armije BiH i pripadnika VRS.¹⁰⁴⁹

Šečić Rizo¹⁰⁵⁰, sin Saliha, pripadnik 283. brigade 28. korpusa Armije BiH, u izjavi potvrđuje borbe između 28. divizije Armije BiH i Vojske Republike Srpske:

Pred veče smo došli skoro do Snagova gdje smo prešli jedan asfalt. Krenuli smo desno sa tog asvalta uz jedno brdo gdje nas je dočekala četnička zasjeda. Prvo su počeli pucati iz pješadijskog naoružanja. **Zatim s desne strane jednog brda počela je da tuče praga po koloni koja se kretala. Sa lijeve strane dejstvovao je tenjk. Tu je bila masa mrtvih i ranjenih. Pružili smo otpor četnicima pješadijskim naoružanjem gdje smo zarobili koliko znam dva četnika.**

...Vidio sam tokom probijanja kolone da su borci i civili¹⁰⁵¹ masovno se ubijali bombom, puškom i sve ono što se nađe pri ruci. Dosta ljudi je bilo skrenulo sa pameti.¹⁰⁵²

Nazif Osmanović¹⁰⁵³, sin Nurifa, rođen 25. 4. 1946. godine u Pribidolu, opština Srebrenica, 20. decembra 1995. godine dao je izjavu operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, u kojoj svjedoči o borbama u blizini mjesta Snagovo:

Na putu prema Udrču sreli smo još oko 300 građana, a na jednom brdu iznad Kamenice još 400 vojno sposobnih muškaraca. **Svi smo krenuli zajedno prema Snagovu, u blizini Snagova naišli smo na četničku zasjedu gdje smo imali dosta poginulih i ranjenih, a mi smo razbijeni u manje grupice. Bio sam u grupi sa izvjesnim Širhanom, sin Uzejra, Aljić Seadom iz Hadžića, sin Ibiša, Kadić Midhatom iz Vukolika, opština Srebrenica, izvjesnim Mustafićem, zv. "Beli", iz Šljivica, Muminović Sejdalijom i drugim.** Pošto nismo uspjeli preći asfalt, otišli smo na Baljkovicu gdje smo zatekli oko 600 civila među kojima je bio i izvjesni Suad, rodom iz Kazana, sa 90 vojnika.

¹⁰⁴⁸ Izjava Avdić Kadrije, MUP RS, Policijska stanica Srebrenica, br. 12-1-6/02-93/04, 26. 4. 2004. Izvor: zatvorena baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.

¹⁰⁴⁹ Izjava Avdić Kadrije.

¹⁰⁵⁰ Izjava Šečić Riza, data bezbjednosnom organu 2. korpusa 6.8.1995, ICTY O2631680, Arhiv RCIRZ.

¹⁰⁵¹ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jaglić radi proboja ka Tuzli

¹⁰⁵² Izjava Šečić Riza, 2.

¹⁰⁵³ Izjava Nazifa Osmanovića.

Dana 25.07.1995. godine pokušao sam preći na slobodnu teritoriju sa Efendić Sakibom, Orić Ševkom, Orić Mehom, Efendić Rešadom, Efendić Halidom i dr.¹⁰⁵⁴

Ademović Ševal¹⁰⁵⁵, sin Saliha i Avdić Mejre, rođen 29. 7. 1951. godine u selu Podsoje, opština Srebrnica, u izjavi datoj 19. 1. 1996. Agenciji za istraživanje i dokumentaciju (AID)¹⁰⁵⁶, Sektor Tuzla, potvrđuje stradanja na području Snagova:

U jednom trenutku ja sam ostao sam i bez oružja ali **sam nailazio putem na grupe naših boraca** koji su išli u pravcu Kušlata i Snagova. Po dolasku na Kušlat pokušavali smo preći asfalt i ići dalje prema Snagovu ali zbog dejstva četnika i njihovih patrola to nam nije uspijevalo. Ipak, nakon 2-3 dana lutanja i skrivanja nas 17 se uspjelo probiti do Snagova. **Po izlasku na Snagavo pokušavali smo se probiti do Baljkovice i Memića, a u tim pokušajima nailazili smo na tijela poginulih naših boraca koji su ranije pokušavali da se probiju, a bilo je i dosta ranjenih.** Sa Snagova smo se nekako probili do Memića gdje smo u blizini linija proveli još oko 5-6 dana. Da smo došli u Memiće mogli smo zaključiti po tome jer smo našli jedan papirić sa potpisom neke djevojčice iz Osnovne škole u Memićima.¹⁰⁵⁷

Vejiz Šabić¹⁰⁵⁸, komandant 284. istočnobosanske lake brigade, u izjavi datoj istražiteljima MKSJ 8. i 9. aprila i 16. maja 2002, svjedoči o borbama u rejonu sela Marčići:

Nakon što nam je Bećirović¹⁰⁵⁹ odobrio, krenuli smo prema Liplju. Sjećam se da smo prešli školsko igralište. Tada je bilo oko 15:30 sati. Otišli smo do šumice smještene između Liplja i Marčića, gdje sam zatekao pripadnike svoje izviđačke jedinice koji su mi rekli da su četnici postavili zasjedu, pa sam putem kurira poslao poruku ostatku kolone i rekao im da se što više njih treba okupiti u toj šumici kako bismo izvršili proboj kroz neprijateljsku liniju. **Prema mojoj procjeni, u tom trenutku je sa mnom u koloni bilo 5.000-6.000 ljudi.** U početku nismo imali pojma šta nas čeka, ali sljedećeg momenta ugledali smo neprijateljske vojnike u teškim oklopnim vozilima kako pristižu iz raznih pravaca. Međusobno su bili udaljeni dva do tri metra. Vidjeli smo kako nam se približavaju tenkovi, oklopna vozila i "Prage". Odlučio sam tada da pošaljem ofanzivnu grupu da tačno ispred nas izvede napad. Srbi su otvorili na nas artiljerijsku vatru iz svih pravaca i među ljudima se proširila panika. **Ja sam preuzeo komandu napada i velik broj ljudi je skočio i krenuo u napad izvikujući "Tekbir", "Allahu ekber" i slično.** Povicima su više nalikovali kricima za preživljavanje nego napadačkim uzvicima ili bilo čemu drugom. Uspjeli smo da se probijemo kroz neprijateljske linije i ja sam se našao ispred kolone. Tada sam, pretpostavljam da je bilo između 17:00 i 18:00 sati, primio telefonski poziv da se vratim u šumu gdje sam bio prije napada jer su mi javili da je zarobljen jedan neprijateljski oficir kojeg moram vidjeti. Vratio sam se u šumu i vidio tog zarobljenog oficira. Putem njegove motorole uspostavili smo vezu s njegovim

¹⁰⁵⁴ Izjava Nazifa Osmanovića, 2.

¹⁰⁵⁵ Izjava Ševala Ademovića.

¹⁰⁵⁶ Agencija za istraživanje i dokumentaciju (Obavještajna agencija pod muslimansko – bošnjačkom kontrolom).

¹⁰⁵⁷ Izjava Ševala Ademovića, 1.

¹⁰⁵⁸ Statement of Vejiz Šabić.

¹⁰⁵⁹ Ramiz Bećirović, načelnik Štaba 28. divizije Armije BiH. Komandovao probom ka Tuzli.

nadređenim oficirom, koji je koristio šifrovano ime „Gavro”. Saznao sam da se zarobljeni oficir zove Zoran Janković, zvani Zoka.¹⁰⁶⁰

Nuriz Selimović¹⁰⁶¹, ime oca Abid, referent za ONP komande 284. IBLB, 28. d. KoV, čin: poručnik, dana 26. 7. 1995. dao je izjavu organima vojne bezbjednosti Armije BiH. Selimović opisuje borbe 28. divizije Armije BiH sa Vojskom Republike Srpske na lokaciji mjesta Marčići, Crni Vrh i Perunike:

Pozvao sam ponovo k-danta Šabića i Ejuba Golića i k-danta samostalnog bataljona i Nedžada, poručnika bezbjednjaka iz k-de 28. d KOV da se dogovorimo o planu razbijanju zasjede. Dogovorili smo se da ih pustimo da, da nam priđu blizu, da bi nanjeli što više žrtava. Otvorili smo vatru na njih, zajedničkim glasom smo povikali naprijed, skočili i krenuli, natjerali smo ih u bijeg, četvoricu smo ubili na licu mjesta, 5-6 smo živih zarobili, 2 smo ostavili žive, ostale smo....¹⁰⁶²

Među tom dvojicom su zarobili jednog kapetana Zorana.

Išli smo na CRNI VRH trkom, jedna grupa od 200 boraca koja je išla samnom i k-dant Ejub sa svojim kompletnim bataljonom kada smo se zaustavili na samom brdu na PERUNICI te sačekali ostale i previli ranjenike.¹⁰⁶³

.....

Sa njim je bio učesnik k-dant EJUB GOLIĆ, k-dant 281. br ZULFO TURSUMOVIĆ u želji da nam otvore put da ne stradaju ni mi ni oni. Tad je četnik Zoran na motoroli zvao svoga k-danta i rekao mu da nam ne stoje na putu zbog njihove bezbjednosti, a on mu je rekao, to smo svi čuli, „Samo po onom dogovoru od prije 2 dana.” Da od toga nema ništa, odgovorio mu je četnik Zoran, da nas ima masa, pa ko prođe, da prođe, predat se neće. On mu je rekao da se ništa ne plaši, sve će biti u redu i prekinuli su razgovor.¹⁰⁶⁴

Bego Muminović¹⁰⁶⁵, od oca Ćamila, rođen 20. 6. 1954. u Kamenici, opština Zvornik, komandir 1. voda Mudžahedinske čete 283. brigade 28. divizije Armije BiH, dao je izjavu operativcu Službe državne bezbjednosti R BiH, Sektor Tuzla, 22. 7. 1995, gdje svjedoči o borbama na području sela Marčići:

Nakon proboja iz Konjević Polja bez većih problema kolona je uspjela doći do Liplja, Salihovića i Marčića. Pravovremenom informacijom dobijenom od naših izviđačkih jedinica nakon pripreme uspjeli smo na Maričićima razbiti agresorsku zasjedu i tom prilikom uspjeli zarobiti 7 agresorskih vojnika među kojima je bio i jedan major rodом iz Maglaja koji je doveden na slobodnu teritoriju Tuzle. Nakon probijanja naveden linije na Maričićima krenuli smo prema Snagovu gdje je ponovo pristupljeno konsolidovanje navedene kolone. Od svog komandira čuo sam da su prilikom ispitivanja navedenog majora **došli do podatka** da je na Perunici posravana zasjeda sa velikim brojem

¹⁰⁶⁰ Statement of Vejiz Šabić, 8.

¹⁰⁶¹ Izjava Nuriza Selimovića..

¹⁰⁶² Ubili.

¹⁰⁶³ Izjava Nuriza Selimovića, 5.

¹⁰⁶⁴ Izjava Nuriza Selimovića, 5.

¹⁰⁶⁵ Izjava Bega Muminovića.

agresorskih vojnika. Od strane naše komande omogućeno je zarobljenom majoru da uspostavi radio vezu sa agresorskim snagama na Perunici¹⁰⁶⁶ kojom prilikom im je prenio da prema njima ide 20.000 civila iz Srebrenice od kojih je 10.000 pripadnika armije RBiH. **Takođe od majora su dobijeni podaci da agresorska strana pretpostavlja da u koloni ima oko 2.000 civila i pripadnika armije RBiH.** Sama ta činjenica da se radi o znatno većem broju nego što je njima prezentirano uticalo je na agresorsku stranu na položajima na Perunici te je nakon sat-dva dogovaranja dopušteno da naša kolona nesmetano pređe put Snagovo Perunika. Za vrijeme prelaska navedenog puta koje je trajalo oko tri sata agresorska strana nije reagovala na bilo koji način.¹⁰⁶⁷

Mehmedović Fadil, sin Adila, rođen 2. maja 1975. godine u Slatini, opština Srebrenica, pripadnik Armije BiH od 1. januara 1993. godine, u izjavi datoj vojnim organima bezbjednosti, takođe svjedoči o prelasku ove putne komunikacije, te o borbama i gubicima koje su imali:

Sa Udrča smo krenuli mnogo je bilo zasjeda od strane četnika ja neznam položaja onoga kraja kako se zovu. Kad smo došli do asfalta koji vodi za Zvornik Šejkoviće tu su četnici zatvorili prolaz, mnogo sam vidio leševa pored puta.¹⁰⁶⁸

U rejonu Križevačkih njiva, mjesta Parlog, Pandurice i Baljkovica – koje se nalaze na vrlo kratkoj udaljenosti jedna od druge, nastavljene su borbe. Navedene lokacije se nalaze na udaljenosti od oko 80 kilometara od Srebrenice, odnosno Šušnjara i Jaglića, mjesta okupljanja 28. divizije prije proboja. Tokom 15. jula 1995. na tom području vođene su velike borbe između 28. divizije Armije BiH i Vojske Republike Srpske. **Pripadnici 28. divizije Armije BiH nanijeli su velike gubitke Vojski Republike Srpske. Tom prilikom su zaplijenili tenkove, prage i kamione sa naoružanjem i vojnom opremom.** Toga dana borbe su se nastavile u večernjim časovima i tokom noći 16. jula 1995. U međuvremenu, ostatak kolone 28. divizije Armije BiH pridružio se jedinicama na čelu. U ranim jutarnjim časovima, oko 04.00 i 05.00, nakon velikih borbi i gubitaka na obje strane, 28. divizija Armije BiH pokušava da probije posljednju liniju Vojske Republike Srpske, te da se probije na teritoriju pod kontrolom Armije BiH. Imajući u vidu blizinu teritorije pod kontrolom Armije BiH, snage Armije BiH su dejsstvovala iz pravca Tuzle po linijama Vojske Republike Srpske, pružajući podršku 28. diviziji Armije BiH, koja se probijala kroz teritoriju pod kontrolom Srba. U međuvremenu su vođeni pregovori između 28. divizije i Komande Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske. **Nešto prije 13.00 časova 16. jula 1995. godine linija je probijena i u međuvremenu je postignut dogovor o propuštanju kolone između 28. divizije Armije BiH i Vojske Republike Srpske.**

¹⁰⁶⁶ Perunika

¹⁰⁶⁷ Izjava Bega Muminovića, 4.

¹⁰⁶⁸ Izjava Fadila Mehmedovića, 1.

U vremenskom periodu oko 13.00 do večernjih časova, 28. divizija Armije BiH prelazi na teritoriju pod kontrolom bošnjačke strane kod mjesta Nezuk. Narednog dana, 17. jula, kolona 28. divizije Armije BiH nastavila je da prelazi liniju razgraničenja sve do 18.00 časova. Slijede svjedočenja o tim događajima.

Nuriz Selimović¹⁰⁶⁹, ime oca Abid, referent za ONP komande 284. IBLB, 28. d. KoV, čin: poručnik, dana 26. jula 1995. dao je izjavu organima vojne bezbjednosti Armije BiH u vezi sa dešavanjima nakon pada Srebrenice. Selimović opisuje borbe 28. divizije Armije BiH sa Vojskom Republike Srpske na lokaciji mjesta Parlog i Baljkovica:

Odjednom je uslijedila paljba iz art. oruđa, tenjka, prage i PAM-a u rejonu PARLOGA. Niz kolonu koja se kretala kosom za nepuna 3 minuta imali smo 25-30 ranjenih, 2 poginula i ostali smo iznad baterije haubica stotinjak metara takođe od tenjkova sa tolikim brojem ranjenih i sa nas samo 5-6 samo zdravih.

Prikupili smo ranjene gdje nije mogla artiljerija da djeluje, ostali smo 3-4 sata u neizvjesnosti šta se zbilo sa ostatkom kolone, da bi stupili u kontakt i čekali prvo predvečerje.

...Krenuli smo, uništili smo jedan tenjk, jedan smo promašili i vratili se ponovo uništivši jednu posadu i zarobili smo 2 transportera i 1 tenjk koji nam je ostao lijevo u živici. Nastavili smo dalje od artiljerije lijevom stranom pravo na BALJKOVICU.¹⁰⁷⁰

Po prelasku na Slobodnu teritoriju u Nezuku već je bio organizovan prihvrat svih ranjenika kao i iznemoglih boraca. Tu smo bili previjeni da bi nas sa sanitetskim m/v prevezli do MEĐEĐE, gdje smo imali već da popijemo i pojedemo nešto te u večernjim satima smo bili prevezeni u Tuzlu, gdje su izvršeni mnogi operativni zahvati kod boraca i već u ponoćnim satima veći broj je prevezen u stacionar AG Tuzla iz bolnice na gradini.¹⁰⁷¹

Bego Muminović¹⁰⁷², od oca Ćamila, rođen 20. 6. 1954. u Kamenici, opština Zvornik, komandir 1. voda Mudžahedinske čete, koja je dejstvovala u sastavu 283. brigade 28. divizije Armije BiH, u izjavi datoj Službi državne bezbjednosti R BiH, Sektor Tuzla, dana 22. jula 1995. godine, svjedoči o borbama na lokalitetu Pandurice i Baljkovice, koje su se odvijale 15. jula 1995. godine. Komandir voda Mudžahedinske čete Bego Muminović u izjavi navodi:

Dan prije proboja ka slobodnoj teritoriji moja jedinica zajedno sa samostalnim bataljonom pod komandom Šabić Veiza i Golić Ejuba izvršila je napad na Panduricu kojom prilikom smo zarobili dva tenka T-55, pragu i jedan PAM. Prilikom tog napada agresorski vojnici su pobjegli a ja sam u jednoj zemunici video tri ubijena agresorska oficira. Sam čin zarobljavanja tenkova vratila je moral vojsci tako da su se na prijedlog komande izdvojili svi sposobni koji su mogli izvršiti daljnji proboj. Isto veče krenuli

¹⁰⁶⁹ Izjava Nuriza Selimovića.

¹⁰⁷⁰ Izjava Nuriza Selimovića, 6.

¹⁰⁷¹ Izjava Nuriza Selimovića, 7.

¹⁰⁷² Izjava Bega Muminovića, 1.

smo u proboj dug 15 km. a širok 10 km. iz pravca Pandurice prema Nezuku. Poneseni novim moralom jedinice iz sastava 28. divizije uspjele su izvršiti proboj na dijelu fronta Nezuk-Baljkovica i prema podacima koji su nam bili dostupni tom prilikom likvidirali oko 140 agresorskih vojnika.¹⁰⁷³

Sead Karamujić¹⁰⁷⁴, ime oca Vejsilo, borac idv 280. IBLB, 28. d. KoV, u izjavi datoj organima vojne bezbjednosti Armije BiH, 6. avgusta 1995. godine, opisuje borbe na lokaciji Pandurica i Baljkovica:

Komandant S bb je poginuo, zove se Ejub Golić. Većina boraca i civila nije znala za pogibiju k-danta Ejuba Golić. dok nije izvršen proboj na Slobodnu teritoriju. Zajedno na Baljkovici ranjen je i komandant 284. br Vejs Šabić. Cijenim da na Slobodnu teritoriju nije prešlo oko 6 do 7.000 **boraca i civila**^{1075 1076}.

Dalje, Sead Karamujić nastavlja sa opisom događaja:

Kad se uzme u obzir tehnika koju su imali (2 tenjka koja smo zarobili, PAM, praga i ostalo lično njihovo naoružanje) ispali su prave kukavice. Sva zarobljena četnička tehnika morala je biti spaljena jer nije bilo mogućnosti da se izvuče na Slobodnu teritoriju. **Ista je korištena u artiljerijskoj pripremi proboja.** Zarobljenim tenjkom uništen je još jedan četnički tenjk koji nas je tukao na Baljkovici. **Zarobljena je ogromna količina pješadijske municije te smo je i mi prilikom proboja upotrebljavali. Jedan oficir četnik je zarobljen na Snagovu. Na Snagovu je ubijeno 11 četnika i taj 12. je zarobljen.** Pošto nisam dugo bio u borbi, nakon ulaska za 30 minuta borbe ranjen sam dana 16.7.1995. godine u skočni zglob desne noge, prostrijelna rana metkom. Izvlačenjem sam vraćen nazad u jednu kuću u Baljkovici među ostale ranjenike koji su bili ranjeni u proboju. Po izvršenom proboju iznešen sam na Slobodnu teritoriju.¹⁰⁷⁷

Refik Hamidović¹⁰⁷⁸, zamjenik komandira idv 28. sbb, 28. d. KoV. U izjavi od 6. 8. 1995. govori o borbama u rejonu Baljkovice:

Na Križevačkim Njivama svi smo zastali a naprijed su samo prošli naoružani borci koji su trebali da probiju liniju na Baljkovici. Sa tom vojskom krenuo je k-dant Golić Ejub i Vejs Šabić k-dant 284. br. Međutim kad su se privlačili liniji k-dant Ejub Golić je prišao blizu tenjkova koje je zarobio sa jednom grupom ljudi. Zarobljena su dva tenjka. Ti tenjkovi kada su zarobljeni odmah su okrenuti na suprotnu stranu. Međutim sa jedne druge kote koju ne poznajem tukao je tenjk i pogodio je je granatom gdje se nalazio k-dant Ejub Golić. On je na tom mjestu bio smrtno pogođen, ranjen. Poslije ranjavanja živio je samo jedan sahat na Baljkovici gdje mu je i mezar. Borci i narod nisu znali za

¹⁰⁷³ Izjava Bega Muminovića, 4.

¹⁰⁷⁴ Izjava Seada Karamujića..

¹⁰⁷⁵ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornom mjesto na području sela Šušnjari i Jaglić radi proboja ka Tuzli.

¹⁰⁷⁶ Izjava Seada Karamujića, 2.

¹⁰⁷⁷ Izjava Seada Karamujića.

¹⁰⁷⁸ Izjava Refika Hamidovića.

pogibiju k-danta Ejuba Golića jer je sam prije izdisanja rekao da se ne govori borcima i narodu. Odatle smo krenuli dalje u proboj druge linije kada su nam pomogli i naši podrinjci sa druge strane. Sve četničke linije su bile probijene negdje oko 15,00 do 16,00 sahata dana 16.7.1995. godine. I tad je bio malte ne probijen koridor na Slobodnu teritoriju. U Nezuk sam stigao kao jedan od prvih ranjenika. Tu su mi pružili prvu pomoć i prevezli me sanitetom u Međeđu. U Međeđi su mi opet pružili prvu pomoć i smjestili me u jednu kuću da se odmorim.¹⁰⁷⁹

Ilijaz Pilav¹⁰⁸⁰, sin Edhema, rođen 13. 12. 1964. godine u Gladovićima, opština Srebrenica, po zanimanju doktor medicine, u izjavi koju je dao operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, dana 18. avgusta 1995, govori o borbama u kojima su učestvovala brigade 28. divizije ARBiH u rejonu Baljkovice:

Moj dio kolone u kome je bilo oko 4-5 hiljada ljudi je prešao asfalt u Konjević polju oko 3 sata ujutro 13.07.1995. godine i došli smo do planine Udrč bez većih problema i bez zasjeda. Taj dan smo ostali čitav, na Udrču sačekivali preostali dio kolone i oko 18,00 sati naveče krenuli smo dalje preko Drinjače i ušli na teritoriju Kamenice što je već bila zbornička opština. Ujutro 14.07. ove godine došli smo blizu Snagova i odlučili smo da taj dan tu odmorimo i ponovo sačekamo da pristignu ostali. U toku dana su pristizali preostali dijelovi kolone koji su pričali o velikim stradanjima na prelasku puta u Konjević polje. Kada smo u večernjim satima krenuli dalje, odmah po prelasku starog puta za Zvornik naišli smo na zasjedu gdje su se vodile žestoke borbe jedno pola sata. Naši su borci za pola sata razbili tu zasjedu pobili su više četnika i nekoliko zarobili živih, a nismo imali jednog poginulog i jednog ili dva ranjena. Kada smo prešli asfaltni put za Zvornik i popeli se na neko obližnje brdo, počele su masovne halucinacije i panika. Tada je dogovoreno da tu sačekamo dok naša izvidnica ne ode do četničke linije, za nas posljednje i da se vidi može li se sa četnicima pregovarati da se pusti linija kako bi masa prošla. Međutim četnici su tražili, kako nam je prenio Ibrahim Mandžić, komandant 280 brigade da se mora pričekati odgovor sa Pala. **Ejub Golić**¹⁰⁸¹ i **Šabić Vejz**¹⁰⁸² su odlučili da se ništa ne čeka i da se ide naprijed na probijanje člinije. **15.07. Ejub Golić je sa svojim ušao u prve rovove i tu zaplijenio 2 tenka u ispravnom stanju. U jedan je odmah ušla posada i djelovala po četnicima. U tim borbama naši borci su uništili još 3 tenka i jednu pragu**¹⁰⁸³ četnicima, a tom prilikom sam lično primio 60 ranjenih boraca, a Ejub Golić je poginuo. Brzo poslije toga smo prešli na slobodnu teritoriju gdje su nas dočekali naši borci II korpusa, kao i Naser sa jednim brojem naših boraca iz Srebrenice.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁹ Izjava Refika Hamidovića, 2.

¹⁰⁸⁰ Izjava Ilijaza Pilava, 2.

¹⁰⁸¹ Ejub Golić, komandant Samostalnog brdskog bataljona Glogova Armije Bosne i Hercegovine.

¹⁰⁸² Vejiz Šabić, komandant 284. IBLBR 28. divizije Armije BiH.

¹⁰⁸³ Čehoslovački samohodni protivavionski top.

¹⁰⁸⁴ Izjava Ilijaza Pilava, 2.

Vejiz Šabić¹⁰⁸⁵, komandant 284. istočnobosanske lake brigade, u izjavi datoj istražiteljima Haškog tribunala 8. i 9. aprila i 16. maja 2002. svjedoči o borbama koje su se odvijale 15. jula 1995. godine u rejonu sela Baljkovica, Tisova Kosa:

Kad su me moji ljudi probudili između 03:00 i 04:00 sata, krenuo sam dalje s kolonom. Uspio sam da sustignem početak kolone i otprilike u zoru, kad je ostatak kolone već prešao put, i bio napadnut iz pravca Zvornika. Otprilike deset minuta su na nas pucali iz pješadijskog naoružanja. Nakon napada, ostatak kolone je uspješno prešao put.¹⁰⁸⁶

Naredio sam svojoj izviđačkoj jedinici da krene i provjeri područje s naše desne strane. S grupom je bio vodič koji je znao gdje su naše snage na slobodnoj teritoriji. Šemso Muminović, Naser Orić i moj brat su insistirali na tome da razgovaraju s vodičem, pa sam s mjesta gdje je bila naša izviđačka jedinica otišao po njega. Kad sam stigao tamo, pokušao sam da vodiča podsjetim gdje se nalazimo jer je bio potpuno rastresen i izgubljen. Sjećam se da sam tada ugledao nekakve bljeske i shvatio da nas je napao tenk. Ranjen sam u leđa, a sedam do deset mojih ljudi je poginulo. Među ostalima i Ejub Golić. Ranjeno je 15 do 20 ljudi. Nakon toga je na nas otvorena jaka artiljerijska vatra iz svih vrsta oruđa. Napad je trajao oko 20 minuta. Nakon toga smo čuli jaku pucnjavu iz pravca gdje smo pretpostavljali da je 24. divizija. Oni koji nisu bili ranjeni nosili su nas ranjene natrag do prijevoja gdje smo ranije bili. Moglo je biti oko 17:00 sati. Poslao sam kurire do šume, gdje je bio ostatak kolone, da traže pomoć, nakon čega je oko 50 ljudi došlo da nam pomogne. Kad su vidjeli šta se dogodilo, pridošla grupa je počela da paničari i tad su mi rekli da je ostatak kolone koji se krije u šumi u potpunom haosu. Ljudi u koloni se više nisu mogli kontrolisati. Zahvatila ih je panika i počeli su da sami sebi oduzimaju život. To mi je javio Ekrem Salihović, zvani Eka. Zaključio sam da su u pitanju samo minute prije nego što ljudi u koloni potpuno ne polude, a napad četnika nije prestajao. Predložio sam da se probijemo kroz neprijateljske linije što je prije moguće i rekao da stiže pomoć s druge strane (Armija BiH), ali više ih nismo mogli čekati. Nismo imali drugog izbora nego da izvedemo napad i tako se spojimo s našom vojskom na drugoj strani. Pokušao sam da uspostavam vezu s 24. divizijom, ali četnici su blokirali sve pokušaje.

U trenutku napada uopšte nisam primijetio da se vrijeme mijenja. Odjednom je počela velika oluja s gradom. Padao je grad veličine oraha i spustila se magla. Sve to je trajalo 15- 20 minuta i zbog toga je jenjao napad četničke artiljerije. Počeli smo s našim napadom istovremeno kad je počela oluja. Pokazalo se da nam je to dobro došlo.

Budući da sam ja bio ranjen, prvim talasom napada s 50 ljudi komandovao je Ekrem Salihović, zvani Eka. Mislim da je to bilo otprilike u 18:00 sati dana 15. jula. Ja sam ostao na prijevoju, a nakon napada me je Ekrem Salihović, zvani Eka obavijestio da su tokom napada zauzeli jedan artiljerijski položaj četnika gdje su zarobili dva tenka, jednu pragu i dva pokvarena kamiona. Tenkovi su bili pokvareni, ali samo utoliko što ih nismo mogli voziti, iz njih smo pucali na neprijatelja. U međuvremenu su nas četnici primijetili i oštetili tenk. Borba na liniji fronta je trajala cijele te večeri i noći. U međuvremenu je stigao ostatak kolone koji se tu odmorio i pokušao da pruži pomoć svim ranjenima.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁵ Statement of Vejiz Šabić

¹⁰⁸⁶ Statement of Vejiz Šabić, 8.

¹⁰⁸⁷ Statement of Vejiz Šabić, 10-11.

I drugi svjedoci događaja potvrđuju navedene činjenice o borbama i stradanjima u rejonu Baljkovice. Jedan od njih je i **Senahid Hasanović**¹⁰⁸⁸, u izjavi datoj pripadnicima Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, koji govori o borbama sa Vojskom Republike Srpske, gubicima u ljudstvu o probijanju borbene linije ka Nezuku.

Magistralni put Zvornik Tuzla smo prešli ispod Crnog vrha i krenuli smo dalje prema Baljkovici, gdje nas je dočekala artiljerija i tenkovi, koje smo mi uz pomoć nevrenmena kiše i leda zarobili i tom prilikom je poginulo dosta boraca armije BiH kao i komadant brdskog bataljona Golić Ejub.... Kod tih tenkova smo prenoćili i sačekali zoru kako bi izvršili osmatranje gdje se nalaze linije. Tog jutra nam je od strane komandira četa saopšteno da smo došli do linije i da prestoni odlučujuća bitka i našeg dolaska do za nas slobodne teritorije. Tog dana je trajala borba do 12,30 časova kojom prilikom smo uspjeli probiti liniju i mislim da je tom prilikom prešlo oko 1700-1800 ljudi koji su bili u koloni, a mislim da je tog dana poginulo dosta ljudi u toj borbi možda oko 200 do 300, ja sam lično vidio dosta mrtvih tijela prilikom prolaska pored njih... Poginule vojnike u sukobu na Baljkovici mi nismo uspjeli izvući, a jedino je komadant Golić Ejub sahranjen.¹⁰⁸⁹

Hamid Mujčinović¹⁰⁹⁰, pripadnik 284. IBLBR 28. divizije Armije BiH, svjedoči o stradanjima na području Baljkovice:

Prolazeći kroz minirane šumske predjele u blizini Baljkovice vidio sam mnogo leševa, odjeće od civila, ćebadi, ranaca i drugi odjevnih predmeta koji su vjerovatno u ranijim prelazima za Tuzlu nastradali. U borbama koje su nastupile na području Baljkovice poslednjeg četničkog uporišta prema slobodnoj teritoriji Nezuk po mojoj procjeni poginuo je veći broj naoružanih vojnika i ostalog civilnog stanovništva.¹⁰⁹¹

Najveći broj pripadnika 28. divizije Armije BiH izvršio je proboj 16. i 17. jula 1995. Međutim, manje grupe iz kolone nisu se uspjele u tom periodu prebaciti na teritoriju pod kontrolom Armije BiH. Manje grupe vojnika su u narednim danima pokušavale da se probiju. Određeni broj je u tome uspio, a određeni broj je zarobljen od strane srpske vojske i naknadno je razmijenjen. Navodimo neke izjave koje potkrepljuju tu tvrdnju.

Halid Alić¹⁰⁹², sin Hameda (otac) i Alije (majka), rođena Osmanović, rođen 24. 10. 1969. u selu Rađenovci, opština Srebrenica, u izjavi datoj 17. oktobra 1995. operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, govori o tim dešavanjima:

¹⁰⁸⁸ Izjava Hasanović Senahida, RS, MUP, 23.04.2004, Aarhiv RCIRZ..

¹⁰⁸⁹ Izjava Hasanović Senahida, 1.

¹⁰⁹⁰ Izjava Mujčinović Hamida, 2.

¹⁰⁹¹ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jaglić radi proboja ka Tuzli.

¹⁰⁹² Izjava Halida Alića.

Tog dana u popodnevnim satima izvjesni Suad sa još 6 vojnika odlazi u izviđanje, gdje u večernjim satima dolazi jedan vojnik i obavještava preostale da je polazak 22.7.1995. godine u 6 časova. Po dogovoru krenulo je oko 250 ljudi ka Lovačkom domu. Dolaskom pred Lovački dom Suad je odvojio 70 dobro naoružanih vojnika, predhodno uzevši od ranjenika svo naoružanje i ručne bombe.

Tom prilikom Suad je rekao da odlazi sa 70. vojnika i da će u večernjim satima doći po ranjenike i preostale vojnike i civile, u cilju prebacivanja na slobodnu teritoriju. Međutim, izvor nam je kazao da je Suad sa 70. vojnika izvršio proboj i prešao na slobodnu teritoriju....¹⁰⁹³

Pored toga, **Halid Alić** govori o pokušaju proboja 24. jula 1995. i zarobljavanju od strane Vojske Republike Srpske:

Međutim izvor i njegov brat Hasan, izvesni Bećo i Hasib, 24.7.1995. godine oko 16,30 časova, polaze u novi proboj, ali tom prilikom bivaju zarobljeni iznad sela Memića, od strane četnika. Četnici iste sprovode u selo i iste zatvaraju u podrum jedne porodične zgrade u podrumске prostorije. Nakon kraćeg zadržavanja u Memićima, bivaju kombijem prebačeni u Karakaj. Dolaskom u Karakaj izvora i njegova brata Hasana, kao teže ranjenike odvođe u vojnu bolnicu Zvornik, radi operacije i previjanja rana. Po izvršen operaciji i previjanju, kako izvor ističe vraćaju u logor Batkoviće, gdje ostaje do 29.9.1995. godine, kada bivaju razmijenjeni na liniji razdvajanja Satorovići.

Na kraju razgovora izvor nam je kazao da je prema zarobljenicima postupano humano i korektno, da su dva puta sedmično voženi u Bijeljino na preglede i previjanje, da nisu gonjeni na rad kao ostali zdravi zarobljenici.¹⁰⁹⁴

Enver Avdić¹⁰⁹⁵, sin Sada (otac) i Hamide Halilović (majka), rođen je 7. 7. 1977. godine u Gladovićima, opština Srebrenica, dao je izjavu operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, 27. oktobra 1995. godine. Enver Avdić govori o pokušaju proboja zaostalih grupa iz kolone koje su se pokušavale probiti 20. i 21. jula 1995. godine. Enver Avdić o tim okolnostima govori sljedeće:

Dolaskom u Baljkovicu odlučuju se na formiranje manjih grupa u cilju lakšeg probijanja na slobodnu teritoriju. Dolaskom u Boljkovcu kako je Enver istakao ostaju dva dana i tom prilikom spjevaju neopaženo preći put ka obližnjoj šumi. Tu ponovo formiraju grupu za nastavak puta. U grupi sa izvorom su bili Avdić Safet 1965. godište, Avdić Hakija 1950. godište, Hukić Dalija 1974. godište, Halilović Dalija 1974. godište, Halilović Dahmo 1970. godište, i Halilović Ramo 1928. godište, sa još 9 njemu nepoznatih muškaraca rodom iz Srebrenice. Nakon formiranja gore navedene grupe u Boljkovcu uspjevaju preći asfalt i u obližnjoj šumi ponovo prenoćavaju i 20.7.1995. godine oko 7,00 časova nastavljaju put preko šuma ka slobodnoj teritoriji. Međutim nedaleko od Boljkovca upadaju u četničku zasjedu, gdje četnici na iste otvaraju vatru iz pješadijskog naoružanja i tom prilikom su smrtno pogodili izvjesnog Refika iz Dimnića, a izvora ranjavaju u lijevu nogu. **Izvor nam je nadalje istakao da je njegova grupa imala pet automatskih pušaka koji su takođe otvorili vatru u pravcu četnika i na**

¹⁰⁹³ Izjava Halida Alića, 3.

¹⁰⁹⁴ Izjava Halida Alića, 3.

¹⁰⁹⁵ Izjava Envera Avdića, 1.

taj način napravili odstupnicu u dubinu šume, a poginuli Refik je ostao ležeći na mjestu pogibije. **Prilikom ulaska dublje u šumu u jednom potoku pronalaze 150 vojnika i civila,**¹⁰⁹⁶ kojima se pridružuju i nastavljaju sa odmaranjem do narednog dana. **Međutim dana 21.07.1995. godine izvjesni Suad rodom iz Kazana kod Srebrenice sa 100 dobro naoružanih vojnika odlučuje se na proboj prema slobodnoj teritoriji, dok ranjenike i nenaoružane muškarce ostavlja kod lovačkog doma.**¹⁰⁹⁷

Grupe 28. divizije Armije BiH koje su zaostale za čelom kolone u danima koji su slijedili nakon velikih oružanih sukoba od rejonu Snagova, sve do teritorije pod kontrolom Armije BiH, nailazile su na tijela ubijenih u probou. Slijede izjave svjedoka:

Isad Mujanović¹⁰⁹⁸, sin Avdulaha i majke Mejre, r. Ajamović, rođen 4. 4. 1972. u Samarima, SO Zvornik, po nacionalnosti Musliman, **pripadnik ARBiH od 8. 4. 1992, raspoređen u 284. bbr. Srebrenica,** u izjavi navodi sljedeće:

Iz Kamenice smo krenuli 08.09.1995. god. oko 17,00. h. i to: Ahmetović Muhamed, Nukić Adil, Atanović Ferid, čikarić Zijad, Salkić Munib i ja, dok su u Kamenici ostali još Hrnjić Mevludin zv. „Hodža”, Sead iz Tegara, Almir zv. „Džin” iz Kamenice, Mehmedović Hasan iz Drijenča i Musić mirsad iz Cerske. Išli smo putem Kamenica, Snagovo, preko Crnog Vrh, zatim preko Križevačke njive gdje smo naišli na jednog mrtvog koji je u fazi raspadanja, dalje lijevo od Križevačkih njiva naišli smo na još dva mrtva takođe u fazi raspadanja.¹⁰⁹⁹

Čikarić Zijad¹¹⁰⁰, sin Zulfe i majke Zinete, rođen 20. oktobra 1960. godine u Glodima, opština Zvornik, Musliman, pripadnik Armije BiH od 6. juna 1995. godine, ratni raspored 6. odred Kamenica, a poslije pripadnik 284. brigade, na dužnosti strijelca. Učesnik probouja u izjavi govori o leševima na koje je naišao na lokaciji Snagova prema Nezuku:

Iz Kamenice smo išli preko Snagova, Perunika, Križevačkih njiva, Hajvaza, Mahale, Bualtovaca sve do Memića. Uz put nismo nailazili na četnike niti na njihove zasjede a po okolnim šumama se mogao čuti zadrž pobjenih tijela.¹¹⁰¹

Ismet Handžić¹¹⁰², sin Juse i majke Abide, djevojačko Jakubović, rođen 27. 7. 1960. godine u Osmaćama, opština Srebrenica, pripadnik Armije RBiH od aprila 1992. godine. Ismet

¹⁰⁹⁶ Svi vojno sposobni muškarci starosti 15–65 godina koji nisu bili aktivni pripadnici 28. divizije Armije BiH, već rezervnog sastava, i koji su se na osnovu naredbe Komande 28. divizije javili na zbornu mjesto na području sela Šušnjari i Jaglić radi probouja ka Tuzli.

¹⁰⁹⁷ Izjava Envera Avdića, 1

¹⁰⁹⁸ Izjava Isada Mujinovića.

¹⁰⁹⁹ Izjava Isada Mujinovića, 2.

¹¹⁰⁰ Izjava Čikarić Zijada o/l Aliji Sinanoviću, ICTY 02631633, 16. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, 2.

¹¹⁰¹ Izjava Čikarić Zijada.

¹¹⁰² Izjava Handžić Ismeta, Armija Bosne i Hercegovine, 2. korpus, 282 IBLBR, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631847, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ.

Handžić, učesnik u probou kao pripadnik 282. brigade 28. divizije Armije BiH, svjedoči o leševima na liniji probou:

U toku mog prolaska preko teritorije gdje je napravljena zasjeda u nekoliko kotlina, odnosno mjesta gdje su četnici otvarali vatru na kolonu vidio sam po mojoj procjeni preko 2.000 leševa koje niko nije pokušavao ni da sabere na jedno mjesto a kamoli da zakopava. Napominjem da sam cijelim putem do Velje Glave, nailazio na leševe koji su u fazi raspadanja, te ne mogu sa sigurnošću tvrditi da sam nekoga prepoznao.¹¹⁰³

Selvid Salihović¹¹⁰⁴, sin Lutve, rođen 7. 11. 1978. u Zalužu, opština Bratunac, u izjavi datoj operativcima Službe državne bezbjednosti, Sektor Tuzla, 20. oktobra 1995. godine navodi nekoliko stotina leševa koje je vidio na putu od Udrča do Baljkovice:

Na putu od Udrča do Baljkovice izvor nije nailazio na četničke zasjede, ali je pored puta vidio nekoliko stotina njemu nepoznatih leševa, koji su se nalazili kako na samom putu tako i pored puta i sa jedne i sa druge strane.¹¹⁰⁵

Mehmedović Adil¹¹⁰⁶, sin Adema i Nurije Zahirović, rođen 16. 5. 1966. u selu Drinjača, opština Zvornik, svjedoči o velikom broju žrtava u rejonu Snagova na koje je naišao:

Na putu u pravcu Snagova nailazimo na veliki broj mrtvih civila i u mjestu Perunika pored ceste i prelaza preko iste vidio sam preko 200 mrtvih ljudi civila i po okolnim šumama se osjećao neugodan miris leševa.¹¹⁰⁷

4.3. Samoubistva / međusobni obračuni

Ovaj važan segment rekonstrukcije događaja počinjemo sa dijelom transkripta sa suđenja Radovanu Karadžiću, ratnom predsjedniku Republike Srpske. Riječ je o unakrsnom ispitivanju od strane gospodina Lukića, branioca optuženog svjedoka Žan-Renea Rueza, šefa istražilačkog tima Tužilaštva MKSJ.¹¹⁰⁸

- Gospodin Lukić: Da li ste ikada razgovarali sa Hakijom Meholfićem? On je bio šef policije u Srebrenici, da li je tačno? Zapravo, da li vam je poznato da je Hakija Meholfić bio šef policije u Srebrenici u vrijeme rata?

¹¹⁰³ Izjava Handžić Ismet, 2.

¹¹⁰⁴ Izjava Salihović Selvida, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, ICTY 00371738, 20. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, 2.

¹¹⁰⁵ Izjava Salihović Selvida, 2.

¹¹⁰⁶ Izjava Adil Mehmedović, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Centar službi bezbjednosti Tuzla, Stanica javne bezbjednosti Banovići, br. 20/02-1-1056/95, 16.8.1995, Arhiv RCIRZ.

¹¹⁰⁷ Izjava Adila Mehmedovića, 3.

¹¹⁰⁸ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. ICTY IT-09-92-T, Cross-examination of the ICTY Chief Investigator Jean-Rene Ruez by Mr. Lukić, May 28, 2013, str. 11605, pristupljeno 20. 6. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/130528ED.htm>.

- Gospodin Ruez: Ne. I ne, ime mi uopšte nije poznato, i mislim da nisam obavio razgovor sa tim čovekom, jer je istraga za koju sam ja bio nadležan vođena o događajima posle 11. jula, a ne pre toga, tako da nikada nisam istraživao šta se moglo dogoditi u Srebrenici između 1992. i 1995. godine.
- Gospodin Lukić: Moje pitanje je bilo da li ste razgovarali s njim, ali očigledno vam ime nije poznato. Želeo sam da znam da li ste razgovarali sa njim o ubistvima tokom kretanja kolone.
- Gospodin Ruez: Ne, nisam.

Važan aspekt za rekonstrukciju događaja, odnosno za razumijevanje onoga što se dešavalo u koloni tokom proboja odnosi se na samoubistva, ubistva drugih učesnika u koloni kao i na stradale pripadnike 28. divizije Armije BiH u međusobnim obračunima. Istraživanjem smo došli do saznanja, na osnovu svjedočenja učesnika u koloni, o dvije šire lokacije na ruti proboja gdje su se navedeni događaji desili. Prva lokacija je prije putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Svjedoci govore o panici koja je nastala na području Kamenice, Sandića, Pobuđa, Đuguma, usljed teškog artiljerijskog napada Vojske Republike Srpske u večernjim časovima 12. jula 1995. godine. Artiljerijski napad na području u kome se nalazio veliki broj učesnika u koloni izazvao je kolektivnu paniku, strah i nekontrolisano ponašanje. Svjedoci govore o samoubistvima, ubistvima drugih učesnika u koloni ručnim bombama i vatrenim oružjem. Takođe, usljed nastale haotične situacije, određeni broj učesnika u koloni odlučuje da se preda srpskim snagama koje su bile stacionirane duž putne komunikacije. U tim okolnostima dolazi do podjele između onih koji žele da se predaju i onih koji su se tome izričito protivili. To je kulminiralo međusobnim obračunima, od kojih su se najveći desili u području Bokčin potoka, u blizini sela Sandići i na području Đuguma, neposredno prije prelaska preko putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Na toj lokaciji, određeni broj učesnika u koloni predao se srpskim snagama, koje su ih sprovele kao ratne zarobljenike na fudbalsko igralište u Novoj Kasabi. To se dešavalo 13. jula 1995. Dok su se grupe predavale, u šumi iza puta, čule su se detonacije i pucanje iz automatskog oružja. Borbe su se vodile između pripadnika 28. divizije Armije BiH.

Naredna lokacija na kojoj su se dešavala masovna samoubistva i ubistva drugih učesnika u koloni jeste područje poslije putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Bliže lokacije su područja Križevačkih njiva, te Baljkovice i Pandurice, koje se nalaze u blizini linija razgraničenja, odnosno linije proboja. Intenzivne borbe su se vodile u večernjim časovima i tokom noći 15/16. jula 1995. U tim okolnostima dolazi do nekontrolisanog ponašanja pripadnika 28. divizije Armije BiH, što će rezultirati brojnim samoubistvima i ubistvima drugih

učesnika u koloni. Procjenjujemo da je nekoliko stotina osoba stradalo izvršavajući samoubistva, ubistvima drugih učesnika u koloni i u međusobnim borbama. U tekstu koji slijedi, posebno su obrađene obje lokacije na kojima su se dešavala masovna samoubistva i međusobna ubijanja pripadnika 28. divizije Armije BiH. U prilogu slijede izjave preživjelih.

4.4. Kamenica / Pobude / Đugum

Dana Ristanović¹¹⁰⁹, kćer Božidara (otac) i Nade Filipović (majka), rođena 27. oktobra 1963. godine u Ljuboviji, opština Ljubovija, Republika Srbija, u izjavi datoj operativcima Službe državne bezbjednosti R BiH, Sektor Tuzla, 14. septembra 1995. godine, svjedoči o međusobnim borbama između pripadnika 28. divizije Armije BiH:

Kada su došli do Buljina, razmak između brigada na čelu kolone i onih koje su se nalazile na začelju se stalno povećavao, te je na jednom mjestu došlo i do prekida kolone. Na Kravici ih je sačekala prva zasjeda gdje je došlo do oružane borbe. **Tu su se u kolonu počeli ubacivati agresorski vojnici, nasumice pucajući po pripadnicima Armije R BiH,**¹¹¹⁰ **a u jednom trenutku došlo je do pucnjave između pripadnika Armije R BiH koji su pucali jedni na druge neznajući o kome se radi.** Nedugo zatim su se čule jake detonacije od kojih su pojedina stabla u obližnjoj šumi počela padati na zemlju. U tom trenutku se mogao vidjeti bijeli svijetli dim za koga izvor tvrdi da se radilo o nervnom bojnem otrovu, **zbog kojeg su pojedini borci Armije R BiH bacili oružje i nestajali u dubini šume.**¹¹¹¹

Mirko Vujadinović zvani Micko¹¹¹², sin Mića (otac) i Ljabinke, djevojačko prezime Mišić (majka), rođen 25. marta 1955. godine, u mjestu Milići, dana 21. aprila 2004. godine dao je izjavu pripadnicima MUP-a Republike Srpske u vezi sa dešavanjima u Srebrenici, u kojoj govori o sukobima između pripadnika 28. divizije Armije BiH:

«Ja sam u vrijeme oružanih sukoba i radno i formacijski bio raspoređen u ratnu bolnicu u Milićima kao vozač saniteta. Rukovodilac ratne bolnice je bio prof. dr Radomir Davidović.

Negdje sredinom mjeseca jula 1995. godine, ne mogu da se sjetim tačno dana, u jutarnjim satima prof. dr Davidović je pozvao mene, dr Marinkovića, med. sestru Sarić Ljilju i čini mi se Lazić Dragana, raseljeno lice iz Sarajeva ali za Dragana nisam bas siguran, ten am je saopštio da ćemo sa sanitetskim vozilom otići do Đuguma (granično područje opštine Milić i Bratunac) gdje ćemo na terenu ukazivati pomoć na terenu povrijeđenim licima. U jutarnjim satima sa službenim vozilom sanitetom uputili smo se do Đuguma gdje smo zatekli veći broj Bošnjačkog stanovništva okupljenog u manje grupe. Odmah po dolasku dr Marinković i ostalo stručno osoblje su počeli preglede i

¹¹⁰⁹ Izjava Dane Ristanović.

¹¹¹⁰ Nema dokaza za tvrdnju da su se pripadnici srpskih snaga ubacivali u kolonu. Usljed snažnih detonacija, nastala je kolektivna panika zbog jakog stresa i određen broj učesnika u koloni počeo je da halucinira i da se nekontrolisano ponaša. Haos i pometnje pratile su glasine da su se „četnici” ubacili u kolonu.

¹¹¹¹ Izjava Dane Ristanović, 5.

¹¹¹² Izjava Mirka Vujadinovića, MUP Republike Srpske, Centar javne bezbjednosti Bijeljina, Policijska stanica Milići, br. 12-1-8/02-230-65/04, 21. 4. 2004, Arhiv RCIRZ.

ukazivanje pomoći na licu mjesta, a za teža lica po izjašnjenju dr Marinkovića a poslije i prof. dr Davidovića su prebacivani u bolnicu u Miliće. Čini mi se da sam prevezao dva teško ranjena Bošnjaka do Milića od koji me jedan poznao jer mi se obratio sa imenom, a ja njega nisam poznao samo iz viđenja i znam da je iz sela Sastavci i da je bio muzičar, odnosno da su svirali šargije prije ratnog perioda. **Sa tim Bošnjakom sam imao i kraći razgovor i on mi je rekao da je nastradao u međusobnom obračunu među Bošnjacima od kojih su neki bili za to da se izade iz enklave Srebrenica a drugi su ih u tome sprečavali. Takođe mi je rekao da su svi ogorčeni na svog ratnog komandanta Zulfu Tursuma iz Brda koji je «izvukao svoju guzicu a ostavio jadni narod sam bez vođstva».** Znam da je pomenutim Bošnjacima pružena pomoć u bolnici u Milićima, a potom da su prebačeni u bolnicu u Zvornik. Ja ne znam šta je dalje bilo sa njima.

Tog dana na licu mjesta je zbrinuto podosta povrijeđenih, a ne mogu da se izjašnjavam o broju povrijeđenih i o težini povreda jer sam ja, ipak, bio samo vozač.

Takođe mogu da napomenem da u vrijeme vršenja intervencija u Đugumu čula se iz pravca Pobuđa pucnjava, a znam da u tom dijelu nije bilo naše vojske, tako da sam bio ubijeden u priču Bošnjaka koji mi je rekao da je došlo do međusobnog sukoba. Taj Bošnjak mi je takođe rekao da je bilo i samoubistava (vješanje, podmetanje bombi i sl.) koje su ljudi čini u panici.¹¹¹³

Mevludin Hrnjić¹¹¹⁴, sin Mehmeda i majke Mejre, rođene Suljić, rođen 8. 1. 1971. god. u Kamenici, SO Zvornik, pripadnik ARBiH, svjedoči o samoubistvima i međusobnim ubistvima u večernjim časovima 12. jula 1995. godine u rejonu Kamenice:

Oko 18.00 h. tog 12.07.1995. god. smo se postrojili kada je iznenada otvorena vatra sa svih strana gdje su ljudi kao snoplje padali, **a tada su bačeni i bojni trovi koji su skoro izludili ljude tako da su se mnogi svojim ličnim oružjem i bombama ubijali a pucali su i po svakome koga su opazili tako da se tu napravila jedna od najvećih klanica.**¹¹¹⁵

Osman Halilović¹¹¹⁶, u izjavi datoj istražiteljima Haškog tribunala 14. 15. i 16. avgusta 1995. godine takođe svjedoči o samoubistvima u koloni:

Ljudi su se uspaničili jer nije bilo izlaza. **Mnogi su u tom trenutku počinili samoubojstvo, jer nisu vjerovali Srbima.** Vidio sam da se najmanje dvadeset ljudi ubilo. Dvojica braće koju nisam poznao zagrlili su jedan drugog i poljubili se. Teška su se srca odvojili jedan od drugog. Plakali su, jaukali i tresli se dok su se udaljavali jedan od drugog. Odvojili su se na nekih pet metara jedan od drugog. Jedan je brat bio naoružan automatskom, a drugi poluautomatskom puškom. Uperili su puške jedan drugome u glavu i pucali. Obojica su pali na zemlju. Neki su bacali ručne granate. Jedna grupa od četiri-pet ljudi se uhvatila za ruke i među sobom aktivirala bombu. Posvuda je bilo mnogo tijela i krvi, tako da je na svakih pet metara bilo po jedno tijelo. Bilo je vrlo vruće i muhe su se skupljale po tijelima. Užasno je zaudaralo. Više nisam moga da

¹¹¹³ Izjava Mirka Vujadinovića.

¹¹¹⁴ Izjava Mevludina Hrnjića.

¹¹¹⁵ Izjava Mevludina Hrnjića., 2.

¹¹¹⁶ Izjava Osmana Halilovića, 2.

gledam u tijela. Vidio sam sveukupno 40 tijela neposredno na mjestu gdje sam se nalazio. Moj rođak i ja uzeli smo vode iz rijeke i nastavili put.¹¹¹⁷

Dragoje Lazić¹¹¹⁸, sin Jeremije i majke Milke, djevojački Vidović, rođen 10. 7. 1940. godine u Lukavici, opština Milići, medicinski tehničar iz vojne bolnice u Milićima, koji je takođe došao na lice mjesta sa medicinskom ekipom, na područje Đuguma i Nove Kasabe, 13. jula 1995, radi pružanja medicinske pomoći ranjenicima iz kolone koji su se predali srpskim snagama, svjedoči o događajima i međusobnim okršajima između pripadnika 28. divizije Armije BiH u području Đuguma:

... ali znam da sam bio u vozilu kada su dva lica prebačena u bolnicu u Miliće i to jedno lice iz Vlasenice koje se predstavilo kao učitelj i drugo lice iz sela Gerovi. Ne znam ili mi nisu rekli imena, sjećam se da su bili starosti oko 30 do 35 godina i sa licem iz Vlasenice sam vodio kraći razgovor u toku puta. **To lice mi je reklo da su imali problem sa vojnim komadantom Zulfom Tursunom koji ih je sprečavao da se predaju VRS te da je dva do tri dana prije izlaska na magistralni put došlo i do obračuna između lica koja su htjela da se predaju vojsci i Zulfe Tursuna i njegovih vojnika sa druge strane. Dolazilo je i do pušaranja u više navrata, a tom prilikom je i on sam zadobio ranu u predjelu stomaka.** Rekao je da je Zulfo Tursun dan prije sa svojim pristalicama izašao istim putem kojim su i oni krenuli i da je ostavio druga lica koja nisu htjela da pođu sa njim da rade šta hoće. **Takođe mi je rekao da je bilo dosta samoubistava jer su ljudi psihički bili slomljeni u neizvjesnosti i da su se odlučivali uz put idući u pravcu magistralnog puta na tu vrstu smrti.**¹¹¹⁹

Huso Salihović¹¹²⁰, sin Šemse i majke Rahime, djevojačko prezime Alić, rođen 8. 8. 1963. godine u selu Moćevići, opština Srebrenica, dao je izjavu organima vojne bezbjednosti 2. korpusa Armije BiH u Tuzli, 20. 8. 1995. godine, u vezi sa dešavanjima u Srebrenici, u kojoj između ostalog svjedoči o samoubistvima u koloni:

Tu se raspravljalo šta da se radi, da li da se pregovara sa četnicima i sl.. Ja sam rekao da se vraćam nazad u šumu i sa mnom je pošlo oko 15-tak ljudi. U tom povratku **vidio sam trojicu naših ljudi koji su izvršili samoubistvo.**¹¹²¹

Refik Hamidović¹¹²², ime oca Alija, zamjenik komandira idv 28. sbb, 28. d. KoV, u izjavi od 6. avgusta 1995. takođe potvrđuje samoubistva i ubistva ljudi u koloni:

¹¹¹⁷ Izjava Osmana Halilovića, 4.

¹¹¹⁸ Izjava Dragoja Lazića, MUP Republike Srpske, Centar javne bezbjednosti Bijeljina, Policijska stanica Milići, br. 12-1-8/02-230-67/04, 21. 4. 2004, Arhiv RCIRZ.

¹¹¹⁹ Izjava Dragoja Lazića.

¹¹²⁰ Izjava Salihović Husa.

¹¹²¹ Izjava Salihović Husa, 11.

¹¹²² Izjava Refika Hamidovića.

Ljudi koju su bili prije zahvaćeni dimom od granate koje su uticale na NS, bacali su bombe među narod i borce ubijali sami sebe.¹¹²³

4.5. Križevačke njive / Baljkovica / Pandurica

Bego Muminović¹¹²⁴, od oca Ćamila, rođen 20. 6. 1954. u Kamenici, opština Zvornik, komandir 1. voda Mudžahedinske čete 283. brigade 28. divizije Armije BiH, u izjavi koju je dao Službi državne bezbjednosti R BiH, Sektor Tuzla, dana 22. jula 1995, svjedoči o masovnim samoubistvima u rejonu Križevačkih njiva:

Nakon Perunike kolona se zaustavila na Križevačkim njima ispod Crnog Vrhra gdje je uz jako obezbjeđenje bio pokušao odmor vojnika i civila. Prvih sati među okupljenim prognanicima i vojskom nije bilo nikakvo panike međutim, iz meni nepoznatih razloga među navedenim je zavládala panika tako da su se pojedini i ubili. Znam da se tako ubio komandant logistike koji je prilikom aktiviranja i eksplozije ručne bombe pored sebe usmrtio još tri lica i ranio sebe. Koliko je panika zavládala među civilima govori i podatak da se u trenucima nervnog rastrojstva ubilo oko 50 lica.¹¹²⁵

Nijaz Mašić¹¹²⁶, iz komande 28. divizije Armije BiH, svjedočio je pred Komisijom Vlade Republike Srpske o događajima u vezi sa Srebrenicom. On svjedoči o događajima koji su se desili tokom noći 15. na 16. juli 1995. godine, sa posebnim osvrtom na samoubistva boraca:

Noću 15. na 16. jula 1995. god. približavali smo se liniji razgraničenja na jedan kilometar. Put se mogao prijeći za dva sata, ali smo mi zaobilaznim putevima išli pa smo ostavili cijelu noć. Na tom putu ponovo su na mene počeli djelovati otrovi. Počeo sam mijenjati saputnike sa četnicima i u strahu vrištati. Neki od saputnika su se sami ubijali, druge su vezali i stavljali im povez na usta da ne bi vrištali, trećima su davali ručne bombe sa izvučenim osiguračem da sami sebe ubiju. Sve je rađeno kako četnici ne bi otkrili gdje se nalazimo. Moje vrištanje je jedan od saputnika odlučio da prikrati i stavio mi je u ruku ručnu bombu sa izvađenim osiguračem. U posljednjem trenutku pritrčao mi je Munir Habibović i oteo bombu prije nego što sam je aktivirao. U istom trenutku jedan momak pored mene je otvorio ruku u kojoj je bila slična bomba i tako je okončao svoj život. Sljedeći je preživio, ali mu je ruka odsječena. Prizor je bio više nego stravičan. Ipak sam došao na glavno zborište u Baljkovice. Na zborištu su od prisutnih prikupljali svu municiju i naoružanje i davali dobrovoljcima u borbi. Ja sam to shvatio kao da smo zarobljeni i da od nas oduzimaju oružje prije nego nas pobiju. **Neke likove sam prepoznavao iz daljine, ali kada sam se približavao, zamjenjivao bih ih za neke Srbe koje sam prije rata poznavao. Kod sebe sam imao 100 DM. Taj novac sam nudio osobama smatrajući da su neki od Srba koje poznajem, za protuslugu da me**

¹¹²³ Izjava Refika Hamidovića, 2.

¹¹²⁴ Izjava Bega Muminovića.

¹¹²⁵ Izjava Bega Muminovića, 4.

¹¹²⁶ Svjedočenje Nijaza Mašića, Komisija Vlade RS o događajima u i oko Srebrenice, br. 103/09, Arhiv RCIRZ.

izbave iz logora. To je primijetio Ramiz Bećirović i zadužio jednog momka da pazi na mene.¹¹²⁷ Ovi događaji su se odvijali 16.07.1995. godine. Ubrzo je stigla vijest da treba ići, da su naši iz Tuzle probili i posljednju neprijateljsku liniju. Pokušao sam pobjeći, ali određeni pratilac mi to nije dozvolio. Preveo me je na slobodnu teritoriju kod Nezuka.¹¹²⁸

Nuriz Selimović¹¹²⁹, ime oca Abid, referent za ONP komande 284. IBLB, 28. d. KoV, čin: poručnik, dana 26. 7. 1995. dao je izjavu organima vojne bezbjednosti Armije BiH u kojoj svjedoči o masovnim samoubistvima i ubistvima pripadnika 28. divizije:

Mi smo nastavili put pretresanja terena Križevačkih Njiva sve do PARLOGA.

Od tada već, ljudi koji su bili u pozadini počeli su da se masovno ubijaju, dajući znake psihičkih poremećaja, gdje se dešavalo da se raspršte jedni od drugih i otvaraju vatru jedni na druge.

Po samom dolasku na Parlog, VEJZ ŠABIĆ je stupio u kontakt sa bratom VELIDOM, koji se nalazio na Slobodnoj teritoriji, preko sredstava veze.¹¹³⁰

Vejiz Šabić¹¹³¹, komandant 284. istočnobosanske lake brigade, u izjavi datoj istražiocima MKSJ 8. i 9. aprila i 16. maja 2002. godine, svjedoči o panici i samoubistvima svojih saboraca u rejonu Baljkovice:

Naredio sam svojoj izviđačkoj jedinici da krene i provjeri područje s naše desne strane. S grupom je bio vodič koji je znao gdje su naše snage na slobodnoj teritoriji. Šemso Muminović, Naser Orić i moj brat su insistirali na tome da razgovaraju s vodičem, pa sam s mjesta gdje je bila naša izviđačka jedinica otišao po njega. Kad sam stigao tamo, pokušao sam da vodiča podsjetim gdje se nalazimo jer je bio potpuno rastresen i izgubljen. Sjećam se da sam tada ugledao nekakve bljeske i shvatio da nas je napao tenk. Ranjen sam u leđa, a sedam do deset mojih ljudi je poginulo. Među ostalima i Ejub Golić. Ranjeno je 15 do 20 ljudi. Nakon toga je na nas otvorena jaka artiljerijska vatra iz svih vrsta oruđa. Napad je trajao oko 20 minuta. Nakon toga smo čuli jaku pucnjavu iz pravca gdje smo pretpostavljali da je 24. divizija. Oni koji nisu bili ranjeni nosili su nas ranjene natrag do prijevoja gdje smo ranije bili. Moglo je biti oko 17:00 sati. Poslao sam kurire do šume, gdje je bio ostatak kolone, da traže pomoć, nakon čega je oko 50 ljudi došlo da nam pomogne. **Kad su vidjeli šta se dogodilo, pridošla grupa je počela da paničari i tad su mi rekli da je ostatak kolone koji se krije u šumi u potpunom haosu. Ljudi u koloni se više nisu mogli kontrolisati. Zahvatila ih je panika i počeli su da sami sebi oduzimaju život.** To mi je javio Ekrem Salihović, zvani Eka. **Zaključio sam da su u pitanju samo minute prije nego što ljudi u koloni potpuno ne polude, a napad četnika nije prestajao. Predložio sam da se probijemo kroz neprijateljske linije što je prije moguće i rekao da stiže pomoć s druge strane (Armija BiH), ali više ih nismo mogli čekati. Nismo imali drugog izbora nego da izvedemo napad i**

¹¹²⁷ Ova izjava govori o teškom psihičkom stanju učesnika u koloni i halucinacijama da su „četnici“ ubačeni u kolonu.

¹¹²⁸ Svjedočenje Nijaza Mašića, 3–4.

¹¹²⁹ Izjava Nuriza Selimovića.

¹¹³⁰ Izjava Nuriza Selimovića, 5.

¹¹³¹ Statement of Vejiz Šabić.

tako se spojimo s našom vojskom na drugoj strani. Pokušao sam da uspostavim vezu s 24. divizijom, ali četnici su blokirali sve pokušaje.¹¹³²

4. Ratni zarobljenici i masovna ubistva

U ovom odjeljku obrađena su pitanja ratnih zarobljenika, masovna ubijanja, uključujući i situaciona ubistva tokom zarobljavanja u danima tokom i nakon proboja. Nakon pada Srebrenice, 11. jula 1995. godine, stanovništvo, civilno i vojno, evakuisano je u dvije velike kolone. Prvu kolonu sačinjavali su civili koji su se okupili u selu Potočari u bazi i pored baze UN. Kako je već ranije objašnjeno¹¹³³, ta grupa od oko 23.000 žena, djece i staraca evakuisana je u Kladanj, mjesto pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine. Drugu kolonu od oko 12.500 ljudi sačinjavali su pripadnici aktivnog i rezervnog sastava 28. divizije Armije BiH. Ta velika kolona postrojena je po brigadama 11. jula 1995. godine, nakon čega je, po naredbi Komande 28. divizije Armije BiH, krenula u proboj kroz teritoriju pod kontrolom Vojske Republike Srpske. Kolona se kretala ka Tuzli, odnosno teritoriji pod kontrolom Armije BiH.¹¹³⁴ Za razumijevanje događaja u Srebrenici, od ključnog je značaja istražiti okolnosti u vezi sa ulaskom srpskih snaga u enklavu, i kao posljedicu toga, posebno istražiti okolnosti proboja 28. divizije Armije BiH ka teritoriji pod kontrolom Armije BiH. Istraživanje tih okolnosti i utvrđivanje činjenica jeste *conditio sine qua non* za razumijevanje konteksta u kojem je stradalo vojno sposobno stanovništvo (aktivni i rezervni sastav 28. divizije Armije BiH) u periodu od 11. do 19. jula 1995. godine.

Ključna pitanja na koja ovdje treba dati odgovore jeste koliko je pripadnika Armije BiH zarobljeno tokom proboja i na kojim lokacijama. Naredno krucijalno pitanje se odnosi na broj ratnih zarobljenika stradalih u masovnim strijeljanjima.

Da bismo dobili odgovore na ta pitanja, moramo poći od ranije utvrđenih činjenica o približnom broju ljudi koji su krenuli u proboj. Demografskom analizom i na osnovu izjava svjedoka utvrdili smo da taj broj iznosi oko 12.500 ljudi. Primarno pitanje se odnosi na broj stradalih u julu 1995. godine. Kao referentni vremenski okvir uzeli smo u obzir kritični period od 11. do 19. jula 1995. godine. Utvrđivanje vremena stradanja od ključnog je značaja. Kao validan izvor za ovu analizu, koristili smo spisak nestalih osoba Međunarodne komisije za

¹¹³² Statement of Vejiz Šabić, 10-11.

¹¹³³ Vidi opširnije: odjeljak 2. Kolona/proboj – vojna formacija.

¹¹³⁴ U odjeljak 3. Borbe/gubici obrađena su dešavanja tokom proboja.

nestale osobe (ICMP) u vezi sa dešavanjima u julu 1995. godine, koji MKSJ koristi kao zvaničan spisak stradanja bošnjačkog stanovništva koje je živjelo na području enklave Srebrenica. Prema tom spisku, ukupan broj nestalih/stradalih je 7.692. Na tom spisku se nalaze imena nestalih/stradalih prije, tokom i nakon kritičnog perioda od 11. do 19. jula 1995. godine. Kritični period smo definisali kao vrijeme pada Srebrenice 11. jula, do 19. jula 1995. godine, do kada se velika većina preživjelih učesnika u koloni probila do teritorije pod kontrolom Armije BiH. Linija proboja od Baljkovice prema Nezuku probijena je 16. jula 1995. godine i najveći broj pripadnika Armije BiH, koji su se probili u borbama, prešao je na teritoriju pod kontrolom Armije BiH tokom 16. i 17. jula 1995. U narednim danima, manje grupe probijale su se do Nezuka¹¹³⁵, a određeni broj pripadnika Armije BiH zarobljen je tokom i nakon proboja.

Spisak ICMP-a sadrži podatke o prijavljenim nestalim osobama, datum i približnu lokaciju nestanka. U praksi, ovaj spisak je sačinjen na osnovu izjava rodbine ili bliskih prijatelja koji su zadnji put vidjeli stradale na određenoj lokaciji. Vrijeme nestanka ne može se uzeti kao utvrđeno vrijeme smrti, već vrijeme kada je osoba posljednji put viđena živa. Na osnovu te metodologije, možemo reći da su osobe koje su posljednji put viđene žive prije 11. jula 1995. i poslije 19. jula 1995. vrlo vjerovatno stradale van kritičnog perioda.¹¹³⁶ Takvim pristupom analizirali smo podatke sadržane u spisku ICMP i dobili smo ukupno 6.674 imena osoba koje su nestale/stradale u navedenom kritičnom periodu.¹¹³⁷ Sa velikom vjerovatnoćom, uzimajući u obzir minimalna odstupanja, možemo zaključiti da je tokom kritičnog perioda nakon pada Srebrenice prijavljeno kao nestalo 7.025 ljudi. Kako bismo utvrdili vrlo približan broj zarobljenih i strijeljanih, sada kad imamo polazni broj od približno oko 7.000 nestalih/stradalih u kritičnom periodu, moramo sagledati procjene stradanja u borbama, međusobnim obračunima i samoubistvima tokom proboja.¹¹³⁸

Procjena stradanja učesnika kolone u borbenim dejstvima, međusobnim obračunima, uključujući i samoubistva, neophodna je kako bismo dobili približan broj stradalih u tim okolnostima.

Rutu stradanja tokom proboja podijelili smo na dva dominantna dijela. Prvi se odnosi na prostor od mjesta početka proboja u selima Šušnjari i Jaglići, sve do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Drugi dio rute jeste od putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević

¹¹³⁵ Nezuk – mjesto pod kontrolom Armije BiH.

¹¹³⁶ Ili postoje dokazi da su stradali prije 11. jula 1995. godine.

¹¹³⁷ Na spisku ICMP se nalazi 351 osoba koja je nestala u julu 1995, a za koju se ne zna tačno vrijeme kada je posljednji put viđena živa u julu. To ukupno iznosi 351 osobu, što u zbroju sa 6.674 osobe sa spiska iznosi 7.025.

¹¹³⁸ Taj segment detaljno je istražen i opisan u odjeljku 3. Borbe/gubici.

Polje do Nezuka, odnosno teritorije pod kontrolom Armije BiH. Takva podjela tokom ovog istraživanja bila je od velikog značaja, pošto je bilo neophodno utvrditi približan broj stradalih na oba dijela rute. To je vrlo bitno za utvrđivanje broja zarobljenih, a potom i strijeljanih pripadnika Armije BiH. Podjela rute na dva dijela ima značaj za procjenu broja zarobljenih osoba, pošto su se masovna zarobljavanja desila na prvom dijelu rute od Šušnjara i Jaglića do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Nadalje je bilo potrebno istražiti na kojim su se tačno lokacijama učesnici kolone predavali. Utvrđene su dvije dominantne lokacije. Prva lokacija je selo Sandići, koje je udaljeno oko 25 km od Srebrenice. Naredna lokacija je područje Nove Kasabe, udaljeno 40 km od Srebrenice. Za utvrđivanje broja zarobljenih i kasnije strijeljanih učesnika u koloni, prethodno je bilo potrebno utvrditi približan broj stradalih na drugom dijelu rute.

Na osnovu procjene gubitaka bazirane na izjavama preživjelih svjedoka u proboju i izvještajima Armije BiH, sa velikom vjerovatnoćom možemo reći da je na prvom dijelu rute od polazne lokacije u proboj, tj. sela Šušnjari i Jaglići, do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje, stradalo u borbama, međusobnim obračunima i samoubistvima između 3.000 – 4.000 ljudi. Najveći gubici su bili u području Bokčin potoka, Kameničkog brda i područja kod Nove Kasabe.

Na drugom dijelu rute, analizirajući izjave svjedoka, možemo reći da je u borbama, uključujući i samoubistva, stradalo oko 1.000 ljudi. Procjenjujemo da je na cijeloj ruti tokom proboja u borbama i međusobnim obračunima stradalo između 4.000 i 5.000 ljudi, uključujući i samoubistva.

Takođe, u procjeni broja zarobljenih i strijeljanih moramo uzeti u obzir vojno sposobne muškarce koji se nisu priključili koloni, već su zaštitu tražili od pripadnika UN u Potočarima. Prema izvještaju Generalne skupštine UN, 239 osoba dale su imena pripadnicima srpskih snaga, dok je njih 60 odbilo da to učini.¹¹³⁹ Dakle, riječ je ukupno o 299 vojno sposobnih osoba.¹¹⁴⁰

¹¹³⁹ United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, 74.

¹¹⁴⁰ Navodimo citat iz debriefinga o dešavanjima u Srebrenici u periodu od 6. do 21. jula 1995. godine, sačinjenog za potrebe holandskog parlamenta. Ovaj zadatak ministar odbrane naredio je komandantu Kraljevske armije Holandije, koji je ovaj zadatak delegirao brigadnom generalu O. van der Vindu (O. van der Wind, *Brigadier General Report Based on the Debriefing on Srebrenica, Assen*, 4):

„Takođe se pokazalo da vojnici u BiH nisu uvijek bili prepoznatljivi kao vojno osoblje. Pripadnici holandskog bataljona (Dutchbat) prepoznali su muškarce koji su prethodno viđeni u uniformama kako se bore u južnom delu enklave kada su se, u civilnoj odeći, izmešali sa izbeglicama koje su se kretale iz Srebrenice ka Potočarima ili kada su bili u kompleksu u Potočarima. Lokalne žene, za koje se zna da su bile pripadnice BiH, takođe su kasnije viđene u civilnoj odeći” (O. van der Wind, *Brigadier General Report Based on the Debriefing on Srebrenica, Assen*, 45–46. para. 4.14).

Te osobe su prevezene 13. jula 1995. godine u poslijepodnevnim časovima u osnovnu školu „Vuk Karadžić“ u Bratuncu i velika većina njih su ubijeni u masovnim strijeljanjima koja su u narednim danima slijedila. Kako smo već ranije naveli, za jednu od tih osoba smo utvrdili da je prevezena u kamp u Batkoviću, i da je kasnije razmijenjena.¹¹⁴¹

Sada kada imamo približan ukupan broj nestalih/stradalih tokom kritičnog perioda, i sa druge strane procjene stradanja u borbama i u drugim okolnostima, možemo da vršimo procjenu broja zarobljenih ljudi. Na osnovu analiziranih podataka, procjenjujemo da je minimalan broj zarobljenih između 1.500 – 2.000 a maksimalan između 2.500 – 3.000 ljudi. Kako bismo utvrdili broj osoba koje su ubijene u masovnim strijeljanjima, polazimo od pretpostavke da je ukupan broj zarobljenih učesnika u proboju maksimalan broj strijeljanih lica. Pored toga, mora se uzeti u obzir činjenica da određeni broj zarobljenika nije strijeljan već je kasnije razmijenjen.

U ovom poglavlju, u prvom dijelu, navode se dešavanja u vezi sa ratnim zarobljenicima, učesnicima kolone. Prvo će biti obrađena lokacija sela Sandići, a potom i Nove Kasabe. U drugom dijelu poglavlja obuhvaćena su masovna ubistva ratnih zarobljenika. Takođe, obradili smo i situaciona ubistva tokom predaje ratnih zarobljenika. U trećem dijelu poglavlja, obrađene su predaje zaostalih grupa iz kolone srpskim snagama i njihov boravak u kampu Batković. Takođe, obradili smo ubijanje manjih grupa zarobljenika u danima nakon proboja.

5.1. Ratni zatvorenici

5.1.1. Sandić

Za procjene zarobljenih pripadnika Armije BiH u Sandićima, na raspolaganju su ograničeni izvori. To su primarno aerosnimci područja koje je sačinio izviđački avion U2 (*reconnaissance aircraft*) Američkog ratnog vazduhoplovstva, dana 13. jula 1995. godine u 14.00 sati. U dostupnoj dokumentaciji preživjelih učesnika proboja, samo u dvije izjave smo našli podatke u kojima svjedoci navode broj zarobljenih učesnika kolone u Sandićima, pripadnika 28. divizije Armije BiH. Na području Sandića, od jutarnjih časova 13. jula 1995, grupe su se počele predavati srpskim snagama koje su bile locirane duž asfaltnog puta u Sandićima. Pripadnici Armije BiH koji su se predavali silazili su sa obližnjeg brda iz pravca Bokčin potoka, lokacije na kojoj su prethodne noći vođene žestoke međusobne borbe između pripadnika 28. divizije Armije BiH.¹¹⁴² Navedene aerosnimke pokazala je Medlin Olbrajt (Madeleine Albright), ambasador SAD u UN, Savjetu bezbjednosti UN, dana 10. avgusta 1995. godine.

¹¹⁴¹ Izjava Ibrana Mustafića, 5.

¹¹⁴² Vidi odjeljak 3. Borbe/gubici.

Snimci su analizirani od strane obavještajnog stručnjaka Vibesa u studiji pod naslovom *Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995: The role of the intelligence and security services*, koja je sastavni dio izvještaja holandske vlade o Srebrenici, a koji je objavio Holandski institut za dokumentovanje rata (*Netherlands Institute for War Documentation (NIOD)*).¹¹⁴³ U izvještaju se navodi sljedeće:

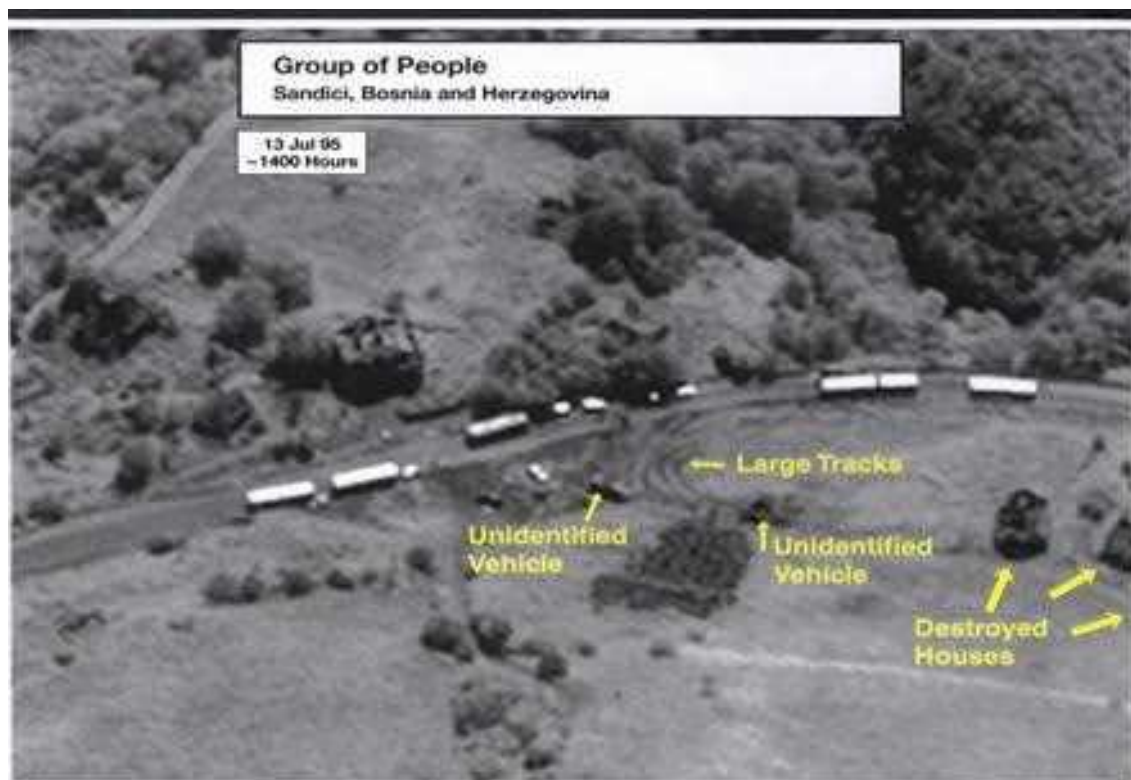
Dvije grupe mogućih zatvorenika su se mogle razaznati na uvećanoj satelitskoj fotografiji koja je snimljena 13. jula u 14.00 u Sandićima: jedna grupa od 80 i druga grupa od 320 (ljudi). Pet velikih autobusa je bilo parkirano na ulazu.¹¹⁴⁴

Tokom popodneva, 13. jula 1995. godine, zarobljenici koji su bili smješteni na livadi pored lokalnog puta u grupama su sprovedeni pješice u skladište u selu Kravica, koje je udaljeno od Sandića oko 1.5 kilometar. Zarobljenici su takođe prevoženi autobusima u Kravicu. Određeni broj zarobljenika odvezen je u Bratunac. Na satelitskom snimku, u blizini mjesta gdje su bili ratni zarobljenici nalazi se pet autobusa, kako se navodi u Vibesovoj studiji. U međuvremenu, bilo je slučajeva incidentnih prelaćivanja i ubijanja ratnih zarobljenika.¹¹⁴⁵

¹¹⁴³ Cees Wiebes, "Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995: The role of the intelligence and security services", in *Srebrenica: Reconstruction, Background, Consequences and Analyses of the Fall of a 'Safe'*, Appendix II, 2608-2779, (Amsterdam: NIOD, 2002), pristupljeno 20. 9. 2020, http://publications.niod.knaw.nl/publications/srebrenicareportniod_en.pdf.

¹¹⁴⁴ Wiebes, "Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995", 2912.

¹¹⁴⁵ *Prosecutor v. Popovic et al.*, Case No. ICTY IT-05-88-T, Judgement, June 10, 2010c, Tr. 152, pristupljeno 20. 9. 2020, <https://www.icty.org/x/cases/popovic/tjug/en/100610judgement.pdf> (u daljem tekstu: Presuda u predmetu *Popović i drugi*).

Izvor: National Security Archive, pristupljeno 20. 7. 2020. godine, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB519-Srebrenica-conference-documents-detail-path-to-genocide-from-1993-to-1995/>.

Dva učesnika u proboju svjedoče o dešavanjima 13. jula 1995. godine u rejonu Sandića i navode njihove procjene učesnika u koloni koji su se predali srpskim snagama. U prilogu slijede segmenti izjava.

Dana Ristanović¹¹⁴⁶, kći Božidara i Nade Filipović, rođena 27. 10. 1963. godine u Ljuboviji, opština Ljubovija, u Republici Srbiji. U izjavi datoj operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, 14. septembra 1995. godine, govori o dešavanjima u Sandićima:

Nakon ove zasjede ono što je ostalo od ove kolone krenulo je prema Sandićima. Negdje sa visine brda se moglo vidjeti kako su agresorski vojnici **u koloni vodili zarobljene pripadnike Armije RBiH, njih oko 1000, koje su zarobili u pomenutoj zasjedi.**¹¹⁴⁷

Kemal Mujić¹¹⁴⁸, pripadnik 280. brigade 28. divizije Armije BiH, u izjavi datoj organima vojne bezbjednosti u Komandi 2. korpusa Armije Bosne i Hercegovine, navodi sljedeće:

Dok sam bježao sretao sam ljude koji su išli da se predaju i svi su se skupljali **na jednoj livadi ispred kose na kojoj su bili poubijani, a oko njih su bili četnici sa puškama**

¹¹⁴⁶ Izjava Dane Ristanović.

¹¹⁴⁷ Izjava Dane Ristanović, 6.

¹¹⁴⁸ Izjava Kemala Mujića.

na gotovs. Na toj livadi je bilo, po mojoj procjeni, oko 1000 naših ljudi, dok broj četnika ne bih mogao reći. Bježeći nazad u potoku sam našao Dževada Tepića s kojim sam odlučio da zaobilaznim putem predemo asfalt.¹¹⁴⁹

5.1.2. Nova Kasaba

Za procjenu broja zarobljenih pripadnika 28. divizije Armije BiH u mjestu Nova Kasaba koristili smo izjave svjedoka, učesnika u koloni. Naredni izvor su aerosnimci zarobljavanja na fudbalskom igralištu u Novoj Kasabi, koje je sačinio izviđački avion U2 Američkog ratnog vazduhoplovstva. Takođe, koristili smo izjave svjedoka koji su 13. jula 1995. godine vidjeli autobuse, njihov broj i lokaciju, u kojima su prevezeni ratni zarobljenici iz Nove Kasabe u Bratunac.

Prvo ćemo interpretirati izjave svjedoka, učesnika u koloni, a potom i ostale izvore. Prema procjenama svjedoka, broj ratnih zarobljenika u Novoj Kasabi varira od 400 do 2.000.

Bego Muminović¹¹⁵⁰, od oca Ćamila, rođen 20. 6. 1954. u Kamenici, opština Zvornik, komandir 1. voda Mudžahedinske čete 283. brigade 28. divizije Armije BiH, dao je izjavu operativcu Službe državne bezbjednosti R BiH, Sektor Tuzla, dana 22. jula 1995. Svjedok između ostalog navodi dešavanja na području Nove Kasabe i broj ratnih zarobljenika na osnovu zapažanja njegovih saboraca koji su posmatrali dešavanja na fudbalskom igralištu.

Neznam tačno šta se dešavalo u toku noći ali u ranim jutarnjim satima od boraca i civila koji su nas sustizali čuli smo da su u toku noći agres. vojnici upadali među naše da su ih hvatali i odvodili u nepoznatom pravcu a da su neke i na licu mjesta ubili. Prema mojoj procjeni u toku te noći nastradalo je preko 1000 lica iz kolone a nakon dolaska na slobodnu teritoriju od boraca **koji su izašli među zadnjima čuo sam da su oni vidjeli oko 400 naših zarobljenika na stadionu u Kasabi**, takođe i za njihovu sudbinu ništa neznam.¹¹⁵¹

Hakija Husejinović¹¹⁵², sin Alije (otac) i Hasnije (majka), rođena Begić, rođen 17. februara 1944. godine u selu Bućinovići – Sućeska, opština Srebrenica, 27. oktobra 1995. godine dao je izjavu Službi državne bezbjednosti R BiH, Sektor Tuzla. Kao učesnik kolone i svjedok zarobljavanja pripadnika 28. divizije Armije BiH na području Nove Kasabe, u izjavi navodi sljedeće:

Prilazeći selu Lolići, prelazili smo rječicu, kroz vodu, a na izlasku iz vode na asfaltni put pretresali su nas dvojica naoružanih četnika, zahtijevajući od nas da odložimo sav prtljag i predamo novac. Nakon toga smo prelazili preko ceste i naređeno nam je da sjednemo

¹¹⁴⁹ Izjava Kemala Mujića, 2.

¹¹⁵⁰ Izjava Bega Muminovića.

¹¹⁵¹ Izjava Bega Muminovića, 4.

¹¹⁵² Izjava Hakije Husejinovića, 1.

na neku livadu, a pri tom smo morali držati ruke podignute iznad glave. U blizini livade je bilo nekoliko kuća. Na dvije strane te livade bila su postavljena 2 tenka, a jedan od tenkista se izživljavao upravljajući cijev PAM-a¹¹⁵³ prema nama. **Po mojoj procjeni tu je bilo okupljeno oko 2.000 lica**, a meni su bili poznati iz Bućinovića Gabeljić Salko, sin mehe, Gabeljić Abdulah, sin Mehe, Gabeljić Nezir, sin Ibri, Gabeljić Alija, sin Nezira, Gabeljić Šaban, sin Ćamila, Gabeljić Asim, sin Alje, Salihović Zulfo, sin Jusufa, Husejnović Alija, sin Ibrahima, Husejnović Osman, sin Ibrahima, Muminović Juso, sin Hasana, zatim iz Staroglavica, opština Srebrenica, Mehmedović Ragib, sin Rasima, Omerović Mensur, sin Mehe iz sela Opeci kao i Omerović Hasan. Iz sela Žedanjsko, opština Srebrenica bio je Mekanić Junuz, sin Mustafe, a iz sela Bešići, op. Vlasenica Mekanić Junuz, iz Bajramovića, opština Srebrenica Đozić Teufik, iz Vlasenice Redžić Salko.¹¹⁵⁴

Oko 5 sati poslije podne na livadu je stigao četnički general Ratko Mladić. Vidio sam ga kada je izašao iz obližnje kuće, a ne znam kada i kako je do nje stigao. Sa njim je išlo još 5-6 uniformisanih lica. Obratio nam se govoreći: "Je li vam bolje tako ili da ginete. Naser vas je ostavio i pobjegao. Sa Srbima nije zgodno ratovati. Ovca iz tora ne može dok joj se vrata ne otvore. Neće vas niko tući i provocirati."¹¹⁵⁵ Bićete smješteni i daćemo vam hranu. Porodice smo vam skoro evakuisali. Najvjerovatnije ćete u toku dan-dva i vi biti zamijenjeni."¹¹⁵⁶

Osman Halilović, učesnik u koloni, u izjavi datoj istražiocima MKSJ 14. 15. i 16. avgusta 1995, daje procjenu zarobljenih ljudi na fudbalskom igralištu u Novoj Kasabi:

Drugi ljudi su već bili tamo. Sve skupa procjenjujem da je na fudbalskom stadionu bilo okupljeno oko 2 000 ljudi. Mnoge od tih ljudi sam prepoznao iz Srebrenice. Naoružani srpski vojnici su nam naredili da ostavimo torbe s hranom i odjećom ispred fudbalskog stadiona, blizu kamiona i asfaltne ceste.¹¹⁵⁷

Svetozar Marinković, ljekar u ratnoj bolnici u Milićima, koji je došao na lice mjesta na područje Đuguma i Nove Kasabe, 13. jula 1995, radi pružanja medicinske pomoći ranjenicima iz kolone koji su se predali srpskim snagama. Svetozar Marinković dao je izjavu u svojstvu svjedoka pripadnicima MUP-a Republike Srpske 13. aprila 2004. godine o okolnostima u vezi sa dešavanjima oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. Svetozar Marinković, svjedok događaja, opisuje ta dešavanja i prirodu povreda nanesenih učesnicima u koloni:

Dok sam boravio na igralištu primjetio sam da su oko igrališta bili raspoređeni pripadnici VRS njih oko 10. Lica muslimanske nacionalnosti su sjedili na igralištu i broj se počeo povećavati kako su pristizali iz šume. Kako sam ja mogao primjetiti radilo se uglavnom

¹¹⁵³ Protivavionski mitraljez.

¹¹⁵⁴ Izjava Hakije Husejinovića, 2.

¹¹⁵⁵ Izjava Hakije Husejinovića, 2.

¹¹⁵⁶ Izjava Hakije Husejinovića, 2.

¹¹⁵⁷ Izjava Osmana Halilovića, 2.

o muškarcima mlađe životne dobi od 20 do 50 godina. Na pojedinim licima se mogla primjetiti i maskirna uniforma, od kojih su neki imali i bijele opasače. Ja sam sa svojom ekipom nastavio pružanje prve pomoći i na igralištu, a pošto je bio sunčan dan pripadnici VRS su donosili vodu i djelili je pristiglim licima i to u flašama i kantama. Vidio sam da je bila vođena evidencija lica koja su pristizala na igralište i to je radio jedan pripadnik VRS kojeg ja ne poznajem niti kojoj jedinici pripada. **Mislim da se tog dana do jedno 15,00 časova na tom mjestu iskupilo oko 1000 lica.**¹¹⁵⁸

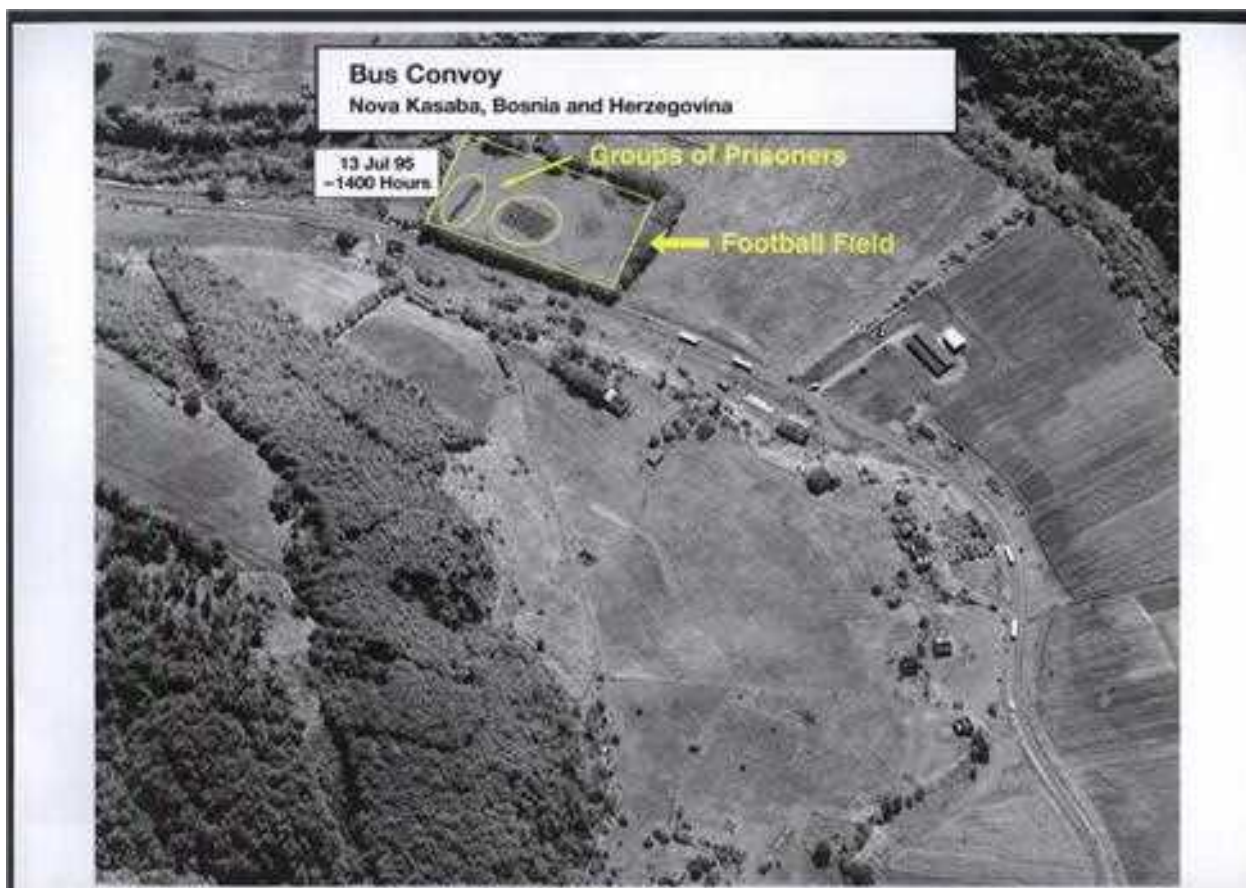
Za procjene zarobljenih pripadnika 28. divizije Armije BiH u Novoj Kasabi, kao i u slučaju Sandića, korišteni su aerosnimci područja koje je sačinio izviđački avion U2 (*reconnaissance aircraft*) Američkog ratnog vazduhoplovstva dana 13. jula 1995. u 14.00 sati. Vibes u studiji navodi sljedeće: Za procjene zarobljenih pripadnika 28. divizije Armije BiH u Novoj Kasabi, kao i u slučaju Sandića, korišteni su aerosnimci područja koje je sačinio izviđački avion U2 (*reconnaissance aircraft*) Američkog ratnog vazduhoplovstva dana 13. jula 1995. u 14.00 sati. Vibes u studiji navodi sljedeće:

Jedna interpretacija Olbrajtovih (Albright) satelitskih snimaka glasila je: **dvije grupe „mogućih” zatvorenika su se mogle razaznati na fudbalskom terenu¹¹⁵⁹ u blizini Nove Kasabe, 19 kilometara zapadno od Bratunca i Srebrenice i pet kilometara južno od Konjević Polja: jedna od oko 100 osoba i jedna od oko 500 osoba.** Obje grupe su sjedjele na zemlji/tlu i bile okružene sa oko 20 stražarskih položaja / stražara. Na ulazu u fudbalski teren bilo je pet vozila. Na snimcima Šauren (Schouren) je vidio fudbalski teren sa stražarima, mjesto za ukrcaj ljudi za transport, ljude (od kojih su neki klečali), dva buldožera i dva T-55 tenka sa buldožerskim kašikama, rupu u zemlji, autobuse i kamione.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁸ Izjava Svetozara Marinkovića.

¹¹⁵⁹ Dimenzije fudbalskog terena su 102 x 61 m.

¹¹⁶⁰ Wiebes, “*Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995*”, 2912.

Izvor: National Security Archive, pristupljeno 20. 7. 2020. godine, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB519-Srebrenica-conference-documents-detail-path-to-genocide-from-1993-to-1995/>.

Za procjenu broja zarobljenih, koristili smo izvore o broju autobusa sa kojima su dovezeni ratni zarobljenici u Bratunac. Zarobljenici su prevezeni u večernjim satima 13. jula 1995. godine. Prema izjavama svjedoka, vozila su bila parkirana sa lijeve strane, jedno iza drugog, u dvije ulice u neposrednoj blizini osnovne škole „Vuk Karadžić“ u Bratuncu. Taj prostor smo fizički izmjerili i ukupna dužina iznosi 280 metara. Na osnovu dužine te rute, možemo praviti procjenu maksimalnog broja vozila, tačnije autobusa i kamiona u kojima su dovezeni zarobljenici. Autobusi i kamioni nisu bili iste veličine. Procjenjujemo da je maksimalan broj vozila koji je mogao fizički da stane na tom prostoru 30, imajući u vidu da je prosječna dužina standardnih autobusa od 11 do 14 metara. Dužina zglobnog autobusa je oko 18 metara, a dužina manjih kamiona ne prelazi dužinu standardnih autobusa.

Navodimo izjavu potpukovnika **Vujadina Popovića**, koju je dao pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, 2. novembra 2013. godine:¹¹⁶¹

¹¹⁶¹ Izjava Vujadina Popovića data Haškom tribunalu, 2. 11. 2013, ICTY Y0385564, Arhiv RCIRZ.

44. Iz Komande ZB vratili smo se u Bratunac u Komandu BB. Tu je bio i Momir Nikolić¹¹⁶², kome je Beara rekao da mi pomogne u formiranju kolone radi prevoza zarobljenika. Po instrukcijama Beare¹¹⁶³ nije dozvoljeno da zarobljenici u autobusima stoje, morali su da pognu glave, a da prva dva reda sedišta budu prazna. Svaki autobus morali su da prate dva naoružana policajaca ili vojnika.

45. Formirao sam kolonu autobusa i kamiona. U tome mi je pomogao Momir Nikolić. On je otišao do fudbalskog igrališta, gdje je već bilo oko 10-15 autobusa sa zarobljenicima.

46. Kada je formirana kolona u njoj je bilo 30 autobusa, 3 šlepera (primaju do 70 ljudi) i jedan zglobovi autobus.¹¹⁶⁴

Takođe, navodimo segmente izjave **Čelanović Zlatana**, koju je dao pripadnicima Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske 28. avgusta 2003. godine:¹¹⁶⁵

Negdje u popodnevrim časovima počeli su da pristižu u grad autobusi i Teretni kamioni puni ljudi, to su bili zarobljenici odnosno lice koja su se predala u Srebrenici – muslimani. Uveče oko 21. čas ja sam iz radoznalosti otišao u ulicu Haćama Midhata u Bratuncu, a koja vodi do ulice Gavрила Principa do osnovne škole, i uočio da je ista puna kamiona i autobusa, po mojoj procjeni oko 20 vozila, na vozilima su bili ljudi – muškarci pa mi je bilo čudno gdje su djeca i žene. Pitao sam neke vozače autobusa o čemu se radi te sam dobio odgovor da su žene i djeca zbog velike vrućine odveženi u Kladanj, a da će odrasle muškarce nakon što se reorganizuje prevoz, sutradan voziti isto u Kladanj, nakon što se vrate vozila koja su odvezla žene i djecu. Bilo mi je prihvatljivo to što sam čuo, pa sam se vratio do moje kancelarije.

S obzirom na izvršenu procjenu broja i vrste vozila (maksimalno 30, minimalno 15–20 vozila), možemo da procijenimo da je prosječan broj osoba u vozilu između 50–70, a maksimalan 100. Minimalan broj osoba u autobusu je 35–40. Po toj procjeni, broj ratnih zarobljenika koji su prevezeni vozilima kreće se između minimalne procjene od 1.500 do 2.000 ljudi i maksimalne procjene, ali nikako ne prelazi maksimalnu procjenu stradalih u masovnim strijeljanjima – koja iznosi 2.500 do 3.000 osoba.

5.2. Situaciona ubistva tokom predaje ratnih zarobljenika

Prema presudi MKSJ (u predmetu *Popović i drugi*), vršena su situaciona ubistva tokom predaje ratnih zarobljenika, koje navodimo u nastavku teksta.¹¹⁶⁶

¹¹⁶² Kapetan Momir Nikolić – načelnik za bezbjednost i obavještajne poslove u Bratunačkoj brigadi VRS.

¹¹⁶³ Pukovnik Ljubiša Beara, načelnik Glavnog štaba za obezbeđenje. Osuđen pred MKSJ 30. januara 2015. za genocid, zločine protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja, i osuđen na doživotni zatvor, pristupljeno 27. septembra 2020, , https://www.icty.org/x/cases/popovic/cis/en/cis_popovic_al_en.pdf

¹¹⁶⁴ Izjava Vujadina Popovića, 7.

¹¹⁶⁵ Izjava Čelanović Zlatana, Zapisnik o prikupljanju izjave od lica, MUP, CJB Bijeljina, PS Bratunac, broj: 12-1-7/02-230-498/03, 28. 8. 2003, Arhiv RCIRZ.

¹¹⁶⁶ Iako smo se tokom istraživanja uvjerali da MKSJ nije provodio kriminalističku istragu na način predviđen strukom, te je stoga sa ove distance veoma teško utvrđivati potpunu tačnost u nastavku citiranih činjenica, ovdje ih ipak, uz dozu istraživačke skepse, navodimo.

Dana 13. jula 1995. godine u neposrednoj blizini UN baze u Potočarima, na jednom polju u blizini potoka koji je udaljen oko 500 metara od baze UN, srpske snage su ubile devet muškaraca, Muslimana.¹¹⁶⁷ Takođe, istog dana, srpske snage ubile su jednog muškarca, Muslimana, iz Srebrenice. Ubistvo se desilo u blizini „bijeke kuće“, naočigled ostalih ljudi koji su tamo bili okupljeni.¹¹⁶⁸

Nakon zarobljavanja pripadnika 28. divizije Armije BiH 13. jula 1995. godine u selu Sandići, a potom i na putnoj komunikaciji Nova Kasaba – Konjević Polje (koji su nakon predaje smješteni na fudbalsko igralište u Novoj Kasabi), u večernjim časovima slijedilo je njihovo premještanje u Kravicu i Bratunac. Tokom zarobljavanja, pojedini pripadnici srpskih snaga vršili su situaciona ubistva ratnih zarobljenika. Toga dana, 13. jula 1995. godine, pripadnici srpskih snaga zarobili su šesnaest muškaraca iz kolone, dovezli ih na obalu rijeke Jadar i strijeljali njih petnaest.¹¹⁶⁹

Situaciona ubistva su se desila i u selu Luke 13. jula 1995. godine. Selo Luke se nalazi otprilike 5 kilometara jugozapadno od Tišće, i na otprilike 35 kilometara sjeverozapadno od Potočara. Radi se o lokaciji koja se nalazi duž evakuacione rute civila iz Potočara u Kladanj, teritoriji pod kontrolom Armije BiH. Toga dana, 13. jula 1995. godine, otprilike 22 muškarca, Muslimana, odvezeni su na livadu u Rašića gaju i pobijeni iz vatrenog oružja.¹¹⁷⁰

Zatim, ubistva su se desila na livadi u Sandićima, 13. jula 1995. Zarobljenici koji su bili smješteni na livadi do kasnog popodneva ili ranih večernjih časova prevezeni su u skladište u Kravici. Preostalih 10–15 zarobljenika na livadi ubijeni su od strane srpskih snaga.¹¹⁷¹

U Kravici kod supermarketa, tokom noći 13. na 14. juli 1995. godine, u kamionima su se nalazili zarobljenici koji su dovezeni sa fudbalskog igrališta u Novoj Kasabi. Pripadnici srpskih snaga koji su čuvali kamione tražili su ljude iz određenih sela oko Srebrenice da kažu svoja imena. Zarobljenici su udarani kundacima pušaka, a njih pet tokom te noći izvedeno je iz kamiona, u koje se nisu vratili, a u blizini kamiona čuli su se jauci i rafali iz vatrenog oružja.¹¹⁷²

¹¹⁶⁷ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 139.

¹¹⁶⁸ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 141.

¹¹⁶⁹ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 163.

¹¹⁷⁰ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 138–139.

¹¹⁷¹ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 169.

¹¹⁷² Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 178–179.

Zarobljenici su dovezeni u Bratunac, gdje su zatočeni u hangaru osnovne škole „Vuk Karadžić” i autobusima parkiranim iza škole. Zarobljenici su fizički zlostavljani a neki od njih su ubijeni.¹¹⁷³

Situaciona ubistva vršena su i nad zarobljenicima koji su transportovani iz Bratunca u osnovnu školu u Grbavcu, Orahovac i osnovnu školu u Petkovicima.

5.3. Masovna ubistva ratnih zarobljenika

Masovna ubistva ratnih zarobljenika izvršena su na više lokacija. Masovna ubistva na području opštine Bratunac desila su se 13. jula 1995. godine predveče, u selu Kravica, nakon isprovociranog ekscesa, kada je grupa zarobljenika smještena u objektu Zemljoradničke zadruge otela pušku jednom stražaru i ubila ga a drugog ranila. Nakon toga, preostali stražari otvorili su vatru iz svog naoružanja na više stotina ratnih zarobljenika, od kojih se samo njih nekoliko spasilo bijegom iz objekta. Očigledno je da je na tom području u toku 13. ili 14. jula 1995. godine bilo i situacionih ubistava zarobljenih pojedinaca i/ili grupa jer su, na primjer, u primarnoj grobnici Cerska pronađena i tijela žrtava sa ligaturama. Istovremeno, postoje i izjave pripadnika vojne kolone, koji su kasnije davali izjave da su na lokalitetu gdje je ekshumirana ova grobnica viđali veliki broj tijela poginulih saboraca u borbi.

Prema izjavi svjedoka, narednog dana, 14. jula 1995, zarobljenici su transportovani iz Bratunca prema sjeveru ka Batkoviću – kako je bilo i očekivano.¹¹⁷⁴ Međutim, ratni zarobljenici bivaju usput zaustavljeni i smješteni na pet lokacija (Orahovac / škola u Grbavcu, brana Petkovci, šljunčara kod Kozluka, Pilica i Vojna ekonomija Branjevo), sve smještene pored samog regionalnog puta Zvornik–Bijeljina, sa kojih su odvođeni na mjesta gdje su kasnije ubijeni u masovnim strijeljanjima. Masovna strijeljanja na svim lokacijama i masovne grobnice nalaze se u neposrednoj blizini lokalnih puteva. Nismo bili u mogućnosti izvršiti procjene broja strijeljanih po lokacijama. Za tu vrstu analize, upućujemo na rezultate istraživanja forenzičko-antropološkog tima, koji treba da daju odgovore na to pitanje. Sada navodimo dešavanja po navedenim lokacijama.

5.3.1. Kravica

Zarobljenim pripadnicima 28. divizije Armije BiH u selu Sandići, koji su bili okupljeni na livadi pored puta, naređeno je da formiraju kolonu i da krenu u pravcu Kravice. Zarobljenici su u pratnji manje grupe srpskih policajaca stigli do hangara poljoprivrednog dobra u Kravici

¹¹⁷³ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 180–183.

¹¹⁷⁴ Izjava Bojana Subotića, 5; Izjava Čelanović Zlatana, 4.

13. jula 1995. između 15.00 i 17.00 časova. Određeni broj zarobljenika prevezen je autobusima u Kravicu. Tokom sprovođenja zarobljenika u hangar, došlo je do incidenta u kome je jedan od zarobljenika oteo pušku srpskom stražaru i ubio ga. Ubijen je Krsto Dragičević, pripadnik 3. voda, Skelanskog voda, 2. odreda SBP-a iz Šekovića. Drugi stražar, koji se preziva Ćuturić, oteo je pušku od zarobljenika i tom prilikom je spržio ruke, te se uputio ka Domu zdravlja u Bratuncu radi pružanja medicinske pomoći.¹¹⁷⁵ Taj incident doveo je do reakcije srpskih čuvara u skladištu, kako bi spriječili pobunu i bijeg zarobljenika. Takođe, u pitanju je i strah za vlastite živote jer je u tom trenutku u skladištu bilo prisutno maksimalno dvanaest srpskih čuvara. Tada su čuvari počeli da pucaju u zarobljenike iz automatskog oružja, uključujući i ručne bombe i drugo raspoloživo oružje. Pucnjava je trajala sve do sumraka. Dana 14. i 15. jula 1995. godine, do skladišta u Kravici dovezeni su rovokopači radi utovara tijela mrtvih.¹¹⁷⁶ Tijela ubijenih pokopana su u primarne grobnice pod nazivom Glogova 01 (GL01 A-J) – Glogova 02 (GL02-09), Ravnice 01–02. Posmrtni ostaci stradalih pronađeni su i u sekundarnim grobnicama Blječeva 01–03, Budak 01–02, Zeleni Jadar 01A, Zeleni Jadar 01B, Zeleni Jadar 02–06, Zalazje 01–02.

Navodimo segment izjave svjedoka koji je preživio strijeljanje u Kravici. Radi se o pripadniku 28. divizije Armije BiH **Hakiji Husejnoviću**¹¹⁷⁷, sin Alije (otac) i Hasnije (majka), rođena Begić, rođen 17. februara 1944. godine u selu Bućinovići – Sućeska, u opštini Srebrenica:

U Kravicu smo stigli pred veče i uveli su nas u neku zgradu za koju sam čuo da je to bio poljoprivredni magacin. Zgrada je bila velika, žućkaste fasade, sa portirnicom sa lijeve strane na ulazu u magacin. Unutrašnjost je bila potpuno prazna. Po ulasku unutra morali smo sjesti na betonski pod.

Nakon što smo svi ušli i posjedali na pod, jedan od četnika nogom je gurnuo na pod posljednjeg koji je ulazio, opsovavši mu i tada je počeo pucati po njemu i nama. U tom momentu su kroz prozore magacina počele upadati bombe, a pojavili su se i drugi četnici koji su otvorili vatru iz "zolja"¹¹⁷⁸ i "osa"¹¹⁷⁹. Vidio sam kada je kraj mene pogođen Redžić Salko iz Vlasenice, a svuda oko mene su bili mrtvi i ranjeni. Ja sam ustao i pošao prema portirnici gazeći mrtve i ranjene. Na sve strane je praštalo i letjeli su meci i geleri. Uspio sam ući u portirnicu u kojoj je bilo 20-30 lica i to je bilo jedino mjesto gdje se u tom momentu nije pucalo. Cijeli magacin bio je pun barutnih dimova, a strasni jauči su se prolamali. Čini mi se da je taj masakr trajao otprilike jedan sat. Nakon određenog vremena paljba je prenešena i na portirnicu. Legao sam u ugao a preko i kraj mene su padali ubijeni. Pucanje je prestalo tek kada je pao mrak. Čulo se samo zapomaganje

¹¹⁷⁵ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 173.

¹¹⁷⁶ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 175.

¹¹⁷⁷ Izjava Hakije Husejinovića.

¹¹⁷⁸ Zolja - raketni bacač granata.

¹¹⁷⁹ Osa - ručni bacač raketa

ranjenih. Cijelu noć sam proveo tu ne mičući se, pokriven tijelima mrtvih, a niko od četnika nije ulazio. Veliki broj ranjenih lica se oglašavao tražeći pomoć. Ujutro su na vrata došli četnici i pozvali sve zdrave da izađu i pristupe njihovoj vojsci. Po zvucima sam ocijenio da je neko izašao, a potom sam čuo zvuk vozila i mislim da su ta lica odvezena nekuda.

Potom su četnici pozvali sve ranjene da izađu na livadu kod magacina. Čuo sam kada su neki ranjenici počeli izlaziti i nedugo poslije toga su se vani začuli rafali. Za svo vrijeme niko od četnika nije ulazio u magacin.

Dana 14.07.1995. godine možda je bilo podne, četnici su dovezli utovarivač i kamione i počeli tovariti mrtve. Utovarivač je srušio zid magacina iz pravca asfaltne ceste da bi mogao ući u magacin i tovariti mrtve.¹¹⁸⁰

5.3.2. Orahovac / škola u Grbavcima

Prema presudi MKSJ (u predmetu *Popović i drugi*), određeni broj zarobljenika iz Bratunca u pratnji civilne policije prevezen je autobusima u selo Orahovac, koje se nalazi na području opštine Zvornik, otprilike 10 kilometara sjeverozapadno od Zvornika. Škola u Grbavcima nalazi se na glavnom putu u centru Orahovca. Zarobljenici su bili smješteni u fiskulturnu salu. Oko podneva 14. jula 1995. godine, pripadnici inženjerijske čete Zvorničke brigade počeli su da kopaju jednu veliku jamu na poljani nedaleko od škole u Grbavcima. U međuvremenu, negdje poslije podne 14. jula 1995. deset pripadnika 4. bataljona Zvorničke brigade stiglo je u fiskulturnu salu. Ti vojnici su počeli da pucaju u zidove i plafone sale. Vršena su sporadična ubistva, tj. pojedini zarobljenici su izvedeni iz sale i ubijeni. U međuvremenu, počeo je prevoz zarobljenika do mjesta pogubljenja. Pojednim zarobljenicima su najprije vezane ruke i stavljeni su povezi na oči. Do mjesta pogubljenja zatvorenike su prevezli pripadnici Zvorničke brigade u kamionima marke tam. Civilna policija je napustila školu u Grbavcima i nisu bili prisutni tokom pogubljenja zarobljenika. Kada su zatvorenici stizali na poljanu kamionima, naređeno im je da se se iskrcaju, postrojili su ih i pucali na njih iz automatskih pušaka.¹¹⁸¹ Zarobljenici su pokopani u dvije primarne masovne grobnice, poznate kao Lažete 01 i Lažete 02 (LZ2A, LZ2B i LZ2C). Posmrtni ostaci sa ove lokacije nađeni su u sekundarnim grobnicama Hodžički put 01–06.¹¹⁸²

5.3.3. Škola u Petkovcima i brana Petkovci

Prema presudi MKSJ (u predmetu *Popović i drugi*), dana 14. jula 1995. godine, grupa zatvorenika zarobljenih u Bratuncu u popodnevnom satima prevezena je u osnovnu školu u

¹¹⁸⁰ Izjava Hakije Husejinovića, 2–3.

¹¹⁸¹ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 189–195.

¹¹⁸² Detaljne informacije u vezi sa forenzičkim nalazima navedenih masovnih grobnica vidi u 6. poglavlju: Srebrenica: forenzička arheologija, antropologija i patologija.

Petkovcima u pratnji pripadnika Zvorničke brigade Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske. Petkovci su malo selo koje se nalazi oko šest do sedam kilometara zapadno od glavnog puta Konjević Polje – Zvornik – Bijeljina, na području opštine Zvornik. Po dolasku u školu, pojedini zarobljenici su fizički zlostavljani. Pojedini zarobljenici su izvođeni iz učionica i ubijani.

Dana 15. jula 1995. godine, u ranim jutarnjim časovima, zarobljenici su izvedeni iz učionica, pri čemu su odlagali obuće, odjeću, dokumenta. Zatim su im vezane ruke na leđima a potom su ukrcani u kamione koji su bili parkirani ispred škole. Zarobljenici su prevezeni na livadu u blizini brane u Petkovcima kamionima koji su pripadali Zvorničkoj brigadi.¹¹⁸³ Kada je jedna grupa zarobljenika stigla na poljanu pored brane u Petkovcima, ona je bila osvijetljena reflektorima, a puno mrtvih tijela ležalo je licima okrenutim prema zemlji, vezanih ruku. Zarobljenicima je naređeno da se postroje i pripadnici srpskih snaga pucali su im u leđa i u glave sa udaljenosti od sedam do deset metara. U ranim jutarnjim časovima, 15. jula 1995. godine, jedan utovarivač marke ult i jedan rovokopač, koji su pripadali Inženjerskoj četi Zvorničke brigade, radili su blizu brane u Petkovcima. Jedan utovarivač kupio je tijela i stavljao ih u jedan veliki traktor.¹¹⁸⁴

Tijela ratnih zarobljenika koji su ubijeni u blizini brane „Crveni mulj” kod Petkovaca sahranjena su u primarnu grobnicu pod nazivom Brana („Dam”). Posmrtni ostaci strijeljanih nađeni su i sekundarnim grobnicama Liplje 01–04, Liplje 07.¹¹⁸⁵

5.3.4. Škola u Roćeviću i Kozluk

Selo Kozluk, opština Zvornik, nalazi se na lijevoj obali rijeke Drine na putu Zvornik–Bijeljina, udaljeno oko 15 kilometara od Zvornika i oko 40 kilometara od Bijeljine. Škola u Roćeviću nalazi se sjeverno od Kozluka na udaljenosti oko 7 kilometara. Prema presudi MKSJ (u predmetu *Popović i drugi*), zarobljenici iz Bratunca prevezeni su 14. jula 1995. godine do večeri u školu u selu Roćevići, gdje su ih čuvali pripadnici Vojske Republike Srpske. Pojedini zarobljenici su ubijeni ispred škole. Zarobljenici su 15. jula 1995. godine u kamionima prevezeni od strane pripadnika Vojske Republike Srpske kod šljunkare u mjestu Kozluk. Grupa pripadnika srpskih snaga, od kojih je najmanje jedan bio pripadnik vojne policije Zvorničke brigade Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske, pobili su zatvorenike iz vatrenog oružja. Dana 16. jula 1995. godine pripadnici inženjerije Zvorničke brigade pokopali su tijela u

¹¹⁸³ Brana Crveni mulj, poznata kao „brana u Petkovcima”, nalazi se samo na tri do četiri kilometra od Petkovaca.

¹¹⁸⁴ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 196–199.

¹¹⁸⁵ Detaljne informacije u vezi sa forenzičkim nalazima navedenih masovnih grobnica vidi u 6. poglavlju: Srebrenica: forenzička arheologija, antropologija i patologija.

primarnu masovnu grobnicu, poznatu pod nazivom Kozluk 01–03 (KK01, KK02 i KK03). Posmrtni ostaci strijeljanih nađeni su i sekundarnim grobnicama Čančarski put 01, 02, 03, 07 i 13.¹¹⁸⁶

5.3.5. Pilica i Vojna ekonomija Branjevo

Pilica je malo selo u opštini Zvornik, koje se nalazi duž puta Konjević Polje – Zvornik – Bijeljina. Pilica je udaljena 75 kilometara od Bratunca, 30 kilometara od Zvornika, i 27 kilometara od Bijeljine. Dom kulture u Pilici nalazi se na tom putu u centru mjesta. Da bi se došlo do škole u Kuli u Pilici, mora se skrenuti s puta Konjević Polje – Zvornik – Bijeljina otprilike jedan kilometar južno od Pilice i putovati dva-tri kilometra tim putem pored malih parcela obradivog zemljišta dok se ne dođe do jedne dvospratnice, škole u Kuli.

Vojna ekonomija Branjevo nalazi se na otprilike dva do tri kilometra od Pilice, putem kojim se skreće sa puta Konjević Polje – Zvornik – Bijeljina. Prema presudi MKSJ (u predmetu *Popović i drugi*), ujutro 14. jula 1995. godine iz Komande Zvorničke brigade stiglo je naređenje 1. bataljonu Zvorničke brigade da pripremi školu u Kuli za dolazak između 100 i 200 zarobljenika. U poslijepodnevnim časovima, 14. jula 1995. godine, u školu u Kuli u autobusima i kamionima počele su stizati grupe zarobljenika. Oni su smješteni u fiskulturnu salu, učionice, a neki su ostali u autobusima ispred škole. Tokom noći između 14. i 15. jula 1995. godine vršena su pojedinačna ubistva zarobljenika u školi u Kuli u Pilici. Tada je ubijeno njih deset. Dana 16. jula 1995. godine zarobljenici su prevezeni autobusima iz škole u Kuli na Vojnu ekonomiju Branjevo. Od 10.00 do 15.00 ili 16.00 časova, pojedinci iz 10. diverzantskog odreda pogubili su zarobljenike. Rano popodne iz Bratunca stiglo je osam ili deset drugih vojnika Vojske Republike Srpske koji su se priključili pogubljenju.

Nekoliko dana prije 16. jula 1995. godine, vojnici Vojske Republike Srpske doveli su zarobljenike u Dom kulture u Pilici a potom ih strijeljali (16. jula 1995). Pripadnici 10. diverzantskog odreda odbili su da učestvuju u tim ubistvima. Vojnici Vojske Republike Srpske iz Bratunca, koji su takođe bili na Vojnoj ekonomiji Branjevo, toga dana dobrovoljno su se javili i otišli s „potpukovnikom” i dva vojna policajca na izvršenje tog zločina. Stradali na Vojnoj ekonomiji Branjevo i u Domu kulture u Pilici pokopani su u masovnoj grobnici na Vojnoj ekonomiji Branjevo (PLC). Posmrtni ostaci strijeljanih nađeni su i u sekundarnim grobnicama Čančarski put 04, 08, 09, 11 i 12.¹¹⁸⁷

¹¹⁸⁶ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 201–209. Detaljne informacije u vezi sa forenzičkim nalazima navedenih masovnih grobnica vidi u 6. poglavlju: Srebrenica: forenzička arheologija, antropologija i patologija.

¹¹⁸⁷ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 210–218; Detaljne informacije u vezi sa forenzičkim nalazima navedenih masovnih grobnica vidi u 6. poglavlju: Srebrenica: forenzička arheologija, antropologija i patologija.

5.4. Situaciona ubistva ratnih zarobljenika i ratni zarobljenici nakon proboja

5.4.1. Situaciona ubistva ratnih zarobljenika nakon proboja

Prema presudi MKSJ (u predmetu *Popović i drugi*), vršena su situaciona ubistva ratnih zarobljenika nakon proboja, koje navodimo u nastavku teksta.

Pripadnici srpskih snaga ubili su četvoricu ratnih zarobljenika koji su preživjeli strijeljanje na Vojnoj ekonomiji Branjevo. Strijeljanje je preživjelo pet ratnih zarobljenika: Ahmo Hasić, Almir Halilović, Sakib Kivirić, Emin Mustafić i Fuad Đozić. Ahmo Hasić se rastao sa ostalom četvoricom naveče 16. jula 1995. godine. Nakon nekoliko dana lutanja, tačnije 23. jula 1995. godine, Almir Halilović, Sakib Kivirić, Emin Mustafić i Fuad Đozić zarobljeni su od strane srpskih snaga i sprovedeni na ispitivanje u kasarnu VRS, Zvorničke brigade, lociranu u preduzeću „Standard“ u Zvorniku. Četvorica zarobljenika su ubijena u periodu nakon 23. jula 1995. godine na nepoznatoj lokaciji.¹¹⁸⁸

Otprilike 20. jula 1995. godine, pripadnici srpskih snaga na području Snagova zarobili su grupu od pet bosanskih Muslimana. Jedan od pripadnika srpskih snaga je pucao četvorici zarobljenika u glavu. Drugi pripadnik je petog zarobljenika sklonio u stranu i sakrio mu pogled da ne gleda ubistva, misleći da je maloljetnik.¹¹⁸⁹

Borbena jedinica „Škorpioni” bila je raspoređena na otprilike 150 kilometara od Zvornika na liniji fronta Trnovo/Treskavica, u zoni odgovornosti Sarajevsko-romanijskog korpusa. U julu 1995. godine, poslije pada Srebrenice, „Škorpioni” su doveli šestoricu bosanskih Muslimana iz Srebrenice na jednu izolovanu lokaciju u blizini dvije napuštene zgrade u Godinjskim barama, blizu Trnova. Pripadnici „Škorpiona” ubili su četvoricu muškaraca, jednog po jednog iz automatskih pušaka, a zatim su odvezali ruke dvojici muškaraca koji su ležali na zemlji i prisilili ih da ih odnesu. Posmrtni ostaci Safeta Fejzića, Azmira Alispahića, Smajila Ibrahimovića, Sidika Salkića, Juse Delića i Dina Salihovića¹¹⁹⁰ kasnije su pronađeni u napuštenim zgradama u Godinjskim barama i oko njih.

¹¹⁸⁸ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 233–235.

¹¹⁸⁹ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 231–232.

¹¹⁹⁰ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 237–238.

Dana 18. jula 1995. godine, pripadnici Vojske Republike Srpske zarobili su grupu od šest bosanskih Muslimana u blizini Baljkovice. Pet zarobljenika je strijeljano, dok je šesti zarobljenik odveden u kamp u Batković, i kasnije razmijenjen za zarobljene vojnike VRS.¹¹⁹¹

Dana 13. jula 1995. godine, na području Nove Kasabe, tokom proboja sanitetska služba VRS pružila je medicinsku pomoć, i 11 ranjenika je transportovano u bolnicu u Milićima, a potom u bolnicu u Zvornik, na teritoriji pod kontrolom VRS. Iz bolnice u Zvorniku deset ranjenika je prebačeno u kasarnu u preduzeću „Standard”. Jedan zarobljenik je u međuvremenu preminuo usljed nanesenih rana. Deset ratnih zarobljenika su odvezeni iz kasarne i ubijeni su.¹¹⁹²

5.4.2. Ratni zarobljenici nakon proboja

Nakon proboja linije Vojske Republike Srpske od strane 28. divizije Armije BiH 16. jula 1995. godine, u naredna dva dana većina preživjelih boraca uspjela se prebaciti na teritoriju pod kontrolom Armije BiH. Međutim, određene manje grupe ostale su na teritoriji pod kontrolom Vojske Republike Srpske, jer nisu uspjele da se probiju sa ostalim vojnicima. Pored toga, određeni broj pripadnika 28. divizije nakon pada Srebrenice prešao je u Republiku Srbiju, preko rijeke Drine. Jedan broj njih je vraćen na teritoriju pod kontrolom Srba. Te osobe su, pored ostalih, sprovedene kao ratni zarobljenici u kamp Batković, koji se nalazi na području opštine Bijeljina, dok je određeni broj zarobljenika pogubljen od strane srpskih snaga. Takođe, određeni broj vojno sposobnih muškaraca koji su zatražili zaštitu UN u bazi Potočari prevezen je u kamp Batković, dok su ostali odvezeni u Bratunac.¹¹⁹³

Dana 26. jula 1995. godine, zarobljenici u Batkoviću registrovani su od strane Međunarodnog komiteta crvenog krsta (MKCK), kojem nisu nametnuta nikakva ograničenja u pristupu kampu. Ukupno oko 185 zarobljenika registrovano je kao ratni zarobljenici u kampu Batković u drugoj polovini jula 1995. godine. Razmjena ratnih zarobljenika iz kampa u Batkoviću počela je u julu 1995. a okončana je do 24. decembra 1995. godine, kada je logor zatvoren.¹¹⁹⁴ Tokom boravka ratnih zarobljenika u kampu Batković, nisu vršena ubistva niti zlostavljanje zarobljenika. Prema njima pripadnici Vojske Republike Srpske, prema

¹¹⁹¹ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 226–227.

¹¹⁹² Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 228–229.

¹¹⁹³ Navodimo primjer Ibrana Mustafića, koji je prevezen iz Potočara u osnovnu školu u Bratuncu, a zatim u kamp Batković u blizini Bijeljine. Opširnije vidi: Statement of Ibran Mustafić.

¹¹⁹⁴ Presuda u predmetu *Popović i drugi*, 237.

svjedočenju zarobljenika, postupali su korektno. U prilogu navodimo neke od izjava zarobljenika u kampu Batković.

Enver Avdić¹¹⁹⁵, sin Sade (otac) i Hamide (majka) Halilović, rođen 7. 7. 1977. godine u Gladovićima, opština Srebrenica, gdje je stalno i stanovao, 27. oktobra 1995. godine dao je izjavu operativcima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla. Enver Avdić, vojnik u proboju, zarobljen 25. jula 1995. godine u Osmacima, rejon Baljkovice, o zarobljavanju svjedoči sljedeće:

25.7.1995. godine uspijevaju preći u Osmake. Dolaskom u Osmake od strane četnika bivaju otkriveni i opkoljeni, a negdje oko 14,00 časova istog dana i zarobljeno njih 13. Nakon zarobljavanja četnici su odmah izvršili lični pretres i prilikom pretresa kod kojeg zarobljenika su pronašli marke, satove i zlatninu odmah su oduzeli. Prilikom pretresa kod Seda su pronašli pištolj i oružni list, koji su takođe oduzeli. Enver se nesjeća koliko je kome oduzeto maraka, zlatnine kao ni kome je oduzet ručni sat, s obzirom da nije mogao vidjeti jer im je naređeno da svi sagnu glavu prema zemlji i da negledaju u stranu. Nakon izvršenog pretresa četnici su svih 15 povezali kanapom. Prilikom vezanja Enver nam je istakao da su četnici šamarama i pesnicama udarali Daliju Halilovića, a potom ih sproveli do komande u Osmacima. Dolaskom u Osmake u jednoj zgradi u podrumu pronalaze još 10 zarobljenika iz Srebrenice, među kojima je prepoznao izvjesne Ramu i Sejdu rodom iz Srebrenice, čijih se prezimena nesjeća. Istog dana oko 17,00 časova Enver nam je kazao da su svi zarobljenici sprovedeni u Sekoviće u tamošnji zatvor, gdje su zadržani cijelu noć. Za vrijeme boravka u zatvoru iste niko nije ispitivao niti maltretirao. Međutim, 26.07.1995. godine u ranim jutarnjim satima bivaju svi zatvorenici sprovedeni u logor Batkoviće.

Prilikom sprovođenja o logor Batkoviće, dočekao ih je MCK i izvršio registraciju svih zarobljenika. Na kraju informativnog razgovora izvor nam je istakao da je nakon njihovog registrovanja od strane MCK, odnos prema zarobljenicima bio dosta korektan, nisu maltretirani, tučeno i slično. Ranjenicima je odmah pružena adekvatna ljekarska pomoć, dok su zdravi i sposobni muškarci odvođeni na poljoprivredne radove na ekonomije vojne. U logoru Batkovići izvor je bio sve do 29.09.1995. godine kada biva razmjenjen na liniji razgraničenja u Satorovićima. Dolaskom u Tuzlu u Crvenom Krstu saznaje za majku, sestru, djeda i Nenu, gdje se nalaze i tom prilikom iste pronalazi i nastavlja zajednički život.¹¹⁹⁶

Mevlid Alić, sin Abida i Samije Baralić, rođen 28. 9. 1961. godine, u selu Poljak, opština Srebrenica, u izjavi koju je dao pripadnicima Službe državne bezbjednosti RBiH, Sektor Tuzla, 6. oktobra 1995. godine, govori o okolnostima zarobljavanja u Osmacima i boravku u kampu Batković:

Alića ubacuju u prvu sobu u kojoj susreće 12. zarobljenih muškaraca od kojih je prepoznao Muhić Rešu sin Bajre, 1960. godište iz sela Trubara. Nedugo zatim u prostorije su priveli i preostalih 11 iz grupe Alića i to: izvorovog punca Ramu Halilovića iz sela Dimniča, Halilović Daliju, takođe iz Dimniče, izvjesnog Seada iz sela Subino i

¹¹⁹⁵ Izjava Envera Avdića.

¹¹⁹⁶ Izjava Envera Avdića, 2–3.

njegovog brata, Hakiju sa Osmaća, kao i izvjesnog Kemu, Enču iz Gladovića, Sadika zv. Kovač iz Peći, izvjesnog Tisu isto tako iz Peći te dvojicu mladića starosti između 17-20 godina, njemu nepoznati, isto rodом iz sela Peći.

Po kraćem zadržavanju svih 24. zarobljena muškarca, vojnim kamionom prebacuju nazad u Šekoviće i smještaju u jednu baraku, smještenu u blizini Šekovića. U dvjema prostorijama veličine 3 X 1,5 metara.¹¹⁹⁷

.....

Svi ranjeni su sedmično po dva puta odvoženi u vojnu bolnicu u Bijeljini na liječni preglede i previjanje rana. Sto se tiče ophođenje stražara i drugih odgovornih lica logora prema zatočenima, izvor nam je nadalje istakao da su se isti za vrijeme njegovog boravka u logoru ponašali korektno da nije bilo njemu poznatih slučajeva fizičkog maltretiranja, vrijeđanja kao ni slučajeva ubistava. Jedan od upravnika logora prema sjećanju izvora bio je izvjesni ppukovnik Lujić, starosti oko 40. godina koji se prema zarobljenicima ponašao dosta korektno.¹¹⁹⁸

Abdulah Salkić, sin Mehmeda, rođen 1. 10. 1946. godine u Hranči, opština Bratunac, dao je izjavu operativcima Agencije za istraživanje i dokumentaciju (AID)¹¹⁹⁹ o okolnostima zarobljavanja i tretmanu u kampu Batković.

25.07.1995. godine oko 14,00 sati ja i Adis, pošto nismo imali drugog izlaza odlučili smo da se predamo i odmah smo krenuli prema četnicima.¹²⁰⁰

...

Od mjesta gdje je bila postavljena MB baterija pa do Karakaja prevezli su nas "tamićem", a tu nam se pridružilo još 8 zarobljenih civila, među kojima sam poznao Džanić Izeta i Džanić Safeta iz Blječeve. Po dolasku u prostorije fabrike "Standard" u Zvorniku, zatekli smo još oko 10 zarobljenih civila od kojih nisam nikoga prepoznao. U mom prisustvu u fabrici su udarali nogama i rukama jednog meni nepoznatog mladića, zbog toga što je pitao gdje su ostali koji su se sa njim predali, a koji su ostali u fabrici dok su njega četnici vodili da poziva narod u šumama na predaju.

Istog dana u Zvorniku nas oko 20 su povezali lisicama, a zatim "tamićem" prevezli u logor Batković, gdje smo stigli 25.07.1995. godine oko 22,00 sati.

26.07.1995. godine MKCK je registrovao sve nas koji smo se nalazili u logoru Batković. U tom trenutku u logoru Batković bilo je ukupno 233 zarobljena lica. U logoru Batković niko me nije tukao, ali nas je njihov bezbjednjak pojedinačno izvodio, u kancelariju u krugu logora, na ispitivanje. Svi zarobljeni koji su se nalazili u logoru Batković su kasnije razmijenjeni, a ja sam razmijenjen 29.09.1995. godine.¹²⁰¹

Ademović Ševal, sin Saliha i Avdić Mejre, rođen 29. 7. 1951. godine, u selu Podosoje, opština Srebrenica, u izjavi datoj 19. 1. 1996. Agenciji za istraživanje i dokumentaciju (AID), Sektor Tuzla, govori o zarobljavanju u rejonu Baljkovice:

¹¹⁹⁷ Izjava Mevlida Alića, 2.

¹¹⁹⁸ Izjava Mevlida Alića, 3.

¹¹⁹⁹ Agencija za istraživanje i dokumentaciju (Obavještajna agencija pod muslimansko – bošnjačkom kontrolom).

¹²⁰⁰ Izjava Abdulaha Salkića, 2.

¹²⁰¹ Izjava Abdulaha Salkića, 2.

Po izlasku na Snagavo pokušavali smo se probiti do Baljkovice i Memića, a u tim pokušajima nailazili smo na tijela poginulih naših boraca koji su ranije pokušavali da se probiju, a bilo je i dosta ranjenih. Sa Snagova smo se nekako probili do Memića gdje smo u blizini linija proveli još oko 5-6 dana. Da smo došli u Memiće mogli smo zaključiti po tome jer smo našli jedan papirić sa potpisom neke djevojčice iz Osnovne škole u Memićima.

Nakon lutanja uzduž linije razdvajanja četnici su 24.07.1995. godine mene i još šestoricu zarobili i to: Muratović Alija, sin Omera iz Pale, opština Srebrenica i njegov sin Amir, rođ. 1978. godine, raz-mijenjen 29.09.1995. godine u Šatorovićima, Muratović Kadrija iz Pale, inače bratić Alija, razmijenjen sa mnom u Sočkovcu, Salihović Hasan, takođe iz Pala, rođen 1946. godine, razmijenjen u Sočkovcu, Kadrić Kadrija iz Rulovaca kod Srebrenice, rođ. negdje 1956. godine, razmijenjen u Sočkovcu, neki Ohran iz Pervana kod Bratunca, takođe razmijenjen u Sočkovcu.¹²⁰²

Hasmir Mehanović, sin Nazifa i Adile, rođene Paraganlić, rođen 24. 1. 1979, u selu Sulica, opština Srebrenica, učesnik u proboju ka Tuzli, pripadnik 28. divizije Armije BiH, svjedoči o okolnostima zarobljavanja i boravku u kampu Batkovići:

Nakon polaska na 100 metara ponovo nailaze na četničku zasjedu, na koje su četnici otvorili vatru i teže ranjavaju Džanić Mersada u obje noge, kojeg uspjevaju izvući u obližnju šumu udaljenu od puta oko 200 metara, i tom prilikom mu pružili prvu pomoć, gdje ih četnici 25.7.1995. godine u ranim jutarnjim satima u Osmacima opkoljavaju i zarobljavaju a potom odvođe u zatvor u Osmake koji je bio smješten u jednoj seosko kući. Po dolasku u zatvor ispitivani su gdje se nalazi vojska i u kojem pravcu su nastavili kretanje. Nakon kraćeg ispitivanja nastavili su sa maltretiranjem i tučom. Izvora, kao i Kadrić Midhada i Dahmu su tukli željeznim šipkama po glavi, leđima i drugim dijelovima tijela, dok ranjenog Džanić Mersada nisu tukli, niti su mu htjeli pružiti prvu pomoć. Dahmu su nagonili da kaže gdje je sakrio oružje, nabijajući mu lonac na glavu, u cilju priznanja gdje mu se nalazi oružje, tukući ga cijelo vrijeme željeznom šipkom po glavi i leđima. Nadalje nam je izvor istakao da su sva četvorica u Osmacima zadržani do 19,00 časova, dana 25.7.1995. godine, kada su prebačeni u logor Batkovići. Dolaskom u Batkoviće odmah ih je registrovao MCK, tako da je izvor registrovan pod brojem NO 381156, gdje je dobio odmah izbjeglički karton-knjižicu, i tretman im je bio dobar kako izvor ističe, jer nisu bili maltretirani, tučeni i slično. Za vrijeme boravka u logoru izvor nam je istakao da su svi zarobljenici, sem ranjenika radili na poljoprivrednim imanjima i kod čuvara logora. Izvor nam je istakao da je u logoru Batkovići bilo registrovano 232 zarobljenika, a da je u razmjenju došlo 100 zarobljenika, dok su trojica u Satorovićima odbili da pređu na slobodnu teritoriju. Izvor ističe da je sa njim u Lukavac došao Alić Hasan i Alić Halid, braća, a da su u Tuzli ostali Kdrić Midhad i Džanić Mersad.

Na kraju razgovora izvor nam je istakao da su mu srbski vozači prilikom istovara kamiona pričali da postoje još dva logora u Milićima i Vlasenici, da tu ima dosta zarobljenika, da rade isti posao kao i oni, da se prema njima postupa kao i prema nama, da su svi rodnom iz Srebrenice i okolnih sela.

Izvor nam je takođe istakao da je izvjesni Sado, rodnom iz Poznanovića kod Srebrenice, bio načelnik brigade u Srebrenici, da je iz logora odveden u Bijeljinu na ispitivanje i da je u Bijeljini ostao mjesec dana pod istragom, i da je ponovo vraćen u logor Batkovići, gdje se i sada nalazi.

¹²⁰² Izjava Ševala Ademovića, 1-2.

Na kraju razgovora izvor je istakao da je odnos upravnika logora i čuvara prema zarobljenicima bio korektan, i da nije bilo maltretiranja. U razgovoru sa čuvarima Ilijom, Perom, Vasom, Jovom i Branom izvor ističe da su često puta ispoljavali da im je dosta rata, da jedva čekaju da stane i da nastave živjeti kao i prije normalnim životom, jer oni ne žele dalje ratovanje i ginuće nevinih ljudi.¹²⁰³

6. Procjene gubitaka

U ovom poglavlju sadržane su procjene stradanja stanovništva u događajima koji su slijedili nakon ulaska srpskih snaga u Srebrenicu. Krećemo sa procjenom broja stanovnika Srebrenice u julu 1995. godine¹²⁰⁴, s obzirom na njihov civilni ili vojni status; zatim nestale/stradale osobe u odnosu na ukupan broj stanovnika u enklavi Srebrenica; procjenu nestalih/stradalih pripadnika Armije BiH u odnosu na ukupan broj stanovnika u enklavi; polnu i starosnu strukturu nestalih/stradalih i vrijeme njihovog nestanka; procjena broja nestalih/stradalih osoba prema njihovom vojnom ili civilnom statusu. Takođe, obrađene su i procjene stradalih u masovnim strijeljanjima u odnosu na ukupan broj stradalih u drugim okolnostima; procjene stradalih prema nacionalnoj pripadnosti, integritet spiskova nestalih/stradalih (ICMP, Memorijalni centar Srebrenica), te sprovođenje asanacije terena nakon proboja 28. divizije Armije BiH.

6.1. Stanovništvo enklave Srebrenica juli 1995 – civili vs. učesnici u probou¹²⁰⁵

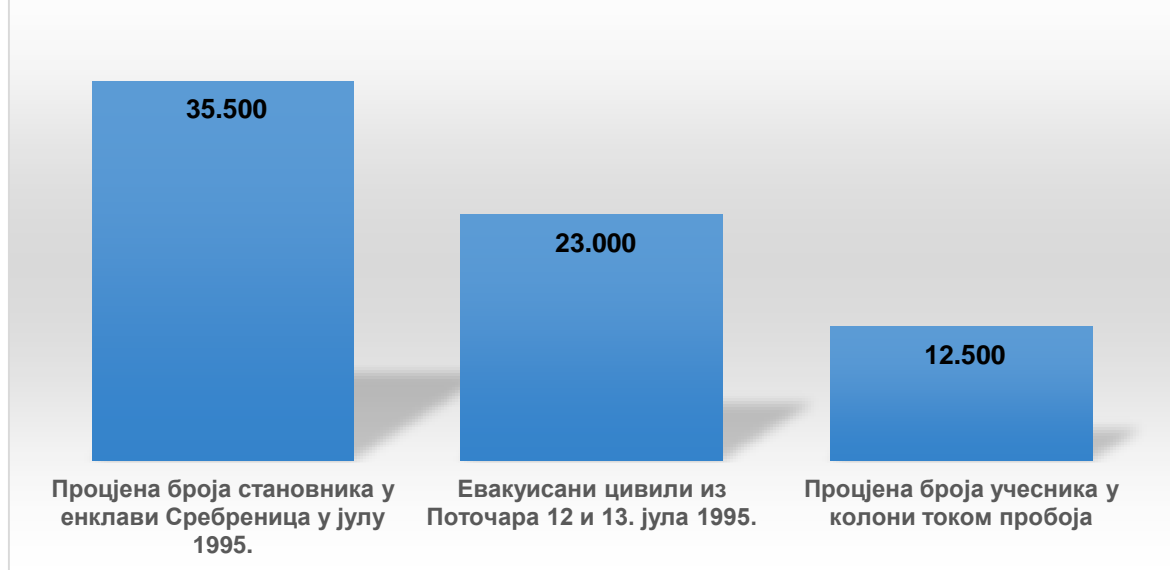
Riječ je o stanovništvu sa više opština regije Srednje Podrinje koji su u tom trenutku boravili/živjeli u enklavi Srebrenica.

¹²⁰³ Izjava Hasmir Mehanović, 2–3.

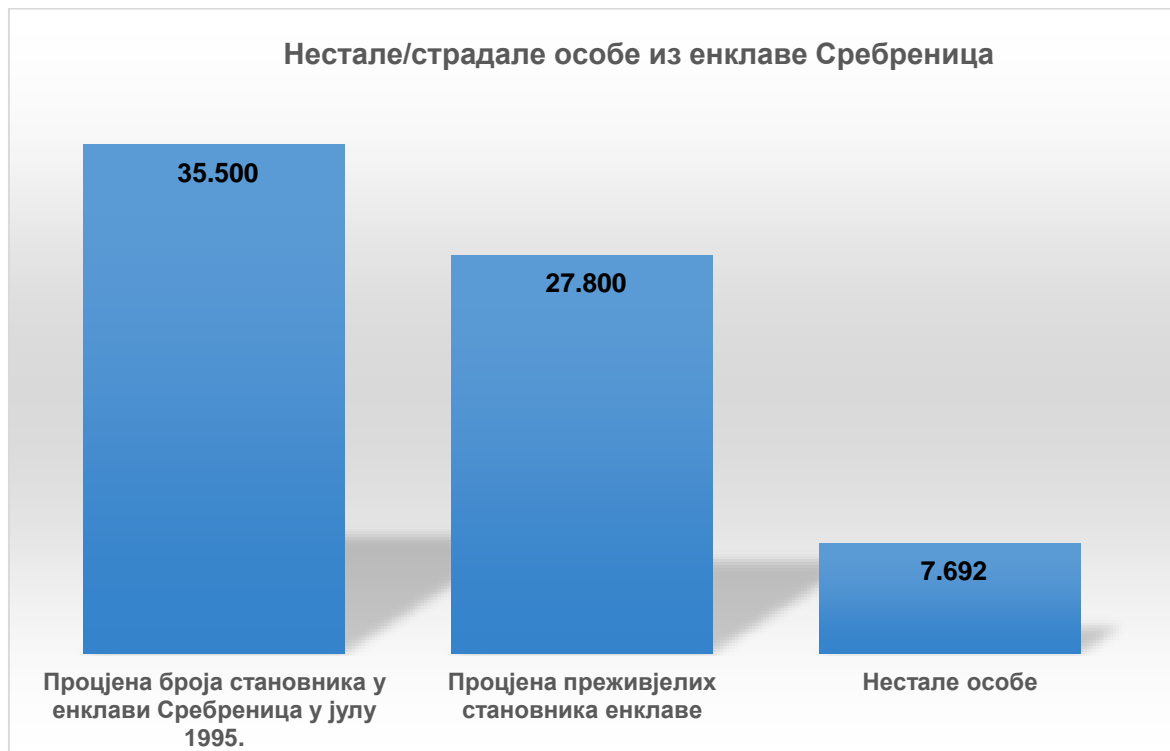
¹²⁰⁴ Riječ je o stanovništvu sa više opština regije Srednje Podrinje, koji su u tom trenutku boravili/živjeli u enklavi Srebrenica.

¹²⁰⁵ Opširnije vidi odjeljak 2. Kolona/proboj – vojna formacija

Становништво Сребренице јули 1995.

6.2. Nestale/nastradale osobe iz enklave Srebrenica

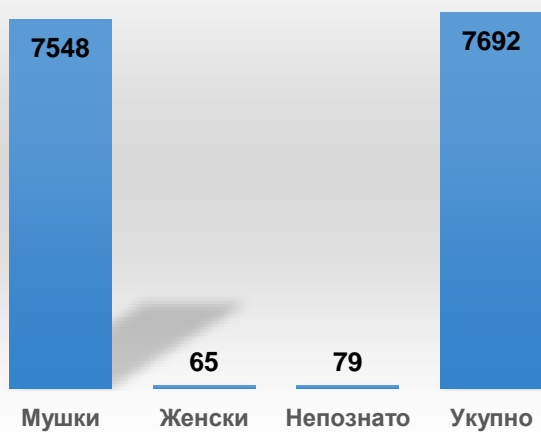
6.3. Polna struktura nestalih/stradalih

Полна структура

■ Мушки ■ Женски ■ Непознато

Полна структура

Izvor: ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*.

6.4. Starosna struktura nestalih/stradalih

Izvor: ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*.

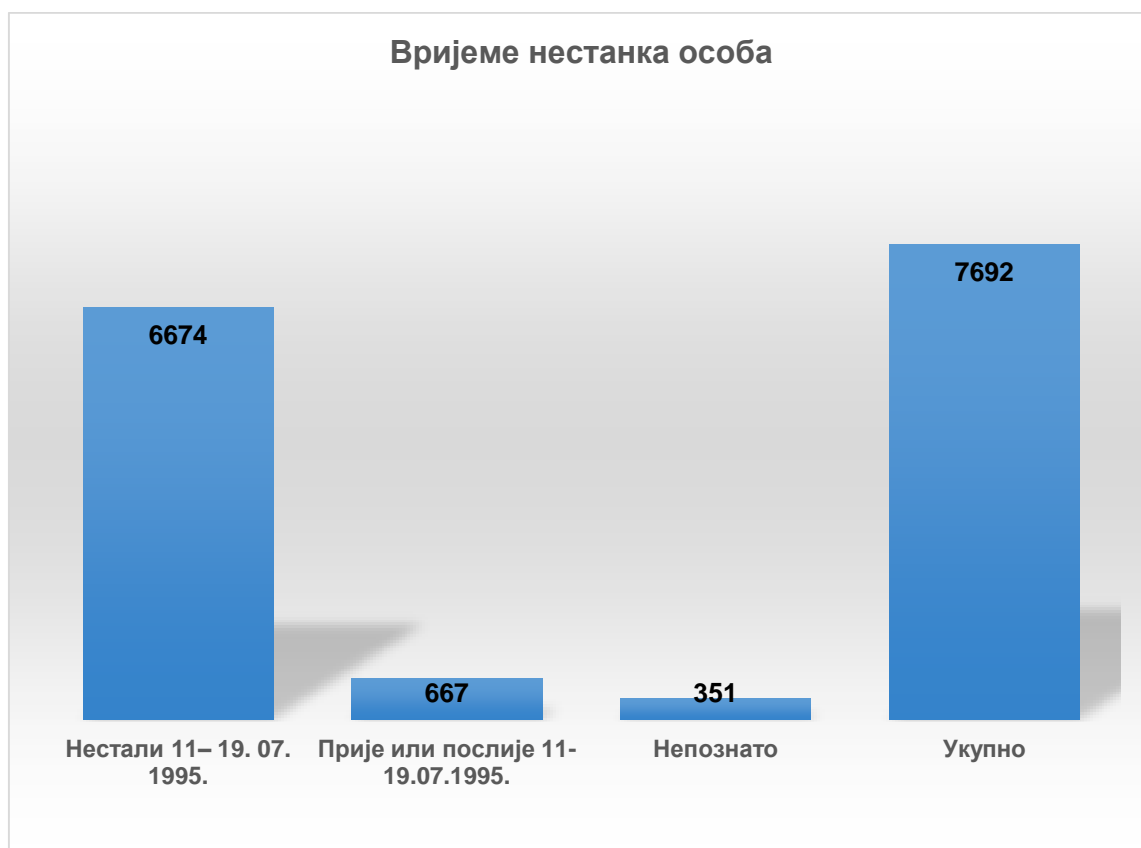
Starosna struktura nestalih učesnika u koloni sačinjava u procentima 89,83% vojno sposobno stanovništvo u starosnoj dobi od 16 do 60 godina. Riječ je o starosnoj granici koja odgovara naredbi vojnih vlasti iz Srebrenice da se na mjesto okupljanja za proboj jave muškarci od 16 do 60 godina.¹²⁰⁶ Samo manji broj njih u odnosu na ukupan broj nestalih učesnika u koloni mlađi su od 16 godina (80 osoba ili 1,04%). U koloni je tokom proboja bila 701 (9,11%) osoba starija od 60 godina starosti.

6.5. Vrijeme nestanka osoba

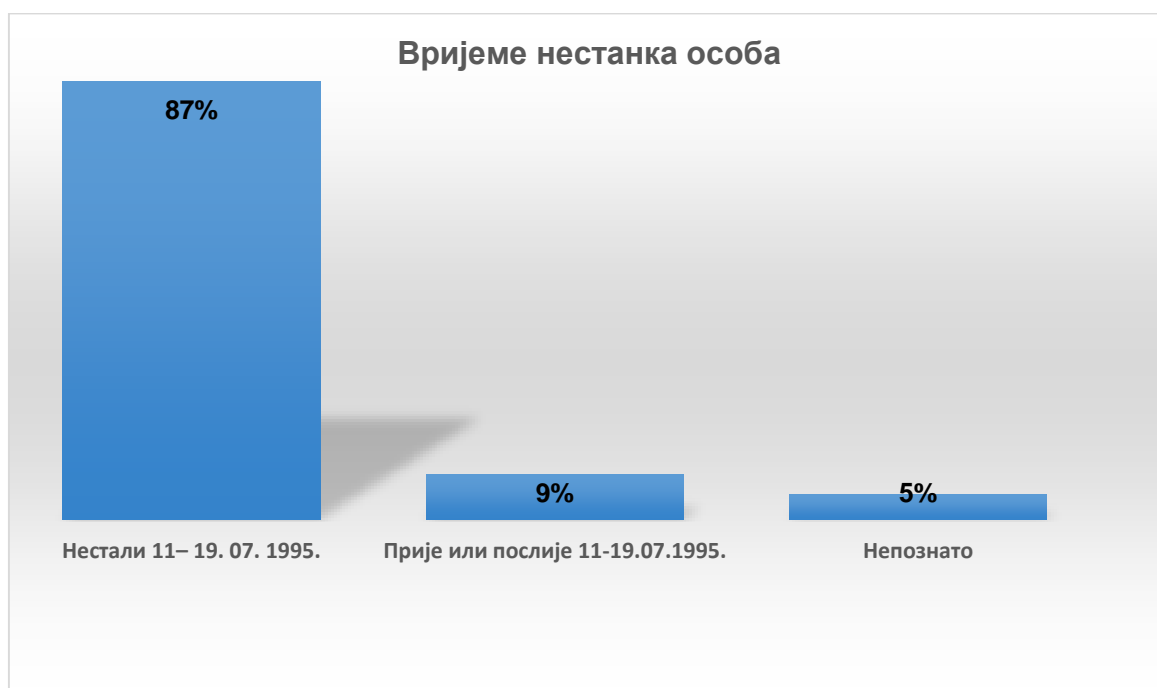
Prema vremenu nestanka¹²⁰⁷, izvršili smo podjelu na nestale u kritičnom periodu od 11. do 19. 7. 1995, nestale mimo ovog perioda i nestale u julu 1995, i nestale kod kojih nije naznačen datum nestanka.

¹²⁰⁶ Opširnije vidi odjeljak 2. Kolona/proboj – vojna formacija.

¹²⁰⁷ Vrijeme nestanka nužno ne znači vrijeme smrti već dan kada je osoba posljednji put viđena živa od strane drugih lica koja su prijavila nestanak.

Izvor: ICTY OTP, The 2009 Progress Report.

Na osnovu analize podataka, najveći broj učesnika u koloni nestao je tokom kritičnog perioda od 11. do 19. jula 1995. godine.

6.6. Stradali prema statusu lica – civil/vojnici

Odjeljenje za demografiju MKSJ izvršilo je upoređivanje podataka iz vojne evidencije Armije BiH sa spiskom nestalih osoba koje je sačinilo Tužilaštvo MKSJ 2005. godine. Na osnovu te analize, došli su do podatka da se 5.371 stradala osoba vodi u vojnim evidencijama kao pripadnik Armije BiH u vrijeme stradanja, što iznosi 70,1% od ukupnog broja stradalih.¹²⁰⁸ Moramo naglasiti da je riječ o aktivnim pripadnicima 28. divizije Armije BiH, i da za ovu analizu nisu uzeti u obzir pripadnici rezervnog sastava koji su učestvovali u proboju. U izvještaju Tužilaštva MKSJ navodi se sljedeće:

Slučajevi vojnika BiH i drugog vojnog osoblja koje je potvrđeno da je na listi Tužilaštva MKSJ nestalih u Srebrenici, otprilike 70% liste Tužilaštva MKSJ, ostaju na listi Tužilaštva MKSJ, s obzirom na to da postoje dokazi da je većina njih ekshumirana iz masovnih grobnica na području Srebrenice. Ovo potvrđuje da su ovi pojedinci umrli nasilnom smrću pod neborbenim okolnostima.¹²⁰⁹

Pronalazak tijela stradalih u masovnim grobnicama ne znači nužno da su svi stradali nasilno u neborbenim okolnostima. Takva tvrdnja je pogrešna i površna, i ukazuje na to da Tužilaštvo MKSJ nije sproveo istragu o okolnostima stradanja. Pored toga, autori navedene studije u ovoj analizi nisu uzeli u obzir pripadnike rezervnog sastava 28. divizije Armije BiH, učesnike u koloni, već samo pripadnike aktivnog sastava, tj. njih 70,1%. Sa rezervnim sastavom, procenat bi bio znatno veći.

¹²⁰⁸ Burnborg et al., *The 2009 Integrated Report*, 12.

¹²⁰⁹ Burnborg et al., *The 2009 Integrated Report*, 30.

Izvor: Burnborg et al., *The 2009 Integrated Report*.

6.7. Stradali u masovnim strijeljanjima u odnosu na ukupan broj stradalih u drugim okolnostima¹²¹⁰ (minimalna i maksimalna procjena)¹²¹¹

Ukupan broj nestalih/stradalih u kritičnom periodu (11 – 19. 7. 1995)	Procijenjeni broj zarobljenih i strijeljanih	Procijenjeni broj razmijenjenih	Stradali u drugim okolnostima (borbe, međusobni obračuni, samoubistva)
približno 7.000 ¹²¹²	minimalno od 1.500 do 2.000	približno 185	minimalno 4.000
	maksimalno od 2.500 do 3.000	-	maksimalno 5.000

¹²¹⁰ Borbe, međusobni obračuni, samoubistva.

¹²¹¹ Opširnije vidi odjeljak 4.

¹²¹² Na spisku ICMP se nalazi 351 osoba koja je nestala u julu 1995, a za koju se ne zna tačno vrijeme kada je posljednji put viđena živa u julu. To ukupno iznosi 351 osobu, što u zbroju sa 6.674 osobe sa spiska iznosi 7.025.

6.8. Stradali prema stranama u sukobu

Stradalo stanovništvo iz enklave Srebrenica: 7.692¹²¹³.

Stradali pripadnici srpskih snaga u vojnoj akciji „Krivaja-95”: najmanje 53, bez ranjenih i nestalih.

6.9. Integritet spiskova nestalih/ stradalih (ICMP, Tužilaštvo MKSJ, Memorijalni centar Srebrenica)

Pod integritetom spiskova nestalih podrazumijevamo kompletnost sadržanih podataka i njihovu tačnost. Analizirali smo ICMP, Tužilaštva MKSJ i spisak Memorijalnog centra Srebrenica.

6.9.1. ICMP i spisak Tužilaštva MKSJ¹²¹⁴

Baza podataka ICMP je zvanični spisak nestalih osoba koju je koristilo Tužilaštva MKSJ u krivičnim postupcima. ICMP vrši identifikaciju nestalih osoba na osnovu DNK, a ne utvrđuje okolnosti stradanja. Iako se navodi da se radi o dva nezavisna izvora, Tužilaštvo MKSJ je bazu podataka ICMP u velikoj mjeri koristilo kao vlastiti izvor.

Cilj analize jeste utvrđivanje validnosti spiska u kontekstu da li su sve navedene osobe u njemu zaista stradale u julu 1995. godine i da li su navedeni podaci potpuni i tačni. Sveobuhvatna provjera imena navedenih u spisku izuzetno je zahtjevan posao, tako da je urađena samo djelimična analiza.

Spisak Tužilaštva MKSJ korigovan je u izdanju spiska nestalih lica iz 2009. godine.¹²¹⁵ U tom dokumentu su navedene osobe koje su *potential survivors*, potencijalno preživjeli događaje u Srebrenici¹²¹⁶ i jedna osoba za koju je neosporno utvrđeno da je živa.¹²¹⁷ Napominjemo da je spisak objavljen 2009. godine, odnosno 14 godina nakon srebreničke tragedije – što je bio više nego dovoljan vremenski period kako bi se spisak detaljno provjerio i iz njega isključile žive osobe.

Provjerom smo utvrdili dodatne nepravilnosti koje nisu evidentirane od strane Tužilaštva MKSJ u njihovom spisku:

¹²¹³ Ovo je pretpostavka jer je riječ dominantno bošnjačkom stanovništvu, što ne isključuje činjenicu da je moguće da su stradala lica i druge nacionalnosti, ali to su pojedinačni slučajevi. Prema Brungorg et al., stradalo je ukupno 85,8% Bošnjaka, 13,4% nepoznato, 0,9 drugih nacionalnosti (Brungorg et al., *The 2009 Integrated Report*, 19).

¹²¹⁴ ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*, 5.

¹²¹⁵ ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*.

¹²¹⁶ Vidi: Part 5: 2009 List of Srebrenica Missing and Dead: Excluded Records of Potential Survivors.

¹²¹⁷ Vidi: Part 6: 2009 List of Srebrenica Missing and Dead: Cancelled Records of Closed Cases Alive.

- Utvrdili smo da se jedna osoba nalazi na spisku Tužilaštva MKSJ, a koja se vremenski nikako ne može dovesti u kontekst sa dešavanjima nakon pada Srebrenice.
- Utvrdili da se na spisku Tužilaštva MKSJ nalaze dvije osobe koje su potencijalno preživjele ratna dešavanja, i čiji se identični lični podaci nalaze u evidencijama izdatih ličnih dokumenata BiH u zemlji i diplomatsko-konzularnim predstavništvima BiH u inostranstvu nakon okončanja rata u Bosni i Hercegovini.

Navedene činjenice ukazuju na značajne propuste u radu Tužilaštva MKSJ, u smislu da spisak nestalih/stradalih nije tačno utvrđen, što je bio zadatak istrage o dešavanjima o Srebrenici. Da je vršena istraga po pravilima struke i da su utvrđene okolnosti stradanja, navedeni propusti se ne bi mogli desiti. Međutim, ovaj posao je povjeren ICMP-u, koja se bavi identifikacijom stradalih na osnovu DNK a ne na osnovu okolnosti stradanja. U suštini, ICMP je DNK laboratorija, i mandat ICMP-a nije bilo sprovođenje istrage, koja u navedenom kontekstu nije vršena od strane Tužilaštva MKSJ, što je i dovelo da nepreciznog i netačnog utvrđivanja činjeničnog stanja u vezi sa dešavanjima u julu 1995. godine.

a) Osobe koje se vode na spisku nestalih Tužilaštva MKSJ a koje su stradale prije 1995. godine

Bektić (Ramo) Dževad, rođen 11. februara 1967. godine u Srebrenici. Osoba je evidentirana na spisku Tužilaštva MKSJ.¹²¹⁸ Vrijeme i mjesto nestanka osobe navodi se 31. 7. 1995. godine u mjestu Udrč – Zvornik. Međutim, provjerom drugih izvora utvrdili smo da je navedena osoba stradala 17. 1. 1993. godine u mjestu Jezero. Više izvora potkrepljuje ovu tvrdnju.

Prvi dokument je spisak poginulih vojnih obveznika Armije BiH iz Srebrenice od 23. 12. 1993. godine. Dokument nosi oznaku „Vojna tajna – povjerljivo“.¹²¹⁹ Na strani 9. dokumenta, pod rednim brojem 473, nalazi se ime te osobe i ostali podaci, uključujući i vrijeme smrti, mjesto stradanja i datum sahrane (18. 1. 1993).

Osoba sa istim ličnim podacima i datumom smrti (17. 1. 1993) evidentirana je u knjizi Namera Orića, komandanta 28. divizije Armije BiH, pod nazivom *Srebrenica svjedoči i optužuje: genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje), april 1992. – septembar 1994.* na str. 219, pod rednim brojem 315.¹²²⁰

¹²¹⁸ ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*, str. 27.

¹²¹⁹ AR BiH, Komanda 2. korpusa, Komanda OS Srebrenica, Vojna tajna, Povjerljivo, *Spisak poginulih v/o*, pov.br. 03/643-1, Tuzla, 23. 12. 1993, Arhiv RCIRZ.

¹²²⁰ Naser Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje: genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje), april 1992. – septembar 1994* (Općina: 1995), 219.

Osoba sa istim ličnim podacima i datumom smrti (17. 1. 1993) evidentirana je na spisku šehida, poginulih boraca Memorijalnog centra Kragljivoda pod rednim brojem 288.¹²²¹

Na osnovu navedenog, možemo sa visokim stepenom pouzdanosti tvrditi da je riječ o istoj osobi koja je stradala 17. januara 1993. godine, a nalazi se na spisku Tužilaštva MKSJ koji je korišten kao spisak stradalih u Srebrenici u julu 1995. Navedena osoba se ne vodi u evidenciji ICMP-a kao nestala osoba.¹²²²

b) Osobe koje se vode na spisku Tužilaštva MKSJ koje su potencijalni preživjeli

Tokom istraživanja, utvrdili smo da se osoba Salikić Sedin¹²²³, od oca Hakije, pol: ženski, rođena 3. 10. 1974. godine vodi na spisku Tužilaštva MKSJ kao stradalo lice koje je identifikovano.¹²²⁴

Provjerom u bazi izdatih ličnih dokumenata građana BiH (IDEEA), utvrdili smo da je u bazi evidentirana osoba pod imenom Salikić – Bubmalović¹²²⁵ Sedina, od oca Hakije, rođena 3. 10. 1974. godine, JMBG 0310974188138. Uradili smo dodatnu provjeru u evidenciji Memorijalnog centra Srebrenica. U toj evidenciji, pod rednim brojem 7023 nalazi se osoba pod imenom Salikić Sedin, rođ. 3. 10. 1974. JMBG 310974188138.¹²²⁶ Na osnovu podudaranja ključnih podataka, posebno JMBG, možemo sa velikom vjerovatnoćom pretpostaviti da je riječ o istoj osobi i da je osoba preživjela dešavanja u Srebrenici i da se nalazi na spisku nestalih Tužilaštva MKSJ (uključujući i spisak stradalih u Memorijalnom centru Srebrenica). Na listi Tužilaštva MKSJ nalazi se samo jedna osoba pod imenom Salikić (Hakije) Sedin, što isključuje postojanje dvije različite osobe sa istim ili vrlo sličnim imenom, prezimenom i imenom oca. Ne isključujemo mogućnost zloupotrebe podataka i krađe identiteta ili da je ICMP a potom i Tužilaštvo MKSJ napravilo grešku, ali je to bilo potrebno utvrditi.

Ibrahimović Nesiba, od oca Hakije, nalazi se na spisku Tužilaštva MKSJ¹²²⁷, rođena 1970, datum rođenja na spisku Tužilaštva nije naveden. U evidenciji izdanih dokumenata građana BiH od strane IDEEA, evidentirana je osoba sa imenom Ibrahimović Nesiba, od oca

¹²²¹ Memorijalni centar Kragljivoda, pristupljeno 30. 8. 2020. godine, <http://www.kragljivoda.ba/admin/dokumenti/88SpisakSehidaMCKragljivodaABCD.pdf>.

¹²²² Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹²²³ Radi se o pogrešno upisanom imenu. Žensko ime je Sedina.

¹²²⁴ ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*, 176.

¹²²⁵ Bumbalović – vjenčano prezime.

¹²²⁶ Tužna godišnjica: Ovo su imena 8.372 ubijenih Srebreničana u genocidu 1995. godine”, Global CIR, 11. 7. 2018, pristupljeno 8. 9. 2020, <https://www.globalcir.com/2018/07/11/tuzna-godisnjica-ovo-su-imena-8-372-ubijenih-srebrenicana-u-genocidu-1995-godine/>.

¹²²⁷ ICTY OTP, *The 2009 Progress Report*, 87.

Hakije, rođena 15. 5. 1970. godine u mjestu Pripečak.¹²²⁸ Osoba se ne vodi kao nestala u evidenciji ICMP-a.¹²²⁹

v) *Memorijalni centar Srebrenica – Potočari spomen-obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine (u daljem tekstu: Memorijalni centar)*

Istraživanjem smo utvrdili ukupno 36 imena osoba koja su uklesana na spomen-obilježju u Memorijalnom centru, a koja se ujedno vode u evidencijama izdatih ličnih dokumenata građana BiH (IDEEA) nakon okončanja rata u Bosni i Hercegovini. Upoređivali smo ime, prezime, ime oca i datum rođenja. Podudaranja kod 36 osoba bila su 100%. Pored toga, utvrdili smo veliko podudaranje u upoređivanim podacima kod 15 osoba. Razlike su se uglavnom odnosile na razlike u jednom slovu imena ili prezimena. Navedeni podaci ukazuju na to da su osobe vjerovatno bile žive, time i da nisu mogle biti žrtve ratnih stradanja u vezi sa dešavanjima u julu 1995. godine.

1. ALIĆ SELMAN MEHAN – 20. 7. 1965.
2. BEGIĆ MEVLUDIN MUJO – 13. 1. 1978.
3. ČOMIĆ MIRZET SULJO – 20. 2. 1978.
4. DELIĆ AHMO ŠABAN – 15. 7. 1941.
5. DELIĆ ĆAMIL NEZIR – 5. 1. 1975.
6. DELIĆ HAZIM SELIM – 14. 2. 1972.
7. DŽANIĆ SAFET ŠABAN – 12. 11. 1952.
8. HAJDAREVIĆ ŠABAN HUSEIN – 3. 4. 1956.
9. HARBAŠ SAMIR HASAN – 25. 3. 1973.
10. HASANOVIĆ ESMIR HAJDIN – 1. 8. 1978.
11. HASANOVIĆ HAJRUDIN HUSO – 11. 11. 1961.
12. HASANOVIĆ MEHO SMAJO – 7. 11. 1936.
13. HASANOVIĆ MUHAREM ALIJA – 20. 10. 1969.
14. HASIĆ NAZIF ZAIM – 10. 3. 1963.
15. HODŽIĆ RAMIZ RAŠID – 27. 1. 1961.
16. KAMENICA MEVLUDIN ŠABAN – 2. 8. 1962.

¹²²⁸ Ministarstvo unutrašnjih poslova (u daljem tekstu: MUP Republike Srpske), *Dostavljanje podataka za rad Nezavisne međunarodne komisije za stradanje svih naroda u Srednjem Podrinju i Srebrenici od 1992. do 1995. god.*, br. I-D/P-230.4-7/20, 18. 9. 2020.

¹²²⁹ MUP Republike Srpske, *Dostavljanje podataka za rad Nezavisne međunarodne komisije za stradanje svih naroda u Srednjem Podrinju i Srebrenici od 1992. do 1995. god.*

17. KLEMPIĆ HAKIJA MUSTAFA – 27. 4. 1959.
18. MALATIĆ HASAN SMAIL – 24. 8. 1980.
19. MEHMEDOVIĆ MUHAMED OSMAN – 15. 6. 1970.
20. MEHMEDOVIĆ RAMO KARO – 12. 7. 1948.
21. MUJIĆ ABID MUSTAFA – 14. 8. 1970.
22. MUJIĆ MUJO MUSTAFA – 28. 9. 1977.
23. MURATOVIĆ JUSUF OMER – 19. 11. 1944.
24. OMEROVIĆ MEHIDIN MEHMED – 29. 6. 1960.
25. OMEROVIĆ MEHO MEHMED – 24. 11. 1954.
26. OMEROVIĆ ŠEFIK ŠEMSO – 28. 11. 1953.
27. OSMANOVIĆ OSMAN ŠABAN – 14. 11. 1953.
28. POROBIĆ ENVER OMER – 4. 3. 1980.
29. RAHMIĆ IZET RIFET – 15. 8. 1974.
30. SALIHOVIĆ ZULFER HASAN – 14. 10. 1955.
31. SALKIĆ MEHO ŠABAN – 11. 1. 1954.
32. SEJDIĆ ZIJAD BEĆIR – 20. 5. 1962.
33. SINANOVIĆ NURIJA SALKO – 17. 12. 1952.
34. SMAJLOVIĆ JUSUF OSMAN – 19. 2. 1955.
35. SULEJMANOVIĆ FIKRETA ZAHIR – 20. 6. 1954.
36. ŠAĆIROVIĆ MAHMUT BAHID – 29. 7. 1964.

Memorijalni centar Srebrenica		IDEEA¹²³⁰ – registar građana BiH (MUP RS, 2020)	Komentar
ime – prezime – ime oca, datum rođenja		ime – prezime – ime oca, datum rođenja	
1	ARIFOVIĆ MEVLUDIN ZULFER – 26. 10. 1965.	ARIFOVIĆ MEVZUDIN ZULFER – 26. 10. 1965.	razlika je u jednom slovu imena
2	ĐOZIĆ HAMED SEJID – 26. 3. 1938.	ĐOZIĆ HAMED SEID – 26. 3. 1938.	razlika je u jednom slovu imena
3	HASANOVIĆ HUSEIN HUSO – 25. 7. 1955.	HASANOVIĆ HUSEJIN HUSO – 25. 7. 1955.	razlika je u jednom slovu imena
4	HASIĆ NIJAZ HUSEIN – 16. 3. 1959.	HASIĆ NIJAZ HUSEJIN – 16. 3. 1959.	razlika je u jednom slovu imena
5	HUSEJNOVIĆ BEKIR FEHIM – 15. 10. 1979.	HUSEJNOVIĆ BEKIR FEHIM – 15. 10. 1979.	razlika je u jednom slovu prezimenaa
6	HUSEJNOVIĆ IDRIZ ISMET – 2. 7. 1972.	HUSEJNOVIĆ IDRIZ ISMET – 2. 7. 1972.	razlika je u jednom slovu prezimenaa
7	MUJIĆ BEHRUDIN BAJRO – 14. 1. 1975.	MUJIĆ BAHURUDIN BAJRO – 14. 1. 1975.	razlika je u jednom slovu imena
8	MUJIĆ ŠEFIĆ REDŽO – 21. 9. 1975.	MUJIĆ ŠEFIKA VAREŠEVIĆ REDŽO	razlika je u jednom slovu imena i spolu
9	MUSTAFIĆ SENAHID IBRAHIM – 3. 8. 1972.	MUSTAFIĆ SENAD IBRAHIM – 3. 8. 1972.	razlika je u imenu
11	OMEROVIĆ ALIJA MEHMED – 11. 2. 1943.	OMEROVIĆ MEHMED ALIJA – 11. 2. 1943.	razlika je u imenu, permutacija riječi
12	OMEROVIĆ MIRSAD ZAIM – 30. 9. 1968.	OMEROVIĆ MIRSAD ZAJIM – 30. 9. 1968.	razlika je u jednom slovu imena
13	SALIHović HASAN HASIB – 27. 9. 1946.	SALIHović HASAN HASO – 27. 9. 1946.	razlika je u imenu oca, naveden je nadimak

¹²³⁰ MUP Republike Srpske, *Dostavljanje podataka za rad Nezavisne međunarodne komisije za stradanje svih naroda u Srednjem Podrinju i Srebrenici od 1992. do 1995. god.*

14	SALIHović KEMO IBRAHIM – 3. 1. 1980.	SALIHović KEMAL IBRAHIM – 3. 1. 1980.	razlika u imenu, u spisku Memorijalnog centra Srebrenica naveden je nadimak
15	SALKIĆ SEDIN HAKIJA – 3. 10. 1974.	SALKIĆ BUMBULOVIĆ SEDINA HAKIJA – 3. 10. 1974.	razlika je u jednom slovu imena i spolu

Pored navedenog broja lica, koja su potencijalni preživjeli u srebreničkim događajima, a čija se imena nalaze na spomeniku Memorijalnog centra Srebrenica, nastojali smo da utvrdimo da li su tamo sahranjene osobe koje su stradale prije događaja u julu 1995. godine, jer se time nikako ne mogu dovesti u kontekst sa dešavanjima od 11. jula 1995. pa nadalje.¹²³¹

Nezavisna komisija za stradanje svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu 1992–1995. godine uputila je zahtjev Memorijalnom centru Srebrenica da dostave Spisak 8.382 lica (čija se imena nalaze na spomeniku Memorijalnog centra Srebrenica), sa ličnim podacima, datumom, okolnostima i ostalim relevantnim podacima o njihovom stradanju koji se u Memorijalnom centru Srebrenica vode kao žrtve ratnih dešavanja u julu 1995. godine.¹²³² Odgovor Memorijalnog centra Srebrenica – Potočari spomen-obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, Srebrenica zaprimljen je 18. 3. 2020. pod br. 08/4.01/773-75-165/18. U odgovoru navode da nisu u mogućnosti udovoljiti zahtjevu jer nisu dužni dostavljati informacije po osnovu Zakona o pristupu informacijama u Republici Srpskoj jer su osnovani u skladu sa Zakonom o registraciji pravnih lica koja osnivaju institucije Bosne i Hercegovine.¹²³³

Samim tim, Komisija nije raspolagala integralnim podacima, kako bi u cijelosti odredila broj lica koja su stradala prije i poslije utvrđenog vremenskog okvira. Prilikom analize lica koja su sahranjena u Memorijalnom centru Srebrenica, mimo uslova koji su zakonom predviđeni,

¹²³¹ Sam naziv Zakon o Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari spomen-obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine (u daljem tekstu: Zakon o Memorijalnom centru) jasno ukazuje na to da je memorijalni centar uspostavljen kao spomen-obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine. Istu tvrdnju potkrepljuje i član 1. pomenutog zakona koji glasi:

„Ovim Zakonom ustanovljava se Memorijalni centar Srebrenica – Potočari spomen-obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine (u daljem tekstu: Memorijalni centar), čiji status i struktura se definišu ovim zakonom.“ (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj 49 – strana 5520, 2.7.2007.)

¹²³² Ministarstvo pravde RS, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (RCIRZ), *Zahtjev za ustupanje informacija*, br. 08/4.01/773-75-165/18, 27. 2. 2020.

¹²³³ Memorijalni centar Srebrenica – Potočari spomen – obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, *Odgovor na vaš zahtjev br. 08/4.01/773-75-165/18*, br. 02-02-3-238-1/20, Srebrenica, 16. 3. 2020.

koristili smo podatke koji su nam bili dostupni. To su: dokumentacija Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Vlada Republike Srpske (RCIRZ). Zatim, koristili smo monografije u kojima se navode podaci o stradanjima Bošnjaka.¹²³⁴ Koristili smo i javno dostupnu dokumentaciju Memorijalnog centra o identifikovanim i sahranjenim osobama, te dokumentaciju Armije BiH o stradalim vojnicima, dokumentaciju Federalne komisije za nestale osobe Federacije Bosne i Hercegovine, podatke Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK), kao i bazu podataka Međunarodne komisije za nestale osobe (ICMP).

Slijedi spisak lica za koja smo utvrdili da su stradali prije jula 1995. godine, a koja se vode kao stradali u Memorijalnom centru Srebrenica.

¹²³⁴ Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995* (Sarajevo: Istraživački dokumentacioni centar, 2012); Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*.

1. Ahmetović (Šahin) Omer, rođen 1946. godine

Prema podacima Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (u daljem tekstu: RCIRZ), za lice se navodi da je ukopan 2003. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²³⁵ Takođe, lice se nalazi i na spisku identifikovanih tijela ukopanih 31. 3. 2003. u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²³⁶ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 1. 6. 1992. u Vlasenici.¹²³⁷ Uvidom u registar ICMP, koji se nalazi na njihovoj službenoj stranici, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 5. 5. 1992.¹²³⁸

2. Begzadić (Huso) Latifa, rođena 5. 4. 1938. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopana 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²³⁹ Takođe, lice se nalazi i na spisku koji se odnosi na raspored ukopa nastradalih Srebreničana u Memorijalnom centru Srebrenica za dan 11. 7. 2006.¹²⁴⁰ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je stradalo 31. 5. 1992. u Sikirićima, Bratunac.¹²⁴¹ Istu potvrdu imamo i sa spiska ekshumiranih/identifikovanih lica sa područja opštine Bratunac, koje je radila Federalna komisija za nestale osobe.¹²⁴² Takođe, na spisku nestalih civila na početku rata 1992. godine, prema evidenciji Službe za veze i informacije u Srebrenici, u okviru knjige Namera Orića, lice se navodi pod brojem 56, uz napomenu da je stradala u maju 1992. u Sikirićima.¹²⁴³ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 31. 5. 1992.¹²⁴⁴

3. Karić (Avdo) Ramiz, rođen 25. 1. 1947. godine

¹²³⁵ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²³⁶ *Spisak identifikovanih tijela ukopanih 31. marta 2003. godine u memorijalnom kompleksu „Srebrenica – Potočari“*, ICTY 0554-2684, (Srebreničke novine, vanredan broj 7, april 2003), Arhiv RCIRZ.

¹²³⁷ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²³⁸ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹²³⁹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁴⁰ *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2635, Arhiv RCIRZ.

¹²⁴¹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁴² Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalna komisija za nestale osobe, *Dopis za MKSJ*, br. 01-41-3720/2007, ICTY 06129396, 30. 7. 2007, Arhiv RCIRZ.

¹²⁴³ Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 196.

¹²⁴⁴ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²⁴⁵ Takođe, lice se nalazi i na spisku za raspored ukopa nastradalih Srebreničana u Memorijalnom centru Srebrenica za dan 11. 7. 2006.¹²⁴⁶ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je stradao 21. 5. 1992. godine u Mravinjcima, Vlasenica.¹²⁴⁷ Lice se nalazi na listi lica koja su 20. 5. 1992. godine pogubljeni u Novoj Kasabi.¹²⁴⁸ Da je lice stradalo 1992. svjedoči i to što se nalazi na listi lica koja su nestala sa područja opštine Vlasenica u periodu 1992. godine – gdje se navodi da je nestao 21. 5. 1992.¹²⁴⁹ Isti podatak se može naći i u tabelarnom prikazu izvještaja koji je za potrebe MKSJ-a u slučaju protiv Radovana Karadžića izradio Amor Mošović, u svojstvu člana Kolegija direktora Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine.¹²⁵⁰ Njegov nestanak potvrđuje i knjiga Namera Orića.¹²⁵¹ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 21. 5. 1992.¹²⁵²

4. Ljeskovic (Emin) Safeta, rođena 1934. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopana 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²⁵³ Takođe, lice se nalazi i na spisku koji se odnosi na raspored ukopa nastradalih Srebreničana u Memorijalnom centru Srebrenica za dan 11. 7.

¹²⁴⁵ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁴⁶ *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2635, Arhiv RCIRZ.

¹²⁴⁷ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁴⁸ *Raspoloživi podaci koji se odnose na zatvoreničke objekte na području opština Vlasenica i Milići*, ICTY 0561-8299, Arhiv RCIRZ.

¹²⁴⁹ *Lista osoba nesrpske nacionalnosti nestalih na području općine Vlasenica u periodu od 4. 4. 1992. do 31. 12. 1992. godine, koji su ekshumirani i identificirani*, ICTY 06865947, Arhiv RCIRZ.

¹²⁵⁰ *Prosecutor v. Radovan Karadžić* (Tužilac protiv Radovana Karadžića), Amor Mašović, Izvještaj, broj predmeta IT-95-5/18-PT, ICTY 06722899.

¹²⁵¹ Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 206.

¹²⁵² Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹²⁵³ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

2006.¹²⁵⁴ Prema podacima RCIRZ, navodi se da je stradala 9. 5. 1992. godine u Skelanima, Srebrenica.¹²⁵⁵ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 9. 5. 1992.¹²⁵⁶

5. Mujić (Ibro) Nail, rođen 1968. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²⁵⁷ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹²⁵⁸ Prema podacima RCIRZ, lice je nestalo u maju 1992. godine.¹²⁵⁹ Prema podacima iz MKCK, lice istog imena, prezimena i imena oca, rođeno 25. 5. 1968, nestalo je 11. 5. 1992. u Zvorniku.¹²⁶⁰ Prema podacima sa Spiska nestalih lica sa područja opštine Srebrenica, za lice se navodi da je nestao u Zvorniku, dok se datum nestanka ne navodi.¹²⁶¹ Bitno je napomenuti da je datum navedenog spiska 26. 5. 1994. dakle prije jula 1995. Uvidom u registar ICMP, koji se nalazi na njihovoj službenoj stranici, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 1. 1. 1992. Iz uvida u evidencije, možemo da zaključimo da ICMP kada ne raspolaže preciznim datumom, onda koristi formulaciju 1. 1.¹²⁶²

6. Omerović (Mustafa) Hurija, rođena 16. 4. 1953. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopana 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²⁶³ Takođe, lice se nalazi i na spisku koji se odnosi na raspored ukopa nastradalih Srebreničana u Memorijalnom centru Srebrenica za dan 11. 7. 2006.

¹²⁵⁴ *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2640, Arhiv RCIRZ.

¹²⁵⁵ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁵⁶ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba_

¹²⁵⁷ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁵⁸ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. u Potočarima*, ICTY 0554-2621, Arhiv RCIRZ.

¹²⁵⁹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁶⁰ Međunarodni komitet Crvenog krsta (ICRC), *Missing persons on the territory of Bosnia and Herzegovina*, 1998, str. 177.

¹²⁶¹ Republika BiH, opština Srebrenica, Opštinski štab civilne zaštite, Dopis upućen Državnoj komisiji za razmjenu, *Dostava spiska nestalih lica sa područja opštine Srebrenica*, br. 04-752/94, 26. 5. 1994, Arhiv RCIRZ, 1.

¹²⁶² Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba_

¹²⁶³ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

godine.¹²⁶⁴ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je stradalo 30. 5. 1992. u Sikirićima, Bratunac.¹²⁶⁵ To potvrđuju i podaci sa Spiska ekshumiranih/identifikovanih osoba na području opštine Bratunac¹²⁶⁶, te podaci sa Spiska nestalih MKCK.¹²⁶⁷ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 1. 6. 1992.¹²⁶⁸

7. Salihović (Uzeir) Ševketa, rođena 1962. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopana 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²⁶⁹ Takođe, lice se nalazi i na spisku koji se odnosi na raspored ukopa nastradalih Srebreničana u Memorijalnom centru Srebrenica za dan 11. 7. 2006. godine.¹²⁷⁰ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestala 5. 5. 1992. u Bratuncu.¹²⁷¹ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 1. 5. 1992.¹²⁷²

8. Halilović (Hamid) Hasnija, rođena 1913. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopana 4. 7. 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²⁷³ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹²⁷⁴ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je stradala 10. 9. 1992. u Tegarama, Bratunac.¹²⁷⁵ U monografiji 8. operativne grupe Armije BiH,

¹²⁶⁴ *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2642, Arhiv RCIRZ.

¹²⁶⁵ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁶⁶ Spisak ekshumiranih/identifikovanih osoba na području opštine Bratunac, ICTY 06129449, Arhiv RCIRZ.

¹²⁶⁷ Međunarodni komitet Crvenog krsta (ICRC), *Missing persons on the territory of Bosnia and Herzegovina*, str. 196.

¹²⁶⁸ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹²⁶⁹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁷⁰ *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2643, Arhiv RCIRZ.

¹²⁷¹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁷² Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹²⁷³ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁷⁴ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2611, Arhiv RCIRZ.

¹²⁷⁵ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

postoji dio u kome se opisuje napad na Tegare od 10. 9. 1992.¹²⁷⁶ Uvidom u registar ICMP, koji se nalazi na njihovoj službenoj stranici, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 1. 1. 1993.¹²⁷⁷

9. Husić (Abaz) Naza, rođena 1950. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopana 4. 7. 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²⁷⁸ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹²⁷⁹ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je stradala u junu 1992. u Bratuncu.¹²⁸⁰ Lice se nalazi na spisku nestalih civila gdje je navedeno da je nestala juna 1992. u Voljevici.¹²⁸¹ Pored toga, lice se nalazi na spisku nestalih civila na početku rata 1992. godine prema evidenciji Službe za veze i informacije u Srebrenici, u okviru knjige Namera Orića lice se navodi pod brojem 45, uz napomenu da je nestala juna mjeseca 1992. u Podčaušu.¹²⁸² Uvidom u registar ICMP, koji se nalazi na njihovoj službenoj stranici, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 13. 5. 1992.¹²⁸³

10. Alić (Mujo) Ragib, rođen 10. 3. 1962. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi se da je ukopan 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²⁸⁴ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹²⁸⁵ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je poginuo 8. 3. 1993. u Mačesima.¹²⁸⁶ Taj podatak potvrđuje i knjiga Namera Orića.¹²⁸⁷ Podaci o licu se nalaze na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-

¹²⁷⁶ Armija Bosne i Hercegovine, 8. operativna grupa, 28. divizija KoV, *Monografija*, ICTY Y0312652, Arhiv RCIRZ, 39.

¹²⁷⁷ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹²⁷⁸ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁷⁹ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2614, Arhiv RCIRZ.

¹²⁸⁰ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2614, Arhiv RCIRZ.

¹²⁸¹ *Spisak nestalih civila*, ICTY 03572659, Arhiv RCIRZ.

¹²⁸² Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 196.

¹²⁸³ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹²⁸⁴ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (Podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁸⁵ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2604, Arhiv RCIRZ.

¹²⁸⁶ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁸⁷ Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, str. 23.

oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine. Bio je pripadnik Armije BiH 323 dana.¹²⁸⁸ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 8. 3. 1993. godine.¹²⁸⁹

11. Bećirović (Bećir) Bekir, rođen 1959. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi se da je ukopan 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²⁹⁰ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹²⁹¹ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je poginuo 2. 12. 1992. godine u Bešića brdu, Vlasenica.¹²⁹² Takođe, za lice se navodi da je poginuo 3. 12. 1992. godine u mjestu Bešića brdo. To su podaci sa: Spiska zarobljenih, poginulih i nestalih pripadnika 8. operativne grupe Armije BiH¹²⁹³; Spiska poginulih boraca sa područja opština Srebrenica, Vlasenica, Bratunac i Zvornik¹²⁹⁴; Spiska zarobljenih pripadnika OS Srebrenica.¹²⁹⁵ Na spisku poginulih starješina 8. OG navodi se da je lice bilo pripadnik ARBiH od 17. 4. 1992. godine, gdje je imao čin komandira voda, te da je poginuo 3. 12. 1992. u Podravanju.¹²⁹⁶ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o Bećirović (Bećir) Bekir, rođen, 2. 10. 1959. godine i da je bio pripadnik Armije BiH 231 dan.¹²⁹⁷ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 3. 12. 1992. godine.¹²⁹⁸

12. Zuhrić (Nezir) Abid, rođen 12. 3. 1957. godine

¹²⁸⁸ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, pristupljeno 9. 9. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

¹²⁸⁹ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹²⁹⁰ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁹¹ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2604, Arhiv RCIRZ.

¹²⁹² Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹²⁹³ Armija BiH, Komanda 8. OG Srebrenica, Dopis upućen Okružnoj komisiji za razmjenu ratnih zarobljenika, *Tabela pripadnika ARBiH koji su zarobljeni, nestali i poginuli, a tijela su im ostala na teritoriji koju kontroliše agresor*, br. 62/94, Tuzla, 1. 3. 1994. godine, Arhiv RCIRZ, 2.

¹²⁹⁴ AR BiH, Komanda 2. korpusa, Komanda OS Srebrenica, Vojna tajna, Povjerljivo, *Spisak poginulih v/o*, pov.br. 03/643-1, Tuzla, 23. 12. 1993, Arhiv RCIRZ.

¹²⁹⁵ *Spisak zarobljenih pripadnika OS Srebrenica*, Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice 10-19. jula 1995. godine, broj: 107-2004, 27. 5. 2004, Arhiv RCIRZ, 2.

¹²⁹⁶ *Spisak stradalih i teško ranjenih starješina na dužnosti 8. OG Srebrenica*, ERN: 0417-0441-0417-0447, Arhiv RCIRZ, 3.

¹²⁹⁷ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, pristupljeno 19. 09. 2020. godine, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

¹²⁹⁸ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹²⁹⁹ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹³⁰⁰ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je poginuo 14. 12. 1992. u Bjelovcu.¹³⁰¹ Taj podatak potvrđuje i knjiga Namera Orića.¹³⁰² Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 242 dana.¹³⁰³ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 14. 12. 1992.¹³⁰⁴

13. Ibrahimović (Mustafa) Meho, rođen 27. 4. 1967. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³⁰⁵ Takođe, lice se nalazi i na spisku koji se odnosi na raspored ukopa nastradalih Srebreničana u Memorijalnom centru Srebrenica za dan 11. 7. 2006.¹³⁰⁶ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 17. 10. 1992. godine u Barakovoj Rijeci, Srebrenica.¹³⁰⁷ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik ARBiH 156 dana. Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 1. 5. 1992.¹³⁰⁸ Uočljiva je razlika između datuma stradanja iz baze RCIRZ i registra ICMP-a po pitanju datuma stradanja, odnosno nestanka. Naime, lice je moglo od strane porodice biti prijavljeno kao posljednji put viđeno 1. 5. 1992. a da je njegov datum stradanja nešto kasniji, kao u ovom slučaju. Ako se uporedi broj dana koliko je osoba služila u Armiji BiH do pogibije,

¹²⁹⁹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁰⁰ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2633, Arhiv RCIRZ.

¹³⁰¹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁰² Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 213.

¹³⁰³ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, pristupljeno 19. 09. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

¹³⁰⁴ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹³⁰⁵ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁰⁶ *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, , ICTY 0554-2639, Arhiv RCIRZ.

¹³⁰⁷ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁰⁸ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

možemo tvrditi da je osoba stradala poslije 1. 5. 1992. i da je vrijeme smrti 17. 10. 1992. moguće.

14. Malkić (Jusuf) Fadil, rođen 10. 7. 1966. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³⁰⁹ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹³¹⁰ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 12. 12. 1992. godine u Ružinoj Vodi.¹³¹¹ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 240 dana.¹³¹² Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 12. 12. 1992. godine.¹³¹³

15. Mandžić (Jusuf) Fahrudin, rođen 1964. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopano 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³¹⁴ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹³¹⁵ Prema podacima sa spiska poginulih boraca sa područja opština Srebrenica, Vlasenica, Bratunac i Zvornik, navodi se da je lice poginulo 19. 3. 1993. godine u mjestu Šehiti. Sahranjen 19. 3. 1993.¹³¹⁶ U Bosanskoj knjizi mrtvih navodi se da je lice stradalo 19. 3. 1993.¹³¹⁷ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 336 dana. Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 19. 3. 1993. godine.¹³¹⁸

¹³⁰⁹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (Podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³¹⁰ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2619, Arhiv RCIRZ.

¹³¹¹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³¹² Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, pristupljeno 19. 9. 2020. godine, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

¹³¹³ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹³¹⁴ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (Podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³¹⁵ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2619, Arhiv RCIRZ.

¹³¹⁶ Republika BiH, Opština Srebrenica, Opštinski štab civilne zaštite, Dopis upućen Državnoj komisiji za razmjenu ratnih zarobljenika, *Dostava spiska nestalih lica sa područja opštine Srebrenica*, broj: 04-752/94, 26. 5. 1994., Arhiv RCIRZ, 8.

¹³¹⁷ Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, str. 886.

¹³¹⁸ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

16. Nuhanović (Aljo) Mehmedalija, rođen 8. 7. 1968. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³¹⁹ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹³²⁰ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 12. 12. 1992. godine u Han Pijesku.¹³²¹ Isto potvrđuju i podaci u Bosanskoj knjizi mrtvih.¹³²² Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 240 dana.¹³²³ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 11. 12. 1992. godine.¹³²⁴

17. Omerović (Suljo) Smajil, rođen 27. 5. 1965. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³²⁵ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹³²⁶ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je stradao 28. 5. 1994. u Klotjevci.¹³²⁷ Iste podatke imamo i u Bosanskoj knjizi mrtvih, u kojoj je navedeno da je imao status vojnika.¹³²⁸

18. Rizvanović (Suljo) Maho, rođen 11. 6. 1953. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³²⁹ Takođe, lice se nalazi i na spisku koji se odnosi na raspored ukopa

¹³¹⁹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (Podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³²⁰ Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima, ICTY 0554-2619, Arhiv RCIRZ.

¹³²¹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (Podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995)..

¹³²² Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 928.

¹³²³ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, pristupljeno 10. 19. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

¹³²⁴ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹³²⁵ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³²⁶ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2625, Arhiv RCIRZ.

¹³²⁷ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³²⁸ Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 935

¹³²⁹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

nastradalih Srebreničana u Memorijalnom centru Srebrenica za dan 11. 7. 2006. godine.¹³³⁰ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 3. 1. 1993. godine u Glogovi, Bratunac.¹³³¹ Prema podacima iz Matične knjige Bratunac, navodi se lice istog imena, prezimena, imena oca, godine rođenja, koje je stradalo 3. 1. 1993. u Glogovi. Na spisku ekshumiranih/identifikovanih osoba sa područja opštine Bratunac, navodi se da je lice stradalo 3. 1. 1993. godine.¹³³² Prema podacima sa Spiska poginulih boraca Glogova, za lice se navodi da je poginuo 3. 1. 1993. godine.¹³³³ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 238 dana.¹³³⁴ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 1. 5. 1992. godine.¹³³⁵ Uočljiva je razlika između datuma stradanja iz baze RCIRZ i registra ICMP-a po pitanju datuma stradanja, odnosno nestanka. Naime, lice je moglo od strane porodice biti prijavljeno kao posljednji put viđeno 1. 5. 1992. a da je njegov datum stradanja nešto kasniji, kao u ovom slučaju. Ako se uporedi broj dana koliko je osoba služila u Armiji BiH do pogibije, možemo tvrditi da je osoba stradala poslije 1. 5. 1992. i da je vrijeme smrti 3. 1. 1993. godine moguće.

19. Salihović (Bekir) Mehmed, 8. 3. 1963. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³³⁶ Takođe, lice se nalazi i na spisku koji se odnosi na raspored ukopa nastradalih Srebreničana u Memorijalnom centru Srebrenica za dan 11. 7. 2006. godine.¹³³⁷ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 12. 6. 1992. u Poznanovićima, Srebrenica.¹³³⁸ U knjizi Namera Orića potvrđuje se da je lice stradalo 12. 6. 1992. u

¹³³⁰ *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2643, Arhiv RCIRZ.

¹³³¹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³³² Spisak ekshumiranih/identifikovanih osoba na području opštine Bratunac, ICTY 06129452, Arhiv RCIRZ.

¹³³³ Spisak poginulih boraca Glogova, ICTY 01787894, Arhiv RCIRZ.

¹³³⁴ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, pristupljeno 18. 9. 2020. godine, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

¹³³⁵ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹³³⁶ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³³⁷ *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2643, Arhiv RCIRZ.

¹³³⁸ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

Pozanovićima, Srebrenica.¹³³⁹ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 44 dana. Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 12. 6. 1992. godine.¹³⁴⁰

20. Siručić (Hamed) Naser, rođen 8. 3. 1959. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2005. u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³⁴¹ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹³⁴² Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 12. 12. 1992. godine u Ružinoj Vodi.¹³⁴³ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 156 dana.¹³⁴⁴ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 9. 12. 1992. godine.¹³⁴⁵

21. Smjalović (Amil) Šukrija, rođen 1946. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³⁴⁶ Takođe, lice se nalazi i na spisku koji se odnosi na raspored ukopa nastradalih Srebreničana u Memorijalnom centru Srebrenica za dan 11. 7. 2006. godine.¹³⁴⁷ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 2. 5. 1992. godine u Zvorniku.¹³⁴⁸ Na spisku MKCK, navodi se da je lice nestalo 2. 5. 1992. godine u Zvorniku.¹³⁴⁹ Na sajtu

¹³³⁹ Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 221.

¹³⁴⁰ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba, pristupljeno 8. 9. 2020.

¹³⁴¹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁴² *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2629, Arhiv RCIRZ.

¹³⁴³ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁴⁴ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, pristupljeno 10. 19. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

¹³⁴⁵ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹³⁴⁶ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁴⁷ *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2644, Arhiv RCIRZ.

¹³⁴⁸ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁴⁹ Međunarodni komitet Crvenog krsta (ICRC), *Missing persons on the territory of Bosnia and Herzegovina*, 1998, 244.

Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 13 dana. Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 2. 5. 1992. godine.¹³⁵⁰

22. Suljagić (Demir) Suljo, rođen 20. 7. 1952. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³⁵¹ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹³⁵² Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 24. 12. 1992. godine u Voljavici, Bratunac.¹³⁵³ Prema podacima iz Matične knjige umrlih Bratunac, lice istog imena, prezimena, imena oca i datuma rođenja upisano je da je poginulo 24. 12. 1992. godine u Voljavici.¹³⁵⁴ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 224 dana.¹³⁵⁵ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 23. 12. 1992. godine.¹³⁵⁶

23. Tuzlić (Avdo) Amir, rođen 17. 1. 1969. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2003. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³⁵⁷ Takođe, lice se nalazi i na spisku identifikovanih tijela ukopanih 31. 3. 2003. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³⁵⁸ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 1. 6. 1992. godine u Vlasenici.¹³⁵⁹ Tu činjenicu potvrđuje i Spisak o licima nestalim

¹³⁵⁰ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), [pristupljeno](https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba) 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹³⁵¹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁵² Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima, ICTY 0554-2630, Arhiv RCIRZ.

¹³⁵³ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁵⁴ Arhiv RCIRZ.

¹³⁵⁵ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, pristupljeno 19. 9. 2020. godine, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

¹³⁵⁶ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹³⁵⁷ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁵⁸ *Spisak identifikovanih tijela ukopanih 31. marta 2003. godine u memorijalnom kompleksu „Srebrenica – Potočari“*, ICTY 0554-2689. (Srebreničke novine, vanredan broj 7, april 2003), Arhiva RCIRZ.

¹³⁵⁹ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

na području opštine Vlasenica u periodu 1992. godine.¹³⁶⁰ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 19 dana.¹³⁶¹

24. Halilović (Šaćir) Sead, rođen 18. 11. 1947. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³⁶² Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹³⁶³ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je nestalo 7. 5. 1995. u Srebrenici.¹³⁶⁴ Iste podatke imamo i u Bosanskoj knjizi mrtvih.¹³⁶⁵ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 979 dana.¹³⁶⁶ Uvidom u registar ICMP, koji se nalazi na njihovoj službenoj stranici, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 7. 5. 1995.¹³⁶⁷

25. Hodžić (Muhamed) Salko, rođen 1959. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2005. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³⁶⁸ Takođe, lice se nalazi i na spisku onih tijela koja su planirana za petu fazu ukopa u Potočarima.¹³⁶⁹ Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je stradao 15. 3. 1993. godine u Cerskoj.¹³⁷⁰ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je

¹³⁶⁰ *Lista osoba nesrpske nacionalnosti nestalih na području općine Vlasenica u periodu od 4. 4. 1992. do 31. 12. 1992. godine*, koji su ekshumirani i identificirani, , ICTY 06865950, Arhiv RCIRZ.

¹³⁶¹ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, pristupljeno 19. 9. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

¹³⁶² Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁶³ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2611, Arhiv RCIRZ.

¹³⁶⁴ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁶⁵ Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 818.

¹³⁶⁶ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, pristupljeno 19. 9. 2020, <https://registri.fmbi.gov.ba/>.

¹³⁶⁷ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹³⁶⁸ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁶⁹ *Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2613, Arhiv RCIRZ.

¹³⁷⁰ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

bio pripadnik Armije BiH 345 dana. Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 16. 3. 1993. godine.¹³⁷¹

¹³⁷¹ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

26. Čamdžić (Juho) Šukrija, rođen 25. 1. 1966. godine

Prema podacima RCIRZ, za lice se navodi da je ukopan 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica.¹³⁷² Takođe, lice se nalazi i na spisku koji se odnosi na raspored ukopa nastradalih Srebreničana u Memorijalnom centru Srebrenica za dan 11. 7. 2006.¹³⁷³ Prema podacima iz baze RCIRZ, za lice se navodi da je nestao 3. 5. 1992. godine u Skelanima.¹³⁷⁴ Na sajtu Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se podaci o navedenom licu da je bio pripadnik Armije BiH 17 dana.¹³⁷⁵ Uvidom u registar ICMP, utvrđeno je da je nestanak lica prijavljen 4. 5. 1992. godine.¹³⁷⁶

6.10. Asanacija terena nakon proboja

Nakon proboja, na hiljade tijela poginulih pripadnika 28. divizije Armije BiH ležalo je na površini bojišta dužine oko 80 kilometara, kojim se kolona kretala. Kako bi se spriječilo širenje zaraznih bolesti uzrokovanih raspadanjem leševa, po standardnoj proceduri Vojska Republike izvršila je asanaciju bojišta. Asanacija podrazumijeva pronalaženje i sakupljanje ljudskih i životinjskih ostataka u zoni odgovornosti jedinica i njihovo sahranjivanje/zakopavanje, spaljivanje i uklanjanje svega što može da bude opasno i štetno po zdravlje ljudi i životinja, sprečavanje zagađenja vode, hrane, zemljišta i vazduha a time i predostrožnosti od širenja zaraznih bolesti ljudi i životinja. Naredbu za asanaciju izdao je general Ratko Mladić, načelnik Glavnog štaba Vojske Republike Srpske dana 21. 7. 1995. godine.¹³⁷⁷ Naredba je donesena odmah nakon što je velika većina pripadnika 28. divizije Armije BiH uspjela preći na teritoriju pod kontrolom Armije BiH.

¹³⁷² Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁷³ *Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2636, Arhiv RCIRZ.

¹³⁷⁴ Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).

¹³⁷⁵ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, <https://registri.fmbi.gov.ba/>, pristupljeno. 19. 9. 2020.

¹³⁷⁶ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

¹³⁷⁷ General Ratko Mladić, *Naređenje o normalizaciji života i rada u opštini Srebrenica*, 21. 7. 1995. godine, ICTY 02935598, Arhiv RCIRZ..

Drinski korpus Vojske Republike Srpske takođe je izdao naredbu za asanaciju bojišta svim potčinjenim jedinicama na nivou korpusa. Područje proboja bila je upravo zona odgovornosti Drinskog korpusa.¹³⁷⁸

Okružni štab civilne zaštite u Zvorniku 21. jula 1995. godine izdao je naredbu za asanaciju terena¹³⁷⁹ opštinskim štabovima civilne zaštite na području linije proboja u zonama van borbenih dejstava.

Tokom istraživanja nismo uspjeli naći izvještaje o izvršenoj asanaciji. Međutim, izjave svjedoka, učesnika u probouju potvrđuju asanaciju terena ne samo nakon prestanka borbenih dejstava već i u toku, posebno na putnoj komunikaciji Nova Kasaba – Konjević Polje, gdje je stradao veliki broj pripadnika 28. divizije Armije BiH. Jedan od svjedoka, Hasanović Džemal, naveo je da su srpske snage čitavu noć tovarile leševe sa tog područja i odvozili ih u nepoznatom pravcu.¹³⁸⁰ Mujić Kemal, učesnik u probouju u izjavi datoj vojnim ogranima bezbjednosti datoj 2. 9. 1995. godine svjedoči o pokopavanju mrtvih u području Đuguma, u blizini putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje.¹³⁸¹ Suljić Idriz, učesnik u probouju, takođe svjedoči o sakupljanju sa asfaltnog puta i tovaranju leševa mrtvih u kamion, i odvoženje u pravcu Kravice.¹³⁸² Drugi svjedoci događaja svjedoče o pogibijama njihovih saboraca tokom proboja, navodeći njihova imena. Većina lica su naknadno ekshumirana u primarnim ili sekundarnim grobnicama.

Istražni tim MKSJ te izjave i okolnosti nije istraživao, što je bilo u njihovom mandatu. Kao posljedicu nesprovođenja istraga o okolnostima stradanja, asanirana lica se vode od strane MKSJ kao žrtve masovnih strijeljanja, što ne odgovara činjeničnom stanju.

7. Zaključci

Dešavanja u Srebrenici u julu 1995. godine po svom značaju, težini i posljedicama zaslužuju posebnu pažnju. Analiza tih događaja čini okosnicu ovog izvještaja. Riječ je o

¹³⁷⁸ Pukovnik Lazar Aćamović, *Naređenje za asanaciju bojišta svim potčinjenim jedinicama na nivou DK*, br. 18-146/95, 20. 7. 1995. godine, ICTY 04312687, Arhiv RCIRZ.

¹³⁷⁹ Okružni štab Civilne zaštite Zvornik, br. 03-137/95, 21. 7. 1995. godine, Arhiv RCIRZ.

¹³⁸⁰ Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo odbrane, Sektor sigurnosti i obavještajnih poslova, vojna tajna, strogo povjerljivo, *Dokumentalistički presjek podataka i saznanja o razmjerama zločina nad Bošnjacima nakon pada Srebrenice*, ICTY 01854396, Arhiv RCIRZ, 14–15.

¹³⁸¹ Izjava Kemala Mujića, SVB ARBiH, br. 06-101-160/95-11, 2. 9. 1995, ICTY 02631788, Arhiv RCIRZ..

¹³⁸² Izjava Suljić Idriza, br. 01-06 77/95, 30. 11. 1995, ICTY 00442856, Arhiv RCIRZ.

rekonstrukciji događaja na osnovu dostupnih izvora. Poseban značaj dat je aspektima kriminalističke istrage.

U metodološkom smislu, najznačajnije je bilo odrediti izvore na osnovu kojih je moguće rekonstruisati događaj. Najvažniji kriterijum koji smo odredili jeste da su za ovo istraživanje najrelevantniji primarni izvori. U manjoj mjeri smo se oslanjali na sekundarne izvore, ali samo tamo gdje je bilo neophodno. Rukovodili smo se principom da koristimo dokumentaciju visoke pouzdanosti. Pod tim kriterijumom smatramo da je prvenstveno riječ o dokumentima koji su nastali tokom ili neposredno nakon događaja, ili bar ne u velikoj vremenskoj distanci. Drugi kriterijum bio je izvor koji je sačinio dokumentaciju. Najrelevantniji su izvori koje su sačinile strane u sukobu. Dakle, u najvećoj mjeri riječ je o dokumentima koje su sačinili organi vojne ili civilne bezbjednosti strana u sukobu, ili strana koje su posmatrale sukob i čiji su predstavnici raspolagali informacijama sa terena. Treći, i najznačajniji kriterijum bio je da se u dokumentima nalaze informacije o događajima koji potiču od strane samih učesnika događaja. U izvještaju su korišteni drugi relevantni izvori, uključujući i baze podataka o stradalim osobama.

Za sprovođenje kriminalističke istrage u predmetu Srebrenica bio je zadužen istražni tim Tužilaštva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). Tim je imao izuzetno složen zadatak. Istraga je započela krajem jula 1995. godine. Postoje uvjerljivi razlozi da se rad tima posmatra kritički. Istražni tim je raspolagao vrlo ograničenim brojem ljudi, posebno u prvim godinama nakon okončanja rata u Bosni i Hercegovini. Tek 1998. godine, kako šef istražnog tima Žan-Rene Ruez navodi, u stvari je formiran tim, koji bi se uslovno mogao nazvati „istražnim timom“. U kriminalističkoj istrazi protok vremena uvijek ima negativne implikacije na prikupljanje materijalnih dokaza, i svakako i ličnih, prvenstveno u vidu svjedočenja osoba koje su učestvovala u tim događajima.

Prije elaboracije ključnih aspekata istrage neophodno je sagledati čime se bavio istražni tim Tužilaštva MKSJ, odnosno koji je bio njihov mandat. Istraga se nije odnosila na uzroke pada enklave i dešavanja prije 11. jula 1995. godine. Pored toga, u skladu sa međunarodnim humanitarnim pravom, istraga se nije odnosila na vojne operacije ili sudbinu boraca već na sudbinu onih koji nisu borci, bez obzira na to da li su prvobitno bili pripadnici vojske ili ne, odnosno na one koji više nisu bili u poziciji da se bore. Međutim, značajan broj učesnika u koloni stradao je u borbama, od nagaznih mina, u međusobnim obračunima i počinjenim samoubistvima. Pozicija tih osoba ne može se izjednačiti sa sudbinom zarobljenih. Oni su bili u poziciji da se bore, ili su se *de fakto* borili sa srpskim snagama koje su, u vojnom smislu, imale značajnu taktičku nadmoć na terenu, iako su raspolagali znatno manjim brojem boraca u odnosu na bošnjačku stranu. Istražni tim Tužilaštva MKSJ nije imao u vidu te krucijalne činjenice niti

je to bilo predmet njihove istrage. Takav pristup doveo je do nedovoljno i netačno utvrđenog činjeničnog stanja u vezi sa dešavanjima u vezi sa Srebrenicom u julu 1995. godine.

Prvi zadatak istražnog tima Tužilaštva MKSJ bio je da utvrdi šta se desilo u Srebrenici nakon ulaska srpskih snaga u enklavu. Svjedoci događaja su najpouzdaniji izvor informacija. Istražni tim nije obavljao detaljne intervju sa tim osobama, već se u selektovanju ključnih svjedoka oslanjao primarno na podršku bošnjačke policije i AID-a, bošnjačke obavještajne službe, odnosno službi bezbjednosti jedne od strana u sukobu.

Drugi zadatak bio je ekshumiranje grobnica i prikupljanje materijalnih dokaza. Značajan dio istrage odnosio se na pronalaženje i identifikaciju nestalih osoba. Eksperti sudske medicine nad ekshumiranim tijelima utvrđuju moguć uzrok smrti. Utvrđivanje okolnosti stradanja, odnosno, da li su te povrede nastale strijeljanjem, u borbi ili drugim okolnostima, nije nadležnost niti stručnost stručnjaka sudske medicine, već onih koji sprovode kriminalističku istragu.

Treći zadatak u istrazi bio je pronaći odgovorne osobe za izvršena krivična djela. U velikoj mjeri, istražni tim Tužilaštva MKSJ „crpio” je informacije u vezi sa izvršiocima iz transkripata radio-komunikacije koje je presrela Armija BiH tokom vojne akcije Vojske Republike Srpske pod kodnim nazivom „Krivaja-95”. Bošnjačka strana je prve transkripte razgovora i u manjoj mjeri audio-snimke dostavila Tužilaštvu MKSJ u nerazumno dugom vremenskom periodu od podnošenja zahtjeva (godinu dana i četiri mjeseca), a ostale još kasnije.

Istraživanjem nismo bili u mogućnosti utvrditi razloge kasnog dostavljanja transkripata, ali možemo konstatovati da je riječ o strani, učesnici sukoba, koja je bila motivisana da predstavi svoju interpretaciju događaja, i da možemo pretpostaviti da je mijenjanje sadržaja transkripata bilo moguće, u skladu sa interesima jedne strane u sukobu, u ovom slučaju bošnjačke. Istražni tim Tužilaštva MKSJ nije provjeravao autentičnost transkripata, već ih je koristio u istrazi kao izvor visoke pouzdanosti. Na osnovu tih transkripata (i gore spomenutih svjedoka), utvrđivana je uloga učesnika na terenu, i njihove odgovornosti kao počinilaca krivičnih djela za koje su optuženi i kasnije osuđeni od strane MKSJ. Na osnovu postupaka pred MKSJ stvoren je široko prihvaćen diskurs o dešavanjima u vezi sa padom Srebrenice. Drugi mogući izvori presretnutih komunikacija nisu korišteni, već samo oni jedne strane u sukobu – Armije Bosne i Hercegovine.

Rekonstrukciju događaja počinjemo sa opisom dešavanja nakon ulaska srpskih snaga u Srebrenicu 11. jula 1995. godine. Vojska Republike Srpske pokrenula je vojnu akciju pod kodnim nazivom „Krivaja-95”. Enklava Srebrenica imala je status zaštićene zone na osnovu Rezolucije Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija 819 od 16. aprila 1993. godine. Rezolucija je predviđala demilitarizaciju zaštićene zone, što u praksi nikada nije urađeno. Armija BiH

predala je samo manji dio naoružanja pripadnicima mirovnih snaga Ujedinjenih nacija, dok Vojska Republike Srpske nije povukla teško naoružanje u području oko zaštićene zone.

U enklavi je nakon djelimične demilitarizacije aktivno djelovala 28. divizija 2. korpusa Armije BiH. Ta vojna formacija krenuće u proboj u pravcu Tuzle, teritorije pod kontrolom Armije BiH, oko 80 kilometara udaljenu od Srebrenice. Sastav kolone i dešavanja u koloni tokom proboja izuzetno su značajan aspekt rekonstrukcije događaja. Takođe, značaj je veliki s obzirom na mandat istražnog tima Tužilaštva MKSJ i pravac vođenja istrage u predmetu Srebrenica. Istraga o dešavanjima u koloni nije učinjena, a na šta smo mi stavili težište u rekonstrukciji događaja.

Prije elaboracije prirode kolone, navodimo opšte demografske pokazatelje u enklavi Srebrenica. Prema zvaničnim podacima Zavoda za statistiku Bosne i Hercegovine, na području opštine Srebrenica u januaru 1994. godine ukupan broj stanovnika iznosio je 37.255. Od toga broja, 9.791 je lokalno stanovništvo iz Srebrenice, 10.756 lokalno stanovništvo dislocirano sa svojih ognjišta u okviru opštine Srebrenica, i 16.708 prognano stanovništvo sa drugih opština u Podrinju. Broj stanovnika u enklavi se smanjivao usljed iseljavanja zbog teškog stanja i ukupnih društvenih (ne)prilika. Zvaničnih podataka nema, ali možemo pretpostaviti da je broj stanovnika u enklavi do jula 1995. iznosio oko 35.500.

Nakon pada Srebrenice 11. jula 1995. oko 23.000 civila okupilo se na prostoru ispred baze mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u Potočarima i određeni broj njih u samoj bazi. Ta grupa civila, uglavnom žena, djece i staraca evakuisana je na zahtjev mirovnih snaga Ujedinjenih nacija i predstavnika civilnog stanovništva iz Srebrenice. Evakuacija je izvršena dana 12. i 13. jula 1995. godine u Kladanj, teritoriju pod kontrolom Armije BiH.

Pored civilnog stanovništva (žene, djeca i starci) ispred i u samoj bazi Ujedinjenih nacija u Potočarima našao se određeni broj vojno sposobnih muškaraca koji su zatražili zaštitu mirovnih snaga. Evidentiran broj prema izvještaju Ujedinjenih nacija iznosio je 239 dok je 60 osoba odbilo dati imena. Velika većina tih lica vodi se kao nestala – i za pretpostaviti je da su ubijeni od strane srpskih snaga. Za jednu od tih osoba smo uspjeli utvrditi da je prevezena u kamp u Batkoviću, i da je kasnije razmijenjena.

Na osnovu tih pokazatelja, možemo sa velikom vjerovatnoćom pretpostaviti, uzimajući u obzir izjave svjedoka, da je kolona u proboju ka Tuzli brojala oko 12.500 ljudi.

Na osnovu analiziranih dokumenata Armije BiH, možemo zaključiti da je 28. divizija 2. korpusa Armije BiH do demilitarizacije u aprilu 1993. brojala između 10.900 i 11.500 ljudi. Nakon demilitarizacije, broj aktivnih pripadnika divizije procjenjuje se između 5.700 i 6.200 boraca. Nakon demilitarizacije, ljudstvo koje je smanjeno za gotovo 5.000 raspoređeno je u

rezervni sastav koji se aktivira po potrebi, što potvrđuju dokumenti Armije BiH citirani u ovom izvještaju.

Nakon ulaska srpskih snaga u enklavu 11. jula 1995. godine, stanovništvo Srebrenice se evakuiše u dvije velike kolone. Jednu kolonu čini 28. divizija 2. korpusa Armije BiH, u čijem sastavu se nalaze aktivni pripadnici i pripadnici rezervnog sastava, koji su se po naredbi Komade 28. divizije javili na mjesto okupljanja u selu Šušnjari i Jaglići pored Srebrenice. Drugu kolonu čini civilno stanovništvo, u njoj su se nalazile žene, djeca, starci, kao i određeni broj muškog, vojno sposobnog stanovništva koji je zatražio zaštitu pripadnika mirovnih snaga Ujedinjenih nacija. Relevantni izvori, prvenstveno dokumenti vojne i civilne bezbjednosti Republike BiH, zatim dokumenti MKSJ, potvrđuju vojni status kolone.

Izjave učesnika u proboju koje su date organima civilne i vojne bezbjednosti BiH, a koje su citirane u ovom izvještaju, detaljno opisuju vojnu prirodu kolone, vojni status učesnika, lanac komandovanja, borbeni raspored, naoružanje itd.

Svjedoci navode da su pripadnici vojne policije zajedno sa komandantom 281. brigade 28. divizije Armije BiH Zulfom Tursunovićem sprečavali vojno sposobne muškarce i vojnike da samovoljno napuštaju grad 11. jula 1995. Takođe, svjedoci događaja u izjavama navode da se na ulicama Srebrenice pojavio vojni kurir sa porukom iz komande 28. divizije Armije BiH, tj. od strane vojnog rukovodstva enklave, da se svi vojno sposobni i naoružani muškarci upute kroz šumu na zorno mjesto u pravcu sela Šušnjari, a civili u pravcu baze Ujedinjenih nacija u selu Potočari.

Izjave svjedoka potvrđuju formiranje dvije kolone, jedne koja se uputila u pravcu baze Ujedinjenih nacija u Potočarima, i sa druge strane vojne kolone čije je zorno mjesto za proboj određeno selo Šušnjari i Jaglići. Na toj lokaciji pridružili su im se borci iz susjednih sela iz okoline Srebrenice.

U noćnim časovima, oko ponoći 11/12. jula 1995. godine izvršeno je postrojavanje brigada u sastavu 28. divizije Armije BiH u selu Šušnjari. Neposredno prije postrojavanja, prema izjavama učesnika događaja, plan za proboj je sačinjen u jednoj kući u tom selu, određena je ruta kretanja, kao i raspored pokreta brigada u sastavu 28. divizije Armije BiH u pravcu Tuzle.

U koloni se nalazilo muško, vojno sposobno stanovništvo, pripadnici aktivnog i rezervnog sastava, kojima je naređeno da dođu na zorno mjesto radi proboja ka Tuzli. Svjedoci navode da se radilo u muškarcima starosti od 15 do 65 godina. Takođe, navode da je u koloni bio manji broj žena. Pojedine su bile pripadnice 28. divizije Armije BiH, a druge su krenule kroz šumu sa svojim muževima, braćom i rođacima, jer se nisu htjele razdvajati od njih.

Vojna kolona bila je slabo opremljena u smislu naoružanja i posebno uniformi, pošto je samo manji broj vojnika posjedovao uniforme. Najveći broj učesnika bio je naoružan pješadijskim naoružanjem, lovačkim oružjem, te minsko-eksplozivnim sredstvima. Određeni broj učesnika u koloni nije bio naoružan.

Čelo kolone je krenulo u proboj oko 01.00 jula 1995. godine. U kratkim vremenskim intervalima u koloni po jedan, krenule su i ostale brigade. Kolona je bila nekoliko kilometara duga.

Prema izjavama svjedoka, začelje kolone krenulo je u proboj sa područja Ravnog Buljima 12. jula 1995. godine oko 12.00 časova.

Važan aspekt rekonstrukcije događaja odnosi se na borbe koje su se vodile duž linije proboja 28. divizije Armije BiH. Posebno je značajno utvrditi okolnosti stradanja učesnika u proboju. Iz perspektive kriminalističke istrage, okolnosti stradanja tokom proboja izuzetno su značajne. Jako je bitno utvrditi načine stradanja velikog broja učesnika u koloni. Istražni tim Tužilaštva MKSJ tome nije posvetio pažnju. Pripadnici vojne formacije koji su stradali u vojnim operacijama posmatraće se od strane MKSJ kao osobe koje više nisu bile u poziciji da se bore, što ne odgovara činjeničnom stanju.

Vojnu formaciju 28. divizije Armije BiH činilo je 6 lakih pješadijskih brigada: 280, 281, 282, 283, 284, 285. brigada i 28. samostalni brdski bataljon.

Srpske snage angažovane u vojnoj akciji „Krivaja-95” sačinjavale su jedinice Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske (Bratunačka brigada, Milička brigada i samostalni bataljon Skelani) i snage iz drugih jedinica Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske iz sastava Zvorničke, Šekovičke, Romanijske, Vlaseničke brigade i MUP-a RS. Procjenjuje se da su srpske snage brojale oko 4.000 boraca. Tokom čitave rute kretanja vodile su se borbe između srpskih snaga i 28. divizije Armije BiH. Borbe su se vodile na teritoriji pod kontrolom Vojske Republike Srpske, koja je dejstvovala u pravcu neprijateljske vojne formacije koja se kreće na teritoriji pod njenom kontrolom.

Žan-Rene Ruez, šef istražilačkog tima MKSJ, saopštio je u svojstvu svjedoka tokom ispitivanja od strane tužioca Makloskog, na suđenju generalu Vojske Republike Srpske Ratku Mladiću, da 28. divizija Armije BiH tokom proboja gotovo i nije imala gubitke, već da su stradali civili. On navodi da je 28. divizija imala 6.000 naoružanih boraca i da je 6.000 boraca stiglo u Tuzlu. Riječ je o očigledno pogrešnoj konstataciji i neutvrđenom činjeničnom stanju. Izjave učesnika u proboju, pripadnika 28. divizije Armije BiH, potvrđuju da je takva tvrdnja netačna. Sada ćemo prikazati dinamiku dešavanja tokom proboja na osnovu izjava učesnika u koloni.

Dana 11. jula 1995. godine u poslijepodnevnom satima do ponoći, pripadnici 28. divizije Armije BiH okupljaju se u rejonu sela Šušnjari i Jaglići. Nakon postrojavanja po brigadama i naredbe Komande 28. divizije Armije BiH, 12. jula 1995. oko 01.00, jedinice na čelu kolone kreću u proboj ka Tuzli preko teritorije pod kontrolom srpskih snaga.

Imajući u vidu da je začelje kolone ostalo na lokaciji Šušnjara/Jaglića sve do podneva 12. jula 1995. godine, u ranim jutarnjim časovima 12. jula 1995. godine, u sektoru Ravnog Buljima, Vojska Republike Srpske uočila je jedan dio kolone i otvorila vatru. Prema izjavama svjedoka, u tom artiljerijskom napadu stradalo je između 500 do 1.000 ljudi.

U kasnim popodnevnom časovima 12. jula 1995. godine, dio kolone 28. divizije Armije BiH napadnut je u području sela Šiljkovići. U tom događaju, 28. divizija Armije BiH trpi velike gubitke u ljudstvu. Na osnovu prethodnog dogovora, selo Kamenica je određeno kao mjesto okupljanja 28. divizije Armije BiH, odnosno mjesto na kom je odlučeno da se sačeka začelje kolone.

U večernjim časovima 12. jula 1995. godine, 28. divizija Armije BiH se ponovo postrojava po brigadama u rejonu sela Kamenica. Iste večeri, Vojska Republike Srpske započinje jak artiljerijski napad. Prema izjavama svjedoka, pripadnika 28. divizije Armije BiH koji su davali izjave vojnim i civilnim službama bezbjednosti, u tom napadu stradalo je između 2.000 i 3.000 ljudi. U večernjim časovima 12. jula 1995. godine, Komanda 28. divizije Armije BiH donosi odluku da pripadnici aktivnog sastava 28. divizije krenu u proboj putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. U skladu sa tim, odlučeno je da rezervni sastav 28. divizije Armije BiH ostane u rejonu Kamenice, i da sačeka aktivni sastav da se vrati po njih. U tom dijelu kolone ostala je i 282. brigada 28. divizije Armije BiH sa komandantom brigade Ibrom Dudićem.¹³⁸³ Ta odluka dovela je do konfrontacija i međusobnih borbi između pripadnika 28. divizije Armije BiH.

U predvečerje i u večernim časovima 12. jula 1995. godine, Vojska Republike Srpske započela je intenzivnu vojnu akciju u području od sela Mratinci do Konjević Polja. Tokom noći 12/13. juli 1995. godine vode se borbe između pripadnika 28. divizije Armije BiH koje su mimo svoje volje ostavljene u rejonu Kamenice. Nastaje haos, kolektivna panika, borbe se vode od sela Kamenice prema Konjević Polju. Svjedoci navode da je te noći na tom dijelu rute stradalo oko 1.000 ljudi iz kolone.

U ranim jutarnjim časovima 13. jula 1995. godine, od 04.00 do 08.00, jedinice 28. divizije Armije BiH prelaze preko putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Svjedoci

¹³⁸³ Komandant brigade Ibrom Dudić asaniran je na tom lokalitetu 1997. godine.

navode oko između 500 do 1.000 stradalih tokom prolaza jedinica 28. divizije Armije BiH preko asfaltnog puta.

Na području sela Sandići, jedinice 28. divizije Armije BiH pokušavaju preći asfaltni put. Na području Sandića odvijaju se borbe. Iako je bilo rečeno da će se čelo kolone vratiti po ostatak kolone, koji je ostao na području sela Kamenica, to se nije desilo. Ostatak kolone ostao je u okruženju srpskih snaga.

Dana 13. jula 1995. u vremenskom periodu od 09.00 do 15.00 Vojska Republike Srpske blokira put Nova Kasaba – Konjević Polje. Grupe ljudi iz kolone predaju se u selu Sandići, i druge grupe se predaju u Novoj Kasabi.

Komanda i određeni broj jedinica 28. divizije Armije BiH uspjeli su preći putnu komunikaciju Nova Kasaba — Konjević Polje 13. jula 1995. godine u vremenskom periodu od 04.00 do 08.00. Dan ranije, 12. jula 1995, na postrojavanju brigada u mjestu Kamenica (Bratunačka Kamenica), dogovoreno je da naredno postrojavanje bude u mjestu Udrč, koje se nalazi oko 13 do 15 kilometara nakon putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Početak okupljanja jedinica u Udrču su jutarnji časovi 13. jula 1995. Veliki dio kolone nije uspio preći putnu komunikaciju i ostali su u okruženju srpskih snaga. Komanda 28. divizije Armije BiH donijela je odluku da pošalje dio elitnih snaga da omoguće prelaz jedinica koje su ostale u okruženju. Između 15.00 i 16.00 časova 13. jula 1995, srpske snage započinju artiljerijski napad na 28. diviziju Armije BiH na lokalitetu Udrča. Komanda 28. divizije Armije BiH mijenja odluku da se dio snaga vrati po jedinice u okruženju, te donosi naredbu da jedinice zajedno sa Komandom krenu dalje u proboj u pravcu Tuzle.

Dana 14. jula 1995. godine oko 07.00 časova odvijale su se borbe u mjestu Liplje. Istog dana, 14. jula 1995. godine, 28. divizija Armije BiH nastavila je proboj u pravcu mjesta Snagovo i Marčići. Tokom 14. jula, u vremenskom periodu oko 14.00 do 21.00 čas, vode se borbe na području Snagova i na području sela Liplje, kao i na pravcu prema selu Marčići. Iste večeri 14. jula vode se intenzivne borbe između 28. divizije Armije BiH i Vojske Republike Srpske u selu Marčići. U tim borbama Vojska Republike Srpske, pored pješadije, koristila je i oklopna borbeno vozila. Na toj lokaciji 28. divizija Armije BiH je imala velike gubitke u ljudstvu.

U rejonu Križevačkih njiva, mjesta Parlog, Pandurice i Baljkovica – koje se nalaze na vrlo kratkoj udaljenosti jedna od druge, nastavljene su borbe. Tokom 15. jula 1995, na tom području vođene su velike borbe između 28. divizije Armije BiH i Vojske Republike Srpske. Pripadnici 28. divizije Armije BiH nanijeli su velike gubitke Vojsci Republike Srpske. Tom prilikom su zaplijenili tenkove, prage i kamione sa naoružanjem i vojnom opremom. Toga dana borbe su se nastavile u večernjim časovima i tokom noći 16. jula 1995. U međuvremenu, ostatak

kolone 28. divizije Armije BiH, koji je prešao putnu komunikaciju Nova Kasaba – Konjević Polje, pridružio se jedinicama na čelu. U ranim jutarnjim časovima oko 04.00 i 05.00, nakon velikih borbi i gubitaka na obje strane, 28. divizija Armije BiH pokušava da probije posljednju liniju Vojske Republike Srpske, te da se probije na teritoriju pod kontrolom Armije BiH. Imajući u vidu blizinu teritorije pod kontrolom Armije BiH, snage Armije BiH su djelovale iz pravca Tuzle po linijama Vojske Republike Srpske, pružajući podršku 28. diviziji Armije BiH, koja se probijala kroz teritoriju pod kontrolom Srba. U međuvremenu su vođeni pregovori između 28. divizije i Komande Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske. Nešto prije 13.00 časova 16. jula 1995. godine, linija je probijena i u međuvremenu je postignut dogovor o propuštanju kolone između 28. divizije Armije BiH i Vojske Republike Srpske. U vremenskom periodu oko 13.00 do večernjih časova, 28. divizija Armije BiH prelazi na teritoriju pod kontrolom bošnjačke strane kod mjesta Nežuk. Narednog dana, 17. jula, kolona 28. divizije Armije BiH nastavila je da prelazi liniju razgraničenja sve do 18.00 časova.

Najveći broj pripadnika 28. divizije Armije BiH izvršio je proboj 16. i 17. jula 1995. Međutim, manje grupe iz kolone nisu se uspjele u tom periodu prebaciti na teritoriju pod kontrolom Armije BiH. Manje grupe vojnika su u narednim danima pokušavale da se probiju. Određeni broj njih je u tome uspio, dok su drugi zarobljeni od strane srpske vojske i naknadno su razmijenjeni.

Grupe pripadnika 28. divizije Armije BiH koje su zaostale za čelom kolone u danima koji su slijedili nakon velikih oružanih sukoba od rejonu Snagova, sve do teritorije pod kontrolom Armije BiH, nailazile su na tijela ubijenih u probou.

Procjenjujemo, na osnovu izjava svjedoka, da je od putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje do linije proboua u blizini Nežuka, teritorije pod kontrolom Armije BiH, stradalo oko 1.000 pripadnika 28. divizije Armije BiH.

Važan aspekt za rekonstrukciju događaja, odnosno za razumijevanje šta se dešavalo u koloni tokom proboua odnosi se na samoubistva, ubistva drugih učesnika u koloni kao i na stradale pripadnike 28. divizije Armije BiH u međusobnim obračunima. Istraživanjem, došli smo do saznanja, na osnovu svjedočenja učesnika u koloni – o dvije šire lokacije na ruti proboua gdje su se navedeni događaji desili. Prva lokacija je prije putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Svjedoci govore o panici koja je nastala na području Kamenice, Sandića, Pobuđa, Đuguma, usljed teškog artiljerijskog napada Vojske Republike Srpske u večernjim časovima 12. jula 1995. godine. Artiljerijski napad na području u kome se nalazio veliki broj učesnika u koloni izazvao je kolektivnu paniku, strah i nekontrolisano ponašanje. Svjedoci govore o samoubistvima, ubistvima drugih učesnika u koloni ručnim bombama i vatrenim

oružjem. Takođe, usljed nastale haotične situacije, određeni broj učesnika u koloni odlučuje da se preda srpskim snagama koje su bile stacionirane duž putne komunikacije. U tim okolnostima dolazi do podjele između onih koji žele da se predaju i onih koji su se tome izričito protivili. To je kulminiralo međusobnim obračunima, od kojih su se najveći desili u području Bokčin potoka u blizini sela Sandići i na području Đuguma, neposredno prije prelaska preko putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Na toj lokaciji, određeni broj učesnika u koloni predao se srpskim snagama koje su ih sprovele kao ratne zarobljenike na fudbalsko igralište u Novoj Kasabi. To se dešavalo 13. jula 1995. Dok su se grupe predavale, u šumi iza puta čule su se detonacije i pucanje iz automatskog oružja. Borbe su se vodile između pripadnika 28. divizije Armije BiH.

Naredna lokacija na kojoj su se dešavala masovna samoubistva i ubistva drugih učesnika u koloni jeste područje poslije putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Bliže lokacije su područja Križevačkih njiva, te Baljkovice i Pandurice, koje se nalaze u blizini linija razgraničenja, odnosno linije proboja. Intenzivne borbe su se vodile u večernjim časovima i tokom noći 15/16. juli 1995. U tim okolnostima dolazi do nekontrolisanog ponašanja pripadnika 28. divizije Armije BiH, što će rezultirati brojnim samoubistvima i ubistvima drugih učesnika u koloni. Polazeći od izjava svjedoka, procjenjujemo da je nekoliko stotina osoba stradalo izvršavajući samoubistva, ubistvima drugih učesnika u koloni i u međusobnim borbama duž čitave linije proboja.

U vezi sa rekonstrukcijom događaja, ključna pitanja na koja treba dati odgovore jeste koliko je pripadnika Armije BiH zarobljeno i na kojim lokacijama. Naredno krucijalno pitanje se odnosi na broj ratnih zarobljenika koji su stradali u masovnim strijeljanjima. Ta dva pitanja usko su povezana, jer odgovor na drugo pitanje zavisi od prvog. Zarobljeni učesnici kolone su kasnije strijeljani, a oko dvije stotine njih su razmijenjeni.

Da bismo dobili odgovore na ta pitanja, moramo poći od ranije utvrđenih činjenica o približnom broju ljudi koji su krenuli u proboj. Demografskom analizom i na osnovu izjava svjedoka utvrdili smo da taj broj iznosi oko 12.500 ljudi. Primarno pitanje se odnosi na broj stradalih u julu 1995. godine. Kao referentni vremenski okvir uzeli smo u obzir kritični period od 11. do 19. jula 1995. godine. Utvrđivanje vremena stradanja je od ključnog značaja. Kao validan izvor za ovu analizu koristili smo spisak nestalih osoba ICMP¹³⁸⁴ u vezi sa dešavanjima

¹³⁸⁴ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), pristupljeno 8. 9. 2020. godine, https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba.

u julu 1995. godine, koji MKSJ koristi kao zvaničan spisak stradanja bošnjačkog stanovništva koje je živjelo na području enklave Srebrenica. Prema tom spisku, ukupan broj nestalih/stradalih je 7.692. Na tom spisku se nalaze imena nestalih/stradalih prije, tokom i nakon kritičnog perioda od 11. do 19. jula 1995. godine. Kritični period smo definisali kao vrijeme pada Srebrenice 11. jula, do 19. jula 1995. godine, do kada se velika većina preživjelih učesnika u koloni probila do teritorije pod kontrolom Armije BiH. Linija proboja od Baljkovice prema Nezuku probijena je 16. jula 1995. godine i najveći broj pripadnika Armije BiH, koji su se probili u borbama, prešao je na teritoriju pod kontrolom Armije BiH tokom 16. i 17. jula 1995. U narednim danima, manje grupe probijale su se do Nezuka, a određeni broj pripadnika Armije BiH zarobljen je tokom i nakon proboja.

Spisak ICMP sadrži podatke o prijavljenim nestalim osobama, datum i približnu lokaciju nestanka. U praksi, ovaj spisak je sačinjen na osnovu izjava rodbine ili bliskih prijatelja koji su zadnji put vidjeli stradale na određenoj lokaciji. Vrijeme nestanka ne može se uzeti kao utvrđeno vrijeme smrti, već vrijeme kada je osoba posljednji put viđena živa. Na osnovu te metodologije, možemo reći da su osobe koje su posljednji put viđene žive prije 11. jula 1995. i poslije 19. jula 1995. vrlo vjerovatno stradale van kritičnog perioda.¹³⁸⁵ Takvim pristupom analizirali smo podatke sadržane u spisku ICMP i dobili smo ukupno 6.674 imena osoba koje su nestale/stradale u navedenom kritičnom periodu.¹³⁸⁶ Sa velikom vjerovatnoćom, uzimajući u obzir minimalna odstupanja, možemo zaključiti da je tokom kritičnog perioda nakon pada Srebrenice prijavljeno kao nestalo 7.025 ljudi. Kako bismo utvrdili vrlo približan broj zarobljenih i strijeljanih, sada kad imamo polazni broj od približno oko 7.000 nestalih/stradalih u kritičnom periodu, moramo sagledati procjene stradanja u borbama, međusobnim obračunima i samoubistvima tokom proboja.

Procjena stradanja učesnika kolone u borbenim dejstvima, međusobnim obračunima, uključujući i samoubistva, neophodna je kako bismo dobili približan broj stradalih u tim okolnostima.

Rutu stradanja tokom proboja podijelili smo na dva dominantna dijela. Prvi se odnosi na prostor od mjesta početka proboja u selima Šušnjari i Jaglići, sve do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Drugi dio rute jeste od putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje do Nezuka, odnosno teritorije pod kontrolom Armije BiH. Takva podjela tokom ovog

¹³⁸⁵ Ili postoje dokazi da su stradali prije 11. jula 1995. godine.

¹³⁸⁶ Na spisku ICMP se nalazi 351 osoba koja je nestala u julu 1995, a za koju se ne zna tačno vrijeme kada je posljednji put viđena živa u julu. To ukupno iznosi 351 osoba, što u zbroju sa 6.674 osobe sa spiska iznosi 7025.

istraživanja bila je od velikog značaja, pošto je bilo neophodno utvrditi približan broj stradalih na oba dijela rute. To je vrlo bitno za utvrđivanje broja zarobljenih, a potom i strijeljanih pripadnika Armije BiH. Podjela rute na dva dijela ima značaj za procjenu broja zarobljenih osoba, pošto su se masovna zarobljavanja desila na prvom dijelu rute od Šušnjara i Jaglića do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Nadalje, bilo je potrebno istražiti na kojim su se tačno lokacijama učesnici kolone predavali. Utvrđene su dvije dominantne lokacije. Prva lokacija je selo Sandići, koje je udaljeno oko 25 kilometara od Srebrenice. Naredna lokacija je područje Nove Kasabe, udaljeno oko 36 kilometara od Srebrenice. Za utvrđivanje broja zarobljenih i kasnije strijeljanih učesnika u koloni, prethodno je bilo potrebno utvrditi i približan broj stradalih na oba dijela rute.

Na osnovu procjene gubitaka bazirane na izjavama preživjelih svjedoka u proboju i izvještajima Armije BiH, sa velikom vjerovatnoćom možemo reći da je na prvom dijelu rute od polazne lokacije u proboj, tj. sela Šušnjari i Jaglići do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje, stradalo u borbama, međusobnim obračunima i samoubistvima između 3.000 – 4.000 ljudi. Najveći gubici su bili u području Bokčin potoka, Kameničkog brda i područja kod Nove Kasabe.

Na drugom dijelu rute, analizirajući izjave svjedoka, možemo reći da je u borbama, uključujući i međusobna ubistva i samoubistva, stradalo oko 1.000 ljudi. Na cijeloj ruti tokom proboja procjenjujemo da je stradalo u borbama i međusobnim obračunima, uključujući i samoubistva, između 4.000 i 5.000 ljudi.

Takođe, u procjeni broja zarobljenih i strijeljanih, moramo uzeti u obzir vojno sposobne muškarce koji se nisu priključili koloni već su zaštitu tražili od pripadnika mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u Potočarima. Riječ je ukupno o 299 vojno sposobnih osoba. Te osobe su prevezene 13. jula 1995. godine u prijedpodnevnim časovima u osnovnu školu „Vuk Karadžić“ u Bratuncu i velika većina je ubijena u masovnim strijeljanjima koja su u narednim danima slijedila. Kako smo već ranije naveli, za jednu od tih osoba smo utvrdili da je prevezena u kamp u Batkoviću, i da je kasnije razmijenjena.

Sada kada imamo približan broj nestalih/stradalih tokom kritičnog perioda (oko 7.000), i sa druge strane procjene stradanja u borbama i u drugim okolnostima (ukupno između 4.000 – 5.000 ljudi), možemo da vršimo procjenu broja zarobljenih učesnika u proboju. Na osnovu analiziranih podataka, procjenjujemo da je minimalan broj zarobljenih između 1.500 – 2.000 a maksimalan između 2.500 – 3.000 ljudi. Kako bismo utvrdili broj osoba koje su ubijene u masovnim strijeljanjima, polazimo od pretpostavke da je ukupan broj zarobljenih učesnika u

proboju maksimalan broj strijeljanih lica. Pored toga, mora se uzeti u obzir činjenica da određeni broj zarobljenika nije strijeljan, već da je kasnije razmijenjen.¹³⁸⁷

Zarobljavanje učesnika u proboju odvijalo se na dvije lokacije. Prva lokacija je selo Sandići, druga lokacija je Nova Kasaba.

Za procjene zarobljenih pripadnika Armije BiH u Sandićima, na raspolaganju su ograničeni izvori. To su primarno aerosnimke područja koje je sačinio izviđački avion U2 (*reconnaissance aircraft*) Američkog ratnog vazduhoplovstva dana 13. jula 1995. godine u 14.00 sati. Aerosnimci su analizirani od strane obavještajnog stručnjaka Cesa Vibesa u studiji pod naslovom *Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995: The role of the intelligence and security services*, koja je sastavni dio izvještaja holandske vlade o Srebrenici, a koji je objavio Holandski institut za dokumentovanje rata (*Netherlands Institute for War Documentation – NIOD*). Takođe, koristili smo izjave svjedoka ovog događaja, učesnika u koloni.

Za procjenu broja zarobljenih pripadnika 28. divizije Armije BiH u mjestu Nova Kasaba, takođe smo koristili aerosnimke zarobljavanja na fudbalskom igralištu u Novoj Kasabi, koje je sačinio izviđački avion U2 Američkog ratnog vazduhoplovstva. Zatim, koristili smo izjave svjedoka, učesnika u koloni. Takođe, koristili smo izjave svjedoka koji su 13. jula 1995. godine vidjeli autobuse, njihov broj i lokaciju, u kojima su prevezeni ratni zarobljenici iz Nove Kasabe u Bratunac.

Prema tumačenjima aerosnimaka, sačinjenih 13. jula 1993. godine u 14.00 časova, u Sandićima su se nalazile dvije grupe zarobljenika na livadi, jedna od 80 i druga od 320 zarobljenika. Ukupan broj zarobljenika po ovom izvoru iznosi 400. Pojedini učesnici kolone u proboju su kasnije davali procjenu/mišljenje da se u Sandićima predalo oko 1.000 učesnika kolone u proboju.

Procjena zarobljenih na osnovu snimaka u Konjević Polju, kako se navodi u studiji Vibesa, dvije su grupe ljudi na fudbalskom igralištu, jedna od približno 100 ljudi i druga grupa od približno 500, što ukupno iznosi 600 ljudi. Pojedini učesnici kolone u proboju su kasnije davali procjenu/mišljenje da broj ratnih zarobljenika u Novoj Kasabi varira od 400 do 2.000.

¹³⁸⁷ Imajući u vidu veliki broj različitih konteksta, jasno je da se ne može dati tačan broj različitih načina smrti, zato smo pokušali dati što tačnije procjene.

Za procjenu broja zarobljenih, koristili smo izvore o broju autobusa sa kojima su dovezeni ratni zarobljenici u Bratunac. Zarobljenici su prevezeni u večernjim satima 13. jula 1995. godine.

Prema izjavama svjedoka, vozila su bila parkirana sa lijeve strane, jedno iza drugog, u dvije ulice u neposrednoj blizini osnovne škole „Vuk Karadžić“ u Bratuncu. Taj prostor smo fizički izmjerili i ukupna dužina iznosi 280 metara. Na osnovu dužine te rute, možemo praviti procjenu maksimalnog broja vozila, tačnije autobusa i kamiona u kojima su dovezeni zarobljenici. Autobusi i kamioni nisu bili iste veličine. Procjenjujemo da je maksimalan broj vozila koji je mogao fizički da stane na tom prostoru 30, imajući u vidu da je prosječna dužina standardnih autobusa od 11 do 14 metara. Dužina zglobnog autobusa je oko 18 metara, a dužina manjih kamiona ne prelazi dužinu standardnih autobusa.

S obzirom na izvršenu procjenu broja i vrste vozila (maksimalno 30, minimalno 15–20 vozila), možemo da procijenimo da je prosječan broj osoba u vozilu između 50–70, a maksimalan 100. Minimalan broj osoba u autobusu je 35–40. Po toj procjeni, broj ratnih zarobljenika koji su prevezeni vozilima kreće se između minimalne procjene od 1.500 do 2.000 ljudi i maksimalne procjene, ali nikako ne prelazi maksimalnu procjenu stradalih u masovnim strijeljanjima – koja iznosi 2.500 do 3.000 osoba. Tokom zarobljavanja, prema presudi MKSJ (u predmetu *Popović i drugi*), vršena su situaciona ubistva tokom predaje ratnih zarobljenika.

Zarobljeni pripadnici 28. divizije Armije BiH su, prema izjavama očevidaca, po naređenju komande Vojske Republike Srpske, 13. jula 1995. godine u poslijepodnevnom i večernjim satima smješteni u objekte gdje su mogli biti čuvani i obezbjeđivani tokom noći i zatim prebačeni na druge lokacije radi razmjene. Međutim, kao što je već rečeno, najveći dio ratnih zarobljenika je u narednim danima postao žrtva masovnih ubistava.

Masovna ubistva ratnih zarobljenika izvršena su na više lokacija. Masovna ubistva na području opštine Bratunac desila su se 13. jula 1995. godine predveče, u selu Kravica, nakon isprovociranog ekscesa, kada je grupa zarobljenika smještena u objektu Zemljoradničke zadruge otela pušku jednom stražaru i ubila ga a drugog ranila. Nakon toga, preostali stražari su otvorili vatru iz svog naoružanja na više stotina ratnih zarobljenika od kojih se samo njih nekoliko spasilo bijegom iz objekta. Očigledno je da je na tom području u toku 13. ili 14. jula 1995. godine bilo i situacionih ubistava zarobljenih pojedinaca i/ili grupa jer su na primjer u primarnoj grobnici Cerska pronađena i tijela žrtava sa ligaturama. Istovremeno, postoje i izjave pripadnika vojne kolone koji su kasnije davali izjave da su na lokalitetu gdje je ekshumirana ova grobnica vidali veliki broj tijela poginulih saboraca u borbi.

Prema izjavi svjedoka, narednog dana, 14. jula 1995, zarobljenici su transportovani iz Bratunca prema sjeveru ka Batkoviću – kako je bilo i očekivano. Međutim, ratni zarobljenici bivaju usput zaustavljeni i smješteni na pet lokacija (Orahovac / škola u Grbavcu, brana Petkovci, šljunčara kod Kozluka, Pilica i Vojna ekonomija Branjevo), sve smještene pored samog regionalnog puta Zvornik – Bijeljina, sa kojih su odvođeni na mjesta gdje su kasnije ubijeni u masovnim strijeljanjima. Masovna strijeljanja na svim lokacijama i masovne grobnice nalaze se u neposrednoj blizini lokalnih puteva. Nismo bili u mogućnosti izvršiti procjene broja strijeljanih po lokacijama. Za tu vrstu analize upućujemo na rezultate istraživanja forenzičko-antropološkog tima, koji treba da daju odgovore na to pitanje.

Nakon proboja linije Vojske Republike Srpske od strane 28. divizije Armije BiH 16. jula 1995. godine, u naredna dva dana većina preživjelih boraca uspjela se prebaciti na teritoriju pod kontrolom Armije BiH. Međutim, određene manje grupe ostale su na teritoriji pod kontrolom Vojske Republike Srpske, jer nisu uspjele da se probiju sa ostalim vojnicima. Pored toga, određeni broj pripadnika 28. divizije nakon pada Srebrenice prešao je u Republiku Srbiju, preko rijeke Drine. Jedan broj njih je vraćen na teritoriju pod kontrolom Srba. Te osobe su, pored ostalih, sprovedene kao ratni zarobljenici u kamp Batković, koji se nalazi na području opštine Bijeljina, dok se u određenim slučajevima dešavalo da ti zarobljenici budu pogubljeni, uglavnom od nepoznatih pojedinaca ili grupa. Takođe, neki od vojno sposobnih muškaraca koji su zatražili zaštitu mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u bazi Potočari prevezeni su u kamp Batković, dok su ostali odvezeni u Bratunac. Prema presudi MKSJ (u predmetu *Popović i drugi*), vršena su situaciona ubistva ratnih zarobljenika nakon proboja.

Dana 26. jula 1995. godine, zarobljenici u Batkoviću registrovani su od strane Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, kojem nisu nametnuta nikakva ograničenja u pristupu kampu. Ukupno oko 185 zarobljenika registrovano je kao ratni zarobljenici u kampu Batković u drugoj polovini jula 1995. godine. Razmjena ratnih zarobljenika iz kampa u Batkoviću počela je u julu 1995. a okončana je do 24. decembra 1995. godine, kada je logor zatvoren. Tokom boravka ratnih zarobljenika u kampu Batković, nisu vršena ubistva niti zlostavljanje zarobljenika. Prema izjavama zarobljenika, pripadnici Vojske Republike Srpske su zarobljenike tretirali korektno.

Procjene gubitaka tokom proboja važan su dio rekonstrukcije događaja. Procjena broja stanovnika u Srebrenici u julu 1995. godine iznosi 35.500, od kojih je 23.000 civila potražilo zaštitu holandskog bataljona Ujedinjenih nacija i nakon toga je evakuisano. Procjena broja učesnika u koloni tokom proboja iznosi 12.500. Prema evidencijama ICMP i Tužilaštva MKSJ, ukupan broj nestalih/stradalih osoba u događajima u vezi sa Srebrenicom iznosi 7.692. Procjena

preživjelih stanovnika enklave je oko 27.800. U raznim okolnostima, borbama, masovnim strijeljanjima, međusobnim borbama, samoubistvima i na druge načine stradalo je oko 21,6% stanovništva enklave u kojoj je bilo smješteno stanovništvo iz više opština Podrinja. Najveći broj stradalih je muškog pola (7.548 ili 98,12%). Starosna struktura nestalih učesnika u koloni sačinjava 89% vojno sposobno stanovništvo u starosnoj dobi od 16 do 60 godina. Riječ je o starosnoj granici koja odgovara naredbi vojnih vlasti iz Srebrenice da se na mjesto okupljanja za proboj jave muškarci od 16 do 60 godina. Samo manji broj u odnosu na ukupan broj nestalih učesnika u koloni mlađi su od 16 godina (80 osoba ili 1,04%). U koloni je tokom proboja bila 701 (9,11%) osoba starija od 60 godina starosti.

Prema vremenu nestanka, izvršili smo podjelu na nestale u kritičnom periodu od 11. do 19. 7. 1995, nestale mimo ovog perioda u julu 1995, i nestale kod kojih nije naznačen datum nestanka. Na osnovu analize podataka, najveći broj učesnika u koloni je prijavljen kao nestao tokom kritičnog perioda od 11. do 19. jula 1995. godine, ukupno 6.674 (86,76%). Prema podacima Tužilaštva MKSJ, od ukupno nestalih/stradalih tokom proboja, 70,1% su bili pripadnici Armije BiH. Tužilaštvo MKSJ nije uzelo u obzir pripadnike rezervnog sastava u svojoj procjeni. Minimalna procjena zarobljenih i kasnije strijeljanih iznosi između 1.500 – 2.000 ljudi, dok maksimalna procjena iznosi između 2.500 i 3.000 ljudi. Što se tiče procjene stradalih u drugim okolnostima (borbe, međusobni obračuni, samoubistva), minimalan broj je oko 4.000 ljudi, dok je maksimalan 5.000. Tokom vojne akcije „Krivaja-95”, stradalo je 7.692 aktivna i rezervna pripadnika 28. divizije Armije BiH, uključujući i vojno sposobne muškarce koji su se zatekli u Potočarima 11. jula 1995, kao i one koji su se *ad hoc* pridružili ovoj vojnoj formaciji. Srpska strana je imala gubitke od 53 čovjeka u vojnoj akciji „Krivaja-95”, ne računajući ranjene i nestale, kao i gubitke u vojnoj tehnici i oklopnom naoružanju.

Jedan od ključnih aspekta istrage u predmetu Srebrenica uključuje utvrđivanje identiteta stradalih. Identifikaciju stradalih na osnovu DNK vrši Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP). Taj spisak nestalih osoba preuzelo je Tužilaštvo MKSJ kao zvaničnu listu žrtava ratnih zločina. Spisak ICMP, odnosno spisak Tužilaštva MKSJ korigovan je 2009. godine. Iz njega su isključene osobe koje su potencijalno preživjele događaje u Srebrenici i jedna osoba za koju je neosporno utvrđeno da je živa. Napominjemo da je ažurirani spisak objavljen 2009. godine, odnosno 14 godina nakon srebreničke tragedije, što je bio izuzetno dug vremenski period da se spisak detaljno provjeri i iz njega isključe preživjele osobe.

Navedene činjenice ukazuju na značajne propuste u radu Tužilaštva MKSJ. Da je vršena istraga po pravilima struke i da su utvrđene okolnosti stradanja, navedeni propusti se ne bi mogli desiti. Međutim, ovaj posao je povjeren ICMP, koja se bavi identifikacijom stradalih na osnovu

DNK a ne na osnovu okolnosti stradanja. U suštini ICMP je DNK laboratorija, i mandat ICMP-a nije bilo sprovedene istrage, što je i dovelo da nepreciznog i netačnog utvrđivanja činjeničnog stanja u vezi sa dešavanjima u julu 1995. godine.

Tokom ovog istraživanja, izvršili smo djelimičnu provjeru ažuriranog spiska Tužilaštva MKSJ iz 2009. godine i tom prilikom smo utvrdili da se na njemu nalazi jedna osoba koja se vremenski nikako ne može dovesti u kontekst sa dešavanjima nakon pada Srebrenice, pošto je stradala 1993. godine. Pored toga, identifikovali smo dvije osobe čiji su lični podaci (ime, prezime, ime oca, datum rođenja) identični sa osobama koje se vode u evidencijama izdatih dokumenata građana BiH (IDEEA). Te osobe možemo smatrati potencijalnim preživjelim, što zahtijeva dodatne provjere.

Takođe, izvršili smo djelimičnu provjeru spiska stradalih Memorijalnog centra Srebrenica. Istraživanjem smo utvrdili ukupno 36 imena osoba koja se nalaze u Memorijalnom centru, a koja se ujedno vode u evidencijama izdatih ličnih dokumenata građana BiH (IDEEA) nakon okončanja rata u Bosni i Hercegovini. Upoređivali smo ime, prezime, ime oca i datum rođenja. Podudaranja kod 36 osoba bila su 100%. Pored toga, utvrdili smo veliko podudaranje u upoređivanim podacima kod dodatnih 14 osoba. Razlike su se uglavnom odnosile na razlike u jednom slovu imena ili prezimena. Navedeni podaci potvrđuju da su osobe bile vjerovatno žive, time i da nisu mogle biti žrtve ratnih stradanja u vezi sa dešavanjima u julu 1995. godine. Pored toga, utvrdili smo druge potencijalne nepravilnosti u spisku, koje bi trebalo temeljno provjeriti. Djelimičnom provjerom spiskova utvrdili smo da je 26 lica sahranjeno u Memorijalnom centru Srebrenica, a da su stradali prije 1995. godine, od čega je samo jedno lice stradalo u maju 1995. godine, ostali 1992. i 1993. godine. Nakon proboja, na hiljade tijela poginulih pripadnika 28. divizije Armije BiH ležalo je na površini bojišta dužine oko 80 kilometara kojim se kolona kretala. Kako bi se spriječilo širenje zaraznih bolesti uzrokovanih raspadanjem leševa, po standardnoj proceduri, Vojska Republike izvršila je asanaciju bojišta. Naredbu za asanaciju izdao je general Ratko Mladić, načelnik Glavnog štaba Vojske Republike Srpske dana 21. 7. 1995. godine. Naredba je donesena odmah nakon što je velika većina pripadnika 28. divizije Armije BiH uspjela preći na teritoriju pod kontrolom Armije BiH.

Drinski korpus Vojske Republike Srpske takođe je izdao naredbu za asanaciju bojišta svim potčinjenim jedinicama na nivou korpusa. Područje proboja bila je upravo zona odgovornosti Drinskog korpusa.

Okružni štab civilne zaštite u Zvorniku 21. jula 1995. godine izdao je naredbu za asanaciju terena opštinskim štabovima civilne zaštite na području linije proboja u zonama van borbenih dejstava.

Tokom istraživanja nismo uspjeli naći izvještaje o izvršenoj asanaciji, već samo naredbe. Međutim, izjave svjedoka, učesnika u proboju potvrđuju asanaciju terena ne samo nakon prestanka borbenih dejstava već i u toku, posebno na putnoj komunikaciji Nova Kasaba – Konjević Polje, gdje je stradao veliki broj pripadnika 28. divizije Armije BiH. Drugi svjedoci događaja svjedoče o pogibijama njihovih saboraca tokom proboja, navodeći njihova imena. Djelimičnom analizom za određeni broj lica utvrdili smo da su naknadno ekshumirana u primarnim ili sekundarnim grobnicama.

Istražni tim MKSJ nije istraživao te izjave i okolnosti, a što je bilo u njihovom mandatu. Kao posljedicu nesprovođenja istrage o okolnostima stradanja, asanirana lica se vode od strane MKSJ kao žrtve masovnih strijeljanja, što ne odgovara činjeničnom stanju.

U rekonstrukciji događaja koji su se desili nakon ulaska srpskih snaga u Srebrenicu 11. jula 1995. godine, nastojali smo da na objektivan način prezentujemo činjenice koje su do sada bile manje poznate ili nepoznate široj javnosti. Ovo istraživanje treba da doprinese boljem razumijevanju i utvrđivanju istine o tragičnim događajima u vezi sa Srebrenicom.

Lista akronima

Akronim	Definicija
ABiH	Armija Bosne i Hercegovine
AID	Agencija za istraživanje i dokumentaciju
AK 47	Automatski kalašnjikov 47
BBR	Brdska brigada
BiH	Bosna i Hercegovina
VES	Vojno-evidencijska specijalnost
VRS	Vojska Republike Srpske
VŠS	Viša stručna sprema
V/O	Vojni obveznik
DIV	Divizija
DNK	Dezoksiribonukleinska kiselina
DPZ	Društveno politička zajednica
D-KOV	Divizija kopnene vojske
IBLBR/IBLB	Istočnobosanska laka brigada
IDDEEA	Agencija za identifikaciona dokumenta, evidenciju i razmjenu podataka
IDV	Izviđački diverzantski vod
JMBG	Jedinstveni matični broj građana
JNA	Jugoslovenska narodna armija
KAL	Kalibar

KoV	Kopnena vojska
LARV PVO	Laki artiljerijski-raketni vod protiv vazdušne odbrane
LPČ	Laka pješadijska četa
LRT/DU	Tim za istrage o rukovodstvima/Odjeljenje za demografiju
MB	Minobacač
MZ	Mjesna zajednica
MKNO/ICMP	Međunarodna komisija za nestale osobe (International Commission on Missing Persons)
MKSJ/ICTY	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
MKCK/ICRC	Međunarodni komitet crvenog krsta
MTS	Materijalno tehnička sredstva
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
NATO	Sjevernoatlantski savez (North Atlantic Treaty Organization)
OG	Operativna grupa
OIZ	Odbor islamske zajednice
ONP	Operativno-nastavni poslovi
OS	Oružane snage
OS RBiH	Oružane snage Republike Bosne i Hercegovine
PAP 52077	Poluautomatska puška 52077
PEB	Protiv – elektronska borba
PLC	Masovna grobnica na Vojnoj ekonomiji Branjevo
RBiH	Republika Bosna i Hercegovina
RBRO	Ručni bacač raketa osa

RS	Republika Srpska
RCIRZ	Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica
SAD	Sjedinjene Američke Države
S bb	Slavna brdska brigada
SDB	Služba državne bezbjednosti
SJB	Stanica javne bezbjednosti
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
S – 2M	Strijela 2M
TAM	Tvornica automobila Maribor
TO	Teritorijalna odbrana
UN	Ujedinjene nacije
CIA	Centralna obavještajna agencija (Central Intelligence Agency)
ICTY OTP	The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia Office of the Prosecutor
NIOD	Holandski institut za dokumentovanje rata (Netherlands Institute for War Documentation)
SIGINT	Signals intelligence – skupljanje obaveštajnih podataka kroz analizu signala komunikacionih i informacionih sistema

Bibliografija

- Armija BiH, 28. divizija, *190695 Spisak imama u OIZ Srebrenica*, (EAE8L6OS). Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, 2. korpus, Odjeljenje službe vojne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, *Pad Srebrenice*, ICTY R 1100576, 28.08.1995. Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, kopija OS-a Štaba oružanih snaga, *Bilten vojne policije Srebrenica*, br. 031292-170193, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija Bosne i Hercegovine, 8. Operativna grupa Srebrenica, 28. divizija kopnene vojske, *Monografija*, ICTY 0312626, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, Komanda 8. OG Srebrenica, Dopis upućen Okružnoj komisiji za razmjenu ratnih zarobljenika, *Tabela pripadnika ARBiH koji su zarobljeni, nestali i poginuli, a tijela su im ostala na teritoriji koju kontroliše agresor*, br. 62/94, Tuzla, 1. 3. 1994. godine, Arhiv RCIRZ, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija Republike BiH, Komanda 28. divizije, str. pov. br. 04-72/95 Srebrenica, *Procjena stanja morala u jedinicama 28. divizije*, Srebrenica, 20.5.1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija Republike BiH, Komanda 28. divizije, *MTS-a, potražuje se*, str. pov. br. 01-74/95, Srebrenica 4.6.1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. Korpusa, Komanda Garnizona Tuzla, *Formiranje jedinica rezervne armije – Naređenje*, strogo pov. br. 07-1160-3, Tuzla 14.06.1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, 28. divizija, 282. IBLBR Srebrenica, *Spisak pripadnika*, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, 28. divizija, 280. IBLBR Potočari, *Spisak pripadnika*, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, 28. divizija, 281. IBLBR Sućeska, *Spisak pripadnika*, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, 28. divizija, *Spisak vanškolske omladine rođene 1977. godine*, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Armija BiH, Komanda 2. korpusa, Komanda OS Srebrenica, Vojna tajna, Povjerljivo, *Spisak poginulih v/o*, pov.br. 03/643-1, Tuzla, 23. 12. 1993, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

- Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (podaci koji se odnose na stradale Bošnjake u Podrinju 1991–1995).
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata. <https://registri.fmbi.gov.ba/>.
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalna komisija za nestale osobe, *Dopis za MKSJ*, br. 01-41-3720/2007, ICTY 06129396, 30. 7. 2007, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo odbrane, br. 06-01/6-4.4.-498-4/04, Sarajevo, 4. 8. 2004. godine, *Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, Case No. IT-02-54 [Tužilac protiv Slobodana Miloševića, br. predmeta IT-02-54], *Podaci o nestanku – smrti 142 pripadnika ARBiH i drugih lica*, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo odbrane, Sektor sigurnosti i obavještajnih poslova, vojna tajna, strogo povjerljivo, *Dokumentalistički presjek podataka i saznanja o razmjerama zločina nad Bošnjacima nakon pada Srebrenice*, ICTY 01854396, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo unutrašnjih poslova, Federalna uprava policije Sarajevo, *Rješenje*, br. 09-45-1-653/20, 30. 3. 2020.
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Tuzlanski kanton, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Uprava policije Tuzla, *Obavijest*, br. 08-06/3-1-03.2-3-1043/20/kn.
- Bosna i Hercegovina, Ministarstvo odbrane, *Rješenje*, br. UP-I-14-35-2-10-4/20, [n.d].
- Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalni zavod za mirovinsko i invalidsko osiguranje, *Obavijest br. FZ1/3-04-7-152-2/20*, Sarajevo, 14. 4. 2020
- Butler, Richard J. *Expertise on Military Events in Srebrenica (Revised), Operation “Krivaja 95”* (“Third Report”), [Ekspertiza o vojnim događajima u Srebrenici (revidirano), Operacija „Krivaja 95“ („Treći izvještaj“], Expert Report to the ICTY. November 1, 2002.
- Brunborg, Helge, Ewa Tabeau and Arve Hetland. *The 2009 Integrated Report on Srebrenica Missing Including a Progress Report on the DNA-Based Identification* [Integrirani izvještaj o nestalim osobama zajedno sa izvještajem o napredovanju identifikacija na osnovu DNK analiza 2009. godine], April 9, 2009. <https://srebrenica.sense-agency.com/assets/lasting-consequences/sg-7-01-ekspertska-en.pdf>.
- General Ratko Mladić, *Naređenje o normalizaciji života i rada u opštini Srebrenica*, ICTY 02935598, 21. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Eva Tabo (Ewa Tabeau), *Interni memorandum*, ICTY LRT/ET/071-08 (0636-1547-0636-1556-BCST/prijevod), 24. 7. 2008.

- Izjava Abdulaha Salkića, Bosna i Hercegovina, Agencija za istraživanje i dokumentaciju, Sektor AID Tuzla, br. 15-46/96, 5. 2. 1996, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Adrahama Babajića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Centar Službi bezbjednosti Tuzla, Stanica javne bezbjednosti Srebrenik, br. 20-14/02-230___/95, ICTY 06817246, 24. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Avdić Kadrije, MUP RS, Policijska Stanica Srebrenica, br. 12-1-6/02-93/04, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Behadija Krdžić, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, br. str. pov. 06-101-160/95-17, ICTY 00371774, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Bega Muminovića, komandir 1. voda čete mudžahedina 283. manevarske brigade, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-65/95, ICTY 01008151, 22. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Bega Salihovića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631851, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Bojana Subotića data istražiteljima MKSJ 22.6.2013. i 28.9.2013, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Vujadina Popovića data Haškom tribunalu, 2. 11. 2013. godine, ICTY Y0385564, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Dane Ristanović, Službena zabilješka o obavljenom informativnom razgovoru, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1597, ICTY R1100612, 14. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Dragoja Lazića, MUP Republike Srpske, Centar javne bezbjednosti Bijeljina, Policijska stanica Milići, br. 12-1-8/02-230-67/04, 21. 4. 2004, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Envera Avdića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br 14-1852, ICTY 00371746, 27. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Zumre Hafizović, Zapisnik o uzimanju izjave, Republika Bosna i Hercegovina, Komanda 212. brdske brigade, br. 06-399-1/95, ICTY 02631623, 14. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Ilijaza Pilava, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1514, ICTY 02966958, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

- Izjava Ismet Handžić, Armija republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631847, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Isada Mujanovića data organu bezbjednosti 14. septembra 1995. godine, ICTY 02631965, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Jašarević Hameda, zapisnik o prikupljanju izjave od lica, Republika Srpska, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Centar javne bezbjednosti Bijeljina, Policijska stanica Bratunac, br. 12-1-7/02-230-49403, 27. 8. 2003, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Kadrije Muratovića, Sarajevo, ICTY 01185372, 18. 10. 2002, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Kemala Mujića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, str. pov. br. 06-101-160/95-11, ICTY 02631788, 2. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Kovačević Sadik, Službena zabilješka o informativnom razgovoru, RBiH, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, ICTY 00371749, 13. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Mehmedović Fadila, Armija BiH, Komanda 281. IBLB, Organ bezbjednosti, br. 06/06-2, ICTY 07034962, 30. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina..
- Izjava Mevludina Hrnjić, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-77/95, ICTY 02631840, 10. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Mevlida Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br 14-1737, ICTY 00371771, 6. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Adil Mehmedović, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Centar službi bezbjednosti Tuzla, Stanica javne bezbjednosti Banovići, br. 20/02-1-1056/95, 16.8.1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Mirka Vujadinovića, MUP Republike Srpske, Centar javne bezbjednosti Bijeljina, Policijska stanica Milići, br. 12-1-8/02-230-65/04, 21. 4. 2004, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Nedžada Ahmetovića, Bosna i Hercegovina, Ministarstvo sigurnosti, Državna agencija za istrage i sigurnost, br. 17-0412-04-2 151/06, ICTY 0558-6391 / 0558-6396, 09.03.2006, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Mirzeta Smajića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuza, str. pov. br. SP. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631851, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

- Izjava Muja Rahmanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, Opštinska komisija Živinice, br. 01-0585 95, ICTY 00442913, 18. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Kemala Mujića, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti, str. pov. br. 06-101-160/95-11, ICTY 02631788, 2. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Mujčinović Hamida, Armija BiH, 28. divizija, 284. IBLBR, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Nuriza Selimovića data organu vojne bezbjednosti Armije BiH, ICTY 02631686, 26. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Nazifa Osmanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-1/95, ICTY 01008158, 20. 12. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava predstavnika civilnih vlasti enklave Srebrenica u vezi sa realizacijom dogovora o evakuaciji civilnog stanovništva iz enklave, ICTY 00845445, Republika Srpska, Komesar za civilna pitanja u Srebrenici, br. 07-27/95, 17. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Refika Hamidovića, zamjenik komandira izviđačko – diverzantskog voda 28. samostalnog brdskog bataljona 28. divizije KoV, ICTY 02631670, 6. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Redža Delića, Armija republike BiH, 283. istočnobosanska laka brigada, Odeljenje za bezbjednost, str. pov. br. 06/178-1/95, Živinice, 25. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Salihović Husa, MUP R BiH – Armija R BiH, br. 06-101-197/95, ICTY 02966935, Tuzla, 20. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Salihović Selvida, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, ICTY 00371738, 20. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Svetozara Marinkovića, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske, Centra javne bezbjednosti Bjeljina, Policijska stanica Srebrenica, br. 12-1-6/02, 13. 4. 2004, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Seada Karamujića data organima vojne bezbjednosti 2. korpusa Armije BiH, ICTY 02631678, 6. 8. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Suada Salkića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-68/95, ICTY 01007645, 24. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

- Izjava Suljić Idriza, br. 01-06 77/95, 30. 11. 1995, ICTY 00442856, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Hasmira Mehanovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1738, 9. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Halida Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1765, ICTY R1100644, 17. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Hasana Alića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 14-1753, ICTY 00371752, 9. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Hakije Husejinovića, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Sektor SDB Tuzla, br. 15-247/95, ICTY 00371781, 27. 10. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Ismet Handžić, Armija republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Odeljenje bezbjednosti Tuzla, str. pov. br. 06-101-160-57-1/95, ICTY 02631847, 24. 9. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Husa Salihovića, R BiH, MUP, AR BiH, br. 06-101-197/95, ICTY 02966935, Tuzla, 20.08.1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Čelanović Zlatana, Zapisnik o prikupljanju izjave od lica, MUP, CJB Bijeljina, PS Bratunac, broj: 12-1-7/02-230-498/03, 28. 8. 2003, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Ševala Ademovića, Bosna i Hercegovina, Agencija za istraživanje i dokumentaciju, Sektor AID Tuzla, ICTY 01008095, 19. 1. 1996, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Izjava Šečić Riza, data bezbjednosnom organu 2. korpusa 6.8.1995, ICTY O2631680, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- ICTY Office of the Prosecutor. *Srebrenica Missing: Persons Reported Missing and Dead after the Take-Over of the Srebrenica Enclave by the Bosnian Serb Army on 11 July 1995 – The 2009 Progress Report on the DNA-Based Identification by ICMP* [Nestali Srebrenice: Osobe prijavljene kao nestalei mrtve nakon što je Vojska bosanskih Srba preuzela Srebrenicu 11. jula 1995. godine – Izvještaj o napredovanju MKCK identifikacije na osnovu DNK analiza]. The Hague: April 9, 2009.
- Komanda DK, *Naređenje „Krivaja-95”*, str. pov. br. 01/04-156-1 od 2. 7. 1995. godine, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Lista osoba nesrpske nacionalnosti nestalih na području općine Vlasenica u periodu od 4. 4. 1992. do 31. 12. 1992. godine, koji su ekshumirani i identificirani*, ICTY 06865947, 06865950, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP),
https://oic.icmp.int/index.php?w=mp_details&l=ba, pristupljeno 8. 9. 2020.

Međunarodni komitet Crvenog krsta (International Committee of the Red Cross). *Missing persons on the territory of Bosnia and Herzegovina*, 1998.

Memorijalni centar Kragljivoda, *Spisak šehida*,
<http://www.kragljivoda.ba/admin/dokumenti/88SpisakSehidaMCKragljivodaABCD.pdf>

Memorijalni centar Srebrenica – Potočari spomen – obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, *Odgovor na vaš zahtjev br. 08/4.01/773-75-165/18*, br. 02-02-3-238-1/20, Srebrenica, 16. 3. 2020.

Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Dostavljanje podataka za rad Nezavisne međunarodne komisije za stradanje svih naroda u Srednjem Podrinju i Srebrenici od 1992. do 1995. god.*, br. I-D/P-230.4-7/20. 18. 9. 2020.

National Security Archive. “Srebrenica Conference Documents Detail Path to Genocide from 1993 to 1995 [Dokumenti sa konferencije o Srebrenici detaljno prikazuju činjenice puta ka genocidu].” July 1, 2015.

Okružni štab Civilne zaštite Zvornik, br. 03-137/95, 21. 7. 1995, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Opština Srebrenica, Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Podaci o broju stanovnika na području opštine Srebrenica*, br. 01-06/94, 11. 1. 1994, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Opština Srebrenica. *Naredba za opštu mobilizaciju u opštini Srebrenica*, ICTY 03572687, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Orić, Naser. *Srebrenica svjedoči i optužuje: genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje)*, April 1992–Septembar 1994. Općina, 1995.

O. van der Wind, *Brigadier General Report Based on the Debriefing on Srebrenica*, Assen, ICTY 00349914, October 4, 1995.

Pavlović, Dušan. *Bitka za Srebrenicu – Rat za civilizaciju*. Banja Luka: RCIRZ, 2019.

Pukovnik Lazar Aćamović, *Naređenje za asanaciju bojišta svim potčinjenim jedinicama na nivou DK*, br. 18-146/95, 20. 7. 1995, ICTY 04312687, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Prosecutor v. Ratko Mladić, Case No. ICTY IT – 09 – 92 – T, Testimony of Jean-Rene Ruez, Examination by Mr. McCloskey, April 11, 2013.
<https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/130411IT.htm>.

Prosecutor v. Ratko Mladić, Case No. ICTY IT-09-92-T, Cross-examination of the ICTY Chief Investigator Jean-Rene Ruez by Mr. Lukić, May 28, 2013.
<https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/130528ED.htm>

- Prosecutor v. Krstić*, Case No. ICTY IT-98-33, Testimony of Enver Hadžihasanović, General of the ABiH, April 5, 2001. <http://www.icty.org/x/cases/krstic/trans/en/010405it.htm>.
- Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Cross-examination of Dušan Janc, Transcript, March 28, 2012. <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120328ED.htm>.
- Prosecutor v. Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Testimony of Haglund William, January 31, 2012. <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120131IT.htm>.
- Prosecutor v. Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18-T, Testimony of Thomas Parsons, March 22, 2012. <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120322ED.htm>.
- Prosecutor v. Popović et al.*, Case No. ICTY IT-05-88-T, Testimony of Richard Wright, February 21, 2007. <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/070221IT.htm>.
- Prosecutor v. Popović et al.*, Case No. ICTY IT-05-88-T, Testimony of Christopher Lawrence, February 21, 2007. <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/070221IT.htm>.
- Prosecutor v. Popovic et al.*, Case No. ICTY IT-05-88-T, Judgement, June 10, 2010. <https://www.icty.org/x/cases/popovic/tjug/en/100610judgement.pdf>.
- Prosecutor v. Radovan Karadžić* [Tužilac protiv Radovana Karadžića], Amor Mašović, Report, Case No. ICTY IT-95-5/18-PT, ICTY 06722899.
- Raspored ukopa nastradalih Srebreničana predviđenih za ukop 11. 7. 2006. godine u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari*, ICTY 0554-2635 - ICTY 0554-2644, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Raspoloživi podaci koji se odnose na zatvoreničke objekte na području opština Vlasenica i Milići*, ICTY 0561-8299, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Republika BiH, opština Srebrenica, Opštinski štab civilne zaštite, Dopis upućen Državnoj komisiji za razmjenu, *Dostava spiska nestalih lica sa područja opštine Srebrenica*, br. 04-752/94, 26. 5. 1994, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Republika Bosna i Hercegovina, Štab oružanih snaga Srebrenice, *Dostava podataka o pregledu formacijskog ustrojstva OS Srebrenica u proteklom periodu*, br. 664/93, 19. 09.1993, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine Ministarstvo odbrane – Sekretarijat odbrane Tuzla, Odjeljenje u općini Srebrenica, *Izvještaj po naredbi*, str. pov. br.: Sekretarijat odbrane Tuzla 11.6-164/95 od 06.04.1995. godine, str.pov. broj:03-102-3/95 Srebrenica, 01.06.1995. godine, Arhiv RCIRZ, , Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (RCIRZ), *Zahtjev za ustupanje informacija*, br. 08/4.01/773-75-162/18, 27. 2. 2020.

- Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (RCIRZ), Dopis Obavještajno sigurnosnoj agenciji, *Zahtjev za ustupanje informacija*, br. 08/4.01/773-75-165/18, 27. 2. 2020.
- Ruez, Jean-Rene, "The ICTY Investigations [Istrage MKSJ]." In *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities* [Istražujući Srebrenicu: Institucije, činjenice, odgovornosti], edited by Isabelle Delpla, Xavier Bougarel and Jean-Louis Fournel, 23-39. New York: Berghahn Books, 2012.
- Svjedočenje Nijaza Mašića, Komisija Vlade RS o događajima u i oko Srebrenice, br. 103/09, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Spisak zarobljenih pripadnika OS Srebrenica*, Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice 10-19. jula 1995. godine, broj: 107-2004, 27. 5. 2004, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Spisak identifikovanih tijela ukopanih 31. marta 2003. godine u memorijalnom kompleksu „Srebrenica – Potočari“*, ICTY 0554-2684, (Srebreničke novine, vanredan broj 7, april 2003), Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Spisak stradalnika koji će biti ukopani 11. jula 2005. godine u Potočarima*, ICTY 0554-2604, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Spisak nestalih civila*, ICTY 03572659, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Spisak stradalih i teško ranjenih starješina na dužnosti 8. OG Srebrenica*, ERN: 0417-0441-0417-0447, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Staelraeve, Sophie, and Paul 't Hart. "Dutroux and Dioxin: Crisis Investigations, Elite Accountability and Institutional Reform in Belgium." In *Governing After Crisis: The Politics of Investigation, Accountability and Learning*, edited by Paul 't Hart, Arjen Boin and Allan McConnell, 148-180. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Statement of a protected witness given to the investigators of the ICTY on October 9 and 11, 1998 and December 3, 1998 [Izjava zaštićenog svjedoka data istražiteljima MKSJ 9. i 11 oktobra 1998. godine], ICTY 00700892, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Statement of Vejiz Šabić Commandant of the 284th East Bosnian Light Brigade, given to the ICTY Investigators on April 8 and 9, and May 16, 2002, [Izjava Vejiza Šabića, komandir 284. istočnobosanske lake brigade, data istražiteljima Haškog tribunala 8. i 9. aprila i 16. maja 2002. godine], ICTY 02199363, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Statement of Ibran Mustafić given to the ICTY Investigators on 18 February 2001 and 20 March 2001 [Izjava Ibrana Mustafića data istražiteljima MKSJ 18. 2. 2001. i 20. 3. 2001], ICTY 02015277, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.
- Statement of Osman Halilović given to the ICTY investigators on August 14, 15, and 16, 1995 [Izjava Osmana Halilovića data istražiteljima MKSJ 14. 15. i 16. avgusta 1995. godine], ICTY 00818527, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Statement of Memišević Nurif given to the ICTY investigators on January 19, 1996 [Izjava Memišević Nurifa data istražiteljima MKSJ 19.01.1996. godine], ICTY 00396028, Arhiv RCIRZ, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Tokača, Mirsad. *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*. Sarajevo: Istraživački dokumentacioni centar, 2012.

Urednik, „Tužna godišnjica: Ovo su imena 8.372 ubijenih Srebreničana u genocidu 1995. godine”, Global CIR, 11. 7. 2018. <https://www.globalcir.com/2018/07/11/tuzna-godisnjica-ovo-su-imena-8-372-ubijenih-srebrenicana-u-genocidu-1995-godine/>.

United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica* [Izveštaj generalnog sekretara shodno rezoluciji Generalne skupštine 53/35: Pad Srebrenice], November 15, 1999. <https://digitallibrary.un.org/record/372298>.

Central Intelligence Agency (CIA). *H/W Support Cable for European Brief OCPAS EUR 95/165 for 18 July 1995* [Priložen pomoćni telegram za informaciju Evropi OCPAS EUR 95/165 za 18. jul 1995. godine]. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0000444666>.

Wiebes, Cees. “Intelligence and the war in Bosnia 1992-1995: The role of the intelligence and security services [Obavještajne službe i rat u Bosni 1992-1995: Uloga obavještajnih i bezbjednosnih službi].” In *Srebrenica: Reconstruction, Background, Consequences and Analyses of the Fall of a ‘Safe’ Area* [Srebrenica: Rekonstrukcija, pozadina, posljedice i analize pada jedne „zaštićene“ zone], Appendix II, 2608-2779, Amsterdam: NIOD, 2002. http://publications.niod.knaw.nl/publications/srebrenicareportniod_en.pdf.

6. POGLAVLJE: SREBRENICA: FORENZIČKA ARHEOLOGIJA, ANTROPOLOGIJA I PATOLOGIJA

1. Sažetak

1.1. Uvod

Ovaj izvještaj predstavlja pokušaj da se ponudi sveobuhvatni pristup događajima vezanim za vojni pad Srebrenice u julu 1995. godine, iz perspektive forenzičke antropologije, arheologije i patologije. Dvadeset i pet godina nakon događaja u Srebrenici, postoje značajne tenzije koje prevazilaze granice Bosne i Hercegovine, uz stalna neslaganja oko broja žrtava, načina na koji su umrle i prirode zločina koji su se dogodili u ovoj oblasti. Stoga smo pokušali da procijenimo činjenice koje leže u osnovi ovih tekućih rasprava i nesporazuma. Čini se da će kategorizacija smrtnih slučajeva osoba pronađenih u masovnim grobnicama Srebrenice i utvrđivanje broja takvih smrtnih slučajeva možda tražiti ponovnu procjenu u svjetlu drugih mogućnosti.

1.2. Materijal i metode

Ova studija je uglavnom zasnovana na dokumentima predstavljenim Haškom tribunalu tokom različitih sudskih postupaka. Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica u Republici Srpskoj pomogao je u pribavljanju dodatnih materijala. Studija je djelimično bila ograničena time što neki od originalnih dokumenata nisu bili dostupni Komisiji.

Prvi cilj studije bio je da se analiziraju dva važna pitanja: koliki je ukupan broj ljudi koji su umrli u regionu Srebrenice tokom jula 1995. godine i koliki je broj Muslimana koje su srpske snage sistematski pogubile.¹³⁸⁸ Najprije su obrađene sljedeće teme: demografske analize predstavljene tokom suđenja u Haškom tribunalu, analize izjava svjedoka i analize izvještaja o iskopavanjima masovnih grobnica, uključujući i obdukcijske nalaze. Pri analizi broja umrlih

¹³⁸⁸ Termin „sistematski pogubljeni“ u ovom izvještaju korišćen je u smislu kako je to koristio Haški tribunal u svojim optužnicama i presudama i odnosi se na masovna strijeljanja zarobljenih. Ne ulazeći u ovom dijelu izvještaja u kategorizaciju i kvalifikaciju krivičnih djela, termin „sistematski pogubljeni“ preuzet je da bi se napravila jasna evaluacija svih forenzičkih izvještaja koji su se prethodnih godina bavili iskopavanjima i analizom masovnih grobnica.

osoba, mjesta njihovog nestanka, uzroka smrti i lokacija gdje su tijela otkrivena, presudna su bila sljedeća dokumenta: spiskovi nestalih osoba, liste identifikovanih osoba koje je sačinila Međunarodna komisija za nestala lica (MKNL), potvrde o smrti i baze podataka Identifikacijskog projekta „Podrinje“ (PIP). Pod pretpostavkom da primarne masovne grobnice sadrže isključivo ostatke žrtava masovnih pogubljenja, analizirali smo izvještaje sa njihovih iskopavanja, snimke iz vazduha i dimenzije grobnica, kao i moguće veze između stratišta i sekundarnih grobnica, u cilju procjene kapaciteta tih grobnica i maksimalnog broja osoba koje su u njima mogle biti sahranjene. Posebna pažnja je usmjerena na pitanje formiranja sekundarnih, tajnih grobnica kako bi se sakrila tijela „sistematski pogubljenih osoba“. Rezultati arheoforezičke prostorne analize, distribucije tijela, stepena fragmentovanosti ostataka, DNK veza, utvrđivanja uzroka smrti i druge informacije dovele su do zaključka da grobnice opredijeljene kao sekundarne nisu *sensu stricto* takve, nego su vjerovatno sadržavale i tijela povezana sa okolnostima drugačijim od masovnih pogubljenja.

Dalja istraga ovog pitanja dovela je do stvaranja georeferenciranih detaljnih mapa površinskih ostataka, manjih grobnica i područja glavnih borbi tokom proboja 28. divizije ARBiH od Srebrenice do Tuzle. Analize broja žrtava na bošnjačkoj (muslimanskoj) i na srpskoj strani, vojnog konteksta i podataka prikupljenih u policijskim istragama dodatno su pomogle u razjašnjavanju događaja iz ljeta 1995. godine.

1.3. Rezultati i zaključci

U rekonstrukciji događaja vezanih za Srebrenicu 1995. godine, takođe sa stanovišta forenzičke arheologije, antropologije i patologije, važnu temu predstavlja pitanje broja stradalih. Iz dokumenata vezanih za pad Srebrenice, jasno je da nije lako dobiti tačne podatke. Jedna od glavnih institucija koja se već duži niz godina bavi ovim pitanjem je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), osnovan 1993. godine. Tokom blizu 20 godina, Sud je procesuirao pretežno Srbe optužene za počinjene ratne zločine u Bosni i Hercegovini, uz optužnice za genocid, zasnovane od samog početka na prihvaćenom broju od skoro 8.000 sistematski pogubljenih osoba. Demografi MKSJ-a detaljno su objasnili glavne izvore korišćene za sastavljanje spiska nestalih osoba (7.692) u vezi sa događajima u Srebrenici, kao i metode koje su koristili za izračunavanje broja žrtava povezanih sa Srebrenicom. Ovo uključuje i broj preminulih pojedinaca u odnosu na broj stanovnika koji su prije rata živjeli u Srebrenici. Međutim, neki naučnici oštro su kritikovali primijenjene metode, konačne rezultate i tumačenja eksperata MKSJ-a.

Kada se radi o demografskoj strukturi stradalih povezanih sa padom Srebrenice, potvrđeno je u svim izvorima da je gotovo cjelokupna ova populacija bila sačinjena od Muslimana i to muškaraca, pretežno mladih. U integrisanom izvještaju Demografske jedinice MKSJ za 2009. godinu stoji da su, od 7.692 nestalih ili mrtvih osoba, 0,9% bile žene, 99,1% muškarci, a 0,3% dječaci uzrasta od 10 do 14 godina i 1,9% stariji od 70 godina. Manje jasno pitanje odnosi se na udio vojnog osoblja među žrtvama i doprinos vojnih gubitaka u ukupnom broju smrtnih slučajeva. Ukupni broj podudaranja između lista ARBiH i Kancelarije haškog tužioca (OTP) je 5.371. MKNL je DNK analizom identifikovao 3.438 osoba iz evidencije Armije BiH koje su i na OTP listi. Drugo pitanje koje zahtijeva pažnju je da li su aktivne trupe, zajedno sa rezervnim snagama 28. divizije ARBiH, koje su u julu 1995. godine pokušale da dođu iz Srebrenice do Tuzle, bile uključene u vojnu akciju ili se radilo o ljudima koji su pokušali da pobjegnu iz područja „hodajući (*sic*) kroz šumu“, kao što je navođeno u mnogim izvještajima MKSJ-a. Iako određena dokumenta ukazuju na to da su neki pojedinci bili „na zadatku“, bez obzira na prirodu angažovanja vojnog osoblja ARBiH u Srebrenici (službeno ili neslužbeno), kvalitet njihove vojne obuke i posjedovanje standardne opreme (naoružanje, obuća i uniforme) ostaje osnovno pitanje: kako su oni umrli, a posebno, da li su svi sistematski pogubljeni kao što je to opšteprihvaćeno?

U rezimeima izvještaja MKSJ-a, počev od 2009. godine, smrt svih osoba identifikovanih putem DNK analiza u „masovnim i drugim grobnicama vezanim za Srebrenicu“ pripisana je masovnim pogubljenjima u Kravici i drugim mjestima, Orahovcu, na brani kod Petkovaca, u Kozluku i Branjevu/Pilici. Njihov zbir čini 6.849 identifikovanih žrtava do 2013. godine, a ovaj broj uključuje i takozvane jedinstvene DNK profile povezane sa Srebrenicom, ali koji se ne nalaze na listama nestalih. Analizirali smo ove veze i utvrdili da zbir svih slučajeva sa DNK vezama predstavlja ukupno 871 osobu pronađenu na dvije ili više lokacija. Od ovih 871, jedna DNK veza između mjesta pogubljenja (mrlje od krvi na unutrašnjem zidu skladišta Kravica) i sekundarne masovne grobnice (slučaj ostataka na Zelenom Jadru 2) ukazuje na to da je ta osoba pogubljena. Osim toga, samo 386 slučajeva predstavljalo je direktne veze između primarnih i sekundarnih grobnica, dok je većina DNK veza isključivo ukazivala na konekcije između različitih sekundarnih grobnica. Nažalost, ovi rezultati, zasnovani na genetskoj identifikaciji, nisu dovoljni za pružanje pouzdanih forenzičkih dokaza o broju pogubljenih osoba.

Budući da su svi sistematski strijeljani pojedinci u početku bili ukopani u primarne grobnice, sa stanovišta forenzičke arheologije urađena je analiza opljačkanih primarnih masovnih grobnica (iz kojih je većina tijela uklonjena i premještena – iz Glogove, Branjeva, Petkovaca, Lažeta i Kozluka) kao i neporemećenih grobnica. Ovo je urađeno kako bi se

procijenio maksimalan broj pojedinaca koji su mogli biti sahranjeni u tim grobnicama. Naša analiza pokazuje da najveći broj individua koje su mogle da sadrže primarne grobnice ne prelazi 3.715. Imajući u vidu da bi procijenjeni maksimalni broj osoba (3.715) sahranjenih u svim primarnim grobnicama mogao da se smatra tačnim samo u slučaju da su grobne jame korišćene u cjelini – bez praznog prostora između tijela, vjerovatnije je da je stvarni broj sahranjenih u ovim grobnicama bio znatno manji od toga.

Ukupni broj preostalih individua u primarnim grobnicama nakon pljačke i onih u neopljačkanim primarnim grobnicama iznosio je 1.772, pa se, prema našoj analizi, može očekivati da je iz primarnih u sekundarne grobnice preseljeno najviše 1.943 osobe i to pod uslovom da su prostori u primarnim grobnicama bili maksimalno ispunjeni tijelima. Međutim, ukupni broj osoba sahranjenih i identifikovanih u sekundarnim masovnim grobnicama, prema MKNL-ovoj listi izvještaja o podudaranju DNK iz 2013. godine, iznosio je 4.114.¹³⁸⁹ Ovo ukazuje na to da je približno 2.171¹³⁹⁰ tijelo pristiglo u te grobnice iz alternativnog konteksta, drugačijeg od onog što je prihvaćeno kao sistematsko pogubljenje.

Veliki broj tijela pronađen je van konteksta glavnih primarnih i sekundarnih masovnih grobnica. Nakon temeljne analize, isključujući pojedince koji su umrli prije jula 1995. godine i one umrle u potpuno različitim dijelovima BiH, Srbije ili Hrvatske, zaključili smo da bi konzervativna procjena broja osoba pronađenih kao površinski ostaci mogla biti veća od 756 identifikovanih putem DNK, kako je to predstavio MKSJ u 2013. godini. Naime, kada se na tih 756 dodaju 162 osobe u „području Pobuđa“, 55 osoba u „području Baljkovice“ i 25 osoba u „području Snagova“¹³⁹¹, dobija se broj od najmanje 999 osoba pronađenih kao površinski ostaci. Drugu kategoriju predstavljaju žrtve pronađene u pojedinačnim grobnicama i u malim grupnim grobnicama. Do sada je poznato više od 30 takvih grobnih mjesta, sa približnim brojem osoba između 170 i 200. Naša temeljna forenzička analiza pokazala je da u ovu grupu treba uključiti bar još 8 individualnih grobnica, u poređenju sa ukupno 15 navedenih u OTP-ovom ažuriranom izvještaju iz 2013. godine, kao i još najmanje 25 osoba iz malih grupnih grobnica. Zajedno sa površinskim nalazima, ove male grobnice sadrže najmanje 1.047 individua.

¹³⁸⁹ Prema Jancu, radi se o broju od 4.213 osoba (Dusan Janc, *Srebrenica Investigation. Update to the summary of forensic evidence – exhumation of the graves and surface remains. Recoveries related to Srebrenica June 2013* (zvanični izvještaj MKSJ-u bivšeg isljednika) /The Hague: ICTY, 2013/, X024-0773–X024-0774). U daljem tekstu: Janc, *Update 2013*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka).

¹³⁹⁰ Analizom Jancove tabele (Janc, *Update 2013*) radilo bi se o 2.270 tijela.

¹³⁹¹ Ovakvu mikroregionalnu podjelu prema kojoj su grupisani svi površinski nalazi ljudskih ostataka, kao i oni iz pojedinačnih i malih grupnih grobnica, načinio je Dušan Janc (Janc, *Update 2013*, str. X024-0773).

Jedna od važnih kategorija stradanja u događajima u Srebrenici tokom jula 1995. godine povezana je sa nizom zasjeda i oružanih borbi tokom vojnog proboja Muslimana (više od deset hiljada ljudi bilo je u koloni sastavljenoj dijelom od članova aktivnog i rezervnog sastava 28. divizije ARBiH) koji su napustili Srebrenicu i namjeravali da stignu do Tuzle. Mnogobrojni dokumenti opisuju djelovanje snaga Vojske Republike Srpske (VRS) koje su pokušale da spriječe Muslimane da uspiju u toj namjeri. Neka dokumenta navode gubitke VRS sa mnogim iskazima očevidaca o efektima granatiranja kolone i posljedičnoj smrti Muslimana tokom proboja. Međutim, suštinski odgovor na pitanje koliko je ljudi ubijeno tokom borbe još uvijek nije poznat. Postoji nekoliko forenzičkih indikacija o vezama između smrti tih ljudi i površinskih nalaza/slučajeva koji su kasnije otkriveni na istom području.

Broj pojedinaca koji su nestali „u šumi“ na mjestima kroz koja su prolazile trupe Muslimana značajan je (Buljim, Bokčin Potok, Kravica, Mratinci, Kamenica, Udrč, Snagovo, Baljkovica itd., što uključuje i područja zaista „u šumi“). Mjesto nestanka, naravno, ne mora nužno da znači da je osoba stradala na tom mjestu, međutim podatak da je 3.000 ljudi nestalo u blizini borbenih linija podstakao nas je da radimo prostorne analize, počev od jednostavnog mapiranja otkrivenih površinskih slučajeva kao osnove, a zatim dodavanja još jednog sloja geografski rekonstruisane rute, odnosno toka proboja 28. divizije. Ovo pruža prostorni obrazac koji pokazuje da je većina površinskih nalaza otkrivena u direktnoj liniji proboja i/ili u njenoj blizini.

Informacije o uzroku smrti u patološkim izvještajima su donekle ograničene zbog raspadnutosti mekih tkiva prije obdukcije, pa stoga nisu uvijek korisne u pokušajima da se razlikuje borbeni od neborbenog statusa stradalih, kao i način tj. posebne okolnosti stradanja, čak i kada postoje dokazi o povredama iz vatrenog oružja. Međutim, nije nerazumno pretpostaviti da prisustvo gelera ili eksplozivnih povreda ukazuje na to da je određeni broj pojedinaca poginuo u borbi. Analiza uzroka smrti navedena u bazi podataka koju je 2015. godine izradio PIP, a koja sadrži evidenciju 5.450 identifikovanih pojedinaca, pokazala je da je u 301 slučaju rana od eksplozivnog oružja navedena kao mogući uzrok smrti. Najveća koncentracija osoba sa eksplozivnim ranama utvrđena je u sekundarnim grobnicama duž puta ka Čančarima (od Zvorničke Kamenice do Čančara) – 122, zatim u Liplju – 29 osoba. Te grobnice, zajedno sa lokalitetima sa površinskim ostacima (57 osoba), prate prostorni obrazac linije proboja i zona borbenih dejstava, što sve sugerise da su te osobe poginule u borbenoj situaciji.

Analiza stanja očuvanosti i kompletnosti skeletnih ostataka u sekundarnim grobnicama pokazala je da neke sekundarne grobnice imaju neobično visok nivo tjelesne dezartikulacije i rasturanja dijelova tijela. Budući da su sve grobnice imale slične osobine i način nastajanja

(lokacija i vrijeme nastanka, upotreba teške mehanizacije za kopanje, pljačkanje i premještanje tijela, slične arheološke metode iskopavanja itd.), očekivan je i ujednačeni nivo fragmentacije tijela. Međutim, nivo fragmentacije tjelesnih ostataka (izražen kao kvantitativni odnos između kompletnih ili skoro kompletnih tijela i nepovezanih dijelova tijela) pokazao je značajne razlike među grobnicama. Upadljivo je da isprepletene/pomiješane kosti na lokacijama sa najvećom fragmentacijom i rasturanjem ostataka potiču uglavnom sa lokaliteta u Liplju, Čančarima i Zelenom Jadru. Baš u tim grobnicama mogle su se naći osobe koje su poginule u borbenim dejstvima od teškog naoružanja. Stepenn dezartikulacije u ovim grobnicama ne odgovara tipičnoj dezartikulaciji nastaloj usljed mašinskog premještanja ostataka u sekundarne grobnice.

Pored jasnih dokaza koji ukazuju na to da površinski nalazi, male grobnice i neke od sekundarnih grobnica sadrže ostatke osoba stradalih u borbenim dejstvima, postoje i dodatni dokazi da su neke sekundarne grobnice sadržavale pomiješane ostatke osoba stradalih u različitim okolnostima. Nekoliko primjera ukazuje na to da su osobe koje su umrle prije ili poslije događaja u Srebrenici iz jula 1995. godine i u drugim kontekstima sahranjene zajedno u istoj masovnoj grobnici. Takve su npr. Blječeva 1 sa tijelima iz ratnih događaja iz 1992. i iz 1995. godine i Zalazje 1, koje, pored muslimanskih žrtava iz 1995. godine, ima i srpske žrtve iz 1992. godine. Nekoliko sekundarnih grobnica, kao što su one na Čančarskom putu ili u Zelenom Jadru, sadrži dijelove tijela koji su direktno povezani sa površinskim ostacima iz Pobuda kod Bratunca ili iz područja Baljkovice, što ukazuje na to da oni nisu bili preseljeni iz primarnih grobnica, već da su te osobe najvjerojatnije stradale tokom proboja. Konačno, neki posmrtni ostaci imaju jedinstvene DNK profile koji uopšte nisu u vezi sa nestalim osobama iz Srebrenice. Sa druge strane, posmrtni ostaci gotovo 1.000 žrtava iz liste nestalih iz Srebrenice nikada nisu pronađeni.

Sve ovo otvara mnoga pitanja u vezi sa brojem pogubljenih ljudi u masovnim strijeljanjima, brojem poginulih u borbama i brojem umrlih u drugim kontekstima u ljeto 1995. godine i prije tog vremena.

2. Izvještaj

2.1.1. Kako su se smrti dogodile? Postoje neslaganja oko broja i uzroka smrti

Na veb-lokacijama, društvenim mrežama, novinama, televizijskim programima, u knjigama i na konferencijama postoji značajna javna rasprava o broju ubijenih muslimanskih žrtava nakon pada Srebrenice. Pitanje je složeno jer javnosti nikada nisu predstavljani jasni i

usaglašeni dokazi. Najuticajniji zaključak o ovom pitanju formulisao je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) Ujedinjenih nacija (UN), baveći se sudbinom približno 8.000 osoba. Iako je ovaj broj u najvećoj mjeri prihvaćen od strane Muslimana (Bošnjaka), mnogi srpski političari, naučnici i novinari smatraju da je taj broj vjerovatno pretjeran i procjenjuju da je umrlo manje žrtava, kao i da nisu svi smrtni slučajevi predstavljali pogubljenja.

2.1.2. Pozadina događaja

U julu 1995. godine, vojni sukob u sjeveroistočnom dijelu Bosne i regionu Srednjeg Podrinja između srpskih i bošnjačkih trupa rezultirao je višestrukim žrtvama. To je takođe uključivalo civile, posebno sa bošnjačke strane. Dok su pogibije Bošnjaka u Srebrenici nazvane „najvećim pojedinačnim ratnim zločinom u Evropi od Drugog svjetskog rata“, koji je uključio i protjerivanje 23.000 bošnjačkih žena i djece i zarobljavanje i pogubljenje „hiljada muslimanskih muškaraca“¹³⁹², predložene su alternativne hipoteze. Konkretno, pretpostavlja se da su brojna tijela pronađena u masovnim grobnicama bosanski muškarci iz sastava 28. divizije Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH) ili povezani sa njom, koji su bili umiješani u oružani sukob protiv Vojske Republike Srpske (VRS, ili „BSA“ – „armije bosanskih Srba“) nakon pokretanja proboja kroz srpske snage koji je omogućio povlačenje iz Srebrenice ka Tuzli.¹³⁹³ Kao što je napomenuto, ne postoji čak ni saglasnost o tačnom broju ubijenih pojedinaca.¹³⁹⁴

Duž linije sukoba, na putu ka Tuzli, identifikovane su mnogobrojne masovne grobnice, a kasnija iskopavanja otkrila su hiljade tijela.

Da li bi ponovna procjena dokaza mogla da pomogne u utvrđivanju da li su u grobnicama svi bili muslimanski civili, odrasli muškarci i dječaci koje su srpske snage pogubile (kao što se obično vjeruje), da li su oni bili borci, da li su mješavina oboje, ili to jednostavno nije odredljivo? Ovaj rad je koristio objavljene primarne, ali i sekundarne izvore, s obzirom na poteškoće u pristupu svim primarnim izvještajima i izjavama svjedoka.

¹³⁹² Jan Willem Honig i Norbert Both, *Srebrenica: Record of a War Crime* (New York: Penguin Books, 2007); David Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*. (New York, New York: Penguin Books, 2012).

¹³⁹³ Dusan Pavlovic, *Battle for Srebrenica – War for Civilization* (Banja Luka: Republic Centre for Research of War, War Crimes and Search of Missing Persons, 2018); The Netherlands Institute for War Documentation (u daljem tekstu: NIOD), *Srebrenica Report* (The Hague: NIOD, 2002), preuzeto 20. 10. 2019, <https://www.niod.nl/en/srebrenica-report/report>.

¹³⁹⁴ Melanie Klinker, “Karadžić’s guilty verdict and forensic evidence from Bosnia’s mass graves”. *Science and Justice* 56, (2016).

2.1.3. Mogućnosti

Postoje pouzdani izvještaji očevidaca koji potkrepljuju tvrdnju da su srpske snage pogubile bošnjačke civilne i vojne zatvorenike, posebno nakon pada Srebrenice.¹³⁹⁵ Procijenjeno je da je približno 3.000 bošnjačkih zatvorenika ubijeno od strane srpskih snaga koje su ih zarobile, a njihova tijela su zatim zakopana u masovne grobnice.¹³⁹⁶

Međutim, to ne objašnjava preostalih ~ 5.000 tijela nađenih u grobnicama. Od približno 12.000 naoružanih i nenaoružanih bošnjačkih vojnika i muškaraca koji su napustili Srebrenicu, Ujedinjene nacije (UN) procjenjuju da je samo 8.000 stiglo do Tuzle¹³⁹⁷, što je nedostatak od 4.000, primijetio je pukovnik Branc koji je služio u holandskom bataljonu (Dutchbat) u to vrijeme.¹³⁹⁸ Ostale procjene se kreću od 7.000 nestalih muškaraca Muslimana¹³⁹⁹ do najmanje 7.475.¹⁴⁰⁰

Različite su procjene u pogledu broja ljudi koji su umrli tokom proboja od Srebrenice do Tuzle. Ispod su navedene neke od njih:

Za pet dana masakra, Mladić je organizovao metodičko pogubljenje više od tri hiljade ljudi koji su zaostali i postali ratni zarobljenici. I vjerovatno je više od četiri hiljade ljudi izgubilo život u nedjelji brutalnih zasjeda i borbi u šumama, pored puta i u dolinama između Srebrenice i Tuzlanskog okruga, dok je kolona pokušavala da dođe do sigurnosti.¹⁴⁰¹

...Intervjuisani muškarci procjenjuju da je do 3.000 od 12.000 do 15.000 u koloni ili ubijeno tokom borbe sa BSA /Vojskom bosanskih Srba/ ili prilikom prelaska preko mina ...¹⁴⁰²

...broj između 1.000 i 2.000 ljudi iz kolone ubijenih u borbenim angažmanima 'zvuči razumno'....¹⁴⁰³

¹³⁹⁵ Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*.

¹³⁹⁶ Pavlović, *Battle for Srebrenica – War for Civilization*.

¹³⁹⁷ NIOD, *Srebrenica Report*.

¹³⁹⁸ Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

¹³⁹⁹ Craig E. Pollack, "Intentions of burial: mourning, politics, and memorials following the massacre at Srebrenica", *Death Studies* 27, (2003).

¹⁴⁰⁰ Helge Brunborg, Torkild H. Lyngstad i Henrik Urdal, "Accounting for genocide: how many were killed in Srebrenica?", *European Journal of Population*, 19-3 (2003).

¹⁴⁰¹ Carl Bildt, *Peace Journey: The struggle for peace in Bosnia* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1998), str. 66.

¹⁴⁰² United Nations, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35 The fall of Srebrenica*, A/54/549, 15 November 1999, para. 387.

¹⁴⁰³ ICTY, Richard Butler, the ICTY prosecutor's military expert – OTP, Popovic trial transcript, January 23, 2008, str. 20251, <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/080123ED.htm> (preuzeto 16. 7. 2019).

Dokumentovano je zasigurno da je dodatni broj bošnjačkih zatočenika pogubljen nakon zarobljavanja na putu ka Tuzli.¹⁴⁰⁴ Međutim, druge smrti su mogle nastati zbog različitih okolnosti. Jasno je da su neki slučajevi smrti, prema svjedočenju očevidaca, nastali usljed vojne akcije srpske vojske, u zasjedi ili tokom direktnog kontakta. Srpske trupe koje su postavljale zasjede imale su malokalibarsko naoružanje, granate, artiljeriju i tenkove i raspoređivale su snajpere i nagazne mine. Mnoge izjave bošnjačkih vojnika opisuju gomile oštećenih i raskomadanih tijela.¹⁴⁰⁵

Prilično haotično bilo je takođe i povlačenje bošnjačke vojske i civila iz Srebrenice, koji nisu imali jasnu sliku o tome gdje su raspoređeni njihovi ili srpski vojnici. To je rezultiralo mnogobrojnim smrtnim slučajevima od takozvane „prijateljske vatre“, kada su Bošnjaci otvarali vatru na svoje ljude, posebno noću. Ove greške u prosuđivanju mogle su biti pogoršane iscrpljenošću, strahom, glađu i žeđi, nedostatkom odgovarajućih obavještajnih podataka, a u nekim slučajevima i halucinacijama (razlozi za ovo posljednje ostali su nejasni, jer zapravo nema dokaza da su srpske snage koristile otrovne gasove, kako je to navođeno).¹⁴⁰⁶ Iako Honig smatra da je većina Bošnjaka pogubljena, on izvještava da su „u nekim slučajevima muškarci ubijali druge muškarce koje nisu prepoznali i za koje su sumnjali da su Srbi“¹⁴⁰⁷, tj. da su barem neke od bošnjačkih poginulih ubili njihovi ljudi/vojska u borbenom okruženju. Ovaj strah pogoršavalo je uvjerenje da su se Srbi prurušili u Bošnjake i ubacili se u kolonu.¹⁴⁰⁸

Zabilježeni su i slučajevi smrti od „prijateljske vatre“, gdje se događalo namjerno ubijanje svojih vojnika, izazvano odranije postojećim lokalnim neprijateljstvima, pojedinačnim svađama oko pitanja koja uopšte nisu bila povezana sa borbom, ili kao odmazda ili odvratanje za pokušaje ili prijedloge za predaju.¹⁴⁰⁹ I ovdje su Honig i Bot primijetili da su „holandski vojnici vidjeli kako izbijaju borbe među bošnjačkim vojnicima“, tj. ponovo je nagovijestio da su bar neke od nastalih smrti možda bile usljed unutrašnjeg sukoba.¹⁴¹⁰ Ta ubistva su mogla biti izvršena streljačkim naoružanjem ili granatama. Razlikovanje ovakvih smrti od onih izazvanih srpskom vatrom jednostavno nije moguće s obzirom na dostupne arhivirane informacije.

Takođe, prijavljena su samoubistva među vojnicima i civilima koji su radije izabrali tu opciju, umjesto da rizikuju da ih srpske snage zarobe. Ponovo izgleda da Honig i Bot prihvataju i druge uzroke smrti, osim pogubljenja: „Drugi nisu vidjeli izlaz i izvršili su samoubistvo“, i

¹⁴⁰⁴ Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

¹⁴⁰⁵ Pavlović, *Battle for Srebrenica – War for Civilization*.

¹⁴⁰⁶ NIOD, *Srebrenica Report*.

¹⁴⁰⁷ Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

¹⁴⁰⁸ Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*.

¹⁴⁰⁹ Pavlović, *Battle for Srebrenica – War for Civilization*.

¹⁴¹⁰ Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

„Neki muškarci su izgubili živce i izvršili samoubistvo“.¹⁴¹¹ To je ponekad podrazumijevalo grupna ili pojedinačna samoubistva ručnim bombama ili pojedinačna samoubistva pištoljima ili puškama. Roud navodi jednog bosanskog očevica koji je izjavio da je ispred Nove Kasabe vidio „sve više i više mrtvih vojnika“ (ne civila) i „misli da je vidio čak trideset i pet bez grudi i glava, koji su se ubili ručnim bombama ili pištoljima“.¹⁴¹² Pravi broj samoubistava ostao je nejasan.

Druge mogućnosti su da su neka tijela možda bila iz sukoba od prije Srebrenice 1995. godine i da su bila rezultat sekundarnih sahranjivanja, ili nisu bila povezana sa tom konkretnom vojnom akcijom.¹⁴¹³ Nedostatak pouzdanosti informacija ilustruje se u jednom slučaju kada su neke žrtve iz masovne grobnice viđene žive nedjeljama nakon navodnog pogubljenja grupe.¹⁴¹⁴ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju takođe je otkrio nedosljednosti oko broja žrtava, a kada se radi o vremenima i mjestima njihovih nestanka, nedosljednost je u gotovo trećini slučajeva iz jedne grobnice.¹⁴¹⁵

Očigledno je da mnoga pitanja ostaju bez odgovora: na primjer, zašto su sva tijela u masovnim grobnicama rezultat „brutalnih pogubljenja“; kako je utvrđeno da je „većina umrla nasilnom smrću u neborbenim okolnostima“; ako sva tijela u masovnim grobnicama između Srebrenice i Tuzle predstavljaju pogubljene civile, šta se dogodilo sa vojnicima ubijenim duž puta usljed vojnog sukoba između srpske i bošnjačke vojske tokom obruča; konačno, kako su druge kategorije, osim pogubljenja, isključene kao uzroci smrti?

Čak je i Haški sud primijetio da „u svojoj kalkulaciji ne uzima u obzir broj Muslimana ubijenih u borbi, onih koji su izvršili samoubistvo ili onih koji su ubijeni u okršajima sa drugim Muslimanima“.¹⁴¹⁶ Obrazlažući Tolimirovu krivicu, sudija Priska Matimba Nijambe, u komentarima na činjenicu da je „sistematski ubijeno 7.000 ili 8.000 Muslimana“, kritikovala je „...Sudsko vijeće koje je, nakon opsežnog rada na ovom pitanju, procijenilo stvarni broj ubijenih na 5.749, navedeno u paragrafu 596 presude“.¹⁴¹⁷ Sud kasnije nije priznao ovu činjenicu.¹⁴¹⁸ U

¹⁴¹¹ Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

¹⁴¹² Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*.

¹⁴¹³ Roger W. Byard, „Jasenovac“, *Medicine, Science and the Law* (first published July 21, 2020), <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0025802420940894> (preuzeto 16. 7. 2019).

¹⁴¹⁴ Klinker, „Karadžić's guilty verdict and forensic evidence from Bosnia's mass graves“.

¹⁴¹⁵ Klinker, „Karadžić's guilty verdict and forensic evidence from Bosnia's mass graves“.

¹⁴¹⁶ *Prosecutor vs. Zdravko Tolimir*, Case No. ICTY IT-05-88/2-T, Judgement, 12 December, 2012, para. 592–594, <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/tjug/en/121212.pdf> (preuzeto 16. 7. 2019).

¹⁴¹⁷ *Prosecutor vs. Zdravko Tolimir*, Judgement, para. 596.

¹⁴¹⁸ ICTY, *Separate and partly dissenting opinion of judge Antonetti, IT-05-88/2-A, 141/2054 BIS*, (The Hague: ICTY, July 14, 2015), <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/acjug/en/150714.pdf> (preuzeto 16. 7. 2019).

svakom slučaju, Haški sud je zadržao svoje mišljenje o broju sistematskih ubistava izneseno još na prvom suđenju 2001. godine:¹⁴¹⁹

... Između 13. i 19. jula 1995. godine, čak 7.000 do 8.000 ljudi sistematski je ubijano ili likvidirano u masovnim pogubljenjima

I ovo je formulisalo narativ koji je postao opšteprihvaćen.

Čini se da bi možda trebalo ponovo procijeniti kategorizacije smrtnih slučajeva pojedinaca pronađenih u ovim masovnim grobnicama i utvrditi broj takvih smrti u svjetlu drugih mogućnosti. Međutim, s obzirom na dostupne informacije, možda jednostavno neće biti moguće da se utvrdi tačan procenat smrtnih slučajeva u svakoj kategoriji. Zapravo, u vezi s pogubljenjima je i rečeno da „nikada nećemo saznati koliko je tačno ljudi ubijeno“.¹⁴²⁰

2.1.4. Posebna pitanja

Pitanja koja komplikuju patološko-antropološku analizu tijela uključuju:¹⁴²¹

1. rasparčavanje od artiljerije, tenkovske vatre, granata i mina, kao i od teške mehanizacije koja se koristi za njihovo uklanjanje sa puta i iz zgrada radi sahranjivanja;
2. raspadanje, izobličavanje i brisanje potencijalno smrtonosnih povreda, posebno mekih tkiva;
3. sekundarno sahranjivanje (tj. uklanjanje iz mjesta primarne sahrane i ponovno sahranjivanje), što rezultira još većim miješanjem i zbrkom;
4. post mortem povrede tijela od neprijateljske i prijateljske vatre, što otežava identifikaciju i procjenu značaja ante mortem povreda (ovo takođe uključuje oštećenja tijela koja su korišćena kao barikade);
5. utvrđivanje razlike između egzekucija, pogibija u borbi i samoubistava, a sve to nastalo i od granata, i od mina i od malokalibarskog oružja.

Očigledno je da u slučajevima kada su tijela pronađena sa povezima na očima, ustima i sa ligaturama, ili u slučajevima sa tipičnim povredama egzekucijskog tipa, kao što su rane od

¹⁴¹⁹ *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. ICTY IT-98-33-T, Judgement, August 2, 2001 (dalje u tekstu: *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgement), <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>, (preuzeto 20. 4. 2019).

¹⁴²⁰ Honig i Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*.

¹⁴²¹ Klinker, “Karadžić’s guilty verdict and forensic evidence from Bosnia’s mass graves”; Debra Komar, “Lessons from Srebrenica: the contributions and limitations of physical anthropology in identifying victims of war crimes”, *Journal of Forensic Sciences* br. 48-4 (2003): 713–716.

jednog metka u potiljak, postoje dokazi koji vrlo snažno upućuju na pogubljenja.¹⁴²² Međutim, patologija/antropologija često nije od koristi za razlikovanje pogubljenja od pogibije tokom borbe, pa je navedeno da, iako su u nekim slučajevima presudni, u drugim „su naučni dokazi bili samo jedan dio cjelokupnog slučaja“.¹⁴²³ To nije spriječilo istražitelje da samouvjereno zaključe da su povrede kostiju pronađene prilikom ekshumacije „u skladu s tim da su ove osobe bile postrojene i strijeljane“.¹⁴²⁴ Sigurno bi nalaz pojedinačnih povreda takođe mogao biti i u skladu sa pucanjem u borbenoj situaciji? Dela Grandmazon i Durinjon su dali jednu relevantnu poentu kada su primijetili da je pravljenje razlike između pogubljenih i onih ubijenih u borbi, u jednoj masovnoj grobnici, „često vrlo teško“.¹⁴²⁵

Mogućnost potvrdne pristrasnosti (viđenje onoga što očekujete da vidite)¹⁴²⁶ takođe može da objasni neke zaključke patologa, ako su prije post mortem pregleda bili obaviješteni da su sva tijela pogubljeni civili koji su bili žrtve ratnih zločina.¹⁴²⁷ Odsustvo vojne uniforme i oružja tada bi se moglo pogrešno protumačiti kao indikator civilnog statusa, a ne kao neuniformisane neregularne ili rezervne trupe čije je oružje ili bilo izgubljeno ili uklonjeno prije sahrane od strane srpskih snaga. Međutim, kao što su Dela Grandmazon i Durinjon takođe primijetili, civilni status ne isključuje umiješanost u ratna djela.¹⁴²⁸ Izvještaji o obdukciji su ponekad prilično kratki, bez detaljne dokumentacije o pojedinačnim povredama, što opet komplikuje retrospektivne procjene. Istaknuto je da patolozi moraju biti svjesni ograničenja medicinsko-pravnih istraga masovnih grobnica s obzirom na njihovu složenost i da nedostatak znanja o određenim okolnostima u ratnom kontekstu može dovesti do „pogrešnih ili netačnih tumačenja“.¹⁴²⁹

¹⁴²² Klinker, “Karadžić’s guilty verdict and forensic evidence from Bosnia’s mass graves”; Tanja Hollmann, Roger W. Byard i Michael Tsokos, “The processing of skeletonized human remains found in Berlin, Germany”, *Journal of Forensic and Legal Medicine* br. 15-7 (2008): 420–425.

¹⁴²³ John Clark, „Conflicts, crimes and capacity”, *The Bulletin of the Royal College of Pathologists* br. 187 (2019): 144–146.

¹⁴²⁴ Tal Simmons, *Forensic Monitoring Project Report Kravica, Federation and Tuzla Combined Expert Team*, (HUSA 386-2-2-3; Records of the Physicians for Human Rights’ Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings), Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1997. <http://storage.osaarchivum.org/low/ca/f4/caf45868-361c-485b-b6c2-9e323fe9b8ba1eng.pdf> (preuzeto 31. 10. 2019).

¹⁴²⁵ Geoffroy L. De La Grandmaison i Michel Durignon, „Do medico-legal truths have more power than war lies? About the conflict in the former Yugoslavia and in Kosovo.” *Medicine, science and the Law* br. 41 (2001).

¹⁴²⁶ Ewa Tabeau i Arve Hetland, *Srebrenica missing: the 2007 progress report on the DNA-based identification by ICMP*, 2008. https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/popovic_srebrenica_080111.pdf. (preuzeto 20. 10. 2019).

¹⁴²⁷ Klinker, “Karadžić’s guilty verdict and forensic evidence from Bosnia’s mass graves”; Komar, “Lessons from Srebrenica: the contributions and limitations of physical anthropology in identifying victims of war crimes”.

¹⁴²⁸ De La Grandmaison i Durignon, „Do medico-legal truths have more power than war lies? About the conflict in the former Yugoslavia and in Kosovo.”

¹⁴²⁹ Geoffroy L. De La Grandmaison i dr., „The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the forensic pathologist: ethical considerations”, *Medicine, Science and the Law* br. 46-3, (2006).

Na kraju, procjene post mortem izvještaja neće uvijek biti posebno korisne u određivanju borbenog/civilnog statusa pokojnika, niti načina ili posebnih okolnosti smrti, pa se stoga na njih ne bi trebalo oslanjati.¹⁴³⁰

Tačniji način da se utvrdi mogući procenat civila u odnosu na vojnike u masovnim grobnicama bio bi provjeravanje utvrđenih identifikacija u evidenciji poznate vojne službe (ako su posljednje dostupne i vjerodostojne). Međutim, treba priznati da se zapisima i sjećanjima na ovaj sukob ne može nužno vjerovati. Po riječima Dejvida Rouda:

Istina u bivšoj Jugoslaviji – nebulozan je pojam. Pretjerivanje i manipulacija činjenicama dobro su prihvaćeni alati za preživljavanje, a propaganda je norma.¹⁴³¹

2.2.1. Demografska pitanja i osnova za navodni genocid

U rekonstrukciji događaja vezanih za Srebrenicu 1995. godine, važno pitanje, čak i sa stanovišta forenzičke arheologije, antropologije i patologije, vezano je za broj umrlih ljudi. Iz objavljene literature je jasno da neće biti lako doći do tačnih podataka. Jedna od glavnih institucija koja se bavi ovim pitanjem dugi niz godina je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), osnovan 1993. godine. Tokom godina, Sud je procesuirao uglavnom Srbe optužene za činenje ratnih zločina u Bosni i Hercegovini, sa optužbama za genocid zasnovanim na prihvaćenom broju od skoro 8.000 sistematski pogubljenih lica. Raspravljajući o demografskoj strukturi mrtvih u rezimeu presude o kazni Pretresnog veća, sudija Rodriguez je izjavio:

... Međutim, iz razloga koji Pretresno vijeće nije uspjelo da razjasni, donijeta je odluka da se ubiju svi vojno sposobni muškarci. Rezultat je bio neizbježan: uništavanje stanovništva bosanskih Muslimana u Srebrenici. U pitanju nije samo izvršenje ubistava iz političkih, rasnih ili vjerskih razloga, što već predstavlja krivično djelo progona. U pitanju nije samo istrebljenje muškaraca bosanskih Muslimana u vojno sposobnim godinama. U pitanju je namjerna odluka da se muškarci ubiju, odluka donijeta sa potpunom sviješću o uticaju koji bi ubistva neizbježno imala na čitavu grupu. Odlukom da se ubiju svi vojno sposobni muškarci Srebrenice, donijeta je odluka da se onemogući opstanak bosanskih Muslimana u Srebrenici.¹⁴³²

Za našu analizu dva važna pitanja izgledaju relevantna: koliki je bio ukupan broj Bošnjaka koji su umrli u regionu Srebrenice tokom jula 1995. i koliki je tačan broj onih koje su

¹⁴³⁰ Byard, "Jasenovac."

¹⁴³¹ Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*.

¹⁴³² *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgement.

srpske snage pogubile? Uprkos ogromnom obimu posla urađenom do sada, a s obzirom na važnost problema, odgovori na ova pitanja još uvijek nisu dobijeni.

Tužilaštvo MKSJ-a angažovalo je demografske stručnjake Helge Brunborga i Henrika Urdala, a tužilac u slučaju Krstić zatražio je izvještaj za sastavljanje spiska nestalih i umrlih lica sa teritorije Srebrenice u vezi sa događajima u julu 1995. Ovaj početni izvještaj nekoliko je puta ažuriran za sljedeća suđenja u narednim godinama.

Demografska jedinica MKSJ-a u svom rezimeu izvještaja 2009. godine (Aneks 2, str. 34)¹⁴³³ objasnila je kriterijume za uvrštavanje na listu nestalih osoba povezanih sa Srebrenicom, uključujući datum i mjesto nestanka.

Datum nestanka „odnosi se na datum kada je nestala osoba posljednji put viđena živa“, a ovo uključuje zapise sa prijavljenim nestankom između 1. jula i 31. avgusta 1995. godine kao najrelevantnije, ali takođe i evidencije nestanaka između 1. septembra i decembra 1995. godine.

Mjesto nestanka „odnosi se na mjesto gdje je nestala osoba posljednji put viđena živa“. Spisak opština koje se smatraju relevantnim čine Bijeljina, Bratunac, Han Pijesak, Kalesija, Kladanj, Rogatica, Šekovići, Srebrenica, Vlasenica i Zvornik. Spisak je takođe sadržavao „nekoliko podataka o građanima Bosne koji su nestali u tri opštine u Srbiji: Bajinoj Bašti, Ljuboviji i Valjevu“.¹⁴³⁴

U istom izvještaju iz 2009, demografi MKSJ-a su objasnili glavne izvore korišćene za stvaranje liste nestalih osoba povezanih sa Srebrenicom: spiskove OTP-a, MKCK-a (Međunarodni komitet Crvenog krsta) i PHR-a (Ljekari za ljudska prava), kao i spisak zapisa koji se ne preklapaju sa onima koje je identifikovao MKNL, koji su dodati na spisak kako bi se „stvorila potpunija slika viktimizacije pada Srebrenice“.¹⁴³⁵

U njihovom izvještaju, broj nestalih Srebrenice iznosio je 7.692, dok je broj identifikovanih bio 5.061, a u izvještaju OTP–MKSJ iz 2013. godine broj identifikovanih povećao se na 6.849.¹⁴³⁶

Međutim, neki naučnici smatraju da treba ponovo analizirati ukupan procenat ubijenih u regionu Srebrenice. Na primjer, profesor Svetlana Radovanović sa Univerziteta u Beogradu u svom tekstu „Demografski izvještaj: nestali i umrli povezani sa Srebrenicom – izvještaj i spisak

¹⁴³³ ICTY, *The Demographic Unit of the ICTY Report from 2009: Number of Missing* (The Hague: ICTY, 2009) – Helge Brunborg, Ewa Tabeau i Arve Hetland, 2009a: R0660533), Annex 2, str. 34.

¹⁴³⁴ ICTY, *The Demographic Unit of the ICTY Report from 2009: Number of Missing*.

¹⁴³⁵ Isto.

¹⁴³⁶ Janc, *Update 2013*, str. X024-0733.

iz 2005. godine“ oštro je kritikovala primijenjenu metodologiju, konačne rezultate i interpretaciju Demografske jedinice MKSJ-a.¹⁴³⁷

U komentarima demografskog izvještaja iz 2005. godine, primijetila je da izvori podataka koje koristi Demografska jedinica MKSJ-a „ne ispunjavaju (sa izuzetkom popisa stanovništva iz 1991. godine) nijedan statistički standard i odlikuju se neprihvatljivo velikim brojem grešaka. Procenat grešaka ili nedostajućih ključnih podataka kreće se od preko 30% (spisak MKCK-a) do 100% (spiskovi glasača OEBS-a)“.

Radovanović je identifikovala nekoliko nivoa problema u demografskom izvještaju MKSJ-a:

Koncepcijski:

Nedopustivo niski kriterijumi za procjenu kvaliteta korišćenih izvora podataka

1. Spisak nestalih i umrlih iz OTP-a 2005. „... i dalje sadrži 35% nepoznatih datuma rođenja i značajan broj fiktivnih (neuparenih) osoba i osoba umrlih prije 11. jula 1995. godine...”

Velika neusklađenost između broja i osnovnih ličnih podataka nestalih sa popisa stanovništva 1991. godine i Spiska nestalih i mrtvih osoba OTP-a iz 2005. godine

2. U svim izvještajima OTP-a „... navodi se da 1.030 osoba sa njihove liste nije podudarno sa popisom stanovništva iz 1991. godine. Prema 'metodologiji' veštaka, ovo je dokaz postojanja fiktivnih lica...”

Izvori podataka koje stručnjaci OTP-a nisu koristili za analizu

3. Iz baze podataka Armije BiH o poginulim službenicima (vojnicima): „...Samo kratkom pretragom identifikovanih osoba na spisku Armije BiH i na spisku Tužilaštva, pronašli smo preko 100 vojnika koji su ubijeni prije 1995. godine...”
4. Iz baze podataka o smrtnim slučajevima, u periodu 1992–1995. (DE^{M2}T): brza pretraga kroz spisak OTP-a i DEM2T iz 2005. godine pokazuje nekoliko nedosljednosti.¹⁴³⁸ na spisku Tužilaštva i DEM2T mogu se naći

¹⁴³⁷ Svetlana Radovanović, *Demographic report: the missing and dead in connection with Srebrenica – 2005 report* (expert report made for the Trial case no. IT-05-88-T) (Beograd, 2009, izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka), Y0267953.

¹⁴³⁸ Radovanović, *Demographic report: the missing and dead in connection with Srebrenica – 2005 report*, str. Y0267970.

osobe sa datumima smrti – 12. 4. 1995. i 3. 4. 1993, ili osobe kod kojih je kao mjesto smrti označeno Sarajevo.¹⁴³⁹

Metodološki:

„Prilagođavanje“ standardne metode podudaranja podataka potrebama sopstvenog istraživanja, uz primjenu neadekvatnih i proizvoljnih kriterijuma

1. U procesu uparivanja identifikacioni ključ mora biti nepromjenljiv, kako bi se izbjegle „ciljane“ statistike, a Tužilaštvo je načinilo, kako sâmo kaže, „na hiljade ručnih provjera i pojedinačnih odluka [koje] čine osnovu statističkog rezimea uključenog u naše izvještaje“ (Demografska jedinica, OTP, 21. septembra 2007. godine)

Problemi sa loše definisanom teritorijalnom pokrivenošću i promjenom teritorijalnog obima tokom istrage MKSJ-a

2. Ni u jednom izvještaju OTP-a (2000–2007) nikada nije definisano „šta je teritorijalno Srebrenica“, tj. da li obuhvata predratnu opštinu sa svojih 81 naselja, ili definisano područje samog mjesta, ili „UN enklavu Srebrenica“
3. Ukupno 13 opština (uključujući četiri iz Srbije, kasnije povećano na sedam) obuhvaćeno je podacima prikupljenim po „originalnom“ metodološkom principu: najprije prema datumu i mjestu nestanka, a zatim se fokus premješta ka samo jednoj „muslimanskoj zajednici opštine Srebrenica“, a u konačnom procesu tumačenja, sve žrtve su ponovo „rascjepkane“ na 4–5 susjednih opština (Bratunac, Vlasenica, Zvornik i Han Pijesak)

Netačni rezultati kao posljedica nedopustivih metodoloških grešaka

Napravljen je niz metodološki neprihvatljivih statističkih procjena koje prema prof. Radovanović: „...rađaju osnovanu sumnju da je interes stručnjaka išao ka velikim brojkama...“ – na primjer, zaključak da je 33,9% odraslog muškog stanovništva Srebrenice ubijeno, što upućuje na genocid. Da bi se tome suprotstavila, prof. Radovanović je utvrdila da kada se primijene tačne statističke metode (Tabela 1), ukupan procenat žrtava među odraslim muškarcima pada na ispod 12%:¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁹ Radovanović, *Demographic report: the missing and dead in connection with Srebrenica – 2005 report*, Tab. 3.

¹⁴⁴⁰ Radovanović, *Demographic report: the missing and dead in connection with Srebrenica – 2005 report*, Y0267979–Y02679480.

Tabela 1. Procenat smrti muškaraca prema opštini prebivališta 1991. godine

Muška populacija Muslimana 1991. godine	UKUPNO* 59.258	SREBRENICA 13.786
Broj nestalih i umrlih Muslimana prema Tužilaštvu, 2005. godine	UKUPNO 7.379	SREBRENICA 4.168
Broj nestalih i umrlih Muslimana prema mjestu prebivališta 1991. godine (OTP)	UKUPNO 3.225	SREBRENICA 1.645
% umrlih, prema metodologiji Tužilaštva MKSJ	UKUPNO 14,1	SREBRENICA 33,9
% umrlih, prema ispravnoj metodologiji	UKUPNO 6,2	SREBRENICA 11,9

* Ukupno muškog muslimanskog stanovništva iz opština Srebrenica, Bratunac, Vlasenica, Zvornik i Han Pijesak.

Drugi demograf, Miladin Kovačević, takođe je kritikovao zaključke demografa OTP-a, kao vještak 2008. godine (DAI 7-6530 /ID 312/)¹⁴⁴¹, kao i u svom prethodnom izvještaju.¹⁴⁴² U vezi sa izvorima koje je OTP Demografska jedinica koristila za izvještaj (spiskovi MKCK-a i PHR-a)¹⁴⁴³, on je izjavio:¹⁴⁴⁴

...Broj nedostajućih i pogrešnih podataka na ovim listama je značajan. Na listi MKCK, najčešći nepotpuni podaci bili su datum rođenja (65,4% kompletnih), kao i datum nestanka (89,6%). Slično je i sa PHR listama...

...Metod 'podudaranja' podrazumijevao je uparivanje ključnih podataka (imena, prezimena i datuma rođenja) u listama MKCK-a i PHR-a, a zatim njihovo upoređivanje sa OEBS-ovim spiskovima glasača za 1997. i 1998. godinu, a kada je bilo potrebno i sa popisom stanovništva iz 1991. godine...

¹⁴⁴¹ Miladin Kovačević, *Ekspertski izveštaj o broju nestalih u Srebrenici jula 1995* (pripremljeno za sudski postupak br. IT-05-88) (Beograd, 2008, izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka), 1D19-1553–1D19-1572. U daljem tekstu: Kovačević, *Ekspertski izveštaj*.

¹⁴⁴² Miladin Kovačević, "The weak points of statistical and demographic analyses in estimations of war victims in Bosnia and Herzegovina in the period 1992-1995", *Stanovništvo* br. 43-1–4 (Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka / Udruženje demografa Srbije, 2005), 13–42.

¹⁴⁴³ PHR = organizacija *Physicians for Human Rights* (PHR)

¹⁴⁴⁴ Kovačević, *Ekspertski izveštaj*, 1D19-1554 *et pass*.

...Dobijeni statistički podaci bili su sljedeći: na obje liste nestalih lica (MKCK i PHR) bilo je 5.712 istih osoba. Na spiskovima MKCK-a bilo je 1.586 osoba koje nisu pronađene na spisku PHR. Na spisku PHR bilo je 192 osobe koje nisu pronađene na listi MKCK. Nestalih osoba koje se nalaze na obje liste ili barem na jednoj bilo je 7.490. Kada su isključene osobe pronađene u biračkom spisku, na spiskovima nestalih bilo je 7.481 osoba. Ukupni broj žrtava (ubijenih) u vezi sa Srebrenicom, prema procjeni najveće vjerovatnoće, po autoru je 7.543...

Mjesto prebivališta nedostaje na svim spiskovima koji se koriste za demografski izvještaj OTP-a, jer je nažalost jasno da nije bilo odgovarajućeg popisa stanovništva Srebrenice neposredno prije pada. Stoga je Kovačević koristio četiri dostupna dokumenta (koja su Međunarodnom sudu predstavljena pod sljedećim brojevima: DAI 7-3053–DAI 7-3053, R008-0137, DAI 7-1827–DAI 7-1828 i DAI 7-6530) da bi utvrdio veličinu populacije. U sljedećem prilogu (Tabela 2) Kovačević je predstavio ukupan broj **građana u srebreničkoj enklavi (S)**, **raseljenih lica – izbjeglica (R)** (prema sljedećim dokumentima: D000-2101–D000-2101, D000-2102–D000-2102, D000-2103–D000-2103 i D000-2104–D000-2104), **nestalih lica prema OTP (N)** i **identifikovanih lica (I)**:¹⁴⁴⁵

Tabela 2. Razlika između broja stanovnika Srebrenice prije pada i broj raseljenih iz Srebrenice

Oznaka dokumenta u vezi sa veličinom populacije	Ukupni broj stanovnika u srebreničkoj enklavi (S)	Raseljena lica – izbjeglice (R)	Broj nestalih lica prema OTP-u	Identifikovana lica	Razlika S–R
S 37525 (1994)	37.525	34.537	7.659	3.947	2.988
S popis (1991)	37.211	34.537	7.659	3.947	2.674
S 36051 (11. 1. 1995. godine)	36.051	34.537	7.659	3.947	1.514
S 37255 (11. 1. 1994. godine)	37.255	34.537	7.659	3.947	2.718

¹⁴⁴⁵ Kovačević, *Ekspertski izvještaj*, 1D19-1562.

Razlika između broja stanovnika Srebrenice prije pada i broja raseljenih iz Srebrenice predstavlja broj nestalih (i najvjerojatnije mrtvih) iz enklave. Sličan broj (manje od 3.000) dobija se kada se analiziraju vojni podaci iz Armije BiH: ovo je uključivalo vojnu listu vojnika, broj nestalih vojnih lica i broj umrlih prije jula 1995. godine.

Načelnik Srebrenice je 1994. godine (DAI 7-6530) izjavio da je broj izbjeglica iz drugih srebreničkih opština 16.709.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, ukupan broj građana u cijeloj opštini bio je 37.211, od čega su većinu činili Muslimani (27.118), zatim Srbi (9.381) i druge manjine.¹⁴⁴⁶

U drugom dokumentu (izvještaj lokalnog opštinskog Štaba civilne zaštite) iz januara 1995. godine navodi se da je ukupan broj stanovnika Srebrenice bio 36.051, sa 10.395 lokalnih stanovnika, 9.400 iz opštine Srebrenica, ali samo privremeno nastanjenim u Srebrenici, a prof. Kovačević je prema nekoliko različitih dokumenata pokazao da je ukupni broj srebreničkog stanovništva u ljeto 1995. (**S**) mogao biti samo u rasponu od 36.000 do 37.500. Kada se uzme u obzir zvanični broj živih, raseljenih lica nakon događaja iz jula 1995. (**R**), razlika (**S–R**) utvrđuje broj nestalih (**N**). Dalje, uporedio je vrijednosti **N** sa Brunborgovom listom nestalih od 7.659 osoba i revidiranim ažuriranim brojem **identifikovanih** (mrtvih) osoba (**I**) – 3.947. Njegov zaključak je bio da je Demografska jedinica MKSJ-ovog Tužilaštva izradila netačan spisak nestalih.¹⁴⁴⁷ Na primjer, čini se da je najvjerojatnije oko 1.300 bošnjačkih vojnika iz Srebrenice umrlo prije ljeta 1995. Još 2.000 nije moglo biti demografski povezano sa Srebrenicom prije jula 1995. godine.

Kao epilog, nedavni demografski podaci iz Hrvatske (<http://www.statistika.ba>) navode da se broj stanovnika naselja oko Srebrenice dramatično smanjio nakon rata u Bosni i Hercegovini: sa 36.666 u 1991. na 13.409 u 2013. godini.

Kritike izvještaja Demografske jedinice Tužilaštva MKSJ-a izgledaju razumno i naučno utemeljene, što podstiče dalji istraživački rad na pitanju: koliko je mrtvih povezano sa događajem u Srebrenici?

¹⁴⁴⁶ Kovačević, *Ekspertska izveštaj*, 1D19-1565.

¹⁴⁴⁷ Helge Brunborg, *Report on the Number of Missing and Dead from Srebrenica* (OTP report to the ICTY) (The Hague: ICTY, 2005), ERN 0093-9724–0093-9737. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka. Prema Brunborgu, u ovom izvještaju, ukupni broj nestalih povezanih sa događajima iz jula 1995. godine oko Srebrenice je 7.661.

2.2.2. Demografska struktura

Kada je riječ o demografskoj strukturi umrlih povezanih sa padom Srebrenice, potvrđeno je u mnogim izvorima da je gotovo čitava populacija bila sačinjena od Muslimana muškaraca, koji su bili pretežno mladi. U integrisanom izvještaju Demografske jedinice MKSJ iz 2009. godine¹⁴⁴⁸, od 7.692 nestale ili mrtve osobe, 0,9% (68) su bile žene, 99,1% (7.624) su bili muškarci, uz 0,3 % (20) dječaka uzrasta od 10 do 14 godina i 1,9% (131) osoba starijih od 70 godina. U ovom dijelu izvještaja mi nismo analizirali detalje iznijete demografske strukture.

Manje jasno pitanje odnosi se na udio vojnog osoblja među žrtvama i doprinos vojnih gubitaka u tumačenju događaja vezanih za pad Srebrenice. Izvještaj MKSJ-a (Demografska jedinica) iz 2009. godine¹⁴⁴⁹ navodi da se provjera evidencije Armije BiH u odnosu na spisak Tužilaštva o nestalim iz Srebrenice „...ne može smatrati pokušajem razlikovanja boraca od neboraca među srebreničkim žrtvama“. Štaviše, ta vojna evidencija uopšte nije korišćena, jer „nema podataka o mjestu smrti/nestanka i nisu upisane okolnosti smrti“.

Nadalje, navodi se da je MKNL identifikovao 3.438 osoba iz evidencije Armije BiH koje su bile na spisku OTP-a (koji je sastavio MKSJ) i koje je uglavnom MKSJ i ekshumirao. Ukupan broj poklapanja između zapisa ARBiH i OTP liste je 5.371. U istom izvještaju, MKSJ je izjavio da je upravo MKSJ ekshumirao ostatke približno 78% svih identifikovanih ARBiH osoba iz masovnih grobnica, za razliku od površinskih ostataka i manjih grobnica koje su kasnije iskopane. Na osnovu ovoga zaključili su da (iako su podaci o vojnicima zastupljeni sa oko 70% na spisku OTP-a) „...sve ovo ukazuje da je većina ovih pojedinaca umrla nasilnom smrću u neborbenim okolnostima“. Dakle, pronalazak „... ostataka ... u masovnim grobnicama...“ postao je dokaz neborbenih okolnosti smrti.

Još jedno važno pitanje je da li su aktivni pripadnici i rezervne snage 28. divizije ARBiH, koji su u julu 1995. namjeravali da se probiju do Tuzle iz Srebrenice, bili angažovani u vojnoj akciji, ili se umjesto toga radilo o situaciji u kojoj su „muškarci pokušavali da izbjegnu iz ovog područja hodajući kroz šumu“, kako je to navođeno u mnogim izvještajima MKSJ-a. O tome će se raspravljati dalje u izvještaju ove komisije, a ovdje će se raspraviti samo jedan slučaj koji doprinosi ovoj debati.

¹⁴⁴⁸ Helge Brunborg, Ewa Tabeau i Arve Hetland, *The 2009 Integrated Report on Srebrenica Missing with a Progress Report on the DNA-Based Identification by ICMP* (ICTY OTP Report created on January, 2009) (The Hague: ICTY OTP, 2009), str. R0660546. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁴⁴⁹ Brunborg i dr., *The 2009 Integrated Report on Srebrenica Missing with a Progress Report on the DNA-Based Identification by ICMP*, str. R0660583.

U junu 2004. godine, Džefri Najs, tadašnji glavni pretresni tužilac na suđenju u MKSJ-u Slobodanu Miloševiću, predsjedniku Srbije (slučaj IT-02-54), podnio je zahtjev za pomoć Ministarstvu odbrane Federacije Bosne i Hercegovine. Bilo je to:

...u vezi sa smrću ili nestankom 142 vojnika ili drugog vojnog osoblja iz Armije Bosne i Hercegovine (ARBiH)...¹⁴⁵⁰ – Slika 1.

Glavni razlog za takav zahtjev bila je činjenica (kao što se može vidjeti iz spiska priloženog uz to pismo) da su te osobe, sve vojnici, formalno proglašene i prijavljene kao poginule ili nestale u veoma širokom vremenskom rasponu, od 1992. do 1995, osim jula 1995. godine (događaj u Srebrenici). Na tom originalnom spisku ARBiH, neki su bili iz različitih mjesta, kao što su Sarajevo – Vogošća i Ilidža, zatim Kladanj i Lukavac. Stoga je Najs zatražio pojašnjenje, jer (iako to nije izričito navedeno u pismu) MKNL je navedene osobe već identifikovao kao žrtve, na osnovu skeletnih ostataka iz različitih masovnih grobnica povezanih sa događajima u julu 1995. godine u Srebrenici. Zamolio je bošnjačke vojne vlasti da provjere i ažuriraju podatke o mjestu smrti, uzroku smrti, uz konačnu potvrdu datuma smrti.

Slika 1. Zahtjev Džefrija Najs Ministarstvu odbrane Federacije Bosne i Hercegovine
Izvor: ICTY, Geoffrey Nice, the ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance to the Ministry of Defense of the Federation of Bosnia and Herzegovina, poslato 29. juna 2004. godine (The Hague: ICTY, 2004), str. 06346601.

¹⁴⁵⁰ ICTY, Geoffrey Nice, the ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance to the Ministry of Defense of the Federation of Bosnia and Herzegovina, sent on June 29, 2004. The Hague: ICTY, 2004, 06346600–06346607. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

Kao odgovor, Ministarstvo odbrane poslalo je novu listu, sa pismom koje je napisao nadležni ministar. Od 142 osobe za koje su zatražene potvrdne informacije, izvještaj je vraćen nazad za njih 135. Svaki zapis sadržavao je informacije o mjestu nestanka/smrti, najčešće navedenom kao „put od Srebrenice ka Tuzli“, kao i datume smrti – između 11. i 17. jula 1995. (sa izuzetkom u tri slučaja: 10. i 20. jula 1995. i 12. avgusta 1992). Većina slučajeva revidirana je kako bi se uklopili u događaj iz jula 1995. godine u Srebrenici – Slika 2.¹⁴⁵¹

Slika 2. Odgovor Džefriju Najsu iz Ministarstva odbrane Federacije Bosne i Hercegovine

Izvor: ICTY, Miroslav Nikolić, *the BiH Federal Minister of Defense's response to ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance*, str. 03604880.

¹⁴⁵¹ ICTY, Miroslav Nikolić, *the BiH Federal Minister of Defense's response to ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance*, poslato 4. avgusta 2004. godine. The Hague: ICTY, 2004, str. 03604878–03605022. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

Sve priložene potvrde o mjestu i vremenu smrti/nestanka izdalo je federalno Ministarstvo odbrane Bosne i Hercegovine, Vojna jedinica 5294 Tuzla, između 28. i 29. jula 2004. godine, mjesec dana nakon zahtjeva Najsa. Sve ove ažurirane potvrde sadrže informaciju da je određeni vojnik nestao „na zadatku“ – Slika 3.¹⁴⁵²

03604888 (2.)
03604879

VOJNA JEDINICA 5294 - TUZLA
Brosi: 29-24-20-4-34-1-533/04
Tuzla, 28.07. 2004. godine

Na zahtjev UPRAVE ZA ODBRANU TUZLA i na osnovu člana 169. Zakona o upravnom postupku ("Službene novine F BiH", broji: 2/98), i z d a j e m

U V J E R E N J E

1. Kojim se potvrđuje da se HALILOVIĆ (HALIL) ŠABAN
rođen 17.08.1978 godine u mjestu PODGAJ opština SEEBEGENICA
nalazi na evidenciji vojne jedinice od 01.01.1994 do 12.07.1995 godine.

2. Imenovan je kao pripadnik Armije BiH NESTAO dana 12.07.1995 godine,
u mjestu PUT SEEBEGENICA - TUZLA
NA ZADATKU

Uvjerenje se izdaje u svrhu regulisanja, te se
kao takvo u druge svrhe ne može koristiti.

FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE
MINISTARSTVO ODbrane
VOJNA POSTA 5294
TUZLA

KURANDANI
PUKOVNIK
Nevald Salibović
Salibović

Slika 3. Potvrde o mjestu i vremenu smrti/nestanka koje je izdalo federalno Ministarstvo odbrane Bosne i Hercegovine

Izvor: ICTY, Miroslav Nikolić, *the BiH Federal Minister of Defense's response to ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance*, str. 03604888.

Izvršena je temeljna analiza kako bi se provjerilo da li „stari“ ili „novi“ podaci o mjestu, vremenu i okolnostima nestanka/smrti imenovanih vojnika ARBiH bolje odgovaraju forenzičkim dokazima, koje su iznijeli PHR, MKNL i Tužilaštvo MKSJ. Odabrana su tri slučaja:

1. Smail Mehanović, rođen 16. novembra 1968. godine u selu Tegare, opština Bratunac.

¹⁴⁵² op. cit., str. 03604888.

Iz MKNL-ove baze podataka o listi izvještaja¹⁴⁵³ o podudaranju DNK, čini se da je ova osoba pronađena u „sekundarnoj“ masovnoj grobnici Hodžički put 1 (Snagovo 4), pod šifrom slučaja SNA04ZVO016T (Zmax). Prema ovoj bazi podataka, nestao je / umro 11. jula 1995. godine u „šumi“. Druga baza podataka (takozvana *Tuzla baza*) ponavlja isti datum (11. juli 1995), ali mjesto nestanka/smrtni ovdje je „Potočari“.¹⁴⁵⁴ Na originalnom spisku nestalih i umrlih vojnika ARBiH zapisano je da je Smail poginuo 20. jula 1992. U kasnijoj revidiranoj verziji, podaci govore da je poginuo 20. jula 1995. godine u Potočarima. Priloženi dokument je zvanična vojna potvrda o smrti, br. 29–24–20–4–34–1–589/04. Zašto su ovi podaci važni? Cijela masovna grobnica Hodžići 1 (Snagovo 4) protumačena je kao sekundarna grobnica, gdje su ponovo pokopani opljačkani ljudski ostaci iz primarnih grobnica Lažete 1 i 2 (stratište Orahovac). Prema poznatim rekonstruisanim događajima, pogubljenje u Orahovcu dogodilo se 14. jula 1995. godine sa primarnom inhumacijom žrtava – 15. i 16. jula 1995. Dakle, kako je moguće da je Smail (očigledno vojnik), koji je umro 20. jula 1995. u Potočarima (oko 50 km jugoistočno od Orahovca) mogao biti sahranjen u masovnoj grobnici Hodžički put 1?

2. Munib Salkić, rođen 27. februara 1960. godine u selu Kamenica, opština Zvornik.

Na MKNL-ovoj listi podataka o izvještajima o podudaranju DNK podaci su složeni: ostaci Muniba otkriveni su kao površinski nalazi 1996. godine (MEM-1 i MEM-1-LH)¹⁴⁵⁵, ali su kasnije povezani sa drugim udaljenim nalazom koštanih ostataka (TZ.TRN-4/02B)¹⁴⁵⁶ sahranjenim na gradskom groblju u Tuzli, zvanom Trnovac. DNK profilisanje je izvršeno dva puta, 2004. i 2012. Prema istoj bazi podataka, nestao je / umro 11. jula 1995. u „šumi“. Baza podataka *Tuzla baza* razlikuje se po sadržaju, navodeći da je Munib nestao 11. oktobra 1995. godine u Kamenici.¹⁴⁵⁷ Opet sasvim drugačije, u originalnom spisku nestalih i mrtvih vojnika ARBiH dokumentovano je da je Munib ubijen 13. septembra 1995. U revidiranoj verziji navedeno je da je ubijen 13. septembra 1995. u Memićima (Kalesija). Priloženi dokument je zvanična smrtnica Opštinskog suda u Kalesiji, br. R-205/98, koja uključuje i izjave dva

¹⁴⁵³ ICMP, *93 ICMP list of DNA matching report (from Nov. 2001 to Feb. 2013) Srebrenica related only* (Excel database produced by ICMP) (The Hague: ICTY, 2013) – u daljem tekstu: ICMP, *DNA matching report*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka. Broj protokola za Smaila je 11380/08.

¹⁴⁵⁴ ICMP/PIP, *TUZLA BAZA access FINAL* (Eksel baza podataka koju je stvorio PIP – Identifikacioni projekat „Podrinje“) (The Hague: ICTY, 2015) – u daljem tekstu: PIP, *TUZLA BAZA*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka. U ovoj bazi, redni broj za Smaila je 4156.

¹⁴⁵⁵ ICMP, *DNA matching report*. Brojevi protokola za Muniba su 1148/02 i 1148/02R.

¹⁴⁵⁶ ICMP, *DNA matching report*. Dodatni broj protokola za Muniba je 1148/02PR.

¹⁴⁵⁷ PIP, *TUZLA BAZA*. U ovoj bazi, redni broj za Muniba je 1043.

očevica. Tako je Munib definitivno umro na mjestu i na dan koji nisu mogli biti povezani sa događajima u julu 1995. godine u Srebrenici. Ali uprkos tome, uvršten je na listu srebreničkih žrtava i ponovo sahranjen u Memorijalnom centru u Potočarima.

3. Mirsad Hamzić, rođen 1. maja 1973. godine u selu Gladovići, opština Srebrenica.

Situacija je na MKNL-ovoj listi DNK izvještaja o podudaranju podataka jasna. Mirsadove ostatke (lobanju i jednu jedinu čizmu) je 2001. godine u selu Pusmulići (zaselak Vlanići) otkrio Operativni tim Republike Srpske za traženje nestalih osoba, kao površinski nalaz (SA-37/1). Označen je kao srebrenička žrtva, s datumom i mjestom nestanka/smrti „Potočari, 11. jula 1995.“. Baza podataka *Tuzla baza* neznatno se razlikuje po sadržaju, navodeći „12. jula 1995, Potočari“. Opet sasvim drugačije, na originalnom spisku nestalih i poginulih vojnika ARBiH, kao i na kasnije revidiranom spisku, zapisano je da je Mirsad nestao 10. jula 1995. u Ljubisavićima (malom selu jugozapadno od Pusmulića). Dakle, datum i mjesto su netačni na konačno prihvaćenim spiskovima MKSJ-ovog Tužilaštva. Važno je naglasiti da su Mirsadovi posmrtni ostaci predati bosanskoj komisiji i MKNL-u 2006. godine, dvije godine nakon što je federalni ministar odbrane poslao spisak nestalih vojnika OTP-u.

Postoje i drugi primjeri koji pokazuju izmjene podataka. Na primjer, za Mehmedaliju Ahmetovića se tvrdilo da je nestao 12. jula 1995. godine (na „fiksnoj“ listi koja je poslata MKSJ-ovom Tužilaštvu), ali u priloženom vojnom svjedočenju o smrti navodi se sasvim drugi datum – 18. avgust 1994. godine.

Bez obzira na pitanje službenog ili neslužbenog angažmana vojnog osoblja ARBiH i na način na koji su bili opremljeni, ostaje osnovno pitanje kako su umrli, a posebno da li su sistematski pogubljeni.

2.3. Analiza primarnih masovnih grobnica i pitanje broja pogubljenih osoba

U ovom dijelu studije pokušali smo da izračunamo ukupni broj žrtava koje su, kako je navedeno u mnogobrojnim optužnicama, sistematski pogubljene nakon zarobljavanja, kao i da utvrdimo neke od važnih aspekata njihovog sahranjivanja u masovnim grobnicama, formiranja lokaliteta, odlaganja i naknadnog uklanjanja tijela, itd. Podaci o ovim pitanjima ispitivani su od strane Haškog suda, ali procjene su bile prilično različite zavisno od različitih izvora; čak i konačni zaključci koje su iznijela pretresna vijeća bili su neprecizni, uz vrlo širok raspon broja potencijalnih žrtava pogubljenja na većini stratišta. Budući da su sve pogubljene osobe originalno bile sahranjene u primarne grobnice, analizirane su takve poznate grobnice kako bi

se procijenio njihov kapacitet, tj. maksimalni broj tijela osoba koja su one mogle da sadrže. Analize su se zasnivale na originalnim terenskim izvještajima sa iskopavanja predstavljenim u različitim sudskim procesima.

2.3.1. Primarne masovne grobnice u Glogovi

Dvije susjedne masovne grobnice pronađene su i istražene u Glogovi, selu koje se nalazi oko sedam kilometara zapadno od Bratunca. Uski, makadamski i zemljani put vodi od asfaltnog puta Bratunac – Konjević Polje do jugozapadnog susjednog sela Magašići. Na dvije strane ovog zemljanog puta, između nekoliko uništenih kuća, otkriveni su Glogova 1 (iskopavana 2000. godine) i Glogova 2 (iskopavana 1999. godine) (Slika 4).

Slika 4. Obavještajna fotografija iz vazduha svježe iskopanih masovnih grobnica u Glogovi, snimljena sredinom jula 1995. godine

Modifikovano prema: Richard Wright, Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000, Report to the ICTY (The Hague: ICTY, 2001), str. X0064506, sl. 3.

Iako su i jedna i druga otkrivene i provjerene još prije 1998. godine, tim MKSJ-a predvođen Hozeom Pablom Barajbarom, 1999. godine je kao prvu grobnicu ovog ogromnog nalazišta istražio Glogovu 2, dok je Glogova 1 iskopavana naredne 2000. godine, kroz terenski projekat koji je vodio Ričard Rajt. Konačno, Barajbar je 2001. godine nastavio iskopavanja na Glogovi 2, završivši ovdje cjelokupne terenske radove.

Oba mjesta sahrana predstavljaju složene primarne masovne grobnice, koje se sastoje od nekoliko podgrobničkih cjelina, u kojima su otkrivene i ekshumirane stotine ljudskih ostataka, koji

su pružili jasne arheoforezičke dokaze o naknadnom premještanju (tj. uklanjanju sa primarnog mjesta sahrane i ponovnom zakopavanju).

Glogova 1

Prema izvještaju o terenskom iskopavanju i ekshumaciji¹⁴⁵⁸, lokalitet Glogova 1 predstavlja zbirku nekoliko većih i manjih podgrobica, djelimično uništenih kasnijim epizodama pljačke. Zbog toga su istraživači prepoznali ukupno 11 različitih podgrupa (Glogova 1 A–L), od kojih sedam sadrže ljudske ostatke. Sa stanovišta forenzičke arheologije, iako je veliki i stručni tim na terenu vršio iskopavanja koristeći modernu opremu i tehnike terenskog mjerenja, bazični metodološki pristupi iskopavanjima bili su manje nego adekvatni. Na primjer, umjesto standardnog arheološkog stratigrafskog pristupa, Rajt je primijenio takozvanu metodu „pijedestal“, gdje se, nakon otkrivanja granice grobne jame, iskopavaju i uklanjaju zemlja i prirodni depoziti oko groba, stvarajući na taj način okolni kanal (Slika 5):

Slika 5. Glogova 1 – podgrobica H na pijedestalu „pripremljena za ekshumaciju“

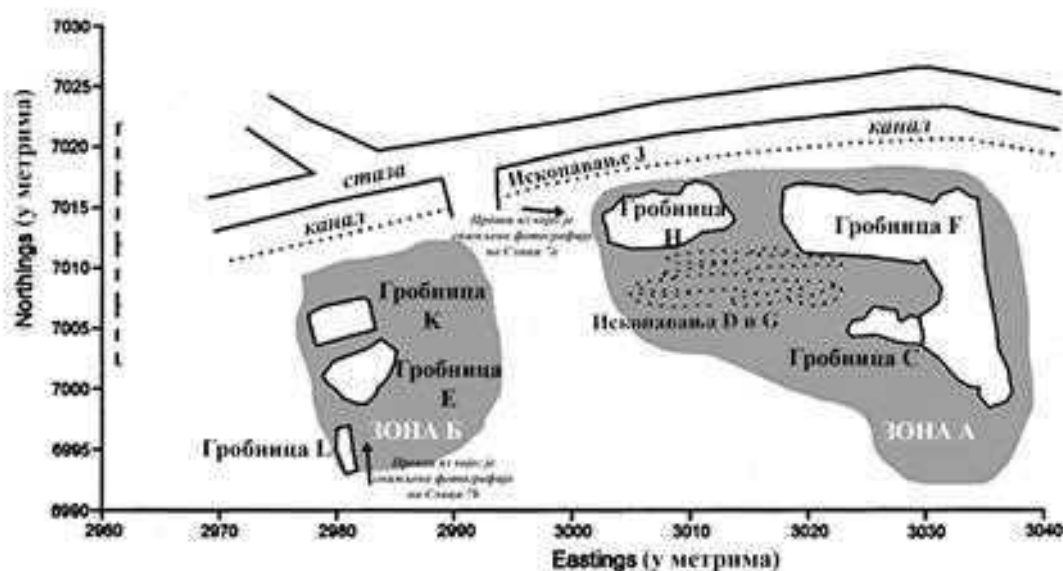
Izvor: Wright, *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000*, str. X0064510, sl. 7a.

¹⁴⁵⁸ Wright, *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000*.

Takav pristup je iz više razloga kritikovan u forenzičkoj literaturi¹⁴⁵⁹, ali je u ovom konkretnom slučaju dodatno problematičan. Prvo, fizičko uništavanje zidova grobne jame sprečava stručnjake da preduzmu bilo kakve dodatne stratigrafske analize, bilo vertikalne ili horizontalne. Ovo je očigledno u slučaju lokaliteta Glogova 1, gdje nije bilo dovoljno podataka o unutrašnjoj debljini depozita tijela i ukupnoj dubini grobnice/a. Drugo, na tako složenom nalazištu koje, prema autoru, ima svoju unutrašnju, vjerovatno komplikovanu istoriju sahranjivanja tijela iz različitih događaja, bilo je od presudne važnosti uspostaviti uvjerljive arheoforenzičke dokaze, posebno u vezi sa potonjim događajima pljačkanja grobova.

Iz terenskog izvještaja Glogove 1 moguće je zaključiti da je pronađeno šest različitih podgrobica, plus jedan izolovani nalaz u susjednom jarku: jedinice C (23 tijela), E (6 tijela), F (45 tijela), H (91 tijelo), Iskop J (1 tijelo), K (13 tijela) i L (12 tijela). Pored kompletnih ili gotovo kompletnih tijela, evidentirano je i prikupljeno 249 djelimičnih ljudskih ostataka (dijelova tijela) i mnogo više izolovanih kostiju („generalni nalazi kostiju“), sakupljenih u 32 vreće.¹⁴⁶⁰ Prema Jancu, potvrđeno je ukupno najmanje 227 osoba, prema identifikaciji zasnovanoj na DNK koju je izvršio MKNL.¹⁴⁶¹

Rajt je ponudio i opšti plan lokaliteta, ukazujući na prostornu distribuciju serije podgrobica na Glogovi 1 (Slika 6):

¹⁴⁵⁹ Hugh Tuller i Marija Djuric, “Keeping the pieces together: Comparison of mass grave excavation methodology”, *Forensic Science International* 156, no. 2-3, (2006).

¹⁴⁶⁰ Wright, *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000*, str. X0064495.

¹⁴⁶¹ Janc, *Update 2013*, X024-0745.

Slika 6. Plan lokaliteta Glogova 1, sa 11 klastera – površine A i B, podgrobnice C, E, F, H, K i L, kao i iskopi* D, G i J

Modifikovano prema: Wright, Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000, str. X0064508, sl. 5a.

* Rajt je na ovom mjestu koristio izraz „iskopi“ da bi označio epizode pljačkanja

Očigledno je da su postojala dva prostorno odvojena klastera grobova: zona A na istoku, sa podgrobnicama C, F i H, i još jedan klaster na zapadu, koji se sastojao od podgrobnica E, K i L. Njihov oblik, veličina i dubina se znatno razlikuju, ali svi su iskopani teškom mehanizacijom (Slika 7). Arheolozi su formulisali važan zaključak o pitanju redoslijeda nastanka grobova: da su zapadne grobnice (a posebno E i L) na tom mjestu vjerovatno nastale naknadno, ne sredinom jula 1995, već oko posljednje nedjelje tog mjeseca. Te grobnice je iskopao bager utovarivač, a istočne grobove rovokopači. Grob L jedini je naveden i kao moguće mjesto pogubljenja, budući da je sadržavao tijela žrtava sa ligaturama, bez znakova eksplozivnih rana, tako karakterističnih za ostatke tijela preostalih klastera podgrobnica¹⁴⁶².

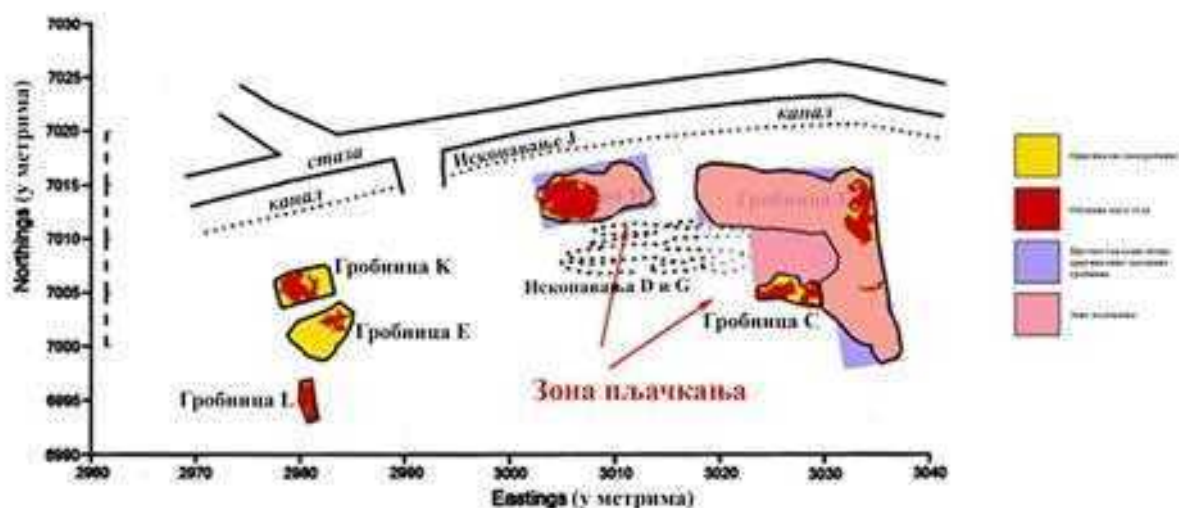
Slika 7. Glogova 1, podgrobnica H – tragovi zuba bagera na dnu grobne jame

Izvor: Wright, Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000, str. X0064513, sl. 10.

¹⁴⁶² Wright, *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000*, str. X0064499 *et pass.*

Rajt nije ponudio precizne dimenzije za svaku podgrobnicu, kao ni za površinu ili dubinu grobnih jama. Međutim, moguće je da je grafički prikaz takvih podataka postojao, pošto je računarski disk pod nazivom „Trodimenzionalne šematske mape tijela u grobovima“ dat MKSJ-ovom Tužilaštvu kao digitalni dodatak izvještaju¹⁴⁶³; ali ovi podaci nam nisu bili dostupni.

Pokušaj utvrđivanja ukupnog broja osoba prvobitno sahranjenih na lokalitetu Glogova 1 komplikuje se činjenicom da je opljačkano veliko područje grobova. Rajt nije ponudio informacije o tome, kao ni o veličini i kapacitetu grobnica, niti o procentu i/ili 3D obliku uništenih i opljačkanih dijelova grobova. Dakle, da bismo izračunali zapremine i kapacitet grobnica, morali smo da napravimo hibridni plan lokaliteta (Slika 8):

Slika 8. Glogova 1 – hibridni plan podgrobnica, pretpostavljeni oblik originalnih jama, očuvana masa tijela i opljačkana područja

Modifikovano prema: Wright, Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000, str. X0064508, sl. 5a i 5b.

Za izradu takve mape korišćena su dva različita grafička plana kao osnovni slojevi, koji su precizno skalirani i kombinovani sa serijom fotografija i drugim crtežima iz Rajtovog izvještaja. Kao rezultat, dobili smo i rekonstruisali sljedeće podatke (Tabela 3):

¹⁴⁶³ Wright, *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000*, str. X0064501–X0064503.

Tabela 3. Glogova 1 – pojedinačne dimenzije i površine grobova, sa brojem otkrivenih tijela

Podgrobica	Dužina/širina NEOPLJAČKAN E ZONE (približno)	NEOPLJAČKAN A površina (m ²)	Dužina/širina OPLJAČKANE ZONE (približno)	OPLJAČKANA površina (m ²)	UKUPNA površina (m ² , približno)	Oblik / stanje očuvanosti	Broj otkrivenih tijela
C	6,1 x 2,3 m	14,0	6,1 x 4,2 m	25,6	39,6	nepravilan (?), veoma oštećena	23
E	6,0 x 2,0–4,6 m	20,5	/	/	20,5	nepravilan, neoštećena	6
F	a) 6,5 x 3,1 m + b) 2,5 x 1,0 m	20,2 + 2,5 = 22,7	a) 13,6 x 5,5 m + b) 10,9 x 4,0 – 5,9 m	74,8 + 43,6 = 118,4	141,1	nepravilan, veoma oštećena	45
H	5,5 x 4,7 m	25,9	4,6 x 4,7 m	21,6	47,5	uglavnom pravilan, poluoštećen	91
K	5,2 x 3,2 m	16,7	/	/	16,7	pravilan, neoštećena	13
L	4,0 x 1,5	6,0	/	/	6,0	uglavnom pravilan, neoštećena	12
Raskop J	/	/	/	/	/	nije grobica, samo jedno tijelo (zaostalo iz naknadnog premještanja)	1
	UKUPNO	105,8		165,6	271,4		191

Iako se Glogova 1 sastoji od niza pojedinačnih masovnih grobnica, treba napomenuti da je približna površina čitavog lokaliteta 51 x 25 m, tj. oko 1.240 m². Dakle, ukupna površina grobova čini više od petine lokaliteta.

Da bi se izračunao opseg prvobitno sahranjenih tijela, prije akcije pljačkanja, primijenjen je probabilistički pristup koji proizlazi iz jednostavnog arheološkog principa: ako imamo očuvane originalne neopljačkane dijelove grobova, gdje su poznate njihove površine i broj pronađenih osoba, moguće je izračunati i preostali dio grobnica, uključujući opljačkane zone. Naravno, ovo je približno tačno, uz pretpostavku da je grobnica originalno bila sasvim ispunjena.

Kao primjer možemo predstaviti slučaj podgrobnice C. Iz tabele 3 mogu se naći dokazi da njena neopljačkana površina iznosi 14 m², u kojoj su pronađena 23 tijela. Ako se pretpostavi da je površina opljačkane zone maksimalno oko 26 m², onda slijedi izračunavanje:

$$14: 23 = 26: x, \text{ gdje je } x = \frac{23 \cdot 26}{14} = \text{do } 43 \text{ osobe na } 26 \text{ m}^2.$$

Ista matematička logika primijenjena na svaku podgrobnicu pruža sljedeće podatke (Tabela 4):

Tabela 4. Glogova 1 – proračun broja tijela u opljačkanim zonama podgrobnica, sa procjenom maksimalnog broja pojedinaca.

Podgrobница	NEOPLJAČKAN A površina (m ²)	OPLJAČKAN A površina (m ²)	UKUPNA površina (m ²)	Broj otkrivenih tijela	Izračunati broj tijela (OPLJAČKAN A ZONA)	UKUPNI procijenjeni broj tijela
C	14,0	25,6	39,6	23	43	66
E	20,5	/	20,5	6	/	6
F	20,2 + 2,5 = 22,7	74,8 + 43,6 = 118,4	141,1	45	231	276
H	25,9	21,6	47,5	91	77	168
K	16,7	/	16,7	13	/	13
L	6,0	/	6,0	12	/	12
Raskop J	/	/	/	1		1
	105,8	165,6	271,4	191	351	542

Tako bi gornja granica ili maksimalni kapacitet svih podgrobnica na Glogovi 1 zajedno trebalo da bude 540, što bi bila gornja granica broja pojedinaca za koje se procjenjuje da su tamo

prvobitno sahranjeni. Naravno, ovo nije apsolutna vrijednost jer važi samo ako su opljačkane podgrobnice bile u potpunosti ispunjene. Nije moguće utvrditi najniže vrijednosti broja tijela na lokalitetu Glogova 1, jer je veći dio podgrobница ozbiljno poremećen i izmijenjen, ali mi, kao primjer, imamo dokaze koje nude podgrobnice E i K, da se nije iskoristio njihov puni kapacitet.

Glogova 2

Kao što je već gore navedeno, nalazište Glogova 2 prvi put je istraživano 1999. godine, od strane multidisciplinarnog ekspertskog tima programa MKSJ, koji je vodio peruanski antropolog Hoze Pablo Barajbar. Sam lokalitet se nalazi na sjevernoj padini, tik pored lokalnog zemljanog puta koji vodi do Magašića od glavnog asfaltnog puta Bratunac – Konjević Polje, u najjužnijem dijelu sela Glogova. Glogova 2 predstavlja dio kompleksa primarnih masovnih grobnica, koji se nalaze u neposrednoj blizini Glogove 1, smještene na jugu, sa druge strane istog puta (Slika 9).

Slika 9. Pogled na lokalitet Glogova 2, prije iskopavanja 1999. godine

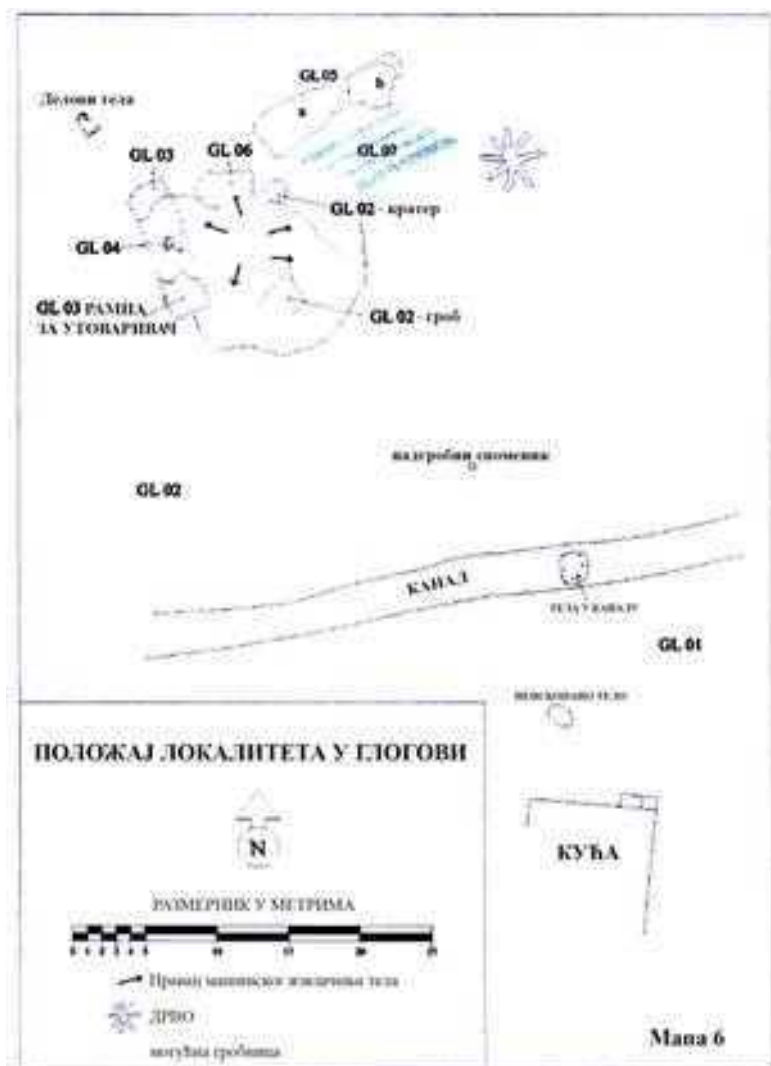
Izvor: Baraybar, *Report on the Exhumation of Mass Gravesites in Eastern Bosnia, August–October 1999*, str. R1078076, sl. 15.

Tokom svog prvog iskopavanja, Barajbar je otkrio seriju susjednih većih i manjih grobova, baš kao što je to uradio i Rajt tokom iskopavanja Glogove 1. Ukupna veličina poremećenog područja bila je 60 x 15 m, ili oko 900 m², nešto manja od susjednog lokaliteta Glogova 1.¹⁴⁶⁴ Međutim, analiza različitih elemenata iz njegovog izvještaja iz 1999. godine, a

¹⁴⁶⁴ Baraybar, *Report* 1999, R1078076.

posebno iz kasnijeg zbirnog izvještaja¹⁴⁶⁵, ukazuje na drugačiju veličinu od 25 x 19 m, odnosno 500 m². O ovom i drugim problematičnim mjerenjima u Barajbarovim izvještajima biće riječi dalje u tekstu.

Godine 1999. otkriveno je šest odvojenih, susjednih (čak i preklapajućih) i veoma opljačkanih grobova (Slika 10):

Slika 10. Generalni plan lokaliteta Glogova 2, tokom iskopavanja 1999. godine
Modifikovano prema: Baraybar, Report 1999, str. R1078091, karta 6.

Podgobnice Glogova 2, 3, 5 (sa dijelovima „a“ i „b“) i 6 prepoznate su i istražene do dubine od približno 2 metra. Barajbar je najprije odlučio da ukloni čitav neravni i poremećeni

¹⁴⁶⁵ José P. Baraybar, *Report on excavations at Glogova 2, Bosnia and Herzegovina 1999–2001*, Formal report to the ICTY OTP (The Hague: ICTY), X0167678–X0167707. Dalje u tekstu: Baraybar, *Report 2001*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

površinski nivo, koristeći rovokopač, iskopavajući taj gornji sloj do dubine od 0,70 m.¹⁴⁶⁶ Kada je površina očišćena i fino ostrugana, otkriveno je veliko nepravilno područje sivog mekog depozita, ispunjeno dijelovima tijela i artefaktima. Ovo je nazvano „GL02–krater“.¹⁴⁶⁷ Zatim je pažljivijim kopanjem lokalitet iskopan do dubine od 1,20 m, otkrivajući vrh „GL02–groba“ i GL06. Površina „kratera“ bila je približno 15 x 11 m. Međutim, kada se uporede sa planom lokaliteta (up. sliku 10), Barajbarove dimenzije čitavog poremećenog područja, a i područja „kratera“ – djeluju neprecizno. Na primjer, ukupni obim lokaliteta je vjerovatnije 24,5 x 18,5 m (približno 454 m²), a GL02–„krater“ bi trebalo da bude 12,9 x 11 m (142 m²). Međutim, najvažnija činjenica je tačna, da je „krater“, centralni dio čitavog nalazišta, bio teško poremećen kasnijim akcijama pljačke. Grobnica GL03 otkrivena je neposredno pored GL02–„kratera“, ka zapadu. Takođe je predstavljala teško opljačkanu dugačku grobnicu (zona pljačkanja ovdje je označena kao GL04 – Slika 11). Glogova 5 (GL05), smještena na maloj udaljenosti sjeverno od centralne zone, bila je jedna od rijetkih nedirnutih grobnica. Tokom iskopavanja postalo je očigledno da se sastojala od dva odvojena groba koji su se spojili (označeni su kao „a“ i „b“), gdje je većina ostataka pripadala grupi od više od 80 nedirnutih osoba. Na kraju sezone 1999. godine, Barajbarov tim je takođe otkrio još jedno područje sa ljudskim ostacima koje je označeno kao GLO7 i koje je ostalo neiskopano.

¹⁴⁶⁶ Baraybar, *Report* 1999, str. R1078076, up. sliku 6.

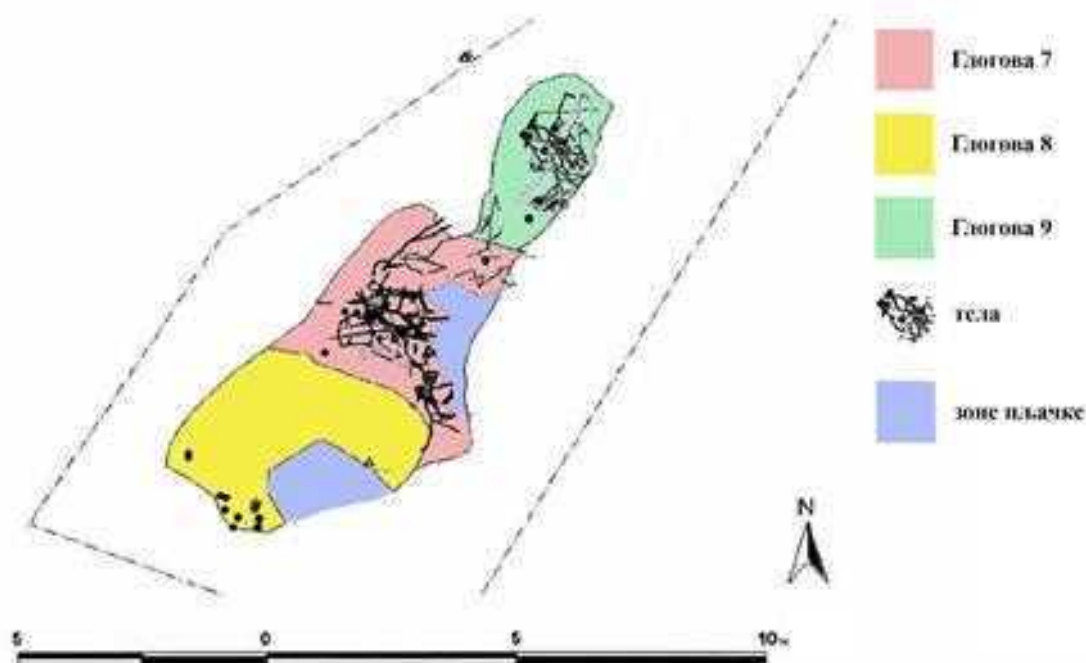
¹⁴⁶⁷ Baraybar, *Report* 1999, str. R1078077 *et pass.*

Slika 11. Podgrobница označena kao Glogova 3, sa centralnom opljačkanom zonom (GL04), pristupnom rampom ispred i grobnom zonom sa netaknutim leševima; pogled izbliza na zapadni netaknuti dio grobnice GL03, sa ivicom zone pljačke (tragovi zuba bagera)

Modifikovano prema: Baraybar, Report 1999, str. R1078081, sl. 19, kao i str. R1078082, sl. 20.

U drugoj terenskoj sezoni (2001) istražena je ta zona, na sjeveroistoku od centralnog „kratera“ i pronađena su tri odvojena (ali i preklapajuća) groba: GL07, GL08 i GL09. Prva dva su djelimično opljačkana, a GL09 je netaknut (Slika 12).

GL07,08,09 - тела, делови тела и артефакта

Ilustracija 1

Slika 12. Podgrobnice GL07, GL08 i GL09, iskopane 2001. godine; tačan položaj tijela i dijelova tijela je označen

Modifikovano prema: Baraybar, Report 2001, str. X0167700, sl. 1.

U svih osam podgrobnica u Glogovi 2 pronađeno je ukupno 126 tijela i 197 dijelova tijela. Prema Meningu¹⁴⁶⁸, minimalni broj individua (MBI) u ovim podgrobnicama je 183.

¹⁴⁶⁸ Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves* (formal OTP report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2000), str. 00950981; Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001*, Formal OTP report to the ICTY (The Hague: ICTY, 2003), str. X0167714.

Međutim, prema konačnim DNK identifikacijama koje su izvršile MKNL laboratorije, ukupni broj identifikovanih osoba je 172.¹⁴⁶⁹ Po podgrobnicama, lista je sljedeća (Tabela 5):

Tabela 5. Masovna grobnica Glogova 2 – podaci o ljudskim ostacima pronađenim u svakoj pojedinačnoj podgrobnici^(*)

Podgrobница	Broj tijela	Broj dijelova tijela	Broj identifikovanih individua
GL02	11	71	49
GL03	6	13	13
GL04	0	3	2
GL05	73	60	82
GL06	0	7	3
GL07	22	26	25
GL08	0	5	2
GL09	14	12	15
UKUPNO	126	197	191 – 19 ^(*) = 172

^(*) Brojka veća za 19 osoba ovdje je vještačka konstrukcija jer predstavlja zbir duplikata – zapravo, ostaci (dijelovi tijela) istih pojedinaca otkriveni su u dvije ili više podgrobница Glogove 2, a prebrojani su i ponovljeni na spisku za svaku jedinicu: na primjer, pokazalo se da su slučajevi GL02-018BP-LF4-M i GL08-007BP-LMT1-M2 jedna ista osoba; isto je sa GL03-002BPH i GL06-002BP-OC2-M, zatim GL05-002BP-RF1-M, GL07-007BP-RT1-M i GL09-021BP-LF1-M itd.

Imajući u vidu izazovan zadatak procjene ukupnog broja osoba prvobitno sahranjenih na lokalitetu Glogova 2, prvo pitanje se odnosilo na pouzdanost pisanih podataka koje je dao originalni istraživač Barajbar. Gore smo već primijetili nedosljedne brojeve i mjere navedene u izvještaju iz 1999. Pored toga, zbunjujući numerički podaci također su bili prisutni u kasnijem izvještaju iz 2001.¹⁴⁷⁰ Na primjer, predstavljajući novootkopane podgrobnice 07, 08 i 09, Barajbar je napisao:

...GL07 je bila najveća od tri grobnice, nepravilnog

¹⁴⁶⁹ Janc, *Update 2013*, Annex A, str. X024-0745.

¹⁴⁷⁰ Baraybar, *Report 2001*.

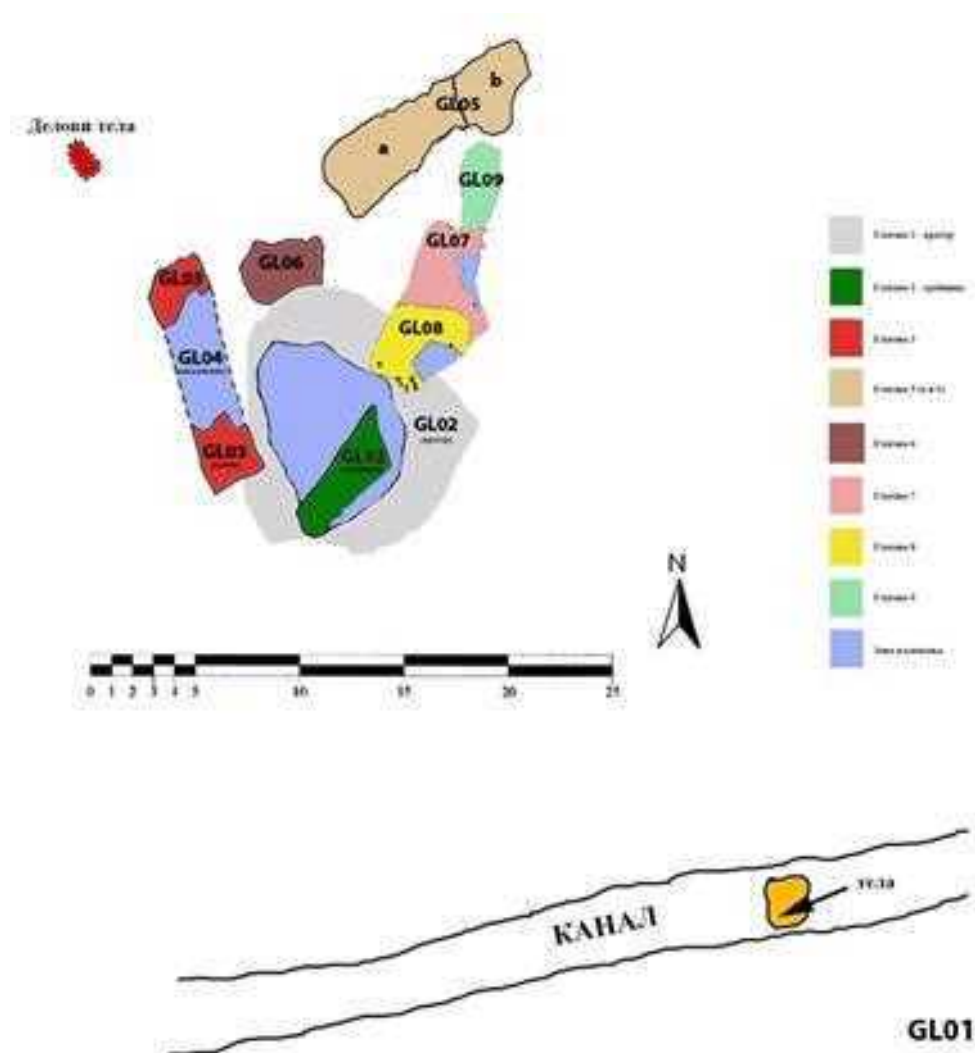
oblika i **dimenzija 15,3 x 14,9 metara.**¹⁴⁷¹

... Struktura je **dimenzija 11,1 x 14 metara.**¹⁴⁷²

...Ovaj plitki grob **dimenzija 13,5 x 6,6 metara....**¹⁴⁷³

Da su te cifre tačne, to bi značilo da je ukupna dužina povezanih podgrobica GL08, GL07 i GL09 42,8 m (zbir 15,3 + 14,0 + 13,5 m). Međutim, jednostavan pregled slike 9, koristeći prvobitno objavljen Barajbarov razmjernik ispod samog crteža, pokazuje da cjelokupna dužina ne može biti veća od 12,5 do 13 metara...

Zbog toga je bilo od presudne važnosti da se generiše korektna hibridna mapa svih podgrobica i struktura sa lokaliteta Glogova 2. Nakon što je stvorena, za dobijanje najpreciznijih mjera korišćen je digitalni crtež visoke rezolucije (Slika 13).

¹⁴⁷¹ Baraybar, *Report* 2001, str. X0167700.

¹⁴⁷² Baraybar, *Report* 2001, str. X0167702 – radi se o veličini podgrobice GL08.

¹⁴⁷³ Baraybar, *Report* 2001, str. X0167703 – u pitanju je podgrobica GL09.

Slika 13. Glogova 2 – hibridni plan podgrobница i drugih struktura, uključujući opljačkane zone

Modifikovano prema: Baraybar, Report 1999, p. R1078091, map 6; Baraybar, Report 2001, str. X0167700, sl. 1 i str. X0167705, sl. 5.

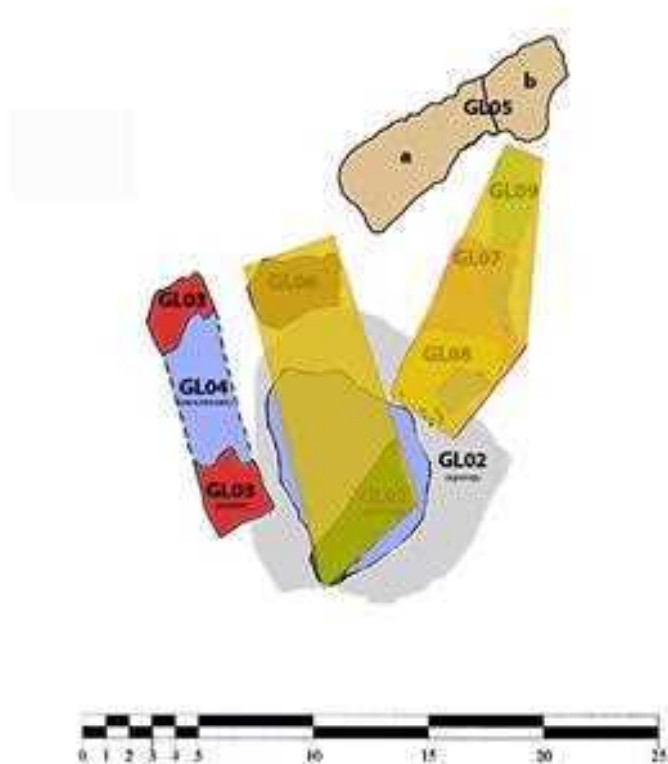
Važno je naglasiti da crtež ima jasno vidljive i mjerljive zone pljačkanja (obojene u svijetloplavo). Zbog činjenice da Barajbar, kao ni Rajt za Glogovu 1, nije dao precizne mjere dubine ni za jednu podgrobnicu (možemo samo da pretpostavimo da je debljina vertikalnih zemljanih profila bila oko 2 m; u jednom jedinom slučaju Barajbar je naveo da je GL03 „...*bila plitka grobnica*...”). Jedino rješenje je da se uporedi broj tijela pronađenih u neopljačkanim zonama i/ili podgrobnicama, izračuna površina koju su zauzimala, a zatim da se matematički predvidi broj tijela za površine opljačkanih zona na lokalitetu. Ovo je bio razlog za detaljno premjeravanje lokaliteta Glogova 2 (Tabela 6):

Tabela 6. Veličina (dužina, širina i izračunata površina) podgrobница na Glogovi 2

Podgrobница	Dužina (približna, izražena u metrima)	Širina (približna, izražena u metrima)	Površina (m²)
GL02–„krater“	13,8	12,0	103,2
GL02–grobница	6,1	2,2	12,2
GL02–opljačkano	9,6	6,5	50,2
GL02 (UKUPNO)			165,6
GL03–neporemećeno	2,6	3,0	7,8
GL03–pristupna rampa	3,3	2,9	9,6
GL04–opljačkano	5,9	3,0	17,7
GL03 (UKUPNO)	11,8	3,0	35,1 – 17,7 = 17,4
GL05–„a“	7,3	3,5	25,6
GL05–„b“	4,5	3,8	17,1
GL05 (UKUPNO)	11,8	3,6	42,7
GL06	4,0	2,7	10,8
GL07–neporemećeno	4,4	3,0	13,2

GL07–opljačkano	2,9	1,1	3,2
GL07 (UKUPNO)			$13,2 - 3,2 = 10,0$
GL08–neopljačkano	4,1	4,0	16,4
GL08–opljačkano	1,8	2,2	4,0
GL08 (UKUPNO)			$16,4 - 4,0 = 12,4$
GL09	4,4	1,7	7,5

Da bi se izračunao udio opljačkanih ostataka, bilo je potrebno posebno raditi na svakoj zoni/grobu. Istorija lokaliteta je složena, a grobovi su nastajali kroz niz epizoda. Pored toga, dodatni veliki poremećaji i kasnije pljačke teškim mašinama ostavili su ogromna područja razorena, poput „kratera“ u centralnoj zoni lokacije, koji je mnogo širi od prvobitnih grobnih jama. Stoga je prvo bilo važno da se pokuša rekonstrukcija vjerovatnog oblika i veličine prvobitnih grobova. Koristeći arheološku prostornu analizu kao osnovni sloj, zatim analizu DNK veza između ljudskih ostataka u različitim podgrobnicama Glogove 2 (uključujući i patološke i antropološke podatke), stvorena je sljedeća interpretacija (Slika 14):

Slika 14. Glogova 2 – tumačenje vjerovatnog izgleda originalnih grobnica, prije pljačke

Čini se da su prvobitno iskopana četiri duga rova, ispresijecana i produbljena u niz od dvije do tri susjedne jame koje se nastavljaju jedna na drugu. Dakle, Glogova 2 i Glogova 6 mogu da predstavljaju dva dijela jednog originalnog dugačkog rova, baš kao što je to i u slučaju Glogove 8, 7 i 9. Glogova 5 je primjer takve nedirnite dvodijelne grobnice. Kao što je Barajbar primijetio u svom opisu podgrobница, većina je prvobitno iskopana rovokopačem, tipom „nazubljenih“ kašika, koje su ostavile jasne arheološke dokaze.¹⁴⁷⁴ Jedini izuzetak je bila podgrobница GL03, sa pristupnom rampom, karakterističnom za rad bagera-utovarivača.

Sva pljačkanja izvršena su, prema arheološkim dokazima, korišćenjem rovokopača-bagera, ili takozvanih „skipova“. Barajbar je pokušao da vizuelno predstavi¹⁴⁷⁵ postupke takve mašine tokom pljački, crtajući strelice za pravce rada rovokopača.

Kao što je gore već rečeno, rekonstrukcija nedostajućih dijelova podgrobница slijedi metodu primijenjenu u slučaju Glogova 1.

Dakle, za podgrobnicu Glogova 2 (GL02–grobница) površina je izračunata na sljedeći način:

Površina je 115,4 m², u njoj ima 49 individua – 11 kompletnih tijela i 71 dio tijela. (Ovdje je važno naglasiti da pored ovih 11 tijela, mnogi dijelovi tijela zapravo pripadaju GL02–„krateru“, kao i mnogo širem području, iskopanom prije nego što je podgrobница GL02–grobница uopšte i otkrivena, u okviru površinskog sloja približno debelog 1,20 m.) Dakle, ako na 115,4 m² imamo 49 individua, onda je računica za opljačkanu površinu sljedeća:

$$115,4 : 49 = 50,2 : x, \text{ gdje } x = \frac{49 \cdot 50,2}{115,4} = \text{do } 22 \text{ individue na } 50 \text{ m}^2.$$

Ista vrsta proračuna primijenjena na ostale opljačkane podgrobnice rezultira sljedećim podacima (Tabela 7):

¹⁴⁷⁴ cf. Baraybar, *Report* 2001, str. X0167693–X0167694, photographs 2–3 *et pass.*

¹⁴⁷⁵ Baraybar, *Report* 1999, str. R1078091, map 6.

Tabela 7. Površine neporemećenih u odnosu na poremećene (opljačkane) podgrobnice Glogove 2 i izračunati broj osoba koje su tamo prvobitno sahranjene

Podgrobница	NEOPLJAČKANA površina (m ²)	OPLJAČKANA površina (m ²)	UKUPNA površina (m ²)	Broj otkrivenih osoba	Izračunati broj tijela (OPLJAČKANA ZONA)	UKUPNI procijenjeni broj tijela
GL02–grobница + GL02–„krater“	12,2 + 103,2 = 115,4	50,2	62,4	49	22	71
GL03	17,4	17,7 (GL04)	35,1	15	36	51
GL05	25,6 + 17,1 = 42,7	/	42,7	82	/	82
GL06	10,8	/	10,8	3	/	3
GL07	10,0	3,2	13,2	25	8	33
GL08	12,4	4,0	16,4	2	1	3
GL09	7,5	/	7,5	15	/	15
	113,0	74,8	187,8	191	67	258

Kao konačnu procjenu možemo da utvrdimo da je područje lokaliteta Glogova 2 od oko 190 m² bilo sastavljeno od osam podgrobница (GL02, 03, 04, 05, 06, 07, 08 i 09), koje bi zajedno sadržale najviše do 260 osoba. Ovo je, sa pozicije arheološke forenzike, najveći dopustivi broj.

Za zaključak, maksimalni procijenjeni broj iz Glogove 1 (540) i Glogove 2 (260) bio bi 800 tijela.

2.3.2. Primarna masovna grobnica na vojnoj farmi Branjevo

Podatak da je primarna masovna grobnica na Branjevu bila dimenzija približno 5 x 20 metara potiče iz originalnog MKSJ / PHR-ovog terenskog izvještaja Viljema Haglanda.¹⁴⁷⁶ Ekshumacija na tom mjestu izvršena je od 10. do 24. septembra 1996. godine. Patološka ispitivanja ljudskih ostataka koji su tamo sakupljeni obavio je Robert Kirhner od 6. do 23. oktobra iste godine. U uvodnom tekstu svog terenskog izvještaja¹⁴⁷⁷, autor navodi da je na početku iskopavanja bila vidljiva velika pravougaona depresija, dimenzija približno 5 m

¹⁴⁷⁶ William Haglund, *Forensic investigation of the Pilica (Branjevo economy) mass grave site, Bosnia and Herzegovina, made on June 1998* (expert report to ICTY) (The Hague: ICTY, 1998), 0149-2904–0149-3680. Dalje u tekstu: Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁴⁷⁷ Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, str. 0149–2920.

(sjever–jug) sa 20 m (istok–zapad). Ova depresija je predstavljala „otisak“ grobne jame ispod površine. Jedini ljudski ostaci pronađeni na površini nalazili su se u ovoj zoni. Treba takođe napomenuti da je Hagland istražio Branjevo koristeći takozvanu metodu „pijedestala“, što je značilo da su istraživači željeli da prostorno identifikuju zapreminu kompletne mase tijela u granicama grobnice. Pošto su granice ove mase utvrđene, čitav pojas zemljišta oko mase tijela uklonjen je sve do dna grobnice. A kako su naslage zemlje oko groba uklonjene, uništeni su i prvobitni zidovi groba, pa shodno tome nisu mogle ni da se utvrde tačne dimenzije grobne jame. Ovo je najvjerovatnije objašnjenje za često zbunjujuće informacije koje se navode o veličini groba: npr. predložene su potpuno drugačije dimenzije groba: 10 x 28 x 2,5 m.¹⁴⁷⁸ Međutim, ta određena veličina ne odgovara nijednoj drugoj cifri (vidi dole), niti bilo kojim drugim zapažanjima u izvještaju. Ali da ponovimo, primjena takvih metoda „pijedestala“ znači da su svi podaci o dimenzijama groba i njegovom preciznom obliku obično kompromitovani.

Govoreći o „unutrašnjoj“ veličini (5 x 20 x 2,5 m) u izvještaju, Hagland je vjerovatno predstavljao originalnu veličinu grobne jame, nekada iskopane da bi primila tijela. Druge dimenzije (vrlo grubo citirane kao 10 x 28 x 2,5 m) mogle bi da prikažu samo „spoljnu“ veličinu područja pljačke, npr. širu zonu kasnijeg razaranja, napravljenu dodatnim aktivnostima kako bi se ostaci žrtava prebacili na novo, tajno mjesto. Ako se pravilno iskopava, takva složena stratigrafija bi se otkrila i zabilježila. Upravo zbog toga su stručnjaci MKNL-a (na čijem je čelu bio Ijen Henson, tada zamjenik direktora forenzičkih nauka za arheologiju i antropologiju), mnogo godina kasnije, izradili dokument pod naslovom „Procjena izvještaja i slika masovne grobnice farme Branjevo“.¹⁴⁷⁹

Kada je riječ o važnom pitanju veličine i kapaciteta, jedan od najpouzdanijih izvora podataka za određivanje širine i dužine groba bi bio u ovom slučaju „otisak“ groba (površinska depresija). U svakom slučaju, naredna analiza će obuhvatiti i najniže i najviše procjene, kao i one kasnije procjene za dimenzije groba koje je ponudio MKNL.

Sljedeće fotografije (Slike 15 i 16), snimljene 5. aprila 1996. godine, ilustruju inicijalnu situaciju na Branjevu koju je zatekao Žan-Rene Ruez, tada glavni istražitelj MKSJ-a za Srebrenicu:

¹⁴⁷⁸ Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, str. 0149–2973.

¹⁴⁷⁹ ICMP, *Evaluation of Branjevo Farm mass grave report and images*, made on July 2013 (expert report to ICMP) (Sarajevo: ICMP, 2013), R093-9924–R093-9947. U daljem tekstu: ICMP, *Evaluation of Branjevo*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

Slika 15. Opšti izgled masovne grobnice na Branjevu u aprilu 1996: Žan-Rene Ruez i njegov kolega stoje u vještačkoj depresiji dimenzija približno 20 x 5 m, okrenuti prema istoku

Izvor: Prosecutor v. Popović et al., Case No. ICTY IT-05-088-T, Outline of Jean-René Ruez testimony (dalje u tekstu: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony) – fotografije, karte i snimci iz vazduha + 18 stranica opisa, 18. septembar 2006. godine, str. 11, sl. 214.

Slika 16. Ista depresija na Branjevu nakon početnog uviđaja: žute linije na fotografiji označavaju „otisak“ grobnice (približno 20 m dužine i 3 m širine), uz numerisane markere koji označavaju površinske nalaze

Digitalno obrađeno prema: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, str. 11, sl. 215.

Mapa lokaliteta na početku iskopavanja MKSJ-a, septembra 1996. godine (Slika 17):

Slika 17. Skica površinske depresije na lokalitetu Branjevo, prije početka iskopavanja
Modifikovano prema: Haglund, Forensic Investigation of the Pilica, str. 01492922, sl.

2.

Druga mapa izrađena za potrebe originalnog izvještaja (Slika 18) označila je mjesto ostataka tijela, kao i probne rovove, označene kao Rovovi 1–3. Te probe nisu dale nikakve nalaze.

Slika 18. Skica rasporeda probnih rovova, sa označenom zonom ljudskih ostataka
Modifikovano prema: Haglund, *Forensic Investigation of the Pilica*, str. 01492925, sl.

4.

Prema izvještaju o iskopavanjima, sigurno je da je jedina zona masovne grobnice u kojoj su pronađena tijela (zapravo jedini takav depozit ikad otkriven na Branjevu) zapadno-centralna, nepravilno ovalna zona prečnika 5 m i dubine 2,5 m.¹⁴⁸⁰ U okviru ovog depozita pronađena su 264 slučaja ljudskih ostataka, od kojih je većina koncentrisana u jednu grupu na zapadnom dijelu groba, dok je „...ostatak groba ostao nezauzet...“¹⁴⁸¹

Na osnovu predstavljenih podataka, mogao bi se izračunati vjerovatni opseg broja tijela koji je masovna grobnica Branjevo sadržala prije pljačke. Gotovo svi nalazi su bili u zoni 5 x 5 x 2,5 m, a prema Jancu, iz masovne grobnice Branjevo identifikovano je 140 osoba¹⁴⁸², što znači da je u prostoru ($V = a \times b \times c$) $5 \times 5 \times 2,5 \text{ m} = 62,5 \text{ m}^3$ bilo 140 osoba. Budući da je površinski „otisak“ cijele grobnice bio $5 \times 20 \text{ m}^{1483}$, možemo da pretpostavimo da je zapremina cijele grobnice bila $5 \times 20 \times 2,5 = 250 \text{ m}^3$. To je tačno četiri puta veća zapremina od zapremine očuvanog depozita koji sadrži 140 pojedinaca, pa bi vjerovatno u cijeloj grobnici moglo biti zakopano $140 \times 4 = 560$ tijela.

¹⁴⁸⁰ Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, str. 01492924.

¹⁴⁸¹ Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, str. 01492933.

¹⁴⁸² Janc, *Update 2013*.

¹⁴⁸³ Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, str. 01492920.

Međutim, dalja analiza arheoforezičkih podataka može dovesti do drugačije procjene osnovnog broja. Prvo, neophodno je utvrditi originalnu veličinu groba (prije akcije pljačke za koju se pretpostavljalo da se desila tokom posljednje nedjelje septembra 1995). Iz terenskog izvještaja može se utvrditi da su ljudski ostaci pronađeni na dubini od „...*približno 1,25 m...*”, sa dnom grobnice na 2,5 m.¹⁴⁸⁴ Stoga, maksimalna debljina depozita ne bi bila veća od 1,5 m, umjesto 2,5 m. To je očigledno u analizi sljedećih terenskih fotografija (Slike 19 i 20):

Slika 19. Terenska fotografija Branjeva koja prikazuje vrh i vertikalni profil depozita mase tijela

Modifikovano prema: ICMP, Evaluation of Branjevo, str. R093-9938, fotografija 4.

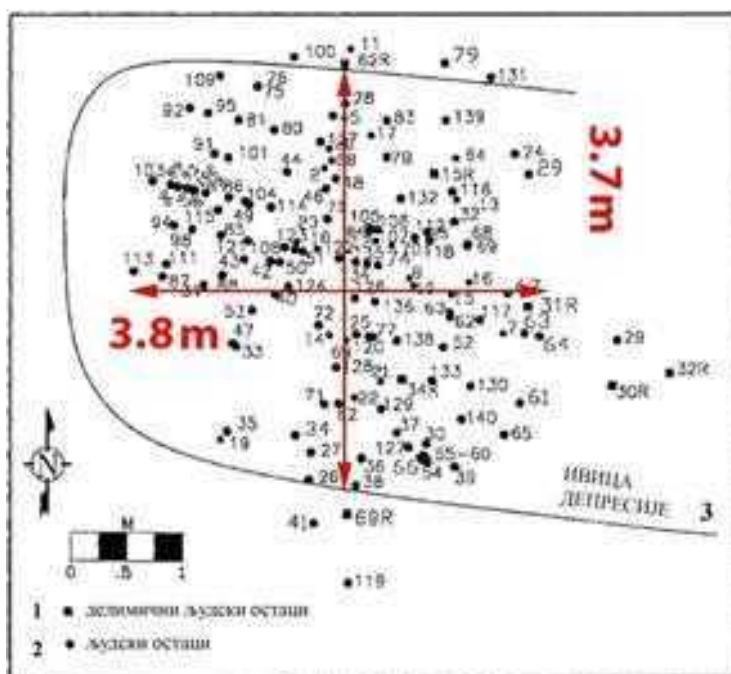

¹⁴⁸⁴ Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, str. 01492924 et pass.

Slika 20. Radna fotografija „raščišćene“ mase tijela na Branjevu 18. septembra 1996. godine: pozadi, žuta nepravilna linija označena strelicom na zapadnom vertikalnom profilu pokazuje najviši nivo depozita, na dubini od (najmanje) 1 m od površine

Modifikovano prema: BBC, *The Srebrenica Massacre. Radio show Witness History* (epizoda od 10. jula 2014. godine): sl. 1. BBC: World Service Online, pristupljeno 17. aprila 2020. godine, <https://www.bbc.co.uk/programmes/p02226p1>.

Dimenzije zone depozita mase tijela naveo je Hagland kao 5 x 5 m.¹⁴⁸⁵ Međutim, ovo je u suprotnosti sa primijenjenim automatskim mapiranjem EDM totalne stanice. Henson i njegovi saradnici¹⁴⁸⁶ u svojoj procjeni predložili su procijenjenu širinu ležišta ne veću od 3 m. Ovo je vjerovatno tačno (Slika 21) jer je Haglandova procjena data u ortogonalnoj 2D projekciji, gdje je spoljašnje rasipanje dijelova tijela bilo uključeno u obrise ležišta (Slika 22).

Slika 21. Mapa depozita ljudskih ostataka na Branjevu, pravilno dimenzionisana
Modifikovano prema: Haglund, *Forensic Investigation of the Pilica*, str. 01492927, sl.

5.

¹⁴⁸⁵ Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, str. 01492924, 01492973 et pass.

¹⁴⁸⁶ ICMP, *Evaluation of Branjevo*.

Slika 22. Korigovana širina depozita i same originalne grobnice
 Izvor: ICMP, *Evaluation of Branjevo*, str. R093-9939, fotografija 5.

Zašto su ovi detalji važni za arheološku analizu? Stoga što se zasnivaju na punoj integraciji forenzičkih dokaza. Dakle, zasnivanje proračuna na pouzdanijim 3,7 (zaokruženo na 4) metra širine, 3,8 (zaokruženo na 4) metra dužine i maksimalno 1,5 m dubine naslaga tijela, dalo bi sljedeći broj (a – dužina, b – širina, c – dubina, V – zapremina):

$$(V = a \times b \times c) 4 \times 4 \times 1,5 \text{ m} = 24 \text{ m}^3 \text{ sa } 140 \text{ tijela.}$$

Pri procjeni broja tijela prvobitno inhumiranih na Branjevu, veoma je važno utvrditi ukupnu dužinu grobnice. Haglund je izvijestio o dužini od 20 m, na osnovu istraživanja tima MKSJ/PHR.¹⁴⁸⁷ Kako je ovo presudna tačka, MKNL je izvršio ponovnu analizu vazdušnih slika američke Centralne obavještajne agencije (CIA) iz 1995. godine, skalirajući sve to prema poznatim vrijednostima, kao što je dužina jedne zgrade na vojnoj farmi. Zatim su rekonstruisali ukupnu dužinu svježe iskopane jame koja je bila vidljiva na fotografiji iz vazduha od 17. jula 1995. Prema izvještaju MKNL-a¹⁴⁸⁸, dužina je bila oko 40 m, a širina rova približno 3 m. Mi smo takođe analizirali istu fotografiju, koristeći primijenjeno skaliranje i slažemo se da širina iskopane jame nije bila veća od 3 m, posebno jer se to uklapa sa širinom vidljivih otisaka točkova teškog bagera-utovarivača koji je korišćen za kopanje grobnice (a mi sada znamo tačan tip i dimenzije mašine koja se koristila za ovu određenu svrhu, vidjeti dole). Međutim, naš nalaz je da je ukupna dužina jame bila maksimalno 35 m (Slika 23):

¹⁴⁸⁷ Haglund, *Forensic investigation of the Pilica*, 01492920 et pass.

¹⁴⁸⁸ ICMP, *Evaluation of Branjevo*, str. R093-9931, paragraph d i R093-9933, photograph 4.

Slika 23. Snimak iz vazduha mjesta pogubljenja na Branjevu sa svježe iskopanom grobnicom koji je načinila CIA; obilježeni su poznata dužina zgrade vojne farme (1), dužina groba skalirana i procijenjena od strane MKNL-a (2) i ista grobnica izmjerena našim skaliranjem (3)

Modifikovano prema: ICMP, Evaluation of Branjevo, str. R093-9933, sl. 4.

Na osnovu dužine groba od 40 m, Henson i dr. su tvrdili da je gotovo jedna trećina originalne grobnice, tj. oko 14 m prema istoku, ostala neiskopana (Slika 24a–b). Takođe nije prihvatio vjerodostojno objašnjenje da je prvih 10 do 15 metara moglo da predstavlja pristupnu rampu za mašinu kojom je jama iskopana. Dakle, iz ukupne dužine od približno 35 m (naše ispravljeno mjerenje), skloni smo da utvrdimo da je postojalo samo 20 m funkcionalnog dijela grobnice.

Slika 24. Grobnica na Branjevu, prema Haglandu (a) i MKNL-u (b)
 Modifikovano prema: ICMP, *Evaluation of Branjevo*, str. R093-9944, sl. 8.

Nastavićemo sa proračunom kako bismo procijenili opseg kapaciteta masovne grobnice na Branjevu. Već je rečeno da je u grobnici od 24 m³ (4 x 4 x 1,5 m) pronađeno 140 tijela. Primjenom istog proračuna na ostatak groba:

($V = a \times b \times c$) $16 \times 4 \times 1,5 \text{ m} = 96 \text{ m}^3$, što vodi do jednačine $24: 140 = 96: x \Rightarrow x = \frac{140 \times 96}{24} \Rightarrow x = 560$. To znači da je 560 tijela moglo prvobitno da se položi u opljačkani prostor.

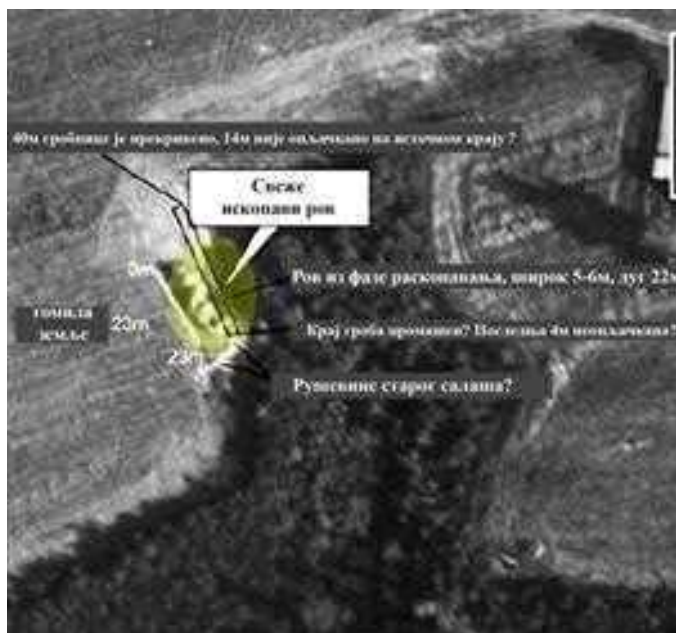
Imajući u vidu da je neopljačkani dio grobnice zauzimao gotovo petinu maksimalne dužine groba (što znači 140 x 5 vjerovatnih tijela), možemo procijeniti da je u grobu moglo biti najviše 700 tijela.

MKNL je procijenio da je grobnica u Branjevu trebala da sadrži 1.725 sahranjenih osoba (na osnovu 43 DNK reasocijacije koja vode od Branjeva do masovnih grobnica Čančarski put /eng. „Cancari Road“ – CR/). Iako su utvrdili da je većina individua iz serije grobova CR opljačkana i prebačena sa lokaliteta Branjevo, Haglandovi nalazi ne podržavaju ovu tvrdnju. Masovna grobnica potrebna za smještaj tolikog broja tijela koji je naveo MKNL trebalo bi da bude značajno veća. Ovo je bio jedan od razloga za preispitivanje (od strane MKNL) dokaza i zaključaka iz originalnog izvještaja o iskopavanjima iz 1998. godine.¹⁴⁸⁹ Čini se da MKNL nije koristio podatke iz originalnog izvještaja o iskopavanjima i dodijelio je nove dimenzije grobu na Branjevu, o čemu je već bilo riječi. Te nove dimenzije bile su zasnovane na analizama snimaka iz vazduha.¹⁴⁹⁰ Međutim, najveće dimenzije iz revizije MKNL-a su 10 x 28 x 2,5 m, što čini zapreminu od 700 m³. Druga najviša procjena, zasnovana na snimcima iz vazduha iz jeseni 1995 (10 x 22 x 2,5 m), daje zapreminu od 550 m³. Već je gore naglašeno da se širina do

¹⁴⁸⁹ ICMP, *Evaluation of Branjevo*, str. R093-9927.

¹⁴⁹⁰ ICMP, *Evaluation of Branjevo*, str. R093-9940–R093-9942.

6 m može odnositi samo na „epizodu“ dodatnog uništavanja, tokom pljačkaških aktivnosti u jesen 1995. godine (Slika 25):

Slika 25. Snimci Branjeva CIA iz vazduha od 27. septembra 1995. godine, koji pokazuju vidljive rezultate pljačkanja groba, obilježene žutom elipsom

Modifikovano prema: Evaluation of Branjevo, str. R093-9935, sl. 6.

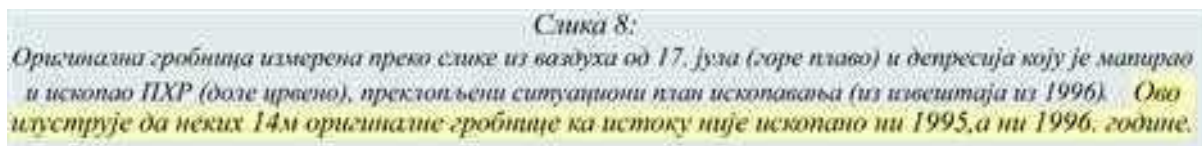
Na Branjevu je pronađeno 140 individua u zapremini tla od 24 m^3 , tako da se može izvršiti proračun za najviše predložene dimenzije ($22 \times 10 \times 1,5$ metara), primjenjujući istu „dedukciju“ za debljinu depozita od 1,5 metara, što daje ukupno 330 m^3 , a što dalje znači da je $24 : 140 = 330 : x \Rightarrow x = \frac{140 \cdot 330}{24} \Rightarrow x = 1.925$ individua u 330 m^3 . Ovakva brojka očigledno mnogo više odgovara MKNL-u nego podaci koji sugerišu da je na vojnoj farmi Branjevo maksimalno sahranjeno do 700 osoba.

Za drugu najvišu MKNL-ovu „smanjenu“ zapreminu (240 m^3) izračunavanje je $24 : 140 = 240 : x$, gdje je $x = \frac{140 \cdot 240}{24} = 1.400$ osoba u 240 m^3 .

Da bi provjerila dokument MKNL-a o ponovnoj procjeni Branjeva, bosanska Federalna komisija za nestale osobe, koju su nadzirali stručnjaci MKNL-a, organizovala je i sprovedla kampanju revizionih iskopavanja u aprilu 2013. godine.¹⁴⁹¹ Originalna grobnica je u potpunosti ponovo iskopana, a fokus je bio na istočnom dijelu, tih „14 m razlike“, gdje se očekivalo da će se naći dodatnih 400–850 tijela (Slika 26):¹⁴⁹²

¹⁴⁹¹ Janc, *Update 2013*, Annex A, str. X024-0743.

¹⁴⁹² ICMP, *Evaluation of Branjevo*, str. R093-9945.

Slika 26. Opis slike 8 u MKNL-ovom evaluacionom dokumentu; posljednje redove su žutom bojom istakli autori ovog poglavlja

Modifikovano prema: ICMP, Evaluation of Branjevo, str. R093-9944.

Kao rezultat, prikupljeno je samo nekoliko dijelova tijela koji su ostali iz prethodnih kampanja, a za 14 m groba je utvrđeno da je potpuno prazan.

Na kraju, ovdje bi trebalo predstaviti dodatne indirektne dokaze koji bi mogli da osvijetle pitanje broja žrtava sahranjenih na Branjevu. Godinama, MKSJ je dobijao niz vojnih dokumenata zaplijenjenih od vlasti Vojske RS, a posebno od komande Zvorničke brigade. Među hiljadama različitih dokumenata, pronađena je i serija dnevnih naloga za radna vozila (mašine), koja dokumentuje istoriju inženjerskih zadataka izvršenih tokom rata u BiH. Nekoliko dnevnih naloga odnosi se direktno na angažovanje teškog bagera ULT 220 iz (tada) državne kompanije iz Zvornika pod nazivom „Birač Holding“. Prema radnom dnevniku (Slika 27a–c), mašina je bila na zadatku 17. jula 1995. godine, „kopajući rovove u Branjevu“. Ovaj bager je bio angažovan i dva dana ranije, kopajući rovove u Orahovcu.

03075564

Institution

VP /Military Post/ 7469
SbSl-54)

(Form

ZVOBNK

Construction machine owned by **Brač Holding**

/stamped/

VEHICLE WORK LOG no: 22-1656/95

Valid from 1 July until 31 July 1995

Type **ULT 220 /Backhoe Excavator/** Reg. no. _____

Type of fuel Diesel Type of oil _____

Normal fuel consumption Engine oil SAE 30

For 100 km Gear oil HP 90

For 1 hour of driving 20 Grease LIS 2

Rank, first name and last name of driver/user

Veljko KOVAČEVIĆ	

Details of receipt of fuel, oil, etc. in litres

Date	Docu- ment Number	Fuel	Engine oil	Gear oil	Grease	Anti- Freeze	Man- ager's signature
15 July	21/3-667	60					/signed/

0060-5109-0069-5110-14

15 July	*	40					/signed/
17 July	*	100					/signed/
17 July	*	70					/signed/
18 July 1995	21/4-1219		4				/signed/
TOTAL:		270					
F	Full tank		1.				
U	Standard issue	270	Officer/assistant of the material and financial organ				
E	Actually used	270	2. /signed/				
L	Difference	0	Transport officer				

grobnice, Lažete 1 i 2. Tamo je prvobitno bilo inhumirano do 440 osoba (LZ1 – 200, LZ2a–c – 240) (grobovi su, kao i grobnica u Branjevu, kasnije djelimično opljačkani). Na osnovu drugog radnog naloga za vozilo, grobnice Lažete 1 i 2 su vjerovatno iskopala, 14. jula 1995. godine, dva manja rovokopača.¹⁴⁹³

Dakle, ako je bager ULT 220 potrošio 100 l dizela i pet radnih sati da bi sahranio manje od 450 tijela, a zatim da bi zatrpao obje grobnice na Lažetama (ukupno 175 m³), to se može uporediti sa situacijom na Branjevu. Poznato je da je ista mašina radila 8,5 sati 17. jula 1995. godine na Branjevu, koristeći ukupno 170 l dizela. Uzima se u obzir da je tamošnji zadatak bio složeniji, uključujući iskopavanje dugog i dubokog rova, a zatim prikupljanje i dopremanje tijela sa 50–120 m od mjesta pogubljenja, njihovo sahranjivanje i zatrpavanje groba.

Imajući u vidu da je ova analiza napravljena sa određenom rezervom, još uvijek se mogu pretpostaviti određeni zaključci. Na osnovu 5 sati zakopavanja i zatrpavanja oko 440 tijela na Lažetama, uz potrošnju goriva od 100 l, možemo da izračunamo učinak mašine na Branjevu. Tamo je 8,5 radnih sati i 170 l nafte moglo nagovijestiti da je zakopano i zatrpano najviše 750 tijela. Budući da je bager takođe morao prvo da iskopa rov i prebaci tijela, do 700 individua je možda realniji broj.

Da rezimiramo:

- Tužilaštvo MKSJ-a, kao ni kasniji zaključci MKNL-a o broju pogubljenih/sahranjenih 16. i 17. jula 1995. (više od 1.700 osoba) nisu podržani pregledom dokaza;
- Forenzički dokazi podržavaju scenario događaja kasnije tajne reekshumacije tijela i prenošenje istih na druge tajne lokacije, grobnice na putu za Čančare (CR). Do sada pronađeni dokazi su kvalitativni i ne pomažu u utvrđivanju tačnog broja slučajeva. Na primjer, direktne DNK veze koje povezuju Branjevo i određene grobnice CR nisu veće od 43 (u jednom od najnovijih naučnih priloga stručnjaka MKNL-a nalazimo još manje – 41)¹⁴⁹⁴; tako da je bez jasnih kvantitativnih dokaza puko nagađanje da je 1.725 osoba strijeljano na farmi Branjevo i Domu kulture u obližnjem selu Pilica, tamo sahranjeno i kasnije prebačeno u Čančare (Slika 28).

Сматрало се или показало да 1.725 ДНК профила који су довели у везу фарму на Брањевоу и секундарне гробнице на Чанчарском путу, потичу из брањевске гробнице.

¹⁴⁹³ Sense-Tribunal, „Vehicle working log for backhoe excavator in Orahovac on 14 July 1995.pdf“, in: *Srebrenica – genocide in eight Acts* (The Hague: Sense News Agency, 2015), 03075538–03075539, <https://srebrenica.sense-agency.com/en/> (preuzeto 18. 4. 2020); Sense-Tribunal, „Vehicle working log for excavator ULT 220“.

¹⁴⁹⁴ Parsons *et al.*, „Large Scale DNA Identification: The ICMP Experience“, *Forensic Science International: Genetics* 38, (2019): 241, fig. 1.

Slika 28. Izvod iz analitičkog dokumenta MKNL iz 2013. godine, odjeljak „Procjena“
Modifikovano prema: ICMP, Evaluation of Branjevo, str. R093-9945.

- Analize prvobitnog oblika, veličine i konteksta rezultirale su konačnom procjenom kapaciteta primarne masovne grobnice na Branjevu. Ta procjena sugerše raspon od 560 (na osnovu Haglandovih numeričkih podataka) do 700 individua.

2.3.3 Primarna masovna grobnica Crvena brana (brana kod Petkovaca)

Ovaj lokalitet je 1996. godine otkrio krivični istražitelj MKSJ-a Žan-Rene Ruez. Pronašao je zonu poremećaja na prilaznom platou brane, napravljenom od gromada stijena iz kamenoloma, a koja je trebalo da predstavlja mjesto pogubljenja sa masovnom grobnicom (Slika 29):

Slika 29. Izgled iz vazduha Crvene brane u blizini Petkovaca, snimljene 1996. godine: lokacija masovne grobnice označena je plavom strelicom

Izvor: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, str. 2, slika 170.

Tokom dvije kratke kampanje terenskog rada 1996. i 1997. godine, Ruez je na velikoj površini na platou otkrio mnogo malih fragmenata ljudskih kostiju, čaura, poveza za oči i drugih predmeta. Nakon kopanja probnih rovova pomoću bagera, okvir groba se mogao ocrtati (Slika 30):

Slika 30. Ruezova procjena veličine i oblika masovne grobnice, prema površinskim nalazima, probnim sondama i analizi fotografija iz vazduha

Izvor: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, str. 2, slika 184.

Masovnu grobnicu Crvena brana (Slika 31) iskopao je tim MKSJ predvođen Ričardom Rajtom od 15. do 25. aprila 1998. Rajt je na osnovu ispitivanja stratigrafije zaključio da je riječ o primarnoj grobnici iz koje su tijela opljačkana, a sadrži samo ostatke u ogromnoj mjeri dezartikulisanih dijelova tijela.¹⁴⁹⁵

Slika 31. Plato ispod brane, u blizini sela Petkovci, opština Zvornik

Izvor: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, str. 2, slika 185.

¹⁴⁹⁵ Richard Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, Formal report to the ICTY (The Hague: ICTY, 1999), str. 00848221. U daljem tekstu: Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

Grubo dezartikulisani dijelovi tijela nalaze se kroz cijeli ispun groba Crvene brane, ali najčešće su na dnu jame i uz pristupnu rampu.¹⁴⁹⁶ Iz izvještaja se može zaključiti da je u grobnici pronađen ukupno 41 dio tijela.¹⁴⁹⁷

Naredni prilog (Slika 32) prikazuje odjeljak izvještaja sa informacijama o broju i položaju dijelova tijela u masovnoj grobnici Crvena brana:

00848293

Карты и бројеве "В" и "Б" (Присут) броне

Мале положаја тела и делова тела

(Слика 32. Слика 4.1. из извештаја: "Exhumations in Eastern Bosnia in 1998")

001	3048	8966	Map 2	022	3040	8969	Map 1
002	3046	8965	Map 3	023	3048	8967	Map 3
003	3046	8966	Map 3	024	3048	8967	Map 3
004	3051	8968	Map 3	025	3049	8967	Map 4
005	3051	8969	Map 4	026	3049	8969	Map 4
006	not logged			027	not logged		
007	3050	8968	Map 4	028	3045	8970	Map 4
008	3044	8966	Map 3	029	3049	8968	Map 4
009	3045	8970	Map 3	030	3041	8970	Map 3
010	3047	8969	Map 4	031	3041	8970	Map 3
011	3047	8971	Map 3	032	3040	8972	Map 1
012	3046	8970	Map 4	033	3042	8968	Map 4
013	3040	8968	Map 2	034	3043	8968	Map 4
014	3055	8969	Map 3	035	3043	8968	Map 4
015	3055	8969	Map 3	036	3043	8968	Map 4
016	3056	8969	Map 2	037	3042	8968	Map 4
017	3056	8969	Map 2	038	3042	8968	Map 4
018	3057	8970	Map 2	039	3042	8968	Map 4
019	3058	8969	Map 2	040	3041	8969	Map 4
020	3058	8969	Map 2	041	3040	8968	Map 3
021	3058	8970	Map 2				

Slika 32. Odjeljak izvještaja sa informacijama o broju i položaju dijelova tijela u masovnoj grobnici Crvena brana

Modifikovano prema: Wright, Exhumations in Eastern Bosnia in 1998, str. 00848293.

Prema MKSJ-u i korišćenjem DNK analize, utvrđeno je da je ukupno 41 dio tijela pronađenih u grobnici Crvena brana odgovarao broju od 19 osoba (Slika 33):¹⁴⁹⁸

¹⁴⁹⁶ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, str. 00848234.

¹⁴⁹⁷ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, str. 00848293.

¹⁴⁹⁸ Janc, *Update 2013*, Annex A, str. X024-0735.

Масовне и друге гробнице	Ознака локалитета	Датум ископавања	Идентификована лоба	
			Јануар 2012	Април 2013
Перска	CSK	7-18. јули 1996. године	149	149
Нова Касаба 1996	NKS1, NKS2, NKS3, NKS4	20-26. јули 1996. године	33	33
Нова Касаба 1999	NK04, NK06, NK07, NK08	18. август - 6. септембар 1999. године	83	83
Ораховић (Тажете 1)	LZ01	13. јули - 3. август 2000. године	119	120
Ораховић (Тажете 2)	LZ02	19. август - 9. септембар године 1996.	189	188
Бранско војна фарма (Пилица)	PLC	10 - 24. септембар 1996. године	138	140
Брана код Петковца	DAM	15 - 25. април 1998. године	19	19
Коклуџ	KK01, KK02, KK03	24. јуни - 6. август 1998. године	336	341
Глонова 1	GL01	7. август - 20. октобар 2000. године	226	227
Глонова 2	GL02, GL03, GL04, GL05, GL06, GL07, GL08, GL09	11. септембар - 22. октобар 1999. године	171	172

Слика 33. Одјелјак извјештаја Душана Јанца MKSJ-у који приказује идентификоване појединце по локацији – Црвена брана Петковци обилежена је накнадно свијетлоплавом бојом
Modifikovano prema: Janc, Update 2013, str. X024-0735.

Гробница Црвена брана код Петковца ископана је до кречњајских громата које чине потпорну структуру бране.¹⁴⁹⁹ Приступна рампа за бager који је опљачкао тијела налази се на истоном крају гроба. Првобитна основа гроба (прије плјачке) мјестимично је сачувана, мада је накнадно додатно усјећена бagerом који је уклонио тијела (Слика 34).¹⁵⁰⁰

¹⁴⁹⁹ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, str. 00848234 et pass.

¹⁵⁰⁰ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, str. 00848234.

Slika 34. Crvena brana – Petkovci – pristupna rampa, osnova i profil grobnice
Modifikovano prema: Wright, Exhumations in Eastern Bosnia in 1998, str. 00848376, fotografija 1.

Na slici ispod (Slika 35) prikazani su dio profila i osnove masovne grobnice Crvena brana ispunjeni svježe odlomljenim gromadama stijena iz kamenoloma:

Slika 35. Dio profila i osnove grobnice na Crvenoj brani ispunjeni svježe izvađenim krečnjačkim gromadama

Izvor: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, str. 2, sl. 186.

Sve gromade iz grobnice pokazivale su svježe prelomljene površine, bez tragova uticaja atmosferalija, u skladu sa skoro izvađenim blokovima.¹⁵⁰¹ Takođe su u depozitu grobnog ispuna pronađeni komadi zelenkasto-plave gline.¹⁵⁰² Kako su se u sekundarnoj masovnoj grobnici Liplje 2 (LP02), udaljenoj 14 km od Crvene brane, nalazile gromade krečnjaka, slični komadi zelene gline i grubo raskomadana tijela, vrlo je vjerovatno da je LP02 jedan od lokaliteta gdje se nalaze tijela opljačkana iz Crvene brane.¹⁵⁰³

Na slici ispod (Slika 36) prikazan je dio osnove sekundarne grobnice LP02 sa svježe izvađenim krečnjačkim gromadama koje podsjećaju na one pronađene u primarnoj grobnici Crvena brana:

¹⁵⁰¹ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, str. 00848233.

¹⁵⁰² Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*.

¹⁵⁰³ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, str. 00848234.

Slika 36. Dio osnove sekundarne grobnice LP02 sa svježe iskopanim krečnjačkim gromadama koje podsjećaju na one pronađene u primarnoj grobnici na Crvenoj brani (up. gornju sliku)

Modifikovano prema: Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, str. 00848378, fotografija 2; up. sliku iznad.

Nadalje, DNK ispitivanja¹⁵⁰⁴ pokazala su da je grobnica Crvena brana imala šest veza sa Lipljem 2 i još (ukupno) 31 sa Lipljem 1, Lipljem 3, Lipljem 4 i Lipljem 7 (Tabela 8).¹⁵⁰⁵

Tabela 8: DNK veze između lokaliteta Crvena brana i onih u Liplju (LP) i međusobne veze između pet lokaliteta u Liplju

Modifikovano prema: Janc, *Update 2013*, str. X024-0735.

Brana kod Petkovaca – Liplje 1	4
Brana kod Petkovaca – Liplje 2	6
Brana kod Petkovaca – Liplje 3	4

¹⁵⁰⁴ Parsons *et al.*, “Large Scale DNA Identification: The ICMP Experience”.

¹⁵⁰⁵ Janc, *Update 2013*, str. X024-0735.

Brana kod Petkovaca – Liplje 4	16
Brana kod Petkovaca – Liplje 7	7
Liplje 1 – Liplje 2	11
Liplje 1 – Liplje 3	12
Liplje 1 – Liplje 4	2
Liplje 2 – Liplje 7	13
Liplje 3 – Liplje 4	13
Liplje 4 – Liplje 7	1
Liplje 2 – Čančarski put 3	1

Kreirano prema: Janc, Update 2013, str. X024-0735.

Iz ovih 37 DNK veza između lokaliteta Crvena brana i Liplje, Tužilaštvo MKSJ-a je zaključilo da su sva tijela u Liplju (oko 800) stigla iz Crvene brane (Tabela 9):¹⁵⁰⁶

Tabela 9. MKSJ tvrdi da je svih 796 tijela sa pet lokaliteta u Liplju došlo iz grobnice Crvena brana, na osnovu samo 37 DNK veza

Petkovci	Brana kod Petkovaca	19
	Liplje 1	159
	Liplje 2	172
	Liplje 3	57
	Liplje 4	292
	Liplje 7	116
	UKUPNO PETKOVCI	815

Modifikovano prema: Janc, Update 2013, str. X024-0774.

Od ukupno 815 slučajeva, treba oduzeti 19 osoba iz grupe dijelova tijela sa Crvene brane, jer su te individue već zastupljene u kolekciji iz Liplja, kao što je to prikazano analizom DNK

¹⁵⁰⁶ Janc, Update 2013, str. X024-0774.

veza. Takođe, međusobne veze između različitih lokaliteta u Liplju (vidi gornju ilustraciju sa DNK vezama) znače da se ista osoba može računati i u Liplju 1 i u Liplju 2, pa prema tome, od ukupnog broja treba oduzeti polovinu broja DNK veza između različitih lokaliteta u Liplju: $52 / 2 = 26$. Dakle, procjene o broju ljudi sahranjenih u grobnici Crvena brana zasnivaju se na pretpostavkama da su sva tijela sa lokaliteta u Liplju porijeklom iz Crvene brane, dajući $815 - 19 - 26 = 770$.

Druge informacije o mogućem broju tijela iz originalne kolekcije sa Crvene brane došle su iz suda Bosne i Hercegovine, presudom u predmetu Državnog tužilaštva protiv Ostoje Stanišića i Marka Miloševića, predmet br. S 1 1 K 010315 12 Krl. U tekstu presude (str. 6–7) navedeno je da je više od 700 zatvorenih muškaraca pogubljeno i sahranjeno u masovnu grobnicu na lokaciji Crvena brana:

Dana 14. i 15. 7. 1995. godine, pod komandom i nadzorom optuženog Ostoje Stanišića, pripadnici 6. bataljona učestvovali u prihvatu i obezbjeđenju sa drugim pripadnicima VRS, više stotina zarobljenih muškaraca Bošnjaka, koji su dovezeni autobusima i kamionima iz Zaštićene zone UN, Srebrenice, u Petkovce, opština Zvornik, za koje je optuženi znao da će nakon privremenog zatočenja biti strijeljani, koji zarobljenici su držani u Novoj školi u Petkovcima (Osnovna škola „Desanka Maksimović“), bez adekvatnog smještaja, sanitarnih uslova, bez dovoljno hrane, vode, pri čemu su zarobljeni Bošnjaci bili izloženi tuči, uvredama, izazivanjem straha, pucanjem iz vatrenog oružja na zarobljenike, tako da je do večernjih sati 14. jula najmanje 20 zarobljenika oko Nove škole ubijeno, nakon čega su zarobljenicima vezane ruke i prevezeni su kamionima od Nove škole na lokaciju **Crvena brana**, gdje je od večernjih sati 14. jula, do popodnevni sati 15. jula, izvršeno strijeljanje preko **700** zarobljenih muškaraca Bošnjaka, a optuženi Ostoja Stanišić u namjeri da sakrije izvršeni zločin angažovao pripadnike 6. bataljona da zajedno sa pripadnicima inženjerijske čete Zvorničke brigade sa rovokopačem i utovarivačem, leševe ubijenih zarobljenika sakriju u masovnu neobilježenu grobnicu na Crvenoj brani, a grupi pripadnika 6. bataljona naredio da koristeći vozila 6. bataljona i vatrogasnu cisternu iz Zvorničke brigade, uklone tragove krvi i leševe ubijenih zarobljenika oko Nove škole i sa drugih mjesta u Petkovcima i odvezu ih na Crvenu branu, te zakopaju u masovnu neobilježenu grobnicu.¹⁵⁰⁷

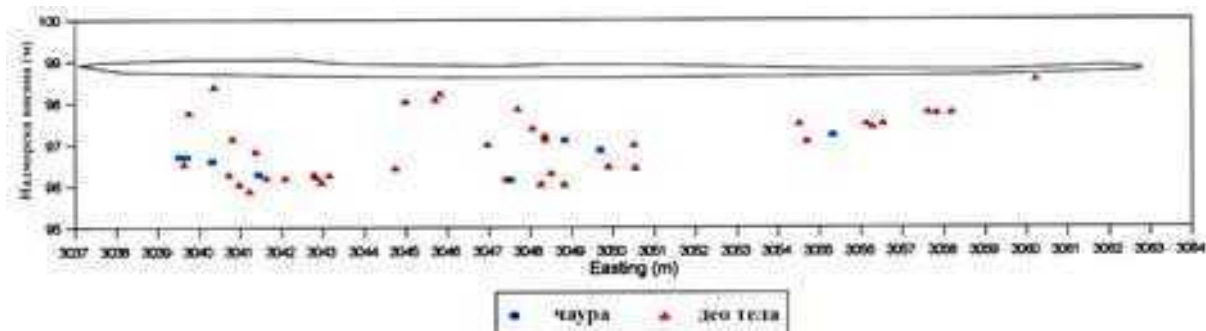
Prema Sudu Bosne i Hercegovine, broj osoba sahranjenih u masovnoj grobnici Crvena brana iznosio je više od 700.

Iz perspektive forenzičke arheologije, teško je dati procjenu zbog nedostatka podataka o dimenzijama prvobitne grobnice, jer su dimenzije grobnog mjesta koje je pronašao MKSJ one koje se odnose na opljačkanu grobnicu. Pljačka groba krupnom mehanizacijom neizbježno

¹⁵⁰⁷ Sense-Tribunal. Sud Bosne i Hercegovine – *Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Ostoje Stanišića i Marka Miloševića*. Predmet br.: S 1 1 K 010315 12 Krl: 6–7. The Hague: Sense News Agency, 2017, <https://srebrenica.sense-agency.com/assets/Uploads/sg-2-08-rezime-bcs.pdf> (preuzeto 21. 4. 2020). Tekst je u originalnoj BHS verziji.

uništava originalnu grobnu konstrukciju i uvećava njene dimenzije. U slučaju lokaliteta Crvena brana, dubina je ostala približno ista kao i prvobitna osnova groba (prije pljačke) i mjestimično je sačuvana.¹⁵⁰⁸ Tako bi originalna dubina grobnice mogla da se procijeni na osnovu mjerenja profila grobnice pomoću EDM totalne stanice.

Na Slici 37 prikazan je južni profil masovne grobnice Crvena brana:

Slika 37. Sjeverni profil (od zapada prema istoku) masovne grobnice u Petkovcima, koji prikazuje raspored i ukupnu dubinu ljudskih ostataka (dijelova tijela) i artefakata

Modifikovano prema: Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, prilog 3, str. 00848269.

Ovdje je prikladno objasniti da je upotreba EDM totalne stanice od strane forenzičkog tima u Petkovcima za automatizovano snimanje svakog određenog nalaza pomogla u izradi vrlo preciznih šematskih crteža. Poput pitanja takozvanih „Northings“ i „Eastings“ (objašnjeno u odeljku „Glogova 1“ – vidjeti gore), gdje su sve dvodimenzionalne prostorne vrijednosti izražene u kartezijanskim apsolutnim vrijednostima u odnosu na skup proizvoljno odabranih repernih tačaka, kao što je „6968,22 m sjever („Northings“), 3041,57 m istok („Eastings“), isti princip primijenjen je na treću prostornu dimenziju – dubinu koja se izražava kao apsolutna nadmorska visina. Dakle, za svaki pojedinačni komad odjeće, ili čaure, ili dijela tijela, kao i za depozite, data je apsolutna nadmorska visina. Proučavajući arheološku skicu na slici 37, može da se otkrije da je „površinska nula“, tj. neravni površinski nivo bio približno na 99 m nadmorske visine, a i da se dno groba spušta do nadmorske visine od približno 96 m. To jednostavno znači da ukupna dubina groba predstavlja razliku između 99 i 96 m, što je – 3 metra. Najdublji dio tijela u grobnici zabilježen je na približno 96 m, a najplići dio na 98,5 m. Po ovome se može zaključiti da je debljina depozita sa tijelima bila približno 2,5 m (98,5 – 96 m). Na strani prilazne rampe grobnici dubina je bila oko 2 m sa dijelovima tijela na 96,5 m. Inače, masovne grobnice sa prilaznom rampom po pravilu budu najdublje na suprotnom dijelu od pristupne rampe, jer

¹⁵⁰⁸ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*, str. 00848234.

utovarivač (mašina za kopanje) što dalje ide, kopa sve dublje. Pristupne rampe u sekundarnim masovnim grobnicama nisu korišćene za polaganje tijela zbog male dubine na većem dijelu rampe. Slučaj sa Crvenom branom je vjerovatno isti, sa dijelovima tijela razbacanim duž rampe (prikazano na gornjoj slici), a ne *in situ*, jer ih je mašina dislocirala tokom pljačke.

Prosječna korisna dubina groba Crvene brane je, prema tome, 2,25 m (prosjek između najdubljeg dijela od 2,5 m i najplićeg dijela od 2 m – Slika 38):

Slika 38. Snimci sa MKSJ-ovog iskopavanja grobnice na Crvenoj brani (skala od 2 m + visina prizme)

Izvor: Wright, Exhumations in Eastern Bosnia in 1998.

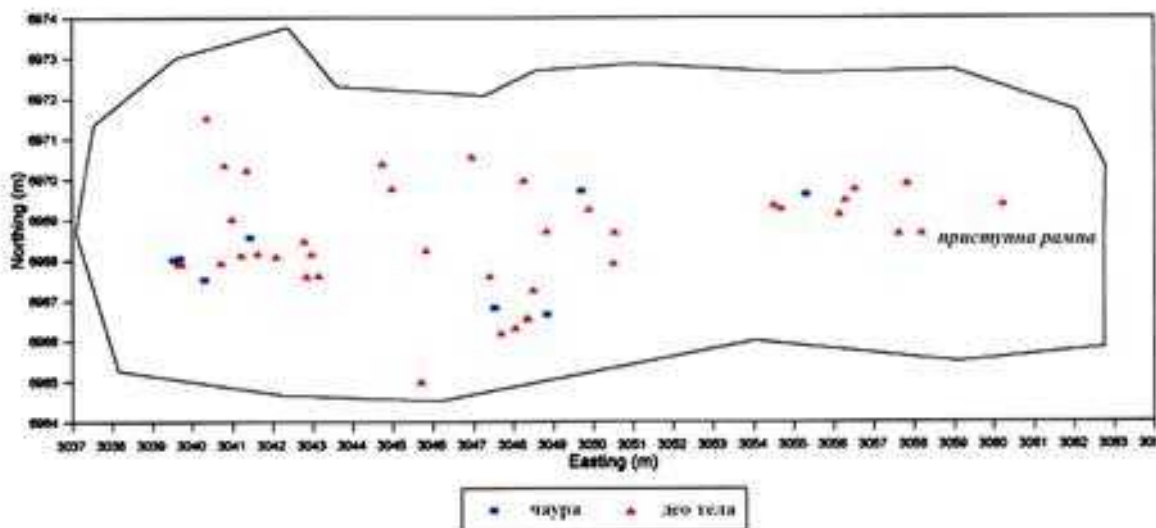
Ostale dimenzije originalne grobnice i dalje su neizvjesne. Moguće je izmjeriti gabarite opljačkane grobnice i skalirati ih na širinu kašike utovarivača, jer su rampe obično široke 3 do 3,2 m, u zavisnosti od veličine kašike utovarivača. Dužina opljačkane grobnice je vjerovatno malo veća od prvobitne grobnice, ali ne mnogo. Na profilu (slika 37) je primjetno da su oni dijelovi tijela i artefakti sa dna, koji su zatečeni bliže kraju grobnice, na višim kotama od onih u ostatku groba. Ova visinska razlika u nivou dna groba nastala je tokom njegovog konstruisanja pomoću bagera-utovarivača.

Prateći razmjernik na skici, može da se uoči da je efektivna dužina groba (prostor za deponovanje) bila skoro 16 m. (Grobница se završava na oko 3038 m u pravcu zapada, a pristupna rampa počinje oko 3054 m u pravcu istoka, razlika je $3054 - 3038 = 16$ m.) Takođe treba objasniti da su autori u svom originalnom izvještaju izradili georeferencirane skice, sa razmjerom predstavljenom u metrima, da bi se grobnica postavila u širi prostorni kontekst. Iako je praktično da EDM totalna stanica koristi najmanje dvije fiksne i vizuelno stabilne prostorne tačke kao referentne tačke (poput crkve ili džamije, seoske škole itd.), ne postoji ključ koji objašnjava njihov izbor referentnih objekata koji su toliko udaljeni od lokacije – prvi je udaljen

više od 3 km zapadno, a drugi gotovo 7 km južno. Tako se masovna grobnica na Crvenoj brani kod Petkovca nalazi približno između 3.037 i 3.063 metara na osi zapad–istok i 6.964 i 6.974 metara na osi jug–sjever.

Već smo gore zaključili da je prosječna dubina groba bila 2,25 m (up. sl. 37 *et pass.*)

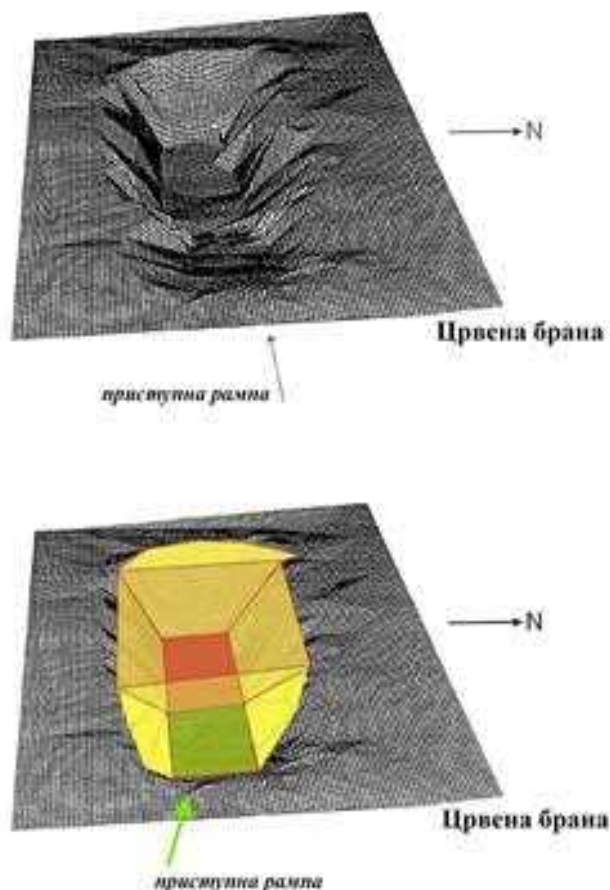
Širina groba može da se procijeni pomoću podataka iz originalnog izvještaja MKSJ-a (Slika 39):

Slika 39. Površinska kontura sa razmjernicima opljačkane grobnice Crvena brana
Modifikovano prema: Wright, Exhumations in Eastern Bosnia in 1998, str. 00848268.

Skica predstavlja površinsku konturu groba koja je mnogo šira od dna zbog modifikacija tokom pljačke groba. Širina na površini značajno varira, ali u prosjeku iznosi od 6.967 (jug) do 6.972 m (sjever), što je razlika od 5 m (oduzimanjem ove dvije vrijednosti u pravcu jug–sjever dobije se upravo 5 m). Površinske mjere nisu stvarna širina groba. 3D kontura opljačkane grobnice Crvena brana (Slika 40a) pokazuje da je dno groba mnogo uže od površine i odgovara veličini, tj. širini kašike utovarivača od 3 do 3,2 m. U prilog tome ide i Rajtov nalaz da je osnova groba Crvene brane donekle očuvana – Slika 40b:¹⁵⁰⁹

¹⁵⁰⁹ Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998*.

Slika 40: a) trodimenzionalna kontura masovne grobnice Crvena brana
 Modifikovano prema: Wright, *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998* str. 00848262; i
 b) naše tumačenje izvornog oblika groba (označeno crvenom bojom)

Zapremina groba bez pristupne rampe bila bi: $16 \times 2,25 \times 3,2 \text{ m} = 115,2 \text{ m}^3$.

Upoređujući zapreminu grobnice na Crvenoj brani sa podacima o zapremini po broju tijela sa već poznatog lokaliteta Branjevo (up. gore opisanu odgovarajuću analizu), gdje je nađeno 140 tijela *in situ* u zapremini od 24 m^3 , možemo izračunati približno broj tijela koja su mogla biti sahranjena u grobu Crvena brana.

$$24 : 140 = 108 : x, \text{ gdje je } x = \frac{140 \times 115,2}{24} = 672 \text{ individua u } 115,2 \text{ m}^3.$$

Kao zaključak, ova procjena odstupa od zaključka MKSJ zasnovanih na DNK analizama, koji daju najveću vrijednost od 770 tijela u grobnici Crvena brana prije pljačke. Sud Bosne i Hercegovine takođe daje broj veći od 700, dok upotreba forenzičkog arheološkog pristupa daje procjenu do 672 tijela u originalnoj seriji sa Crvene brane.

6.2.3.4 Primarne masovne grobnice Lažete

Početkom aprila 1996. godine, krivični istražitelj MKSJ-a Žan-Rene Ruez, nakon svoje analize fotografija iz vazduha koje je CIA napravila u ljeto 1995, označio je lokalitet od interesa u mjestu blizu Orahovca, zvanom Lažete. Prema dosadašnjim obavještajnim podacima, ovdje se dogodilo prvo iz niza masovnih pogubljenja vojnih zatočenika u zoni Zvornika (Slika 41).

Slika 41. Snimci Lažeta iz vazduha iz jula 1995. godine: dvije susjedne zone poremećene površine su jasno vidljive

Modifikovano prema: Prosecutor vs. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, str. 8, slajd 136.

Ruez je organizovao terensko istraživanje i pronašao dokaze o mjestima pogubljenja sa primarnim masovnim grobnicama označenim kao Lažete 1 i Lažete 2. Grobnica Lažete 1 nalazi se na spoju lokalnog puta u obliku latiničnog slova V, uz istočnu stranu pruge Zvornik–Tuzla (Slika 42):

Slika 42. Početno terensko ispitivanje složenog lokaliteta Lažete, realizovano 3. aprila 1996. od strane Žan-Renea Rueza: Lažete 1 je označen žutom isprekidanom elipsom
Izvor: Prosecutor vs. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, str. 8, slajd 151.

Lažete 1

Ovo nalazište iskopao je i u potpunosti istražio u ljeto 2000. godine tim stručnjaka MKSJ-a predvođen gvatemalskim antropologom Fredijem Pekerelijem.

U svom jasnom i arheoforezički uvjerljivom izvještaju pokazao je istoriju lokaliteta, oblik i veličinu, sadržaj, tafonomiju i unutrašnju dinamiku.¹⁵¹⁰

Lažete 1 predstavljaju jednu primarnu grobnicu; nekoliko ljudskih ostataka pronađeno je i u obližnjem malom uskom jarku (Slika 43):

Slika 43. Pogled iz vazduha na lokalitet Lažete 1 tokom iskopavanja
Izvor: Peccerelli, Lazete 1, str. X0064004, sl. 2.

¹⁵¹⁰ Fredy Peccerelli, *Lazete 1, Bosnia and Herzegovina – excavation and exhumation report* (formal report to ICTY OTP) (The Hague: ICTY, 2000), X0064000–X0064032. U daljem tekstu: Peccerelli, *Lazete 1*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

Nakon pažljivog i kontrolisanog uklanjanja teškom mehanizacijom gornjeg sloja tla, otkrivena je plavo-sivkasta zona poremećene zemlje (Slika 44):

Slika 44. Gornja površina masovne grobnice Lažete 1 nakon glačanja i čišćenja: uski bočni kanal za lokalnu vodovodnu cijev (presječenu iskopanom jamom) vidljiv je u lijevom donjem uglu fotografije

Izvor: Peccerelly, *Lazete 1*, str. X0064012, sl. 19.

Sama grobnica imala je nepravilan ovalni oblik, dimenzija približno 15,8 x 5,8 m, sa maksimalnom dubinom od približno 1,4 metra.¹⁵¹¹ Tako, maksimalna zapremina grobnice bila je između 125 i 128 m³ (njen trodimenzionalni oblik bio je nepravilan, a sama grobna jama nije bila ispunjena do punog kapaciteta – up. sliku 46).

Ukupno je bilo otkriveno 129 tijela (127 tijela u grobu, kao i 2 tijela u gore pomenutom jarku), sa 13 dodatnih dijelova tijela koji su naknadno otkriveni.¹⁵¹² Ekshumacija je praćena strogim metodama arheološke forenzičke analize, tako da je čitava kontura mase tijela jasno vidljiva (Slika 45):

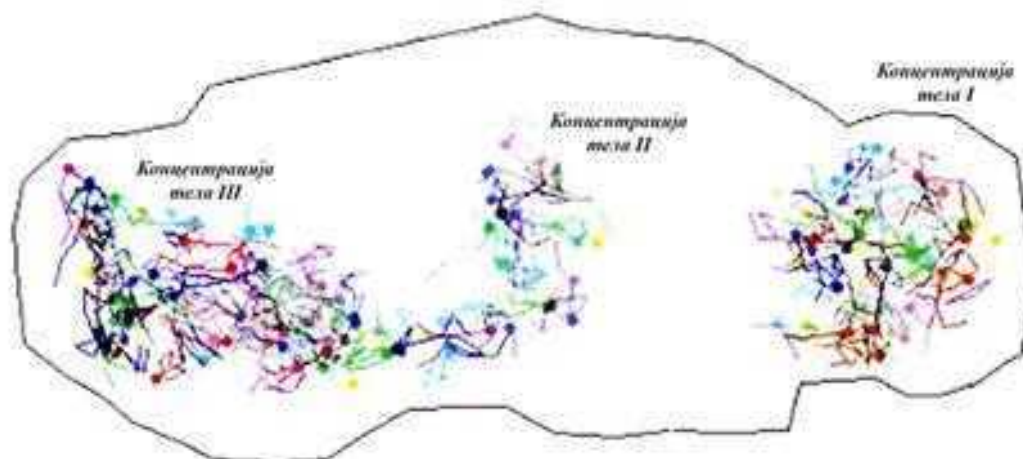
Slika 45. Arheološki definisana masa tijela u primarnoj grobnici Lažete 1; očigledno je da se u nekim dijelovima grobnice dogodilo naknadno pljačkanje

Izvor: Peccerelly, *Lazete 1*, str. X0064013, sl. 21.

¹⁵¹¹ Peccerelli, *Lazete 1*, str. X0064013.

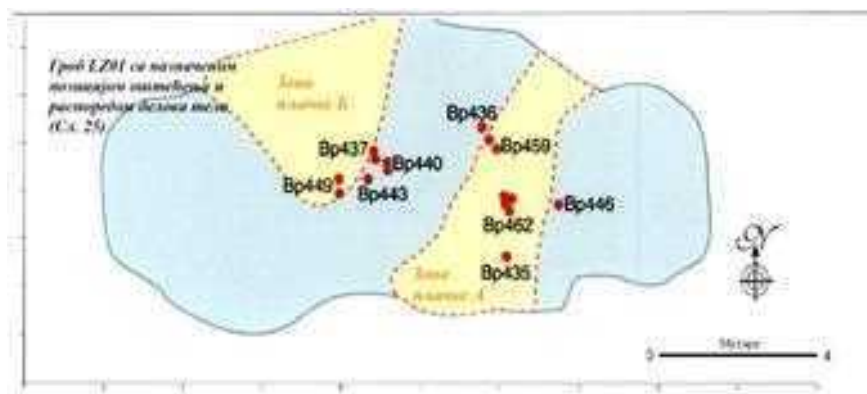
¹⁵¹² Peccerelli, *Lazete 1*, str. X0064013 *et pass.*

Tokom ekshumacije ljudskih ostataka prikupljeni su svi važni kontekstualni podaci, tako da postoji pravilna slika njihove prostorne raspodjele (Slika 46):

Slika 46. Grobnica Lažete 1 sa tri prostorno odijeljene zone sa ljudskim ostacima (koncentracije tijela I, II i III), što implicira da su prazne zone između njih opljačkane
Modifikovano prema: Peccerelly, Lazete 1, str. X0064014, sl. 24.

Akciju naknadnog pljačkanja arheolozi su iskopavanjem prepoznali, pa je autor obratio pažnju na pitanje veličine opljačkane zone/a, kao i na procjenu broja opljačkanih tijela. Sljedeća mapa prikazuje prvobitno analiziranu situaciju (Slika 47):

Slika 47. Plan grobnice na Lažetama 1 koji prikazuje opljačkane zone (žute i uokvirene isprekidanim crvenim linijama; važno je napomenuti da su svi dijelovi tijela otkriveni u središnjim i perifernim dijelovima opljačkanih zona
Modifikovano prema: Peccerelly, Lazete 1, str. X0064015, sl. 25.

Pekereli je izračunao veličinu opljačkane površine i procijenio prvobitni kapacitet, tj. broj tijela koja su uklonjena. Prema njegovim riječima, oko 35% grobne površine je opljačkano, pa je, upoređujući broj sakupljenih tijela (127) u približno 65% grobnice, procijenio da „....je

potencijalno 68 tijela moglo biti uklonjeno“.¹⁵¹³ Da bismo provjerili njegovu procjenu, primijenili smo isti metod prostorne analize, korišćen u našem proučavanju ostalih primarnih masovnih grobnica Srebrenice.

Prema Pekerelijevoj prostornom planu (slika 47), opljačkane zone najvjerovatnije se prostiru na površini od 31,5 m², zapremine 44,1 m³. Dakle, ako je ukupna neopljačkana grobna površina blizu 61 m² (92 – 31,5), zapremine do 86 m³, sa 127 tijela, može se izvršiti sljedeći proračun:

$$86 : 127 = 44,1 : x \Rightarrow \text{gdje je } x = \frac{127 \cdot 44,1}{86} = 65,12 \Rightarrow x = 65.$$

S obzirom na to da je rezultat sličan proračunu Pekerelija (68 tijela), mogla bi se napraviti procjena ukupnog kapaciteta primarne grobnice Lažete 1:

127 tijela pronađeno u grobnici + 2 pronađena tijela u jarku + 65 (procijenjeni broj opljačkanih tijela) = najviše 194 tijela je prvobitno bilo sahranjeno u grobnici Lažete 1.

Lažete 2

Kao što je gore pomenuto, kompleks u Lažetama proizašao je iz dva odvojena, ali susjedna mjesta pogubljenja, kao i iz primarnih masovnih grobnica. Kada je Ruez (kriminalistički istražitelj MKSJ) početkom proljeća 1996. posjetio i pregledao cijelu mikrolokaciju Lažete u blizini sela Orahovac, pored već opisanog lokaliteta Lažete 1, pronašao je dokaze o postojanju još jednog lokaliteta, 150–200 m sjeverozapadno, sa druge strane lokalne željeznice (Slika 48):

Slika 48. Položaj grobnice Lažete 2, na zapadnoj strani željezničke pruge u Lažetama
Izvor: Prosecutor vs. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, str. 8, slajd 138.

¹⁵¹³ Peccerelli, *Lažete 1*, str. X0064015.

Na ovom mjestu pronađeno je mnogo rasutih ljudskih kostiju, puščanih čaura, metaka, poveza za oči i drugih predmeta. Njihov prostorni raspored bio je ključan za odlučivanje o karakteru, obliku i veličini lokaliteta (Slika 49):

Slika 49. Početna terenska istraga na Lažetama 2 izvedena 3. aprila 1996. otkrila je mnoge predmete i ljudske kosti koji dokazuju postojanje masovne grobnice

Izvor: Prosecutor vs. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, str. 8, slajd 140.

Ubrzo nakon toga, sredinom avgusta iste godine, Viljem Hagland, član međunarodne organizacije *Ljekari za ljudska prava* (PHR), u saradnji sa MKSJ, izvršio je terenska iskopavanja i ekshumacije na lokalitetu Lažete 2.

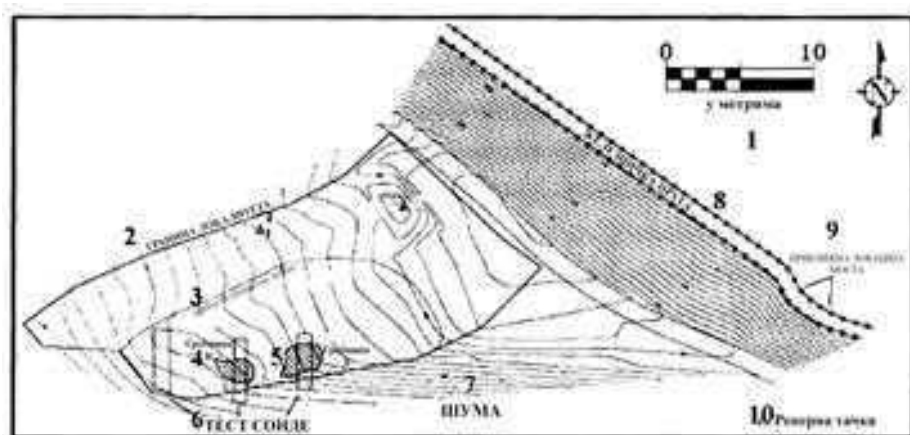
Prema izvještaju o lokalitetu¹⁵¹⁴, serijom od tri paralelna probna rova, identifikovane su dvije susjedne grobnice, označene kao Lažete 2a i Lažete 2b (Slika 50 i Slika 51):

¹⁵¹⁴ William Haglund, *Forensic investigation of the Lazete 2 grave site, Bosnia and Herzegovina* (formal report to ICTY OTP) (The Hague: ICTY, 1998), 01491630–01491707. U daljem tekstu: Haglund, *Lazete 2*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

Slika 50. Površina na Lažetama 2, pripremljena za iskopavanje u avgustu 1996. godine. Uprkos činjenici da je kvalitet dostupnih fotografija bio loš, približni položaji grobova LZ2a i LZ2b obilježeni su žutim elipsama

Napravljeno prema: Haglund, Lazete 2, str. 01491648, sl. 2.

Slika 51. Plan lokaliteta sa položajem i približnim oblikom grobova A (LZ2a) i B (LZ2b) pronađenih u ispitnim rovovima

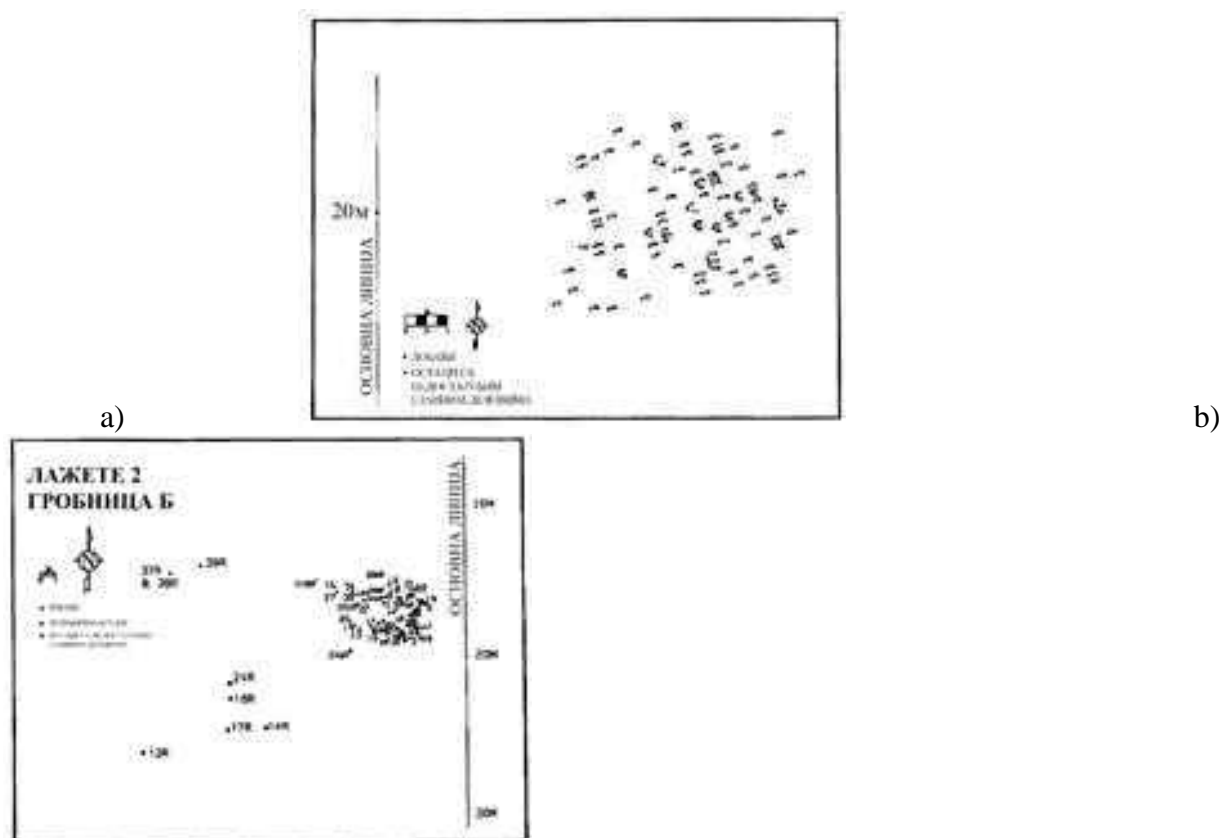
Modifikovano prema: Haglund, Lazete 2, str. 01491649, sl. 3.

Međutim, postoji neizvjesnost oko veličine (naročito ukupne dubine) i oblika grobnih jama, kao i oko broja tijela i dijelova tijela pronađenih na Lažetama 2. U izvještaju postoje mnogi zbunjujući i kontradiktorni zapisi, pa zaključci moraju da budu izvedeni obazrivo. U poređenju sa prethodno analiziranim izvještajem o lokalitetu i cjelokupnim terenskim projektom na Lažetama 1, koji je sproveo Pekereli, ovaj izvještaj nije optimalan.

Strukturno, grob A (LZ2a) sastojao se od *neporemećene* ograničene gomile od 112 pojedinačnih tijela, a grob B (LZ2b) imao je 52 tijela, plus „...jedan je bio djelimično očuvani skelet sakupljen sa površine“ (sve zajedno – ukupno 165 tijela)¹⁵¹⁵, kao i 98 djelimično očuvanih kostiju i dijelova tijela. (Treba biti oprezan u pogledu broja dijelova tijela, jer se u ostalim poglavljima izvještaja brojevi razlikuju). Tako je LZ2a označena kao zasebna, neporemećena grobnica, a LZ2b kao teško oštećena i opljačkana grobnica.

U pokušaju da se razumije prostorni raspored grobnica, jedini dati podaci su grafički (Slika 52a–b):

¹⁵¹⁵ Haglund, *Lazete 2*, str. 01491639 *et pass.*

Slika 52. Prostorni raspored tijela i dijelova tijela pronađenih u grobnicama: a) LZ2a i b) LZ2b

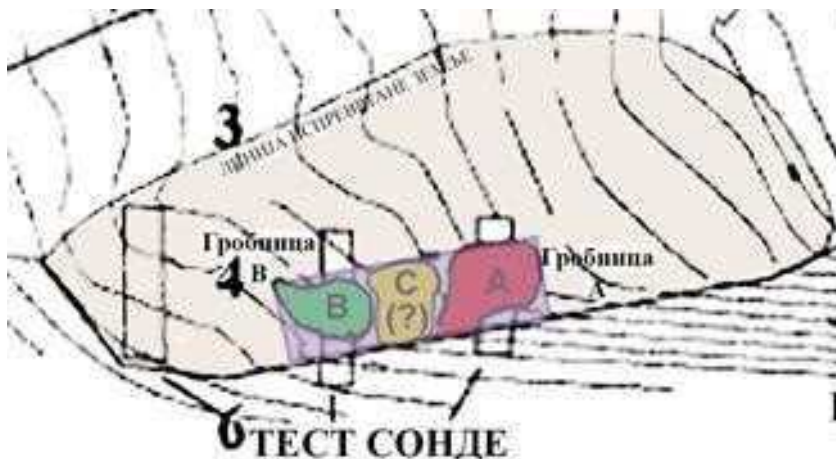
Modifikovano prema: Haglund, Lazete 2, str. 01491652, sl. 4 i str. 01491654, sl. 6.

S obzirom na to da su razmjere različite, kontura grobova nije iscrtana, a upadljivo je da su mnogi nalazi sa slike 52a u smislu prostora ubilježeni vještački (korišćena je EDM totalna stanica za mjerenja, ali je bilo problema pri kalibraciji sirovih numeričkih podataka).

Godine 2000. Pekereli je izvršio dodatna iskopavanja na Lažetama 2, na prostoru između grobova LZ2a i LZ2b i otkrio je još jednu jamu, obilježenu kao Lažete 2c (LZ2s), sa 16 gotovo sasvim ili potpuno očuvanih tijela.¹⁵¹⁶ Nažalost, potpuni izvještaj nam nije bio dostupan, pa sve što se može zaključiti jeste da je LZ2s bio prečnika približno 2,5 x 2,1 m, a da je njen južni dio bio opljačkan.

Da bismo pokušali da izračunamo broj prvobitno sahranjenih osoba na lokalitetu Lažete 2, uprkos poteškoćama sa dokumentacijom i izvještajima, prvo smo morali da napravimo prostornu analizu, kao što je to urađeno u slučaju primarnih grobnica na Glogovi. Tako je najprije napravljena hibridna mapa sve tri grobnice (LZ2a, LZ2b i LZ2s), a zatim je ona analizirana (Slika 53):

¹⁵¹⁶ Janc, *Update 2013*, str. X024-0742.

Slika 53. Prostorna analiza tri moguće podgrobnice na Lažetama 2: najvjerojatnije je da su bile dio jednog uniformnog, ali strukturisanog dugačkog rova

Modifikovano prema: Haglund, Lazete 2, str. 01491649, sl. 3.

Naša osnovna pretpostavka bila je da je način stvaranja grobnica na lokalitetu Lažete 2 sličan kompleksu masovnih grobnica u Glogovi: niz uzdužno iskopanih povezanih jama, čineći praktično jedan jedini dugački rov koji je potom korišćen na oportunistički način. Ova pretpostavka zasnivala se na prirodi poremećaja i prostornom rasporedu dijelova tijela i arheološkom čitanju unutrašnje stratigrafije. Stoga se predlaže sljedeća rekonstrukcija pljačkanja na Lažetama 2 (Slika 54):

Slika 54. Hibridna karta masovne grobnice Lažete 2, sa opljačkanim zonama obojenim u plavu boju

Digitalno modifikovano prema: Haglund, Lazete 2, str. 01491649, sl. 3 i str. 01491652, sl. 4; Prosecutor v. Ratko Mladic, Case No. ICTY IT-09-92-T, svjedok-ekspert Fredy Peccerelly, transkript od 28. oktobra 2013. godine, str. 18387, pristupljeno 21. aprila 2020. godine, <https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/131028IT.htm>.

Koristeći isto obrazloženje kao i za prethodne slučajeve opljačkanih masovnih grobnica: Lažete 2a nije opljačkana, dimenzija približno 6,4 x 2,8 m i približne dubine 1,45 m. To daje površinu od 17,9 m² i zapreminu od skoro 26 m³. Sadržala je ukupno 112 tijela. Opljačkane zone, zbirno za Lažete 2b i 2c, imaju površinu od skoro 11,2 m² i dubinu od 1,45 m, odnosno zapreminu od 16 m³.

Da bi se izračunao vjerovatni broj nestalih tijela iz opljačkanih dijelova cjelokupne grobnice Lažete 2 (LZ2b–opljačkani dio + LZ2c–opljačkani dio), primijenjena je standardna jednačina:

$$26 : 112 = 16 : x \Rightarrow \text{gdje je } x = \frac{112 \cdot 16}{26} = 68.92 \Rightarrow x = 69.$$

Dakle, sa poznatim brojem prikupljenih tijela u LZ2a (112 + 1 površinski nalaz), LZ2b (52), LZ2c (16) i procijenjenim brojem opljačkanih tijela (69), može se zaključiti da je najvjerovatniji broj tijela prvobitno sahranjen u grobovima na Lažetama 2:

$$112 + 1 + 52 + 16 + 69 = 250.$$

Kao zaključak, moguće je da se izrazi procjena ukupnog broja leševa, tj. fizički kapacitet obje primarne masovne grobnice u Lažetama kod Orahovca, kao zbir 194 i 250, što je približno 450 osoba.

2.3.5 Primarne masovne grobnice u Kozluku

Prema informacijama koje su dali tužioci MKSJ, srpske vojne snage odvezle su oko 500 bošnjačkih zatvorenika u selo Kozluk (manje od 15 km sjeverno od Zvornika), na lokaciju na lijevoj obali rijeke Drine, nazvanu „Šljunkara“ (danas je izgled čitave okoline izmijenjen usljed aktivnosti postrojenja za separaciju „Keso gradnja“). Tamo je zatočenike pogubio jedan vojni odred. U presudi Pretresnog vijeća o generalu Krstiću iz avgusta 2001. godine zaključeno je da je „...16. jula 1995. godine bager-utovarivač koji je pripadao Zvorničkoj brigadi Vojske RS radio osam sati u Kozluku“, zatim „...vojni kamion je dva puta putovao između Orahovca i Kozluka tog dana“, a da je dodatno „...18. i 19. jula tamo bio angažovan buldožer 2,5 sata“.¹⁵¹⁷ Ta mašina za kopanje zapravo nije „...pripadala Zvorničkoj brigadi Vojske RS...“, već građevinskom preduzeću u državnom vlasništvu „Birač Holding“ iz Zvornika. Ovaj rovokopač angažovala je Zvornička brigada VP 7469, a bager *torpedo* radio je osam sati u Kozluku 16. jula

¹⁵¹⁷ *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgement, str. 90; André Klip i Göran Sluiter, prir., *Annotated leading cases of International Criminal Tribunals*, Vol. 7 (2001), *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 2001* (Antwerp–Oxford: Intersentia, 2005), <https://intersentia.com/en/annotated-leading-cases-of-international-criminal-tribunals-volume-07.html> (preuzeto 20. 4. 2020).

1995.¹⁵¹⁸ Dokazi su predloženi u izvještaju Ričarda Batlera na suđenju Krstiću.¹⁵¹⁹ U tekstu presude Krstiću pogrešno je navedeno da je bager *torpedo* dva puta vožen od Orahovca do Kozluka i nazad.¹⁵²⁰ Pretresno vijeće je smatralo da su se pogubljenja morala dogoditi između 14. i 17. jula, s obzirom na činjenicu da su snimci iz vazduha ukazivali na to da je masovna grobnica/e nastala prije 17. jula, a i da zatvorenici nisu prebačeni u Kozluk prije 14. jula.

Sljedeće fotografije (Slike 55–58) su sa dokaznog predmeta kriminalističkog inspektora OTP Žan-Renea Rueza, predstavljenog septembra 2006. godine Haškom sudu u slučaju protiv Popovića i dr.¹⁵²¹ Slike prikazuju snimke iz vazduha i izlomljeno staklo pronađeno tokom iskopavanja, koje je Kozluk povezal sa sekundarnom masovnom grobnicom Čančarski put 3.

Slika 55. Kombinovani panoramski pogled na širu zonu Kozluka
Modifikovano prema: Prosecutor v. Popović et al., Jean-René Ruez testimony, str. 11, sl. 189.

¹⁵¹⁸ Sense-Tribunal, Vehicle working log for *Torpedo* excavator use in July 1995.pdf., in *Srebrenica – genocide in eight Acts* (The Hague: Sense News Agency, 2015), 03075486–03075487, <https://srebrenica.sense-agency.com/en/> (preuzeto 18. 4. 2020).

¹⁵¹⁹ *Prosecutor v. Radislav Krstić*, Judgement, str. 5151–5152.

¹⁵²⁰ Milan Bogdanić *et al.*, *Događaji u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995* (Zvanični izvještaj Vladi RS Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995, objavljen 4. juna 2004. godine) (Banja Luka: Vlada Republike Srpske, 2004), 1–43 + prilozi. http://trial-ch.org/fileadmin/user_upload/documents/trialwatch/Srebrenica_Report2004.pdf (preuzeto 21. 3. 2020).

¹⁵²¹ *Prosecutor vs. Popović et al., Jean-René RUEZ testimony.*

Slika 56. Lokacija tri podgrobnice u Kozluku („KK“ označava „Kozluk“), fotografisano sa SZ

Modifikovano prema: Sense-Tribunal, Kozluk, u Srebrenica – Genocide in Eight Acts, 03075564–03075565 (The Hague: Sense News Agency, 2015), pristupljeno 18. aprila 2020. godine, <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.

Slika 57. Snimci CIA iz vazduha mjesta Kozluk iz 1995. godine načinjeni prije 5. jula i nakon poremećaja terena 17. jula

Modifikovano prema: Prosecutor vs. Popović et al., svjedočenje Jean-René Ruez-a, str. 10, sl. 192.

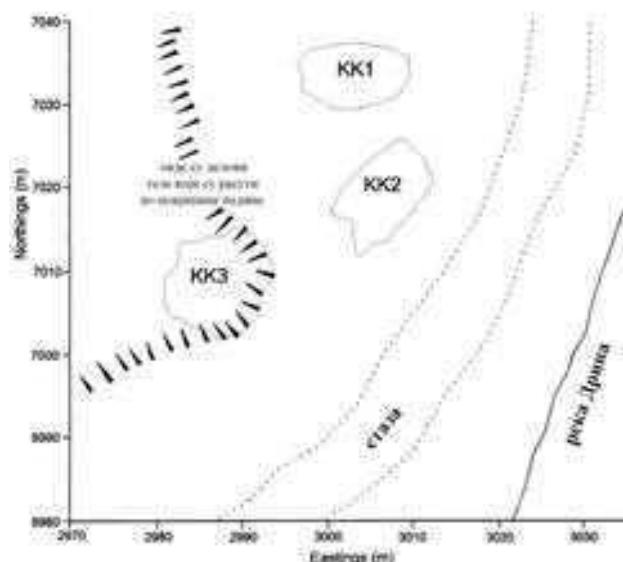

Slika 58. Površinski nalazi dijelova tijela među fragmentima zelenih staklenih boca
Izvor: Prosecutor vs. Popović et al., svjedočenje Jean-René Ruez-a, str. 10, sl. 196.

Lokalitet na Kozluku MKSJ je iskopao 1999. godine. On ne predstavlja tipičnu masovnu grobnicu, jer nije ni bilo grobne konstrukcije, već su leševi ostavljeni na površini (tj. onako kako

su pali nakon pogubljenja), jedva prekriveni okolnim zemljištem.¹⁵²² Na tom mjestu su pronađena tri klastera tijela („podgrobnice“), označena kao KK1, KK2 i KK3.

Na Slici 59 prikazano je nalazište Kozluk sa prostorom masovnih grobnica:

Slika 59. Skica podgrobnica u Kozluku – KK1, KK2 i KK3

Modifikovano prema: Wright, *Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999*, str. 00912174, sl. 2.

Autor izvještaja o terenskom istraživanju Rajt¹⁵²³ naveo je da je Kozluk predstavljao stratište i da tijela nisu bila uklonjena, već samo pokrivena zemljom nakon pogubljenja. Pretpostavljeno je da su nekoliko mjeseci kasnije neka tijela opljačkana iz Kozluka i odnijeta na drugo mjesto. Rajt procjenjuje da je broj pogubljenih na ovom mjestu bio veći od 451, a možda čak 660.¹⁵²⁴ Objašnjen je proračun:

Maksimalan broj tijela koja će se uračunati u pogubljenja u Kozluku i dalje je pomalo neizvjestan, ali iz posla u Kozluku u 1999. godini i rada u Čančarima u 1998. godini, mogu se izvući sljedeći zaključci:

Mi smo u Kozluku ekshumirali 291 cjelokupno tijelo
pronašli smo oko 200 dijelova tijela zaostalih nakon pljačke u Kozluku.
našim radom 1998. godine utvrđeno je da su ostaci 160 osoba opljačkani iz
Kozluka i odneseni u sekundarnu grobnicu Čančarski put 3
nepoznati broj osoba je opljačkan iz Kozluka i odnijet u sekundarnu grobnicu
Čančarski put 1.

¹⁵²² Richard Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999: with Appendix on visits to Konjevici and Potocari* (expert report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2000), str. 00912166. U daljem tekstu: Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵²³ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

¹⁵²⁴ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

Ova zapažanja ukazuju na minimalni broj veći od 451 osobe i na vrlo grubu procjenu maksimalnog broja od 660.¹⁵²⁵

Područje označeno kao KK1 sadrži tri relativno kompletna tijela koja su tamo gurnuta nakon uklanjanja iz primarne grobnice.¹⁵²⁶

Za KK2 lokaciju izvještaj o iskopavanjima navodi da je nepoznat broj leševa iz grobnice uklonjen mašinama. Bager koji je korišćen ostavio je tragove zuba u zemlji i 49 relativno netaknutih dijelova tijela. Zapadno od ovih nalaza, neposredno uz opljačkanu grobnicu, na površini je ostalo 18 neporemećenih tijela, koje je autor protumačio kao stratište usljed metaka zabijenih u tlo direktno ispod tijela.¹⁵²⁷

Sa lokacije koja je označena kao KK3, nepoznati broj tijela je mašinski uklonjen sa plitke padine, ostavljajući za sobom 156 dijelova tijela.¹⁵²⁸ Iako arheološki nisu otkriveni nikakvi dokazi pljačke, smatralo se da se pljačka dogodila jer su na vrhu gomile tijela postojali znaci poremećaja.¹⁵²⁹ Dodatni razlozi bili su pronalasci fragmenata iste odjeće i na KK2 i na KK3. Podjednako je uspostavljena veza i sa sekundarnim lokalitetom na Čančarskom putu 3 (CR03), na osnovu nalaza istovjetnih (zelenih) fragmenata staklenih boca.¹⁵³⁰ Ukupno, 270 tijela je ostalo neporemećeno u masovnoj grobnici KK3.

Važno je napomenuti da tijela pokojnika nisu odlagana na gomile iz kamiona, već su, prema riječima Rajta, pogubljeni na samom tom mjestu i tamo zakopani bez dodatnog pomjeranja. Postoje uvjerljivi dokazi koji potkrepljuju ovo mišljenje, poput položaja palih tijela, metaka zabijenih do 10 cm u glinu ispod tijela, kao i jedne osobe (KK3-924B) pronađene *in situ*, koja je šakom zagrabila lokalnu travu u samrtnom ropcu.¹⁵³¹ Ovakav način pogubljenja i polaganja doveo je do „zaravnjene“ distribucije tijela po cijelom lokalitetu, kao što se može vidjeti u narednom prilogu (Slika 60). Zbog postojanja samo jednog sloja tijela, u slučaju Kozluka računata je zapravo površina koju su tijela nekada zauzimala, a ne zapremina grobnice.

¹⁵²⁵ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, str. 00912168–00912169.

¹⁵²⁶ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, str. 00912161.

¹⁵²⁷ Isto.

¹⁵²⁸ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

¹⁵²⁹ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, str. 00912167.

¹⁵³⁰ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

¹⁵³¹ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*.

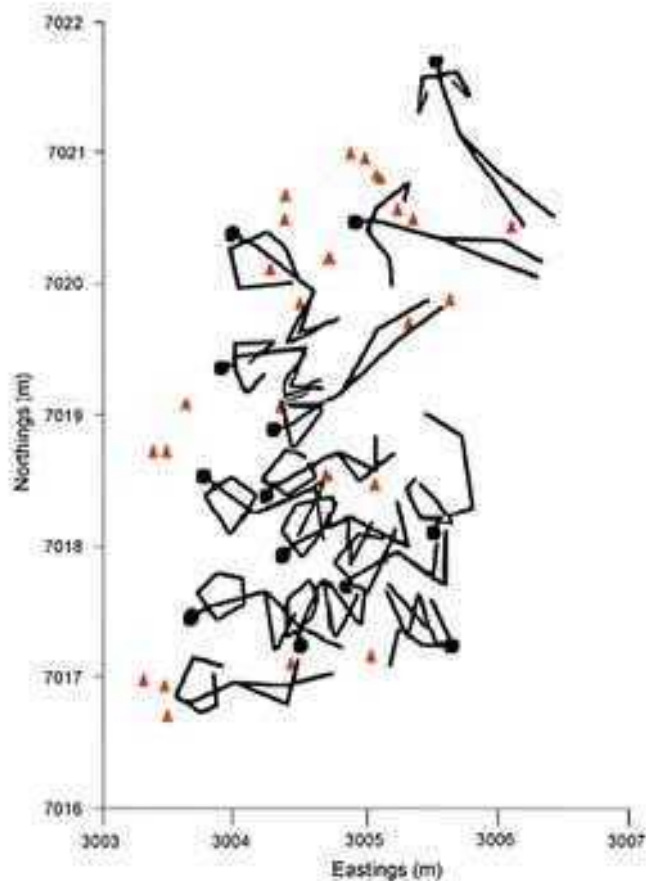
Slika 60. Dio podgrobnice KK2 u Kozluku, fotografisan sa JI
Izvor: Sense–Tribunal, “Kozluk”, str. 03075565.

Podklaster KK1, kako je navedeno u izvještaju, nije grobnica. Tri tijela koja su tamo pronađena vjerovatno su stigla iz zone KK2 ili KK3 tokom akcije pljačke, prema prostornoj raspodjeli prikazanoj na prvoj skici (slika 59), najvjerovatnije iz grupe KK2. Dakle, ova tri tijela mogu se pridodati opljačkanom dijelu grobnice KK2.

Čini se da je, osim 18 netaknutih tijela iz klastera KK2, ostatak gotovo potpuno opljačkan. Moguće je da se izračuna površina koju je zauzimalo ovih 18 tijela, a zatim se može procijeniti i veličina opljačkane površine, na osnovu skice koja je data u izvještaju.¹⁵³²

Na Slici 61 prikazana je skica KK2 sa *in situ* tijelima i puščanim zrnima zabijenim u zemljište:

¹⁵³² Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999.*

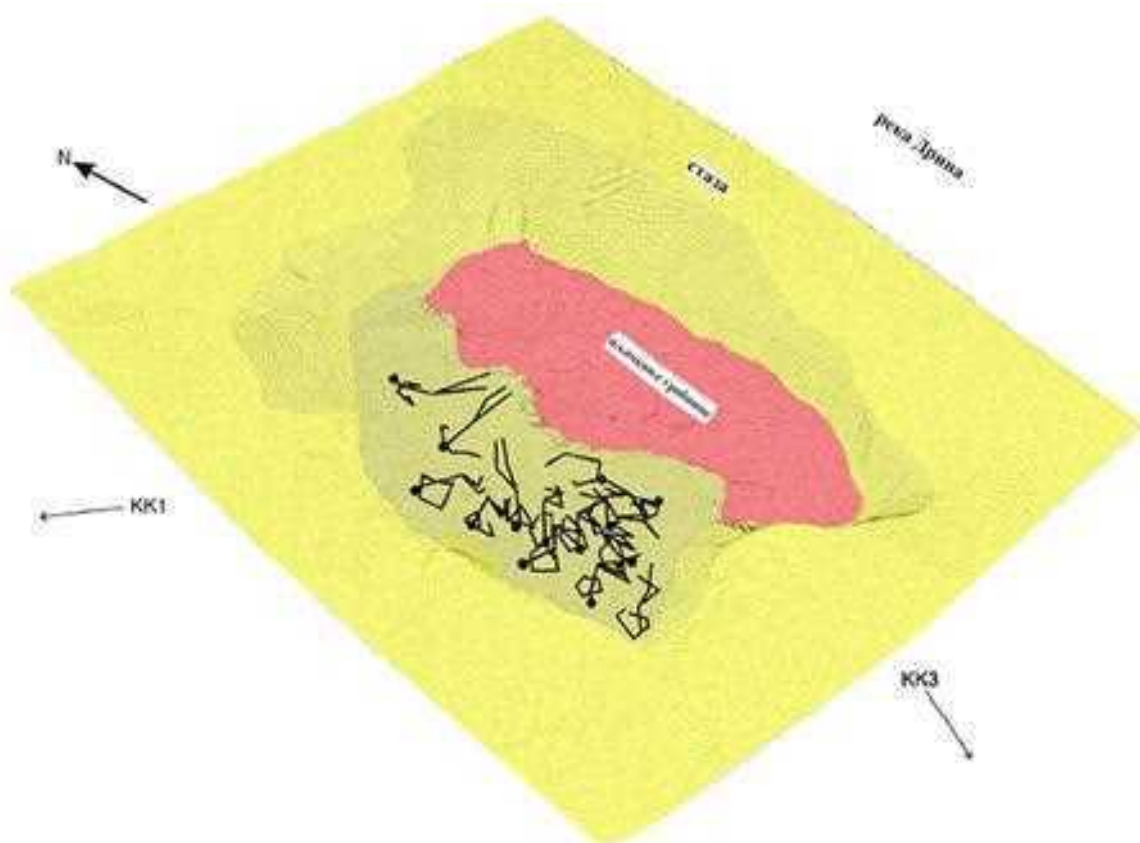

Slika 61. Skica plana grupe tijela podgrobnice KK2 na Kozluku, nakon EDM mjerenja glavnih tačaka tijela; crveni trouglovi označavaju metke zabijene u zemlju

Izvor: Wright, *Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999*, str. 00912176, sl. 4.

Površina koju je zauzimalo 18 tijela može se približno izračunati pomoću mjera zabilježenih na gornjem planu. Raspon u smjeru istok–zapad je otprilike od 3003,5 do 3006,5 m, dakle razlika je 3 m (kao i u terenskim izvještajima iz Glogove i Crvene brane, tako i na Kozluku, vidjeti gore, Rajt je koristio georeferencirani sistem crtanja, gdje, na primjer, „3006,5 m“ označava apsolutnu udaljenost od neke fiksne referentne tačke, koja u izvještajima nije navedena). Raspon sjever–jug je približno 7016,5 do 7022 m, dakle razlika je 5,5 m. Tako, najpribližnija površina koju je zauzimalo 18 tijela iz KK2 bila $3 \times 5,5 \text{ m} = 16,5 \text{ m}^2$.

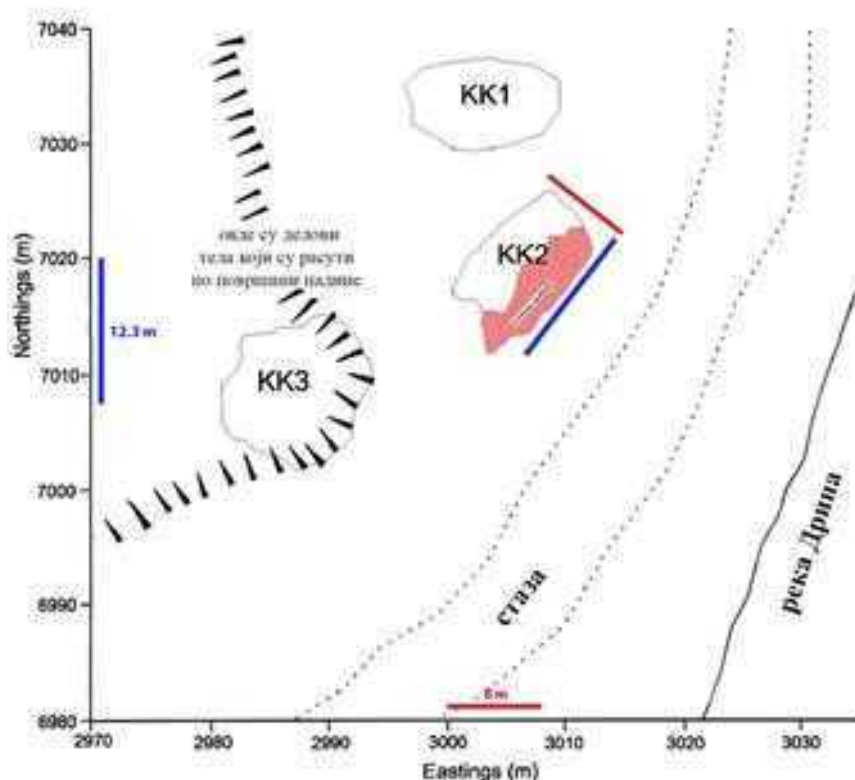
Digitalna karta ispod prikazuje područje Kozluka 2 (KK2) (Slika 62):

Slika 62. Digitalna karta podgrobnice KK2, zasnovana na EDM mjerenjima tokom iskopavanja na Kozluku

Digitalno modifikovano prema: Wright, Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999, str. 00912175, sl. 3.

Teže je utvrditi površinu, odnosno granicu opljačkane zone KK2, jer u izvještaju nedostaju mjere za tu podgrobnicu. Ipak, ono šta i kako se može izračunati, jeste površina čitavog područja KK2, te uz oduzimanje površine sa netaknutim tijelima, to daje površinu opljačkane zone. Dimenzije stranica groba KK2 dobijene su preklapanjem stranica groba sa karte u razmjere na karti iz originalnog izvještaja (vidi mapu ispod). Sljedeća ilustracija prikazuje približne dimenzije groba KK2 (Slika 63).

Slika 63. Mjerenje podgrobnice KK2 na osnovu skaliranja njene veličine iz terenskog izvještaja opšte skice položaja grobova

Digitalno modificirano prema: Wright, Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999, str. 00912174, sl. 2.

Dimenzija približno 12,3 x 8 m, grobnica KK2 imala je površinu od 98 m². Oduzimanjem zone sa netaknutim tijelima od površine cijele konture podgrobnice, dobija se površina opljačkane zone. To je $98 - 16,5 = 81,5$ m². Na osnovu ovih podataka moguće je izračunati koliko je tijela mogla da ima opljačkana zona, na sljedeći način:

$$16,5 : 18 = 81,5 : x \Rightarrow \text{gdje je } x = \frac{81,5 \cdot 18}{16,5} = 88,91 \Rightarrow x = 89 \text{ tijela.}$$

Prema ovom proračunu, opljačkana površina KK2 mogla je da sadrži do 89 tijela. Ovdje treba napomenuti da bi ova aproksimacija predstavljala prema broju najvišu procjenu, jer je iz sačuvanog dijela podgrobnice očigledno da čitav prostor nije bio zauzet ravnomjerno, npr. postoje neke slučajno prazne zone. Zajedno sa netaknutim sačuvanim tijelima (18), dodatnim površinskim ostacima (tri tijela iz KK1, sjeverno od epizode pljačke), može se procijeniti da su na ovom mjestu originalno sahranjene individue u rasponu 100–110.

Prilog ispod (Slika 64) prikazuje opljačkanu podgrobnicu KK2 sa zaostalim tragovima zuba bagera i preostalim leševima na licu mjesta:

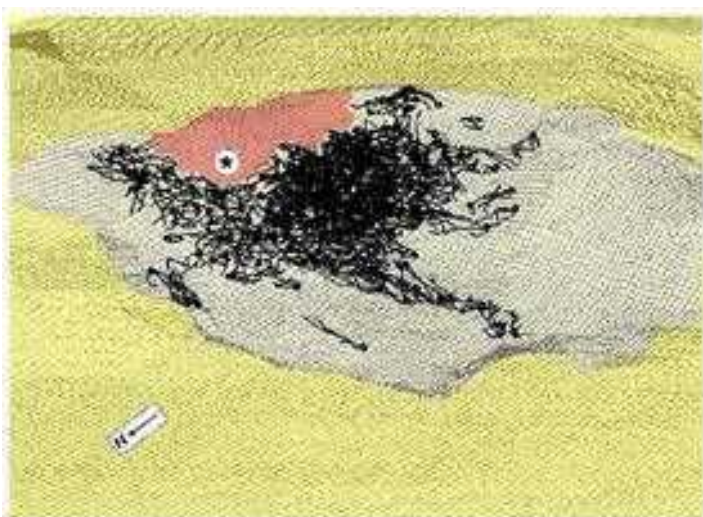
Slika 64. Podgrobica KK2 u Kozluku, fotografisana sa sjevera – u prvom planu; pljačkanje velikih razmjera ostavilo je arheološki uočljive tragove; tragovi zuba rovokopača nalaze se na donjoj polovini

Izvor: Wright, *Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999*, str. 00912182, sl. 5.

Podgrobica KK3 je mnogo složenija i teža za rekonstrukciju. Rajt je naveo da je nepoznati broj tijela opljačkan iz ove podgrobice, označen zvjezdicom na donjoj skici (Slika 65). Ali takođe je utvrdio i da nisu ostali tragovi zuba bagera. Dakle, nije sasvim jasno zašto uopšte izvještaj o Kozluku navodi da su tijela iz KK3 opljačkana. Jedini iznijet argument je neobičan broj dijelova tijela prisutnih na gornjem nivou podgrobice. Inače, Rajt je izjavio da „...dokazi za pljačku nisu tako nedvosmisleni kao kod KK2, jer na dnu prazne jame nemamo tragove mašina...”¹⁵³³ Ako se pretpostavi da je područje koje je na skici označeno zvjezdicom opljačkano, možda će biti moguće približno izračunati veličinu cijele grobnice.

Na slici 65 prikazan je izgled KK3, sa tijelima na kosini. Zvjezdica označava područje navodnog pljačkanja.

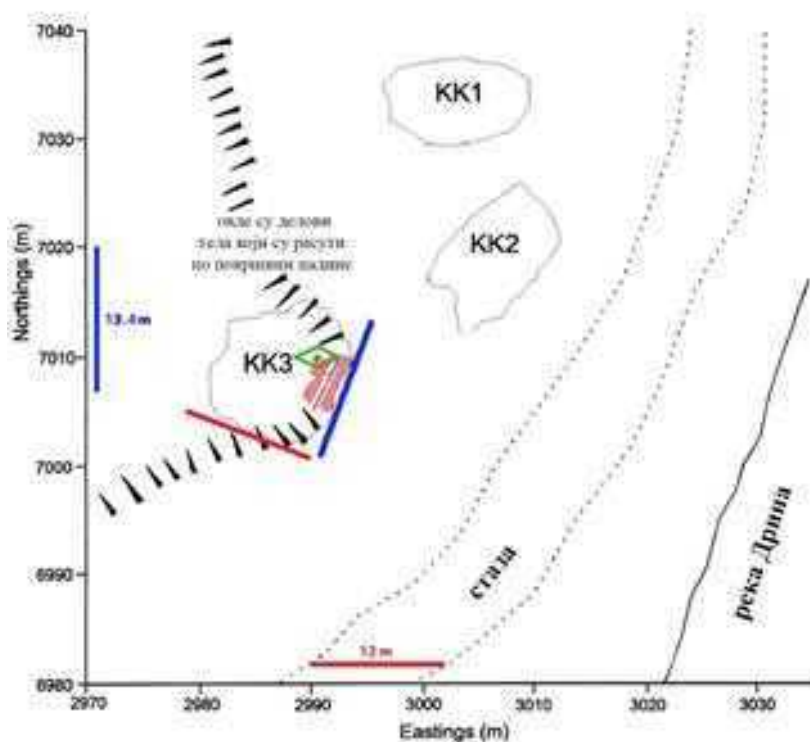
¹⁵³³ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, str. 00912167.

Slika 65. Digitalno obrađena skica podgrobnice KK3 u Kozluku, sa zonom pretpostavljenog pljačkanja obojenom u crveno

Obrađeno prema: Wright, Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999, str. 00912178, sl. 5b.

Mjerenje stranica podgrobnice KK3 izvedeno je skaliranjem konture groba sa ove skice u odgovarajuće razmjere na karti iz originalnog izvještaja (vidi skicu ispod – Slika 66). Veličina opljačkane površine (označene zvjezdicom na prethodnoj skici) dobijena je primjenom istog principa.

Slika 66. Mjerenje podgrobnice KK3 na osnovu skaliranja njene veličine sa situacionog plana grobova iz terenskog izvještaja

Digitalno modifikovano prema: Wright, Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999, str. 00912174, sl. 2.

Približne dimenzije opljačkane površine bile bi $4,5 \times 5 \text{ m} = 22,5 \text{ m}^2$, a cijele grobnice $13,4 \times 12 \text{ m} = 161 \text{ m}^2$. Otprilike polovina površine je lišena tijela, kao što pokazuje EDM snimanje totalne stanice (up. sl. 65, označeno zvjezdicom), pa se može zaključiti da je na površini od približno $161/2 = 80,5 \text{ m}^2$ pronađeno 270 tijela.

Da bi se procijenio mogući broj opljačkanih tijela, proračun je sljedeći:

$$80,5 : 270 = 22,5 : x \Rightarrow \text{gdje je } x = \frac{270 \cdot 22,5}{80,5} = 75,47 \Rightarrow x = 76.$$

Dakle, ako se ovaj broj (76) doda broju pronađenih tijela (270), procijenjeni opseg prvobitno sahranjenih osoba u podgrobnici KK3 može se procijeniti na 340–350 osoba.

Na Slici 67 prikazan je depozit tijela u KK3 koja leže na krhotinama slomljenih boca od zelenog stakla:

Slika 67. Ogromne naslage razbijenih boca od zelenog stakla sa etiketama „Vitinka“, susjedne fabrike bezalkoholnih pića; ista vrsta fragmenata stakla ranije je otkrivena u masovnim grobnicama 3 i 1 na Čančarskom putu

Izvor: Wright, Report on Excavation and Exhumation at Kozluk in 1999, str. 00912185, sl. 9.

Konačno, da rekapituliramo: ukupno je ekshumirano 291 ($KK1 + KK2 + KK3 = 3 + 18 + 270$) gotovo kompletnih tijela, kao i 205 dijelova tijela.¹⁵³⁴ Poslije cjelokupnog procesa DNK identifikacije, utvrđeno je da ta tijela i dijelovi tijela zajedno odgovaraju 341 različitom

¹⁵³⁴ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, str. 00912161.

pojedincu¹⁵³⁵. U slučaju Kozluka, 205 dijelova tijela predstavljalo je 50 osoba (tj. 341 minus 291). Dijelovi tijela bili su ostaci tijela koja su pljačkana, pa je tih 50 osoba isključeno iz ukupnog broja kako ne bi bile prebrojavane dva puta (ostaci tih osoba su istovremeno bili prisutni i na Kozluku i na Čančarskom putu). Dakle, postoji 291 cjelokupno tijelo, sa procjenama za opljačkanu podgrobnicu KK2 (zajedno sa površinskim tijelima KK1) do 89 tijela, a za KK3 do 76 tijela. To čini $291 + 89 + 76 = 456$ tijela sahranjenih u grobovima Kozluka prije pljačke. Čak i da se koristi maksimalni mogući broj dodavanjem opisanih 50 osoba („duplikati“), broj tijela može da dostigne najviše oko 500 individua.

Prema našoj analizi i proračunu procijenjenog ranga, moguće je zaključiti da je primarna masovna grobnica Kozluk mogla da sadrži do 456 tijela prije događaja pljačke. Ovaj broj nije nespojiv sa Rajtovom procjenom od 451 do 660 tijela prije djelimične reekshumacije.¹⁵³⁶ Ali očigledno je da je njegova najniža procjena bila najbliža našoj najvišoj procjeni od 456 pojedinaca.

2.3.6 Primarne neporemećene masovne grobnice

Primarne neporemećene masovne grobnice koje se povezuju sa događajima iz jula 1995. godine oko Srebrenice su sljedeće:

- Cerska
- Nova Kasaba (grobnice istražene 1996. i 1999. godine)
- Ravnice (1 i 2)
- Konjević Polje (1 i 2)
- Bišina
- Pećina kod Bišine
- Vlasenička Jelovačka česma
- Mršići
- Potočari
- Godinjske bare

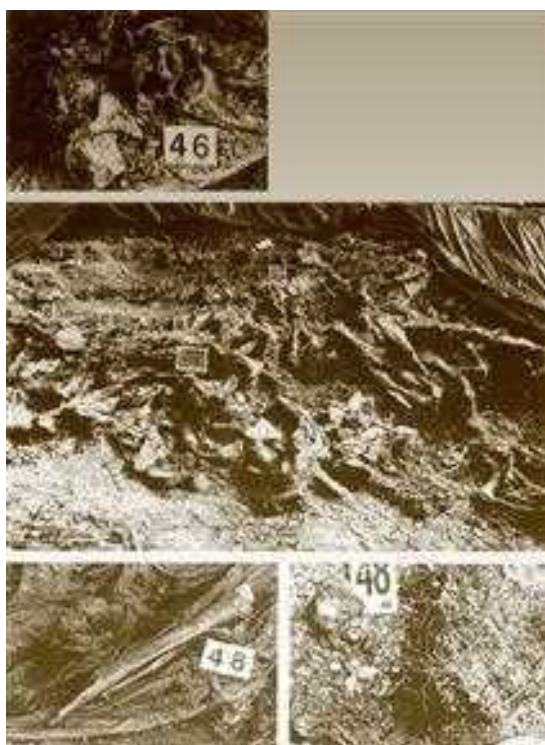
¹⁵³⁵ Janc, *Update 2013*, Annex A, str. X024-0744.

¹⁵³⁶ Wright, *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999*, str. 00912169.

Naziv neporemećena grobnica označava one grobnice koje nisu naknadno oštećene i/ili premještane, pa su tijela žrtava ostala netaknuta i *in situ*. Stoga, broj pojedinaca pronađenih u takvim grobnicama predstavlja kompletan skup za tu grobnicu. Ekshumacije navedenih masovnih grobnica i identifikacije osoba sahranjenih tamo izvršili su MKSJ, odnosno MKNL.¹⁵³⁷

Cerska

Cersku je 1996. godine iskopao Haglund (Slika 68), viši forenzički savjetnik MKSJ-a.¹⁵³⁸ Obdukcije je 1996. godine izvršio tim forenzičkih patologa, predvođen Robertom Kirchnerom iz Ljekara za ljudska prava.¹⁵³⁹ DNK identifikaciju je sproveo MKNL sa rezultatom od 149 identifikovanih pojedinaca.¹⁵⁴⁰

Slika 68. Pregled nalaza iz masovne grobnice Cerska

Izvor: Haglund, *Forensic Investigation of the Cerska Grave Site*, str. 01493713, sl. 5.

¹⁵³⁷ Janc, *Update 2013*; Parsons *et al.*, "Large Scale DNA Identification: The ICMP Experience".

¹⁵³⁸ William Haglund, *Forensic investigation of the Cerska grave site, Bosnia and Herzegovina*, Volume I, made on June 1998 (expert report to ICTY), case no. 01493690 (The Hague: ICTY, 1998), 01493690–01493761. U daljem tekstu: Haglund, *Forensic investigation of the Cerska grave site*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵³⁹ Robert Kirchner, *Forensic investigation of the Cerska grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1996 (autopsy report to ICTY, appendix C: Examination Documents), case no. 01494183, volume III-IV (The Hague: ICTY, 1998), 01493978–01494607. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵⁴⁰ Janc, *Update 2013*, str. X024-0735.

Prema rezultatima iskopavanja MKSJ-a i MKNL-ove i PHR-ove identifikacije, ukupno je 149 osoba ekshumirano i identifikovano iz masovne grobnice Cerska.¹⁵⁴¹

Nova Kasaba

Prve otkrivene grobnice u Novoj Kasabi iskopao je Haglund u julu 1996. godine (Slika 69).¹⁵⁴² Tri godine kasnije, 1999. godine, antropolog Barajbar iskopao je ostatak grobnica na lokalitetu Nova Kasaba.¹⁵⁴³ Obdukcije je 1996. i 1999. godine izvršio tim forenzičkih patologa predvođen Džonom Klarkom.¹⁵⁴⁴

Kako su masovne grobnice Nove Kasabe iskopavane u dva različita vremena, grobovi su označeni kao Nova Kasaba 1996 (NKS1, NKS2, NKS3) i Nova Kasaba 1999 (NK04, NK06, NK07, NK08). Identifikaciju DNK sproveo je MKNL.¹⁵⁴⁵

Slika 69. Tijela sahranjena na lokalitetu Nova Kasaba tokom iskopavanja 1996.

Izvor: Haglund, Forensic Investigation of Four Grave Sites in the Area of Nova Kasaba, str. 0149-260, sl. 4.

¹⁵⁴¹ Isto.

¹⁵⁴² William Haglund, *Forensic investigation of four grave sites in the area of Nova Kasaba, Bosnia and Herzegovina*, made on June 1998 (expert report to ICTY) (The Hague: ICTY, 1998), 0149-2649–0149-2903. Dalje u tekstu: Haglund, *Forensic investigation of four grave sites in the area of Nova Kasaba*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵⁴³ Baraybar, *Report 1999*.

¹⁵⁴⁴ John Clark, *Autopsy report Nova Kasaba mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1996 (autopsy report to ICTY) (The Hague: ICTY, 1996), X0055709–X0055785. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka; John Clark, *Autopsy report Nova Kasaba mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1999 (autopsy report to ICTY), ERN 0091-1861-0091-1909 (The Hague: ICTY). Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵⁴⁵ Janc, *Update 2013*, str. X024-0735.

Prema izvještaju MKSJ-a i identifikacijama MKNL-a, izuzimajući tri pojedinačne grobnice pronađene na tom području, ukupno 92 osobe su ekshumirane i identifikovane iz masovnih grobnica Nova Kasaba.¹⁵⁴⁶

Ravnice

Masovnu grobnicu Ravnice 1 iskopao je 2000. godine arheolog Pekereli.¹⁵⁴⁷ Obdukcije je 2000. godine izvršio tim forenzičkog patologa predvođen Džonom Klarkom.¹⁵⁴⁸ Ravnice 2 iskopala je 2001. godine bosanska Federalna komisija za nestale osobe uz pomoć MKNL-a¹⁵⁴⁹, ali izvještaj nije dostupan. Obdukcije u slučajevima sa Ravnica 2 izveo je 2001. godine tim forenzičkih patologa predvođenih Klarkom.¹⁵⁵⁰ Identifikaciju DNK sproveo je MKNL.¹⁵⁵¹

Prema MKNL identifikacijama, iz masovnih grobnica Ravnice 1 i Ravnice 2 ekshumirano je i identifikovano ukupno 207 osoba (33 + 174).¹⁵⁵²

Konjević Polje

Zona lokaliteta u Konjević Polju se sastojala od dvije odvojene i fizički udaljene grobnice, KP01 i KP02, koje je iskopao u septembru 1999. godine Barajbar.¹⁵⁵³

Obdukcije su sprovedene 1999. godine od strane tima forenzičkih patologa na čelu sa Klarkom.¹⁵⁵⁴ Prema MKNL identifikacijama, 12 osoba (9 + 3) ekshumirano je i identifikovano iz masovnih grobnica Konjević Polje 1 i Konjević Polje 2.¹⁵⁵⁵

¹⁵⁴⁶ Janc, *Update 2013*, str. X024-0735.

¹⁵⁴⁷ Janc, *Update 2013, Annex A*, str. X024-0746.

¹⁵⁴⁸ John Clark, *Autopsy report of Ravnice mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 2000 (autopsy report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2000), R1093289-1093316. U daljem tekstu: Clark, *Autopsy report of Ravnice*. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵⁴⁹ Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence and exhumations of mass graves in 2000. Lazete 1, Lazete 2c, Ravnice, Glogova 1* (formal OTP report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2001), X0065658–X0065673 + 3 annexes: Annex A (X0065674–X0065677), Annex B (X0065678–X0065683) i Annex C (X0065684). Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵⁵⁰ Clark, *Autopsy report of Ravnice*.

¹⁵⁵¹ Janc, *Update 2013, Annex A*, str. X024-0747.

¹⁵⁵² Janc, *Update 2013*.

¹⁵⁵³ Janc, *Update 2013, Annex A*, str. X024-0747.

¹⁵⁵⁴ John Clark, *Report of chief pathologist, Srebrenica grave sites, Kozluk, Nova Kasaba, Konjević Polje, Glogova, Bosnia and Herzegovina*, made in 1999 (autopsy report to ICTY) (The Hague: ICTY, 1999), R1077979–R1078004. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵⁵⁵ Janc, *Update 2013, Annex A*, str. X024-0747.

Bišina, Pećina kod Bišine, vlasenička Jelovačka česma, Mršići, Potočari i Godinjske bare

Za ovih šest lokacija dostupno je malo podataka, osim broja identifikovanih pojedinaca, koji je, prema Jancu:¹⁵⁵⁶

Bišina	39
Bišina pećina	16
Vlasenička Jelovačka česma	12
Mršići	16
Potočari	16
Godinjske bare	6

Na kraju ovog odjeljka, slijedi statistički pregled broja otkrivenih i identifikovanih osoba iz svih primarnih neopljačkanih masovnih grobnica povezanih sa događajima u Srebrenici iz sredine jula 1995. godine (Tabela 10):

Tabela 10. Ukupan broj identifikovanih pojedinaca iz svih neopljačkanih primarnih masovnih grobnica razmatranih u ovom istraživanju

Cerska	149
Nova Kasaba	92
Ravnice	207
Konjević Polje	12
Bišina	39
Pećina u Bišini	16
Vlasenička Jelovačka česma	12
Mršići	16
Potočari	16
Godinjske bare	6
UKUPNO (149+92+207+12+39+16+12+16+16+6)	565

¹⁵⁵⁶ Janc, *Update 2013*, str. X024-0736–X024-0737.

2.3.7 Zaključak: procijenjeni broj sahranjenih lica u primarnim masovnim grobovima Srebrenice

Naša analiza kapaciteta grobnica pokazala je da je maksimalan broj osoba koje su mogle biti sahranjene u primarnim masovnim grobnicama bio oko 3.700, uz sljedeću raspodjelu (Tabela 11):

Tabela 11. Maksimalni kapacitet primarnih grobnica u Srebrenici, nakon sinteze podataka

Glogova	do 800
Branjevo	560 do 700
Crvena brana (Petkovci)	672 do 750
Lažete (Orahovac)	do 444
Kozluk	do 456
Neporemećene primarne grobnice	565
UKUPNO (opseg)	3.497 do 3.715 tijela

Budući da su svi masovno pogubljeni pojedinci sahranjeni u primarnim masovnim grobnicama, forenzička arheološka analiza ukazuje na to da najveći broj koji bi te grobnice mogle da sadrže ne može da dostigne više od 3.715. Ovo onda postavlja pitanje: koje su mogle biti okolnosti smrti za preostalih više od 4.200 osoba (ako se prihvati broj od ukupno oko 8.000 mrtvih osoba povezanih sa događajima u Srebrenici)?

Ukupni broj preostalih individua u primarnim poremećenim grobnicama nakon pljačke, zajedno sa onima pronađenim u neopljačkanim primarnim grobnicama je 1.772, sa sljedećom raspodjelom: Glogova 1 (227), Glogova 2 (172), Branjevo (140), Petkovci (19), Lažete 1 (120), Lažete 2 (188), Kozluk (341), uz sve neporemećene primarne grobnice zajedno (565). Prema izvještaju MKSJ-ovog Tužilaštva (januar 2013. godine)¹⁵⁵⁷, totalni broj osoba sahranjenih i identifikovanih u sekundarnim grobnicama iznosio je 4.213. Međutim, naša analiza baze podataka MKNL-a „Spisak izvještaja o podudaranjima na osnovu DNK” iz 2013. godine¹⁵⁵⁸ pokazala je da su sekundarne grobnice sadržale 4.114 identifikovanih osoba (označenih kao

¹⁵⁵⁷ Janc, *Update 2013*.

¹⁵⁵⁸ ICMP, *93 ICMP list of DNA matching report (from Nov. 2001 to Feb. 2013) Srebrenica related only*.

glavni slučajevi). Sa stanovišta forenzičke arheologije, maksimalan broj osoba u primarnim poremećenim grobovima mogao je izvorno biti i manji od 3.715; nakon pljačke i izmještanja ljudskih ostataka, ostalo ih je 1.772 u grobovima, pa se može očekivati da su 1.943 osobe bile premještene iz primarnih u sekundarne grobnice. Ali tako nastaje „višak“ od 2.270 individua (ako je ukupan broj u sekundarnim grobnicama bio 4.213). Kada se ovome doda broj individua pronađenih kao površinski nalazi (756, prema Jancu)¹⁵⁵⁹ i u malim grupnim/pojedinačnim grobnicama (bez forenzičkih znakova pogubljenja), očigledno je da je moguće je da je više od 3.200 osoba najvjerovatnije umrlo u situacijama drugačijim od pogubljenja. Pored toga, ovaj broj je konzervativan, jer je procijenjen samo maksimalan broj pogubljenih, na osnovu najvišeg kapaciteta primarnih grobnica. To vodi ka istrazi mogućih konteksta, drugačijih od masovnih pogubljenja, koji bi mogli prouzrokovati smrt i naknadno sahranjivanje (asanacija?) u sekundarnim grobnicama. Na kraju, postavlja se važno pitanje: da li (barem) neki od ovih sekundarnih grobova predstavljaju hibridne grobnice?

2.4 Dokazi iz DNK veza između lokaliteta sa grobnicama

DNK veze su bile jedan od važnih argumenata MKSJ-a za njegov konačni zaključak da su gotovo sva tijela pronađena u velikim i malim grobnicama u regiji Srebrenice bila povezana sa masovnim stratištima. One povezuju ostatke pojedinaca otkrivenih u dvije ili više grobnica, što bi moglo da ukaže na to da su ostaci djelimično premješteni iz početne grobnice (primarne) u drugu (sekundarnu).

U rezimeima MKSJ-a iz 2009. i 2013. godine, koje je dostavio Dušan Janc (istražitelj MKSJ-ovog Tužilaštva), smatralo se da su sve osobe identifikovane putem DNK iz „masovnih i drugih grobnica povezanih sa Srebrenicom“ porijeklom sa mjesta masovnih pogubljenja. U njegovom izvještaju iz 2009. godine, navedena su sljedeća mjesta pogubljenja: Kravica i drugi, Orahovac, brana Petkovci, Kozluk i Branjevo/Pilica, na kojima je bilo 5.624 lica.¹⁵⁶⁰

Broj pojedinaca povezanih sa određenim stratištima (na osnovu veza između primarne i sekundarne grobnice), prema sljedećem zbirnom izvještaju MKSJ-ovog Tužilaštva, sljedeći je (Tabela 12):¹⁵⁶¹

¹⁵⁵⁹ Janc, *Update 2013*, str. X024-0777–X024-0779.

¹⁵⁶⁰ Dusan Janc, *Srebrenica Investigation. Update to the summary of forensic evidence – exhumation of the graves related to Srebrenica – March 2009* (zvanični izvještaj bivšeg istražitelja Tužilaštva MKSJ upućen MKSJ-u) (The Hague: ICTY, 2009), Annex A, X0194271–X0194272. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵⁶¹ Dusan Janc, *Update to the summary of forensic evidence – exhumations of the graves and surface remains recoveries related to Srebrenica and Žepa – April 2010* (zvanični izvještaj bivšeg istražitelja Tužilaštva MKSJ

Tabela 12. Broj pojedinaca povezanih sa svakim glavnim stratištem, iz izvještaja Tužilaštva MKSJ-u za 2010. godinu

Kravica i druga mesta	1.334
Orahovac (Lažete)	830
Brana kod Petkovaca	809
Kozluk	761
Branjevo/Pilica	1.656
SVI LOKALITETI	5.390

U ažuriranom zbirnom izvještaju MKSJ-ovog Tužilaštva iz januara 2013. godine (Tabela 13)¹⁵⁶², ukupan broj identifikovanih žrtava, uključujući površinske ostatke, povećan je na 6.849 osoba:

Tabela 13. Ukupan broj identifikovanih žrtava, uključujući površinske ostatke (iz 2012. i 2013. godine)

Identifikovana lica	januar 2012. godine	april 2013. godine
Grobnice UKUPNO	5.977	6.056
Površinski ostaci UKUPNO	702	756
Drugo UKUPNO (pronađeni u Srbiji, Kozluk površinski i Godinjske bare)	37	37
Identifikovana lica UKUPNO	6.716	6.849

Zaključak iz analize dokaza koju su iznijeli 2013. godine MKNL i vlasti BiH bio je:

upućen MKSJ-u) (The Hague: ICTY, 2010). Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵⁶² Janc, *Update 2013*, Annex A, str. X024-0773–X024-0774.

... do danas su identifikovani iz grobnica (uključujući masovne grobnice, manje grobnice ili pojedinačne grobnice) ostaci najmanje 6.023 osoba koje su evidentirane kao nestale nakon pada Srebrenice. Takođe, ovaj broj uključuje 142 jedinstvena DNK profila povezana sa Srebrenicom koji još uvijek nisu povezani za neku od nestalih osoba. Pored toga, 33 osobe su identifikovane još prije nego što je MKNL započeo svoj postupak identifikacije putem DNK u novembru 2001. Te identifikacije su se zasnivale na ante- i post-mortem podacima koje su prikupili Ljekari za ljudska prava („PHR“) i Međunarodni komitet Crvenog Krsta („MKCK“).¹⁵⁶³

Ostalo je nejasno ko su *osobe sa jedinstvenim DNK profilom koje nisu odgovarale nestalim osobama sa spiska*, čak ni 18 godina nakon sukoba. Dušan Janc je to pitanje objasnio Haškom sudu, ali ne koristeći direktne forenzičke dokaze:

SVJEDOK: DUŠAN JANC (bivši krivični istražitelj Tužilaštva MKSJ /OTP/, od stranice 26916 nadalje, svjedočeći o ukupnom broju identifikovanih osoba /UBI/ u predmetu „Srebrenica“ /UBI = 5.977/, tvrdi eksplicitno na stranici 26926, redovi 9–12):

...Zapravo ono što oni predstavljaju, jesu osobe koje još uvijek nisu povezane sa bilo kojom od nestalih, ali im je utvrđen DNK profil. Dakle, imamo jedan jedinstveni DNK profil, ali – MKNL nije u mogućnosti da poveže ovaj profil sa bilo kojim srodnikom ili bilo kojim davaocem krvi, tako da zapravo ne znamo ko je ta osoba. Nemamo ime. Ono zbog čega sam ih uvrstio u svoj izvještaj, to je jednostavno zato što su se svi oni pojavili ili su ostaci tih pojedinaca pronađeni u masovnim grobnicama za koje znamo da su povezane sa masovnim pogubljenjima, i zato sam i njih uključio u svoj izvještaj....¹⁵⁶⁴

Kao vještak u procesu protiv Karadžića, Dušan Janc je u martu 2012. godine pomenuo još jedan broj jedinstvenih DNK identiteta, govoreći o 5.942 identifikovane osobe iz Srebrenice:

Ovaj broj takođe uključuje 260 jedinstvenih DNK profila povezanih sa Srebrenicom, koji još uvek nisu dovedeni u vezu sa nekom nestalom osobom.¹⁵⁶⁵

U izvještajima MKSJ-a većina pojedinaca je povezana sa mjestima pogubljenja. Veza se zasniva na forenzičkim dokazima (analize polena i sedimenta, ligatura i poveza za oči, artefakata) i:

... DNK vezama između poremećenih primarnih i drugih primarnih, primarnih i sekundarnih i sekundarnih i drugih sekundarnih masovnih grobnica, kao i na jednoj

¹⁵⁶³ Janc, *Update 2013*, str. X024-0734.

¹⁵⁶⁴ *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. ICTY IT-95-5/18, Testimony of the expert witness Dušan Janc on the Trial Chamber, prosecutor Ms. West (OTP), March 27, 2012, str. 26926. U daljem tekstu: *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Testimony of the expert witness Dušan Janc. <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120327ED.htm> (preuzeto 12. 5. 2020).

¹⁵⁶⁵ *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Testimony of the expert witness Dušan Janc, str. 26959.

DNK vezi između mjesta pogubljenja i jedne sekundarne grobnice. Ukupno je uspostavljena 1.001 DNK veza između ovih lokaliteta...¹⁵⁶⁶

Od ovih veza, približno jedna trećina, 386 slučajeva, ukazuje na vezu između primarnih i sekundarnih lokaliteta:¹⁵⁶⁷ Orahovac 60 veza, Branjevo 43, Kozluk 113, Petkovci 37 i Glogova 133.

DNK veze u ovom izvještaju znače da su posmrtni ostaci jedne osobe identifikovani iz uzoraka iz najmanje dvije različite grobnice. To ne znači nužno da su tjelesni ostaci premješteni sa lokacije na lokaciju, ali takođe može podrazumijevati istovremeno višestruko deponovanje ostataka. Kako je računanje broja DNK veza objašnjeno u tekstu:

... U slučaju da su posmrtni ostaci jedne osobe pronađeni u tri različita groba, tada bi se računala tri slučaja DNK veze za ovu osobu (jedna veza između grobova A i V, jedna veza između grobova A i S i jedna veza između grobova V i S).¹⁵⁶⁸

Budući da su dijelovi tijela mnogih pojedinaca pronađeni na više od dva mjesta (prema izvještaju: za 55 pojedinaca dijelovi tijela pronađeni su na tri različita mjesta, a dijelovi tijela četiri osobe rasuti na po četiri različita mjesta), to znači da 1.001 slučaj DNK veze predstavlja zapravo 871 osobu pronađenu na dvije ili više lokacija. Od ovih 871, zaključak da je neko lice pogubljeno zasnovan je na DNK vezi između jednog mjesta pogubljenja i jedne sekundarne masovne grobnice.

Broj DNK veza između primarnih i sekundarnih grobnica, međutim, više informiše o premještanju ostataka. Tabela u nastavku prikazuje rezultate naše analize MKNL podataka predstavljenih u izvještaju Dušana Janca iz 2013. Ukupno je predstavljeno 387 DNK veza sa distribucijama veza, pokazujući koja je sekundarna grobnica povezana sa svakom primarnom grobnicom i koliko slučajeva je uključeno. Na osnovu ovoga može se zaključiti da su neka tijela iz Lažeta najvjerovatnije premještena na Hodžićki put, tijela iz Branjeva i Kozluka u Čančarski put, ona iz Petkovaca u Liplje, a tijela iz Glogove u Zeleni Jadar, Blječevu, Budak i Zalazje. Ove informacije mogle bi značajno da pomognu u rekonstrukciji događaja nakon primarnih sahrana, ali ne pružaju podatke o ukupnom broju mrtvih, niti da li su sekundarne grobnice sadržavale tijela iz drugog konteksta.

Naredni prilog (Tabela 14) detaljno prikazuje broj DNK veza između primarnih i sekundarnih grobnica, uključujući i jednu vezu sa mjesta pogubljenja u Kravici.¹⁵⁶⁹

¹⁵⁶⁶ Janc, *Update 2013*, str. X024-0739.

¹⁵⁶⁷ Janc, *Update 2013*, str. X024-0734, dodatak C, X024-0780–X024-0785.

¹⁵⁶⁸ Janc, *Update 2013*, str. X024-0735, napomena 1.

¹⁵⁶⁹ Na osnovu izvještaja iz januara 2013. godine: Janc, *Update 2013*, dodatak C, tabela u X024-0781–X024-0785.

Tabela 14. Broj DNK veza između primarnih i sekundarnih lokaliteta sa rezultatom ukupnog broja veza – broj DNK konekcija između primarnih i sekundarnih lokaliteta je 386, plus jedan (mrlje krvi sa mjesta pogubljenja iz skladišta u Kravici), što daje ukupno 387

Lažete 1 veza prema	Lažete 2 veza prema	Branjevo veza prema	Kozluk veza prema	Brana u Petkocima veza prema	Glogova 1 veza prema	Glogova 2 veza prema
HP 5 (*)	HP 1 (SNA 4)	ČP 4 (KAM 4)	ČP 1 (KAM 14)	LP 1	ZJ 1a (PUS 1)	ZJ 5
-12-	-10-	-1-	-3-	-4-	-2-	-2-
	HP 2 (SNA 3)	ČP 8 (KAM 8)	ČP 2	LP 2	ZJ 1b (PUS 2)	Blječeva 1
	-7-	-2-	-10-	-6-	-2-	-15-
	HP 3	ČP 9 (KAM 9)	ČP 3	LP 3	ZJ 2 (ZJ 4)	Blječeva 2
	-4-	-30-	-67-	-4-	-7-	-30-
	HP 4	ČP 11	ČP 7	LP 7	ZJ 3 (ZJ 1)	
	-2-	-6-	-20-	-7-	-2-	
	HP 6 (SNA 1)	ČP 12	ČP 13		ZJ 4 (ZJ 8)	
	-5-	-4-	-13-		-8-	
	HP 7 (SNA 2)				ZJ 5	
	-20-				-16-	
					ZJ 6	
					-4-	
					Blječeva 3	
					-18-	
					Budak 1	
					-3-	
					Budak 2	
					-12-	
					Zalazje 1	
					-11-	
					Zalazje 2	

					-1-	
Lažete 1 ukupno 12 DNK veza	Lažete 2 ukupno 48 DNK veza	Branjevo ukupno 43 DNK veze	Kozluk ukupno 113 DNK veza	Petkovci ukupno 37 DNK veza	Glogova 1 ukupno 86 DNK veza	Glogova 2 ukupno 47 DNK veza
U zbiru, broj DNK veza između primarnih i sekundarnih lokaliteta je 386, plus jedan iz skladišta u Kravici kao stratišta, što ukupno daje 387						

U istom izvještaju iz 2013. godine, Janc je napomenuo da u analize nisu uključene 74 DNK veze, veze koje su obuhvatale one koji se odnose na površinske ostatke i sekundarne grobove, i one „između grobova za koje postoji osnovana sumnja da nisu povezani“, sa nezadovoljavajućim objašnjenjem da postoje moguće nedosljednosti. U svjedočenju na suđenju (Karadžiću) Janc je objasnio da je u vezi sa nekim od ovih slučajeva MKNL „pojasnio da je *moguće da postoji greška u označavanju*“.¹⁵⁷⁰

Veze između površinskih ostataka i sekundarnih grobova (KRK i ZJ05, B.GLO i BR.BLJE-02, LIP i LP01, LIP i LP02, RV02 i ADZOZ, HZO5 i SNA, CR12 i TIS, ZAL04SRE i SA-55) koji su izuzeti iz izvještaja zapravo bi mogle biti informativne, jer ukazuju na to da su neka tijela sa površine (čak i iz vjerovatno različitih ratnih događaja) sakupljana i stavljana u masovne grobnice zajedno sa onima koji su pogubljeni ili premješteni iz primarnih grobnica. Sve u svemu, DNK veze predstavljene u izvještaju MKSJ-a ne daju odgovor na pitanje koliko je tačno osoba pogubljeno. Konkretno, na osnovu DNK dokaza ne može se zaključiti da su smrti 5.624 ili više identifikovanih osoba definitivno povezane sa masovnim pogubljenjima.

Nekoliko godina kasnije, Tomas Parsons, direktor za nauku i tehnologiju u MKNL, zajedno sa svojim saradnicima, govoreći o događaju u Srebrenici, dodatno je povećao broj sistematski ubijenih i izjavio:

Sada znamo da je približno 8.000 muškaraca (gotovo isključivo) sistematski ubijeno, a inicijalno je većina sahranjena u pet vrlo velikih primarnih masovnih

¹⁵⁷⁰ *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Testimony of the expert witness Dušan Janc, str. 26981.

grobница. Ubrzo nakon što su izvještaji o ovom zločinu privukli međunarodnu pažnju, počinioči su raskopali primarne grobnice teškom mehanizacijom i raštrkali već usitnjene ostatke u preko 90 tajnih sekundarnih masovnih grobnica.¹⁵⁷¹

Dalje u istom tekstu, nakon što su pomenuli nedavna suđenja u vezi sa događajem u Srebrenici, autori navode:

DNK dokazi predstavljeni na ovim suđenjima nisu se odnosili samo na hiljade pojedinačnih identifikacija, već na stotine DNK veza i reasocijacija uspostavljenih između povezanih primarnih i sekundarnih grobova. Tužiocima su ove veze predstavili kao dokaz sistematskog zločinačkog poduhvata iz koga je slijedilo ubijanje i stvaranje tajnih sekundarnih grobnica Srebrenice.¹⁵⁷²

Autori su iskoristili primjer primarne masovne grobnice i stratišta Branjevo, kako bi potkrijepili ove izjave. Oni tvrde da je preko 1.700 osoba koje su sahranjene u primarnoj masovnoj grobnici na farmi Branjevo, reekshumirano (opljačkano), prebačeno i raštrkano u niz sekundarnih masovnih grobnica duž puta za Čančare.

U gore citiranom Jancovom izvještaju iz 2013. godine¹⁵⁷³ pronalaze se 43 DNK veze između farme Branjevo i lokaliteta na Čančarskom putu. Prema prilogu predstavljenom u nedavnom tekstu Parsonsa sa saradnicima¹⁵⁷⁴, broj tačkica koje ukazuju na podudaranje DNK između dijelova tijela koji povezuju grobnicu farme Branjevo sa grobnicama Čančarskog puta još je manji: 41. Isti toliki broj, 41, prijavio je i Janc 2012. godine u haškom procesu protiv Karadžića.¹⁵⁷⁵ To sugerise da nije bilo dodatnih laboratorijskih podataka o DNK nakon 2013. godine. Ovo znači da je približno 40 slučajeva ekstrapolirano da bi se ukazalo na to da je mnogo više pojedinaca, prvobitno sahranjenih na farmi Branjevo, ponovo sahranjeno u grobnice duž puta za Čančare (CR4, CR8, CR9 i CR12).

Na šta bi mogle da ukažu brojne veze (približno 270) između samih grobnica na samom Čančarskom putu? Jedna od mogućnosti je da su svi pojedinci iz Branjeva ponovo sahranjeni u grobnice duž puta za Čančare i da u ove tajne grobnice nisu položena nikakva druga tijela (osim onih iz Kozluka, gdje je pronađena 71 DNK veza¹⁵⁷⁶). Međutim, ne postoje čvrsti dokazi koji podržavaju ovu tvrdnju.

¹⁵⁷¹ Parsons *et al.*, "Large scale DNA identification: the ICMP experience", str. 237.

¹⁵⁷² Parsons *et al.*, "Large scale DNA identification: the ICMP experience", str. 241.

¹⁵⁷³ Janc, *Update 2013*.

¹⁵⁷⁴ Parsons *et al.*, "Large scale DNA identification: the ICMP experience", str. 241, fig. 1.

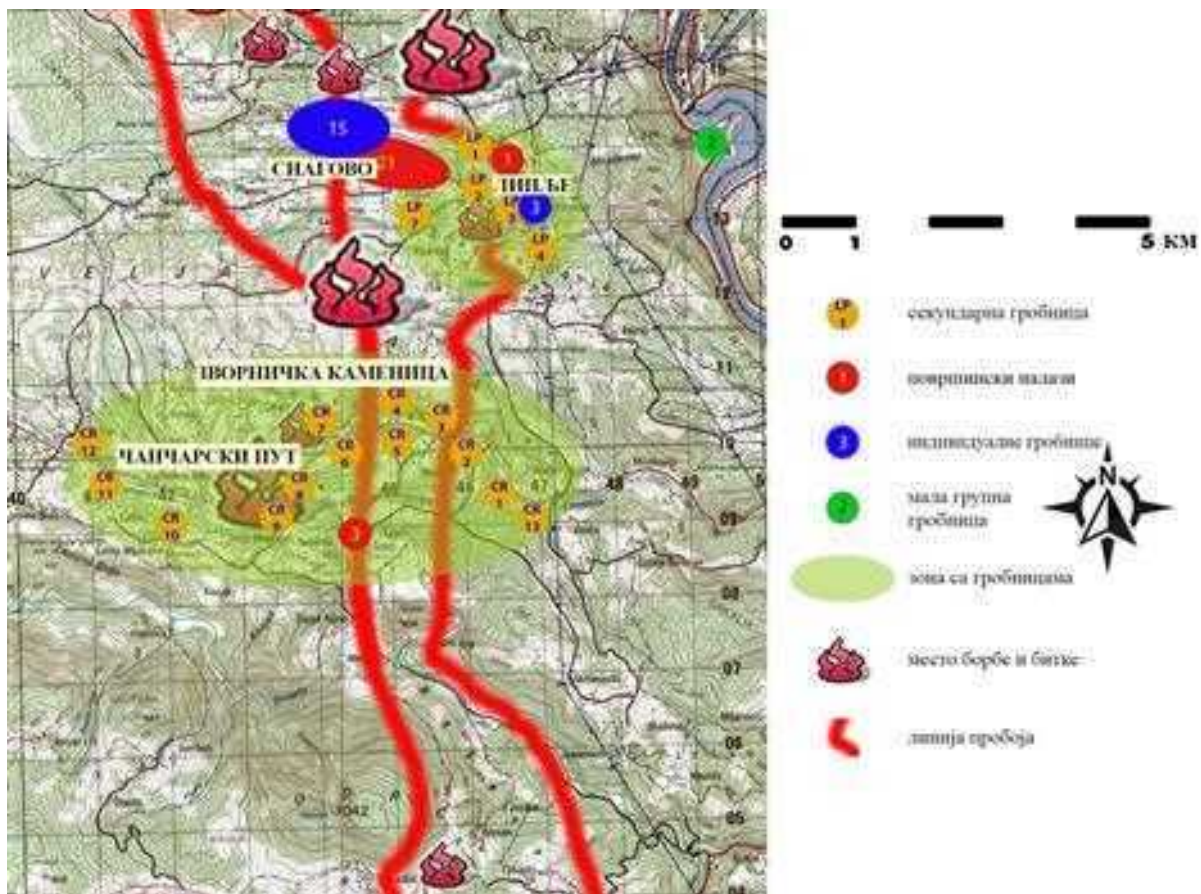
¹⁵⁷⁵ *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Testimony of the expert witness Dušan Janc, str. 26968.

¹⁵⁷⁶ Janc, *Update to the summary of forensic evidence – exhumations of the graves and surface remains recoveries related to Srebrenica and Žepa – April 2010*.

Druga mogućnost je da su, pokušavajući da sakriju dokaze o masovnim pogubljenjima, vlasti Srba pomiješale tijela iz Branjeva i Kozluka sa drugim tjelesnim ostacima/depozitima, najvjerovatnije dodavanjem sakupljenih površinskih ostataka osoba ubijenih tokom vojnog proboja 28. divizije ARBiH prema Tuzli. Sljedeći dokazi mogu da podrže ovaj scenario:

1. prostorno podudaranje probojnih puteva kroz blokadu (i velikih vojnih akcija tokom kretanja kolone prema Tuzli) sa grobnicama Čančarskog puta, kao i očigledna blizina u skorije vrijeme pronađenih i prikupljenih površinskih ljudskih ostataka (vidi odgovarajuću mapu – Slika 70);
2. dokumentovane povrede kod nekih osoba iz grobnica na Čančarskom putu, pripisane eksplozivnom oružju (122), snažno sugerišu da su takve osobe sahranjene u tim grobnicama umrle u borbi;
3. pronalazak osoba sahranjenih u nekim grobnicama Čančara, čiji su dijelovi tijela takođe pronađeni kao udaljeni površinski ostaci, kao što je primjer tijela sa Čančarskog puta 12 (CR12B-161 + CR12B-161 II) koje je direktno reasocirano sa površinskom grobnicom na Tisovoj Kosi (TIS-1-MNT1-M + TIS-1-MNT-2). Takav slučaj jasno pokazuje da su ostaci iz različitih konteksta pomiješani u istim grobnicama;
4. pronalazak tijela pojedinaca koji su umrli prije srebreničkih događaja 1995. godine u sekundarnim grobnicama (na primjer, grobnica Blječeva 1, vidjeti dole).

Dakle, čini se da je drugi scenario potkrijepljen snažnijim dokazima od prvog.

Slika 70. Karta koja prikazuje podudaranje borbene linije tokom proboja prema Tuzli (crvena linija) sa položajem grobnica na Čančarskom putu (svijetlozelene elipse) i rasporedom površinskih nalaza (označenih žutim brojevima u crvenim kružnim poljima).

Neki podaci koje je MKNL predstavio na donatorskoj konferenciji 2014. godine ilustruju mnoga pitanja u vezi sa procesom identifikacije koja su još uvijek neriješena. Do tada je MKNL identifikovao 6.816 nestalih osoba iz srebreničkog kraja, dok su 104 osobe identifikovane na drugi način, što čini ukupno 6.920 osoba, tj. 89% od 7.781 prijavljenih kao nestalih. MKNL je izračunao da je ukupan broj nestalih u događajima u Srebrenici „približno 8.100“ i da oko 1.000 osoba još nije identifikovano, pa se u izvještajima MKNL-a još uvijek vode kao nestale.

Pored toga, izneseno je da 130 pojedinačnih ostataka iz oblasti Srebrenice imaju jedinstveni DNK profil koji se ne podudara ni sa jednom osobom sa spiska nestalih; 94 slučaja su označena kao problematična jer se identifikacija putem DNK ili ne podudara sa fizičkim karakteristikama ili su potrebne dodatne porodične informacije. Oko 1.000 slučajeva čeka ponovno povezivanje sa identifikovanim slučajevima koji su već zakopani na Memorijalnom groblju u Potočarima. Posebno su zanimljivi DNK izvještaji o podudaranju (njih 391) navedeni kao izuzetno složeni slučajevi, uglavnom pronađeni u sekundarnim masovnim grobnicama, što zahtijeva dodatno DNK testiranje na *post mortem* uzorcima.

Konstatovano je da je „ponovni pregled slučajeva nepoznatih osoba (NN) bio ključni element MKNL-ove strategije završetka“, kao i pregled „dvanaest objekata u cijeloj BiH za koje se navodi da sadrže više od 2.600 NN slučajeva“. NN ljudski ostaci uključuju ljudske „ostatke locirane u mrtvačnicama, koji su pomiješani sa posmrtnim ostacima drugih osoba i koji se trenutno čuvaju“ i „slučajeve za koje je utvrđen DNK profil samih posmrtnih ostataka, ali nije pronađeno podudaranje DNK u MKNL-ovoj bazi podataka referentnih DNK profila dobijenih iz uzoraka krvi članova porodica“. U izvještaju se navodi da je „60% slučajeva zahtijevalo ponovno uzimanje uzoraka kao rezultat preduzetih pregleda u mrtvačnicama“.¹⁵⁷⁷

Na osnovu podataka citiranih u izvještaju i predstavljenih programa za završetak MKNL aktivnosti u regionu, čini se da je proces identifikacije još uvijek daleko od završenog.

2.5 Pretpostavljene žrtve vojne akcije tokom proboja 28. divizije Armije BiH iz Srebrenice u Tuzlu, 11–19. jula 1995.

Jednu od važnih grupa evidentiranih žrtava direktno povezanih sa vojnom borbom predstavljaju svi površinski nalazi/slučajevi, iz tri glavna razloga:

1. Mjesto i kontekst njihovog otkrića: pojam „šuma“ u rubrici *mjesto nestanka*, isključivo se koristio u dokumentima MKSJ/MKNL/PIP za označavanje mjesta na kojem su sve osobe „*dok su hodale kroz šumu*“, tj. „*ljudi iz šume*“¹⁵⁷⁸ nestale, a zatim su uhvaćene, zarobljene i pogubljene. Međutim, upotreba izraza *ljudi iz šume ... hodajući kroz šumu* može da prikrije stvarni kontekst u kojem su hiljade pripadnika 28. divizije ARBiH prelazile šume u svojoj zvaničnoj vojnoj akciji proboja kroz obruč. Iako je mjesto nalaženja mnogih ljudskih ostataka bilo u šumi, konkretno je često pokrivalo i područje u blizini raskrsnica, staza, prolaza i drugih mjesta od vojnog značaja. Zaključak može biti da većina ovih ostataka (ostavljenih na površini i izloženih vremenskim uticajima i strvinarima) ukazuje i na nešto drugo, osim na organizovana masovna pogubljenja, praćena stvaranjem mnogih tajnih masovnih grobnica.
2. Arheoforezička prostorna analiza: počev od jednostavnog mapiranja površinskih ostataka, a zatim dodavanja rekonstruisane rute vojnog pokreta 28. divizije Armije BiH

¹⁵⁷⁷ ICMP, *Assistance and exit strategy: Western Balkans program January 2014–December 2016*, Distribution: Donor representatives Sarajevo, 16 May 2014 (Sarajevo: ICMP, 2014). ICMP.DG.819.1.doc. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁵⁷⁸ Dean Manning, *Srebrenica Investigation: Summary of forensic evidence – execution points and mass graves* (zvanični izvještaj Tužilaštva MKSJ-u) (The Hague: ICTY, 2000), str. 00950903; Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001* (zvanični izvještaj Tužilaštva MKSJ-u) (The Hague: ICTY, 2003), X0167708–X0167721. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

od Srebrenice do Tuzle, ubjedljivo je pokazala prostorni obrazac u kojem je većina površinskih nalaza u direktnoj liniji proboja i/ili u neposrednoj blizini – uporediti naredne priloge (Slika 71, a–b).

3. Rezultati kontekstualne forenzičke studije generalno, kao i u detaljima (patologija, antropologija, balistika, itd.) ne pružaju osnov zaključku da je bilo koji od ovih slučajeva dokazano žrtva organizovanih sistematskih pogubljenja, poput egzekucije pred streljačkim vodom. U kontekstu ovih površinskih nalaza, na primjer, nisu pronađene ni ligature, ni povezi za oči ili drugi tipični predmeti.

2.5.1 Površinski ljudski ostaci prikupljeni u Srebrenici, Bratuncu, Milićima, Vlasenici i Zvorniku

Da bi se izradio spisak i georeferencirana detaljna karta površinskih nalaza, korišćen je izvještaj Tužilaštva MKSJ iz 2013. godine (autor Dušan Janc). U svom dodatku B, pod naslovom *Površinski ostaci*, Janc je naveo da je utvrđen broj od ukupno 756 pojedinaca, identifikovanih iz „fonda“ od 1.033 slučaja površinskih ostataka.¹⁵⁷⁹

Na početku izvještaja izjavio je da:

Lokaliteti na kojima su prikupljeni površinski ostaci povezani sa Srebrenicom u skladu su sa lokacijom kroz koju je u julu 1995. prolazila muslimanska kolona koja je odlazila iz Šušnjara i Jaglića.¹⁵⁸⁰

Međutim, nije ponuđena dalja diskusija zasnovana na ovoj uvodnoj izjavi.

Mapa kreirana na Slici 71a koristila je spisak koji je Janc predstavio u svom tekstu, sa svim nalazima podijeljenim u četiri osnovne geografske grupe:

- 1) Područje Pobođa (opština Bratunac), gdje je pronađena ogromna većina svih površinskih slučajeva, u kampanjama terenske kolekcije od 1996. do 2013. godine (594 osobe). Mikroregija bratunačkog Kameničkog brda imala je najveći broj od svih otkrivenih ostataka: oko 500¹⁵⁸¹;
- 2) Područje Baljkovice (opština Zvornik), sa 80 nalaza; prema drugim informacijama (svjedočenja, izvještaji, „93 MKNL lista“, *Tuzla baza*), napominje se da ovaj dio Jancovog spiska mora biti ispravljen, jer samo Baljkovica, Križevići i Križevačke njive

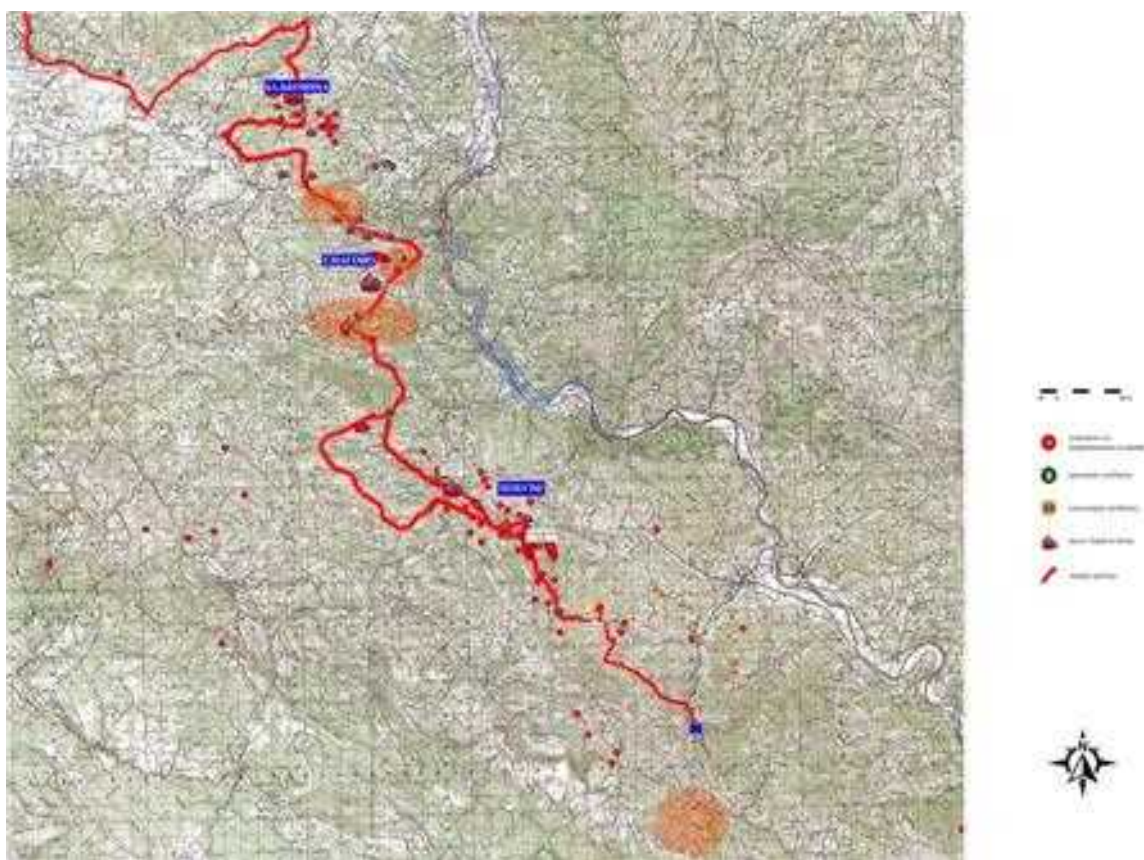
¹⁵⁷⁹ Janc, *Update 2013*, dodatak B, X024-0776.

¹⁵⁸⁰ Janc, *Update 2013*.

¹⁵⁸¹ Janc, *Update 2013*, dodatak B, X024-0777–X024-0778.

vjerovatno imaju više od 60 pojedinačnih površinskih ostataka, a Janc je naveo 50 osoba kao ukupni broj za Baljkovicu¹⁵⁸²;

- 3) Područje Snagova (takođe opština Zvornik), sa 26 pojedinaca; ista primjedba mogla bi se uputiti na broj pojedinačnih površinskih ostataka sa ovog područja, baš kao i u slučaju Jancovog „područja Baljkovice“.
- 4) Ostala područja, koje čini 56 pojedinačnih ljudskih ostataka – ova grupa u Jancovom izvještaju uopšte nije konzistentna u smislu prostorne raspodjele, jer uključuje ostatke sa udaljenih i nepovezanih teritorija, iz opština Srebrenica, Vlasenica, pa čak i Šekovići na zapadu.¹⁵⁸³

Slika 71a. Karta georeferenciranih ljudskih površinskih ostataka iz događaja u vezi sa Srebrenicom 1995. godine: prema Jancu¹⁵⁸⁴, tri mikrozone su bile uočljive: područja Pobuđa, Baljkovice i Snagova (a dalje i „ostala područja“, prostorno nepovezana)

Provjereni su podaci koji se odnose na ukupan broj individua pronađenih kao površinski ostaci i njihov kontekst. U tu svrhu su temeljno analizirana dva osnovna dokumenta: „93 MKNL

¹⁵⁸² Janc, *Update 2013*, X024-0778.

¹⁵⁸³ Janc, *Update 2013*, X024-0778–X024-0779.

¹⁵⁸⁴ Janc, *Update 2013*, dodatak B, X024-0776.

lista izvještaja o podudaranju DNK (od novembra 2001. do februara 2013) koji se odnose na Srebrenicu“, s kraja 2013. godine (engleska verzija) i „TUZLA BAZA Access FINAL“ (BHS verzija), s kraja 2015. godine. Treba napomenuti da je drugi dokument imao za cilj da bude konačna, formalno odobrena lista svih slučajeva vezanih za Srebrenicu 1995. godine.

Pažljiva analiza *93 MKNL liste* pokazala je da bi ukupan broj individua otkrivenih kao površinski nalaz trebalo da bude veći (najmanje za 80–120) u poređenju sa izvještajem iz januara 2013. godine. Zaista je trebalo pažljivo ponovo provjeriti pouzdanost datih podataka o svakom slučaju, jer je bilo teško prostorno prepoznati brojne moguće površinske slučajeve na spisku (svi dostupni izvještaji o povezanim lokalitetima koji se odnose na površinske ostatke prilično su opšti pa je tako bilo izuzetno komplikovano identifikovanje nekih slučajeva). Precizan prostorni kontekst njihovog otkrića bio je još teži.

Tuzla baza je mnogo problematičniji dokument. Kao i kod *93 MKNL liste*, ona je organizovana kao radna sveska u *Microsoft Access* programu, sa tri tematska radna lista: *Identifikovani po imenima*, zatim *Identifikovani po grobnicama* i trećim – *Ekshumacije po grobnicama*. Prvo, ukupan broj identifikovanih lica „po grobovima“ mnogo je veći od broja identifikovanih „po imenima“ – 9.537 zapisa koji sadrže podatke o 9.467 osoba u drugom radnom listu, u poređenju sa 8.812 osoba u prvom. Glavni razlog za razliku je taj što su ostaci istih osoba pronađeni u dvije, tri ili četiri različite grobnice, pa je sasvim moguće da su bili ponovljeni i zabilježeni kao dvije, tri ili četiri različite osobe. Drugo, čak je i broj od 8.812 osoba netačan, jer su u njega uključeni mnogi mrtvi iz perioda 1992–1994. godine na toj listi (više od 1.450 osoba), kao i drugi umrli u različitim događajima rata u BiH, udaljenim od Srebrenice. Jednom kada se uklone sve osobe koje tu ne pripadaju, ukupni broj žrtava Srebrenice 1995. iznosio bi između 6.200 i 6.300, nakon korigovanja *Tuzla baze*.

Slični problemi se javljaju sa brojem pojedinaca otkrivenih kao površinski ostaci: podaci su često nejasni, nedosljedni i netačni. Na primjer, u radnom listu *Ekshumacije po grobnicama* predstavljene su zaredom tri kolone/rubrike od kojih se svaka odnosi na datum smrti. Iako je ovo namijenjeno razlikovanju, gdje je to moguće, godina smrtnih događaja za svaku grobnicu, u ne malom broju slučajeva sa površinskim ostacima navode se po dvije različite godine, npr. „92“ i „95“, iako je u pitanju samo jedna osoba. Dalje, tipologija grobova je nedosljedna i ponekad upitna, pa će možda biti teško razlikovati „površinske grobnice“ od „spaljene kuće / površinski nalaz“ i „veliku grupnu grobnicu“ od „masovne grobnice“.

Kada je baza podataka pročišćena od slučajeva iz perioda 1992–1994, slučajeva umrlih u potpuno različitim dijelovima BiH, Srbije, Hrvatske i pojedinaca koji su nestali (na primjer) „2012. godine“ ukupno ostaje broj od 971 identifikovane osobe otkrivene kao površinski nalazi.

Ovaj broj je veći od 756, predstavljen u posljednjem OTP izvještaju, i mnogo je bliži broju zasnovanom na MKNL DNK analizama (oko 860–880).

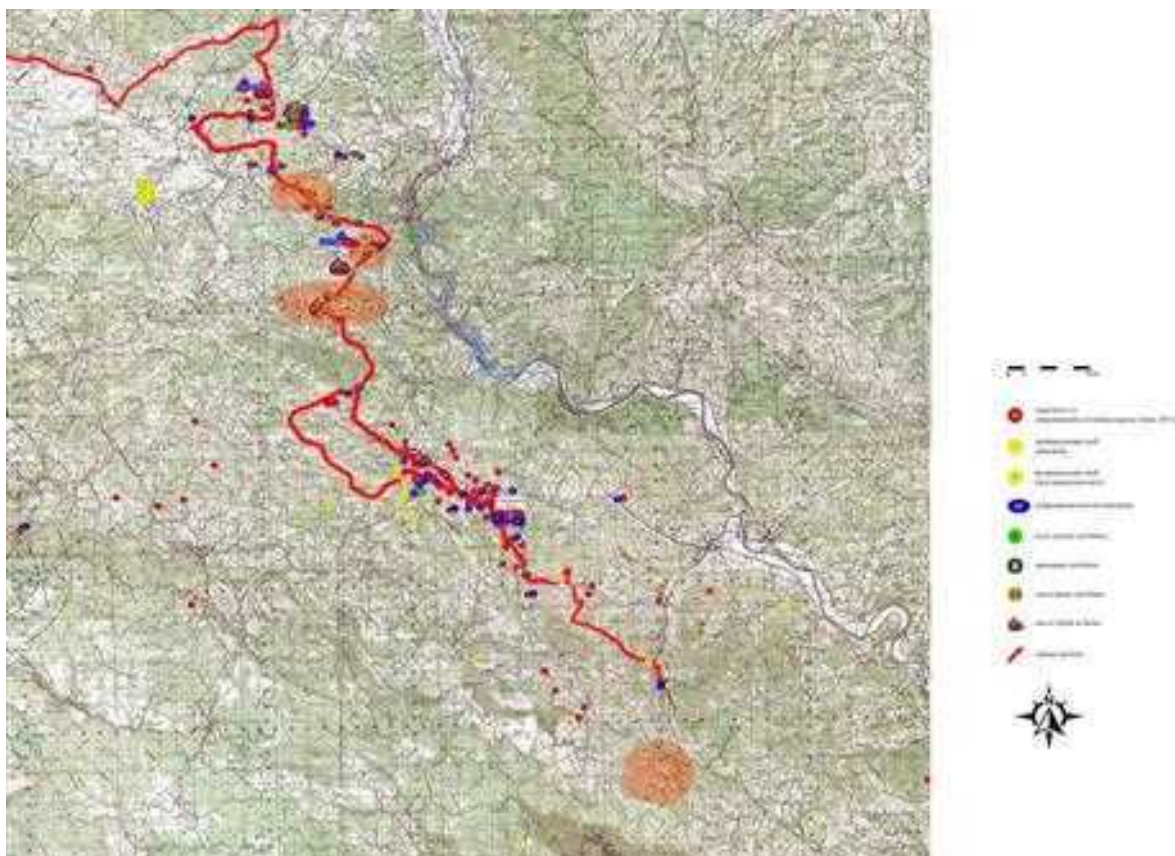
Dva su razloga zbog kojih je ovaj broj (971) ipak upadljivo veći od rezultata analiza zasnovanih na DNK:

1. „93 MKNL lista“ sastoji se od podataka iz DNK uzoraka uzetih iz kostiju pojedinaca, koji su upareni sa DNK profilima uzoraka uzetim iz krvi neposrednih rođaka nestalih osoba, u skladu sa spiskovima nestalih koje su izradili MKCK/PHR/MKSJ. Svi oni jedinstveni profili zasnovani na DNK bez podudaranja nisu obuhvaćeni Jancovim izvještajem, tako da MNI mora biti da je veći od 756;
2. MKNL izvještaj o podudaranju DNK nije objasnio zašto svi prikupljeni površinski slučajevi nisu analizirani.

Da bi se dobili što pouzdaniji dokazi o broju i prostornom obrascu površinskih ostataka, korišćena je jedna prilično informativna baza podataka.¹⁵⁸⁵ Dokument je na BHS jezičkoj verziji, pod nazivom *Koordinate grobnica u Srebrenici*. Nakon temeljne provjere i proučavanja ovog dokumenta koji ima komponentu zasnovanu na GIS-u (svako pojedinačno nalazište, površinski ostaci, pojedinačna, grupna i/ili masovna grobnica precizno su geografski referencirani i mapirani), sprovedeno je unakrsno referenciranje podataka sa *93 MKNL listom* i *Tuzla bazom*. Tako je kreirana nova slika, ovaj put sa jasno prostorno utvrđenim dokazima o površinskim nalazima oko Srebrenice iz 1995. godine.

Konačno, prema našoj forenzičkoj analizi podataka iz MKNL i PIP baza podataka o pojedincima pronađenim kao površinski nalazi, u kombinaciji sa terenskim izvještajima i koordinatama grobnica u Srebrenici, stvorena je originalna georeferencirana karta (Slika 71b):

¹⁵⁸⁵ Nepoznati autori, *Koordinate grobnica u Srebrenici* (neimenovana Google Fusion Tables baza podataka, postavljena 3. 7. 2015. godine, <https://fusiontables.google.com/DataSource?docid=131OIyXiCxfQaaljCOQjQHlaNvidGuJ4ru-xQuzhy#rows:id=1> (preuzeto 28. 10. 2019. godine).

Slika 71b. Karta sa georeferenciranim površinskim ljudskim ostacima povezanih sa događajima u Srebrenici 1995. godine, uključujući i pojedinačne i manje grupne grobnice, zasnovana na sintezi i ponovnoj analizi podataka (vidi gore)

Tako je ukupan broj svih zabilježenih individua otkrivenih kao površinski ostaci mnogo veći od onog navedenog kod Janca¹⁵⁸⁶, ako se dodaju još 162 osobe na „području Pobuđa“, 55 osoba u „području Baljkovice“, kao i 25 lica na „području Snagova“, što sve u zbiru iznosi najmanje 999 osoba. Nakon ove analize i dodavanja svih slučajeva za koje se smatra da su vjerovatni borci koji su pronađeni u individualnim/malim grupnim grobnicama, može se utvrditi konačan broj zabilježenih slučajeva koji bi mogli biti žrtve vojne borbe tokom proboja.

2.5.2 Individualne i male grupne grobnice iz događaja oko Srebrenice 1995.

Treba naglasiti da osim onih pojedinaca koji su pronađeni kao površinski ostaci, još jedna kategorija žrtava je takođe mogla poginuti u borbi: oni otkriveni u individualnim grobnicama ili u malim grobnicama (grupnim grobnicama u kojima je bilo pet ili manje osoba). Ove su uglavnom koncentrisane u područjima blizu glavnih bitaka i borbenih zona kao što su Udrč, Velja Glava, Snagovo, Liplje, Crni vrh ili Baljkovica. Jedan od kriterijuma za uključivanje

¹⁵⁸⁶ Janc, *Update 2013*, dodatak B, X024-0776 – navodi se da je identifikovano 756 osoba.

neke osobe iz individualne ili manje grupne grobnice u grupu potencijalnih žrtava iz borbi zasnovan je na odsustvu ligatura ili poveza preko očiju, ili bilo kog drugog materijala ili nalaza koji bi mogli da upućuju na moguće pogubljenje kao uzrok smrti. Do sada je poznato više od 30 takvih grobnih mjesta, sa približnim brojem pojedinaca u rasponu od 170 do 200.

Prema (rijetkim) podacima iz terenskih izvještaja PHR-a, OTP-a, MKNL-a i Instituta za nestale osobe BiH, kao i prema već citiranom digitalnom dokumentu „Koordinate grobnica u Srebrenici“, moguće je načiniti okvirni spisak umrlih osoba sahranjenih u individualnim grobnicama. U Aneksu A izvještaja OTP-a¹⁵⁸⁷, „nekoliko individualnih grobnica“ odnosilo se na događaje u Srebrenici 1995. godine: tri iz Nove Kasabe (Milići), četiri iz Šeher-Osmaka (bivši dio Kalesije, danas – opština Osmaci) i osam iz drugih opština: Bratunac (Kaldrmice), Srebrenica (Krušev Do –Vukotin stan, Kazani, Kula i Podgaj), Milići (Kik–Sebiočina) i Bijeljina (Tombak).¹⁵⁸⁸ Pored ovih koji su i navedeni u ažuriranom izvještaju OTP-a iz 2013. godine, u ovu kategoriju trebalo bi da budu uključeni i sljedeći slučajevi (vidi sliku 71b):

1. Tri individualne grobnice pronađene u Novoj Kasabi i u njenoj blizini (slučajevi NKS01MLC001, NKS03MLC003 i NKS03MLC004 – svi u sadašnjoj opštini Milići);
2. Jedna individualna grobnica pronađena u Kaldrmicama (KAL02BRA001 – opština Bratunac).
3. Četiri individualne grobnice iz Šehera (SEH-1/1, SEH-1/2, SEH-1/3 i SEH-2/2 – sve u sadašnjoj opštini Osmaci).

Tako je ukupan broj osoba pronađenih u pojedinačnim grobnicama (15 + 8) 23.

Grupne grobnice malih razmjera, kao forenzička kategorija, mogle bi se metodološki preispitati kako bi se utvrdilo na koji način i gdje bi ih uopšte trebalo odvajati od masovnih grobnica. Međutim, baš one predstavljaju još jedno moguće mjesto za sahranjivanje žrtava iz vojnih akcija tokom proboja. Prema Jancovom izvještaju¹⁵⁸⁹, a u skladu sa podacima u forenzičkom kontekstu, postoji najmanje pet takvih grobnica, koje ukupno sadrže MNI od 25 osoba:

4. Pet osoba pronađeno u Kaldrmicama 2006. godine (KAL02BRA – opština Bratunac);
5. Pet osoba pronađeno na Brežljaku 1999. godine (BRZ – opština Zvornik);

¹⁵⁸⁷ Janc, *Update 2013*, dodatak A, X024-0770–X024-0771 – tih „nekoliko individualnih grobnica“ čini ustvari 15 pojedinačnih sahrana osoba.

¹⁵⁸⁸ Janc, *Update 2013*.

¹⁵⁸⁹ Janc, *Update 2013*, str. X024-0768–X024-0770.

6. Četiri osobe pronađene na Motovskoj kosi 1999. godine (M.KOS – opština Zvornik);
7. Devet osoba ekshumirano na lokalitetu Luka u Križevićima 2000. godine (Z.KRZ – opština Zvornik) i,
8. Dvije osobe pronađene u Diviču 2006. godine (DIV01ZVO – opština Zvornik) – vidjeti sliku 71b.

Treba da se naglasi da ovaj spisak ne predstavlja ukupan broj pojedinaca pronađenih u individualnim i/ili manjim grobnicama, koji bi mogli da se direktno povežu sa vojnim borbama tokom zauzimanja srebreničke enklave (7. do 10. jula 1995) i kasniji vojni proboj ka Tuzli (11. do 19. jula 1995). Mogući primjer za ovakvo uključivanje mogli bi biti slučajevi iz same Srebrenice (lokalitet „Iza bolnice“), gdje je otkriveno desetak grobova koji bi mogli da se povežu sa periodom neposredno prije vojničkog pada ovog mjesta. Drugi mogući slučajevi mogu biti tijela/ostaci prikupljeni iz rijeka Drine i Save u Srbiji (17 osoba). Ali da bi se ovi slučajevi uključili/isključili u bilo koju određenu kategoriju, bile bi potrebne mnogo detaljnije informacije o kontekstu otkrića, stanju očuvanosti ostataka i vrstama smrtnih rana itd.

Nakon ponovne analize površinskih ostataka oko Srebrenice 1995, individualnih i manjih grupnih grobnica, ponuđen je alternativni spisak i proračun žrtava (Tabela 15):

Tabela 15. Ponovna analiza površinskih ostataka povezanih sa Srebrenicom 1995. godine, kao i slučajeva iz individualnih i manjih grupnih grobnica

Površinski ostaci:	756 + 243	999
Individualne grobnice:	15 + 8	23
Male grupne grobnice:	25	25
Ukupni broj:		1.047

2.5.3 Predloženi broj osoba koje su vjerovatno poginule u vojnoj borbi tokom proboja iz obruča

Da zaključimo, postoji mnogo veća grupa identifikovanih pojedinaca u poređenju sa gore citiranom cifrom iz OTP izvještaja.¹⁵⁹⁰ To uključuje najmanje 1.047 osoba koje su mogle

¹⁵⁹⁰ Janc, *Update 2013*.

umrijeti tokom vojnog zauzimanja Srebrenice od strane snaga Vojske RS, a posebno tokom kampanje blokade proboja 28. divizije (2. korpusa) Armije BiH formiranjem vojne kolone, od Šušnjara i Jaglića, do Nezuka, odnosno do Tuzle.

Sljedeće pitanje koje se postavlja uključuje mnogo veći broj osoba otkrivenih u desetinama masovnih grobnica, koje su većina stručnjaka i zvaničnika MKSJ-a klasifikovali kao primarne i sekundarne grobnice. Zabilježeno je najmanje pet mjesta masovnog pogubljenja (u skladištu Kravica, na vojnoj farmi Branjevo, uz Dom kulture u Pilici, na Crvenoj brani kod Petkovaca, kod Orahovaca – u polju Lažete blizu lokalne pruge i u Kozluku – na šljunkari uz Drinu). Nakon pogubljenja (koja su se dogodila između 13. i 18. jula 1995. godine), izvršene su organizovane asanacije – sahrane i tako je nastala serija masovnih grobnica u Glogovi i Ravnicama, na Branjevu i Crvenoj brani, u Lažetama i Kozluku. Prema konačnim izvještajima OTP-a, više od 5.600 osoba su bili žrtve sistematskih masovnih ubistava streljačkim vodovima i prvobitno su sahranjene u 6–7 primarnih grobnica. Međutim, nakon skoro dvije i po decenije terenskih istraživanja na više od stotinu različitih lokaliteta, jedan broj njih ne ispunjava naučne i profesionalne standarde u pogledu osnovnih primijenjenih terenskih metoda iskopavanja, što je prethodno i prikazano u ovom j. To se posebno odnosi na radove preduzete u periodu od 1996. do 2000. godine, koje su uglavnom sprovodili PHR i MKSJ na Glogovi, Lažetama i Hodžićima, Čančarima, Kozluku, Petkovcima i Zelenom Jadru. Da bismo ilustrovali ovaj stav, u prilogu su sljedeće fotografije preuzete sa tih ranih terenskih radova (Slika 72 i Slika 73)¹⁵⁹¹:

¹⁵⁹¹ Tal Simmons, *Forensic Monitoring Project Report Kravica, Federation and Tuzla Combined Expert Team*, (HU OSA 386-2-2-3; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings) (Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1997). http://storage.osaarchivum.org/low/ca/f4/caf45868-361c-485b-b6c2-9e323fe9b8ba_1_eng.pdf (preuzeto 31. 10. 2019); Heather York, *Forensic Monitoring Project Report: Svilile Exhumations, State Commission on Missing Persons*. HU OSA 386-2-2-55; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings (Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1998). U daljem tekstu: York. *Forensic Monitoring Project Report: Svilile*. <http://catalog.osaarchivum.org/catalog/osa:0887ab61-2572-4164-a384-995435295174> (pristupljeno 29. 10. 2019); Jill Gould, *Forensic Monitoring Project Report: Baljkovica Area Exhumations State Commission on Missing Persons*. HU OSA 386-2-2-6; Records of the Physicians For Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings (Budapest: OpenSociety Archives at Central European University, 1999). <http://hdl.handle.net/10891/osa:2ed70604-5719-4370-85b7-553bf1205765> (preuzeto 29. 10. 2019); Debra Komar, *Forensic Assistance Project: Consultant Report 1999-044 Zvornik III Federation Commission on Missing Persons – Bosniak Side*. HU OSA 386-3-77; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Consultation Reports (Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1999). <http://hdl.handle.net/10891/osa:80c8d317-5ad-49ff-bddc-d56c94cdf032> (preuzeto 29. 10. 2019).

Slika 72. Terenska fotografija slučaja MRV-5 na lokalitetu Svilile, sjeverno od Nove Kasabe (Bratunac)

Izvor: York, *Forensic Monitoring Project Report*, str. 10, sl. 4 (digitally processed by A. Starović).

Slika 73. Terenska fotografija masovne grobnice tokom iskopavanja 1996. godine na lokalitetu Branjevo, Zvornik

Modifikovano prema: *Prosecutor v. Popović et al*, Jean-René Ruez testimony, str. 13, sl. 245.

Ove ilustracije pokazuju nedostatak pravog stratigrafskog pristupa tokom iskopavanja, ostavljajući sumnju u vezi sa konačnom interpretacijom lokaliteta i njegove istorije, tj. dinamikom nastanka, depozitima, izvornom veličinom i sadržajem. Sve te informacije su ključne za utvrđivanje:

- 1) originalnog broja osoba sahranjenih u grobu;

- 2) mogućih naknadnih događaja (poput ponovnog otvaranja i narušavanja groba ili više od jedne epizode deponovanja tijela);
- 3) prihvatljivih direktnih arheoforezičkih dokaza o vezama sa drugim lokacijama i nalazištima.

2.6 Dokazi iz obdukcijских izvještaja: šta nam mogu reći o načinu smrti

Najvredniji izvori informacija za ovu temu, koji pomažu u ovakvim opredjeljenjima, jesu oni iz prvih godina iskopavanja, jer je tada možda bilo određenog očuvanja mekog tkiva i odjeće. MKSJ je taj koji je izvršio glavna iskopavanja u istočnoj Bosni prije 2001. godine. U *Izvještaju o forenzičkim dokazima – mjestima pogubljenja i masovnim grobnicama*, rukovodilac istraga MKSJ-a Din Mening je 2000. godine rezimirao nalaze u vezi sa 17 masovnih grobnica iskopanih do 1999. godine: 1996. godine: četiri masovne grobnice ekshumirane od strane zajedničkih timova MKSJ/PHR, 8 grobnica u potpunosti ekshumirano od strane MKSJ-a 1998. godine i pet masovnih grobnica koje je MKSJ ekshumirao tokom 1999. godine. Deset je bilo primarnih grobnica, od kojih je sedam smatrano poremećenim zbog uklanjanja tijela.

Najmanji broj osoba (Minimum Number of Individuals – MNI) je procijenjen na 1.883¹⁵⁹², a svi ekshumirani ostaci bili su predmet autopsijskog pregleda od strane patologa i/ili antropologa. Međutim, ovaj broj ne predstavlja zbir MNI iz 1996. godine (479), 1998. godine (895) i 1999. godine (546), kako ih je Mening prijavio u istom dokumentu.¹⁵⁹³ Autor je izvijestio da je pol žrtava antropološki procijenjen i da je utvrđena sljedeća raspodjela: 1.656 muškaraca, 212 neutvrđenog pola i jedna žena, što se takođe u zbiru ne podudara sa brojem 1.883.

Uzroci smrti utvrđeni su kod više osoba nego što je stvarni MNI, jer su neke povrede zabilježene na dijelovima tijela koji ne predstavljaju cijele osobe, kao što je u sažetku izvještaja o obdukciji MKSJ-a objasnio Mening:

1.424 osobe umrle su od rana iz vatrenog oružja

169 osoba je umrlo od vjerovatnih ili mogućih rana od vatrenog oružja

5 osoba je umrlo od povreda izazvanih gelerima

4 osobe su umrle zbog drugih uzroka (trauma, moguće gušenje)

1.347 osoba umrlo je zbog neutvrđenih uzroka.¹⁵⁹⁴

¹⁵⁹² Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves* (formal OTP report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2000), str. 00950905.

¹⁵⁹³ Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves*.

¹⁵⁹⁴ Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves*.

Sve ove kategorije daju ukupno 2.973, što znatno premašuje brojku od 1.883. Nije jasno da li je Mening sve dijelove tijela smatrao kostima različitih pojedinaca. Bez antropološkog ili DNK uparivanja, pravi broj stradalih je tada bio samo pretpostavka.

Godine 2001. ispitivanje masovnih grobnica prebačeno je sa MKSJ-a na vladu BiH (u saradnji sa MKNL-om), dok je MKSJ nastavio da nadgleda neka iskopavanja. U *Istrazi o Srebrenici – sažetku forenzičkih dokaza – stratištima i masovnim grobnicama 2001. godine* od strane Meninga¹⁵⁹⁵, navedeno je da je MKSJ nastavio sa iskopavanjima u dvije masovne grobnice u istočnoj Bosni: Zeleni Jadar 6 i Glogova 2, dok je MKNL u saradnji sa Komisijom za nestale osobe BiH iskopao Ravnice 2, a obdukcijski pregled je obavljen u kompleksu mrtvačnice MKSJ u Visokom.

U izvještaju o Lažetama 1 i 2c, Ravnicama i Glogovi 1¹⁵⁹⁶ navedeni su obdukcijski nalazi 129 osoba iz masovne grobnice Lažete 1, sa zaključkom da je 125 umrlo od prostrijelnih rana i da je na ove osobe ispaljeno najmanje 549 hitaca.

Ovo je povećalo ukupan broj kompletnih ili gotovo kompletnih pojedinaca ekshumiranih od 1996. do 2001. godine na 2.570 osoba.¹⁵⁹⁷ Opet, moguće je da se smatralo da su u pitanju dijelovi tijela koji su svi od različitih osoba (što u to vrijeme nije potvrđeno DNK testiranjem).

Kada je vršio obdukcije ostataka sa Čančarskog puta 12, Kris Lorens je bio mnogo oprezniji izričito izjavljujući da, budući da pojedina tijela nisu mogla biti rekonstruisana, navedeni uzroci smrti se odnose na sadržaj svake vreće, a ne na svaku osobu.¹⁵⁹⁸

Pored toga, većina tijela, posebno tokom kasnijih iskopavanja, bila je u poodmakloj fazi raspadanja, što je ometalo utvrđivanje uzroka smrti. Uprkos tome, u poznijim izvještajima MKSJ-a, na primjer u izvještaju Dušana Janca iz 2013. godine¹⁵⁹⁹, svih 5.624 osoba iskopanih iz masovnih grobnica i identifikovanih u to vrijeme bile su povezane sa pet mjesta pogubljenja, sa napomenama da brojeve „treba smatrati konzervativnim“.¹⁶⁰⁰ Tužilaštvo MKSJ-a je tako sve mrtve označilo kao žrtve sistematskih pogubljenja.

Ipak, analiza vrsta povreda o kojima je prvobitno izvijestio MKSJ¹⁶⁰¹ sugerise da su neke osobe mogle umrijeti u borbenim okolnostima – od onih 67 + 11, neke su mogle umrijeti od

¹⁵⁹⁵ Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001* (formal OTP report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2003), str. X0167709.

¹⁵⁹⁶ Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence and exhumations of mass graves in 2000. Lazete 1, Lazete 2c, Ravnice, Glogova 1* (formal OTP report to ICTY) (The Hague: ICTY, 2001), X0065664.

¹⁵⁹⁷ Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001*, str. X0167709.

¹⁵⁹⁸ Chris H. Lawrence, *Izvještaj o obdukciji ljudskih posmrtnih ostataka pronađenih na Čančarskom putu, lokalitet 12, avgust 1998* (zvanični izvještaj OTP-u) (Hag: MKSJ, 1999), str. 00920428.

¹⁵⁹⁹ Janc, *Update 2013*, dodatak A, X024-0774.

¹⁶⁰⁰ Janc, *Update 2013*, X024-0739.

¹⁶⁰¹ Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001*.

gelera ili eksplozija, a barem neke od njih i od rana nanesenih puščanom vatrom. Naša dalja analiza obuhvatila je uzroke smrti navedene u *Microsoft Excel* bazi podataka koju je 2015. godine izradio Identifikacioni projekat „Podrinje“ (PIP baza podataka). Ovo je rezultat saradnje između MKNL-a, Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine i lokalnih vlasti u Tuzli.

Baza podataka sadrži detalje o 5.450 identifikovanih osoba sa imenom svakog pojedinca, godinom rođenja, identifikacionim brojem od strane MKCK-a, šifrom lokaliteta (uključujući sve pronađene dijelove tijela), datumom identifikacije i uzrokom smrti. Većina pojedinaca u bazi ima nepoznat uzrok smrti, ali u 283 slučaja rane od eksplozivnog oružja pomenute su kao mogući uzroci. Nakon upoređivanja ovih podataka sa dostupnim kopijama umrlica izdatih u Tuzli za osobe povezane sa Srebrenicom, utvrđena su značajna odstupanja u pogledu uzroka smrti. Naime, u preko 60 slučajeva sa PIP liste, u koloni „uzrok smrti“ napisano je „nepoznato“, umjesto „eksplozivna rana“, kako je navedeno u umrlici.

Čak i nakon što su izuzeti ubijeni u skladištu Kravica i Domu kulture u Pilici (ukupno više od 900 osoba), jer su na tim stratištima forenzički dokumentovani dokazi o eksplozijama, nalaz više od 350 osoba ubijenih eksplozivnim oružjem sugerije da značajan broj osoba nije strijeljan, nego je najvjerovatnije poginuo u borbi.

Iako je glavni patolog u svom izvještaju iz 2000. godine¹⁶⁰² izjavio da oštećenja od eksplozija nisu pronađena na grobnicama u Ravnicama, kasnije je predstavljeno u bazi podataka PIP (vjerovatno su to podaci zasnovani na potvrdama o smrti) da je šest osoba umrlo od eksplozivnih rana.

Otkrića ligatura i poveza preko očiju u vezi sa tijelima snažno sugeriju da su te osobe pogubljene kao zatvorenici. U sljedećim masovnim grobnicama pronađeno je 270 poveza za oči i 407 ligatura: Lažete 2, Hodžički put 3, 4 i 5, Čančarski put 3 i 12 i Kozluk, a ligature su pronađene isključivo u grobovima u Cerskoj, Novoj Kasabi, Crvenoj brani kod Petkovaca, u Liplju 2 i Zelenom Jadru 5:¹⁶⁰³ Cerska 48 ligatura, Nova Kasaba 27 ligatura, Orahovac 107 poveza i 1 ligatura, Hodžički put 90 poveza i 1 ligatura, Branjevo 2 poveza i 83 ligature, Čančarski put 16 poveza za oči i 53 ligature, Petkovci 1, Liplje 23, Zeleni Jadar 2, i Kozluk – 55 poveza za oči i 168 ligatura.

Očigledno je da su povezi za oči otkriveni u kontekstu tijela uglavnom bili koncentrisani u primarnoj masovnoj grobnici Lažete 2 (vezanoj za mjesto pogubljenja u blizini Orahovca),

¹⁶⁰² John Clark, *ICTY Operations in Bosnia-Herzegovina 2000 Season – Report of Chief Pathologist*, Formal report to the ICTY (The Hague: ICTY, 2000), str. X01972137.

¹⁶⁰³ Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves*, str. 00950924.

sekundarnim grobnicama 3, 4 i 5 na Hodžićkom putu, koje je MKSJ povezao sa primarnom grobnicom Lažete 2, kao i na stratištu i u primarnoj masovnoj grobnici u Kozluku. Ligature su pretežno pronađene u vezi sa tri stratišta: Kozlukom, Branjevom i Cerskom. Nalaz 21,6% tijela povezanih direktno ili indirektno sa ligaturama i 14,3% tijela sa povezima preko očiju ukazuje na to da su bar u ovom procentu, od 1.883 ekshumiranih osoba, to bili pogubljeni zarobljenici, ali to ne može biti dokaz za način smrti preostalih osoba. Isto se može reći i za forenzičke veze između primarnih i sekundarnih grobnica na osnovu nalaza poveza za oči i ligatura. Naime, ne može se sa sigurnošću tvrditi da cjelokupna populacija pronađena u sekundarnoj grobnici potiče iz određene primarne grobnice, ako se to zasniva isključivo na pronalasku nekih ligatura ili poveza za oči na oba lokaliteta.

2.7 Šta bi stepen dezartikulacije ljudskih ostataka mogao da kaže o načinu smrti i o *post mortem* postupanju sa tijelima: statistički pristup

Radna hipoteza, izvedena iz prethodno iznijetih zapažanja, bila nam je da brojne masovne grobnice duž puta za Čančare (selo Kamenica i niz zaselaka, opština Zvornik), kao i u selima Liplje (blizu Zvornika) i Zeleni Jadar (južno od Srebrenice), uglavnom sadrže žrtve iz borbe. Na ovim lokalitetima fragmentacija ljudskih ostataka je bez presedana, što možda odgovara efektima teške artiljerije koja pogađa gustu i tijesno zbijenu pešadiju, moguće žrtve iz potvrđenih borbi na Kamenici (Zvornik), a kasnije i u Snagovu. Neuobičajeno visok stepen fragmentacije tijela istaknut je čak i u izvještajima MKSJ-a i MKNL-a za ove lokalitete.¹⁶⁰⁴

Mogućni scenario je da je većina dezarkuliranih tijela iskopanih iz gore pomenutih masovnih grobnica u stvari pripadala osobama ubijenim u borbi teškim oružjem kao što su minobacači, mine, pamovi ili tenkovski topovi, u kontrastu sa onima koji su umrli od puščane vatre (metaka), koji ostaju uglavnom kompletni. Otuda proizlazi da se tijela žrtava ranjavanja teškim oružjem uglavnom raskomadaju u trenutku smrti, dok je za očekivati da ostaci onih koji su pogubljeni lakim naoružanjem uglavnom budu kompletni. Vjerovatno je da su sva tijela, stradala na oba načina, kamionima prebacivana u grobnice i sahranjivana bagerom

¹⁶⁰⁴ up. Dean Manning, *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – exhumation of mass graves 2007* (zvanični izvještaj bivšeg rukovodioca MKSJ tima istražitelja) (The Hague: ICTY, 2007), 06106454–06106477. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka; Dusan Janc, *Srebrenica Investigation. Update to the summary of forensic evidence – exhumation of the graves related to Srebrenica – March 2009* (zvanični izvještaj istražitelja Tužilaštva MKSJ upućen MKSJ-u) (The Hague: ICTY, 2009, X0194231–X0194235 + 3 dodatka: dodatak A (X0194236–X0194272), dodatak B (X0194273–X0194276) i dodatak C (X0194277–X0194295). Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

utovarivačem (ili sličnim vozilom). Stoga se očekuje da *post mortem* tretman svih ostataka treba slično da utiče na stepen njihove postmortalne fragmentacije.

Da bi se testirala ova hipoteza, mogli bi se izračunati odnosi između broja cijelih tijela (B) i dijelova tijela (BP), unutar svake masovne grobnice (odnos B/BP, izražen kao indeks). Dobijeni rezultati bi se potom mogli koristiti za klasifikaciju masovnih grobnica prema njihovoj složenosti: što je više dijelova tijela u odnosu na manje cijelih tijela, to je složenija grobnica. Očekivalo bi se da se ovi koeficijenti sa mjesta pogubljenja i mjesta primarne sahrane (SES/PIS), zbog očekivano većinski čitavih tijela, razlikuju od lokaliteta sa masovnim grobnicama, gdje su većinu slučajeva možda činili poginuli borci.

Kao osnova i za potrebe ovih proračuna stvorena je jedna zajednička baza podataka (Tabela 16), koja sadrži specifične antropološke podatke (broj cijelih tijela / dijelova tijela / rasturenih dijelova tijela po grobu) za sve masovne grobnice povezane sa Srebrenicom. Stepenn izmiješanosti ostataka (koji govori o složenosti lokaliteta) se tako može izračunati statistički, uz pretpostavku da veliki broj sitnih dijelova tijela u odnosu na broj čitavih tijela (a što znači veću dezarticulaciju) može da ukaže na žrtve čija su tijela rasturena teškim naoružanjem tokom borbe, čak i kada za ovako nešto nedostaje neposrednih dokaza.

Tabela 16. Masovne grobnice povezane sa Srebrenicom 1995: različite kategorije slučajeva (B – tijelo, BP – dio tijela, GBP – rastureni dio tijela) i indeks dezarticulacije (tj. količnik između uglavnom čitavih tijela (B) i različitih dijelova tijela (BP + GBP))

LOKALITET	OZNAKA LOKALITET A	UKUPNI BROJ SLUČAJEV A	B	BP	GBP (*)	B/BP INDEKS
Blječeva 1	BR-BLJE-01	313	131	100	82	0,72
Bišina	BIŠ 01 ŠEK	39	39	0		MAX
Branjevo–Pilica	PLC	264	76	188		0,40
Budak 1	SR-BUD-01	269	21	157	91	0,08
Budak 2	T-SRE.BUD-02	131	29	102		0,28
Čančarski put (Kamenica) 03	CR-03	383	76	307		0,25
Čančarski put (Kamenica) 04	KAM04ZVO	393	145	218	30	0,58

Čančarski put (Kamenica) 06	KAM06ZVO	1,133	29	854	250	0,03
Čančarski put (Kamenica) 08	KAM08ZVO	340	22	318		0,07
Čančarski put (Kamenica) 09	KAM09ZVO	616	76	540		0,14
Čančarski put (Kamenica) 10	KAM10ZVO	1,344	146	1,01 2	186	0,12
Čančarski put (Kamenica) 12	CR-12	313	79	234		0,34
Cerska	CSK	150	150	13 ^(**)	364 ^(**)	0,40
Glogova 1	GL01	472	191	249	32	0,68
Glogova 2 (GL02+GL03+GL05+GL0 7+ GL08+GL09)	GL02	323	126	197		0,64
Hodžićki put 01 (Snagovo 04)	SNA04ZVO	156	92	64		1,44
Hodžićki put 02 (Snagovo 03)	SNA03ZVO	160	95	65		1,46
Hodžićki put 03	HZ-03	83	28	55		0,51
Hodžićki put 04	HZ-04	138	49	89		0,55
Hodžićki put 05	HZ-05	93	54	39		1,38
Konjević Polje (KP01+KP02)	KP	12	12	0		MAX
Kozluk (KK1+KK2+KK3)	KK	496	291	205		1,42
Lažete 1	LZ01	143	129	13		9,92
Lažete 2 (2A+2B+2C)	LZ02	279	181	98		1,85
Liplje 2	LP-02	807	86	682	39	0,12
Liplje 7	LP-07	681	7	472	202	0,01
Nova Kasaba 01–04	NK	33	33	0		MAX
Nova Kasaba 08	NK 08	34	33	1		MAX

Brana kod Petkovaca	Red Dam	91	0	91		MIN
Potočari	POT01SRE	10	6	4		1,50
Ravnice 1	RV-01	172	24	148		0,16
Ravnice 2	RV-02	327	151	176		0,86
Zalazje	ZAL 01 SRE	135	12	106	17	0,10
Zeleni Jadar 1a (Pusmulčići 01)	PUS01SRE, ZJ01A	137	6	91	40	0,05
Zeleni Jadar 1b (Pusmulčići 02)	PUS02SRE, ZJ01B	72	2	66	4	0,03
Zeleni Jadar 02	ZJA04SRE, ZJ02	48	5	43		0,17
Zeleni Jadar 03 (01)	ZJA03SRE, ZJ 01	72	8	63	1	0,13
Zeleni Jadar 04	ZJA 08SRE, ZJ04	227	34	193		0,18
Zeleni Jadar 05	ZJA 05 SRE	367	73	294		0,25
Zeleni Jadar 06	ZJ06	394	38	356		0,11

(*) treba naglasiti da broj GBP-ova nije uvijek označavao svaki pojedinačni nalaz kosti, već često i grupe nalaza, koje su zabilježene i sakupljane arbitrarno. Nije ni svaki od terenskih izvještaja ponudio podatke o GBP-ovima, razdvojene od BP-ova. A pored GBP-ova, skoro svaki lokalitet je imao i klasu pokupljenih nepovezanih ljudskih kostiju, sakupljenih zajedno u jednu vreću, sudeći prema izvještajima. Ove kosti više nisu bile uključivane ni u statistike u izvještajima, ni u dodatne analize.

(**) iz Haglandovog izvještaja (1998: 01493723, Table 2, kao i 01493724, Table 3) može se zaključiti da je on koristio termin „izmiješani ostaci“ da bi opisao dijelove tijela (BP), a „nepovezani ostaci“ da bi opisao opšte dijelove tijela (GBP); tako, mada je on u nekoliko prilika navodio 154 slučaja (od kojih četiri nisu ni dodijeljena ljudskim ostacima), a koji predstavljaju 150 osoba – 150 B, 13 BP i 364 GBP su bili prikupljeni u Cerskoj.

Lokaliteti koji ne sadrže nijedno tijelo (B) imaju indeks B/BP MIN, i obratno, kada su u grobnicama pronađena isključivo cijela tijela (B) – MAX.

Podaci iz tabele 16 izvedeni iz izvještaja MKSJ-a i MKNL-a o iskopavanjima, zbirnih izvještaja MKSJ-a¹⁶⁰⁵, kao i izvještaja o patologiji.¹⁶⁰⁶

¹⁶⁰⁵ Manning, *Srebrenica Investigation: Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001*; Janc, *Update 2013*.

¹⁶⁰⁶ Lawrence, *Izvještaj o obdukciji ljudskih posmrtnih ostataka pronađenih na Čančarskom putu, lokalitet 12, avgust 1998*.

U MKNL protokolu, brojevi slučajeva za ljudske ostatke označeni su kao B („*Body*“, tj. tijelo) ako ostaci predstavljaju cijelo tijelo (ili najmanje 75% tijela), dok BP („*Body Part*“, tj. dio tijela) označava dijelove tijela koji predstavljaju gornje dijelove tijela, donje dijelove tijela i druge uzglobljene ostatke jedne osobe. GBP („*General Body Part*“, tj. rastureni dio tijela) dodijeljen je za izolovane kosti koje nisu artikulisane sa bilo kakvim ostacima u neposrednoj blizini. Ukupni slučajevi ljudskih ostataka su svi brojevi predmeta (B + BP + GBP) koji su tokom iskopavanja dodijeljeni ljudskim ostacima u nekoj masovnoj grobnici.

Indeks B/BP predstavlja kvantitativni odnos između uglavnom kompletnih tijela i nepovezanih dijelova tijela u određenoj masovnoj grobnici. Izračunava se dijeljenjem broja cijelih tijela sa zbirom razdvojenih i izolovanih elemenata (B/BP+GBP) iz istog konteksta. Manja vrijednost količnika ukazuje na više dezartikulisanih elemenata u grobnici.

B/BP indeksi viši od 9 označavaju mjesta sa znatno većim brojem kompletnijih tijela u poređenju sa dijelovima tijela pronađenim u grobu. Indeksu 9 odgovara, na primjer, 9 čitavih tijela i jedan dio tijela koji su pronađeni u grobu. Ove lokacije bi najvjerojatnije bile primarne grobnice koje sadrže tijela sa gubilišta. Treba napomenuti da su mnogi od ovih primarnih lokaliteta djelimično opljačkani, pa je naknadno i to svakako uticalo na dobijene vrijednosti indeksa fragmentacije.

Narednih 15 lokaliteta (Tabela 17) su sa neuobičajeno izmiješanim ostacima, sa indeksima značajno ispod prosječne vrijednosti, a gotovo polovina njih ima indeks B/BP manji od 0,1 (što odgovara 1 kompletnom tijelu na svakih 10 dijelova tijela).

Tabela 17. Potencijalne žrtve iz borbi tokom proboja od Srebrenice ka Tuzli, koje su najvjerojatnije umrle od povreda izazvanih dejstvom artiljerije

LOKALITET	OZNAKA LOKALITETA	B/BP INDEKS
Zeleni Jadar 1a (Pusmulići 01)	PUS01SRE, ZJ01A	0,05
Zeleni Jadar 1b (Pusmulići 02)	PUS02SRE, ZJ01B	0,03
Zeleni Jadar 02	ZJA04SRE, ZJ02	0,17
Zeleni Jadar 03 (01)	ZJA03SRE, ZJ 01	0,13
Zeleni Jadar 04	ZJA 08SRE, ZJ04	0,18
Zeleni Jadar 06	ZJ06	0,11

Liplje 2	LP-02	0,12
Liplje 7	LP-07	0,01
Čančarski put (Kamenica) 06	KAM06ZVO	0,03
Čančarski put (Kamenica) 08	KAM08ZVO	0,07
Čančarski put (Kamenica) 09	KAM09ZVO	0,14
Čančarski put (Kamenica) 10	KAM10ZVO	0,12
Budak 1	SR-BUD-01	0,08
Zalazje	ZAL 01 SRE	0,10
Ravnice 1	RV-01	0,16

Lokaliteti sa indeksom manjim od 0,1 uglavnom su iz grupa grobnica u Liplju, Zelenom Jadru i Čančarskom putu. Na tim lokacijama mogu se nalaziti osobe koje su poginule u borbi od dejstava teškog naoružanja, jer nivo dezartikulacije ostataka u njihovim grobnicama ne odgovara dezartikulaciji stvorenoj u drugim sekundarnim grobnicama samim formativnim procesima premještanja tijela (zbog teške mehanizacije korišćene za uklanjanje, premještanje i ponovno deponovanje tijela) – vidjeti Tabelu 17 i detaljniju analizu ovog pitanja.¹⁶⁰⁷

Dalje analize radi razjašnjenja ove mogućnosti bi trebalo da uzmu u obzir položaj grobnica, vojni kontekst, mjesto nestanka pojedinaca, DNK veze, vrste zabilježenih povreda, artefakta i lične stvari itd). U svakom slučaju, arheoantropološke forenzičke razlike između nekih grupa grobnica mogu ukazivati na različite *peri mortem* kontekste.

2.8 Mogućnosti da masovne grobnice u regionu Srebrenice sadrže osobe iz različitih konteksta: studija slučaja Blječeva 1

Sve do sada urađene analize (analiza DNK podataka, arheološka prostorna analiza površinskih ostataka i manjih grobnica, koncentracija osoba umrlih od eksplozivnog oružja, stepen fragmentacije ljudskih ostataka) ukazale su na mogućnost da bi tijela u masovnim

¹⁶⁰⁷ Igor Vaduveskovic *et al.*, “Could a body fragmentation index be useful in reconstructing events prior to burial: case studies of selected primary and secondary mass graves from Eastern Bosnia”, *Legal Medicine* br. 47 (2020): 101766, 1–6.

grobnicama mogla da budu iz različitih konteksta, a posebno to da su neka tijela zapravo ostaci pojedinaca koji su poginuli tokom borbi povezanih sa probojem bošnjačke vojske iz Srebrenice prema Tuzli u julu 1995. Da bismo razjasnili ovo važno pitanje, pokušali smo da pronađemo dokaze u vezi sa organizovanim postkonfliktnim akcijama asanacije terena u ovom kraju. Međutim, ovo uopšte nije bez poteškoća. Kao indirektni pokazatelji, jedina povezana dokumenta tiču se službenih naredbi i ciljane pretrage terena koja je sprovedena u danima nakon velikih bitaka sredinom jula 1995. godine.¹⁶⁰⁸ Sljedeće naređenje izdato od strane Vojne komande Drinskog korpusa Vojske RS 20. jula predstavlja direktne dokaze o takvoj namjeri.¹⁶⁰⁹ Ali ne postoje propratni zvanični izvještaji o rezultatima (npr. opis teritorije, broj prikupljenih tijela, sahrana/grobnica, itd). Hagu su predstavljeni neki indirektni dokazi: general Pandurević je tvrdio da su neposredno poslije borbi na Crnom Vrh u i Baljkovici 15. i 16. jula 1995. godine njegovi vojnici sakupili i sahranili na Motovskoj Kosi „nekoliko desetina tijela neprijateljskih vojnika“.¹⁶¹⁰ Ova tvrdnja je kasnije forenzički potvrđena nalazima pojedinačnih i grupnih grobnica.¹⁶¹¹ Pored tog slučaja, čini se da je malo dokaza koji podupiru ideju da su se ove radnje u značajnoj mjeri dešavale u julu 1995. Suprotno tome, postoje brojni indirektni podaci, uključujući satelitske i druge vazdušne fotografije, koji pokazuju aktivnosti snaga Srba u stvaranju takozvanih sekundarnih grobnica tokom septembra i oktobra 1995. Stoga treba utvrditi identitet pokojnika u tim grobovima.

Da bi se dalje ispitalo da li je moguć scenario „miješanja tijela iz različitih konteksta vojnih sukoba“, analizirana je masovna grobnica Blječeva 1, kao jedno dobro dokumentovano grobno mjesto koje vjerovatno sadrži osobe iz različitih događaja. Prema *Izvještaju o arheološkim nalazima*¹⁶¹² u grobnici je identifikovano sedam odvojenih depozita ljudskih ostataka, koji sadrže 313 slučajeva ljudskih ostataka, uključujući „približno 80 leševa u ili povezanih sa crnim vrećama za leševe u stilu bivše Jugoslovenske narodne armije, sa bijelim

¹⁶⁰⁸ Miroslav Baljak i Dragan Đokić, „Asanacija bojišta – humana i higijensko sanitarna obaveza Vojske Republike Srpske a ne čin skrivanja zločina“, u *Srebrenica – stvarnost i manipulacije. Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije, april 2019. godine, Banja Luka*, urednik M. Milutinović (Banja Luka: Organizacija starješina Vojske Republike Srpske / Nezavisni univerzitet Banja Luka / Institut za istraživanje stradanja Srba u 20. veku Beograd, 2019), str. 415, napomene 26 i 24–25.

¹⁶⁰⁹ ICTY, *Naređenje za asanaciju bojišta svim potčinjenim jedinicama na nivou DK* (naredba pukovnika Lazara Aćimovića. Dokument sa oznakom „vojna tajna“, br. 18–146/95, od 20. jula 1995. godine (The Hague: ICTY, 2005), 04312687. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

¹⁶¹⁰ Vinko Pandurević, *Srbi u Bosni i Hercegovini, od deklaracije do konstitucije* (Beograd: Igam, 2011); Vinko Pandurević, *Život se brani istinom* (Hag/Beograd: „Filip Višnjić“, 2011/2015), str. 409.

¹⁶¹¹ Baljak i Đokić, „Asanacija bojišta – humana i higijensko sanitarna obaveza Vojske Republike Srpske a ne čin skrivanja zločina“, str. 417, napomena 35.

¹⁶¹² Sharna Daley, *Report on the Archaeological Findings relating to the excavation of Bljeceva 1*, Technical report to the ICMP Department of Exhumations and Examinations (Sarajevo: ICMP, 2004).

natpisom ZOV” (Slika 74a–b). Očuvanost ostataka varirala je između potpuno skeletizovanih do saponifikovanih. U grobu je pronađena jedna vjerovatna ligatura.

Kada je riječ o ukupnom broju slučajeva, navedeni podaci MKNL-ovih terenskih izvještaja razlikuju se od službenog izvještaja koje su dale vlasti Suda BiH – Tužilaštvo Tuzlanskog kantona¹⁶¹³, koji zaključuje da je bilo 314 slučajeva ljudskih ostataka (od ukupno 327 slučajeva, uključujući artefakta i lične predmete, odjeću i obuću). Koristeći taj izvještaj kao osnovu, može se zaključiti da svi ovi slučajevi pripadaju broju od 190 različitih osoba – prema MKNL-ovoj identifikaciji DNK.

Ovdje je prikladno naglasiti česte prepreke koje se javljaju u pokušaju uporednih analiza. Zaključne liste identifikovanih pojedinaca iz iskopanih masovnih grobnica, koje je MKNL napravio u njihovoj saradničkoj *Tuzla bazi* (posljednja identifikacija izvršena je 11. marta 2013. godine) i MKNL-ovoj *Listi izvještaja o podudaranju DNK, od novembra 2001. do februara 2013. godine*, nisu uvijek saglasne. Na primjer, pet osoba iz baze podataka izvještaja o podudaranju DNK u masovnoj grobnici Blječeva 1 (ID-ovi 9225, 7177, 8669, 6838 ili 6840, odnosno 16875) jednostavno ne postoje u bazi podataka u Tuzli. Izvršena je dodatna ponovna provjera u drugim dokumentima (kao što su spisak nestalih lica MKCK-a ili Spisak nestalih MKSJ-a), pa je tako i potvrđeno postojanje tih osoba. Razlozi za takva neslaganja su nejasni.

Ljudski ostaci iz Blječeve 1 klasifikovani su kao 131 cjelokupno tijelo, 108 dijelova tijela i 75 slučajeva GBP (opšti dijelovi tijela, npr. pojedinačne, nepovezane kosti ili slično).

¹⁶¹³ KTTK, *Zapisnik o ekshumaciji obavljenoj na lokalitetu sela Blječeva – zaselak Čizmić*, službeni zapisnik Kantonalnog tužilaštva Tuzlanskog kantona /KTTK/ o ekshumacijama na lokalitetu Blječeva 1, od 12. jula do 11. avgusta 2004. godine (The Hague: ICTY, 2004), str. X021-3083–X021-3108

Slika 74. Fotografije koje ilustruju: (a) gore, stratigrafske pristupe korišćene u iskopavanjima lokaliteta Blječeva 1 i (b) dole, originalnu vreću za tijelo ZOV

Izvor: Daley, *Report on the Archaeological Findings Relating to the Excavation of Blječeva 1*. str. 11, sl. 4.

Tokom iskopavanja, MKNL-ovi arheolozi primijetili su da se Depozit 1, a moguće i Depozit 2 (ukupno sadrže 66 slučajeva ljudskih ostataka, gdje termin slučaj označava grupu kostiju za koju je arheološki utvrđeno da pripada istoj osobi), oba stratigrafski pozicionirana na najdubljem nivou grobne jame, razlikuju od gornjih pet depozita. Ovaj zaključak zasnovan je na razlici u tipu tla (sivi šljunak sa inkluzijama kamenja srednje veličine, u poređenju sa dominantnom crveno-smeđom glinom) i stepenu skeletizacije ostataka tijela. MKNL-u je dostavljena informacija (od strane g. Hurtića iz bosanske Federalne komisije za nestale osobe) da se „vjeruje da su donji nanosi povezani sa masovnim grobnicama Glogova, dok se gornji nanosi mogu odnositi na primarnu opljačkanu grobnicu u Redžićima, Bratunac“, vezanu za ratni događaj iz 1992. godine. Tijela otkrivena u vrećama kakve je koristila Jugoslovenska narodna armija su vjerovatno povezana sa događajem u Redžićima. Terenski izvještaj MKNL-a navodi da je približno 80 tijela u vojnim vrećama za leševe pronađeno u depozitima 3 do 7, sa sljedećom raspodjelom: 23, 8, 21, 20 i 8. Mnoga od njih nisu bila kompletna, što znači da su se očekivali njihovi dijelovi koji se mogu naći među dijelovima tijela u istoj grobnici ili u drugim grobovima. Ukratko, 66 slučajeva iz dva najdublja depozita pripisano je lokalitetu Glogova, dok je u ostalih pet depozita pronađeno 247 ljudskih slučajeva, od kojih se 80 pouzdano odnosi na Redžiće, dok su drugi *iz nepoznatog konteksta*. Budući da izvještaj o iskopavanjima nije sadržavao informacije o preciznim oznakama slučajeva pronađenih u svakom pojedinačnom depozitu, bilo je nemoguće DNK identifikacijom ispratiti koja je osoba pronađena u svakom depozitu. S druge strane, naša analiza zasnovana na izvještaju Tužilaštva Tuzlanskog kantona sugerije da bi se većina ostataka tijela pronađenih u Blječevi 1 mogla protumačiti na sljedeći način: 122 osobe

treba da budu legitimno povezane sa kontekstom ratnih događaja iz 1992/3. godine, a dodatnih 68 pojedinaca – za još jedan događaj, onaj u vezi sa Srebrenicom iz jula 1995. Precizni dokazi pokazuju da je 41 tijelo pronađeno gotovo netaknuto, stavljeno u odgovarajuće PVC vreće za tijelo, od čega 8 u takozvane ZOV vojne vreće, korišćene samo na samom početku rata u Bosni i Hercegovini, 1992. godine.

DNK veze slučajeva između grobnih mjesta predstavljene u izvještaju MKSJ-a¹⁶¹⁴ navode da je prepoznato 15 veza između Blječeve 1 i Glogove 2 (tj. njenih različitih klastera, podgrobница GL02, GL04 i GL06). U našoj analizi radi se o 16 veza, odnosno reasocijacija. S druge strane, takođe su uspostavljene direktne reasocijacije između slučajeva iz Blječeve 1 i onih iz susjedne masovne grobnice Blječeva 2 – ukupno 35 (Slika 75).

Slika 75. Masovna grobnica Blječeva 1: sedam depozita sa ljudskim ostacima
Modifikovano prema: Daley, Report on the Archaeological Findings relating to the excavation of Bljeceva 1, str. 19, sl. 9.

Unakrsna analiza MKNL-ovih baza podataka jasno je pokazala da je iz masovne grobnice Blječeva 1 identifikovano 190 osoba, među kojima je 68 označeno kao da je „nestalo“ 1995. godine, a preostalih 122 – 1992. godine (iako je jedan slučaj označen kao „nestao u 1993.

¹⁶¹⁴ Janc, *Update 2013*, str. X024-0780–X024-0785.

godini“). Kako su iskopavanja lokaliteta Blječeva 1 bila organizovana i sprovedena na stratigrafski način, arheološki izgleda uvjerljivo da su sve osobe iz depozita 1 i 2 stigle iz istog konteksta – najvjerovatnije tokom procesa izmještanja Glogove 2, potvrđene kao primarna grobnica povezana sa događajem iz 1995. godine. Dakle, praktično svi posmrtni ostaci 68 osoba premješteni su iz Glogove i razdvojeni između sekundarnih masovnih grobnica Blječeva 1 i Blječeva 2. Kao potvrda, izuzimajući one slučajeve koji su reasocirani isključivo sa Blječevom 2, naredni slučajevi su predstavljeni kao reasocijacije sa drugim lokalitetima u *Tuzla bazi*, a svi su označeni kao nestali 1995. godine (Tabela 18):

Tabela 18. Slučajevi iz grobnice Blječeva 1 i njihove reasocijacije (prema *Tuzla bazi*)

Redni broj	Glavni slučaj	Reasocijacije			
01	BR.BLJE-01/271	BR.BLJE-02/360GBP	BR.BLJE-02/361GBP	GL02-083BP, LRC: 137	
02	BR.BLJE-01/075	BR.BLJE-01/324	BR.BLJE-02/035BP	BR.BLJE-02/057BP	GL02-078BP-MXT2-M
03	BR.BLJE-01/240	BR.BLJE-01/250	BR.BLJE-02/030BP	BR.BLJE-02/206BP	GL02-039BP
04	BR.BLJE-01/282	BR.BLJE-02/039BP	BR.BLJE-02/348BP	GL02-072, LRC. 278	
05	BR.BLJE-01/221	BR.BLJE-01/236	BR.BLJE-01/292	BR.BLJE-02/058BP	GL02-092BP
06	BR.BLJE-01/261GBP BR.BLJE-02/040BP	BR.BLJE-01/314 BR.BLJE-02/042BP	BR.BLJE-01/318 GL2-020BP	BR.BLJE-02/003GBP	BR.BLJE-02/033BP
07	BR.BLJE-01/100	BR.BLJE-02/376BP	GL06-011BP		
08	BR.BLJE-01/136B	BR.BLJE-02/191GBP	BR.BLJE-02/320GBP	GL02/058BP	

Treba napomenuti da se ovi rezultati ne podudaraju sa podacima koje je predstavio MKNL. U MKNL bazi podataka¹⁶¹⁵ može se pronaći sljedećih 18 slučajeva (osim onih koje imaju veze samo sa Blječevom 2; podaci uključuju oznaku protokola i oznaku slučaja) koji bi predstavljali reasocijacije između Blječeve 1 i drugih lokaliteta – Tabela 19:

Tabela 19. DNK reasocijacije između Blječeve 1 i drugih lokaliteta (prema MKNL bazi podataka)

Redni broj	Glavni slučaj	Reasocijacije			Redni broj slučaja (MKNL- ova DNK baza)
<i>Slučaj 1</i>	BR.BLJE- 01/136	BR.BLJE- 02/191 GBP (TL)	BR.BLJE- 02/320GBP	GL02/058BP- LCL1-2	7981
<i>Slučaj 2</i>	BR.BLJE- 01/100	BR.BLJE- 02/376BP	GL06/011B PZ		10
<i>Slučaj 3</i>	BR.BLJE- 01/261GB(FIB- 3)	BR.BLJE- 01/314 BR.BLJE- 02/033 BP (H) GL02/020BP(T1)	BR.BLJE- 01/318 (LU) BR.BLJE- 02/040BP	BR.BLJE- 02/003 GBP (Z man3) BR.BLJE- 02/042BP	5005
<i>Slučaj 4: dva brata</i>	BR.BLJE- 01/284	BR.BLJE- 01/299 (LH)	LZ2-B-50	LZ2-B-50-LF	2203 ili 2215
<i>Slučaj 5</i>	BR.BLJE- 01/244	BR.BLJE- 01/297	BR.BLJE- 01/312	GL04/001BPT	2988
<i>Slučaj 6: dva brata</i>	BR.BLJE- 01/212 (LH)	GL02/078BP- MNT1-M	GL02/108B PF	K-214	9271 ili 9273
<i>Slučaj 7</i>	BR.BLJE- 01/221-F	BR.BLJE- 01/236 (DH) GL02/092BP-T	BR.BLJE- 01/292	BR.BLJE- 02/058BP	14607

¹⁶¹⁵ ICMP, 93 ICMP list of DNA matching report (from Nov. 2001 to Feb. 2013) Srebrenica related only.

<i>Slučaj 8</i>	BR.BLJE-01/282	BR.BLJE-02/039BP-LCL	BR.BLJE-02/348BP	GL02/072BP(T)	2043
<i>Slučaj 9: dva brata</i>	BR.BLJE-01/240	BR.BLJE-01/250-EXLF GL02/039BPT	BR.BLJE-02/030BP ZJ06-393BP-RT1-M	BR.BLJE-02/206 BP (H,Zman) ZJA08SRE176T (DF)	7926 ili 7931
<i>Slučaj 10: dva brata</i>	BR.BLJE-01/208-RT	BR.BLJE-01/214	BR.BLJE-02/095 GBP (H,Zmax)	CSK-145	9727 ili 9726
<i>Slučaj 11</i>	BR.BLJE-01/237-MNT-2	BR.BLJE-01/276 (LU)	GL02-086BPF		3647
<i>Slučaj 12: dva brata</i>	BR.BLJE-01/163 (RT)	BR.BLJE-01/165GBP (D Fib-5) BR.BLJE-01/216 GL02/107BPH BR.JAS-SEKTOR-B-F-14	BR.BLJE-01/165GBP (FIB-5) BR.BLJE-01/218 (LP) GL02/112B P-LT1-M	BR.BLJE-01/207 (LF) BR.BLJE-01/231 (L TL) BR.JAS-SEKTOR-B-F-3	521 ili 523
<i>Slučaj 13</i>	BR.BLJE-01/219 (LH)	BR.BLJE-01/245	BR.BLJE-01/252	GL02/105BP	13410
<i>Slučaj 14</i>	BR.BLJE-01/300	BR.BLJE-01/302 (LU)	BR.BLJE-01/305	GL02/058BP	1136
<i>Slučaj 15: dva brata</i>	BR.BLJE-01/075	BR.BLJE-01/324 GL02/078BP-MXT2-M KAM09ZVO13 4-RT KAM09ZVO43 3D-MNT-2	BR.BLJE-02/035BP KAM09ZV O003 gen.bon (DF1) KAM09ZV O156	BR.BLJE-02/057BP KAM09ZVO05 0D (LF) KAM09ZVO18 5D (LTL)	5899 ili 5902

			gen.bon- LH1 KAM09ZV O621D (DH)		
<i>Slučaj 16: dva brata</i>	BR.BLJE- 01/091GBP (F)	BR.BLJE- 01/091GBP (T- 2) BR.BLJE- 01/287 (DH)	BR.BLJE- 01/210-LT1 GL02/063B PF	BR.BLJE- 01/243 (LH) GL02/078BP- LT1-M	6838 ili 6840
<i>Slučaj 17</i>	BR.BLJE- 01/192	BR.BLJE- 01/280-MAN	GL02/032B P-T		3394
<i>Slučaj 18</i>	BR.BLJE- 01/271	BR.BLJE- 02/360BP	BR.BLJE- 02/361BP	GL02/083BPH	5329

Pored nekih manjih nedosljednosti u rezimeu koji je dao Janc 2013. godine, naša dalja analiza pokazuje da MKNL DNK lista sadrži 68 tijela identifikovanih iz Blječeve 1, a vjerujemo da je ovaj spisak formiran nakon što su isključeni svi oni koji su umrli 1992. godine. Od 68 pojedinaca, njih 16 je DNK analiza povezala sa Glogovom 2 i ta tijela su bila dezartikulisana, a često su dijelovi tijela imali i dodatne reasocijacije u samoj Blječevi 1 i u Blječevi 2. Dva slučaja su bila povezana sa Glogovom 04 i Glogovom 06 (dvije od ukupno osam „podgrobnica“ u okviru masovne grobnice Glogova 2). Sedam pojedinačnih slučajeva sa ukupno 15 reasocijacija bili su složeni slučajevi jer su po dva brata bili kandidati za identifikaciju u svakom od njih. Stoga, njihova reasocijacija sa drugim nalazištima (poput Zelenog Jadra 04 i 06, Cerske, Čančarskog puta 9 ili Lažeta 2a, pa čak i nekih površinskih nalaza na lokalitetima Jasikovača i Kravica) upitna je, jer bi to takođe moglo značiti da ne postoji DNK veza između Blječeve i tih lokacija, već, na primjer, da su ostaci jednog brata pronađeni u grobnici Blječeva 1, a ostaci drugog – na nekim od drugih imenovanih mjesta.

Čini se da su karakteristike većine od 122 pojedinačna slučaja iz događaja 1992/3 uvjerljive (mnogi predstavljaju čitava tijela, sahranjena u odgovarajuće crne PVC vreće za tijelo, od kojih su 8 bile propisne „ZOV“ vreće za leševe bivše jugoslovenske armije), a ustanovljena je DNK reasocijacija između ove serije tijela i masovne grobnice Redžići (tijelo pod oznakom

lokacije BR.BLJE-01/004 je reasocirano sa slučajem R.B-01-008 iz primarne grobnice Redžići 1).

Ukratko, forenzički dokazi ukazuju na miješanje tijela iz različitih konteksta. U okviru ove studije slučaja testirali smo mogućnost da su srpske snage, pokušavajući da sakriju žrtve nedavnih masovnih pogubljenja, dodatno stvorile nove masovne grobnice i prvo zakopali njihove ostatke u dno tih sekundarnih grobnica (u ovom slučaju iz podgrobica Glogove 2). Tada su površinski sahranjeni ostaci starijeg događaja iz 1992. godine, koji je vjerovatno premješten iz neke druge primarne grobnice, poput Redžića.

2.9 Ograničenja tumačenja događaja povezanih sa Srebrenicom

Vrijedi naglasiti da su forenzički podaci dobijeni iz originalnih izvještaja o iskopavanjima, kao i patoloških i antropoloških izvještaja – različitog kvaliteta. Terensko prikupljanje podataka, iskopavanja i ekshumacije vršile su različite organizacije i agencije: Ljekari za ljudska prava – PHR, stručnjaci Tužilaštva MKSJ, MKNL, sudske vlasti Bosne i Hercegovine i Institut za nestale osobe – ranije Državna komisija za nestala lica. Iako su prisutni osnovni elementi forenzičkih arheoloških dokaza, nedostaju mnogi važni podaci potrebni za temeljnu ponovnu analizu. U poređenju sa drugim vrstama dokumenata, kao što su baze podataka o identifikovanim licima i obrađenim predmetima iz MKNL-a, PIP-a ili izvještaji koje daje MKSJ-ov tužilac, podaci se ne podudaraju uvijek, brojevi i oznake se razlikuju, pa čak i neke oznake predmeta su različite. Često su dostupne manje nego adekvatne informacije o arheološkim nalazištima, uz nedostatak jasnih kontekstualnih dokaza. Na primjer, iako je DNK veza možda uspostavljena između nepotpunog tijela pronađenog u primarnoj grobnici i dijela tijela pronađenog u sekundarnoj grobnici, često je nemoguće arheološki ući u slučaj, jer su terenski izvještaji često kratki, a crteži, fotografije i planovi predstavljaju samo ilustracije, a ne potrebne dokaze. Bilo je i primjera dobre prakse, dokumentovanih u izvještaju o terenskom iskopavanju i ekshumaciji Lažeta 1 od strane Fredija Pekerelija¹⁶¹⁶, gdje je čitav proces istraživanja predstavljen jasno i potpuno, iako je istraživač bio u složenoj situaciji teško narušene grobnice. S druge strane, MKNL DNK baze podataka i OTP izvještaji, a posebno PIP baze podataka često ne korelišu međusobno, pa je praćenje određenog slučaja kroz imenovane dokumente bilo izuzetno teško.

¹⁶¹⁶ Fredy Peccerelli, *Lažeta 1, Bosnia and Herzegovina – excavation and exhumation report*, zvanični izvještaj Tužilaštva MKSJ-u (The Hague: ICTY, 2000), X0064000–X0064032. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

Kako su napravljene posebne analize da bi se objasnio i forenzički dokazao postupak narušavanja primarnih masovnih grobnica i premještanja tijela u novootkopane sekundarne grobnice, trebalo bi se pozabaviti naučnom osnovom za konačne zaključke. Uprkos vezama zasnovanim na DNK, podudaranju dijagrama sastava tla i polena, balističkim analizama čaura i pušaka, analizama vrsta tekstila/tkanina koji su korišćeni za poveze na očima i pregledu tragova zuba teške mehanizacije itd., dokazi vezani za stratigrafske depozite, njihovu veličinu i veze sa određenim sekundarnim grobnicama obično nisu bili istraženi.

Nedostatak pouzdanih podataka o mjestima, broju i kontekstu zarobljavanja vojnika iz kolone, broju civila iz Potočara, veličini konvoja autobusa/kamiona i broju zatočenika prevezenih iz Bratunca u Zvornik, broj masovno pogubljenih, broj onih koji su poginuli u bitkama i u drugim kontekstima – svi su problematični, mada su objedinjeni u jedan jedini interpretativni narativ. Sadržaj serije masovnih grobnica u Zvorničkoj Kamenici, odnosno na Čančarskom putu (13 grobnica), kraj puta za Hodžiće (sedam grobova), u Liplju (pet grobova), Blječevi (tri groba), Zelenom Jadru (šest grobova), Budaku (dva groba), a i Zalazju (četiri groba), jednostavno je objašnjen kao da su u pitanju opljačkani, preseljeni ostaci sa pet glavnih primarnih lokacija: Glogova, Orahovac, Petkovci, Branjevo i Kozluk. Tako je uvedena sintagma „sekundarne grobnice“, koja je istrajala i kod stručnjaka i kod šire javnosti. Otuda je prihvaćeno da je (najmanje) tih 40 masovnih grobnica posebno iskopano kako bi se ljudski ostaci premjestili iz grobova prvobitne sahrane osoba pogubljenih sredinom jula 1995. godine. Shodno tome, zaključeno je da bi ukupan broj osoba iz svih imenovanih sekundarnih grobnica, plus broj osoba pronađenih na primarnim lokacijama ponudio najbolju približnu procenu ukupnog broja pogubljenih osoba.

Studija slučaja masovne grobnice Blječeva 1 jasno ukazuje na to da su pojedinci iz različitih vremena i konteksta sahranjivani zajedno. Terenski izvještaj MKNL-a¹⁶¹⁷ implicira da su depoziti 1 i 2, najdublji u grobu, sadržali ostatke izmještene iz Glogove 2, primarne grobnice, kao i da su ostali slojevi imali tijela iz udaljene grobnice, vjerovatno u Redžićima, povezane sa ranijom ratnom epizodom iz 1992. godine. Još jedan jasan primjer miješanja ostataka iz različitih vremenskih konteksta je Zalazje 1, gdje su desetine srpskih žrtava iz 1992. godine, identifikovane putem DNK analize, sahranjene u istoj grobnici kao i muslimanske žrtve iz jula 1995. Konačno, nekoliko „sekundarnih“ grobnica (poput Čančara ili Zelenog Jadra) sadrže dijelove tijela koji su direktno povezani sa površinskim ostacima žrtava borbi iz Pobuđa kod Bratunca (zaselak Krke) ili područja Baljkovice (lokalitet Tisova Kosa). Istražitelji nisu

¹⁶¹⁷ Dailey, *Report on the Archaeological Findings relating to the excavation of Bljeceva 1*.

pokušali da objasne ove anomalije, iako su dobro poznati forenzički zaključci da bi neke sekundarne grobnice mogle da sadrže ljudske ostatke iz različitih ratnih konteksta u BiH. Slučajevi iz Čančara i Zelenog Jadra mogli bi da nagovijeste mogućnost da je asanacija terena možda vršena istovremeno kada i pljačkanje i premještanje ostataka iz primarnih grobnica.

Konačno, ni nakon 25 godina, posmrtni ostaci gotovo 1.000 srebreničkih žrtava nikada nisu pronađeni. Dvije decenije intenzivnih potraga stotina stručnjaka još uvijek nisu dale jasne odgovore o sudbini tako velikog procenta nestalih. Zbog toga je prikladno da se zatraži ponovna naučna procjena primijenjene forenzičke paradigme, metoda i rezultata.

3 Zaključak

Prema različitim izvorima, broj nestalih osoba povezanih sa događajima u Srebrenici tokom ljeta 1995. godine iznosi između 7.000 i 8.000. Ovaj broj uključuje muslimansko stanovništvo, sastavljeno gotovo isključivo od odraslih muškaraca, od kojih je većina evidentirana kao rezervno ili aktivno vojno osoblje ARBiH. Nakon mnogobrojnih suđenja pred MKSJ-om, zaključeno je da većina žrtava nije ubijena u borbama, već u masovnim pogubljenjima od strane VRS, a prvobitno su sahranjene u pet primarnih grobnica: Glogova, Branjevo, Petkovci, Lažete i Kozluk. Bilo je opšteprihvaćeno da je VRS, kako bi sakrila ove zločine, preselila ostatke iz većine grobnica na približno 40 drugih lokacija, nazvanih sekundarne grobnice. Prema MKNL-u, ostaci otprilike 1.000 osoba navedenih na spisku nestalih osoba povezanih sa Srebrenicom nikada nisu pronađeni. Nema dokumentovanih podataka o okolnostima njihove smrti ili nestanka.

Ljudski ostaci pronađeni na području Srebrenice kao površinski nalazi i u nekoliko manjih i individualnih grobnica potiču od preko 1.000 osoba, bez dokaza da je bilo koja od njih pogubljena. Prostorni obrasci pokazuju da se većina površinskih nalazišta nalazi u direktnoj liniji (ili u njenoj blizini) proboja Muslimana koji su napustili Srebrenicu sa namjerom da stignu do Tuzle u julu 1995. godine. To može sugerisati da ljudski ostaci sa ovih raštrkanih lokacija najvjerovatnije pripadaju žrtvama ubijenih u borbi sa VRS.

Arheoforenička analiza pokazala je da najveći broj koji su ikada mogli sadržati primarne remećene (opljačkane) grobnice ne može biti veći od 3.150 osoba. Kompletan slika svih pojedinaca pronađenih u primarnim grobnicama uključuje dodatnih 565 pronađenih u netaknutim grobnicama. Nakon pljački, 1.772 osobe su ostale u primarnim grobnicama, sve do iskopavanja od strane stručnih timova. Forenzički dokazi sugerišu da je većina ovih pojedinaca bila žrtva masovnih egzekucija, mada dokazi ukazuju na to da su bar neki možda umrli u

različitim okolnostima. Ukupan broj osoba sahranjenih i identifikovanih u sekundarnim masovnim grobnicama bio je 4.213 (posljednji dostupni podatak MKSJ-a, iz januara 2013. godine)¹⁶¹⁸, odnosno 4.114 (prema MKNL listi izvještaja o podudaranju DNK iz 2013. godine)¹⁶¹⁹, što je mnogo više od maksimalnog broja od 1.943 koji bi mogao da se očekuje kao broj osoba kojima pripadaju izmješteni ostaci. Nalaz 4.114 osoba u sekundarnim grobnicama ukazuje na to da je najmanje 2.171 tijelo iz sekundarnih grobnica došlo iz nekog drugog konteksta, osim masovnog pogubljenja. Ovom broju treba dodati najmanje 1.047 pojedinaca pronađenih kao površinski ostaci ili u malim grupnim/individualnim grobovima, što daje minimalni broj od 3.218 onih koji nisu bili pogubljeni.

Značajni forenzički dokazi potkrepljuju pretpostavku da bi u sekundarnim grobnicama mogle biti osobe koje su poginule u borbi tokom proboja do Tuzle. U sekundarnim grobnicama Srebrenice nalazi se značajan broj osoba koje su nestale „u šumi“, ali na mjestima u blizini borbenih linija. Neke od tih grobnica imaju ostatke povezane direktno sa ostalim površinskim ostacima iz Pobuđa ili sa područja Baljkovice. Vrlo ograničeni izvještaji o patologiji pokazuju da je najveća koncentracija osoba sa eksplozivnim ranama pronađena u sekundarnim grobnicama sa puta za Čančare i u Liplju, a obje grupe lokaliteta se nalaze direktno u područjima borbi. Izmiješane kosti, najveća fragmentacija tijela i rasuti ljudski ostaci uglavnom su otkrivani u grobnicama u Liplju, Zelenom Jadru i Kamenici (Čančarima), sva nalazišta takođe u borbenom području. Dakle, visoka stopa fragmentacije mogla bi biti posljedica učešća u aktivnoj borbi i izlaganja vatri iz teškog naoružanja. Postoje jasni forenzički dokazi koji pokazuju da u nekim grobnicama vezanim za Srebrenicu postoje osobe koje su umrle u vrijeme različito od ljeta 1995. godine ili da su grobovi sadržavali dijelove tijela direktno povezane sa površinskim ostacima, što ukazuje na to da pojedinci nisu preseljeni iz primarnih grobnica.

Pored toga, razlika u zbrajanju individua pronađenih na površini ili u manjim grobnicama između naših analiza (1.047) i izvještaja Janca (756) pokazuje da je gotovo još 300 osoba vjerovatno pridodato ostacima iz masovnih grobnica.

Sve ovo pokazuje da još uvijek postoje mnoga pitanja u vezi sa brojem osoba koje su masovno pogubljene, brojem poginulih u borbama i brojem umrlih u drugim kontekstima u odnosu na ljeto 1995. Čini se da temeljno ukrštanje podataka i upoređivanje dokaza iz različitih izvora nikada nije uspješno preduzeto. Zaključci zasnovani na podacima koji su do sada predstavljeni javnosti moraju se stoga pažljivo preispitati sa svih aspekata forenzičke nauke,

¹⁶¹⁸ Janc, *Update 2013*.

¹⁶¹⁹ ICMP, *93 ICMP list of DNA matching report (from Nov. 2001 to Feb. 2013) Srebrenica related only*.

prije nego što se donesu odluke o vjerovatnim događajima koji su doveli do ovih nesrećnih smrtnih slučajeva.

Literatura

- Ashraf, Haroon. Srebrenica tragedy forces Dutch government to resign. *The Lancet*, 359 (2002): 1409.
- Baljak, Miroslav i Dragan Đokić. „Asanacija bojišta – humana i higijensko sanitarna obaveza Vojske Republike Srpske a ne čin skrivanja zločina“. U *Srebrenica – stvarnost i manipulacije. Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije, april 2019. godine, Banja Luka*, urednik M. Milutinović, 407–419. Banja Luka: Organizacija starješina Vojske Republike Srpske / Nezavisni univerzitet Banja Luka / Institut za istraživanje stradanja Srba u 20. veku Beograd.
- Baraybar, José P. *Report on the exhumation of mass gravesites in Eastern Bosnia, August–October 1999* (formal report to ICTY OTP). The Hague: ICTY, 1999, R1078043–R1078091. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Baraybar, José P. *Report on excavations at Glogova 2, Bosnia and Herzegovina 1999–2001* (formal report to ICTY OTP). The Hague: ICTY, 2001, X0167678–X0167707. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- BBC. *The Srebrenica Massacre. Radio show Witness History* (episode from July 10, 2014): Fig. 1. BBC: World Service Online. <https://www.bbc.co.uk/programmes/p02226p1>.
- Bildt, Carl. *Peace Journey: The struggle for peace in Bosnia*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1998.
- Bogdanić, Milan, Đorđe Stojaković, Smail Čekić, Gordon Bejkon, Gojko Vukotić, Milorad Ivošević i Željko Vujadinović. *Događaji u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995* (Zvanični izvještaj Vladi RS Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995, objavljen 4. juna 2004. godine). Banja Luka: Vlada Republike Srpske, 2004, 1–43 + prilozi. http://trial-ch.org/fileadmin/user_upload/documents/trialwatch/Srebrenica_Report2004.pdf.
- Brunborg, Helge. *Report on the Number of Missing and Dead from Srebrenica* (OTP report to the ICTY). The Hague: ICTY, 2005, ERN 0093-9724–0093-9737. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Brunborg, Helge, Torkild H. Lyngstad i Henrik Urdal. “Accounting for genocide: how many were killed in Srebrenica?” *European Journal of Population*, 19-3 (2003): 229–248.
- Brunborg, Helge, Ewa Tabeau i Arve Hetland. *Srebrenica Missing. Persons Reported Missing and Dead after the Take-Over of the Srebrenica Enclave by the Bosnian Serb Army on 11 July, 1995. The 2009 Progress Report on the DNA-Based Identification by ICMP* (ICTY OTP Report created on 9 April, 2009). The Hague: ICTY OTP, 2009, R0660289–R0660527. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

- Brunborg, Helge, Ewa Tabeau i Arve Hetland. *The 2009 Integrated Report on Srebrenica Missing with a Progress Report on the DNA-Based Identification by ICMP* (ICTY OTP Report created on January, 2009). The Hague: ICTY OTP, 2009, R0660528–R0660632. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Byard, Roger W. „Jasenovac“. *Medicine, Science and the Law* (first published July 21, 2020). <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0025802420940894>.
- Byard, Roger W., Rebecca Shipstone, John M.D. Thompson i Jeanine Young. “How reliable is parent/carer assessment of infant health status?” *Forensic Science, Medicine and Pathology*, br. 15-4 (2019): 629–630.
- Vaduveskovic, Igor, Andrej Starovic, Roger W. Byard, i Marija Djuric. “Could a *body fragmentation index* be useful in reconstructing events prior to burial: case studies of selected primary and secondary mass graves from Eastern Bosnia”. *Legal Medicine* br. 47 (2020): 101766, 1–6.
- Gould, Jill. *Forensic Monitoring Project Report: Baljkovica Area Exhumations State Commission on Missing Persons*. HU OSA 386-2-2-6; Records of the Physicians For Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings. Budapest: OpenSociety Archives at Central European University, 1999. <http://hdl.handle.net/10891/osa:2ed70604-5719-4370-85b7-553bf1205765>.
- Daley, Sharna. *Report on the Archaeological Findings relating to the excavation of Bljeceva 1* (technical report to ICMP from Department of Exhumations and Examinations). Sarajevo: ICMP, 2004.
- De La Grandmaison, Geoffroy L. i Michel Durignon. „Do medico-legal truths have more power than war lies? About the conflict in the former Yugoslavia and in Kosovo.” *Medicine, science and the Law* br. 41 (2001): 301–304.
- De La Grandmaison, Geoffroy L, Michel Durignon, Grégoire Moutel i Christian Hervé. „The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the forensic pathologist: ethical considerations”. *Medicine, Science and the Law* br. 46-3 (2006): 208–212.
- Đurić, Marija, Roger W. Bayard, Andrej Starović i Igor Vaduvesković. *Estimation of maximum number of individuals buried into the Branjevo military farm primary mass grave*. (in this volume), 2020.
- ICMP. *93 ICMP list of DNA matching report (from Nov. 2001 to Feb. 2013) Srebrenica related only* (Eksel baza podataka koju je stvorio MKNL). Sarajevo: ICMP, 2013. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- ICMP. *Evaluation of Branjevo Farm mass grave report and images*, made on July 2013 (stručni izvještaj MKNL-u), Sarajevo: ICMP, 2013, R093-9924–R093-9947. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

- ICMP. *Assistance and exit strategy: Western Balkans program January 2014–December 2016*, Distribution: Donor representatives Sarajevo, 16 May 2014. Sarajevo: ICMP, 2014. ICMP.DG.819.1.doc. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- ICMP/PIP. *TUZLA BAZA access FINAL* (Eksel baza podataka koju je stvorio PIP – Identifikacioni projekat „Podrinje“) (The Hague: ICTY, 2015). Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- ICTY. *Transcripts – Case Prosecutor vs. Radislav Krstic (IT-98-33-T), expert witness Richard Butler, on July 17, 2000*. The Hague: ICTY, 2000. <https://www.icty.org/x/cases/krstic/trans/en/000717it.htm>.
- ICTY. *Judgement – Case Prosecutor vs. Radislav Krstic (IT-98-33-T), August 2, 2001*. The Hague: ICTY, 2001. <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>.
- ICTY. *Geoffrey Nice, the ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance to the Ministry of Defense of the Federation of Bosnia and Herzegovina*, sent on June 29, 2004. The Hague: ICTY, 2004, 06346600–06346607. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- ICTY. *Miroslav Nikolić, the BiH Federal Minister of Defense's response to ICTY Principal Trial Attorney's request for the assistance*, sent on August 4, 2004. The Hague: ICTY, 2004, 03604878–03605022. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- ICTY. *Naređenje za asanaciju bojišta svim potčinjenim jedinicama na nivou DK* (naredba pukovnika Lazara Aćimovića. Dokument sa oznakom „vojna tajna“, br. 18–146/95, od 20. jula 1995. godine). The Hague: ICTY, 2005, 04312687. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- ICTY. *OTP Prosecution Exhibit P-02103, Case No. IT-05-088-T, Prosecutor vs. Popović et al. Outline of Jean-René RUEZ testimony*. Admitted September 18, 2006 (The Hague: ICTY, 2006), fotografije, mape i snimci iz vazduha + 18 stranica opisa. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- ICTY. *Richard Butler, the ICTY prosecutor's military expert – OTP, Popovic trial transcript* (23 January 2008). <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/080123ED.htm>.
- ICTY. *Case Prosecutor vs. Zdravko Tolimir (IT-05-88-2-T). Hearing of 16 March 2011*. T(F), The Hague: ICTY, 2011.
- ICTY. *Testimony of the expert witness Dušan Janc on the Trial Chamber Prosecutor vs. Radovan Karadžić (IT-95-5/18) on March 27, 2012, prosecutor Ms. West (OTP)*. The Hague: ICTY, 2012, 26916–27024. <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/120327ED.htm>.

- ICTY. *Judgement – Case Prosecutor vs. Zdravko Tolimir (IT-05-88/2-T)*, 12 December, 2012. The Hague: ICTY, 2012. <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/tjug/en/121212.pdf>.
- ICTY. *Transcripts – Case Prosecutor vs. Ratko Mladic (IT-09-92-T)*, expert witness Fredy Peccerelly, on October 28, 2013. The Hague: ICTY, 2013. <https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/131028IT.htm>.
- ICTY. *Separate and partly dissenting opinion of judge Antonetti, IT-05-88/2-A, 141/2054 BIS*, July 14, 2015. The Hague: ICTY, 2015. <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/acjug/en/150714.pdf>.
- Janc, Dusan. *Srebrenica Investigation. Update to the summary of forensic evidence – exhumation of the graves related to Srebrenica – March 2009* (zvanični izvještaj istražitelja Tužilaštva MKSJ upućen MKSJ-u). The Hague: ICTY, 2009, X0194231–X0194235 + 3 dodatka: Annex A (X0194236–X0194272), Annex B (X0194273–X0194276) i Annex C (X0194277–X0194295). Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Janc, Dusan. *Update to the summary of forensic evidence – exhumations of the graves and surface remains recoveries related to Srebrenica and Žepa – April 2010* (zvanični izvještaj bivšeg istražitelja Tužilaštva MKSJ upućen MKSJ-u). The Hague: ICTY, 2010. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Janc, Dusan. *Srebrenica Investigation. Update to the summary of forensic evidence – exhumation of the graves and surface remains. Recoveries related to Srebrenica June 2013*, zvanični izvještaj MKSJ-u bivšeg islednika. The Hague: ICTY, 2013, X024-0733–X024-0739 + 3 dodatka: Annex A (X024-0740–X024-0774), Annex B (X024-775–X024-0779) i Annex C (X024-0780–X024-0813). Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Kirschner, Robert. *Forensic investigation of the Cerska grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1996, Autopsy report to the ICTY, appendix C: Examination Documents), Case No. 01494183, volume III-IV, 01493978–01494607. The Hague: ICTY, 1998, Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Klinker, Melanie. “Karadžić’s guilty verdict and forensic evidence from Bosnia’s mass graves”. *Science & Justice* br. 56 (2016): 498–504.
- Klip, André i Göran Sluiter, prir. *Annotated leading cases of International Criminal Tribunals, Vol. 7 (2001)*, *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 2001*. Antwerp–Oxford: Intersentia <https://intersentia.com/en/annotated-leading-cases-of-international-criminal-tribunals-volume-07.html>.
- Kovačević, Miladin. “The weak points of statistical and demographic analyses in estimations of war victims in Bosnia and Herzegovina in the period 1992–1995”. *Stanovništvo* br. 43–1–4 (2005): 13–42.

- Kovačević, Miladin. *Ekspertski izveštaj o broju nestalih u Srebrenici jula 1995* (ekspertski izveštaj načinjen za potrebe sudskog procesa no. IT-05-88). Beograd: Kancelarija odbrane, 2008, 1D19-1553–1D19-1572. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Komar, Debra. *Forensic Assistance Project: Consultant Report 1999-044 Zvornik III Federation Commission on Missing Persons – Bosniak Side*. HU OSA 386-3-77; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Consultation Reports. Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1999. <http://hdl.handle.net/10891/osa:80c8d317-5ad-49ff-bddc-d56c94cdf032>.
- Komar, Debra. "Lessons from Srebrenica: the contributions and limitations of physical anthropology in identifying victims of war crimes". *Journal of Forensic Sciences* 48-4 (2003): 713–716.
- KTTK. *Zapisnik o ekshumaciji obavljenoj na lokalitetu sela Blječeva – zaselak Čizmić* (službeni zapisnik Kantonalnog tužilaštva Tuzlanskog kantona /KTTK/ o ekshumacijama na lokalitetu Blječeva 1, od 12. jula do 11. avgusta 2004. godine). The Hague: ICTY, 2004, X021-3083–X021-3108. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Lawrence, Christopher H. *Izveštaj o obdukciji ljudskih posmrtnih ostataka pronađenih na Čančarskom putu, lokalitet 12, avgust 1998* (zvanični izveštaj OTP-u). Hag: MKSJ, 1999, 00920426–00920479. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Lawrence, Christopher H. *Report on human mortal remains autopsy from the site Liplje 2, made on October 1998*, Formal expert report to OTP. The Hague: ICTY, 1999, 00921321–00921361. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Lawrence, Christopher H. *Report on human mortal remains autopsy from the site Zeleni Jadar 05, made on October 1998*, Fformal expert report to OTP. The Hague: ICTY, 1999, 00923784–00923827. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Lawrence, Christopher H. *Report on human mortal remains autopsy from the site Hodzici Road 05, made on October 1998*, Formal expert report to OTP. The Hague: ICTY, 1999, 00923855–00923880. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Manning, Dean. *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves* (formal OTP report to ICTY). The Hague: ICTY, 2000, 00950901–00950927 + 4 annexes: Annex A (00950928–0950995), Annex B (00950996–00950997), Annex C (00950998–00951014), and Annex D (00951015–00951041). Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

- Manning, Dean. *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence and exhumations of mass graves in 2000. Lazete 1, Lazete 2c, Ravnice, Glogova 1* (formal OTP report to ICTY). The Hague: ICTY, 2001, X0065658–X0065673 + 3 annexes: Annex A (X0065674–X0065677), Annex B (X0065678–X0065683), and Annex C (X0065684). Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Manning, Dean. *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – execution points and mass graves 2001* (zvanični izvještaj Tužilaštva MKSJ-u). The Hague: ICTY, 2003, X0167708–X0167721. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Manning, Dean. *Srebrenica Investigation. Summary of forensic evidence – exhumation of mass graves 2007* (zvanični izvještaj bivšeg rukovodioca MKSJ tima istražitelja). The Hague: ICTY, 2007, 06106454–06106477. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Nepoznati autori. *Koordinate grobnica u Srebrenici* (neimenovana Google Fusion Tables baza podataka, postavljena 3. 7. 2015. godine, <https://fusiontables.google.com/DataSource?docid=131OIyXiCxfQaaljCQQjQHlIaNvidGuJ4ru-xQuzhy#rows:id=1>).
- Pavlovic, Dusan. *Battle for Srebrenica – War for Civilization*. Banja Luka: Republic Centre for Research of War, War Crimes and Search for Missing Persons, 2018.
- Pandurević, Vinko. *Srbi u Bosni i Hercegovini, od deklaracije do konstitucije*. Beograd: Igam, 2011.
- Pandurević, Vinko. *Život se brani istinom*. Hag/Beograd: „Filip Višnjić“, 2011/2015.
- Parsons, Thomas J., Rene ML Huel, Zlatan Bajunović i Adnan Rizvić. „Large scale DNA identification: the ICMP experience“. *Forensic Science International: Genetics*; 38 (2019): 236–44.
- Peccerelli, Fredy. *Lazete 1, Bosnia and Herzegovina – excavation and exhumation report* (zvanični izvještaj Tužilaštvu MKSJ-u). The Hague: ICTY, 2000, X0064000–X0064032. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Pollack, Craig E. „Intentions of burial: mourning, politics, and memorials following the massacre at Srebrenica“. *Death Studies* br. 27 (2003): 125–142.
- Radovanović, Svetlana. *Demographic report: the missing and dead in connection with Srebrenica – 2005 report* (stručni izvještaj načinjen za potrebe odbrane na suđenju u slučaju br. IT-05-88-T). The Hague: ICTY, 2008, Y0267948–Y0267982. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Rohde, David. *Endgame. The betrayal and fall of Srebrenica, Europe’s worst massacre since World War II*. New York: Penguin Books, 2012.
- Sense-Tribunal. Vehicle working log for *Torpedo* excavator use in July 1995.pdf. U:

- Srebrenica – genocide in eight Acts*. The Hague: Sense News Agency, 2015, 03075486–03075487, <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.
- Sense-Tribunal. Vehicle working log for backhoe excavator in Orahovac on 14 July 1995. In: *Srebrenica – genocide in eight Acts*. The Hague: Sense News Agency, 2015, 03075538–03075539. <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.
- Sense-Tribunal. Vehicle working log for excavator ULT 220 – Digging trenches in Orahovac and Branjevo on 15 and 17 July 1995.pdf. In: *Srebrenica – genocide in eight Acts*. The Hague: Sense News Agency, 2015, 03075564–03075565. <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.
- Sense-Tribunal. Kozluk. U: *Srebrenica – genocide in eight Acts*. The Hague: Sense News Agency, 2015, 03075564–03075565. <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.
- Sense-Tribunal. Sud Bosne i Hercegovine – *Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Ostoje Stanišića i Marka Miloševića*. Predmet br.: S 1 1 K 010315 12 Krl: 6–7. The Hague: Sense News Agency, 2017, <https://srebrenica.sense-agency.com/assets/Uploads/sg-2-08-rezime-bcs.pdf>.
- Simmons, Tal. *Forensic Monitoring Project Report Kravica, Federation and Tuzla Combined Expert Team*, (HU OSA 386-2-2-3; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings), Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1997. http://storage.osaarchivum.org/low/ca/f4/caf45868-361c-485b-b6c2-9e323fe9b8ba_1_eng.pdf.
- Tabeau, Ewa i Arve Hetland. *Srebrenica missing: the 2007 progress report on the DNA-based identification by ICMP 2008* (zvanični izvještaj MKSJ-u). The Hague: ICTY, 2008, R092-0124–R092-0322. https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/popovic_srebrenica_080111.pdf.
- Tuller, Hugh i Marija Djuric. “Keeping the pieces together: Comparison of mass grave excavation methodology”. *Forensic Science International* 156 –2-3 (2006): 192–200.
- The Netherlands Institute for War Documentation. *Srebrenica Report*. The Hague: NIOD, 2002. <https://www.niod.nl/en/srebrenica-report/report>.
- UN. *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35 The fall of Srebrenica*, A/54/549, 15 November 1999, para. 387.
- Haglund, William. *Forensic investigation of the Cerska grave site, Bosnia and Herzegovina*, Volume I, made on June 1998, zvanični izvještaj MKSJ-u, Case No. 01493690. The Hague: ICTY, 1998, 01493690–01493761. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Haglund, William. *Forensic investigation of four grave sites in the area of Nova Kasaba, Bosnia and Herzegovina*, made on June 1998, zvanični izvještaj MKSJ-u. The Hague: ICTY, 1998, 0149-2649–0149-2903. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.

- Haglund, William. *Forensic investigation of the Lazete 2 grave site, Bosnia and Herzegovina*, zvanični izvještaj MKSJ-u. The Hague: ICTY, 1998, 01491630–01491707. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Haglund, William. *Forensic investigation of the Pilica (Branjevo economy) mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made on June 1998, zvanični izvještaj MKSJ-u. The Hague: ICTY, 1998, 0149-2904–0149-3680. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Hollmann, Tanja, Roger W. Byard i Michael Tsokos. “The processing of skeletonized human remains found in Berlin, Germany“. *Journal of Forensic and Legal Medicine* br. 15-7 (2008): 420–425.
- Honig, Jan W. i Norbert Both, *Srebrenica. Record of a War Crime*. New York, Penguin Books, 1997.
- Clark, John. *Autopsy report Nova Kasaba mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1996, Autopsy report to the ICTY, Case No. X005-5709. The Hague: ICTY, 1996, X0055709–X0055785. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Clark, John. *Autopsy report Nova Kasaba mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 1999, Autopsy report to the ICTY, ERN 0091-1861-0091-1909. The Hague: ICTY, 1999. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Clark, John. *Report of chief pathologist, Srebrenica grave sites, Kozluk, Nova Kasaba, Konjević Polje, Glogova, Bosnia and Herzegovina*, made in 1999 (autopsy report to ICTY). The Hague: ICTY, 1999, R1077979–R1078004. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Clark, John. *ICTY Operations in Bosnia-Herzegovina 2000 Season – Report of Chief Pathologist*, Formal report to the ICTY. The Hague: ICTY, 2000. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Clark, John. *Autopsy report of Ravnice mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in 2000, Autopsy report to the ICTY. The Hague: ICTY, 2000, R1093289-1093316. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Clark, John. *Autopsy report of Ravnice mass grave site, Bosnia and Herzegovina*, made in February 2001, Autopsy report to the ICTY. The Hague: ICTY, 2001, R1093289–1093316. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Clark, John. „Conflicts, crimes and capacity“. *The Bulletin of the Royal College of Pathologists* br. 187 (2019): 144–146.

- Čaušević, Midhat, Sead Omerbegović i Medina Salihović. “Masovne grobnice na području općine Zvornik kao materijalni dokazi genocida nad Bošnjacima 1992–1995”. U *Monumenta Srebrenica – istraživanja, dokumenti, svjedočanstva (knjiga 7): Srebrenica kroz minula stoljeća*. Urednik izdanja Adib Đozić, 27–64. Tuzla: JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 2018.
- Wright, Richard. *Exhumations in Eastern Bosnia in 1998* (Report to ICTY). The Hague: ICTY, 1999, 00848214–00848395. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Wright, Richard. *Report on excavation and exhumation at Kozluk in 1999: with Appendix on visits to Konjevici and Potocari* (expert report to ICTY). The Hague: ICTY, 2000, 00912156–00912188. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- Wright, Richard. *Report on Excavations and Exhumations at the Glogova 1 Mass Grave in 2000. (Report to ICTY)*. The Hague: ICTY, 2001, X0064480–X0064521. Izvor: dokumentacioni centar Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Banja Luka.
- York, Heather. *Forensic Monitoring Project Report: Sivilile Exhumations, State Commission on Missing Persons*. HU OSA 386-2-2-55; Records of the Physicians for Human Rights' Bosnia Projects: Forensic Assistance Project: Findings. Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1998. <http://catalog.osaarchivum.org/catalog/osa:0887ab61-2572-4164-a384-995435295174>.

Poglavlje 7

Juki Osa (Yukie Osa)

Srebrenica i MKSJ

1. Uvod

U svom govoru, održanom na 24. komemoraciji genocida u Srebrenici, 11. jula 2019. godine, sudija Karmel Agius (Carmel Agius), predsjednik Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove (MRMKS), zadnji predsjednik Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) i predsjedavajući sudija na suđenju u predmetu Popović i drugi, jasno je izrazio nadmoćnosti i legitimitet MKSJ-a.

Istaknuću da presuda za genocid nije stvar olduke političara ili pojedinaca. Samo sudovi su nadležni da utvrde je li počinjeno krivično djelo i ko je za njega odgovoran, na osnovu predstavljenih i ispitanih dokaza, te u skladu sa zakonom i temeljnim zakonskim postupkom. One koji poriču legitimitet nalaza MKSJ-a i samog Mehanizma treba podsjetiti da je Savjet bezbjednosti povjerio mandat ovim institucijama – i nikome drugom – da vode istrage, krivično gone, donose presude i kažnjavaju za zločine počinjene ovdje u julu 1995. godine. Još ih treba podsjetiti da je domaćim sudovima povjereno nastavljanje te uloge u budućnosti, kao je Savjet bezbjednosti i predvidio. Vi morate – mi svi moramo – biti proaktivni u osuđivanju i razotkrivanju onih koji žele da dugogodišnje presude međunarodnih i domaćih sudova zamijene takozvanim „nalazima“ do kojih su došli sami.¹⁶²⁰

Namjera ovog poglavlja nije poricanje političkog legitimiteta MKSJ-a i Mehanizma. Presude i činjenice koje je utvrdio MKSJ već su postale ključni dio lokalne, nacionalne (barem u Federaciji Bosne i Hercegovine), regionalne i međunarodne istorije na kojoj su se ne zasnivaju

¹⁶²⁰ International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, “President Agius Pays Respects to Victims at 24th Commemoration of Srebrenica Genocide,” 11. jul 2019, <https://www.irmct.org/en/news/20-09-21-president-agius-pays-respects-victims-24th-commemoration-srebrenica-genocide>

Ispod ovog saopštenja za štampu stoji ograđujuća izjava: „Isključivo za upotrebu medija. Nije zvanični dokument.“ Međutim ovo saopštenje za štampu objavljeno je na zvaničnoj veb-stranici MRMKS-a.

samo životi ljudi već i nacionalne i međunarodne politike, kao i određene akademske teorije i studije. Međutim, iako nalazi MKSJ-a imaju politički legitimitet, one ne predstavljaju nužno činjenično stanje u istoriji. Istorija nije tako crno-bijela kao sudske presude i „pisanje o prošlosti, kada se dobro uradi, složeno je i neuredno“.¹⁶²¹ MKSJ ne može zabraniti akademska istraživanja, mada bi neki akademski krugovi mogli smatrati tabu temom dovođenje u pitanje MKSJ-a, pogotovo kada se radi o Srebrenici.

MKSJ je u svom letku definisao „postignuća Međunarodnog suda“: „Donošenje pravde žrtvama, pozivanje na odgovornost vođa, individualizacija krivice, davanje glasa žrtvama, utvrđivanje činjenica, jačanje vldavine zakona, razvoj međunarodnog prava i stvaranje efikasnog programa za informisanje“.¹⁶²²

Od svih ovih dostignuća, ono koje ima najviše veze sa ovim poglavljem je „utvrđivanje činjenica“. U ovom letku, iako se od istog ograđuje navodom da on „nije službeni dokument“, stoji: „MKSJ je izvan razumne sumnje utvrdio mnoge činjenice u vezi sa zločinima počinjenim u bivšoj Jugoslaviji. Kroz svoje postupke Međunarodni sud je doprinio stvaranju istorijskih zapisa, boreći se protiv negiranja i sprječavajući revanšionizam.“¹⁶²³

Navodi se da je ovo dostignuće „stvorilo 'neosporn' zapis o velikim zločinima počinjenim tokom jugoslovenskih ratova koji će pomoći budućim generacijama da formulišu zajedničku istoriju ratova – nešto što je posebno nedostajalo nakon traumatičnih događaja iz Drugog svjetskog rata“.¹⁶²⁴ Ako je to slučaj, buduće generacije trebalo bi da znaju kako je uspostavljen neosporni zapis; usvajanjem određenih, a negiranjem drugih činjenica. Uz to, iako je doprinos MKSJ-a bio ogroman, naročito jer je „bespovratno promijenio pejzaž međunarodnog humanitarnog prava“,¹⁶²⁵ na njega se ne bi trebalo automatski gledati kao na bezgrešnu studiju iz historiografije i genocida.

Prosto poređenje Srebrenice sa Holokaustom politički je nekorektno, kao i etički neprihvatljivo za sve one koji priznaju njegovu posebnost i smatraju to akademski preuranjenim, netaktičnim ili jednostavno pogrešnim. S tim na umu, u određenim kontekstima, poređenje ova dva slučaja ipak je prikladno, a autorka smatra da je ovo poglavlje jedan takav primjer. Priznajući da su počinjeni teški zločini, uključujući zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona

¹⁶²¹ Dan Stone, „Introduction,” u *The Historiography of Genocide*, prir. Dan Stone (Hampshire: Palgrave MacMillan, 2008), 5.

¹⁶²² ICTY/Outreach Programme/Graphic Unit, „United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia,” jun 2017.

¹⁶²³ Isto.

¹⁶²⁴ Martin Mennecke, „Genocidal Violence in the Former Yugoslavia: Bosnia Herzegovina,” u *Centuries of Genocide, Essays and Eyewitness Accounts*, eds. Samuel Totten and William S. Parsons, 4th ed. (New York: Routledge, 2013), 489.

¹⁶²⁵ „About the ICTY,” International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, <https://www.icty.org/>

i običaja zakona, Komisija je donijela drugačiji zaključak u vezi sa krivičnim djelom genocida (vidjeti poglavlje o pravnoj perspektivi).

U ovom poglavlju će biti predstavljen pregled procesa i načina na koji je MKSJ utvrdio određene činjenice, posebno one koje se odnose na broj pogubljenih osoba i motive i pozadinu zločina.

2. MKSJ kao organ kojeg je osnovao Savjet bezbjednosti

Nije pretjerivanje kada se kaže da je Srebrenica „jedan od najtemeljnije istraženih masovnih zločina u istoriji“.¹⁶²⁶ Kao što to jedan istoričar piše, „postojao je lako dostupan stalni izvor pravnih materijala – optužnica, dokaznih predmeta, svjedočenja, materijalnih dokaza i presuda – o Srebrenici“.¹⁶²⁷ Ogromnu količinu dokaza i informacija prikupio je, između ostalog, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju.¹⁶²⁸ Međutim, ovaj istoričar dalje piše da „se informacije ne pretvaraju lako u znanje“.¹⁶²⁹ Iako MKSJ insistira da je doprinio stvaranju istorijskog zapisa,¹⁶³⁰ ova ogromna količina dokaza i informacija je analizirana kako bi se na koncu isključivo koristila za utvrđivanje krivične odgovornosti optuženih.

MKSJ je osnovan od Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija Rezolucijom 825 25. maja 1993. godine. Namjera u ovom poglavlju je da se preispitaju „zdravorazumski zaključci“, tj. određene činjenice koje je *utvrdio* MKSJ, budući da je krajnji cilj Međunarodnog suda da vođe pozove na odgovornost, a ističe se da su *utvrđene* neke činjenice koje podržavaju ovaj cilj, baš kao što je to navedeno u članu 39. poglavlja VII Povelje Ujedinjenih nacija.¹⁶³¹

Poglavlje VII: Mjere u slučaju prijetnje miru, povrede mira ili u sličaju agresije
Član 39.

Savjet bezbjednosti procjenjuje da li postoji ikakva prijetnja miru, povreda mira ili agresija i daje preporuke ili odlučuje koje će mjere biti poduzete, u skladu sa članom 41. i 42, da bi se održali i uspostavili mir i sigurnost u svijetu. [Naglašene dijelove podvukla autorka ovog poglavlja.]

¹⁶²⁶ Vladimir Petrović, recenzija *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, edited by Isabelle Delpla, Xavier Bourgairel and Jean-Louis Fournel, *Southeast European and Black Sea Studies* 13, br. 1 (2013): 119-120.

¹⁶²⁷ Petrović, recenzija *Investigating Srebrenica*, 119.

¹⁶²⁸ Ger Duijzings, “Scholars (Not) Investigating Srebrenica. Academic Feuds and Other Shortcomings,” *Südosteuropa* 65, br. 3 (2017): 589-595.

¹⁶²⁹ Petrović, recenzija *Investigating Srebrenica*, 119.

¹⁶³⁰ Što se tiče stvaranja istorijskog zapisa, iako uz ogađujuću izjavu da „nije zvanični dokument“, u letku stoji: „MKSJ je iveran razumne sumnje utvrdio mnoge činjenice u vezi sa zločinima počinjenim u bivšoj Jugoslaviji. Svojim postupcima Tribunal je doprinio stvaranju istorijskih zapisa, boreći se protiv poricanja i sprečavajući revizionizam.“ ICTY/Outreach Programme/Graphic Unit, “United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia,” jun 2017.

¹⁶³¹ U.N. Charter Charter ch. VII, art. 39.

Nepotrebno je naglašavati da je Savjet bezbjednosti najvažniji politički organ u Ujedinjenim nacijama. Istraživači međunarodnog krivičnog prava trebalo bi da znaju da je MKSJ osnovao vrhovni politički organ i da to istom daje politički legitimitet ali i izaziva određene sumnje u njegovu nezavisnost i nepristrasnost kao sudskog organa.

Slična percepcija jasno se uočava u čuvenom međunarodnom dokumentu, izvještaju Komisije za ljudska prava, koji se takođe naziva i Fric Kalšovenov (Frits Kalshoven) izvještaj.¹⁶³² Ovo su važni dokumenti jer se navodi da je njen Privremeni izvještaj među stvarima koje su međunarodnu zajednicu motivisale da uspostavi MKSJ. U njenom Finalnom izvještaju, S/1994/674, od 27. maja 1994. godine, navodi se:

131. Što se tiče prakse Srba u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, „etničko čišćenje“ se obično koristi kao izraz koji opisuje politiku koja se sprovodi u cilju unapređenja političkih doktrina koje se odnose na „Veliku Srbiju“.¹⁶³³

147. „Etnička čišćenja“ koja su sproveli bosanski Hrvati, uz podršku Republike Hrvatske, nad bosanskim Muslimanima u Hercegovini politički su povezana. . . . Ali, hrvatske vlasti su javno osudile takva djela i nastojale da ih zaustave, čime su ukazale da ona nisu dio Vladine politike.¹⁶³⁴

148. Snage bosanske Vlade takođe su počinile istu vrstu teških kršenja Ženevskih konvencija protiv Srba i Hrvata, ali ne kao dio politike „etničkog čišćenja“. Broj ovih kršenja, kako je prijavljeno, znatno je manji od prijavljenih kršenja koje su navodno počinile druge zaraćene strane.¹⁶³⁵

3. Neslaganja između presuđene činjenice br. 1476¹⁶³⁶ i broja poginulih u borbi

Politički karakter MKSJ-a jasno se uočava u načinu na koji je utvrđen ukupan broj stradalih u julu 1995. godine. Helge Brunborg (Helge Brunborg) i njegovi saradnici, demografski stručnjaci Tužilaštva MKSJ, izračunali su broj osoba koje su stradale ili koje se smatraju nestalim. Prvo, tokom suđenja Krstiću, Tužilaštvo je od Brunborga i Henrika Urdala (Henrik Urdal) zatražilo da utvrde broj nestalih osoba u vezi sa padom enklave Srebrenica. Oni su uporedili podatke iz dvije baze podataka nestalih lica na teritoriji Bosne i Hercegovine – baze

¹⁶³² *Interim Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, UN dok. S/25274, 10. februar 1993. UN Security Council, *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, UN dok. S/1994/674, 27. maj 1994.

¹⁶³³ UN Security Council, *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, UN dok. S/1994/674, 27. maj 1994, par.131.

¹⁶³⁴ Isto. par. 147.

¹⁶³⁵ Isto. par. 148.

¹⁶³⁶ Činjenica o kojoj je presuđeno br. 1476: 7.000-8.000 muškaraca sistematski su ubijeni.

podataka Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK) i ante mortem baze podataka američke humanitarne nevladine organizacije Ljekari za ljudska prava (PHR) – kako bi došli do objedinjene liste nestalih lica. Zatim su analizirali pojedinačne prijave nestalih lica sa ove objedinjene liste, kako bi utvrdili broj nestalih lica. Nadalje, uporedili su spiskove nestalih osoba koje su sačinili MKCK i PHR sa biračkim spiskovima za Bosnu i Hercegovinu za izbore 1997. i 1998. godine, koje je sačinio OEBS, kako bi isključili mogućnost da su osobe koje su prijavljene kao nestale na spiskovima MKCK-a i PHR-a, a koje se smatraju mrtvima, i dalje žive. Na kraju, podaci su upoređeni sa rezultatima popisa stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1991. godine, koji sadrže relevantne informacije u vezi svih stanovnika te države iz 1991. godine. Ove informacije su se koristile kako bi se istražilo da li su potencijalno slučajevi lica koja se pojavljuju na spiskovima nestalih i MKCK-a i PHR-a zapravo identični sa licima koja su se nalazila na biračkim spiskovima. Podaci sa popisa stanovništva dodatno su se koristili kako bi se provjerilo da li su osobe na spiskovima nestalih stvarne osobe koje su živjele u Bosni i Hercegovini 1991. godine. Zaključak ovog istraživanja bio je da je najmanje 7.475 lica iz enklave Srebrenica nestalo i pretpostavlja se da su mrtvi.¹⁶³⁷ U zaključcima su objasnili zašto se 7.475 smatra „najmanjim brojem“.

Takođe, nepoznat broj osoba vjerovatno nije prijavljen kao nestali iz različitih razloga. Naša procjena niža je od uobičajene procjene od 8.000 do 10.000 ubijenih osoba, što ne mora značiti da je ta procjena pogrešna ali za nju nismo pronašli dovoljno dokaza. Stoga je stvarni broj ubijenih i nestalih vjerovatno veći od 7.475 i ovu cifru treba smatrati minimalnom procjenom.¹⁶³⁸

Broj od 7.475, kao najmanji broj nestalih osoba u vezi sa padom Srebrenice, takođe se koristio u suđenjima Blagojeviću i Jokiću¹⁶³⁹, kao i Slobodanu Miloševiću¹⁶⁴⁰. Ovaj spisak od 7.475 nestalih osoba, za koje se pretpostavlja da su mrtvi, od tada je revidiran dva puta tokom suđenja Popoviću i dr. 2005. odnosno 2008. godine. Prvom revizijom iz 2005. godine se broj nestalih lica povećao za 186, te porastao na 7.661,¹⁶⁴¹ a drugom, iz januara 2008. godine,

¹⁶³⁷ Helge Brunborg i Henrik Urdal, “Report on the Number of Missing and Dead from Srebrenica,” Office of the Prosecutor, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 12. februar 2000, https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/krstic_srebrenica_000212.pdf

¹⁶³⁸ Brunborg i Urdal, “Report,” 10.

¹⁶³⁹ *Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02-60-T, Trial [transkript], 040203IT, 3 February 2004, 6968. *Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02-60-T, Trial Judgement, 17 January 2005, par. 291, fusnota 1048.

¹⁶⁴⁰ *Prosecutor v. Slobodan Milošević*, Case No. IT-02-54, Trial [transkript], 040211ED, 11 February 2004, 31939.

¹⁶⁴¹ Helge Brunborg, Ewa Tabeau i Arve Hetland, “Missing and Dead from Srebrenica: The 2005 Report and List,” Office of the Prosecutor, Expert Report for the Case of Vujadin Popović et al. (IT-05-88), November 16, 2005.

povećao se za 165 i popeo na 7.826 nestalih lica, kada se spisak i uporedio sa tadašnjim podacima o DNK podudaranju do kojih je došla ICMP (Međunarodna komisija za nestale osobe).¹⁶⁴² Ovaj revidirani broj uzeo je u obzir 165 lica koja se ranije nisu pojavljivala u evidenciji MKCK i PHR kao nestala lica.¹⁶⁴³ Tužilaštvo je insistiralo na tome da se „pouzdanost ovog broja nestalih ili umrlih osoba potvrđuje sve većim preklapanjem sa podacima o DNK podudaranju do kojih je došla Međunarodna komisija za nestale osobe jer broj osoba identifikovanih putem DNK analize i dalje raste“. ¹⁶⁴⁴ Tužilaštvo je istaklo da su „demografski rezultati takođe približni i u skladu sa brojem od 7.789 žrtava koje su prijavljene kao nestale osobe iz Srebrenice u bazi podataka davalaca krvi ICMP“. ¹⁶⁴⁵

Spisak od 7.826 manji je od, na primjer, spiska od 8.372, predstavljenog u Memorijalnom centru Srebrenica-Potočari, spomen obilježju i groblju za žrtve genocida 1995. godine. Međutim, iako je toj broju pridodata pažnja, u ovom poglavlju koristiće se broj od 7.826 lica kao ukupan broj nestalih, u skladu sa stavom Tužilaštva čiji demografi nisu koristili dokumente niti jedne od strana u sukobu, kako bi se osigurala potpuna neutralnost.¹⁶⁴⁶ Zaključno, ukupan broj nestalih za koje se pretpostavlja da su mrtvi, a kojeg je odobrio MKSJ, je 7.826. To znači da ukupan broj pogubljenih ne može biti veći od ovog broja.

U prvostepenoj presudi u predmetu Popović i dr. od 30. jula 2009. godine navodi se da je „najmanje 5.336 identifikovanih osoba ubijeno u sklopu pogubljenja nakon pada Srebrenice.“

Pretresno vijeće se van razumne sumnje uvjerilo da je najmanje 5.336 identifikovanih pojedinaca ubijeno u sklopu pogubljenja nakon pada Srebrenice. Pretresno vijeće takođe naglašava da dokazi koji su pred njega izneseni nisu sveobuhvatni. I dan danas pronalaze se i ekshumiraju nove grobnice, a broj identifikovanih pojedinaca će rasti. Pretresno vijeće stoga smatra da bi taj broj čak mogao da bude 7.826.¹⁶⁴⁷

Ovakav stav pokazuje da MKSJ smatra da su sve osobe ekshumirane iz povezanih grobnica ubijene u sklopu pogubljenja, uz izuzetak posmrtnih ostataka na samoj površini. Dana

¹⁶⁴² Brunborg, Tabeau i Hetland, “Missing and Dead from Srebrenica”. *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Prosecution’s Notice of Filing a Public Redacted Version of the Prosecution Final Brief, 14 July 2010, par. 1134.

¹⁶⁴³ Isto.

¹⁶⁴⁴ Isto. par. 1135.

¹⁶⁴⁵ Isto.

¹⁶⁴⁶ *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Prosecution’s Notice of Filing a Public Redacted Version of the Prosecution Final Brief, 14 July 2010, par. 1134.

¹⁶⁴⁷ *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010, par. 664.

30. januara 2015. godine, Žalbeno vijeće je „odbacilo sva preispitivanja u vezi sa ukupnim brojem preminulih“¹⁶⁴⁸ i odobrilo odluku Pretresnog vijeća.

Isti stav primijetan je u prvostepenoj presudi u predmetu Mladić od 22. novembra 2017. godine. U presudi stoji:

Posebno u vezi sa zločinom genocida, Pretresno vijeće podsjeća na svoje nalaze u poglavlju 8 da je najmanje 3.720 Muslimana ubijeno, a da su hiljade Muslimana u Srebrenici podvrgnuti ozbiljnom tjelesnom ili mentalnom povrjeđivanju, što je doprinijelo uništenju ciljane grupe, što je rezultat akcija pripadnika VRS, vojne policije, civilne policije, specijalne policije, Vukova sa Drine i paravojnih formacija.¹⁶⁴⁹

Ono je takođe prihvatilo „činjenicu o kojoj je presuđeno broj 1476 a koja navodi da je između 7 i 8 hiljada muškaraca, bosanskih Muslimana, sistematski ubijeno“:

Što se tiče broja žrtava, Pretresno vijeće je pravnosnažno primilo na znanje činjenicu o kojoj je presuđeno br. 1476, a koja navodi da je sistematski ubijeno između 7.000 i 8.000 muškaraca, bosanskih Muslimana. Pretresno vijeće shvata ovu činjenicu kao činjenicu koja se odnosi na ubistva muškaraca, bosanskih Muslimana, odvojenih od bosansko-muslimanskih žena, djece i staraca u Potočarima i zarobljenih iz kolone nakon preuzimanja Srebrenice u julu 1995. godine. U poglavljima 7.2-7.14 i 8, za značajan broj ovih muškaraca, Pretresno vijeće je uspostavilo veze između tjelesnih ostataka pronađenih u primarnim i sekundarnim masovnim grobnicama kao i incidenata za koje se posebno tereti u optužnici. Njegova otkrića u tom pogledu su u skladu sa činjenicom o kojoj je presuđeno br. 1476, takođe uzimajući u obzir pristup izračunavanju broja žrtava, naveden u Dodatku B (fusnota 13005).¹⁶⁵⁰

Činjenica o kojoj je presuđeno broj 1476, a koja navodi da je „sistematski ubijeno između 7.000 i 8.000 muškaraca, bosanskih Muslimana“, takođe je usvojena u slučaju Radovana Karadžića. Ovaj dio presude u suprotnosti je sa onim što je pronađeno u drugim slučajevima, a o tome će biti riječi dalje u tekstu. MKSJ je zapravo prihvatio vojni gubitak ljudi u koloni.

3.1.Vojni gubici kolone i zakonitost akcije

Kao što je i u ostalim poglavljima analizirano, posebno u poglavlju posvećenom kriminalističkoj istrazi, u koloni je došlo do masovnog vojnog gubitka, što je u suprotnosti sa presuđenom činjenicom broj 1476. Činjenica je da je veliki broj Muslimana pogubljen, dok su hiljade njih stradale u borbama, napadima, počinivši samoubistva, u međusobnim borbama itd.,

¹⁶⁴⁸ *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Radivoje Miletić, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-A, Appeal Judgement, 30 January 2015, par. 342.

¹⁶⁴⁹ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgment (Volume IV of V), 22 November 2017, par. 5129.

¹⁶⁵⁰ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgment (Volume III of V), 22 November 2017, par. 3007.

prema dole prikazanim navodima svjedoka preživjelih pripadnika Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH). Takva raznolikost uzroka smrti zabilježena je u međunarodnim dokumentima, kao i u presudama MKSJ-a. Dalje, iako se MKSJ nije pozivao na broj poginulih u borbenim i vojnim akcijama, u presudama nije sporno da je sama vojna akcija bila legalna.

Otprilike trećinu kolone Muslimana činili su vojnici 28. divizije ARBiH, a otprilike dvije trećine bili su Muslimani, muškarci civili iz Srebrenice. (fusnota 382) Vojni stručnjaci kako tužilaštva tako i odbrane složili su se da se, prema propisima VRS, kolona kvalifikovala kao legitimni vojni cilj. (fusnota 383) Naravno, u optužnici se u ovom slučaju ne navodi da su borbene aktivnosti protiv kolone bile namjerno ili neselektivno usmjerene protiv civila u koloni. Međutim, hiljade bosanskih Muslimana iz kolone, većinom civila, takođe su zarobljeni, prebačeni u pritvor i potom pogubljeni. Prema tome, saznanja o koloni koja je imao Drinski korpus, kao i učešće Drinskog korpusa u akci izvedenoj protiv nje, naročito kada je u pitanju zarobljavanje tih zarobljenika, bosanskih Muslimana, čine ključnu pozadinu zaključaka Pretresnog vijeća o krivičnoj odgovornosti generala Krstića za zločine u Srebrenici.¹⁶⁵¹

U prvostepenoj presudi u predmetu Mladić takođe se ponavlja isti stav:

Pretresno vijeće je dobilo dokaze od brojnih svjedoka koji se odnose na mrtva tijela koja su se nalazila duž puta kojim je išla kolona. Pretresno vijeće je od brojnih svjedoka takođe dobilo dokaze da su ljudi u koloni izvršavali samoubistva i ubijali jedni druge. Zbog nedostatka preciznosti u pogledu statusa žrtava i načina na koji su ti ljudi umrli, Pretresno vijeće nije razmatralo ove incidente u kontekstu ubistava za koje se [optuženi] tereti u optužnici.¹⁶⁵²

Žan-Rene Ruez (Jean-René Ruez), koji je radio za Tužilaštvo MKSJ-a kao vodeći istražilac u istrazi o Srebrenici, komentarisao je ovo pitanje za intervju koji se nalazi u knjizi *Istražujući Srebrenicu* (Investigating Srebrenica).

Većina muškaraca okupila se u mjestu zvanom Šušnjari, u sjeverozapadnom ćošku enklave, gdje su kasnije donijeli odluku da pređu preko linija fronta i prođu kroz minska polja u koloni po jedno. Među njima su bili vojnici 28. divizije Armije Republike Bosne i Hercegovine, kao i svi vojno sposobni muškarci koji nisu krenuli za Potočare. Tek sutradan u podne, rep kolone konačno je napustio Šušnjare. Kolonu je činila kombinacija naoružanih ljudi i nenaoružanih civila. U ovom trenutku bilo je moguće svakog čovjeka smatrati „potencijalnim borcem u civilnoj odjeći“ – prethodnog dana izdata je naredba o opštoj mobilizaciji cjelokupne muške populacije enklave – ili u svakom drugom slučaju legitimnim vojnim ciljem ukoliko su ljudi još uvijek nosili oružje ili su marširali među vojnicima.

Ova kolona stigla je do raskrsnice koja se nalazi u Konjević Polju. Prateći vojnike koji su predvodili, oko osam hiljada ljudi prešlo je ovaj rejon uveče 12. jula. Neću dalje govoriti o sudbini ove vojne kolone, jer ona nije dio istrage: njih šest hiljada

¹⁶⁵¹ *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgement, 2 August 2001, par. 163.

¹⁶⁵² *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgment (Volume III of V), 22 November 2017, par. 2660.

se pridružilo bosanskim snagama nakon što su 16. jula probili linije kod Zvornika, što je epizoda koja pripada vojnoj istoriji, a ne krivičnoj evidenciji. Budući da nismo u mogućnosti da dokažemo da su ubijena, lica koja su stradala dok su pokušavala da napuste enklavu moraju se smatrati stradalima u borbi i tako se ne mogu ubrajati u žrtve koje su pogubljene dok su bile u zarobljeništvu Vojske Republike Srpske. Naravno, istraga MKSJ-a, u skladu sa međunarodnim humanitarnim pravom, ne bavi se vojnom borbom niti sudbinom boraca. Bavi se, međutim, sudbinom neboraca, bilo da su prvobitno bili borci ili civili; drugim riječima, bavi se svim onima koji nisu, ili više nisu, u stanju da se bore.¹⁶⁵³

3.2. Tendencije da se izbjegava ukazivanje na vojnu prirodu kolone

Primijećena je tendencija da se izbjegava spominjanje ili ukazivanje na vojnu akciju koju je kolona sprovela, na primjer, u „Padu Srebrenice“, dokumentu generalnog sekretara iz 1999. godine (u daljem tekstu: GSUN Izveštaj iz 1999.),¹⁶⁵⁴ jednom od najvažnijih i najmjerodavnih dokumenata koji se bave tom temom. Izveštaj je izvanredan zbog ravnoteže koju uspostavlja između čitljivosti i razumljivosti rekonstrukcije djelovanja UNPROFOR-a.¹⁶⁵⁵

Međutim, izvjesne namjere jasno su primjetne kod opisa pripadnika kolone, bošnjačkih Muslimana iz Srebrenice koji su se okupili u Šušnjarima kako bi izbili iz enklave na okolnu srpsku teritoriju na svom putu ka Tuzli. „Možda ih je trećina bila naoružana“.¹⁶⁵⁶ U dijelovima „VII. Pad Srebrenice: 6–11. jul 1995. godine“ (VII. Fall of Srebrenica: 6-11 July 1995) i „VIII. Posljedice pada Srebrenice“ (VIII. Aftermath of the fall of Srebrenica) Izveštaja GSUN-a iz 1999. godine, za Srbe se od početka do kraja koriste vojni termini, poput „vojska bosanskih Srba“, „VBS“ i „srpski vojnici“.¹⁶⁵⁷

Suprotno tome, termini koji su se koristili kako bi se opisali Bošnjaci razlikuju se u zavisnosti od toga da li su korišteni u vezi sa periodom prije ili poslije pada Srebrenice. Prije pada, u sceni u kojoj su opisane borbe u i oko Srebrenice¹⁶⁵⁸, prije rezolucija o sigurnim zonama iz 1993. godine, njih se nazivalo „naoružanim Bošnjacima“ (u par. 33), „bošnjačkim snagama

¹⁶⁵³ Isabelle Delpla, “The ICTY Investigations: Interview with Jean-René Ruez,” u *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, prir. Isabelle Delpla, Xavier Bougarel and Jean-Louis Fornel (New York, Berghahn 2014), 24-25.

¹⁶⁵⁴ United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999.

¹⁶⁵⁵ Delpla, Bougarel i Formel, *Investigating Srebrenica*, 154.

¹⁶⁵⁶ United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 316.

¹⁶⁵⁷ Yukie Osa, *Srebrenica – An Analysis of a Genocide* [original na japanskom jeziku] (Tokyo: Toshindo Publishing, 2009), 242-245.

¹⁶⁵⁸ United Nations General Assembly, “F. Srebrenica prior to the safe area resolutions,” u *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999.

koje su preuzele kontrolu nad Srebrenicom“ (u par. 34), „bošnjačkim snagama iz Srebrenice“ (u par. 36), „bošnjačkim snagama“ (u par. 37), te snagama bosanske vlade u enklavi (u par. 230). Tokom napada VRS u periodu od 6. do 11. jula 1995. godine (u par. 239–317), korišćeni su vojni termini: „Armija Republike Bosne i Hercegovine“ (u podnaslovu A na str. 57), „ARBiH“ (par. 239, 240, 248, 249, 251, 253, 258, 263, 271, 274, 281, 283, 293, 295, 304 i 314), „bošnjačke snage u Srebrenici“ (u par. 240), „bošnjačke jedinice“ (u par. 244) i „naoružani vojnici ARBiH“ (u par. 254).

Međutim, izrazi su se drastično promijenili nakon što je kolona krenula. Prilikom opisivanja okupljanja i polaska kolone, nailazimo na izmiješane termine; dok su subjekti u rečenicama bili „muškarci Bošnjaci“ i „muškarci,” same rečenice su se odnosile na činjenice da su oni bili podijeljeni u „brigadne grupe“ i „jedinice“, a to su vojni termini (u par. 316). Počev od paragrafa 317 i „Dio VIII Posljedice pada Srebrenice: 12–20. jula 1995.“ (par. 318–393), vojni termini i izrazi su nestali. „Kolona bošnjačkih muškaraca“ (u par. 317), „Bošnjaci“ (u par. 317), „kolona muškaraca i dječaka“ (u par. 385), „Bošnjaci koji su preživjeli šestodnevni marš“ (u par. 386), bili su karakteristični izrazi.

Čak i prilikom opisivanja scena teških borbi ili sukoba, nije se koristio izraz ARBiH: „Iza ove prve grupe Bošnjaka, srednji dio kolone upao je u zasjedu. Veliki dio kolone zaustavio se da se odmori na čistini u blizini Kamenice, poznatije u tom kraju kao Kameničko Brdo. Preživjeli se sjećaju da je grupa od najmanje 1.000 Bošnjaka napadnuta iz neposredne blizine lakim oružjem“ (iz par. 344).

Takođe treba istaći da je prva jedinica ili prethodnica bila najjača¹⁶⁵⁹ i da su njeni pripadnici bili spremni za borbu; međutim, izraz „ARBiH“ nije korišten ni u tom kontekstu: „Ujutro 13. jula, prva grupa bošnjačkih muškaraca u šumi koja je prošla kroz srpske kordone i koja je preživjela zasjedu na Kameničkom brdu stigla je na uzvišenje na Udrču u opštini Vlasenica, sporadično pucajući na Srbe koji su ih progonili“ (iz par. 347).¹⁶⁶⁰

Isti slučaj ponavlja se kod scene u kojoj su opisane teške borbe nakon što je čelo kolone probilo kroz zadnju liniju fronta. Naredni odlomak je simboličan i u vezi sa analizom iz ovog poglavlja:

¹⁶⁵⁹ United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 316 (“najjače jedinice krenule prve”).

¹⁶⁶⁰ Takođe, treba napomenuti da je VRS te ljude smatrala vojnicima. Na primjer, United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 353 („General Mladić im je [vojnim posmatračima UN-a] rekao da se u trouglastom dijelu enklave pod nazivom Bandera nalazi 'nekoliko stotina' tijela mrtvih bosanskih vojnika. Mladić je od Dačbata zahtijevao da obavijesti ARBiH da njegova 'namjera nije da ubije još vojnika. Oni treba samo da se predaju i da predaju svoje oružje“). UNSG Report A54/549/1999, par. 353.

Dok se kolona bošnjačkih muškaraca približavala glavnoj liniji na kojoj su se sukobljavale srpske snage i snage Federacije, ista je napala srpsko komandno mjesto i zarobila dva tenka i 20-milimetarski top „praga“. Koristeći zarobljene tenkove i oružje, Bošnjaci su zatim prešli prvu od tri linije srpskih rovova. Zatim su dali Federaciji znak za prolazak, u nadi da će Drugi korpus ARBiH otpočeti operaciju da zadrže ili odvrate srpske snage od njih dok oni budu pokušavali da pređu liniju sukoba. Drugi korpus nije otpočeo takav diverzijski napad. Međutim, bivši komandant iz Srebrenice, Naser Orić, okupio je četu dobrovoljaca na teritoriji Federacije. Kada su Orić i njegovi ljudi odredili mjesto na kojem je trebalo da srebrenički muškarci pokušaju preći preko srpskih linija, napali su to područje, zbog čega su Srbi djelimično evakuisali svoje isturene rovove. Zbog toga, tu je ostao veoma mali broj srpskih položaja koji su se nalazili između kolone muškaraca i Orićevih boraca. Muškarcima iz kolone naređeno je da svu preostalu municiju upotrijebe na ovoj posljednjoj liniji srpske odbrane, uključujući i metke koje su čuvali za slučaj da ih se zarobi, kako bi mogli izvršiti samoubistvo. Probili su srpske linije i stigli do teritorije pod kontrolom ARBiH.¹⁶⁶¹ [Naglašene dijelove podvukla autorka ovog poglavlja.]

Razumljivo je da je autor ovog izvještaja GSUN-a oklijevao ili se suzdržavao od korištenja vojnih termina prilikom opisivanja muškaraca koji su bili zarobljeni ili su se predali samo da bi im zatim životi bili svirepo oduzeti, uključujući tu vojnike i civile, naoružane ili nenaoružane. Međutim, zašto se autor suzdržavao od upotrebljavanja bilo kojeg vojnog termina kod opisivanja preživjelih boraca koji su napali srpske snage i pobijedili ih? Oni su bili pripadnici Drugog korpusa, ali u Izvještaju su jednostavno nazivani „srebreničkim muškarcima“. Nije poznato da li su primarni autor ili urednik posebno razmotrili ovo pitanje, ali čitaoci treba da primijete ovu činjenicu jer su ostali dijelovi izvještaja neutralni, osim zaključne napomene dijela „XI Pad Srebrenice: procjena“ (XI. The fall of Srebrenica: an assessment) (par. 467-506).

Iste tendencije uočene su u prvostepenoj presudi u predmetu Krstić. Prije polaska kolone, opisi su bili: kolona zajedno sa pripadnicima 28. divizije ARBiH (u par. 60); dok su isti nakon odlaska kolone bili sljedeći: *kolona* (u par. 62, 64, 65), *ovi muškarci* (par. 63) i *muškarci bosanski Muslimani* (u par. 63, 64). Opisi koji su se odnosili na scene borbe bili su „intenzivna borba između kolone bosanskih Muslimana i zvorničke brigade“ (u par. 85), „čelo kolone“ (u par. 65) i „naoružano čelo kolone bosanskih Muslimana“ (u par. 85).

¹⁶⁶¹ United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 386.

3.3.Efekat zanemarivanja vojne akcije

Kakav je efekat proizvelo zanemarivanje vojne akcije? Kao prvo, procijenjen je broj ubijenih u sklopu pogubljenja, što je rezultiralo pomućenjem uzroka i cilja zločina masovnog ubijanja. Da bi utvrdio krivičnu odgovornost optuženih, Tribunalu možda nije važno da li je broj ubijenih u sklopu pogubljenja 7.000 ili 3.000, jer je, u svakom slučaju, to neprihvatljiv i nepodnošljiv broj žrtava. Međutim, kada se razmišlja o sprječavanju sličnih zločina, izgradnji mira u regionu, kao i uspostavljanju istorijskih zapisa, neophodno je shvatiti pravu sliku.

Broj ubijenih u sklopu pogubljenja procijenili su timovi Komisije koji su se bavili forenzičkom i kriminalističkom istragom. Postoji velika razlika između brojke od 7.000-8.000 i procjena Komisije. Odakle dolazi ta razlika?

3.3.1. Ispitivanje broja ubijenih na mjestima masovnih pogubljenja kojeg je utvrdio MKSJ: Vojna ekonomija Branjevo

U autorkinoj tabeli na kraju ovog poglavlja, pod nazivom „Mjesta stradanja i broj stradalih u prvostepenoj presudi Mladiću (str. 1601-1606) tabelarno prikazani od strane autorke“ (Prilog1), nalaze se brojevi ubijenih na svakoj od lokacija, kako je procijenjeno u najskorijoj presudi MKSJ-a u predmetima u vezi sa Srebrenicom, prvostepenoj presudi u predmetu Mladić.¹⁶⁶² Ukupan broj ubijenih na 23 lokacije, uključujući i sedam mjesta masovnih pogubljenja i 16 lokacija sporadičnih ubistava, iznosi 4.668-4.873, što se u velikoj mjeri razlikuje od nalaza Komisije. Odakle dolazi ovo naslaganje?

Nagovještaj koji bi mogao pomoći da se odgovori na to pitanje možemo pronaći u slučaju Vojne ekonomije Branjevo, gdje je zabilježen najveći broj žrtava iz masakra u Srebrenici. Slučaj Branjeva pomogao u je razjašnjavanju postojećih praznina i kontradikcija između dokaza i takozvanih činjenica koje su *utvrđene* presudama i dokazima MKSJ-a.

Na samom vrhu veb-stranice MRMKS-a stoji „MRMKS pamti Srebrenicu 25“.¹⁶⁶³ U dijelu ovog posebnog izdanja koji predstavlja vremensku liniju događaja, MRMKS piše: „Snage bosanskih Srba pogubile su oko 1.200 bosanskih Muslimana, muškaraca i dječaka na lokaciji Vojna ekonomija Branjevo.“¹⁶⁶⁴ Broj pogubljenih na Vojnoj ekonomiji Branjevo

¹⁶⁶² U poglavlju 7, Pretresno vijeće razmotrilo je dokaze počevši od preuzimanja srebreničke enklave do operacija zakopavanja. U tekstu od dijela 7.2 sve do dijela 7.15 opisani su detalji ubistava na različitim lokacijama. Vidjeti poglavlje 8 za pravne nalaze o zločinima.

¹⁶⁶³ Kako stoji na početnoj stranici zvanične veb-stranice Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove: <https://www.irmct.org/en>

¹⁶⁶⁴ „Srebrenica: Timeline of a Genocide,” International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, <https://www.irmct.org/specials/srebrenica/timeline/en/story>

procijenjen je na osnovu svjedočenja Dražena Erdemovića koji izjavio da je i sam ubio oko 70 osoba na Branjevu. Iako Erdemović nije bio „krupna riba“ na koju je MKSJ ciljao, on je po mnogočemu bio veoma značajna i simbolična osoba; bio je prvi koji se predao MKSJ-u i prvi kojem je izrečena presuda, kao i prvi koji se izjasnio krivim pred Međunarodnim sudom, te je osuđen na kaznu zatvora u trajanju od pet godina. On je toliko važan svjedok tužilaštva da je svjedočio na različitim suđenjima kroz period od 15 godina, od 1996. do 2013. godine,¹⁶⁶⁵ pružajući značajna i detaljna svjedočenja o zločinima počinjenim u srebreničkoj regiji. Zbog njegovog svjedočenja, slučaj Branjeva postao je simbol srebreničkog masakra, po mnogočemu, najveće mjesto zločina.

3.3.2. Opis zločina od strane Dražena Erdemovića

Kao jedan od osam pripadnika 10. diverzantskog odreda VRS, on je dobrovoljno pružio dokaze o masovnom pogubljenju zarobljenika na lokacijama Vojna ekonomija Branjevo i Dom kulture Pilica koje se dogodilo 16. jula 1995. godine.

Erdemović je opisao detalje zločina:

Ujutro 16. jula 1995. godine, Erdemoviću i sedmorici drugih pripadnika 10. diverzantskog odreda VRS naređeno je da napuste svoju bazu u Vlasenici i odu do ekonomije Pilica, sjeverozapadno od Zvornika. Kada su tamo stigli, nadređeni su ih obavijestili da će autobusi iz Srebrenice u kojima su muslimanski civili starosti od 17 do 60 godina, koji su se predali pripadnicima policije ili vojske bosanskih Srba, stizati tokom cijelog dana.

Počevši od 10 sati ujutro, pripadnici Diverzantskog odreda natjerali su ljude iz prvih autobusa da siđu sa njih u grupama od po 10. Sproveli su te muškarce do polja koje se nalazilo pored zgrada ekonomije gdje su postrojeni leđima okrenuti streljačkom vodu. Zatim su pripadnici 10. diverzantskog odreda koji su sačinjavali streljački vod, uključujući Erdemovića, ubili ove ljude. Erdemović je posao izveo automatskim oružjem. Pogubljenja su nastavljena do oko 3 sata popodne.

Optuženi je procijenio da je ukupno bilo oko 20 autobusa, a u svakom od njih bilo je oko 60 muškaraca i dječaka. Izjavio je da smatra da je lično ubio oko 70 ljudi.¹⁶⁶⁶

Ukratko, prema osuđujućoj presudi MKSJ-a¹⁶⁶⁷, između 1.000 i 1.200 muslimanskih muškaraca starosti između 17 i 60 godina izvučeno je iz autobusa u grupama od po deset i

¹⁶⁶⁵ Prije posljednjeg svjedočenja 3. jula 2013. godine u predmetu Mladić, Erdemović je svjedočio pred Međunarodnim sudom: Saslušanje u posptupku po pravilu 61 u predmetu Karadžić i Mladić, 5. jula 1996; predmet Erdemović, 19.-20. novembra 1996; predmet Krstić, 22. maja 2000; predmet S. Milošević, 25. avgusta 2003; predmet Popović i dr., 4.-7. maja 2007; predmet Perišić, 6.-7. jula 2009; predmet Tolimir, 17. maja 2010; predmet Blagojević i Jokić, pravilo 92 bis; predmet Karadžić, pravilo 92 bis. (svjedoci tužilaštva – Tužilac protiv Ratka Mladića).

¹⁶⁶⁶ Communications Service of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, *Case Information Sheet: "Pilica Farm" (IT-96-22) Dražen Erdemović*, 3.

¹⁶⁶⁷ *Prosecutor v. Drazen Erdemovic*, Case No. IT-96-22-T, Sentencing Judgement, 29 November 1996.

sprovedeno do polja pored objekata ekonomije, gdje su postrojeni leđima okrenuti streljačkom vodu. Tada su ih pogubili Dražen Erdemović i još sedmorica drugih. Iako se u presudi MKSJ-a navodi da su im pomogli vojnici iz druge brigade, kasnije, u povezanom suđenju pred Sudom BiH otkrilo se da su vojnici iz druge brigade došli u posljednjem autobusu¹⁶⁶⁸, što znači da se streljački vod sastojao od samo osam članova. Ostalih sedam članova bili su: Brano Gojković, Aleksandar Cvetković, Vlastimir Golijan, Franc Kos, Stanko Savanović (Kojić), Zoran Goronja i Marko Boškić.¹⁶⁶⁹

Žerminal Čivikov jasno je izrazio misteriju ove presude.

Pretpostavimo da su svakih deset minuta strijeljali grupu od deset ljudi. Čak i ovo bi bio izuzetno kratak vremenski raspon, uzevši u obzir sve detalje koji su izneseni u vezi sa postupkom. Ukupno bi moralo biti 120 grupa od po deset zarobljenika. Da su strijeljali grupu za grupom na svakih deset minuta, što je samo po sebi do sada neviđen tempo, trebalo bi im najmanje dvadeset sati da strijeljaju 1.200 ljudi.¹⁶⁷⁰

Ako su pogubili 1.200 žrtava za pet sati, počev od oko 10.00 i završavajući oko 15.00 časova, morali su strijeljati grupu od deset ljudi na svaka 2,5 minuta ($1.200 \text{ muškaraca} \div 10 \text{ muškaraca} = 120 \text{ grupa}$, $120 \text{ grupa} \div 5 \text{ sati} = 24 \text{ grupe po satu}$, $60 \text{ minuta} \div 24 \text{ grupe} = 2,5 \text{ minuta}$).

U presudi Suda BiH u slučaju Kos i dr., zaključeno je da je ukupan broj ubijenih na lokaciji Vojna ekonomija Branjevo 800.¹⁶⁷¹ Ako su pogubili 800 žrtava za pet sati, morali su strijeljati po grupu od deset ljudi na svakih 3,75 minuta¹⁶⁷². To je i dalje manje od četiri minute. Sudsko vijeće je priznalo sumnju. Kada je jedan od optuženih, Vlastimir Golijan, vozač jedinice, tvrdio da je lično ubio ukupno između 25 i 50 ljudi¹⁶⁷³, Vijeće je reklo da je naveo nerealan broj osoba koje je ubio kako bi umanjio značaj svoje uloge.¹⁶⁷⁴ U ovoj raspravi, Vijeće je otkrilo svoju sumnju u broj od 800 ljudi rekavši:

¹⁶⁶⁸ *Prosecutor v. Franc Kos, Stanko Kojić, Vlastimir Golijan, Zoran Goronja*, Case No. S1 1 K 003372 10 KrI (reference: X-KR-10/893-1), Verdict, pronounced on 15 June 2012 [u daljem tekstu: *Kos et al.*, Verdict].

¹⁶⁶⁹ Sud Bosne i Hercegovine podigao je optužnice protiv Franca Kosa, Stanka Kojića, Vlastimira Golijana i Zorana Goronje. Dana 14. jula 2012. godine, Sudsko vijeće osudilo je Stanka Kojića na 43 godine, Franca Kosa i Zorana Goronju na 40 godina, a Vlastimira Golijana na 19 godina zatvora. Dana 15. februara 2013. godine, Apelaciono vijeće osudilo je Kosa na 35 godina, Kojića na 32 godine, Goronju na 30 godina i Golijana na 15 godina zatvora zbog zločina protiv čovječnosti. Marko Boškić osuđen je na 10 godina zatvora zbog zločina protiv čovječnosti 2010. godine. Aleksandra Cvetkovića u julu 2015. godine Sud Srbije je oslobodio krivice. Sud Srbije osudio je Branu Gojkovića na 10 godina zatvora.

¹⁶⁷⁰ Germinal Čivikov, *Srebrenica: The Star Witness*, prev. John Laughland, (Belgrade: Srebrenica Historical Project, 2010), 64.

¹⁶⁷¹ *Kos et al.*, Verdict, 109, par. 567.

¹⁶⁷² $800 \text{ muškaraca} \div 10 \text{ muškaraca} = 80 \text{ grupa}$, $80 \text{ grupa} \div 5 \text{ sati} = 16 \text{ grupa/sat}$, $60 \text{ minuta} \div 16 \text{ grupa} = 3,75 \text{ minuta}$.

¹⁶⁷³ *Kos et al.*, Verdict, p88, par. 449.

¹⁶⁷⁴ *Kos et al.*, Verdict, p88, par. 450.

Vijeće je imalo na umu relativno mali broj pripadnika Odreda u poređenju sa brojem ubijenih ljudi i stoga ne može prihvatiti da su optuženi učestvovali u ubistvima najviše 50 zarobljenika, odnosno da je uloga bilo kojeg pripadnika jedinice u Branjevu bila beznačajna, jer su intenzivna pogubljenja u kojima su svi oni učestvovali od 10.00 do 16.00 časova rezultirala smrću oko 800 osoba.¹⁶⁷⁵

To znači da Vijeće ni broj od 800 ljudi ne smatra realnim. Kada je Erdemović svjedočio pred Međunarodnim sudom na suđenju Mladiću, Stojanović, advokat Mladićeve odbrane, ispitao ga je u vezi toga, pitajući ga za broj autobusa, razmak između autobusa, te samo mjesto pogubljenja. Sudija Ori (Orie) se umiješao:

SUDIJA ORI: To je već u dokaznim materijalima, gospodine Stojanović. U pitanju je procjena, između 15 i 20, a ne daje se takva procjena ako ste ih prebrojali. Možete li, molim Vas, da se fokusirate na srž stvari.¹⁶⁷⁶

[Stojanović je nastavio – P: Stojanović, O: Erdemović]:

P. Koliko se sjećate, da li je većina ili manjina zarobljenika imala poveze preko očiju?

O. Koliko se sjećam, samo su ljudi sa prvog autobusa imali poveze preko očiju. Jedino toga se sjećam. Ne mogu vam tačno reći.

P. Da li ste vi vodili ljude od mjesta gdje su autobusi pristajali do mjesta pogubljenja? Kada kažem „vi“ mislim na pripadnike vaše grupe.

O. Da.

P. Spomenuli ste u Vašem prijašnjem svjedočenju da su im džepovi pretreseni i da im je naređeno da iste isprazne. Da li se to desilo tokom hodanja od mjesta gdje su autobusi pristali do mjesta pogubljenja?

O. Mislim da im je rečeno da to urade nakon što su izašli iz autobusa.

P. Izvodili ste ljude u grupama od po deset, je li tako?

O. Da.¹⁶⁷⁷

Tada se sudija Ori opet umiješao:

¹⁶⁷⁵ Isto.

¹⁶⁷⁶ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 130703ED, 3 July 2013, 13766.

¹⁶⁷⁷ Isto.

SUDIJA ORI: Gospodine Stojanović, čujem dosta pitanja na koje je svjedok odgovorio u – u svojim ranijim svjedočenjima, te nema dodatnih pitanja, pa je ovo samo repeticija onoga što je već zavedeno među dokazima, kao što je recimo pitanje u vezi prvog autobusa, da li su ljudi imali povez preko očiju ili ne. Pa, očigledno, vi prihvatate odgovor. Svjedok je tako svjedočio i ranije. Molim vas da odradite ispitivanje umjesto što traćite vrijeme pred sudom na stvari koje su u ovom trenutku nepotrebne.¹⁶⁷⁸

Stojanović je objasnio zašto je postavio ta pitanja, ukazujući na nedosljednosti u Erdemovićevim izjavama:

STOJANOVIĆ: Hvala vam, časni Sude. Znam da su mnoge od ovih stvari već pitane ranije i postoje razlike između ovih izjava. Dopustite mi da završim. Ovo je samo uvod u ono šta ja želim pitati.

P. Završiću sa ovim pitanjem: U skladu s vašom ličnom spopsobnosti da procijenite, koliko je sam je sam proces trajao, izvođenje ljudi iz autobusa, oduzimanje njihovih ličnih stvari, odvođenje tih ljudi do mjesta pogubljenja i samo pogublјavanje istih.

O. Ne znam vam reći. Ne znam vam reći koliko je to trajalo. Kao što sam vam ranije rekao, nisam gledao na sat i mjerio koliko su stvari trajale, koliko je autobusa pristiglo, koliko je ljudi bilo u njima. To je bio pravi užas za bilo koje ljudsko biće, i u takvoj situaciji pomišljati koliko minuta, koliko sati je trebalo da se prebroje ljudi, autobusi, zaista mi je žao, nisam na to pomišljao.

P. Ali učestvovali ste u tome, gospodine.

O. Da.

P. Bili ste svjedok tome.

O. Da.

P. I mi Vas pitamo zašto --¹⁶⁷⁹

Sudija Ori se opet umiješao, rekavši:

¹⁶⁷⁸ Isto, 13767-13768.

¹⁶⁷⁹ Isto, 13767.

SUDIJA ORI: Gospodine Stojanović, nema razloga da se svjedoku nalaže da bi on trebalo da zna tačno vrijeme, brojeve itd., samo zato što je bio prisutan tu. Molim Vas, suzdržite se od toga. Takođe, molim Vas, pokušajte da odradite ispitivanje svjedoka.¹⁶⁸⁰

Prije ovoga, Stojanović je u pitanje doveo razlike između izjava Erdemovića i Franca Kosa, u vezi sa činjenicom da li se Erdemović dobrovoljno javio ili je pod prisilom otišao na Branjevo, iz čega proizilazi dio transkripta svjedočenja Franca Kosa od 8. maja 2010. godine koji se odnosi na ovo. Tužilaštvo je priznalo da postoji više verzija, te je Erdemovićevu verziju ocijenilo kao ispravno „budući da je Erdemović već mnogo godina javno dijelio svoju verziju događaja“ Tužilaštvo je izjavilo:

Gospodin Mekloski [McCloskey]: I, gospodine Predsjedavajući, predložio bih da dublje zadremo u jednu ovakvu izjavu, kao što ste i spoznali, ovo je -- uhapšen je u Hrvatskoj pod vrlo ozbiljnim optužbama. Ispitao ga je gospodin Blejčik [Błaszczuk] i kao što možemo da primijetimo, gospodin Erdemović je vrlo javno predstavljao, već dugi niz godina, svoja viđenja događaja, tako da imate osobu koja govori drugačije stvari. A ovo, po mom mišljenju nije najpouzdaniji dokument na svijetu, i mislim da treba da bude u skladu sa Pravilima Trivunala, a ne -- ne u dovosmislenom smislu 89 (C). Ako će se išta od toga uvrstiti -- Nemam problema sa onim što je on pročitao, ali kada dođe do toga da morate zaći u kontekst i shvatanja iz jednog ovakvog dokumenta, rekao bih ne.¹⁶⁸¹

Nemoguće je saznati stvarni broj ljudi koji su pogubljeni na ekonomiji Branjevo 16. jula 1995. godine. Međutim, ako se u ukupan broj od 7.500 žrtava uračuna i 1.200 žrtava sa Branjeva, koje je utvrdio MKSJ, onda procjena Suda BiH od 800 ljudi smanjuje ukupan broj mrtvih za najmanje 400 lica. Forenzički tim Komisije analizirao je primarnu grobnicu u Branjevu – njen originalni oblik, veličinu i kontekst. Finalni rezultat njihove analize obuhvata kapacitet primarnih masovnih grobnica na Branjevu, a spominje se broj od 560 do 700 individua.¹⁶⁸²

¹⁶⁸⁰ Isto, 13767-13768.

¹⁶⁸¹ Isto, 13759.

¹⁶⁸² Za više detalja vidjeti poglavlje ovog izvještaja pod nazivom „Srebrenica: Forenzička arheologija, antropologija i patologija“, 52.

Nema sumnje da su pripadnici VRS počinili teške i ozbiljne zločine na Branjevu, kao i na drugim mjestima masovnih pogubljenja. Međutim, kao što je prethodno ispitano, ne može se reći da su *razmjeri* zločina koje je *utvrdio* MKSJ istiniti izvan svake sumnje.

4. Priroda zločina

To dovodi do drugog pitanja, pitanja prirode zločina. Da li su priroda i pozadina zločina, motiva i komandnog lanca koje je *ustanovio* MKSJ istiniti izvan razumne sumnje? Ako analiziramo slučaj Branjeva, utvrđujući određene činjenice kojima MKSJ i Sud BiH nisu posvetili pažnju, pojavljuju se potpuno drugačije slike. Pravna persepektiva u vezi sa genocidom obrađena je u pravnom polavlju ovog izvještaja, stoga će u ovom poglavlju fokus biti na komandnom lancu, kao i činjenici da se sam događaj odvio kada je jedinica bila na dopustu.

4.1. Komandni lanac

Erdemović je svjedočio da je ujutro 16. jula 1995. godine potpukovnim Milorad Pelemiš, komandant 10. diverzantskog odreda, naredio zadatak Branjevo preko Brane Gojkića, vojnika iz Vlaseničkog voda ovog Odreda, za koga je Erdemović tvrdio da je bio komandant masovnog pogubljenja na Branjevu.¹⁶⁸³ Frac Kos je takođe svjedočio da je naredba došla od Pelemiša.¹⁶⁸⁴

Međutim, Pelemiš je negirao ovu tvrdnju, svjedočeći da nije bio uz svoj Odred od 12. do 22. Jula 1995. godine zbog povreda koje je zadobio u saobraćajnoj nesreći 12. jula.¹⁶⁸⁵ Takođe je tvrdio da je 12. jula na putu iz bolnice u Vlasenici ka bolnici u Šekovićima zamolio vozača da svrati u bazu kako bi rekao šefu logistike, Draganu Todoroviću, da mogu ići na odsustvo do 17. jula. Pelemiš je takođe izjavio da je zamolio Todorovića da organizuje sahranu Dragana Koljivrata, koji je stradao u saobraćajnoj nesreći.¹⁶⁸⁶ Pelemiš je izjavio da je u bolnici u Šekovićima boravio do 19. jula, kada ga je brat iz Beograda pokupio kako bi išao na dalje

¹⁶⁸³ Vidjeti, na primjer, *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 130703ED, 3 July 2013, 13756.

¹⁶⁸⁴ Vidjeti, na primjer, *Kos et al.*, Verdict, par. 326.

¹⁶⁸⁵ Dana 12. jula 1995. godine, oko 16.00 časova, na povratku iz Srebrenice, kada je Pelemiš upravljao UN-ovim oklopnim transporterom i približavao se bazi u Dragaševcu, kamion je okrznuo oklopni transporter, odgurnuo ga u stranu, kao rezultat čega je oklopni transporter sletio u jarak 30-40 metara niže, pri čemu je poginuo Dragan Koljivrata, a Pelemiš i Filipović su povrijeđeni. Pelemiš i Filipović su prebačeni u bolnicu u Šekovićima jer bolnica u Vlasenici bila puna. *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 150326IT, 26 March 2015, 33793-33794.

¹⁶⁸⁶ Isto. Erdemović i Todorović dopremili su Koljivratovo tijelo njegovoj porodici u Trebinju, prisustvovali sahrani 14. jula i vratili se u bazu u Dragaševcu ujutro 15. jula.

liječenje, te da se u bazu vratio 22. jula.¹⁶⁸⁷ Dragan Todorović¹⁶⁸⁸ i Petar Salapura¹⁶⁸⁹ potvrdili su pred Tribunalom da je Pelemiš bio odsutan, kao i to da je polovina Odreda, uključujući pripadnike koji su bili na Branjevu, bili na odsustvu 16. jula.

Dragan Todorović je takođe svjedočio i pred Sudom BiH u predmetu Kos i dr., gdje je tvrdio da „komandant Pelemiš te prilike nije bio u baznom kompleksu“, što „Vijeće smatra nesitinitim, jer svi ostali izvedeni dokazi ukazuju na to da je Pelemiš bio prisutan u bazi Dragaševac od 13. jula nadalje“.¹⁶⁹⁰ U presudi je takođe navedeno:

Sa druge strane, svjedok Velimir Popović koji je u to vrijeme bio u bolnici na davanju krvi ne sjeća se da je tamo vidio komandanta Pelemiša, što samo dodatno potkrepljuje zaključak Vijeća da je isti bio prisutan pred bazom Dragaševac oba dana, dakle i 15. jula kada je pripadnicima jedinice dao dopust, a neke odredio za dežuru, i 16. jula kada je izdavano naređenje za odlazak na Branjevo.¹⁶⁹¹

U presudi nije razjašnjeno da li je Vijeće provjerilo evidenciju bolnice, umjesto što je citiralo vojnika koji je bio u bolnici na davanju krvi. Sud BiH takođe je citirao svjedočenje svjedoka Dražena Erdemovića:

U jutarnjim satima 13. jula Pelemiš je bio u objektu u Dragaševcu, i sjećam se da je na glavi imao samo omanji flaster. Bio je naizgled zdrav i imao je punu komandu nad jedinicom. Čak je naredio da se ubije zatvorenik „Mujo“ kojeg su držali u logoru Sušica i koristili za neke operacije, s tim da je naglasio kako ubistvo ne smije biti „preglasno“.¹⁶⁹²

S druge strane, svjedočenje Todorovića, koje MKSJ i Sud BiH nisu smatrali istinitim, bilo je živopisno i detaljno. U vezi sa sahranom vojnika poginulog u nesreći:

¹⁶⁸⁷ Prema Pelemišu, on je morao prekinuti svoje preglede i liječenje da bi se vratio u bazu zbog pucnjave između pripadnika njegove jedinice među kojima je bio i Erdemović, a do koje je došlo u noći 22. jula.

Prosecutor v. Ratko Mladić, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 150326IT, 26 March 2015, 33794.

¹⁶⁸⁸ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 150511IT, 11 May 2015, 35385-35387. Međutim, Todorović se ne sjeća tačno da li je u pitanju 21. ili 22. jul.

¹⁶⁸⁹ *Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02-60-T, Trial [transkript], 040608IT, 8 June 2004, 10583.

¹⁶⁹⁰ *Kos et al.*, Verdict, par.326.

¹⁶⁹¹ Isto, par. 328.

¹⁶⁹² Isto, par. 327.

SVJEDOK: [simultani prevod] Sahrana se održala 14.

[Četiri reda uklonila autorka ovog poglavlja.]

O. Ostali smo u Trebinju nakon sahrane 14., poslije podne. Ostali smo kod njegove prodice, porodice Koljivrat.

P. Da li ste se vratili i ako jeste, kada?

O. Kasnije. Ostali smo tu neko vrijeme jer je to neki njihov običaj. Trebalo je da pijemo neko vine koje je otac pripremio za sinovo vjenčanje. Kako ga je tog dana sahranio, nije bilo smisla da više čuva to vino, pa je htio da ga otvori i zahvali nam što smo dopremili njegovog sina tu i za sahranu.

P. Kada ste stigli u Dragaševac, u bazu?

O. Između 10.00 i 11.00.

P. Kojeg datuma?

O. 15.

P. Šta ste uradili kada ste stigli u bazu? Vi, šta ste Vi uradili?

O. Pa, oni mi više nisu trebali ni za šta, pa sam izdao komandu voljno, i onda sam otišao u kancelariju da vidim da li je komandant tu.

P. Kada kažete „komandant“, na kojeg komandanta mislite?

O. Pelemiša.

P. Da li ste ga pronašli u kancelariji?

O. Ne.

P. Da li ste ga vidjeli u bazi tog dana?

O. Ne. Da sam ga vidio, dao bih mu neke od poklona koje mu je poslala porodica Koljivrat.¹⁶⁹³

Postoji još jedno kontradiktorno svjedočenje u vezi sa događajem od 15. jula, a koje je presudno za shvatanje suštine komandnog lanca. Prema Todoroviću,¹⁶⁹⁴ Dragomir Pećanac, oficir za bezbjednost pri Glavnom štabu¹⁶⁹⁵, došao je u bazu kako bi pronašao grupu vojnika koja je trebalo da učestvuje u određenom zadatku, a kasnije se utvrdilo da je riječ o masovnom pogubljenju na Branjevu. Todorović je izjavio da se Pećanac posvađao sa Zoranom Obrenovićem koji je odbio da izvrši naređenje, jer to nije bilo naređenje njihovog komandanta Pelemiša. Nije bilo ni pismenog naređenja. Todorović je posvjedočio da niko iz hijerarhijske

¹⁶⁹³ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 150511IT, 11 May 2015, 35385-35387.

¹⁶⁹⁴ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 150511IT, 11 May 2015, 35387-35395.

¹⁶⁹⁵ Za Todorovićevo shvatanje njegovog položaja, vidjeti Isto, 35400-35401.

strukture 10. diverzantskog odreda nije izvršio komandu nad ovom grupom niti izdao zadatak tim ljudima tog dana, 16. jula 1995. godine. To znači da ni Petar Salapura, ni general Mladić, ni on sam nisu komandovali tim ljudima tokom pogubljenja na ekonomiji Branjevo.¹⁶⁹⁶ To je u suprotnosti sa svjedočenjima Erdemovića i Kosa. Kos je pred Sudom BiH izjavio sljedeće:

Optuženi Franc Kos dalje u svom iskazu spominje svađu odnosno raspravu koja se vodila između Pećanca i pripadnika jedinice, Zorana Obrenovića, s tim da svjedok Dragan Todorović tvrdi da je Zoran Obrenović odbijao izvršiti neko naređenje koje mu je Pećanac saopštio te prilike, odgovarajući da pripadnici Odreda isključivo postupaju po naređenjima komandanta Pelemiša, dok optuženi Kos tvrdi da je predmet rasprave između ovih lica bio neki novac (2 miliona maraka) i 12 kg zlata, nakon čega Zoran Obrenović i Pećanac, zajedno sa Lukom Jokićem ulaze u kancelariju kod komandanta Pelemiša, odakle se vraćaju i saopštavaju prisutnima da se ide na čuvanje zarobljenika na Branjevo.¹⁶⁹⁷

Od ove tačke, pojavljuju se dvije priče, ili dva scenarija. Ako se svjedočenja Erdemovića i Kosa smatraju istinitim, kakvim su ih smatrali MKSJ i Sud BiH, masovno pogubljenje na Branjevu planirao je i naredio general Ratko Mladić u okviru velikog udruženog zločinačkog poduhvata (UZP) izvršenja genocida nad srebreničkim Muslimanima, koje su u skladu s naredbama Glavnog štaba pogubili pripadnici VRS. S druge strane, ako se uzme da postoji imalo istine u svjedočenjima Pelemiša, Todorovića i drugih, pozadina, motivi i mehanizam zločina su drugačiji, iako to ne mijenja činjenicu da su se zločini dogodili i da su ih počinili pripadnici 10. diverzantskog odreda. U narednom dijelu biće riječi o nekoliko drugih argumenata koji podržavaju potonji scenario.

4.2. Jedinstvena priroda 10. diverzantskog odreda

Deseti diverzantski odred bio je posebna jedinica Glavnog štaba, obučena za diverzantske aktivnosti.¹⁶⁹⁸ Iz tog razloga, ovakav zadatak, angažovanje u operacijama poput masovnog pogubljenja na Branjevu, neuobičajen je za njih. Dalje, bio je to jedan multietnički odred, u čijem su sastavu bili regruti iz Hrvatske, Slovenije, zajednica bosanskih Muslimana i

¹⁶⁹⁶ *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 150326IT, 26 March 2015, 33778, 33793-33794, 33797.

¹⁶⁹⁷ *Kos et al.*, Verdict, par. 324.

¹⁶⁹⁸ *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010, par. 127.

Srbije, konkretno Hrvati, Muslimani, Slovenci, te kasnije Srbi.¹⁶⁹⁹ Tokom rata i Erdemović i Kos bili su pripadnici vojski sve tri strane u sukobu: odnosno Hrvatskog vijeća odbrane (HVO), Armije Republike Bosne i Hercegovine i, na kraju, Vojske Republike Srpske (VRS).¹⁷⁰⁰ Za razliku od drugih jedinica VRS, pripadnici 10. diverzantskog odreda bili su plaćani po izvršenju svojih zadataka.

Nakon rata, mnogi od njih pridružili su se Bijeloj legiji, pro-Mobutu jedinici u čijem sastavu je bilo 200 istočnoevropskih plaćenika, u tadašnjem Zairu.¹⁷⁰¹ Smatra se da je Mobutu zatražio vojnu pomoć od Francuske, a potom odlučio da unajmi evropske plaćenike.¹⁷⁰²

4.3. Učešće na dobrovoljnoj bazi tokom odsustva

Deseti diverzantski odred sastojao se od između 50 i 60 muškaraca raspoređenih u dva odvojena voda: jednom u Vlasenici i drugom u Bijeljini.¹⁷⁰³ Od 50-60 pripadnika, samo osam je dobrovoljno učestvovalo u operaciji na ekonomiji Branjevo dok su bili na odsustvu. Te činjenice impliciraju da su masovna pogubljenja na Branjevu počinili pojedinci koji su bili pripadnici 10. diverzantskog odreda, a ne cijeli 10. diverzantski odred. O razlogu za regrutovanje dobrovoljaca biće riječi kasnije.

4.4. Neobičan komandni lanac

Pored činjenice da je Brano Gojković, vojnik iz Vlaseničkog voda 10. diverzantskog odreda, komandovao na ekonomiji Branjevo, i sam komandni lanac bio je neobičan. 10. diverzantski odred, specijalna jedinica Glavnog štaba,¹⁷⁰⁴ bio je direktno podređen Upravi za obavještajne poslove, na čelu sa pukovnikom Petrom Salapuirom, načelnikom Uprave za

¹⁶⁹⁹ Postoji mnogo svjedočenja u vezi ovoga. Vidjeti, na primjer, *Prosecutor v. Slobodan Milošević*, Case No. IT-02-54, Trial [transkript], 030825ED, 25 August 2003, 25186.

¹⁷⁰⁰ *Kos et al.*, Verdict, par. 13, 215.

¹⁷⁰¹ Scott Fitzsimmons, *Mercenaries in Asymmetric Conflicts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 231, 234. Za više informacij ao Bijeloj legiji, vidjeti Khareen Pech, "The Hand of War: Mercenaries in the Former Zaire 1996-97," 117-154, Kevin A. O'Brien, "Private Military Companies and African Security 1990-98," 55, 73, Alex Vines, "Mercenaries, Human Rights and Legality," 181-182, u *Mercenaries – An African Dilemma*, prir. Abdel-Fatau Musah and 'Kayode Fayemi (London: Pluto Press, 2000). United Nations Commission on Human Rights, UN dok. E/CN.4/1998/31, 27. januar 1998, 15-16. Sabelo Ndlovu-Gatsheni and Gwinyayi A Dzinesa, "One man's volunteer is another man's mercenary?" Mapping the extent and impact of mercenarism on human security in Africa," u *Elimination of Mercenarism in Africa, A Need for A New Continental Approach*, prir. Sabelo Gumedze, *ISS Monograph Series*, no. 147(2008): 83-87, 95. Suzana Šašić, "Mladić's monster finally talks," *Bosna Report New Series*, br. 47-48 (septembar-novembar 2005). U vezi sa francuskim interesima vezanim za ovo područje, vidjeti Johan Pottier, *Re-imagining Rwanda: Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century*, (New York: Cambridge University Press, 2002), 44-45.

¹⁷⁰² Scott Fitzsimmons, *Mercenaries in Asymmetric Conflicts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 232, 233.

¹⁷⁰³ *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010, par.127.

¹⁷⁰⁴ Isto. par.127.

obavještajne poslove Glavnog štaba, pod kojim je potpukovnik Milorad Pelemiš bio komandant Odreda. Iako ni MKSJ ni Sud BiH nisu podigli optužnice protiv Salapure i Pelemiša,¹⁷⁰⁵ Beara i Popović osuđeni su na doživotnu kaznu zatvora. Oficir sa najvišim činom među onima koji su bili direktno umiješani u masovna pogubljenja bio je Beara. Za izvršenje pogubljenja iskoristio je svoj komandni lanac organa bezbjednosti, odnosno potčinjene oficire bezbjednosti iz Drinskog korpusa.

Prema prvostepenoj presudi u predmetu Popović i dr., učešće 10. diverzantskog odreda pružilo je poseban dokaz o umiješanosti Glavnog štaba u masovna pogubljenja:

Za čuvanje, prevoz i pogubljenje muškaraca, bosanskih Muslimana, angažovane su razne jedinice VRS, uključujući pripadnike Bratunačke brigade, bataljona Zvorničke brigade, Vojne policije Zvorničke brigade i 10. diverzantskog odreda Glavnog štaba VRS. Učešće tako velikog broja različitih jedinica pokazuje do koje je mjere taj proces bio isplaniran i koordinisan, a učešće 10. diverzantskog odreda konkretno pokazuje da je u tu operaciju bio direktno umiješan Glavni štab VRS.¹⁷⁰⁶ [Naglašene dijelove podvukla autorka ovog poglavlja.]

Ako je preispitivana veza između Glavnog štaba i raspoređivanja pripadnika 10. diverzantskog odreda na Branjevu, koja je onda veza između Glavnog štaba i slučaja Branjevo? Ovo ne poriče ono što se dogodilo; umjesto toga, ovo preispituje istoriju koju je *ustanovio* MKSJ. Šta je sa zločinom u cjelini? Prije ispitivanja mehanizma zločina, biće dat prikaz strukture i komandnog lanca VRS.

4.5.Struktura i komandni lanac VRS

Zločin su izvršili VRS i Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP), ali ne svi njihovi pripadnici. Strukture i njihovi komandni lanci detaljno su analizirani u postupcima MKSJ-a.

VRS se sastojala od šest korpusa organizovanih na geografskoj osnovi: 1. krajiškog korpusa, 2. krajiškog korpusa, Istočnobosanskog korpusa, Sarajevsko-romanijskog korpusa,

¹⁷⁰⁵ U presudi (na engleskom jeziku) u predmetu *Kos i dr.*, stoji: "Vijeće je i na temelju drugih provedenih dokaza utvrdilo da je navedenu akciju naredio Dragomir Pećanac, zamjenik pukovnika Petra Salapure, a potvrdio Pelemiš, komandant Odreda. Petar Salapura je prema riječima svjedoka Dražena Erdemovića, kao načelnik obavještajnog centra Glavnog štaba VRS, inače imao punu odgovornost za slanje pripadnika 10. diverzantskog odreda na zadatke i misije, dok je njegov zamjenik Dragomir Pećanac bio odgovoran za pripremu operacijau srebreničkoj regiji." *Kos et al.*, Verdict, par. 329.

¹⁷⁰⁶ *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010, par. 1064.

Hercegovačkog korpusa, Drinskog korpusa, kojem je Srebrenica i pripadala. Rukovođenje i komandovanje tim korpusima vršio je Glavni štab, najviši operativni organ VRS, a komandant je bio general Ratko Mladić, direktno podređen Radovanu Karadžiću, vrhovnom komandantu, a u saradnji sa Ministarstvom odbrane i sa MUP-om.¹⁷⁰⁷

Komanda Glavnog štaba sastojala se od štabnog sektora, sektora za moral, pravna i vjerska pitanja, sektora za obavještajno-bezbjednosne poslove, sektora za pozadinu (pozadinske službe) i sektora za mobilizaciju i personalne poslove.¹⁷⁰⁸ Sektor za obavještajno-bezbjednosne poslove, na čelu sa generalnom Tolimirom, pomoćnikom komandanta za obavještajno-bezbjednosne poslove, bio je podijeljen u dvije uprave: Upravu za obavještajne poslove i Upravu za bezbjednost. Pukovnik Petar Salapura, načelnik Uprave za obavještajne poslove, i pukovnik Ljubiša Beara, načelnik za bezbjednost, bili su direktno podređeni Tolimiru.¹⁷⁰⁹

U korpusu i brigadama, oficiri organa bezbjednosti imali su dva paralelna lanca uputstva: redovni komandni lanac i stručni lanac za podršku, koji nije bio iznad redovnog komandnog lanca.¹⁷¹⁰ U brigadama i na nižim nivoima, organi bezbjednosti bili su direktno podređeni načelnicima bezbjednosti u korpusu, a oni su bili direktno podređeni Upravi bezbjednosti.¹⁷¹¹ U redovnom komandnom lancu, organi bezbjednosti dostavljali su izvještaje komandantima jedinica u čijem su se sastavu nalazili; na primjer, organ bezbjednosti Drinskog korpusa bi dostavljao izvještaje komandantu Drinskog korpusa, a organ bezbjednosti u Zvorničkoj brigadi bi dostavljao izvještaje komandantu Zvorničke brigade.¹⁷¹²

MKSJ je, između ostalog, sljedeće osobe pozvao na odgovornost:

- Radovan Karadžić, predsjednik Republike Srpske i vrhovni komandant
- Ratko Mladić, general pukovnik, komandant Glavnog štaba VRS
- Zdravko Tolimir, pomoćnik komandanta za obavještajno-bezbjednosne poslove Glavnog štaba VRS
- Radislav Krstić, načelnik štaba/zamjenik komandanta Drinskog korpusa; postavljen za komandanta Drinskog korpusa 13. jula 1995. godine
- Ljubiša Beara, pukovnik i načelnik bezbjednosti Glavnog štaba VRS
- Vujadin Popović, potpukovnik i načelnik bezbjednosti Drinskog korpusa
- Drago Nikolić, potporučnik koji je vršio dužnost načelnika bezbjednosti Zvorničke brigade

¹⁷⁰⁷ Isto, par. 102-104.

¹⁷⁰⁸ Isto, par. 105.

¹⁷⁰⁹ Isto, par. 119.

¹⁷¹⁰ Isto, par. 121.

¹⁷¹¹ Isto, par. 122.

¹⁷¹² Isto, par. 123.

- Radivoje Miletić, načelnik Uprave za operativno-nastavne poslove Glavnog štaba VRS
- Vinko Pandurević, potpukovnik i komandant Zvorničke brigade Drinskog korpusa
- Momir Nikolić, pomoćnik komandanta za bezbjednost i obavještajne poslove Bratunačke brigade od jula 1995. godine
- Ljubomir Borovčanin, zamjenik komandanta Specijalne brigade policije MUP-a; od 10. jula 1995. godine, koamandant združenih snaga jedinica MUP-a podređenih Drinskom korpusu koje su učestvovala u operaciji Srebrenica
- Milan Gvero, pomoćnik komandanta za moral, vjerske i pravne poslove Glavnog štaba VRS
- Vidoje Blagojević, komandant Bratunačke brigade Drinskog korpusa
- Dragan Jokić, načelnik inženjerije Zvorničke brigade Drinskog korpusa
- Dražen Erdemović, pripadnik 10. diverzantskog odreda VRS

Pogledaj Prilog 1 za one za koje se smatra da su odgovorni.

5. Preispitivanje autentičnosti istorije koju je ustanovio MKSJ

5.1. Iz kojeg razloga je fokus na presudi u predmetu Tolimir

U ovom dijelu detaljnije je obrađeno ispitivanje istorije koju je MKSJ ustanovio, kroz citiranja prvostepene presude u predmetu Tolimir.¹⁷¹³ Autorka smatra ovakav pristup relevantim sa tri aspekta. Kao prvo, zbog njegovog bliskog odnosa sa generalom Mladićem. Zdravko Tolimir, pomoćnik komandanta za obavještajno-bezbjednosne poslove Glavnog štaba VRS, bio je direktno podređen komandantu Glavnog štaba VRS, Mladiću, i bio je jedan od Mladićevih najpovjerljivijih i najbližih saradnika. Mladić je opisao Tolimira kao svoju „desnu ruku“¹⁷¹⁴ te ga spominjao kao pripadnika „užeg dijela“ koji je tokom rata donosio najvažnije odluke.¹⁷¹⁵ Shodno tome, on je jedan od pet lica koja su osuđena na doživotnu kaznu zatvora na suđenjima u vezi sa Srebrenicom, zajedno sa Karadžićem, Mladićem, Bearom i Popovićem.

Kao drugo, Tolimir je bio direktni nadređeni načelniku bezbjednosti, Beari, i načelniku Uprave za obavještajne poslove, Salapuri, kojem je 10. diverzantski odred bio podređen. Tolimir je bio u položaju u kojem je informisan o aktivnostima Odreda.¹⁷¹⁶ Kao treće, presuda doživotnog zatvora nije donesena jednoglasno. Jedna od troje sudija Pretresnog vijeća, Priska Matimba Nijambe iz Zambije, izjavila je u svom protivnom mišljenju koje se proteže na 36

¹⁷¹³ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012.

¹⁷¹⁴ Svjedočenje Ruperta Smita (Rupert Smith) kako je navedeno u *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, par. 921, 1165.

¹⁷¹⁵ Isto, par. 921.

¹⁷¹⁶ Isto, par. 917.

strana, da bi ona Tolimira oslobodila po svih osam tačaka, uključujući tačku genocid.¹⁷¹⁷ Sutkinja Nijambe je ijavila:

Dokazi protiv optuženog, u vezi sa svim tačkama kojima se on tereti, u potpunosti su posredni, zasnovani na presumpcijama, pretpostavkama i njegovoj stručnoj povezanosti s onima koji su počinili krivična djela koja su predmet Optužnice. Nema dokaza koji bi ga povezivali sa krivičnim djelima koja su izvršili njegovi potčinjeni, a dokazi ne pokazuju ni da je znao da se ta krivična djela vrše. Veza optuženog s tim krivičnim djelima u potpunosti je izvedena iz njegove povetanosti, preko stručnog komandnog lanca, s onima koji su ih zaista počinili.¹⁷¹⁸

Nije neobično za MKSJ da postoje protivna ili izdvojena mišljenja, ali bez presedana je, posebno za presude u vezi sa Srebrenicom, postojanje protivnog mišljenja o oslobađanju nekoga od svih optužbi. To znači da istorijsku činjenicu koju je ustanovio MKSJ preispituje, ne samo ova Komisija, nego i uvaženi sudija Međunarodnog suda. U prvostepenoj presudi stoji:

Dokazi pokazuju izvan razumne sumnje da su u vrijeme pritvaranja, ubistava i ponovnih zakopavanja u VRS-u u potpunosti funkcionisali vojni komandni lanac i neophodni vidovi komuniciranja, posebno na nivou Glavnog štaba. Većina članova [Vijeća] konstatuje da postoji obilje [dokaza] o vrlo organizovanoj operaciji ubistva koju su razradile i usvojile brojne visoke starješine VRS-a, a u djelo sproveli mnogobrojni pripadnici snaga bosanskih Srba. Bez takve složene koordinacije i organizacije, snage bosanskih Srba ne bile u stanju da za tako kratko vrijeme i na tako velikom području ubiju, zakopaju i ponovo zakopaju hiljade žrtava, bosanskih Muslimana.¹⁷¹⁹

5.2.Pitanja o UZP-u ubistva

Iako se sutkinja Nijambe slaže sa zaključcima većine članova Vijeća da je „zajednički plan ubistva vojno sposobnih mukaraca iz srebreničke enklave vjerovatno nastao u jutarnjim

¹⁷¹⁷ Tačka 1: genocid po članu (3)(a) Statuta; Tačka 2: udruživanje radi vršenja genocida po članu 4(3)(b) Statuta; Tačka 3: istrebljivanje, zločin protiv čovječnosti po članu 5(b) Statuta; Tačka 4: ubistvo, zločin protiv čovječnosti po članu 5(a) Statuta; Tačka 5: ubistvo, kršenje zakona i običaja ratovanja po članu 3 Statuta; Tačka 6: progoni, zločin protiv čovječnosti po članu 5(h) Statuta; Tačka 7: nehumana djela u vidu prisilnog premještanja, zločin protiv čovječnosti po članu 5(i) Statuta; i Tačka 8: deportacija.

¹⁷¹⁸ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 4.

¹⁷¹⁹ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, par. 1070.

satima 12. jula i da je sasvim sigurno izvjesno dorađen negdje u periodu od 12. do 13. jula tako da njime budu obuhvaćeni i . . . muškarci, bosanski Muslimani, iz kolone“, ona navodi da ne može da podrži „zaključak većine članova Vijeća o razmjerama tog UZP-a, odnosno da su ga usvojile brojne starješine VRS-a, a u djelo sproveli mnogobrojni pripadnici snaga bosanskih Srba“. ¹⁷²⁰ Jedan dokaz je to što su Beara i Popović imali poteškoća sa nalaženjem vojnika koji bi učestvovali u masovnim ubistvima.

5.3. Inicijative izvan vojske da se regrutuju „dobrovoljci“ za pogubljenja

Sutkinja Nijambe istakla je „neodobrene, izvan-vojne inicijative“ Popovića da regrutuje dobrovoljce koji bi učestvovali u ubistvima, s obzirom na to da su neki pripadnici VRS, pa čak i neki iz samog rukovodstva VRS, odbili Popovićev zahtjev da pošalju ljude „za pogubljenje zarobljenika“. ¹⁷²¹ Sutkinja Nijambe upotrijebila je izraz „neodobrene, izvan-vojne“ jer je Popović bio spreman da kao dobrovoljca za učestvovanje u ubijanju prihvati jednog mladića starog 17 ili 18 godina. ¹⁷²² Popović je čak naredio tom mladiću da pronade još dobrovoljaca. ¹⁷²³

Nakon što Popović i Beara, posredstvom Pećanca, regrutovali individualno Erdemovića i sedmoricu drugih iz 10. diverzantskog odreda, Popović je zatražio da se pošalju ljudi „za pogubljenje zarobljenika“. Ako se radi o „vrlo organizovanoj operaciji ubistva koju su razradile i usvojile brojne visoke starješine VRS-a, a u djelo sproveli mnogobrojni pripadnici snaga bosanskih Srba“, ¹⁷²⁴ ne bi trebalo da su imali poteškoća sa nalaženjem vojnika, bez obzira na to što su mnoge jedinice Drinskog korpusa bile koncentrisane u Žepi, narednom cilju VRS, pa su dostupne bile samo rezervne jedinice, uključujući nekoliko jedinica MUP-a i Vojne policije.

5.4. Izostanak učešća 65. zaštitnog puka

Izostanak učešća 65. zaštitnog puka još je jedan dokaz. 65. zaptitni puk („zaštitni puk“), motorizovani puk, bio je elitna jedinica VRS koja je vršila obezbjeđenje Glavnog štaba ali je i angažovana kao rezervna jedinica Glavnog štaba kod intervencija. ¹⁷²⁵ Iako je ovaj Puk bio

¹⁷²⁰ Isto, par. 64.

¹⁷²¹ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 68. *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, par. 461-464, 466, 496-500.

¹⁷²² *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, 27, fusnota 190. *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, 209, fusnota 2051, par. 471.

¹⁷²³ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, 209, footnote 2051, par. 471.

¹⁷²⁴ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, 209, footnote 2051, par. 1070.

¹⁷²⁵ Isto, par. 131.

direktno podređen Mladiću, oni nisu raspoređeni na Branjevo niti druga mjesta pogubljenja. Ako se radilo o “vrlo organizovanoj operaciji ubistva” i imali su poteškoća sa nalaženjem muškaraca za pogubljenje zarobljenika, zašto nije angažovan 65. zaštitni puk?

5.5. Pitanja u vezi sa sveobuhvatnim planom ubijanja kojeg je usvojilo rukovodstvo VRS i samog postojanja liste ratnih zločinaca

Suprotno konstataciji većine članova Vijeća da je postojao sveobuhvatni plan ubijanja kojeg je usvojilo rukovodstvo VRS, sutkinja Nijambe je izjavila da “je Vijeće saslušalo dokaze o tome da su pripadnici VRS – uključujući optuženog – u više prilika aktivno dikutovali o razmjenama ratnih zarobljenika, ne samo prije ubistava nego i tokom dana i sedmica koji su uslijedili.”¹⁷²⁶

Sutkinja Nijambe takođe je irazila neslaganje sa zaključkom da “snage bosanskih Srba u stvari nisu nastojale da identifikuju ni da popišu zarobljene bosanske Muslimane, ni u svrhu njihove razmjene, ni u svrhu identifikovanja osumnjičenih ratnih zločinaca.” Nastavila je: „Iako je većina članova Vijeća prihvatila činjenicu da je Mladić na trećem sastanku u hotelu 'Fontana' predložio provjeru civila sa ciljem pronalaženja ratnih zločinaca, ona je propustila da uvaži činjenicu da se upravo to činilo kada je počelo razdvajanje.”¹⁷²⁷ Iako je ideja identifikacije isprva odbačena, VRS je ipak pokušala da pronade ratne zločince i to na osnovu liste od 12. jula 1995. godine.¹⁷²⁸

5.6. Pitanja u vezi sa pouzdanošću izjava svjedoka u vrijeme potvrdog izjašnjavanja o krivici, između ostalih, Momira Nikolića¹⁷²⁹ i Dražena Erdemovića

U predmetu Tolimir, sutkinja Nijambe takođe je izjavila da je Optužnica protiv optuženog, Tolimira, skrojena na osnovu postupka Momira Nikolića, čije je „potvrdno izjašnjavanje o krivici bilo motivisano pomenutim ciljevima umanjavanja kazne, pri čemu dokazi pribavljeni na osnovu njegovog sporazuma krivicu neminovno prebacuju na saoptužene ili potencijalne saoptužene na drugim suđenjima.”¹⁷³⁰ „Njegovo svjedočenje je bilo pod uticajem

¹⁷²⁶ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 67. *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, par. 338, 408, 414, 424.

¹⁷²⁷ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 60.

¹⁷²⁸ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 61. *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012, par. 1068.

¹⁷²⁹ Pomoćnik komandanta za bezbjednost i obavještajne poslove Bratunačke brigade.

¹⁷³⁰ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 13.

stalnih podsticaja. On nije imao nikakvu slobodu u pogledu davanja iskaza jer bi, uskraćivanjem svjedočenja u ovom ili nekom drugom sudskom postupku, sebe osudio na mogućnost da se odbačene optužbe obnove, a tako bi se eventualno suočio s novim suđenjem.”¹⁷³¹

Ovom mišljenju treba posvetiti posebnu pažnju u svjetlu svjedočenja Momira Nikolića koji je, za MKSJ, odigrao presudnu ulogu u utvrđivanju kada je formiran plan pogubljenja. U slučaju Popović, Pretresno vijeće je izjavilo da iako ne može utvrditi kada je tačno izrađen plan ubijanja, neposredno prije trećeg sastanka koji je održan otprilike u 10.00 časova 12. jula, pripadnici organa bezbjednosti već su razgovarali o planiranom pogubljenju muškaraca, bosanskih Muslimana iz Potočara.¹⁷³² Navodi se sljedeće:

Momir Nikolić, načelnik za bezbjednost i obavještajne poslove Bratunačke brigade, i njegov nadređeni Popović, načelnik bezbjednosti Drinskog korpusa, sastali su se ispred hotela, gdje je Popović obavijestio Nikolića da će vojno sposobni muškarci koji se nalaze u masi civila, bosanskih Muslimana, biti odvojeni, privremeno pritvoreni u Bratuncu i ubrzo nakon toga pobijeni. Popović je rekao Momiru Nikoliću da je njegov zadatak da pomogne u toj operaciji. Popoviću i Nikoliću se pridružio Kosorić, pomoćnik načelnika štaba za obavještajne poslove Drinskog korpusa, i oni su nastavili da razgovaraju o nekim logističkim aspektima te operacije, konkretno, o lokacijama koje bi se mogle koristiti za pritvaranje zarobljenika i njihovo ubijanje.¹⁷³³

Odmah nakon tog razgovora između Popovića, Kosorića i Momira Nikolića održan je treći sastanak u hotelu 'Fontana'. Na tom sastanku, Mladić je po prvi put najavio da će svi muškarci, bosanski Muslimani, u Potočarima biti odvojeni kako bi se izvršila provjera i utvrdilo da li među njima ima ratnih zločinaca. On nije naveo nikakve pojedinosti u vezi s logističkim aspektom tog procesa.¹⁷³⁴

Na osnovu ovih izjava, Pretresno vijeće je konstatovalo da je najavljeni proces odvajanja u Potočarima, koji je započeo kasnije tog dana, označio početak sprovođenja plana ubijanja muškaraca, bosanskih Muslimana iz Srebrenice, iako je priznalo da je osoba koja je svjedočila, Momir Nikolić, pružila lažne informacije i izjave tužilaštvu tokom pregovora o izjašnjavanju o krivici.¹⁷³⁵

Sasvim je jasno da su Beara i njegov podređeni, Popović, bili dvije ključne ličnosti u organizovanju masovnih pogubljenja, s obzirom na to da nije pronađen nikakav direktan dokaz koji bi njih povezivao sa njihovim nadređenima. Ovo je razumno objašnjenje zašto su Momir

¹⁷³¹ Isto, par. 11.

¹⁷³² *Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević*, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010, par. 1051-1053.

¹⁷³³ Isto, par. 1051.

¹⁷³⁴ Isto, par. 1052.

¹⁷³⁵ Isto, par. 48-53, 280-288. Iz tog razloga, Pretresno vijeće je izjavilo da je bilo vrlo oprezno i pažljivo kada se radilo o razmatranju njegovih iskaza. Međutim, razmotrivši sve faktore, Vijeće je reklo da smatra da svjedočenja koja je on pružio imaju dokaznu vrijednost i zaslužuju razmatranja u situacijama u kojima su relevantna.

Nikolić i Dražen Erdemović bili izuzetno važni svjedoci u presudama MKSJ-a. Iz tog razloga je sutkinja Nijambe, na samom početku njenog protivnog mišljenja, dovela u pitanje upravo ta dva svjedoka.¹⁷³⁶

6. Mehanizam masovnog pogubljenja

U prethodnom dijelu razmatrana je autentičnost činjenica koje je ustanovio MKSJ. U ovom dijelu biće govora o udruživanju radi masovnog pogubljenja, da li je plan skovao Glavni štab, te o cilju iza masovnog pogubljenja.

6.1. Udruživanje radi masovnog pogubljenja – veza između oružanih sukoba i masovnih ubistava

Upravo u protivnom mišljenju sutkinje Nijambe u prvostepenoj presudi u predmetu Tolimir istaknuto je nekoliko ključnih pitanja, uključujući i vezu između oružanih sukoba i maskara u Srebrenici, pozivajući se pri tom na Direktivu br. 7 i 7/1.¹⁷³⁷ Navodi se sljedeće:

2. Karakter sukoba (a) Direktiva br. 7 i 7/1

[Paragraf 18 uklonila autorka ovog poglavlja]

19. Iako se većina članova Vijeća oslanjala na Direktivu br. 7 kao na smjernicu u pogledu namjere da se napadne na civilno stanovništvo, Direktiva br. 7 ne može se posmatrati izolovano i mora se tumačiti s obzirom na istorijski kontekst regije, a posebno na to da je sukob u Bosni trajao najmanje od 1992. godine. Drugim riječima, poziv na „eliminisanje enklava“ iz Direktive br. 7 mora se posmatrati u kontekstu trogodišnje borbe između tri naroda u BiH. Većina članova Vijeća smatra da je stavka „eliminisanja enklava“ izvedena iz sveobuhvatnih strateških ciljeva RS koja je, po njenom zaključku, prikazala „politiku (...) sa ciljem uklanjanja bosanskih Muslimana iz istočnidž enklava“. Međutim, Većina članova Vijeća zaboravlja da su strateški ciljevi bili formulisani u isto vrijeme kada je i osnovana VRS: u vrijeme „kada je bilo očito da su druge dvije nacionalne zajednice [u BiH] (Muslimani i Hrvati) formirale svoje vojske“. S obzirom na to, očigledan smisao Direktive br. 7 ne otkriva protuzakonite ciljeve u vezi sa civilnim stanovništvom srebreničke i žepske enklave. Prije će biti da ona pokazuje globalni plan nastojanja da se ostvari teritorijalna kontrola, u kontekstu cjelokupnog sukoba koji se 1995. godine odvijao u cijeloj BiH. Nadalje, nema dokaza da su strateški ciljevi ikada

¹⁷³⁶ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 4-13.

¹⁷³⁷ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012. Oznake za fusnote uklonjene su iz direktnog citata.

bili upotrijebljeni kao smjernica za ciljeve VRS. Posebno podsjećam na to da načelnik štaba VRS Milovanović za strateške ciljeve nije znao sve do 2004-2005. godine, kada je za njih čuo u svjedočenju u predmetu Tužilac protiv Slobodana Miloševića.

[Paragraf 20 uklonila autorka ovog poglavlja]

21. Treba primijetiti da Direktiva br. 7/1 ne sadrži relevantan dio na kojem je većina članova Vijeća zasnovala svoj zaključak o postojanju zajedničkog cilja, odnosno, o „stvaranju uslova totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg opstanka i života mještana u obje enklave“. U Direktivi br. 7/1, u kojoj je opširno razrađeno koje mjere preduzimati u istočnim enklavama, mogle su da budu ponovljene formulacije iz Direktive br. 7, ali to upravo nije slučaj. Dakle, može se vidjeti da se od tog cilja – stvaranja nepodnošljive situacije za stanovnike srebreničke i žepske enklave – odustalo samo nekoliko sedmica poslije izdavanja [Direktive].¹⁷³⁸ [Naglašene dijelove podvukla autorka ovog poglavlja.]

Iako se ovo protivno mišljenje nije odrazilo na presudu u predmetu Tolimir, ono bi trebalo da ima značajnu važnost za one koji istražuju uzroke i mehanizme zločina. U protivnom mišljenju sutkinje Nijambe, istaknuta su i druga ključna pitanja.

6.2. Da li je plan skovan od strane Glavnog štaba

Prema istoriji koju je ustanovio MKSJ, plan za masovna pogubljenja razvilo je rukovodstvo Glavnog štaba. Da je Slobodan Milošević živ, vrlo je vjerovatno da bi on bio osuđen za genocid, s obzirom na to da se u njegovoj Optužnici nalazi UZP Srebrenica.¹⁷³⁹ Međutim, u stvarnosti, vjerovatnije je da je nešto drugo po srijedi, a to su primijetili i sutkinja Nijambe i Komisija. Nije Glavni štab već su „kriminalno nastrojeni vojnici VRS“¹⁷⁴⁰ ili „klika kriminalno nastrojenih vojnika VRS“¹⁷⁴¹ ti koji su isplanirali i organizovali pogubljenja.

6.3. Različiti ciljevi i motivi iza sporadičnih, oportunističkih ubistava i ubistava velikih razmjera / masovnih pogubljenja

Kako bi se istražili ciljevi i motivi iza masovnih pogubljenja, mora se napraviti razlika između sporadičnih ubistava, oportunističkih ubistava i ubistava velikih razmjera. U presudama

¹⁷³⁸ Isto, para. 19, 21. Oznake za fusnote uklonjene su iz direktnog citata.

¹⁷³⁹ *Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, Case No. IT-02-54-T, Amended Indictment “Bosnia and Herzegovina,” 22 November 2002.

¹⁷⁴⁰ *Prosecutor v. Zdravko Tolimir*, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012, par. 63.

¹⁷⁴¹ Isto, par. 66.

u vezi sa Srebrenicom nije se pravila razlika između sporadičnih/oportunističkih ubistava i masovnih pogubljenja na sedam lokacija. Ovakav odnos prema zločinima bio je dovoljan za utvrđivanje krivične odgovornosti optuženog; međutim, nije dovoljan ako se pokušava istražiti pozadina i formiranje plana zločina. Čak i među sedam lokacija masovnih pogubljenja, situacija u slučaju skladišta u Kravici razlikovala se.

Koristeći već spomenuti Prilog 1, u kojem su u vidu tabelarnog prikaza predstavljeni brojevi na osnovu prvostepene presude u predmetu Mladić, autorka definiše sljedeće:

a) Lokacije sporadičnih/oportunističkih ubistava:

U blizini baze UN-a u Potočarima 12. jula 1995. godine; u blizini „Bijele kuće“ u Potočarima 13. jula 1995. godine; pritvoreni u i oko škole „Vuk Karadžić“ 12.-14. jula 1995. godine; autobus parkiran ispred škole „Vuk Karadžić“ 13. jula 1995. godine; rijeka Jadar 13. jula 1995. godine; livada Sandići 13. jula 1995. godine; ispred supermarketa „Kravica“ 13.-14. jula 1995. godine; škola „Luka“ u blizini Tišće 14. jula 1995. godine; škola „Grbavci“ u Orahovcu 14. jula 1995. godine; škola „Petkovići“ 14. jula 1995. godine; škola „Roćević“ 14-15. jula 1995. godine; škola „Kula“ 14.-15. jula 1995. godine; zarobljeni muškarci Muslimani 18. jula 1995. godine; Bišina 23. jula 1995. godine; Trnovo u julu-avgustu 1995. godine; pritvoreni u kasarni Zvorničke brigade 23. jula 1995. godine.

b) Lokacije oportunističkih ubistava velikih razmjera:

Skladište u Kravici, 13-14. jula 1995. godine.

c) Lokacije organizovanih masovnih pogubljenja:

Cerska dolina 17. jula 1995. godine; dvije livade u Orahovcu 14. jula 1995. godine; brana Petkovići 14.-15. jula 1995. godine; Kozluk 15. jula 1995. godine; Vojna ekonomija Branjevo 16. jula 1995. godine; Dom kulture u Pilici 16. jula 1995. godine.

6.3.1. Motivi u vezi sa lokacijama sporadičnih/oportunističkih ubistava– osveta

Što se tiče motiva za pogubljenja, istaknuti su emocionalni faktori kao što su osveta, bijes i frustracija.¹⁷⁴² Prema NIOD-u, osveta za ubistvo srpskih civila u enklavi i oko nje 1992. i 1993. godine često se navodi kao motiv za pogubljenja, kako u muslimansko-hrvatskoj Federaciji, tako i u Republici Srpskoj.¹⁷⁴³ Iako se ovde primjećuje djelimičan izraz istine (kada su žrtve srpski civili, koristio se izraz „ubistvo“, dok se u slučaju drugih koristio izraz

¹⁷⁴² NIOD [Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie] Report, 1959.

¹⁷⁴³ Isto, 1959-1960.

„pogubljenja“), u protivnom mišljenju sutkinje Nijambe takođe su spomenuti emocionalni faktori.

Na prvom mjestu, NIOD je ukazao da je „motiv možda mogao biti 'etničko čišćenje' srpske teritorije“, ali je dalje naveo da „možemo sa sigurnošću tvrditi da je osveta takođe imala svoj doprinos: osveta za događaje iz mutne i daleke prošlosti ali i za događaje iz 1992. i 1993. godine, a posebno za nasilne izlete iz enklave ARBiH iz 1995. godine“.¹⁷⁴⁴

Autorka smatra da se motivi osвете uklapaju u kategoriju a) lokacije sporadičnih/oportunističkih ubistava. O događajima iz 1992. i 1993. godine u kojima su masakrirani srpski civili biće riječi na kraju ovog poglavlja. Činjenica da enklava nije bila demilitarizovana i da je ARBiH 1995. godine izvršila nasilne izlete iz enklave detaljno je proučena u ostalim poglavljima ovog izvještaja.

6.3.2. Lokacije oportunističkih ubistava velikih razmjera

Postoji sedam lokacija masovnih pogubljenja. Međutim, situacije su se razlikovale od jednog do drugog. U skladištu u Kravici, gdje se masovno pogubljenje odvijalo u kasnim popodnevnim satima 13. jula, jedan od zarobljenika zgrabio je pušku od stražara i upotrebio je da ga ubije. Kao odgovor na to, 12 drugih stražara otvorilo je vatru na druge zatvorenike i ubilo ih, iako se njihovo ubijanje razvilo do punog pogubljenja u skladištu, ne ograničavajući se na zatvorenike u neposrednoj blizini.

Kako se u presudama MKSJ-a u vezi sa Srebrenicom nije pravila razlika između sporadičnih/oportunističkih ubistava i masovnih pogubljenja na sedam lokacija, takođe nije pravičljiva razlika između pogubljenja u Kravici i šest ostalih masovnih pogubljenja. Međutim, očigledno su proces i mehanizam bili različiti i trebalo bi ih kategorisati kao lokacije ubistava širokih razmjera, ali oportunističkih ubistava širokih razmjera.

6.3.3. Organizovano masovno pogubljenje

Kod preostalih šest lokacija, treba napraviti razliku između motiva i ciljeva onih koji su izvršili zločine i onih koji su ih isplanirali i naredili. Motivi ovih iz prve grupe takođe su se razlikovali od osobe do osobe ili jedinice do jedinice. Kao što je gore prikazano, motivi osam dobrovoljaca iz 10. diverzantskog odreda bili su novčani, dok je jedan od njih navodno počinio zločine na osnovu lične osвете zbog ubistva njegovg brata. Drugi su jednostavno slušali naređenja odozgo, dok su neki djelovali iz osвете.

¹⁷⁴⁴ Isto, 1987.

Kao što tabela u Prilogu 1 prikazuje, danas su poznati korpusi i brigade koje su počinile zločine. Međutim, sam razlog ili motivi za počinjenje teških zločina nisu utvrđeni.

6.4. Ciljevi i motivi onih koji su isplanirali masovno pogubljenje

MKSJ je u nizu suđenja u vezi sa Srebrenicom zaključio da je UZP ubistva postojao na osnovu Direktive br. 7. Međutim, ako se prouče dokazi koje MKSJ nije uzeo u obzir niti osporio, postaje vrlo vjerovatno da nije Glavni štab već da su „kriminalno nastrojeni vojnici VRS“ ili „klika kriminalno nastrojenih vojnika VRS“ ti koji su počinili zločine. S druge strane, Beara i Popović su fizički viđeni na mnogim mjestima pogubljenja, a način na koji su pogubljenja, kao i zakopavanja i ponovna zakopavanja, organizovana i sprovedena, pokazao je da to nije moglo biti izvršeno bez učešća nekih od pripadnika Glavnog štaba.

Ovo poglavlje, kao ni Komisija, do sada nisu uspjeli da dođu do same srži te teme; međutim, postoji jedan intervju koji vodi do suštine stvari. To je intervju NIOD-a sa Milenom Živanovićem od 17. septembra 2001. godine. Milenko Živanović imenovan je za prvog komandanta Drinskog korpusa kada je on i oformljen, 1. novembra 1992. godine, i vršio je dužnost komandanta Drinskog korpusa do oko 20.00 sati 13. jula 1995. godine, kada ga je zamijenio general Krstić.¹⁷⁴⁵ U intervjuu stoji:

Razgovarajući sa NIOD-om, Živanović nije negirao da se dogodilo masovno ubistvo, niti da je to bila akcija koju je organizovala VRS. Kao motiv naveo je osvetu. Drugo objašnjenje koje je Živanović ponudio za masovno ubistvo bilo je da je to bila namijerna akcija samo nekolicine oficira na terenu koji su bili pristalice generala Manojla Milovanovića, nekadašnjeg načelnika Generalštaba VRS. Ovi oficiri su, tvrdio je Živanović, izvršavali pogubljenja bez prethodnog Mladićevog znanja, a cilj im je bio da diskredituju samog Mladića. Pukovnik Beara, oficir u organu bezbjednosti, imenovan je kao glavni pokretalac. Živanović je pokušao da oslobodi Mladića bilo kakve krivice za ubistva i stavio je odgovornost direktno pod noge Krstiću.¹⁷⁴⁶

U intervjuu dalje piše:

¹⁷⁴⁵ *Prosecutor v. Ljubomir Borovcanin*, Case No. IT-02-64, Annex A. Military Structure of the Army of the Republika Srpska ("VRS"), 6 September 2002, <https://www.icty.org/x/cases/borovcanin/ind/en/bor-annexA020906.htm>

¹⁷⁴⁶ NIOD Report, 1962.

Međutim, ova verzija događaja ne može da izdrži temeljno ispitivanje pošto je Mladić lično viđen na više mesta pogubljenja. Da je bio protiv ubistava, sigurno je mogao da ih spreči. Izjava Živanovića, zainteresovane strane, mora se posmatrati sa sumnjom.¹⁷⁴⁷

Međutim, ovaj argument NIOD-a proturiječi činjenicama. Kako se otkrilo na njegovom suđenju, Mladić nije bio prisutan ni na jednom mjestu pogubljenja. Od 11. do 12. jula, Mladić je prisustvovao trima sastancima sa civilnim predstavnicima i UNPROFOR-om, održanim u hotelu „Fontana“ u Bratuncu.¹⁷⁴⁸ U popodnevним satima 13. jula, putujući ka štabu VRS u Han Pijesku, Mladić se zaustavio u Sandićima i Novoj Kasabi kako bi se sastao sa ratnim zarobljenicima te je održao zloglasne govore. Od 14. do 17. jula bio je u Beogradu i prisustvovao sastancima sa međunarodnom zajednicom.¹⁷⁴⁹

U prvostepenoj presudi u predmetu Krstić priznato je da je odluka o pogubljenju muslimanskih muškaraca u vojnom smislu nedokučiva, pozivajući se na svedočenje Ričarda Batlera (Richard Butler), vojnog stručnjaka Tužilaštva MKSJ:

...teško je zamisliti bolji adut u pregovorima sa političkim predstavnicima prije svega vlasti BiH, ali i međunarodne zajednice, od kontrole nad 10.000 do 15.000 muškaraca Muslimana usred Potočara, koji su legitimni ratni zarobljenici pod nadzorom ili supervizijom svakako vojnika UN-a koji su bili tamo, a u jednom trenutku i MKCK-a. To je najbolji adut prilikom pregovaranja, i moglo bi se pretpostaviti da se na osnovu njega može steći znatno povoljnija politička pozicija u odnosu na druge, a upravo taj adut je odbačen zbog nekog drugog razloga.¹⁷⁵⁰

Tačno je da je pogubljenje više hiljada ratnih zarobljenika, a ne 7,000-8,000 njih, nedokučiva misterija, ne samo u vojnom, već i u političkom smislu. Čak i da je Mladić bio pun mržnje i bijesa prema muslimanskim ratnim zločincima, znao bi za reperkusije i posljedice masakara. General Mladić bio je previše patriotski nastrojen, kako prema Republici Srpskoj, tako i prema srpskoj zajednici, da bi izgubio živce i naredio masakre koji bi nesumnjivo naštetili

¹⁷⁴⁷ Isto.

¹⁷⁴⁸ Prvi sastanak: 11. jula, 20.30-21.15. Drugi sastanak: 11. jula, 23.30 – 12. jula, 01.00. Treći sastanak: 12. jul, 10.30-12.00.

¹⁷⁴⁹ United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 373 (14. jul), 375 (15. jul).

¹⁷⁵⁰ *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgement, 2 August 2001, par. 70.

njegovoj zemlji i narodu. Mladić je koristio riječ „Turci“, kao i druge prljave riječi; međutim, upućivanje uvredljivih ili prezirnih izjava muslimanskim vojnicima, kao i civilima, i njihovo masakriranje i klanje potpuno su različiti fenomeni.

Istoričar Den Stoun (Dan Stone) je jednom to prikladno izrazio, citirajući Alana Konfinoa (Alan Confino): „jedan istoričar zapazio je da smo možda, paradoksalno, „nacistifikovali naciste“: odnosno, istoričari rizikuju da shvataju riječi nacista previše doslovno i vide rasu u srži svega što je povezano sa Trećim rajhom, čineći da režim izgleda mnogo koherentnije nego što je to zapravo bio slučaj“.¹⁷⁵¹ Upravo ovo je istakla sutkinja Nijambe u vezi sa Direktivom br. 7. Da li su Vijeća MKSJ-a riječi Mladića i drugih pripadnika VRS shvatila previše doslovno, ne uzimajući u obzir sredinu odakle oni dolaze?

U skladu sa formulacijom u letku MKSJ-a, ako njegova glavna dostignuća uključuju „individualizaciju krivice“, trebalo se fokusirati na činjenicu da su određene zločine počinili pojedinci, a ne čitava jedinica ili cijela VRS.

Ponavlja se još jednom to da činjenice i detalji masovnih pogubljenja nisu bitni za Međunarodni sud kada se radi o utvrđivanju krivične odgovornosti, ali ih treba pažljivo ispitati kako bi se istražila pozadina zločina radi budućih generacija, sa obje strane. Ostaju mnoga pitanja u vezi sa tim ko je naredio masovna pogubljenja, s kojim ciljem, ko je uplatio novac 10. diverzantskom odred i, takođe, sa kojim ciljem.

U ovom poglavlju nije se uspio utvrditi mehanizam zločina. Istraživanje Srebrenice treba nastaviti, baš kao što je nastavljeno proučavanje Holokausta. Zapravo, od kraja Hladnog rata, historiografija Holokausta eksponencijalno raste, s obzirom na to da su arhivi u bivšim komunističkim zemljama postali dostupni i da su se razvile linije istrage koje su ponudile nove načine za razumijevanje prirode genocida nad Jevrejima.¹⁷⁵² Biblioteka u Jad Vašemu u Jerusalimu godišnje dobije oko 4.000 knjiga o Holokaustu na svim evropskim jezicima, kao i na drugim stranim jezicima.¹⁷⁵³ Slično tome, slučaj Srebrenice trebalo bi pažljivije istražiti.

Na kraju poglavlja analiziraće se mogući razlozi za masovno pogubljenje.

7. Mogući razlozi za masovnu pogubljenje: Osveta za jednu drugu Srebrenicu iz perioda 11992-1993. godine

Istorijski zapis kojeg MKSJ nije *utvrdio* je istorija jedne druge Srebrenice, one iz perioda

¹⁷⁵¹ Dan Stone, *Histories of the Holocaust* (London: Oxford University Press, 2010), 3.

¹⁷⁵² Stone, *Histories*, 1.

¹⁷⁵³ Isto, 6.

1992-1993. godine. Ako je jedna od svrha MKSJ-a bila „donošenje pravde žrtvama“, trebalo je ispitati još jednu Srebrenicu. Ako ovo poglavlje pokuša da slijedi stav tužilaštva i ne koristi kao izvor dokumente bilo koje od strana u sukobu, kako bi se osigurala potpuna neutralnost, biće nemoguće istražiti slučaj Srebrenice iz perioda 1992-1993. godine, jer je broj pouzdanih dokumenata od treće strane vrlo ograničen.

Postoji dokument UN-a naziva „Pismo privremenog otpravnika stalne misije Jugoslavije pri Organizaciji ujedinjenih nacija od 24. maja 1993. godine, upućeno generalnom sekretaru“, ¹⁷⁵⁴ koji sadrži sveobuhvatna istraživanja kao i važne izjave žrtava i svjedoka. Međutim, ono nije zvanični dokument UN-a, i one ga nisu usvojile.

Dodatak IV izvještaja NIOD-a o Srebrenici, podnaslova „Istorija i podsjetnici u Istočnoj Bosni“ (History and Reminders in East Bosnia) ¹⁷⁵⁵, bavi se sveobuhvatnom istorijom i pozadinom Srebrenice iz 1995. godine. Autor Her Drojzings (Ger Duijzings) zabilježio je djela Namera Orića i muslimanske paravojske koju je on organizovao i obučavao, kao i „etničko čišćenje koje su sproveli Srbi“. Međutim, to poglavlje oštro je kritikovano uz obrazloženje da nekritički „podržava brojku od hiljadu stradalih Srba u srebreničkoj regiji u periodu 1992-1994. godine, a koja je potekla od lokalnih izvora, bez obzira na činjenicu da niti jedan od tih izvora gorepomenute međunarodne organizacije [MKCK, MKSJ, ICMP] ne smatraju pouzdanim“. ¹⁷⁵⁶ Kritika se odnosila na broj žrtava i podjelu na borace i civile. Kritikovani su sljedeći pasusi:

Za srpsku stranu, brojni muslimanski napadi postali su izvor dubokog poniženja i ogorčenja. Srbi su na ove napade gledali kao na još jednu potvrdu svoje uloge kao nacije koja neprekidno „pati“, nacije kojoj prijeti genocid i nestanak. Iako ovo gledište apsolutno nije uzimalo u obzir neizmjernu patnju koju su sami Srbi nanijeli muslimanskom stanovništvu kada je rat tek počeo, moglo je nekako da se shvati. Nakon devet mjeseci muslimanskih napada, Srbi su potpuno satjerani u ćošak. Tek desetak srpskih sela na području Srebrenice i Bratunca ostalo je u rukama Srba. Drugih trideset srpskih sela i sedamdeset zaselaka palo je pod muslimansku kontrolu. Do januara 1993. godine napadnuto je preko sto srpskih naselja. Samo su Bratunac, Skelani i nekoliko sela uz Drinu još uvijek bili u rukama Srba. ⁶⁷⁹ Pored toga, Srbi su pretrpili ogromnu

¹⁷⁵⁴ United Nations General Assembly, *Letter dated 24 May 1993 from the Charge d'affaires a.i. of the Permanent Mission of Yugoslavia to the United Nations addressed to the Secretary-General*, UN dok. A/48/177 S/25835, 2. jun 1993.

¹⁷⁵⁵ Ger Duijzings, „Appendix IV: History and Reminders in East Bosnia,” u *Srebrenica: A 'Safe' Area*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 2003.

¹⁷⁵⁶ Isabelle Delpla, „Facts, Responsibility, Intelligibility, comparing the Srebrenica investigations and Reports,” u Delpla, Bougarel i Formel, *Investigating Srebrenica*, 150.

materijalnu štetu. Ivanišević procjenjuje da je 5.400 od približno 8.000 srpskih domaćinstava u opštinama Srebrenica i Bratunac izgubilo dio ili cijelu imovinu. Većina njihovih kuća je opljačkana, spaljena i uništena. Odveden je i ogroman broj stoke (krava, koza i živine).⁶⁸⁰ Bratunac i Milići pružili su smještaj hiljadama izbjeglica iz Srebrenice, kao i iz centralne Bosne (posebno Zenice). Uništili su okolna srpska sela. Uslovi života ovih izbjedlica obično su bili loši, a one nisu dobijale mnogo pomoći od humanitarnih organizacija. Većina je morala sama da riješi svoje stambeno pitanje. Mnoge srpske izbeglice, uključujući i one iz Srebrenice, nisu bile prezadovoljne kako su primljene u Bratuncu.⁶⁸¹ Iz tog razloga su neki koji su imali prijatelje ili rođake u Srbiji odlučili da odu tamo i pridruže im se. Početkom 1993. godine trinaest hiljada Srba iz opština Srebrenica, Bratunac, Skelani i Milići registrovani su kao izbjeglice u Srbiji, mahom žene i deca (koji čine 45% ukupnog srpskog stanovništva ovih opština).⁶⁸²

Najviše ogorčenosti, ipak, izazvao je veliki broj srpskih žrtava iz prve godine rata. Prema Ivaniševiću, koji je dokumentovao sve slučajeve, najmanje hiljadu srpskih civila ubijeno je između aprila 1992. i januara 1994. godine.⁶⁸³ Ubjedljivo najveći broj žrtava nastradao je između početka rata i stvaranja zaštićene zone.¹⁷⁵⁷

Droijzings je naveo Ivaniševiću *Hroniku našeg groblja* kao jedan od svojih izvora, djelo koje Delpla (Delpla) smatrala nepouzdanim. Najznačajniji je problem to što nisu dostupni pouzdani podaci niti dokumenti međunarodnih, trećih, strana, a koji se smatraju objektivnim i pouzdanim. U izvještaju GSUN-a o Srebrenici, koji je jedan od najvažnijih i najautentičnijih dokumenata o Srebrenici u međunarodnoj zajednici, navodi se sljedeće:

35. Bošnjačka enklava u, čijem je centru bila Srebrenica, u roku od nekoliko mjeseci proširena je pod Orićevom komandom na okolna područja. Najvećim dijelom, borbe koje su se u ovom periodu vodile nisu bile uobičajeno ratovanje, već je to više bio niz napada i kontranapada oružanih grupa jedne ili druge zajednice. Dok su širili svoju teritoriju, Bošnjaci su koristili tehnike etničkog čišćenja, slične onima koje su Srbi koristili u drugim područjima, paleći kuće i terorišući civilo stanovništvo. Srpski izvori tvrde da su bošnjački borci, dok su širili područje Srebrenice, pobili 1.300 ljudi, a još veći broj je raseljen iz svojih kuća. Srpski izvori i međunarodni posmatrači za ljudska

¹⁷⁵⁷ Duijzings, "Appendix IV," 33-134. Izvori navedeni u fusnotama u ovom citatu su sljedeći: 679 Ivanisevic, *Hronika*, pp. 40-42. , 680 Ivanisevic, *Hronika*, pp. 106. , 681 Conversation Stevo Miliwojevic, 11/11/1998. , 682 Ivanisevic, *Hronika*, pp. 109-111. , 683 Ivanisevic, *Hronika*, p. 67.

prava izvijestili su o incidentima u kojima su Srbi očigledno mučeni i sakaćeni.¹⁷⁵⁸ U isto vrijeme, mnogo veći broj Bošnjaka proživljavao je slične sudbine u područjima koja su ostala pod srpskom kontrolom.¹⁷⁵⁸

Izvor fusnote 2 u gorenavedenom citatu je knjiga Jana Vilema Honiga (Jan Willem Honig) i Norberta Bota (Norbert Both), *Srebrenica: Zapis o ratnom zločinu* (Srebrenica: Record of a War Crime), strana 79. Honig i Bot nisu pojasnili svoj izvor, ali, na toj stranici njihove knjige stoji:

Srbi su uložili mnogo truda u prikupljanje dokaza o ratnim zločinima koje su Muslimani počinili u selima kao što su Brežani, Zalazje, Ratkovići, Fakovići i Glogova. Dokazi ukazuju da su Srbi mučeni i sakaćeni, dok su drugi spaljeni živi kada su im paljene kuće. Navodno je tokom ovog perioda ubijeno preko 1.300 ljudi.¹⁷⁵⁹

Još kritika upućeno je ka pravljenju razlika između statusa stradalih. Delpla se osvrnula na Drojzingsova zapažanja u vezi tih podataka “koje su dostavile srpske vlasti” i za koje je rekao da su u određenoj mjeri „neistinite iz razloga jer su u njima i civili i vojnici – uključujući i vojnike i pripadnike paravojnih formacija koji su stradali u borbi – prikazani kao žrtve 'Muslimanskog terora', bez pravljenja razlike između njih“.¹⁷⁶⁰ Drojzingsove napomene u fusnoti su sljedeće:

Ivanišević, *Hronika*, str. 67. U ranijem nacrtu teksta objavljenom u lokalnim novinama *Naša riječ*, Ivanišević spominje 1.200 srpskih žrtava (Ivanišević, 'Genocid kao sudbina'). Ivaniševićevi podaci su vjerovatno neistiniti, jer se čini da on tu ne ubraja samo civile, već i vojnike i pripadnike paravojnih formacija koji su stradali u borbi ili tokom pljačkaških pohoda. On tu uključuje, na primjer, imena četvorice Srba koji su stradali u Potočarima 20. aprila 1992. godine. Po svoj prilici, ova četvorica su bili pripadnici Arkanovih Tigrova ili policajci koji su upali u Orićevu zasjedu (Ivanišević, *Hronika*, str. 7). Ovo Ivaniševićovo djelo naširoko je reklamirano u srbijanskoj štampi i štampi bosanskih Srba, npr. u *Borbi* (od 26.05.1993. do 04.06.1993.) i *Večernjim*

¹⁷⁵⁸ United Nations General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*, UN dok. A/54/549, 15. novembar 1999, par. 35.

¹⁷⁵⁹ Jan Willem Honig i Norbert Both, *Srebrenica: Record of a War Crime* (London: Penguin Books, 1996), 79.

¹⁷⁶⁰ Delpla, Bougarel i Formel, *Investigating Srebrenica*, 167.

novostima (od 13.06.1994. od 26.06.1994.). Novinski članci objavljeni u *Našoj riječi* (između jula i decembra 1993.) sadrže spiskove imena žrtava i počinilaca za svako srpsko selo napadnuto od Muslimana. Vidjeti i intervju u *Našoj riječi* iz aprila 1993. godine (Jovanović, 'Genocid').¹⁷⁶¹

Kakvu pouku možemo izvući iz ovih kritika? Autorka smatra da nesigurnost ili sumnja u ukupan broj mrtvih ne poriče niti utiče na činjenicu da se zločin dogodio, a žrtve i porodice srpske Srebrenice takođe su propatile. Pored toga, treba se prisjetiti da pravljenje razlike između boraca i neboraca, aktivnih pripadnika i pripadnika rezervnih sastava ili civila i vojnika nije bilo bitno za međunarodnu zajednicu, kao ni za neke naučnike, kada su u pitanju žrtve masakra u Srebrenici 1995. godine. Ako međunarodna zajednica kritikuje Srbe zbog toga što nemaju objektivne podatke o žrtvama koji potiču od međunarodnih institucija, to nije krivica srpske zajednice. Zapravo, Tužilaštvo MKSJ-a je jednom pokušalo da sačini krivičnu evidenciju muslimanskih komandanata za koje se vežu krivična djela, ali ovaj pokušaj je bio uzaludan.

Prema *Bosanskoj knjizi mrtvih*,¹⁷⁶² u regiji Podrinje, između 1991. i 1995. godine, stradalo je 28.135 osoba, od toga 22.472 Muslimana i 5.571 Srba. U periodu 1991-1995. godine, 1992. bila je godina sa najviše žrtava, kako za Muslimane tako i za Srbe, ukupno 13.617 osoba, a slijedi je 1995. godina sa 9.687 osoba. Iako se u ovoj knjizi navodi da je broj stradalih Srba u Podrinju u 1992. godini 2.829, Vlada Republike Srpske izvijestila je da je preko 2.500 osoba stradalo u 1992. godini. Tvrdila je da je navedena knjiga umanjila srpske žrtve za više od 14% u Bosni i Hercegovini, za više od 33% u sarajevskoj regiji, te za više od 39% za žrtve mlađe od 18 godina.¹⁷⁶³ U bazi podataka Republike Srpske navodi se da su ove brojke zasnovane na službenim dokumentima i ličnom dosijeu svake od žrtava, pa su šanse da ima grešaka veoma male.

Detaljni opisi incidenata i zločina razrađeni su u Hronologiji događaja koju je napisao profesor Gideon Grajf, predsjednik Komisije.

¹⁷⁶¹ Duijzings, "Appendix IV," 134, fusnota 683.

¹⁷⁶² Mirsad Tokača, "7.1.7.2 The Drina River Valley/Podrinje," u *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995/Bosnian Book of the Dead: Human Losses in Bosnia and Herzegovina 1991-1995* (Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar Sarajevo, 2012), 168-175.

¹⁷⁶³ Podaci preuzeti iz Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, *Popis žrtava odbrambeno otadžbinskog rata: Rezultati istraživanja*, januar 2020, <https://www.rcirz.org/wp-content/uploads/2020/01/popis-zrtava.pdf>

Primjedba autora: ovo su preliminarne brojke i i moguće je da su se neke donekle promijenile.

Prilog 1

Mjesta stradanja i broj stradalih u prvostepenoj presudi Mladiću (str. 1601-1606) tabelarno prikazanni od strane autora

Lista E i drugi incidenti	Mjesto	Datum	Broj ubijenih	Počinioci
E 1.1	Na obali rijeke Jadar	13.07.1995.	15	Pripadnici policije ili vojne policije VRS
E 2.1	U dolini Cerske	17.07.1995.	150	„Četnici“ i pripadnici Odreda specijalne policije i Jedinice specijalne policije MUP-a
E 3.1	Skladište Kravica	13.-14.07.1995.	1 000	Pripadnici 2-gog odreda Šehovići i Brigade specijalne policije i Bratunačke brigade
E 4.1	U blizini livade Sandić, oni koji su se iz kolone predali	13.07.1995.	10 – 15	1.Četa Centra za obuku sa Jahorine i vojnik
E 5.1	Škola Luke blizu Tišće	14.07.1995.	21	Pripadnici VRS
E 6.1	Škola Grbavci u Orahovcu	14.07.1995.	2	Pripadnici Zvorničke brigade
E 6.2	Dve livade u Orahovcu	14.07.1995.	819	Pripadnici Zvorničke brigade
E 7.1	Škola Petković	14.07.1995.	20	Pripadnici VRS
E 7.2	Petković nasip	14.-15.07.1995.	401	Pripadnici 6-og pješadijskog bataljona Zvorničke brigade
E 8.1	Ročević škola	14.-15.07.1995.	12	Pripadnici Zvorničke brigade
E 8.2	Kozluk	15.07.1995.	575	Pripadnici Zvorničke i Bratunačke brigade
E 9.1	Škola Kula blizu Pilice	14.-15.07.1995.	8	Pripadnici 1-og bataljona Zvorničke brigade VRS
E 9.2	Branjevo vojna farma	16.07.1995.	1 000 – 1 200	Vojnici VRS uključujući pripadnike 10-og diverzantskog odreda i grupu vojnika iz Bratunca
E 10.1	Kulturni centar Pilica	16.07.1995	500	Pripadnici VRS
E 12.1	Bišina	23.07.1995.	39	Pripadnici VRS i 10-og diverzantskog odreda
E 13.1	Trnovo	Jul – avgust	6	Pripadnici jedinice Škorpion
E 14.1	Blizu baze UN u Potočarima	12.07.1995.	9	Pripadnici VRS
E 14.2	Blizu Bijele kuće u Potočarima	13.07.1995.	1	Vojnici VRS
E 15.1	Pritvoreni u i oko osnovne škole Vuk Karadžić u Bratuncu	12.-14.07.1995.	50	Pripadnici voda vojne policije Bratunačke brigade VRS, pripadnici specijalne policije, pripadnici Bosansko-Srpske civilne policije MUP, pripadnici Vukova sa Drine i paravojna formacija
E 15.3	Skinut sa autobusa parkiranog ispred škole Vuk Karadžić u Bratuncu	13.07.1995.	1	VRS vojni policajac
Nije na listi	Izvan samoposluge u Kravici	13.-14.1995.	15	Vojnici VRS
Nije na listi	Zarobljeni bošnjački muslimani, muškarci	18.07.1995.	4	Vojnici VRS

Nije na listi	Povrijeđeni peitvorenici u barakama Zvorničke brigade	23.07.1995.	10	Vojnici VRS
	Ubistva UKUPNO		4 668 – 4 873	

Izvor: “8.3 Murder.” U *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgement (Volume III of V), 22 November 2017, 1601-1606

Lista akronima

Akronim	Definicija
ARBiH	Armija Republike Bosne i Hercegovine
BiH	Bosna i Hercegovina
VBS	Vojska bosanskih Srba
VRS	Vojska Republike Srpske
GSUN	generalni sekretar Ujedinjenih nacija
DNK	dezoksiribonukleinska kiselina
ISS	Institut za studije bezbjednosti (Institute for Security Studies)
ICMP	Međunarodna komisija za nestala lica
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
MKCK	Međunarodni komitet Crvenog krsta
MRMKS	Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
NIOD	Nizozemski institut za ratnu dokumentaciju (Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie)
OEBS	Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju
PHR	Ljekari za ljudska prava (Physicians for Human Rights)
RS	Republika Srpska
UZP	udruženi zločinački poduhvat
UN / UN	Ujedinjene nacije (United Nations)
UNPROFOR	Snage zaštite Organizacije ujedinjenih nacija (United Nations Protection Force)
HVO	Hrvatsko vijeće odbrane

Bibliografija

- Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica. *Popis žrtava odbrambeno otadžbinskog rata: Rezultati istraživanja*. januar 2020. <https://www.rcirz.org/wp-content/uploads/2020/01/popis-zrtava.pdf>
- Brunborg, Helge, i Henrik Urdal. "Report on the Number of Missing and Dead from Srebrenica [Izvještaj o broju nestalih i mrtvih iz Srebrenice]". Office of the Prosecutor, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia [Tužilaštvo, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju], 12. februar 2000. https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/krstic_srebrenica_000212.pdf
- Brunborg, Helge, Ewa Tabeau i Arve Hetland. "Missing and Dead from Srebrenica: The 2005 Report and List [Nestali i mrtvi iz Srebrenice: Izvještaj i lista iz 2005. godine]". Office of the Prosecutor, Expert Report for the Case of Vujadin Popović et al. (IT-05-88) [Tužilaštvo, Ekspertski izvještaj za predmet Vujadin Popović i dr. (IT-05-88)], 16. novembar 2005.
- Čivikov, Germinal. *Srebrenica: The Star Witness* [Srebrenica: Glavni svjedok]. Preveo John Laughland. Belgrade: Srebrenica Historical Project, 2010.
- Communications Service of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *Case Information Sheet: "Pilica Farm" (IT-96-22) Dražen Erdemović* [Informacije o predmetu: „Ekonomija Pilica“ (IT-96-22) Dražen Erdemović].
- Delpla, Isabelle, Xavier Bougarel i Jean-Louis Fornel, prir. *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities* [Istražujući Srebrenicu: Institucije, činjenice, odgovornosti]. New York, Berghahn 2014.
- Delpla, Isabelle. "The ICTY Investigations: Interview with Jean-René Ruez [Istrage MKSJ: Intervju sa Žan-Rene Ruezom]". U *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, priredili Isabelle Delpla, Xavier Bougarel i Jean-Louis Fornel. New York, Berghahn 2014.
- Delpla, Isabelle. "Facts, Responsibility, Intelligibility, comparing the Srebrenica investigations and Reports [Činjenice, odgovornost, razumljivost, poređenje istraga i izvještaja o Srebrenici]". U *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, priredili Isabelle Delpla, Xavier Bougarel i Jean-Louis Fornel. New York, Berghahn 2014.
- Duijzings, Ger. "Appendix IV: History and Reminders in East Bosnia [Dodatak IV: Istorija i podsjetnici u Istočnoj Bosni]". U *Srebrenica: A 'Safe' Area*. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 2003.
- Duijzings, Ger. "Scholars (Not) Investigating Srebrenica. Academic Feuds and Other Shortcomings [Naučnici (ne) istražuju Srebrenicu. Naučni raskoli i drugi nedostaci]". *Südosteuropa* 65, br. 3 (2017): 589-595.
- Fitzsimmons, Scott. *Mercenaries in Asymmetric Conflicts* [Plaćenici u asimetričnim sukobima]. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Početna stranica zvanične veb-stranice Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove. <https://www.irmct.org/en>

Honig, Jan Willem, i Norbert Both. *Srebrenica: Record of a War Crime* [Srebrenica: Zapis o ratnom zločinu]. London: Penguin Books, 1996.

ICTY/Outreach Programme/Graphic Unit. "United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia [Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju]". jun 2017.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. "About the ICTY [O MKSJ-u]". <https://www.icty.org/>

International Residual Mechanism for Criminal Tribunals. "President Agius Pays Respects to Victims at 24th Commemoration of Srebrenica Genocide [Predsjednik Agius odao počat žrtvama na 24. Komemoraciji genocida u Srebrenici]". 11. jul 2019. <https://www.irmct.org/en/news/20-09-21-president-agius-pays-respects-victims-24th-commemoration-srebrenica-genocide>

International Residual Mechanism for Criminal Tribunals. "Srebrenica: Timeline of a Genocide [Srebrenica: Vremenska linija genocida]". <https://www.irmct.org/specials/srebrenica/timeline/en/story>

Mennecke, Martin. "Genocidal Violence in the Former Yugoslavia: Bosnia Herzegovina [Genocidno nasilje u bivšoj Jugoslaviji: Bosna i Hercegovina]". U *Centuries of Genocide, Essays and Eyewitness Accounts* [Vijekovi genocida, članci i svjedočenja očevidaca], priredili Samuel Totten i William S. Parsons. 4th ed [četvrto izdanje]. New York: Routledge, 2013.

Ndlovu-Gatsheni, Sabelo, i Gwinyayi A Dzinesa. "'One man's volunteer is another man's mercenary?' Mapping the extent and impact of mercenarism on human security in Africa [Dobrovoljac jednog čovjeka, plaćenik je drugog?] Mapiranje obima i uticaja plaćeništva na ljudsku bezbjednost u Africi]". U *Elimination of Mercenarism in Africa, A Need for A New Continental Approach* [Eliminacija plaćeništva u Africi, potreba za novim kontinentalnim pristupom], priredio Sabelo Gumedze. *ISS Monograph Series*, br. 147(2008).

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. *Srebrenica: A 'Safe Area'* [Srebrenica: zaštićena zona]. 2002.

O'Brien, Kevin A. "Private Military Companies and African Security 1990-98 [Privatne vojne kompanije i afrička bezbjednost 1990-98]". U *Mercenaries – An African Dilemma* [Plaćenici – Afrička dilema], priredili Abdel-Fatau Musah i 'Kayode Fayemi. London: Pluto Press, 2000.

Osa, Yukie. *Srebrenica – An Analysis of a Genocide* [Srebrenica – Analiza genocida] [original na japanskom jeziku]. Tokyo: Toshindo Publishing, 2009.

- Pech, Khareen. "The Hand of War: Mercenaries in the Former Zaire 1996-97 [Ruka rata: Plaćenici u nekadašnjem Zairu 1996-97]". U *Mercenaries – An African Dilemma*, priredili Abdel-Fatau Musah i 'Kayode Fayemi. London: Pluto Press, 2000.
- Petrović, Vladimir. Recenzija *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, priredili Isabelle Delpla, Xavier Bourgarel i Jean-Louis Fournel. *Southeast European and Black Sea Studies* 13, br.1 (2013): 119-120.
- Pottier, Johan. *Re-imagining Rwanda: Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century*[Ponovno osišljanje Ruande: Konflikt, preživljavanje i dezinformacije krajem 20. vijeka]. New York: Cambridge University Press, 2002.
- Prosecutor v. Drazen Erdemovic*, Case No. IT-96-22-T, Sentencing Judgement, 29 November 1996.
- Prosecutor v. Franc Kos, Stanko Kojić, Vlastimir Golijan, Zoran Goronja*, Case No. S1 1 K 003372 10 KrI (reference: X-KR-10/893-1), Verdict, pronounced on 15 June 2012.
- Prosecutor v. Ljubomir Borovcanin*, Case No. IT-02-64, Annex A. Military Structure of the Army of the Republika Srpska ("VRS"), 6 September 2002, <https://www.icty.org/x/cases/borovcanin/ind/en/bor-annexA020906.htm>
- Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgement, 2 August 2001.
- Prosecutor v. Radislav Krstic*, Case No. IT-98-33-T, Trial Judgement, 2 August 2001.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 130703ED, 3 July 2013.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 150326IT, 26 March 2015.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial [transkript], 150511IT, 11 May 2015.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgment (Volume III of V), 22 November 2017.
- Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-92-T, Trial Judgment (Volume IV of V), 22 November 2017.
- Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, Case No. IT-02-54-T, Amended Indictment "Bosnia and Herzegovina," 22 November 2002.
- Prosecutor v. Slobodan Milošević*, Case No. IT-02-54, Trial [transkript], 040211ED, 11 February 2004.
- Prosecutor v. Slobodan Milošević*, Case No. IT-02-54, Trial [transkript], 030825ED, 25 August 2003.
- Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02-60-T, Trial [transkript], 040203IT, 3 February 2004.

Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić, Case No. IT-02-60-T, Trial [transkript], 040608IT, 8 June 2004.

Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić, Case No. IT-02-60-T, Trial Judgement, 17 January 2005.

Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević, Case No. IT-05-88-T, Trial Judgement, 10 June 2010.

Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, Vinko Pandurević, Case No. IT-05-88-T, Prosecution's Notice of Filing a Public Redacted Version of the Prosecution Final Brief, 14 July 2010.

Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Radivoje Miletić, Vinko Pandurević, Case No. IT-05-88-A, Appeal Judgement, 30 January 2015.

Prosecutor v. Zdravko Tolimir, Case No. IT-05-88/2-T, Dissenting and Separate Concurring Opinions of Judge Prisca Matimba Nyambe, 12 December 2012.

Prosecutor v. Zdravko Tolimir, Case No. IT-05-88/2-T, Trial Judgement, 12 December 2012.

Šašić, Suzana. "Mladić's monster finally talks [Mladićevo čudovište konačno progovara]". *Bosna Report New Series*, br. 47-48 (septembar-novembar 2005).

Stone, Dan. "Introduction [Uvod]". U *The Historiography of Genocide* [Isotriografija genocida], priredio Dan Stone. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2008.

Stone, Dan. *Histories of the Holocaust* [Istorije Holokausta]. London: Oxford University Press, 2010.

Tokača, Mirsad. "7.1.7.2 The Drina River Valley/Podrinje". U *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995/Bosnian Book of the Dead: Human Losses in Bosnia and Herzegovina 1991-1995*. Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar Sarajevo, 2012.

U.N. Charter Charter ch. VII, art. 39.

United Nations Commission on Human Rights. UN Dok. E/CN.4/1998/31. 27. januar 1998.

United Nations General Assembly. *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica* [Izvještaj generalnog sekretara u skladu sa Rezolucijom 53/35 Generalne skupštine: Pad Srebrenice]. UN Dok. A/54/549, 15. novembar 1999.

United Nations General Assembly. "F. Srebrenica prior to the safe area resolutions [F. Srebrenica prije resolucija o zaštićenoj zoni]". In *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica*. UN Dok. A/54/549, 15. novembar 1999.

United Nations Security Council. *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)* [Finalni izvještaj ekspertske komisije u skladu sa Rezolucijom 780 Savjeta bezbjednosti (1992)]. UN Dok. S/1994/674, 27. maj 1994.

United Nations Security Council. *Interim Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)* [Privremeni izvještaj ekspertske komisije u skladu sa Rezolucijom 780 Savjeta bezbjednosti (1992)]. UN Dok. S/25274, 10. februar 1993.

United Nations General Assembly. Letter dated 24 May 1993 from the Charge d'affaires a.i. of the Permanent Mission of Yugoslavia to the United Nations addressed to the Secretary-General [Pismo privremenog otpravnika stalne misije Jugoslavije pri Organizaciji ujedinjenih nacija od 24. maja 1993. godine, upućeno generalnom sekretaru]. UN Dok. A/48/177 S/25835, 2. jun 1993.

Vines, Alex. "Mercenaries, Human Rights and Legality [Plaćenici, ljudska prava i legalnost]". U *Mercenaries – An African Dilemma*, priredili Abdel-Fatau Musah i 'Kayode Fayemi. London: Pluto Press, 2000.

Poglavlje 8

Stiven E. Mejer (Steven E. Meyer)

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju: *Da li je Sud bio instrument pravde?*

1. Uvod

U ratovima koji su se odigrali tokom raspada Jugoslavije, sve strane su počinile takva nasilna djela da su ona, u skladu sa dugogodišnjim standardima međunarodnog prava i moralnosti, identifikovana kao krivična djela. U tom smislu, ovi ratovi se nisu razlikovali od mnogih (možda većine) prethodnih ratova. Ova istorijska činjenica ne opravdava ilegalne i nemoralne radnje koje je svaka strana počinila tokom jugoslovenskih ratova, kao što ne opravdava iste radnje bilo koje druge zaraćene strane tokom istorije. Međutim, razmišljanje o pitanju primjene međunarodnog prava pokreće niz teških pitanja kojima ćemo se pokušati pozabaviti u ovom radu.

Svirepost ratova, zajedno sa ohološću glavnih zapadnih sila, natjerala je Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija (SB UN) da u maju 1993. godine Rezolucijom 827 SB UN osnuje Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). Namjera je bila da se „sudi onima koji su odgovorni za kršenje međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije, od 1991. godine. Svrha Tribunala (bila je) da donese pravdu žrtvama sukoba, te da odvрати buduće lidere od činjenja sličnih zločina. MKSJ ... je takođe (preuzeo) slučajeve iz kosovske krize krajem 1990. godine.“¹⁷⁶⁴ Prema Rezoluciji 827 SB UN, MKSJ je dobio jurisdikciju nad četiri oblasti: (1) teške povrede Ženevskih konvencija; (2) kršenje zakona i običaja ratovanja; (3) genocid; (4) zločini protiv čovječnosti.

MKSJ je zatvoren 31. decembra 2017. godine. Međutim, rad MKSJ-a¹⁷⁶⁵ je nastavljen uspostavljanjem Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove (MRMKS), 2010. godine Rezolucijom 1966 SB UN. Kao što i samo ime govori, MRMKS je osnovan kako bi

¹⁷⁶⁴ Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove. Za više informacija posjetiti zvaniču internet stranicu Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju: <https://www.icty.org>

¹⁷⁶⁵ Kao i rad Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu. Za više informacija posjetiti zvaniču internet stranicu Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove: <https://www.irmct.org>

priveo kraju svaki posao koji je ostao nezavršen kada je ukinut MKSJ, kao i da bi sudio u svim novim slučajevima koji su proizašli iz balkanskih ratova devedesetih godina 20. vijeka.

2. Temelji

Temelji MKSJ-a počivaju prvenstveno na dugogodišnjim naporima zapadnih država da uspostave i utvrde sistem međunarodnog prava. Sistem zapadnog međunarodnog prava, koji se oformio tokom mnogih vijekova, nastao je kako bi se uspostavila doktrina pravednog rata. Ideje i prijedlozi koji razmatraju opravdanja za ratovanje mogu se naći na raznim mjestima i u raznim istorijskim trenucima – u drevnom Egiptu, konfučijanskoj Kini, drevnom Izraelu, drevnoj Grčkoj i Rimu, u hinduističkoj Indiji (*Mahabharata*) i na drugim mjestima. Zapadnjačka verzija doktrine pravednog ratase nalazi u religioznoj istoriji Zapada, a posebno u većini djela Svetog Avgustina. Ove verzije doktrine pravednog rata teoretski su dominirale međunarodnim sistemom prije svega zbog političke, ekonomske i vojne dominacije Zapada. Evropa i SAD (Japan je imao nešto manju ulogu poslije sredine 19. vijeka) su imale alate i sredstva da dominiraju svijetom kroz kolonizaciju i carstvo tokom vijekova u kojima se uspostavljala doktrina pravednog rata.

Zapadni model pravednog rata i, na kraju, međunarodnog prava su kreirale države za države. Zapadne države osmislile su novonastali sistem međunarodnog prava pokušavajući da unesu red u konkurentne globalne interese moćnih država. Iako su glavne tačke međunarodnog prava obuhvatale nekoliko tema, najvažnija tema bila je rat i vođenje rata, i u nešto manjoj mjeri trgovinska i ekonomska pitanja. Iako su mehanizmi međunarodnog prava uspostavljeni tokom vijekova, većina onih koji danas dominiraju međunarodnim pravnim sistemom su uspostavljeni od sredine 19. vijeka. Krajem 19. i početkom 20. vijeka došlo se do nekoliko konvencija koje su osmišljene kako bi se suzbila upotreba oružja i ratnih brodova. Na kraju su sve ove konvencije propale. Prvi i Drugi svjetski rat prouzrokovali su dodatne napore za suzbijanje upotrebe oružja, uspostavljanje međunarodnih mirovnih organizacija, pa čak i pokušaje da se ratovanje stavi van zakona. Liga nacija i prateći Stalni sud međunarodne pravde prestali su da postoje u Drugom svjetskom ratu, dok Ujedinjene nacije i Međunarodni sud pravde, osnovani 1945. godine, traju do danas. Napori od kraja Drugog svjetskog rata pa naovamo su bili pomiješani. Evropska unija (EU), osnovana u pokušaju da okonča vijekove ratovanja u Evropi, postepeno se podriva ponovnom nacionalizacijom evropske politike. Sporazumi o suzbijanju atomskog i nuklearnog oružja donedavno su uglavnom bili uspješni. Donedavno, jer smo sada ušli u „drugo“ i

vjerovatno još opasnije nuklearno doba. Dva zanimljivija slučaja su uspješan napor da se zabrane protivpješadijske mine, usvajanjem Otavske konvencije 1997. godine, i uspostavljanje Međunarodnog krivičnog suda, usvajanjem Rimskog statuta 1998. godine. Oba ova napora predstavljaju promjenu u načinu na koji se formuliše i nastaje većina međunarodnih pravnih sporazuma. Kao takvi, oba sporazuma se odnose na globalizujući postmoderni svijet. Kampanju protiv mina su organizovali i sproveli u djelo obični građani širom svijeta putem imejla, SMS poruka i telefonskih poziva. Iako je napor da se uspostavi krivični sud bio proizvod državne inicijative, njega je podržao veliki broj nedržavnih aktera i pojedinaca. Sud je ovlašten da djeluje ako i kada neka država nije voljna ili nije u mogućnosti da pokrene krivičnogonjenje. SAD su odbile da ratifikuju bilo koji od ovih ugovora, jer smatraju da narušavaju američki suverenitet. Iako su američki političari u stvari postavili SAD iznad zakona, Otavska konvencija i Krivični sud vjerovatno će biti modeli za sve veći broj međunarodnih pravnih mehanizama poput njih.

3. Prečišćavanja, dodaci, izuzeci i odstupanja

Međunarodno pravo je nastalo nastojanjem, uglavnom, vjerskih vođa da uspostave pravila koja će osigurati da države učestvuju u ratu koji se može opravdati i koji je opravdan.¹⁷⁶⁶ Od tog polazišta, međunarodno pravo je preraslo u ogromno, složeno polje pravila, propisa, statuta i institucija. Međutim, pati i od dvije glavne prepreke koje će imati veliku ulogu u uspostavljanju i radu MKSJ-a. Prva prepreka je činjenica da je međunarodni sistem haotičan, tj. ne postoji krovna međunarodna organizacija koja može primijeniti odluke međunarodnih sudova u većini okolnosti. Druga prepreka je to što velike sile mogu primijeniti odluke u nekim okolnostima upotrebom vojne moći, ali to takođe znači da obično nema superiorne sile koja bi primorala najjače svjetske države na to da se pridržavaju odluka međunarodnog prava. Zbog toga je upravljanje normama međunarodnog prava često samo po sebi pristrasno. Primjena međunarodnog prava može nas podsjetiti na lekciju koju je Tukidid iznio u Melijanckom dijalogu: „Jaki čine ono što mogu, a slabi trpe ono što moraju.“¹⁷⁶⁷ Naravno, to ne znači da su optužbe za ratne zločine uvijek (ili čak često) lažne i neutemeljene. U mnogim slučajevima, ratni zločini su počinjeni. Međutim, to samo znači da su neke optužbe za ratne zločine iznijete na nepravedan način, bez konkretnih dokaza, u duhu inata i osvete i iz lažnih razloga. Ili, možda

¹⁷⁶⁶ Uspostavljena jedna od dvije hrišćanske tradicije; druga je pacifizam.

¹⁷⁶⁷ Tukidid, „Melijanski dijalog“, u *Istorija Peloponeskog rata*.

čak najvjerojatnije, nisu podignute optužnice za ratne zločine u slučajevima kada je trebalo da budu podignute, jer su osumljivene zemlje prevelike i premoćne.

Da bi se razumjela primjena međunarodnog prava u savremenom okruženju, uključujući njegovu primjenu na jake i slabe države, neophodno je razmotriti šest pitanja. Svako od ovih pitanja takođe utiče na ulogu MKSJ-a i njegovog nasljednika.

Prvo, istorija *arbitraže i sudskog rješavanja* prepuna je neuspjeha prošlih napora koji sežu duboko u prošlost. U moderno doba, običaj arbitraže može se naći u Džejevom sporazumu iz 1794. godine, sklopljenom između Ujedinjenog Kraljevstva i Sjedinjenih Država. Dva užasna rata u dvadesetom vijeku podstakla su vlade glavnih sila da osnuju organizacije koje će pokušati da riješe sporove između država, a da se ne posegne za ratom. Ujedinjene nacije su osnovane 1945. godine, nakon neuspjeha Lige nacija, kao najnoviji napor da se izbjegnu sukobi u državnim poslovima. Svakako, postojala je velika vjerovatnoća da će se Ujedinjene nacije suočiti sa sukobljenim interesima različitih država, a međunarodna zajednica je više ličila na svijet u onakvom „prirodnom stanju“ kako ga je definisao Tomas Hobs (Thomas Hobbes), nego na idealizam Imanuela Kanta (Immanuel Kant). Ali ovoga puta, uključivanje Sjedinjenih Država i pridavanje veće pažnje detaljima tokom pisanja Povelje moglo bi napraviti razliku.

Prema Poglavlju VII, članu 2. (7) Povelje UN, Savjetu bezbjednosti se daje ovlaštenje da održava mir, da „utvrđuje postojanje bilo kakve prijetnje miru, kršenja mira, akata agresije“ i da preduzima vojne ili nevojne radnje kako bi se obnovio međunarodni mir i bezbjednost.“ Član 39. Povelje pruža pokretački mehanizam i daje SB ovlaštenje da utvrdi konkretnu prijetnju miru, svaki akt agresije i da odluči o daljim koracima. Član 41. pruža osnovu za ekonomsko i/ili diplomatsko djelovanje, dok član 42. SB daje ovlaštenje da utvrđuje legitimitet vojne akcije. Iako međunarodno pravo pruža Ujedinjenim nacijama širok prostor za tumačenje kršenja zakona, ono što predstavlja čin agresije ili prijetnju da prekrši mir uvijek je bilo kritično pitanje – ono koje je od samog početka uzrokovalo nesuglasice i podjele u Savjetu bezbjednosti. U pravnoj zajednici, mišljenje je podijeljeno oko toga da li član 2. (7) pruža dovoljan razlog da se sudskim vlastima dozvoli da presude o zakonitosti djelovanja Savjeta bezbjednosti. Štaviše, sposobnost organizacije Ujedinjenih nacija da učestvuje u intervencijama je ograničena njenom sposobnošću da izvrši dejstva, te spremnošću zemalja članica da obezbijede ključne resurse, naročito novac i trupe za vojnu akciju. Iako Poglavlje VII dozvoljava intervenciju Ujedinjenih nacija bez pristanka zemalja članica, saglasnost zemalja članica je često neophodna kao praktična stvar, a Američka politika je uvijek bila naročito sumnjičava u vezi sa Ujedinjenim nacijama, zbog onesposobljavajućeg uticaja ekscenpcionalizma.

Drugo, moramo razmotriti koncept *državnog suvereniteta*. Princip državnog suvereniteta čvrsto je utvrđen u članu 2, stav 1, Povelje Ujedinjenih nacija i tipično se opisuje kao osnovni princip postvestfalskog državnog sistema (iako je koncept državnog suvereniteta postojao mnogo prije Vestfalskog mira 1648. godine). U teoriji je državni suverenitet nepovrediv. Generalna skupština UN je 1966. godine donijela *Deklaraciju o neprihvatljivosti uplitanja u unutrašnje poslove država i zaštiti njihove nezavisnosti i suvereniteta*, što je značilo da nijednoj spoljnoj državi nije dozvoljeno da na bilo koji način interveniše u građanskom ratu kako bi pomogla jednoj ili drugoj strani. U međunarodnom pravu, država ima isključivu kontrolu nad svojom teritorijom, a svi drugi koji intervenišu moraju imati saglasnost te države.

Međutim, nepovredivost državnog suvereniteta kontradiktorna je odredbama koje predviđaju izuzetke od nemiješanja druge države. Vođeni pogoršanjem uslova u Kongu 1960. godine, pravo svake države nije apsolutno, te postoje okolnosti u kojima je intervencija opravdana, pa čak i ako se u državi odvija građanski rat. Kršenje ljudskih prava može biti – i često jeste – glavni razlog za internacionalizaciju građanskog rata. Povelja Ujedinjenih nacija, član 1, stavovi 2. i 3. i Rezolucija 1514 SB UN predviđaju intervenciju u suverenoj državi. A prema članu 1, stav 3, Povelje Ujedinjenih nacija, koncept ljudskih prava se može proširiti dalje od istinskog nasilja na raseljavanje ljudi, izbjeglice, izgubljene domove, izgubljene poslove itd. Zaštita neboraca u ratu pokrivena je Zakonom o oružanom sukobu¹⁷⁶⁸. Primarni cilj ovih aspekata međunarodnog prava je zaštita života neboraca i osiguravanje pristupa hrani, skloništu i medicinskim potrepštinama i uslugama. Ovim konvencijama takođe se utvrđuju pravila koja regulišu neborbene oblike „intervencije“, kao što je „zadržavanje ekonomske pomoći, dostavljanje diplomatskih poruka, opoziv diplomatskog osoblja, suspenzija diplomatskih odnosa i ekonomski bojkot.“¹⁷⁶⁹

Poseban slučaj samoodbrane sastavni je dio suvereniteta i međunarodnog prava. Zapravo, zbog samoodbrane, koja je ozbiljan faktor, nije uvijek jasno kad treba a kada ne treba da se primjenjuje međunarodno pravo. Pravo na samoodbranu je sadržano u poglavlju VII, članu 51. Povelje UN: „Ništa u ovoj Povelji neće narušiti urođeno pravo individualne ili kolektivne samoodbrane ako se dogodi oružani napad na državu članicu Ujedinjenih nacija, sve dok Savjet bezbjednosti ne preduzme mjere neophodne za održavanje međunarodnog mira i bezbjednosti.“¹⁷⁷⁰ Kao što se moglo očekivati, član 51. je izvrnut i iskorišćen u maligne svrhe

¹⁷⁶⁸ Law of Armed Conflict, Article 7, The International Committee of the Red Cross. The Geneva Conventions of August 12, 1949, International Committee of the Red Cross, Geneva. Protocol II Additional to the Geneva Conventions (1977), International Committee of the Red Cross, Geneva.

¹⁷⁶⁹ Bojkot se sam po sebi smatra ratnim činom.

¹⁷⁷⁰ U.N. Charter, 1945, chpt. VII, art. 51.

jednako onoliko koliko je korišćen u opravdane svrhe. Bilo legitimno ili ne, ranih devedesetih godina dvadesetog vijeka, Bosna i Hercegovina se pozvala na član 51, čime je odbacila embargo na oružje koji su nametnule Ujedinjene nacije zbog srpske intervencije u rastućem sukobu između Muslimana i Srba koji žive u Bosni. (Najzad, pitanje embarga na oružje postalo bi glavno pitanje i kamen spoticanja za mir u Bosni.) Pozivanje na član 51. je dodatno komplikovano i često iskrivljeno jer Savjet bezbjednosti može poništiti deklaraciju o samoodbrani. S pravne tačke gledišta, SB UN može odbiti pozivanje na član 51. ako takva akcija ima „djelotvoran efekat“ u održavanju „međunarodnog mira i sigurnosti“. U svakom slučaju, samoodbrana je primjenjiva samo dok SB UN ne razmotri i ne donese odluku o tome da se na takvu akciju odnosi član 51.¹⁷⁷¹

Treće, *komandna odgovornost* je glavna komponenta međunarodnog prava, posebno Zakona o oružanom sukobu, i posebno je važna za MKSJ i njegovog nasljednika u njihovom pokušaju da ostvare pravdu. Značenje komandne odgovornosti, poznate i kao „odgovornost nadređenih“, donekle se promijenilo tokom posljednjih dvadeset godina.

Vojnik koji izvrši očigledno nezakonito naređenje kriv je za bilo kakvo kršenje Zakona o oružanom sukobu (ZOOS). Nadređeni koji je izdao nezakoniti nalog podjednako je kriv za prekršaj podređenog, jer je izdao nezakonit nalog. U prošlosti se na komandnu odgovornost gledalo kao na oblik krivičnog djela saučesništva i podržavanja. Ne više. Danas većina vlasti prihvata da „[komandna odgovornost] ne znači... da nadređeni dijeli istu odgovornost kao i podređeni koji čini krivično djelo... već da nadređeni snosi odgovornost za sopstveni propust jer nije djelovao.“ Krivična odgovornost nadređenog proizilazi iz zanemarivanja određene dužnosti da preduzme mjere koje su u datim okolnostima neophodne i razumne.¹⁷⁷²

Komandna odgovornost definisana je u Ženevskim konvencijama iz 1949. godine, ali su Konvencije dopuštale pojedinačnim državama da odluče o primjeni Konvencija. Pored toga, u Protokolu 1 iz 1977. godine, članovi 86. i 87. su se bavili zahtjevima da se postupi protiv, suzbije ili kazni podređeni koji počinio djelo kršenja međunarodnog prava. Kao što Solis (Solis) ističe u citatu iznad, zahtjevi iz Protokola iz 1977. godine su se promijenili, zahtijevajući više preciznosti u vezi sa tim kada i kako komandant može biti odgovoran za postupke vojnika pod njegovom ili njenom komandom. U tim slučajevima neophodno je da komandant zna – ili je ponekad trebalo da zna – da je zločin počinjen ili da će biti počinjen, te da komandant ima sposobnost da spriječi kriminalnu aktivnost. Pored toga, ako je komandant svojim trupama jasno stavio do znanja da se standardi kršenja Zakona o oružanom sukobu moraju uzeti u obzir i da se

¹⁷⁷¹ North Atlantic Treaty, 4. april 1949. godine, art. 5.

¹⁷⁷² Gary D. Solis, *The Law of Armed Conflict* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 381.

neće tolerisati bilo kakvo kršenje Zakona, komandant ne može odgovarati za bilo kakvo kršenje Zakona koje su počinili muškarci ili žene pod njegovom ili njenom komandom. Međutim, oficiri nižeg čina i pripadnici vojnih snaga mogu se smatrati odgovornim za kršenje Zakona. Kao što Semjuel Hantington (Samuel Huntington) ističe u svom najznačajnijem djelu, „...poštovanje zakonskih naredbi je najvažnija dužnost vojnika.“¹⁷⁷³ Svaki vojnik koji smatra da je primio nezakonito naređenje mora odbiti da izvrši to naređenje.

Kršenje Zakona o oružanom sukobu ne odnosi se samo na vojno osoblje, takođe se odnosi i na civilne vođe. Zapravo, ne postavlja se pitanje da li je optuženi počinilac vojnik ili civil. Umjesto toga, uzima se u obzir nivo *neposredne kontrole* koju civilni (ili vojni) lider ima nad vojnim osobljem koje je počinilo nezakonito djelo. U stvari, čak i ako je primjena Zakona bila neujednačena, sudovi su primijetili dvije oblasti krivične odgovornosti kako za vojno osoblje, tako i za civile. Najočiglednije, komandanti i/ili civilne vođe se mogu smatrati odgovornim za izdavanje naredbe podređenima da izvršavaju nezakonite radnje. Manje očigledno, komandanti i civilne vođe mogu se smatrati odgovornim za propust da zaustave nezakonit čin. Barem u teoriji, komandant ili civilni vođa tada može da odgovara ako je znao ili je trebalo da zna da je počinjeno krivično djelo ili da je trebalo da bude počinjeno i/ili da je komandant ili civilni lider imao sposobnost da spriječi nezakonita djela, ali to nije učinio. Ovaj standard ponovljen je u Pravilu 153 Studije običajnog međunarodnog prava Međunarodnog komiteta Crvenog krsta. U njemu se navodi da su „komandanti i drugi nadređeni krivično odgovorni za ratne zločine koje su počinili njihovi podređeni ako su znali ili su imali razloga da znaju da će potčinjeni počiniti ili čine zločin.“ U Članu 28. Statuta Međunarodnog krivičnog suda (MKS) napravljena je razlika između dvije vrste „odgovornosti nadređenih“. Prvo je „svako lice koje 'suštinski' djeluje kao vojni komandant je odgovorno za zločine u nadležnosti MKS-a, koje su počinili pojedinci pod njegovom suštinskom komandom i kontrolom“. Drugo je „nadređeni u hijerarhiji u nevojnom odnosu sa podređenim“. Međutim, *Ženevske konvencije* i *Dodatni protokol II iz 1977. godine* ne pokrivaju nemeđunarodne oružane sukobe (tj. građanske ratove). Ali ovom standardu protivrječi član 7. (3) MKS-a, u kojem stoji da „nadređeni snose odgovornost ako ne preduzmu mjere za zločine koje su njihovi podređeni počinili u nemeđunarodnom sukobu.“

Prema bilo kom opšteprihvaćenom standardu, odgovornost za krivično djelo ne mora biti ograničena na *de jure* (ili zvanično) nadređenog zvaničnika u komandnom lancu, već se može proširiti na nadređenog zvaničnika koji vrši *de fakto* vlast. Međutim, standardi komandne

¹⁷⁷³ Solis, *The Law of Armed Conflict*, 396.

odgovornosti razlikuju se po pitanju njihove primjenljivosti na građanski rat. Većina standarda komandne odgovornosti takođe propisuje pravila odgovornosti kako za vojne komandante – tako i za civilne vođe. Ali ovdje, kao i kod primjenljivosti zakona na građanski rat, pravila za ograničenja odgovornosti nisu jasno postavljena i nisu ujednačena od standarda do standarda. Ovo može dovesti (i dovelo je) do zabune u primjeni zakona i dovelo je do toga da sudije proglašavaju pojedince krivim ne iz razloga što su strogo poštovali zakone, već radi pretpostavki tih istih sudija o krivici pojedinaca. Ovo je imalo ogromne posljedice za optužene koji pred MKSJ-om.

Četvrto, *međunarodno pravo o ljudskim pravima, zločini protiv čovječnosti i genocid* se razlikuju, a ipak imaju glavnu zajedničku crtu i primjenjuju se u vrijeme rata ili mira. Sva tri pojma se bave zločinima nad grupom pojedinaca, sva tri ugrožavaju suverenitet države i svaki od njih može se vrlo široko definisati. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (UDLjP), koja je usvojena 1948. godine, uglavnom se prihvata kao osnova za međunarodno pravo o ljudskim pravima. Elenor Ruzevelt (Eleanor Roosevelt) je bila američki delegat na konvenciji 1948. godine, kada je formulisana i izrađena UDLjP. Iako je 1977. godine predsjednik Džimi Karter (Jimmy Carter) potpisao deklaraciju, Senat je nikada nije usvojio. Još jednom, oklijevanje Amerike da formalno prizna UDLjP se zasniva na pretpostavci da su SAD država za sebe, i da se norme koje obavezuju druge zemlje ne odnose na njih. UDLjP i zakon o ljudskim pravima počivaju prvenstveno na pretpostavci postojanja prirodnih prava i zasnivaju se na činjenici da sva ljudska bića imaju osnovna neotuđiva prava i da se ista odnose na sve, svuda i u svako doba. Iako zakon o ljudskim pravima nikada nije definisan u jednom ili dva osnovna dokumenta, UDLjP je iznjedrila devet osnovnih sporazuma, kao i *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* i *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*. Od 1948. godine, UDLjP daje sve konkretnija i sveobuhvatnija prava (npr. rasna diskriminacija, mučenje, prisilni nestanci, invaliditet, prava žena, djece i starosjedilačkog stanovništva su samo neka od njih). Kao što pišu UN:

Tokom godina, posvećenost (UDLjP) pretočena je u zakon, bilo u obliku sporazuma, međunarodnog običajnog prava, opštih principa, regionalnih sporazuma ili domaćeg zakona, kroz koje su ljudska prava izražena i zagarantovana. Naime, UDLjP je inspirisala više od 80 međunarodnih sporazuma i deklaracija o ljudskim pravima, veliki broj regionalnih konvencija o ljudskim pravima, domaćih zakona o ljudskim pravima i ustavnih odredbi, koji zajedno čine sveobuhvatan pravno obavezujući sistem za promociju i zaštitu ljudskih prava.¹⁷⁷⁴

¹⁷⁷⁴ „The Foundation of International Human Rights Law“, Universal Declaration of Human Rights, United Nations, <https://www.un.org/en/sections/universal-declaration/foundation-international-human-rights-law/index.html>

Zločini protiv čovječnosti se odnose na krivična djela koja su počinjena protiv civila u ratu ili miru. Kao što je slučaj sa pravosudnim zakonom o ljudskim pravima, zločini protiv čovječnosti se odnose na dugačku listu krivičnih djela, uključujući ubistva, masakre, vansudska pogubljenja, mučenje, silovanje, etničko čišćenje, genocid i mnoga druga djela. Zločini protiv čovječnosti se mogu, kao koncept, pronaći daleko u istoriji, mada se u konkretnom obliku pojavljuju tek početkom 19. vijeka. Koncept je formalno utvrđen u Povelji Međunarodnog vojnog suda koji se održao u Nirnbergu poslije Drugog svjetskog rata, a ugrađen je i u Rimski statut MKS-a. Zločini protiv čovječnosti su vrsta zločina koji se izvršavaju ili odobravaju državnom politikom i svako ko učestvuje u toj aktivnosti može biti krivično gonjen. Ukratko, „zločin protiv čovječnosti se odnosi na kategoriju zločina protiv međunarodnog prava koji uključuju najžešća kršenja ljudskog dostojanstva...”¹⁷⁷⁵

Na početku, genocid se smatrao jednim od zločina protiv čovječnosti, a Ujedinjene nacije su ga prvi put priznale kao dio međunarodnog prava 1946. godine, nakon Drugog svjetskog rata. Ali 1948. godine, prepoznat je kao „nezavisan zločin“ koji spada pod nadležnost Kancelarije Ujedinjenih nacija za sprečavanje genocida i odgovornost za zaštitu. Ovakvu kvalifikaciju ratifikovalo je 149 država, uključujući i SAD. Prema Konvenciji o genocidu, definicija genocida je prilično široka. Prema UN:

...u sadašnjoj Konvenciji genocid označava bilo koje od sljedećih djela sa namjerom da u cjelini ili djelimično uništi određenu nacionalnu, etničku, rasnu ili vjersku grupu:

- Ubijanje članova grupe;
- Nanošenje teških tjelesnih ili mentalnih povreda članovima grupe;
- Namjerno nametanje životnih uslova grupi, koje imaju za cilj da dovedu do fizičkog uništenja grupe u cjelini ili djelimično;
- Izricanje mjera u cilju sprečavanja rađanja unutar grupe;
- Nasilno premještanje djece iz grupe u drugu grupu.¹⁷⁷⁶

Peto, moramo uzeti u obzir *univerzalnu nadležnost*. Korijeni univerzalne nadležnosti sežu barem do rimskog prava¹⁷⁷⁷, a mogu se naći i u judeo-hrišćanskim spisima, posebno u Novom zavjetu. Uprkos uporištu duboko u istoriji, trajna dominacija državnog suvereniteta je držala univerzalnu nadležnost u „pozadini“ više od 300 godina, osim kada se koristila kao sredstvo za procesuiranje trgovaca robljem i pirata. Međutim, univerzalna nadležnost se snažno

¹⁷⁷⁵ Cornell Law School, “Crime Against Humanity,” *Legal Information Institute*, https://www.law.cornell.edu/wex/crime_against_humanity

¹⁷⁷⁶ “Genocide“, Office of Genocide Prevention, United Nations, <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml>

¹⁷⁷⁷ Aishwarya Padmanabhan, *prir., Origin, Development and Evolution of the Principles of Universal Jurisdiction* (b.m. [bez mjesta]: b.i. [bez izdavača], 2007).

vratila u proteklih 20-ak godina. Od proglašenja Rimskog statuta, MKS je postao glavni zagovornik i pristalica univerzalne nadležnosti, te je krivično gonio desetine lidera optuženih za ratne zločine. Uopšteno govoreći, univerzalna nadležnost se može definisati na sljedeći način:

Prema standardnim međunarodnim pravilima o jurisdikciji, države mogu goniti samo protiv djela s kojim su u određenoj vezi. Međutim, prema rastućoj doktrini univerzalne nadležnosti, države su davale pravo da se kazne određeni zločini, iako nemaju nikakve veze sa krivičnim djelom. Univerzalna nadležnost je prema tome vrlo liberalno pravilo, koje omogućava bilo kome da sudi o određenim djelima, bez neophodnosti da strana koja sudi bude upravo povrijeđena strana.¹⁷⁷⁸

Univerzalna nadležnost „vaskrsnula“ je jer su zločini poput genocida, zločina protiv čovječnosti, ratnih zločina, etničkog čišćenja i mučenja ponovo postali učestali. Svakako, to nisu novi zločini – postoje od praskozorja istorije – ali su stekli novi značaj u savremenom dobu, zbog pojave moderne tehnologije koja nam daje mnogo bolji pogled i razumijevanje obima, dubine i brutalnosti takvih postupaka. Kao što ističe Lajl Sunga (Lyle Sunga), bavljenje ovim zločinima stiče legitimitet jer odražava *erga omnes* (radnja koja se duguje svjetskoj zajednici) i *jus kogens* (elementi međunarodnog prava koji obavezuju sve države).¹⁷⁷⁹ Prema tome, „...ne postoji uslov da osumnjičeni ili žrtva bude državljanin države koja vrši univerzalnu nadležnost ili da je krivično djelo direktno štetilo nacionalnom interesu države koja vrši univerzalnu nadležnost“. ¹⁷⁸⁰ Univerzalna nadležnost je primarno sredstvo Međunarodnog krivičnog suda.

Iako se u savremenom dobu puna težina univerzalne nadležnosti osjeća tek u posljednjih nekoliko decenija, zagovornici univerzalne nadležnosti navode Međunarodni vojni sud u Nirnbergu i Međunarodni vojni sud za Daleki istok (zvani Tokijski proces) kao presedane; a oba ova suda održana su 1946. godine. Konvencija protiv torture iz 1948. godine i četiri Ženevske konvencije iz 1949. godine takođe se koriste kao pravni presedani za univerzalnu nadležnost. Nadalje, Rezolucija 1674 SB UN pruža zaštitu civila tokom oružanog sukoba, a Ishodni dokument Svjetskog samita iz 2005. godine pruža zaštitu civilnog stanovništva od „genocida, ratnih zločina, etničkog čišćenja i zločina protiv čovječnosti“. Rezolucije 1894 i 2467 SB UN zabranjuju nasilje nad ženama i djevojkama tokom oružanog sukoba. Međutim, univerzalna nadležnost ima svoje protivnike. Obično su to naučnici, političari i državnici koji tvrde da je univerzalna nadležnost ozbiljno kršenje državnog suvereniteta. Kontorovič (Kontorovich) je tvrdio da se univerzalna nadležnost koristi prvenstveno za odbranu ili ostvarivanje interesa

¹⁷⁷⁸ Eugene Kontorovich, “The Inefficiency of Universal Jurisdiction“, in *Origin, Development and Evolution of the Principles of Universal Jurisdiction*, ed. Aishwarya Padmanabhan, (2007), 389.

¹⁷⁷⁹ Lyl S. Sunga, *Individual Responsibility in International Law for Serious Human Rights Violations* (Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 1992).

¹⁷⁸⁰ “Fact Sheet,” Center for Constitutional Rights, 2015.

države, a ne u potrazi za pravdom. Koncept takođe potencijalno omogućava bilo kojoj grupi država da osnuju sudove za krivično gonjenje drugih država ili pojedinaca. Praksa univerzalne nadležnosti zaista nadilazi dugo održavani koncept državnog suvereniteta, jer univerzalna nadležnost nije ni održavanje teritorijalne jurisdikcije (unutar granica određene države), ni eksteritorijalnosti (krivično gonjenje pojedinaca u inostranstvu zbog kršenja državnih zakona). U tom pogledu, univerzalna nadležnost nije u potpunosti postala *de jure* koncept, već više *de facto* koncept. Vlada Sjedinjenih Država je odbila univerzalnu nadležnost kada su SAD bile meta parnice, ali je prihvatila koncept u slučajevima kada ga Vašington može koristiti kako bi unaprijedio američke interese ili kako bi kaznio one koje SAD žele da kazne. Kada SAD odobre upotrebu koncepta univerzalne nadležnosti, obično se koncept predstavlja kao pravična reakcija na tuđa zlodjela, a Vašington se prikazuje kao prvak međunarodnog prava. Ovo ne samo da stavlja SAD iznad zakona, nego čak i više od toga jer SAD iskazuju pravičnost tako što prikazuju da se ista pravila ne odnose i na SAD – ideja da je sam Bog odredio da su SAD arbitar i sprovodilac zakona i pravde u svijetu.

Pored redovnih, stalnih organa Ujedinjenih nacija, Ujedinjene nacije su od devedesetih godina 20. vijeka godina odobrile osnivanje međunarodnih sudova i specijalnih sudova. Ovo su zapravo organi inspirisani i ohrabreni konceptom univerzalne nadležnosti. Kreirani su da se bave posebnim slučajevima u kojima su se desile situacije sa navodnim ratnim zločinima i obično se raspuštaju nakon rješavanja tih pitanja. U mnogim slučajevima (ali očigledno ne u svim), tribunali i specijalni sudovi funkcionišu prema zakonima dotičnih zemalja ili po kombinaciji domaćeg i međunarodnog prava. Sudije se obično biraju po istoj formuli. Tribunali i specijalni sudovi su posebno stvoreni kako bi presudili u optužbama za zločine protiv vojnih i civilnih vođa tokom oružanog sukoba. Pored MKSJ-a, važni su primjeri Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu (MKSR), Specijalnog suda za Sjevernu Leone (SSSL), Vanrednog vijeća na sudovima Kambodže (VFSK) i Specijalnog suda za Liban (SSL). Može se izvući pouka iz činjenice da su do danas svi tribunali i posebni sudovi uspostavljeni kako bi se bavili situacijama ratnih zločina u zemljama trećeg svijeta; nijedan nije posvećen naprednim zapadnim zemljama. Ovo ne treba prihvatiti kao pokazatelj da ne postoje vjerodostojne optužbe da su ove države počinile nedjela. To je, zapravo, pokazatelj osjećaja sopstvene važnosti i vojne superiornosti zapadnih vlada.

Među najistaknutijim ljudima optuženim za ratne zločine su:

- Nekoliko građana Ruande koji su na belgijskom sudu za genocid osuđeni za genocid u Ruandi 1994. godine.

- Bivši premijer Izraela Arijel Šaron (Ariel Sharon), optužen za masakre 1982. godine u izbjegličkim kampovima Sabra i Šatila.
- Bivši predsjednik Perua Alberto Fudžimori (Alberto Fujimori) je uhapšen u Peru i osuđen zbog kršenja ljudskih prava i korupcije, uključujući podmićivanje i pronevjeru.
- Džordž X. V. Buš (George H.W. Bush), Kolin Pael (Colin Powell) i Ričard Čejni (Richard Cheney) su optuženi, u prijavi koju su podnijeli državljani Iraka, da su bombardovali civile 1991. godine.
- Džordž V. Buš (George W. Bush), optužen za mučenje zatvorenika tokom rata u Iraku započetog 2003. godine.
- Bivši predsjednik Liberije Čarls Tejlor (Charles Taylor) je osuđen za ratne zločine tokom liberijskog građanskog rata od 1989. do 1997. godine.
- Bivši čileanski diktator Augusto Pinoče (Augusto Pinochet) je uhapšen u Londonu po španskoj potjernici za ratne zločine tokom njegove 17-godišnje vladavine u Čileu.
- Žalbeni sud MKS-a je 2020. godine poništio odluku donesenu 2019. godine, da ne pokreće istragu o ratu u Avganistanu (što je naišlo na žestoku osudu vlade SAD).
- Vođa pobunjenika u Kongu, Bosko „Terminator“ Ntaganda (Bosco „Terminator“ Ntaganda), osuđen je za zločine protiv čovječnosti počinjene tokom građanskog rata u Kongu.¹⁷⁸¹

Šesto, pitanje *pravde pobjednika* se nadvija nad cjelokupnom primjenom međunarodnog prava uopšte, a posebno Zakona o oružanom sukobu. Pravda pobjednika nije, najstrože rečeno, dio međunarodnog prava. Međutim, njen uticaj je opipljiv, neizbježan i gotovo sveprisutan. Pravda pobjednika se može definisati kao „...situacija u kojoj entitet po sopstvenom nahođenju učestvuje u sprovođenju 'pravde' tako što primjenjuje različita pravila kako bi prosudio šta je ispravno ili pogrešno, a u zavisnosti da li sudi svojim snagama ili snagama (bivšeg) neprijatelja... Usko povezano je ponašanje *jao pobijedenima*, u kojem pobjednik jednostrano mijenja dogovorene sporazume ili njihova tumačenja, što se smatra oblikom pravde pobjednika.“¹⁷⁸²

U suštini, pravda pobjednika je čin moći, a ne prvenstveno pravde, iako ne isključuje činjenicu da je legitimno moglo biti počinjenih zločina. Pravda pobjednikase obično povezivala i primjenjivala na situacije u vezi sa oružanim sukobom, ali je moguće da se oblik pravde pobjednika primjenjuje i u slučajevima kada se oružani sukob nije dogodio. Na primjer, SB UN

¹⁷⁸¹ For more information, visit the official website of JusticeInfo.net: <https://www.justiceinfo.net>

¹⁷⁸² Sensagent Dictionary, “Victor’s justice,” <http://dictionary.sensagent.com/Victor%27s%20justice/en-en>

je libijsku vladu uputio na MKS, na krivično gonjenje zbog zločina nad ljudskim pravima. Vidjeti ranije primjere slučajeva na osnovu koncepta univerzalne nadležnosti.

Kao što Trasimah kaže u Platonovoj „Državi“, „pravda je svuda ista stvar, prednost jačeg...“ Kao što je Hans Kelzen [Hans Kelsen] napisao 1944. godine u *Miru kroz zakon* [Peace Through Law]:

„[S]a idejom međunarodne pravde nije kompatibilno da samo pobijeđene države treba da predaju svoje podređene pod jurisdikciju međunarodnog suda kako bi bili kažnjeni za ratne zločine. Države pobjednice bi takođe trebalo da su voljne da prenesu nadležnost nad sopstvenim snagama koje su prekršile zakone ratovanja na isti nezavisni i nepristrasni sud. Ideja međunarodne pravde će biti očuvana samo ako se pobjednici podvrgnu istom zakonu kojeg žele nametnuti pobijeđenim državama.“¹⁷⁸³

Iako koncept pravde pobjednika seže u tmurna zaleđa istorije, savremena verzija izašla je na vidjelo tek u 20. vijeku, a naročito poslije Drugog svjetskog rata. Pokušaji da se sudi Kajzeru Vilhelmu II (Kaiser Wilhelm II) u osnovi su bili ratni zločini za njegovu ulogu i ulogu Njemačke u Prvom svjetskom ratu. Iako je Njemačka sigurno igrala ulogu u podsticanju rata, ona vjerovatno nije ništa više kriva od bilo koje evropske sile koja je učestvovala u Prvom svjetskom ratu. Uoči rata, sve glavne evropske zemlje su se uključile u međusobno destruktivnu trku u naoružanju zbog koje je izbijanje rata bilo gotovo neizbježno. Iako se Kajzeru nikada nije sudilo, stvarnost pravde pobjednika eksponencijalno je porasla nakon Drugog svjetskog rata, jer su strahote tog rata bile blisko povezane sa strahotama Prvog svjetskog rata. Nevjerovatna okrutnost koja se obušila na Jevreje i druge ublažila je težinu pravde pobjednika, ali je rat nije potpuno eliminisao. Sedamdeset pet godina od Drugog svjetskog rata, slučajevi tribunala, specijalnih sudova i suđenja za ratne zločine i druge zločine protiv čovječnosti, a posebno genocid, znatno su se umnožili. Ono što je Danilo Zolo (Danilo Zolo) u odličnoj knjizi (nevelikog obima) o pravdi pobjednika okarakterisao kao „kriminalizaciju rata“, ono što se nije dogodilo 1918-19. godine,

... desilo se nekih dvadesetak godina kasnije, a to su u praksu sprovele sile pobjednice iz Prvog svjetskog rata. U Nirnbergu i Tokiju, međunarodni krivični sudovi su uspostavljeni kako bi se sudilo poraženom neprijatelju. Optužnica je podignuta protiv dvadeset dvoje nacističkih vođa i dvadeset osam visokih zvaničnika japanske vlade. Po završetku suđenja, izrečene su primjerene kazne, uključujući sedamnaest smrtnih kazni koje su odmah izvršene. Sve ukupno, oko 500 njemačkih državljana je pogubljeno na kraju narednih suđenja koja su organizovali Amerikanci, Britanci i Francuzi u Nirnbergu

¹⁷⁸³ Gabriel M. Lentner, “Victor’s Justice in Disguise? UN Security Council Referrals and the International Criminal Court”, *Völkerrechtsblog* (blog), 19. decembar, 2016. godine, <https://voelkerrechtsblog.org/de/victors-justice-in-disguise/>

i drugim gradovima Njemačke, dok o mnogim suđenjima koja su Sovjeti vodili na njihovim okupiranim teritorijama znamo vrlo malo.¹⁷⁸⁴

SAD su bile glavna pokretačka sila za mnoge tribunale, specijalne sudove i suđenja za zločine protiv čovječnosti, uzevši u obzir, naravno, odluku Vašingtona da odbaci Rimski statut i MKS (osim ako se ne odnosi na nekog drugog). Iako je MKSJ prvobitno bio njemačka inicijativa, u početku su SAD prihvatile tu ideju voljno i svesrdno. Iako je Klintonova (Clinton) administracija potpisala Sporazum, on nikada nije dostavljen Senatu na odobrenje, jer ga Senat sigurno ne bi usvojio. SAD su se brzo povukle iz MKS-a, kada je Vašington utvrdio da će pridržavanje Rimskog sporazuma predstavljati ne samo neprihvatljivo kršenje američkog suvereniteta, već da bi moglo predstavljati i ozbiljnu prepreku za američke planove da odu u svijet da bi „išli da ubijaju zmajevе“, te da bi moglo američku vojsku staviti u rešeto međunarodnih krivičnih gonjenja. Vašington nije uzeo u obzir činjenicu da je MKS sud krajnje instance jer sudi samo u slučaju kad država čiji je državljanin optužen ne može ili neće sama da vodi postupak. Iako su sve američke administracije spriječile narušavanje američkog suvereniteta, stvarni razlog zbog kojeg je Vašington zauzeo tako snažan stav protiv MKS-a je taj što je američka spoljna politika potkrijepljena i vođena izuzetnošću i očiglednom sudbinom. Ova dva stuba američke spoljne politike su plod osjećaja božanski nadahnute moralne superiornosti i uvjerenja da se SAD upuštaju samo u pravedne intervencije, akcije i ratove u inostranstvu.

Američko protivljenje MKS-u posebno je poraslo tokom protekle godine jer je Sud odobrio i pokrenuo istragu o navodima u vezi sa ratnim zločinima u Avganistanu 2003. i 2004. godine. U stvari, MKS dovodi u pitanje pojam američke moralne superiornosti za vrijeme vođenja cijele kampanje u Avganistanu. Kao odgovor na to, Trampova administracija je najavila sankcije istražiteljima MKS-a, a cilj ovih sankcija je da istražiteljima ograniče pristup putovanjima i ispitivanjima u Avganistanu. Kao što je nedavno rekao američki državni sekretar: „Ne možemo, nećemo stajati po strani dok našim ljudima prijete jedan cirkuzantski sud,“ rekao je Pompeo (Pompeo), stojeći na podijumu Stejt dipartmenta, zajedno sa državnim tužiocem Vilijamom P. Barom (William P. Barr), ministrom odbrane Markom T. Esperom (Mark T. Esper) i savjetnikom za nacionalnu bezbjednost Robertom O'Brajenom (Robert O'Brien).¹⁷⁸⁵

Iako su preovlađujući osjećaj moralne superiornosti i pravedne misije uvijek bili dio američkog spoljopolitičkog etosa, SAD su dobile ogroman osjećaj opravdanosti raspadom Sovjetskog Saveza i većeg dijela komunističkog svijeta. Američki zvaničnici su preokupirani

¹⁷⁸⁴ Danilo Zolo, *Victor's Justice* (New York: Verso Books, 2009), 9-10.

¹⁷⁸⁵ “Trump urged to rescind sanctions on ICC staff”, *Washington Post*, 30. jun 2020. godine, A3.

samočestitanjem i „busanjem u grudi“ i u uvjerenju da SAD ne mogu pogriješiti, da je sada vrijeme da iskoriste trenutak, da uhvate novopronađenu „hegemoniju“ i nauče ostatak svijeta kako da izgradi i održi istinsku demokratiju. Gotovo od početka, i republička i demokratska administracija su odlučile da će ovo novo doba biti doba „izgradnje nacije“ i „demokratskog mira“. Uprkos američkom odbijanju Rimskog statuta i Međunarodnog krivičnog suda, sve američke administracije su odlučile da je dio ove nove avanture osigurati da ćemo se suprotstaviti genocidu i neopravdanoj vojnoj dominaciji populacije „podanika“. Ali ostvarivanje pravde definisao bi i sprovodio Vašington, i to ne po nalogu međunarodnih organizacija. U ovoj opojnoj atmosferi, svaki predsjednik poslije Džordža H. V. Buša je istakao američku odlučnost da definiše i ukine genocid i njegove izdanke. Govor predsjednika Bila Clintona (Bill Clinton) iz februara 1999. godine je ilustrirao uvjerenja postsovjetskih administracija:

Genocid je sam po sebi državni interes u vezi s kojim treba da djelujemo i da možemo reći ljudima na ovom svijetu, bez obzira da li oni živjeli u Africi ili Centralnoj Evropi ili na bilo kojem drugom mjestu, ako neko napadne nevine civile i pokuša da ih masovno ubije, zbog njihove rase, njihove etničke pripadnosti ili njihove religije, mi ćemo to zaustaviti ako je u našoj moći.¹⁷⁸⁶

Velika je nevolja u tome što vrlo često kažnjavanje slučajeva genocida ili privođenja drugih volji Vašingtona nije bilo dostižno i, kada se pokušalo, nije uspjelo. Ukazaću na samo dva primjera: genocid u Ugandi i Ruandi sredinom devedesetih godina 20. vijeka i ubistva u Darfuru koja su počinili Arapi Džandžavidi, a koja su započela 2003. godine i traju do danas. Isto se može reći i za neuspjele napore za izgradnju demokratske nacije (tj. države). Američka podrška Arapskom proljeću, koje je u najvećoj mjeri rezultiralo neuspjehom, samo je jedan nedavni, mada monumentalni, primjer. Drugi primjer je glupava avantura u Iraku. Može se čak reći i da američki naponi da Balkan, posebno Bosnu, priklone svojoj volji također nisu uspjeli. Ukratko, američko čestitanje samima sebi, busanje u grudi nakon pada Sovjetskog Saveza, navelo je američko rukovodstvo da misli kako može da uradi više nego što zaista može. Vašington je postao opijen narcisoidnim osjećajem moći i pravednosti koji nije realan u sve više multipolarnom svijetu.

¹⁷⁸⁶ Office of the Press Secretary, The White House, “Remarks by the President on Foreign Policy”, *Mount Holyoke*, 26. februar 1999. godine, <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/clintfps.htm>

4. Uticaj istorije na ratove tokom raspada Jugoslavije i na Srebrenicu

Ratovi u vezi sa raspadom Jugoslavije devedesetih godina 20. vijeka iznjedrili su mnoge slučajeve koji se mogu koristiti kao okviri za raspravu i analizu primjene međunarodnog prava i pravde. Kao što važi za gotovo sve ratove, sve tri strane tokom balkanskih ratova devedesetih godina 20. vijeka počinile su djela koja bi se mogla ispitati kroz prizmu međunarodnog prava i pravde. To bi bio ogroman poduhvat koji zaslužuje tom za sebe. Za potrebe ovog izvještaja, fokusiraćemo se prvenstveno na slučaj Srebrenice. Naravno, događaji koji su se ranije dogodili u Srebrenici, uključujući događaje početkom jula 1995. godine, istraženi su više puta. Međutim, nisam upoznat sa studijom u kojoj su fokus istraživanja hitne potrebe međunarodnog prava. Štaviše, događaji u Srebrenici su, takođe, bili kontroverzni i tragični, te su proizveli bijes u kojem različite strane imaju različite stavove o tome šta predstavlja nepobitnu istinu. Tokom proteklih dvadeset pet godina, kako su događaji od tog jula izbljedjeli, ironično čvrsto prihvaćene verzije istine i laži su postale sve čvršće uvriježene u narodne priče svih strana, bez obzira na to da li imaju sličnosti sa istinom ili nemaju. Ono što mi ovdje pišemo gotovo sigurno neće odbaciti nijedno od tih ubjeđenja. Ipak, pokušaćemo da makar malo rasvijetlimo te događaje na što objektivniji način.

Ali prije nego što uopšteno razmotrimo ratove u vezi sa raspadom Jugoslavije i konkretno slučaj Srebrenice, moramo pružiti malo istorijske perspektive. Kao i svepojave na Balkanu, događaji u Srebrenici se nisu desili niotkud, bez istorijskih prethodnica. Kao što je navodno primijetio Winston Čerčil, „Balkan je stvorio više istorije nego što može da prihvati.“¹⁷⁸⁷ Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je izgrađena poslije Prvog svjetskog rata u osnovi kao kraljevska država pod krunom dinastije Karađorđević, a preimenovana je u Jugoslaviju tek 1929. godine. Iako su se tokom tridesetih godina 20. vijeka pojavile tenzije, posebno između Hrvatske i Srbije, ovakvo uređenje je funkcionisalo dovoljno dobro jednu deceniju.¹⁷⁸⁸ Međutim, Balkan nije progutalo etničko nasilje koje je nastalo prije nekoliko eona, bar ne do Drugog svjetskog rata.

Tokom Drugog svjetskog rata, Balkan nije bio razoren samo nasiljem koje su izazvale njemačke i italijanske invazije, nego je i etničko nasilje – koje je tinjalo ispod površine od kraja Prvog svjetskog rata – izbilo na površinu. Kako nekoliko izvora navode, etničko nasilje je

¹⁷⁸⁷ Zapravo, originalni citat se odnosio na Krit, a ne na Balkan, ali je ipak primjenljiv.

¹⁷⁸⁸ Najozbiljniji događaj tokom ovog perioda bilo je ubistvo kralja Aleksandra I, u oktobru 1934. godine, kada je otpočeo državnu posjetu Francuskoj. Njega je, zajedno sa francuskim ministrom spoljnih poslova Lujem Bartuom (Louis Barthou), ubio bugarski agent Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije, u saradnji sa ustašama.

nadmašilo nasilje direktno povezano sa ratom. Hrvatska, Srbija i Bosna su bile okosnica etničkog nasilja. Hrvatska je proglasila uspostavljanje Nezavisne Države Hrvatske, fašističke države u savezničkoj vezi sa nacističkom Njemačkom tokom rata. Bila je to država kojom su dominirale *ustaše*, brutalna fašistička, ultranacionalistička, teroristička organizacija koju je osnovao Ante Pavelić, ratni vođa Nezavisne Države Hrvatske, a koju je podržavala Hrvatska katolička crkva. Nezavisna Država Hrvatska obuhvatala je teritoriju današnje BiH, koja je predviđena da bude potpuno očišćena od Srba *genocidnim projektom*. Nezavisna Država Hrvatska je podržala i 13. Vafen brdsku diviziju Handžar, koja je bila povezana sa Vermahtom (njemačka vojska), ali formalno nije bila dio Vermahta. Handžar divizija, koju su činili muslimanski, hrvatski i neki njemački državljani, optužena je prvenstveno za borbu protiv srpskih partizana (komunista) u planinama Srbije, Hrvatske i Bosne. Članovi Handžar divizije su se zakleli na vjernost kako Adolfu Hitleru, tako i Anti Paveliću. Nezavisna Država Hrvatska je 1941. godine osnovala i *Jasenovac*, logor smrti koji je odnio živote nebrojenih Srba, Jevreja, Cigana, Hrvata i drugih. Broj ubijenih kreće se od oko 70.000 do 700.000, u zavisnosti od toga ko je sproveo analizu. Tačan broj vjerovatno nikada neće biti poznat. Ali ono što je sigurno jeste da je stvarnost razdoblja Nezavisne Države Hrvatske imala trajni uticaj na region.

Period Drugog svjetskog rata nije bio ništa manje složen i brutalan u Srbiji. Dio zemlje okupirale su njemačke snage, koje su bile zajednički neprijatelj kako partizana, pod vođstvom Josipa Broza Tita, koji je uživao podršku Sovjetskog Saveza, tako i četnika, kojima je komandovao rojalista Dragoljub (Draža) Mihailović. Dok su se obje grupe borile protiv njemačke okupacije, takođe su se ogorčeno borile jedna protiv druge u borbama koje su često bile brutalnije od akcija protiv Njemaca. Borili su se za konačnu kontrolu nad Jugoslavijom nakon završetka rata. Međutim, bilo je perioda jedinstva i saradnje, iako su bili rijetki. U julu 1941. godine, partizani i četnici su pokrenuli pobunu protiv Nijemaca. Njemački okupatori su pritiskali kolaboracionističku vladu Milana Nedića da uguši pobunu, uz prijetnju da će uz pomoć vojske NDH, Mađarske i Bugarske zauzeti dijelove Jugoslavije. Ovo je prouzrokovalo formiranje Srpskog dobrovoljačkog korpusa (Zbor), vojnog ogranka Jugoslovenskog narodnog pokreta. Vođe i članovi Zbora su blisko odražavali stavove nacističke Njemačke i služili su Nedićevoj vladi, kao i njemačkim interesima, prije svega kao antipartizanska sila. Shodno tome, kako se rat bližio kraju, ne samo da se na Njemačku i Hrvatsku gledalo kao na neprijatelje, već se Srbija i dalje morala boriti s partizanima, četnicima i manjim kontingentom pronjemačkih simpatizera. Na kraju su partizani pobijedili, Mihailović je pogubljen, njemački simpatizeri su nestali, jugoslovenska monarhija se završila, a Jugoslavija je postala socijalistička država. Ali u

Srbiji, kao i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, prošlost nikada nije tako daleko; istorija je uvijek prisutna i veći dio te istorije je napisan u etničkom duhu.

Pobjeda Titovih partizana je okrenula novu stranicu u istoriji balkanske politike. Jugoslavija je dobila drugu šansu za uspjeh, a Tito je to iskoristio na najbolji način. Etnički antagonizmi su sahranjeni kombinacijom sile i dijeljenjem novih socijalističkih ekonomskih programa. U stvari, Tito je uspio da uravnoteži ekonomske koristi između šest republika, a podržali su ga vojska i tajna policija.¹⁷⁸⁹ Ali jugoslovenska radnička socijalistička ekonomija je počela da pokazuje znake ozbiljne opterećenosti već sedamdesetih godina, a pukotine su počele da se pojavljuju u političkoj saradnji. Kada je Tito umro 1980. godine, ekonomija je i dalje pokazivala znake opterećenosti, recesije i nezaposlenosti. Njegovi nasljednici su uspjeli da još jednu deceniju održe sistem. S obzirom na pritisak krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. vijeka, činjenica da je Titov sistem trajao deceniju nakon njegove smrti svjedoči o snazi sistema, a ne o njegovoj slabosti. Na kraju su, ipak, ekonomski i politički problemi postali preveliki i druga Jugoslavija se raspala početkom devedesetih godina 20. vijeka. Moglo bi se reći da se Jugoslavija raspala prvenstveno iz ekonomskih razloga, ali se raspala po etničkim linijama.

Kada se Jugoslavija raspala početkom devedesetih godina 20. vijeka, došlo je do nasilja, dok je srpska vlada pokušavala da održi zemlju na okupu. Nakon kratkog rata između Srbije i Slovenije, uslijedili su mnogo duži, izuzetno destruktivni i brutalni ratovi između Srbije i Hrvatske i unutar Bosne. Novinski članci širom Balkana su se ponovo posvetili nepravdama tokom Drugog svjetskog rata. Srpski mediji i zvaničnici su optuživali Hrvatsku da obnavlja svoju saradnju s Njemačkom, dok su hrvatski mediji optuživali Srbiju za oslanjanje na Francusku. Srbi su Hrvate nazivali ustašama, a Muslimane Turcima, dok su Hrvati i Muslimani Srbe nazivali četnicima. U svakom od slučajeva, ovo nazivanje pogrđnim imenima bilo je znak podsmijeha i mržnje. Etničke psovke, silovanja i mučenja „drugog“ su postali uobičajeni. Osjećaj zajedničke jugoslovenske svrhe i zajedničke sudbine koju je oblikovao Tito se srušio, a etničko nasilje iz četrdesetih godina 20. vijeka ponovo se rodilo pedeset godina kasnije. Zapadne sile su intervenisale uz vrlo malo razumijevanja etničke dimenzije sukoba.

Prije Drugog svjetskog rata, srpsko i muslimansko stanovništvo Srebrenice bilo je približno ravnomjerno podijeljeno, sa nešto više Srba nego Muslimana. Tokom rata, nacistička zvjerstva, koja je prvenstveno izvršila *SS Handžar divizija* (NDH), smanjila su srpsko stanovništvo na oko 35 procenata od ukupnog stanovništva na području Srebrenice. NDH je

¹⁷⁸⁹ Titova tajna policija – Služba državne bezbjednosti – osnovana je početkom 1946. godine i raspuštena je tek 1991. godine.

sprovela genocid nad Srbima uz podršku nacističke Njemačke i muslimanskih snaga. Srpsko stanovništvo se nikada nije oporavilo. Tokom previranja prilikom raspada Jugoslavije, tenzije u regionu eksponencijalno su porasle između dvije etničke grupe već 1992. godine, a rane stare ogorčenosti manifestovale su se kroz osвете. Strah i glasine, neke zasnovane na činjenicama, a druge ne – samo opažanje bilo je dovoljno – uplašili su i Muslimane i Srbe. Srbi su govorili da se muslimanske snage ponovo ponašaju poput snaga NDH, prisiljavajući mnoge Srbe da se presele na sigurnije područje, u Bratunac. Muslimani su vjerovali da se na tom području nalaze Željko Ražnatović (Arkan) i njegovi Tigrovi, kao i Vukovi sa Drine, Šešeljeva milicija, Specijalna policija, Beli orlovi i drugi. Muslimani su osnovali Patriotsku ligu već 1990. godine. Liga, kojom je komandovao Sefer Halilović, postala je okosnica Armije Republike Bosne (ARBiH) – u osnovi muslimanske vojske. Jugoslovenska narodna armija (JNA), koja je imala odrede na području Srebrenice, povukla se 1992. godine. Ovo je primoralo Srbe da sastave dodatne snage kako bi dopunili ono jedinica što su imali na tom području i da kompenzuju odlazak JNA. Shodno tome, Drinski korpus – oslonac Vojske Republike Srpske (VRS) – osnovan je u novembru 1992. godine pod komandom Milenka Živanovića (Ratko Mladić je bio komandant Glavnog štaba). Ono što je još više pogoršalo napetost i tenzije bili su upadi muslimanskih snaga pod vođstvom Naser Orića, tokom kojih su uništavana i pljačkana srpska sela – kao što su Loznica, Bjelovac i Sikirić – duž rijeke Drine, od 1992. do prve polovine 1995. godine. U tim selima je ubijeno više od 2.000 Srba. U znak odmazde, srpske snage su napadale muslimanska sela na području Srebrenice. Obje strane su sprovodile brutalnu taktiku, izvodeći operacije koje su prevazilazile „vojnu potrebu“. Do 1995. godine, 28. divizija ARBiH je bila glavna muslimanska snaga u Srebrenici i okolini. Pozornica je postavljena za velike borbene operacije u regionu.

5. „Sigurna područja“, Srebrenica i obavještajni i politički neuspjeh

Nakon što je VRS zauzela Foču, Bratunac i Zvornik, situacija na tom području se brzo pogoršala. Ujedinjene nacije su odlučile da se umiješaju. Uz njemačko podsticanje i uz dogovor srpskog general-potpukovnika Ratka Mladića i generala muslimanske ARBiH Sefera Halilovića, Ujedinjene nacije su obezbijedile uspostavljanje „zaštićene zone“ u regionu. U aprilu 1993, Rezolucijom 819 SB UN je uspostavljena zaštićena zona koja je obuhvatala Goražde, Žepu i Srebrenicu. Savjet bezbjednosti je u junu donio Rezoluciju 836, koja je „ovlastila mirovne snage Ujedinjenih nacija da odvrćaju napade na zaštićene zone“ i ovlastila

države članice da „djeluju samostalno ili preko regionalnih organizacija... kako bi odgovorile na bombardovanje zaštićenih zona.“¹⁷⁹⁰

Koncept „zaštićenih zona“ (ili sigurnih utočišta) u „gruboj i urušenoj“ stvarnosti međunarodnih odnosa često djeluje bolje u teoriji nego što je slučaj u praksi. To je definitivno bilo tačno u pogledu zaštićene zone u istočnoj Bosni. U teoriji je trebalo da istočna zaštićena zona razdvoji suprotstavljene srpske i muslimanske snage i da zaštiti civilno stanovništvo upotrebom snaga Ujedinjenih nacija povučenih iz država članica. U martu 1993. godine, CIA je upozorila da će bez odgovarajuće i opsežne pripreme zaštićene zone vjerovatno propasti.

Nametanje sigurnih utočišta silom... naišlo bi na glasno protivljenje bosanskih Srba i gotovo sigurno bi zahtijevalo veliku intervenciju zapadnih sila....Snage mnogo veće od otprilike 7.500 vojnika UN, koji se sada nalaze u Bosni, bile bi potrebne kako bi se garantovala bezbjednost, čak i pod pretpostavkom da se sve strane pridržavaju dogovora. Još veća sila bila bi potrebna u slučaju opšteg nepridržavanja....Muslimanski tvrdolinijaši gotovo sigurno bi pokušali da pokrenu vojne akcije iz sigurnih utočišta protiv srpskih položaja van zone....Uspostavljanje sigurnih utočišta ugrozilo bi operacije humanitarne pomoći u Bosni, koje zavise od dobre volje Srba.¹⁷⁹¹

Ispostavilo se da je ovo upozorenje Cije bilo proročko. U najkritičnijem trenutku za istočnu zaštićenu zonu, holandski bataljon vojske – Dačbat (Dutchbat), koji se sastojao od oko 450 pripadnika, bio je raspoređen u četiri uzastopna razmještaja trupa (Dačbat I, II, III i IV). Prema mandatu Ujedinjenih nacija, kao dio Zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija (UNPROFOR), bili su naoružani samo ručnim naoružanjem, mitraljezima, i imali su dva ručna raketna bacača.¹⁷⁹² Pod zaštitom Dačbata i UNPROFOR-a, Ujedinjene nacije su predložile evakuaciju oko 15.000 uglavnom Muslimana iz Srebrenice i okoline, ali muslimanske vlasti su se usprotivile tom potezu.

Ozbiljni problemi su se gotovo odmah pojavili u pogledu istočnih sigurnih područja. U suštini, glavne komponente (ljudi, institucije, obavještajni podaci i politika) su se spojile na način koji je gotovo garantovao neuspjeh. Možemo ukazati na tri razloga. Prvo, Dačbat je bio daleko premalen i sa previše lakim naoružanjem. Drugo, podrška NATO-a i UNPROFOR-a je bila u najboljem slučaju loša. General Bernar Žanvije (Bernard Janvier), komandant francuskih snaga i komandant mirovnih snaga, bio je u Bosni u vrijeme vojne akcije u Srebrenici i oko nje. Konstantno i metodično je odbijao da odobri vazdušne napade NATO-a na položaje VRS-a, jer

¹⁷⁹⁰ Stefano Recchia, "Paradox of Safe Areas in Ethnic Civil Wars," *Global Responsibility to Protect* 10, br. 3, (maj 2018):369.

Pored Srebrenice, Žepe i Goražda, i Tuzla, Bihać i Sarajevo su bili proglašeni zaštićenim zonama.

¹⁷⁹¹ DCI Interagency Balkan Task Force, "Declassified CIA Document", 23. mart 1993.

¹⁷⁹² Osoblje Dačbata je prvenstveno dolazilo iz vazduhoplovne mobilne brigade oružanih snaga Kraljevine Holandije i nosili su oznaku *I(NL) VN Infanterie Bataljon*.

je nepopustljivo vjerovao da general-potpukovnik Mladić i srpske vojne vođe nisu namjeravali da osvoje čitavu enklavu. Takođe je smatrao da Mladić traži način da se to pitanje riješi mirnim putem. Žanvije je smatrao da, u najgorem slučaju, VRS namjerava da uspostavi kontrolu samo nad glavnim putem južno od Srebrenice, a to nije zahtijevalo vazdušne napade NATO-a. Nijedan od glavnih savezničkih NATO partnera nije vršio pritisak na Žanvije da se predomisli. Shodno tome, Žanvije lično, kao i Vašington, London, Pariz, Hag, Berlin itd., saučesnici su u razvoju događaja u Srebrenici u julu 1995. godine. Kao rezultat Žanvijeovog postupka, *Međunarodno udruženje za sprječavanje genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločinaja* podnijelo zahtjev MKSJ-u da optuži generala Žanvije zbog „višestrukog i sistematskog ometanja neophodne pomoći u zaštiti kako zaštićene zone Srebrenica, tako i stanovništva koje se tamo nalazilo od 1992. godine, kao i zbog toga što nije podržao holandske mirovne snage koje su bile stacionirane oko Srebrenice.“¹⁷⁹³ Južni kraj enklave je 3. juna pao pod kontrolu VRS-a. Ali napad je ozbiljno počeo 6. jula. Tada je postalo jasno da su Mladić i drugi vojni lideri VRS namjeravali da zauzmu čitavu istočnu enklavu. Ovo je zateklo Žanvije i evropske i američke vojne lidere nespremne; Žanvije i dalje nije želio da poziva na veće vazdušne udare protiv VRS-a (tokom napada izveden je samo jedan vazdušni udar u kojem je uništen tenk VRS-a). Grad Srebrenica pao je pod kontrolu VRS-a 11. i 12. jula 1995. godine, a ubistva su počela nekoliko dana nakon pada grada.

Treće, pored neuspjeha vojnog rukovodstva, obavještajni oficiri nisu uspjeli da pruže tačne, pravovremene i korisne informacije vojnom i civilnom rukovodstvu. Iako su CIA i MI-6 izvještavali o etničkom čišćenju koje su činile sve strane, mnoge obavještajne organizacije – i kreatori politike – rutinski su previđale čišćenje Srba na teritorijama pod kontrolom Muslimana. Previše organizacija je bilo angažovano za prikupljanje obavještajnih podataka i analiziranje informacija: UNPROFOR; posmatrači Zajedničke komisije, koji su pratili Dačbat; Visoki komesar Ujedinjenih nacija za izbjeglice (UNHCR); Doktori bez granica (MSF); vojska Muslimana (ARBiH); Vojna jedinica u Tuzli, sektor sjeveroistok (SSI); Komanda Bosne i Hercegovine (BHK) u Sarajevu; Sjedište UN u Zagrebu; Sjedište UN u Njujorku; holandska Vojna obavještajna služba (VOS); Američki zajednički centar za analizu u Molsvortu u Engleskoj i razne državne obavještajne službe, uključujući Ciju u Vašingtonu i na terenu u Bosni.¹⁷⁹⁴ Koordinacija među svim ovim organizacijama vrlo često uopšte nije ni postojala. Organizacije bi „sjedile“ na obavještajnim podacima ili bi ih namjerno sakrivala od drugih organizacija. Ponekad su se obavještajni podaci bili slati kolegama iz drugih obavještajnih

¹⁷⁹³ Bosnian Institute, novembar 1995.

¹⁷⁹⁴ Cees Wiebes, *Intelligence and the War in Bosnia, 1992-1995* (Berlin: Lit Verlag, 2006), 371-412.

organizacija, a da ti podaci nikad nisu stigli do odgovarajućih kreatora politike. Ponekad pak kreatori politike jednostavno ne bi postupali po obavještajnim podacima, ne bi im vjerovali ili bi tvrdili da je to u suprotnosti sa tekućom politikom. Odličan primjer obavještajnih podataka koje su morali da vide donosioci odluka bili su svakodnevno presretnuti telefonski pozivi između Mladića i generala Momčila Perišića, načelnika Generalštaba JNA, počev od 17. juna, u kojima su oni planirali sveobuhvatan napad na Srebrenicu. Ova presretanja ukazivala su da je ideja za napad potekla iz Beograda, gdje su vlasti bile uznemirene zbog aktivnosti 28. divizije ARBiH. U ovaj obavještajni podatak se ili nije vjerovalo ili se isti jednostavno zanemarivao, previdio, ignorisao ili se nije podijelio u dovoljnoj mjeri.¹⁷⁹⁵ Ovi podaci, čini se, potvrđuju da je Srbe zanimalo više od samo južnog puta i da im je namjera bila da zauzmu čitavu enklavu i odvoje je od Žepe. Takođe, obavještajni podaci koji potvrđuju da je veliki broj oficira VRS stigao na južni kraj enklave trebalo je da privuku mnogo više pažnje nego što su zapravo privukli.

Još jedan problem sa obavještajnim podacima je bio među samim profesionalcima koju su prikupljali ove podatke. Posao prikupljanja obavještajnih podataka može otežati nekoliko problema. Obavještajci često ne uzimaju u obzir „neželjene posljedice“ ili „neočekivane rezultate“. Takođe, oni mogu biti žrtve „inercijalnog razmišljanja“, razmišljanja koje prati tok svijesti i koje stvarni događaji ne mogu poljuljati. Na obavještajne službenike može uticati „kognitivna disonanca“ prilikom koje se oni uvjere u nešto uprkos dokazima koji ukazuju na suprotno. Na njihovo razmišljanje i analizu može uticati problem „dječaka koji je vikao vuk“, gdje oni često obavještavaju o nečemu što se nikada ne dogodi. Problem je u tome što se često na kraju ostvari ono što su predviđali ili o čemu su pisali, a niko u to ne povjeruje. Takođe, postoji ono što Kis Vibs (Cees Wiebes) naziva „pukim potezom“, gdje pojedinac, država itd. ne smiju da pokušaju da primijene politiku ili akciju, jer to ne bi bilo moguće učiniti.¹⁷⁹⁶ Obavještajni podaci u vezi sa ratom u Bosni, uključujući Srebrenicu, patili su od većine ovih problema. Shodno tome, mnogi analitičari i kreatori politike nisu vjerovali da će se Mladić i VRS usuditi da zauzmu čitavu istočnu enklavu, uprkos dokazima koji su govorili suprotno. Oni su odbacili Srebrenicu i enklavu kao vojno nevažne ciljeve i bili su uvjereni da Mladić nije bio zainteresovan za napad na Srebrenicu. Mnogi obavještajci su takođe ignorisali operaciju *Krivaja-95*, trogodišnju opsadu Srebrenice od aprila 1992. do jula 1995. godine, odbijajući da tako veliki napor smatraju prethodnicom velike vojne akcije. Suština je da obavještajni podaci uglavnom nisu uspjeli da obave svoj posao kod glavnih sila, što je rezultiralo neuspjehom u

¹⁷⁹⁵ Wiebes, *Intelligence and the War in Bosnia*, 399.

¹⁷⁹⁶ Ibid, 359.

politici koja je uspješno mogla da spriječi tragediju koja samo što se nije desila u Srebrenici. Sigurno je bilo dovoljno „obavještajnih prilika“ za profesionalce da uvide postojanje barem velike mogućnosti da VRS namjerava da osvoji čitavu istočnu enklavu. Čak i da su zapadni obavještajci i kreatori politike skeptično gledali na sve, samo prisustvo 28. divizije i 285. brigade ARBiH i prijetnja koju su oni predstavljali Srebrenici i Žepi trebalo je da podignu svijest da Srbi ne mogu da ignorišu takvu prijetnju.

6. Pitanja legitimiteta i pravde

6.1. Da li je napad na Srebrenicu bio legitimna vojna akcija?

Jedan od najvažnijih izvora konfuzije i neorganizovanosti među mnogim stručnjacima za obavještajnu i političku politiku bilo je duboko neslaganje u vezi s tim da li će Srbi zaista pokrenuti akcije protiv Srebrenice i istočnih enklava. Neki obavještajni i politički stručnjaci tvrdili su da „nije pitanje da li će, već kada“ VRS krenuti protiv istočnih enklava. Drugi su tvrdili da Srbi nikada neće „imati hrabrosti“ za napad. Treći su pak tvrdili da enklava i Srebrenica nisu imale istinsku vojnu vrijednost, pa nije bilo razloga za zauzimanje iste. A neki su vjerovali da VRS neće zauzeti enklavu jer neće moći da se nosi sa poplavom izbjeglica. Jedan od značajnih izuzetaka bila je CIA, koja je predviđjela da postoji velika vjerovatnoća da će VRS krenuti protiv istočnih enklava i Srebrenice.

Za neko vrijeme – vjerovatno u roku od šest mjeseci do godinu dana nakon povlačenja UN – bosanski Srbi će gotovo sigurno krenuti da zauzmu enklave. Međutim, moraće da preusmjere značajan dio svojih snaga sa drugih frontova kako bi savladali odbrambene snage. Ako Srbi prebace dodatne snage, vjerujemo da će zauzeti enklave, od kojih je Srebrenica najvrednija.¹⁷⁹⁷

Ovo pitanje bilo je riješeno između 6. i 12. jula 1995. godine, kada je VRS u punoj snazi krenula protiv istočne enklave i Srebrenice. Pitanje da li je napad na istočnu enklavu i Srebrenicu bio legitiman zavisi od načina na koji se sagledava akcija. Ako se posmatra iz ugla doktrine pravednog rata, legitimnost te akcije se može ozbiljno dovesti u pitanje. Međutim, čak i ako se posmatra sa aspekta pravednog rata, mogao bi se iznijeti argument da postoji vojna opravdanost za napad. Ovdje fokus nije na ubistvima koja su uslijedila (o kojima će biti riječi u sljedećem odjeljku), već samo na vojnoj vrijednosti ili neophodnosti akcije. Ako se posmatra iz ugla Karla P. G. von Klauzevica (Carl P. G. von Clausewitz), fokus se prebacuje na psihološke i političke

¹⁷⁹⁷ DCI Interagency Task Force, “Declassified CIA Document“, 1. jun 1995. godine.

aspekte, kao i na dijalektičku interakciju između učesnika i događaja. U tom smislu, postoji opravdana vojna logika za napad Srba. Dakle, koji su to vojno relevantni razlozi za napad?

Prvo, istočna enklava duboko zalazi u istočnu Republiku Srpsku i, da je VRS poštovala zaštićenu zonu, enklava bi pružila utočište muslimanskim vojnim snagama iz kojih bi mogli pokretati napade na RS, a zatim bi se povukli u utočište enklave. Zapravo, tačno ovo se i događalo (kao što je ranije objašnjeno). Muslimanske snage napadale su srpska sela sve do ulaza u Pale i VRS je morala da eliminiše te i buduće napade. Drugo, trebalo je završiti trogodišnju opsadu Srebrenice kako bi se oslobodile trupe za upotrebu na nekom drugom mjestu. Mladić je znao da će na kraju glavni sukob biti na zapadu, gdje je Hrvatska okupljala zastrašujuću silu. Kako primjećuje Vibs (Wiebes):

Početkom 1995, general Smit je rekao američkom ambasadoru u Sarajevu: „Da sam ja Mladić, zauzeo bih enklave. Ambasador i Smit [Smith] su bili dobri prijatelji...“ Ovo nije bila prognoza, već racionalna računica. Smit je u izvještaju o situaciji u aprilu 1995. rekao da Mladić nije imao izbora: mogao je ili da koncentriše svoje trupe na zapadni front (Krajina i Bihać) ili na istočni front. Nestašica goriva, blizina Srbije i mogući strateški planovi za Sarajevo „naveli su me na pomisao da će njegov glavni napor biti na istoku. Da bi postigao dovoljnu koncentraciju sile, vjerovatno će morati da neutrališe jednu ili sve istočne enklave.“¹⁷⁹⁸

Treće, Mladić je znao da će vojni otpor biti slab. Znao je da su velike sile pokušale da izgrade Snage za brzo reagovanje (SBR), kako bi se suprotstavile vojnim potezima bilo koje od zaraćenih snaga. Da su SBR postale stvarnost, Mladić bi ih, zapravo, smatrao promuslimanskom silom. Ali, SBR se nikada nisu ostvarile – ideja se raspala brzinom kojom je i nastala. Štaviše, Mladić je znao da se predsjednik Klinton, koji je ograničio američki doprinos na vazduhoplovstvo, protivio upotrebi američkih trupa iz straha od smrti američkih vojnika godinu dana prije predizborne kampanje. A evropski doprinos bio je samo Dačbat, kojeg je smatrao „tigrom od papira“. Dačbat nije imao dovoljno ljudi niti oružja da pruži istinsku odbranu enklave Srebrenica. Konačno, komandni kadar VRS-a znao je da je ARBiH u vrlo slabom položaju i da vjerovatno neće moći da brani Srebrenicu. Obratite pažnju na to šta kaže izvještaj Cije:

Bosanska vojska nije pružila adekvatnu odbranu Srebrenice zbog kombinacije materijalnih nedostataka, lakog pješadijskog sastava, nedostatka efikasne komande i kontrole, te zato što su se u osnovi oslanjali na UNPROFOR i NATO da odvrata napade bosanskih Srba na enklavu. . . . Snage bosanske vojske u enklavi su imale vrlo malo teškog naoružanja bilo koje vrste – terensku artiljeriju ili teške minobacače – te malo municije za ono teško naoružanje koje su imale. Nedostatak antitenkovskog naoružanja

¹⁷⁹⁸ Wiebes, *Intelligence and the War in Bosnia*, 362.

Smit o kome se govori je britanski general Rupert Smit (Rupert Smith), komandant Komande UNPROFOR-a za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu.

za borbu protiv oklopnih vozila VBS je bio posebno ozbiljan nedostatak, što je braniocima onemogućilo da se suprotstave čak i maloj oklopnoj koloni.¹⁷⁹⁹

Jasno je da su komandanti VRS izuzetno dobro izvršili domaći zadatak i bili su vojno pripremljeni. Operacija *Krivaja-95*, plan za uklanjanje prijetnje iz istočnih enklava, bila je spremna da počne.

6.2. Da li su metode koje je koristila VRS nakon vojne akcije protiv istočne enklave bile legitimne?

Iako se može iznijeti legitiman argument za vojnu opravdanost napada na enklave i Srebrenicu, isto se ne može reći i za period nakon vojnog osvajanja Srebrenice. Sve strane su pribjegle etnički vođenim egzekucijama, ali većinu ubistava izvršile su srpske snage. Na zasjedanju kongresnih odbora za obavještajne i spoljne odnose u Vašingtonu, 9. avgusta 1995. godine, zamjenik direktora za obavještajne poslove je izvijestio da su „...Hrvati i Muslimani u Bosni takođe počinili zločine i prisilili srpske civile da bježe, ali etničko čišćenje koje su izvršili Srbi (od 1992. godine) nema premca po svom obimu i intenzitetu.“¹⁸⁰⁰ Ubistva uglavnom muškaraca i dječaka, kao i pripadnika 28. divizije ARBiH koja su se dogodila u Srebrenici, bila su stvar koja je izazvala duboku zabrinutost u Vašingtonu, kao i u drugim zapadnim prestonicama. Međutim, bilo je i podjela unutar zapadnih vlada oko toga gdje počiva primarna krivica. Na primjer, neke agencije i odjeljenja u Vašingtonu su se fokusirala na srpska pogubljenja, ali su uglavnom ignorisala pogubljenja koja su počinili Muslimani i Hrvati, dok su druge agencije i odjeljenja imale širi pogled na zločine.

Teško je precizno znati koliko je ljudi ubijeno tokom i nakon pada Srebrenice u nasilju koje se nastavilo nekoliko dana. Broj stradalih zavisi od tačke gledišta. Srpski zvanični izvori kažu da je ubijeno oko 2.000 muslimanskih „vojnika“, ali ne navode ubistva muškaraca i dječaka.¹⁸⁰¹ Muslimanski izvori, novinski izvori i Međunarodni komitet Crvenog krsta tvrde da je broj ubijenih muškaraca i dječaka bio između 6.000 i 8.000. Autor Endi Wilkokson (Andy Wilcoxson) tvrdi da je „...broj zatvorenika koje su bosanski Srbi pogubili oko 3.900, što je manje od polovine od 8.000 navedenih ubistava.“¹⁸⁰²

¹⁷⁹⁹ DCI Interagency Task Force, 18. jul 1995. godine.

¹⁸⁰⁰ Central Intelligence Agency, “Statement by CIA Deputy Director for Intelligence John Gannon on Ethnic Cleansing and Atrocities in Bosnia to a Joint SSCI and SFRC Open Hearing“, 9. avgust 1995. godine.

¹⁸⁰¹ “Report About Case Srebrenica (The First part)“, (Banja Luka: Documentation Centre of the Republika Srpska, Bureau of the Government of the RS For Relations With the ICTY, septembar 2002), 27-28.

¹⁸⁰² Andy Wilcoxson, “Srebrenica: The Ugly Truth,” 11. jul 2014. godine.

Kada su borbe završene, između 25.000 i 40.000 Muslimana se predalo. Faktor koji dodatno komplikuje određivanje broja ljudi ubijenih nakon napada na Srebrenicu je „proboj“ između 10.000 i 15.000 muslimanskih vojnika koji su tokom noći sa 11. na 12. jul zajedno sa civilima napustili grad. CIA prepričava scenu:

Uveče 11. jula, nekoliko sati nakon što su srpski vojnici zauzeli centar grada Srebrenice, oko 12.000 vojnika ARBiH i muslimanskih civila okupilo se u malom selu Šušnjari u sjeverozapadnom uglu enklave. Odlučili su da pokušaju pobjeći na slobodu, a ne da se predaju Srbima koji su se približavali. Njihova teško i zamišljena namjera je bila da se provuku pored patrola VRS-a i prođu kroz desetine kilometara teritorije koju su držali Srbi, sve do vladinih linija. Njihova kolektivna odluka bio je užasan rizik, rođen iz straha i očaja, a pred njima je bila stravična odiseja. Manje od polovine će preživjeti ovo putovanje. . . . 282. brigada Ibri Dudića je vjerovatno najslabija i najsitnija formacija 28. divizije. Između njih bile su preostale tri brigade 28. divizije, pri čemu je svaka brigada duž linije bila teoretski odgovorna za brigu o nenaoružanim i nevojnim civilima u svom dijelu kolone.¹⁸⁰³

Usput su se vodile gotovo neprestane borbe. Srbi su izgubili neke od borbi i pretrpjeli velike gubitke, a čak su neko vrijeme izgubili kontakt sa Muslimanima i morali su da ih traže. Međutim, Srbi su uglavnom bili pobjednici, a velike bitke su se desile kod Nove Kasabe i Snagova. Kao rezultat borbe, koja se dogodila neposredno jugozapadno od Zvornika, srpski Drinski korpus potcijenio je snagu i odlučnost muslimanskih snaga. Nakon teških borbi, Muslimani koji su preostali iz prvobitne grupe su uspjeli da se proguraju kroz srpske snage i naprave juriš prema Zvorniku. Kako navodi više izvora, 5.000 do 6.000 Muslimana od prvobitnih 10.000 do 15.000 bezbjedno je stiglo u Zvornik i u područja oko Zvornika koja su bila pod kontrolom Muslimana. Vlasti, analitičari i naučnici nisu sigurni gdje su sahranjeni svi oni muslimanski vojnici i vjerovatno neki civili koji su ubijeni tokom ovog bjekstva. Sasvim je moguće da su mnogi, ako ne i većina, ubrojani među mrtve koji se pripisuju masakru u Srebrenici. Endi Vilkokson tvrdi da su vojnici VRS ubili oko 3.900 stanovnika Srebrenice (CIA navodi da je ta cifra oko 5.000). Vilkokson navodi:

Ako su bosanski Srbi pogubili oko 3.900 zatvorenika, šta se onda dogodilo sa ostalih 7.661 ljudi sa spiska nestalih i mrtvih Tužilaštva? Kratki odgovor – poginuli su na bojnopolju na dok su prelazili preko srpske teritorije. . . . Nema dileme da je kolona muškaraca koja je pobjegla iz Srebrenice bila legitimni vojni cilj. Čak i vojni ekspert tužioca MKSJ-a bez oklijevanja je priznao da se kolona „kvalifikovala kao legitimisani vojni cilj.“

Čak su i sami tužioci priznali vojni karakter kolone. Viši tužilac Piter Makloski [Peter McCloskey] je rekao direktno sudu: „Bila je to vojna kolona. Niko se

¹⁸⁰³ Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995*, tom 1 (Washington DC: Central Intelligence Agency, maj 2002), 343.

ne tereti za ratne zločine zbog napada na ovu kolonu[“]. . . . Iz brojnih vjerodostojnih izvora unutar Ujedinjenih nacija i iz svjedočenja preživjelih, znamo da je kolona pretrpjela nekoliko hiljada borbenih gubitaka, što prilično dobro objašnjava broj nestalih i mrtvih koji nisu pogubljeni.¹⁸⁰⁴

Iz borbi ne samo za istočnu enklavu i Srebrenicu, već i tokom cijelog rata, jasno je da je gorka etnička mržnja bila glavni uzrok. Ratovi devedesetih godina 20. Vijeka iskopali su svu mržnju koja je bila toliko očigledna tokom Drugog svjetskog rata i koja je bila prikrivena tokom Titove ere. Dubina mržnje kao da je opravdala ubijanje ne samo na bojnopolju već i mimo borbi. Uprkos činjenici da ne znamo tačan broj ljudi pogubljenih u Srebrenici i oko nje, znamo da je taj broj bio prevelik. Čak i ako uzmemo brojku od 2.000, koju je postavila Vlada RS, to je veoma veliki broj ljudi. Ubistva su se takođe dešavala usljed „potrebe“ za sticanjem i zadržavanjem teritorije, kako bi Srbi, Muslimani i Hrvati, ako se dogovore o primirju, kontrolisali što više teritorija. Nažalost, Vens–Ovenov plan, koji je mogao da okonča borbe, nisu samo odbacili Srbi, već ga je odbila i Klintonova administracija, koja je smatrala da su Vens i Oven previše teritorije dali Srbima. Privremeni sporazum između predsjednika Alije Izetbegovića i predsjednika RS Radovana Karadžića o razmjeni muslimanske kontrole nad istočnom enklavom za srpsku kontrolu nad nekim sarajevskim predgrađima takođe je ukinut. Klintonova administracija je odbila ovo rješenje jer je smatrala da favorizuje Srbe. I tako, rat se nastavio. Jasno je da tokom čitavog rata Klintonova administracija zaista nije bila pošten posrednik, ali je bila uvjerena da je krivica u potpunosti srpska.

6.3. Da li se međunarodno pravo odnosi na akciju i ubistva u istočnim enklavama i Srebrenici?

U teoriji, suverenitet države je temelj međunarodnog prava i on je nepovrediv. U praksi, kao što je ranije rečeno, postoji više legalnih i ilegalnih načina za podriivanje državnog suvereniteta, a kršenje državnog suvereniteta je norma već vijekovima. Dakle, u teoriji su Jugoslavija i kasnije Bosna bile suverene države, ali okolnosti oko raspada Jugoslavije i pojave Bosne stvorile su uslove koji su otvorili vrata za intervenciju stranih sila. U teoriji takođe postoji razlika da li je rat građanski rat ili međunarodni sukob. Na referendumu održanom 1991. godine, Srbi u Bosni su velikom većinom glasali za to da ostanu u Jugoslaviji. Ali drugi referendum održan je u martu 1992. godine i njime je odobrena nezavisnost Bosne i Hercegovine, samo zato što su Srbi to glasanje bojkotovali. Sasvim razumljivo, može se tvrditi da je Bosna bila dio

¹⁸⁰⁴ Wilcoxson, “Srebrenica”.

Jugoslavije bar do marta 1992. godine. Vlada Republike Bosne i Hercegovine je uvažila rezultat glasanja proglašavajući nezavisnost od Jugoslavije, u aprilu 1992. godine. Kocka je bačena; ovo djelo postavilo je scenu za sukob koji je uslijedio.

Nezavisnost Bosne gotovo odmah su priznale Njemačka, EU i SAD. Nepotrebno je reći da su Srbi odbacili ishod referenduma i zbog toga su imali svako zakonsko i moralno pravo da proglase svoju nezavisnost. Umjesto toga, rezultat je bio rat. Do 1992. godine, ograničena vojna akcija u Bosni mogla bi se opisati kao građanski rat, čak i nakon proglašenja nezavisnosti i nakon što su druge države i međunarodne organizacije priznale nezavisnost. Međutim, kada je Srbija preduzela korake da pomogne Srbima u RS, i kad su se uključili Evropljani i SAD, sukob u Bosni je postao međunarodno pitanje, a zabrana uplitanja koja dolazi uz status građanskog rata više se nije primjenjivala. U stvarnosti, međutim, nije bilo razlike da li je riječ o građanskom ili međunarodnom ratu, jer će se na kraju velike sile umiješati, bez obzira na to kako je rat okarakterisan.

Komandna odgovornost je bila glavni faktor tokom rata, posebno u pogledu ubistava u Srebrenici. Do kog nivoa su zapravo Mladić i Karadžić bili umiješani u naređivanje ubistava i da li su za ubistva saznali prije ili nakon što su se desila? Nadalje, ko je još znao ili je trebalo da zna? Naravno, važan je broj nevino ubijenih ljudi, jer što je veći broj nevino ubijenih, to je zločin gnusniji i moralna poremećenost ozbiljnija. Međutim, bez obzira na to da li je broj ubijenih 8.000 ili 2.000, počinjen je ratni zločin, a neko je izdavao naređenja, a drugi su počinili zločine. Problem je u tome što pristrasnost (jednog dijela svjedoka i sudija koji će odrediti ishod svakog slučaja), pogrešna sjećanja, glasine, inat, obećanja o smanjenim kaznama itd. mogu ponekad otežati postupak dolaska do odgovora na centralna pitanja. Ovi problemi zadavali su muke na suđenjima pred MKSJ-om, dok je postojao, što je često otežavalo povlačenje direktne linije do onih koji su odgovorni za ubistva i doводilo u pitanje komandnu odgovornost, posebno zbog promjena koje su zahtijevale veću konkretnost, a koje je donio Protokol Ženevske konvencije iz 1977. Naravno, u mnogim slučajevima je bilo moguće povući tu direktnu liniju, ali u drugim slučajevima nije, pogotovo što se komandna odgovornost odnosi ne samo na vojne oficire već i na civilne vlasti, koje su imale manje direktnog kontakta sa vojnicima od vojnih oficira. Pored toga, zahtjev da nadređeni oficiri i službenici objasne pravila niže rangiranom vojnom osoblju zapravo je otežao dokazivanje slučaja Srebrenice, jer nije bilo dovoljno dokaza koji pokazuju da to jeste ili nije bilo učinjeno. Komandna odgovornost nije bila formalna optužba protiv najvećeg broja optuženih. Ali, zbog nedostatka *direktnih dokaza* o krivici u mnogim, ako ne i u većini slučajeva, komandna odgovornost je bila osnovno, podrazumijevano obrazloženje za osuđujuću presudu.

Kombinacija zakona o ljudskim pravima, zločina protiv čovječnosti, genocida i univerzalne nadležnosti imala je ogroman značaj za procesuiranje ubistava u Srebrenici, ne zato što oni nisu legitimni alati za procesuiranje zločina kada se pravilno i razumno koriste, već zato što su vrlo široki i daju mnogo slobodnog prostora da se mogu zloupotrijebiti i koristiti kao „sveobuhvatne“ pravne kategorije. Zakon o ljudskim pravima i zločini protiv čovječnosti obuhvataju vrlo dugačke spiskove zločina i prekršaja, pa se prema njima optužnice mogu podići gotovo uvijek u vrijeme rata, pa čak i mira. Definicija genocida je tako široka i sveobuhvatna da se i ona može primijeniti u mnogim ratnim situacijama. Univerzalna nadležnost možda je i najšira kategorija od svih, jer omogućava skoro svakoj državi ili grupi država da vode postupak. Ovi alati su zloupotrijebljeni u slučaju Srebrenice – i slučajno i namjerno. Odnosno, bilo je pojedinaca iz sve tri etničke grupe tokom rata koji su izbjegli krivično gonjenje na osnovu ovih kriterijuma, uprkos činjenici da je postojao dobar razlog da budu osuđeni, dok je, s druge strane, bilo pojedinaca koji su osuđeni, a koje vjerovatno nije trebalo osuditi.

Osnovni problem nije u tome što Srbi, ili bilo koja druga od ostalih zaraćenih strana, nije trebalo da odgovaraju za ratne zločine u Srebrenici ili na nekom drugom mjestu tokom rata u Bosni. Problem je u licemjerju drugih zemalja, a naročito najmoćnijih. Neujednačenost i nepravednost međunarodnog pravosudnog sistema je u tome što se on neravnomjerno primjenjuje, a reforma mu je neophodna. Postoji izreka da „istoriju pišu pobjednici“, koja se tokom vremena pripisivala mnogim ljudima. Problem je rasprostranjenost pravde pobjednika, problem Melijanskog dijaloga. Moćnici prečesto izbjegavaju da odgovore na optužbe za kriminalne aktivnosti koje očigledno krše međunarodno pravo. Pravda pobjednika je poricanje pravde; to je filozofija da „sila stvara pravdu“. Kroz istoriju, ovo je bio osnovni problem u pokušaju da se uspostavi način postizanja pravde. Trenutni tok postupaka na osnovu pravde pobjednika je uspostavljen suđenjima u Nirnbergu i Tokiju nakon Drugog svjetskog rata. Nema sumnje da su Nijemci i Japanci činili stravična zvjerstva prije i tokom Drugog svjetskog rata, ali njihovi postupci bili su više primjeri ljudske interakcije u ratu, nego izuzeci u ratu i u miru.

Na primjer, evropske države i SAD nikada nisu odgovarale za učešće u trgovini robovima, bilo da su to bili Holandani u zapadnoj Africi i Brazilu ili Britanci, Francuzi, Španci i Portugalci širom Afrike. Američke vlasti nikada nisu odgovarale za postupanje prema američkim Indijancima, za okrutnost prilikom gušenja pobune na Filipinima nakon Špansko-američkog rata ili za atomsko bombardovanje Hirošime i Nagasakija. Britanija nikada nije odgovarala za zasipanje njemačkih gradova bombama, koje se desilo pod vođstvom „Bombaša Harisa“. U Londonu je čak bila izgrađena i Harisova statua. Francuska se nikada nije smatrala odgovornom za mučenje i okrutnost koju je počinila u pokušaju da uguši pobunu u Alžiru, Kina

još uvijek nije odgovarala za brutalnost počinjenu tokom Kulturne revolucije, a Belgija nije ni za okrutnost koja se desila u belgijskom Kongu, „ličnom“ posjedu kralja Leopolda III. Mogli bismo beskrajno nabrajati, ali suština je jasna.

7. Rad suda

Sljedeća analiza je rezultat povjerljivih intervju sa nekoliko pojedinaca koji imaju široko znanje o radu MKSJ-a i koji su izuzetno pouzdani, kao i mog ličnog ispitivanja rada i odluka Suda. Intervjuisani izvori navode da su tužioci i sudije imali različito iskustvo sa regionom Balkana. Većina je bila dobro upućena u međunarodno pravo, uključujući zakon o oružanom sukobu, i imala je iskustva u vrstama slučajeva koji su izneseni pred MKSJ-om. Štaviše, sudije i tužioce su podržavali advokati i istražitelji koji su takođe bili dobro upućeni u međunarodno pravo. Međutim, glavni problem je bio opipljiva pristrasnost.

Prema nekoliko izvrsnih izvora, na sudije su snažno uticali zapadni mediji, koji su bili pristrasni do te mjere da su Srbe gotovo uvijek prikazivali kao zlikovce, a Muslimane uvijek kao žrtve. Intervjuisani izvori navode da je pristrasnost prema Srbima bila toliko jaka da su se dokazi o suprotnom često smatrali nebitnim. Bilo je dosta situacija kada ništa nije poduzeto čak ni kada su drugi svjedoci opovrgli svjedočenje nekih prethodnih svjedoka, što bi trebalo da bude dovoljno za pobudi osnovanu sumnju. Takođe je bilo specifičnih slučajeva kada su svjedocima, koji su i sami optuženi za ratne zločine i koji su se u svojim suđenjima branili, bile ponuđene umanjene kazne ili čak imunitet od krivičnog gonjenja ako bi sudijama rekli ono što oni žele da čuju. Jedan izvor je rekao: „Institucionalni pritisak za 'uspjeh' (osuđujuća presuda) i protiv 'katastrofe' (oslobađajuća presuda) bio je sveobuhvatan i ogroman.“ Kao što navodi JusticeInfo.Net, „Istorija Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) djeluje pomalo poput fikcije, sa svojim pričama o političkom pritisku, zastrašivanju svjedoka, kontroverznim presudama... Ali priča o MKSJ-u takođe uključuje velike uloge u međunarodnim odnosima i složeno nasljeđe za društva bivše Jugoslavije.“¹⁸⁰⁵ Objašnjenja i presude Suda, kao i mnogi argumenti tužilaca, bili su bogati opisima scena užasa, razaranja i haosa, ali su pružali vrlo malo dokaza koji optužene pojedince direktno povezuju sa zločinima. Iako se „komandna odgovornost“ formalno spominje u vrlo malo slučajeva, u stvarnosti to znači da se „komandna odgovornost“ podrazumijevala u gotovo svim slučajevima, jer u ovakvim slučajevima nisu

¹⁸⁰⁵ Pierre Hazan, “ICTY Reflects Strengths and Weaknesses of International Justice,” *Justiceinfo.net*, 5. april 2016. godine, <https://www.justiceinfo.net/en/26728-icty-reflects-strengths-and-weaknesses-of-international-justice.html>

potrebni jasni, konkretni dokazi, već samo optužba da je „znao ili trebalo da zna“. To ne znači da je svaka odluka koju je Sud donio bila pogrešna, ali znači da postoji dovoljan razlog da se rad MKSJ-a češće opisuje kao politički poduhvat nego kao sprovođenje pravne ispravnosti i pravde.

7.1. Odgovornost i komandni lanac

Pripisivanje krivice pojedincima u komandnom lancu, a da se pritom ista bazira na čvrstim dokazima, postalo je jedan od najtežih zadataka Suda jer ne postoji dovoljno podataka koji jasno vezuju određene pojedince za određene zločine. Ali, kao što je već spomenuto, to nije zaustavilo Sud u pripisivanju krivice, iako su se takvi potezi i prečesto temeljili na govorkanjima, glasinama, pretpostavkama i pristrasnostima kao i naravno, u nekim slučajevima, na dobrim dokazima. Iako se nedostatak postojanja direktnih dokaza odnosio i na srpske i na muslimanske (bošnjačke) vođe, bilo je više vjerovatno da će se srpske vođe proglasiti krivima na temelju lažnih argumenata, nego što je to bio slučaj sa muslimanskim (bošnjačkim) vođama, bez obzira na strahote koje su obje strane počinile.¹⁸⁰⁶ Ironično, prema starijem shvatanju međunarodnog prava, uslovi koje je bilo potrebno ispuniti da bi se neko smatrao krivim bili su mnogo blaži nego što je to bio slučaj kroz prethodnih dvadesetak godina (opširnije vidjeti prethodnu raspravu o izmjenama u komandnoj odgovornosti).

Na srpskoj strani, najinstruktivnija su suđenja Radovanu Karadžiću i Ratku Mladiću

Možda je baš najeklatantniji primjer „političkog“ suđenja upravo onaj sa najvišim zvaničnicima, slučaj Radovana Karadžića. Sud i tužioci su proveli mnogo vremena opisujući grozne scene, posebno u vezi sa Srebrenicom, ali su iznijeli vrlo malo dokaza koji su navodno povezivali Karadžića sa događajima koji su opisani. I tužilaštvo i odbrana su izvodili svjedoke, ali vjerovalo se samo svjedocima tužilaštva. Nije bilo šanse da se Karadžić proglasi nevinim. Proglašen je krivim jer je bio predsjednik Republike Srpske (RS), pa je stoga „morao znati“ i „morao odobriti“. Ovo bi se podrazumijevalo u većini demokratija (posebno na Zapadu), gdje bi šef države sigurno znao za takvu krivičnu akciju. Ali ovaj model se ne može primijeniti u Republici Srpskoj, što je činjenica koju ni sudije ni tužioci nisu razumjeli. U vrijeme Srebrenice, Karadžić i general Ratko Mladić jedva da su razgovarali. Mladić je skoro izvršio puč protiv Karadžića, a Karadžić je bio vrhovni komandant oružanih snaga RS samo na papiru. Pa ipak, proglašen je krivim za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja koje su počinile snage RS. Naravno, svaki od ovih zločina je gnusan, ali je takođe vrlo širok i

¹⁸⁰⁶ Srpska zvjerstva su detaljnije analizirana u različitim dijelovima ovog izvještaja. Opširnije vidjeti poglavlja čiji su autori Adenrele Šinaba, Gideon Grajf i Juki Osa.

može biti „sveobuhvatan“ zločin koji se može koristiti kada protiv optuženih ima malo ili nimalo dokaza. Tu su takođe zločini koji se mogu počiniti protiv praktično bilo koje vojske koja se ikada borila u bilo kojem ratu. I, što možda i ne iznenađuje, Karadžić je, zajedno sa Mladićem, Slobodanom Miloševićem, pa čak i Biljanom Plavšić, uhapšen nakon masakra u Srebrenici, kada više nisu bili od koristi Sjedinjenim Državama i kada ih se moglo napustiti.

Slučaj Mladića složeniji je. Veći dio rata Mladić je bio general-pukovnik na čelu VRS. Već 1996. protiv njega optužen je po nekoliko tačaka jer „postoje opravdani razlozi za sumnju da je počinio navodna kaznena djela“. Tada je optužen u odsutnosti, s obzirom na to da nije uhapšen kroz narednih 15 godina. Vršio se politički pritisak na Srbiju kroz zahtjeve da Beograd uhvati i preda Mladića Haagu kao uslov da Srbija stekne status kandidata za članstvo u EU. Mladić je 2017. godine osuđen na doživotnu kaznu zatvora nakon što je proglašen krivim po 10 optužbi za genocid, 5 za zločine protiv čovječnosti i 4 zbog kršenja zakona i običaja ratovanja. Zapravo, Mladić je proglašen krivim isključivo na temelju komandne odgovornosti jer nisu postojali direktni dokazi koji su ga povezivali sa pogubljenjima u Srebrenici i oko nje (i sa opsadom Sarajeva). Svakako, ako bi iko mogao da bude proglašen krivim na temelju komandne odgovornosti, bio bi to Mladić. Ali, opet, Sud bi se za takvu presudu morao osloniti na starije shvatanje komandne odgovornosti.

Ispitivanje optužbi protiv dodatnih 109 pojedinaca, takođe optuženih na temelju komandnog lanca, za potrebe ovog izvještaja otkrilo je neujednačene šablone za dokaze i za objektivnu, nepristrasnu sudsku praksu. Ponovo, stvar nije u tome da niti jedan od optuženih pojedinaca nije kriv za ratne zločine, već da su se u mnogim slučajevima pojavile iste slabosti svojstvene „sveobuhvatnim“ optužbama, univerzalnoj nadležnosti, pravdi pobjednika i političkim motivima. U previše slučajeva, krivica jednostavno nije utvrđena „bez ikakve sumnje“. Štaviše, problem nije samo u broju presuda koje su izrečene Srbima, već u malom broju hapšenja i optužbi i u nedostatku presuda protiv Muslimana i Hrvata tokom istog vremenskog perioda. Posebno ističemo sudbine Nasera Orića, komandanta ARBiH, i Ante Gotovine, komandanta hrvatske vojske. Pretresno vijeće MKSJ-a je Orića i Gotovinu, kao i ostale muslimanske i hrvatske oficire, osudilo za ratne zločine, ali je Žalbeno vijeće Suda poništilo presude obojici.

Ove oslobađajuće presude posebno su šokantne kada se u obzir uzme uloga koju je Orić imao u napadima na srpska sela i uloga koju je Gotovina imao u operaciji *Oluja* 1995. godine, što naglašava zastrašujući nedostatak pravnih radnji pokrenutih protiv vođa operacije *Oluja*, u kojima su oficiri proglašeni krivim, da bi zatim bili oslobođeni u žalbenom postupku. Barem u slučaju Orića, njegovi potencijalni zločini bili su izvan okvira samo napada na Srbe. Konflikt

između muslimanskih civila, policije i vojnog komandanta koji se odvijao unutar enklave Srebrenica dobro je dokumentovan, a isti je uključivao pritvaranja, mučenja i ubistva vođa koji su se protivili Naseru Oriću. Orić i njegov nasilni izvršilac, Zulfo Tursunović, uspješno su srušili lokalne političke i policijske vođe i nametnuli (para)vojnu vlast. To je dokumentovano u knjigama, memoarima i ratnim dnevnicima Ibrana Mustafića, Hameda Salihovića, Fahrudina Alića i drugih. Takvi izvori, ponekad pretjerani kroz svjedočenja različite valjanosti, su potpuno ista vrsta „dokaza“ kao oni kakve je Sud koristio prilikom osuđivanja Srba. Salihović, kojeg su u maju 1995. godine ubili Orićevi vojnici, u ratnim dnevnicima naziva Orićevu vojnu vlast nametnutu Srebrenici „huntom“. Alić i Mustafić u svojim odvojenim djelima spominju ubistvo majora Rizvanovića, koji je likvidiran jer je predstavljao prijetnju Orićevoj komandi, jer je bio bivši oficir JNA, kao i jer je bio poslat iz Tuzle zajedno sa 500 dobro naoružanih muškaraca kako bi organizovao odbranu enklave. Nakon ubistva Rizvanovića, Orić je preuzeo potpunu komandu nad većinom vojnih snaga unutar enklave. Mustafić, Salihović i drugi vjerovali su da su Orićeve snage, koje su uz to kontrolisale crno tržište, udruženi zločinački poduhvat (UZP) nad UN-ovom humanitarnom pomoći, šverc i javne kuće, bespotrebno provocirale srpske snage. Teško je, opet s pravnom sigurnošću, znati da li su Orićeve snage provocirale srpske snage, ali sud nikada nije djelovao po pitanju tih optužbi na isti način na koji je djelovao kada se radilo o sličnim „dokazima“ u slučajevima Srba, nekih Hrvata, pa čak i drugih Muslimana.

Pored Karadžića i Mladića, među drugim Srbima koji su proglašeni krivima izdvajaju se oni kojima je izrečena osuđujuća presuda uprkos postojanju osnovane sumnje, direktnih dokaza o krivici ili kojima je kazna ublažena jer su se nagodili priznavši krivicu. Možda su najveći razlog za zabrinutost kada se radi o pravednosti postupaka pred MKSJ-om u slučaju Srebrenice bili DNK dokazi koji su se koristili za forenzičko dokazivanje genocida. Kroz većinu suđenja, odbrani nije bilo dozvoljeno da samostalno potvrdi rad „nezavisne“ agencije koja je prikupljala i obrađivala DNK i druge forenzičke dokaze. Umjesto toga, trebalo je da ova agencija sama provjeri svoj rad, a tek ograničena količina materijala data je odbranama Karadžića i Mladića, kao i drugih iz komandnog lanca, za samostalnu analizu. Opet, to ne znači da određeni pojedinci nisu nužno bili krivi za ratne zločine, ali traljavi potupci suda i preslobodno razumijevanje pravila dokazivanja bili su bolno upadljivi. Uz Karadžića i Mladića, zanimljivi su primjeri sljedećih oficira:

- Pukovnik Ljubiša Beara privukao je veliku pažnju tužilaca jer je bio načelnik bezbjednosti Glavnog štaba VRS. Iz ovog položaja u komandnom lancu, tužioci i Sud izvukli su zaključak da je Beara „starješina navišeg nivoa u odsjeku za bezbjednost te da je imao najjasniju cjelokupnu sliku ogromnih razmjera operacije ubijanja“. U skladu

s tim, Prvostepeni sud presudio je da je „on postao pokretačka snaga iza udruženih ubistava“. Na osnovu ove pretpostavke, Beara je 2010. godine oduđen za genocid, istrebljenje, ubistvo i progon. Uz to, proglašen je krivim za „UZP s ciljem ubijanja bošnjačkih muškaraca iz Srebrenice i za učešće u UZP s namjerom progona“. Beara je umro u zatvoru 2017. godine.

- Draganu Obrenoviću, bivšem načelniku Štaba i zamjeniku komandanta 1. zborničke pješadijske brigade Drinskog korpusa VRS, odbačene su određene optužbe kao nagodba za priznanje krivice.
- Na sličan način, Momiru Nikoliću, bivšem pomoćniku komandanta za bezbjednost i obavještajne poslove Bratunačke brigade VRS, odbačena su krivična djela kao nagodba za priznanje krivice i pristanak da u drugim slučajevima svjedoči za tužilaštvo.
- Vidoje Blagojević, bivši komandant Bratunačke brigade VRS, i Dragan Jokić, bivši načelnik inženjerije Zborničke brigade VRS, proglašeni su krivim za zločine nad muslimanskim stanovništvom u bratunačkom i zborničkom regionu u istočnoj Bosni. Iako je tužilaštvo izvelo 48 vrlo ubjedljivih svjedoka koji su svjedočili uživo, Sud nije dozvolio da se određeni dokazi odbrane uvedu u dokaze na suđenju, a što je najvažnije, stavila se značajna važnost na razgovore koje je presrela vojska ARBiH. Za ova presretanja pokazalo se da su dokazano nepouzdana, te postoji značajna količina sumnje da je ARBiH mogla da posjeduje tehničku sofisticiranost da ih nadgleda na precizan način.¹⁸⁰⁷
- Vujadin Popović, bivši načelnik bezbjednosti Drinskog korpusa VRS; Ljubiša Beara, bivši načelnik bezbjednosti Glavnog štaba VRS; Drago Nikolić, bivši načelnik bezbjednosti Zborničke brigade VRS; Radivoje Miletić, bivši načelnik Uprave za operacije i obuku Glavnog štaba VRS; Vinko Pandurević, bivši komandant Zborničke brigade Drinskog korpusa VRS; Ljubomir Borovčanin, bivši zamjenik komandanta Specijalne policijske brigade Ministarstva unutrašnjih poslova RS, a kasnije bivši komandant zajedničke jedinice Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) dodijeljene Drinskom korpusu VRS radi učešća u operaciji u Srebrenici; i Milan Gvero, bivši komandant za moralna, pravna i vjerska pitanja Glavnog štaba VRS, svi su proglašeni krivim za višestruke ratne zločine i zločine protiv čovječnosti, genocid itd. Presretnuti razgovori su prevagnuli u donošenju okrivljujućih presuda, a kako je ranije rečeno,

¹⁸⁰⁷ Vidjeti prethodnu diskusiju u vezi sa presretanjima i radu Kisa Vibsa.

vrlo je sumnjiva vjerodostojnost presretnutih komunikacija VRS, a koje je presrela ARBiH. Takođe, tužilaštvo je potrošilo dosta vremena utvrđujući vjerodostojnost, tačnost i pouzdanost vazdušnih snimaka masovnih grobnica, ali pouzdanost nije bilo glavno pitanje. Vjerodostojnost, tačnost i pouzdanost vazdušnih snimaka koji su uvedeni trebalo je prihvatiti – na kraju su i prihvaćeni. Međutim, dva druga pitanja su od krucijalnog značaja, a vrlo malo vremena potrošeno je na njihovo osporavanje. Prvo, tužilaštvo je iz prezentacije uklonilo neke slike, a drugo, nije ustanovljeno van svake sumnje da postoji direktna veza između optuženog i tih slika.

- Stanislav Galić, bivši komandant Romanijskog korpusa VRS, proglašen je krivim za više ratnih zločina i osuđen je na doživotni zatvor zbog veze s napadima VRS na civile u Sarajevu, uključujući zloglasni napad na pijacu Markale 5. februara 1994. Nekoliko svjedoka svjedočilo je o napadima u „aleji snajpera“ (glavna ulica u Sarajevu). Kao i u drugim slučajevima, napadi na civile nisu se preispitivali. Dokazi o tim napadima, smrti i razaranju su strašni i opipljivi. Problem je u odsustvu konkretnih, direktnih dokaza koji povezuju Galića sa napadima. U stvari, tada se krivica utvrđivala u gotovo svim ovim slučajevima na osnovu stvarnosti postojanja „komandne odgovornosti“, a da tužilaštvo nije ni navelo tu optužbu. Ono što je jednako šokantno jeste da slični incidenti koji su se desili na nekom drugom mjestu u Bosni nisu doveli do sličnih hapšenja.

8. Zaključci i preporuke

Naučni i stručni radovi o pravu i filozofiji navode na desetine različitih vrsta pravde. Za naše potrebe u ovom izvještaju treba uzeti u obzir tri vrste: *retributivna pravda*, *restorativna pravda* i *proceduralna pravda*.

Retributivna pravda je bila kamen temeljac suđenja u Nirnbergu i Tokiju nakon Drugog svjetskog rata. Na isti način, MKSJ i njegova organizacija nasljednica su se bavili samo retributivnom pravdom. Retributivna pravda zasniva se na konceptu „oko za oko“. Konstruisana je kako bi osigurala da se jedna patnja nadomjesti proporcionalnom patnjom, iako može biti vrlo teško izmjeriti proporcionalnost. U teoriji, retributivna pravda nije namijenjena da sama po sebi stvara patnju, već samo kako bi se pravda za oštećene postigla kažnjavanjem krivih. Cilj je da ona na neki način bude osveta ili *leks talions*. Ironično, u slučaju Bosne i MKSJ-a, retributivna

pravda je međusobno suprotstavila etničke grupe, zapravo još više potpirujući etničku mržnju. Prema Stanfordovoj enciklopediji filozofije:

Koncept retributivne pravde koristio se na razne načine, ali najprikladniji opis za nju jeste da je to onaj oblik pravde koji se zalaže za sljedeća tri principa: (1) oni koji čine određene vrste nezakonitih djela, paradigmatično teških krivičnih djela, moralno zaslužuju da trpe proporcionalnu kaznu; (2) da je suštinski moralno dobro – dobro bez pozivanja na bilo koja druga dobra koja mogu nastati; i (3) da je moralno nedopustivo namjerno kažnjavati nevine ili izricati nesrazmjerno velike kazne prekršiocima.¹⁸⁰⁸

Restorativna pravda je u mnogo čemu suprotna retributivnoj pravdi. Centar za pravdu i pomirenje kaže da „restorativna (ili prelazna) pravda popravljajući štetu nanесenu zločinom. Kada se žrtve, prestupnici i članovi zajednice sretnu kako bi odlučili da poprave štetu, rezultat može biti transformativan.“¹⁸⁰⁹ Cilj nije kažnjavanje, već pomirenje, da se podijeli iskustvo o tome šta se dogodilo, utvrdi ko je oštećen, zašto i kako, i da se dođe do razumijevanja i dogovora o tome kako ono što je učinjeno pogrešno može biti ispravljeno. Neophodno je da prestupnici preuzmu odgovornost za svoje postupke i da se pobrinu da se nedjela neće više ponoviti, kao i da „osnaže“ oštećenu stranu. Restorativna pravda se može koristiti zajedno sa retributivnom pravdom ili sa mnogim drugim oblicima pravde.

Južna Afrika i bivša Istočna Njemačka (DDR) su možda dva najnovija primjera restorativne pravde. Novi južnoafrički predsjednik F. W. de Klerk (F. W. de Klerk) je 1990. godine najavio Parlamentu da će prekinuti sistem aparthejda. Iako je to bio neujednačen i težak proces, zbog „ekstremista“ na obje strane, nekoliko uzastopnih južnoafričkih vlada prilično je uspjelo da demontira sistem aparthejda.

Do oktobra 1990. godine, vlade bivše Istočne Njemačke uspostavile su sistem oštrih kazni za širok spektar „prekršaja“ protiv komunističkog sistema koji su sadržani u Ustavu DDR-a (član 6), a te kazne je sprovodilo Ministarstvo državne bezbjednosti (Štazi). Značajan napredak postignut je sistemom „komisija za istinu i pomirenje“ i zakonskim promjenama nakon ujedinjenja sa bivšom Zapadnom Njemačkom (FRG). Restorativna pravda je 2017. godine postala ustaljena politika u Njemačkoj, usvajanjem Interministarske strategije za podršku suočavanju sa prošlošću i pomirenju (tranziciona pravda).¹⁸¹⁰ Nažalost, nikada MKSJ nije

¹⁸⁰⁸ Alec Walen, „Retributive Justice,” u *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (izdanje jesen 2020), prir. Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/entries/justice-retributive/>

¹⁸⁰⁹ Za više informacija posjetiti zvaničnu internet stranicu Centra za pravdu i pomirenje: <https://restorativejustice.org/#sthash.vMV1XPGF.dpbs>

¹⁸¹⁰ The Federal Government, *Interministerial Strategy to Support “Dealing with the Past and Reconciliation (Transitional Justice)” in the Context of Preventing Crises, Resolving Conflicts and Building Peace* (Berlin: German Federal Foreign Office, 2019), <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2298392/633d49371cb6fafd3bc1f064c/transitional-justice-data.pdf>

ozbiljno razmotrio primjenu restorativne pravde u Bosni. Da se razmotrila primjena restorativne pravde, možda bi zajedno sa njenom i primjenom drugih vrsta pravde bilo moguće unaprijediti proces pomirenja i usmjeriti region ka boljoj budućnosti. Ali glavne sile bile su daleko više zainteresovane za osvetu nego za pravdu.

Proceduralna pravda se bavi načinom (motivima i sredstvima) donošenja odluka. Zasniva se na četiri osnovna stuba: pravičnost, transparentnost, prilika da se bude salušan i nepristrasnost. Proceduralna pravda direktno se bavi sprovođenjem pravde tako što osigurava da se poštuje i prati odgovarajući postupak ili osnovna pravda. Transparentnost i pravičnost su ključni u potrazi za pravednim procesom i ishodima. Pokojni američki filozof, pravnik i stručnjak za ustavno pravo Robert Nozik (Robert Nozick), „tvrdio je da pravilno uravnotežen postupak... vrednuje ljudska prava i prema ljudima se odnosi na jednak način“. Postalo je jasno da se u mnogim slučajevima u kojima je presudu donio MKSJ nije uvijek dosljedno poštovala proceduralna pravda. Previše je slučajeva neprimjerenog pritiska, „kupovine“ svjedočenja smanjenim kaznama, pristrasnosti, osvete itd.

Napor da se traži pravda za ljude nad kojima je počinjena nepravda je plemenit poduhvat i sve dok su u njega uključena ljudska bića – neće postojati savršen sistem. Ali možemo preduzeti korake za poboljšanje sistema međunarodne pravde, posebno nakon rata. Nažalost, trenutni sistem izabranih sudova, univerzalna nadležnost, pravda pobjednika, mješovite poruke u pogledu građanskog i međunarodnog rata, ko je, kako, kada i zašto ovlašten da izvrši intervenciju zbog humanitarnih pitanja, brzo i nerigorozno sprovođenje pravilnog postupka, pristrasnost i nespremnost na međunarodnom nivou da se razmotre oblici pravde koji nisu retributivni. Put naprijed mogao bi biti preispitivanje i reforma najviših nivoa međunarodne pravde. Konkretno, vrijedi razmotriti osnovnu reformu Međunarodnog suda pravde u Hagu. Iako je trenutna verzija Suda uspostavljena 1945. godine, međunarodna arbitraža i sudovi imaju dugu istoriju. Velika slabost trenutnog suda je u tome što su njegove odluke savjetodavne i ne postoji mehanizam za izvršenje iza njegovih odluka. Na sadašnjem sudu, petnaest sudija služi po devet godina. Trećina sudija se zamjenjuje na svake tri godine, a novopostavljeni moraju dobiti većinu glasova i od Generalne skupštine i od Savjeta bezbjednosti. Kandidate za funkcije sudija ne daju direktno vlade, već Stalni arbitražni sud. Članovi ovog suda mogu nominovati do četiri osobe, ali samo dvije mogu biti iste nacionalnosti kao oni koji vrše imenovanja.¹⁸¹¹

Sljedeći korak u međunarodnoj sudskoj praksi mogao bi biti ponovno uspostavljanje Međunarodnog suda, kako bi se osiguralo da njegove odluke mogu biti izvršene, slično kao što

¹⁸¹¹ Za više informacija posjetiti zvaničnu internet stranicu Međunarodnog suda pravde: <https://www.icj-cij-org>

su izvršene odluke MKSJ-a. Bilo bi mudro, što je više moguće, ukloniti pojedinačne vlade od izbora ili uticaja na izbor sudija koji bi služili državnim ciljevima i interesima. To bi se moglo postići uspostavljanjem fiksne rotacije sudija iz zemalja članica Generalne skupštine sa visokim etičkim i pravnim standardima. Nadalje, sudije bi trebalo da imaju ovlašćenja da razmatraju i primjenjuju oblike pravde koji nisu retributivni i imali bi ovlašćenja da „raspetljavaju“ zamršenu i preklapajuću mrežu sve složenijih međunarodnih zakona. Takođe bi bilo moguće uspostaviti Međunarodni apelacioni sud, zasnovan na modelu relativno novog Vrhovnog suda Ujedinjenog Kraljevstva, koji je osnovan 2009. godine. Odluke predmeta koje prihvati Apelacioni sud bile bi obavezujuće za sve strane. Reformske napore prvenstveno imaju cilj da smanje uticaj i pritisak glavnih sila što je više moguće; kako bi se smanjio uticaj lekcije iz Melijanskog dijaloga. Svijet je sada vrlo drugačiji i međunarodno pravo mora da ga sustigne. Svijet globalizacije i trenutne tehnologije zahtijeva bolje alate kako bi pravda bila pravičnija, transparentnija i poštenija. To ne znači kraj državnog suvereniteta, daleko od toga, ali bi trebalo da znači da je potrebno uložiti napore kako bi se ublažio nepravedan, licemjerman uticaj državnih interesa na primjenu pravde. Ove preporuke su pokušaj da se započne dijalog među pravnicima, političarima i naučnicima u pokušaju da se međunarodni sistem pravde učini što pravednijim, pravičnijim i objektivnijim. Možemo i moramo napraviti bolji sistem od MKSJ-a.

Lista akronima

Akronim	Definicija
ABiH / ARBiH	Armija Republike Bosne i Hercegovine
b.i. / b.i.	bez izdavača
b.m. / b.m.	bez mjesta
BHK	Komanda Bosne i Hercegovine
VBS	vojska bosanskih Srba
VVSK	Vanredno vijeće na sudovima Kambodže
VOS	Vojna obavještajna služba
VRS	Vojska Republike Srbije
DDR	Istočna Njemačka (Deutsche Demokratische Republik)
EU	Evropska unija
ZOOS	Zakon o oružanom sukobu
JNA	Jugoslovenska narodna armija
MKS	Međunarodni krivični sud
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
MKSR	Međunarodni krivični sud za Ruandu
MRMKS	Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove
MSF	Doktori bez granica (Médecins Sans Frontières)
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
NATO	Organizacija sjevernoatlantskog sporazuma (<i>North Atlantic Treaty Organization</i>)
NDH	Nezavisna Država Hrvatska
RS	Republika Srpska

SAD	Sjedinjene Američke Države
SB	Savjet bezbjednosti
SBR	Snaga za brzo reagovanje
SS	Šucštafel
SSI	Cektor sjeveroistok
SSL	Specijalni sud za Liban
SSSL	Specijalni sud za Sijera Leone
UDLjP	Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima
UZK	Udruženi zločinački poduhvat
UN	Ujedinjene nacije
UNPROFOR	Zaštitne snage Ujedinjenih nacija
UNHCR	Bisoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbjeglice
FRG	Zapadna Njemačka
CIA	Centralna obavještajna agencija

Bibliografija

Bosnian Institute, novembar 1995.

Center for Constitutional Rights. "Fact Sheet [Informativni list]". 2015.

Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995* [Balkansko bojno polje: Vojna istorija jugoslovenskog konflikta, 1990-1995]. Tom I. Washington DC: Central Intelligence Agency, maj 2002.

Central Intelligence Agency. "Statement by CIA Deputy Director for Intelligence John Gannon on Ethnic Cleansing and Atrocities in Bosnia to a Joint SSCI and SFRC Open Hearing [Izjava zamjenika direktora za obaveštajne poslove službe CIA, Džona Ganona, o etničkom čišćenju i zločinima u Bosni na zajedničkom otvorenom saslušanju Senatovog odbora za obavještajni rad i Senatovog odbora za spoljne odnose]". 9. avgust 1995.

Cornell Law School. "Crime Against Humanity [Zločin protiv čovječnosti]". *Legal Information Institute*. https://www.law.cornell.edu/wex/crime_against_humanity

DCI Interagency Balkan Task Force. "Declassified CIA Document [Deklasifikovani Cijin dokument]". 23. mart 1993.

DCI Interagency Task Force [Međuresorska radna grupa direktora Centralne obavještajne agencije], 18. jul 1995.

DCI Interagency Task Force. "Declassified CIA Document [Deklasifikovani Cijin dokument]". 1. jun 1995.

"Genocide [Genocid]". Office of Genocide Prevention. United Nations. <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml>

Hazan, Pierre. "ICTY Reflects Strengths and Weaknesses of International Justice [Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju oslikava kvalitete i slabosti međunarodne pravde]". *Justiceinfo.net*, 5. april 2016. <https://www.justiceinfo.net/en/26728-icty-reflects-strengths-and-weaknesses-of-international-justice.html>

International Court of Justice [Međunarodni sud pravde]. <https://www.icj-cij-org>

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia [Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju]. <https://www.icty.org>

International Residual Mechanism for Criminal Tribunals [Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove]. <https://www.irmct.org>

JusticeInfo.net. <https://justiceinfonet.net>

- Kontorovich, Eugene. "The Inefficiency of Universal Jurisdiction [Nefikasnost univerzalne nadležnosti]". U *Origin, Development and Evolution of the Principles of Universal Jurisdiction* [Porijeklo, razvoj i evolucija principa univerzalne jurisdikcije], priredila Aishwarya Padmanabhan. b.m. [bez mjesta]: b.i. [bez izdavača], 2007.
- Law of Armed Conflict [Zakon o oružanom sukobu], Article 7 [Član 7]. The International Committee of the Red Cross.
- Lentner, Gabriel M. "Victor's Justice in Disguise? UN Security Council Referrals and the International Criminal Court [Prikrivena pravda pobjednika? Zahtjevi Savjeta bezbjednosti UN-a i Međunarodnog krivičnog suda]". *Völkerrechtsblog* (blog). 19. decembar 2016. <https://voelkerrechtsblog.org/de/victors-justice-in-disguise/>
- North Atlantic Treaty [Sjevernoatlantski sporazum], 4. april 1949. godine, Article 5 [Član 5].
- Office of the Press Secretary, The White House. "Remarks by the President on Foreign Policy [Izjave predsjednika o spoljnoj politici]". *Mount Holyoke*, 26. februar 1999. <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/clintfps.htm>
- Padamanabhan, Aishwarya, prir. *Origin, Development and Evolution of the Principles of Universal Jurisdiction* [Porijeklo, razvoj i evolucija principa univerzalne jurisdikcije]. b.m.: b.i., 2007.
- Protocol II Additional to the Geneva Conventions [Dodatni protokol II uz Ženevske konvencije] (1977). International Committee of the Red Cross, Geneva.
- Recchia, Stefano. "Paradox of Safe Areas in Ethnic Civil Wars [Paradoks sigurnih područja u etničkim civilnim ratovima]". *Global Responsibility to Protect* 10, br. 3, (maj 2018).
- "Report About Case Srebrenica (The First part) [Izveštaj o slučaju Srebrenice (Prvi dio)]". Banja Luka: Documentation Centre of Republika Srpska, Government of RS Bureau for Relations with the ICTY, septembar 2002.
- Sensagent Dictionary. "Victor's justice [Pravda pobjednika]". <http://dictionary.sensagent.com/Victor%27s%20justice/en-en>
- Solis, Gary D. *The Law of Armed Conflict* [Zakon o oružanom sukobu]. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Sunga, Lyal S. *Individual Responsibility in International Law for Serious Human Rights Violations* [Individualna odgovornost u međunarodnom pravu za ozbiljna kršenja ljudskih prava]. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 1992.
- The Federal Government. *Interministerial Strategy to Support "Dealing with the Past and Reconciliation (Transitional Justice)" in the Context of Preventing Crises, Resolving Conflicts and Building Peace* [Interministarska strategija za podršku „Suočavanju s prošlošću i pomirenju (tranziciona pravda)“ u kontekstu sprječavanja kriza, rješavanja sukoba i izgradnje mira]. <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2298392/633d49371cb6fafd3bc1f064c/transitional-justice-data.pdf>

“The Foundation of International Human Rights Law [Temelj međunarodnog zakona o ljudskim pravima]”. Universal Declaration of Human Rights [Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima]. United Nations. <https://www.un.org/en/sections/universal-declaration/foundation-international-human-rights-law/index.html>

The Geneva Conventions of August 12, 1949 [Ženevske konvencije od 12. Avgusta 1949. godine]. International Committee of the Red Cross, Geneva.

U.N. Charter [Povelja ujedinjenih nacija], 1945, Chapter VII [poglavlje VII], Article 5 [Član 5].

Walén, Alec. “Retributive Justice [Retributivna pravda]”. U *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [Stanfordova enciklopedija filozofije] (izdanje jesen 2020), priredio Edward N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/entries/justice-retributive/>

Washington Post. “Trump urged to rescind sanctions on ICC staff [Tramp pozvan da ukine sankcije osoblju Međunarodnog krivičnog suda]”. 30. jun 2020.

Wiebes, Cees. *Intelligence and the War in Bosnia, 1992-1995* [Obavještajni rad i rat u Bosni, 1992-1995]. Berlin: Lit Verlag, 2006.

Wilcoxson, Andy. “Srebrenica: The Ugly Truth [Srebrenica: Ružna istina]”. 21. jul 2014.

Zolo, Danilo. *Victor's Justice* [Pravda pobjednika]. New York: Verso Books, 2009.

Poglavlje 9

Lorens Armand Frenč (Laurence Armand French)

Srebrenica: Oспорavanje stigme Genocida

1. Uvod

Jasno je da termin „genocid“ ima konotaciju najgore vrste ljudskog pokolja koji su počinili ljudi protiv svoje vrste. Genocid je potekao iz nacističkog Holokausta tokom Drugog svjetskog rata, da bi ga kasnije, kao najteži oblik zločina protiv čovječnosti, priznale Ujedinjene nacije svojom Ženevskom konvencijom i Međunarodnim sudom pravde. Čim je termin „genocid“ skovan, njime su ubrzo retroaktivno označeni mnogi historijski događaji, kao što je protjerivanje Jermena od strane Turske poslije Prvog svjetskog rata i raseljavanje američkih starosjedinaca u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD). Ovaj termin se povezuje sa namjernim procesom istrebljenja i u tom smislu se, sam po sebi, ne odnosi na pojedinačne počinioce, osim ako nisu dio neke klike koja podstiče takve planove. Čak i u tom slučaju, svaki manifest koji promovira istrebljenje ljudske grupe i/ili njene kulture sigurno bi uključivao više pojedinaca. Bez obzira na to što je imao veliki uticaj, Hitler nije bio jedini zastupnik ili arhitekta nacističkog Holokausta, za šta je termin *genocid* i skovan. Ako je neki oblik pomirenja poželjan nakon svakog većeg sukoba, onda se moraju tražiti načini da se obeštete sve strane u sukobu – kao što je rješavanje svih zločina, uključujući i masakre, koji ne spadaju u prihvatljiv kodeks ponašanja u uslovima ratnog stanja. Ovaj proces je neophodan radi postizanja socijalne pravde i pomirenja. U tom cilju, genocid treba definisati prema Lemkinovoj originalnoj namjeri – svjesno isplanirano istrebljenje rase, etničke grupe ili kulture. Sva druga djela koje ne odgovaraju ovoj definiciji moraju biti procesuirana kao druge vrste ratnih zločina. Prema tome, pojedinačne epizode nasilja (zločini/masakri) same po sebi ne predstavljaju krivično djelo genocida, bez obzira na broj žrtava. Ovo se posebno dešava tokom oružanih sukoba, kada se masovno nasilje doživljava kao vojna potreba – magla rata (*fog of war*). Međutim, jasno je da je zloupotreba etikete genocida u političke ili etničke svrhe ili za podsticanje međugrupne mržnje nedopustiva.

2. Etika i pravda

Etika: (a) disciplina koja se bavi onim što je dobro i loše, moralnom dužnošću i obavezama; (b) teorija ili sistem moralnih vrijednosti; (v) principi ponašanja koji upravljaju pojedincem ili grupom.¹⁸¹²

Etička pitanja trenutno predstavljaju nacionalni (SAD) i međunarodni problem, a odnose se na zločine protiv čovječnosti, eksperimente na ljudima, pa i na seksualna zlostavljanja. Najveći razlog za brigu jesu zataškavanja od strane institucija i njihova opravdanja za ta djela – a to su institucije od povjerenja, kao što su vjerske organizacije, policijske službe, obrazovne institucije, pa čak i izviđačke organizacije. Istorijski obavijena filozofskom polemikom unutar ezoterijskih akademskih ili teoloških ustanova, deontološka etika je često predstavljana kao manifestacija čovjekove *slobodne volje* – osnov za osjećaj intelektualne i moralne nadmoći kod onih koji propisuju etičke i moralne standarde drugima. Autori ovih etičkih i moralnih standarda često se pozivaju na viši autoritet s kojim su u privilegovanom odnosu ili vlastiti superiorni intelekt kao izvor svojih zakona ili logike koji podržavaju njihovu moralnu imperativnu tezu. Proroci i filozofi često bude ono što je „ispravno“ ili „pogrešno“ u društvenim grupama koje dijele zajedničku ideološku i kulturnu etnometodologiju.

Kako društva u principu dugo vremena nisu statična, tako nisu ni pravila prihvatljivog ponašanja. U tom kontekstu bitan je koncept „održavanja granica“. Običaji i zakoni diktiraju prihvatljive norme u svakom trenutku i na taj način održavaju socijalnu i psihološku granicu i usmjeravaju pripadnike grupe i položaje koje zauzimaju u društvenoj strukturi. Pravila se često razlikuju u zavisnosti od položaja koje pojedinci zauzimaju na hijerarhijskoj ljestvici. Pojedincima koji su na vrhu obično se nude privilegije koje nemaju svi pripadnici grupe i koje se često uskraćuju ostalim pripadnicima grupe ili „drugima“ – podređenim grupama. Tvorci ovih pravila, oni koji uspostavljaju prihvatljive granice za grupe, generalno su na vrhu hijerarhije društvenih slojeva i obično je riječ o muškarcima, pa otuda i termin „faktor pola“. U skladu s tim, oni često postavljaju pravila koja osiguravaju njihov privilegovani položaj unutar društvene strukture. Rasa i nacionalnost takođe imaju značajnu ulogu u šemi društvenih klasa i privilegija, uz supremaciju bijele race koja dominira u evropskim i američkim društvenim strukturama.

¹⁸¹² Frederick C. Mish, *Ethics. Webster's Ninth New Collegiate Dictionary* (Springfield, MA: Merriam-Webster, 1987), str. 426.

Mjera socijalne pravde, to jest primjena i sprovođenje pravila jeste razlikovanje pravila (proceduralna pravda) od njihove primjene (distributivna pravda), koji su relevantni za društvo u cjelini. Ova formula se takođe upotrebljava za mjerenje etičkih standarda i njihovo sprovođenje. Pravila koja idu uz odgovarajuće kazne često se kodifikuju u zakone, uključujući i posljedice kršenja profesionalne etike. Pa ipak, sprovođenje zakona i pravila često se razlikuje u zavisnosti od položaja pojedinca unutar društvenih slojeva (privilegovana elita nasuprot društvenim odmetnicima). Razlika između zakona o pravima (*Bill of Rights*) i vladavine prava uglavnom leži u etiketiranju članova društva na „insajdere“ (dominantna grupa) ili „outsajdere“ (podređena grupa). Njemački sociolog Džordž Zimel (Georg Simmel)¹⁸¹³ iznio je teoriju grupne dinamike koja obuhvata trenje među konkurentskim grupama dok se prilagođavaju izazovima statusa kvo. U suštini, Zimel ističe da promjene statusa kvo, društvene granice na koje smo navikli, često dovode do uzajamnih antagonizama, pri čemu neprijateljstva i/ili animoziteti koji su usmjereni prema definisanoj „podređenoj grupi“ služe jačanju kohezije unutar „dominantne grupe“. Ova formula djeluje i na domaćem i na međunarodnom nivou, uključujući stvaranje haosa ili ratova, s ciljem odvlačenja pažnje stanovništva od domaćih ekonomskih ili socijalnih problema; tako Izrael i Palestina imaju koristi od svog naizgled neprestanog recipročnog sukoba kojim se odvlači pažnja od ozbiljnih domaćih problema. Etika rata znatno se razvila od 1907. godine, kada su uspostavljena međunarodna pravila poznata kao Haška konvencija, kojima se reguliše način ratovanja. Ova pravila odnose se na brutalno postupanje sa Burima (Holandanima) od strane Britanaca u Južnoj Africi tokom Burskog rata, kao i na zvjerstva koja su pripisana američkim vojnim snagama na Filipinima poslije Špansko-američkog rata. U „etiku rata“, nakon završetka Prvog i Drugog svjetskog rata, uključene su mnoge zabrane, zločini, kao i „pranje mozga“ tokom međunarodne policijske akcije pod oznakom UN (npr. Korejski rat), tepih-bombardovanje i upotreba hemijskih defolijanata, napalm i drugog hemijskog oružja tokom rata u Vijetnamu, što je dovelo do novih zabrana upotrebe hemijskog oružja i zločina protiv čovječnosti, uključujući i genocid. Zlostavljanje ratnih i civilnih zarobljenika dovelo je do usvajanja Nirnberškog kodeksa, 1947. godine, koji je propisao „Međunarodni etički kodeks“. Deset principa Nirnberškog kodeksa predstavlja zapravo osnovu bioetike.

- Dobrovoljni pristanak ljudskog subjekta je apsolutno nužan.
- Eksperiment treba biti takav da daje plodonosne rezultate za dobrobit društva, koji se ne mogu dobiti drugim metodama ili sredstvima za proučavanje, a koji nisu slučajni ni nepotrebni.

¹⁸¹³ Georg Simmel, *Conflict*, trans. K.A. Wolff (New York: The Free Press, 1955).

- Eksperiment treba biti tako osmišljen i zasnovan na rezultatima eksperimenta na životinjama i poznavanju prirodne istorije bolesti ili drugih proučavanih problema, da će očekivani rezultati opravdati izvođenje eksperimenta.
- Eksperiment treba izvesti tako da se izbjegnu sve nepotrebne fizičke i duševne patnje i povrede.
- Ne treba sprovoditi eksperiment tamo gdje postoji a priori razlog da će najvjerovatnije nastupiti smrt ili onesposobljavajuće povrede; osim, možda, u onim eksperimentima u kojima i ljekari učestvuju kao subjekti.
- Step en rizika koji treba preuzeti nikada ne treba biti veći od onog koji je određen humanitarnom važnošću problema koji treba riješiti eksperimentom.
- Treba izvršiti odgovarajuće pripreme i obezbijediti odgovarajuću opremu za zaštitu učesnika u eksperimentima čak i od najmanje moguće povrede, invaliditeta ili smrti.
- Eksperiment treba da sprovode samo kvalifikovani naučnici. U svim fazama eksperimenta, od osoba koje sprovode eksperimente traži se najviši step en vještine i pružanja njege osobama koje učestvuju u eksperimentu.
- Tokom eksperimenta, ljudski subjekt ima pravo da okonča eksperiment ako zapadne u takvo fizičko ili psihičko stanje da mu se čini da nastavak eksperimenta nije moguć.
- Tokom eksperimenta, nadležni naučnik mora biti spreman da prekine eksperiment u bilo kojoj fazi, ako opravdano vjeruje, na osnovu stručnog znanja i pažljivog prosuđivanja, da će nastavak eksperimenta vjerovatno prouzrokovati povrede, invaliditet ili smrt učesnika u eksperimentu.¹⁸¹⁴

3. Međunarodni krivičnopravni pojmovi

- *Zločin*: pojam se odnosi na zločine počinjene nad pojedincem, zločine protiv naroda ili etničke grupe. U opštem smislu, zločin ili masakr odnosi se na politički ili etnički motivisano ubistvo civila u sukobima – u međunarodnom krivičnom pravu su poznati kao „zločini protiv čovječnosti“.
- *Genocid*: djela počinjena sa namjerom da se, u potpunosti ili djelimično, uništi nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa. Rafael Lemkin, savjetnik američkog Ministarstva rata, smatra se tvorcem termina *genocid*, koji je priznat od strane Generalne skupštine UN 1946. godine i definisan Konvencijom o genocidu iz 1951. godine, koju su SAD ratifikovale tek

¹⁸¹⁴ *Nuremberg Code of International Ethic*; George J. Annas and Michael A. Grodin (eds), *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation* (New York: Oxford University Press, 1992).

1988. godine, ali pod uslovom da SAD budu izuzete iz nadležnosti Međunarodnog suda pravde i da američki zakoni imaju prioritet nad Konvencijom.

- *Etničko čišćenje*: (eufemizam za genocid) uključuje masovna ubistva, prisilno iseljavanje i sistematsko silovanje u cilju „čišćenja“ jednog regiona (koncept zasnovan na prisilnom iseljavanju američkih Indijanaca tokom 19. vijeka).
- *Masakra*: čin ili neselektivno i okrutno ubijanje velikog broja ljudi.
- *Zločini protiv čovječnosti*: razlikuju se od genocida po tome što ta krivična djela treba da se dogode tokom rata, dok genocid ne mora.
- *Žrtveni jarac*: optuživanje ili prebacivanje ukupne odgovornosti i krivice na jednu osobu ili grupu.
-

4. Modeli pravde

4.1. Razlozi za regulisanje ljudskog i društvenog ponašanja

Ne postoje univerzalni moralni imperativi, čak ni kada je riječ o ubistvima, jer društva svoja pravila ponašanja zasnivaju na prihvatljivoj zajedničkoj metafizici koja objašnjava „kategorije razumijevanja“ – život i smrt, vrijeme i prostor, suština i biće. Ova zajednička zabluda, zauzvrat, uspostavlja „pogled na svijet“ jedne grupe – perspektiva iz koje pripadnici jedne grupe sude o sebi (dominantna grupa) i drugima (podređena grupa) u suštini predstavlja osnovu njihovog etnocentrizma. Društvena stratifikacija jasno je artikulisana u okviru dominantne grupe, one koju najviše želimo da zadivimo – našu referentnu grupu – dok je opšti stigmatizujući status dodijeljen podređenim grupama. Stigma podređene grupe često uključuje negativnu etiketu koja ih demonizuje i često predstavlja zajednički poziv na koheziju unutar dominantne grupe. U okviru ove šeme, individualno ponašanje se procjenjuje na osnovu pripadnosti grupi. Iz tog razloga, ponašanje pojedinca rijetko je nezavisno, bez obzira na etnometodološku orijentaciju.¹⁸¹⁵

Atribuciona pristranost ili pristrasnost potvrđivanja funkcioniše u ovom kontekstu. To je osnovni ljudski fenomen gdje mozak treba da pojednostavi izbore u binarni proces – slično osnovi za vještačku inteligenciju. Ljudi žele da izbjegnu kognitivne disonance, naročito u kriznim vremenima. U tim situacijama emocije (instiktivna reakcija) često nadvladavaju racionalnije, promišljenije odgovore na ponašanje pripadnika druge (podređene) grupe.

¹⁸¹⁵ Simmel, *Conflict*.

Mehanizmi atribucione pristranosti predstavljaju našu sklonost da racionalizujemo ili opravdamo loše ponašanje pripadnika naše grupe, dok pretjerano naglašavamo loše ponašanje pripadnika podređene grupe. Ovaj fenomen ponašanja djeluje i na individualnom i na grupnom (kolektivnom) planu. Kolektivna atribuciona pristranost odražava racionalizaciju i superiornost grupe (etnocentrizam) u odnosu na podređenu grupu. Dakle, ako neko iz naše grupe (dominantne grupe) uspješno obavi neki zadatak, skloni smo da taj uspjeh pripišemo inherentnim kvalitetima. S druge strane, ako neko iz podređene grupe na sličan način postigne uspjeh, skloni smo da taj uspjeh pripišemo spoljašnjim faktorima, kao što su sreća ili neravnopravne prednosti. Shodno tome, ako pripadnik podređene grupe doživi neuspjeh ili bude uhvaćen da radi nešto loše ili nezakonito, skloni smo da to pripišemo inherentnim faktorima, dok za slična loša djela koja pogađaju sve pripadnike dominantne grupe nalazimo spoljašnja opravdanja i izgovore.

Društvene norme, običaji i zakoni dalje artikuliraju prihvatljive uloge za svoje članove bez obzira na to da li su označeni kao „insajderi“ ili „outsajderi“. S tim dolazi i proces ozakonjivanja moralnosti, pri čemu moćni pojedinci u društvu donose pravila kojima žele kontrolisati druge – održavajući „samoispunjavajuće proročanstvo“. Ovaj proces je potreban da bi se održavale društvene granice odakle moćni pojedinci nastavljaju da održavaju svoj privilegovani položaj u društvu. Shodno tome, ovaj proces se odvija i u domenu politike (ozakonjivanje moralnosti), naročito tamo gdje se različite frakcije otimaju za kontrolu nad društvenom agendom.¹⁸¹⁶

4.2. Model adversarijalnog postupka

„Pravda“ je, dakle, relativan konstrukt koji je često uticao na geopolitiku i ideologiju, što usložnjava svaki smisao sudske nepristrasnosti ili objektivnosti. Društva kvalifikuju ono što smatraju pravdom i propisanim metodom sprovođenja pravde. Savremeni evropsko-američki „adversarijalni sudski sistem“ zasnovan je prevashodno na hrišćanskom (katoličkom/pravoslavnom i protestantskom) konceptu „slobodne volje“ i pojedinac se smatra isključivo odgovornim za svoje postupke. Ovdje se zločin vidi kao izbor između „dobra“ i „zla“, pri čemu se teški grijesi (zločini) smatraju smrtnima (krivičnim djelima), a manja krivična djela

¹⁸¹⁶ Erick Goode, „Marijuana and the politics of reality“, *Journal of Health and Social Behavior* 10, no. 2 (1969); Sigmund Freud, *The Future of an Illusion*, trans. W.D. Robson-Scott, ed. James Strachely (Garden City, NY: Doubleday Anchor, 1927; 1964).

smatraju se oprostivim grijesima (prekršaji). Glavno pitanje jeste sloboda izbora pojedinca da griješi, pa otuda i sekularni koncept *mens reas* (namjere).

Sekularni proces utvrđivanja nečije namjere zasnovan je na „teoriji igara“. Postoji propisan skup pravila kojim se utvrđuje vođenje igre (suđenje) i uloge igrača (tužilaštvo, odbrana, sudije). Koncept „sudska igra“ zasnovan je na idealu da postoje ravnopravni uslovi i da su takmičari podjednako kvalifikovani za igru. U ovom idealnom scenariju, igrači (država/tužilaštvo; odbrana/optuženi) imaju jednak položaj pred sudom, dok se od sudija i/ili porote očekuje da budu neutralni i nepristrasni. U suštini, model „sudske igre“ je sličan ostalim igrama sa naglaskom na „pobjedu“ u igri, a ne na „samu pravdu“. Rezultati se bilježe, a karijera ili napreduje ili biva uništena u zavisnosti od ishoda suđenja. U određenim slučajevima, ishod može imati posljedice po život i smrt. U stvarnosti, poput sporta, sudska igra često ima skrivenu agendu – da umiri javnost, a gdje postoji skrivena agenda, tu postoji i namjera da se obmane, to jest vara, i tako „namješta“ igra.

Naš akcenat će biti na američkom modelu sudskog postupka, budući da je Amerika inicirala i dominirala prvim velikim forumom za međunarodnu pravdu – *ad hoc* sudovima za ratne zločine koji su uspostavljeni nakon Drugog svjetskog rata – Nirnberški sud i Međunarodni vojni sud za Daleki istok, gdje su SAD pripremile teren (artikulisale pravila igre i odlučivale koliko će sudski postupak biti fer). Amerika je osigurala dominaciju nad ovim sudskim postupcima tako što je imala svoje tužioce u oba suda. Prema američkom modelu, adversarijalni krivični postupak uključuje takmičenje između dva nezavisna tijela, tužilaštva i odbrane, koji, u idealnom slučaju, argumentuju svoj slučaj pred porotom, u postupku u kojem sudi neutralna treća strana (sudija), čija je uloga da osigura da svaki igrač poštuje pravila igre. Žalbe se zasnivaju isključivo na kršenju osporenih pravila, a ne na odluci porote (nevin ili kriv). S druge strane, suđenja u kojima sudi sudsko vijeće vode se onda kada okrivljeni odustane od suđenja sa porotom i odabere suđenje pred sudijom koji navodno utvrđuje nevinost ili krivicu na osnovu izvedenih dokaza. Oba ova suda, kojima dominiraju SAD, imala su porote koje su bile sastavljene samo od predstavnika država pobjednica u Drugom svjetskom ratu.

Ovaj postupak započinje kršenjem i prijavljivanjem kršenja zakona, koje se smatra krivičnim djelom, i odvija se sljedećim redoslijedom: podizanje optužnice, čitanje optužnice, izjašnjavanje o krivici, suđenje, presuda, kazna i žalba – ukoliko se utvrdi da je okrivljeni kriv. Kazna, uključujući tešku odmazdu kao što je smrtna kazna, opravdana je po ovom modelu. *Due process* (pravo na pravičan postupak) u SAD zasniva se na pretpostavci nevinosti i na taj način primorava tužilaštvo da svoj slučaj predstavi pred manjom porotom i argumentovano dokaže krivicu okrivljenog van „svake sumnje“. Mnogi mehanizmi su razvijeni kako bi se spriječilo da

nevine osobe budu proglašene krivima po kratkom postupku diktiranom od strane pojedinih državnih organa i/ili vjerskih vođa. Instrument *habeas corpus*, koji potiče iz britanskog opšteg prava (*common law*), smišljen je da obezbijedi zaštitu od nezakonitog hapšenja, pritvora i stroge kazne. Štaviše, optužena lica moraju se upoznati sa djelima koja im se optužbom stavljaju na teret, moraju im se obezbijediti branioci i saopštiti njihova prava protiv samoinkriminacije, kao i druge garancije, poput pretresa i zaplijene bez naloga, prevelike kaucije i nezakonitog pritvora prije suđenja. Branioci su naoružani postupkom *discovery process* (razmjena informacija o dokazima i izjavama svjedoka), koji im omogućava pristup svim materijalima koje je tužilaštvo prikupilo u vezi s datim slučajem prije početka suđenja. Nedostavljanje tog materijala odbrani od strane tužilaštva predstavlja veliku proceduralnu grešku, koja može rezultirati žalbom i poništenjem suđenja.

Amandmani na Ustav SAD¹⁸¹⁷ jasno artikulišu ova zagarantovana prava. 4. amandman odnosi se na pretres i oduzimanje, kojim se garantuje pravo građana na bezbjednost ličnosti, kuća, hartija od vrijednosti, imovine, to jest zaštitu od nezakonitih pretresa i oduzimanja imovine koji bi se mogli upotrijebiti protiv njih na sudu. Ovim amandmanom je takođe propisano da mora postojati „osnovana sumnja“ za dobijanje naloga za pretres i oduzimanje dokaza koji se onda mogu upotrijebiti protiv optuženog na sudu. Prava u krivičnim slučajevima zagarantovana su 5. amandmanom, prema kojem niko ne može da bude pozvan da odgovara za teška krivična djela bez prijave ili optužnice Velike porote. Ovaj amandman takođe štiti od dvostruke ugroženosti i štiti pojedinca od samoinkriminacije ili prisiljavanja da svjedoči u krivičnom postupku sam protiv sebe. Shodno tome, pojedinci ne smiju biti lišeni života, slobode ili imovine bez pravičnog sudskog postupka (*due process*); niti se privatna imovina smije oduzeti u javnom interesu bez pravične naknade. 6. amandman Povelje o ljudskim pravima (*Bill of Rights*) predviđa pravo na brzo i javno suđenje od strane nepristrasne porote iz države ili okruga u kojem je počinjeno navodno krivično djelo. Štaviše, optuženi ima pravo da bude obaviješten o prirodi i osnovi optužbi, da se suoči sa svjedocima koji svjedoče protiv njega i pravo na odgovarajućeg branioca u njegovoj odbrani. 8. amandman predviđa zaštitu od previsokih kaucija i novčanih kazni i zaštitu od surovih i neuobičajenih kazni.

U idealnom slučaju, krivični postupak u SAD počinje nakon izvršenja i prijavljivanja krivičnog djela, zatim slijedi hapšenje, prilikom kojeg se osumnjičenom pročitaju „Mirandina prava“ (*Miranda warning*), to jest upozorenja da ima pravo na ćutanje i branioca tokom saslušanja. Nakon toga slijedi preliminarni pretres na kojem se utvrđuje (ne)postojanje osnovane

¹⁸¹⁷ U.S. Constitution.

sumnje da optuženom bude suđeno i svjesne namjere (*mens rea*). Smatra se da kod maloljetnih osoba i odraslih osoba sa sniženim mentalnim sposobnostima ne može postojati svjesna namjera (*mens rea*). Nakon što je podignuta, optužnica se čita na sudu, i tom prilikom od okrivljenog se traži da se izjasni o krivici. Izjava optuženog, kojom „osporava svoju krivicu“, označava njegovo pravo na suđenje pred malom porotom koju čine članovi iz svih slojeva društva (*petit jury*). U ovoj areni počinje takmičenje okrivljenog protiv države (tužilaštva), sa sudijom (*judge*) koji ima funkciju sportskog sudije (*referee*), a konačan ishod određuje porota. U krivičnim slučajevima, odluka „kriv“ zasniva se na jednoglasnoj odluci porote (sve manje od toga dovodi do poništenja suđenja), za razliku od građanske parnice, gdje prevladava vjerovatnoća. Osuđujuću presudu prati stigma „robijaš“ (osuđenik, prestupnik) i krivičnom sankcijom taj status je zapečaćen. Kaznu izriče predsjedavajući sudija. Pošto na presudu, samu po sebi, nije moguće uložiti žalbu, moguće je uložiti žalbu na navodnu proceduralnu grešku i izrečenu kaznu, ukoliko nije srazmjerna težini krivičnog djela za koje je osoba osuđena.

SAD imaju dvojni sudski sistem, sličan onome u Bosni i Hercegovini, sa svoja tri poluaautonomna tijela formirana Dejtonskim sporazumom, 1995. godine – sudski sistem svake države/teritorije (državni sudovi) i federalno sudstvo. Većina krivičnih postupaka vodi se na državnom nivou, pred državnim sudovima koji su uspostavljeni kao niži sudovi (*inferior courts*), gdje se prekršaji procesuiraju pred sudskim vijećem, dok se porotna suđenja odvijaju na nivou višeg sudskog sistema, na nivou okruga koji vodi okružno tužilaštvo. Okrivljeni imaju pravo da ulože žalbu višem sudu na presude u prekršajnim postupcima i imaju pravo na porotno suđenje. Sljedeći nivo državnih sudova su apelacioni sudovi, iznad kojih se nalazi državni vrhovni sud (*State's Supreme Court*). Slična hijerarhija sudova postoji i na federalnom nivou, a okrug je podijeljen na federalne oblasne sudove (*Federal district courts*). Ovi sudovi su ograničeni na savezne zakone koji se, u najvećem dijelu, odnose samo na Indijansku državu i javna zemljišta pod kontrolom savezne države. U ovom slučaju, američki šerif, Federalni istražni biro (*FBI*) i niz drugih saveznih agencija za sprovođenje zakona imaju originalnu policijsku nadležnost. Federalni sudovi nude sporazume o priznanju krivice na nivou Magistralnog suda, dok se ostali federalni krivični slučajevi procesuiraju u federalnim oblasnim sudovima, a članovi porote biraju se sa teritorije gdje se nalazi federalni oblasni sud. Federalni oblasni sudovi služe i kao sudovi apelacija (*Federal courts of appeals*) za rješavanje po žalbama protiv odluka državnih sudova, a veći broj tih žalbi podnose zatvorenici i one se odnose na prava iz akta *habeas corpus*. Sljedeći nivo u okviru nadležnosti ovih sudova jesu okružni sudovi apelacije (*Circuit Courts of Appeals*), dok Vrhovni sud SAD predstavlja najvišu instancu u državi. U okviru ovog sistema, pojedinac optužen i osuđen za krivično djelo na državnom nivou

može podnijeti žalbu na presudu najvišem federalnom sudu u SAD. Ovo je zaista izuzetan sistem ako se praktikuje u skladu sa svojim idealima. Ovaj model je prvobitno bio dizajniran samo za protestantske odrasle muškarce s pravom glasa (privilegovana elita) tokom prvih godina postojanja američke republike, ali je kasnije modifikovan tako da danas uključuje sve američke građane bez obzira na starosnu dob, pol, rasu, nacionalnost ili vjeroispovijest. Adversarijalni postupak i socijalna pravda su kompatibilni onda kada se zakoni (proceduralna pravda) mogu primijeniti (distributivna pravda) na sve učesnike u sudskom postupku. Postupak pred sudom podrazumijeva jednak status među učesnicima – tužilac koji zastupa državu; sudija; porote (velika i mala); okrivljeni; branioci.

Odstupanje od ove formule često dovodi do pogrešnih presuda, posebno za one koji nemaju pravo glasa ili druge članove društveno definisanih marginalizovanih grupa. Crnci (slobodni ljudi) su dobili pravo glasa 1868. godine, usvajanjem 14. amandmana na Ustav SAD: „Sva lica koja su rođena ili naturalizovana u Sjedinjenim Državama i podložna njihovoj vlasti jesu građani Sjedinjenih Država i one države u kojoj žive ... isključujući Indijance“.¹⁸¹⁸ Status državljanstva crnaca dramatično se promijenio 28 godina kasnije, kada je u slučaju *Plessy v. Ferguson*¹⁸¹⁹ američki Vrhovni sud podržao oštre zakone o segregaciji „Džima Kroua“ na jugu SAD i time zvanično kaznio Afroamerikance kao „drugorazredne građane“. Hispanoamerikanci, posebno oni meksičkog porijekla, doživjeli su istu sudbinu kao i crnci na jugu SAD. Američki Indijanci nisu bili na federalnom nivou priznati kao ljudska bića (osobe) sve do žalbe poglavice po imenu Medvjed Koji Stoji (*Standing Bear*) po osnovu akta *habeas corpus*, 1879. godine i nisu se smatrali saveznim građanima do 1924. godine, kada je Kongres usvojio američki Zakon o državljanstvu Indijanaca (*U.S. Indian Citizenship Act*). Neke od zapadnih država čak ni tada nisu dale Indijancima koji žive unutar njihovih granica pravo glasa, ali su bile prisiljene da to učine tokom sedamdesetih godina 20. vijeka. Azijci su pretrpjeli sličnu diskriminaciju, kao i Kinezi prema Zakonu o isključenju Kineza (*Chinese Exclusion Act*) iz 1882. godine, koji je bio na snazi sve do Drugog svjetskog rata, kada je opozvan u decembru 1943. Tek 1898. godine, američki Kinezi su stekli status američkih državljana i prava u okviru *due process* (pravičnog sudskog postupka) zagarantovana 14. amandmanom. Japancima je bio ograničen ulazak u SAD u skladu sa „Džentlmenskim sporazumom“ iz 1907. godine, uz antijapansko raspoloženje koje je doživjelo svoj vrhunac na početku Drugog svjetskog rata sa

¹⁸¹⁸ ACLU, AMENDMENT XIV Civil Rights. *The Constitution of the United States of America*, Washington, DC: American Civil liberties Union, 2010, str. 28-29.

¹⁸¹⁹ *Plessy v. Ferguson* 163 U.S. 537, 1896.

„Izvršnom naredbom“ 9066 predsjednika Frenklina D. Ruzvelta, kojom je odobreno masovno zatvaranje oko 120.000 građana Japana. Japanski državljani prisilno su izvedeni iz svojih domova, samo sa stvarima koje su mogli nositi, i smješteni u koncentracione logore koje je održavala američka vojska.¹⁸²⁰

Naoružavanje pravosudnog sistema s ciljem odstranjivanja određenih pripadnika društva (autsajdera) ima dugu historiju u SAD, gdje preovladava dvostruki standard zakona, donijet sa posebnim ciljem da liši prava i kazni pojedince koji su označeni kao pripadnici podređene grupe u društvu – naročito obojene ljude (američki Indijanci, Azijci, crnci, nelatinoamerikanci i drugi); hendikepirane; homoseksualce; ili pripadnike netradicionalnih hrišćanskih vjera. Nedavni pravosudni trik, smišljen za odstranjivanje Latinoamerikanaca i Meksikanaca koji traže azil u SAD, ima cilj da inkriminiše pokušaje prelaska granice. Okrutna zloupotreba adversarijalnog sudskog sistema predstavlja oblik kengurskog suda (*kangaroo court* – nelegalni, neformalni sud); ono što autor naziva „pravda Džima Kroua“ (*Jim Crow Justice*). U suštini, pravda Džima Kroua predstavlja namjerni pokušaj montiranja procesa i korišćenje nezakonitih i vanpravnih postupaka da bi se podigle optužnice i donijele presude protiv pripadnika ciljne grupe. Institucionalizovani rasizam i rezultirajući pravosudni sistem Džima Kroua predstavljali su de fakto sudski linč – administraciju dvostrukog seta pravnih standarda koji je posebno dizajniran tako da osiromaši one koji se smatraju inferiornima unutar društva. U SAD to su Afroamerikanci, američki Indijanci, nebijeli Hispanoamerikanci i Azijci, dok je u Evropi, pored arijevskog elitizma, lista nepoželjnih obuhvatala Jevreje, Srbe, Rome i nebijele doseljenike. Ovaj proces uključuje formiranje lažne porote čiji članovi nisu iste rasne, etničke i vjerske pripadnosti ili društvene klase kao okrivljeni, da bi se osigurala osuđujuća presuda i smrtna kazna. U daljem tekstu slijedi opis razvoja ovog procesa u američkoj jurisprudenciji.

Veliko prilagođavanje sistema prvostepenih sudova, kako na državnom tako i na federalnom nivou, proisteklo je iz slučaja *Furman v. Georgia*¹⁸²¹ 1972. godine, u kojem je Vrhovni sud SAD utvrdio da upotreba smrtne kazne krši i 8. i 14. amandman, posebno kad je riječ o obojenim ljudima. U to vrijeme, konzervativni elementi u SAD, posebno na Jugu, gdje je rasna diskriminacija Džima Kroua djelovala još jedan vijek nakon završetka građanskog rata u Americi, borili su se za ponovno uspostavljanje smrtne kazne, dok su druge razvijene države,

¹⁸²⁰ Sandra Taylor, “The Internment of Americans of Japanese Ancestry”, in *When Sorry Isn’t Enough: The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustices*, ed. Roy L. Brooks (New York: New York University Press 1999); Laurence A. French and Magdaleno Manzanarez, *Borders and Immigration: The Geo-Politics of Marketplace Demands and Ethnic Relations* (Lanham, MD: Lexington Books/Rowman & Littlefield Publishing Group, 2019).

¹⁸²¹ *Furman v. Georgia* 408 U.S. 238, 345, 1972.

uključujući Kanadu, Ujedinjeno Kraljevstvo i Evropsku uniju, ukinule smrtnu kaznu. Vrhovni sud SAD je 1976. godine, kao odgovor na žalbe iz Džordžije, Teksasa i Floride, ponovo uveo smrtnu kaznu u državama koje su je tražile (28 do 2020. godine), ali pod uslovom da se ona može izreći samo za slučaje teškog ubistva. Čak i u tom slučaju, morali su da pređu na dvofazni postupak. U prvoj fazi utvrđuje se krivica za teško ubistvo na nivou porotnog suđenja, a u drugoj fazi ista porota odmjerava olakšavajuće (životni događaji) nasuprot otežavajućim (svjesna namjera) okolnostima prije nego što se donese odluka o smrtnoj kazni. Ukoliko olakšavajuće okolnosti pretežu, onda se smrtna kazna zamjenjuje doživotnom kaznom zatvora. U okviru ovih parametara, smrtnu kaznu je 1988. ponovo uveo predsjednik Ronald Regan, kao dio njegovog zakona *Anti-Drug Abuse Act* (Zakona o suzbijanju zloupotrebe droga) iz 1988. godine. Razmatranje olakšavajućih okolnosti bio je glavni korak u posmatranju ponašanja pojedinaca u širem društvenom miljeu u kojem su oni socijalizovani, priznajući pritom da se postupci pojedinca, bilo dobri ili loši, dešavaju u vakuumu, ali su zavisni od društvenog procesa i predrasuda okoline iz koje je ponikao.

SAD su proširile svoju nadležnost, te su u svoju kampanju „Rat protiv droga“, koja je započeta u vrijeme administracije Ridžarda M. Niksona (1969–1974) i traje do danas, uključile kvazimeđunarodne zločinačke poduhvate. Američki Kongres je 1970. godine usvojio zakon *Racketeer Influenced and Corrupt Organizations – RICO* (Zakon o borbi protiv uticaja organizovanog kriminala i korupcije u organizacijama). Ovo je predstavljalo veliku reviziju prethodnog Hobsovog zakona (Zakon o reketiranju iz 1934. godine), budući da je *RICO* glavno oružje federalnog tužilaštva u borbi protiv zloupotrebe droga i srodnih krivičnih djela. On odstupa od dugog dvostrukog standarda američkog pravosuđa, tako što kriminal bijelog okovratnika (*white collar crimes*) svrstava u posebnu kategoriju, gdje se „naredbe o prekidu i odustajanju“ izdaju umjesto zvaničnih krivičnih prijava, čime su pojedinci pošteđeni od krivične odgovornosti, a dozvoljava se novčano kažnjavanje korporativističke države bez priznanja bilo kakvog prekršaja. Zakon *RICO* je omogućio selektivno dodavanje kriminalne namjere kriminalu bijelog okovratnika za određene vrste krivičnih djela. Očigledno je da *RICO* nema cilj da poremeti dugogodišnju praksu korporativnog varanja i prevara – snažni politički i ekonomski temelj američkog kapitalizma. Pa ipak, *RICO* u svojoj selektivnoj primjeni omogućava krivično gonjenje pojedinaca (obično latinoameričkih „narko-lordova“), strogo kažnjavanje njihovih preduzeća, oduzimanje imovine, oduzimanje i reorganizaciju preduzeća. Kao što je već napomenuto, dopunama Zakona o suzbijanju zloupotrebe droga iz 1988. godine ponovo je uvedena federalna smrtna kazna, a prvo izvršenje smrtne kazne odobrio je predsjednik Džordž Buš (2001–2009). Ponovnim uvođenjem smrtne kazne federalni sudovi su namjerno sudili za

krivična djela za koja je predviđena smrtna kazna u državama koje ne dozvoljavaju smrtnu kaznu i na taj način potvrdili svoju pristranost zarad političkih poena (konzervativne nasuprot liberalnim agendama).¹⁸²²

S obzirom na podijeljenost, rasizam, i političke uticaje u Americi, primjena Povelje o pravima (*Bill of Rights*) je rijetkost. Model adversarijalnog postupka ne teži sudskoj ravnoteži, već se fokusira na odmazdu, a ne na pomirenje. Ekstremnu odmazdu u SAD predstavlja smrtna kazna, a istorija je pokazala da je nesrazmjerno korišćena protiv manjina, posebno crnaca, nebijelih Latinoamerikanaca i američkih Indijanaca. Zapravo, najveće zvanično, javno pogubljenje predstavljalo je pogubljenje 38 Santi (Dakota) Sijuksa, koji su obješeni 26. decembra 1862. godine na jednom gubilištu uz saglasnost predsjednika Linkolna. Ova akcija je uslijedila nakon što su bijeli doseljenici namjerno provocirali Sijukse tako što su ih izgladnjivali i izazivali njihov bijes s ciljem ponovnog oduzimanja zemlje (etničko čišćenje) za podizanje bijelih naselja.¹⁸²³

Drugi primjer iskrivljenog adversarijalnog krivičnog postupka jeste pojava rasizma Džima Kroua koji je preovladavao na jugu SAD nakon „Rata između država“ (Američki građanski rat), sistema čije se posljedice mogu vidjeti i u 21. vijeku. Posebno osmišljeni zakoni bili su usvojeni s ciljem da se američki crnci i drugi obojeni narodi liše državljanstva i kazne. Sjeverna Karolina, država koja je u vrijeme slučaja *Furman v. Georgia* 1972. godine imala najveći broj osuđenih na smrtnu kaznu, ilustruje ovu karikiranu pravdu. Sjeverna Karolina je takođe učestvovala u protjerivanju Čerokija 1838. godine. Stajner i Braun¹⁸²⁴ (Steiner and Brown) su u svojoj knjizi *The North Carolina Chain Gang* (Okovana banda u Sjevernoj Karolini) istakli da državni zatvori nisu postojali prije Američkog građanskog rata i da su se izvršenja svih zakonskih odmazdi odvijala na okružnom (kantonalmom) ili lokalnom nivou (gradovi, opštine). Pritvori su korišćeni samo kao objekti za privremeno zadržavanje. Nakon Američkog građanskog rata, okovana banda nastala je kao metoda kvaziropstva. Zatvorenike su smještali u zatvorene zaprežne prikolice i prevozili ih s jednog posla na drugi. Okovi i lanci, kao i bič i vreo sanduk (samica) korišćeni su kao metode kontrole i dodatne kazne. Ovaj oblik oštre kazne uglavnom je bio predviđen za prekršaje – kazna koja je često rezultirala smrću.

¹⁸²² Laurence A. French and Magdaleno Manzanarez, *NAFTA & Neocolonialism: Comparative Criminal, Human, & Social Justice* (Lanham, MD: University Press of America, 2004).

¹⁸²³ Laurence A. French, *Legislating Indian Country: Significant Milestones in Transforming Tribalism* (New York, NY: Peter Lang, 2007), str. 56.

¹⁸²⁴ Jesse F. Steiner and Roy Brown, *The North Carolina Chain Gang* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1927).

Barns i Titerz¹⁸²⁵ (Barnes and Teeters) nazivaju „okovanu bandu“ (*chain gang*)¹⁸²⁶ na Jugu „američki Sibir“, navodeći da taj oblik kažnjavanja nije samo diskriminatoran već predstavlja jednu od najsurovijih kazni i nečovječno postupanje ikada zabilježeno u američkoj historiji kažnjavanja. Crnci su činili većinu počinilaca koji su bili osuđeni na „okovanu bandu“ u Sjevernoj Karolini, gdje je u prosjeku odnos okovanih zatvorenika na okružnom nivou bio četiri crnca prema jednom bijelcu zatvoreniku. Prije stavljanja moratorijuma na smrtnu kaznu 1972. godine, koji je važio za cijelu državu, smrtna kazna u Sjevernoj Karolini postojala je za četiri krivična djela: prvostepeno ubistvo; prisilni seksualni odnos; podmetanje požara i krivično djelo teška provala. Smrtne kazne, osim u slučajevima prvostepenog ubistva, izricane su uglavnom crncima počinocima. Paralelno sa ovim se razvijala i era linča na jugu SAD. Prema Ginzburgovoj knjizi *100 Years of Lynching*¹⁸²⁷ (100 godina linča), većina slučajeva linčovanja crnaca dogodila se nakon završetka Građanskog rata i trajala je sve do pojave Pokreta za građanska prava šezdesetih godina 20. vijeka.¹⁸²⁸

Vanpravni trikovi koje koriste tužioci uključuju klopke/zamke, agente provokatore, svjedoke saradnike (sporazum o priznanju krivice) i lažne optužbe i podmetanje dokaza, uređaje dizajnirane za namještanje terena u svoju korist i protiv ciljnih grupa, prije svega obojenih manjina – crnci, nebijeli Hispanoamerikanci, američki Indijanci i Azijci. Diskriminatorna pravda koja se predstavlja kao „prava“ pravda prisutna je u slučajevima zloupotrebe i nezakonite trgovine narkoticima. Diskriminatorna priroda „Rata protiv droge“ (*War on Drugs*) često se povezuje sa guvernerom Njujorka Nelsonom Rokfelerom i njegovim oštrim kaznama za krivična djela u vezi s drogom, uključujući i posjedovanje radi lične upotrebe. Ovim zakonima, koji su poznati kao Rokfelerovi zakoni o drogama, propisana je obavezna minimalna zatvorska kazna u trajanju od 15 godina do kazne doživotnog zatvora za posjedovanje četiri unce narkotika, koja je slična kazni za drugostepeno ubistvo. Ovi zakoni pripremili su teren za oštrije kazne širom zemlje, što čini Ameriku zemljom koja ima najveću zatvorsku populaciju od svih razvijenih država.

¹⁸²⁵ Harry Barnes i Negley Teeters, *New Horizons in Criminology*, 3rd ed. (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1959).

¹⁸²⁶ *Chain gang* – grupa zatvorenika koji su okovani jedni za druge lancima radi obavljanja raznih fizičkih poslova kao oblik kazne.

¹⁸²⁷ Ralph Ginzburg, *100 Years of Lynching* (New York, NY: Lancer Book, 1962).

¹⁸²⁸ Laurence A. French, “Elitism: Perpetuation Through Incarceration,” in *Blacks and Criminal Justice*, eds. C.E. Owens and J. Bell (Lexington, MA: Lexington Books/D.C. Heath and Company, 1977).

Problem sa zakonima o drogama sastojao se u tome što većinu ljudi koji koriste ili prodaju drogu predstavljaju bijelci, a oštre posljedice tih zakona zapravo su bile usmjerene ka Afroamerikancima i Hispanoamerikancima. Veliki broj crnaca i nebijelih Latinoamerikanaca dobijali su najstrože zatvorske kazne, dok su bijelci (počinioci) često dobijali blaže kazne, kako na državnom tako i na federalnom nivou. Uz osuđujuće presude za zloupotrebu „krek kokaina“, koji su koristile prvenstveno manje imućne osobe i pripadnici manjinskih grupa, išle su daleko oštrije kazne nego za „kokain u prahu“, koji su koristili bogataši, posebno bijelci, čak i kada su bile u pitanju iste količine. Razliku između pravde za manjine i pravde za bijelce ilustruje činjenica da postoji dvostruki set zakona prema kojima se krivično djelo koje su počinili bijelci procesuirao kao prekršaj, dok se isto krivično djelo koje su počinili obojeni ljudi i siromašni bijelci procesuirao kao teško krivično djelo, što je dovelo do nesrazmjernog broja, bilo da je riječ o grubim brojkama ili po glavi stanovnika, crnaca, američkih Indijanaca i nebijelih Latinoamerikanaca s krivičnim dosijeima.

U mnogim državama i federalnim jurisdikcijama, osuđivanim osobama je bilo uskraćeno pravo glasa sve do nedavnih izazova s kojima su se suočili sudovi. Od 2013. godine, 11 država uskratilo je osuđivanim osobama pravo glasa, čime je eliminisano oko deset procenata glasova crnačke populacije. Promjene su tražene tokom kampanje „Crni životi su važni“ koja se bavi velikim incidentom u kojem su bjelački policajci ubili nenaoružane crnce. Polako dolazi do promjena kada je riječ o očiglednim rasno motivisanim nepravdama. Njujorški zakoni reformisani su 2004. godine u vrijeme guvernera Džordža Patakija, dok je na saveznom nivou Kongres usvojio zakon 2010. godine, kojim su znatno smanjene preporučene kazne za osobe osuđene za krivična djela povezana sa krek kokainom. U junu 2012. godine, Američka komisija za odmjeravanje sankcija učinila je ove nove zakone retroaktivnim za sve koji su osuđeni prije donošenja ovih izmjena, što će uticati na oko 12.000 zatvorenika u federalnim zatvorima. Iako se trenutno radi na ispravljanju te nepravde, neke bijele konzervativne države i dalje onemogućavaju osuđivane osobe da koriste svoje pravo glasa tako što im se izriču enormno visoke novčane kazne i ne dozvoljava im se da glasaju dok ih ne plate. Štaviše, četiri konzervativne države, tri u starim državama Džima Kroua (Arkanzas, Džordžija, Južna Karolina) i Vajoming, još uvijek nisu donijele „zakone protiv zločina iz mržnje“, uprkos nacionalnom trendu ostalih država i savezne vlade.

Pritisak javnosti da se isprave istorijske nepravde prema siromašnim korisnicima opojnih droga i pripadnicima manjinskih grupa ne odnosi se na takozvane narko-lordove. To je dovelo do napora na federalnom nivou da se uhapsi više međunarodnih, latinoameričkih vođa narko-kartela. Iako ova medijska kampanja donosi političke poene administraciji, ona rijetko

ima trajan efekat, s obzirom na to da je potražnja za ovim nelegalnim supstancama oduvijek bila velika. Prema Zakonu o označavanju stranih narko-bosova (*Kingpin act*), hapšenje uključuje šemu finansiranja po kojoj SAD plaćaju lokalnim meksičkim, centralnoameričkim i južnoameričkim zvaničnicima za hapšenje i deportaciju vođa kartela. Da bi se to postiglo, članovima kartela nižeg ranga, koji su obično i najopasniji, plaća se da „svjedoče“. Ovim „svjedocima saradnicima“ nudi se imunitet ili smanjenje zatvorske kazne u zamjenu za pružanje dokaza koji će opravdati hapšenje i izručenje glavnih vođa kartela SAD. Oskar Martinez (Oscar Martinez) je u svojoj knjizi *A History of Violence* (Istorija nasilja) opisao kako to funkcioniše u Centralnoj Americi:

Ovdje se održavao regionalni samit (Gvatemala) i došla je državna sekretarka Klinton. Rekla je da će na svaka naša tri dolara koje uložimo [u borbu protiv trgovine drogom], oni uložiti jedan dolar. To je loša šala, jer dajemo novac koji bismo mogli da iskoristimo za obrazovanje, zdravstvo i mnoge druge stvari. Hapšenje gvatemalskih barona nije ništa više nego strah od mača koji visi nad glavom države. To je više opstanak nego što je strategija. Borba protiv trgovine drogom u Gvatemali nije odluka donijeta na osnovu spoljašnjeg uticaja. To je bitka na koju su primorani.¹⁸²⁹

Pravda zasnovana na rasi u SAD očigledna je u trenutnoj krizi opiodima koja je odnijela na desetine hiljada života i promijenila profil korisnika droge – u početku su to bili pripadnici rasnih manjina, a sada su to bijelci. Sada se novčana sredstva ulažu u liječenje i prevenciju, dok se onima koji su odgovorni za ovu krizu, velikim farmaceutskim kompanijama, gleda kroz prste – i pored jasnih dokaza o postojanju predumišljaja kod korporativnih lidera. Treba istaći još jednom da je riječ o pravdi koja ima dvostruke standarde: jedan set pravila za manjine – oštre sankcije i zatvorske kazne, a drugi set pravila za kriminalce bijelog okovratnika – novčane kazne i „naredbe o prekidu i odustajanju“ bez stigme krivice.

4.3. Model restorativne pravde

Restorativna pravda je slična socijalnoj pravdi jer nastoji vratiti ravnotežu u zajednicu, koja je značajna nakon svakog društvenog potresa. Ona se razlikuje od pravde adversarijalnog tipa, prema kojoj je individualna krivica najvažnija. Restorativna pravda je usredsređena na kolektivitet – klan, porodicu, društvo – kao korporativni entitet u okviru kojeg se rješavaju sporovi. Individualna krivica se zamjenjuje kolektivnom sramotom uz potrebu za većim društvenim konsenzusom o postizanju rješenja za vraćanje ravnoteže u veću društvenu jedinicu. Žrtva i počinitelj nisu nebitna pitanja u većim restorativnim pregovorima, niti je trajna stigma povezana s ovim etiketama. Ona ima svoje istorijske korijene u homogenim društvima u

¹⁸²⁹ Oscar Martinez, *A History of Violence*, trans. J.B. Washington and D. Ugaz (London, England: Verso, 2016), str. 165.

kojima su neformalne arbitraže postojale prije pojave pisanih zakona. Restorativna pravda je doživjela preporod u Sjevernoj Americi, posebno među plemenima Indijanaca u sjevernom Meksiku, Kanadi i Sjedinjenim Američkim Državama. Ovaj model je nastao iz harmonije etosa starosjedilaca Sjeverne Amerike – antiteza hrišćanskog koncepta „slobodne volje“ i individualne krivice.

Stvoren je kooperativni svjetonazor (pogled na svijet) američkih starosjedilaca – harmonija etosa. U slučajevima gdje su pojedinačna krivična djela bila prepoznata i kažnjena, krajnju odgovornost za ta djela snosio je klan kojem pripada počinitelj. Međugrupni ratovi i sukobi dešavali su se tokom pretkolumbijskog perioda i oduvijek su postojali. Uprkos složenosti klanskih obaveza i plemenskih tabua, plemena na prostorima sadašnje Kanade i SAD njegovala su održive stilove života i kulture prije pojave evropske kolonizacije. Podržavajući skladan svjetonazor, sukob i konkurencija bili su dio njihovog ciklusa održavanja međugrupne i intragrupne ravnoteže.

U to vrijeme, klan je pružao osnovnu strukturu grupe. Običaji klana predstavljali su osnovni mehanizam kontrole koji je pružao psihološki i kulturni identitet pripadnicima koji dijele isti jezik i geografski prostor. Uprkos nadmetanju klanova u okviru jedne jezičke grupe i sukobu između plemena, održavana je ravnoteža na osnovu harmonije etosa – vrijednosti izvedenih iz prirodnog odnosa koji postoji između zemlje (majke) i okolne atmosfere, sunca i mjeseca (otac). Konkretna vrijednosti koje je podsticala harmonija etosa imaju svoje korijene u mitu o stvaranju grupe koji je artikulirao kulturne vrijednosti grupe i očekivana ponašanja. Ove vrijednosti razvijaju oko dvanaest osnovnih načela:

- Izbjegavanje otvorenih neprijateljstava u međuljudskim odnosima i naglašavanje neagresije u interakcijama unutar porodice/klana/plemena.
- Angažovanje neutralne treće osobe ili posrednika za rješavanje ličnih pregovora sa plemenskom zajednicom (izbjegavanje direktnih sukoba).
- Velika važnost se daje nezavisnosti (lična sloboda djelovanja sve dok su ta djela u skladu sa plemenskim običajima i ne krše svete tabue).
- Preziranje autoriteta (vođe izazivaju poštovanje u odnosu na potčinjenost koja se dobija prisilnom vlašću).
- Opšte oklijevanje u komandovanju drugima.
- Oprez u interakciji sa drugima, posebno sa strancima.
- Neodbijanje usluga i naglasak na velikodušnosti unutar klana i plemena (osnova za poklone).

- Izbjegavanje javnog iskazivanja individualnog mišljenja (identitet osobe se vidi kao dio šire slike kolektivnog klana).
- Izbjegavanje kontakta očima i tijelom tokom interakcije sa drugima.
- Naglašava se grupna saradnja, a ne pojedinačna konkurencija.
- Poštovanje starijih: „staro jednako dobro, jednako čast.”
- Lično istraživanje života radi sticanja iskustva – *Counting coup* (brojanje podviga).

Tri najveća indijska plemena u SAD – Čeroki, Navaho i Sijuksi – predstavljala su dvije jedinstvene verzije pravde američkih starosjedilaca prema njihovom modelu harmonije etosa.

4.4. Krvna osveta plemena Čeroki

Čeroki, čiji jezik pripada grupi ikoreških jezika, bili su najveće jugoistočno pleme u vrijeme bijelog kontakta. Bavili su se utilitarnom hortikulturom, kao njihove komšije Muskogeani. Njihova sela su se nekada prostirala na teritoriji koja danas obuhvata zapadnu Sjevernu Karolinu, sjevernu Džordžiju, istočni Tenesi, sjeveroistočni dio Alabame i dijelove Južne Karoline. Glavni princip Čeroki kulture bila je potreba da se sarađuje sa svim živim bićima kako bi se stvorio sklad. Posebnim molitvama je odavana počast svim životinjama koje su bile ubijene zbog kože i/ili alata. Saradnja i sklad unutar grupe promovisani su unutar i između više desetina hortikulturnih sela koja su se prostirala na ovom širokom geografskom području. Sedam klanova je pružalo najistaknutiju društvenu strukturu i regulatornu jedinicu Čeroki društva. Čeroki su bili matrilinearna i matrilokalna zajednica u kojoj su žene imale značajnu ulogu. Od desetine sela razbacanih širom ove ogromne teritorije, sedam su bila „matična sela“ koja su predstavljala sjedište određenog klana. U skladu s tim, svako selo je imalo sedmougaonu „gradsku kuću“ sa odjeljkom za svakog člana klana. Gradska kuća je bila mjesto gdje se raspravljalo o svim pitanjima, sva pitanja plemenskog vijeća rješavala su se na demokratski način i svi odrasli muškarci i žene imali su podjednako pravo glasa.

Međutim, krvna osveta je bila norma za rješavanje ozbiljnih prestupa, a najozbiljniji prestupi su bili kršenje bračnih tabua i ubistvo. Klanovi su imali glavnu ulogu kada je riječ o ovim pitanjima. Kršenje tabua je bilo pitanje klana, a ne pitanje sela ili lično pitanje. Pravda starosjedilaca Čerokija zasnivala se na klanskoj krvnoj osveti i ponekad se primjenjivala smrtna kazna. U tim okolnostima, časni način umiranja, neophodan ishod da bi se ponovo uspostavio sklad u klanu, podrazumijevao je spremnost osuđenog prestupnika da bude ubijen u klanskoj igri koja se igrala loptom i štapovima (preteča današnje sportske igre lakros) između dva klana

uključena u spor. Ukoliko osuđeni prestupnik nije bio spreman na to, osvetnički klan bi ga progonio i na kraju ubio. Međutim, ukoliko prestupnik uspije da pobjegne u neutralno selo, koje nije umiješano u spor, i ostane neotkriven sve dok prestup ne zastari (maksimalno godinu dana), onda će mu i svi ostali prestupi biti oprošteni u vrijeme Novogodišnjeg rituala pročišćenja i godišnjeg preporoda svih Čerokija. To se događalo tokom zimskog solsticija (zimске kratkodnevnicе).

Novoosnovane Sjedinjene Američke Države, u svojim nastojanjima da civilizuju i hristijanizuju Čerokije, primorale su ih da usvoje običaje svojih bijelih južnih susjeda. Ironija je u tome da iako je krvna osveta kao koncept pravde bila nepoznata u britanskom opštem pravu (*common law*), koje je bilo dio američkog pravnog sistema, Čerokiji su morali da se odreknu i nekih svojih drugih tradicija koje su zapravo bile liberalnije nego što je dopuštao dozvoljeni evro-američki model. Morali su da oduzmu pravo glasa odraslim ženama, koje su dugo imale jednako pravo glasa kao i muškarci, a takođe se očekivalo da imaju crne robove kako bi se pridržavali američkog civilizacijskog modela. Druga koncesija nametnuta Čerokijima je bila ta da otvore svoje društvo hrišćanskim misionarima. Čerokiji su učinili ove ustupke u nadi da će zadržati svoje zemlje. Stvorili su zaseban ali paralelni kulturni stil života sličan onom koji su imali bijelci. U pokušaju da sačuvaju svoj kulturni identitet, Čerokiji su 1821. godine stvorili vlastiti nastavni plan i program da bi se njihov jezik mogao transkribovati u pisani oblik. Nažalost, sjeme uništenja je posijano sa pojavom Čeroki nacija, a južne države su zanemarile Čeroki naciju pozivajući se na obećanje predsjednika Džefersona da će sva plemena protjerati na teritoriju zapadno od rijeke Misisipi, što je rezultiralo Zakonom o preseljenju Indijanaca 1830. godine i prisilnim i krvavim protjerivanjem ovih plemena, uključujući i najveće pleme Čeroki, u novonastale zemlje stečene kupovinom Luizijane 1803. godine. Američka vojska je posljednje Čerokije skupila u palanke i primorala ih da pješače do Indijanske teritorije (Oklahoma) usred zime 1838. godine, zloglasnim putem poznatim pod nazivom „trag suza“.

4.5. Indijansko pleme Navaho iz atapaskanske jezičke porodice

Navaho (*Diné*) je najveće pleme u SAD i njihov jezik pripada porodici atapaskanskih jezika, kao i jezik njihovih rođaka Apača i mnogih drugih plemena od Aljaske do zapadne obale Kanade, SAD i sjevernog Meksika. Navaho pleme njeguje oblik harmonije etosa poznat kao „Put ljepote“. Navaho društvo je takođe bilo organizovano u klanovima. Postojala su četiri originalna klana koja su takođe bila matrilinearna zajednica. Pošto je pleme Navaho slijedilo matrilinearni format, bili su u obavezi da sklapaju brakove izvan svog klana, identifikujući se prema matičnom klanu (rođen u) i pripadnosti spoljašnjem klanu (rođen za). Tradicionalni

Navaho Indijanci nastavili su tu praksu do danas. Još jedna tradicionalna praksa „Putu ljepote“ bila je angažovanje uvaženih starijih osoba za rješavanje sporova posredstvom „mirotvorca“. Mirotvorci su pomogli da se očuvaju odnosi unutar uže porodice i proširenih klanova. Ovdje je željeni ishod mirovnog procesa bio konsenzus i obnova harmonije unutar i između klanova, što je zauzvrat služilo očuvanju cjelokupne Navaho kulture i društva. Najvažnija stvar je u tome da su na ovaj način izbjegnute podjele na „žrtvu“ i „prestupnika“. Elementi harmonije etosa iz pretkolumbijskog perioda i danas postoje na ogromnoj teritoriji Navaho nacije (oko 25.000 kvadratnih milja koje se nalaze u tri države: Arizoni, Juti i Novom Meksiku).

Dakle, Navaho Mirovni sud trenutno se koristi za rješavanje naizgled manjih sporova poput porodičnih sporova, problema između susjeda, zloupotreba supstanci, manje imovinske štete, problema sa manjim seksualnim zlostavljanjem i drugih prekršaja, što je daleko manje od mandata koji je imao prvobitni Mirovni sud, koji je uključivao sve vrste krivičnih djela. Glavno odstupanje od prvobitnog Mirovnog suda jeste obavezan nadzor koji vrši Federalni oblasni sud (*Federal District Court*) i koji imenuje mirovnjake (sudije iz redova starosjedilaca); postupak koji su nekada utvrđivali klanovi koji su bili u sporu. Međutim, izabrani mirovnjaci moraju biti iz redova poštovanih članova zajednice i apolitični, i biraju se od slučaja do slučaja. Drugi faktor koji sprečava primjenu prvobitnog oblika Mirovnog suda američkih starosjedilaca je činjenica da Navaho više nisu jedan homogeni narod. U vrijeme američkih starosjedilaca, pleme Navaho je bilo homogeno društvo sa jedinstvenim sistemom vjerovanja koji je bio lišen brojnih religija zasnovanih na hrišćanstvu i Crkve starosjedilaca Sjeverne Amerike (kult *peyote*), koje su se kosile sa tradicionalnim „Putem ljepote“. Još jedno odstupanje od prakse starosjedilaca jeste to što se nije vodila zvanična evidencija niti su oni koji su umiješani u spor kao okrivljeni ili tužilac bili stigmatizovani. Pretresi su bili situacionog karaktera i rješavao se gorući problem, a postupak bi bio zaboravljen odmah nakon uspostavljanja harmonije. Kada je u pitanju Navaho nacija, američki Okružni sud vodi evidenciju čak ako nije od koristi za sudsku praksu koja postavlja presedane za rješavanje budućih sporova.¹⁸³⁰

4.6. Harmonija vrlina sijuškog ratničkog plemena

Stotinama godina prije kontakta sa bijelcima, pleme Sijuxi je migriralo na Velike ravnice, današnje Sjedinjene Američke Države i Kanada, koje su zauzimale predio od rijeke Misuri do Crnih brda Južne Dakote. Ravničarski Sijuxi su bili nomadska ratnička plemena koja su se oslanjala na lov i potragu za izvorima egzistencije. Bijeli evropski doseljenici su

¹⁸³⁰ Laurence A. French, *Native American Justice* (Chicago, IL: Burnham, 2003).

ravničarskim plemenima predstavili konja, što je uveliko povećalo njihovu mobilnost kako za lov na bizone, tako i za borbu protiv svojih neprijatelja. Ravničarski Sijuksi bili su podijeljeni u tri osnovne jezičke podgrupe: Dakota, Nakota i Lakota. Grupe su održavale godišnja ljetnja *pow wow* okupljanja na svetom tlu Crnih brda. Neki jedinstveni plemenski rituali Sijuksa uključuju: „lulu mira“ sa svojom crvenom posudom od katlinita na vrhu, koja predstavlja Majku zemlju; Ples sunca (*the Sun Dance*); Slatku kolibu (*Sweat Lodge*); Potragu za vizijom (*Vision Quest*); Brojanje podviga (*Counting Coup*).

Sijukska verzija harmonije etosa sastojala se od četiri vrline zasnovane na principu da „dobro nadvladava zlo“. U ovom slučaju, dobro označava unutargrupnu harmoniju i saradnju gdje se praktikuju vrline kao što su hrabrost, moralna čvrstina, velikodušnost i mudrost:

- *Hrabrost*: to je najvažnija vrlina za sijukske muškarce i za žene. To uključuje samopožrtvovanje. Brojanje podviga, Pas ratnik (stajati sam u prisustvu neprijatelja) i Ples sunca ilustruju ovu vrlinu.
- *Moralna čvrstina*: Ova vrlina određuje kako treba biti hrabar i kako se ponašati. Ovim je obuhvaćen složen skup pravila koja regulišu ponašanje u javnosti, zajedno sa sankcijama i tabuima.
- *Velikodušnost*: „Poklanjanje“ je osnovni čin velikodušnosti. Sijuksi su akumulirali materijalno bogatstvo tako da se moglo raspodijeliti unutar grupe u ritualu koji je dobročinitelju donio visok status i priznanje. Nasljeđivanje nije bilo poznato među odredima starosjedilaca, a svaka lična imovina bila je sahranjena ili spaljena zajedno sa pokojnikom. Poklanjanje je predstavljalo institucionalni oblik sijukske velikodušnosti: što je osoba više poklanjala, to je njihov prestiž u odredu i plemenu bio veći. To je bila garancija za dobrobit bolesnih, hendikepiranih i slabih, onih koje mobilno društvo inače napušta.
- *Mudrost*: Ova vrlina se stiče iskustvom iz prve ruke. Životna iskustva, pojačana duhovnošću, bila su komponente ove neuhvatljive vrline. Mudrost je dolazila sa godinama i iskustvom. Među zahtjevima je bilo uspješno učešće u glavnim sijuskim ritualima (Sveti znoj, Potraga za vizijom, Ples sunca...), koji su bili neophodni za status ratnika i rađanje djece, uključujući i uloge žena u porodici i zajednici. Krajnji status povezan sa mudrošću, kako za muškarce, tako i za žene, bio je status *starješine*.

Društvo ravničarskih Sijuksa zasnivalo se na sedam svetih rituala: Pročišćenje, Potraga za vizijom, Ples sunca, Bacanje lopte, Pravljenje žene bizona, Pravljenje braće i Posjedovanje duha. Sunčev ples je glavno sredstvo ratnika za dobijanje snage i discipline od Velikog duha

(*Wakan Tanka*), za uspjeh u napredovanju života na zemlji. Četiri sunčana plesa su neophodna / bila neophodna da bi muškarci dobili status ratnika. Mnoge savremene grupe američkih starosjedilaca usvojile su rituale lule i znoja, kao i Potragu za vizijom, koji su pružili temelje za formiranje panindijanskog pokreta tokom 60-ih godina 20. vijeka.¹⁸³¹

Sijuxi su takođe, kao i Čeroki prije njih, imali značajnu ulogu u transformisanju plemenskog klanskog pravosuđa u sistem krivičnog pravosuđa u SAD. U periodu od 79 godina (1804–1883), sprovođenje federalnih zakona među plemenima (Indijanska država) bilo je usmjereno na prestupnike bijelce/Indijance koji vrše krivična djela u tim zaštićenim enklavama. Unutarplemenska pitanja su se i dalje rješavala u skladu s plemenskim tradicijama. Američki šerifi su, kao službenici federalnih sudova, bili odgovorni za održavanje reda i mira u SAD, uključujući i Indijansku državu. Među dužnostima zapadnih šerifa bilo je i održavanje javnog mira, reda i zakona na ogromnoj teritoriji koja je stečena kupovinom Luizijane, uključujući i sva indijanska plemena. Ovdje su američki šerif i njegovi zamjenici, uz podršku američke vojske, bili zaduženi za sprovođenje federalnih zakona i funkcionisanje federalnih sudova.

Američki sudovi za prestupe Indijanaca osnovani su 1883. godine, kada je donesen i Kodeks o prestupima Indijanaca, s ciljem da se zabrane tradicionalne svečane aktivnosti američkih starosjedilaca širom Indijanske države, prvenstveno tradicionalni običaji, plesovi i pluralni brakovi. Pred ovim sudovima vodili su se postupci za lakše prekršaje u Indijanskoj državi koji su već definisani Zakonom o saveznim enklavama (*Federal Enclaves Act*) i Zakonom o asimilativnim zločinima (*Assimilative Crimes Act*) (nametanje hrišćanskih vrijednosti). Snaga sudova za prestupe Indijanaca bila je dovedena u pitanje 1881. godine, u unutarplemenskom slučaju koji je poznat kao slučaj „Vrane Psa“ (*Crow Dog*). Slučaj „Vrane Psa“ takođe je odražavao veoma naelektrisanu i antiindijansku atmosferu zbog poraza američke vojske 1876. godine na Malom velikom rogu, gdje je potpukovnik Kaster poražen od snaga Ludog Konja i Bika Koji Sjedi.

Slučaj „Vrane Psa“ bio je senzacionalan jer se ticao ubistva vođe Sijuksa, Pjegavog Repa (*Spotted Tail*), finansiranog od strane federalne vlasti, koje je izvršio popularni bivši plemenski policajac. I Pjegavi Rep i Vrana Pas su se borili za liderske pozicije u novoj agenciji Rouzebad (Južna Dakota), koja je nastala iz nekada obećanog (sporazumom) Velikog rezervata Sijuksa, ustupak koji je Crveni Oblak (*Red Cloud*) dobio nakon što je porazio američku vojsku – jedini takav uspjeh tokom dugih indijskih ratova u 19. vijeku (1862–1892).

¹⁸³¹ Laurence A. French, *Legislating Indian Country: Significant Milestones in Transforming Tribalism* (New York, NY: Peter Lang, 2007).

Prepirka između Pjegavog Repa i Vrane Psa bila je unutrašnje pitanje. Pjegavi Rep je doživljen kao neko ko pokušava da zavede i odvoji Svjetlost U Domu (*Light-in-the-Lodge*) od njenog starijeg supruga sa invaliditetom, a Vrana Pas je preuzeo na sebe da ispravi tu nepravdu. Četrdesetsedmogodišnji Vrana Pas je 5. avgusta 1881. godine na plemenskom putu ubio pedesetsmogodišnjeg Pjegavog Repa. Budući da je ovo posmatrano kao unutarplemenska stvar i da je najvjerovatnije izuzeto iz federalne ili teritorijalne nadležnosti prema postojećem Zakonu o saveznim enklavama/opštem kriminalu kojim je regulisana Indijanska država, spor je riješen na tradicionalan način – tako što je klan Vrane Psa isplatio klanu Pjegavog Repa naknadu u vrijednosti od 600 dolara, osam konja i jednog ćebeta.

Smrt Pjegavog Repa, koji je bio „progresivni“ plemenski vođa i favorizovan od strane federalne vlasti, nije odgovarala ni teritorijalnim ni federalnim zvaničnicima, tj. vojsci SAD. Zato je Vrana Pas, po naredbi predstavnika za indijanska pitanja, uhapšen i zatvoren u tvrđavi Niobrara u Nebraski, gdje je čekao suđenje pred federalnim sudom. Na suđenju Vrane Psa, koji je bio tradicionalista, on je predstavljen kao loš Indijanac, poput svojih kolega Ludog Konja i Bika Koji Sjedi; porota koju su činili samo bijelci muškarci proglasila ga je krivim za ubistvo, a na kaznu vješanjem osudio ga je federalni sudija Gideon Mudi (Gideon C. Moody). Prvi okružni sud u Dakotasu potvrdio je smrtnu kaznu Vrani Psu u žalbenom postupku. Zanimljivo je da je sudija Mudi predsjedavao porotnim suđenjem i u žalbenom postupku. Žalba je zatim uložena Vrhovnom sudu SAD, koji je u svojoj odluci od 17. decembra 1883. godine, *Ex Parte Crow Dog*, podržao zahtjev Vrane Psa da se ukine njegova smrtna kazna. Vrhovni sud SAD složio se sa argumentom Vrane Psa da ne postoje nijedan savezni zakon koji se može primijeniti na njegov slučaj i da Okružni sud nije bio nadležan za interne plemenske predmete.¹⁸³²

Viši sud je aludirao na činjenicu da je američki Kongres bio odgovoran za donošenje zakona u Indijanskoj državi i da nisu postojali takvi zakoni koji su se bavili pitanjima između samih Indijanaca. Kongres SAD odgovorio je na sudsku odluku u slučaju Vrane Psa donošenjem Zakona o opštim krivičnim djelima 1885. godine. To je bilo značajano zadiranje u plemensku vlast i dovelo je do preklapanja nadležnosti sa Zakonom o saveznim enklavama, jer je savezna nadležnost proširena na sve učinioce u Indijanskoj državi. Američki šerifi su sada mogli uhapsiti i Indijance i neindijance u Indijanskoj državi zbog krivičnih djela iz oblasti opšteg kriminala i iznijeti predmete pred federalnim okružnim sudovima. U Zakonu o opštim krivičnim djelima artikulisano je sedam izvornih krivičnih djela u okviru federalne nadležnosti koja obuhvata sve federalne zemlje, uključujući i federalno priznata plemena. Prvobitnih sedam glavnih krivičnih

¹⁸³² *Ex Parte Crow Dog*, Supreme Court of the United States, 1883, 109 U.S., 556, 3S.Ct. 396, 27 L. Ed, str. 1030.

djela, poznatih kao Indeks kriminala, jesu: ubistvo, ubistvo iz nehata, silovanje, napad s namjerom lišavanja života, podmetanje požara, provala i krađa. Indeks krivičnih djela je zatim proširen na 13 krivičnih djela, a to su: intimni odnos sa ženom, ne sa sopstvenom suprugom, koja nije navršila 16 godina (zakonsko silovanje); napad s namjerom silovanja; incest; napad opasnim oružjem; napad koji za posljedice ima teške tjelesne povrede i pljačka. Čim je FBI (*FBI*) osnovan kao federalna kriminalističko-istražna agencija početkom 20. vijeka (1908), pridružio se Američkoj šerifskoj službi u održavanju javnog mira, reda i zakona na federalnim teritorijama, od kojih su najznačajnija 574 entiteta u sastavu Indijanske države.¹⁸³³

5. Međunarodni sudovi

Savremeni temelj međunarodnih sudova datira od vremena Prvog svjetskog rata i osnivanja Društva naroda. Društvo naroda je bila prva međunarodna organizacija koja se bavila pitanjima kolonijalizma. U stvaranju Društva naroda učestvovali su istaknuti svjetski lideri, Jan Smats (Jan Smuts), lord Robert Sesil (Robert Cecil), Leon Buržoa (Leon Bourgeois) i američki predsjednik Vudro Vilson (Woodrow Wilson). Za razliku od predsjednika Vilsona, koji je postavio filozofski temelj Društva naroda sa svojih čuvenih „Četrnaest tačaka“, američki Kongres nije ratifikovao Društvo naroda i time je eliminisao uticaj Amerike. Vilson se u tački 5. bavi kolonijalnim pitanjem i predlaže nepristrasno prilagođavanje svih kolonijalnih zahtjeva, zasnovano na poštovanju principa da u toku odlučivanja interesi kolonizovanog stanovništva moraju imati jednaku težinu kao i ekonomsko/politički interesi kolonijalnih sila.

Garanciju pravičnosti u ovom procesu predstavljaju članovi sadržani u Paktu Društva naroda, uključujući i osnivanje svjetskog suda. Očigledan ustupak Americi predstavlja član 21. koji je pružio zaštitu regionalnom kolonijalizmu pod plaštom američkih stubova bijele supremacije i dominantne hemisfere – *Manifest sudbine* i *Monroova doktrina*, dok su članom 22. određene države kojima se poverava privremena uprava nad autonomnim i/ili poluautonomnim državama koje su pripadale poraženom Turskom carstvu, uključujući i teritorije u centralnoj Africi, jugozapadnoj Africi i ostrvima južnog Pacifika. Član 23. predviđa temelj ljudskih prava, pokret koji je nastavio da funkcioniše sa nasljednikom Društva naroda, Ujedinjenim nacijama (UN), koje su osnovane 1946. godine. Društvo naroda je pokušalo da uspostavi poštene i humane uslove rada za muškarce, žene i djecu i rješava problem trgovine

¹⁸³³ *Major Crimes Act*, U.S. Statutes at Large, 23L: 385 (18 USC 1153 –March 1, 1885); Laurence A. French, *Policing American Indians: A Unique Chapter in American Jurisprudence* (Baco Raton, FL: CRC Press/Taylor & Francis Group, 2016).

ženama i djecom, kao i međunarodne trgovine narkoticima, pitanja koja ostaju važna i u 21. vijeku.

Nakon pokolja više desetina miliona ljudi, mahom civila, Povelja Ujedinjenih nacija bila je još jedan pokušaj da se nagomilano nezadovoljstvo, koje je podstaklo oba svjetska rata, ostavi po strani radi uspješnijeg rješavanja geopolitičkih sporova i da se omogući narodima da iznesu svoje pritužbe prije nego što pribjegu oružanim sukobima. Može se tvrditi da je njena mirovna uloga zaslužna za sprečavanje Korejskog sukoba 1950. godine da eskalira u Treći svjetski rat. Druga presudna uloga UN bila je očuvanje integriteta svoje Povelje i budućih država članica. Jugoslavija je bila jedna od članica. Pristupila je kao Savezna Narodna Republika Jugoslavija 1945. godine, a članstvo je nastavila kao Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija 1963. godine, pa sve do raspada države 1992. godine (od 24. oktobra 1945 do 22. septembra 1992).

Evropske članice su, slijedeći korake UN, tražile vlastitu geopolitičku uniju kako bi što bolje riješile ekonomska i socijalna pitanja. Ova nova međunarodna ekonomska koalicija osnovana je kao Jedinstveni evropski akt iz 1986. godine, zajedno sa Sporazumom Evropske unije i Amsterdamskim sporazumom. Novostvorena Evropska unija (EU) kreirala je svoj parlament, Povelju o pravima, sudski sistem, zastavu, himnu i monetu (evro). Evropska unija je svim državama članicama omogućila državljanstvo EU. Njena originalna povelja uključivala je glavne protivnike u krvavom Drugom svjetskom ratu – Njemačku, Italiju i Veliku Britaniju, a kasnije su se pridružile bivše istočnoevropske zemlje sovjetskog bloka. Ti nekadašnji neprijatelji su navodno bili spremni zaboraviti milione žrtava koje su jedni drugima pobili četrdeset godina ranije. Nešto što zemlje nekadašnje Jugoslavije, čini se, ne mogu postići.¹⁸³⁴

Društvo naroda je svom nasljedniku ostavilo i Stalni međunarodni sud pravde, a 1946. godine zamijenio ga je Međunarodni sud pravde (MSP) smješten u Palati mira u Hagu, koji je postao glavno sudsko tijelo UN. Struktura i funkcija Međunarodnog suda ostali su gotovo isti kao i dok je bio pod okriljem Društva naroda, a pružao je i sudska i savjetodavna mišljenja. Ima 15 stalnih sudija koji služe mandat od devet godina i niko ne može biti iste nacionalnosti. U idealnom slučaju, sudije se smatraju nezavisnim sudijama koje predstavljaju interes UN, a ne interese vlade svoje zemlje. Kada se održavaju javni sudski pretresi, Sud odlučuje u zatvorenoj prostoriji i svoju odluku saopštava javno. Odluka Suda je konačna, bez prava na žalbu. Nepoštovanje odluke Suda rješava Savjet bezbjednosti UN i može uključivati sankcije, pa čak i

¹⁸³⁴ Laurence A. French i Magdaleno Manzanarez, *NAFTA & Neocolonialism: Comparative Criminal, Human, & Social Justice* (Lanham, MD: University Press of America, 2004).

protjerivanje. Međunarodni sud pravde je 1982. godine formirao vijeće za skraćeni postupak, a 1993. godine sedmočlano vijeće koje se bavi pitanjima zaštite životne sredine.¹⁸³⁵

Međunarodni vojni sud u Nirnbergu i Međunarodni vojni sud za Daleki istok, kojima su dominirale SAD, pripremili su teren za formiranje narednih *ad hoc* međunarodnih krivičnih sudova za bivšu Jugoslaviju i Ruandu tokom devedesetih godina 20. vijeka. Nirnberška suđenja poraženom nacističkom režimu i sudski postupci pred Međunarodnim vojnim sudom za Daleki istok (MVSDI) protiv poraženog Japanskog carstva vođeni su sa veoma uskim adversarijalnim nadležnostima; glavni akcenat je bio na otežavajućim okolnostima, dok je manja pažnja posvećena olakšavajućim okolnostima, uključujući i odbranu alibijem. U ovom slučaju, pomirenje i amnestija nisu bili održivi faktori tokom suđenja. One su osmišljene da budu veoma vidljive, javne i kao kazne da bi se umirile žrtve rata i opravdalo sprovođenje svih velikih društvenih promjena, poput onih koje sadrži Maršalov plan SAD, i da bi se opravdala okupacija Japana koju je izvršila samo Amerika, uprkos doprinosima drugih saveznika. Iako su kazne bivale umanjivane u izuzetno tajnovitom žalbenom postupku, te umanjene kazne nisu se lako izricale, kao prvobitne kazne. Ovi prvi međunarodni vojni sudovi predstavljeni su kao pravični sudovi, a u stvari su bili sudovi Džima Kroua sa inherentnom pristrasnošću i jasnim ciljem osvetoljubive pravde. Ovi sudovi pripremili su teren za buduće istrage koje će voditi Međunarodni sud pravde (MSP) u vezi sa zloupotrebama ljudskih prava, kao i zloupotrebama ljudskih prava koje su se događale tokom ratova na Balkanu, u Sijera Leonu i Ruandi.

Amerika je imala glavnu ulogu u određivanju sastava sudskog vijeća i izbor tužilaca u krivičnim postupcima pred Nirnberškim sudom i MVSDI. Pred kraj rata, premijer Winston Čerčil i mnogi Amerikanci, kao što je bio ministar finansija SAD Henri Morgentau Mlađi, zalagali su se za brzo smaknuće nacističkih vođa koji su se dobrovoljno predali. Međutim, Američki sekretar rata Henri Stimson (Henry Stimson) i Josif Staljin odlučno su se usprotivili ovom planu rekavši da bi to izgledalo kao da pobjednici kriju nešto od javnosti koja je u potpunosti bila preokupirana ratom od 1939. godine do 1945. godine:

Ironično je to što je američki sekretar rata, stariji republikanac Henri Stimson, bio taj koji se žestoko protivio Morgentauovom planu. On je našao neočekivanog saveznika u sovjetskom diktatoru Jozefu Staljinu, i rekao je Vinstonu Čerčilu da će, ako se glavne nacističke vođe pogube po kratkom postupku, svijet reći da se njihovi neprijatelji plaše da ih izvedu pred lice pravde i da su ih pogubili da bi ih učutkali. Stimson je dodao da bi uskraćivanje prava optuženima na pravičan sudski postupak (*due*

¹⁸³⁵ Manley Ottmer Hudson, *The World Court 1921-1934: A Handbook of the Permanent Court of International Justice* (Boston: World Peace Foundation, 1934); *The United States and the World Court* 1985, Washington DC, U.S. Department of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication; "USSD" United States State Department, 1985.

process) moglo dovesti do toga da oni postanu mučenici u očima naroda, što se upravo dogodilo nakon što su Britanci pogubili vođe Uskršnjeg ustanka 1916. godine u Irskoj. Stimson je podsjetio da su građani Dablina prvobitno bili ogorčeni na pobunjenike jer su donijeli uništenje njihovom glavnom gradu, ali da im se raspoloženje promijenilo nakon što su britanske vlasti naredile da se pobunjeničke vođe strijeljaju bez suđenja.¹⁸³⁶

Stimson i njegove kolege iz Ministarstva rata SAD napravili su nacrt tribunala za predložena suđenja, koji je predsjednik Ruzvelt prihvatio početkom oktobra 1944. godine. Rusija i Francuska su bile uz Čerčila, koji je i dalje zagovarao pogubljenja po kratkom postupku. Nakon Ruzveltove smrti, predsjednik Truman je konačno uspio da dobije podršku Britanaca. Truman je zatim imenovao američkog sudiju vrhovnog suda Roberta H. Džeksona za glavnog tužioca na Nirnberškim suđenjima. Glavna optužba je bila da su Hitler i nacistički režim predstavljali zločinački režim:

... da su Hitler i nacistički lideri zapravo bili zločinački režim koji se zavjerio da vodi ratove i porobljava stanovništvo na teritorijama koje su osvojili. Njihova namjera je bila da okupe i ubiju Jevreje, kao i bezbroj drugih političkih neprijatelja i „nepoželjnih“. Nacisti su, prema tome, mogli biti optuženi kao ratni zločinci, a njihova zlodjela bi se mogla svrstati u zločine protiv čovječnosti.¹⁸³⁷

U pokušaju da udovolje neodlučnoj Britaniji, SAD su dale sudiji Sir Džefriju Lorensu glavno mjesto među devet sudija/porotnika, a tužiocu Ujedinjenog Kraljevstva Siru Hartliju Šokrosu najvišu poziciju među četiri glavna tužioca. Međutim, nema sumnje da su SAD dominirale cijelim procesom pod vođstvom američkog sudije Roberta H. Džeksona (Robert H. Jackson), koji je bio član Vrhovnog suda. Jedno od američkih pravila bilo je suđenje ljudima u odsustvu. Upravo su SAD predstavile koncept „zločinački poduhvat“, koji je omogućavao suđenje neborcima koji su imali sporedne uloge u industriji i oblasti finansija. Džekson je također pokušao da sudi ljudima na osnovu pripadništva, proces koji je bio popularan u SAD tokom ere Džima Krouoa. Džekson je ovdje pokušao da sudi Alfredu Krupi umjesto njegovog oca. Na sreću, ovi vanpravni manevri su se u to vrijeme smatrali neprimjerenima, mada ih je Makartur koristio u postupcima koji su se vodili pred Međunarodnim vojnim sudom za Daleki istok. SAD su, pod Džeksonovim vođstvom, postavile pravila o dopuštenosti dokaza u okviru Statuta Međunarodnog vojnog suda radi upotrebe onoga što je očigledno predstavljalo neprihvatljive

¹⁸³⁶ Paul Roland, *The Nuremberg Trials: The Nazis and Their Crimes Against Humanity* (New York: Chartwell Books, 2010), str. 21.

¹⁸³⁷ Roland, *The Nuremberg Trials: The Nazis and Their Crimes Against Humanity*, str. 21.

dokaze prema američkom modelu *due process* (pravičnog sudskog postupka). U članu 19. navedeno je da Međunarodni vojni sud nije vezan tehničkim pravilima o dokazima, koja su dozvoljavala upotrebu svega onoga što se smatralo da ima dokaznu vrijednost, dok je član 21. dozvoljavao sve ono što je sud smatrao da jača njegov slučaj bez obzira na značaj ili vrijednost saradnje. Štaviše, odbrana nije mogla da osporava dokaze, a optuženima nije bilo dozvoljeno da se žale na sastav porote (sudija). Amerikanci su ograničena prava optuženih predstavili kao varijantu francuskog krivičnog postupka, te je tako opravdano unutar ovog hibridnog sistema.¹⁸³⁸

Drugi koncept koji je bio dozvoljen na Nirnberškim suđenjima jeste „pravda vojnika“ (*soldiers' justice*). Prema tom konceptu, ubistva ratnih zarobljenika koji su se predali, a koja su izvršili saveznici, naročito Američki vojnici, smatrala su se opravdanima usljed činjenice da su ih preplavile emocije. To se konkretno odnosilo na ubistva stražara u koncentracionim logorima smrti, koji su se predali. Optužnice su podignute zbog zavjere da se počini zločin protiv mira; vođenja agresorskog rata i drugih zločina protiv mira; učestvovanja u ratnim zločinima; i zločina protiv čovječnosti. Dvadeset i četiri glavna nacistička lidera bila su na listi glavnih optuženika, dok je protiv 200 njemačkih optuženika koji su bili optuženi za ratne zločine vođen krivični postupak u drugim nirnberškim sudovima, a protiv njih oko 1.600 vođen je postupak pred tradicionalnim vojnim sudovima. Značajno je to što je Međunarodni vojni sud u Nirnbergu napomenuo da nije nadležan za zločine koji su se dogodili prije izbijanja evropskog rata, 1. septembra 1939. godine. General Makartur je prekršio taj mandat u MVSDI presudom penzionisanom generalu Matsui.

Nirnberška suđenja predstavila su još jedan izuzetak od vojne odgovornosti u slučaju masakra u Malmedi, gdje su američki vojnici koji su se predali bili pogubljeni od strane SS oklopnog korpusa tokom bitke u Ardenima. U masakru kod Malmedija, njemački pukovnik Joakim Pajper predvodio je svoju oklopnu grupu u Ardenskoj bici i zarobljavao i belgijske civile i američke vojnike koji su se predali kao ratni zarobljenici, samo da bi bili razoružani, a blizu 800 njih je pogubljeno po kratkom postupku. U toku suđenja Pajper se branio time da nije imao vremena ni resursa da se brine o tako velikom kontingentu ratnih zarobljenika u jeku borbe. Iako nije

¹⁸³⁸ Richard J. Terrill, "France", in *World Criminal Justice Systems: A Survey*, 5th ed. (Cincinnati, OH: Anderson Publishing Company, 2003).

nužno svjesno isplanirana, akcija se dogodila za vrijeme onoga što se nazivalo „magla rata“ – očajnička akcija da bi se spasilo sopstveno ljudstvo.

Ovo se poklapa sa civilnim sudskim konceptom u „žaru strasti“. Drugi presudni faktor je bila Hitlerova navodna naredba da se osveti savezničkim snagama za smrt više hiljada civila tokom savezničkog bombardovanja njemačkih gradova. Nirnberški vojni sud donio je osuđujuće presude protiv 73 njemačka vojnika, i mnogi od njih su, uključujući i Pajpera, bili osuđeni na kaznu vješanjem. Međutim, Pajperu je kazna kasnije preinačena, prvo na kaznu zatvora od 35 godina 1954. godine, a zatim na vrijeme provedeno u zatvoru 1956. godine, te je odslužio ukupno 11,5 godina. Na ove događaji iz prošlosti SAD su imale veliki uticaj – ista ona stranka koja je uticala i na antisrpski narativ o ratu u BiH ili je, u najboljem slučaju, ćutala, dok su drugi plasirali taj lažni narativ.

Nakon vodeće uloge u uspostavljanju Nirnberškog suda, SAD su inicirale uspostavljanje Međunarodnog vojnog suda za Daleki istok (MVSDI). Posle bezuslovne predaje Japana, general Douglas Makartur, u svojstvu vrhovnog komandanta savezničkih sila, naredio je hapšenje 39 članova ratnog kabineta generala Hidekija Tojoa, a 19. januara 1946. godine jednostrano je izdao Proglas kojim je naložio uspostavljanje Međunarodnog vojnog suda za Daleki istok sa statutom kojim je utvrđen Pravilnik o radu MVSDI, koji je počeo sa radom 29. aprila 1946. i završio 12. novembra 1948. godine. Suđenja su održavana u Kancelariji ministarstva rata u Tokiju. Optužbe protiv optuženika bile su slične onima na Nirnberškim suđenjima: zločini protiv mira, konvencionalni ratni zločini i zločini protiv čovječnosti. Kao i u Nirnbergu, krivična djela iz „klase A“ (zločini protiv mira) samo su na najvišem japanskom ešalonu, dok su se krivična djela iz klase B i V mogla procesuirati u drugim sudovima. Za razliku od suđenja u Nirnbergu, postupci za krivična djela iz klase A vodili su se pred MVSDI.

Sudije MVSDI birane su iz jedanaest okruga iz savezničkih zemalja pod vođstvom Amerike: Australija, Kanada, Kina, Francuska, Indija, Holandija, Novi Zeland, Filipini, Sovjetski Savez, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države, koje su takođe obezbijedile i glavnog tužioca Džozefa B. Kinana, pomoćnika federalnog tužioca SAD i direktora Krivičnog odjeljenja Ministarstva pravde SAD. Među „sudijskom porotom“ nije bilo Japanaca. Japanci i Amerikanci činili su „odbranu“. Američki adversarijalni model *due process* nije korišćen u postupcima u MVSDI. Umjesto toga, Sud se, kao i na Nirnberškim suđenjima, oslanjao na „pravilo najboljeg dokaza“ (*best evidence rule*), koje se zasniva na „doktrini komandne odgovornosti“ i ne zahtijeva standard dokazivanja u okviru američkog krivičnog postupka. Bilo

je potrebno da tužioci samo izvedu dokaze i potkrijepe tri optužbe: (1) da su ratni zločini bili sistematski ili široko rasprostranjeni; (2) da su vođe znale da njihove trupe rade zvjerstva; i (3) da su lideri imali ovlaštenje i resurse da zaustave ova zvjerstva. Dokazi su mogli biti bilo šta, uključujući i neutemeljene i nedokazane materijale za koje je Tribunal smatrao da imaju dokaznu vrijednost, a koji nisu morali zadovoljiti standard „van svake razumne sumnje“ (*beyond a reasonable doubt*) koji se koristio na Nirnberškim suđenjima. Na kraju je od 39 osumnjičenih lica šest lica proglašeno krivim za krivična djela iz klase A. Osuđeni su na smrtnu kaznu vješanjem: Kendži Doihara; Koki Hirota; Seiširo Itagaki; Heitaro Kimura; Akira Muto; i Hideki Tojo. Samo je jednom optuženiku, generalu Ivaneu Matsui, izrečena smrtna kazna za krivična djela iz klase B i V – ratni zločini i zločini protiv čovječnosti. Svi su pogubljeni 23. decembra 1948. godine u zatvoru Sugamo. Za razliku od pogubljenja njemačkih osuđenika, Makartur, da ne bi razljutio japanski narod, nije dozvolio nikakvo javno fotografisanje ovih pogubljenja.¹⁸³⁹

Pogubljenje Ivanea Matsuija je značajno po tome jer otvara dva glavna pitanja. Prvo pitanje se odnosi na upotrebu MVSDI za procesuiranje događaja koji su se odigrali prije Drugog svjetskog rata, Nankinški masakar, a drugo pitanje se tiče upotrebe Suda kao sredstva osvete. Ivane Matsui se penzionisao 1935. godine, nakon ugledne karijere u japanskoj vojsci, uključujući i Prvi i Drugi rusko–japanski rat. Car Hirohita ga je ponovo pozvao u službu 1937. godine da komanduje Šangajskim ekspedicijskim snagama (ŠES). Skoro 60 godina star i nemoćan, general-potpukovnik Jasuhiko Asaka (Yasuhiko Asaka), ujak cara Hirohitoa, postavljen je za komandanta ŠES-a sa generalom Matsuijem, koji je bio zadužen za vojsku Centralne Kine. Zločini su počinjeni pod komandom generala Jasuhikoa, uprkos pisanoj direktivi generala Matsuija da se: „... zaštite i odbrane kineski zvaničnici i ljudi koliko je god to moguće.” General Matsui se zbog svoje bolesti povukao 1938. godine. MVSDI nije uzeo u obzir Matsuijevu odbranu alibijem i pogubljen je u 70. godini života.¹⁸⁴⁰

Jasno je da je suđenje Matsuiu bilo u suprotnosti sa zakonskim ograničenjima koja su utvrđena na Nirnberškim suđenjima, tako što je nadležnost proširena na događaje prije nego što je Japan objavio rat. Ovaj postupak se posmatra kao dio Makarturove šeme da poštedi japanskog cara Hirohita i njegovu porodicu od optužbi za ratne zločine, naročito princa Asaka, princa Hirojasu, princa Higašikunija i princa Takeda. Princ Asaka, ujak cara Hirohitoa, bio je general-potpukovnik i komandovao je Šangajskim ekspedicijskim snagama tokom masakra u Nankingu,

¹⁸³⁹ UVA, *International Military Tribunal for the Far East (IMTFE)* (Charlottesville, VA: University of Virginia School of Law, 2020), archives@lae.virginia.edu.

¹⁸⁴⁰ Higashinakano Shudo, *The Nanking Massacre: Fact Versus Fiction*. Tokyo (Japan: Sekai Shuppan, 2005).

dok je general Matsui nominalno bio zadužen za veću vojsku Centralne Kine. Mnogi istraživači su kasnije istakli da je Makartur učinio sve što je bilo u njegovoj moći da zaštiti cara, znajući da će mu to olakšati dužnosti prokonzula u Japanu i pomoći da falsifikuje ustav Japana, koji treba da izvuče Japan iz njegove duge srednjovjekovne prošlosti tako što će ženama dati punopravni status; dozvoliti formiranje radničkih sindikata, zemljišnu reformu i građanske slobode.¹⁸⁴¹ Ipak, on je grubo zloupotrijebio svoja ovlaštenja oslobodivši sve one za koje je smatrao da mogu ojačati njegovo novo carstvo u okupiranom Japanu, dok je s druge strane svjesno kovao zavjeru da se kazne njegovi osvjedočeni neprijatelji. Vilijam Mančester (William Manchester) je u svojoj knjizi o Daglasu Makarturu, pod nazivom *American Caesar* (Američki Cezar), naveo da je Makartur, dok je primjenjivao iskrivljeni metod pravde koja je kao rezultat imala puštanje svih preživjelih japanskih zarobljenika do 1958. godine (najduža zatvorska kazne bila je samo deset godina), koristio svaku priliku da primijeni svoj oblik „Džim Krouove pravde“ na svom japanskom neprijatelju koji je zauzeo Filippine tokom rata:

Druga, mračnija strana koju je Suzuki [Japanski (Nipponese) ministar spoljnih poslova] taktički ignorisao bili su Makarturovi glavni protivnici — Homa i Jamašita, koji su osuđeni pred kengurskim sudovima koji su sprovodili pravdu uz dozvolu Vrhovnog komandanta i vjerovatno na njegov zahtjev. Suđenja prijekih sudova su se održavala u ukrašenoj prijemnoj sali rezidencije visokog komesara u Manili, pred očima Filipinaca koji su još uvijek bili gnjevni zbog razaranja njihove prijestonice. Tribunali se nisu sastojali od pravника već od redovnih oficira vojske koji su odgovarali generalu s pet zvjezdica u Tokiju. ... Pripremao je optužnice. Insistirao je da se postupci brzo pokreću. I uspostavio je pravila o dokazima, takva kakva su bila. ... Rekla-kazala, dokazi iz druge, pa i treće ruke su prihvatani kao dokaz; kao i materijal koji je bio pun predrasuda. Kada su branioci pokušali da razgovaraju o SCAP direktivama kojima se reguliše postupak, bivali su kažnjeni i bilo im je zabranjeno da pominju Makarturovo ime u sudnici. ... I on [Homa] i Jamašita proglašeni su krivima i osuđeni na osnovu „komandne odgovornosti“.¹⁸⁴²

Po Makarturovom nalogu, obojica su razriješeni vojne dužnosti prije nego što su obješeni. Iako je to bila pogrešna presuda, status koji je Makartur imao u SAD uticao je na Vrhovni sud SAD da podrži presude i kaznu uprkos tome što su mnogi to nazivali legalizovanim linčovanjem. Treba imati na umu da su „Džim Krouova“ pravda i linčovanje bili istaknuti u Americi u to vrijeme. *Due process* (pravo na pravičan postupak) i druga prava zagarantovana Ustavom SAD bila su namijenjena privilegovanoj bijeloj eliti; nisu bila za one koji su označeni kao „nepoželjni“ ili „autsajderi“. Sudija Džekson aludirao je na nacističku šemu nepoželjnih

¹⁸⁴¹ Herbert P. Bix, *Hirohito and the making of modern Japan* (New York: HarperCollins, 2000); John W. Dower, *Embracing Defeat: Japan in the wake of World War II* (New York: W.W. Norton, 1999).

¹⁸⁴² William Manchester, *American Caesar: Douglas MacArthur 1880-1964* (Boston, MA: Little, Brown and Company, 1978), str. 485.

pojedinaца kvalifikovanih za istrebljenje u okviru ekstremnog plana eugenike – Jevreji, Romi, Srbi.... Američka legija, najveća američka organizacija ratnih veterana, u znak „sjećanja“ na Drugi svjetski rat navela je broj žrtava nacizma:

- Oko 42.000 koncentracijskih logora i geta širom Evrope
- 6 miliona Jevreja
- 5.7 miliona sovjetskih civila
- 3 miliona nejevrejskih sovjetskih ratnih zarobljenika
- 300.000 Srba
- 259.000 Roma (Cigana)
- 250.000 ljudi sa invaliditetom koji su bili na liječenju u ustanovama
- 100.000+ Jehovinih svedoka, homoseksualaca, političkih protivnika Nijemaca.¹⁸⁴³

5.1. Pristrasnost pobjedničke strane

Dio problema koji se odnosio na suđenja nakon završetka sukoba jeste pristranost čak i od strane UN prema gubitničkoj strani. Neki su smatrali da se „Nirberška suđenja“ i suđenja pred „Međunarodnom vojnim sudom za Daleki istok“ vode protiv Sila osovine, a u korist Saveznika. Ni vođe Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva ni vođe SAD nisu bile optužene za bombardovanje njemačkih gradova, niti su SAD bile optužene za bombardovanje Tokija ili bacanje atomske bombe – što je rezultiralo stotinama hiljada civilnih žrtava. Dakle, ni priroda incidenta ni proporcionalnost incidenta sami po sebi ne stigmatizuju toliko događaj koliko to čini kolektivna reflektivna pristranost onih koji sude o tim događajima.

H. Brus Frenklin (H. Bruce Franklin) je u svom radu *Crash Course: From the good war to the Forever War* (Ubrzani kurs: od dobrog rata do vječitog rata) naveo da su Amerikanci početkom Drugog svjetskog rata brzo osudili vazdušne napade u kojima su neselektivno ubijani i sakaćeni i vojnici i civili:

Ali 1. septembra 1939. godine, na dan kada su nacisti ušli u Poljsku i donijeli Drugi svjetski rat u Evropu, predsjednik Frenklin Ruzvelt osudio je bombardovanje gradova kao „nečovječno varvarstvo“ i uputio „hitan apel svim državama koje možda imaju u planu da se uključe u neprijateljske napade da potvrde svoju odlučnost da njihove oružane snage ni u kojem slučaju i ni pod kojim uslovima neće vršiti vazdušne

¹⁸⁴³ American Legion, “Remembrance: What the Allies Found”, *The American Legion: The Magazine for a strong America* (April) 188, no. 4 (2020), str. 46.

napade protiv civilnog stanovništva. Aludirajući na vazdušne napade koje su izvršile Italija, Japan i Njemačka na Etiopiju, Kinu i Španiju, on je izjavio sljedeće: „Bezobzirno vazdušno bombardovanje civila u gusto naseljenim, neutvrđenim mjestima tokom posljednjih nekoliko godina rezultiralo je sakaćenjem i smrću na hiljade bespomoćnih muškaraca, žena i djece, što je zaprepastilo svakog civilizovanog muškarca i ženu i duboko uzdrmalo savjest čovječanstva”.¹⁸⁴⁴

Nekoliko mjeseci nakon ove javne objave, SAD su započele tajni eksperiment s atomskim bombama. Ali mnogo razornije od bacanja atomske bombe na Hirošimu i Nagasaki 1945. godine, bilo je namjerno bacanje napalm-bombi na civilno stanovništvo:

Bombardovanje gradova Japana napalm-bombama jasno je pokazalo da je „strateško bombardovanje” zapravo terorističko bombardovanje civilnog stanovništva ... Neki historičari okrivljuju generala vazduhoplovnih snaga Kertisa Lemeja. ... Ali Lemej nije smislio strategiju kremiranja japanskih gradova i ljudi koji su tamo živjeli. On je to samo sproveo – sa izuzetnom revnošću i zastrašujućom efikasnošću. ... Napalm-bombe su razvili američki naučnici s naročitim ciljem stvaranja neupadljivih, samoodrživih vatrenih oluja u gradovima Japana, posebno u okruzima u kojima je živjela radnička klasa i to u gusto koncentrisanim kućama od drveta. ... Gradske „prepune četvrti veoma zapaljivih kuća bile su“ – kako zvanična istorija ratnih vazduhoplovnih snaga objašnjava – „idealna meta za izazivanje požara“.¹⁸⁴⁵

Zbog ove veoma kontroverzne politike vojske SDA, vazdušni napadi na kineske gradove koje je izvršila Japanska carska vojska ili napad na Perl Harbor 11. decembra 1941. godine su na upadljiv način izostavljeni iz sudske revizije u Međunarodnom vojnom sudu za Daleki istok, što je dodatno povećalo očiglednu atribucionu pristranost međunarodnih vojnih tribunala.

Nesavršeni međunarodni vojni sudovi kojima je dominirala Amerika doveli su do osnivanja Komisije za međunarodno pravo od strane Generalne skupštine UN 1950. godine, koja je uspostavila *Nirnbërška načela* na koja je prethodno aludirano, a potom i stalni Međunarodni krivični sud (MKS).

MKS prihvata dvije vrste slučajeva, pravne sporove između država članica i zahtjeve za savjetodavna mišljenja Suda o pravnim pitanjima koja upućuju Ujedinjene nacije i specijalizovane agencije. Parnice se mogu voditi samo za države koje su ratifikovale Statut

¹⁸⁴⁴ H. Bruce Franklin, *Crash Course: From the good war to the Forever War*, (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2018), str. 5.

¹⁸⁴⁵ H. Bruce Franklin, *Crash Course: From the good war to the Forever War*, str. 31.

MKS. Članice nemaju stalno predstavništvo pri MKS-u i moraju prijaviti svoje istrage Hagu preko svojih ministara spoljnih poslova ili ambasadora. MKS može osnovati *ad hoc* sudove kao što je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY: 1993–2017) i Međunarodni krivični sud za Ruandu (ICTR: 1995–2015). MKS se u toku vođenja postupaka oslanja na međunarodne sporazume i konvencije; međunarodne običaje; i međunarodnu sudsku praksu i zakone. Postupak za davanje mišljenja pred Sudom ograničen je na agencije koje su povezane sa Ujedinjenim nacijama. Mišljenja Suda su savjetodavna i sama po sebi nisu obavezujuća. Težina ovih mišljenja zasniva se na autoritetu i prestižu samog MKS-a.

Dva događaja nakon Drugog svjetskog rata promijenila su prirodu međunarodnog pravosuđa – (1) uspostavljanje *ad hoc* međunarodnih vojnih sudova – Nirnberška suđenja nacistima (od 20. novembra 1945. do 13. aprila 1949. godine) i (2) Međunarodni vojni sud za Daleki istok (MVSDI) – i stvaranje Evropske unije Jedinstvenim evropskim aktom iz 1986. godine. Oba događaja naposljetku imaju uticaj na organizaciju *ad hoc* Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) i Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu (MKSR). Nešto kasnije, Međunarodni sud pravde, naslijeđen od Društva naroda, postao je Međunarodni krivični sud (MKS). Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda doveo je do osnivanja MKS-a 2002. godine kao stalnog međunarodnog suda. Nakon odlučujuće uloge SAD u uspostavljanju procesa rješavanja sporova u međunarodnim sudovima, to jest međunarodnim vojnim sudovima nakon Drugog svjetskog rata, i istaknute uloge Klintonove administracije (1993–2001) u ratovima u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, predsjednik Klinton je potpisao Rimski statut 2000. godine kao simboličnu mjeru, ali ga nije podnio Senatu na neophodnu ratifikaciju.

Klintonov nasljednik, predsjednik Džordž V. Buš (2001–2009), odlučno je odbijao da se pridruži MKS-u, i to uglavnom zbog slučajeva zlostavljanja iračkih ratnih zarobljenika tokom Drugog zalivskog rata. Obamina administracija (2009–2017) imala je samo status „posmatrača“. Bušova administracija je 2002. godine povukla podršku Međunarodnom krivičnom sudu iako je predsjednik Klinton 2000. godine podržao Sud. Podrška SAD Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju bila je presudna za procesuiranje ratnih zločina počinjenih tokom ratova na Balkanu. Međutim, namjerna kršenja Ženevske konvencije i konvencija UN protiv torture i nezakonitog pritvaranja, koja se povezuju sa torturom zarobljenika u Iraku i Avganistanu, pripremili su teren za izlazak SAD iz nadležnosti međunarodnih sudova.

Bez obzira na to, SAD nastavljaju da obezbjeđuju strane sudije u BiH za suđenje počinioćima ratnih zločina, kao i obuku za sudije i tužioce (Kancelarija za razvoj, pomoć i edukaciju tužilaštava u prekomorskim zemljama – OPDAT). Ironično je to da su SAD, nakon

što su kreirale pravila angažovanja za međunarodne vojne sudove, uključujući i namjerno izostavljene odredbe koje se tiču *due process* (pravičnog postupka), navele da *due process* nije omogućen optuženima kojima se sudi u MKS-u, uključujući porotna suđenja, dopuštenost dokaza iz druge ruke, brza i javna suđenja i razumnu kauciju. Možda bi i SAD trebalo da priznaju i svoje zgražavanje što MKS, za razliku od mnogih država, nema smrtnu kaznu kao moguću presudu, i federalno sudstvo.

5.2. Greške svojstvene adversarijalnom krivičnom postupku

Ovaj proces je inherentno pristrasan po tome što prisiljava složene ljudske faktore na scenario sličan igri „pobijedi ili izgubi“, koji je zasnovan na pravilima koja bivaju često iskrivljena od strane interventnih varijabli, uključujući sociokulturne i geopolitičke uticaje. Štaviše, ovaj model prisilnog izbora ne čini mnogo za konačno rješavanje sukoba, posebno onih koji se tiču građanskih ratova, tako što ishod sudskog postupka samo pojačava polarne krajnosti između onih koje je sud obilježio kao „gubitnike“ i „pobjednike“, pojačavajući recipročnu negativnu stigmatu i neprijateljstva koja svaka grupa kolektivno osjeća jedna prema drugoj. Ovo predstavlja antitezu pomirenja. Ova međugrupna, unutardruštvena neprijateljstva se dodatno pogoršavaju kada postoje optužbe za genocid. Genocid je izraz koji izaziva neoprostivu mržnju i neprijateljstvo prema tako označenoj grupi. On podstiče nezdravi „status viktimizacije“ za one koji su percipirani kao žrtve i doživotni status „počinioca“ za one koji su osuđeni u „Džim Krou adversarijalnim“ sistemima kao što su međunarodni krivični tribunali.

Protokol socijalne pravde nudi mjesto za ocjenjivanje „pravičnosti“ svih sudskih postupaka, uključujući i adversarijalni postupak, upoređivanjem samih zakona (proceduralna pravda) sa njihovim primjenama (distributivna pravda) u svim slučajevima bez izuzetaka. Cilj ove procjene je da se vidi da li postoji jedinstveni set zakona koji je kreiran za sve na osnovu načela da „niko nije iznad zakona“, i da li se ti zakoni relativno sprovode bez atribucione pristrasnosti sudova. Međunarodni vojni sudovi nastali poslije Drugog svjetskog rata, a kojima je dominirala Amerika, pokazali su kako se mogu zloupotребiti ove sudske institucije da se jedni u javnosti predstave kao pravični dok se u isto vrijeme prikriveno pridržavaju niza predrasuda koje manifestuju „pristrasnost pobjedničke strane“. Štaviše, uprkos desetinama miliona odnijetih života, nijedan od hiljade osuđenih u krivičnim postupcima „Džima Kroua“ nije služio kaznu dužu od deset godina – izuzev nekoliko izvršenih smrtnih presuda koje su donijeli međunarodni vojni tribunali. Ako se broj žrtava u Drugom svjetskom ratu i rezultirajuće presude uporede sa pristrasnim krivičnim gonjenjem, presudama i kaznama Haškog tribunala, jasno je da je pomenuti tribunal pristrasan i osvetoljubiv.

„Srebrenica“ je, više od bilo kog drugog termina, počela da simbolizuje, demonizuje i etiketira Srbe kao genocidni narod, narativ koji su njegovale i promovisale one strane koje ili žele da svoje učešće u posljednjim ratovima na Balkanu usmjere u pogrešnom pravcu ili imaju skrivenu agendu za „Bosnu – Arabiju“. Iako je skovan 1947. godine ubrzo nakon Drugog svjetskog rata, pojam genocida se upotrebljava za opisivanje strahota nacističkog Holokausta. Genocid je ušao u rječnik masovnog terora, stavljajući ga daleko iznad postojećih termina za označavanje masakra i drugih „zločina protiv čovječnosti“. Takođe se retroaktivno upotrebljava za opisivanje incidenata pokušaja gašenja ljudskih grupa i kultura, s tim da ovo posljednje navedeno ima konotaciju „kulturnog genocida“.

Termin „genocid“ je nastao sa Nirnberškim ratnim sudom, koji su formirale Savezničke sile pobjednice da bi sudile vodećim nacistima. Čim je skovan, termin je ubrzo preuzeo plašt ekstremnih, naizgled nerješivih, međugrupnih podjela, pri čemu jedna grupa pokušava da demonizuje drugu da bi održala krute linije stratifikacije i neprijateljskih odnosa. U SAD je termin „genocid“ upotrebljavan za demonizovanje onih koji su pokušali da okončaju segregaciju Džima Kroua na jugu SAD tokom burnog perioda borbe za građanska prava tokom 50-ih i 60-ih godina 20. vijeka. Ros Barnett (Ross Barnett), rasistički guverner Misisipija, javno je odbacio naredbu Vrhovnog suda SAD u septembru 1962. godine da ukine segregaciju na Univerzitetu u Misisipiju i omogući studiranje Džejmsu Meredithu (James Meredith), prvom crnom studentu. Ros je izjavio sljedeće: „Nećemo piti iz čaše genocida.“ Ovaj genocid nad bijelom rasom koji vrše „obojeni ljudi“ pobudio je radikalne bijele supremaciste u Sjedinjenim Američkim Državama i u cijeloj Evropi, doprinoseći tako prekoatlantskoj ksenofobiji, fanatizmu i antisemitizmu koji se često naziva „neonacizam“.

6. Stigma optužbe za genocid i njene kontaminirajuće latentne funkcije

Između „saučesništva“ u genocidu i „pomaganja i podržavanja“ genocida postoji ključna razlika – razlika koja pruža priliku za odbranu alibijem. Danijel Grinfild (Daniel Greenfield) navodi da se osoba koja omogućava vršenje genocida razlikuje od osobe čija je retorika možda saučesnik u genocidu ali zapravo nije bila umiješana. Ovde se postavljaju pitanja uticaja i lične odgovornosti. Dio problema u ovom slučaju je značajnost osuđujuće presude za genocid – jer nastoji stigmatizovati cjelokupni narod koji je povezan sa osuđenim vođom, što dodatno podstiče međugrupna neprijateljstva. Jasno je da je genocid emocionalno nabijen (zapaljiv) pojam, koji se povezuje sa pokušajem istrebljenja Jevreja, Roma, Srba i drugih vjerskih ili etničkih grupa koje su nacisti nipodaštavali tokom tridesetih i četrdesetih godina 20. vijeka.

6.1. Sudska atribuciona pristrasnost

Osnovna atribuciona greška (pristrasnost) je nastojanje ljudi da sebi ili pripadnicima svoje grupe pripisuju (precjenjuju) individualne faktore za pozitivne ishode, dok u isto vrijeme svoje lične neuspjehe ili neuspjehe pripadnika njihove grupe pripisuju (precjenjuju) situacionim (spoljašnjim) faktorima, čime se umanjuju lični faktori. Na isti način, dominantna grupa nastoji da prenaglasí (pripíše) spoljne faktore kada posmatra uspjehe pripadnika marginalizovane grupe, kada pripisuje direktnu odgovornost za neuspjehe ili negativne ishode – ignorišući ili umanjujući olakšavajuće ili otežavajuće uzročne faktore kao što su ratna magla, odmazde ili preemotivni napadi tokom sukoba. To je emocionalna funkcija ljudskog simpatičkog nervnog sistema koji utiče na odluke koje donosi moždani korteks tokom evaluacije složenih pitanja koja teže da ospore norme i vrijednosti jedne grupe.

Svaki sudski proces koji je montiran protiv određene klase (rasa, religija, pol društveno-ekonomski status...), koja nije adekvatno zastupljena bilo među sudijama/ porotom ili braniteljima, slijedi američki Džim Krou sistem diskriminatorne pravde povezane sa zakonitim linčovanjem. Ovo je velika zabluda jednostrane pravde širom svijeta. Pravda je, sama po sebi, predstavljena kao ravnopravna i horizontalna, a zapravo riječ je o vertikalnom procesu koji obuhvata društvenu stratifikaciju. Društvena stratifikacija, koja uključuje hijerarhiju socijalnih statusa, prisutna je kod svih rasnih/etničkih grupa i često se manifestuje u obliku etnonacionalizma koji omogućava međurasnu diskriminaciju. U okviru ovog scenarija, oni koji su na vlasti u bilo kom trenutku namjerno ili nehotice diskriminišu one članove koje smatraju „drugorazrednim“ građanima. Sve rasne i etničke grupe, kao što su Azijati, američki Indijanci, Afrikanci, uključujući i američke crnce i Hispanoamerikance, imaju neki oblik društvene stratifikacije i elitizam.

Institucionalizovani rasizam uključuje zakonski linč kao sredstvo za održavanje elitističkog i privilegovanog statusa u društvu. Ovaj proces stvara samoispunjavajuće proročanstvo gdje svi članovi društva, bez obzira na rasnu/etničku ili klasnu pripadnost, znaju koji su narodi poželjni a koji ne. Mit o „odvojenom – ali ravnopravnom“ društvu, koji je pravno podržan 1896. godine odlukom Vrhovnog suda SAD (u slučaju *Plessy v. Ferguson*), opravdavši time dolazeću Džim Krou eru segregacije i nezakonite egzekucije Afroamerikanaca, Sud je 58 godina kasnije konačno poništio u predmetu *Brown v. Board of Education*.¹⁸⁴⁶ Istaknuti advokat, crnac i budući član Vrhovnog suda SAD, Turgud Maršal (Thurgood Marshall) i dva psihologa

¹⁸⁴⁶ *Brown v. Board of Education*, 347 U.S. 483, 1954.

crnca, dr Kenet Klark (Dr. Kenneth Clark) i dr Mejmi Klark (Dr. Mamie Clark), demonstrirali su posljedice elitističkog sistema kasta u Americi, tražeći od crnačke i bjelačke djece predškolskog uzrasta da odaberu lutku kojoj se najviše dive (izbor je bio između crne ili bijele lutke). Značajan broj djece, bez obzira na rasu, odabrao je poželjnu bijelu lutku.¹⁸⁴⁷ Ova studija je iznijeta pred Vrhovnim sudom SAD i jasno je pokazala latentni, i očigledno željeni, efekat sistema diskriminacije (Džim Krou) pravde, koja namjerno obezbjeđuje bolje resurse za privilegovanu bijelu elitu, a u isto vrijeme promišljeno drži obojene ljude u podređenom položaju, a onda njihove neuspjehe pripisuje njihovoj urođenoj rasnoj inferiornosti. Borba i antiratni nemiri koji će uslijediti šezdesetih godina 20. vijeka dovešće do donošenja Zakona o građanskim pravima iz 1964. i 1965. godine, ali čak ni to neće pomoći da se zaustavi institucionalni rasizam u Americi niti dvostruki standardi pravde, što pokazuje kampanja „Crni životi su važni“, protiv ubistava nenaoružanih, a često i savladanih crnaca od strane bjelačke policije.

Usljed historijskog kolonijalnog iskustva, bijela supremacija pojavila se na vrhu hijerarhije među grupama. Međutim, čak i među bijelcima postoji unutarrasno raslojavanje koje se pojavilo u 20. vijeku u obliku pokreta eugenike, koji je preovladavao u američkim i evropskim društvima. Nacizam je otišao predaleko sa eugenikom, tako što je ubrzao proces genetskog čišćenja kroz svoje logore smrti. Ipak, kraj Drugog svjetskog rata i takozvana pravda koju su sprovodili međunarodni vojni sudovi nisu okončali arijevski elitizam koji je podstakao ova zvjerstva. Antijevrejska, antimuslimanska, antiafrička, antiromska i antisrpska osjećanja ne samo da su opstala do danas, već se sve otvorenije izražavaju širom svijeta, čak i u okviru Evropskog savjeta i Evropske unije. Kao i američki crnci, ni Srbi vjerovatno neće dobiti pošteno suđenje, bez obzira na „uvaženo“ pravosuđe (MKSBJ, MKS ...).

6.2. Optužnice Haškog tribunala (ICTY)

Svi glavni učesnici u ratovima na Balkanu 1991–2002, bez onih u Sloveniji, bili su umiješani ili optuženi za ratne zločine.

a) Klausula o izuzeću od amnestije Haškog tribunala

Klausula o izuzeću od amnestije iz Dejtonskog mirovnog sporazuma iz decembra 1995. godine omogućava procesuiranje lica koja su optužena za „teško kršenje međunarodnog prava“, što je pripremilo teren za suđenja u Hagu – MKSJ, koja su do sada uključivala sve glavne

¹⁸⁴⁷ Kenneth B. Clark, *Dark Ghetto: Dilemmas of Social Power* (New York: Harper & Row, 1965).

„ultranacionalističke“ lidere koji su se pojavili tokom raspada Jugoslavije i ratova od 1991. do 2002. godine:

- Franjo Tuđman*, ratni vođa Hrvatske (katolici);
- Alija Izetbegović*, ratni vođa Bošnjaka (Muslimana) iz Bosne i Hercegovine (BiH);
- Ejup Ganić, vršilac dužnosti predsjedavajućeg Predsjedništvu BiH (Bošnjak);
- Slobodan Milošević*, ratni vođa Republike Jugoslavije (Srbi);
- Radovan Karadžić, ratni vođa Republike Srpske (RS);
- Ramuš Haradinaj, ratni vođa OVK u ratu na Kosovu (Albanci).

* preminuo

Nažalost, u okviru „ili–ili“, „dobar momak – loš momak“ adversarijalnog krivičnog postupka, nedostaje jasna slika proporcionalnosti kada je riječ o odnosu između osuđenih koji su preuzimali teret krivice i drugih učesnika koji su često nepravedno oslobođeni. Ovaj proces ukida principe jednake i pravične pravde. U idealnom slučaju, proceduralna, *de jure* pravda se zasniva na pretpostavci jednake pravde po zakonu. U okviru modela adversarijalnog sudskog postupka, distributivna ili stvarna pravda je često izuzetno pristrasna, kao što mnogi tvrde da je to bio Haški tribunal. Glavni problem sa adversarijalnim postupkom bilo je konstantno nastojanje „pobjednika“, potvrđenih od strane SAD, da „genocidnu“ klasifikaciju prošire i na događaje izvan Srebrenice i da taj termin upotrijebe za demonizovanje svih Srba. Ovaj scenario se odigrao u nekoliko slučajeva koji su se vodili pred Međunarodnim krivičnim sudom.

b) Sažetak slučaja Hrvatske protiv Jugoslavije iz 1999. godine pred Međunarodnim krivičnim sudom pravde

Hrvatska je 2. jula 1999. godine, nakon nekoliko dana od izvršene agresije NATO-a na Srbiju, podnijela tužbu Međunarodnom sudu pravde protiv Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), koja se odnosila na tvrdnje o zločinima genocida prema članu 9. Konvencije o genocidu, uz dopunjenu tužbu podnijetu 1. marta 2001. godine. Sud je zatražio izmjenu prvobitne optužnice zbog pitanja statusa Jugoslavije kao stranke u postupku pred Sudom, a kasnije i činjenice da se status SRJ ponovo promijenio sa nezavisnošću Crne Gore, ostavljajući samo Srbiju kao krajnju optuženu stranku u ovom slučaju. U daljem tekstu, slijedi pregled slučaja – *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia)*:

Sud je donio presudu 3. februara 2015. Sud je prvo razmotrio okvire svoje nadležnosti, koja se, prema njegovom mišljenju, temeljila isključivo na članu 9. Konvencije o genocidu. Nakon što je Sud podsjetio da je presudom od 18. novembra

2008. utvrdio da je nadležan za događaje koji su se dogodili nakon 27. aprila 1992. (datum kada je SRJ, nakon sukcesije, postala strana Konvencije o genocidu) i istakao da se stranke u postupku ne slažu sa brojnim pitanjima koja su se odnosila na događaje koji su se dogodili prije tog datuma, Sud je, s obzirom na to da će morati da odlučuje o tim pitanjima kako bi se utvrdilo da li je Srbija odgovorna za kršenje Konvencije, smatrao da ima nadležnost da razmotri zahtjev Hrvatske u cijelosti.

Sud se tada osvrnuo na osnovanost zahtjeva stranaka. Podsjetio je da, prema odredbama Konvencije iz 1948. godine, zločin genocida sadrži dva konstitutivna elementa. Prvi je fizički element, to jest počinjena djela (koja su navedena u članu 2. i uključuju naročito ubistva članova grupe (tačka (a)) i nanošenje teških tjelesnih ili duševnih povreda članovima grupe (tačka (b))). Drugi je mentalni element, to jest namjera da se u potpunosti ili djelimično uništi nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva. Što se tiče zahtjeva Hrvatske, Sud smatra da su JNA i srpske snage izvršile djela u Istočnoj Slavoniji, Zapadnoj Slavoniji, Banovini/Baniji, Kordunu, Lici i Dalmaciji, koja potpadaju pod tačke (a) i (b) člana 2. Međutim, zauzevši stav da nije utvrđeno da su ta djela odražavala genocidnu namjeru, Sud je utvrdio da Hrvatska nije dokazala da je počinjen genocid ili druga kršenja Konvencije, pa je shodno tome odbacio zahtjev u cijelosti. Što se tiče protivtužbenog zahtjeva Srbije, za koji je utvrđeno da je prihvatljiv, Sud je zaključio da su tokom i nakon operacije „Oluja“ hrvatske snage počinile djela koja potpadaju pod tačke (a) i (b) člana 2. Sud je, međutim, smatrao da genocidna namjera nije dokazana, te je utvrdio da genocid i druga kršenja Konvencije nisu dokazani. Shodno tome, Sud je odbio protivtužbeni zahtjev u cijelosti.

v) Sažetak slučaja BiH protiv Srbije i Crne Gore iz 2007. godine pred Međunarodnim sudom pravde (MSP)

Bosna i Hercegovina je 2006. godine ponovo pokušala proširiti stigmatu genocida povezanu sa masakrom u Srebrenici na Srbe koji su boravili u onome što je preostalo od bivše Jugoslavije (SRJ) – Srbija i Crna Gora – kako bi ih tužili za odštetu. Crna Gora je morala biti eliminisana kao stranka zbog svoje nezavisnosti i naknadnog članstva u Ujedinjenim nacijama. Zbog ovih okolnosti, Republika Srbija je postala jedina tužena stranka u postupku. MSP je u presudi donesenoj u februaru 2007. negirao optužbe za genocid i bilo kakve osnove za odštetu. Što se tiče optužbe za genocid u Srebrenici, MSP je naveo sljedeće:

Sud, međutim, nije uvjeren da je, na osnovu dokaza kojima raspolaže, definitivno utvrđeno da su učinioci izvršili masovna ubistva pripadnika zaštićene grupe sa posebnim umišljajem (*dolus specialis*) da u potpunosti ili djelimično unište grupu kao takvu. Gorenavedena ubistva mogu predstavljati ratne zločine i zločine protiv čovječnosti, ali Sud nije nadležan da utvrđuje da li je to tako.

... Sud naglašava da se ovaj argument (plan za izvršenje genocida na cijeloj teritoriji) podnosioca tužbe (FBiH) udaljava od namjere više vlasti, bilo u VRS-u ili u Republici Srpskoj, ili na nivou same vlade, ili tužene stranke. Razmotrivši Odluku o strateškim ciljevima, u kontekstu, koju je u maju 1992. godine donio Momčilo Krajišnik kao predsjednik Narodne skupštine Republike Srpske, a koja, po mišljenju podnosioca tužbe, skoro predstavlja službenu izjavu cjelokupnog plana, Sud ne vidi Odluku o strateškim ciljevima iz 1992. godine kao utvrđivanje konkretne namjere.

... Sud stoga nalazi da se djela genocida u Srebrenici ne mogu pripisati tuženoj stranci, odnosno da su ih počinili njeni organi ili osobe ili entiteti koji su u potpunosti

zavisni od nje, te stoga po ovom osnovu ne povlače međunarodnu odgovornost tužene stranke.¹⁸⁴⁸

7. Savremena dešavanja

Dvadeset i četiri godine nakon takozvanog „genocida u Srebrenici“ postoji antisrpsko okupljanje koje se organizuje 11. jula povodom godišnjice incidenta u Srebrenici, uz medijsku pompu i objave na Fejsbuku, kao što je „Nikad ne zaboravi i ne oprosti Srebrenicu“. Jasno je da ova odluka odražava pristrasnost zapadnih društava, kojom su, posebno Radovan Karadžić i Srbi uopšte, optuženi za sve strahote počinjene tokom ratova 1991–2002. Njena skrivena funkcija bila je da se oslobode svi ostali koji su bili umiješani u sukob i da se potvrdi američko-evropski narativ o krivici, koji se naširoko plasira u filmovima i drugim medijima.

Zanimljivo je da su lideri u Hrvatskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine hvalili ovu odluku dodajući je preovladavajućoj mitskoj naraciji da su ratove na Balkanu vodili Srbi protiv nezaštićenih Hrvata i Bošnjaka, koji su se samo pokušavali zaštititi od ovog jezivog agresora. Ovo naširoko pogrešno predstavljanje ratova na Balkanu (1991–2002), neophodno je da preispita Odbor međunarodne restorativne pravde i da se fokusira ne samo na same incidente ratnih zločina, već i na ishode sličnih incidenata koje su počinile druge strane u sukobu, a ne samo Srbi. Štaviše, treba iznijeti realističnu definiciju *genocida*, onu koja je povezana sa strahotama Holokausta. Jasno je da svaka upotreba termina „genocid“ mora imati odgovarajući proglas/manifest koji nalaže istrebljenje cjelokupne političke, socijalne, kulturne, rasne ili etničke populacije, uključujući muškarce, žene i djecu, kao što je to bilo predloženo Hitlerovim „Konačnim rješenjem“ (*Final Solution*). U tom slučaju, kao što je odluka MKSJ da izdvoji jednog pojedinca, Radovana Karadžića, i optuži ga za genocid, *per se*, onda je neophodno da postoji dokumentacija koja opravdava njegovo povezivanje sa Hitlerovim „Konačnim rješenjem“ i Holokaustom koji je uslijedio. Pritom je potrebno jasno artikulirati otežavajuće okolnosti, poput nacističkih hrvatskih logora smrti u kojima su na desetine hiljada Jevreja, Srba, Roma i Hrvata disidenata stradali tokom Drugog svjetskog rata, a čiji su lideri izbjegli pravnu odmazdu putem Nirnberškog procesa.

Dok je petočlano vijeće sudija Apelacionog suda UN razmatralo žalbu Radovana Karadžića 2019. godine, u aprilu iste godine je održana Međunarodna naučna konferencija u Republici Srpskoj, a zaključci sa te konferencije nazvani su „Srebrenica – stvarnost i manipulacija“. Na toj konferenciji je predstavljeno 49 referata koji su objavljeni u zborniku

¹⁸⁴⁸ ICJ, February 26, 2007, www.icj-icj.org.

radova 2019. godine. Neke od glavnih tačaka po mom mišljenju, iako nije postignut širi konsenzus, su sledeće:

- I. Sve optužnice koje je nabrojao Apelacioni sud UN, a kojima je Radovan Karadžić optužen za genocid, treba uporediti sa sličnim optužnicama podignutim protiv drugih – Hrvata, Bošnjaka, Slovenaca ... – upoređivanjem presuda.
- II. *Mens rea*, ili namjera, treba da se utvrdi nezavisno od etničke ili vjerske pripadnosti navodnog počinioca, to jest treba utvrditi i uporediti sve slične optužbe sadržane u optužnici kojom se tvrdi da se to dogodilo ... npr. loši uslovi koncentracionih logora, ubistva civila po etničkoj osnovi, silovanje, mučenje, etničko čišćenje, postupanje sa ratnim zarobljenicima....
- III. Temeljna i potpuna istraga namjernih provokacija, uključujući i izmišljene smrtonosne događaja poput bombardovanja pijace i otvaranja vatre na neprijatelje iz naseljenih područja, područja pod kontrolom UN i drugih zaštićenih područja, u svrhu ne samo jačanja neprijateljske vatre na tim područjima, već i u svrhu medijske, finansijske i političke dobiti koja se uklapa u narativ „mi, jadne žrtve“.
- IV. Kao i u ishodu suđenja za pokolj u Malmediju u Nirnberškom ratnom sudu, olakšavajuće okolnosti tokom „usijanja bitke“ i „magle rata“ treba izdvojiti iz unaprijed smišljenih planova kao što su Hitlerovo „Konačno rješenje“ ili „Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti i Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda“ Ante Pavelića. U slučaju olakšavajućih okolnosti, treba razmotriti ubistva stotine hiljada njemačkih civila koja su počinili saveznici tokom bombardovanja velikih gradova, ili, u slučaju Srebrenice, straha od zlostavljanja kao ona koja su se dogodila tokom Drugog svjetskog rata u nacističko-ustaškim logorima smrti pod zajedničkim imenom Jasenovac. Ovdje je važno shvatiti da kolektivni emocionalni danak intenzivne borbe može izazvati ishitrene odluke koje se u tom trenutku čine neophodnim da se spriječe dalja ubistva. Razlika je u tome što su to često impulsivna djela i nisu dio planiranog manifesta kao što je bio onaj na osnovu kojeg je sproveden nacistički Holokaust. Ako se Joahim Pajiper plašio da oslobodi američke vojnike jer je postojala mogućnost da će se i dalje boriti protiv njih ili belgijske civile za koje je sumnjao da im pomažu, onda se na sličan način može tvrditi i za Radovana Karadžića, koji je znao da se bošnjačka vojska skriva i vrši pregrupisavanje u sigurnim oblastima kako bi napala srpske civile, i iznijeti sličan argument za masakr, a ne genocid, nad ovim potencijalnim borcima.

8. Model restorativne (socijalne) pravde

Osnovni cilj restorativne pravde je pomirenje – veliko odstupanje od osvetničkog, kaznenog, retributivnog i stigmatizirajućeg fokusa adversarijalnog modela pravde. Model američkih starosjedilaca predstavljao je istorijsku perspektivu, dok južnoafrički i kanadski procesi pomirenja predstavljaju savremene primjere. U suštini, restorativni proces/proces pomirenja podrazumijeva preispitivanje rata u Bosni i Hercegovini (1991–1995), kao i svih ratova na Balkanu (1991–2002), i trebalo bi da uključi nezavisnu akademsku/pravnu analizu zasnovanu na kliničkom modelu ABV, gdje „A” označava ispitivanje prethodnih (sličnih) slučajeva ili suprotstavljenih varijabli koje dovode do „B”, određeno ponašanje (posljednji ratovi na Balkanu) i „V”, nastale posljedice usljed „B” – Dejtonski mirovni sporazum; MKTBJ; i MSP/MKS. U tom cilju, fokus mora biti na samim „djelima za koja se optuženi tereti”, a ne na pojedinačnim optužnicama sa inherentnom pristrasnošću koja se povezuje sa selektivnim presuđivanjem tužilaštva.

Krajnji cilj modela „restorativne socijalne pravde” jeste sagledavanje događaja koji se smatraju kriminalnim; da ocijeni sudske postupke koji su bitni za sprovođenje pravde (proceduralne naspram distributivne) i izloži redoslijed odigranih događaja (ABV model) tako da se može utvrditi činjenično stanje – koje se zatim može širiti bez političkih, rasnih ili vjerskih pristrasnosti. Geopolitičke, rasne/etničke i/ili vjerske pristrasnosti znatno se mogu umanjiti usredsređivanjem na događaje za koje se može podići optužnica, a ne samo na pojedinačne optuženike. Ovo nudi bolju procjenu pravne etike, koja je izostala tokom mnogih adversarijalnih sudskih postupaka. Štaviše, ishod postupka restorativne socijalne pravde nije ponovno optuživanje ili oslobađanje od odgovornosti, već predstavljanje svih relevantnih činjenica, uključujući i zajedničke strahote rata, posebno građanskih ratova. Istraga treba da se proširi na spoljne (posredničke) sile kojima je sukob smišljeno pogodio tako što su često direktno ili indirektno pogoršavali faktore koji su produžavali trajanje sukoba. Ono što je najvažnije, svi održivi naponi za obnavljanje socijalne pravde moraju da uključuju sve države koje su činile bivšu Jugoslaviju, uključujući Sloveniju, Makedoniju i Crnu Goru, kao i Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, i Srbiju i njene polua autonomne pokrajine – Kosovo i Vojvodinu.

Prvi korak je sveobuhvatna revizija optužnica Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i suđenja koja su vođena na osnovu optužnica za navedena kršenja međunarodnog zakona (proceduralna pravda) i njihovi ishodi (distributivna pravda). To uključuje prirodu i obim svjedočenja, kvalitet svjedočenja, procenat osuđujućih presuda i pravičnost kazni. To je izuzetno važno za optužnice za „genocid”: etničko čišćenje; opsade, ubijanje civila, internacije, seksualni napadi i drugo.

Drugo, komisija za restorativnu socijalnu pravdu mora da razmotri olakšavajuće i otežavajuće okolnosti, kao i ulogu koju je etnonacionalizam imao u podsticanju bijesa i mržnje među stanovništvom. Ovo treba da uključi i nedovršeni posao u vezi sa nacističkim hrvatskim logorima smrti u Drugom svjetskom ratu, kao i to da li su Tito i saveznici možda namjerno previdjeli ove događaje, lažno se pretvarajući da „spajaju ljude“, pritom ne shvatajući dobro trajne posljedice epigenetskih posljedica po buduće generacije.

Treće, ono što je podjednako važno i što u potpunosti treba istražiti i razotkriti vezano je za spoljne sile koje su profitirale od posljednjih ratova na Balkanu – novčano, vojno i politički. U ovom slučaju, važan element je uloga NATO-a (npr. SAD) u održavanju ovih podjela radi geopolitičke koristi.

Krajnji cilj sveobuhvatnog postupka restorativne socijalne pravde je pružanje činjeničnog i nepristrasnog prikaza događaja koji su doveli do sukoba, kako se sukob odigrao i prirodu presuđivanja o ovim događajima, uključujući i savremene događaje. U idealnom slučaju, međunarodna pravna etika zahtijeva pravičnu procjenu ovih događaja, ako ne i precizniju prezentaciju udžbenika za buduće generacije. S obzirom na trenutnu kritiku geopolitičke pristrasnosti, koja je upućena određenim međunarodnim komisijama, Ujedinjenim nacijama i nevladinim organizacijama, potrebno je uspostaviti neuronsku kancelariju za pronalaženje činjenica koja će se suprotstaviti pokatkad pristrasnom uticaju glavnih organizacija, poput Ljekara bez granica (*Doctors Without Borders – MSF*) i Ljekara svijeta (*Doctors of the World – MDM*), Centra za postkonfliktna istraživanja, Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS) i Evropskog foruma za restorativnu pravdu i drugih, koji se često razmeću svojom samozvanom neutralnošću, kako bi održali negativni narativ o „lošim momcima“ nasuprot „dobrim momcima“, koji je ishod očigledne „Džim Krou“ pravde koju sprovode Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju i Međunarodni krivični sud, i pravnom linču Srba i oslobađanju Hrvata, Slovenaca, kosovskih Albanaca, Bošnjaka, Makedonaca ... Ovaj izazov je danas od presudnog značaja, zato što pojedini dijelovi Evrope ponovo primjenjuju model arijevske supremacije bijele rase iz nacističke ere i teže etnonacionalizmu i autoritarizmu poput mađarskog premijera Viktora Orbana. Iako je američki predsjednik Donald Tramp poznat po tome da brani neonacističke grupe koje zagovaraju supremaciju bijele rase jer su „dobri ljudi“, takođe treba napomenuti i to da tokom građanskog rata na svim stranama postoje i „dobri“ i „loši“ ljudi. Oružani sukobi nisu organizovani sportovi za gledaoce sa jasnim pobjednicima i gubitnicima. To su složeni događaji sa trajnim psihološkim implikacijama za sve preživjele. To nisu racionalni događaji u kojima se kod igrača može uspostaviti jasna namjera.

Prilozi

Prilog 1

Preporuke iz izvještaja stručnjaka Fulbrajtovog programa iz 2016. godine¹

Jasno je da se restorativne socijalne pravde mogu postići tek kada se prošlost tačno i adekvatno prikaže i smjesti u odgovarajući geoistorijski i geopolitički kontekst. Jedino tada se mogu umanjiti dugotrajni animoziteti i nepovjerenje. Postojeće etikete „žrtva“ i „počinilac“ se moraju neutralisati kako bi moglo nastupiti pomirenje.

Rad Skoginsa Berga (Scoggins Berg), pod naslovom *Prerequisite for Peace* (Preduslov za mir), čini dio njegovog završnog rada u Centru za razvoj, životnu sredinu i politiku (CeDEP) Univerziteta u Londonu i nudi tri preporuke:

1. Međunarodna zajednica, UN/EU/SAD, mora priznati i pokazati odgovarajuće poštovanje porodicama i žrtvama logora smrti Jasenovac. Praktično govoreći, politika socijalne održivosti za BiH koju sprovode EU/UN/SAD mora sadržati aktivnosti koje uključuju istorijsku transgeneracijsku traumu i implementirati ih.
2. Pored izmjena i dopuna politike, Komisija za istinu i pomirenje, koju je osnovao Međunarodni sud pravde za bivšu Jugoslaviju UN, mora proširiti svoj proces kazivanja istine na period prije rata devedesetih godina 20. vijeka, koji će uključivati i logor smrti Jasenovac u Drugom svjetskom ratu. Tina Rosenberg (Tina Rosenberg), autor knjige *Ukleta zemlja: suočavanje Evrope sa duhovima nakon komunizma*, pojašnjava:

„Muslimani i Srbi u Bosni su razvili potpuno različito sjećanje na svoju zajedničku prošlost. Ukoliko se ne isprave putem mehanizama kao što je nezavisna komisija za istinu, onda se selektivna sjećanja prenose s generacije na generaciju“ (Huyse, 2003, str. 26).

3. Na kraju, hrvatski i muslimanski politički i vjerski lideri trebalo bi da javno priznaju i izvine se u ime hrvatskih ustaša za svoju ulogu u logoru smrti Jasenovac. Idealno bi bilo kada bi papa Franjo predvodio ovaj postupak izvinjenja, kao što je to učinio u ime katolika u drugim zemljama.²

¹ Laurence A. French, *Toward a Model of Restorative Social Justice in Bosnia-Herzegovina* (Banja Luka, Bosnia: University of Banja Luka Press, 2018), 33-40.

² Scoggins Berg, *An Analysis of Bosnian-Serb Historical Trauma* (London, England: University of London, 2015), str. 33-34. Center for Development, Environment and Policy (CeDEP), School of Oriental and African Studies (SOAS).

- Potrebno je izvršiti nepristrasnu, međunarodnu reviziju postupaka vođenih pred MKSJ-u, bez očigledne pristrasnosti prema bilo kojem optuženiku.
- Neophodno je na kritički i nepristrasan način sagledati bogatu i često složenu istoriju regiona, naročito prethodne događaje koji su doveli do sukoba 1991–1995. godine i 1999–2002. Ovo zauzvrat treba da postane dio sekularnog srednjoškolskog nastavnog programa koji se predaje u svim srednjim školama u BiH, bez izuzetka. Dalje, treba uvesti polaganje nacionalnog ispita iz ove značajne teme za sve učenike koji pohađaju srednju školu (neophodan određen broj bodova da bi stekli srednjoškolsku diplomu). Potrebno je uvesti stroži studijski program kao dio stručnog obrazovanja, posebno za policiju, vojna lica, sudije i tužioce – neophodno je prikupiti određen broj bodova kao uslov za sticanje stepena stručne spreme, sertifikata ili licence. Autor je opisao trenutnu situaciju u istraživanju koje je sproveo sa kolegama iz Srbije i BiH citirajući Rouz-Rotovu ocjenu obrazovanja u BiH i susjednim državama iz 2009. godine:

Na poziv Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, u Sarajevu je u martu 2009. godine održan 70. Rouz-Rot seminar Parlamentarne skupštine NATO-a, na kojem se razgovaralo o bezbjednosnim, političkim i ekonomskim izazovima u Bosni i Hercegovini i Zapadnom Balkanu. Naglašeno je da su sve veća nezaposlenost i pritisci na budžet u regionu doprinijeli nastavku socijalne i političke nesigurnosti. Tačno je da je pojačana etnička i vjerska podijeljenost usporila reforme koje finansiraju EU i NATO i da se sve strane opiru pravljenju suštinskih kompromisa potrebnih za nastavak ključnih reformi. Partijski lideri nastavljaju da eksploatišu duboko ukorijenjene strahove i sveprisutno etničko nepovjerenje koje usporava tempo političkih promjena.

Ishod ovog procesa je da mladi ljudi imaju mnogo uži i retrogradniji pogled na svijet od svojih roditelja. Dio ovog problema su i škole u Bosni i Hercegovini, koje su gotovo isključivo podijeljene po etničkim linijama, pri čemu svaka etnička grupa promoviše svoju iskrivljenu verziju ratova na Balkanu (1991–2001). Postoji potreba za osnivanjem „komisije za istinu i pomirenje“ u Bosni i Hercegovini, kako bi se prevazišli ti verski i etnički pristrasni pogledi na istoriju ratova na Balkanu. Na seminaru je takođe naglašeno da Srbija treba da posveti pažnju položaju svojih nacionalnih manjina – Mađara, Albanaca, Bošnjaka, Hrvata, Čeha, Nijemaca i Roma.

U izvještaju Rouz-Rota se navodi da u Srbiji, kao i u Bosni i Hercegovini, postoji tendencija podjela škola po nacionalnoj osnovi, koje su prije ratova na Balkanu bile multietničke. Nevladine organizacije (NGO) su pokušale da izrade nove udžbenike istorije na južnoslovenskim jezicima, koji nude širu i složeniju analizu ratova na Balkanu, kako bi zamijenili trenutne nacionalističke verzije, ali su naišli na snažan otpor u svim zemljama bivše Jugoslavije, uključujući i Bosnu i Hercegovinu i Srbiju.³

³ NATO Parliamentary Assembly, *70th Rose-Roth Seminar* (Sarajevo, BiH, 2009).

- Oružane snage BiH treba da budu organizovane na sličan način kao što su bile organizovane japanske odbrambene snage nakon Drugog svjetskog rata, ali pod nadzorom NATO-a. Oružane snage bi trebalo da odražavaju etnički sastav same BiH, a većina vojnih lica bi obavljala vojnu službu u FBiH ili RS, u zavisnosti od etničke pripadnosti. Bošnjaci/Hrvati ne bi trebalo da predstavljaju većinu u oružanim snagama koje su stacionirane u RS, a ni Srbi ne bi trebalo da predstavljaju većinu u oružanim snagama koje su stacionirane u Federaciji BiH. Na sličan način, Hrvati bi trebalo da predstavljaju većinu pripadnika oružanih snaga u kantonima u kojima čine većinu.
- Ustav mora odražavati jednakost svih građana, da ne favorizuje muslimane, katolike ili pravoslavce u Bosni i Hercegovini. Po tome kako je Ustavni sud opisan u Dejtonskom mirovnom sporazumu, čini se da su Bošnjaci favorizovani:
- *Nadležnost Ustavnog suda BiH:*
 - (a) Ustavni sud je jedini nadležan da odlučuje o svim sporovima koji nastaju po Ustavu između entiteta (FBiH, RS, BD) ili između BiH i jednog ili oba entiteta, ili između institucija BiH, uključujući i pitanja suvereniteta i teritorijalnog integriteta, ili bilo koje odredbe ustava jednog ili oba entiteta ili zakona u skladu sa Ustavom BiH.
 - (b) Ustavni sud BiH takođe ima apelacionu nadležnost za pitanja koja postanu predmet spora zbog presude bilo kojeg suda u BiH.
 - (c) Ustavni sud BiH takođe ima nadležnost za sva pitanja u vezi sa Ustavom BiH; Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i osnovnim slobodama i njenim protokolima; ili sa zakonima BiH; ili pitanja koje se odnose na neko opšte pravilo međunarodnog javnog prava.

- *Presude suda su konačne i obavezujuće*

Neophodno je izmijeniti ovaj posljednji uslov da bi neki viši evropski sud, npr. Evropski sud za ljudska prava, mogao djelovati kao međunarodni apelacioni sud.

Autor naglašava jedan veoma značajan izazov koji proizlazi iz Ustava (sadržanog u Dejtonskom mirovnom sporazumu):

Dok novi Ustav BiH dozvoljava snažne entitetske vlade, osim vlade na državnom nivou, u kojima pravo glasa imaju pripadnici tri glavne etničke grupe, ostale nacionalne manjine u novom Ustavu navedene su kao „ostali“, što im onemogućava da se kandiduju za izborne pozicije. Romi i Jevreji u BiH su 2006. godine podnijeli tužbe Evropskom sudu za ljudska prava. Tužbe su objedinjene u jedan predmet poznat kao *Sejdić i Finci protiv BiH*. Predmet protiv BiH predstavljen je u Evropskom sudu za ljudska prava u julu i avgustu 2006. godine, prema članu 34 Konvencije o osnovnim slobodama („Konvencija“). Podnosioci tužbe su se žalili na nemogućnost da se kandiduju na

izborima za delegate u Domu naroda i Predsjedništvu Bosne i Hercegovine na osnovu svog romskog i/ili jevrejskog porijekla. BiH je bila stranka u postupku pred Evropskim sudom za ljudska prava na osnovu članstva u Savjetu Evrope od 2002. godine, čime ispunjava uslove da je ocijeni Evropska komisija za demokratiju. U tom smislu, Parlamentarna skupština Savjeta Evrope podsjetila je BiH da treba da usvoji novi ustav kojim bi se ukinula diskriminacija „ostalih“.

Evropski sud za ljudska prava donio je presudu u korist podnosilaca tužbe 2009. godine i naložio BiH da revidira dejtonski Ustav. Ukoliko to ne učini, prema presudi Suda, smatraće se da je BiH prekršila Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) iz 2008. godine sa Evropskom unijom, što je glavni uslov za pristupanje EU. Jedan od zahtjeva SSP je da BiH izmijeni izbornu zakonodavstvo u pogledu članova Predsjedništva i Doma naroda BiH, kako bi obezbijedila potpuno poštovanje Evropske konvencije o ljudskim pravima. Da bi bila jednaka i pravična za sve, ustavna zaštita mora važiti za sve građane BiH, ne dozvoljavajući jednoj konstitutivnoj grupi da dominira nad drugima.

- Upravljanje granicama i monetarni standardi moraju biti usvojeni, koji bi bolje odražavali standarde koji su postojali u nekadašnjoj Jugoslaviji. Imajući u vidu brzi razvoj putne mreže nakon završetka posljednjih ratova na Balkanu, potrebno je primijeniti sporazume šengenskog tipa kako bi se ubrzao razvoj država koje su nekad pripadale Jugoslaviji – istovremeno obezbjeđujući zaštitu granica, kako bi se spriječile ilegalne aktivnosti, uključujući trgovinu ljudima i druge oblike ilegalne trgovine. Trebalo bi uvesti evro kao prihvatljivu valutu u svim državama bivše Jugoslavije, čak i u državama gdje nije glavna valuta, kao u Sloveniji i Hrvatskoj. Ovo bi omogućilo veću prekograničnu razmjenu i trgovinu.
- Aneks 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma: *Prava izbjeglica i raseljenih lica* – iako je hvale vrijedan kao ideal za ostvarenje restorativne socijalne pravde, sam po sebi nije praktičan, uglavnom zbog uzajamnih zločina koje su počinile sve strane tokom sukoba 1991–1995. Mnogi koji su se pokušali „slobodno“ vratiti u svoje domove, u njima su zatekli svoje bivše ratne neprijatelje ili, ako su mogli da se vrate, saznali bi da nisu dobrodošli. Zapravo, u radnom dokumentu Evropske komisije iz 2015. godine navodi se da proces iz Sarajevske deklaracije nije adekvatan, uglavnom zato što BiH ne postupa u skladu sa zajedničkim stavovima EU o integritetu Rimskog statuta ili principima EU o bilateralnim sporazumima o imunitetu. Jasno je da treba sprovesti brzi postupak podnošenja zahtjeva kako bi raseljena lica, posebno ona koja najvjerojatnije nikada neće moći slobodno da se vrate u svoje predratne domove, dobila adekvatnu i pravednu kompenzaciju bez dužih odlaganja. Mnoge žrtve „etničkog čišćenja“ primorane su na život u siromaštvu usljed ovih odlaganja, koja su često politički motivisana ili su rezultat korupcije.

Sasvim je prikladno citirati nedavni slučaj etničkog čišćenja u SAD, imajući u vidu glavnu ulogu koju su SAD imale u kreiranju Dejtonskog mirovnog sporazuma. U prvih 200 godina svog postojanja, SAD su bile uključene u proces uklanjanja američkih starosjedilaca, Indijanaca, sa teritorija za kojima su bijelci žudjeli. Ovaj proces etničkog čišćenja podrazumijevao je uklanjanje američkih Indijanaca sa njihovih ogromnih zemljišnih posjeda koji se danas nalaze u državi Mejn. Fondacija za prava domicilnih Amerikanaca (the Native American Rights Fund – NARF) zastupala je narod Penobskot (Penobscot Nation) i plemena Pasamamakvodi (Passamamaquoddy) u uspješno okončanoj osmogodišnjoj parnici (1972–1980). Međutim, 12 miliona hektara koji čine veći dio sjevernog Mejna nije moglo da se vrati indijanskim plemenima, jer su bijeli doseljenici tamo već dugo živjeli, pa je umjesto toga postignut dogovor o odgovarajućem novčanom obeštećenju u iznosu od 81,5 miliona dolara. Sličan postupak mora biti sproveden za sve raseljene narode u BiH, a ne samo za one koji su promovisani kao žrtve. Najzad, žrtve/preživjeli moraju da formiraju integrisane (etničke) grupe kako bi patnje svih žrtava mogle biti podjednako vrednovane. Žene bi posebno imale koristi od rodno specifičnih terapijskih grupa.

Prilog 2

Odabrane bibliografske jedinice: istorija, kultura i klinička pitanja

- Aarons, Mark and Loftus, John. *Unholy Trinity: How the Vatican's Nazi Networks betrayed Western Intelligence to the Soviets*. New York, NY: St. Martin's Press, 1992.
- Abazović, Mirsad *Državna bezbjednost NR Bosne I Hercegovine i Cazinska buna 1950*. Sarajevo. Bosnia-Herzegovina: CIP – Katalogizacija u Publikaciji Nacionalna i Univerzitetska Biblioteka, 2009.
- Ackerman, John E. and O'Sullivan. 2000. Eugene. *Practice and procedure of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: with selected materials for the International Criminal Tribunal for Rwanda*. The Hague: KLI.
- Adžajlić-Dedović, Azra. *The Long Road to Justice: Case Study*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Fakultet kriminalističkih nauka, University of Sarajevo, 2004.
- Adžajlić-Dedović, Azra, Sofradžija, Halima, Delijkić, Šadić, Sanela and Trbonja, Aldijana. *Domestic Violence developing study in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Institute for Criminology and Security Research at Faculty of Criminology in Sarajevo, USA Embassy, Public Relation Department, Bosnia and Herzegovina, 2007.
- Ahić, Jasmin. *Sistemi privatne signurnosti*. Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, 2009.
- Ahmad, Feroz. *The Making of Modern Turkey*. New York, NY: Routledge, 1993.
- Ajduković, Marina. Children in War in Croatia. *Croatian Journal of Social Policy* 2, no. 4 (1995): 295-304.
- Albright, Medeleine. *Madam Secretary: A Memoir*. New York, NY: HarperCollins. 2005.
- Aldrich, George H. Jurisdiction of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *American Journal of International Law* 90, no. 1 (1996): 64-69.
- Allcock, John B., Milivojevic, Marko and Horton, John J. *Conflict in the Former Yugoslavia: An Encyclopedia*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 1998.
- Allen, Beverly. *Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1996.
- Allport, Gordon. *The Nature of Prejudice*. Reading, MA. Addison-Wesley. 1954.
- Almond, Gabriel and Coleman, James S. *The Politics of the Developing Areas*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1960.
- Almond, Mark. *Europe's Backyard War: The War in the Balkans*. London, England: Mandarin, 1994.
- Andreas, Peter. *Blue Helmets and Black Markets: The Business of Survival in the Siege of Sarajevo*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008.

- Andretta, Filippo. *The Bosnian War and the New World Order failure and successes of International Intervention*. Brussels, Belgium: The Institute for Security Studies, Western European Union, 1996.
- Andric, Ivo. (1990). *The Development of Spiritual Life in Bosnia under the influence of Turkish Rule*. Durham, NC: Duke University Press.
- Andric, Ivo. *The Days of the Consuls*. (Hawkesworth, C., & Rakic, B., translators). Belgrade, Serbia: Dereta, 2000.
- Anzulovic, Branimir. *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*. New York, NY: New York University Press, 1999.
- Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New York, NY: Meridian Books, 1958.
- Arlovic, Mato. *The Croatian Community of Herzeg-Bosnia and the (re) organization of Bosnia and Herzegovina*. Zagreb, Croatia: Novi Informator. 2017.
- Artiles, Antonio M, & Meardi, Guglielmo. Public Opinion, immigration and welfare in the context of uncertainty. *Transfer: European Review of Labour and Research* 20, no. 1 (2014): 53-68.
- Atillasoy, Yuksel. *Ataturk: First President and Founder of the Turkish Republic*. Woodside, NY: Woodside House. 2002.
- Avakumovic, Ivan. *The History of the Communist Party of Yugoslavia*. Aberdeen, Scotland, UK: Aberdeen University Press, 1964.
- Bacevich, Andrew J. and Cohen, Eliot A. *War over Kosovo: Politics and Strategy in a Global Age*. New York, NY: Columbia University Press, 2001.
- Bade, Klaus. *Migration in European History* (Alison Brown, Trans.). Malden, MA: Blackwell Publishing, 2003.
- Badsey, Stephen and Latawski, Paul. *Britain, NATO, and the Lessons of the Balkan Conflicts, 1991-1999*. London, England: Frank Cass, 2003.
- Baker, James A. III and DeFrank, Tomas M. *The Politics of Diplomacy*. New York, NY: G.P. Putnam's Sons, 1995.
- Baldwin-Edwards, Martin. *Immigration and the Informal Economy in Southern Europe*. London, England: Frank Cass, 1999.
- Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984.
- Barany, Zoltan. "The Roma in Macedonia: Ethnic politics and the marginal condition in a Balkan state". *Ethnic and Racial Studies* 18, no. 3 (1995): 515-531.
- Barath, A. Children's Well-being after the War in Kosovo: Survey 2000. *Croatian Medical Journal* 43, no. 2 (2002): 199-208.

- Barber, Noel. *Lords of the Golden Horn: From Suleiman the Magnificent to Kemal Ataturk*. London, England: Arrow, 1988.
- Barber, Benjamin. *Jihad vs. McWorld: How Globalism and Tribalism Are Reshaping the World*. New York, NY: Ballantine Books, 1996.
- Bartos, Otomar J. and Wehr Paul. *Using Conflict Theory*. New York, NY: Cambridge University Press. 2002.
- Bartrop, Paul R. *A Biographical Encyclopedia of Contemporary Genocide: Portraits of Evil and Good*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2012.
- Bartrop, Paul R. *Encountering Genocide: Personal Accounts from Victims, Perpetrators, and Witnesses*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO. 2014.
- Bartov, Omer. *Autonomy of a Genocide: The Life and Death of a Town called Buczacz*. New York, NY: Simon & Shuster, 2018.
- Bartusis, Mark C. *The Late Byzantine Army and Society: Arms and Society, 1204-1453*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 1992.
- Bass, Gary J. *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2000.
- Basoglu, Metin, Maria Livanou, Crnobaric Cvetana. "Psychiatric and cognitive effects of war in former Yugoslavia: association of lack of redress for trauma and posttraumatic stress reaction." *Journal of the American Medical Association (JAMA)* 294, (2005): 580-590.
- Bassiouni, Mahmoud C. *The Law of the International Criminal Tribunal of the Former Yugoslavia*. New York, NY: Transnational Publications, 1996.
- Batakovic, Dusan. *The Serbs of Bosnia & Herzegovina: History and Politics*. Paris, France: Dialogue, 199).
- Beale, Michael. *Bombs over Bosnia: The Role of Airpower in Bosnia-Herzegovina*. Maxwell Air Force Base: Montgomery, AL: Air University Press, 1997.
- Bear, Mark F., Connors, Barry W. and Paradiso, Michael A. *Neuroscience: Exploring the Brain*. Baltimore, MD: Williams & Wilkins, 1996.
- Becirevic, Edina. *Na Drini genocid*. Sarajevo, Bosnia-Herzegovina: Buybook, 2009.
- Beck, Aaron. *Prisoners of Hate: The Cognitive basis of Anger, Hostility and Violence*. New York, NY: Harper/Collins, 1999.
- Beck, Ulrich. *Kaj je Globalizacija?* Ljubljana, Slovenia: Krtina, 1997.
- Becker, Howard. *Outsiders*. New York, NY: Free Press, 1968.
- Bell-Fialkoff, Andrew. *Ethnic Cleansing*. Sydney: Palgrave Macmillan, 1999.
- Bellamy, Alex. "The New Wolves at the Door: Conflict in Macedonia." *Civil Wars* 5, no. 1 (2002): 117-144.

- Beloff, Nora. *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia and the West, 1939 to 1984*. Boulder, CO: Westview Press, 1985.
- Bender, Barbara and Winer, Margot eds. *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*. Oxford, England: Berg, 2001.
- Bennett, Christopher. *Yugoslavia's Bloody Collapse: Cause, Course, and Consequences*. London, England: Hurst and Co, 1995.
- Berg, Scoggins. *An Analysis of Bosnian-Serb Historical Trauma*. London, England: University of London, Center for Development, Environment and Policy (CeDEP), School of Oriental and African Studies, 2015.
- Berger, Jean-François "The Roma in the Balkans and in Central and Eastern Europe." *Refugee Survey Quarterly* 24, no. 4 (2005): 60-64.
- Bert Wayne. *The Reluctant Superpower: United States' Policy in Bosnia, 1991-1995*. New York, NY: St. Martin's Press, 1997.
- Bertsch, Gary K. *Values and Community in Multi-National Yugoslavia*. Boulder, CO: Westview Press, 1976.
- Bethlehem, Daniel and Weller, Mark. *Yugoslav Crisis in International Law*. New York, NY: Cambridge University Press, 1997.
- Bethlehem, Daniel. and Weller, Mark. *The Yugoslav Crisis in International Law: General Issues*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997.
- Bezruchenko, Viktor. "Muslin Forces of the 28 Division of the ARBIH the legitimate target of the VRS Operation "Krivaja." '95'". *Srebrenica: Reality and Manipulation* edited by M. Miltuovic. 553-568, Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April 2019.
- Bianchini, Stefano. *The Balkans and the Challenge of Economic Integration*. Ravenna: Longo Editore, 1997.
- Bianchini, Stefano. and Schopflin, George. *State Building in the Balkans: Dilemmas on the Eve of the 21st Century*. Ravenna: Longo, 1998.
- Bićanić, Rudolf. *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1973.
- Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ* [History of SFRJ]. Zagreb, Croatia: Skolska knjiga, 1978.
- Bildt, Carl. *Uppdrag Fred* [Assignment Peace]. Stockholm, Sweden: Norstedts, 1997.
- Bildt, Carl. *Peace Journey: The struggle for peace in Bosnia*. London, England: Orion, 1998.
- Billig, Michael. *Banal Nationalism*. London, England: Sage, 2006.
- Black, Edwin. *War against the Weak: Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race*. New York, NY: Four Walls Eight Windows, 2003.

- Blair, Tony. *A Journal: My Political Life*. New York, NY: Vintage, 2011.
- Blanchard, Paul. *Yugoslavia Blue Guide*. New York, NY: W.W. Norton, 1989.
- Blank, Stephen ed. *Yugoslavia's Wars: The Problem from Hell*. Carlisle Barracks, PA: U.S. Army War College, 1995.
- Boas, Gideon. *The Milosevic Trial: Lessons for the Conduct of Complex International Criminal Proceedings*. London, England: Cambridge University Press, 2008.
- Bobango, Gerald J. *The Emergence of the Romanian National State*. Boulder, CO: Westview Press, 1979.
- Bodea, Cornelia and Candea, Virgil. *Heritage and Continuity in Eastern Europe: The Transylvanian Legacy in the History of the Romanians*, 1982.
- Bogdanich, George and Rooper, Jonathan. "Manufacturing a myth: Srebrenica and Western military intervention." *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 617-640. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Boll, Michael M. ed. *The American Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria, 1944-1947: History and Transcripts*. Boulder, CO: Westview Press, 1985.
- Booth, Ken ed. *The Kosovo Tragedy: The Human Rights Dimension*. London, England: Frank Cass, 2001.
- Borkenau, Franz. *European Communism*. New York, NY: Harper, 1953.
- Borum, Randy. and Stock, Harley V. "Detection of deception in law enforcement applicants." *Law and Human Behavior* 17, no. 2 (1993): 157-166.
- Bosco, David. *Rough Justice: The International Criminal Court in a World of Power Politics*. New York, NY: Oxford University Press, 2014.
- Bose, Sumantra. *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention*. London, England: Hurst & Company, 2002.
- Bose, Sumantra. *Contested Lands*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
- Both, Norbert. *From Indifference to Entrapment: The Netherlands and the Yugoslav Crisis, 1990-1995*. Amsterdam, Netherlands: Amsterdam University Press, 2000.
- Boyd, Charles G. "Making Peace with the Guilty: The Truth about Bosnia." *Foreign Affairs* 74, no. 5 (1994): 16-18.
- Boyd, Charles G. "Making Bosnia Work." *Foreign Affairs*, (January-February), 1998.
- Braham, Randolph. *The Hungarian Labor Service System, 1939-1945*. Boulder, CO: Westview Press, 1977.
- Brammertz, Serge and Jarvis, Michelle. *Prosecuting Conflict-Related Sexual Violence at the ICTY*. New York, NY: Oxford University Press, 2016.

- Branco, Carlos M. "There was no genocide in Srebrenica". *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 591-600. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Brands, Henry W. *The Specter of Neutralism: The United States and the Emergence of the Third World, 1947-1960*. New York, NY: Columbia University Press, 1989.
- Braum, Aurel. *Small-State Security in the Balkans*. Totowa, NJ: Barnes & Noble Books, 1989.
- Branch, Taylor. *The Clinton Tapes: Wrestling History with the President*. New York, NY: Simon and Schuster, 2009.
- Brewster, JoAnne. and Stoloff, Michael L. "Using the Good Cop/Bad Cop Profile with the MMPI-2." *Journal of Police and Criminal Psychology* 14, (1999): 29-34.
- Bringa, Tone. *Being Muslim the Bosnian War: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
- Briquemont, Francis. *Do Something General! Chronique de Bosnie-Herzegovine 12 Julliet 1993 - 24 Janvier 1994*. Brussels, Belgium: Collection La Noria, Editions Labor, 1997.
- Brock, Peter. "Dateline Yugoslavia: The Partisan Press." *Foreign Policy* (winter), (1993-94): 152-172.
- Brodie, Bernard. *War and Politics*. New York, NY: Macmillan Company, 1973.
- Brown, Rupert. *Prejudice: Its social psychology*. Oxford, England: Blackwell Publishers, 1995.
- Broz, Svetlana. *Good People in an Evil Time: Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War*. New York, NY: Other Press, 2004.
- Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1996.
- Bugarski, Ranko. *Jezik od mira do rata*. Belgrade, Serbia: Cigoja Stampa, 1997.
- Bulajic, Milan. *Never Again: the genocide of Serbs, Jews, and Gypsies in the Ustasha*. Belgrade, Serbia: Ministry of Information of the Republic of Serbia, 1991.
- Burg, Stiven L. and Paul S. Shoup. *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. London, England: M.E. Sharp, 1999.
- Burg, Stiven L. and Paul S. Shoup. *Ethnic Conflict and International Intervention: Crisis in Bosnia-Herzegovina, 1990-93*. New York, NY: Taylor & Francis, 2015.
- Butcher, James N. *International Adaptations of the MMPI-2: Research and Clinical Applications*. Minneapolis, MN: University of Minneapolis Press, 1996.
- Byers, Michael. *War Law: International Law and Armed Conflict*. London, England: Atlantic Books, 2005.
- Byman, Daniel L. and Waxman, Matthew C. "Kosovo and the Great Air Power Debate." *International Security* 24, no. 4 (2000): 5-38.

- Campbell, Greg. *Road to Kosovo: A Balkan Diary*. Bolder, CO; Westview Press, 1999.
- Caplan, Richard. *Europe and the Recognition of New States in Yugoslavia*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2005.
- Card, Claudia. *Confronting Evils: Terrorism, Torture, Genocide*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2010.
- Carlton, David and Carlo Schaef. *South-Eastern Europe After Tito: A Powder Keg for the 1980s*. London, England: MacMillan Press, 1983.
- Carmichael, Cathie. *Ethnic Cleansing in the Balkans: Nationalism and the Destruction of Tradition*. New York, NY: Routledge, 2012.
- Carpenter, B.N. and Raza, S.M. "Personality characteristics of police applicants." *Journal of Police Science and Administration* 15, (1987): 10-17.
- Carpenter, Ted G. *NATO's Empty Victory: A Postmortem on the Balkan War*. Washington, DC: Cato Institute, 2000.
- Caspersen, Nina. *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnian in the 1990s*. Oxford, England: Berghahn Books, 2010.
- Cassese, Antonio. "The ICTY: A Living and Vital Reality." *Journal of International Criminal Justice* 2, no. 2 (2004): 585-597.
- Castellan, Georges. *A History of the Balkans: From Mohammed the Conqueror to Stalin*. New York, NY: Columbia University Press, 1992.
- Catic, Maja. *Bosnia is charges with genocide: moral claims and a state-building policy in a divided society*. Pittsburg, PA: University of Pittsburg Russian and East European Studies, 2011.
- Cavic, Tamara. "Refugees at the Avala Psychiatric Clinic: Role of cognitive restructuring in the treatment of psychological trauma." *Engrami - Casopi za klinicku psihijatriju, psihologiju i granicne discipline* 23, no. 3-4 (2001): 71-75.
- Ceausescu, Ilie. *War, Revolution, and Society in Romania: The Road to Independence*. Boulder, CO: Westview Press, 1983.
- Ceranic, Spasenija. "Psycho-social consequences in Adolescents: Victims of Landmines." *Engrami - Casopis za klinicku psihijatriju, psihologiju i granicne discipline* 25, no. 1-2 (2003): 49-54.
- Chadwick, Owen. *The Christian Church in the Cold War*. London, England: Penguin Books, 1992.
- Chandler, David. *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*. London, England: Pluto Press, 1999.

- Charney, Meredith E. and Keane, Terence M. Psychometric Analysis of the Clinician-Administered PTSD Scale (CAPS) - Bosnian Translation. *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology* 13, no. 2 (2007): 161-167.
- Cheles, Luciano, Ferguson, Ronnie, and Vaughan, Michalina eds. *The Far Right in Western and Eastern Europe*. London, England: Longman, 1995.
- Ching, Jackie. *Genocide and the Bosnian Civil War*. New York, NY: Rosen Group, 2008.
- Chollet, Derek. *The Road to the Dayton Accords: A study of American statecraft*. London, England: Palgrave Macmillan, 2005.
- Churchill, W. (1997). *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas 1492 to the Present*. San Francisco, CA: City Lights Books.
- CIA. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995. Vol. 1*. Washington, DC: CIA Office of Russian and European Analysis, 2002.
- CIA. Albania. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Bosnia and Herzegovina. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Bulgaria. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Croatia. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Greece. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Kosovo. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Macedonia. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Montenegro. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Romania. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Serbia. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- CIA. Slovenia. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.

- CIA. Turkey. *The World Factbook*. Arlington, VA: U.S. Central Intelligence Agency Publication, 2019.
- Cigar, Norman. *Genocide in Bosnia: Politics of "ethnic cleansing."* College Station, TX: Texas A&M University Press, 1995.
- Cirkovic, Sima. *The Serbs*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2004.
- Clark, Janine. "National Minorities and the Milosevic Regime." *Nationalities Papers* 35, no. 2 (May, 2007): 317-339.
- Clark, Wesley. *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo, and the Future of Combat*. New York, NY: Public Affairs, 2001.
- Clebert, Jean-Paul. *The Gypsies*. New York, NY: Penguin Books, 1970.
- Clifford, Clark. and Holbrooke, Richard. *Counsel to the President: A Memoir*. New York, NY: Random House, 1991.
- Clinard Marshall ed. *Anomie and Deviant Behavior*. New York, NY: Free Press, 1964.
- Clinton, Bill. *My Life*. New York, NY: Knopf, 2004.
- Clissold, Stephen ed. *A Short History of Yugoslavia from Early Times to 1966*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1968.
- Cohen, Lenars. *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder, CO: Westview Press, 1993;1995.
- Cohen, Lenard. *The Socialist Pyramid: Elites and Power in Yugoslavia*. Oakville, Ontario, Canada: Mosaic Press, 1989.
- Cohen, Philip J. *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 1996.
- Cohen, Roger. *Hearts Grown Brutal: Sagas of Sarajevo*. New York, NY: Random House, 1998.
- Committee on Armed Services, United States Senate: *1995 Hearings on Bosnia*, Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1996.
- Conversi, Daniele. "Central Secession: Towards a New Analytical Concept? The case of Yugoslavia." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 26, no. 2 (2000): 333-355.
- Coser, Lewis A. *The Functions of Social Conflict: An Examination of the concept of social conflict and its use in empirical sociological research*. New York, NY: Free Press, 1956.
- Coser, Lewis A. *George Simmel*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1965.
- Coser, Lewis A. *Continuities in the Study of Social Conflict*. New York, NY: Free Press, 1967.
- Costo, Rupert and Henry-Costo, Jeanette eds. *The Missions of California: A Legacy of Genocide*. San Francisco, CA: Indian Historian Press, 1987.

- Coufoudakis, Van and Psomiades, Harry. *Greece and the New Balkans*. New York, NY: Pella Publishers, 1999.
- Crampton, Richard J. *Bulgaria, 1878-1918: A History*. Boulder, CO: Westview Press, 1981.
- Crampton, Richard. J. *The Balkans since the Second World War*. New York, NY: Longman, 2002.
- CRE. *The Bologna Declaration on the European space for higher education: an explanation (Bologna Accord)*. Bologna, Italy: Confederation of EU Rectors' Conference and the Association of European Universities (CRE), 1999.
- Crnobrnja, Mihailo. *The Yugoslav Drama*. London, England: Tauris, 1996.
- Crowe, David M. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. London, England: I.B. Tauris, 1995.
- Crowe, David M. *War Crimes, Genocide, and Justice: A Global History*. London, England: Palgrave Macmillan, 2013.
- Crozier, Michel, Huntington, Samuel and Watanuki, Joji. *The Crisis of Democracy: The Trilateral Commission*. New York, NY: New York University Press, 1975.
- Curak, Nerzuk. *Geopolitika kao sudbina: slucaj Bosna*, 2002.
- Curta, Florin. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2001.
- Curta, Florin. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2006.
- Cushman, Thomas. and Meštrović, Stjepan. *This Time We Knew: Western Responses to Genocide in Bosnia*. New York, NY: New York University Press, 1996.
- Curtie, Mark. *Secret Affairs: Britain's Collusion with Radical Islam*. London, England: Profile, 2010.
- Cviic, Christopher. *Remaking the Balkans*. London, England: Pinter Publishers, 1995.
- Dedijer, Vladimir. *Yugoslav Auschwitz and the Vatican: A Croatian massacre of Serbs during the Second World War*. Buffalo, NY: Prometheus, 1992.
- Daalder, Ivo. *Getting to Dayton: The Making of America's Bosnia Policy*. Washington, DC: Brookings Institute Press, 2000.
- Daalder, Ivo. and O'Hanlon, Michael. *Winning Ugly: NATO's War to save Kosovo*. Washington, DC: Brookings Institute Press, 2000.
- Dalstrom, W. Grant, Welsch, Geogorge S. and Dalstrom, Leona. *An MMPI Handbook, Vol. 1*. Minneapolis, MN: The University of Minnesota Press, 1975.
- Danailov, Teodora R. ed. *Bulgaria: Environmental, Social and Economic Challenges*. New York, NY; Nova science publishers, 2018.

- Danforth, Loring M. *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.
- Daniels, Robert. *The Nature of Communism*. New York, NY: Vintage Books, 1962.
- Davis, Bergen. Biographical Memoir of Michael Idvorsky Pupin (Mihajlo Idvorski Pupin) - 1858-1935. *National Academy of Sciences - Bibliographical Memoirs* (Volume Six - Tenth Memoir), 1938.
- Dawisha, Karen and Parrot, Bruce. *Politics, Power and the Struggle for Democracy in Southeastern Europe*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997.
- Dawkins, Richard M. "The Crypto-Christians of Turkey." *Byzantion* 8, (1933): 247-275.
- Dayton Peace Accords, *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*. Vienna, Austria: Printed by USIA Regional Program Office, 1995.
- Dedijer, Vladimir. *The Road to Sarajevo*. New York, NY: Simon & Schuster, 1966.
- Dedijer, Vladimir, Bozic, Ivan., Cirkovic, Sima and Ekmecic, Milorad. *History of Yugoslavia*. New York, NY: McGraw-Hill, 1974.
- De Giorgi, Alessandro. "Immigration Control, Post-Fordism, and Less Eligibility: A Materialist Critique of the Criminalization of Immigration Across Europe." *Punishment and Society* 12, no. 2 (2010):147-167.
- Deliso, C. *The Coming Balkan Caliphate: The Threat of Radical Islam to Europe and the West*. Westport, CT: Praeger Security International, 2007.
- Deljkic, Irma. "Facts on Domestic Violence in Bosnia and Herzegovina." *Journal of Criminal Justice and Security* 8, no. 3,4 (2006): 268-273.
- DeLuca, Anthony R. *Great Power Rivalry at the Turkish Straits: The Montreux Conference and Convention of 1936*. Boulder, CO: Westview Press, 1981.
- Del Ponte, Carla and Sudetic, Chuck. *Madam Prosecutor: Confrontations with Humanity's Worst Criminals and the Culture of Impunity*. New York, NY: Other Press, 2009.
- Dempsey, Gary T. *Exiting the Balkan Thicket*. Washington, DC: Cato Institute, 2002.
- Denitch, Bogdan. *Limits and Possibilities: The Crisis of Yugoslav Socialism and State Socialist Systems*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1990.
- Denitch, Bogdan. *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1994.
- Department of the Army. *German Antiguerilla Operations in the Balkans (1941-1944)*. Washington, DC: Department of the Army (Pamphlet No. 20-243), 1954.
- Deric, Gordana. Others in post-conflict contexts. *Filozofija i drustvo* 19 no. 3 (2008): 259-271.

- Deroc, Milan. *British Special Operations Explored: Yugoslavia in Turmoil, 1941-1943, and the British Response*. Boulder, CO: East European Monographs/New York, NY: Columbia University Press, 1988.
- Diamond, Larry, Marc F Plattner, Yun-han Chu and Hung-mao Tien. *Consolidating the third wave democracies: Themes and Perspectives*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1998.
- Di Giovanni, Janine. *The Quick and the Dead: Under Siege in Sarajevo*. London, England: Orion, 1994.
- Dizdarevic, Raif. *From the Death of Tito to the Death of Yugoslavia*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Šahinpašić, 2009.
- Djilas, Milovan. *Clanci 1941-1946*. Belgrade, Serbia: Kultura, 1947.
- Djilas, Aleksa. *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.
- Djordjevic, Dimitrije and Stephen Fischer-Galati. *The Balkan Revolutionary Tradition*. New York, NY: Columbia University Press, 1981.
- Dobbs, Michael. *Down with Big Brother: The Fall of the Soviet Empire*. London, England: A&C Black (Bloomsbury Publishing), 1997.
- Donev, Donko, Silvana Onceva and Ilija Gligorov. Refugee Crisis in Macedonia during the Kosovo Conflict in 1999. *Croatian Medical Journal* 43, no. 2 (2002): 184-189.
- Donia, Robert J. *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878-1914*. Boulder, CO: East European Monographs/New NY: Columbia University Press, 1981.
- Donia, Robert J and John V.A. Fine. *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*. London, England: Hurst and Co, 1994.
- Donia, Robert J. *Sarajevo: A Biography*. Ann Arbor, MI University of Michigan Press, 2006.
- Donia, Robert J. *Radovan Karadzic: Architect of the Bosnian Genocide*. New York, NY: Cambridge University Press, 2014.
- Dorin, Alexander. "Manipulation of Serbs crimes in Srebrenica product of orchestrated operation of many circles." *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic 655-674. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Dragnich, Alex N. *The Development of Parliamentary Government in Serbia*. Boulder, CO: Westview Press, 1978.
- Dragnich, Alex N. *The First Yugoslavia: The Search for a Viable Political System*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1983.

- Dragnich, Alex N. and Slavko Todorovich. *The Saga of Kosovo: Focus of Serbian-Albanian Relations*. Boulder, CO: Westview Press, 1984.
- Dragovic-Soso, Jasna. *Saviors of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London, England: C. Hurst & Company, 2002.
- Drew, Elizabeth. *On the Edge: The Clinton Presidency*. New York, NY: Simon & Schuster, 1994.
- Ducic, Jovan. *King Radovan's Treasure (A book of Fate; Leutar Mornings (Musing on man))*. Translated by Momčilo Selić. Belgrade, Serbia: Mono & Manana, 2003.
- Dunn, Dennis J. *The Catholic Church and the Soviet government, 1939-1949*. Boulder, CO: Westview Press, 1977.
- Durkheim, Emile. *Suicide: A Study in Sociology*. (Spaulding, J.A., & Simpson, G., trans.) New York, NY: Free Press, 1951.
- Durodie, Bill. "Suicide Bombers vs. Sexual Abusers: A Battle of Depravity or Western Fixations?" *Security Journal* 20, no. 3 (2007):146-157.
- Dyker, David A. and Ivan Vejvoda eds. *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*. London, England: Longman, 1996.
- Economides, Spyros. *The Balkan Agenda: Security and Regionalism in the New Europe*. London, England: Brassey's, 1992.
- Ellis, Donald G. *Transforming Conflict – Communication and Ethnopolitical Conflict*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2006.
- Erickson, Edward J. *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*. Westport, CT: Greenwood Publishing Group, 2003.
- Esposito, John L. *Islam and Politics*, 3rd edition, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1984.
- ETS *Convention on the Recognition of Qualifications Concerning Higher Education in the European Region (Lisbon Process)*. Lisbon, Portugal: European Treaty Series - No. 165, 1997.
- Eyal, Jonathan. *Europe and Yugoslavia: Lessons from a Failure*. London, England: Royal United Services Institute for Defense Studies, 1993.
- Eykyn, George. "Mujahidin rush to join Islamic fundamentalists in war." *The Times of London*, September 23, 1992.
- Farmer, Brian R. *Radical Islam in the West: Ideology and Challenges*. Jefferson, NC: McFarland, (2010).
- Fay, Sidney B. *After Sarajevo: The origins of the World War, Vol. II*. New York, NY: Macmillan Company, 1930

- Fejto, Ferenc. *A History of the People's Democracies*. New York, NY: Penguin Books, 1977.
- Fine, John V.A. Jr. *The Bosnian Church: A New Interpretation*. Boulder, CO: Westview Press, 1975.
- Fine, John V.A. Jr. *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1991.
- Fine, John V.A. Jr. *The Late medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1994.
- Finland, Alastair. *The Collapse of Yugoslavia 1991-1999*. Oxford, England: Osprey Publishing, 2004.
- Fischer, Bernd J. *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*. Boulder, CO: Westview Press, 1984.
- Fisk, Robert. "To Sarajevo, by way of Riyadh." *The Independent*, December 22, 1992.
- Flunger, Barbara and Hans-Georg Ziebertz "Intercultural identity – Religion, values, in-group and out-group attitudes." *Journal of Empirical Theology* 23, (2010): 1-28.
- Ford, Kirk. *OSS and the Yugoslav Resistance, 1943-1945*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 1992.
- Forsythe, David P. *Encyclopedia of Human Rights*. New York, NY: Oxford University Press, 2004.
- Fotic, Aleksandar. Serbian Orthodox Church. In *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 519-520. New York, NY: Infobase Publishing, 2008.
- Fotini, Christia. *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2012.
- Franklin, H. Bruce. *Crash Course: From the Good War to the Forever War*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2018.
- Fraser, Angus. *The Gypsies*. London, England: Routledge & Keegan, 1992.
- French, Laurence A. and John Vollmann. "Treating the Dangerous Sexual Offender." *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 31, no. 1 (1987): 61-69.
- French, Laurence A. Neuropsychology of Violence. *Corrective and Social Psychiatry* 37, no. 1 (1991): pp. 12-17.
- French, Laurence A. Understanding Hate, Violence & Vigilantism: Mitigating Clinical/Social Factors. *American Association of Behavioral and Social Sciences Journal* 8, (2005): 21-30.
- French, Laurence A. "Combat Stress among North American Veterans serving in Iraq/Afghanistan." In *IX Congreso Internacional de Estres Traumático – 2008*, 205-214,

- edited by D. Mosca, Eduardo Cazabat and R. Lescano. Buenos Aires, Argentina: Librenia Akadia Editorial, 2008.
- French, Laurence A. and Neal Wailes. "Assessing and Training Police and Security Personnel relevant to Ethnic and Cultural Sensitivity." *The Researcher* XXI, no. 4 (2008): 51-71.
- French, Laurence A. and Lidija Nikolic-Novakovic. *War Trauma and its Aftermath: An International Perspective on the Balkan and Gulf War*. Lanham, MD: University Press of America, 2012.
- French, Laurence A. *Toward a Model of Restorative Social Justice in Bosnian-Herzegovina*. Banja Luka, Bosnia-Herzegovina: University of Banja Luka Press, 2018.
- French, Laurence A. "Obstacles and Challenges to Restorative Justice in Bosnia and Herzegovina after the Civil War." In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 601-616. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Freidenreich, Harriet P. *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*. Philadelphia, PA: The Jewish Publication Society, 1979.
- Freud, Sigmund. *Civilization and its Discontents*. Translated by James Strachey. New York, NY: Norton, 1930/1962.
- Freud, Sigmund. *The Future of an Illusion*. Translated by W.D. Robson-Scott and edited by James Strachely. Garden City, NY: Doubleday Anchor, 1927; 1964.
- Friedman, Francine. *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*. Bolder, CO: Westview Press, 1996.
- FRY. *Federal Republic of Yugoslavia, Second Report Submitted to the Commission of Experts*. IHRLI Doc. No. 28401-29019, 1993.
- Gagnon, V.P. *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.
- Gallagher, Tom. "The Media and the search for Democracy in the Balkans." In *Experimenting with Democracy: regime change in the Balkans*, edited by Geoffrey Pridham and Tom Gallagher. London, England: Routledge, 2000.
- Gallagher, Tom. *Outcast Europe: The Balkans, 1789-1989: From the Ottoman to Milosevic*. London, England: Routledge, 2001.
- Gallagher, Anne. "Developing and Effective Criminal Justice Response to Human Trafficking: Lessons from the Front Lines." *International Criminal Justice Review* 18, no. 3 (2008): 318-343.
- Gavrilović, Jelena, Dušica Lečić-Toševski and Vladimir Jović. "Actual Symptomatology, Defense Mechanisms and Childhood Trauma experienced in War Traumatized Patients." *Psychiatry Today* 30, no. 4 (1998): 509-521.

- Gavriolvić-Janković, Jelena, Dušica Toševski-Lečić, Olga Čolović and Sara Dimić. "Association of Posttraumatic Stress and Quality of Life in civilians after air attacks." *Psychiatry Today* 37, no. 2 (2005): 289-305.
- Gellner, Ernest. *Nationalism*. New York, NY: Weidenfeld & Nicolson, 1997.
- Georgescu, Vlad. *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities, 1750-1831*. Boulder, CO: Westview Press, 1971.
- Georgescu, Vlad. *The Romanians: A History*. London, OH: Ohio State University Press, 1990.
- Germinal, C. "Crown witness – the downward of The Hague Tribunal." *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 417-430. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Gimbutas, Marija. *The Slavs*. London, England: Thames and Hudson, 1971.
- Gjelten, Tom. *Sarajevo Daily: A City and Its Newspaper Under Siege*. New York, NY: Harper and Collins, 1995.
- Glenny, Misha. *The Rebirth of History: Eastern Europe in the Age of Democracy*. New York, NY: Penguin Books, 1990.
- Glenny, Misha. *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War* (3rd Edition). New York, NY: Penguin Books, 1996.
- Glenny, Misha. *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*. London, England: Granta Publishers, 1999.
- Gligorov, Vladimir. *Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia*. Upsale: Acta Universitatis Upsaliensis, 1994.
- Goffman, Erving. *Stigma*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963.
- Goldstein, Slavko, ed. *Jews in Yugoslavia*. Zagreb, Croatia: Muzejski proctor, 1989.
- Gomukla, Stanislaw, Peter Boone and Richard Layard. *Emerging from Communism: Lessons from Russia, China and Eastern Europe*. Cambridge, MA: MIT Press, 1998.
- Goodwin, Jason. *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire*. New York, NY: Henry Holt & Company, Inc, 1998.
- Gorazd, Mesko and Borislav Petrovic. *Kriminology*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Faculty of Law, University of Sarajevo, 2004.
- Gow, James. *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis*. London, England: St. Martin's Press/Pinter, 1992.
- Gow, James. *Triumph of the Lack of Will: International Diplomacy and the Yugoslav War*. London, England: Hurst & Company, 1997.
- Greenberg, Robert. *Language and Identity in the Balkans*. Oxford, England: Oxford University Press, 2004.

- Greenfield, Daniel M. "Crime of Complicity in Genocide: How the International Criminal Tribunals for Rwanda and Yugoslavia Got It Wrong, and Why It Matters." *Journal of Criminal Law and Criminology* 98, no. 3 (2008): 921-952.
- Gregurek, Rudolf, Herman Vukusic, Vlatka Baretic, Silva Potrebica et al. "Anxiety and Posttraumatic Stress Disorder in Disabled War Veterans." *Croatian Medical Journal* 37, no. 1 (1996): 38-41.
- Griggin, Catherine and Jim Ruiz. "The sociopathic police personality: Is it a product of the "rotten apple" or the "rotten barrel"?" *Journal of Police and Criminal Psychology* 14, no. 1 (1999): 28-37.
- Gutman, Roy. "Witnesses Claim UN Forces Visited Serb-Run Brothel." *New York, Newsday*, November 1, 1993, 3.
- Gutman, Roy. *A Witness to Genocide*. New York, NY: Macmillan Publishing Company, 1993.
- Gyorgy, Andrew. Satellite Parties in Eastern Europe. In *Modern Political Parties*, edited by Neumann, S. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1955.
- Hall, Brian. *The Impossible Country*. New York, NY: Penguin Books, 1994.
- Hall, Derek R. and Darrick Danta. *Restructuring the Balkans: A Geography of the New Southeastern Europe*. West Sussex, England: John Wiley & Sons, 1996.
- Hall, Richard C. *The Balkan Wars, 1912-13: Prelude to the First World War*. London, England: Routledge, 2000.
- Halpern, Joel, David Kideckel, eds. *Neighbors at War: Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2000.
- Hammond, Phil. *Framing Post-Cold War Conflicts: The Media and International Intervention*. Manchester, England: Manchester University Press, 2007.
- Hardin, Russell. *One for All: The Logic of Group Conflict*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
- Harding, John, Harold Prohansky, Bernard Kutner and Isidor Chein. "Prejudice and Ethnic Relations." In *The Handbook of Social Psychology*, Vol 5, edited by Gardner Lindzey and Elliot Aronson, 1-61. Reading, MA: Addison-Wesley publishing company, 1969.
- Hargrave, George, Deirdre Hiatt and Tim Gaffney. "T.W. F+4+9+Cn: An MMPI Measure of Aggression in Law Enforcement Officers and Applicants." *Journal of Police Science and Administration* 16, no. 4 (1988): 268-273.
- Harmmond, Philip and Edward Herman, eds. *Degraded Capability: The Media and the Kosovo Crisis*. London, England: Pluto Press, 2000.
- Harris, P. *Cry Bosnia*. Edinburg, Scotland, UK: Canongate, 1995.

- Hartland, David. *Never Again: International Intervention in Bosnia and Herzegovina*. London, England: UK Government Stabilization Unit Project, July 2017.
- Hasanović, Melvudin, Osman Sinanović and Slobodan Pavlović. "Acculturation and Psychological Problems of Adolescents from Bosnia and Herzegovina during Exile and Reparation." *Croatian Medical Journal* 46, no. 1 (2005): 105-115.
- Hasanović, Melvudin, Osman Sinanovic, Zihnet Selimbasic, Izet Pajević and Esmina Avdibegović. Psychological Disturbances of War-traumatized Children from Different Foster and Family Settings in Bosnia and Herzegovina. *Croatian Medical Journal* 47, no. 1 (2006): 85-94.
- Hazan, Pierre. *Justice in a Time of War: The True Story behind the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 2004.
- Herceg, Marko, Barbara G. Melamed and Jasenka Pregrad. "Effects of War on Refugee and Non-Refugee Children from Croatia and Bosnia-Herzegovina." *Croatian Medical Journal* 37, no. 2 (1996): 105-111.
- Havel, Vaclav. *The Art of the Impossible*. New York, NY: Alfred A. Knopf, 1997.
- Henigsberg, Neven, Vera Folnegović-Smalc and Ljiljana Moro. "Stressor Characteristics and Post-Traumatic Stress Disorder Symptom Dimensions in War Victims." *Croatian Medical Journal* 42, no. 5 (2001): 543-550.
- Hehn, Paul N. *The German Struggle Against the Yugoslav Guerrillas in World War II: German Counter-Insurgency in Yugoslavia, 1941-1943*. Boulder, CO: Westview Press, 1979.
- Helsinki Watch. *War Crimes in Bosnia-Herzegovina*. New York, NY: Human Rights Watch, 1992.
- Herman, Judith L. *Trauma and Recovery*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Svjetlost. (1997).
- Heuser, Beatrice. *Western Containment Policies in the Cold War: The Yugoslav Case 1948-53*. London, England & New York, NY: Routledge, 1989.
- Hiatt, Deirdre and George Hargrave. "MMPI Profiles of Problem Peace Officers." *Journal of Personality Assessment* 52, (1988): 722-731.
- Hill, Gary. "U.N. Rule of Law Guidelines." *Corrections Compendium* 33, no. 6 (2008): 31-33.
- Hitchens, Marilyn G. *Germany, Russia, and the Balkans: Prelude to the Nazi-Soviet Non-Aggression Pact*. Boulder, CO: Westview Press, 1983.
- Hofbauer, Hannes. "Judiciary as continuation of warfare." *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 569-576. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Holbrooke, Richard. *To End a War*. New York, NY: Random House, 1998.

- Honig, Jan Willem and Norbert Booth. *Srebrenica: Record of a War Crime*. London, England: Penguin, Harmondsworth, 1996.
- Hoptner, J.B. *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941*. New York, NY: Columbia University Press, 1962.
- Hottl, Wilhelm. *The Secret Front: The Story of Nazi Political Espionage*. New York, NY: Praeger, 1955).
- Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, NY: Simon & Schuster, 1998.
- Huntington, Samuel P. *Political Order in Changing Societies*. New Haven, CT: Yale University Press, 2006.
- Husanovic, Jasmina, ed. *Na Tragu novih politika: kultura i obrazovanje u Bosni i Hercegovini* [Tracing New Politics: Culture and Education in Bosnia and Herzegovina]. Tuzla: Association Bosnia and Herzegovina 2005 and Center City, 2006.
- Hutchings, Robert L. *American Diplomacy and the End of the Cold War*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 1997.
- Hussein, Asaf. "Communist Yugoslavia's Fear of Islam." *Issues on the Islamic Movement* 4, (1983-84): 34-35.
- Ibrahimagić, Omer. *Bosnia, defended but not liberated*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bosnjačkih intelektualaca, 2004.
- Ilic, Zoran, Vladimir Jović and Dušica Lečić-Tosevski. "Post-traumatic Stress in War Prisoners." *Psychiatry Today* 30, no. 1 (1998): 73-85.
- Illyes, Elemer. *Ethnic continuity in the Carpatho-Danubian Area*. Boulder, CO: East European Monographs/New York, NY: Columbia University Press, 1988.
- IMTFE. *International Military Tribunal for the Far East*. Charlottesville, VA: University of Virginia School of Law, 2020. archives@law.virginia.edu.
- Independent International Commission on Kosovo. *Kosovo Report*. New York, NY: Oxford University Press, 2000.
- Innes, Michael A. *Bosnian Security after Dayton: New Perspectives*. New York, NY: Routledge, 2006.
- International Commission on the Balkans. *Unfinished Peace: A Report*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1996.
- Inwald, Robin and Elisabeth J. Shusman, "Personality and performance: sex differences of law enforcement officer recruits." *Journal of Police Science and Administration* 12, no. 3 (1984): 339-347.
- Irwin, Zachary "The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Herzegovina." *East European Quarterly* 17, (1984): 437-458.

- Israeli, Raphael and Albert Benabou, *Savage in the heart of Europe: The Bosnian War (1992-1995) Context, Perspectives, Personal Experiences, and Memoirs*. Houston, TX: Strategic Book Publishing and Rights Company, 2013.
- Israel, Jared. "Vatican guided the genocide charges against Serbs and was the sponsor of non-Ustasha Croatia." In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 527-552. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019,
- Jaszi, Oszkar. *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, IL: Chicago University Press, 1929.
- Jeffries, Ian. *Problems of Economic and Political Transformation in the Balkans*. London, England: Pinter, 1996.
- Jeffries, Ian. *The Former Yugoslavia at the Turn of the Twenty-First Century: A Guide to the Economies in Transition*. New York, NY: Routledge, 2002.
- Jeffries, Ian. *Eastern Europe at the Turn of the Twenty-First Century: A Guide to the Economies in Transition*. New York, NY: Routledge, 2002.
- Jelavich, Charles and Barbara Jelavich. *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*. Seattle, WA: Washington University Press, 1977.
- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans: 18th and 19th Centuries*, Vol. 1. England: Cambridge University Press, 1983.
- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans: 20th Centur*, Vol. 2. England: Cambridge University Press, 1983.
- Jelavich, Barbara. *Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914*. England: Cambridge University Press, 1991.
- Jelinek, Yeshayahu. *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, 1939-1945*. Boulder, CO: Westview Press, 1976.
- Jezernik, Božidar. *Divlja Evropa: Balkan u ocima putnika sa Zapada* [Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers], translated by Slobodanka Glišić. Belgrade, Serbia: Biblioteka XX vek, 2007.
- Johnston, Robert H. *Tradition versus Revolution: Russia and the Balkans in 1917*. Boulder, CO: Westview Press, 1977.
- Joksimovich, Vojin. *Kosovo Crisis: A Study in Foreign Political Mismanagement*. Los Angeles, CA: Graphic Management Press, 1999.
- Jones, Edward and Victor Harris. "The attribution of attitudes." *Journal of Experimental Psychology* 3, (1967): 2-24.
- Jones, Edward E. and Richard E. Nisbett. *The Actor and the Observer: Divergent perceptions of the cause of behavior*. Morristown, NJ: Learning Press, 1971.

- Jovanović, Aleksandar, Dušica Lečić-Toševski, Maja Ivokovic, Aleksandar Damjanović and Miroslava Jašović Gašić. "Predicting Violence in Veterans with Posttraumatic Stress Disorder." *Vojnosanitetski pregled* 66, no. 1 (2009): 13-21.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*. Zagreb: Prometej i Beograd: Samizdat B92, 2003.
- Judah, Tim. *Kosovo: War and Revenge*. New Haven, CT: Yale University Press, 2000.
- Judah, Tim. *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. New Haven, CT: Yale University Press, 2008.
- Jukic, Ilija. *The Fall of Yugoslavia*. New York, NY: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1974.
- Kaldor, Mary and Ivan Vejvoda. *Democratisation in Central and Eastern Europe*. London, England: Pinter, 1999.
- Kandido-Jakšić, Maja. "Social Distance and Attitudes towards ethnically mixed marriages." *Psihologija* 41, no. 2 (2008): 149-162.
- Kaplan, Robert D. *Balkan Ghosts: A Journey through History*. New York, NY: St. Martin's Press, 1993.
- Karapandzich, Borivoje. *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945 – Tito's Katyns and Gulags*. New York, NY: Carlton Press, 1980.
- Karchmar, Lucien. *Draza Mihailovic and the Rise of the Cetnik Movement, 1941-1942*. (2 volumes): New York, NY: Harcourt Brace Jovanovich, 1987.
- Karganovic, Stefan. *International Tribunal for the Former Yugoslavia: activity, results, influence*. Belgrade, Serbia: NGO Srebrenica Historic Project, The Netherlands, 2010.
- Karremans, Thom. "The Srebrenica genocide did not occur!" In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 675-684. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Karstedt, Susanne. "Emotions and criminal justice." *Theoretical Criminology* 6, no. 3 (2002): 299-317.
- Karstedt, Susanne. "Emotions, crime and justice: Exploring Durkheimian themes." *Sociological Theory and Criminological Research: Views from Europe and the United States*, edited by M. Defiem, 223-248. Amsterdam, Netherlands: Elsevier, 2006.
- Kelley, Harold. "The Process of causal attribution." *American Psychologists* 28, (1973): 107-128.
- Kelly, Michael. *Nowhere to Hide: Defeat of the Sovereign Immunity Defense for Crimes of Genocide & the Trails of Slobodan Milosevic and Saddam Hussein*. New York, NY: Peter Lang, 2005.
- Kerr, Rachel. *The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: an exercise in law, politics and diplomacy*. Oxford, England: Oxford University Press, 2004.

- Kinross, Patrick. *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*. New York, NY: Morrow, 1979.
- Kinross, Patrick. *Ataturk: The Rebirth of a Nation*. London, England: Phoenix Press, 2003.
- Kiraly, Bela. ed. *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*. Boulder, CO: Westview Press, 1975.
- Kiraly, Bela, Barbara Lotze and Nandor Dreisziger, eds. *The First War between Socialist States: The Hungarian Revolution of 1956 and Its Impact*. Boulder, CO: Westview Press, 1984.
- Kissinger, Henry. *Diplomacy*. New York, NY: Simon & Schuster, 1994.
- Klare, Michael. *The Resource Wars: The New Landscape of Global Conflicts*. New York, NY: Metropolitan Books, 2001.
- Klaric, Miro, Branka Klaric, Aleksandra Stevanovic, Jasna Grkovic and Suzana Jonovska. "Psychological Consequences of War Trauma and Postwar Social Stressors in Women in Bosnia and Herzegovina." *Croatian Medical Journal* 48, (2007): 167-176.
- Klaric Miro, Tanja Franciskovic, Branka Klaric et al. "Psychological Problems in Children of War Veterans with Posttraumatic Stress Disorder in Bosnia and Herzegovian: Cross-Sectional Study." *Croatian Medical Journal* 49, (2008): 491-498.
- Klajn, Lajčo. *The Past in Present Times: The Yugoslav Saga*. Lanham, MD: University Press of America, 2007.
- Klemencic, Mladen and Martin Pratt. *Territorial Proposals for the Settlement of the War in Bosnia-Herzegovina*. Durham, UK: University of Durham – International Boundaries Research Unit, 1994.
- Klein, George. and Milan Reban *The Politics of Ethnicity in Eastern Europe*. Boulder, CO: Westview Press, 1981.
- Kljakic, Slobodan. *Conclusion of silence: genocide in the Independent State of Croatia and concentrations camp Jasenovac*. Belgrade, Serbia: Ministry of Information of the Republic of Serbia, 1991.
- Kochler, Hans. *Global Justice or Global Revenge? International Criminal Justice at the Crossroads*. New York, NY: Springer, 2003.
- Koenigsberg, Richard. *Hitler's Ideology*. New York, NY: Library of Social Sciences, 1975.
- Koenigsburg, Richard. *The Psychoanalysis of Racism, Revolution and Nationalism*. New York, NY: Library of Social Sciences, 1986.
- Koenigsberg, Richard. *Symbiosis and Separation: Toward a Psychology of Culture*. New York, NY: Library of Social Sciences, 1989.
- Koenigsberg, Richard. *Nations have the right to kill: The Holocaust and war*. New York, NY: Library of Social Sciences, 2009.

- Kohlmann, Evena. *Al-Qaida's Jihad in Europe: The Afghan-Bosnian Network*. Oxford, England: Berg, 2004.
- Kolb, Robert. "The jurisprudence of the Yugoslav and Rwandan Criminal Tribunals on their jurisdiction and on international crimes (2000-2004)." *British Yearbook of International Law* 75, (2001): 259-315.
- Kolsti, John and David Crowe, eds. *The Gypsies of Eastern Europe*. London, England: M.E. Sharpe, 1991.
- Kolstr, Pal, ed. *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London, England: Hurst, 2005.
- Komjathy, Anthony. *The Crises of Franc's East-Central European Diplomacy, 1933-1938*. Boulder, CO: Westview Press, 1976.
- Kondaj, Ruki. "Management of Refugee Crisis in Albania during the 1999 Kosovo Conflict." *Croatian Medical Journal* 43, (2002): 190-194.
- Korajlić, Nedžad. *Kriminalistička metodika: otkrivanja, razjašnjavanja i dokazivanja*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: Centar za sigurnosne studije, 2009.
- Korb, Alexander. "A multipronged Attack: Ustasa Persecution of Serbs, Jews, and Roma in Wartime Croatia." *Eradicating Differences: The Treatment of Minorities in Nazi-Dominated Europe*. New Castle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, (2010): 145-163.
- Kostunica, Vojislav. and Cavoski, Kosta. *Party Pluralism or Monism: Social Movements and Political Systems in Yugoslavia 1944-1949*. New York, NY: Columbia University Press, 1985.
- Koukoudis, Asteriois. *The Vlachs: Metropolis and Diaspora*. Thessalonik, Greece: Zitros Publications, 2003.
- Krišto, Jure. "Deconstructing a myth: Franjo Tuđman and Bosnia and Herzegovina." *Review of Croatian History* 6, no. 1 (2011): 37-66.
- Kron, Leposava. *Sexual violence: Psychological Study*. Belgrade, Serbia: Prometej, Institute for Criminological and Sociological Researches, 1992.
- Kuljic, Blagoje, Bozidar Miljanovic and Radoslav Svicevic. "Posttraumatic Stress Disorder in Bosnian War Veterans: Analysis of stress events and risk factors." *Vojnosaniteski pregled* 61, no. 3 (2004): 283-289.
- Kumar, Radha. *Divide and Fall? Bosnia in the Annals of Partition*. New York, NY: Verso, 1997.
- Kunitz, Stephen J. "Public Health then and now: The Making and Breaking of Yugoslavia and Its Impact on Health." *American Journal of Public Health* 94, no. 11 (2004): 1894-1904.
- Kurspahic, Kemal. *As Long as Sarajevo Exists*. Stony Cree, CT: Pamphleteer's Press, 1997.

- Kurspahic, Kemal. *Prime Time Crime: Balkan Media in War and Peace*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2003.
- Kuzman, Marina, Branimir Tomic, Ranko Stefanovic et al. "Fatalities of War in Croatia, 1991 and 1992. Fatalities in the war in Croatia, 1991 and 1992. Underlying and external causes of death." *Journal of the American Medical Association* 270, (1993): 626-628.
- Lambert, Benjamin S. *NATO's Air War for Kosovo: A Strategic and Operational Assessment*. Santa Monica, CA: Rand, 2001.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice there was a Country*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1996; 2000.
- Lampe, John R. and Jackson, M. R. *Balkan Economic History 1550-1950*. Bloomington, ID: Indiana University Press, 1982.
- Lanning, Michael L. *The Military 100: A Ranking of the Most Influential Military Leaders of All Time*. New York, NY: Barnes & Noble, 1996.
- Lasch, Christopher. *Narcistic culture*. Zagreb, Croatia: Naprijed, 1986.
- Lasswell, Harold D. *Psychopathology and Politics*. New York, NY: Viking, 1960.
- Laughland, John. *Travesty: The Trial of Slobodan Milosevic and the Corruption of International Justice*. London, England: Pluto Press, 2007.
- Lazić, Dragana and Svetomir S. Bojanin. "New forms of deviant behavior in adolescent refugees." *Psychiatry Today* 27, no. 1-2 (1995):103-116.
- Lees, Michael. *The Rape of Serbia: The British Role in Tito's Grab for Power, 1943-1944*. New York, NY: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1991.
- Lees, Lorraine M. *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War*. University Park, PS: Pennsylvania State University Press, 1997.
- Lemkin, Raphael. *Acts constituting a General (transnational) Danger considered as Offenses Against the Law of Nations*. Madrid, Spain: proposal presented to the 5th Conference for the Unification of Penal Laws, 1933.
- Landval, Paul. *Eagles in Cobwebs: Nationalism and Communism in the Balkans*. Garden City, NY: Doubleday & Company, 1969.
- Landval, Paul. *Eagles and Cobwebs: Nationalism and Communism in the Balkans*. London, England: MacDonald Publishers, 1970.
- Lemert, Edwin. *Social Pathology*. New York, NY: McGraw-Hill. (1951).
- Lenkova, Mariana. ed. *"Hate Speech" in the Balkans*. Athens, Greece: International Helsinki Federation/ ETEPE, 1998.
- Leon, George B. *The Greek Socialist Movement and the First World War: The Road to Unity*. Boulder, CO: Westview Press, 1976.

- Lescure, Karine. *International justice for former Yugoslavia: the working of the international Criminal Tribunal of the Hague*. The Hague: KLI, 1996.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*, 2nd edition. London, England: Oxford University Press, 1968.
- Linden, Ronald H. *Bear and Foxes: The International Relations of the East European States 1965-1969*. Boulder, CO: Westview Press, 1979.
- Linz, Juan and Alfred Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Liotta, P.H. *The Wreckage Reconsidered: Five Oxymorons from Balkan Deconstruction*. Lantham, MD: Lexington Books, 1999.
- Liotta, P.H. *Dismembering the State: The Death of Yugoslavia and Why It Matters*. Lantham, MD: Lexington Books, 2001.
- Little, Alan and Laura Silber. *The Death of Yugoslavia*. London, England: Penguin Group and BBC Worldwide Ltd, 1996.
- Lockwood, William G. *European Muslims: Economy and Ethnicity in Western Bosnia*. New York, NY: Academic Press, 1975.
- Lolic-Mocevic, Mira. *They Haven't Killed the Soul*. Belgrade, Serbia: Serbian-Russian Bridge Association, 2019.
- Lončar, Mladen, Vesna Medved, Nikolina Jovanović and Ljubomir Hotujac. "Psychological Consequences of Rape on Women in 1991-1995 War in Croatia and Bosnia and Herzegovina." *Croatian Medical Journal* 47, (2005): 67-75.
- Lydall, Harold. *Yugoslavia in Crisis*. Oxford, England: Clarendon Press, 1989.
- Maass, Peter. *Love Thy Neighbor: A Story of War*. New York, NY: Alfred A. Knopf, 1996.
- MacDonald, David B. *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim Centered Propaganda and the War in Yugoslavia*. Manchester, England: Manchester University Press, 2002.
- Macek, Vladko. *In the Struggle for Freedom*. University Park, PA: Pennsylvania University Press, 1957.
- Macfie, Alexander. *The End of the Ottoman Empire 1908-23*. New York, NY: Longman, 1998.
- MacKenzie, David. *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875-1878*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1967.
- MacKenzie, David. *Ilija Garasanin: Balkan Bismarck*. Boulder, CO: Westview Press, 1985.
- MacKenzie, Lewis. *Peacekeeper: The Road to Sarajevo*. Vancouver, Canada: Douglas & McIntyre, 1993.

- Magas, Branka. *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up. 1980-1992*. London, England: Verso, 1993.
- Magas, Branka and Ivo Zanic. *The War in Croatia and Bosnia-Herzegovina, 1991-1995*. London, England: Frank Cass Publisher, 2001.
- Malcolm, Noel. *Bosnia: A Short History*, revised edition. London, England: MacMillan Publishers Ltd, 1996.
- Malcolm, Noel. *Kosovo: A Short History*. London, England: MacMillan Publishers Ltd, 1998.
- Maljevic, Almir, Darko Datzer, Elmedin Muratbegovic and Muhamed Budimlic. *Overtly about Police and Corruption*. Sarajevo, Bosnia and Herzegovina: Udruzenje diplomiranih kriminalista u Bosni i Hercegovini, 2006.
- Mandelbaum, Michael. "A Perfect Failure: NATO's War against Yugoslavia." *Foreign Affairs* 78, no. 5 (1999): 5-39.
- Mastilovic, Draga. *The Extermination of the Serbs in Bosnia-Herzegovina in the 20th Century*. Belgrade, Serbia: Serbia-Russian Bridge Association, 2019.
- Marcotich, Stan. "Milosevic's New Strategy." *Transitions* 20, (1995): 60-62.
- Marcotich, Stan. "Evolving Serbian Attitudes Toward "Big Brother" Russia." *Transitions* 2, no. 25 (1996): 54-56.
- Marcovic, Brana. *Yugoslav Crisis and the World: Chronology of Events, January 1990 to December 1995*. Belgrade, Serbia: Institute of International Politics and Economies, 1996.
- Martin, David. *The Web of Disinformation: Churchill's Yugoslav Blunder*. San Diego, CA: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1990.
- Martinez, Oscar. *A History of Violence: Living and Dying in Central America*, translated by John Washington and Daniela Ugaz. London, England: Verso, 2016.
- Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. *The Gypsies of Bulgaria*. Sofia, Bulgaria: Club 90 Publishers, 1995.
- Marx, Karl, and Friedrich Engels. *The Communist Manifesto*, translated by Samuel Moore. New York, NY: Washington Square Press, 1965.
- Matic, R. "Sociology of Police: Unrealised Potential of Social Science." *Varstvoslovje* 8, no. 3,4 (2006): 183-190.
- Mazower, Mark. *The War in Bosnia: An Analysis*. London, England: National Humanities Center Organization Publication, 1992.
- Mazower, Mark. *The Balkans*. London, England: Weidenfeld & Nicolson, 2000.
- McFarlane, Bruce T. *Yugoslavia: Politics, Economics and Society*. London, England: Pinter, 1988.

- Meznaric, Silva and Jelena Zlatkovic Winter "Forced Migration and Refugee Flow in Croatia, Slovenia and Bosnia-Herzegovina: Early Warning, Beginning and Current State of Flow." *Refuge* 12, no. 7 (1993): 3-4.
- Milazzo, Matteo J. *The Chetnic Movement and the Yugoslav Resistance*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1975.
- Milić, Aleksandar. "PTSP kod ucesnika rata u policiji." *Engrami* 25, no. 1-2 (2003): 63-67.
- Miller, William, Stephen White and Paul Heywood. *Values and Political Change in Postcommunist Europe*. New York, NY: St. Martin's Press, 1997.
- Milutinovic, Milovan, ed. *Srebrenica: Reality and Manipulation – Proceedings of the International Scientific Conference*. Banja Luka, Bosnia: Independent University of Banja Luka, 2019.
- Milutinovic, Milovan. "Who Blew Up the Agreement of the Muslim delegation with General Ratko Mladic and the UNPROFOR Commander in Srebrenica." In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, 178-191. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Mitrofanova, Anastasia V. "The Military Operation in Kosovo and the European Security System: Lessons Unlearned." In *Studies in Contemporary History and Security Policy - Kosovo: The Lessons Learned for International Cooperative Security*. Bern, Switzerland: Peter Lang, 2000.
- Mitrovic, Andrej. *Serbia's Great War, 1914-1918*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2007.
- Mousavizadeh, Nader, ed. *The Black Book of Bosnia: The Consequences of Appeasement*. New York: New Republic Book-Basic Books, 1996.
- Mulaj, Klejda. "Resisting an Oppressive Regime: The Case of Kosovo Liberation Army." *Studies in Conflict & Terrorism* 31, no. 12 (2008): 1103-1119.
- Mulaj, Klejda. *Politics of Ethnic Cleansing: Nation-state Building and Provision of In/Security in Twentieth-Century Balkans*. Lanham, MD: Lexington Books, 2008.
- Murdoch, Jim. "Tackling Ill-Treatment in Places of Detention: The Work of the Council of Europe's Torture Committee." *European Journal on Criminal Policy and Research* 12, no. 2 (2006): 121-142.
- Murray, Rupert. *IFOR on IFOR*. Edinburgh, Scotland: Connect, 1996.
- NATO. The Alliance's Operational role in Peacekeeping: the Process of Bringing Peace to the Former Yugoslavia, Evolution of the Conflict. *NATO Handbook*, 1998. www.nato.int/docu/handbook/1998/v080.htm.
- NATO Parliamentary Assemble. *70th Rose-Roth Seminar*. Sarajevo, BiH, 2009.
- Nelson, Daniel. *Balkan Imbrolio: Politics and Security in Southeastern Europe*. Boulder, CO: Westview Press, 1991.

- Neville-Jones, Pauline. "Dayton, IFOR, and Alliance Relations in Bosnia." *Survival* 38, no. 4 (1996-97): 45-65.
- Nicolson, Harold. *Peacemaking 1919*. New York, NY: Grosset & Dunlap, 1965.
- Nikolic-Ristanovic, Vesna. *Domestic Violence in Serbia*. Belgrade: Prometej, 2003.
- Nixey, Catherine. *The Darkening Age: The Christian Destruction of the Classical World*. Boston, MA: Mariner Books/Houghton, Muffin, Harcourt, 2017.
- Norris, H.T. *Islam in the Balkans*. Columbia, SC: University of South Carolina Press, 1993.
- Norris, John. *Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo*. New York, NY: Praeger Press, 2005.
- O'Ballance, Edgar. *Civil War in Bosnia, 1992-1994*. New York, NY: St. Martin's Press, 1995.
- Obolensky, Dimitri. *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*. London: Cardinal/Sphere Books; Seattle, WA: University of Washington Press, 1974.
- Odobasic, Jasmin. *Sjaj i bijeda ekshumacija*. Sarajevo, Bosnia-Herzegovina: Sak-Trade Publisher, 2010.
- Ogburn, William. *Social Change: with respect to cultural and original nature*. New York, NY: Dell Publishing Company, 1966.
- Opalic, Petar. Research of the dreams of the traumatized subjects. *Psychiatry Today* 32, no. 2-3 (2000): 129-147.
- Opalic, Petar. Psychotherapeutic help to the refugees in Yugoslavia until 1998. *Sociologija* 42, no. 4 (2000): 637-646.
- Opalic, Petar. "Human figure Test in the research of psychopathological state of refugees and somatically traumatized." *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 133, no.1-2 (2005): 21-28.
- Opalic, Petar. "Disarrangement: Dominant Symptoms of traumatized people in Serbia." *Sociologija* 50, no. 4 (2008): 417-432.
- O'Shea, Brendan. *The Modern Yugoslav Conflict, 1991-1995: Perceptions, Deceptions and Dishonesty*. Routledge Contemporary Security Studies. London, England. Routledge, Taylor and Francis, 2005.
- Owen, David. *Balkan Odyssey*. New York, NY: Harcourt, Brace & Company, 1995.
- Owen, David, ed. *Bosnia-Herzegovina: The Vance/Owens Peace Plan*. Liverpool, England: Liverpool University Press, 2013.
- Ozelli, Tunc. "The Evolution of the Formal Educational System and its Relation to Economic Growth Policies in the First Turkish Republic." *International Journal of Middle East Studies* 5, no. 1 (1974): 77-92.
- Page, Stanley. *The Geopolitics of Leninism*. Boulder, CO: Westview Press, 1982.

- Parvey, Ivan. *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1739)*. Boulder, CO: East European Monographs, 1995.
- Pavkovic, Aleksandar. *The fragmentation of Yugoslavia: nationalism and war in the Balkans*. New York, NY: MacMillan Press, 1997.
- Pavlovich, Paul. *The Serbians: The Story of a People*. Toronto, Canada: Serbian Heritage Books, 1983.
- Pavlović, Dušan. "The context of the events in July 1995 in and around Srebrenica and the losses of the 28 Division of the Army of BiH." In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Multinovic, 287-302. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Pavlowich, Stevan. *Serbia: The History behind the Name*. London, England: Hurst & Company, 2002.
- Pavlowitch, Stevan. *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*. New York, NY: Columbia University press, 2008.
- Pavlowitch, Stevan. *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1918-1988*. London, England: Hurst, 1988.
- Pavlowitch, Stevan. *Tito, Yugoslavia's Great Dictator: A Reassessment*. Columbus, OH: Ohio State University Press, 1992.
- Pavlowitch, Stevan. *A History of the Balkans: 1804-1945*. London, England: Longman, 1999.
- Peake, Gordon. *Policing the Peace: Police reform experiences in Kosovo, Southern Serbia and Macedonia*. London, England: Saferworld - The Grayston Centre, 2004.
- Petersen, Roger. *Understanding Ethnic Violence: Fear, hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2002.
- Pettifer, James. *The New Macedonian Question*. London, England: St. Martin's Press, 1999.
- Petrović, Vesna. "Level of psychopathology in children with war related trauma." *Psihijatrija danas*, 36, no. 1 (2004): 17-28.
- Pipa, Arshi and Sami Repishti. ed. *Studies on Kosova*. Boulder, CO: Westview Press, 1984.
- Podunavac, Milan. *Political Culture and Political Relationships*. Belgrade: Radnička štampa, 1982.
- Pollone, Nathaniel. "The MMPI in police officer selection: legal constraints, case law, empirical data." *Journal of Offender Rehabilitation* 17, (1992): 171-188.
- Pope, Kenneth, Butcher, James and Joyce Seelen. *The MMPI, MMPI-2 & MMPI-A in Court*. Washington, DC: American Psychological Association, 1993.
- Popov, Nebojsa. ed. *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budapest, Hungary: Central European Press, 2000.

- Post, Tom and Joel Brand. "Help from the Holy Warriors." *Newsweek*. October 5, 1992.
- Poulton, Hugh. *The Balkans: Minorities and States in Conflict*. London, England: Minority Rights Group, 1991.
- Powell, Colin and Josef E. Persico. *My American Journey*. New York, NY: Random House, 1994.
- Power, Samantha. *A Problem from Hell. America and the Age of Genocide*. New York, NY: Basic Books, 2002.
- Pralica, Michaile. "The true story of Srebrenica has never been told in the West." In *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 763-768. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Pridham, Geoffrey and Tatu Vanhanen. *Democratisation in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives*. London, England: Routledge, 1994.
- Pridham, Geoffrey and Tom Gallagher, eds. *Experimenting with Democracy: regime change in the Balkans*. London, England: Routledge, 2000.
- Puhalo, Srđan. "Etnicka distanca gradana Republike Srpske i Federacije BiH prema narodima bivše SFRJ." *Psihologija* 36, no. 2 (2003): 141-156.
- Pupavac, Vanessa. "Pathologizing Populations and Colonizing Minds: International Psychosocial Programs in Kosovo." *Alternatives* 27, (2002): 489-511.
- Quandt, William. *Peacemaking and Politics*. Washington, DC: Brookings Institution, 1986.
- Radice, Lisanne. *Prelude to Appeasement: East European Central Diplomacy in the Early 1930's*. Boulder, CO: Westview Press, 1981.
- Ramet, Sabrina. *The Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the Soviet Union*. Bloomington, ID: Indiana University Press, 1987.
- Ramet, Sabrina. *Balkan Babel: Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia*. Boulder, CO: Westview Press, 1992.
- Ramet, Sabrina. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991*. (2nd edition) Bloomington, IN: Indiana University Press, 1992.
- Ramet, Sabrina. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, 2nd edition. Boulder, CO: Westview Press, 1996.
- Ramet, Sabrina. *Whose Democracy? Nationalism, Religion, and the Doctrine of Collective Rights in Post-1989 Eastern Europe*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1997.
- Ramet, Sabrina. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War for Kosovo*, (3rd Ed.). Boulder, CO: Westview Press, 1999.
- Ramet, Sabrina. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic* (4th Ed.). Boulder, CO: Westview Press, 2002.

- Ramet, Sabrina. *Thinking About Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav break-up and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2005.
- Ramet, Sabrina. *The Three Yugoslavias: State-building and Legitimization., 1918-2005*. Bloomington, ID: Indiana University Press. 2006.
- Ramet, Sabrina. *The Independent State of Croatia 1941-1945*. New York, NY: Routledge, 2007.
- Ramet, Sabrina. *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2010.
- Remak, Joachim. *Sarajevo: The Story of a Political Murder*. New York, NY: Criterion Books, 1959.
- Renwick, Sir Robin. *Fighting with Allies: American and British in Peace and at War*. New York, NY: Times Books, 1996.
- Rezun, Miron. *Europe's Nightmare: The Struggle for Kosovo*. New York, NY: Praeger Press, 2001.
- Rhea, Harry M. Nuremberg Effect on Contemporary International Criminal Justice. *Criminal Justice Studies* 21, 4 (2008): 361-372.
- Ridgeway, James and Jasminka Udovicki, eds. *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Durham, NC: Duke University Press, 2000.
- Ridley, Jasper. *Tito: A Biography*. London, England: Constable, 1994.
- Rieff, David. *Slaughterhouse Bosnia: Failure of the West*. London, England: Vintage, 1995.
- Rieff, David. *Bosnia and the Failure of the West*. New York, NY: Simon & Schuster. (1995).
- Rieff, David. "The Institution that Saw No Evil." *New Republic* 214, no. 8 (1996): 19-24.
- Riggins, Stephen H., ed. *The Language and Politics of Exclusion: Others in Discourse*. London, England: Sage, 1997.
- Ristić, Dragiša. *Yugoslavia's Revolution of 1941*. University Park, PA: Penn State Press, 1966.
- Roberts, Walter. *Tito, Mihailovic and the Allies*. Durham, NC: Duke University Press, 1987.
- Roberts, Adam. NATO's Humanitarian War over Kosovo. *Survival* 41, no. 3 (1999): 102-123.
- Roberts, Ivor. *Conversations with Milosevic*. Athens, GA: University of Georgia Press, 2016.
- Rogel, Carole. *The Slovenes and Yugoslavism, 1890-1914*. Boulder, CO: Westview Press, 1977.
- Rogel, Carole. *The Breakup of Yugoslavia and the War in Bosnia*. Westport, CT: Greenwood Press, 1998.
- Rohde, David. *Endgame: The Betrayal and Fall of Srebrenica, Europe's Worst Massacre Since World War II*. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux, 1997.

- Roider, Karl. *Austria's Eastern Question, 1700-1790*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982.
- Roland, Paul. *The Nuremberg Trials: The Nazis and Their Crimes Against Humanity*. New York, NY: Chartwell Books, Inc, 2010.
- Rose, Michael. *Fighting for Peace, Bosnia 1994*. London, England: The Harvill Press, 1998.
- Rose, Richard, William Mishler and Christian Haerpfer. *Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1998.
- Rostow, Cary et. al. "The MMPI-2 and satisfactory police academy performance: differences and correlations." *Journal of Police and Criminal Psychology* 14, 2 (1999): 35-39.
- Rot, Klaus. *Slike u glavama*. Belgrade, Serbia: Biblioteka XX vek, 2000.
- Rubenstein, Richard. "Silent Partners in Ethnic Cleansing: The UN, the EC, and NATO." *In Depth: A Journal of Value* 3, no. 2 (1994): 51-52.
- Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment, 1948-1974*. Berkeley, CA: University of California Press, 1978.
- Sadkovich, James. "Franjo Tuđman and the Muslim-Croat War of 1993." *Review of Croatian History* 2, no. 1 (2007): 204-245.
- Sali Terzić, Sevima, Nura Lukić, Snježana Ausić and Jasminka Džumhur. *Legal Manual on Protection of Victims of Trafficking in Persons in Bosnia and Herzegovina*. Savajevo, Bosnia & Herzegovina: UN publication - Office of the High Commissioner for Human Rights in Bosnia and Herzegovina (OHCHR BiH), 2006.
- Sands, Philippe. *East West Street: On the origins of "Genocide" and "Crimes against Humanity"*. New York, NY: Penguin Random House, 2017.
- Sava, George. *The Chetniks*. London, England: Faber and Faber, Ltd, 1942.
- Schabas, William A. "State Policy as an Element of International Crimes." *Journal of Criminal Law and Criminology* 98, 3 (2008): 953-982.
- Scheler, Max. *Ressentiment*, translated by Lous A. Coser. New York, NY: Free Press, 1968.
- Schermerhorn, Richard. *Comparative Ethnic Relations*. New York, NY: Random House, 1970.
- Schindler, John R. *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*. London, England: Zenith Press, 2007.
- Schlesinger, Philip. *Media, State and Nation: Political violence and Collective Identity*. London, England: Sage, 1991.
- Schmitt, Bernadotte. *The Annexation of Bosnia 1908-1909*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1937.

- Schnabel, Albrecht and Ramesh Thakur. *Kosovo and the Challenge of Humanitarian Intervention: Selective Indignation, Collective Action, and International Citizenship*. New York, NY: United Nations Press, 2000.
- Schulte, Gregory L. "Former Yugoslavia and the new NATO." *Survival* 39, no. 1 (1997): 19-42.
- Schurman, Jacob G. *The Balkan Wars 1912 to 1913*. Whitefish, MT: Kessinger Publishing, 2004.
- Sell, Louis D. *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*. Durham, NC: Duke University Press, 2002.
- Selznick, Philip. *The Organizational Weapon: A Study of Bolshevik Strategy and Tactics*. Chicago, IL: Free Press, 1960.
- Seton-Watson, Robert W. *The Rise of Nationality in the Balkans*. London, England: Constable and Company, Limited, 1918.
- Seton-Watson, Robert W. *The Role of Bosnia in International Politics (1875-1914)*. London, England: Oxford University Press, 1933.
- Shapiro, Ian, ed. *Political Opposition in One-Party States*. London, England: Macmillan, 1972.
- Sherman, L.B. *Fires on the Mountain: The Macedonian Revolution Movement and the Kidnapping of Ellen Stone*. Boulder, CO: Westview Press, 1980.
- Shindley, Wanda and Ostoja Barashin. "Srebrenica as the stumbling stone in the genocide adjudication." *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 431-448. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Shrader, Charles R. *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia: A Military History, 1992-1994*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 2003.
- Shub, David. *Lenin: A Biography*. London, England: Penguin Books, 1966.
- Shudo, Higashinakano. *The Nanking Massacre: Fact Versus Fiction*. Tokyo, Japan: Sekai Shuppan, 2005.
- Siani-Davies, Peter. *International Intervention in the Balkans since 1995*. London, England: Routledge, 2003.
- Silber, Laura and Allan Little. *The Death of Yugoslavia*. London, England: Penguin, 1996.
- Simic, Visheslav. The Yugoslav War Crimes Tribunal (Hague Tribunal) as a future conflict seeding tool, *Srebrenica: Reality and Manipulation*, edited by Milovan Milutinovic, 723-746. Banja Luka, Bosnia: Proceedings of the International Scientific Conference, April, 2019.
- Simms, Brendan. *Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia*. London, England/New York, NY: Penguin, 2001.

- Simmel, George. *Conflict*, translated by Kurt Wolff. Glencoe, IL: Free Press, 1955.
- Simmel, George. *Georg Simmel*, translated by Lewis Coser. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1955.
- Singleton, Frederick. *A Short History of the Yugoslav Peoples*. London, England: Cambridge University Press, 1989.
- Skendi, Stavro. *Balkan Cultural Studies*. Boulder, CO: Westview Press, 1980.
- Sket, Ivanka, Hajrija Sijerčić-Čolić and Emira Langusch. *Dictionary of Criminology and Criminal Justice*. Sarajevo, Bosnia & Herzegovina: OSCE - Democratisation Department; Mission to Bosnia and Herzegovina, 2001.
- Skilling, Gordon. *The Governments of Communist East Europe*. New York, NY: Crowell, 1966.
- Sloan, Elinor C. *Bosnia and the New Collective Security*. Westport, CT: Praeger, 1998.
- Smith, Richard H. *OSS: The Secret History of America's First Central Intelligence Agency*. Guilford, CT: The Lyons Press, 2005.
- Snacken, Sonja. "Reductionist Penal Policy and European Human Rights Standards." *European Journal on Criminal Policy and Research* 12, no. 2 (2006): 143-164.
- Sobell, Vladimir. "NATO, Russia and the Yugoslav War." *The World Today* 51, no. 11 (1999): 210-215.
- Sotirovic, Vladislav B. *From the Balkan History of Diplomacy and Politics*. Vilnius, Lithuania, 2013.
Lithuanian University of Educational Sciences Press.
- Spiegel, Paul and Peter Salama. "War and Mortality in Kosovo, 1998-99: An Epidemiological Testimony." *Lancet* 355, (2000): 2204-2209.
- Sremac, Danielle S. *War of Words: Washington Tackles the Yugoslav Conflict*. New York: Praeger Press, 1999.
- Stavrianos, L. S. *The Balkans since 1453*. New York, NY: Holt, Reinhart and Winston, 1963.
- Stavrou, Theofanis and John Lampe. *Redefining Southeastern Europe: Political Challenges and Economic Opportunities*. Munich, Germany: Sudosteuropa Gesellschaft, 1998.
- Stefanou, Constantin and Helen Xanthaki, eds. *Towards a European Criminal Record*. London, England: Cambridge University Press, 2008.
- Stoianovich, Traian. *Balkan Worlds: The First and Last Europe*. New York, NY: Armonk, 1994.
- Stramkoski, George, Edward Vulliarny, Branka Magaš, Roy Gutman, Malcolm Noel, Samantha Power and Richard Caplan. *With No Peace to Keep: United Nations Peacekeeping and the War in Former Yugoslavia*. London, England: Grainpress, 1995.
- Stuart, Robert. *The Vlaxhs of Mount Pindus*. London, England: R. Suster, 1868.

- Sudetic, Chuck. *Blood and Vengeance*. New York, NY: W.W. Norton, 1998.
- Stuebner, Renata. The Current Status of Religious Coexistence and Education in Bosnia and Herzegovina. *USIPEACE Briefing*. Washington, DC: United States Institute of Peace, 2009, www.usip0.org.
- Sugar, Peter and Ivo J. Lederer. *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle, WA: Washington University Press, 1969.
- Sugar, Peter. *Southeastern Europe under Ottoman Rule*. Seattle, WA: Washington University Press, 1979.
- Sukiennicki, Wiktor. *East Central Europe in World War I: From Foreign Domination to National Freedom*. Boulder, CO: Westview Press, 1982.
- Suljevic, Ismet and Ismana Surkovic. "Medical Aspects of the Mass-Scale Civilian Casualties at Sarajevo Markale Market on August 28, 1995: Triage, Resuscitation, and Treatment." *Croatian Medical Journal* 43, (2002): 209-212.
- Swiss, Shana and Joan E. Giller. "Rape as a Crime of War." *Journal of the American Medical Association* 270, (1993): 612-615.
- Sykes, Gresham. *The Society of Captives*. New York, NY: Atheneum, 1966.
- Snyder, Douglas K. *Marital Satisfaction Inventory*, Western Psychological Services; & D.K. Snyder, et al., 1981, Empirical validation of the Marital Satisfaction Inventory: An actuarial approach. *Journal of Counseling and Clinical Psychology* 49, (1979): 262-268.
- Tanaskovic, Darko. Religion and Human Rights in the Contemporary Balkans. *The Mediterranean Review*, winter, (1995): 81-96.
- Tanner, Marcus. *Croatia: A Nation Forged in War*. New Haven, CT: Yale University Press, 1997.
- Tasovac, Ivo. *American Foreign Policy and Yugoslavia, 1939-1941*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 1999.
- Taylor, Alan John Percivale. *From Sarajevo to Potsdam*. London, England: Thames and Hudson. (1966).
- Taylor, Branch. *The Clinton Tapes: Wrestling History with the President*. New York, NY: Simon and Schuster, 2009.
- Terzić, Janos, Jakov Meštrović, Zoran Đogaš et. al. "Children War Casualties During the 1991-1995 Wars in Croatia and Bosnia and Herzegovina." *Croatian Medical Journal* 42, (2001): 156-160.
- Thomas, Robert. *Serbia under Milosevic: Politics in the 1990's*. London, England: Hurst & Company, 1999.
- Thomas, Raju. *Yugoslavia Unraveled: Sovereignty, Self-Determination, Intervention*. Lanham, MD: Lexington Books, 2002.

- Thompson, Mark. *A Paper House: The Ending of Yugoslavia*. New York, NY: Pantheon Books, 1992.
- Thompson, Mark. *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina*. Luton, England: University of Luton Press, 1999.
- Thornberry, Patrick. *International Law and the Rights of Minorities*. Oxford, England: Clarendon Press, 1991.
- Tito, Josip Broz. *Izgradnja nove Jugoslavije*. Belgrade, Serbia (Yugoslavia): Kultura, Vol. I & II, 1948.
- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York, NY: Oxford University Press, 1997.
- Todorova, Maria. *National Identity and national memories in the Balkans*. London, England: Hurst & Company, 2002.
- Tolbert, David. "The ICTY: Unforeseen Successes and Foreseeable Shortcomings." *The Fletcher Forum of World Affairs* 26, no. 2 (2002): 7-20.
- Tolbert, David. "Reflections on the ICTY Registry." *Journal of International Criminal Justice* 2, no. 2 (2004): 480-485.
- Tomasevich, Jozo. *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1955.
- Tomasevich, Jozo. *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1975.
- Treaty of Versailles. *Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany*. Versailles, France, signed 28 June, 1919.
- Trbovich, A.S. (2008). *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*. New York, NY: Oxford University Press.
- Trifkovic, S. (1998). *Ustasa: Croatian Separatism and European Politics 1929-1945*. London, England: Lord Byron foundation for Balkan Studies.
- Tromp, H. (1996). Clash of Paradigms: The Fall of Srebrenica. *Balkan Forum*, Vol. 4 (1): pp. 167-188.
- Trouton, Ruth. *Peasant Renaissance in Yugoslavia, 1900-1950*. London, England: Routledge and Kegan Paul Ltd, 1952.
- Tuleković, Tanja. *The Book from Silence*, translated by Jasna Ilić. Banja Luka, Bosnia: Branislav Ivankovic Publisher, 2017.
- Turbiville, Graham Hall, Jr. "Outlaw Private Security Firms: Criminal and Terrorist Agendas Undermine Private Security Alternatives." *Global Crime* 7, no. 3-4 (2006): 561-582.
- Turjacanin, Vladimir. Ethnic stereotypes among Bosniak and Serbian youth in Bosnia and Herzegovina. *Psihologija* 37, no. 3 (2004): 357-374.

- Udovicki, Jasminka and James Ridgeway, eds. *Burn this House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Durham, NC: Duke University Press, 1997.
- Ugresic, Dubravka. *The Culture of Lies*. London, England: Phoenix House, 1998.
- Ullman, Richard H., ed. *The World and Yugoslavia's Wars*. New York, NY: Council on Foreign Relations, 1996.
- UN. *Security Council Welcomes European Union offer to provide police mission in Bosnia and Herzegovina from 1 January 2003*. (Resolution 1396 adopted unanimously), 2002. Security Council 4484th Meeting: <http://www.un.org/News/Press/docs/2002/sc7319.doc.htm>.
- UN. *United Nations Criminal Justice Standards for United Nations Police*. New York, NY: United Nations Publications, 2009.
- US AID. *Trafficking in Persons: USAID's Response*. Washington, DC: US Agency for International Development, 2007.
- Van Dijk, Teun A. *Racism and the Press*. London, England: Routledge, 1991.
- Van Dijk, Teun A. *Elite Discourse and Racism*. London, England: Sage, 1993.
- Van Ham, Peter and Sergei Medvedev. *Mapping European Security after Kosovo*. Manchester, England: Manchester University Press, 2002.
- Van Zyl Smit, Dirk. "Humanising Imprisonment: A European Project?" *European Journal on Criminal Policy* 12, no. 2 (2006): 107-120.
- Vance, Cyrus. *Hard Choices*. New York, NY: Simon & Schuster, 1983.
- Varsek, Ines. "Problems connected with return of Refugees and Displaced Persons." *Polemos: Journal of Interdisciplinary Research on War and Peace* 2, no. 3-4 (1999):171-217.
- Vejnovic, Dusko. *Political Culture: Dialogue, Tolerance, and Democracy in Bosnia and Herzegovina*. Banja Luka, Bosnia & Herzegovina: Republic of Srpska Defendologist Association, 2003.
- Veremis, Thanos. *Greece's Balkan Entanglement*. Athens, Greece: Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, 1995.
- Veremis, Thanos and Evangelos Kofos, eds. *Kosovo: Avoiding another Balkan War*. Athens, Greece: Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, 1998.
- Vetlesen, Arne J. *Evil and Human Agency: Understanding Collective Evildoing*. Cambridge, London: Cambridge University Press, 2005.
- Vickers, Miranda and James Pettifer. *Albania: From Anarchy to Balkan Identity*. London, England: Hurst, 1997.
- Vickers, Miranda. *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*. London, England: Hurst, 1998.

- Vladislavljjevic, Nebojsa. "Institutional power and the rise of Milosevic." *Nationalities Papers* 32, no. 1 (March, 2004): 183-205.
- Vogel, Tobias R. "Preponderant Power: NATO and the New Balkans." *International Journal* 55, no. 1 (1999-2000): pp. 15-34.
- Volkan, Vamik. *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux, 1997.
- Vucinich, Wayne S., ed. *The First Serbian Uprising, 1804-1813*. Boulder, CO: Westview Press, 1982.
- Vucinich, Wayne S., ed. *At the Brink of War and Peace: The Tito-Stalin Split in a Historic Perspective*. Boulder, CO: Westview Press, 1982.
- Vujacic, Veljko and Victor Zaslavsky. "The Causes of Disintegration in the USSR and Yugoslavia." *Telos* 88, (1991): 120-140.
- Vuckovic-Sahovic, Nevena. *Brief guide on Child Exploitation: Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child and the Sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography*. Save the Children Norway, South East Europe Regional Office, 2002.
- Wace, Alan and Maurice Thompson. *The Nomads of the Balkans: An Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus*. London, England: Methues; New York, NY: Dutton, 1914.
- Welfens, Paul. *Stabilizing and Integrating the Balkans: Economic analysis of the Stability Pact, EU reforms and international organizations*. Heidelberg, Germany: Springer Verlag, 2001.
- West, Rebecca. *Black Lamb and Grey Falcon*. New York, NY: Viking Press, 1941.
- Wheeler, Mark C. *Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943*. Boulder, CO: Westview Press, 1980.
- Wiebes, Cees. *Intelligence and the War in Bosnia, 1992-1995*. New Brunswick, NJ: Transaction, 2003.
- Wilkinson, Paul. *Social Movements*. London, England: Macmillan, 1971.
- Williams, John *Legitimacy in International Relations and the Rise and Fall of Yugoslavia*. New York, NY: Macmillan, Basingstoke, 1998.
- Wilson, Richard A. "Judging History: the Historical Record of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia." *Human Rights Quarterly* 27, no. 3 (2005): 908-942.
- Wingfield, Nancy M., ed. *Creating the Other: Ethnic Conflict & Nationalism in Hapsburg Central Europe*. Oxford, NY: Berghahn Books, 2003.

- Winniffrith, Tom J. *The Vlachs: The History of a Balkan People*. London, England: Duckworth, 1987.
- Winniffrith, Tom J. *Shattered Eagles: Balkan Fragments*. London, England: Duckworth, 1995.
- Winrow, Gareth. *Where East Meets West: Turkey and the Balkans*. European Security Study No. 18. London, England: Alliance Publishers, 1993.
- Wolfgang, Marvin and Franco Ferracuti. *The Subcultures of Violence*. London, England: Tavistock, 1967.
- Wolf-Gazo, Ernest. "John Dewey in Turkey: An Educational Mission." *Journal of American Studies in Turkey* 3, (1996):15-42.
- Wolfsfeld, Gadi. *Media and the Path to Peace*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2004.
- Wood, Pia C. 1994). "France and the Post-Cold War Order: The Case of Yugoslavia." *European Security*, Vol. 3 (1): pp. 129-151.
- Woodward, Susan. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, DC: The Brookings Institution, 1995.
- World Bank. *Yugoslavia: Adjustment Policies and Development Perspectives*. Washington, DC: International Bank for Reconstruction and Development/World Bank, 1983.
- Zielonka, Jan and Alex Pravda eds. *Democratic Consolidation in Eastern Europe, Vol. 2*. London, England: Oxford University Press, 2001.
- Zimmerman, Warren. *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and its Destroyers – America's Last Ambassador tells what happened and why*. New York, NY: Time Books, 1996.
- Zivojinovic. Dragan R. *Italy and the Birth of Yugoslavia, 1917-1919*. Boulder, CO: Westview Press, 1972.
- Zivkovic, Dusan. *Narodni front Jugoslavije 1939-1945*. Belgrade, Serbia: Institute for Contemporary History, 1978.
- Zlatar, Zdenko. *Our Kingdom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*. Boulder, CO: East European Monographs, 1992.
- Zotovic, Marija. PTSP i depresivnost posle NATO bombardovanja: činioci individualnih razlika u reagovanju na stres. *Psihologija* 38, no. 1 (2005): 93-109.
- Zurcher, Erik J. *Turkey: A Modern History*. London, England: I.B. Tauris, 2004.

Lista akronima

Akronim	Definicija
MVSDI	Međunarodnim vojnim sudom za Daleki istok
MKS	Međunarodni krivični sud
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
MKSR	Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu
MSP	Međunarodni sud pravde
OEBS	Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju
SAD	Sjedinjene Američke Države

Bibliografija

- ACLU. AMENDMENT XIV Civil Rights. *The Constitution of the United States of America* [Ustav Sjedinjenih Američkih Država]. Washington, DC: American Civil liberties Union, 2010. www.aclu.org.
- American Legion, "Remembrance: What the Allies Found" [Sjećanje: šta su saveznici pronašli], *The American Legion: The Magazine for a strong America* 188, no. 4 (2020): 46.
- Annas, George J. and Grodin Michael A., eds. *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation* [Nacistički lekari i Nirnberški kodeks: ljudska prava u ljudskim eksperimentima]. New York: Oxford University Press, 1992.
- Barnes, Harry and Negley Teeters. *New Horizons in Criminology* [Novi horizonti u kriminologiji], 3rd edition. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1959.
- Berg, Scoggins. *An Analysis of Bosnian-Serb Historical Trauma* [Analiza istorijske traume bosanskih Srba]. London, England: University of London, 2015.
- Bix, Herbert P. *Hirohito and the making of modern Japan* [Hirohito i stvaranje modernog Japana]. New York: Harper Collins, 2000
- Brown v. Board of Education*, [Braun protiv Odbora za obrazovanje], 347 U.S. 483, 1954.
- Clark, Kenneth B. *Dark Ghetto: Dilemmas of Social Power* [Mračni geto: dileme društvene moći]. New York: Harper & Row, 1965.
- Dower, John W. *Embracing Defeat: Japan in the wake of World War II*. [Prihvatanje poraza: Japan na pragu Drugog svjetskog rata]. New York: W.W. Norton, 1999.
- Ex Parte Crow Dog* [Ex Parte Vrana Pas], Supreme Court of the United States, 1883, 109 U.S., 556, 3S.Ct. 396, 27 L. Ed. 1030.
- French, Laurence A. "Elitism: Perpetuation Through Incarceration" [Elitizam: ovekovečenje kroz zatočenje]. In *Blacks and Criminal Justice*, edited by Charles E. Owens and Jimmy Bell. Lexington, MA: Lexington Books/D.C. Heath and Company, 1977.
- French, Laurence A. *Native American Justice* [Pravda Indijanaca]. Chicago, IL: Burnham, 2003.
- French, Laurence A. and Magdaleno Manzanarez. *NAFTA & Neocolonialism: Comparative Criminal, Human, & Social Justice* [NAFTA i neokolonijalizam: uporedna krivična, ljudska i socijalna pravda]. Lanham, MD: University Press of America, 2004.

- French, Laurence A. *Legislating Indian Country: Significant Milestones in Transforming Tribalism* [Zakonodavstvo indijanske zemlje: značajne prekretnice u transformisanju tribalizma]. New York: Peter Lang, 2007.
- French, Laurence A. *Policing American Indians: A Unique Chapter in American Jurisprudence*. [Rad policije u Indijanskoj zemlji: jedinstveno poglavlje u američkoj jurisprudenciji]. Baco Raton, FL: CRC Press/Taylor & Francis Group, 2016.
- French, Laurence A. *Toward a Model of Restorative Social Justice in Bosnia-Herzegovina* [Izgradnja modela restorativne socijalne pravde u Bosni i Hercegovini]. Banja Luka: University of Banja Luka Press, 2018.
- French, Laurence A. i Magdaleno Manzanarez. *Borders and Immigration: The Geo-Politics of Marketplace Demands and Ethnic Relations* [Granice i imigracija: geopolitika tržišnih zahteva i etničkih odnosa]. Lanham, MD: Lexington Books/Rowman & Littlefield Publishing Group, 2019.
- Freud, Sigmund. *The Future of an Illusion* [Budućnost jedne iluzije], translated by W.D. Robson-Scott, edited by James Strachely. Garden City, NY: Doubleday Anchor, 1927.
- Furman v. Georgia* [Furman protiv Džordžije] 408 U.S. 238, 345, 1972.
- Ginzburg, Ralph. *100 Years of Lynching* [100 godina linča]. New York: Lancer Book, 1962.
- Goode, Erich. "Marijuana and the politics of reality" [Marihuana i politika stvarnosti]. *Journal of Health and Social Behavior* 10, no. 2 (1969): 83-94.
- H. Bruce Franklin, *Crash Course: From the good war to the Forever War* [Ubrzani kurs: od dobrog rata do večitog rata]. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2018.
- Hudson, Manley Ottmer. *The World Court 1921-1934: A Handbook of the Permanent Court of International Justice* [Svetski sud 1921-1934: priručnik Stalnog suda međunarodne pravde]. Boston: World Peace Foundation, 1931.
- ICJ 1934. *The World Court 1921-1934. A Handbook of the Permanent Court of International Justice* [Svetski sud 1921-1934: priručnik Stalnog suda međunarodne pravde]. Boston, MA: World Peace Foundation; & *The United States and the World Court*. 1985.
- Major Crimes Act* [Zakon o opštim krivičnim delima], U.S. Statutes at Large, 23L: 385 (18 USC 1153 –March 1, 1885).
- Manchester, William. *American Caesar: Douglas MacArthur 1880-1964* [Američki Cezar: Daglas Makartur 1880-1964]. Boston, MA: Little, Brown and Company, 1978.
- Martinez, Oscar. *A History of Violence* [Istorija nasilja], trans. J.B. Washington and D. Ugaz. London, England: Verso, 2016.
- Mish, Frederick C. Ethics [Etika]. In *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*. Springfield, MA: Merriam-Webster, 1987.

- NATO Parliamentary Assembly. *70th Rose-Roth Seminar* [70. Rouz-Rot seminar]. Sarajevo, BiH, 2009.
- Plessy v. Ferguson* [Plesi protiv Fergusona]163 U.S. 537, 1896.
- Roland, Paul. *The Nuremberg Trials: The Nazis and Their Crimes Against Humanity* [Nirnberški proces: Nacisti i njihovi zločini protiv čovečnosti]. New York: Chartwell Books, 2010.
- Shudo, Higashinakano. *The Nanking Massacre: Fact Versus Fiction* [Nankinški masakr: činjenice nasuprot fikciji]. Tokyo. Japan: Sekai Shuppan, 2005.
- Simmel, George. *Conflict* [Konflikt], translated by Kurt Wolff. New York: The Free Press, 1955.
- Steiner, Jesse F. and Roy Brown. *The North Carolina Chain Gang* [Okovana banda u Severnoj Karolini]. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1927.
- Taylor, Sandra. "The Internment of Americans of Japanese Ancestry" [Interniranje Amerikanaca japanskog porekla], in *When Sorry Isn't Enough: The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustices*, edited by Roy L. Brooks, 160-170. New York: New York University Press, 1999.
- Terrill, Richard J. "France" [Francuska] In *World Criminal Justice Systems: A Survey*, 5th ed. Cincinnati, OH: Anderson Publishing Company, 2003.
- UVA, *International Military Tribunal for the Far East (IMTFE)* [Međunarodni vojni sud za Daleki Istok]. Charlottesville, VA: University of Virginia School of Law, 2020. archives@lae.virginia.edu.
- The United States and the World Court* [Sjedinjene Američke Države i Svetski sud], Washington DC, U.S. Department of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication, 1985

Poglavlje 10

Đuzepe Zakarija (Guiseppe Zaccaria)

Uloga medija

Sažetak

U svakoj struci postoji set pravila po kojima se ona ponaša. U novinarstvu, najbitnije od tih pravila – prva zapovijest – jeste objektivnost, sagledavanje svih strana. Novinar treba da se drži tog pravila u svim situacijama, te, iznad svega, da se ne petlja u priču. Javnost očekuje činjenice, a ne pretpostavke i nagađanja. Najčešći utisak koji se stiče pregledom medijskih izvještaja o ratu u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji jeste da se ovaj rat ističe u skorijoj istoriji po tome što je izuzetno pogrešno predstavljen. Neophodno je postaviti pitanje: Zašto? To smo i pitali. Upravo iz tog razloga smo se otisnuli u ovu potragu za odgovorima na tolika pitanja.

Nešto istorijskih i političkih činjenica koje su neophodne za određivanje konteksta u kome je došlo do toga da mediji služe javnim interesima predstavljeno je u drugom potpoglavlju. U tom potpoglavlju izložena su lična svjedočenja iz prve ruke o tim događajima i ljudima, koja su od suštinskog značaja za shvatanje šta se tu zaista dogodilo. Kako bi se izbjegle greške u rasuđivanju, mora se naglasiti da su svi ti „medijski dokazi“ došli od novinara, urednika, predstavnika za javnost, vojnika i radnika moćnih državnih uprava koji ne gaje nikakve simpatije prema Srbima. Međutim, nisu svi mogli da podnesu breme istine i nezgodnih činjenica koje uvijek isplivaju na vidjelo. Ipak, neki bi mogli reći da to nije dovoljno za donošenje bilo kakvih zaključaka, kao ni za približavanje istini. Iz tog razloga smo se odlučili da, nakon pregleda ogromne količine materijala koji nam je prošao kroz ruke, stavimo „činjenice“ na provjeru.

Potom smo predstavili suštinu našeg izvještaja: treće potpoglavlje. Pozvali smo stručnjake da sprovedu analizu medijskog sadržaja u skladu sa prihvaćenim naučnim metodama. U prvom dijelu tog potpoglavlja, predstavili smo učinak medija tokom šest mjeseci prije izbijanja rata, dok su postavljani parametri za izvještavanje o ratu. Rezultati te analize su izuzetni. Tokom tih šest mjeseci, prije nego što je došlo do izbijanja neprijateljstava u bivšoj Jugoslaviji, mediji su postavili crno-bijeli okvir, banalizovali izuzetno kompleksan problem unutar Jugoslavije, i definisali dobre i loše ratne aktere. To je imalo potencijala da utiče na diplomatske pokušaje da se spriječi krvav rat na Balkanu.

Drugi dio analize medijskog sadržaja obuhvata period između 1991. i 1995. godine i analizira događaje koji su doveli do rata, kao i sam rat u Bosni i Hercegovini ili, preciznije, u Srebrenici. Istraživači su počeli od jedne pretpostavke: ukoliko je patnja jedne etničke grupe

naglašavana na račun druge, i/ili ukoliko je jedna strana konstantno predstavljena kao napadač, kriminalac i agresor¹⁸⁴⁹, onda su takvi medijski izvještaji pristrasni. Ta saznanja zasnovana su isključivo na više od 10.000 stranica iz dva primarna izvora, listova *Njujork tajms* (The New York Times) i *Gardijan* (The Guardian), čiji je sadržaj iz perioda između 1991. i 1995. godine bio predmet analize.

Oba dijela, po završetku svake analize, nude zaključke.

Napokon, pošto smo se držali van priče i pratili tragove u potrazi za istinom, ovaj izvještaj ostavlja vama, čitaocima, da izvučete vlastite zaključke ili makar da pronađete odgovore na neka pitanja. Naše glavno pitanje glasillo je: Jesu li medijski izvještaji o ratu u Srebrenici bili objektivni? Ono što smo pronašli ovdje predstavljamo što objektivnije. Ne gajimo nikakve iluzije da ćemo uspjeti odgovoriti na sva pitanja, ali sigurni smo da će ovaj izvještaj predstavljati čvrstu polaznu tačku za druge, koji žele da „kopaju“ dublje, kako sada tako i u budućnosti. Decenijama po završetku krvavog rata na Balkanu, vjerujemo da ovaj izvještaj odražava ponašanje medija u to doba, kao i njihov uticaj na utemeljenje užasavajućeg imidža jednog naroda i neprikosnovene posljedice koje je to ostavilo (i tek će ostaviti) na buduće generacije.

1. Uvod

Zaista, nasilje je bilo sve što sam znala na Balkanu: sve što sam znala o Južnim Slovenima. . . . Ali mora da sam u potpunosti pogriješila što sam prihvatila popularnu legendu o Balkanu, jer da su Južni Sloveni uistinu bili tako nasilni, ne bi ih mrzili prvo Austrijanci, koji su obožavali nasilje u formi imperijalizma, a kasnije i fašisti u totalitarnom obliku...¹⁸⁵⁰

Rebeka Vest (Rebecca West)

Tokom izučavanja materijala vezanih za ulogu medija u događajima koji su prouzrokovali rat, i ulogu medija u samom ratu u Bosni, konkretnije u Srebrenici (1991–1995), primijetili smo dva osnovna pravca u posmatranju funkcionisanja medija. Jedan od tih pravaca govori o uticaju medija na ljude koji donose odluke, a drugi implicira da, naprotiv, ljudi koji donose odluke medije koriste kao alatku putem koje komuniciraju sa javnošću. Da li su mediji u potpunosti autonoman i nezavisan entitet koji reguliše vlastiti život? Ili su mediji u potpunosti pod uticajem spoljne sile u vidu elite, bila ona politička, preduzetnička ili neka druga?

¹⁸⁴⁹ Miša Stojadinović i Miloš Jevtić, “Media Content Analysis during the Events that Led to War and the War Itself in Srebrenica (1991-1995)”. Institut za političke studije, Beograd, 2020. Cijela studija zajedno sa bazama podataka je

dostupna u Bazi Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.

¹⁸⁵⁰ Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia* (New York: Penguin Books, 1994), 21, citirano u Peter Brock, *Media Cleansing, Dirty Reporting. Journalism and tragedy in Yugoslavia* (Los Angeles: GM Books, 2005), 316.

To su legitimna pitanja, ali u ovom slučaju nisu bila glavni fokus našeg interesovanja. Potrudili smo se da predstavimo obje perspektive, ali samo u kontekstu rada medija. Nismo se zanimali za to ko su bili „akteri“ koji su određivali narative i distribuciju vijesti, koliko smo željeli da predstavimo izvještavanje medija u kontekstu ratova na teritoriji bivše socijalističke Jugoslavije, Bosne i Hercegovine i Srebrenice.

U drugom potpoglavlju, predstavili smo pozadinske informacije koje su bile neophodne da se razjasni uloga medija i da se događaji s kraja 90-ih godina 20. vijeka sagledaju iz što je moguće bližeg ugla, kako bi se rad medija smjestio u istorijski i politički kontekst. Bez ikakvih ambicija da izvršimo naučnu studiju unutrašnjih i spoljnih aktera jugoslovenske krize, fokusirali smo se na primarne izvore, odnosno na radove najuticajnijih zapadnih medija, kao i na druge primarne izvore kao što su knjige, časopisi, članci, svjedočenja, te video-prezentacije sa potpisom novinara i drugih svjedoka rata.

Iz tog razloga, razgovarali smo sa svjedocima kad god je to bilo moguće i istraživali ratne biografije, kao i sjećanja i mišljenja ratnih reportera koji su na razne načine predstavljali situaciju na terenu; što je od velikog značaja za shvatanje okolnosti, etike i profesionalne norme. Jednako značajna bila su nam i iskustva novinara koji su bili u novinskim redakcijama u svojim domovinama, te odatle svjedočili klimi i okolnostima koje su određivale naslovnice prestižnih medija; kao i sekundarni izvori vrijedni pomena. Na primjer, Melani Filips (Melanie Phillips) iz *Gardijana* jednom prilikom ispričala je iznenađujuću priču o „široj istini“, što znači da je postojao definisan okvir: Srbi su predstavljani kao negativci, a Muslimani kao pozitivci. To je bio način razmišljanja tokom 90-ih godina dvadesetog vijeka.

Još jedan takav primjer vidimo kod Jasunarija Mizugučija (Yasunari Mizuguchi), japanskog novinara i foto-reportera koji je govorio o „svjetskoj kampanji protiv Srba“, te koji je rekao da je svjedočio scenama užasa tokom svoje posjete Srebrenici i Bratuncu: „Prošlog decembra sam otišao u Srebrenicu i Bratunac. Vidio sam tijela 109 mrtvih ljudi ... žene raznesenih glava i zaklani ljudi, bez očiju, bez ruku ... užasne stvari ...“¹⁸⁵¹ Osoba koja ga je intervjuisala postavila je pitanje: „Ko je to učinio?“ Mizuguči je odgovorio: „Muslimanski vojnici iz Srebrenice. Ali kada sam se u februaru vratio u Japan, Sjedinjene Američke Države željele su da izbace hranu iz aviona. Iznenaden sam time što su učinili ... u Srebrenici je bilo

¹⁸⁵¹ Yasunari Mizuguchi (japanski novinar i foto-reporter), Transkript intervjua sa Yasunari Mizuguchijem za Televiziju Banja Luka (kasnije Srpska radio-televizija), *Vidik*, emisija emitovana sredinom 1992. godine, ustupio Marinko Učur.

toliko vojnika koji su iznenada uništili tri srpska sela. Činilo se kao da Sjedinjene Američke Države daju hranu muslimanskim vojnicima kako bi se oni nastavili boriti...“¹⁸⁵²

Portugalski novinar i historičar Karlos Santos Pereira (Carlos Santos Pereira), koji je 1999. godine napisao *Jugoslaviju i Jugoslaviju*, pružio je zanimljiv uvid u ovo pitanje kada je intervjuisan za istu TV emisiju. Otkrili smo da je kod ljudi i političara u Portugalu vladalo uravnoteženo mišljenje kada se radilo o krvavim građanskim ratovima. Međutim, kada su mediji kao izvore koristili vodeće međunarodne medije i novinske agencije, stvari su bile poprilično drugačije: „Kada gledate portugalsko javno mnjenje, morate uzeti u obzir nekoliko stvari: prvo – ako u Portugalu postoje izvještaji iz izvora međunarodnih novinskih agencija, onda tu postoji mnogo stvari koje su manipulativne prirode. Ako su izvori izvještaji naših reportera sa teritorije Bosne, onda je, naravno, pristup potpuno drugačiji, to jeste objektivniji ...“¹⁸⁵³

Gospodin Pereira je posjetio Srebrenicu dok je radio za portugalske dnevne novine *Diario de noticias* (Diario De Noticias). Nakon što je tamo proveo neko vrijeme, zaključio je da su ljudi koji su živjeli u Srebrenici bili potpuno dezorijentisani i da nisu imali jasnu sliku o tome šta se događa. Neki od njih rekli su gospodinu Pereiri da su pod vatrom srpske artiljerije: „Međutim, nedaleko od Srebrenice imate srpsko selo Ratkovići, u kojem su ti isti Muslimani iz Srebrenice počinili neviđene zločine i tako dalje ...“¹⁸⁵⁴ Na ovaj način, ovaj dobro upućeni poznavalac događaja i okolnosti u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji objasnio je ulogu i uticaj medija tokom rata.

Ima još mnogo drugih sličnih priča koje su ispričali ili napisali bivši novinari ili urednici.

Gdje god je to bilo moguće, zanimala nas je i atmosfera u redovima zvaničnika i osoblja velesila i prestižnih međunarodnih organizacija koje su na ovaj ili onaj način učestvovala u procesu koji je danas poznat kao krvavi građanski ratovi na Balkanu. Na primjer, profesor Semjuel Mojn (Samuel Moyne), kao mladi praktikant u Bijeloj kući, „sijao je priče“ za uticajne američke ratne medije, što je nezvanično bio opis njegovog posla. U tu svrhu, istražili smo što više okolnosti i događaja – koliko je bilo moguće unutar roka trajanja projekta i količine resursa na raspolaganju. Neka od saznanja biće predstavljena ovdje, dok će ostala biti pohranjena u arhivi koja će svim zainteresovanim strankama biti dostupna na upit i sa dozvolom Vlade Republike Srpske.

¹⁸⁵² Mizuguchi, Transkript intervjua.

¹⁸⁵³ Carlos Santos Pereira (historičar i novinar portugalskih dnevnih novina *Diario De Noticias*), Transkript intervjua sa Carlos Santos Pereirom za Televiziju Banja Luka (kasnije Srpska radio-televizija), *Vidik*, emisija emitovana sredinom 1993. godine, ustupio Marinko Učur.

¹⁸⁵⁴ Santos Pereira, Transkript intervjua.

U ovom potpoglavlju ukratko ćemo pregledati širi kontekst učinka medija kroz razne historijske periode i političke okolnosti, ali ne na način kakav bi čitalac mogao da očekuje. Veliki dio ovog potpoglavlja zasnovan je na deklasifikovanim dokumentima koji su sada dostupni u raznim obavještajnim agencijama i drugim institucijama. To će svakako dodati nove i iznenađujuće dimenzije shvatanju okolnosti i dešavanja u periodu prije izbijanja rata u Bosni i Srebrenici. Pored toga, predstavimo i neka ključna dešavanja u vezi sa politikom i odlukama donesenim tokom i nakon perioda Hladnog rata.

U trećem potpoglavlju predstavimo analizu medijskog konteksta kao centralni dio našeg izvještaja. Pozvali smo stručnjake da sprovedu te studije. Dr Aleksandar Mitić, koji je nekad radio za novinsku agenciju *Agens Frans-pres* (Agence France-Presse), sproveo je dvije naučne studije. On danas radi u polju nauke i rukovodi Centrom za strateške alternative. Godine 1997. napisao je svoj magistarski rad pod naslovom: *Uticaj medija na preventivnu diplomatiju: tri studije slučajeva iz jugoslovenskog konflikta* (Impact of the Media on Preventive Diplomacy: Three Case Studies from the Yugoslav Conflict) (Otava, Univerzitet Karleton). Ovdje, za potrebe ovog izvještaja, on je produbio svoje istraživanje. Dr Mitić je u svoju tezu dodao događaje koji su značajni za naš rad, pod naslovom *Izgradnja arhetipa o „dobru i zlu“ u zapadnim medijima pred početak oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji* (Manufacturing of the “Good and Evil” Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia). U toj studiji analizirao je period od šest mjeseci prije rata sa stanovišta pokušaja preventivne diplomatije Evropske zajednice, kao i uloge Sjedinjenih Američkih Država i medija tokom tog perioda.

Prvo je analizirao evropske medije: listove *Economist* (The Economist), *Tajms* (The Times), *Le Mond* (Le Monde) i njihovu ulogu u periodu između 25. decembra 1990. i 25. juna 1991. godine. Ustanovio je sljedeće:

Mediji su mogli da imaju uticaj na sljedeće elemente preventivne diplomatije: slabljenje podrške Evropske zajednice jedinstvu Jugoslavije; omekšan stav prema jednostranim secesijama Slovenije i Hrvatske; jačanje kritika Evropske zajednice prema Srbiji; odbijanje od strane Evropske zajednice da uvaži zahtjeve i strahove hrvatskih Srba.¹⁸⁵⁵

Američki mediji koji su bili predmet analize uključuju dnevne listove *Njujork tajms*, *Vašington post* (The Washington Post), *Vol strit džurnal* (The Wall Street Journal), *Los Anđeles tajms* (The Los Angeles Times), kao i nedjeljne listove kao što su *Tajm* (Time), *Njuzvik*

¹⁸⁵⁵ Aleksandar Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia”, neobjavljeni rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020, 14.

(Newsweek), i *Nju ripablik* (New Republic). Ti medijski izvori analizirani su za period između 15. januara 1992 (kada je Evropska zajednica priznala Sloveniju i Hrvatsku) i 6. aprila 1992 (kada su Evropska zajednica i Sjedinjene Američke Države priznale Bosnu, te je rat počeo):

Preventivna diplomatija SAD nije bila jasno definisana. Bila je ambivalentna i stalno se mijenjala. Uz to, SAD su smatrale da je jugoslovenski sukob na periferiji interesa jer je Jugoslavija izgubila na geopolitičkoj važnosti koju je imala tokom Hladnog rata. Na taj način postojala je mogućnost da mediji imaju uticaj na američku preventivnu diplomatiju.

Najvažniji element koji je mogao da bude subjekat medijskog uticaja je antisrpska pristrasnost. SAD su ignorisale „srpsko pitanje“. Stoga je važno analizirati medijsko izvještavanje i portretisanje Srba u jugoslovenskoj krizi.¹⁸⁵⁶

Po mišljenju dr Mitića, to su elementi na čijem osnovu je bilo moguće da mediji izvrše uticaj.

U drugoj studiji, koju je sproveo Institut za političke studije¹⁸⁵⁷ pod rukovodstvom profesora Miše Stojadinovića i nižeg asistenta za istraživanja Miloša Jevtića, MA, analizirano je više od 10.000 stranica iz dva najuticajnija medijska izvora na engleskom jeziku: listova *Njujork tajms* i *Gardijan*, koji su (u to vrijeme) bili novine sa najviše nagrada za novinarstvo. Vremenski okvir te analize obuhvata čitav period dešavanja koja su dovela do rata i sam rat u Srebrenici (1991–1995), što će za potrebe ove studije biti predstavljeno u novoj, ekskluzivnoj studiji. Koliko nam je poznato, takva studija nikad ranije nije sprovedena: „Istraživači su pošli od jedne jasne pretpostavke – izvještavanje o ratu u Bosni i Hercegovini je pristrasno ukoliko se naglašavaju stradanja jedne etničke grupe nauštrb druge i/ili ukoliko se jedna strana prikazuje dosljedno kao napadač, zločinac i agresor“.¹⁸⁵⁸ Analiza sadržaja, metodologija i zaključci biće detaljno pojašnjeni u trećem potpoglavlju. To je suštinski dio našeg izvještaja.

Bilo nam je važno da prikupimo činjenice, a ne opaske, pošto danas opšte mišljenje o ratu u bivšoj Jugoslaviji (Bosni i Srebrenici) jeste da je sa stanovišta medija to bio najslabije zastupljen rat u novijoj istoriji. Prvi razlog za to jeste što su na tu temu napisani brojni radovi. Drugi razlog je da bi se spriječio bilo kakav pokušaj da se ovaj izvještaj okarakterise kao „neuravnotežen“, „lažan“, „pristrasan“, „prosrpski“, ili nešto slično. To je ujedno i razlog zbog koga smo se opredijelili da analiziramo sadržaj najistaknutijih zapadnih medija, umjesto lokalnih medija koji promovišu sopstvene stavove o tim događajima i ljudima koji su u njima

¹⁸⁵⁶ Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 34.

¹⁸⁵⁷ Институт за политичке студије је научноистраживачка институција са сједиштем у Београду која се већ 50 година бави друштвеним наукама. Током пола вијека свог дјеловања, Институт се развио у модерну и независну научну институцију, специјализовану за сложена друштвена истраживања. За више детаља, посјетите: <http://www.ips.ac.rs/rs/>

¹⁸⁵⁸ Stojadinović i Jevtić, “Media Content Analysis”, 133.

učestvovali. Pošto je propaganda sasvim očekivana u toku rata, odabrali smo uticajne zapadne izvore jer se oni smatraju imunim na propagandu. Drugim riječima, od njih se očekuje da budu neutralni, objektivni i profesionalni.

Iz tih razloga smo odlučili da ne izvlačimo nikakve zaključke, nego naprosto da to ekskluzivno pravo ponudimo čitaocima ovog izvještaja. Zašto? Kao što je to jednom američki novinar Piter Brok (Peter Brock) napisao, „novinari su loši politički naučnici, a još gori analitičari spoljne politike. Oni se ne bave diplomatijom, nego prodajom novina. Njihov posao je da izvještavaju o činjenicama koje vide i čuju i da postavljaju pitanja – i to mnoga. Iznad svega, ne treba lično da se petljaju u priču, niti da u njoj učestvuju“.¹⁸⁵⁹ Nećemo izigravati naučnike (zbog toga smo pozvali naučnike da nam pomognu) niti analitičare, nego ćemo jednostavno pripremiti izvještaj da bude što lakši za čitanje, jer će njegov sadržaj svakako biti težak da se shvati, budući da novootkrivene informacije nude nove i iznenađujuće uvide u priču o ratnom izvještavanju i ulozi medija tokom rata u bivšoj Jugoslaviji, Bosni i Srebrenici, te je pretvaraju u tragičnu epizodu u dugoj istoriji učinka medija. To je tragična priča u smislu da su novinari, namjerno ili ne, svjesno ili nesvjesno, zauzeli stranu u tom ratu i doprinijeli njegovom produženju, što je dovelo do neviđenih posljedica koje se osjećaju i dan-danas. Nažalost, čini se da su mnogi, iako ne i svi, zaboravili da je objektivnost i sagledavanje svih strana prva zapovijest profesionalnog novinarstva.

Bila bi neviđena greška i pomisliti da je cilj ovog izvještaja da nekoga zaštiti ili da ponudi jednostranu perspektivu. Naprotiv! To je bio rat, i to krvav. Obje strane su počinile zločine kojih se treba sjećati, i na obje strane postoje žrtve koje su doživjele strahote građanskog rata. Svjesni smo da će biti onih koji će ovaj izvještaj okarakterisati kao prosrpski. Mali podsjetnik za takve: jednom davno, jedan od članova ove komisije, lični svjedok ratnih dešavanja, pokušao je da da odgovor na kompleksno pitanje: Ko su uopšte Srbi?

Zapanjen svijet se pita kakva je uopšte prava priroda tih Srba, kad su uspjeli da prežive šest ratova u proteklih stotinu godina, povremeno sposobni za zaprepašćujuće nasilje, a još češće skloni da zadive velikim činovima darežljivosti, otvorenosti i herojstva. Da, to su Srbi. . . . Anarhisti u miru, ujedinjeni u ratu, Srbi su na kraju ovog milenijuma ponovo izazvali svijet, te se ponovo zatvorili u tvrdoglav, tih i monolitičan oklop otpora. Koliko god da njihovo ponašanje djeluje zbunjujuće, njihov koncept nacionalnog identiteta je zadržao snagu koju je Zapad zaboravio.¹⁸⁶⁰

¹⁸⁵⁹ Peter Brock, *Media Cleansing, Dirty Reporting. Journalism and tragedy in Yugoslavia* (Los Angeles: GM Books, 2005), 6.

¹⁸⁶⁰ Giuseppe Zaccaria, “Serbianness”, *Aspenia*, no.8.

Ostavljamo čitaocima da sude o objektivnosti autora, imajući u vidu da je on samo objektivnosti i težio u ovom izvještaju...

Đuzepe Zakarija (Giuseppe Zaccaria)

2. Pozadina: ključne istorijske i političke činjenice

Kako bi se shvatila uloga medija u događajima koji su doveli do rata i događajima iz samog rata (1991–1995), bitno je osvrnuti se na istorijski i politički kontekst. Istorija Balkana iz perspektive istoričara neće biti ista kao iz naše, pogotovo imajući u vidu da će istaknuti članovi Komisije za Srebrenicu predstaviti istoriju regiona Bosne i Srebrenice, te će kroz to predstaviti i svoj pogled na nju. Naš fokus u ovom potpoglavlju jeste da pružimo pogled na aktivnosti medija tokom perioda prije devedesetih godina dvadesetog vijeka, te da opišemo politički kontekst i ključne političke činjenice koje su neophodne za shvatanje ponašanja medija.

Tokom proučavanja stotina hiljada stranica raznog materijala, arhiviranih dokumenata, te raznovrsnih publikacija od značaja, shvatili smo koliko je sam materijal bitan za shvatanje onoga što se dogodilo u Srebrenici u periodu koji je prethodio ratu i tokom samog rata, a možda će baš on i pomoći pri objašnjavanju ogromnih razlika između stvarnih događaja i medijskih izvještaja o njima, kako bi se oni mogli mnogo lakše shvatiti. Nije nam namjera da zauzimamo stranu niti da iznosimo bilo kakve implikacije, osude ili zaključke.

Predstavićemo činjenice logičnim i hronološkim redom, baziranim na čvrstim dokazima, u vidu trenutno deklasifikovanih dokumenata koji su nekad bili označeni kao povjerljivi ili strogo povjerljivi. U ovom potpoglavlju namjeravamo da iznesemo pregled primarnih i sekundarnih izvora prevashodno u svrhu predstavljanja šireg konteksta kompleksne prirode po kojoj je poznat vremenski period koji je definisao skorašnju krvavu epizodu na Balkanu i ulogu Srebrenice u njoj, kako bi se lakše shvatilo ponašanje medija i komunikaciona strategija svih aktera koji su učestvovali u tom procesu. Počecemo tako što ćemo se osvrnuti na neke od ključnih činjenica iz perioda Hladnog rata, a onda ćemo se pozabaviti raspadom bivše Jugoslavije i neuspjehom preventivne diplomatije, a suštinski dio ovog potpoglavlja čine lična svjedočenja o ratnim dešavanjima, prije svega od strane novinara, reportera, ljudi koji oblikuju javno mnjenje, pisaca i publicista. Mnogo toga je već rečeno i napisano, što može da baci drugačije svjetlo na ponašanje i uticaj medija prije i tokom rata u Bosni i Hercegovini te, preciznije, u Srebrenici.

2.1. Hladni rat: kratak pregled

Danas, zahvaljujući otvaranju arhiva i pravnim aktima koji pružaju pristup informacijama od javnog značaja, o istorijskom periodu Hladnog rata znamo više nego ranije. Period koji je trajao nekoliko decenija i koji je odredio život generacija uspostavio je svoje

mehanizme koje danas vrednujemo kao propagandne, uređene da sačuvaju uspostavljeni narativ podjele između „nas“ i „njih“, „dobra“ nasuprot „zla“. Svijet „sloboda i prava“ nasuprot krutoj „komunističkoj dogmi“. Ovi mehanizmi se najbolje ogledaju u informativnim aktivnostima putem različitih medija. U polju nauke i kulture, kroz razne izložbe, časopise, industriju zabave. Svijet je bio podijeljen na dva dijela: Istok i Zapad, koji su vodili rat bez presedana u modernoj istoriji čovječanstva – globalni rat za srca i umove. Hladni rat se završio padom Berlinskog zida, a zatim i raspadom Sovjetskog Saveza. Međutim, način razmišljanja iz Hladnog rata nastavio je da živi. I kroz takve naočare, koristeći već postojeće mehanizme, sagledani su svi kasniji sukobi. Zapad je pobijedio u tom ratu, ali bilo bi nepravedno reći da je Istok iz tog rata izašao praznih ruku.

Baš naprotiv, sredstva koja su korišćena tokom ovog rata, propagandne metode i mehanizme, koristile su, biće sasvim tačno reći, obje strane bez ikakvih rezervi. Da bismo razumjeli devedesete godine dvadesetog vijeka (koje za Balkan podrazumijevaju krvave građanske ratove na tlu bivše socijalističke i savezne Jugoslavije), ovdje ćemo naglasak staviti se na pobjedničku stranu Hladnog rata – Zapad – jer je ona druga strana – Istok – na početku krvave istorijske epizode na Balkanu u stvari bila nemoćna. Ipak, zarad intelektualne iskrenosti, argumenti koji će ovdje biti predstavljeni mogu se lako pripisati i istočnoj strani.

Tokom Drugog svjetskog rata, u nekom momentu prije njegovog završetka, ali nakon što je već postalo sasvim jasno da će nacistička Njemačka izgubiti rat, stručni i visokorangirani stratezi njemačke vojske znali su da će po okončanju rata svijet između sebe podijeliti dvije svjetske velesile: Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez. Pored toga, bilo je jasno i da se konflikt između koncepta kapitalizma i liberalizma odražava i u političkom sistemu zapadne demokratije, kao i da je uspon još jednog autoritarnog komunističkog sistema neizbježan. Bilo je potrebno samo prići u pravom trenutku i ponuditi „usluge i resurse“. Tako su nekadašnji protivnici u ratu počeli da, po završetku rata, sarađuju iza zatvorenih vrata. U ime intelektualne iskrenosti, svi akteri sa obje strane „Gvozdene zavjese“ postupili su isto. Za potrebe ovog izvještaja, uzevši u obzir ono što je već napisano, zainteresovani smo za saradnju između Amerike i nacista, koja je dovela do izuzetnih raspleta na političkom i svakom drugom polju.

U februaru 2005. godine, Arhiv nacionalne bezbjednosti Sjedinjenih Američkih Država objavio je dokumentaciju o tajnoj saradnji između Vlade Sjedinjenih Država i generala Rajnharda Gelena [Reinhard Gehlen], koji je bio šef obavještajne službe njemačke vojske na Istočnom frontu tokom Drugog svjetskog rata. Pred kraj rata, Gelen je uspostavio blizak odnos sa Sjedinjenim Državama i uspješno je održavao svoju obavještajnu mrežu (koja je kasnije postala zapadnonjemački BND

[Bundesnachrichtendienst]), bez obzira na to što je on zapošljavao brojne bivše nacistе i poznate ratne zločince.

Tako je pisala Tamara Fajnstajn (Tamara Feinstein) nakon objavljivanja originalne dokumentacije Arhiva nacionalne bezbjednosti.¹⁸⁶¹ To je bilo šokantno. Iako su tokom Hladnog rata o tom tajnom savezu objavljeni brojni članci, kolumne, knjige i studije, njihovi autori bivali su obilježeni kao teoretičari zavjere, a njihov rad je diskreditovan. Dokazi o toj dobro skrivenoj istoriji ratne saradnje između velesila saveznica, kao i između Sjedinjenih Američkih Država i nacističkih ratnih zločinaca, objavljeni su 2005. godine pod okriljem Zakona o otkrivanju nacističkih ratnih zločina:

Deklasifikovani *SIKRET RelGER* [SECRET RelGER], istorijat u dva toma, sastavio je istoričar CIA Kevin Rafner [Kevin Ruffner], a zamjenik operativnog direktora CIA Džek Dauning [Jack Downing] izložio ga je njemačkoj obavještajnoj službi (BND) 1999. godine, kao uspomenu na „nove, bliske veze“ koje su formirane u poslijeratnoj Njemačkoj, čime je obilježena pedeseta godišnjica saradnje CIA i Zapadne Njemačke. Taj istorijat deklasifikovan je 2002. godine kao plod rada Međuagencijske radne grupe za nacističke ratne zločine i dokumentaciju japanske carske vlade, a on sadrži 97 ključnih dokumenata raznih agencija.

Tako je pisala Tamara Fajnstajn¹⁸⁶². Međuagencijska radna grupa osnovana je 11. januara 1999. godine, kako bi nadgledala deklasifikaciju otprilike osam miliona stranica dokumentacije mnogobrojnih vladinih organizacija.

Dokumentacija koju je otkrila Međuagencijska radna grupa ukazuje na širokoopsežne odnose između bivših nacističkih ratnih zločinaca i američkih obavještajnih službi, u koje se ubraja i CIA. Na primjer, trenutno dostupni dokumenti pokazuju da je za CIA radilo najmanje pet saradnika ozloglašenog nacistе Adolfa Ajhmana [Adolf Eichmann]. CIA je pokušala da regrutuje još 23 nacistа, a najmanje 100 oficira u Gelenovoj organizaciji su bivši oficiri SD-a [Sicherheitsdienst] ili Gestapa. . . . Međuagencijska radna grupa zatražila je pomoć od istaknutih akademika sa kojima se konsultovala tokom procesa deklasifikacije, a ti istoričari su prošlog maja (2004. godine) objavili vlastitu interpretaciju deklasifikovanog materijala, pod naslovom *Američka obavještajna služba i nacisti* [US Intelligence and the Nazis].¹⁸⁶³

Prema tome, nedugo po završetku Drugog svjetskog rata, a o tome će biti više detalja u nastavku ovog potpoglavlja, osnovana je nacistička mreža. Bila je dobro organizovana i izuzetno dobro finansijski potkovana. Radila je izvan dometa radara šire javnosti, kao potpuno paralelan sistem, napravljen u svrhu vođenja rata protiv Sovjeta. Ta paralelna nacistička mreža,

¹⁸⁶¹ Tamara Feinstein, prir., „The CIA and Nazi War Criminals”, National Security Archive Electronic Briefing Book No. 146, 4. februar 2005. godine, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/index.htm#5>

¹⁸⁶² Feinstein, „The CIA”.

¹⁸⁶³ Исто.

kao što će se pokazati, bila je umiješana u rad brojnih institucija (u koje se ubraja i njemačka obavještajna služba BND). Finansijski je podržavala brojna značajna međunarodna dešavanja i bila je izuzetno bitna u stvaranju događaja koji su promijenili tok Hladnog rata i donijeli „pobjedu“ nad Sovjetima.

Fajnstajnova dalje piše:

Timoti Naftali [Timothy Naftali], profesor na Univerzitetu u Virdžiniji i jedan od historičara sa kojima se konsultovala Međuagencijska radna grupa, koji se usko fokusirao na deklasifikovani Cijin materijal, skrenuo je pažnju na problematiku našeg odnosa sa Gelenom: „Rajnhard Geler je bio u mogućnosti da koristi američki novac da stvori veliku obavještajnu birokratiju koja ne samo da je podrivala zapadne kritičare Sovjetskog Saveza time što je štitila i pomagala ratne zločince, nego bi se moglo reći i da je bila najmanje efikasna i bezbjedna u čitavom Sjevernoatlantskom savezu. Kao što su strahovali mnogi članovi američke obavještajne službe krajem 1940-ih, ispostavilo se da je Gelerova organizacija predstavljala stražnji ulaz kroz koji su se Sovjeti probili u zapadni savez“.¹⁸⁶⁴

Originalni naslov dokumenta *SIKRET RelGER* bio je *Stvaranje obavještajnog partnerstva: CIA i porijeklo BND-a, 1945–49* (Forging an Intelligence Partnership: CIA and the Origins of the BND, 1945-49), uredio ga je Kevin C. Rafner (Kevin C. Ruffner), a njegovo objavljivanje odobrila je CIA 2002. godine, i to u saradnji sa američkom vojskom. Pripremilo ga je osoblje Cijinog Odjela za istoriju, Centar za izučavanje obavještajnih službi, Evropska divizija, Direktorat za operacije, 1999. godine. Taj originalni dokument od preko 400 stranica podijeljen je na Uvodnu riječ, Predgovor, Bilješke o izvorima, Navedena lica, Hronologiju, Fotografije, Svjedočenja iz prve ruke (1. dio), Nulti sat (Stunde Null) (2. dio), Vanderbergov (Vanderberg) izvještaj (3. dio), i Bosardov (Bossard) izvještaj (4. dio). U njemu su sadržani fascinantni uvidi.

Slijedi nekoliko odlomaka iz originalnih dokumenata. Bitno je imati u vidu da ono što je Dauning prezentovao predstavlja samo uvod. Druge dijelove tog dokumenta pripremili su historičari CIA.

Od 1949. godine, Centralna obavještajna agencija (CIA) održavala je bliske odnose sa Gelerovom organizacijom, koja je 1956. godine postala zapadnonjemački BND, odnosno Federalna obavještajna služba. Kroz duge decenije Hladnog rata, CIA i BND blisko su sarađivale kako bi Evropom proširile slobodu [redaktirano], u periodu u kom su se obje zemlje suočavale sa novim prijetnjama u vidu terorizma, širenja oružja za masovno uništenje, te nemirima u Evropi i drugim regionima širom svijeta. Osnivanje ovog obavještajnog partnerstva između Sjedinjenih Država i Njemačke nije bio lak zadatak. Godine 1945. Sjedinjene Države i njihovi saveznici tek su okončali rat sa

¹⁸⁶⁴ Исто.

nacističkom Njemačkom. Sama Njemačka bila je razorena, njeni gradovi i gradići bili su uništeni, a američke, britanske, francuske i sovjetske snage zemlju su podijelile na okupacione zone.

Demokratska vlada ponovo je uspostavljena u zonama na zapadu, dok je u zonama na istoku Sovjetski Savez nametnuo totalitarni sistem. . . . Njemačka je morala biti obnovljena i u njoj je trebalo da se ponovo uspostavi vlada, kako bi se zapadna Evropa oporavila od rata i preživjela prijetnju koju predstavlja komunizam. Sjedinjene Države promovisale su te napore kroz Maršalov fond, stvaranje Bundesrepublike, ponovno naoružavanje Zapadne Njemačke i njeno članstvo u Sjevernoatlantskom paktu i Ujedinjenim nacijama. Gelenova organizacija djelovala je u vakuumu koji je stvorio Hladni rat. Po završetku rata, general Rajnhard Gelen, viši oficir njemačke vojne obavještajne službe i ekspert za Sovjetski Savez, naredio je svojim oficirima da sačuvaju svoje dokumente i predaju se američkim snagama.

U ljeto 1945. godine, nekolicina oficira američke vojske shvatila je da bi Gelenov čelni položaj u organizaciji „Fremde here ost“ [Fremde Heere Ost] (Istočne strane armije) mogao biti koristan za sticanje informacija o sovjetskoj vojsci. . . . Nakon što su na ljeto 1945. godine Gelena i nekoliko njegovih oficira poslali u Sjedinjene Države na saslušanja, vojska je počela koristiti bivše njemačke obavještajne oficire kao operativce u američkoj okupacionoj zoni u Njemačkoj. Između 1945. i 1949. godine, američka vojska upravljala je Gelenovom organizacijom i finansirala njihovo prikupljanje obavještajnih podataka. Tokom tog perioda, američka vojska željela je da CIA i njene prethodnice preuzmu odgovornost za Gelenovu organizaciju. CIA, koja je tad još uvijek nastojala da uspostavi položaj kao prva mirovna, centralizovana obavještajna agencija u zemlji, imala je rezervisan stav prema pokušajima vojske da joj nametne rukovođenje Gelenovom organizacijom.¹⁸⁶⁵

Uistinu, godinama su se javljale mnoge nesuglasice između vojne obavještajne službe i CIA na tu temu, pogotovo povodom operativnih pitanja kao što su troškovi i bezbjednost. Iznad svega, suštinu njihovih nesuglasica predstavljalo je povjerenje ukazano njihovim nekadašnjim neprijateljima.

Proučili smo sve dokumente koji su objavljeni i proveli smo dugi niz sati koristeći se digitalnom bibliotekom CIA. Ovdje iznosimo svega nekoliko ključnih dokumenata koji su oblikovali Zapad nakon rata, kao što je ovaj odlomak iz dokumenta CIA, pod naslovom *Biografski prikaz generala Rajnharda Gelena*, koji je deklasifikovan 2001. godine:

Između 1949. i 1956. godine, general Gelen posvetio je svu svoju energiju legalizaciji svoje organizacije u vidu zapadnonjemačke Federalne obavještajne službe. Taj cilj je ostvario u martu 1956. godine, i time postao njen prvi predsjednik. Postao je direktno podređen kabinetu kancelara. Nakon legalizacije, nastojao je da svoju organizaciju razvije u svjetsku obavještajnu službu sposobnu za prikupljanje obavještajnih podataka i saradnju na svjetskom nivou. Pred njim je bio dug put do ostvarenja tog cilja. . . . 1. maja 1968. godine, generala Gelena naslijedio je general Gerhard Vesel [Gerhard Wessel], njegov pomoćnik u „Fremde here ost“, koji je odigrao ključnu ulogu u stvaranju

¹⁸⁶⁵ Jack Downing, predgovor za *Forging an Intelligence Partnership: CIA and the Origins of the BND, 1945-49*, prir. Kevin C. Ruffner, tom 1, ix-x. CIA History Staff, Center for the Study of Intelligence, European Division, Directorate of Operations, 1999. Objavu odobrila Centralna obavještajna agencija 2002. godine.

Gelenove organizacije. Vesel je prethodno služio u BND, zapadnonjemačkom Ministarstvu odbrane, kao i u Vojnom komitetu NATO-a u Vašingtonu i Briselu.¹⁸⁶⁶

General Gelen predvidio je da će se po kolapsu Trećeg rajha novi svjetski poredak sastojati od dvije velesile, Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza. Takođe je bio ubijeđen da će te dvije sile prije ili kasnije podijeliti zonu interesa između sebe, te da će se u nekom momentu međusobno sukobiti. Predvidio je Hladni rat i potkovao je svoju teoriju jakim argumentima; imao je pristup tomovima dokumenata na svom položaju na Istočnom frontu, i izgradio je jaku mrežu instalacija kojom je namjeravao ubijediti Sjedinjene Države da ga iskoriste protiv Sovjetskog Saveza.

San generala Gelena o novoj Evropi sa njemačkim vođstvom pod američkom kontrolom na kraju se i ostvario. To može da se vidi iz njegove lične pošiljke od 12. oktobra 1949. godine, koju je CIA deklasifikovala i objavila 2005. godine, pod naslovom *Odgovor dr Šnajdera na skorašnja pisma o političkim smjernicama*:

Odgovor dr Šnajdera¹⁸⁶⁷ na skorašnja pisma o političkim smjernicama. Tema: osnovne smjernice za pregled koncepta i misije ovog projekta. . . . Opšti elementi našeg rata, političke osnove: u skladu sa njemačkim stanovištem, političke osnove našeg rada svode se na sljedeće dvije stavke: a) čvrsto uvjerenje da buduća politika Njemačke mora u doglednoj budućnosti da bude zasnovana na izuzetno bliskoj saradnji sa Sjedinjenim Državama, čak i unutar okvira ujedinjenosti Zapadne Evrope. . . . Koliko sam do sada bio u prilici da se uvjerim, djeluje mi kao da je ova koncepcija u svim tačkama saglasna sa pogledima novog federalnog kancelara. U vezi sa tim, treba pomenuti da će njemačka spoljna politika ubuduće nastojati da obezbijedi saradnju njemačkog naroda u porodici sačinjenoj od svih nacija sa zapadnjačkim idealima pod vođstvom Sjedinjenih Država, sa jednakim pravima i dužnostima.

Pretpostavljam da će se i interesi Sjedinjenih Država na duže staze okrenuti u tom pravcu. Za razvoj organizacije biće značajno utvrditi kakav doprinos na polju politike naša organizacija ubuduće može da očekuje sa njihove strane u vezi sa američko-njemačkom saradnjom. Ovdje moram naglasiti argument da ova organizacija nikad neće biti zadužena za vršenje aktivnog političkog uticaja na unutrašnju ili spoljnu politiku, budući da bi se to direktno kosilo sa nestranačkim karakterom njemačke obavještajne agencije, koja djeluje protiv Istoka. Međutim, od lidera naše organizacije moglo bi se očekivati da igraju ulogu odanih posrednika, što bi oni mogli i da urade, i to takođe na polju spoljne politike, u skladu sa našim zajedničkim idejama.¹⁸⁶⁸

Bitno je napomenuti da je grupa generala Gelena ponovo aktivirala svoju mrežu koja je nastala u Evropi i na Bliskom istoku neposredno prije i tokom Drugog svjetskog rata, i to ne

¹⁸⁶⁶ *Biographic Sketch of General Reinhard Gehlen*. Deklasifikovan 2001, 2005. godine. Central Intelligence Agency,

https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GEHLEN,%20REINHARD%20%20VOL.%201_0001.pdf

¹⁸⁶⁷ Др Шнајдер било је оперативно име генерала Рајнхарда Гелена.

¹⁸⁶⁸ *Dr. Schneider's Reply to Recent Policy Guidance Letters*. 12. oktobar 1999. godine. Deklasifikovan 2005. godine. National Security Archive, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/doc97.pdf>

samo na tim mjestima, nego i u svim zonama interesa. Ovaj izvještaj zanima se za mrežu u Evropi i na Bliskom istoku, i to pogotovo za deklasifikovane dokumente koji se odnose na jerusalimskog velikog muftiju.

Dvojica arapskih lidera, veliki muftija Hadž Amin al Huseini (Haj Amin al-Husseini) i Ali el Gailani (Ali el-Gailani), održavali su snažnu vezu sa nacistima, koji su finansirali njihove aktivnosti. Ishod rata već je bio očigledan u aprilu 1945, pa i prije toga, ali oni su željeli da nastave sa svojim aktivnostima. Al Huseini je bio pristalica panislamske države. Imali su dovoljno resursa da sprovedu planove skovane prije i tokom Drugog svjetskog rata. Na primjer, Brajtman (Breitman) i Goda (Goda) pišu:

Njemački feldmaršal primao je osnovnu platu od 26.500 maraka godišnje. . . . od proljeća 1943. godine do proljeća 1944, Huseini je imao lična primanja od 50.000 maraka mjesečno, a Gailani je primao 65.000 za operativne troškove. . . . Huseini i Gailani primali su značajne isplate u stranoj valuti kako bi izdržavali pristalice nastanjene u zemljama van Njemačke.¹⁸⁶⁹

Huseini je redovno bio na vezi sa visokorangiranim oficirima SS-a, kao što su Vilhelm Bajsner (Wilhelm Beisner), Herman Hot (Hermann Hoth), i general Vafen-SS-a Gotlob Berger (Gottlob Berger), koji je bio zadužen za regrutovanje nenjemačkih snaga za Vafen-SS. Pored toga, Huseini je njegovao i izuzetno blizak lični odnos sa samim Hajnrihom Himlerom (Heinrich Himmler).

Veliki muftija bio je svjestan značaja propagande i medija za svoju misiju i održavao je blizak odnos sa osobama zaposlenim u njemačkom Ministarstvu spoljnih poslova i Ministarstvu za propagandu:

Egipćanin po imenu Galal [Galal] iz Berlina uređuje periodični list na arapskom jeziku koji je dizajniran da podstakne Arape da pruže podršku Njemačkoj, a El Nagar [El-Naggar] mu je pomagao 1940. godine. El Nagar od 1941. ima vlastiti list na arapskom jeziku, okrenut ka publici sa Bliskog istoka, a 1942. godine preuzeo je dodatno zaduženje kao direktor nacističkog kratkotalasnog emitovanja na Bliski istok. Kad je Huseini došao u Berlin, želio je da sarađuje sa El Nagarom na emitovanju za Bliski istok, te su jedno vrijeme uspješno sarađivali. Onda je El Nagar osnovao Islamski centralni institut u Berlinu. Huseini je želio da rukovodi tim institutom, ali El Nagar mu je to uskratio, pa je on iskoristio svoj uticaj u SS-u da El Nagara ukloni sa položaja u emitovanju.¹⁸⁷⁰

¹⁸⁶⁹ Richard Breitman i Norman J. W. Goda, *Hitler's Shadow: Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War* (b.m. [bez mjesta]: National Archives, 2010.), 19.

¹⁸⁷⁰ Breitman i Goda, *Hitler's Shadow*, 20.

U saradnji sa nacistima, jerusalimski veliki muftija u svojoj težnji ka panislamskoj državi regrutovao je Muslimane širom nacističkih zona interesa:

U jesen 1943. godine Huseini je otputovao u Nezavisnu Državu Hrvatsku, inače saveznicu nacista, da regrutuje muslimane za Vafen-SS. Tom prilikom rekao je vojnicima novoformirane bosansko-muslimanske 13. planinske Vafen-SS divizije da bi čitav muslimanski svijet trebalo da prati njihov primjer.¹⁸⁷¹

Nakon što je rat okončan sa očiglednim ishodom, Huseini je sa nacistima ugovorio nastavak saradnje na političko-ideološkom osnovu. Prema deklasifikovanim dokumentima, nacisti su dogovorili sa Huseinijem da tu misiju nastave i nakon aprila 1945. godine. Danas se zna, na osnovu Tajne informacije CIA o Aminu al Huseiniju, deklasifikovane 2008. godine, da su CIA i tajne službe američke vojske bile dobro upoznate sa rutama, misijama, kontaktima i moći velikog muftije.¹⁸⁷² Za ovaj dio izvještaja bitno je pomenuti da je veliki muftija održavao bliske odnose nastale tokom Drugog svjetskog rata i nastavio je sa radom na misiji koja je tad definisana.

Formiranje više od dvije desetine muslimanskih jedinica Vafen-SS-a i Vermahta u Bosni, na Kosovu, u zapadnoj Makedoniji, sjevernoj Africi i dijelovima Sovjetskog Saveza pod njemačkom okupacijom. Po završetku rata, Al Huseini, za kojim je jugoslovenska vlada izdala potjernicu zbog ratnih zločina, pobjegao je u Egipat, gdje je sarađivao sa mrežom iz Odese, kako bi doveo na hiljade nacista na Bliski istok, odnosno u egipatsku i sirijsku vojsku. Godine 1945, proglašen je liderom „Muslimanskog bratstva“ u Jerusalimu.

Brus Teft (Bruce Tefft) iznio je gore navedeno u svom članku *Prijetnja Muslimanskog bratstva Bliskom istoku, Izraelu i svijetu*.¹⁸⁷³

Teftov članak pominje i događaje iz 1946. godine, godinu dana nakon što su nacisti u aprilu 1945. potpisali novi sporazum sa velikim muftijom za poslijeratni period.

Al Huseini je 1946. godine upoznao svog pranećaka Jasera Arafata [Yasser Arafat], rođenog u Egiptu, koji je u 17. godini počeo da radi kao krijumčar oružja za Al Huseiniju i njegove paravojne snage u Jerusalimu. Arafat je zvanično postao član „Bratstva“ 1948. i pokušao je da se priključi borbi protiv Jevreja u ratu 1948. godine. . . . ali zaustavljen je van Kaira od strane egipatskih sila. Dok je studirao u Kuvajtu 1957. godine, Arafat je osnovao palestinsku terorističku organizaciju „Fatah“, koja se poslije priključila, te

¹⁸⁷¹ Исто.

¹⁸⁷² *Security Information, Biographic Report, Amin el-Husseini, Grand Mufti of Jerusalem*. 19. novembar 1951. godine. Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/HUSSEINI%2C%20AMIN%20EL%20%20%20VOL.4_0160.pdf

¹⁸⁷³ Bruce Tefft, „The Muslim Brotherhood Threat to the Middle East, Israel and the World“, *The Mackenzie Institute*, 26. februar 2013. godine, <https://mackenzieinstitute.com/2013/02/the-muslim-brotherhood-threat-to-the-middle-east-israel-and-the-world/>

1969. godine i preuzela kontrolu nad Palestinskom oslobodilačkom organizacijom (PLO).¹⁸⁷⁴

U međuvremenu, isti takav proces odvijao se i u bivšoj Jugoslaviji. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, pod doživotnim vođstvom maršala Josipa Broza Tita, odvojila se od Sovjetskog Saveza 1948. godine. *Kriptolodžik kvorterli* (Cryptologic Quarterly), klasifikovani interni žurnal Nacionalne sigurnosne agencije, sproveo je strogo povjerljivu analizu toga koliko je tačno svijet kakav poznajemo bio blizu izbijanja direktnog sukoba tokom 1950-ih. Nacionalna sigurnosna agencija Sjedinjenih Država 2010. godine objavila je, u skladu sa Zakonom o slobodi informisanja (FOIA), strogo povjerljivi dokument pod naslovom *Izbjegavanje armagedona: Rat koji se umalo desio, 1950*, koji se izvorno pojavio u izdanju *Kriptolodžik kvorterlija* za februar 1998, kao članak o za dlaku izbjegnutom trećem svjetskom ratu 50-ih godina 20. vijeka.¹⁸⁷⁵

To je prouzrokovalo velike talase unutar Istočnog bloka, i sve se promijenilo u veoma kratkom vremenskom periodu. Godinu dana kasnije, 1949, vodeći njemački novinski list *Der Spiegel* (Der Spiegel) bacio je još jednu šokantnu bombu tako što je objavio članak o tajnoj vezi između maršala Tita, heroja Drugog svjetskog rata, i Franca Nojhauzena (Frantz Neuhausen), ozloglašenog nacističkog guvernera jugoistočne Evrope.

Taj ugledni njemački list objavio je 17. novembra 1949. godine članak o Francu Nojhauzenu i njegovoj poslijeratnoj sudbini. On je odslužio dvije i po godine u zatvoru, iako je bio osuđen na dvadeset godina teškog rada. Međutim, ispostavilo se da je taj Geringov štićenik bio od daleko veće koristi kao industrijski organizator novih poslijeratnih planova maršala Tita. „Nojhauzenov život nije vrijedio ni pet pfeniga 1947“, piše *Der Spiegel*.¹⁸⁷⁶ Nekoliko godina kasnije, on je svoje vrijeme provodio ispijajući pivo u popularnim restoranima u centru Beograda (kao što su „Tri kape“ na Skadarliji ili „Mažestik“). „Debeli Franc“, kako su ga zvali, zbog svojih prijeratnih poslovnih uspjeha i neuspjeha, bio je svjestan da su mu potrebne prave veze i prilike kako bi unovčio svoje razumijevanje trgovine. Nedugo potom, on je postao imućan industrijalista i podržavao je Geringa tako što mu je slao sve njegove najdraže potrepštine. Gering mu je spasio živu glavu u više prilika tokom rata.

¹⁸⁷⁴ Tefft, „The Muslim Brotherhood Threat“.

¹⁸⁷⁵ „Dodging Armageddon: The Third World War That Almost Was, 1950“, *Cryptologic Quarterly*, 24. februar 1998. godine, 85-95, https://www.nsa.gov/Portals/70/documents/news-features/declassified-documents/cryptologic-quarterly/Dodging_Armageddon.pdf

¹⁸⁷⁶ „Neuhausen behielt seinen Kopf“, *Der Spiegel*, 17. novembar 1949. godine, <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-44438973.html>

Nojhauzen je bio igrač koji je imao sve najbolje kontakte neophodne za pripadnost poslijeratnoj eliti. U ratna vremena, često je govorio: „Ja odlučujem ko je komunista“, kad je neke od njih imenovao na prikladne visokorangirane položaje. „Ti komunisti su sad radili za njega“, piše *Der Spiegel*.¹⁸⁷⁷ Jugoslovenskim rudnicima bio je potreban efikasan upravitelj, kao i finansijska sredstva. Nojhauzen i njegove veze donijele su dvadeset miliona u obveznicama u rudnike u Boru i Trepči. „Nojhauzen je donio dokumentaciju za međunarodnu trgovinu obveznicama. Amerikancima su njegovi proračuni bili 'izuzetno korisni'“, piše *Der Spiegel*.¹⁸⁷⁸ Maršalu Titu to je predstavljalo praktičnu poslijeratnu odluku, pošto je morao da vlada državom opterećenom brojnim problemima, koja je uz to imala i mnoge protivnike spremne na rat, kako unutar tako i izvan njenih granica.

Nojhauzen je zvanično pušten 1953. godine, a preminuo je 1966. u Berlinu.

U tim ranim danima perioda Hladnog rata i njegovih mnogobrojnih strogo povjerljivih saveza, bilo je neophodno organizovati sistem propagande za održavanje i njegovanje procesa koji će oblikovati pogled na svijet tolikih budućih generacija rođenih i odraslih u atmosferi stalne prijetnje sa druge strane „Gvozdene zavjese“. Bilo je neophodno održati čitave različite civilizacije koje se međusobno bore ispod radara javnosti, kao da se Drugi svjetski rat nikada nije završio. Da bi se to postiglo, slijedeći neke stare saveze i njihove mreže, izgrađena je jaka arhitektura, ovog puta sa novim planom – za borbu protiv Sovjeta.

Bez ikakvih ambicija da se ide dalje u istoriju Hladnog rata, pogotovo što će istaknuti članovi Komisije pružiti istorijsku pozadinu koja je prethodila krvavim građanskim ratovima na Balkanu, ovdje iznosimo kontekst koji će pomoći u razumijevanju koncepta „psihološkog rata“ ili propagande vođene svim vrstama medija i drugim sredstvima, kako bi se sistem održao u domenu javnosti, a što smo ilustrovali kroz neke od arhivskih dokumenata s kojih je skinuta oznaka tajnosti. Kao što vidimo, ponovo su oživjeli stari savezi sklopljeni tokom Drugog svjetskog rata, a donijeli su i svoje mreže. Ovo je bila čvrsta i jaka osnova arhitekture Hladnog rata. Da bi se ovo sačuvalo i održalo, bila je potrebna globalna propagandna mašinerija, kao i sva moguća sredstva za njegovanje načina razmišljanja iz Hladnog rata. Postavljen je okvir: „mi“ i „oni“, „dobro“ nasuprot „zlu“, demokratija nasuprot totalitarizmu, liberali naspram komunista, i unutar ovog okvira, vođen je brutalni psihološki rat.

¹⁸⁷⁷ *Der Spiegel*, „Neuhausen“.

¹⁸⁷⁸ Исто.

2.2. Kulturni Hladni rat

Tokom ljeta 1950. godine, svega nekoliko mjeseci nakon što se Makarti (McCarthy) bacio na svoj „lov na vještice“, grupa od oko 100 intelektualaca sastala se u Zapadnom Berlinu da diskutuje, oblikuje i definiše sudbinu takozvanog slobodnog svijeta. Sa njihovog stanovišta, Sovjeti su osvajali srca i umove naroda, elite je privlačila komunistička ideologija.

Konferencija u Zapadnom Berlinu bila je direktan odgovor na te kulturne napade. U njene pristalice ubrajao se sam vrh antistaljinističke ljevice – Artur Kestler [Arthur Koestler], Bertrand Rasel [Bertrand Russell], Benedeto Kroče [Benedetto Croce], Sidni Huk [Sidney Hook], Džon Džui [John Dewey], Rejmond Aron [Raymond Aron] i Ignacio Silone [Ignazio Silone]. Neki od njih bili su bivši marksisti ili komunisti, mnogi su bili po zatvorima u nacističkoj Njemačkoj, sovjetskoj Rusiji, fašističkoj Italiji ili falangističkoj Španiji. Njihov cilj bio je da preduzmu kulturnu ofanzivu tako što će stvoriti međunarodnu organizaciju intelektualaca posvećenih demokratskoj vladi i razotkrivanju staljinističkih laži. Nakon više dana usijane rasprave, učesnici su proizveli „Manifest slobode“, koji se oštro protivio političkom neutralizmu i izražavao solidarnost sa žrtvama svih totalitarnih režima. Organizaciju koju su stvorili nazvali su Kongres za kulturnu slobodu.¹⁸⁷⁹

Taj kulturni Hladni rat ušao je u naučni diskurs nekoliko decenija kasnije kao značajan dio istoriografije. Od tada, brojni akademici objavljivali su i još uvijek objavljuju radove na ključnu temu osvajanja srca i umova ljudi širom svijeta. Pri pomnijem ispitivanju spiskova izvora koji su nabrojani u bibliografijama raznih studija, primjećuje se da se odabrana nekolicina pojavljuje konstantno i gotovo neizbježno. Jedan od tih izvora jeste djelo Pitera Kolmana (Peter Coleman) *Liberalna zavjera: Kongres za kulturnu slobodu i borba za um poslijeratne Evrope* (The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe), u kome se detaljno opisuje struktura, finansiranje i organizacija Kongresa za kulturnu slobodu. On opisuje ličnu interakciju i odnose, kao i političke konflikte unutar te institucije. U svojoj knjizi *Grupna Terapija* (The Encounter Group) izdatoj 1989. godine, Piter Kolman pominje hrabrost intelektualaca sa Zapada, koji su se javno izjasnili protiv staljinizma.

U te hrabre pojedince ubrajaju se romanopisci Artur Kestler i Ignacio Silone, pjesnici V. H. Oden [W. H. Auden] i Stiven Spender [Stephen Spender], filozofi Sidni Huk i Džejms Burnam [James Burnham] (pa čak i Bertrand Rasel, izvjesno vrijeme), urednici Melvin J. Laski [Melvin J. Lasky] i Irving Kristol [Irving Kristol], kompozitor Nikolas Nabokov [Nicolas Nabokov] (rođak poznatog romanopisca), fizički hemičar koji se prebacio na

¹⁸⁷⁹ David M. Oshinsky, “Cranky Integrity on the Left”, *The New York Times*, 27. avgust, 1989. godine, <https://www.nytimes.com/1989/08/27/books/cranky-integrity-on-the-left.html>

društvene nauke Majkl Polanji [Michael Polanyi], kao i sociolog Edvard Šils [Edward Shils].¹⁸⁸⁰

Detaljna struktura Kongresa za kulturnu slobodu i pregled njihovog radnog opusa objavljen je u djelu *Kongres za kulturnu slobodu, jun 1950 – decembar 1955*:

Kongres osnivača u Berlinu: jun 1950. godine – Kongres za kulturnu slobodu nastao je u junu 1950. godine, kad se u Berlinu sastalo 118 istaknutih pisaca, umjetnika, filozofa i naučnika iz dvadeset i jedne zemlje. Učesnici tog kongresa otpočeli su javnu raspravu o trenutnom stanju slobode i krizi našeg doba. U četiri zasjedanja pred širokom publikom stanovnika Berlina, međunarodnih zvanica i studenata koji su se suočili sa opasnošću da dođu iz sovjetske zone, ti muškarci i žene iznijeli su svoje ideje, te su po završetku rasprave položili zakletvu da se ujedine u ime odbrane stvaralaštva i kritičkog razmišljanja.¹⁸⁸¹

Nacionalne organizacije koje su bile članice Kongresa za kulturnu slobodu radile su kroz svoje komitete: francuski Prijatelji slobode, Italijanski komitet, Indijski komitet, Australijski komitet, Američki komitet, Kongres u Latinskoj Americi, Kongres u Skandinaviji, te Azilanti iz centralne i istočne Evrope, koji su održali veći broj međunarodnih sastanaka i sprovodili određen niz aktivnosti. Trend koji je ne tako davno postojao, da se Hladni rat analizira kao rivalstvo između dvije hegemonijske velesile, Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza, i to sa fokusom na diplomatiji, ekonomiji, međunarodnim odnosima i vojnom naoružavanju – predstavlja tradicionalni, neki bi rekli i zastarjeli, način izučavanja tog perioda. Jednom davno, istorija je na kulturu, propagandu i ideologiju gledala tek kao na dodatke događajima koji su se analizirali i uključivali u historiografiju. Naučnici su se tek nedavno počeli na tom nivou koncentrisati na taj kompleksni dio istorije civilizacije, što je Hladni rat svakako bio. Jedan od brojnih akademika koji rade na tom polju svakako je prof. dr Mihael Hohgešvender (Michael Hochgeschwender).¹⁸⁸² U studiji objavljenoj 2003. godine, pod naslovom *Kulturni front Hladnog rata: Kongres za kulturnu slobodu kao eksperiment u transnacionalnom ratovanju*, profesor Hohgešvender iznosi drugačije tumačenje strukture Hladnog rata:

Pitanja kulture i ideologije postavila su ideološki okvir cjelokupnog shvatanja diplomatskog, ekonomskog, društvenog i vojnog podstreka tog konflikta, a da se on ne svodi na idealističan narativ. Time je omogućeno daleko jasnije tumačenje Hladnog rata

¹⁸⁸⁰ Peter Coleman, "The Encounter Group", *The Washington Post*, 17. septembar 1989. godine, https://www.washingtonpost.com/archive/entertainment/books/1989/09/17/the-encounter-group/db4fd5d2-0984-46c7-9854-7f19cd3bfa68/?utm_term=.f29e266d850d

¹⁸⁸¹ *Congress for Cultural Freedom, June 1950-December 1955* (London: William Clowes and Sons Limited, 1956), <http://nla.gov.au/nla.obj-50112553>

¹⁸⁸² Проф. др Михаел Хохгешвендер је професор сјеверноамеричке културне историје, емпиријског културног истраживања и културне антропологије на Универзитету Лудвиг-Макимилијан (ЛМУ), Факултет за језике и књижевности, Одсек за енглеске и америчке студије, Минхен, Њемачка.

kao sukoba dviju kultura koje su oblikovane ideologijom i interesom. . . . Propaganda i težnja ka unutrašnjoj stabilizaciji hegemonijskih sistema u razvoju tokom perioda Hladnog rata postale su centralni fokus istorijskog istraživanja. To je dovelo do daljih pitanja o tome kako su i zašto narod i društvo koji su učestvovali u tom konfliktu prihvatili formiranje takvih hegemonijskih sistema.¹⁸⁸³

Hohgešvender je Kongres za kulturnu slobodu smatrao kulturnim frontom Hladnog rata i osvrnuo se na „njegov uticaj na američki hegemonijski sistem nakon 1950. godine“.¹⁸⁸⁴ U osvrtu na unutrašnje ideološke odnose nekadašnjih komunista, glavnih aktera agitpropa Kominterne u Parizu, koji su promijenili stranu i postali antikomunisti, profesor Hohgešvender iznio je pozadinu ideološke bitke koja je oblikovala platformu Hladnog rata da osvoji srca i umove ljudi putem intenzivne propagandne mašine koja može da se proširi po cijelom svijetu:

Među najznačajnije zagovarače strogog antikomunističkog stava na strani ljevice ubrajaju se Savez američkih demokrata, Amerikanci za demokratsku akciju i Američka radnička federacija, ostaci davno ugašenog Komiteta za kulturnu slobodu, intelektualne antitotalitarne organizacije iz 1930-ih koju su predvodili Džon Džui i Sidni Huk, kao i njujorški Jevreji intelektualci, grupe pisaca, kritičara i umjetnika labavo povezanih putem elitnih magazina kao što su *Nju lider* [New Leader] ili *Komentari* [Commentary]. Pošto su bili integrisani u krugove emigranata iz Evrope, tokom Drugog svjetskog rata počeli su da kritikuju saradnju sa Sovjetskim Savezom i Staljinom. Nakon 1945. godine, a pogotovo tokom 1947, počeli su aktivno da se angažuju na polju isključivanja moći ljevičarskih zagovarača Nju dila iz Demokratske stranke. Štaviše, uprkos svim problemima koje su imali na domaćem tlu, od početka su nastojali da svoje ciljeve kombinuju sa ciljevima slično orijentisanih evropskih organizacija. Jevreji intelektualci iz Njujorka imali su jedinstvenu prednost u vidu toga što su svoje napore mogli da zasnuju na postojećim transatlantskim mrežama. Oni i Amerikanci za demokratsku akciju aktivno su tražili dalje saveznike u svojim naporima protiv komunizma, koji su doživljavali kao apokaliptičan u svakom smislu te riječi – i pronašli su ih.¹⁸⁸⁵

Bitno je napomenuti da su nevladine organizacije i njihova mreža filozofa, pisaca, umjetnika zagovarali novi vid niza starih ideja, kao i krug novinara čija saradnja je bila neophodna za širenje intenzivne propagande u cilju implementacije ideologije koja je tek stupala na scenu. Kako je Drugi svjetski rat priveden kraju i kako je postalo izvjesno da će svijet između sebe podijeliti dvije velesile – Sjedinjene Države i sovjetska Rusija, obje suštinski hegemonijske prirode – to je dovelo do savršene prilike da se nove međunarodne ideologije ujedine: „Intelektualci iz Njujorka željeli su i mogli su da pređu preko Atlantika uz pomoć svojih naširoko čitanih magazina (*Nju lider*, *Komentari*, *Partizan rivju* [Partisan Review] i *Politiks*

¹⁸⁸³ Michael Hochgeschwender, “The Cultural Front of the Cold War: the Congress for Cultural Freedom as an Experiment in Transnational Warfare”, *Ricerche Di Storia Politica* 6, no.1 (mart 2003): 5-6.

¹⁸⁸⁴ Hochgeschwender, “The Cultural Front”, 7.

¹⁸⁸⁵ Исто, 8.

[Politics]). U saradnji sa Amerikancima za demokratsku akciju, oni su osnovali krug novinara i dopisnika širom Zapadne Evrope, među kojima su se isticali Dejvid E. Vilijams [David E. Williams] u Londonu i Melvin J. Laski u Berlinu¹⁸⁸⁶. Sve stranke koje su u tome učestvovala bile su svjesne da će biti teško usmjeriti komuniste u željenom pravcu – sve dok je Staljin živ. Komunističke stranke imale su izuzetno jako uporište u većem broju velikih evropskih zemalja i bile su odane sovjetskom centru. Imajući u vidu razne frakcije zapadne ljevice, bilo je neophodno izmisliti nekakvu treću opciju koja bi konsolidovala ideologiju liberalne ljevice, što može da se pripiše Laskiju, koji je to uradio uz pomoć raznih alatki propagande.

Profesor Hohgešvender iznio je jednu tezu koja je od naročitog značaja za ovaj izvještaj:

Kultura, ideologija i propaganda bile su glavni ciljevi Kongresa za kulturnu slobodu, kako na transnacionalnom tako i na nacionalnom nivou. Magazini su bili osnovni vid transporta urođenih ideja te organizacije. Iako su uređivani na nacionalnom nivou, bivali su kontrolisani i usklađivani od strane biroa u Parizu. Pored *Der Monata* [Der Monat] Melvina Laskija, koji je tek 1958. godine postao zvanični mjesečnik Kongresa, najuticajniji magazini bili su anglosaksonski *Enkaunter* [Encounter], sa sjedištem u Londonu, koji su uređivali Irving Kristol, Stiven Spender i (nakon 1958) Melvin J. Laski, i *Pruv* [Preuves], koji je u Parizu uređivao Fransoa Bondi [Francois Bondy]. Španski antifrankistički magazin *Kuadernos* [Cuadernos], italijanski *Tempo presente* [Tempo Presente], austrijski *Forum* [Forum] i australijski *Kvadrant* [Quadrant] zaokružili su sliku. Putem svojih mjesečnih ili tromjesečnih izdanja, Kongres je bio u mogućnosti da redovno dosegne do stotine hiljada intelektualno zainteresovanih lica širom svijeta, pa čak i na Istoku. Njihov stil bio je sličan, ali ne i identičan. Magazini Kongresa prevashodno su nastojali da prikažu širok izbor članaka o kulturi elite i aktuelnih rasprava u krugovima antikomunistički nastrojenih liberalnih intelektualaca.¹⁸⁸⁷

Na obje strane „Gvozdene zavjese“, mašine za propagandu bile su centralni dio procesa hegemonijske vladavine i implementacije nove političke mape svijeta. Bili su konkretno dizajnirani da osvoje srca i umove javnosti, oblikuju javno mnjenje i pripreme poslijeratne generacije za doba jednoobraznog svijeta. U jednom od svojih ranih radova na tu temu, pod naslovom *Intelektualac kao propagandista: Der Monat, Kongres za kulturnu slobodu i proces vesternizacije Njemačke* (1999), profesor Hohgešvender uveo je termin „intelektualac kao propagandista“, koji se odnosio ne samo na antikomunistički nastrojene „hladne ratnike“ kao saveznike hegemonijskih interesa Sjedinjenih Država nego i na suptilno i delikatno guranje liberalne ideologije kao alternative

[K]omunizmu, konzervativizmu, nacionalizmu, monetarizmu ili tomizmu. Svakako, i van svake rasprave, ta liberalna ideologija, koja može da se opiše kao liberalizam po konsenzusu, služio je hegemonističkim interesima Sjedinjenih Država u Zapadnoj

¹⁸⁸⁶ Исто, 9.

¹⁸⁸⁷ Исто, 16–17.

Evropi nakon Drugog svjetskog rata. Opet, sa druge strane, on je i dozvolio ljevičarskim liberalima i njihovim desničarskim saveznicima, socijaldemokratama, da oforme antikomunistički savez osnovan na idejama i konceptima reforme. Liberalizam po konsenzusu, ključni element uredničke prakse *Der Monata* i drugih magazina Kongresa, promijenio je ne samo okvir shvatanja evropskih, a pogotovo njemačkih, intelektualaca i političara nego i američkih – koristeći se hamiltonskim mjerama u džefersonske svrhe – u smislu da je predstavljao odlučujuću alatku u trajnom procesu vesternizacije nakon Drugog svjetskog rata.¹⁸⁸⁸

Bitno je naglasiti da antikomunizam nije bio krajnji cilj tog poslijeratnog ideološkog, kulturnog i propagandnog projekta. On je bio dominantna struja neposredno po završetku Drugog svjetskog rata, ali to nije bilo dovoljno za svjetsku dominaciju. Za to je bilo potrebno nametnuti jedinstven glavni narativ, i to ne samo u zapadnoj hemisferi, ujedinjen okvir koji bi mogao nadjačati sve alternative i odlučno ih izgurati na margine globalnog društva,

[ali] ta hegemonija nije bila toliko jednostavna kao što su je kritičari protumačili. Njeni ciljevi bili su širi i sofisticiraniji nego što bi se dalo očekivati. Unutar tog razvoja, antikomunizam Hladnog rata bio je katalizator, a ne monolitni cilj, u najmanju ruku na njemačkom nivou, ali i na svjetskom, sa osvrtom na ideološke preduslove američke spoljne politike.

Tako je rekao Hohgešvender u zaključnoj riječi izlaganja koje je održao na konferenciji u Njemačkom istorijskom institutu u Vašingtonu 1999. godine.¹⁸⁸⁹

Brojni istraživači i akademici koji izučavaju ovu tematiku dijele slično gledište. Riječima prof. Ejmi C. Bil¹⁸⁹⁰ (Amy C. Beal), iz njene knjige od 360 stranica, *Nova muzika, novi saveznici: američka eksperimentalna muzika u Zapadnoj Njemačkoj od nultog sata do ujedinjenja*:

I prije kraja rata, američki kompozitori pomogli su u planiranju širenja američke kulture u poslijeratnoj Evropi. . . . određen broj medijskih izvora angažovan je za širenje informacija o američkim vrijednostima u kontekstu programa reedukacije i prijetnje koju je predstavljao Hladni rat. Licence za izdavanje novina i knjiga, stanice za radio-prenos, kancelarije Sjedinjenih Država za muziku i pozorište, američki kupci, kao i programi razmjene Stejt departmenta, bili su dijelovi plana da se njemačka kultura povrati na noge i da se njen napredak usmjeri u pravcu prihvatljivom za pobjednike. Iako je okupacija Njemačke izmijenila političku strukturu te zemlje, kontrolisanje kulture od strane Stejt departmenta Sjedinjenih Država postalo je pravilo u američkoj zoni.¹⁸⁹¹

¹⁸⁸⁸ Michael Hochgeschwender, "The Intellectual as Propagandist: Der Monat, the Congress for Cultural Freedom and the Process of Westernization in Germany", rad predstavljen na Konferenciji The American Impact on Western Europe: Americanization and Westernization in Transatlantic Perspective, German Historical Institute, Washington, D.C., United States, 25-27. mart 1999. godine, 2-3.

¹⁸⁸⁹ Hochgeschwender, "The Intellectual as Propagandist", 31.

¹⁸⁹⁰ Бил, Ејми Ц., Ванредни професор музике, Универзитет Калифорније, Санта Круз.

¹⁸⁹¹ Amy C. Beal, *New Music, New Allies: American Experimental Music in West Germany from the Zero Hour to Reunification*, prvo izdanje (b.m.: University of California Press, 2006), 10, 18.

Slična perspektiva može da se pronađe i u knjizi Tomasa Doertija (Thomas Doherty) iz 2003. godine, pod nazivom *Hladni rat, hladni medijum: televizija, makartizam i američka kultura* (Cold War, Cool Medium: Television, McCarthyism, and American Culture), ili u istorijskoj analizi Voltera Hiksona (Walter Hixson) iz 1998. godine, *Otvaranje zavjese: propaganda, kultura i Hladni rat, 1945–1961* (Parting the Curtain: Propaganda, Culture, and the Cold War 1945-1961). Kad je istoriografija, zahvaljujući posvećenim istraživačima, prepoznala vrijednost kulture, medija, informacija i propagande kao bitnih tema za analizu, mnogi akademici dali su doprinos boljem shvatanju perioda koji je uslijedio i oblikovao poslijeratne generacije. Iz tog razloga danas bolje razumijemo „lov na vještice“ koji se dešavao tokom Hladnog rata, a koji je u sebe uvukao i najpoznatiju industriju zabave Holivud: „stotine filmskih producenata iz Holivuda odvučeno je pred komitete Kongresa Sjedinjenih Država i saslušano na temu svojih političkih uvjerenja. Glumci i glumice, scenaristi i režiseri koji su odbili saradnju. . . . izgubili su svoje poslove u Holivudu. Nisu se mogli zaposliti ni u kom studiju. Preko 250 istaknutih profesionalaca našlo se na crnoj listi“, izlaže holivudski glumac Alek Boldvin (Alec Baldwin) u dokumentarcu Kristofera Koha (Christopher Koch) iz 1996. godine, po imenu *Crna lista: Holivud na suđenju* (Blacklist: Hollywood on Trial), koji je dobro potkovana priča o jednom od najvećih skandala u istoriji industrije zabave. „Jeste li vi član Komunističke stranke, ili ste ikad to bili?“ To su pitane ikone Holivuda tog doba na njihovim suđenjima.¹⁸⁹² Bilo je žalosno gledati kako takozvani borci za demokratiju u slobodnom svijetu zapravo ljudima uskraćuju lične slobode pred očima globalne publike. Bilo je to žalosno, šokantno i zastrašujuće za sve koji su smatrali da je svijet u kome žive zasnovan na slobodi, u poređenju sa sovjetskim totalitarnim režimom na istočnoj hemisferi. Životi velikog broja ljudi koji su radili u toj industriji zavisili su od njihovog odgovora na to pitanje. Čak i samo prijateljstvo sa pristalicama ljevičarske ideologije bilo je dovoljno za osudu, stavljanje na crnu listu, gubitak posla, a ponekad čak i zatvor, a da ne govorimo o gajenju ličnih ljevičarskih stavova. Taj trend nije bio ograničen samo na zabavljače.

Senator iz Viskonsina Džozef Makarti (Joseph McCarthy) u februaru 1950. godine počeo je da drži niz saslušanja i istraga sa ciljem da izbací komuniste sa javnih položaja:

Makarti je tvrdio da ima spisak (čija dužina je varirala) zaposlenika Stejt departmenta koji su bili odani isključivo Sovjetskom Savezu. On nije izložio nikakve dokaze za te optužbe, a naveo je samo jedno ime, i to izvjesnog Ovena Latimora [Owen Lattimore], koji nije bio zaposlenik Stejt departmenta i nikad nije bio osuđen ni za kakav prekršaj.

¹⁸⁹² *Blacklist: Hollywood on Trial*, režirao Christopher Koch (New York: American Movie Classics, 1996).

Bez obzira na to, Makarti je uživao u izuzetno uspješnoj karijeri tako što se razbacivao optužbama za izdaju koje su nanosile veliku štetu demokratama, iako su bile neosnovane, te je time stekao veliki broj ličnih pratilaca. I mnogi drugi su na razne načine promovisali opštu paniku, što je dovelo do nekoliko presuda, ali i ogromnog gubitka poslova u redovima državnih službenika, učitelja, naučnika i zaposlenika u masovnim medijima.¹⁸⁹³

Tokom Makartijevog mandata i vršenja javih istraga, mnogi su izgubili poslove, i to uglavnom samo na osnovu lukave manipulacije, bez ikakvih konkretnih dokaza. Međutim, ispalo je tako da je Makartija na kraju uništila ista ona šira javnost koja mu je u jednom periodu dala toliku popularnost.¹⁸⁹⁴

Danas, centralni dio nasljeđa tog senatora iz Viskonsina jeste sramotni termin „makartizam“, koji se u političkom diskursu i dalje koristi za opisivanje slično motivisanih fenomena.

A što se tiče *psihološkog ratovanja*, kako se propaganda nekad nazivala, shvatanje evolucije alatki informisanja ključno je za razumijevanje mašinerije koja je oblikovala tumačenje krvavih ratova na Balkanu tokom 90-ih godina dvadesetog vijeka.

2.3. Mediji u izmijenjenim globalnim okolnostima

Informaciona strategija mijenjala se uporedo sa istorijskim okolnostima, dok je Istočni blok prolazio kroz talas antikomunističkih revolucija. Stigle su nove generacije koje su rođene i odrastale pod jakom propagandom Hladnog rata. Staljin je preminuo 1953. godine; Gorbačev, kao predsjednik Sovjetskog Saveza, uveo je *Glasnost* kao kampanju otvorenosti, te je 1983. godine otpočeo proces *perestrojke*, odnosno restrukturisanja. Sovjetske trupe povukle su se iz Avganistana 1989, a Poljska i Mađarska su stekle nezavisnost te iste godine. Berlinski zid srušen je u novembru iste godine. Do kraja 1989, komunistički režimi u Čehoslovačkoj, Bugarskoj i Rumuniji su srušeni. Boris Jelcin postao je predsjednik Rusije, a 1990. godine došlo je do ujedinjenja Njemačke. Hladni rat zvanično je okončan u avgustu 1991, a Sovjetski Savez se raspao u decembru iste godine, prema istorijskom pregledu Hladnog rata koji je objavila Predsjednička biblioteka Harija S. Trumana (Harry S. Truman).¹⁸⁹⁵ Taj novi razvoj okolnosti zahtijevao je novi ideološki i propagandni plan. To je značilo da su mediji, kao ključna alatka te mašinerije, prošli kroz proces restrukturisanja.

¹⁸⁹³ “United States: The Red Scare”, u *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/United-States/The-Red-Scare#ref613189>

¹⁸⁹⁴ Paul J. Achter, “McCarthyism”, u *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/McCarthyism>

¹⁸⁹⁵ *Timeline of the Cold War*. Harry S. Truman Presidential Library, https://www.trumanlibrary.gov/public/TrumanCIA_Timeline.pdf

Godine 1994, američka neprofitna organizacija RAND korporacija objavila je istraživačko djelo Džona E. Tedstroma (John E. Tedstrom), u kome on odgovara na pitanje o budućoj strategiji Sjedinjenih Država za komunikaciju sa ostatkom svijeta, u smislu njihovih nacionalnih interesa i ciljeva spoljne politike. Stare alatke za distribuisanje informacija, kao što su *Glas Amerike* (Voice of America), *Radio Slobodna Evropa* (Radio Free Europe), Radio Sloboda (Radio Free Liberty) itd. – okončale su svoju misiju. U svijetu nakon Hladnog rata, nove mogućnosti za širenje ideja i preuzimanje kontrole nad javnim narativom zahtijevale su pristup novom setu dostupnih informacionih alatki i spremnost da se one iskoriste na najefikasnije moguće načine. Osnovno pitanje te studije glasillo je: „Kako Sjedinjene Države mogu najbolje iskoristiti revoluciju u informisanju da unaprijede svoje interese putem javne diplomatije i međunarodnog prenosa?“¹⁸⁹⁶

U nastavku svoje knjige, Tedstrom je pokušao da pruži pregled platforme aktivnosti Sjedinjenih Država u svijetu poslije Hladnog rata, kroz promovisanje američkih interesa i vrijednosti, međunarodni prenos, kao i institucionalne reforme sistema za prenos:

Osnovni problem rasprave o međunarodnom prenosu 1992. i 1993. godine svakako je bio novac. *Glas Amerike* i *Radio Slobodna Evropa* / *Radio Sloboda* zajedno imaju operativne budžete od otprilike 500 miliona američkih dolara ugrubo podijeljenih između sebe. . . . Svakog dana desetine miliona ljudi širom svijeta sluša međunarodne prenose iz Sjedinjenih Država. . . . Eksplozivni razvoj telekomunikacione tehnologije i njihova relativno pristupačna cijena već su dovele do zaprepašćujućeg smanjivanja svijeta. Čak i odavno izolovani dijelovi svijeta sad su intimnije povezani sa širom globalnom zajednicom, putem elektronske pošte, telefona, faksom ili putem televizije i radio-prenosa. To nagovještava da međunarodni prenos i javna diplomatija uopšte mogu da ostave još više traga na spoljnoj politici nego što je to bio slučaj tokom Hladnog rata.¹⁸⁹⁷

Ispostavilo se da alatke meke moći, kao što su mediji, imaju ogroman značaj za oblikovanje javnog mnjenja. Sovjetski disident Aleksandar Solženjicin (Alexander Solzhenitsyn), čiji radovi su često prenošeni i na *Glasi Amerike* i na *Radiju Slobodna Evropa*, pisao je o tome kako „zapadnjačka mašta ne može ni da zamisli moć velike nevojne sile koja živi na radio-talasima da osvijetli kroz komunističku tamu“. Predsjednik Estonije Lenart Meri (Lennart Meri) svjedočio je o dramatičnom uticaju prvog prenosa *Glasi Amerike* na estonskom jeziku i kasnije je nominovao *Radio Slobodna Evropa* / *Radio Sloboda* za Nobelovu nagradu za mir. A predsjednik Rusije Boris Jeljcin (Boris Yeltsin) izjavio je: „Tokom tri-četiri dana koliko

¹⁸⁹⁶ John E. Tedstrom, *Beyond Consolidation: U.S. Government International Broadcasting in the Post-Cold War Era* (Santa Monica: Rand, 1994), 3.

¹⁸⁹⁷ Tedstrom, *Beyond Consolidation*, 8-9.

je trajao (neuspjeli) državni udar (1991), *Radio Sloboda* bio je jedan od malobrojnih kanala putem kojih je bilo moguće odašiljati informacije ostatku svijeta, a, još bitnije, i ruskom narodu, jer sad sve i jedna porodica u Rusiji sluša *Radio Slobodu*.¹⁸⁹⁸

Drugi problem koji treba da se pomene jeste ekonomija masovnih medija, odnosno problem medijskih akvizicija koje su stvorile globalni monopol na medije. Floyd Norris (Floyd Norris) iz *Njujork tajmsa* pisao je na tu temu 1989. godine, kad se kompanija „Tajm“ (Time Inc.) spojila sa „Vorner komjunikeyšns“ (Warner Communications Inc.):

„Tajm“ je vodeći izdavač knjiga i časopisa koji je široko zastupljen i u kablovskoj televiziji, a „Vorner“ je uticajan producent filmova i muzičkih ploča, koji pored toga ima i veliko prisustvo u kablovskoj televiziji. Njihovim stvaranjem nastalo bi novo preduzeće „Tajm Vorner“ [Time Warner], sa berzanskom vrijednosti od 15,2 milijarde američkih dolara i godišnjim prometom od 10 milijardi američkih dolara. . . . To spajanje obezbijedilo bi „Tajm Vorneru“ položaj na spisku nekolicine globalnih medijskih giganata 90-ih godina 20. vijeka, koji su u mogućnosti da proizvode i distribuišu informacije gotovo bilo kojim putem. Ta preduzeća izjavila su da bi njihovo spajanje pomoglo Sjedinjenim Državama da se takmiče protiv velikih preduzeća iz Evrope i Azije. „Samo najjača američka preduzeća će preživjeti formiranje ujedinjenog evropskog tržišta 1992“, izjavio je Stiven J. Ros [Steven J. Ross], predsjedavajući „Vornera“.¹⁸⁹⁹

To i ostala relativno skorašnja udruživanja u medijskoj industriji znače da je vlasništvo nad medijima koncentrisano u svega nekoliko pari ruku, što dalje znači da samo odabrana nekolicina ljudi ima neprikosnovenu kontrolu nad distribucijom vijesti, magazina i drugog medijskog sadržaja, koji se zaokviruje u skladu sa njihovim interesima. Džon Ridi (John Reidy), analitičar u firmi „Dreksel Burnam Lambert“ (Drexel Burnham Lambert Inc), opisao je to udruživanje kao zaprepašćujuće:

Tu se radi o preduzeću koje će biti najveći izdavač magazina u ovoj državi, najprofitabilniji izdavač muzičkih ploča na svijetu, distributer kablovske televizije sa više od 5,5 miliona pretplatnika, jedan od najvećih izdavača knjiga na svijetu, i najveći distributer pretplatničkog kablovskog programa u ovoj državi. . . . U „Tajmove“ podružnice ubrajaju se listovi *Tajm*, *Pipl* [People], *Mani* [Money], i *Sports ilustrejtid* [Sports Illustrated], kao i *Houm boks ofis* [Home Box Office], operater pretplatničke televizije; *Tajm-lajf buks* [Time-Life Books], i *Klub knjige mjeseca* [Book-of-the-Month Club]. „Vorner“ posjeduje uticajnu kuću filmske produkcije „Vorner bros“ [Warner Bros.], kao i veliko izdavaštvo muzičkih ploča, uticajnu kuću za izdavanje knjiga mekih korica, te sisteme kablovske televizije. . . . Članovi uprave „Tajma“ aplaudiraju.¹⁹⁰⁰

¹⁸⁹⁸ Исто, 4–5.

¹⁸⁹⁹ Floyd Norris, “Time Inc. and Warner to Merge, Creating Largest Media Company”, *The New York Times*, 5. mart 1989. godine.

¹⁹⁰⁰ Исто.

Tako je pisao Noris u svom članku. Kao što se i očekivalo, ta udruživanja u medijskoj industriji bila su glavna briga brojnih medijskih institucija koje su nastojale da zaštite medijsko tržište od monopola. Ipak, konsolidacija vlasništva nad medijima još uvijek traje.

Samo da navedemo par imena: Rupert Merdok (Rupert Murdoch), američki izdavač novina koji je porijeklom iz Australije, kao i medijski mogul:

[U] vrijeme kad je Merdok 1969. godine kupio svoje prve britanske novine – londonski *Njuz of d vrld* [News of the World] – već je bio sačinio dokazanu formulu za povećavanje tiraža, koja je uključivala stavljanje naglaska na kriminal, seks, skandale, i priče od javnog interesa, sa senzacionalnim naslovima, opširno izvještavanje o sportu, kao i otvoreno konzervativno uređivanje. Ta formula bila je uspješna kako za *Njuz of d vrld*, tako i za londonski dnevni list *San* [The Sun], koji je kupio naredne godine. Merdok je 1973. godine ušao u američku novinsku industriju tako što je kupio dva dnevna lista u San Antoniju u Teksasu, od kojih je jedan – *San Antonio njuz* [San Antonio News] (kasnije *Ekspres-njuz* [Express-News]) – kasnije pretvorio u „seks i skandal“ tabloid koji je ubrzo postao dominantan na večernjem tržištu u tom gradu. Godine 1974. predstavio je nacionalni sedmični senzacionalni tabloid *Star* [Star], a 1976. godine kupio je večernji tabloid *Njujork post* [The New York Post], ali krajem 80-ih godina 20. vijeka je prodao oba, i to profitabilno; a *Post* je ponovo kupio 1993.

Godine 1982. godine je kupio i *Boston herald amerikan* [Boston Herald American] od korporacije „Herst“ i promijenio mu ime u samo *Boston herald* (i prodao ga 1994). Kupio je *Ti-Vi gajd* [TV Guide] 1988 (a prodao 2008). Uopšte govoreći, tokom 80-ih i 90-ih godina 20. vijeka kupio je i prodao nekoliko američkih listova – kao što su *Čikago san-tajms* [Chicago-Sun Times], *Njujork siti vilidž vojs* [New York City Village Voice], kao i *Njujork magazin* [The New York Magazine]. Među Merdokovim raznovrsnim publikacijama bilo je i nešto konvencionalnijih i uvaženijih novina, kao što su londonski *Tajms* i *Sandey tajms* [Sunday Times] (oba kupljena 1981. godine), kao i *Australijan* [Australian] (nacionalni dnevni list koji je osnovao 1964. godine). Merdok se 1974. preselio u Sjedinjene Države i stekao njihovo državljanstvo 1985, a živio je u Njujorku. Tokom 80-ih i 90-ih godina 20. vijeka, Merdok je pokupovao brojna druga komunikaciona preduzeća, u koja se ubrajaju radio i televizijske stanice, kao i izdavaštva videa, filmova i muzičkih ploča, te književna izdavaštva.

Godine 1985. kupio je „Tveniet senčeri foks film korporejšn“ [Twentieth Century Fox Film-Corporation] (koja je kasnije postala „Tventiet senčeri foks“ [20th Century Fox]), kao i veći broj nezavisnih američkih televizijskih stanica koje je otkupio od „Metromedije“ [Metromedia Inc.], a onda je oba ta poduhvata konsolidovao u novo preduzeće „Foks“ [Fox], koje je od tada postalo uticajna emitorska televizija u Sjedinjenim Državama, rival *Ej-Bi-Sija*, *Si-Bi-Esa* i *En-Bi-Sija*. Kupio je australijsku novinsku grupu *Herald en vikli tajms* [Herald and Weekly Times Ltd.] 1987. godine. Potom je kupio neka književna izdavaštva, u koja se ubraja prestižni „Harper en Rou pablišers“ [Harper & Row Publishers] u Sjedinjenim Državama (1987), izdavaštvo vjerskih tekstova „Zondervan“ [Zondervan] (1988), kao i giganta u izdavaštvu školskih i stručnih knjiga „Skot, Foresman & kompani“ [Scott, Foresman & Company] (1989); a u Ujedinjenom Kraljevstvu, uvaženi „Vilijam Kolins“ [William Collins plc] (1989). Ta preduzeća i još nekolicina ispostava u Australiji i na Novom Zelandu 1989. godine udružena su pod nazivom „HarperKolins pablišers“ [HarperCollins Publishers]. Merdok je 1989. godine u Britaniji osnovao „Skaj televiziju“ [Sky Television], satelitski servis sa četiri kanala, koji se 1990. godine spojio sa svojim rivalom, „Britiš satelajt

brodcasting“ [British Satellite Broadcasting] i time postao „Britiš skaj brodcasting“ [British Sky Broadcasting] (*Bi-Skaj-Bi* [BskyB]). To preduzeće promijenilo je ime u „Skaj“ [Sky] 2014. godine, nakon što je pokupovalo razna sestrinska preduzeća po Evropi.¹⁹⁰¹

Drugi primjer medijskog mogula bio je Ted Tarner (Ted Turner):

Tarner je 1970. godine kupio televizijsku stanicu ultravisoke frekvencije „Atlanta“, te ju je za manje od tri godine pretvorio u jednu od malobrojnih uistinu profitabilnih nezavisnih stanica u Sjedinjenim Državama. Tarnerovo preduzeće bilo je jedno od prvih koja su 1975. godine koristila nove komunikacione satelite da emituju svoj program (koji je kasnije promijenio naziv u „VTBS“ [WTBS] ili „TBS [TBS]“, „Tarner brodcasting sistem“ [Turner Broadcasting System]) široj publici pretplatnika na kablovsku televiziju širom zemlje, čime je znatno povećao profit. Kako bi ispratio odmicanje struke od bilborda, Tarner je ime preduzeća promijenio u „Tarner komjuničkejs kompani“ [Turner Communications Company], a od 1979. godine poznato je po imenu „Tarner brodcasting sistem“. Tarner je kasnije osnovao još dvije izuzetno uspješne i inovativne mreže kablovske televizije: *Si-En-En* (*Kejbl njuz network* [Cable News Network], 1980), prvi 24časovni kanal sa vijestima, i *Ti-En-Ti* (*Tarner network televižn* [Turner Network Television], 1988).

On je kroz „Tarner brodcasting sistem“ 1976. godine kupio i bejzbol tim prve lige „Atlanta brejvs“ [Atlanta Braves], a 1977. i profesionalni košarkaški tim „Atlanta hoks“ [Atlanta Hawkes]. Godine 1986. kupio je „Em-Dži-Em / Ju-Ej entertejment kompani“ [MGM/UA Entertainment Company], sa kojom je došla i biblioteka „Metro-Goldvin-Majera“ [Metro-Goldwyn-Mayer] od preko 4.000 filmskih ostvarenja. Tarner je prouzrokovao oluju protivljenja kad je odobrio da se neki od crno-bijelih filmova u toj biblioteci „kolorizuju“. Teret ogromnih dugova koje je nanizao zbog tih akvizicija prisilio je Tarnera da gotovo odmah proda ne samo „Em-Dži-Em / Ju-Ej“, nego i jedan dio „Tarner brodcasting sistema“, mada je zadržao kontrolu nad njim. Zadržao je i vlasništvo nad filmskom bibliotekom „Em-Dži-Ema“ (MGM), koja sadrži brojna klasična holivudska izdanja. Tarner se vratio širenju svog medijskog carstva tokom 90-ih godina 20. vijeka, kad je osnovao „Kartun network“ [Cartoon Network] (1992), kao i „Tarner muvi klasiks“ [Turner Movie Classics] (1994). Pored toga, 1993. godine nadgledao je kupovinu dva preduzeća za filmsku produkciju, i to „Nju lajn sinema“ [New Line Cinema] i „Kasl rok entertejment“ [Castle Rock Entertainment]. Medijski gigant „Tajm Vorner“ otkupio je „Tarner brodcasting sistem“ 1996. godine za 7,5 milijardi američkih dolara.

Kao dio tog sporazuma, Tarner je postao potpredsjednik „Tajm Vornera“ i bio je zadužen za sve mreže kablovske televizije tog udruženog preduzeća. Kad se „Tajm Vorner“ spojio sa internet-preduzećem „AOL“ 2001. godine, Tarner je postao potpredsjednik i viši savjetnik „AOL Tajm Vornera“. Povukao se sa mjesta potpredsjednika tog preduzeća 2003. godine, a tri godine nakon toga objavio je da neće tražiti ponovni izbor u njen upravni odbor.¹⁹⁰²

¹⁹⁰¹ “Rupert Murdoch: Scandal and Reorganization”, u *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Rupert-Murdoch/Scandal-and-reorganization>

¹⁹⁰² “Ted Turner”, u *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Ted-Turner>

Si-En-En (CNN) je danas „utvrđen kao vodeći televizijski kanal za vijesti iz svijeta“, riječima Roberta Mekčesnija (Robert McChesney) u njegovom članku:

Si-En-En internašnal [CNN International], podružnica *Si-En-Ena*. . . koji je 1994. godine putem deset satelita emitovao sadržaj u preko 200 zemalja i za više od 90 miliona pretplatnika, što je porast od 27% u odnosu na 1993. godinu. Dugoročni cilj *Si-En-En internašnala* jeste da emituje (ili učestvuje u udruženim poduhvatima da osnuje) kanale *Si-En-Ena* na francuskom, japanskom, hindi, arapskom i možda još jednom ili dva regionalna jezika. *Si-En-En* je 1997. godine osnovao servis na španskom jeziku za Latinsku Ameriku, sa sjedištem u Atlanti. *Si-En-En internašnal* će se koristiti i novinarskim resursima „Tajm Vornera“ kako bi se suočio sa novim izazovima koje predstavljaju kanali za vijesti u vlasništvu „Njuz korporejšna“ [News Corporation] i „En-Bi-Si-Majkrosofta“ [NBC-Microsoft].¹⁹⁰³

Kanali za distribuciju vijesti u vlasništvu država ili saveznih država ustupili su put nekolicini korporacija koje su nizom spajanja i akvizicija stvorile medijske konglomerate, čime su u principu uklonili takmičare i doprinijeli novoj definiciji demokratije, budući da ovo ponašanje nema ama baš nikakve veze sa istinskom demokratskom vladom.

Do 1980-ih, medijski sistemi bili su, uopšte govoreći, nacionalne prirode. Iako se uvoz knjiga, filmova, muzike i televizijskog programa odvijao decenijama, osnovni emitterski sistemi i novinske industrije bili su regulisani i u domaćem vlasništvu. Počevši od 80-ih godina 20. vijeka, javlja se pritisak od MMF-a, Svjetske banke i Vlade Sjedinjenih Država da se mediji i komunikacioni sistemi deregulišu i privatizuju, a to se dešavalo uporedo sa pojavom nove satelitske i digitalne tehnologije, što je dovelo do uspona transnacionalnih medijskih giganta. . . . Dvije najveće medijske firme na svijetu, „Tajm Vorners“ i „Dizni“ [Disney], 1990. godine zarađivale su oko 15% svog prometa izvan Sjedinjenih Država. Do 1997. ta cifra dosegla je raspon 30–35%.

Oba preduzeća očekuju da će kroz idućih nekoliko godina većinu prometa praviti u inostranstvu. Globalnim medijskim sistemom sad dominira prvi krug devet giganta. Pet najvećih su „Tajm Vorners“ (promet 1997: 24 milijarde američkih dolara), „Dizni“ (22 milijarde američkih dolara), „Bertelsman“ [Bertelsmann] (15 milijardi američkih dolara), „Viacom“ [Viacom] (13 milijardi američkih dolara), te „Njuz korporejšn“ Ruperta Merdoka (11 milijardi američkih dolara).¹⁹⁰⁴

Svaki pokušaj da se taj pogled na centralizaciju medija kroz koncentraciju vlasništva pojednostavi dovodi do istog zaključka do kog je došao Mekčesni u svom članku u *Nejšnu* (The Nation):

Istih osam transnacionalnih korporacija koje vladaju medijima u Sjedinjenim Državama po kratkom postupku preuzele su dominaciju nad globalnim tržištem medija, a to su: „Dženeral elektrik“ [General Electric], „Ej-Ti end Ti / Liberti midia“ [AT&T/Liberty Media], „Dizni“, „Tajm Vorners“, „Soni“ [Sony], „Njuz korporejšn“, „Viacom“ i

¹⁹⁰³ Robert McChesney, „The Global Media Giants: We Are the World“, *Fair*, 1. novembar 1997. godine.

¹⁹⁰⁴ McChesney, „The Global Media Giants“.

„Sigram“ [Seagram], plus „Bertelsman“, konglomerat sa sjedištem u Njemačkoj. Istovremeno, veliki broj novih preduzeća i raznih političkih i društvenih faktora stupa na scenu kad se sagleda globalni sistem, a borba za dominaciju i dalje se vodi među tih devet giganta i njihovih najbližih takmičara.

No, kao i u Sjedinjenim Državama, na globalnom nivou to je gusto koncentrisana industrija; medijska korporacija sa najvećim globalnim prometom na svijetu „Tajm Vornier“ (promet u 1998. godini: 27 milijardi američkih dolara), ima otprilike pedeset puta veći godišnji promet od pedesetog po redu najvećeg medijskog preduzeća. Nekolicina globalnih korporacija su horizontalno integrisane, odnosno kontrolišu značajan dio konkretnih medijskih sektora, kao što je književno izdavaštvo koje je doživjelo značajnu konsolidaciju krajem devedesetih.¹⁹⁰⁵

Muzika, filmovi, crtani filmovi i sve što pada pod okrilje umjetnosti, kulture i industrije zabave može da se doda na taj spisak. Postavljena je pozornica za početak globalnog procesa osvajanja srca i umova ljudi. Jedini preostali uslov za sticanje istinski globalne moći i dosega bila je prilika, a ona se javila u vidu krize na Balkanu: „Pobjeda na Balkanu utvrdila bi prevlast Sjedinjenih Država u svijetu poslije Hladnog rata na način na koji operacija Pustinjska oluja nikad nije ni mogla“, po riječima Džordža Kenija (George Kenney) i Majkla J. Dugana (Michael J. Dugan) u *Njujork tajmsu* 1992. godine.¹⁹⁰⁶ To nas dovodi do operacije Balkanska oluja i krvavog raspada bivše Jugoslavije.

2.4. Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije

U novembru 1992. Džordž Keni i Majkl Dugan objavili su članak u *Njujork tajmsu* pod naslovom „Operacija Balkanska oluja: Eto načina“. Po svoj prilici, na osnovu informacija iznutra, ta dva autora objavila su plan koji je na kraju doveo do pobjede u krvavom građanskom ratu na Balkanu. Nadalje izdvajamo nekoliko ključnih tačaka.

Prvi korak bio je izgradnja koalicije:

Sjedinjene Države ne treba da nastupaju unilateralno – tu grešku smo napravili u Vijetnamu. . . . Koalicija je moguća isključivo kroz dogovore u hodu. Tri saveznice, Velika Britanija, Francuska i Italija, moraju biti uključene; one pružaju baze za organizaciju i ograničen broj vazdušnih, pomorskih i kopnenih snaga za podršku operacija vazdušnih snaga kojima dominiraju Sjedinjene Države. Ta koalicija naoružava i obučava bosanske snage, koje sprovode nekonvencionalne operacije na terenu kako bi povratile svoju zemlju.¹⁹⁰⁷

Naredni korak bio je da nagovore Rusiju na saradnju:

¹⁹⁰⁵ Robert W. McChesney, “The New Global Media”, *The Nation*, 11. novembar 1999. godine.

¹⁹⁰⁶ George Kenney i Michael J. Dugan, “Operation Balkan Storm: Here’s a Plan”, *The New York Times*, 29. novembar 1992. godine, <https://www.nytimes.com/1992/11/29/opinion/operation-balkan-storm-here-s-a-plan.html>

¹⁹⁰⁷ Kenney i Dugan, “Operation Balkan Storm”.

Predsjednik Clinton (Clinton) ubijedio je nekoliko saveznika da se slože sa tim planom. Rusija je tu ključan igrač. Ukoliko se Rusija na samom startu ne složi, koalicija će je i dalje obavještavati i ostaviti otvorena vrata za buduću saradnju. Postoji razlog da vjerujemo da bi se Rusiju dalo nagovoriti na saradnju: ona je prirodno zainteresovana da bude viđena kao igrač na svjetskoj sceni u ovom mirovnom poduhvatu.¹⁹⁰⁸

Nakon toga trebalo je obezbijediti da humanitarni kadar UN postane meta Srba, što bi dovelo do prekida

Operacija UN i dostave humanitarne pomoći. . . . Operacije UN time bi se našle podređene višim ratnim ciljevima.

Ali sa podrškom koalicije, Bosanci su jednako sposobni kao i UN da dostavljaju pomoć. Pored toga, Sjedinjene Države na područja gdje se nalaze izbjeglice bacaju pakete hrane iz aviona koji nadlijeću vatru na terenu. Bosanske snage stvaraju zone „bezbjednog utočišta“, koje pomažu da se spriječi depopulacija Bosne i spase desetine hiljada života. Ta utočišta takođe drže i stotine hiljada izbjeglica van Zapadne Evrope.¹⁹⁰⁹

Sljedeći korak dolazi u dvije faze:

Prvo uništenje srpskih snaga u Bosni, a drugo korištenje koncentrisane sile protiv same Srbije. U prvoj fazi, Sjedinjene Države služice se AWACS letjelicama i borbenim avionima F-15 kako bi uspostavili vidljivu prevlast u vazduhu iznad čitave teritorije bivše Jugoslavije. Potom, srpska teška artiljerija i oklopne jedinice u Bosni postaju prvoklasne mete za vazdušni napad. Britanske i francuske infiltracione trupe koristiće se protivartiljerijskim radarom da lociraju srpske artiljerijske položaje u blizini područja pod opsadom.¹⁹¹⁰

Ostatak plana objašnjava upotrebu tehnologije za uništavanje Srba na bilo koji način.

Tehnologija koja koristi niti ugljeničnih vlakana dopušta nam da ugušimo električnu mrežu Srbije a da je ne uništimo, tako da će struja moći biti vraćena kad neprijateljstva budu okončana. Druga tehnologija nam omogućava da proizvode od petroleja u rafinerijama i cisternama pretvorimo u beskorisni žele, a da ne moramo uništavati objekte. Uništavamo srpske komunikacione objekte. Istovremeno, preuzimamo srpske radio-talase da na njima srpskom narodu jasno prenesemo svoju namjeru da okončamo rat. Ovo je rat u kome Srbi ne mogu pobijediti.¹⁹¹¹

Operativni troškovi za stranu koja vrši planiranje bili bi relativno niski: „Postoje indikacije da bi Saudijska Arabija bila voljna da razmisli o plaćanju značajnog dijela tih

¹⁹⁰⁸ Исто.

¹⁹⁰⁹ Исто.

¹⁹¹⁰ Исто.

¹⁹¹¹ Исто.

troškova, kad bismo to od nje tražili. Sve su prilike da bi i druge države dale doprinos“, pomenuli su Džordž Keni i Majkl J. Dugan.¹⁹¹²

Taj plan skovali su savjetnici predsjednika Bila Klintonu (Bill Clinton), kao treću alternativu opcijama sa kojima je bio suočen Klintonov prethodnik, Džordž H. V. Buš (George H. W. Bush), koje su bile „ili da ne radi ništa ili da pošalje stotine hiljada kopnenih snaga“, dalje napominju Keni i Dugan.¹⁹¹³ Pored toga, taj plan je pokazao i da je početak Klintonovog mandata bio zvanični početak miješanja Sjedinjenih Država u građanski rat na Balkanu.

Da ne idemo predaleko u prošlost, obavještajna zajednica bila je sasvim upoznata sa unutrašnjim procesima, glavnim akterima, događajima i perspektivama koji su doveli do raspada bivše Jugoslavije. Na primjer, u analizi koju je davne 1971. godine sprovela Kancelarija za nacionalnu procjenu CIA, gotovo čitavu deceniju prije smrti Josipa Broza Tita, pod naslovom *Jugoslavija: obavještajna procjena*¹⁹¹⁴, CIA je nastojala da odgovori na osnovno pitanje – da li može Jugoslavija preživjeti kao ujedinjena država bez Tita.¹⁹¹⁵ Po toj analizi, ekonomija je bila u centru nesuglasica između bivših jugoslovenskih republika koje su počele da izražavaju i da se bore za svoje nacionalne identitete:

Inflacija, deficiti u spoljnoj trgovini, nezaposlenost i ekonomske nesuglasice među pojedinim republikama su u porastu. Suočeni sa tim problemima, glavni nacionalni centri moći u zemlji, vrhovna komanda Komunističke stranke i federalna vlada u Beogradu, ponekad djeluju neodlučno. Prema tome, budućnost Jugoslavije bez Tita djeluje u najmanju ruku neizvjesno.¹⁹¹⁶

Po mišljenju većine obavještajnih analitičara koji su učestvovali u pripremi te Cijine analize iz 1971. godine, centralna dilema bila je „hoće li Jugoslavija uopšte nadživjeti Tita?“¹⁹¹⁷ Jugoslavija je u principu bila hibridna država, eksperiment koji je bio savršen izbor u Evropi tokom Hladnog rata.

Decentralizovana federalna i socijalistička država bila je uzor ostalim satelitskim zemljama Sovjetskog Saveza, u smislu da je postojala i treća opcija pored dva bloka Hladnog rata. Međutim, rane sedamdesete donijele su novi razvoj situacija koje su zabrinjavale Zapad. Prema jednom od deklasifikovanih dokumenata, datiranog 27. septembra 1972. godine, CIA je imala memorandum po naslovu *Jugoslavija – ustaše i problem hrvatskih separatista*. Taj

¹⁹¹² Исто.

¹⁹¹³ Исто.

¹⁹¹⁴ Анализу спровела Служба за националне процјене, Централна обавјештајна агенција, Представници Обавјештајне заједнице сложили у својој великој одлуци, дана 27. јула 1971. године.

¹⁹¹⁵ *Yugoslavia: An Intelligence Appraisal (in response to NSSM 129)*. 27. jul. 1971. godine. Central Intelligence Agency, 1, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp79r01095a001300010006-1>

¹⁹¹⁶ Central Intelligence Agency, *Yugoslavia. An Intelligence Appraisal*, 2.

¹⁹¹⁷ Исто.

temeljan dokument od 16 stranica detaljno govori o prvoj ozbiljnoj političkoj krizi koja je prijetila da započne raspad federalne države usljed jačanja nacionalističkih pokreta:

Otimanje aviona SAS-a u Švedskoj i bombardovanje dvije jugoslovenske turističke kancelarije u Australiji od strane hrvatskih terorista emigranata (ustaša) najskorije su epizode u nizu dramatičnih i nasilnih činova koji, između ostalog, imaju za cilj da svijetu demonstriraju neumornu mržnju koju Hrvati patriote gaje prema Titu i ujedinjenoj jugoslovenskoj državi. Beograd je već neko vrijeme zabrinut aktivnostima ustaša u inostranstvu i navodnim saučesništvom ustaša u hrvatskim separatističkim nemirima na domaćem tlu. Zabrinjava to što postoji mogućnost da se problem razvije, dijelom kao posljedica aktivnosti ustaša unutar velikih kolonija radnika iz Jugoslavije na Zapadu. . . . Kao i El Fatah i IRA, ustaše predstavljaju samo militantni vrh ogromnog pokreta čija uvjerenja, ogorčenje i težnje vuku korijene iz njihove problematične prošlosti, a hrane se prospektom za turbulentnu budućnost.¹⁹¹⁸

Ta Cijina analiza iz 1972. godine dalje tvrdi da su jugoslovenski zvaničnici pokušali da steknu podršku zapadnih vlada, pozivajući na saradnju u savladavanju grupa migranata koje djeluju sa ciljem da destabilizuju zemlju:

Austrija, Australija, Zapadna Njemačka, Francuska, Švedska, Kanada i Sjedinjene Države ubrajaju se u poznate mete tih diplomatskih napora. Dugački memorandum koji je prošlog mjeseca predat Vašingtonu posvećen je gotovo u potpunosti hrvatskim emigrantskim grupama. Srpskim emigrantskim grupama posvećeno je izuzetno malo prostora, naizgled zbog toga što ih Beograd trenutno ne smatra većom prijetnjom. Hrvatski element navodno je dominirao i memorandumom koji je upućen drugim prestonicama na zapadu.¹⁹¹⁹

Gotovo deceniju kasnije, 29. maja 1980, CIA je predala još jedan memorandum o *Jugoslovenskim ekstremistima emigrantima*¹⁹²⁰. U sažetku tog memoranduma, CIA je zaključila:

Otkako se završio Drugi svjetski rat, grupe emigranata iz Hrvatske i Srbije bile su naročito aktivne u terorističkim napadima protiv jugoslovenskih objekata u inostranstvu. Oni veći dio svojih aktivnosti sprovode u Australiji, Zapadnoj Evropi, Sjedinjenim Državama i Kanadi. . . . Glavne emigrantske grupe sačinjavaju hrvatski separatisti koji žele da osnuju nezavisnu hrvatsku državu i srpski nacionalisti koji žele da zbacе komunistički sistem i ponovo uspostave dominaciju Srbije nad Jugoslavijom. Ti suprotstavljeni ciljevi predstavljaju ogorčeno etničko rivalstvo između te dvije grupe i njihovih brojnih podgrupa, koje se često sukobljavaju po pitanju taktike.

¹⁹¹⁸ CIA Office of National Estimates. *Yugoslavia – The Ustashi and the Croatian Separatist Problem* (službeni memorandum), 27. septembar 1972. godine, 1-12.

¹⁹¹⁹ CIA Office of National Estimates. *Yugoslavia – The Ustashi*, 1-12.

¹⁹²⁰ Овај рад је припремило одјељење СССР-ЕЕ, Канцеларија за политичку анализу, а у координацији са Канцеларијом за централне референце, Одјељењем за међународна питања/ОПА, и неколико канцеларија у оквиру Дирекције за операције. Наручио га је Стејт департмент, Истраживање операција. Истраживање је завршено 9. маја 1980. Питања и коментари могу се упутити шефу Огранка за Источну Европу, ОПА.

Jedina karakteristika koju sve od njih dijele jeste jak animozitet prema Titu i komunističkoj Jugoslaviji koju je on izgradio. Hrvatski separatisti su najbrojniji i najorganizovaniji, ali nedostatak jedinstva među raznim organizacijama azilanata smanjuje njihovu efikasnost. Ovaj memorandum konsoliduje sve raspoložive informacije o vodećim pojedincima i grupama koje sačinjavaju jugoslovenski emigrantski pokret. Takođe sadrži i pregled njihovih ranijih aktivnosti, kako bi pružio bolje shvatanje krajnosti u koje bi mogli biti sposobni da odu u budućnosti. Izvještaj ne govori o grupama emigranata ili pojedincima u Sjedinjenim Državama.¹⁹²¹

U memorandumu su poimence nabrojane sve organizacije, pojedinci, metode, oružje i spisak terorističkih napada širom Evrope. Jugoslovenska tajna služba izvršila je veliki broj atentata u inostranstvu kako bi spriječila grupe emigranata da dođu do uporišta u Jugoslaviji. Bilo je i obostranih atentata. Međutim, karakteristika koju vrijedi pomenuti bila je veza između pojedinih emigranata i emigrantskih organizacija, poluemigrantskih grupa, kao i nekakva vrsta distance zapadnih vlada što se tiče pomaganja Jugoslaviji u rješavanju ovog ozbiljnog problema sa emigrantima, kao što je istaknuto u Cijinoj procjeni iz 1980. godine:

Otvoreni pokušaji atentata doveli su do brojnih smrtnih slučajeva tokom godina. Ekstremisti naizgled žele da nanesu štetu jedino Jugoslovenima, iako se dešavalo da i nedužni posmatrači stradaju ili poginu u njihovim bombardovanjima. U situacijama gdje uzimaju nejugoslovenske taoce, ekstremisti će se prije povinovati jakom pritisku nego povrijediti te ljude koji nemaju nikakve veze sa njihovim „ratom“ protiv Jugoslavije. Međutim, koriste se svakom prilikom da steknu najviši mogući nivo ozloglašnosti za svoj cilj.¹⁹²²

CIA je u novembru 1970. godine objavila studiju od 72 strane, pod naslovom *Jugoslavija: izlizana struktura*, u kojoj je sadržana detaljna analiza politike, ekonomije, komunističkog kadra i drugih faktora koji su zahtijevali pažnju i prouzrokovali brigu o državnom eksperimentu poslije Tita:

Ta studija skreće pažnju na partikularističke sile koje imaju decentralizovan politički autoritet i kontrolu unutar Jugoslavije do nivoa neprikosnovenog u bilo kojem komunističkom društvu. U jugoslovenskoj debati trenutno se raspravlja o tome hoće li te sile nadjačati centralizam, a još neko vrijeme neće biti jasno kakve su šanse za stabilnost poslije Tita. . . . Karakter Jugoslavije prolazi kroz proces promjene, a posljedice eventualnog ishoda, federalizam–centralizam, tiranin–kolegijum, sve su značajnije za Jugoslovene, Ruse i Zapad.¹⁹²³

¹⁹²¹ CIA National Foreign Assessment Center, *Yugoslav Émigré Extremists*, 29. maj 1980. godine, 1-3.

¹⁹²² CIA National Foreign Assessment Center, *Yugoslav Émigré Extremists*, 1-3.

¹⁹²³ Hal Ford, *Intelligence Report - Yugoslavia: The Outworn Structure* (službeni memorandum), Central Intelligence Agency, 20. novembar 1970. godine,
<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/5077054e993247d4d82b6ab3>

Nakon događaja koji je u historiji poznat kao Hrvatsko proljeće, Malcolm W. Braun (Malcolm W. Browne) pokrio je ishod za *Njujork tajms* 1976. godine:

Taj nemir, takav kakav je bio, ugašen je jednako brzo i efikasno kao i kratki nalet liberalizma u Čehoslovačkoj 1968. godine. Od onda, desetine hrvatskih grupa u inostranstvu koje zastupaju širok raspon političkih tendencija nastavile su sa kritikama upućenim na račun vlade u Beogradu. U nekim slučajevima, kritike se miješaju sa terorizmom. Brojni jugoslovenski predstavnici u inostranstvu su ubijeni, bombe su postavljane u jugoslovenskim kancelarijama van zemlje, a ranije ovog mjeseca hrvatski emigranti oteli su američki putnički avion kako bi stekli publicitet za svoj cilj.¹⁹²⁴

U tom članku, Braun se kratko osvrnuo na aktivnosti hrvatskih nacionalista, a pogotovo se koncentrisao na ono što je tadašnji lider Jugoslavije Tito radio da ih učutka:

On (Tito) je šokirao naciju time što je izjavio da se Hrvatska nalazi u stisku „trilog liberalizma“ i da „hrvatska kontrarevolucija“ ugrožava cijelu zemlju. Predsjednik je počeo da se rješava Hrvatske komunističke stranke, uveo je novu republičku vladu, smijenio razne oficire hrvatske vojske i policije, otpustio određen broj sudija, propisao sankcije univerzitetu i zatvorio brojne publikacije. Jedanaestodnevni štrajk studenata u Zagrebu ugušen je a stotine ljudi je uhapšeno. Oni za koje se na suđenjima koja su uslijedila ispostavilo da su pisali članke za periodične listove koji podržavaju liberalniju vladu u Hrvatskoj – dobijali su naročito duge kazne.¹⁹²⁵

Kako piše Braun, ideološki lideri poslani su u zatvor u Staroj Gradišci.

Grupe hrvatskih emigranata počinile su na desetine terorističkih napada koji sežu sve do davne 1962. godine, čime su poslali jasnu poruku da hoće nezavisnu Hrvatsku. Svi veći teroristički napadi nabrojani su u velikom broju izvještaja CIA. Ti glasovi bili su utišani na neko vrijeme, ali, kao što se spremamo da pokažemo u analizi, takvo razmišljanje potrajalo je do raspada Jugoslavije. Unutar tog ozbiljnog trenda bilo je i drugih faktora koji su popločali put onome što se danas vodi kao krvavi građanski ratovi. Direktor CIA izdao je obavještajnu procjenu u septembru 1979. godine, pod naslovom *Prospekti za Jugoslaviju poslije Tita*¹⁹²⁶. U njenom uvodu, rane osamdesete opisane su kao:

[N]ajvjerovatnije. . . . doba turbulencija u Jugoslaviji. Uzročnik će biti onеспособljenost ili smrt predsjednika Josipa Broza Tita, koji je igrao tako veliku ulogu u stvaranju i

¹⁹²⁴ Malcolm W. Browne, “Croats in Yugoslavia Charge Discrimination”, *The New York Times*, 28. septembar 1976. godine.

¹⁹²⁵ Browne, “Croats in Yugoslavia”.

¹⁹²⁶ Ову процјену издају директор Централне обавјештајне службе, Национални спољнообавјештајни одбор, обавјештајне организације Министарства спољних послова и Министарства одбране и Агенција за националну безбједност. Такође учествују: помоћник начелника штаба за обавјештајне послове, Одјељење копнене војске, директор поморске обавјештајне службе, Одјељење морнарице, помоћник начелника штаба за обавјештајне послове, Одјељење ратног ваздухопловства, директор обавјештајне службе, штаб, маринци.

očuvanju savremene Jugoslavije da niko ne može garantovati da se neće ispostaviti kao nezamjenjljiva. . . . Tokom proteklih nekoliko godina, a pogotovo od Kongresa jugoslovenske stranke 1978. godine, veći broj inicijativa koje su djelovale obećavajuće za relativno gladak i uredan prenos vlasti nakon Tita izgubile su na zamahu. Istovremeno je došlo do razvoja situacije u suprotnom smjeru. . . . Relativno smo sigurni da Titova smrt neće sama po sebi predstavljati prijetnju integritetu ili nezavisnosti jugoslovenske države tokom prvih otprilike šest mjeseci. Međutim, hoće dovesti do pada u sposobnosti režima da izađe na kraj sa domaćim i stranim problemima, koji će najvjerovatnije u periodu nakon Tita postati jači nego što su bili 1970-ih. Nadalje, visok stepen unutrašnje političke solidarnosti koji će najvjerovatnije okarakterisati neposredni prenos vlasti nakon Tita najvjerovatnije neće potrajati. Kao posljedica toga, zemlja će ući u period velike nesigurnosti i političke nestabilnosti, i to najvjerovatnije dugotrajan.¹⁹²⁷

Procjenjivalo se da će po Titovoj smrti uslijediti politički nemiri. Iako je on ostavio neke smjernice za period nakon kraja svoje vladavine, kao što je kolektivno Predsjedništvo, iz obavještajne procjene CIA bilo je više nego jasno da će njegovi nasljednici biti odgovorni za očuvanje jedinstva federalne države:

Oslabljena centralna vlast otežaće režimu poslije Tita nošenje sa ekonomskim problemima, koji će se u svakom slučaju najvjerovatnije povećati. U najmanju ruku, nedostatak harizmatičnog autoriteta Titovim nasljednicima uskratice adut koji je pomogao u sprečavanju ekonomske krize tokom 1970-ih, kad je postojala prijetnja da se otmu kontroli efekti visoke inflacije (17 procenata godišnje), veliki deficiti u balansu isplata, sve veća ekonomska nejednakost u regionu, te promjene u porastu potrošnje, koje su imale veze sa velikim krajnostima u opštem postotku rasta. . . . Iako bi vojna intervencija mogla privremeno stabilizovati kriznu situaciju, potencijalna nestabilnost i nemiri ostaju kao dugoročniji prospekt, sa realnom šansom za eventualno izbijanje građanskog rata.¹⁹²⁸

Doživotni autoritarni vladar Jugoslavije, Josip Broz Tito, preminuo je 1980. godine. Po informaciji koja je upotrijebljena u obavještajnoj procjeni CIA od 30. avgusta 1983. godine, *Jugoslavija: trendovi u etničkom nacionalizmu*, ključne stavke bile su:

Intenzitet etničkog rivalstva u porastu je od smrti Josipa Broza (Tita) 1980. godine, jer nezgrapni decentralizovani sistem koji je Tito ostavio u nasljeđe trese ekonomska kriza koja se odražava u sve većem jazu između bogatog sjevera i siromašnijeg juga, kao i sve većem stavu Jugoslovena da je njihovo rukovodstvo neadekvatno. . . . Dugoročna stabilnost Jugoslavije najvjerovatnije će zavisiti od veze između njenih endemičnih etničkih konflikta, krhkih ekonomskih perspektiva i nezgrapnih decentralizovanih političkih struktura.¹⁹²⁹

¹⁹²⁷ Central Intelligence Agency, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", *National Intelligence Estimate*, 25. septembar 1979. godine, 1.

¹⁹²⁸ Central Intelligence Agency, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", 2-4.

¹⁹²⁹ Central Intelligence Agency, "Yugoslavia – Trends in Ethnic Nationalism", *An Intelligence Assessment*, septembar 1983. godine.

U analizi svih mogućih faktora koji bi mogli prouzrokovati nestabilnost u zemlji tokom dužeg vremena, uključenoj u obavještajnu procjenu CIA, *Transformisana Jugoslavija*, navodi se da će Jugoslavija kao federalna država prestati da postoji u roku od godinu dana,

A najvjerojatnije će se sasvim raspasti u roku od dvije godine. Ekonomska reforma neće spriječiti raspad. . . . Srbija će blokirati pokušaje Slovenaca i Hrvata da oforme svejugoslovensku konfederaciju. . . . Sjedinjene Države i njihovi saveznici po Evropi ne mogu mnogo da urade kako bi očuvali jedinstvo Jugoslavije. Jugosloveni će takve pokušaje vidjeti kao oprečne zagovaranju demokratije i samoopredjeljenja.¹⁹³⁰

Sve te temeljno dokumentovane činjenice dovele su do neizbježnog, tačno u pogrešnom momentu istorije ove balkanske države, kraja takozvanog jugoslovenskog eksperimenta. Riječima novinarkе Celestine Bohlen (Celestine Bohlen) u izdanju *Njujork tajmsa* od 16. maja 1991. godine, Srbija je bila kriva za pokretanje konstitutivne krize zato što je blokirala imenovanje Hrvata na mjesto federalnog predsjednika:

Rukovodstvo Srbije danas je gurnulo tu lako zapaljivu zemlju u konstitutivnu krizu tako što je blokiralo imenovanje Hrvata na mjesto federalnog predsjednika, što je položaj na kome se od Titove smrti svake godine automatski rotiraju predstavnici svih šest republika. Taj manevar Srbije, najveće od šest republika te zemlje, djeluje kao posljednji pokušaj da zadrži dominaciju nad krhkom federacijom.¹⁹³¹

Umjesto da pokaže nekakvo moguće rješenje blokiranog federalnog Predsjedništva, ta razmirica između Srba i Hrvata zasigurno je dovela do daljeg pogoršanja, kao što je Bolenova istakla u tom članku:

Iako su brojni eksperti za jugoslovensku politiku sugerisali da Srbija najvjerojatnije blefira kako bi stekla nekakvu političku prednost, oni su upozorili i da su posljedice takvog poteza svakako opasne. „Širom regiona prsti stoje na obaračima“, izjavio je jedan diplomata sa Zapada. „To nas je dovelo do vrhunca političke krize sa nepredvidivim političkim posljedicama po sve nas“, izjavio je predstavnik Makedonije u Predsjedništvu Vasil Tupurkovski, nakon što je prije početka sastanka čuo za namjere Srbije. „Zaprepašten sam neodgovornošću te odluke“.

I jugoslovenski i strani posmatrači protumačili su taj potez Srbije kao samouvjeren pokušaj da zadrži kontrolu nad nacionalnim političkim dijalogom dok zemlja ulijeće iz krize u krizu. Iza zatvorenih vrata, vođe Srbije izjavile su da ne mogu da prihvate i predsjednika Hrvata kad već Hrvati drže toliko visokih položaja u federalnoj vladi, u koje se ubraja i premijer Ante Marković.¹⁹³²

¹⁹³⁰ Central Intelligence Agency, “Yugoslavia Transformed”, *National Intelligence Estimate*, 18. oktobar 1990. godine.

¹⁹³¹ Celestine Bohlen, “New Crisis Grips Yugoslavia Over Rotation of Leadership”, *The New York Times*, 16. maj 1991. godine, <https://www.nytimes.com/1991/05/16/world/new-crisis-grips-yugoslavia-over-rotation-of-leadership.html>

¹⁹³² Bohlen, “New Crisis Grips Yugoslavia”.

Bolenova je takođe istakla da se g. Slobodan Milošević istakao kao novi srpski vođa koji je Komunističku stranku preimenovao u socijalističku, i koga su u decembru 1990. godine ponovo izabrali na mjesto lidera Socijalističke stranke. Govoreći o široj pozadini nedavnih dešavanja, *Njujork tajms* objašnjava strahove koji su se ukorijenili na obje strane:

Nakon što su dvanaest hrvatskih policajaca i tri srpska civila poginuli u pucnjava prije dvije nedjelje, javili su se strahovi da će doći do pokušaja da se blokira stupanje na vlast g. Mesića. U Hrvatskoj, na taj incident se uglavnom gleda kao na provokaciju Srbije osmišljenu da dovede do vanrednog stanja u državi, usljed čega bi došlo do suspendovanja Predsjedništva, te bi stupanje g. Mesića na vlast u principu bilo blokirano. Ipak, te spekulacije utišane su prošle sedmice, nakon što su hrvatski demonstranti ubili vojnika u gradu Splitu, na obali Jadranskog mora. Tim incidentom iznuđen je politički kompromis o razoružavanju ilegalnih paravojnih snaga na obje strane. Pored toga, diplomat sa Zapada ohrabruje to što je g. Milošević još prošlog petka izjavio da će g. Jović danas napustiti položaj i da će doći do normalne rotacije, što znači da će g. Mesić, koji je prethodnih godinu dana vršio funkciju potpredsjednika, doći na najistaknutiji položaj po dogovorenoj formuli.

Nekoliko zapadnih vlada, koje je alarmiralo posmatranje rastuće krize u Jugoslaviji, poslale su jake poruke u Beograd, u kojima govore da uredno stupanje g. Mesića na vlast smatraju testom posvećenosti Srbije demokratskom i nenasilnom rješenju za Jugoslaviju. I Hrvatska je jasno izjavila da će svaki pokušaj da joj se uskrati pravo da stupi na najvišu funkciju u državi smatrati napadom na svoj suverenitet. „U tom slučaju, Hrvatska bi postupila na jedini mogući način – otcijepila bi se od Jugoslavije“, izjavio je g. Mesić na jučerašnjoj konferenciji za štampu. Najsjevernija republika Slovenija već je postavila 26. jun kao rok za proglašenje svoje nezavisnosti.¹⁹³³

Taj članak u *Njujork tajmsu* gledao je na raspravu o tome kakav tip buduće federalne države će republike zahtijevati kao na konstitutivnu debatu o centralizovanoj državi koju je zahtijevala Srbija (kako je Bolenova napisala u *Njujork tajmsu*) ili više autonomije za republike, kao što su tražile Hrvatska i Slovenija.

Dok Hrvatska i Slovenija vrše pritisak za sticanje veće autonomije unutar labavo konfederativne Jugoslavije, Srbija pod rukovodstvom g. Miloševića insistira na centralizovanoj državi. Jedna od glavnih briga Srbije jeste sudbina Srba koji žive van granica te republike, a pogotovo 600.000 Srba koji su vijekovima nastanjeni u istočnim dijelovima Hrvatske. Konstitutivnu raspravu, koja je u principu paralizovala federalnu vladu i dovela jugoslovensku privredu na rub kolapsa, zasjenio je talas grozničavog nacionalizma. Brojni eksperti smatraju da opasnost leži u tome što su i hrvatski i srpski vođa sad zarobljeni u nacionalizmu koji su sami stvorili.¹⁹³⁴

Bez obzira na to, „vještine pregovaranja“ g. Mesića davale su nadu za pronalaženje rješenja, ili makar nekog načina ublažavanja tenzija, napisala je Bolenova na kraju članka.

¹⁹³³ Исто.

¹⁹³⁴ Исто.

Dva dana kasnije, 18. maja 1991. godine, Selestin Bolen ponovo izvještava za *Njujork tajms* da Jugoslavija nije uspjela izabrati Predsjedništvo i da je premijer g. Ante Marković imenovao specijalni tim za koordinaciju, čiji član je i ministar odbrane, general Veljko Kadijević, koji će biti zadužen za očuvanje mira:

Po drugi put u dva dana, Srbija i njeni saveznici u osmočlanom Predsjedništvu, kako se naziva vladajuće federalno vijeće u Jugoslaviji, blokirali su izbor hrvatskog predstavnika Stipe Mesića na poziciju predsjednika federacije. Izlazeći potpredsjednik g. Mesić ima pravo na taj položaj po pravilima rotacije navedenim u Ustavu Jugoslavije. U društvu predstavnika republika Slovenije i Makedonije, g. Mesić napustio je sjednicu koja se održava ovdje u federalnoj prestonici, te izjavio da on sebe smatra predsjednikom Jugoslavije, bez obzira na blokadu.

„Niko drugi ne može da vrši tu funkciju“, izjavio je g. Mesić, 57-godišnji advokat, koji se vratio u hrvatsku prestonicu Zagreb, iako su ostali članovi Predsjedništva ostali na zasjedanju u Beogradu. Kao rukovodeći Predsjedništva, predsjednik je državni poglavar i komandant oružanih snaga. „Treba da me pozovu nakon što okončaju glasanje, i to u najkraćem mogućem roku, inače Hrvatska neće biti u mogućnosti da podnese tu uvredu“, izjavio je g. Mesić. „U očima Hrvatske, to bi značilo da Predsjedništvo više nije legitimno i da Hrvatska više nema nikakvu obavezu da se pridržava njegovih odluka“. Mnogi ovdje prisutni strahovali su da će neuspjeh da se funkcija predsjednika prenese na Hrvatsku gurnuti nacionalistički nastrojenu vladu te republike prema unilateralnom proglašenju nezavisnosti, po uzoru na primjer Slovenije, republike koja se već izjasnila da će 26. juna proglasiti nezavisnost. Prvi signali iz Zagreba ukazuju na to da Hrvatska neće prihvatiti ono što mnogi smatraju izazovom Srbije.¹⁹³⁵

„Izuzetno je dobro za Hrvatsku da sad sačeka, da pokaže ljudima kako Srbija krade i kako se njena politika protivi Ustavu“, izjavio je Zvonko Lerotić, zamjenik predsjednika Hrvatske Franje Tuđmana, a izvještava *Njujork tajms*.¹⁹³⁶ U tom istom članku, srpski predstavnik g. Borisav Jović objašnjava da „on ne bi mogao pružiti podršku predsjedniku koji otvoreno zagovara raspad Jugoslavije“. Početkom decembra iste godine, 6. decembra 1991, g. Mesić je podnio ostavku, o čemu su za *Los Angeles tajms* pisale Danica Kirika (Danica Kirika) i Kerol J. Vilijams (Carol J. Williams):

Proglasivši svoj posao irelevantnim, budući da Jugoslavija više ne postoji, Stipe Mesić iz Hrvatske u četvrtak je podnio svoju ostavku sa funkcije predsjednika balkanske federacije u raspadu. To je bio prevashodno simboličan gest, budući da je Mesić imao sasvim mali uticaj u kolektivnom Predsjedništvu, koje je paralizovano istim političkim, etničkim i vjerskim strujama koje su dovele do raspada Jugoslavije, a njen narod gurnule u smrtonosni rat.

¹⁹³⁵ Celestine Bohlen, “Yugoslavia Fails to Fill Presidency”, *The New York Times*, 18. maj 1991. godine, <https://www.nytimes.com/1991/05/18/world/yugoslavia-fails-to-fill-presidency.html>

¹⁹³⁶ Bohlen, “Yugoslavia Fails to Fill Presidency”.

„Smatram da sam izvršio svoju dužnost – kao i da Jugoslavija više ne postoji“, izjavio je Mesić pred hrvatskim Parlamentom.¹⁹³⁷

Kirika i Vilijams u nastavku ponavljaju da je inauguracija g. Mesića blokirana već duže od šest nedjelja, kao i okaljana kontroverzom:

[S]a četiri člana Predsjedništva koji su odani Srbiji i blokiraju njegovu inauguraciju već šest nedjelja, a pored toga i stavljaju veto na sve pokušaje da se uspostavi kontrola nad pobunom federalne vojske. U intervjuu koji je dao u hrvatskoj prestonici Zagrebu nakon svoje ostavke, Mesić je izjavio da je smatrao apsurdnim da ostane na toj funkciji, budući da naređenja koja je izdao kao vrhovni komandant oružanih snaga ionako ignorišu. „Osjećam se kao da mi je kamen pao sa srca“, izjavio je Mesić, iskazavši olakšanje povodom napuštanja figurativne funkcije.

Ipak, iznio je argument da je i njegovo preuzimanje funkcije početkom jula, i to što je sad odlučio da je napusti, pomoglo Hrvatskoj da se približi nezavisnosti. „Morao sam da u ime Jugoslavije kažem da Jugoslavije više nema“, izjavio je Mesić. Za krvavo bratoubistvo koje trese Jugoslaviju okrivio je jugoslovenskog ministra odbrane Veljka Kadrijevića i predsjednika Srbije Slobodana Miloševića, govoreći da njih dvojica kuju planove da rat dovedu u Hrvatsku. „Sad je to problem Jugoslavije, a sutra će biti evropski“, izjavio je Mesić, upozorivši da će se rat proširiti ukoliko strani pregovarači to dozvole. „A onda će biti problem čitavog svijeta“.¹⁹³⁸

Nedugo potom, uistinu je i postao problem Evrope i čitavog svijeta. Sa današnje perspektive, relativno je prosto pratiti tragove koji vode do boljeg shvatanja krvoprolića koje je prohujalo tom evropskom socijalističko-federativnom državom, koju su mnogi smatrali eksperimentom Hladnog rata. Danas imamo pristup tolikom broju izvora, tolikim deklasifikovanim dokumentima, koji pričaju daleko drugačiju priču od one koja je kružila prije par decenija. Kao što je ranije pomenuto u nekolicini deklasifikovanih analiza CIA, prilično je očigledno da se politička ekonomija nalazila u centru raspada bivše Jugoslavije, a ipak, tako prosto objašnjenje uglavnom je preskočeno u brojnim analizama koje su do danas sprovedene.

2.4.1. Politička ekonomija i politički kontekst okončanja „jugoslovenskog eksperimenta“

Isprva, brojni akademici racionalizovali su nasilan raspad socijalizma i Federativne Republike Jugoslavije kao neizbježan ishod duboko ukorijenjene etničke mržnje. Sa njihovog stanovišta, raspad je bio logičan sljedeći korak nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine, budući da je autokratska vladavina koja je jugoslovenske republike održavala ujedinjenima umrla sa njim, a bitka za Titovo nasljeđe je otpočela. Bez obzira na to, drugi su to smatrali

¹⁹³⁷ Carol J. Williams i Danica Kirika, “Mesic Resigns Presidency, Says Yugoslavia No Longer Exists”, *Los Angeles Times*, 6. decembar, 1991. godine, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-12-06-mn-633-story.html>

¹⁹³⁸ Williams i Kirika, “Mesic Resigns Presidency”.

pretjerano banalizovanim objašnjenjem. Na primjer, Suzan Vudvard (Susan Woodward) pisala je 2009. godine o „alternativnom objašnjenju kolapsa Jugoslavije“.¹⁹³⁹ Vudvardova je 1995. godine objavila opširnu studiju ekonomskih parametara koji su imali velikog uticaja na proces dezintegracije, zajedno sa etnonacionalističkim pokretima koji su rođeni iz ekonomske krize koju su nametnuli međunarodni akteri. Ta dobro poznata i često citirana studija od 556 stranica, naslovljena kao *Tragedija na Balkanu: kaos i raspad nakon Hladnog rata*, iznosi podatke koji nude sasvim nove uvide u krvoproliće koje je prohujalo bivšom Jugoslavijom. Kao što je već bilo govora, neke od ključnih informacija koje je Vudvard iznijela u svojoj studiji iz 1995. godine poklapaju se sa kasnije deklasifikovanim analizama CIA.

Jugoslavija je već 1955. godine otvorila svoje granice slobodnom kretanju svojih državljana, stranaca i trgovine. Ona je od 1949. godine redovno pregovarala o kreditima sa Međunarodnim monetarnim fondom (MMF), te uvela tržišnu ekonomiju i decentrališuće ekonomske reforme kako bi ispunila uslove MMF-a, a između 1958. i 1965. i uslov članstva u Opštem sporazumu o carinama i trgovini. Posljedica toga bila je socijalistička država sa širokom ekonomskom liberalizacijom i političkom decentralizacijom, koja je zaradila sporazume o udruživanju sa Evropskom zajednicom i Evropskom asocijacijom za slobodnu trgovinu mnogo prije nego što su zemlje centralne Evrope uopšte podnijele svoje zahtjeve za to. Čak i nakon decenije ekonomskih poteškoća i političke nesigurnosti, između 1979. i 1989, stanovnici Istočne Evrope zavidjeli su Jugoslaviji na relativnom prosperitetu, slobodi putovanja i rada u inostranstvu i pejzažu multikulturalnog pluralizma i kontrasta u kome su uživali Jugosloveni.¹⁹⁴⁰

Za većinu prosječnih građana Evrope i ostatka svijeta bilo je prilično šokantno da posmatraju kako se ta država, sa svojim takozvanim trećim načinom života, između dva bloka koji su bili zakleti protivnici u Hladnom ratu, naprosto raspada na tako krvav i brutalan način. Između pada Berlinskog zida (1989), početka rata u Bosni (1992), politike ekonomskih rezova i strogih ekonomskih reformi kojima su aplaudirali neki savjetnici sa Zapada, krediteri i pravni savjetnici, a pod ruku sa gubitkom centralizovane političke vlasti Komunističke stranke i pokretima otcjepljenja koji su je naslijedili, kao i sa proglašenjem nezavisnosti Slovenije i Hrvatske – Jugoslavija je nestala iznenada, brutalno i brzo.

Knjigu Vudvardove danas mnogi smatraju priručnikom za shvatanje jugoslovenske krize sa alternativnog stanovišta, daleko od opšteprihvaćenog mišljenja. Slabije poznata pozadina te krize, koja svoje korijene vuče decenijama prije nego što je Jugoslavija eksplodirala

¹⁹³⁹ Susan L. Woodward, “The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia” u *Fighting Identities: Race, Religion and Ethno-Nationalism*, Social Register, tom 39 (London: Merlin Press, 2009), 74.

¹⁹⁴⁰ Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington D.C.: Brookings Institution Press, 1995), 1-2.

– obuhvata mjere smanjenja troškova, stroge ekonomske reforme i liberalizaciju iznuđenu međunarodnom politikom uslovljavanja. Te intervencije su brojnim evropskim zemljama 80-ih godina spolja donijele kaos. Pogotovo kad su ekonomske reforme popločale put političkim i društvenim prevratima širom Starog kontinenta. Kako bi se zaista shvatili priroda, uzroci i pozadina te krize, prvo je neophodno shvatiti sve faktore koji utiču na način života unutar neke zemlje: „ako se jugoslovenska kriza tumači kao rezultat etničke mržnje, time se priča izvrće naglavačke i počinje sa kraja“, piše Vudvardova.¹⁹⁴¹ Bila je u pravu. Iako se opredijelila za perspektivu koju se malo akademika usudilo da isprati, budući da je medijska struja koja je pratila ratove u Jugoslaviji u suštini prijetila da će svi naučnici posvećeni objektivnom i nepristrasnom razmišljanju, bez stajanja na bilo čiju stranu, biti proglašeni teoretičarima zavjere, ona nije bila jedina sa takvim mišljenjem. Na primjer, njene stavove dijelili su Mišel Čosudovski¹⁹⁴² (Michel Chossudovsky), profesor emeritus ekonomije na Univerzitetu u Otavi, Filip Baum¹⁹⁴³ (Philipp Baum), i drugi.

2.5. Globalni politički kontekst 90-ih

Okolnosti koje su okončale doba Hladnog rata dovele su do toga da su Sjedinjene Američke Države najveća, i u suštini jedina, globalna velesila 90-ih. Što se tiče onih koji donose ključne odluke, to je bilo doba mandata Džordža H. V. Buša. Gospodin Buš (Stariji) 20. januara 1989. izabran je za predsjednika Sjedinjenih Država, a mandat mu je trajao do 20. januara 1993. Pored toga što se g. Buš uporno zalagao za ujedinjenje Njemačke, on je tokom Prvog zalivskog rata bio i vođa međunarodne koalicije koja je prisilila Irak da se povuče iz Kuvajta. Svoju predsjedničku kampanju vodio je na platformi „odlučnog vođstva“. Njegov državni sekretar od 1989. do 1992. bio je g. Džejms Bejker (James Baker), a od 1992. do 1993. Lorens Iglberger (Lawrence Eagleburger). General Kolin Pauel (Colin Powell) bio je savjetnik za spoljnu politiku i predsjedavajući Združenih načelnika štaba. Dik Čejni (Dick Cheney) rukovodio je Ministarstvom odbrane.¹⁹⁴⁴

Mnogo kasnije, u epizodi programa *Demokratija sad!* [Democracy Now!], dugogodišnji Cijin analitičar Rej Mekgovern (Ray McGovern) razgovarao je sa voditeljkom Ejmi Gudman

¹⁹⁴¹ Woodward, *Balkan Tragedy*, 15.

¹⁹⁴² Michael Chossudovsky, *The Globalization of Poverty and the New World Order*, drugo izdanje (b.m.: Global Research, 2003), 259-260.

¹⁹⁴³ Philipp Baum, „The First Victim of Austerity? The Impact of the Worldwide “Neoliberal Turn” On the Breakdown of the Yugoslav Federation” (Esej napisan za ljetnji semestar, Antropologija, Seminar: The Western Balkans as a Contact/Conflict Zone: Comparative Ethnologies of Conflict, Ethnonationalism and Europeanisation [Семинар: Западни Балкан као зона контакта/конфликта: Компаративна етнологија конфликта, етно-национализма и европеизације]). Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2016, 1.

¹⁹⁴⁴ Опширније видјети: архив текстуалних материјала у The George Bush Presidential Library and Museum [Председничка библиотека и музеј Џорџ Буш], <https://bush41library.tamu.edu/archives/>

(Amy Goodman) o Diku Čejniju, Polu Volfovicu (Paul Wolfowitz), Donaldu Ramsfeldu (Donald Rumsfeld) i mišljenju Džordža Buša o tim ljudima:

Pa, znate, interesantno je to. Kad smo vidjeli da se ti ljudi vraćaju u ovaj grad, svi koji smo i tad već bili ovdje smo rekli: „Bože sačuvaj, eno opet onih budala!“ – „one budale“ – tako smo zvali te ljude. . . . Kad je Volfovic 1991. godine sastavio izjavu o odbrambenom položaju, u kojoj je iznio stratešku viziju koja je sad implementirana, državni sekretar Džim Bejker [Jim Baker], savjetnik za bezbjednost Džordža Buša Brent Skouscroft [Brent Scowcroft], i sam Džordž Buš, rekli su: „Hej, ono ide pravac u kantu za smeće. Zakopaj to, otarasi ga se“. Neko je bio dovoljno domišljat da ga proturi u javnost, i tako su ga se i riješili. A sad kad gledamo kako se diže iz pepela i implementuje dok mi krećemo u rat protiv Iraka, pitam se o čemu Buš Stariji zaista razmišlja. Jer su to isti ljudi koje smo svi nazivali „one budale“. . . . On je promovisao ideju koja je sad i implementovana, da smo mi jedina velesila na svijetu i da treba tako i da se ponašamo. Naša riječ mnogo znači, i treba da je koristimo. Treba da se izjasnimo u kritičnim zonama, kao što je Bliski istok, a dokumenti Projekta za novi američki vijek jasno prenose takvu stratešku viziju i strateški plan za narednih nekoliko godina. Jako liči na *Majn Kampf* [Mein Kampf]. . . . Želimo da budemo jedina velesila, dominantna velesila na svijetu...¹⁹⁴⁵

Rej Meggovern bio je dugogodišnji analitičar CIA koji je 2003. godine sjeo sa novinarkom Ejmi Gudman i optužio „predsjednika Buša da rat u Iraku vodi na osnovu niza laži“.¹⁹⁴⁶ U gore navedenom odlomku, Meggovern govori o takozvanoj Volfovicovoj doktrini, koja je nekako procurila u javnost, a potom gurnuta u donju ladicu. Neki bi rekli da je ta Smjernica za politiku i bila politika koja se zaista primjenjivala na terenu. Pol Volfovic (Paul Wolfowitz) bio je zamjenik sekretara za odbranu, a on i neki drugi bili su poznati kao „pristalice čvrste linije“, ili kako je medijima bilo draže – „sokoli“.

„Volfovic je u suštini napisao doktrinu američke hegemonije“, kaže istoričar i ekspert za spoljnu politiku Džon Luis Gadis [John Lewis Gaddis], „i to doktrinu po kojoj Sjedinjene Države treba da nastoje da zadrže položaj koji su ponijele iz Hladnog rata, a na kome nije bilo očiglednih ili realno sposobnih protivnika Sjedinjenih Država. Godine 1992, to je djelovalo veoma šokantno. Zapravo, bilo je toliko šokantno da se Bušova administracija tad toga odrekla“.

Kad je prvom predsjedniku Bušu istekao mandat, Volfovicov nacrt plana završio je u donjoj ladici, ali nije zaboravljen.¹⁹⁴⁷

Njujork tajms objavio je priču iznutra, uključujući i odlomke iz takozvane Volfovicove doktrine:

¹⁹⁴⁵ *Democracy Now!* 2003. “‘The crazies are back’: Bush Sr.’s CIA briefer discusses how Wolfowitz & allies falsely led the U.S. to War”, Amy Goodman, producent, epizoda emitovana 17. septembra 2003. godine, https://www.democracynow.org/2003/9/17/the_crazies_are_back_bush_sr

¹⁹⁴⁶ Amy Goodman, prod., “The Crazies are Back”.

¹⁹⁴⁷ *Frontline*, “War behind closed doors”, Michael Kirk, producent, epizoda emitovana 20. februara 2003. godine (Arlington: PBS, 2003), <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/iraq/etc/synopsis.html>

Iako je to interni dokument Pentagona u koji Kongres nije ni imao uvid, politika koja je u njemu navedena razvijena je u saradnji sa Nacionalnim vijećem za sigurnost i uz savjetovanje sa predsjednikom ili njegovim višim savjetnicima za nacionalnu bezbjednost. Njegovo sastavljanje nadgledao je Pol D. Volfovic (Paul D. Wolfowitz), niži sekretar Pentagona za politiku. G. Volfovic često zastupa Pentagon na Komitetu zamjenika, gdje se politika formuliše u sklopu međuagencijskog procesa kojim dominiraju Stejt department i Ministarstvo odbrane.¹⁹⁴⁸

Njujork tajms dobio je taj dokument od zvaničnika koji smatra da ta rasprava o strategiji poslije Hladnog rata treba da bude održana u javnom domenu. To će najvjerovatnije izazvati dalju raspravu u Kongresu i među američkim saveznicima o spremnosti Vašingtona da toleriše veće težnje ka regionalnom vođstvu od strane ujedinjene Evrope ili opredjeljenijeg Japana.

Zajedno sa aneksima o nivou sile koji će biti neophodan da se obezbijedi dominantna uloga Amerike, taj nacrt politike predstavlja detaljno opravdanje prijedloga Bušove administracije za prijedlog održavanja „osnovne sile“, koji podrazumijeva finansiranje vojske od 1,6 miliona članova tokom narednih pet godina, o trošku od 1,2 biliona američkih dolara. Mnogi od demokrata u Kongresu kritikovali su taj prijedlog kao nepotrebno skup.

Taj dokument implicitno podrazumijeva izgradnju sigurnosne mašine na svjetskom nivou, koja bi spriječila Njemačku i Japan da se u budućnosti okrenu u pravcu značajnog naoružavanja, pogotovo nuklearnog.

U uvodnom pasusu, taj nacrt politike govori o „manje vidljivoj“ pobjedi na kraju Hladnog rata, koju definiše kao „integraciju Njemačke i Japana u sistem kolektivne bezbjednosti pod rukovodstvom Sjedinjenih Država, te stvaranje demokratske „mirovne zone“.

U nastavku tog strateškog cilja objašnjen je jak naglasak koji se u daljem tekstu dokumenta i ostalim planovima Pentagona stavlja na korištenje vojne sile, ukoliko za tim bude potrebe, da se spriječi širenje nuklearnog naoružanja i drugog oružja za masovno uništenje u zemljama kao što su Sjeverna Koreja, Irak, neke od zemalja koje su nastale iz Sovjetskog Saveza i u Evropi.¹⁹⁴⁹

U novoj svjetskoj strukturi poslije Hladnog rata, bilo je očekivano da će Sjedinjene Države kao jedina velesila (što su i bile) upotrijebiti znatnu prevlast koju imaju. Evropa se nije dobro snalazila sa svojom novonastalom krizom identiteta, te su svi ti spoljni faktori i akteri, pozicionirani na najnezgodniji mogući način za bivšu Jugoslaviju, zapečatili njenu tragičnu sudbinu – krvav i brutalan raspad na komadiće. Vojni koledž Sjedinjenih Država održavao je projekte istraživanja strategije, a jedan od izvještaja koji su izdati u sklopu tih projekata imao je naslov *Jugoslavija: implikacije nepravednog rata*, autora Roberta Sejlora (Robert Saylor). U toj analizi, on je približio više ključnih događaja:

¹⁹⁴⁸ “Excerpts from Pentagon’s plan: ‘Prevent the re-emergence of a new rival’”, *The New York Times*, 8. mart 1992. godine, <https://www.nytimes.com/1992/03/08/world/excerpts-from-pentagon-s-plan-prevent-the-re-emergence-of-a-new-rival.html>

¹⁹⁴⁹ Patrick E. Tyler, “U.S. strategy plan calls for insuring no rivals develop”, *The New York Times*, 8. mart 1992. godine.

Prema Majklu Parentiju [Michael Parenti], Reganova administracija izdala je Direktivu Sjedinjenih Država za nacionalnu bezbjednost br. 133, „Politiku Sjedinjenih Država prema Jugoslaviji“, koja je ažurirana zagovaranjem „tihe revolucije“ u Jugoslaviji. Početkom 1990-ih, Njemačka, Mađarska, Italija i Vatikan otvoreno su se zalagale za raspad Jugoslavije. Takav stav su zasnivale na istorijskim vezama religije, ideologije i Drugog svjetskog rata. Ti interesi svakako su bili saglasni sa nekim ekonomskim interesima i ciljevima Agencije Sjedinjenih Država za međunarodni razvoj (USAID), Svjetske trgovinske organizacije i Svjetske banke. Ideju da jake sile mogu podrivati suverenitet neke države putem uticaja svjetskih ekonomskih organizacija temeljno je istražio Džon Perkins [John Perkins] u svom djelu *Ispovijesti ekonomskog plaćenika*. Njegova iskustva i otkrića rasvjetljavaju moguće doprinose američkih korporacija, Svjetske banke i Agencije Sjedinjenih Država za međunarodni razvoj (USAID) ekonomskim poteškoćama u Jugoslaviji i njenom konačnom raspadu.¹⁹⁵⁰

On u nastavku objašnjava da je upravo Bušova administracija, o kojoj je već bilo govora, prekinula finansiranje Jugoslavije a njenim republikama odobrila pojedinačne apropijacije. On naglašava da su Sjedinjene Države pet decenija sarađivale sa Jugoslavijom, i to iz dobrog razloga. To znači da su Sjedinjene Države imale ogromne investicije u tom regionu, a onda je to iznenada prekinuto:

[To] je prouzrokovalo ekonomski haos i ubrzalo izbijanje unutrašnjeg nasilja u toj zemlji. Po članku iz *Njujork tajmsa* od 28. novembra 1990, Centralna obavještajna agencija (CIA) predviđela je da će taj novi zakon dovesti do krvavog građanskog rata. U tom članku stoji i da je jugoslovenski eksperiment propao te da će se ta zemlja raspasti, što će najvjerovatnije dovesti do izbijanja etničkog nasilja i nemira. . . . Evropska konferencija 1991. godine favorizovala je razdvajanje Jugoslavije na suverene i nezavisne republike. Kasnije, interesi trgovine naftom i drogom podržavali su razdvajanje i zagovarali nezavisnost Muslimana u Bosni i na Kosovu. U Džejnovom [Jane] obavještajnom pregledu postoje jaki dokazi tog zagovaranja, što upozorava na muslimanski narkoterorizam u vezi sa Kosovom. Očigledno, razne grupe su se dogovorile da podriju suverenitet Jugoslavije i prije izbijanja neprijateljstava.¹⁹⁵¹

On se u daljem tekstu osvrnuo i na već poznat proces podsticanja težnji za nezavisnosti Slovenije i Hrvatske:

Godine 1991. . . . Centralna vlada u Beogradu brzo je došla do sporazuma između Slovenije i Makedonije, dok su se Hrvatska i Bosna sukobljavale po pitanju granica. . . . Iako je politika Sjedinjenih Država zvanično glasila da podržavaju mirno razrješenje konflikta, to nije bila politika koja se primjenjivala na terenu. Primjer diskutabilne politike Sjedinjenih Država bila je njihova odluka da granice između saveznih republika proglasi neospornim, ali federalne granice ne. To je samo zbunjivalo

¹⁹⁵⁰ Robert Saylor, *Strategy Research Project: Yugoslavia: Implications of an Unjust War* (izvještaj), U.S. Army War College, Carlisle, 15. mart 2008. godine, 2.

¹⁹⁵¹ Saylor, *Strategy Research Project: Yugoslavia: Implications*, 2-5.

međunarodno pravo: u kom trenutku se ljudi mogu pozvati na pravo na samoopredjeljenje?¹⁹⁵²

Ishod tolikih vojnih i drugih intervencija mnoge američke analitičare, akademike i novinare zatekao je, godinama kasnije, nespремним. Ovaj odlomak iz Projekta za istraživanje strategije Vojnog koledža Sjedinjenih Država samo je mali dio onog što namjeravamo citirati u ovom izvještaju. Taj odlomak takođe pokazuje i da je u Sjedinjenim Državama bilo mnogo mudrih ljudi koji su nagovijestili, predvidjeli i zalagali se za drugačiji stav, nasuprot zastupnika моћне индустрије рата. Barem на почетку.

S druge strane, други су „ambivalentnu politiku“ g. Buša smatrali odgovornom за „rasplamsali грађански конфликт u Jugoslaviji koji je подривао повјеренје Америке u njene европске saveznike“:

Predsjednik Buš bio je zadovoljan opcijom da taj problem prepusti Evropljanima. „Rekao sam našim vodećim ljudima da ne želimo učestvovati u toj borbi“, napisao je u svom dnevniku 1. jula. „Ne moramo se petljati u to... Taj koncept da moramo riješiti sve i jedan problem svugdje u svijetu je sulud“.

Sjedinjene Države složile su se da koordinišu transatlantskim konsultacijama u vezi sa Jugoslavijom kroz kanale Evropske zajednice. Vijeće за сјеверноатлантску сарадњу конфликт u Jugoslaviji je definisalo kao „van njihovog područja“, a samim tim i van nadležnosti NATO-a.¹⁹⁵³

Gore navedeni odlomak dolazi iz članka autora Pratika Šogulea¹⁹⁵⁴ (Pratik Chougule), koji je svoje čitaоce podsjetio na закључак u vezi sa Jugoslavijom, koji je u članku objavljenom u *Spoljnim poslovima* iznio g. Dejvid Gompert (David Gompert), predsjednikov direktor за Европу u Vijeću за nacionalnu сигурност:

Džordž Buš i njegovi pomoćnici proučili su činjenice i zaključili da bi preuzimanje vođstva u toj krizi imalo brojne negativne strane за Sjedinjene Države. Nakon Zalivskog rata, zauzimanje vođеće uloge u Jugoslaviji implicitno će pokazati da Sjedinjene Države mogu i hoće да буду међународни policajac, čak i u zoni koja je od daleko većeg neposrednog značaja за богате европске saveznike Америке. Posljedice odsustva америчког policajca – најгори злочини на европском тлу од Другог свјетског рата – на

¹⁹⁵² Исто.

¹⁹⁵³ Pratik Chougule, “Bush’s ambivalent Yugoslavia policy shaped transatlantic relations for decade”, *Atlantic Sentinel*, 7. decembar 2018. године.

¹⁹⁵⁴ Пратик Шогуле је истраживач и савјетник за јавне послове. Раније је био извршни уредник *Америчког конзерватива* (*The American Conservative*), главни уредник *Националног интереса* (*The National Interest*). Током америчких предсједничких избора 2016. године, Шогуле је радио као координатор за политике у кампањама Доналда Трампа и гувернера Арканзаса Мајка Хакабија. Шогуле је био асистент бројним бившим високим владиним званичницима у писању њихових мемоара, као и у истраживањима која су стајала иза тих мемоара. Од 2008. до 2009. Шогуле је служио у Стејт департменту у канцеларији подсекретара за контролу наоружања и међународну безбједност. Дипломирао је као члан братства Фи Бета Капа на Универзитету Браун и докторирао на правном факултету Универзитета Јејл. За више детаља погледати: <https://pratikchougule.com/about/>

kraju su se ispostavile kao prevelike za savjest te zemlje. Sjedinjene Države predvodile su intervenciju NATO-a u Bosni četiri godine kasnije, te i na Kosovu još četiri godine nakon toga. Izvučena pouka: po pitanju strateških i humanitarnih interesa, novi svijet ne može da se osloni na „staru Evropu“.¹⁹⁵⁵

Dejvid Bajnder (David Binder), nekadašnji član Vašingtonskog biroa u *Njujork tajmsu*, iznio je svoje komentare na raspravi o Balkanu održanoj 1. marta 2000. godine u Međunarodnom akademskom centru „Vudrou Vilson“ (Woodrow Wilson). Pokušao je da odgovori na pitanje „Zašto Balkan“ 90-ih, kao i da pruži adekvatan odgovor u vezi sa greškama Sjedinjenih Država i njihovih evropskih saveznika u pristupu jugoslovenskoj krizi:

Mislim da to leži u njihovom uvjerenju da će oni uspjeti tamo gdje drugi nisu, kao i u tome što su usko izabrali stranu u onome što je neizbježno postalo niz građanskih ratova: ovdje su isključivo nedužne žrtve, a tamo su isključivo genocidni agresori; ovdje su etnički čistoci, a tamo su etnički pročišćeni.

Zar stratezi u Vašingtonu, Londonu ili Bonu nisu primijetili da su u Drugom svjetskom ratu Hrvati „očistili“ daleko više Srba nego što su Srbi „očistili“ Hrvata; ako se istrebljenje desetina hiljada ljudi u logoru smrti Jasenovac može nazvati čišćenjem?¹⁹⁵⁶

Kao istaknuti novinar *Njujork tajmsa*, g. Bajnder pokušao je da predstavi proces donošenja odluka glavne struje novinarstva i strane politike što se tiče Balkana krajem 20. i početkom 21. vijeka:

Začudo, američki pristup centralnom Balkanu tokom protekle decenije bio je podivljalo wilsonovsko samoopredjeljenje, uz nešto pomoći od ambasadora Holbruka [Holbrooke]. Uz saučesništvo nekih evropskih zemalja, Sjedinjene Države odigrale su odlučujuću ulogu u stvaranju neupitno krhkih multietničkih država kao što su Čehoslovačka ili Jugoslavija Vilsonovog [Wilson] doba, kao i monoetničkih mini-država – Hrvatske, Slovenije, i još grotesknije Bosne i Hercegovine, koja je etnički podijeljena na tri dijela. Dopadalo se to nekima ili ne, Klintonova administracija trenutno upravlja evolucijom još jedne monoetničke države – albanskog Kosova.

Drugim riječima, Sjedinjene Države i NATO daleko su prevazišle sve ostale u etničkom čišćenju Balkana, iako je to suprotno od njihovih javno izrečenih namjera.¹⁹⁵⁷

Kao saveznica Sjedinjenih Država, Evropa je na početku krize u bivšoj Jugoslaviji insistirala na tome da je to evropski problem, odnosno da Evropljani treba da ga riješe. I to treba pomenuti kao još jedan spoljni faktor koji snosi odgovornost što krvav raspad takozvanog „jugoslovenskog eksperimenta“ nije spriječen. U svom djelu *Izgubljeni sat Evrope: autopsija*

¹⁹⁵⁵ Chougule, “Bush’s Ambivalent Yugoslavia Policy”.

¹⁹⁵⁶ David Binder, “Why the Balkans?” *Wilson Center*, 1. mart 2000. godine, <https://www.wilsoncenter.org/publication/196-why-the-balkans>

¹⁹⁵⁷ Binder, “Why the Balkans?”

propalog jugoslovenskog eksperimenta, Kristina Balis (Christina Balis) pominje mnoge značajne faktore koje brojni analitičari ne uzimaju u obzir, a da ne govorimo o drugim ljudima. Ona je navela mnoge od tih faktora kao gost na programu „Aj-Ti-Vija“ (ITV) *Njuz et ten* [News at Ten]:

Često se javlja stav da je jugoslovenska kriza bila „pogrešna kriza (kriza dezintegracije u Evropi koja se integrisala) u pogrešno doba (kad se Evropa nosila sa posljedicama ujedinjenja Njemačke i dramatičnim promjenama u Sovjetskom Savezu i na Bliskom istoku u Iraku) i na pogrešnom mjestu (Balkanu, koji više nije bio region od velike strateške vrijednosti)“. To je možda i bio položaj koji su Sjedinjene Države mogle braniti, iako su bile nevoljne da se miješaju u još jedan evropski konflikt, ali Evropa svakako nije imala takav utisak o toj situaciji. Za evropske lidere, bila je to prava kriza (koja je odražavala novu stvarnost perioda poslije Hladnog rata) u pravo doba (neposredno nakon prve ozbiljnije rasprave o novom konceptu političke unije) i na pravom mjestu (upravo u evropskom dvorištu).

Jedan komentator opazio je u decembru 1991. godine da je „Jugoslavija postala test koji Evropa ne može položiti, sa još nepoznatim posljedicama“. Godine 1999. može se reći sa sigurnošću da je Evropa pala na tom testu – i to sa dramatičnim implikacijama. Bio je to eksperiment kome se pogrešno pristupilo, ali on ima potencijala da pruži odgovore za budućnost. Jugoslavija se ne može ponovo roditi ili oporaviti; autopsija je jedini proces koji nam je raspoloživ da utvrdimo da li krivicu snosi loše usmjerena politika ili fatalni previdi Evrope. Balkan neće nestati sa evropskog rasporeda u doglednoj budućnosti, a trenutni konflikt oko Kosova ne ulijeva optimizam da će ubrzo doći do mirnog rješenja u tom regionu.¹⁹⁵⁸

Za svrhe tog krvavog historijata Balkana nakon 90-ih, gđa Balis navela je nekoliko razloga koje smatra uzrocima neuspjeha Evrope da riješi taj problem, kao što je tužan i kritičan splet okolnosti:

Kad je izbila kriza u Jugoslaviji, Evropa je tragala za svojim identitetom i nastojala da definiše novu opštu spoljnu politiku. Tadašnja Evropska zajednica tek je izlazila sa rasprava na Međuvladinoj konferenciji u Mastrihtu, na kojoj se obavezala da formira Opštu spoljnu i bezbjednosnu politiku. Takvi događaji održavali su se usred opšteg ekonomskog pada i nove geopolitičke stvarnosti. Evropska zajednica morala je da se nosi sa većom Njemačkom nakon dramatičnih dešavanja 1989. i 1990. i sve većom finansijskom dominacijom Njemačke.¹⁹⁵⁹

A onda je tu i kompleksna priroda problema koji leži u tome što je Evropa rijetko imala volju da shvati aspekte kao što je specifičan portret Balkana. To je praćeno:

¹⁹⁵⁸ “News at Ten”, *ITV*, 27. jun 1991. godine, citirano u Christina Balis, “The Lost Hour of Europe? An Autopsy of the Failed Yugoslav Experiment”, *The SAIS European Journal*, <http://sais-journal.herokuapp.com/posts/the-lost-hour-of-europe>

¹⁹⁵⁹ “News at Ten”, citirano u Balis, “The Lost Hour of Europe?”

Pretjerano ambicioznim i naivnim stavom Evrope. . . koji je bio poznat kao „Sinatrina doktrina“, „uradićemo to po svome“. To je bila jasna poruka Evrope njenom atlantskom partneru. Međutim, u nedostatku jasnog plana i bez realne ravnoteže između ciljeva i ambicija, sama Evropska zajednica je zašla u neistražene vode. Nije imala ni neko rješenje koje bi mogla ponuditi, ni sredstva da ga nametne. Njena nada da će nabaviti i jedno i drugo bila je, u najboljem slučaju, rizično i sanjaločko razmišljanje.¹⁹⁶⁰

To pogrešno korištenje istorije pratila su banalizovana objašnjenja prirode rata:

Za većinu evropskih država, to je bio pretjerano kompleksan stav. Po mišljenju Britanaca, radilo se o građanskom ratu koji vuče korijene u ogorčenoj prošlosti, dok su Nijemci smatrali da je to agresorski rat. Prvi pristup naizgled je nudio opravdanje za brutalnost Srbije, dok je drugi imao velike mane u tome što je bio pristrasan, a i u svojoj arogantnoj tvrdnji da Evropa može da bude legitiman arbitar u konfliktu čije porijeklo je jednako subjektivno kao i njegovo tumačenje istorije.¹⁹⁶¹

Ono što se ispostavilo fatalnim za Evropu (a samim tim i za Balkan) u sprečavanju izbijanja rata bili su nedostatak vođstva, nejasni principi i institucije koje su podbacile – što je sve zajedno dovelo do toga da Evropa nije bila sposobna da reaguje a Balkan je gurnut direktno u pakao rata.

U svakom slučaju, neki su taj otvoren prostor iskoristili da u njemu djeluju. Godinama kasnije, kad je novinska agencija *Rojters* (Reuters) 2016. godine napisala smrtovnicu g. Genšera (Genscher), pomenuli su i njegovu ulogu na Balkanu, i to iz dobrog razloga:

Strastveni pristalica Evropske unije. . . još kontroverznije, on je odigrao instrumentalnu ulogu u tome što je Njemačka brzo priznala hrvatsku nezavisnost 1991. godine, što je bila odluka koju mnogi smatraju okidačem nekontrolisanog raspada bivše Jugoslavije i rata koji je uslijedio u tom regionu.¹⁹⁶²

U vezi sa tim, u vrijeme priznanja Slovenije i Hrvatske 1991. godine, Stiven Kinzer (Stephen Kinzer) izvještava za *Njujork tajms*:

U trijumfu njemačke spoljne politike, svih dvanaest zemalja članica Evropske zajednice, kao i Austrija i Švajcarska, danas je priznalo nezavisnost bivših jugoslovenskih republika Slovenije i Hrvatske. . . Taj postupak Evropske zajednice predstavlja značajnu diplomatsku pobjedu Njemačke, koja strastveno podržava nezavisnost Slovenije i Hrvatske. Njemački zvaničnici najavili su prošlog mjeseca da namjeravaju priznati te dvije republike bez obzira na želje ostalih evropskih zemalja, a ministar spoljnih poslova Hans-Ditrich Genšer [Hans-Dietrich Genscher] intenzivno je lobirao za raspad Jugoslavije.

¹⁹⁶⁰ Исто.

¹⁹⁶¹ Исто.

¹⁹⁶² “Ex-Foreign Minister Genscher, Architect of German Unity, Dies at 89”, *Reuters*, 1. april 2016. godine, <https://www.reuters.com/article/us-germany-genscher/ex-foreign-minister-genscher-architect-of-german-unity-dies-at-89-idUSKCN0WY4AV>

G. Genšer je danas na radijskoj emisiji izjavio da je „izuzetno zadovoljan“ svojim uspjehom. Rekao je da je Hrvatska „dosegla najviši mogući standard poštovanja za prava manjina“.¹⁹⁶³

Opet, taj čin priznanja ugrozio je izvještaj francuskog ministra pravde Roberta Badintera (Robert Badinter), u kome on u suštini naglašava da je:

Hrvatska bi trebalo da da konstitutivne garancije da će se poštovati ljudska prava i prava manjina. Među 4,5 miliona stanovnika Hrvatske ima i 600.000 Srba, a mnogi od njih su se pobunili nakon što je Hrvatska prošle godine proglasila nezavisnost. Hrvatski fašisti poklali su hiljade Srba tokom Drugog svjetskog rata, a Srbi su izjavili da se plaše da će ponovo postati žrtve ukoliko Hrvatska stekne nezavisnost.¹⁹⁶⁴

Taj čin najistaknutijih zemalja Evrope odražava neslaganje među partnerima sa Starog kontinenta:

Francuska i Britanija, dvije od zemalja koje su danas objavile priznanje otcijepljenih republika, izjavile su da neće slati svoje ambasadore u Hrvatsku dok se ne riješi pitanje ljudskih prava. . . . Iako većina evropskih zemalja favorizuje eventualno priznanje Slovenije i Hrvatske, neke su željele odgoditi današnju objavu tako da priznanje može da bude dio opšteg mirovnog sporazuma na Balkanu.¹⁹⁶⁵

Ipak, za Njemačku, koja je čekala na savršen trenutak da se istakne kao najmoćnija zemlja, on je napokon i došao. Prema tome, ona je insistirala na procesu priznanja:

Njemački zvaničnici insistirali su da je priznanje jedini način da se Srbi prinude na prihvatanje sporazuma.

Odluka Njemačke da vrši pritisak za brzo priznanje dviju republika, pri čemu se oglašila na apele Sjedinjenih Država i Ujedinjenih nacija, pokazala je novu odlučnost koju neki Evropljani smatraju uznemirujućom.

„Njemačka djeluje u izuzetno osjetljivoj psihološkoj okolini“, kaže komentar u ovesedmičnom izdanju vodećeg novinskog lista u Bonu *General-ancajgera* [General-Anzieger]. „Raste strah od njemačke dominacije i unilateralizma“¹⁹⁶⁶.

Decenijama kasnije, mnogi tvrde da je to rano priznanje dviju bivših jugoslovenskih republika direktno dovelo do rata. Kao i tad, i danas neki smatraju da bi preventivna diplomatija uspjela spriječiti izbijanje rata da su se evropske zemlje čvršće postavile, u kombinaciji sa ambivalentnim stavom Sjedinjenih Država.

¹⁹⁶³ Stephen Kinzer, “Europe, Backing Germans, Accepts Yugoslav Breakup”, *The New York Times*, 16. januar 1992. godine.

¹⁹⁶⁴ Kinzer, “Europe, Backing Germans”.

¹⁹⁶⁵ Исто.

¹⁹⁶⁶ Исто.

2.6. Neuspjeh preventivne diplomatije i uloga medija prije i nakon rata

Kao što je ranije pomenuto, za svrhe ovog izvještaja dr Aleksandar Mitić sproveo je temeljno dokumentovanu naučnu studiju koja se odnosi na medijsko izvještavanje tokom šest mjeseci prije izbijanja rata. Taj period je od značaja zato što su se tad ulagali diplomatski naponi da se rat spriječi. Nažalost, kao dominantni spoljni faktori u jugoslovenskoj krizi, Evropa i Amerika doživjele su neuspjeh. U ovom dijelu izvještaja analiziraćemo suštinu tog diplomatskog neuspjeha.

2.6.1. Evropska zajednica

Za shvatanje političkog pejzaža spoljnih aktera u jugoslovenskoj krizi, neophodno je znati da su najdominantnije bile Sjedinjene Američke Države i Evropska zajednica. Potonja je imala dugu istoriju sprečavanja konflikta i po svojoj definiciji je težila procesima integracije, umjesto prema suprotnom. U vrijeme kad je jugoslovenska kriza počela, Evropska zajednica imala je dvanaest država članica. Najistaknutije, a samim tim i najmoćnije, bile su Njemačka, Velika Britanija i Francuska. Cilj intenzivnih aktivnosti Evropske zajednice prije rata bio je da se spriječi izbijanje konflikta, budući da su sve naznake ukazivale na to da je rat neizbježan – pogotovo nakon referenduma o nezavisnosti Slovenije (u decembru 1990. godine). Slovenija i Hrvatska opredijelile su se za nezavisnost dok se ostatak bivših jugoslovenskih republika odlučio za federalnu uniju. Ti različiti pristupi sukobili su se na način koji je nagovještavao da će nasilno „rješenje“ biti neizbježno u slučaju da dođe do priznanja nezavisnosti:

Evropska zajednica se opredijelila za nejasnu i kontradiktornu politiku prema jugoslovenskoj krizi. U stvari, i savezna vlada i vlade Hrvatske i Slovenije su aktivno tražile podršku od evropskih institucija za svoje programe. Zvanično, Evropska zajednica je podržala opstanak savezne Jugoslavije, ali u praksi se stalno sastajala sa predstavnicima secesionističkih republika, na taj način ih ohrabrujući da nastave putem ka nezavisnosti.¹⁹⁶⁷

Postupci Evropske zajednice, koja je bila opterećena domaćim problemima (kao što je ujedinjenje Njemačke) bili su nejasni, iako je Evropska zajednica uvijek težila mirnom razrješenju sukoba, tako da se Evropska zajednica, kao sila za integraciju Evrope, opredijelila za očuvanje bivše Jugoslavije:

Najprije, dok su zvaničnici Evropske zajednice pokazivali podršku jedinstvu Jugoslavije, uvek su naglašavali svoje suprotstavljanje upotrebi sile da bi se kriza riješila. Ove poruke su različito interpretirane u Beogradu (gdje je naglasak stavljan na

¹⁹⁶⁷ Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 11.

jugoslovensko jedinstvo) i Ljubljani i Zagrebu (gdje je naglasak stavljen na protivljenje upotrebi sile).¹⁹⁶⁸

Posjete raznih zvaničnika Evropske zajednice regionu koji samo što nije eksplodirao, na kojima su se sastajali sa predsjednicima spornih republika, tumačene su kao odobravanje otcjepljenja. Evropska zajednica zadala je udarac jedinstvu Jugoslavije kad je Evropski parlament 12. marta 1991. godine usvojio odluku kojom je proglašeno „da konstitutivnim republikama Jugoslavije i njihovim autonomnim pokrajinama mora biti dato pravo da odrede sopstvenu budućnost na miran i demokratski način i na osnovu priznatih međunarodnih i unutrašnjih granica“. ¹⁹⁶⁹ Vudvardova je otišla i korak dalje, nazvavši to „prikrivenom podrškom i ohrabrenjem slovenačke i hrvatske nezavisnosti“ od strane članica Evropske zajednice, Njemačke i Danske“. ¹⁹⁷⁰ Sastanci između predstavnika zemalja članica Evropske zajednice sa zvaničnicima u Zagrebu i Ljubljani potkovali su taj proces:

Još jedan član Evropske zajednice je prišao koaliciji koja podržava nezavisnost Hrvatske i Slovenije – do početka juna, oprezna pozicija Italije se promijenila. Tako su slovenački i hrvatski predsjednici, kao i slovenački premijer, bili primljeni od strane italijanskog predsjednika i premijera, a italijanski predsjednik Frančesko Kosiga (Francesco Cossiga) je „javno izrazio simpatije Italije prema slovenačkoj i hrvatskoj nezavisnosti“. ¹⁹⁷¹

U kratkoj ali temeljnoj analizi napora Evropske zajednice da spriječi krizu, Mitić je zaključio da je bilo više razloga za propast preventivne diplomatije Evropske zajednice. Neki od njih već su izneseni. Po mišljenju dr Mitića, mediji jesu odigrali značajnu ulogu:

Najprije, Evropska zajednica je promijenila svoj stav – od pune do uslovne podrške jugoslovenskom jedinstvu. Evropska zajednica je počela da šalje dvosmislene, pomiješane poruke jugoslovenskim republikama. Svaka republika je u ovim porukama vidjela podršku za svoje ciljeve, što je ojačalo njihovu tvrdokornost. ¹⁹⁷²

[I]zvještavanje tri veoma uticajna štampana lista (koja su uz to dolazila iz zemalja koje su tradicionalno podržavale saveznu Jugoslaviju i Srbiju) ukazuje na antisrpsku i antijugoslovensku pristrasnost. Negativno izvještavanje je moglo da dovede do postepene promjene (slabljenja) podršci saveznoj Jugoslaviji od strane Evropske zajednice, do nekoherentnosti preventivne diplomatije Evropske zajednice, kao i do neodlučnosti Evropske zajednice o tome kako da formuliše adekvatnu strategiju – samim tim, propasti Evropske zajednice da spriječi nasilno rješenje jugoslovenske krize. ¹⁹⁷³

¹⁹⁶⁸ Исто.

¹⁹⁶⁹ Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington D.C.:

Brookings Institution Press, 1995), 158, citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 12.

¹⁹⁷⁰ Woodward, *Balkan Tragedy*, 159, citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 12.

¹⁹⁷¹ Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 12.

¹⁹⁷² Исто, 14.

¹⁹⁷³ Исто, 30.

U narednom potpoglavlju osvrnućemo se na same medijske izvještaje, kakvim narativima su se koristili i kakve uloge su pripisivali zaraćenim stranama tokom šest mjeseci prije rata. To je bitno i zato što se uloga medija koji govore o jugoslovenskoj krizi koja je prerasla u rat nije promijenila – naprotiv. Ovaj dio analize bitan je da bi se shvatilo da su parametri ratnog izvještavanja zadati baš u tom periodu.

2.6.2. Sjedinjene Američke Države

Kao što je dr Mitić detaljno iznio u svojoj studiji, iako su administracije Džordža Buša i Bila Klintona podržavale koncept „preventivne diplomatije“, opšti utisak u to vrijeme bio je da nema jasne ideje kako to izvesti na početku perioda nakon Hladnog rata: „Cjedinjene Američke Države su imale dva ozbiljna problema. Prvo, u definiciji samih američkih interesa – etnički sukobi poput onog u Bosni i Hercegovini bili su na samom začelju tadašnjih interesa Sjedinjenih Američkih Država. Drugo, američka preventivna diplomatija bila je nekoherentna“, piše Mitić.¹⁹⁷⁴ Prije svega, kao što je već bilo govora, tokom pedesetak godina tokom Hladnog rata i nakon razilaženja Tita i Staljina, Sjedinjene Države su podržavale i ulagale u socijalističku Jugoslaviju. Nakon pada Berlinskog zida, kolapsa Sovjetskog Saveza i ujedinjenja Njemačke, koja je nekad bila značajna evropska zemlja, Jugoslavija je izgubila na značaju.

Ipak, Bušova administracija usprotivila se otcjepljenju Slovenije i Hrvatske u maju 1991. Taj stav potkovala je i posjeta državnog sekretara Džejmsa Bejlera. On je upozorio jugoslovenske separatističke republike da njihov čin predstavlja opasnost koja vodi do „dezintegracije ove zemlje“.¹⁹⁷⁵ Otišao je i korak dalje, rekavši da: „Ukoliko napuste jugoslovensku federaciju, Sjedinjene Države neće priznati njihov čin nezavisnosti“.¹⁹⁷⁶ Nakon cjelodnevnih pregovora, državni sekretar Sjedinjenih Država iskazao je ozbiljne brige „da se Jugoslavija uputila prema krvavom raspadu koji bi mogao imati „izuzetno tragične posljedice, kako po zemlju tako i po Evropu“.¹⁹⁷⁷

Nažalost, ta posjeta nije imala nikakvog efekta na separatistički pokret u Jugoslaviji. Očekuje se da sjeverozapadne republike Slovenija i Hrvatska sljedeće sedmice izdaju formalno proglašenje nezavisnosti. Iako nijedna od tih republika neće odmah istupiti iz jugoslovenske federacije, te deklaracije započeće proces razdvajanja i eventualne secesije ukoliko ne dođe do sporazuma sa ostale četiri republike.¹⁹⁷⁸

¹⁹⁷⁴ Исто, 31.

¹⁹⁷⁵ David Hoffman, “Baker Urges Yugoslavs to Keep Unity”, *The Washington Post*, 22. jun 1991. godine.

¹⁹⁷⁶ Hoffman, “Baker Urges Yugoslavs”.

¹⁹⁷⁷ Исто.

¹⁹⁷⁸ Исто.

Budući da su Evropljani tvrdili da je to evropski problem, Sjedinjene Države prebacile su eventualno rješenje Evropi. Kako je problem rastao, zajedno sa pritiskom medija na administraciju da uradi nešto, administracija Sjedinjenih Država zalaže se za sankcije Evropske zajednice Srbiji. U decembru su Sjedinjene Države odobrile rezoluciju Savjeta bezbjednosti UN kojom se osuđuje korištenje mirovnih snaga u tampon-zonama između Srba i Hrvata u Hrvatskoj.¹⁹⁷⁹

Zbog ubrzanog pogoršanja situacije u Jugoslaviji, a nakon što su dvije otcijepljene republike, Slovenija i Hrvatska, proglasile nezavisnost u januaru 1992, Sjedinjene Države i Evropska zajednica počele su saradnju na izgradnji „pokušaja preventivne diplomatije“:

Uprkos protivljenju bosanskih Srba, Badinterova komisija je predložila u januaru 1992. godine referendum, koji je i održan krajem februara i početkom marta. Bojkot bosanskih Srba i ubistvo bosanskog Srbina Nikole Gardovića 1. marta obilježili su referendum, nakon čega su podignute i prve barikade. Džejms Beker [James Baker] je, nakon toga, 10. marta otputovao u Brisel kako bi poslao Evropljanima jasnu poruku – Sjedinjene Američke Države će priznati Sloveniju i Hrvatsku samo ako Evropska zajednica prizna Bosnu i Makedoniju. Po prvi put, Sjedinjene Američke Države su istakle da će priznati secesionističke republike jer vjeruju da će to doprinijeti stabilnosti.¹⁹⁸⁰

Bez ikakvog konkretnog sporazuma između Srba, Hrvata i Muslimana od kojih je Bosna bila sačinjena, Sjedinjene Države odlučile su da pruže podršku ujedinjenoj, nezavisnoj Bosni:

Uplašeni mogućnošću da se Bosna prizna bez ranijeg dogovora sa Srbima, Evropska zajednica se založila za dogovor. Kao rezultat toga, portugalski diplomata Žoze Kutiljero (José Cutileiro) predstavio je u Lisabonu 18. marta okvir Evropske zajednice za budućnost Bosne. On je predlagao da Bosna ostane jedinstvena država.¹⁹⁸¹

Evropljani su shvatili da nema vraćanja nazad, te su pokušali da kroz pregovore dođu do nekakvog dogovora između predstavnika konstitutivnih nacija: Radovana Karadžića (predstavnika Srba na teritoriji Bosne i Hercegovine), Mate Bobana (predstavnika Hrvata na teritoriji Bosne i Hercegovine), i Alije Izetbegovića (predstavnika Muslimana na teritoriji Bosne i Hercegovine). Iako je djelovalo da će uspjeti doći do sporazuma, Alija Izetbegović naprasno je napustio sastanak nakon konsultacije sa ambasadorom Sjedinjenih Država u Jugoslaviji Vorenom Zimermanom (Warren Zimmerman). To je označilo kraj napora Evropske zajednice da se pronade mirno rješenje i početak brutalnog rata. Bio je to i neuspjeh preventivne diplomatije Sjedinjenih Država:

¹⁹⁷⁹ Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 32.

¹⁹⁸⁰ Исто.

¹⁹⁸¹ Исто, 33.

Kao prvo, strategija Sjedinjenih Država bila je neusaglašena i dvosmislena. One su se devet mjeseci protivile priznanju otcijepljenih republika. U Vašington su iznenada promijenili politiku te se od najvećih protivnika priznanja pretvorili u najveće pristalice. Kao drugo, Sjedinjene Države su vršile pritisak za priznanje bez prethodnog dogovora sa Srbima, koji su sačinjavali trećinu stanovništva Bosne i većinsku grupu na više od 60 procenata teritorije Bosne. Bez obzira na to što je bilo jasno da se mora pronaći neki dogovor u vezi sa njihovim protivljenjem, u Vašingtonu su se opredijelili za sukob. Napokon, Sjedinjene Države podstakle su Izetbegovića da odbije Kutiljerov plan, sporazum Evropske zajednice koji su ispočetka sva tri naroda podržavala.¹⁹⁸²

Najbitniji element koji je mogao podleći uticaju medija jeste antisrpska pristrasnost. Sjedinjene Države su ignorisale „srpsko pitanje. Zbog toga je bitno analizirati medijsko izvještavanje i predstavljanje Srba u jugoslovenskoj krizi“.¹⁹⁸³

Prije nego što se prebacimo na analizu medijskog sadržaja proizvedenog u šest mjeseci prije izbijanja rata i tokom čitavog trajanja rata u Srebrenici, bitno je uvesti kratak pregled primarnih izvora koji su svjedočili događajima koji su doveli do izbijanja rata i ratnom periodu u Srebrenici.

2.7. Prodavanje rata

Do dana današnjeg, izvještavanje tokom ratova u Jugoslaviji proučavano je u brojnim naučnim studijama. Banalizovani opšti utisak jeste da su se mediji radi više ciljeva koristili lažnim izvještavanjem da bi manipulisali javnim mnjenjem. Jedan od njih bio je senzacionalizam i prodaja tiraža, drugi je bio činjenica da su mediji bili u službi izvjesnih interesa i trebalo je da taj rat prodaju javnosti, a treća grupa tvrdi da su mediji „van svake rasprave bili ratno oružje“.¹⁹⁸⁴ Naša perspektiva ovdje nije da određujemo ijedno od tih stanovišta. Pošto smo se opredijelili da se analizom medijskog sadržaja služimo isključivo da prikupimo činjenice, a ne da izvodimo procjene, zanimala su nas i iskustva iz prve ruke, koja vrijedi pročitati.

Mnoga od njih su i objavljena tokom godina. Ti iskazi uvijek su donekle šokantni za čitanje, bez obzira na to da li su autori radili unutar administracije moćnih zemalja ili za neku agenciju za odnose sa javnošću; bez obzira na to jesu li bili novinari, urednici ili tvorci javnog mnjenja. Možda bi dobar uvod u ovaj dio izvještaja bio ovogodišnji intervju sa profesorom Semjuelom Moynom¹⁹⁸⁵ (Samuel Moyn) u beogradskom dnevnom listu *Politika*. Među mnogim

¹⁹⁸² Исто, 33-34.

¹⁹⁸³ Исто, 34.

¹⁹⁸⁴ Susan L. Woodward, *Making Sense out of the Chaos: Reporting the War in Bosnia, Panel Discussion*. School of Communication, American University, Washington D.C., 5. oktobar 1993. godine.

¹⁹⁸⁵ Семјуел Мојн је професор правних науке и професор историје на Правном факултету Универзитета Јејл, стипендиста програма Хенри Р. Лус и професор историје на Универзитету Јејл. Написао је неколико

izjavama profesora Mojna, za nas je najbitnija njegova priča iznutra. On je tokom bombardovanja Jugoslavije bio zaposlen kao stažista Bijele kuće u Savjetu za nacionalnu bezbjednost, gdje je njegovo zaduženje bilo da „sije“ priče o kampanji NATO bombardovanja iz *Vašington posta*:

Moja priča je reprezentativna za moju generaciju, koja je 1990-ih smatrala da je neophodno pružiti ljudska prava onima kojima su ona bila uskraćena. Pogotovo zbog opasnosti koju je predstavljalo etničko čišćenje. . . . Ja sam „sijao“ priče koje su objavljivane u *Vašington postu*. Poenta je bila da se rat proda i objasni njegova vrijednost. Moj trenutak istine došao je nešto kasnije. Želio sam da se internacionalizam odvija uporedo sa buđenjem progresivne politike, ali tek sam na kraju rata u Iraku shvatio da sam u svojim dvadesetim radio nešto što je ostavilo teške posljedice. Moje pisanje na temu ljudskih prava ujedno mi služi i kao način da se osvrnem na sopstveno učešće u svim tim dešavanjima.¹⁹⁸⁶

Kad je novinar zatražio od Mojna da objasni termin „sijao“, profesor mu je odgovorio:

Tokom ratova, pogotovo u savremeno doba, nema mnogo novinara kojima je pružen veliki pristup. Vlada kontroliše protok informacija, a moj zadatak je bio ono što se nazivalo javnom diplomatijom i bio sam u poziciji da pustim u štampu neke činjenice o ratu. Razumije se, nisam objavljivao sve činjenice, nego samo one koje su išle u prilog načinu na koji smo predstavljali taj rat. Problem je u tome što nije bilo mnogo nezavisne novinarske potrage za činjenicama. U Vijetnamu, novinari su više tragali za sopstvenom istinom, što nije slučaj sa današnjim američkim ratovima.¹⁹⁸⁷

Dvije godine ranije (2018), bivša novinarka *Gardijana* Melani Filips¹⁹⁸⁸ (Melanie Philips), koja je tamo radila oko 25 godina, govorila je o unutrašnjem životu *Gardijana* na

књига у својим областима европске интелектуалне историје и историје људских права, укључујући књигу *Последња утопија: Људска права у историју* (*The Last Utopia: Human Rights in History*, 2010), а био је уредник или коуредник бројних других књига. Његове најновије књиге су *Хришћанска људска права* (*Christian Human Rights*, 2015), која је заснована на Истакнутим предавањима Мелон на Универзитету у Пенсилванији у јесен 2014. и *Недовољно: Људска права у неједнаком свијету* (*Not Enough: Human Rights in an Unequal World*, 2018). Тренутно ради на новој књизи о поријеклу хуманог рата за издавачку кућу Фарар, Штраус и Жиру (Farrar, Straus & Giroux). Током година писао је за публикације као што су *Бостон ревију* (Boston Review), *Кроникл оф хајер еџукејшн* (Chronicle of Higher Education), *Дисент* (Dissent), *Нејшн* (The Nation), *Њу републик*, *Њујорк тајмс*, и *Вол Стрит џурнал*. За више детаља погледати: https://law.yale.edu/samuel-moyn_

¹⁹⁸⁶ Miloš Vojinović, “Sejao sam priče o bombardovanju Jugoslavije”, *Politika*, 1. mart 2020. godine, <http://www.politika.rs/scc/clanak/448963/Sejao-sam-price-o-bombardovanju-Jugoslavije>

¹⁹⁸⁷ Vojinović, “Sejao sam priče”.

¹⁹⁸⁸ Мелани Филипс је британска новинарка, ауторка и јавна коментаторка. Каријеру је започела пишући за *Гардијан* (*The Guardian*) и *Њу стејтсман* (*New Statesman*). Током 1990-их, идентификовала се са идејама које су више повезане са десницом, а тренутно пише за *Тајмс* (*The Times*), *Јерусалем пост* (*The Jerusalem Post*) и *Јеврејску хронику* (*The Jewish Chronicle*), покривајући политичка и друштвена питања из друштвено конзервативне перспективе. Филипсова се појавила као панелиста у емисијама *Морални лабиринт* (*The Moral Maze*) и *Вријеме за питање једног човјека на Би-Би-Си-ју* (*BBC One's Question Time*) на Би-Би-Си-јевом Радију 4. Добила је Орвелову награду за новинарство 1996. године, док је писала за *Обсервер* (*The Observer*). Међу њеним књигама налази се *Анђео чувар: Моја прича, моја Британија* (*Guardian Angel: My Story, My Britain*). За више детаља, посјетити: https://en.wikipedia.org/wiki/Melanie_Phillips_

sastanku Akcione grupe govornika¹⁹⁸⁹ (Speakers Action Group), a naročito se osvrnula na jedan događaj:

Rat je trajao u bivšoj Jugoslaviji, Bosni, tamo negdje, i zaboravila sam u kojoj fazi se dogodilo ovo što hoću da vam ispričam, ali to je bilo u jednom periodu dok je rat trajao, bila je jedna izvjesna novinarka *Gardijana* koja je pisala kako se samo zamisliti može. Bila je izuzetna umjetnica sa riječima. Osvajala je nagradu za nagradom, njeni radovi uvijek su objavljivani na naslovnici, a u tom periodu je bila ratni reporter u centralnoj Evropi. Bila je u Bosni i sjećam se konkretno jednog teksta koji je napisala, a na naslovnici je bio naročito efektan. Desio se neki grozan, tragičan događaj, mnogo ljudi je izgubilo živote, a ona je opisala potresnu scenu iz nekog sela u srcu svih tih problema, opisala je neki ojađeni konvoj. Kamioni su nailazili, a u prikolici jednog, ona je u detalje opisala kako je prikolica tog kamiona bila krcata izbjeglicama, opisala je kako su izgledali, žene su sjedile ovako, nosile su marame na glavama i sjedile su pognutih ramena, a djeca su bila tiha i nije bilo nijednog muškarca jer su svi pobijeni, i, znate, priča je bila izuzetno potresna – i krajnje netačna.

Zvanice sastanka Grupe ostale su u šoku. Gđa Filips, koja se često nalazi na meti teških kritika na račun svojih javnih iskaza, nastavila je:

Ona nikad nije bila tamo. Nije to vidjela! Sve je to izmislila! A u *Gardijanu*, gdje, zaprepastićete se kad ovo čujete, neki čak imaju i nekakav tračak savjesti, ljudi su govorili: „Zar je stvarno moguće da smo pustili u štampu nešto što, ono, nije istina?“ A drugi su odgovarali, „Ma ne! Sve je u redu. Apsolutno je u redu što smo to pustili u štampu jer to i jest šira istina.“ Šta je šira istina? Svi su znali širu istinu: bilo je van svake rasprave da su Srbi negativci, a Muslimani žrtve. To je bila šira istina i sve što je nju dočaravalo bilo je prihvatljivo, jer je dočaravalo širu istinu. Po tome, činjenica da je to laž uopšte nije laž. To je u stvari istina. Tako se tamo razmišljalo.¹⁹⁹⁰

Upravo takvo razmišljanje, taj koncept „šire istine“ bio je faza u evoluciji propagande Hladnog rata. Ovog puta, ono je bilo obogaćeno novim igračima, kao što su moćna preduzeća za odnose sa javnošću. Piter Brok, Dijana Džonston (Diana Johnstone), Mira Beham (Mira Beham), Sara Flonders (Sara Flounders), Heder Kotin (Heather Cottin), kao i Alvin Dorfman (Alvin Dorfman), Rafael Izraeli (Raphael Israeli), Alber Benabu (Albert Benabou) i mnogi drugi pisali su o odnosima sa javnošću tokom rata. Ono što svi pomenuti autori imaju zajedničko jeste da su, pored temeljno dokumentovanih odnosa između hrvatske i muslimanske vlade i veza između kompanija za odnose sa javnošću, pisali o događaju iz 1993, kad je zamjenik direktora francuske televizije *TV2* Žak Merlino (Jacques Merlino) intervjuisao Džejmsa Harfa (James Harff), izvršnog direktora firme „Rader Fin global pablik afers“ (Ruder Finn Global Public

¹⁹⁸⁹ Канадска јеврејска организација.

¹⁹⁹⁰ “Melanie Phillips on Why She Left the Left”, YouTube video snimak, 2:31, postavila “Speakers Action Group”, 15. marta 2018. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=tRSDW20krGU>

Affairs). Harf je bio ponosan na to što je njegova firma uspjela na svoju stranu „pridobiti“ tri velike jevrejske organizacije, Ligu protiv klevete „B’nai B’rith (B’nai B’rith)“, Američki jevrejski komitet i Američki jevrejski kongres¹⁹⁹¹: „Samo to što smo uspjeli pridobiti mišljenje Jevreja na svoju stranu. . . . bilo je osjetljivo pitanje, pošto je taj dosije bio opasan kad se sagleda iz ovog ugla. . . . Početkom jula 1992. objavljen je onaj članak u *Njujork njuzdeju* (New York Newsday) o srpskim logorima. Odmah smo ugrabili tu priliku“.¹⁹⁹²

Ta prilika o kojoj je govorio bila je prilika da se izopače i krajnje antisemitski stavovi Franje Tuđmana (predsjednika Hrvatske) i Alije Izetbegovića (muslimanskog vođe) i prošli užasi iz Drugog svjetskog rata, i ustaški koncentracioni logori kao što je Jasenovac, gdje su Jevreji, Srbi i Romi ubijani na najgore i krajnje nezamislive načine. Pored toga, bila je to i prilika da se Srbi predstave kao „nacisti“. Harf je to i uradio u članku koji je objavio *Njuzdej* (Newsday). Merlino je Harfu postavio pitanje: „Ali niste imali nikakvih dokaza da je to istina između 2. i 5. avgusta 1992, kad ste to uradili. Imali ste samo dva članka iz *Njuzdeja*“.¹⁹⁹³ Po Harfovom mišljenju, to što je on uradio bilo je sasvim legitimno, jer firme za odnose sa javnošću nisu ni zadužene za to da provjeravaju činjenice.

Naš posao nije da provjeravamo istinitost informacija. . . . nemamo resurse za to. Naš posao je da ubrzamo protok informacija koje nam odgovaraju i da ih usmjerimo prema pažljivo odabranim metama. Nismo potvrđivali postojanje logora smrti u Bosni, samo smo razglasili da *Njuzdej* tako tvrdi. Mi smo profesionalci. Imali smo posao i obavili smo ga. Ne plaćaju nam da morališemo.¹⁹⁹⁴

I jesu obavili posao. Sugerisali su jevrejskim organizacijama da pozovu na demonstraciju, i to tako što su to reklamirali u *Njujork tajmsu*, ispred sjedišta UN:

To je zadalo ogroman udarac. Kad su jevrejske organizacije ušle u igru na strani (muslimanskih) Bosanaca, Srbi su se u javnom mnjenju gotovo izjednačili sa nacistima. Niko nije shvatao šta se događa u Jugoslaviji. Većina Amerikanaca vjerovatno se pitala u kojoj afričkoj državi se Bosna nalazi.¹⁹⁹⁵

Cilj firme „Rader Fin“ bio je da povuku potez koji će promijeniti igru:

¹⁹⁹¹ Heather Cottin i Alvin Dorfman, “War Propaganda Aimed at Jewish Opinion”, u *NATO in the Balkans: Voices of Opposition*, prir. Ramsey Clark (New York: International Action Center, 1998), 212.

¹⁹⁹² Jacques Merlino, *Les Verites yugoslaves ne sont pas toutes bonnes a dire* (Paris: Editions AlbinMichel S.A., 1993), citirano u Sara Flounders, “Bosnia Tragedy: The Unknown Role of the Pentagon: War Propaganda Aimed at Jewish Opinion”, u *NATO in the Balkans: Voices of opposition*, prir. Ramsey Clark (New York: International Action Center, 1998), 55.

¹⁹⁹³ Merlino, *Les Verites*, citirano u Flounders “Bosnia Tragedy”, 55.

¹⁹⁹⁴ Исто, 56.

¹⁹⁹⁵ Исто, 55.

Jednim potezom smo predstavili jednostavnu priču sa pozitivcima i negativcima koja se odatle odvijala sama. Pobijedili smo tako što smo ciljali na jevrejsku publiku. Gotovo odmah je došlo do jasne promjene jezika kojim se štampa koristila, riječi koje je koristila, riječi sa izuzetno emotivnim sadržajem kao što su etničko čišćenje, koncentracioni logori itd., koje prizivaju slike iz nacističke Njemačke i gasnih komora u Aušvicu. Niko se tome ne može suprotstaviti a da ga ne optuže za revizionizam.¹⁹⁹⁶

Oslonivši se na svoje temeljno poznavanje biznisa, Harf i njegov tim vještih stratega komunikacije bili su svjesni da su brzina i kontakt od presudnog značaja u ovakvom radu: „Merlino je opisao fasciklu kojom se Harf koristi za oblikovanje javnog mnjenja, u kojoj se nalazi više stotina novinara, političara, predstavnika humanitarnih udruženja i akademika. Harf objašnjava: „Brzina je od vitalnog značaja, prvi iskaz je onaj koji se najviše računa. Svaki pokušaj poricanja je krajnje neefikasan“. ¹⁹⁹⁷

Dijana Džonston detaljno objašnjava suštinu ugovora, kao i ostali koji su sarađivali sa agencijama za odnose sa javnošću, koje su tokom ratova na Balkanu angažovali Hrvati i Muslimani:

Dana 23. juna 1992. Izetbegovićeva vlada u Sarajevu. . . . potpisala je ugovor sa firmom „Rader Fin“ kako bi promovisali istaknutiju ulogu vođstva Sjedinjenih Država na Balkanu. Agencija je u tu svrhu preduzela impresivan niz aktivnosti, od kojih je najznačajnija to što su osnovali „bosanski centar za kriznu komunikaciju“ u saradnji sa američkim, britanskim i francuskim medijima: poduka o medijskom imidžu za bosanskog ministra spoljnih poslova Harisa Silajdžića; slanje obavještenja za štampu članovima Kongresa Sjedinjenih Država i „faksova sa vijestima“ o razvoju situacije u Bosni i Hercegovini na preko 300 adresa, u koje se ubrajaju najistaknutiji svjetski mediji i članovi parlamenata; pisanje 17 pisama potpisanih od strane Izetbegovića i Silajdžića, a upućenih vodećim svjetskim zvaničnicima; organizacija konferencija za štampu i intervju sa bosanskim predstavnicima na međunarodnim konferencijama; organizacija ličnog kontakta između Silajdžića i Ala Gora [Al Gore], Margaret Tačer [Margaret Thatcher], i drugih uticajnih ličnosti, u koje se ubraja i 17 senatora Sjedinjenih Država; plasiranje članaka na novinske stranice *Njujork tajmsa*, *Vašington posta*, *Ju-Es-Ej tudeja* [USA Today], *Vol strit džurnala*, i tako dalje.¹⁹⁹⁸

To nisu bile tajne ili ilegalne aktivnosti – naprotiv. Agencije za odnose sa javnošću u Sjedinjenim Državama koje rade u međunarodnim odnosima sa javnošću, konkretnije, koje sarađuju sa stranim vladama, američkim zakonom su obavezne da svakih šest mjeseci Ministarstvu pravde upute izvještaj o svojim aktivnostima. Ti izvještaji su u vidu upitnika, a jedan od njihovih dijelova govori o političkoj propagandi. Tih godina postojao je Zakon o

¹⁹⁹⁶ Исто.

¹⁹⁹⁷ Исто, 54.

¹⁹⁹⁸ Diana Johnstone, *Fools' crusade: Yugoslavia, NATO and Western delusions* (London: Pluto Press, 2002), 69.

registraciji stranih agenata, a po njemu je politička propaganda definisana kao set komunikacija sa ciljem da indoktriniše, manipuliše, ili na bilo koji način izvrši uticaj sa određenim političkim ciljem, u šta se ubraja i spoljna politika Sjedinjenih Država. U tom dijelu upitnika, agencija „Rader Fin“ izjasnila se da upravlja „političkom propagandom“ za „republike Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, i Kosovo“¹⁹⁹⁹, iznosi u svojoj knjizi Mira Beham, bivša novinarka *Zutdojče cajtunga* (Süddeutsche Zeitung). Autori koji su naširoko pisali o toj kampanji odnosa sa javnošću nisu nikad poricali grozote i zločine koje su počinili svi akteri, nego su naprosto iznosili opaske o neuravnoteženosti izvještavanja i kampanja u vezi sa događajima koji su se desili. Na primjer, novinar i istraživač Geri Vilson (Gary Wilson) piše u članku pod naslovom *Dejtonski sporazum prekraja Evropu*:

Većina medijskih izvještaja o dešavanjima na Balkanu bilo je senzacionalizovano i krcato citatima izvora iz Stejt departmenta, CIA ili Pentagona. Kad se to dešava u drugim zemljama, zove se propaganda. Kad se dešava ovdje, oni se prave da je to samo „objektivno novinarstvo“. Da nasumično odaberete desetak državljana Sjedinjenih Država i pitate ih koji je najagresivniji narod na svijetu, najmanje jedno će reći „Srbi“.²⁰⁰⁰

Takvi stavovi najčešće se diskredituju kao prosrpski, ili se njihov autor naprosto stavi na spisak „teoretičara zavjere“. Ipak, Vilson je bio daleko od toga. Njegova perspektiva je jasna – to je bio rat, u njemu je bilo zločina, i sve zaraćene strane počinile su svakojake grozote. Ali nekako, sve druge strane su nedostajale u vodećim medijima. Srbi su bili „dežurni krivci“, i automatski su bili za sve krivi:

Američki mediji i političari često srpsku vojsku u Bosni predstavljaju nalik nacističkoj. To je propaganda. To nije zasnovano na činjenicama. Zato su reportaže ponekad naprosto apsurdne. Obratite pažnju na izjave komentatora Nacionalnog javnog radija Danijela Šora [Daniel Schorr].

Predsjednik Klinton izjavio je u svom govoru da srpska vojska u Bosni liči na nacističku vojsku 1930-ih i 1940-ih. U osvrtu na Klintonov govor, Šor je dodao da su Srbi u stvari gori od nacista. „Nacisti makar nikad nisu silovali Jevrejke“, izjavio je. Šora su poslije prisilili da javno ispravi tu zaprepašujuću laž.²⁰⁰¹

U njegovom članku nema nijednog jedinog reda teksta koji implicira poricanje ili opravdavanje zločina počinjenih na bilo kojoj zaraćenoj strani. U nastavku, eksplicitno je izjavio:

¹⁹⁹⁹ Mira Beham, *Ratni doboši: Mediji, rat i politika* (Beograd: Miona, 1997), 146-147. (Originalno djelo objavljeno 1996. godine).

²⁰⁰⁰ Gary Wilson, „The Dayton Accords Reshape Europe“, u *NATO in the Balkans: Voices of Opposition*, prir. Ramsey Clark (New York: International Action Center, 1998), 143.

²⁰⁰¹ Wilson, „The Dayton Accords“, 143.

U jugoslovenskom ratu odvijali su se užasni, krvavi incidenti. To niko ne poriče. O nekim od tih dešavanja bilo je i medijskih izvještaja. Ali ono što se naglašava je izuzetno selektivno. Na primjer. . . . U otvorenom pismu koje je Udruženje za srpsko-jevrejsko prijateljstvo sa sjedištem u Beogradu tad uputilo Američkom jevrejskom komitetu stoji da je „antisrbijanska propaganda“ „sestra blizanka antisemitizma“. U pismu se navodi da je Hrvatska uvela politiku eliminacije Srba. Ta politika bila je toliko temeljna da „sad u Hrvatskoj nije ostalo ništa više Srba nego što je bilo Jevreja u Njemačkoj ili Poljskoj“. Pismo je potpisao glavni jugoslovenski rabin, kao i mnogi drugi istaknuti Jevreji u Jugoslaviji.²⁰⁰²

2.7.1. Krizne komunikacije i odnosi s javnošću

Kao što je ranije napomenuto, brojni autori istraživali su aktivnosti kriznih komunikacija i odnosa sa javnošću prije i tokom rata u Jugoslaviji. U njih se ubraja i ranije pomenuta Mira Beham²⁰⁰³, koja je deset godina radila kao novinarka za njemački dnevni list *Zutdojče cajtung*, a poslije toga je počela predavati na uglednom fakultetu žurnalistike u Minhenu. U svojoj knjizi *Ratni doboši: mediji, rat i politika*, ona detaljno govori o aktivnostima agencija za odnose sa javnošću, koje su angažovane od strane dviju vlada (hrvatske i muslimanske) da rade na stvaranju javnog imidža gore pomenutih zemalja i lobiraju za njihove ciljeve. Citirala je kanadskog profesora Karla Jakobsena (Carl Jacobsen), rukovodioca Nezavisnog komiteta za ratne zločine na Balkanu, koji je utvrdio da je Hrvatska potrošila više novca samo na propagandnu kampanju na američkoj i kanadskoj televiziji nego što firme „Pepsi“ i „Koka-kola“ zajedno troše na marketing.²⁰⁰⁴

Kad je kampanja sa ciljem da Srbe predstavi kao naciste puštena u javnost, bilo je nemoguće suprotstaviti se bilo kojem njenom dijelu,

Pogotovo zato što je računala na podršku jevrejskih organizacija. Uistinu, Džejms Harf je tu izveo zadivljujući manevar u stvaranju imidža: pretvorio je Jevreje i Srbe u protivnike, a bili su gotovo prirodni saveznici jer im je bilo zajedničko to što su bili žrtve fašizma tokom Drugog svjetskog rata. Niko nije slušao Jevreje koji su to dočekali sa ljutnjom²⁰⁰⁵

A bilo je istaknutih Jevreja koji su reagovali:

²⁰⁰² Исто, 154-155.

²⁰⁰³ Мира Бехам, рођена 1956. године у Минхену, је публициста, слободна новинарка и преводитељка са енглеског и српског језика. Ауторка је политичко-биографске књиге о председнику њемачког парламента (Рита Субмут, 1993), а једна књига којој је она допринијела је „Србија мора умријети“ (Serbien muss sterben, 1994). Предавала је на престижној Њемачкој школи новинарства (Deutsche Journalistenschule) у Минхену, на Баварској академији за штампу и на Универзитету у Минхену.

²⁰⁰⁴ Beham, *Ratni doboši*, 141.

²⁰⁰⁵ Исто, 151.

Johanan Ramati [Johanan Ramati], direktor Jerusalimskog instituta za odbranu Zapada, u aprilu 1994. u magazinu *Midstrim* [Midstream] (koji štampa Fond Teodora Heršla [Theodor Herchl Endowment]) prokomentarisao je kampanju propagande u vezi sa ratom na Balkanu: „Građanski rat u Jugoslaviji još traje, i to sa ogromnim stradanjima na svim zaraćenim stranama. Mediji izvještavaju o stradanju Muslimana do najužasnijih detalja. Patnji koju Muslimani nanose Hrvatima pruža se izuzetno malo pažnje. Patnja Srba sasvim se ignoriše. . . . Tako organizovana muslimanska i antisrpska propaganda treba ozbiljno da zabrine sve koji vjeruju u demokratiju i slobodu govora. . . . Američke jevrejske organizacije i njihovi rukovodioci, nadmudreni od strane „Rader Fina“, tapšu jedni druge po ramenima. . . . Dobro konstruisana demonizacija Srba služi kao upozorenje svim Jevrejima koji žele da Izrael preživi. Izrael bi mogao postati meta“. Jevrejima je bilo teško da izbjegnu pritisak javnosti u atmosferi koju je stvorila medijska kampanja.²⁰⁰⁶

Ali niko se na to nije osvrtao. U svakom slučaju, niko ko je imao nekakvog uticaja. A pritisak nije bio zanemariv. Svi Jevreji koji su preispitivali agresivnu američko-bosansku medijsku kampanju našli su se suočeni sa klevetom. Svaka tvrdnja van okvira „Srbi su nacisti“ izazivala je brutalan odgovor:

Udruženje „Studenti protiv genocida – projekat Bosna“ [Students against Genocide – Project Bosnia] sa Univerziteta Stenford 1994. godine započelo je kampanju protiv „opravdavanja Srba i revizionista“. Na spisku optuženika nalazili su se brojni istaknuti profesori širom svijeta, novinari, srpske i grčke organizacije u Sjedinjenim Državama, ali i preživjeli iz koncentracionog logora Buhenvald i neke ličnosti kao što je jedan od vodećih istraživača Holokausta Alfred Lipson [Alfred Lipson]. I preživjeli iz Buhenvalda i Alfred Lipson uporno su isticali sudbinu Srba pod fašističkim ustaškim režimom u Hrvatskoj tokom Drugog svjetskog rata i upozoravali na trenutni nacionalistički fanatizam Hrvata i islamizam u Bosni.

Već u julu 1995. te iste jevrejske ličnosti i organizacije našle su se pomenute pored ratnih zločinaca u članku pod naslovom „Čije uši se pune četničkom propagandom?“ – koji je u bosanskom nacionalnom sedmičniku *Ljiljan* objavio portparol Alije Izetbegovića za odnose sa javnošću. Njegov izvor bio je organizacija „Studenti protiv genocida – projekat Bosna“.²⁰⁰⁷

Razmjere te kampanje bile su tolike da je bilo nemoguće čuti glas razuma. Među jevrejskim narodom proširio se strah, a i među intelektualcima koji su bili sasvim svjesni dugoročnih posljedica. „Nora Belof (Nora Beloff), autorka i poznavalac Balkana, upozorila je na ogroman uticaj javnih kampanja u *Svis hroniklu* (Swiss Chronicle) u decembru 1993: 'Postoji jasna potreba da svi posmatrači konflikta na Balkanu insistiraju na čvrstim dokazima prije nego što optuže Srbe'“. ²⁰⁰⁸

²⁰⁰⁶ Исто, 152.

²⁰⁰⁷ Beham, *Ratni doboši*, 152.

²⁰⁰⁸ Исто.

Oni koji su reagovali na tako jednostranu i brutalnu informativnu kampanju, svjesni da je „neko“ dobro obavio posao ukorjenjivanja imidža izvjesne nacije (Srba), nisu poricali zločine koje su činili Srbi – naprotiv. Glasovi tih malobrojnih ali upornih novinara i intelektualaca zahtijevali su poštovanje osnovnih vrijednosti u reportaži, a samim tim i u onome što je uslijedilo kao odjek tih kampanja u vezi sa političkim odlukama:

Ne postoji nikakva sumnja da su srpski vojnici počinili stravične zločine tokom rata na Balkanu, zločine za koje nema opravdanja. Ipak, iz propagandnih aktivnosti koje dvije ratne vlade, u Zagrebu i u Sarajevu, sprovode širom svijeta proizilaze dileme koje se odnose ne samo na istinitost slike koja je zapadnoj publici nametnuta o konfliktu u bivšoj Jugoslaviji nego i na političke i vojne ciljeve kojima se teži. Oni se kriju iza tih manipulativnih napora.²⁰⁰⁹

Mnogi od onih koji su smatrali neophodnim da reaguju i upute riječi kritike dijelili su stav te uvažene njemačke novinarke. Izuzetno oštro su kritikovali Srbe, ali manipulacija, lažan i pristrasan narativ i efekti takve informativne strategije bili su daleko gori. Jedna od tih ličnosti bio je veteran Zalivskog rata i rukovodeći informativnog centra UNPROFOR-a u Sarajevu (1994. godine), američki pukovnik Džon E. Srej²⁰¹⁰ (John E. Sray). On je iznio svoje lične, političke i vojne primjedbe o ratu u Bosni:

Neposredno po izbijanju neprijateljstava u Bosni i Hercegovini, Srbi su pretrpjeli gubitak od koga se više nisu ni mogli oporaviti – poraženi su u ratu propagande koji je protiv njih vodila vlada Alije Izetbegovića. Srej vjeruje da je kombinacija tri različita faktora dovela do „plodne propagandne mašinerije“ bosanskih Muslimana. Rad agencija za odnose sa javnošću, saradnja istaknutih tvoraca javnog mnjenja i „elementi američkog Stejt departmenta“, koji je gajio simpatije prema bosanskim Muslimanima, zajedno su stvorili klimu u kojoj je bilo nemoguće racionalno sagledati taj konflikt. „Bosanski lobi“ pokušavao je ubijediti političare da će izostanak podrške za ciljeve Muslimana – na primjer, ukidanje embarga na dostavu oružja – biti ravno „moralnom i političkom samoubistvu“. Istovremeno, isti taj lobi „zlobno je napadao“ sve kritičare te politike, opisavši ih kao „prosrpske“ ili čak i „simpatizere nacista“. Poređenje sa Holokaustom

²⁰⁰⁹ Исто, 153.

²⁰¹⁰ 1. октобра 1995. Амерички официр војске: Пропагандна машина сакупља подршку за америчку интервенцију у Босни. Канцеларија за стране војне студије објављује чланак потпуковника војске Џона Е. Среја, који пише да су заговорници америчке интервенције у Босни формирали „плодну пропагандну машину“ да би сакупили јавну подршку за размјештање НАТО снага у Босну. Пропагандну машину чини „чудна комбинација три главна спин-доктора, укључујући фирме за односе с јавношћу (ПР) које запошљавају Бошњаке, медијске стручњаке и пристрасне елементе америчког Стејт департмента“, каже он, који користе „различите стилове, приступе и наглашавања“ како би раширили своје ставове. Примећује како су неки од њих отишли толико далеко да су нападали антиинтервенционисте оптуживши их да гаје „просрпске“ или чак и „нацистичке“ симпатије. Европски савезници Сједињених Држава, који не подржавају интервенцију, обавјештавају се „из различитих извора информација и реалистичније историјске перспективе“, каже он. „Они задржавају предности дубљег, професионалнијег и истраживачког новинарства и бољег извјештавања из својих амбасада. Такође, мање обраћају пажњу на сталне пропагандне теме које потичу од Бошњака [владе босанских Муслимана] и њихових агената – ПР фирми.“ За више детаља, посјетити: http://www.historycommons.org/entity.jsp?entity=john_e_sray_1

budilo je upečatljive slike i osjećanja, ali u ovom slučaju, to je postojalo samo u podivljaloj mašti. . . . zavedenih moralista i neprofesionalnih elemenata u medijima.²⁰¹¹

Citiranjem Sreja Behamova ilustruje klimu i sva zlodjela počinjena od strane svih aktera u ratu u Bosni.

Postoje brojni takvi primjeri, a svaki je doživio istu sudbinu, ništa što se kosilo sa kreiranim imidžom te tri nacije nije uspijevalo da prođe kroz gvozdenu kapiju moćne cenzure. Uvjereni smo da su se brojni novinari opredijelili da pišu, govore i djeluju protivno svojim profesionalnim standardima samo zato što je bilo nemoguće prodati drugu stranu priče bilo kakvim vodećim i uticajnim medijima. Mnogi samostalni novinari sa kojima smo razgovarali izjavili su da je bilo nemoguće prodati bilo kakvu priču o stradanju Srba, ili koja nudi uravnotežen izvještaj i predstavlja obje strane priče. Čak i danas, oni više vole da ostanu u tišini nego da javno kažu istinu. Ipak, za neke takva dilema nije postojala, iako su time odabrali drugačiji put, put „usamljenih boraca“, izlažući katalog kolega, dešavanja i narativa kojima su ispunjene crne stranice istorije novinarstva.

2.7.2. „Srbi su krivi“

Budući da smo bili zainteresovani da dopremo do što je god moguće većeg broja primarnih izvora, sastavili smo upitnik i poslali ga većem broju ljudi putem elektronske pošte. Ovdje navodimo neke od njihovih odgovora, ali puni tekst upitnika i odgovori na pitanja biće arhivirani, a sve zainteresovane stranke moći će da ga dobiju na uvid ukoliko prilože zahtjev za formalno odobrenje Vladi Republike Srpske, kao što je ranije bilo govora. Prije svega, zanimalo nas je da čujemo, sa ove vremenske distance, na koji način novinari, saradnici za odnose sa javnošću i drugi koji su imali dodira sa medijima tokom ratova u Jugoslaviji mogu da opišu ta dešavanja i okolnosti. Ovdje govorimo o početku rata u Bosni i Hercegovini. Dok je bio saradnik *Si-En-En world riporta* (CNN World Report), Oleg Dimitrijevič²⁰¹² (Oleg Dmitriev) izjavio je da je javno mnjenje bilo poprilično konfuzno u ranim fazama rata u Jugoslaviji:

Samo dva ruska državna TV kanala imala su dopisnike na Balkanu u to vrijeme. A što se tiče ostalih stanica koje su nikle širom bivšeg Sovjetskog Saveza, objektivno izvještavanje o takvim dešavanjima bilo je neka vrsta luksuza. Zbog toga su se mnogi novinski izvori oslanjali na snimke koje su dobijali od međunarodnih novinskih

²⁰¹¹ Beham, *Ratni doboši*, 153–154.

²⁰¹² Савјетник Међународне новинске агенције *Русија Сегодњија* (од децембра 2014). Професор на Одјелу за медије на Универзитету Виша школа економије (Higher School of Economics). Академски супервизор на продукцији међународних вијести, мастер програму на Универзитету. Олег је некада радио као директор вијести и вршилац дужности генералног директора енглеске службе радија Глас Русије (сада – Радио Спутњик). Од 2007. до 2013. био је директор обуке на информативном каналу телевизије РТ. Деведесетих година, Олег је био сарадник Си-Ен-Ен-а за извјештавање из свијета.

agencija. Zakon o zaštiti autorskih prava tad u Rusiji nije postojao – tolike stanice su naprosto kopirale ono što vide na *Si-En-En internešnal* [CNN International].

Iz tog razloga, neki urednici su te informacije uzimali zdravo za gotovo. Zato je u ranim fazama tog konflikta bilo gotovo nemoguće shvatiti ko je sa kim u ratu. Ruska televizija je tek poslije ovog počela obraćati više pažnje na aktivnosti jugoslovenske vlade i bosanskih Srba.²⁰¹³

Hannes Hofbauer²⁰¹⁴ (Hannes Hofbauer), autor nekoliko knjiga, kao što su *Rat na Balkanu* (Balkan War), *Kosovski eksperiment* (Experiment Kosovo) i *Naručena istina – kupljena pravda* (Ordered Truths – Bought Justice), u odgovorima na naš upitnik rekao je:

Izveštavanje zapadnih medija, pogotovo na njemačkom govornom području, bilo je krajnje jednostrano i fokusirano na muslimanski narativ. Sa tim se slagala većina političkih sila u Njemačkoj i Austriji. Pružanjem podrške antijugoslovenskim pokretima otcjepljenja spolja su ubrzali postojeće konflikte unutar. Sjećam se jedne izjave visokorangiranog austrijskog konzervativnog političara Andreasa Kola [Andreas Khol], koji je zagovarao teoriju da će se pružanjem podrške takozvanom nacionalnom samoopredjeljenju Hrvata i Muslimana izbjeći rat. Zapravo se desilo suprotno, to je dovelo do rata.²⁰¹⁵

Gi Metan²⁰¹⁶ (Guy Mettan), švajcarski novinar, koji je Sarajevo posjetio u tri prilike: 1978, 1993. i 1996. godine, sa nama je podijelio svoj pogled na medijsko izveštavanje tokom rata. G. Metan bio je član međunarodne delegacije novinara tokom opsade Sarajeva. Tokom posjete lista *Oslobođenje* bio je zainteresovan da eksperimentiše „koliko je ta posjeta bila pristrasna kako bi išla u prilog bosanskoj strani naspram srpske, iako su srpske snage u principu

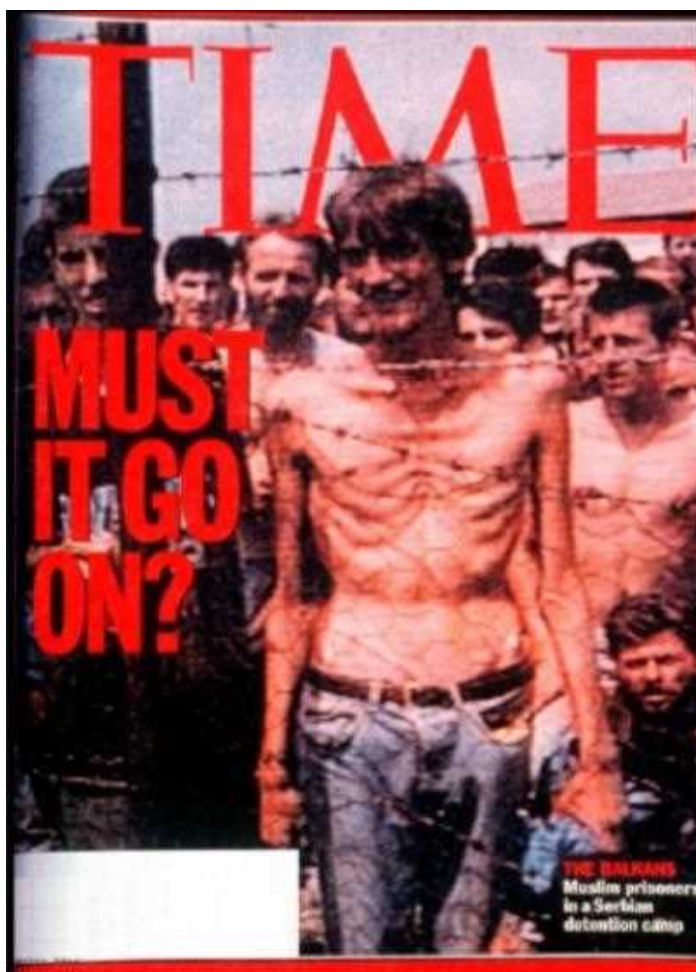
²⁰¹³ Questionnaire, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

²⁰¹⁴ Ханес Хофбауер рођен је 1955. у Бечу. Студирао је економску и друштвену историју на Универзитету у Бечу и тренутно ради као издавач и уредник. Неке од његових књига, као што су *Балкански рат* (издавач: Филип Вишњић), *Експеримент Косово* (издавач: Албатрос плус), *Наручена истина – Купљена правда* (издавач: Јасен), објављене су на српском језику.

²⁰¹⁵ Questionnaire, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

²⁰¹⁶ Ги Метан је швајцарски новинар, политичар, аутор и колумниста разних швајцарских новина. Извршни је директор Женевског прес-клуба, председник швајцарско-руске заједничке привредне коморе и бивши председник Међународног удружења новинарских клубова. Био је директор и главни уредник листа *Женевска галерија* (*La Tribune de Genève*) од 1992. до 1998. године. Као посланик у женевском парламенту од 2001. године, био је његов председник 2010. године. Аутор је неколико књига, између осталих *Русија–апад: хиљадугодишњи рат* (*Russie-Occident: une guerre de mille ans*) (издавач: Ситра издаваштво - *Editions des Syrtes*) 2015. У Сједињеним Државама, књига је објављена под насловом *Стварање русофобије: од великог вјерског раскола до анти-Путиновске хистерије* (*Creating Russophobia: From the Great Religious Schism to Anti-Putin Hysteria*) (објавио Клерити Прес – Clarity Press – у Атланти, 2017). Сада, поред енглеског, постоји је и француско, италијанско, руско, српско и шведско издање ове књиге. Његова најновија књига у највећој мјери бави се судбином Европе (*Изгубљени континент: Залагање за демократску и суверену Европу* – *Le continent perdu: Plaidoyer pour une Europe démocratique et souveraine* – у издању Ситра издаваштво – *Editions des Syrte* – 2019). За више детаља, погледати: <https://fjwards.com/jury/7guy-mettan>

okružavale grad“.²⁰¹⁷ Nas je zanimalo kako g. Matan sa ove vremenske distance vidi medijsko izvještavanje o ratnim dešavanjima u Bosni. Ovo je bio njegov odgovor:

Pristrasno. Od početka tenzija u bivšoj Jugoslaviji, vodeći britanski, njemački i francuski mediji zauzeli su pristrasan stav prema Srbima, govoreći da Srbija manipuliše federalnom vojskom i izrazili simpatije prema težnjama Slovenije i Hrvatske ka nezavisnosti.

Slika Fikreta Alića u Trnopolju postala je tokom ljeta 1992. reprezentativan slučaj medijskog izvrtanja činjenica i zloupotrebe fotografija. Sad se zna da je srpski vođa Radovan Karadžić medijski tim sačinjen od televizijskog kanala *Aj-Ti-Vi* i lista *Gardijan* pozvao u posjetu takozvanim „zarobljeničkim logorima“, gdje srpske paravojsne snage navodno drže ljude muslimanske nacionalnosti. Ta britanska ekipa fotografisala je muslimanskog mladića čije izglednjelo stanje su naglašavali njegovi upali obrazi i istaknuta rebra, dok je bodljikava žica u prvom planu isticala njegov status zarobljenika. Alićeva fotografija postala je ikonski prikaz stradanja jadnih civilnih žrtava, što je izazvalo ljutnju Srba širom Evrope. Bivša premijerka Margaret Tačer uputila je kritike na račun svog nasljednika Džona Mejdzora [John Major], izjavivši da je mislila da „više nikad u životu neće vidjeti još jedan holokaust“.

²⁰¹⁷ Questionnaire, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

Britanska štampa objavila je tu fotografiju uz komentar koji je glasio „Bergen-Belzen, '92“.

Nešto kasnije, njemački istražni reporter na sopstvenu štetu utvrdio je činjenicu da se na toj fotografiji u stvari nalazi bolestan čovjek i da je bodljikava žica vještački stavljena u prvi plan da sakrije sasvim nevinu mrežastu ogradu za ovce koja se nalazila ispod nje. Manipulisanje tom fotografijom omogućilo je da se taj logor predstavi kao nacistički logor smrti, a Srbi kao novi „Anđeli smrti“. Što evropski mediji i jesu uradili poslije tog događaja. Na samom početku konflikta, niko nije znao ko su tu pozitivci a ko negativci. Ali zbog nezajažljive potrebe da se svijet podijeli na dobro i loše, i zahvaljujući suptilnoj manipulaciji, kao što se pokazalo u slučaju Alića, zapadni mediji su se veoma brzo našli u prilici da to odrede za sva vremena... ili gotovo za sva vremena!²⁰¹⁸

Na pitanje o medijskim izvještajima o Srebrenici, Metan je odgovorio:

Masakri u Srebrenici posljedica su prethodnih pristrasnosti koje su ohrabrine najekstremnije ljude u srpskim snagama i dale im mogućnost da čine ratne zločine.²⁰¹⁹

Taj „njemački istražni reporter [koji] je kasnije utvrdio činjenice“, koga pominje g. Metan, jeste Tomas Dajhman²⁰²⁰ (Thomas Deichmann). Dajhman je svoju priču objavio u

²⁰¹⁸ Исто.

²⁰¹⁹ Исто.

²⁰²⁰ Томас Дајхман је самостални новинар и истраживач који живи у Франкфурту у Њемачкој. Његови чланци о југословенској кризи појавили су се у већем броју европских новина те је постао међународно признат специјалиста и критичар западних медија. Године 1996, одбрана Душка Тадића позвала га је да свједочи на Међународном кривичном трибуналу за бившу Југославију у својству стручног свједока. Кратка биографија преузета из: Ramsey Clark, *prir. NATO in the Balkans: Voices of Opposition* (New York: International Action Center, 1998).

izdanju njemačkog magazina *Novo* (Novo) za januar/februar 1997. godine, a britanski magazin *El-Em* (LM) preuzeo je priču nešto kasnije, u svom 97. izdanju u februaru 1997. Godinu dana kasnije, Međunarodni centar za akciju objavio je Dajhmanovu priču 1998. godine u Njujorku, u sklopu izdanja *NATO na Balkanu: glasovi opozicije* (Nato in the Balkans: Voices of the Opposition). Televizija *Aj-Ti-En* (ITN) tužila je britanski magazin *El-Em* kako bi „spriječila *El-Em* da objavi tu priču, zahtijevali su da urednik povuče to izdanje iz tiraža i da sve kopije budu uništene. *El-Em*. . . je suočen sa skupim sudskim postupkom zato što je insistirao na svom pravu da objavi istinu“.²⁰²¹ Dajhman je dekonstruisao dešavanja u vezi sa fotografijom koja je preuzeta sa video-klipa koji je napravila ekipa sa *Aj-Ti-Ena*, Peni Maršal (Penny Marshall) i njen kamerman Džeremi Irvin (Jeremy Irvin), Ijan Viliijams (Ian Williams) sa *Čenel 4* (Channel 4), i reporter Ed Vulijami (Ed Vulliamy) iz lista *Gardijan*. Opazio je nekoliko činjenica: Trnopolje je bio sabirni centar za izbjeglice koje traže utočište i mogli su odatle da odu kad god su htjeli. „Ta bodljikava žica na fotografiji uopšte nije postavljena oko bosanskih Muslimana, nego oko kamermana i reporterke“.²⁰²²

Da se držimo istine, i ne ulazimo u raspravu o namjerama britanske ekipe, Peni Maršal, Ijan Viliijams i Ed Vulijami nisu nikad nazivali Trnopolje koncentracionim logorom. Kritikovali su one koji nastoje da njihove izvještaje i fotografije upotrijebe kao „dokaz“ Holokausta u Bosni u duhu nacista. Ipak, kroz protekle četiri i po godine niti jedno od njih nije ispričalo cijelu priču o toj ogradi od bodljikave žice, koja je izvršila takav uticaj na javno mnjenje širom svijeta.²⁰²³

Zaista, fotografija je preuzeta iz video-snimka,

u trenutku kada je histerija u pozadini rasla, pošto su se pojavili prvi izvještaji da bosanski Srbi vode brutalne zarobljeničke logore. . . . Američki novinar Roj Gutman [Roy Gutman] pisao je o logoru na Manjači u *Njuzdeju* 19. jula 1992, a fotografija Andrea Kajzera [Andre Kaiser], na kojoj su zarobljenici na Manjači sa obrijanim glavama, obišla je cijeli svijet. U *Gardijanu* 29. jula, Megi O'Kejn [Maggie O'Kane] citirala je svjedoke koji tvrde da Muslimane guraju u prikolice za stoku i razvoze sa stanice u Trnopolju.

Roj Gutman objavio je još jedan članak 2. avgusta, u kome je logor bosanskih Srba u Omarskoj nazvao „logorom smrti“. Članci Gutmana i O'Kejnovi oslanjali su se na glasine i neprovjerene tvrdnje. Bez obzira na to, izazvali su međunarodnu senzaciju.²⁰²⁴

²⁰²¹ Thomas Deichmann, “The Picture that Fooled the World”, u *NATO in the Balkans: Voices of Opposition*, prir. Ramsey Clark (New York: International Action Center, 1998), 165.

²⁰²² Deichmann, “The Picture”, 166.

²⁰²³ Исто.

²⁰²⁴ Исто, 167–168.

Ta fotografija imala je značajan uticaj: u Francuskoj, humanitarna organizacija „Doktori svijeta“ koristila je 1993. godine tu fotografiju u svojoj kampanji po nazivu „Stop etničkom čišćenju u bivšoj Jugoslaviji“. Otišli su čak i korak dalje, uporedivši predsjednika bivše Jugoslavije Slobodana Miloševića sa Adolfom Hitlerom:

Tri stotine hiljada postera dimenzija 3 h 4 metra izlijepljeno je po zidovima u većim gradovima po Francuskoj. Na polovini su bili Milošević i Hitler jedan kraj drugog, sa tekstom, „Je l’ vas govorancija o etničkom čišćenju podsjeća na nešto?“ Šira javnost nije bila u mogućnosti da sazna kako Milošević nije držao nikakve „govore o etničkom čišćenju“, nego se uporno zalagao za harmoniju među jugoslovenskim narodima.

Na drugoj vrsti postera bio je onaj mršavi čovjek, Fikret Alić, iza bodljikave žice, sa komentarom, „Logor za prečišćavanje etničkih grupa, je l’ vas to podsjeća na nešto?“ Tekst je glasio: „Etničko čišćenje podrazumijeva logore, silovanja, ubistva, smrtne kazne i masovnu deportaciju nesrpskog stanovništva Bosne i Hercegovine i Sarajeva. Srpski nacionalisti tjeraće svoju ubilačku nastrojenu ideologiju do samog kraja...“²⁰²⁵

²⁰²⁵ Johnstone, “Fools’ Crusade”, 74.

Međunarodna kampanja koju je pokrenula fotografija Fikreta Alića bila je dobro finansirana, organizovana, i imala je velikog uticaja na one koji donose odluke:

Dana 12. avgusta, Sjedinjene Države predložile su Komitetu za zaštitu ljudskih prava u Ženevi da Ujedinjene nacije razmotre osnivanje međunarodnog tribunala za suđenje za ratne zločine u Jugoslaviji i Iraku. Njemački ministar spoljnih poslova Klaus Kinkel [Klaus Kinkel] 19. avgusta je to podigao na viši retorički nivo, izjavivši: „Pokušaj srpskih agresora da sprovedu akciju etničkog čišćenja usmjerenu protiv drugih grupa stanovništva u cilju postizanja svojih nacionalnih ciljeva u Bosni i Hercegovini je genocid“. Na konferenciji u Londonu održanoj naredne sedmice, Kinkel je objelodanio svoju namjeru da vrši pritisak da se osnuje međunarodni sud za suđenje istaknutim Srbima za zločine protiv čovječnosti i genocid, kao i da se pojača embargo UN nametnut Srbiji.²⁰²⁶

Mišel Pikoli na video-snimku „Doktora bez granica“

Dobro isplanirana kampanja za odnose sa javnošću koja je poplavila spektar međunarodnih vijesti, preko tabloida do uticajnih vodećih novina, samo u Francuskoj je angažovala zvijezde iz industrije zabave:

„Doktori svijeta“ sponzorisali su i tri nedjelje emitovanja televizijskih spotova koji osuđuju „srpske zločine protiv čovječnosti“, u kojima su se pojavljivale televizijske zvijezde Džejn Birkin [Jane Birkin] i Mišel Pikoli [Michel Piccoli]. Cijena te kampanje iznosila je više od 11 miliona francuskih franaka (oko 2 miliona američkih dolara). Ta reklamna kampanja bila je puna lažnih činjenica. Najveća fundamentalna laž u njoj bila je to što je srpsku kampanju da obezbijedi dio teritorije koju može braniti predstavila kao čin „ideologije“ i „genocida“. Upravo je taj akcenat na navodnoj „ideologiji“ podstakao intelektualce da zauzmu stranu u tom brutalnom malom ratu među Bosancima, pošto su stekli pogrešan utisak da se time herojski suprotstavljaju nečemu što je ekvivalentno Hitlerovom projektu pokoravanja Evrope u ime njemačke rasne superiornosti.²⁰²⁷

²⁰²⁶ ИСТО, 73.

²⁰²⁷ Johnstone, “Fools’ Crusade”, 74.

S druge strane, slijepa tačka Srba bili su odnosi sa javnošću. Oni ili nisu shvatali ulogu i značaj komunikacije, ili su naprosto ostali nemoćni pred silom komunikacionog uragana koji ih je obuhvatio nezamislivom brzinom i intenzitetom. A možda i nešto drugo. Činjenica je da srpska strana naizgled nije uradila gotovo ništa u vezi sa kriznom komunikacijom i strategijom. Njemačka novinarka Mira Beham izvršila je pronicljivu analizu srpskih propagandnih aktivnosti. Sa njenog stanovišta, ono što je u srpskoj perspektivi nedostajalo bilo je nešto porijeklom sa njenog geografskog područja. Srbi su živjeli u gotovo svim republikama bivše Jugoslavije. To znači da su se međusobno razlikovali. Pored toga, kao što Behamova ističe, činjenica je da oni nisu bili monolitna grupa, te samim tim nisu bili ujedinjeni oko zajedničkog cilja, poput preživljavanja pokolja koji im je istorija dodijelila.

Ista situacija bila je i sa Srbima koji su bili emigranti. Bili su neorganizovani i nekoordinisani. To je bilo dovoljno da drugi (Muslimani i Hrvati) angažuju najbolje u struci da im izgrade imidž i pomognu u postizanju ciljeva. Postojali su tu i drugi faktori koji su doveli do prestravljujućeg ishoda za Srbe, kao što je činjenica da su propustili priliku na samom početku, dok su na Zapadu još bili zbunjeni po pitanju sukoba u Jugoslaviji:

Zbog potpunog embarga nametnutog u maju 1992, sami Srbi u bivšoj Jugoslaviji ostali su uskraćeni za bilo kakvu priliku da se predstave u inostranstvu, uključujući i one u svim međunarodnim političkim institucijama. Čak je i domet telekomunikacionih veza, kao što su telefonske linije, u tolikoj mjeri sužen da je pregovaranje u inostranstvu bilo gotovo neizvodivo. Kad je međunarodna zajednica presjekla sve političke, ekonomske i kulturne veze sa Srbijom, odsječne su i komunikacije u drugom pravcu, iz svijeta prema Srbiji. . . . To je bilo toliko temeljno odrađeno da je londonska agencija za odnose sa javnošću „Sači i Sači“ [Saatchi and Saatchi] bila prisiljena da povuče svoju riječ da će zastupati Vladu Srbije, pošto bi se to kosilo sa odredbama embarga.²⁰²⁸

Struktura srpske propagande bila je jedan od najznačajnijih uzroka nepostojeće strategije komuniciranja sa zapadnom javnošću, objašnjava Behamova. Dok su Zagreb i Sarajevo svoje ciljeve reklamirali i unutar i van svojih republika, Beograd je svoju propagandu usmjeravao na unutrašnja pitanja, kako bi Srbe širom regiona ujedinio u jedan glas. Beogradu čak ni to nije pošlo za rukom, ilustruje Behamova u svojoj knjizi.²⁰²⁹ Brojni zapadni novinari i druge ličnosti sa kojima smo od tada razgovarali o njihovom vlastitom iskustvu u vezi sa ratnim izvještavanjem iz bivše Jugoslavije, a pogotovo Bosne i Sarajeva, složili su se sa riječima Mire Beham. Srbi su djelovali dezorijentisano i kao da su izgubili dodir sa stvarnošću. Propustili su značajne početne tačke i neke od ključnih momenata kad su mogli intervenisati i iskoristiti

²⁰²⁸ Beham, *Ratni doboši*, 166.

²⁰²⁹ Исто.

medije na bilo kojem nivou. Na primjer, u našem upitniku, Slobodan Despot²⁰³⁰, pisac i izdavač švajcarsko-srpske nacionalnosti, inače dobro poznat u francuskoj javnosti, bio je voljan da odgovori na neka od naših pitanja, a kad smo ga pitali šta bi promijenio kad bi se mogao vratiti u taj momenat, odgovorio je:

Potrudio bih se da nagovorim srpske lidere da pokušaju naučiti šta vlada zapadnim svijetom i odakle on dobija informacije, te da iz toga izvuku stratešku pouku. Tragično su potcijenili ulogu odnosa sa javnošću i komunikacije u tom konfliktu, hvalisali su se vojnom silom i hrabrošću, a nisu ni primijetili da se koalicija moćnih bori protiv njih oružjem slabića: lažnim vijestima, izvrtanjem činjenica, klevetom i masovnim ispiranjem mozga putem medija. Kao što Zapad nije naročito zanimalo šta se zaista događa na Balkanu, ni Balkan se nije htio potruditi da shvati kako Zapad razmišlja.²⁰³¹

To je bilo i zajedničko iskustvo (gotovo) svih koji su bili na Balkanu tokom krvavog građanskog rata. Despotovo iskustvo u Jugoslaviji poharanoj ratom počelo je na proljeće 1991. u Pakracu, u hrvatskoj regiji Slavonija. Tamo je otišao u pratnji Antoana Bošara (Antoine Bosshard), švajcarskog reportera koji je radio za *Žurnal de Ženev* (*Journal de Genève*), uvaženi švajcarski list. Bošar je sa Srbima razgovarao o njihovim strahovima da će ustaška ideologija ponovo zaživjeti i obišao je brojne grobove iz Drugog svjetskog rata, grobove srpskih žrtava ustaškog režima. Kad je Bošarova priča objavljena, Despot je izjavio da je ona izuzetno objektivna i uravnotežena:

Nikad više mu nisu dopustili da piše na tu temu. Njegova priča kosila se sa uvriježenim narativom Zapada, koji se u principu sastojao iz izvrtanja istorije i pretvaranja žrtava u mučitelje i obrnuto.

Ovo iskustvo mi je otvorilo oči. Mnogo godina kasnije sam ga iskoristio u svom poslijeratnom romanu *Med*²⁰³².

Ta knjiga predstavlja sve nijanse života u bivšoj Jugoslaviji, ljude od krvi i mesa i njihove živote. Iako je 2014. godine bila jedna od najprodavanijih knjiga u Francuskoj, 1990-ih

²⁰³⁰ Слободан Деспот је швајцарско-српски писац и издавач, рођен 1967. године у Сремској Митровици (тадашња Југославија). Већ 17 година ради у познатој издавачкој кући Доба човјека (L'Age d'Homme), у Лозани и Паризу, као преводилац, уредник и замјеник генералног директора. Преводио је, између осталих дјела, дјела непоновљивих српских писаца попут Добрице Ћосића и Милоша Црњанског, као и великог руског филозофа Александра Зиновјева. Од 2006. води сопствену издавачку кућу Ксенија (Xenia) у Швајцарској. Такође је основао и/или водио неколико часописа и магазина, са темама од политике до здравља. Слободан Деспот такође служи као савјетник за односе са јавношћу истакнутих швајцарских личности, попут еколога Франца Вебера и посланика и министра Оскара Фрејсингера. Аутор је 10 књига, од којих су двије награђиване новеле, *Мед* (*Le Miel*, 2014) и *Плави знак* (2017), а обје је објавио познати француски издавач Галимар (Gallimard). Слободан тренутно води седмични билтен Антипрес (Antipresse, antipresse.net), са снажним и ироничним ставом против манипулација главних медија.

²⁰³¹ Questionnaire, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

²⁰³² *Мед* је књига коју је написао Слободан Деспот, а коју је Галимар објавио 2014. године.

bi vjerovatno bila zabranjena. A 2014. godine novinar lista *Le Figaro* (Le Figaro) Sebastijan Lapak (Sébastien Lapaque) *Med* je opisao kao *Ilijadu – izvučene pouke*.²⁰³³ Tokom svojih prevodilačkih angažmana, Despot je nailazio na brojne slične primjere:

Godinu dana kasnije, bio sam urednik i jedan od prevodilaca francuske verzije značajnog svjedočenja novinara srpskohrvatskog porijekla Vjekoslava Radovića po naslovu *Aveti rata* (prev. Les spectres de la guerre). Radović je izvještavao za *Rojters* iz Vukovara. Toj istaknutoj zapadnoj agenciji podnio je ostavku kad je shvatio da se sve što napiše o stradanjima lokalnih Srba gurne pod tepih ili cenzuriše. Njegova knjiga je riznica primjera manipulacije i neiskrenog i jednostranog izvještavanja.²⁰³⁴

U novembru 1992, kao član misije Eli Vizel (Elie Wiesel), Slobodan Despot obišao je „logore smrti“ koji su navodno postojali u srpskim dijelovima Bosne:

Konkretno, svjedočio sam ogromnim manipulacijama sa zatvorenicima na Manjači, monopolističkom i nevaspitanom ponašanju ekipe *Ej-Bi-Si njuza* [ABC News], koju je predvodio Dejvid Marš [David Marash], strogoj kontroli protoka informacija koju je muslimanska strana nametnula u Sarajevu nasuprot relativne tromosti Srba, zadatak širenja dezinformacija koji je uspješno izvršio rukovodeći agencije UPI u Beogradu... a iznad svega, činjenici da su rezultati ove istrage – da *ne postoje logori smrti* na srpskoj teritoriji – u potpunosti prikriveni u zapadnim medijima. Kontradikcija između realnih dešavanja na terenu i priča koje su vodeći mediji pripovijedali bila je toliko drastična da je jedan od prisutnih reportera odlučio da povede nezavisnu istragu o ovom ratu.²⁰³⁵

Već smo pisali o Merlinovom upečatljivom intervjuu sa Džeјmsom Harfom. Merlino je napisao knjigu *Nisu sve jugoslovenske istine prikladne za javnost* (Les vérités yougoslaves ne sont pas toutes bonnes à dire), ali Slobodan Despot nas je u nastavku podsjetio na Merlinoovu sudbinu nakon njenog izdavanja: „Ta istraga za svaki primjer – Žaka Merlinoa je koštala karijere. Šutnuli su ga u Peking da bude najobičniji dopisnik. Iako je njegova knjiga rasprodata za svega nekoliko sedmica, nikad nije dobila drugo izdanje. Sad je kolekcionarski primjerak“.²⁰³⁶ Sa toliko tragičnih primjera, Despot je odlučio da osnuje žurnal na francuskom jeziku *Rezon garde* (Raison Garder), te je pozvao ekipu stručnjaka da:

[r]askrinkaju ogromnu prohrvatsku propagandnu operaciju koja stoji iza slavne knjige *Život i smrt Jugoslavije* (???????? ??????????????????????), čiji autor je krajnje nesposoban i čak iznenađujuće neuredan i glup francuski profesor na Univerzitetu Pol Gard [Paul Garde]. Bez obzira na naše istraživanje koje je u njoj pronašlo više od 300

²⁰³³ Sébastien Lapaque, “Le Miel, de Slobodan Despot”, *Le Figaro*, 22. januar 2014. godine, <https://www.lefigaro.fr/livres/2014/01/22/03005-20140122ARTFIG00275--le-miel-de-slobodan-despot.php>

²⁰³⁴ Questionnaire, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

²⁰³⁵ Исто.

²⁰³⁶ Исто.

materijalnih grešaka, Gardova neistinita knjiga i dalje je „neprocjenjiv izvor“ i istorijski priručnik francuskih novinara, diplomata i akademika.²⁰³⁷

Uz toliko uspona i padova u borbi manjine protiv većine, Slobodan Despot, te mnogi drugi poput Pitera Broka i Dejvida Bajndera, bili su pravi tragači ne samo za istinom, nego i za povratkom profesionalnih standarda do kojih su novinari nekad držali. A Despotovo opšte mišljenje o tom periodu, koje su tad dijelili malobrojni, a sad većina, glasi:

Opšti uvid koji sam iz ovog iskustva izvukao – pored toga što me je dovelo do privremenog akademskog i društvenog samoubistva dok sam još bio student – bio je da Zapad nema nikakvu želju da sazna istinu o Jugoslaviji, ili makar da stekne pouzdanu sliku o njoj. Postavili su narativ zasnovan na vijekovima ustaljenih kulturoloških mišljenja i stereotipa o Srbima, pravoslavnom svijetu, „varvarima“ na Balkanu i uglavnom ga se drže do dana današnjeg, bez obzira na količinu ispravki i opovrgavanja koja su objavljena od kraja rata.²⁰³⁸

Ili, konkretnije, na pitanje o Srebrenici kao medijskoj slici rata, Despot je rekao:

Sarajevo i Srebrenica brzo su uzdignuti u simbolički rang jer su bili uporišta islama na Balkanu. Srebrenica u svojim strateškim i humanitarnim razmjerama nije mogla parirati totalnom čišćenju Srpske Krajine koje se dogodilo tri sedmice kasnije. Zapravo, kad se smiri propagandna prašina, istoričari bi mogli naglasiti ulogu visoko eksploatisane katastrofe u Srebrenici kao dimne zavjese koju je Medlin Olbrajt na brzinu podigla 10. avgusta 1995. (gotovo mjesec dana nakon dešavanja) da prikrije totalno uništenje stanovništva u obližnjoj Krajini koje je vijekovima bilo na tom području (operacija „Oluja“, 4–8. avgusta).²⁰³⁹

Hanes Hofbauer (Hannes Hofbauer) dijeli slično mišljenje:

Ja sam uvjeren da su zapadni političari i mediji eskalirali unutrašnje konflikte u građanski rat. Bitni su i unutrašnji i spoljni faktori. Da u Jugoslaviji nije bilo duboke ekonomske krize i jakih nacionalnih sila koje su htjele tu krizu da prevaziđu putem zahtjeva za otcjepljenje, spoljni faktori ne bi ni mogli intervenisati. A da nije bilo u interesu njemačkih i američkih političkih i globalnih igrača da profitiraju od slabosti Jugoslavije, rat se ne bi razvijao na tako okrutan način. Dok zapadni narativ izvještava samo o unutrašnjoj situaciji da legitimizuje intervenciju Zapada, postoje i srpski glasovi koji pričaju samo o stranim silama koje su uništile Jugoslaviju. Na nama je da sastavimo kompletnu priču.²⁰⁴⁰

Na pitanje o medijskim izvještajima o Srebrenici, gospodin Hofbauer je rekao:

²⁰³⁷ Исто.

²⁰³⁸ Исто.

²⁰³⁹ Исто

²⁰⁴⁰ Исто.

Bosna i Hercegovina je bila poput zapaljene čaše u Jugoslaviji. Etničko čišćenje odvijalo se sa svih strana. Na neki način, konstitutivna je za građanske ratove. Ovo se mora uzeti u obzir kada govorite o tragedijama poput Srebrenice. Takođe je važno u kojem trenutku započinjete svoju priču o ratu i masakrima i krivici. Kada je započnete u julu 1995. godine, vidjećete samo, na primjer, ubistva Muslimana u Srebrenici. Ali ako priču započnete ranije, uvidjećete da su muslimanske snage iz Srebrenice napale srpska sela oko rudarskog grada i ubile stotine Srba. Ovo ne opravdava masakre nad muslimanskim muškarcima, ali otvara širu percepciju građanskog rata.²⁰⁴¹

Niko ne može odvojiti sebe od iskustva rata i stradanja koje ga prati. Takva životna iskustva svakako doživotno ostavljaju traga na nečijoj ličnosti. Nepravda, kao i hrabrost, traju vječno, do samog kraja, pamte se sa nepromijenjenim intenzitetom, ostavljaju iste utiske kao da ih ponovo proživljavamo. Ali na kraju, najjača emocija koja nas i dalje povezuje sa nekim dešavanjima je osjećaj da je sve to imalo nekakvu svrhu. Upravo to je zajedničko svima sa kojima smo razgovarali ili o kojima smo čitali. Slobodan Despot nije izuzetak. Sa sobom je ponio nešto što vrijedi pamtiti:

Godine 1992. ugostili smo u svom domu u Švajcarskoj slijepu djevojčicu Suzanu, koju su švajcarski humanitarni radnici izveli sa ratišta u Krajini da joj pokušaju spasiti vid na očnoj klinici u Lozani. Nažalost, nisu joj uspjeli vratiti vid, ali ostali smo prijatelji za cijeli život. Ona je izuzetno pozitivna i vedra osoba.

Tako izuzetne okolnosti omogućile su mi da upoznam izuzetne ljude i da sa njima sarađujem. Dopustite da pomenem legendarnog francuskog generala Pjer-Marija Galoaza [Pierre-Marie Gallois], velikog srpskog pisca Dobricu Ćosića, koji je postao poglavar jugoslovenske države 1992. godine tokom naše saradnje; švajcarskog ekologa Franca Vebera [Franz Weber], kome sam pomogao da organizuje međunarodnu konferenciju o zaštiti kulturne baštine u Srbiji tokom agresije NATO-a 1999. godine; jednog od najbistrijih umova svog doba, Aleksandra Zinovjeva [Alexander Zinoviev]; svjetski poznatog pisca Petera Handkea (Peter Handke); pukovnika Žaka Hogarda [Jacques Hoggard] koji je branio Srbe na Kosovu; hrabrog vojnog ljekara Patrika (Stefana) Bariota [Patrick Stefan Barriot]; neustrašive žene kao što su Džin Toski Maracani Viskonti [Jean Toschi Marazzani Visconti] ili Dijana Džonston; Džeremija Skejhila [Jeremy Scahill] iz *Intersepta* [The Intercept], koji je vjerovatno najbolji izvor za istraživačko novinarstvo u današnje vrijeme.

Kako bi se oduprli pritisku ustaljenog antisrpskog razmišljanja, svima im je bio potreban jak karakter i nezavisan um. Najvrednije obrazovanje koje sam stekao u životu bilo mi je to što sam sa tim ljudima oko desetak godina prolazio kroz te neprilike.²⁰⁴²

Svi oni koji su tragali za odgovorima, svjedočili stravičnim grozotama, stradanju i brutalnosti sa svih strana platili su cijenu za to što su prešli „granicu“. Njihov rad je cenzurisan, neki su ostali bez posla, a neke su diskreditovali da služe ostalima za primjer.

²⁰⁴¹ Исто.

²⁰⁴² Исто.

2.8. Srebrenica kroz oči šire javnosti

Godine 1993, Kevin Dan (Kevin Dunn) (sa *Aj-Ti-Ena*) izvještavao je iz sela Fakovići u Srebrenici. Duž puta u Fakoviće, vozeći se ka tom selu, g. Dan izvještavao je o spaljenim selima, gdje su „sve kuće bile spaljene do temelja“.²⁰⁴³ Put ka Fakovićima, dug oko tridesetak kilometara, prolazio je kraj sela i sela u kojima su Srbi i Muslimani živjeli zajedno, a koja su sad spaljena. Njegovo odredište bilo je село Fakovići u Srebrenici, gdje su Srbi organizovali masovnu sahranu i oplakivali svoje žrtve „koje su prije godinu dana masakrirali Muslimani“. Porodice žrtava su dovođene u to село da identifikuju posmrtnе ostatke. Prizori su bili užasavajući. Brigadir Vir Hejz, viši britanski oficir koji je bio povezan sa UNPROFOR-om u Bosni, takođe je bio prisutan na licu mjesta:

„Uvijek je grozno vidjeti nedužne žrtve masakra“²⁰⁴⁴, izjavio je brigadir Hejz (Hayes). Po njegovom mišljenju, ovaj rat bio je krvavi građanski rat u kome su svi učesnici počinili grozne zločine, ali su i pretrpjeli i oplakivali nedužne žrtve. Bio je to jedan od rijetkih novinskih priloga o stradanju Srba u Srebrenici. Grupa cijenjenih profesora, istraživača, novinara, ukratko, istaknutih javnih figura, 2011. godine zajednički je napisala knjigu naslova *Masakr u Srebrenici: Dokazi, kontekst, politika*.²⁰⁴⁵ Pokojni profesor emeritus Edvard H. Herman (Edward H. Herman) i Filip Korvin²⁰⁴⁶ (Phillip Corwin) zajedno su napisali predgovor i uvodnu riječ te knjige. Kao najviše rangiran civilni službenik Ujedinjenih nacija, Filip Korvin bio je lični svjedok dešavanja zbog kojih su građanski ratovi u bivšoj Socijalističkoj Federativnoj Jugoslaviji najkrvavija epizoda istorije još od kraja Drugog svjetskog rata. On u svojoj knjizi piše o onome što je vidio:

Pored toga, strogo osuđujem iskrivljen prikaz u izvještavanju međunarodne štampe, ne samo o tom događaju [op. a. padu Srebrenice], nego i o ratovima u Jugoslaviji (1992–1995) uopšte. . . . Godinama nakon pada Srebrenice, samo ime tog grada postalo je popularan termin za optužbe o genocidu koji su počinili Srbi. Napisane su brojne knjige, sačinjeni izvještaji, i etar je preplavljen radio i televizijskim prenosima u kojima se izlažu „dokazi“ ovog zločina protiv čovječnosti. Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija osnovao je Međunarodni sud u Hagu kako bi „dokazao“ ovu pretpretresnu

²⁰⁴³ “The MacNeil/Lehrer NewsHour”, 1993-05-17, NewsHour Productions, American Archive of Public Broadcasting (GBH and the Library of Congress), Boston, MA and Washington, D.C. Pristupljeno 8. decembra 2020. godine, <http://americanarchive.org/catalog/cpb-aacip-507-jw86h4dm2w>.

²⁰⁴⁴ “The MacNeil/Lehrer NewsHour”, 1993-05-17, NewsHour Productions, American Archive of Public Broadcasting.

²⁰⁴⁵ Ову књигу је објавило „Алфавет Суп“ [The Alphabet Soup].

²⁰⁴⁶ Филип Корвин био је највиши цивилни званичник Уједињених нација у Босни и Херцеговини. Написао је књигу *Dubious Mandate: A Memoir of the UN in Bosnia, Summer 1995* [Сумњив мандат: Мемоари УН у Босни, љето 1995] (Durham: Duke University Press, 1999).

presudu. Ne bi bilo pretjerivanje da kažemo da su neki novinari i političari u usponu izgradili svoje karijere na promovisanju tih optužbi.

Ipak, situacija je daleko komplikovanija nego što bi eksperti za odnose sa javnošću voljeli da se vjeruje. Neosporno je da je u Srebrenici, kao i u svim drugim zaraćenim zonama, došlo do ubistava civila. Počinioci tih ubistava svakako zaslužuju da budu pravno gonjeni i osuđeni. To je užasavajući zločin, bez obzira na to da li je ubijeno tri ili trideset ili tri stotine nedužnih civila. O tome se ne može raspravljati. Istovremeno, činjenice iznesene u ovom tekstu predstavljaju izuzetno ubjedljiv argument da cifra od 8.000 ubijenih, kojom se međunarodna zajednica često razbacuje, predstavlja pretjerivanje koje nije podržano dokazima. Prava cifra mogla bi biti bliža 800.²⁰⁴⁷

Ovdje, u medijskom izvještaju, nemamo namjeru da se bavimo ciframa, pravnim definicijama, niti bilo kakvim kontekstom koji je doveo do tog da tragična dešavanja u Srebrenici, pogotovo pad Srebrenice 1995. godine, postanu sinonim za genocid krajem 20. i početkom 21. vijeka.

Ovdje ćemo analizirati kako su vodeći međunarodni mediji izvještavali o tim dešavanjima. Edvard S. Herman²⁰⁴⁸ (Edward S. Herman) i Filip Hamond²⁰⁴⁹ (Philip Hammond) analizirali su medijsko izvještavanje o događajima u Srebrenici u junu 1995.

2.8.1. Izvještavanje američkih medija o Srebrenici, analizirano od strane profesora Edvarda S. Hermana (april 1993 – novembar 2004)

Pokojni profesor Herman analizirao je medijsko izvještavanje o Srebrenici u 8. poglavlju. Ovdje ćemo se osvrnuti na njegova saznanja:

²⁰⁴⁷ Phillip Corwin, *The Srebrenica Massacre: Evidence, Context, Politics* (b.m.: Alphabet Soup, 2011), 7-8.

²⁰⁴⁸ Corwin, *The Srebrenica Massacre*, 299-300. Едвард С. Херман је емеритус професор финансија у Пословној школи Вартон Универзитета у Пенсилванији, и опширно је писао о економији, политичкој економији и медијима. Неке од његових књига су *Corporate Control*, *Corporate Power* [Корпоративна контрола, корпоративна моћ] (b.m.: Cambridge University Press, 1981), *The Real Terror Network* [Мрежа стварног терора] (b.m.: South End Press, 1982) и дјела написаних заједно са Ноамом Чомскијем (Noam Chomsky), *The Political Economy of Human Rights* [Политичка економија људских права], два тома (b.m.: South End Press, 1979), и *Manufacturing Consent* [Сагласност за производњу] (b.m.: Pantheon, 2002). Такође је коуредник, заједно са Филипом Хемондом, дјела *Degraded Capability: The Media and Kosovo Crisis* [Умањене способности: Медији и косовска криза] (b.m.: Pluto Press, 2000) и, најскорије, коаутор, заједно са Дејвидом Питерсоном (David Peterson), *The Politics of Genocide* [Политика геноцида] (b.m.: Monthly Review Press, 2010).

²⁰⁴⁹ Corwin, *The Srebrenica Massacre*, 299. Филип Хемонд је лектор у одсеку за медије и комуникације Факултета уметности и хуманистичких наука Универзитета Саут Бенк у Лондону. Коуредник је, заједно са Едвардом С. Херманом, дјела *Degraded Capability: The Media and Kosovo Crisis* [Умањене способности: Медији и косовска криза] (b.m.: Pluto Press, 2000) и аутор дјела *Framing Post-Cold War Conflicts: The Media & International Intervention* [Уобличавање конфликта послје Хладног рата: Медији и међународна интервенција] (b.m.: Manchester University Press, 2007), *Media, War and Postmodernity* [Медији, рат и постмодерна] (b.m.: Routledge, 2007), као и коуредник, заједно са Ендрјуом Калкутом (Andrew Calcutt), дјела *Journalism Studies: A Critical Introduction* [Проучавање новинарства: Критички увод] (b.m.: Routledge, 2011).

Ovo poglavlje zasnovano je na pregledu i analizi 95 članaka iz štampe koji u svom naslovu sadrže riječ „Srebrenica“, i koji su objavljeni u šest glavnih američkih medija u periodu od aprila 1993. do novembra 2004. godine. Šezdeset tri članka objavljena su u dva vodeća novinska lista, *Njujork tajmsu* (28) i *Vašington postu* (35), deset je objavljeno u *Boston gloubu* [Boston Globe], sedam u *Krišćan sajens monitoru* [Christian Science Monitor], četiri u *Njuzviku*, i jedan u *Ju-Es-Ej tudeju*. Sedamdeset jedan od tih 95 članaka objavljen je sredinom jula 1995. ili kasnije, što znači da se bave dešavanjima u i oko Srebrenice tokom „srebreničkog masakra“; preostalih 24, od kojih je 14 objavljeno u *Vašington postu*, fokusiraju se na raniju opsadu Srebrenice od strane bosanskih Srba u proljeće 1993.

Osnovne karakteristike tih članaka jesu formulativan karakter, jednoobrazno pridržavanje brzo uspostavljene zapadne partijske linije, ograničena upotreba izvora, i propuštanje prilike da predstave kontekst ili postave izazovna (a ponekad i očigledna) pitanja. Dvadeset jedan od onih 71 koji su nastali polovinom jula 1995. stradanje predstavljaju kao „najgori masakr u Evropi nakon Drugog svjetskog rata“, sa minimalnim varijacijama između sebe, a većina nudi cifru nestalih ili ubijenih „muslimanskih dječaka i muškaraca“ koja se kreće od 2.500 do 8.000. Manja od te dvije cifre pojavljivala se ranije, ali brzo je zamijenjena onom od 7.500 do 8.500, koja je bila zasnovana na prvim i neprovjerenim procjenama Crvenog krsta o broju lica za koja se tvrdi da su nestala. Nasuprot eventualnog prilagođavanja naniže u navodnom broju stradalih u napadima 11. septembra i u hrvatskoj regiji Krajina u avgustu 1995, prvobitna procjena srebreničkih žrtava čvrsto se održala, bez obzira na svoju izuzetno slabu osnovu u proračunu Crvenog krsta, dokazuje da su brojni muslimanski muškarci stradali u bitkama tokom bijega kao i da su mnogi pobjegli na teritoriju pod kontrolom bosanskih Muslimana, i nemogućnost da se pronađu leševi i bilo kakvi forenzički dokazi koji bi podržali cifru i blizu one od 7.500 do 8.500. . . . Pošto je visoka prvobitna procjena bila politički zgodna, ona je brzo pretvorena u „istinu“ koju ne možete dovesti u pitanje a da na sebe ne navučete optužbe da branite genocid. U 71 relevantnom novinskom članku ne postoji nijedna jedina riječ kojom se baca sumnja ili dovodi u pitanje mogućnost pristrasnosti u početnim procjenama kao mjere broja ubijenih, a ni bilo kakav poziv ili pomisao da bi te procjene trebalo preispitati zbog nedostatka pouzdanih izvora koje ih potvrđuju. Iako uobičajeni broj ubijenih i sahranjenih (7.500 – 8.500) često navode kao utvrđenu činjenicu – jedan čak tvrdi da su svi u jednoj jedinoj masovnoj grobnici – reporteri uglavnom govore da se „smatra“ da je broj ubijenih ili broj leševa u grobnicama izuzetno visok, ili da bi u grobnicama „mogao biti“ veliki broj, ili da „istražitelji tvrde“ ili „sumnjaju“ da bi mogao biti veliki broj sahranjenih, ili da „je navodno bilo ubistava“ – niz nagađanja od strane zainteresovanih stranki, ali nigdje kritike takvog nagađanja.

Ta pristrasnost odražava se i u čestom pominjanju „dječaka i muškaraca“ koji su navodno masakrirani u Srebrenici. Nema nikakvih forenzičkih dokaza da je na području Srebrenice u julu 1995. ubijen veliki broj „dječaka“, odnosno pripadnika muškog pola koji su premladi i premaleni da budu borci, a u našem uzorku postoji samo jedan jedini članak koji je pokušao pružiti neku suštinu upotrebi tog termina. Međutim, riječ „dječaci“ pruža podršku ideji da Srbi nisu samo ubijali vojnike, nego da je to bio napad na „civile“, što je optužba koja je već dovedena u pitanje priznanjem da su Srbi štitili žene i „djecu“²⁰⁵⁰. . . . „Što se tiče same Srebrenice i okolnih sela, postoje čvrsti dokazi da su Srbi istjerani iz Srebrenice između 1992. i 1994. godine, kao i da su nizovi okolnih sela uništeni i podvrgnuti etničkom čišćenju u kome je stradalo preko 3.000 civila, ali taj pojam se ne javlja u člancima iz 1993. i kasnije, a činjenice o etničkom čišćenju Srba

²⁰⁵⁰ Corwin, *The Srebrenica Massacre*, 248-249.

jedva da se mogu pronaći. Samo tri članka spominju ime Namera Orića, vojnog lidera bosanskih Muslimana u Srebrenici, koji se javno hvalisao pred zapadnim novinarima o ubijanju i obezglavljivanju srpskih civila, ali njega ovi članci opisuju gotovo kao heroja, pa je čak i u jednoj opširnijoj raspravi predstavljen svega kao „opasan“ momak.

Ovo zanemarivanje i umanjivanje ranijih i teških stradanja Srba pomoglo je u tome da se ubistva vojnika bosanskih Muslimana od strane bosanskih Srba u julu 1995. predstave kao krajnje neshvatljiva ubistva iz osвете i kao dio sistema „milo za drago“, i uklope u ideju iracionalne osвете i jednostranog ubijanja od strane sila zla.

* Od 71 članka u vezi sa dešavanjima u Srebrenici 1995. godine, samo u dva se pominje etničko čišćenje oko 250.000 Srba iz hrvatskog regiona Krajina u avgustu 1995, a samo u jednom od ta dva se govori o mogućoj povezanosti sa masakrom u Srebrenici. Ovdje se očigledno javlja pristrasnost na više nivoa. Kao prvo, krajnji izostanak zanimanja za ovaj slučaj je zadivljujući. To je bio najveći pojedini čin etničkog čišćenja u ratovima na Balkanu, a ipak mu je posvećena zanemariva pažnja i ovdje, i uopšte u zapadnim medijima. Procjene stradanja u ovoj operaciji su neutvrđene, ali idu i do 2.500, a stradanja u ovom slučaju, za razliku od „srebreničkog masakra“, uglavnom obuhvataju civile, uključujući i žene i djecu (a ne samo „dječake i muškarce“). Veoma je moguće da je u toj epizodi stradalo više civila nego u Srebrenici u julu 1995.

Kao što bi se moglo očekivati, postoji naglašena razlika u upotrebi terminologije i priznatih činjenica. *Vašington post* citirao je tvrdnju ambasadora Sjedinjenih Država u Hrvatskoj Pitera Golbrajta [Peter Galbraith] da „egzodus Srba nije etničko čišćenje“, i to je kraj priče. Radilo se naprosto o „vojnoj ofanzivi“ i „egzodusu stanovništva“, pa je čak bilo i sugestija da je to naprosto „odgovor“ na Srebrenicu, te „preventivna“ akcija u vezi sa onim što bi Srbi mogli kasnije uraditi. Ni u jednom članku se ne pominje da je neko ubijen. U *Njujork tajmsu* se navodi da su Hrvati „otvorili ofanzivu koja je prevagnula ravnotežu moći na Balkanu. Hrvati su povratili region Krajine u Hrvatskoj, čime su srpskim snagama nanijeli prvi veći poraz“. U tom članku uopšte se ne pominje „egzodus“ izbjeglica, a kamoli činjenica da su stradali civili. U oba lista se javlja dramatičan kontrast između toga i pisanja o srpskom napadu i zauzimanju Srebrenice, koji dosta govori.

Krajnji argument jeste da samo u jednom članku postoji svega neodređen nagovještaj da bi jedna od funkcija negodovanja zbog Srebrenice mogla biti da se prikrije masovno etničko čišćenje u Krajini pod pokroviteljstvom Sjedinjenih Država, bez obzira na to što je ta ogromna operacija u hrvatskoj Krajini izvedena mjesec dana nakon zauzimanja Srebrenice, i na to što je istog mjeseca kad se napad na Krajinu odigrao Medlin Olbrajt [Madeleine Albright] počela intenzivno da se fokusira na srebrenički masakr i pokazuje satelitske fotografije koje podržavaju tvrdnje Zapada. Što se toga tiče, kao i svega ostalog, adaptacija američkih medija za američku politiku bila je sve što su krojači američke politike mogli poželjeti.

* U šest članaka pominju se satelitski dokazi koje su Sjedinjene Države izložile Ujedinjenim nacijama u avgustu 1995, a koji navodno predstavljaju fotografsku dokumentaciju masakra u julu mjesecu. Ni na jednoj od priloženih fotografija ne vidi se ubijanje, tijela, kopanje grobova, niti uklanjanje i ponovno zakopavanje leševa – pet od naših šest članaka pominju samo fotografije na kojima je prikazana grupa okupljenih zarobljenika, i naredna fotografija na kojoj se vidi da je na obližnjoj njivi zemlja nedavno iskopavana ili obrađivana. U jednom od članaka pominje se fotografija na kojoj je prikazano kopanje bagerom, gdje su Srbi „možda pokušavali da sakriju dokaze“, ali „taj napor je propao, ili su kiša i mraz otkrili kosti zakopane tik ispod površine“. Ni u jednom od tih šest članaka nije citirana izjava Medlin Olbrajt iz avgusta 1995, kad je upozorila „Obratićemo pažnju“, što je ukazivalo na to da će se prilaganju satelitskih dokaza

posvetiti posebna pažnja. Nijedan od tih šest članaka ne postavlja očigledna pitanja, na primjer: uzevši u obzir priznato zanimanje za pronalaženje dokaza o srpskim pogubljenjima, zašto nema fotografija leševa, sahrana u toku, ili kamiona koji odvoze više hiljada leševa u nove grobove, kako se kasnije tvrdilo? Ovaj nedostatak interesovanja medija za satelitske dokaze posebno je upadljiv zato što su mediji tvrdili da „Srbi poduzimaju ogromne napore da sakriju leševe tako što ih premještaju i ponovo zakopavaju“. Nikad ne postavljaju pitanje zašto su fotografije sakrivene od očiju javnosti, niti izazivaju tu tajnovitost. Izostanak postavljanja takvih pitanja odražava lakovjernost novinara koji znaju istinu prije nego što prikupe relevantne činjenice, i koji prema tome u principu funkcionišu kao propagandisti.

* Ni u jednom od tih članaka nema sugestija da su Sjedinjene Države i njihove saveznice iz NATO-a zainteresovane za Balkan na bilo kakav drugi način osim kao iskreni posrednici i mirotvorci koji su u žalosti zbog etničkog čišćenja. Redovno ih predstavljaju kao uglavnom dobronamjerne ali neučinkovite šepRTLje koje nisu prepoznale zlo i intervenisali primjenom sile. Da li je moguće da je njemačka i austrijska politika zasnovana na tradicionalnom neprijateljstvu prema Srbima i želji da obnove svoju predašnju sferu uticaja u tom području sad kad Sovjetskog Saveza više nema i svi razlozi za podršku nezavisnoj Jugoslaviji su nestali? Da li je moguće da Klintonova administracija interveniše za račun moćnih lobista, ili kako bi ojačala veze sa muslimanskim saveznicima kao što su Saudijska Arabija ili Turska, ili da skrene pažnju sa političkih problema kod kuće? Ta pitanja nisu postavljena nijedan jedini put u našem uzorku od 95 članaka, niti se ijednom pojavljuju u brojnim člancima Marliz Simons [Marlise Simons] u *Njujork tajmsu* o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju.

* Ni u jednom od tih članaka nema sugestija da je bosanskim Muslimanima trebao „srebrenički masakr“ kako bi ostvarili svoje političke ciljeve, niti da su oni odigrali značajnu ulogu time što su olakšali zauzimanje Srebrenice, obezbijedili nešto ubistava, i pomogli da se proizvede prikladna cifra masakriranih. Ni u jednom članku se ne pominje uvjerljiv izvještaj koji navodi da je Klinton rekao Izetbegoviću da će mu biti potrebno 5.000 žrtava u Srebrenici kako bi obezbijedio vojnu podršku NATO-a. Niti jedan članak ne pominje činjenicu da su bosanski Muslimani Crvenom krstu uskratili imena lica koja su pobjegla iz Srebrenice i uspješno stigla do linija bosanskih Muslimana, što bi dovelo do smanjenja prvobitno utvrđenog ukupnog broja „nestalih“. Ni u jednom se ne spominju tvrdnje i dokazi da su Izetbegović i njegovi saradnici bili voljni da poubijaju ili svjedoče ubijanju vlastitih civila i osoblja kako bi stekli politički kapital. Ni u jednom se ne spominje kako je mali broj bosanskih Srba veoma lako zauzeo Srebrenicu u julu 1995. i ni u jednom nema nagađanja o političkom značaju povlačenja bosanskih Muslimana.

* Iako se u člancima redovno pominje da je Srebrenica proglašena „zaštićenom zonom“, te se naglašava i narušavanje njene bezbjednosti od strane bosanskih Srba i nemoć UN da je zaštititi, gotovo nimalo pažnje se ne pridaje činjenici da je trebalo da bosanski Muslimani u tom području predaju oružje, a ne samo da nisu, nego su još i redovno vršili napade na okolna srpska sela iz tih bezbjednih utočišta. Zanimarivanje te druge strane propasti „zaštićene zone“ doprinijelo je tome da se srpski napadi predstave kao još svirepiji.

* Tema koja se često ponavlja među pristalicama suda za Jugoslaviju i vođama kampanja za osvetu srebreničkog masakra jeste to da je pravda uslov za započinjanje procesa pomirenja. Svakako, to se navodi kao osnov za insistiranje na tome da bosanski Srbi priznaju svoje zločine u Srebrenici, kao i za značajno ulaganje u forenziku, prebrojavanje posmrtnih ostataka, i identifikaciju u Srebrenici. Taj zahtjev „pravda

zauzvrat za pomirenje“ izuzetno je selektivan: niko ne traži takvu pravdu za srpske žrtve u Krajini ili bukvalno na hiljade srpskih žrtava u zapadnoj Bosni, nego samo za bosanske Muslimane. Takođe nema ni razloga da se vjeruje da će jednostrani poziv na pravdu, dok se druga strana osjeća izuzetno diskriminisanom, na bilo kakav način doprinijeti pomirenju. Isto tako nema ni razloga da se vjeruje da je pomirenje uopšte cilj onih koji pozivaju Srbe da priznaju i pokaju se. Međutim, u ovdje analiziranim člancima ta tema se neosporno ponavlja.

Ukratko, izvještavanje američkih medija o Srebrenici u našem prilično velikom uzorku ne drži se ni najosnovnijeg novinarskog integriteta. Ono prati, u principu, partijsku liniju, poziva se na izvore koji brane tu liniju kao da se to podrazumijeva a isključuje sve ostale, ne pruža adekvatan kontekst i naprosto nije u stanju i ne želi da postavi očigledna pitanja niti da istraži probleme koji vape za istraživanjem (kao što su navodni satelitski dokazi ubistava). Kao i izvještavanje američkih medija o atentatu na papu 1981. godine ili sovjetskom obaranju putničkog aviona „Korijan Erlajnsa“ [Korean Airlines] 1983. . . . ovdje se radi o propagandi prerusenoj u vijesti.²⁰⁵¹

2.8.2. Izvještavanje britanskih medija o Srebrenici, analizirano od strane Filipa Hamonda (jul 1995 – 2001)

Filip Hamond analizirao je izvještavanje britanskih medija o tragičnom događaju u Srebrenici 1995. godine. 9. poglavlje bavilo se temeljno dokumentovanom analizom britanskih medija koja počinje početkom jula 1995, kontekstom, pozadinom i objašnjenjem u ranim izvještajima u štampi, počevši od ranih izvještaja o masakrima (kraj jula – oktobar 1995) do 2001, koja pokriva i ulogu MKSJ-a (Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju) i obilježavanje dešavanja u Srebrenici kao „genocida“. Njegova analiza bavila se predstavljanjem obiju strana, muslimanske i srpske, kao i međunarodnim akterima koji su učestvovali u tragičnim dešavanjima u Srebrenici. Ovdje ćemo predstaviti sastavne dijelove te analize, a koji su bili od značaja za medijski izvještaj:

I. Kako se tad izvještavalo o napadu bosanskih Srba na Srebrenicu?

(početak jula 1995. godine)

Ističu se dvije karakteristike ranog izvještavanja britanske štampe: kao prvo, iako ga svejedno nema mnogo, ponekad se ipak pojavljuje nešto više konteksta i pozadine nego u većini kasnijih izvještaja, pri čemu je napad Srba na taj grad ponekad predstavljan u kontekstu borbe između snaga bosanskih Srba i Muslimana; a kao drugo, javlja se velika zabrinutost za to šta će pad Srebrenice značiti za autoritet Zapada, usljed čega se stiče utisak da je očigledan prezir koji Srbi gaje prema zapadnoj politici bitniji problem od sudbine muslimanskog stanovništva tog grada.

Obje od tih karakteristika izvještavanja štampe početkom jula 1995. suprotstavljene su kasnijoj obradi te priče, gdje se naglasak bez izuzetka stavlja na zločine koje su bosanski Srbi počinili u Srebrenici, a koji su predstavljeni kao promišljena, jednostrana, „genocidna“ agresija.

²⁰⁵¹ Исто, 252–255.

(i) Kontekst, pozadina i objašnjenja u ranim izvještajima u štampi

Nasuprot slici jednostranog genocidnog napada, koja se naknadno pojavila, neki od ranijih izvještaja su nagovještavali da je bilo okršaja između srpskih i muslimanskih snaga u blizini Srebrenice. *Independent* [Independent] je 7. jula 1995. izvještavao o „Najžešćim okršajima u protekle tri sedmice ... Bosanski Srbi ispaljuju rakete u obruč, vjerovatno kako bi uzvratili napade muslimanskih snaga“, dok je *Gardijan* 11. jula objavio da su holandske „plave kacige“ u Srebrenici u takvom položaju da na njih pucaju sa svih strana“.

Uzevši u obzir opšti šablon zapadnog izvještavanja o Bosni – u kome srpske napade često predstavljaju kao bezrazložnu agresiju zato što nisu ni izvještavali o provokacijama – ponekad je djelovalo da su novinari i komentatori zbunjeni odlukom bosanskih Srba da napadnu grad. *Tajms* je iznio argument da je „zauzimanje Srebrenice više prikaz srpskog mačizma nego čin od strateškog značaja“, dok su drugi izvještaji taj potez tumačili kao pokušaj da se ponizi Zapad. . . . Kad se uopšte izvještavalo o napadima na okolna srpska sela — koje su bosanski Muslimani sprovodili iz navodno demilitarizovane „zaštićene zone“ — oni su uglavnom bili umanjivani. Ijan Trejnor [Ian Traynor] je 13. jula 1995. u *Gardijanu* napisao da su „sela pod kontrolom bosanskih Srba izuzetno slabo branjena. Oni bi zauzimanjem Srebrenice neutralisali muslimansku prijetnju, oslobodili ljudstvo i uklonili prepreku svom dugogodišnjem cilju da steknu punu kontrolu nad istočnom Bosnom“. Međutim, on je i napomenuo da je „vrhovna komanda bosanskih Srba organizovala posjete stranih novinara selu Višnjica, koje su Muslimani nedavno napali“, čime je to implicitno predstavio kao namjeran propagandni potez Srba, za razliku od toga što se pokušaji zvaničnika bosanskih Muslimana da pridobiju sažaljenje Zapada uglavnom uzimaju zdravo za gotovo. Pored toga, Trejnor je umanjio značaj muslimanskog napada na to selo tako što je nagovijestio da je to naprosto bio „pokušaj Muslimana da Srbima pokvare užitak u simboličnom prazniku u njihovom kalendaru, Vidovdana, koji se obilježava 28. juna“, i podrugljivo je pisao o viziji generala Ratka Mladića o „velikosrpskom raju“.

U istom izdanju *Gardijana*, kolumnista Martin Vulakot [Martin Woollacott] napomenuo je da su „Srbi mogli zauzeti Srebrenicu ... kad god su htjeli u ove protekle dvije godine“, i upitao je „zašto su odabrali ovaj trenutak da odigraju kartu koju su uvijek držali u rukavu?“ On je iznio argument da „manji napadi lokalnih muslimanskih snaga iz Srebrenice ne predstavljaju ozbiljan problem“, i sugerisao da su Srbi vjerovatno imali za cilj da oslobode trupe koje bi mogli poslati u Sarajevo, „gdje su snage bosanske vlade jače“. Takođe je sugerisao da je „moguće da rukovodstvo bosanskih Srba nije imalo druga posla. . . . Ovo je bilo nešto što su mogli uraditi, pa su to i uradili“. To je slabo objašnjenje, ali i tako je suprotstavljeno kasnijim izvještajima o planiranoj kampanji genocida. Vulakot je takođe stao na put svakoj sugestiji da su bosanski Srbi možda uzvraćali na napade bosanskih Muslimana, i to tako što je govorio o „monstruoznom samosažaljenju“ koje je navodno navelo Srbe da „sebe predstave kao mučenike“ koji brane „srpstvo“.

Možda i najzanimljivije objašnjenje jeste ono koje je iznio dopisnik *Tajmsa* za odbranu, Majkl Evans [Michael Evans], u izvještaju na naslovnoj stranici izdanja od 14. jula, pod naslovom „Muslimanska vojska 'nije uspjela odbraniti grad od Srba““, koji se oslanjao na izvore iz vojnih i obavještajnih službi. U tom članku je istaknuto da su snage bosanskih Muslimana u Srebrenici „jako kratko pružale otpor... a njihovi komandanti su otišli veče prije nego što su srpske snage ušle u grad“. Prema jednom „obavještajnom izvoru“: „[Vojska bosanskih Muslimana] je naprosto isparila iz Srebrenice, a viši oficiri su otišli veče prije“. Srebrenica je u principu prepuštena „relativno malom broju nadolazećih srpskih snaga“. Dovodeći u pitanje druge izvještaje po kojima je „i do 1.500

Srba učestvovalo u napadu“, Evans je citirao obavještajne procjene po kojima je „glavni napad izvršila snaga od oko 200 vojnika, sa pet tenkova“. Po jednom od svojih neidentifikovanih obavještajnih izvora: „To je bila operacija prilično niskog nivoa, ali iz nekog razloga koji ne shvatamo, [bosanska muslimanska] ... vojska nije pružala ne znam kakav otpor“. Taj opis „operacije prilično niskog nivoa“ direktno je suprotstavljena koordinisanoj kampanji genocida koju kasnije izvještavanje sugerise.

Evans se odmakao i od onog što je kasnije postalo uobičajeni scenario kad je skrenuo pažnju na to da bez obzira na to što je Srebrenica „zvanično demilitarizovana“ 1993. godine, snagama bosanskih Muslimana u tom gradu „nije nedostajalo oružja“ i da su „granatirali srpske jedinice duž glavnog puta ka jugu“. Muslimanske snage bile su „adekvatno naoružane za uličnu borbu“. Po njegovim „obavještajnim izvorima“, upravo to „napastvovanje je dovelo do srpskog napada“, iako to jeste bio „oportunistički potez“ od strane bosanskih Srba: „Očigledna odluka Muslimana da napuste grad Srbima je pružila iznenadnu priliku da zauzmu Srebrenicu“.

Evans je razmotrio mogućnost da je napuštanje Srebrenice od strane Muslimana bilo najvećim dijelom prouzrokovano vojnom slabošću, pošto „lokalni branioci“ možda „nisu bili u stanju da organizuju odbranu“. Takođe je napomenuo: „Ako je napuštanje Srebrenice bilo politička odluka, onda je moguće da su ga Srbi protumačili kao poziv da nastave dalje prema sljedećim muslimanskim enklavama, pogotovo Žepi i Goraždu“. Srebrenica je kasnije postala izuzetno značajan događaj – „najveća grozota od Drugog svjetskog rata“ – ali u ranijim izvještajima, prije nego što je to uvjerenje ustaljeno, taj događaj sam od sebe i nije djelovao naročito značajno. Pad Srebrenice britanskim novinarima i komentatorima nije postao bitan zbog nekih određenih dešavanja na terenu, nego zato što je taj srpski čin protumačen kao izazov autoritetu Zapada. Zaista, moguće je da je upravo to poniženje mnoge autore podstaklo da od Srebrenice naprave jedan od najmoćnijih primjera srpskog zla.

(ii) Revolt zbog srpskog nepokoravanja autoritetu Zapada

Upečatljivo je koliko se Srebrenica često predstavlja manje kao poraz bosanskih Muslimana a više kao poraz Zapada. Vodeća kolumna u izdanju *Indipendenta* od 13. jula 1995. počinje riječima: „Farsa, fijasko, katastrofa, poraz“ – sve pojmovi koje „su političari i komentatori upotrijebili ... u protekla 24 sata kako bi opisali pad srebreničke enklave“. Dva dana kasnije, članak u tom listu požalio se na sramotu „moćnog Zapada, sa svim svojim bombama, avionima i projektilima. . . . koji je spao na to da krši ruke na klupi“. *Independent* piše da su Ujedinjene nacije sad suočene sa „porazom“, te predviđa da će „povlačenje ... prouzrokovati krizu samopouzdanja u međunarodnim institucijama“. Opisavši „srebrenička polja smrti“ kao nešto što izaziva „najveću geopolitičku nemoć u Evropi od rata protiv Hitlera“, taj članak sugerise da je red uspostavljen poslije Drugog svjetskog rata doživio krah, a Sjedinjene Države, „jemca mira i bezbjednosti na ovom kontinentu kroz proteklih 50 godina“, opisuje kao aktera koji naprosto „izdaleka haotično održava privid“. Bosna je u tom članku eksplicitno predstavljena kao takmičenje između Evrope i Sjedinjenih Država, iznošenjem argumenta da je „Pax Americana, takozvani američki mir, stigao do svog kraja na našem kontinentu. Vrijeme je za Pax Europa. Ipak, još jednom, Balkan predstavlja odlučujući teren“.

U *Tajmsu*, Majkl Evans i Tom Rouds [Tom Rhodes] sugerisu da je zauzimanje Srebrenice zadalo „smrtonosni udarac kredibilitetu UN“. Kao da se radilo manje o napadu na bosanske Muslimane, a više na Zapad: za UN se govorilo da su pretrpjele „još jedan smrtonosni udarac“ od strane Srba.

Slično tome, u *Gardijanu*, Ijan Trejnor za Srbe je rekao da se prema UN postavljaju sa „svojim uobičajenim prezirom“ zbog holandskih trupa koje drže kao

taoce. Martin Vulakot je rekao da „nas Srbi iscrpljuju do granice“. Osvajanje Srebrenice predstavljalo je „još jedno u dugom nizu poniženja UN“, pošto je general Mladić „uvijek koristio enklave da izaziva UN i omalovažava njegove komandante“.

II. Rano izvještavanje o masakrima

(*kraj jula – oktobar 1995. godine*)

Kad se posmatra ovaj period izvještavanja, ističu se dvije stvari: kao prvo, da još uvijek ima nešto izvještavanja o kontekstu, ali manje nego u prvobitnim izvještajima; a kao drugo, da se procjene brojeva nestalih lica koja se vode kao poginula mnogo razlikuju i tek se polako, kroz period od više nedjelja, razvijaju u jevanđelje.

(i) Kontekst, pozadina i objašnjenje

Dana 16. jula 1995. Džon Svini [John Sweeney] je u *Gardijanu* istakao da je „pad započeo sa masakrom građana Višnjice. Zapaljeni krovovi, iskasapljeni seljaci: dobro poznat prizor, ali sa zapletom. Ubice su bili Muslimani, a žrtve Srbi. Početkom juna, specijalac bosanske armije, lojalan multietničkoj ali pretežno muslimanskoj sarajevskoj vladi, izašao je iz enklave da spali Višnjicu“. Ovo je prilično tanko, ali ipak srpski napad na Srebrenicu predstavlja kao dio konflikta koji traje između dviju strana, umjesto kao unaprijed smišljen plan za genocid. Svinijevo objašnjenje napada bilo je da su se „bosanski Srbi, uzburkane krvi, osvetili“.

U *Independentu*, Robert Blok [Robert Block] izvještava da su „muslimanski vojnici iz Srebrenice bili efikasni borci i u više prilika tokom rata uspjeli su da se probiju iz enklave i spale nekoliko okolnih sela, pri čemu je stradalo dosta srpskih civila“. Opet, to i nije veoma značajno, ali makar se razlikuje od toga kako su kasniji izvještaji srebreničke Muslimane predstavljali čisto kao žrtve.

(ii) Procjene broja nestalih

U osvrtu, uputno je preispitati kako se procjene broja nestalih ili ubijenih veoma razlikuju, te pratiti izvore koji su navodili različite cifre. Gore citirani izvještaj Džona Svinija od 16. jula navodi da „svi znaju šta se trenutno dešava Muslimanima iz Srebrenice. Oko 10.000 ih je nestalo. Odveli su ih na „ispitivanje“. U izdanju *Gardijana* tog istog dana, citirana je izjava komesara Evropske unije za humanitarna pitanja Eme Bonino [Emma Bonino] da „su nestala lica najveći problem... ima ih oko 15.000“.

Djeluje jasno da se do procjene od 10.000 došlo tako što je neko oduzeo broj izbjeglica od procjene ukupne populacije Srebrenice 1993. godine. Kako izvještava Kristofer Belami [Christopher Bellamy] u *Independentu*: „U enklavi je 1993. godine bilo oko 42.000 stanovnika. Juče je u kampu UN za izbjeglice u Tuzli bilo 6.440 registrovanih izbjeglica, pretežno žena, djece i staraca, a u okolnim kampovima ih je još oko 10.500. Smatra se da se u okolnim područjima nalazi još oko 11.000 lica. Prema tome, cifra od 10.000 nestalih je čisto nagađanje zasnovano na procjeni iz 1993. koja ne uzima u obzir one koji su možda preminuli ili pobjegli tokom dvije godine teških uslova za život“. U Belamijevom izvještaju je takođe djelovalo kao da je izvor te procjene vlada bosanskih Muslimana: „bosanske vlasti juče su zahtijevale akciju da se oko 10.000 lica kojima i dalje nema traga pronađu i spase“. Ni metoda računanja ni kredibilitet viših procjena, kao što je cifra od 15.000 koju je navela Boninova, uglavnom se ne dovode u pitanje. Međutim, *Gardijan* ističe da je „broj nestalih iz Srebrenice i dalje nepoznat. Zvanična populacija prije pada iznosila je 40.000, ali taj grad bio je odsječen tri godine te agencije smatraju da je bosanska vlada naduvala ukupnu populaciju kako bi povećala protok humanitarne pomoći“. Ukoliko je to istina, djeluje jasno da se znalo da je cifra od 10.000 previsoka.

Zapravo, u poređenju sa kasnije uspostavljenim jevanđeljem, neke od procjena koje se navode u izvještajima iz tog perioda čak djeluju oprezno i konzervativno. Na primjer, izvještaj iz *Independenta* od 25. jula pominje da „neke od procjena broja

pogubljenja idu čak i do 4.000“. U ovom trenutku, pravi se razlika između broja „nestalih“ i broja „masakriranih“, kako se dalje navodi u izvještaju *Indipendenta*, koji ističe da ima „i do 6.000 nestalih Muslimana“ ali „i do 4.000 zarobljenih Muslimana iz Srebrenice... koje su Srbi kasnije pogubili“. Prva cifra je naizgled došla od Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, a za drugu se govorilo da je zasnovana na izjavama „muslimanskih izbjeglica iz Srebrenice i svjedočenju Srba koji žive u okolnim gradovima i selima“. Upadljivo je da se za pogubljenja govorilo da su to pogubljenja „srebreničkih boraca“.

Gardijan je 25. jula pisao o konferenciji za štampu izaslanika UN Tadeuša Mazovjeckog [Tadeusz Mazowiecki], na kojoj je on izjavio da se „7.000 lica iz Srebrenice vodi kao nestalo“, čime je sugerisao da je tu došlo do „izuzetno teškog narušavanja [ljudskih prava] na ogromnom nivou“, kao i da su „počinjeni varvarski zločini“. Međutim, taj izvještaj navodi da iako postoje brojne izjave izbjeglica o gnusnim činovima, „analitičari upozoravaju da se gnusni čini tokom ratova gotovo bez izuzetka preuveličavaju usljed zbunjenosti, straha, propagande, i psihološkog ratovanja“. Izvještaj navodi i nižu cifru od oko 4.000 stradalih, a kao i drugi članci iz tog vremenskog perioda, citira opasku holandskog ministra odbrane Jorisa Vorhova [Joris Voorhoeve] da su holandske trupe UN u Srebrenici izjavile da su vidjele „grozote, ali to što su naši vojnici vidjeli ne sugerise nestanak više hiljada lica“.

Nedugo nakon izjave Mazovjeckog, Savjet bezbjednosti UN odgovorio je na otkriće navodnih snimaka vazdušne prismotre koje je Savjetu predstavila ambasadorica Sjedinjenih Država Medlin Olbrajt. *Tajms* izvještava da je generalni sekretar Ujedinjenih nacija Butros Butros-Gali [Boutros Boutros-Ghali] dobio uputstvo da „sastavi izvještaj o mogućim „zločinima protiv čovječnosti“. U tom članku se navodi procjena Olbrajtove da je „i do 2.700 Muslimana strijeljano“, ali takođe i pominje da „Crveni krst procjenjuje da ima oko 6.000 nestalih lica“, da „Amerika procjenjuje da ima oko 13.000 lica o kojima se ništa ne zna“, kao i da je *Amnesti internešnal* [Amnesty International] izjavio da „se ništa ne zna o više hiljada muškaraca, među kojima ima i dječaka starih svega 12 godina, te je moguće da su namjerno ili samovoljno ubijeni“, i ponavlja se „procjena da bi moglo biti i do 4.000 nestalih Muslimana muškog pola“. Sve od tih procjena pojavljuju se u istom izvještaju, čime se stvara krajnje zbunjujuća slika.

Možda je ključan bio doprinos Olbrajtove, uz pomoć zvaničnika UN i ostalih, da se stradanja u Srebrenici okarakterišu kao dio unaprijed isplaniranog masakra, a ne kao nešto što je proizašlo iz vojnog sukoba. Olbrajtova je u komori Savjeta bezbjednosti izjavila da „ove žrtve nisu stradale u haosu bitke. Oni su sistematski poklani po uputstvima rukovodstva bosanskih Srba“. Izvještavajući o tim riječima, Džon Svini je istakao da je korištenje vazdušnih snimaka od strane Olbrajtove pred Savjetom bezbjednosti tempirano kao kontraargument bilo kakvoj „pozitivnoj propagandi za Srbe“ koja je mogla proizaći iz prikaza stradanja Srba u Krajini, koje je izgnala hrvatska vojska: navala ljudi koji pješke napuštaju domove u kojima su generacijama živjeli; spaljene kuće; hrvatska policija nepomično stoji i gleda kako Srbe gađaju kamenjem“. Opaska poput Svinijeve bila je rijetka pojava u to vrijeme, a ubrzo je i potpuno nestala iz izvještavanja.

Performans Olbrajtove pred UN mnogi su protumačili kao pružanje onog što su *Gardijan* i *Obzerver* [Observer] u naslovu Svinijevog članka opisali kao „materijalni dokaz masakra i do 2.700 dječaka i muškaraca“. Pogotovo značajan je bio izvještaj Dejvida Rohdea [David Rohde] za *Krišćan sajens monitor* sa sjedištem u Sjedinjenim Državama, koji je *Gardijan* ponovo objavio 19. avgusta. Rohde u tom izvještaju tvrdi da je posjetio lokaciju sa jedne od fotografija Olbrajtove, te da je tamo pronašao „ljudsku nogu u raspadu koja viri iz nedavno prekopavane zemlje“. Rohde je u to vrijeme i dalje

pominjao „zvaničnu procjenu Ujedinjenih nacija po kojoj se 4.000 do 6.000 Muslimana još vodi kao nestalo“, ali opšteprihvaćena procjena porasla je do 8.000 do oktobra 1995, što izgleda da je proizašlo od Crvenog krsta. . . . Početkom oktobra, *Independent* je izvještavao da „Crveni krst tvrdi da se ništa ne zna o 8.000 od ukupno 42.000 stanovnika Srebrenice prije pada“, a članak objavljen krajem mjeseca navodi da se „više od 8.000 muškaraca i dječaka tinejdžera i dalje vodi kao nestalo nakon pada Srebrenice. Pretpostavlja se da ih je većina masakrirano kad su bosanski Srbi zauzeli grad u julu“.²⁰⁵²

Kao i mnogi drugi koji su naprosto pratili tragove (što je nekad i bila suština novinarstva), i Hamond se bavio izvještavanjem o brojevima žrtava tragičnih dešavanja u Srebrenici. Ovo je saznao:

(iii) Tijela u Tuzli

U nekoliko članaka pominju se tijela u mrtvačnici u Tuzli, koja su kao dokaz masakra u Srebrenici. Uprkos utvrđenoj procjeni od 7.000 do 8.000 mrtvih, još uvijek postoje različiti izvještaji o broju ubijenih.

U aprilu 2001. godine, u listu *Gardijan* je pisalo da, uprkos procjeni MKCK-a da je „7.300 muškaraca i dječaka“ masakrirano u Srebrenici, „rođaci nestalih procjenjuju da je broj žrtava bliži broju od 10.000“. U izvještaju stoji da je „do septembra prošle godine iz masovnih grobnica oko grada ekshumirano 4.000 tijela, ali je samo 76 sa sigurnošću identifikovano“.

U julu, Kejt Holt [Kate Holt] iz lista *Independent* rekla je da se „sada smatra da je pobijeno skoro 9.000 muškaraca“, iako nije jasno objasnila zašto se to misli, niti ko to misli. Međutim, rekla je da je „do sada otkriveno više od 4.700 tijela ... Do sada je identifikovano samo 180 ovih tijela“. Ako su ove cifre tačne, podrazumijevale bi da je još 700 tijela otkriveno između aprila i jula 2001. godine i da su identifikovana još 104 tijela.

Nekoliko dana nakon izvještaja Holtove, *Independent* je objavio članak novinara Nedima Dervišbegovića, (vjerovatno) bosanskog Muslimana, koji je iz Sarajeva izvijestio da „zvaničnici bosanskih Muslimana kažu da su pronašli masovnu grobnicu u istočnoj Bosni u kojoj se nalazi više od 200 žrtava masakra u Srebrenici, gdje je ubijeno do 8.000 Muslimana“. Treba imati na umu da se u Sarajevu očigledno smatra da je stradalo 8.000, a ne 9.000 ili 10.000 ljudi. Dervišbegović je citirao jednog zvaničnika koji je ovo opisao kao „jedno od najvećih otkrića u jednoj masovnoj grobnici koju smo do sad našli ... Teško je reći koliko je tačno tijela bilo, ali je definitivno više od 200“. U članku piše da je „otprilike 4.500 tijela žrtava Srebrenice pronađeno u pojedinačnim i masovnim grobnicama ili pobacano po šumama u istočnoj Bosni“.

Tri dana kasnije, *Independent* je objavio još jedan članak o Srebrenici, u kojem se ovaj put navodi da je „gotovo 8.000 nestalo“, ali uz predviđanje da će „do kraja ove godine biti ekshumirana tijela oko 6.000 žrtava masakra“. U članku takođe stoji da se „čak i uz pomoć DNK tehnologije identifikuje samo oko 100 tijela mjesečno“. Ovim se broj tijela navodno pronađenih približava prihvaćenom ukupnom broju od 8.000 žrtava, mada nije jasno zašto se očekuje da će do kraja godine biti ekshumirano 6.000. Ne postoji ni pokušaj da iste novine budu dosljedne na istu temu u različitim člancima, čak ni u roku od nekoliko dana.

Članak sa najviše informacija na tu temu pojavio se u listu *Gardijan* 3. avgusta. Dženifer Frajdlin [Jennifer Friedlin] (koja je procijenila broj ubijenih u Srebrenici na 7.500) rekla je da je „Oko 4.000 plastičnih kesa sa ostacima od 3.000 – 3.500 ljudi

²⁰⁵² Исто, 259–266.

ubijenih u Srebrenici uredno uskladišteno i označeno na beskrajnim policama“. Ovo se čini vjerodostojnije – ne 4.000 ili 4.700, niti 6.000 tijela koliko se „predviđalo“, već 4.000 vreća u kojima se nalaze ostaci manjeg broja ljudi. Neobično je da je Frajdlin takođe iznijela mogućnost da neka od tijela koja se ekshumiraju možda ne budu tijela bosanskih Muslimana, pozivajući se na tadašnju procjenu Međunarodne komisije za nestale osobe sa sjedištem u Sarajevu da je „od 30.000 nestalih lica u Bosni i Hercegovini više od dvije trećine Muslimana, 4.000 – 7.000 su Srbi, a nešto manje od 1.000 su Hrvati“.

IV. Naser Orić: „muslimanski Robin Hud“

Jedna od najzapaženijih karakteristika izvještavanja o napadu bosanskih Srba na Srebrenicu je da se događaj rijetko razmatra i objašnjava u kontekstu građanskog rata. Jedan od pokazatelja ove činjenice je zanemarljiv broj članaka u kojima se pominje lokalni lider bosanskih Muslimana Naser Orić. Tragajući za člancima o Srebrenici u kojima se pominje Orić, od jula 1995. godine pronađeno je samo devet članaka u četiri lista tokom devet godina. Prikazivanje Orića u štampi se tokom tog vremena promijenilo, ali njegov značaj očigledno ostaje marginalan.

U prvom i najobimnijem članku, iz jula 1995. godine, „general Orić“ je proglašen „muslimanskim 'Robin Hudom'“. Uprkos izvještavanju da „Orića ... njegov sopstveni narod smatra figurom poput Robina Huda čiji su odvažni postupci pomogli da se enklava održi nahranjenom i odbranjenom“, članak kao razlog srpskog napada navodi Orićeve napade na srpska sela oko Srebrenice. Uticaj ovih napada je sveden na minimum, ali se bar u ovoj fazi izvještač osjeća obaveznim da pruži makar nešto nalik na objašnjenje: „Te napade su bosanski Srbi iskoristili kao opravdanje za napad na „sigurno područje“. „Jednostavno, to je bilo terorističko uporište i nismo to više mogli tolerisati“, rekao je juče Radovan Karadžić, lider bosanskih Srba“.

Iako su Srbi predstavljani kao da su činili „etničko čišćenje“, Orićeve aktivnosti su predstavljene kao manje ozbiljne, a nisu se spominjala ubistva: „Tokom krvave jeseni 1992. godine, kada su vojnici bosanski Srbi i njihovi paravojni saveznici 'čistili' istočnu Bosnu od Muslimana, Naser Orić i njegovi ljudi udarali su po cijeloj dolini rijeke Drine, krali stoku, palili sela i nanosili žestoke udarce bokovima vojske bosanskih Srba“. Posljednji napad na selo Višnjica pominje se kao razlog Srba za zauzimanje Srebrenice, a navode se riječi potpukovnika Milovana Milutinovića, da „od januara, 50 Srba je ubijeno u terorističkim akcijama. Ne možemo više tolerisati neuspjeh i neaktivnost UNPROFOR-a. Ući ćemo i obaviti posao UNPROFOR-a umjesto njih. Demilitarizovaćemo Srebrenicu“. Međutim, jasno se stavlja do znanja da je ovo samo izgovor i da je napad na Višnjicu bio samo pokušaj pribavljanja hrane, jer su Srbi blokirali konvoje pomoći: „Sljedećih mjeseci, kada su Srbi ograničavali dolaske konvoja pomoći u enklavu, grupa Muslimana iz Srebrenice napala je Višnjicu, obližnje srpsko selo. Vjerovatno su tražili stoku, međutim, Muslimani su takođe spalili šest kuća, ubili jednog srpskog vojnika i teško ranili jednu staricu. Vlasti su odmah odvele malu grupu stranih novinara u Višnjicu da pripreme svjetsko javno mnjenje na pokušaj prevladavanja enklave“.

Nekoliko dana nakon ovog članka u listu *Independent, Gardijan* je Orića spomenuo kao „bosanskog komandanta Srebrenice“, koji je „kapitulirao“ kada je „sklopljen sporazum“: „Bosanski vojnici su se dogovorili da predaju svoje oružje UN, a, zauzvrat, Srbi su se složili da zaustave napad“. Orić se ovdje predstavlja kao „vrhunski gerilski komandant, najbolji na Balkanu“, prema izvorima UN. Stoga ostaje misterija zašto „Orić i njegovih 250 vrhunskih vojnika jedva da su pokušali da se bore“. „Izvori UN“, na koje se poziva u članku, navode da je „kao dobar vojni komandant Orić mogao uvidjeti da je odbrana Srebrenice beznadežna i povukao svoje ljude na brda da odatle

napadaju Srbe – „što su“, kažu UN, „oni i te kako mogli da učine“. U članku se, međutim, navodi da „ima mnogo teorija zavere da je sklopljen neki dogovor – da su se on i njegovi ljudi povukli 24 sata prije nego što je grad pao i da je bosanskoj vladi, znajući da Srebrenica nije održiva, bilo drago što joj je vraćen status međunarodne žrtve“. Očigledno je da je namjera da se umanje ove „teorije zavjere“.

Do novembra 1995. godine, tokom mirovnih pregovora u Dejtonu, pojavila se mogućnost da se očekuje da Orić – opisan kao „vojni komandant bosanske vlade u muslimanskoj enklavi na istoku“, i „komandant srebreničke enklave“ – „bude optužen za ratne zločine“. Orić nije imao istaknuto mjesto u ovoj kratkoj priči, kao ni Srebrenica, jer se izgleda da će biti optužen za ratne zločine nisu slagali sa verzijom „pravoslavnog“ masakra u Srebrenici. Napori da se održi Orićev „herojski“ imidž nastavljani su u opisu Džona Svinija iz decembra 1995. godine, kao „sposobnog bosanskog komandanta gradske milicije“.

Sljedeće godine spominjale su se srpske optužbe za zločine koje je počinio Orić, mada ponekad i na takav način da se u njih sumnja. Julius Štraus [Julius Strauss] napisao je u *Dejli telegrafu* [Daily Telegraph] da „televizija bosanskih Srba voli da prikazuje jedan posebno jeziv polusatni film sa krupnim kadrovima zločina koje je vojni komandant Srebrenice Naser Orić počinio nad srpskim seljanima“. U jednom drugom članku u *Telegrafu* iz 1996. godine priznalo se da „mnogi Muslimani krive gospodina Orića za kršenje zakona unutar srebreničkog džepa“ i da je za „mnoge srebreničke izbjeglice“ Orić „omražena osoba optužena da zarađuje na tuđoj patnji“. Još kontroverznije, u članku se dalje navodi da ga „bosanski Srbi takođe optužuju za ratnog zločinca koji je tokom rata organizovao napade na srpske civile u blizini Srebrenice“. Neobično je da ova opšta izjava nije potkopana, već je potkrijepljena konkretnom ilustracijom: „Za Veselina Šarca, bosanskog Srbina koji sada živi u Milićima, nema sumnje da je gospodin Orić zločinac. Više od desetak bijelih ožiljaka na rukama su dovoljan dokaz gospodinu Šarcu o tome kakav je čovjek gospodin Orić postao tokom rata“.

Orić je tada nestao iz članaka o Srebrenici i nije se pojavljivao do 2001. godine, kada se u izvještajima o postupcima pred MKSJ-om samo kratko spomenuo. Oba članka su nagovještavali da je nepravedno optužen za ratne zločine. U listu *Gardijan*, Džonatan Stil [Jonathan Steele] napisao je da je Orić želio „da Haškom tribunalu kaže istinu o svojoj ulozi tokom rata 1992–95“, te da je „vodio odbranu Srebrenice prije nego što su pobijene hiljade muslimanskih muškaraca“. U *Dejli telegrafu* Orić je opisan kao „muslimanski komandant Srebrenice koji se nekoliko godina borio protiv višestruko superiornije srpske vojske“, te se navodi da su se „preživjeli u masakru u Srebrenici 1995. obavezali da će zaštititi Orića, iako su ga mnoge Sarajlije optužile da se obogatio tokom rata“. Iste te optužbe navedene su kada je NATO uhapsio Orića u ime MKSJ-a u aprilu 2003. godine. *Independent* je objavio članak u kojem se detaljno opisuju zločini za koje je optužen, ali ga takođe opisuje kao „vrlo hvaljenog u Bosni zbog odbrane Muslimana od srpskih napadača“. Sve u svemu, slika Nasera Orića kao „muslimanskog Robina Huda“ ostala je netaknuta.

Završna napomena

Izvještaji četiri vodeća britanska lista o padu sigurnog područja u Srebrenici ilustruju obrazac koji su u cjelini prihvatili zapadni mediji. U tom obrascu napori sa početka i sredine jula 1995. za utvrđivanje činjenica i brzo pružanje nekog relevantnog konteksta u teškoj ratnoj situaciji brzo se pretvaraju u senzacionalističku tendenciju da se dramatizuje standardni narativ počinioaca i žrtve, koji će od kraja jula do oktobra 1995. stvoriti zvaničnu verziju masakra u Srebrenici.

Tako se krajem jula 1995. pokrivenost već spustila na nivo površnog i pristrasnog. Pokrivenost sigurno nije razjasnila situaciju čitalačkoj publici, ali je ojačala liniju koja je predstavljala bosanske Srbe kao zlikovce i tretirala bosanske Muslimane kao jedine žrtve. Pozadina događaja iz jula 1995. nije bila dovoljno vidljiva čak ni u ranim izvještajima, a praktično je nestala iz kasnijeg izvještavanja. Razmjere i brutalnost ubistava Srba tokom 32 mjeseca prije jula 1995. su ignorisani, a Naser Orić, borac bosanski Musliman koji je komandovao ovim ubistvima velikih razmjera, prikazan je kao plemeniti branilac svojih drugova, a ne kao ratni zločinac. Uprkos pojavljivanju različitih i kontradiktornih procjena, brojevi ubijenih u Srebrenici u julu 1995. godine i način njihove smrti nikada nisu ozbiljno ispitani u uzorku medija koji smo mi odabrali, a uloga Zapada i MKSJ-a takođe je tretirana nekritički. Očigledno izoštren osjećaj novinara o „poniženju“ Zapada u Srebrenici izgleda da je dao podsticaj da se istorijski događaji iz jula 1995. pretvore u istorijsku priču o moralu, prepunu odjeka Drugog svjetskog rata, koja bi se potom mogla iskoristiti da opravda dalju intervenciju Zapada u regionu, a najneposrednije da se opravda hrvatski napad na krajiške Srbe, koji su podržale SAD.²⁰⁵³

Iste godine kada je objavljena ova knjiga (2011), norveška TV ekipa objavila je dokumentarni film „Izdani grad“ (A Town Betrayed). Među mnogim podacima iz druge perspektive krvavog rata u Bosni i Hercegovini, dio koji govori o Srebrenici izazvao je negodovanje muslimanske javnosti u Skandinaviji kada je Švedska odlučila da emituje dokumentarac. Ono što je ovdje bila prekretnica bilo je priznanje pokojnog Hakije Meholjića o onome što se dogodilo u Srebrenici:

Jedan od glavnih svjedoka u filmu, bivši gradonačelnik Srebrenice Hakija Meholjić, zaista tvrdi da je Srebrenica zapravo žrtvovana Srbima kao dio dogovora sklopljenog između predsjednika Klintona i Izetbegovića. Meholjić je nedavno izašao u javnost u bosanskim medijima da bi jasno stavio do znanja da stoji iza svih svojih izjava datih u filmu.²⁰⁵⁴

Dokumentarac je imao značajan uticaj i pokrenuo je lavinu kritike:

U intervjuu za norveške novine *Dagsavisen* 26. aprila, režiser Ole Flum iznio je svoja kontroverzna stanovišta o događajima 1995. godine u gradu na istoku Bosne, u Srebrenici – stavove koji ga stavljaju u oštru opoziciju Bošnjacima [Muslimanima], od kojih ga neki nazivaju poricateljem genocida.

„Mnogi Srebrenicu smatraju novim Holokaustom u Evropi u kojem je masakrirano 8.000 ljudi. Zapravo, to je bio dio opsežnih vojnih akcija“, rekao je Flum za novine. „Čini nam se da je to bila izuzetno haotična situacija, a ne planirano etničko čišćenje“.

U dokumentarcu se dalje tvrdi da je Srebrenica efektivno predata vojsci bosanskih Srba kao dio dogovora između bivšeg bosanskog predsjednika Alije Izetbegovića i Vlade SAD predvođene predsjednikom Bilom Clintonom.

²⁰⁵³ Исто, 268–273

²⁰⁵⁴ Siri Soille, “Norwegian Film Revives Srebrenica Genocide Row”, *Balkan Insight*, 21. septembar 2011. godine, <https://balkaninsight.com/2011/09/21/norwegian-film-revives-srebrenica-genocide-row/>

U filmu se takođe ukazuje na to da su bosanski Srbi činili zločine kao odgovor na zlodjela koja su prvo počinile snage bošnjačke Armije Bosne i Hercegovine“.²⁰⁵⁵

Autori su pretrpjeli neviđen bijes medija. I ne samo medija:

Kada je film prvi put prikazan u Norveškoj u aprilu, Helsinški komitet zemlje poslao je žalbu Norveškoj komisiji za žalbe medija i Norveškom savjetu za radiodifuziju.

Flium i urednica filma Vibeke Haug rekli su u pismu sa odgovorom Norveškoj komisiji za žalbe medija od 23. avgusta da je dokumentarni film rezultat četvorogodišnjeg ozbiljnog istraživanja američkih, norveških i bosanskih stručnjaka.

„Ne prihvatamo nijednu kritiku na račun našeg programa od strane Norveškog helsinškog odbora“, navodi se u pismu.

„Čini nam se da se NHC žali na dokumentarac koji nikada nismo snimili“.²⁰⁵⁶

Četiri godine kasnije, 2015. godine, „Rojters“ je objavio knjigu Pitera V. Galbrejta (Peter W. Galbraith), nekadašnjeg ambasadora Sjedinjenih Država u Hrvatskoj (1993–1998), *Kako je razotkriveno prikrivanje masakra u Srebrenici*. Do 1995. godine, pratio je bosanski rat prvo kao službenik (Komitet Senata Sjedinjenih Država za spoljne odnose), a zatim kao američki ambasador. Bio je dobro upućen u sve vrste dešavanja na terenu. Dvadeset godina nakon pada Srebrenice, gospodin Galbrejt otkrio je prilično šokantnu priču:

Dana 24. jula, Tone Bringa [Tone Bringa]²⁰⁵⁷, norveška antropološkinja koja radi za misiju UN u Bosni i Hrvatskoj, ispričala mi je neobičnu priču. Bila je u vazduhoplovnoj bazi u Tuzli i slušala dok su službenici UN za ljudska prava intervjuisali izbjeglice iz Srebrenice.

Odjednom se pojavio snažan 35-godišnjak koji je zahtijevao da razgovora sa oficirima UN.

Uspio je da pobjegne iz Srebrenice dok su je Srbi zauzimali, rekao je, ali je potom sljedećeg dana zarobljen u šumi sa nekoliko hiljada drugih muškaraca. Srbi su njega i stotine drugih držali preko noći u prepunom skladištu, a zatim su ih sutradan kamionom odveli na stadion u Bratunac. Na putu do stadiona, vojnici su pucali u kamion, ubivši mnoge.

Mladić se pojavio na stadionu. Rugao se zatvorenicima zbog nemoći bosanske vlade i rekao da je trebalo da ostanu u Jugoslaviji. Međutim, obećao je da će ih vratiti porodicama ako budu sarađivali. Na stadionu su srpski vojnici muškarcima vezali ruke na leđima.

Preživjeli čovjek je rekao da su srpski vojnici njega i druge muškarce odveli na farmu u obližnjem Konjević Polju. Muškarci su bili primorani da legnu, a zatim ih je tim za pogubljenje zasuo mitraljeskom vatrom. Metak je čovjeku okrznuo sljepoočnicu, napravivši krvavu ranu, ali je inače ostao nepovrijeđen. Nakon odlaska vojnika, taj čovjek i još jedan preživjeli sakrili su se u jarak dok su Srbi buldožerima sklanjali tijela. Dvojica muškaraca tada su krenula na desetodnevni put ka Tuzli. Bringa je vidjela trag

²⁰⁵⁵ Soille, “Norwegian Film”

²⁰⁵⁶ Исто.

²⁰⁵⁷ Господин Галбрејт оженио је Тоне Бринга 1996. године.

na mjestu gdje je metak zakačio sljepoočnicu čovjeka i tragove na njegovim zglobovima, gdje se vidi da su mu ruke bile čvrsto vezane.²⁰⁵⁸

Dalje, gospodin Galbrejt nagovijestio je da su UN zanemarile ovo svjedočenje i da sve zasluge idu Bringi koja govori bošnjački jezik, koja je bila impresionirana pričom ovog čovjeka i koja je pritisnula svoje kolege iz UN da to istaknu u svom izvještaju. Ipak, gospodin Galbrejt je preduzeo korake:

Bio sam na večeri sa Bringom u noći 24. jula 1995. Frustrirana onim što je vidjela, što je bio pokušaj UN da umanji tragediju, pitala je mogu li nešto da učinim. Kao ambasador, ja sam kontrolisao sopstvene kanale. Pod oznakom tajno Stejt departmentu sam poslao priču ovog preživjelog sa daljom molbom da spase Žepu. „Implikacije su očigledne“, napisao sam. „Nema sumnje da oni [branioци Žepe] shvataju kakva ih sudbina čeka. Ne treba ih napustiti“.

U mojoj poruci nalazilo se i određeno mjesto – Konjević Polje – gdje je čovjek rekao da su se masakri dogodili. Nekoliko analitičara CIA su samoinicijativno pregledali satelitske snimke iz Konjević Polja 13. jula, na dan masakra. Pronašli su tijela i prekopanu zemlju.

Poruka je kružila među najvišim zvaničnicima Stejt departmenta i Bijele kuće Klintonove administracije. Iako je moja preporuka za spas Žepe brzo odbačena (do 25. jula već je bila u procesu pada), državni sekretar Voren Kristofer [Warren Christopher] poslao je Džona Šataka [John Shattuck], svog pomoćnika sekretara za ljudska prava, u region da pripremi izvještaj. Ambasador UN Medlin Olbrajt koristila je satelitske snimke koje su pronašli analitičari CIA kao dio poražavajuće prezentacije Savetu bezbjednosti.

A promijenila se i američka politika. Sve do pada Srebrenice, Sjedinjene Države i Evropljani upozoravali su Hrvate (a ponekad i Bosance) da ne preduzimaju korake koji bi pogoršali rat. Sedam dana nakon pada Srebrenice, bosanski Srbi su započeli napad na Bihać, enklavu u zapadnoj Bosni sa četiri puta više stanovnika od Srebrenice. Da se Mladić odnosio prema Bihaću kao prema Srebrenici, broj ubijenih premašio bi 40.000. Kada su nam Hrvati rekli da su spremni da preduzmu vojnu akciju da spasu Bihać (i da povrate hrvatsku teritoriju pod kontrolom Srba), nismo se usprotivili.²⁰⁵⁹

Pet godina kasnije, 2020. godine, Britanski nacionalni arhiv skinuo je oznaku tajnosti sa dokumenata povezanih sa Srebrenicom. Prema jednom od tih dokumenata, koji nosi podnaslov *Sadašnja situacija i pozadina* (The present situation and background):

Nedavni napad VBS (Vojske bosanskih Srba) na srebreničku enklavu podstaknut je stalnim napadima BiH tokom prethodna 3 mjeseca na pravce snabdijevanja VBS južno od enklave. Napade VBS gotovo sigurno pokreće lokalni komandant i mislimo da oni nisu dio plana sa Pala da se pregazi enklava.²⁰⁶⁰

²⁰⁵⁸ Peter W. Galbraith, “How the Srebrenica Massacre Cover-up Was Exposed”, *Reuters*, 10. jul 2015. godine (ažurirano 14. aprila 2017. godine), <https://www.thedailybeast.com/how-the-srebrenica-massacre-cover-up-was-exposed>

²⁰⁵⁹ Galbraith, “How the Srebrenica Massacre Cover-up Was Exposed”.

²⁰⁶⁰ Објављени документи се могу пронаћи на интернет страници Националног архива Уједињеног Краљевства. The National Archives online: PREM 19 – Records of the Prime Minister’s Office: Correspondence and Papers, 1979-1997. YUGOSLAVIA. Internal situation: UK/Yugoslavia relations; part 46.

Ovo je bio pravi obrt, iako su mnogi važni dokumenti bili van dohvata javnosti. Ali mediji su poludjeli:

Prema *Alternativnoj TV*, jedan od dosad tajnih dokumenata otkriva da su Kanađani gajili „mračne sumnje“ prema pitanju zašto su trupe bosanskih Muslimana dopustile da Srebrenica tako lako padne.

Kada su Srbi ušli u grad, general Mladić je prijetio holandskom kampu ako trupe UN ne razoružaju muslimanske trupe. . . . Izvještaj potvrđuje da nijedan vojnik bosanske vojske nije ostao u logoru, svih 2.000 naoružanih Muslimana jednostavno je nestalo u noći u pravcu Tuzle.

Međutim, u kampu je bilo 3.000 civila, a još oko 20.000 uglavnom žena i djece bilo je izvan kampa. Takođe se navodi da su locirani i vojnici bosanski Muslimani zapadno od enklave. MKSJ je osudio Mladića i druge za genocid nad 8.000 muškaraca u narednim danima.²⁰⁶¹

Ipak, nelagoda i strah zadržavaju se među onima koji su pokušali i pokušavaju da ukažu na ulogu medija kao propagandnog sredstva tokom ratova na Balkanu tokom 90-ih. Ovdje ćemo predstaviti zaključak izvještaja koji je potpisao holandski novinar, koji je iz bezbjednosnih razloga želio da ostane anoniman. Plaši se onoga što bi se moglo dogoditi njegovim prijateljima i porodici ako se otkrije njegov identitet. Njegova kompletna analiza nalazi se u Arhivu Vlade Republike Srpske. Oni koji žele da pročitaju njegov kompletan izvještaj podstiču se da se s tim u vezi obrate Vladi Republike Srpske:

Zaključak: Nakon što sam analizirao nekoliko primarnih i sekundarnih izvora iz Holandije, zaključak je da holandski mediji nisu bili ni izbliza objektivni. Ovaj zaključak ne podržava samo istraživanje NIOD-a, već i istraživanje pod naslovom „Novinarstvo povezanosti u holandskim novinama“ istraživača sa Univerziteta u Amsterdamu. U djelimičnom istraživanju NIOD-a „Srebrenica i novinarstvo, pozadina i uticaj medijskog izvještavanja o sukobu u bivšoj Jugoslaviji“ glavni zaključak je da su holandski mediji stereotipno prikazivali rat u Bosni. Mnogi holandski novinari bili su svjesni svojih nedostataka u tom periodu, jer je u njihovim medijskim izvještajima moralnost bila previsoka, bilo je premalo činjenica, previše tačaka gledišta, premalo analiza i previše emocija. Nikad nije naknadno urađena prijeko potrebna kritička samorefleksija.

Istraživači sa Univerziteta u Amsterdamu otišli su korak dalje od mjesta na kojem su stali istraživači NIOD-a. U svojim istraživanjima došli su sa naučnim dokazom do zaključka da su se holandski novinari bavili privrženim novinarstvom tokom rata u Bosni. Istražili su holandske novine i njihove izvještaje u medijima o bosanskom ratu tokom perioda 1992–1995. godine. Većina novina je negativno izvještavala o Srbima, što se jasno pokazalo u njihovim istraživačkim podacima. Zaključili su da se bavljenje privrženim novinarstvom nastavilo i nakon bosanskog rata.

Documents available at <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C17071119> (zadnji put pristupljeno 17. novembra 2020. godine).

²⁰⁶¹ Darko Dudić, “Declassified British Papers: Serbs Were Right about Srebrenica Provocations”, *Britić*, 6. januar 2020. godine, <https://www.britic.co.uk/2020/01/06/declassified-british-papers-serbs-were-right-about-srebrenica-provocations/>

U stvari, isti novinari koji su izvještavali o padu srebreničke enklave i danas utiču na javno mnjenje. Ovo se jasno može vidjeti u trenutnim pristrasnim medijskim izvještajima u Holandiji o padu srebreničke enklave. I dalje se koriste isti okviri kao na primjer okvir „dobri momci naspram negativaca“. Srbi se i dalje prikazuju kao „loši momci“, a vojnici Dačbata III kao kukavice koje nisu učinile ništa da spriječe takozvani genocid nad Srebrenicom. Do danas se vrlo malo govori o mnogim srpskim žrtvama u i oko Srebrenice.

Primarni i sekundarni izvori koji su analizirani u ovom istraživanju podržavaju naučne zaključke NIOD-a i istraživanja Univerziteta u Amsterdamu. U ovom istraživanju prikazani su mnogi primjeri pristrasnih medijskih izvještaja tokom rata u Bosni i posebno oko događaja prilikom pada srebreničke enklave.

Izvori koji su prikazali iskustva vojnika Dačbata takođe su pokazali i razliku između ljudi sa „čizmama na zemlji“ (holandskih vojnika) i onih koji nisu bili u ili u blizini Srebrenice. Vojnici Dačbata i njihove vojne starješine imaju vrlo negativan pogled na medije, a osjećaju se uvrijeđeni i smatraju da su ih političari i novinari pogrešno predstavili. Čini se da su oni u pravu, ako se u obzir uzmu ishodi naučnih istraživanja i mnogi primjeri pristrasnih medijskih izvještaja u poređenju sa njihovim ličnim iskustvima koja su prikazana u ovom istraživanju. Nažalost, Srebrenica će ostati otvorena rana za vojnike Dačbata, ali i za brojne žrtve sa obje strane. Otvorena diskusija o događajima prilikom pada srebreničke enklave u Holandiji je gotovo nemoguća, s obzirom na prošle i sadašnje pristrasne izvještaje medija koji su od početka stvarali lažnu javnu raspravu. Nažalost, ovo je jedan od razloga koji stoji na putu prijeko potrebnog pomirenja između svih uključenih strana.²⁰⁶²

Iz svih ovih razloga, zbog svega što je već napisano u ovom potpoglavlju, a prije svega radi intelektualne iskrenosti, odlučili smo da koristimo provjerenu naučnu metodu jer je analiza medijskog sadržaja (prvenstveno kvantitativna i po mogućnosti kvalitativna) neophodna kako bi se došlo do konkretnih podataka o ulozi medija tokom događaja koji su doveli do rata i tokom samog rata u BiH i Srebrenici. Zato je sljedeće potpoglavlje srž ovog medijskog izvještaja. To će potpoglavlje ponuditi stvarnu i uravnoteženu sliku stradanja svih ljudi u BiH i Srebrenici kao nevinih žrtava rata.

3. Analiza medijskog sadržaja

3.1. Prvi dio: Šest mjeseci prije izbijanja neprijateljstava u bivšoj Socijalističkoj Republici Jugoslaviji

Kao što je ranije spomenuto, među stotinama hiljada stranica materijala koji se bavi narativom, kontekstom i medijskim izvještavanjem o nedavnim ratovima na Balkanu, mišljenje intelektualaca dijeli se prema dvije osnovne perspektive: jedna grupa tvrdi da su

²⁰⁶² Dutch Media Report, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020, 118–119.

mediji uticali na proces donošenja odluka tako što su vršili pritisak i oblikovali javno mnjenje, a druga taj proces smatra upravo suprotnim tome. Donosioci odluka kontrolišu protok vijesti kroz posebne filtere, te do javnosti dolazi samo prihvatljiva istina. Tokom šest meseci prije izbijanja sukoba na Balkanu, preventivna diplomatija uticajnih zemalja nastojala je da spriječi krvave sukobe. Po mišljenju izvjesnih istraživača i naučnika, mediji u tom procesu odigrali su važnu ulogu. Jedan od njih bivši je dopisnik agencije *Frans pres* (France Presse), koji je sad predsjednik Centra za strateške alternative, dr Aleksandar Mitić. On 1997. piše svoj magistarski rad na temu *Uticaj medija na preventivnu diplomatiju: tri slučaja iz jugoslovenskog konflikta* (Impact of the Media on Preventive Diplomacy: Three Cases from the Yugoslav Conflict) (Otava, Univerzitet Karlton). Za potrebe ovog izvještaja, on je otišao korak dalje u svom istraživanju:

Diskursi i narativi se, međutim, konstruišu. Kako su oni formirani na samom početku jugoslovenske krize? Kako su srpski etnički korpus i njegovi interesi vrijednosno diferencirani suprotstavljeni interesima drugih etničkih korpusa u bivšoj Jugoslaviji – prije svega slovenačkog, hrvatskog i muslimanskog?

Kako je ova slika konstruisana? Kako su formirani diskurs i narativ?

U ovoj analizi nećemo naći konačan odgovor na ova pitanja. Pokušaćemo, međutim, da putem analiza sadržaja zapadnih medija u periodu prije izbijanja oružanih sukoba iscrtamo obrise arhetipa koji je svakako imao izuzetno važnu ulogu u donošenju odluka koje su uticale na tok i ishod jugoslovenske krize.²⁰⁶³

Kao lični svjedok rada novinskih agencija, dr Mitić smatra da se na konstrukciju medijskog narativa može gledati ili kao na nešto što se proizvodi autonomno i nezavisno od političke kontrole i pritiska, ili kao na snažan uticaj aktera strateških komunikacija. On smatra da se odgovor nalazi u „nijansama sive“.

Osim u strogo kontrolisanim medijskim uslovima, potpuna dominacija strateške komunikacije teško je ostvarljiva. S druge strane, osim u apsolutno slobodnim medijskim uslovima, sloboda novinara da izvještavaju bez spoljnog uticaja komunikatora je nemoguća. . . . Međutim, može li se sa aspekta komunikologije uopšte prihvatiti takvo viđenje? Pogledajmo nakratko neke od savremenih komunikoloških koncepata, pogotovo one koji su od perioda koji analiziramo pa do danas – 30 godina kasnije – dobili na izuzetnoj akademskoj i profesionalnoj pažnji. Ovi koncepti predstavljaju alatke koje nam mogu barem djelimično objasniti događaje sa početka 1990-ih godina. Ključan među njima je koncept „strateške komunikacije“.²⁰⁶⁴

„Strateška komunikacija“ kao koncept organizovane persuzije, predstavlja „sistem koordiniranih komunikacionih aktivnosti koje smišljeno sprovode organizacije radi unapređenja svoje misije, omogućavajući razumijevanje ciljne grupe, pronalazeći

²⁰⁶³ Aleksandar Mitić, „Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype“, 3.

²⁰⁶⁴ Aleksandar Mitić, „Integration of techniques of online media into the strategic projects of communications“ (doktorska disertacija, Beograd, 2016), 9, citirano u Mitić, „Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype“, 4.

kanale i metode komuniciranja sa tom publikom, razvijajući i primjenjujući ideje i stavove koji kroz te kanale i metode promovišu određen tip ponašanja ili mišljenja“.²⁰⁶⁵

Države i organizacije raznih vrsta koriste stratešku komunikaciju kako bi postigle legitimitet, imajući u vidu da je legitimitet zasnovan na percepciji i tumačenju – ne na akcijama već na percepciji tih akcija. Kako bi postigle legitimitet putem strateških komunikacija, organizacijama je potrebno povjerenje, društveni kapital i mreže na kojima mogu projektovati svoj diskurs, narativ i moć²⁰⁶⁶. Oni će (to) ostvariti pomoću „frejminga“ ili „uokviravanja“, što se odnosi na način formulisanja političkog diskursa o izvjesnim temama. Oni koji primjenjuju odnose sa javnošću od samoga početka svojih kampanja rade kao „stratezi okvira“, odnosno, nastoje da utiču na način na koji su predstavljene izvjesne situacije, osobine, odabiri, radnje, pitanja i odgovornosti, u svrhu postizanja svojih ciljeva.²⁰⁶⁷

Ti „okviri“ imaju određen cilj, a to je da isprovociraju reakciju javnosti. Ako se oni koji učestvuju u procesu komunikacije koriste prikladnim tehnikama, konkretan cilj je da se pogodi konačna meta:

S druge strane, okviri/frejmovi ne mogu u potpunosti da se razumiju bez narativa, isto kao što i narativi ne mogu da funkcionišu bez okvira/frejmove. U procesu strateške komunikacije, organizacije koriste dakle okvire/frejmove i diskurs da bi gradile strateške narative. . . . Strateški narativi, međutim, takođe imaju ograničenja: od stvaranja strateškog narativa do projekcije i recepcije. To je posebno tačno u međunarodnom okruženju, u kojem velike sile moraju ne samo da se suoče sa kompleksnim međunarodnim okruženjem, već i sa kompleksnom medijskom ekologijom, kao i suprotstavljenim narativima od strane drugih aktera.

Ipak, težnja svake interesne grupacije je da njen narativ postane dominantan i široko prihvaćen kao „ispravan“. On zbog toga mora da se uklopi u već postojeći istorijski, kulturni i društvenopolitički kontekst: „ukoliko se nadamo da ćemo uticati na ljude, onda moramo da im omogućimo da vide da se ono što govorimo uklapa u njihovu priču. Ili, u najmanju ruku, da nije toliko daleko od njihove priče da bi pomislili kako je ono što govorimo smiješno ili da lažemo“.²⁰⁶⁸

Za ovaj izvještaj od velikog je značaja utvrditi da li je određeni okvir ili arhetip „dobra“ i „zla“ postojao prije izbijanja sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije. To znači da je bitno utvrditi

²⁰⁶⁵ Ibid.

²⁰⁶⁶ Aleksandar Mitić and Siniša Atlagić, “From ‘Twitter Revolution’ Euphoria to ‘Fake News’ Panic: Why National Security Needs a Comprehensive Strategic Communication Context”, u *Impact of Changes in Operation Environment in Preparation and Execution (Design) of Operations – Proceedings from the International Scientific Symposium* (Beograd, 2017), citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 4.

²⁰⁶⁷ Kirk Hallahan, “Seven Models of Draming: Implications for Public Relations”, *Journal of Public Relations Research*, 11 (3), (1999): 205–242, citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 5.

²⁰⁶⁸ Christine MacNulty, “Truth, Perception, and Consequences”, *The Proteus Monograph Series*, vol. 1 (2), (2007): 6, citirano u Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype”, 5.

da li su zapadni mediji koji vrše dominantan uticaj na javno mnjenje koristili arhetip „dobra“ i „zla“ prije početka sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj. To je bio važan period u kome je preventivna diplomatija mogla da spase Balkan od krvavih građanskih ratova. Kao što je ranije bilo govora, događaji uoči i tokom rata u Sloveniji i Hrvatskoj postavili su parametre za kasnije ratove, a naročito za rat u Bosni i Hercegovini. Cilj ove analize nije bio da sudi jesu li na formiranje norme uticali sami mediji ili konkretni spoljni faktori. Svrha ove analize bila je da ustanovi da li je narativ konstruisan prije samog izbijanja rata.

3.1.1. Slovenija i Hrvatska (1991): Izvještavanje medija iz Evropske zajednice tokom napora preventivne diplomatije²⁰⁶⁹

U periodu koji analiziramo, Evropska zajednica imala je 12 država članica, a najuticajnije od njih bile su Francuska, Njemačka i Velika Britanija. Britanska štampa bila je podijeljena na kvalitetne dnevne novine (*Tajms*, *Fajnenšel tajms* [Financial Times], *Gardijan*, *Independent*), za koje se smatralo da imaju uticaja na britansku spoljnu politiku, i na tabloidne novine (*Dejli ekspres* [Daily Express], *Dejli mejl* [Daily Mail], *Dejli miror* [Daily Mirror]), koje su imale veći tiraž, ali i manji uticaj na donošenje državnih odluka. *Ekonomist*, jedan od najuticajnijih novinskih magazina na svijetu, takođe ima sjedište u Velikoj Britaniji. Ti listovi su uglavnom bili u vlasništvu konzervativaca kao što su Rupert Merdok, Robert Maksvel (Robert Maxwell) i Konrad Blek (Conrad Black), a povremeno su i odražavale pristrasnost svojih vlasnika. Pored toga, štampa je bila slobodna od državne kontrole, čak i više nego u drugim evropskim zemljama. Odnos između medija i političara rezimiran je u podnaslovu knjige Džejmsa Margaha, dugogodišnjeg reportera *Sandej tajmsa* (Sunday Times), koji je glasio *Rat između Flit strita i Dauning strita* (The War between Fleet Street and Downing Street). Kao i u Sjedinjenim Državama, „kvalitetna“ štampa u Velikoj Britaniji smatrala se nezavisnom, uticajnom i dijelom procesa stvaranja spoljne politike u vladi.

Nasuprot tome, štampa u Njemačkoj bila je pod direktnim uticajem bliske prošlosti te zemlje. Zapadnonjemačka štampa se poslije Drugog svjetskog rata odlučno odvojila od prošlosti nacističke Njemačke i komunističke Istočne Njemačke, te je zauzela liberalno-demokratski stav. Nakon ujedinjenja Njemačke 1990–91, nastupio je kratak period idealizma, eksperimentisanja

²⁰⁶⁹ Сљедећи текст чини саставни дио анализе коју је извршио др Александар Митић у свом раду “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia” (оригинални назив: Изградња архетипа о „доброу и злу“ у западним медијима пред почетак оружаних сукоба у бившој Југославији). Рад се може пронаћи у Архиву Републике Српске.

i uzdizanja novinara u njemačkim medijima.²⁰⁷⁰ Bilo je uobičajeno veličati nacionalno samoopredjeljenje, isto kao i želja da se građani Istočne Njemačke „poduče“ vrijednostima liberalne demokratije. Štampa u Njemačkoj bila je nezavisna od vladine kontrole. Najuticajniji štampani mediji bili su *Frankfurter algemajne cajtung* (Frankfurter Allgemeine Zeitung), *Di Velt* (Die Welt), i *Der Špigl* (Der Spiegel).

Štampa u Francuskoj važila je za bitan faktor u francuskom procesu donošenja odluka. Do 1970-ih, francuska štampa je još bila pod makar indirektnom kontrolom vlasti, ali se od tada približila rangu zapadnih demokratija po pitanju slobode štampe. Kvalitetni francuski dnevni listovi kao što su *Le Mond* (Le Monde), *Figaro* (Figaro), i *Liberasjon* (Libération) imali su značajan uticaj na donosioce ekonomskih i političkih odluka.²⁰⁷¹ Među tim novinama, *Le Mond* je stekao reputaciju za nezavisnost i stranačku neopredijeljenost. Pored toga, taj list je i najtemeljnije pokrивao međunarodnu politiku sa detaljnim i visoko analitičkim člancima²⁰⁷².

3.1.1.1. Analiza sadržaja

Analiza sadržaja sprovedena je na tri štampana medija, a to su: *Ekonomist* (Ekonomist), *Tajms* i *Le Mond*. *Ekonomist*, nedjeljnik baziran u Londonu, jedan je od najuticajnijih medija na svijetu, koji se bavi dubokim i visoko analitičnim praćenjem međunarodnih odnosa. On utiče ne samo na britansku spoljnu politiku već i na spoljnu politiku drugih zemalja, kao i na nadnacionalna tijela Evropske zajednice. *Tajms* je možda i najuticajniji britanski list. *Le Mond* je najnezavisniji i najuticajniji dnevni list u Francuskoj. Analiziraćemo sve tekstove iz ta tri lista koji se tiču jugoslovenske krize u periodu od 25. decembra 1990. do 25. juna 1991. godine. Opredijelili smo se za taj vremenski okvir jer on predstavlja period tokom koga je bilo pokušaja preventivne diplomatije. On počinje 25. decembra 1990. godine – nakon slovenačkog referenduma o nezavisnosti, koji je doveo do odluke da se nezavisnost proglasi u roku od šest mjeseci ukoliko ne dođe do nekog drugog prihvatljivog rješenja. Takođe, to je period nakon proglašenja hrvatskog Ustava, koji su hrvatski Srbi odbacili rekavši da je „diskriminatoran“. Period se završava 25. juna 1991. godine, kada su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost, a nasilan sukob počeo.

²⁰⁷⁰ Peter J. Humphreys, *Media and Media Policy in Germany* (Oxford: Berg, 1994), 3-4.

²⁰⁷¹ Raymond Kuhn, *The Media in France* (London: Routledge, 1995), 32.

²⁰⁷² Ibid., 72.

Analiza se fokusira na četiri termina, a to su: „Srbin“/“srpski“ („Serb“/“Serbian“), „Srbija“ (“Serbia”), „Milošević“ („Milosevic“) i „savezna vojska“ („Federal Army“). Termin „Srbin/srpski“ se odnosi i na Srbe u Srbiji i Srbe u Hrvatskoj/Bosni. „Srbija“ predstavlja Republiku Srbiju. „Milošević“ se odnosi na predsjednika Srbije Slobodana Miloševića. „Savezna vojska“ se tiče Jugoslovenske narodne armije (JNA). Ti termini predstavljaju glavne pristalice savezne Jugoslavije: Srbe (u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji), Srbiju, Miloševića (u svojstvu predsjednika Srbije) i JNA. Oni bi mogli da ukažu na pozitivno ili negativno izvještavanje o pristalicama jugoslovenske opcije i o Srbima (s obzirom na to da je suprotstavljanje Srba u Hrvatskoj bila glavna prepreka nezavisnosti Hrvatske).

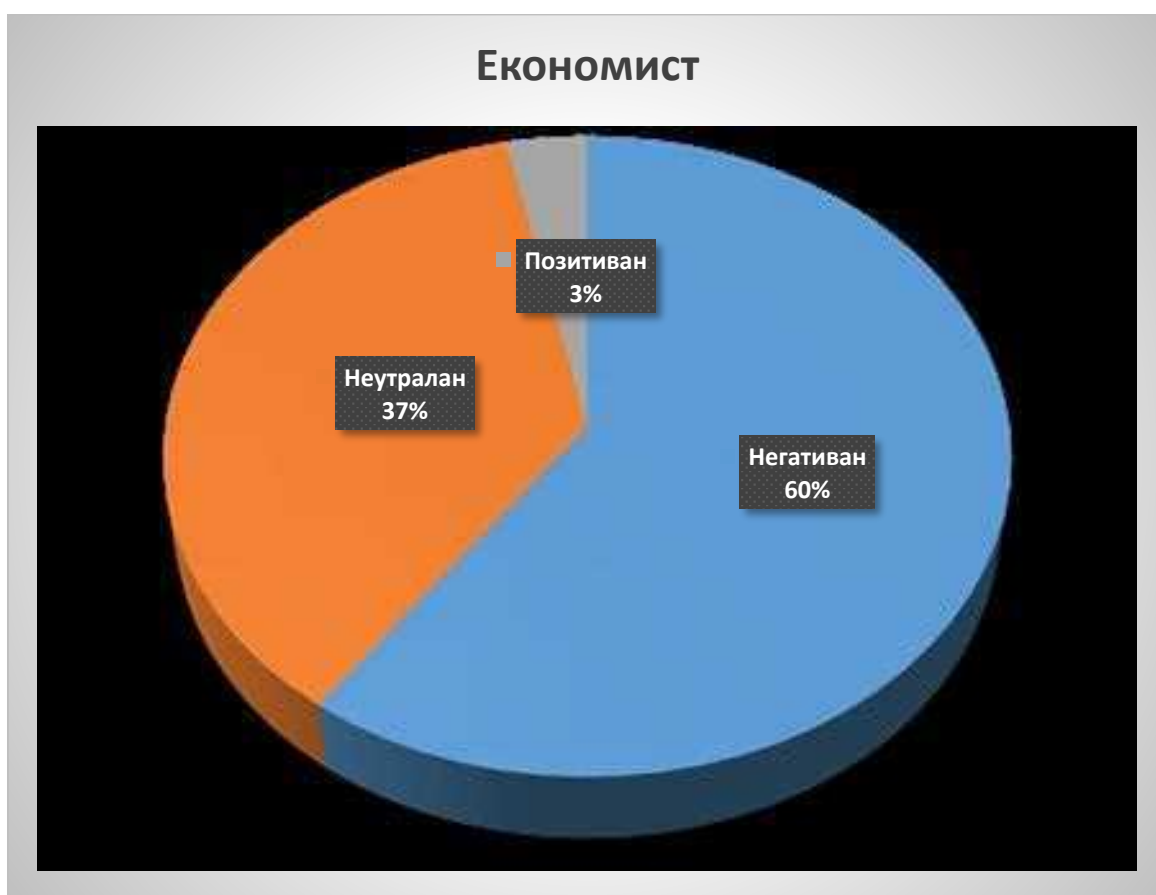
Sva terminologija svrstana je u tri kategorije zasnovane na konceptu *afekta*: *negativan* afekt označava da je navedeni termin upotrijebljen u negativnoj konotaciji u kontekstu datog perioda (1990–1991) i čitalaštva (aktera koji grade politiku) (odnosno, ukoliko je akter predstavljen tim terminom bio nekooperativan, prijeteći, manipulativan, itd.). *Neutralan* afekt znači da je termin upotrijebljen u neutralnoj konotaciji (odnosno, „rekao je“, „žive“, „lider“, itd.). *Pozitivan* afekt znači da je termin upotrijebljen u pozitivnoj konotaciji (recimo za opisivanje razloga za izvjesnu akciju ili aktera na koga se odnosi, opis strahova tog aktera, ili njegovo stradanje i saradnju). Analiza sadržaja biće fokusirana na konotaciju u kojoj se koriste svi od navedena četiri termina u svim tekstovima objavljenim u navedena tri lista u periodu od 25. decembra 1990. do 25. juna 1991. godine. Svaki put kada se jedan od ta četiri termina pojavi u nekom članku, biće mu dodijeljena odrednica „pozitivan“, „negativan“ ili „neutralan“ – u zavisnosti od konotacije termina. Izračunaće se ukupan broj pojavljivanja svakog od ta četiri termina u sve tri konotacije. Taj ukupan broj dopustiće da se procijeni u kom pravcu su analizirani termini naginjali u izvještavanju medija.

Ekonomist

U *Ekonomistu* je u periodu od 25. decembra 1990. do 25. juna 1991 izašlo 16 tekstova o jugoslovenskoj krizi. Svi tekstovi *Ekonomista* su bili analize ili komentari. Opseg tekstova bio je širok i obuhvatao je sve od srpskih izbora i demonstracija do poteza Slovenije i Hrvatske ka nezavisnosti, razgovora o budućnosti federacije i mogućih posljedica po turizam i ekonomiju.

Tabela 1. Broj referenci u „Ekonomistu“

	Negativan	Neutralan	Pozitivan
Broj referenci – „Srbin/srpski“	46	39	5
Broj referenci – „Milošević“	40	10	0
Broj referenci – „Savezna vojska“	20	9	0
Broj referenci – „Srbija“	35	28	3
UKUPNO	141 (60%)	86 (36,6%)	8 (3,4%)

Grafikon 1. Broj referenci u „Ekonomistu“

Tabela 2. Primjeri referenci u „Ekonomistu“

	Negativan	Neutralan	Pozitivan
Primjer referenci – „Srbin/srpski“	„Srboslavija“, „ponašanje koje ih okreće protiv komšija“, „na njih se žale Muslimani i Hrvati u Bosni“	„razgovori između“, „žive u Hrvatskoj“	„bili su isprovocirani“, „pokolj trećine Srba u Hrvatskoj“
Primjer referenci – „Milošević“	„turbulentan“, „kockar“, „komunista“	„lider najveće republike u državi“	
Primjer referenci – „Savezna vojska“	„napravila lažni video“, „jedina komunistička institucija stare Jugoslavije“	„najavila da će odustati od miješanja u politiku, ali zadržava pravo da očuva aktuelne granice Jugoslavije“	
Primjer referenci – „Srbija“	„komunizam Srbije preživljava na nacionalizmu“, „skupo plaća okupaciju Kosova“, „granice Velike Srbije“	„lider Srbije“, „saveznik Srbije“	„Srbija nije u tolikoj mjeri policijska država kao što se tvrdi“

Ukupni zbir sva četiri termina (235 referenci) pokazuje da su snage suprotstavljene otcjepljenju Hrvatske i Slovenije bile stavljene u negativan kontekst 141 put (60% od ukupnog broja), u neutralan kontekst 86 puta (36,6%), te 8 puta u pozitivan kontekst (3,4%).

Ekonomist je od samog početka Miloševića opisivao kao „impulsivnog“. Srbija se, po njihovim riječima, zalagala za „centralizovanu federaciju u kojoj dominira Srbija“. Srbija takođe „skupo plaća okupaciju Kosova“. Kao rezultat toga, *Ekonomist* očekuje probleme na Kosovu, kao i od strane Srba u Bosni i Hrvatskoj. S druge strane, hrvatski i slovenački lideri „ponovo su pokazali volju da sjednu i razgovaraju“ o tome da Jugoslaviju pretvore u tijelo „koje bi ličilo na Evropsku zajednicu“. Težnje Hrvatske i Slovenije ka nezavisnosti su „podržane od strane makedonske partije“.

U svom izdanju od 2. februara, *Ekonomist* je pisao o „srpskoj kampanji da ocrni Hrvatsku optužbama za pobunu“ – odnosilo se na video-snimak tajnom kamerom obavještajne službe savezne armije, na kome hrvatski ministar odbrane Martin Špegelj planira operaciju švercovanja oružja za Hrvatsku kroz mađarsku granicu, kao i masakre protiv jugoslovenske vojske. Špegelj je taj snimak tad odbacio kao montažu, ali je godinama kasnije priznao da je bio istinit. Bez obzira na to, *Ekonomist* je tvrdio da „video izgleda lažno, ali u takvim svađama činjenice su manje bitne od vjerovanja“. Takođe je ponovo pomenuo strah Slovenije i Hrvatske od „Srboslavije“ – termina koji su koristili Hrvati i Slovenci da opišu „Jugoslaviju pod donom Srbije“. Prema *Ekonomistu*, postojala su tri razloga za ovaj strah: „srpsko preuzimanje Kosova 1989. godine“, „velika pobjeda Miloševića, turbulentnog komunista koji Srbiju stavlja na prvo mjesto“, i „srpski komunizam“ koji drži „nacionalizam kao svoju ideologiju“. S druge strane, *Ekonomist* je hrvatskog predsjednika Franju Tuđmana opisao kao „antikomunistu i hrvatskog patriotu“ i prenosio hrvatsko-slovenački argument koji je glasio „mi smo zapadnjaci, oni su istočnjaci“.

Ekonomist je 3. marta upitao „kada bi nezavisna Slovenija trebalo da dobije zvanično priznanje“ i „koliko bi joj se pomoći trebalo ponuditi da bi postala održiva“. Po mišljenju *Ekonomista*, savezna Jugoslavija odgovarala je Srbima koji su željeli „centralizovanu državu“, „centralizovanu ekonomiju“, „veliku vojsku“ i „Srbiju kao dominantnu republiku“. Pominje i da su Makedonci i Muslimani bili nezadovoljni Srbima, a da Hrvati nemaju mnogo povjerenja u to da bi mogli da rade sa Srbima. Sa pozitivne strane za Jugoslaviju, *Ekonomist* piše da „ideja Jugoslavije ima svoje zasluge“.

Nakon niza demonstracija u Srbiji i sukoba između policije i demonstranata 9. marta u Beogradu, *Ekonomist* 16. marta piše da je Miloševićeva prva reakcija na proteste naizgled potvrdila „najgore strahove naroda u Hrvatskoj i Sloveniji“. Čak su i srpski demokrati opisani kao „snažno obojeni nacionalizmom“, a opozicioni lider Vuk Drašković stavlja „Srbiju na prvo mjesto“.

U izdanju od 15. maja, *Ekonomist* sugerše kako bi Zapad trebalo da odgovori na jugoslovensku krizu i tvrdi da „nametanje jedinstva Jugoslaviji više nije rješenje“. Ukoliko „srpski stav donekle omekša, možda je još moguće pregovarati o labavijoj, ali još uvijek netakutoj Jugoslaviji; ukoliko je tako, u redu, ali ako neki dijelovi misle da mogu bolje da očuvaju svoju novostečenu slobodu i izgrade bolju budućnost tako što će se otcijepiti, onda neka bude tako“. *Ekonomist* sugerše da „Zapad ne bi trebalo da se suprotstavlja otcjepljenju Slovenije i Hrvatske“, isto kao što se nije protivio ni nezavisnosti Litvanije i Estonije.

U tom istom izdanju od 15. maja, neredi Hrvata u Splitu, koji su doveli do ubistva regruta JNA, opisani su kao isprovocirani srpskim napadima na Hrvate u istočnoj Hrvatskoj i srpskom opsadom izolovanog hrvatskog sela sjeverno od Splita. Srbi su bili „manjina“ u Hrvatskoj, savezna vojska bila je „komunistička institucija“, a Hrvatska je imala „demokratski izabranu vladu“.

Ekonomist je 25. maja iznio tvrdnju da „na Srbiju može da se svali krivica za većinu skorašnjih nereda“, da „srpska propaganda podstiče strah i sulude glasine“ među Srbima u Hrvatskoj, i da „Srbe njihovo ponašanje okreće protiv komšija“.

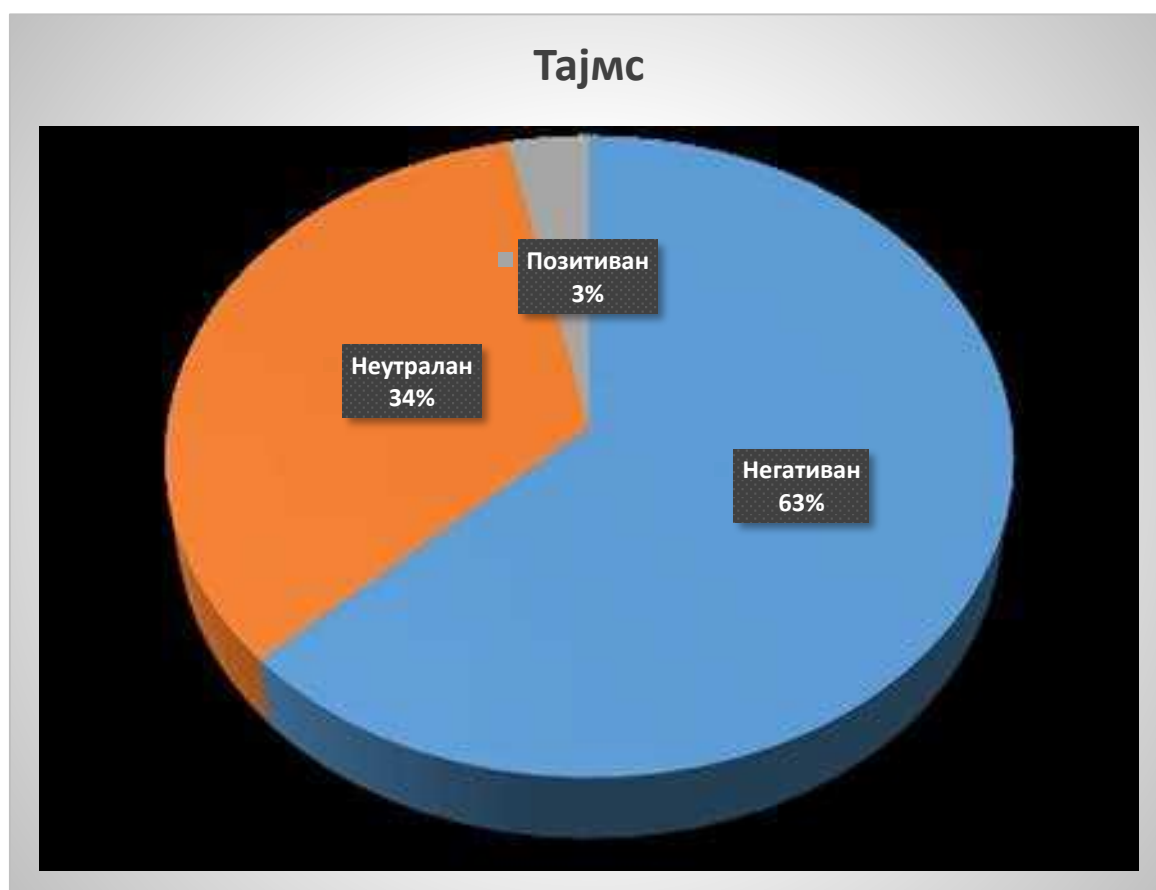
Tajms

Analizirana su ukupno 84 članka iz *Tajmsa*.

Ukupan broj reportaža, analiza i komentara iznosio je oko četvrtine ukupnog broja (23 od 84). Opseg tekstova je bio širok. Većina ih je bila fokusirana na situaciju u Hrvatskoj i Srbiji, ali mnogi su bili koncentrisani i na pregovore, saveznu armiju i Sloveniju.

Tabela 3. Broj referenci u „Tajmsu“

	Negativan	Neutralan	Pozitivan
Broj referenci – „Srbin/srpski“	161	89	20
Broj referenci – „Milošević“	108	22	0
Broj referenci – „Savezna vojska“	98	40	1
Broj referenci – „Srbija“	104	100	4
UKUPNO	471 (63%)	251 (33,6%)	25 (3,4%)

Grafikon 2. Broj referenci u „Tajmsu“

Tabela 4. Primjeri referenci u „Tajmsu“

	Negativan	Neutralan	Pozitivan
Primjer referenci – „Srbin/srpski“	„srpska komunistička vlast“, „Srbi povećavaju pritisak na Albance“, „srpski teroristi“	„dogovor između Srba i Hrvata“, „spriječiti sukob između Srba i Hrvata“	„izgubio je posao zato što je Srbin“, „dvojica novinara srpskih novina <i>Večernje novosti</i> su prebijeni“
Primjer referenci – „Milošević“	„virulentni nacionalista“, „Miloševićev opresivni oblik komunizma prikriven	„srpski lider“; „izjavio“	

	srpskim nacionalizmom“, „Miloševićev suludi boljševizam“		
Primjer referenci – „Savezna vojska“	„vode je komunistički generali koji se zalažu za jaku centralnu ulogu“, „vode zlobnu kampanju protiv demokratski izabrane vlade u Hrvatskoj“, „intervenisala u Pakracu nakon što je preuveličala nivo opasnosti tamo“	„povlačenje vojske“, „predstavnici su se sastali sa vojskom“	„djelovala je u skladu sa Ustavom“, „izdala saopštenje koje smiruje strahove od trenutne intervencije“
Primjer referenci – „Srbija“	„Hrvatskoj nameće Veliku Srbiju“, „optužena da izaziva političku nestabilnost u Albaniji“, „Srbija je sve više predstavljena kao krivac“	„budući odnosi sa Srbijom“, „granica Srbije“	„elegantno obučeni provokatori Srbije“

Ukupni zbir sva četiri termina (747 referenci) pokazuje da su snage suprotstavljene otcjepljenju Hrvatske i Slovenije bile stavljene u negativan kontekst 471 put (63% od ukupnog broja), u neutralan kontekst 251 put (33,6%) i 25 puta u pozitivan kontekst (3,4%).

Pomniji pogled na izvještavanje *Tajmsa* dopunjuje ove brojke. Na početku perioda, *Tajms* je pisao da su Hrvati i Slovenci usvojili vrijednosti centralne Evrope, dok su Srbi „bespogovorno Balkanci“. Tvrdili su da će pobjeda „srpskih komunista“ (referenca na Socijalističku partiju Srbije) na srpskim izborima dovesti do tenzija sa ostalim republikama. U januaru, predsjednik Hrvatske Franjo Tuđman upozorava da bi „vojska mogla da napadne dok

je svijet zaokupljen Zalivskim ratom“ nakon „sovjetske intervencije na Baltiku“, nedjelju dana prije toga, kako bi „povratila komunistički red i centralističku Jugoslaviju“ (18. januar). S druge strane, Slovenija i Hrvatska su „izbacile komuniste nakon demokratskih izbora i od tada teže ka nezavisnosti“ (22. januar). *Tajms* 23. januara piše da je „hrvatsko rukovodstvo apelovalo na smiren i dogovoren sporazum“, dok „ima indikacija da bi jugoslovenska vojska, pod dominacijom Srba, mogla da kopira sovjetske napore da preuzme akciju protiv baltičkih republika, te da krene ka Slovencima i Hrvatima“. Hrvatska i Slovenija, „dvije republike koje su geografski, ekonomski i psihološki najbliže Zapadu, žele Jugoslaviju koja je zasnovana na modelu Evropske zajednice“ dok Slobodan Milošević, „virulentni nacionalista, a i dalje komunistički lider Srbije, vidi opstanak federalnog aranžmana kao jedini način da održi i proširi srpsku moć“. Miloševićeva žena je „dogmatski komunista koju kritičari upoređuju sa pokojnom Elenom Čaušesku“.

„Propagandni efekat“ video-snimka jugoslovenske armije o hrvatskom krijumčarenju oružja i planiranju masakra nad vojskom i srpskim protivnicima „bio je totalan u Srbiji“, dok general Špegelj kaže da je „izvještaj bio lažan“ (28. januar), „totalna izmišljotina“ nalik na „upotrebu lažnih dokaza u Staljinovo doba“ (1. februar). Vojska je „privržena odbrani komunizma“ i hapsi ministra odbrane demokratski izabrane hrvatske vlade (1. februar). S druge strane, Špegelj, dugogodišnji general, tvrdi da je on „uvijek bio donekle liberalan“, i upozorava da je general jugoslovenske armije Blagoje Adžić „ekstremno opasan i beskrupulozan militarista“, dok je jugoslovenska vojska „okrutna, KGB-ovska, staljinistička organizacija“ (4. februar). Srbi „su u Hrvatskoj viđeni kao 'Turci' i naročito omraženi“ (30. januar), dok „Slovinci i Hrvati otkrivaju svoje centralnoevropske kvalifikacije koji su im bile uskraćene tokom četiri decenije komunističke propagande koja ih je povezivala sa Beogradom“ (8. februar). Jugoslovenski predsjednik Borislav Jović je „alatka onih koji žele Hrvatskoj da nametnu Veliku Srbiju“ i „Srbin je neprijateljski nastrojen prema Hrvatima“ (5. februar).

Slovinci traže „miran razvod“ (6. februar). Slovenija, „poput Hrvatske, relativno je prosperitetna, pobožno katolička i centralnoevropska republika“, dok su „Srbi širom Hrvatske pod uticajem propagande koja dolazi iz komunističke Srbije“ (11. februar). U izvještaju iz Tirane, 4. marta, Srbija je optužena za „izazivanje političkih nereda u Albaniji“. Nakon demonstracija u Srbiji, *Tajms* piše u uvodniku da je „Miloševićeva opresivna forma komunizma povezana sa srpskim nacionalizmom došla do kraja puta“ (12. mart). „Komunistički demonstranti“ koji su bili za Miloševića „prebili su opozicione špijune“ i „maltretirali britansku televizijsku ekipu i *Si-En-En*“ (12. mart). Srbi u Kninu „proglasili su nezavisnost od Hrvatske i dali Miloševiću razlog da napadne“, dok Srbija „pritišće Albance“, „širi propagandu“ i „tuče

opoziciju“. Milošević je „odlučio da bolest komunizma unese u smrt Jugoslavije“ (18. mart). Nakon sukoba između lokalne srpske policije u Krajini sa hrvatskom policijom, „Hrvati bježe iz većinski srpskog Knina, centra srpske pobune, nakon serije bombaških eksplozija koje su oštetile hrvatske prodavnice i imovinu“ (4. april).

Hrvatski demonstranti 9. aprila kritikuju jugoslovenske vojne vlasti kao „srpske cigane“ i „crvenu bandu“, te su, kao odgovor na pravoslavni Vaskrs, jajima gađali vojne zgrade govoreći da „šalju Srbima uskršnja jaja“. Blagoje Adžić, general koji je privremeno zamijenio jugoslovenskog ministra odbrane Veljka Kadijevića „se smatra pristalicom čvrste linije, koji je poznat po svom neprijateljstvu prema demokratski izabranoj nacionalističkoj vladi u Hrvatskoj“ (23. april). *Tajms* 30. aprila piše da se smatra da je „vojska sama izazvala sukob da bi imala izgovor da demonstrira svoju snagu“. U izdanju od 8. maja, Franjo Tuđman tokom posjete Londonu tvrdi da je sukob u Jugoslaviji „borba između komunizma koji pokušava da pruži svoj posljednji otpor i zapadne civilizacije“. U istom broju, *Tajms* tvrdi da je Tuđman oslikao „previše banalizovanu sliku“, ali da je „strah od Srbije izazvao separatizam“ i da „što više Srbija insistira na održavanju čvrste federalne strukture u kojoj namjerava da dominira, to će težnje Hrvata i Slovenaca ka nezavisnosti postajati snažnije“. Takođe, „zapadno finansiranje, koje je neophodno za jugoslovenski ekonomski oporavak, mora da bude snažno uslovljeno saradnjom republika sa Markovićevim reformama“ (8. maj). U kolumni 9. maja, Piter Milar (Peter Millar) citira njemački vodič iz 1837. godine, koji Beograd opisuje kao „turski“ i ružan, dok su Ljubljana i Zagreb opisani kao gradovi sa operama, crkvama i univerzitetima.

Po Milarovom mišljenju, „Jugoslavija je bila loša ideja“, a za Srbe je rekao „Kraljevina Južnih Slovena je bila Velika Srbija o kojoj su sanjali od kada su dobili autonomiju od Osmanskog carstva i dobili mogućnost za proširenje na štetu opadajućih carstava sa druge strane“. Milar je tvrdio da bi trebalo „odmah da priznamo nezavisnost Hrvatske i Slovenije i da priznamo stanje oružanih sukoba, pa i rata sa krnjom Jugoslavijom, koju bismo mogli ponovo da nazovemo Velikom Srbijom“. U članku o trgovini oružjem sa Jugoslavijom, 10. maja, *Tajms* opisuje tipičnog „člana nove hrvatske sile: kamuflažna oprema iz Njemačke, kacige od ojačane plastike iz Francuske, američko ili rusko automatsko naoružanje i britanske čizme“. Dva mjeseca ranije, *Tajms* je odbacio video-snimak jugoslovenske vojske koji je pokazivao krijumčarenje vojne opreme u Hrvatsku.

Nakon suspenzije američke pomoći Jugoslaviji, 21. maja, slovenački ministar spoljnih poslova Dimitrij Rupel ističe da on taj potez shvata kao „protest protiv šovinističke politike Srba“. *Tajms* je zaključio, na zadovoljstvo Slovenaca i Hrvata, da se Srbija sve više posmatra

kao krivac u propasti da se stvori nova forma Jugoslavije nakon kolapsa stare federacije (21. maj).

Le Mond

Analizirano je ukupno 79 članaka iz *Le Monda*.

Više od 25 procenata članaka bile su analize, komentari ili prikazi (21 od 79). Prisutan je bio širok spektar članaka: Srbija, Slovenija, Hrvatska, savezna vojska, Kosovo, istorija, ekonomija, politika Evropske zajednice.

Tabela 5. Broj referenci u „Le Mondu”

	Negativan	Neutralan	Pozitivan
Broj referenci – „Srbin/srpski“	154	126	18
Broj referenci – „Milošević“	77	38	2
Broj referenci – „Savezna vojska“	115	93	4
Broj referenci – „Srbija“	108	73	6
UKUPNO	454 (55,8%)	330 (40,5%)	30 (3,7%)

Grafikon 3. Broj referenci u „Le Mondu”

Tabela 6. Primjeri referenci u „Le Mondu”

	Negativan	Neutralan	Pozitivan
Primjer referenci – „Srbin/srpski“	„Velikosrpski šovinizam”, „hegemonistički totalitarizam srpske moći”, „pravoslavni, orijentalni i autokratski”	„Tenzije između Srba i Hrvata”, „Srpska enklava u Hrvatskoj”	„Tri Srbina ubijena”, „istorija je Srbima dala razloga za strah”
Primjer referenci – „Milošević”	„neomarksistički populista koji želi ličnu vlast”, „izazivanjem nevolja želi da nastavi srpsku hegemoniju u Jugoslaviji”, „želi da	„predsjednik Srbije”, „sastaće se”	„izjavio je da je spreman da prihvati platformu”

	pogorša tenzije u drugim republikama”		
Primjer referenci – „Savezna vojska“	„dogmatska, komunistička hegemonistička sila”, „jedina autentična boljševička vojska”, „zaokupljena odbranom socijalizma”	„poslate vojne jedinice”, „proračunate mjere”	„doprinijela smirenju”
Primjer referenci – „Srbija“	„posljednji bastion populističkog, demagoškog i centralizovanog neokomunizma”, „teroristi uvezeni iz Srbije”, „represija Srbije nad albanskom manjinom na Kosovu”	„dio Srbije”, „predstavnici Srbije”	„Srbija ne želi boljševizam ili perestrojku, već Evropu”

Ukupna brojka za ova četiri izraza zajedno pokazuje da su snage suprotstavljene secesijama Hrvatske i Slovenije 454 puta stavljene u negativni kontekst (55,8% od ukupnog broja spominjanja termina), u neutralnom kontekstu su 330 puta (40,5%), a u pozitivnom kontekstu 30 puta (3,7%).

Le Mond je 25. decembra 1991. godine napisao da će „komunisti zadržati vlast u Srbiji”. U januaru je dovedena u pitanje autentičnost dokumentarnog filma vojske (28. januara). *Le Mond* je pisao da su hrvatske vlasti vjerovala da će film služiti „kao instrument vojne represije jer (nekomunistička) Hrvatska želi nezavisnost od Beograda” (1. februara). U februaru je izabrana nova srpska vlada, ali njene politike „odmah se kvalifikuju kao nejasne i konzervativne” (13. februara), a 22. februara *Le Mond* je izvijestio da međunarodna organizacija za ljudska prava optužuje srpske vlasti da „sprovode u djelo čin prinudne integracije kosovske privrede”. *Le Mond* je 6. marta izvijestio o tvrdnjama hrvatskih vlasti da je „psihoza među

Srbima u Hrvatskoj uvezena provokacijama iz Srbije”. U članku o Kosovu od 11. marta piše se o „srpskoj represiji na Kosovu” i citira se albanski lider Adem Demači (Adem Demači), „kosovski Nelson Mandela”, koji kaže da je „Kosovo najveći zatvor čovječanstva”.

U nekoliko članaka *Le Mond* je izvještavao o martovskim demonstracijama u Beogradu. Milošević je „okrivljen za nasilje” (13. marta), ali je *Le Mond* zaključio da lider opozicije Vuk Drašković „otjelotvoruje demokratski nacionalizam u Srbiji koji se suprotstavlja neokomunističkom nacionalizmu Slobodana Miloševića – jer, zapravo, nema razlike po nacionalnom pitanju” (15. marta). U editorijalu od 19. marta tvrdi se da su događaji u Srbiji, „posljednjem bastionu populističkog, demagoškog, centralističkog neokomunizma”, destabilizovali zemlju. Milošević „izaziva pobunu Albanaca” i „želi da pogorša tenzije u ostalim republikama” (19. marta). U članku koji se bavi istorijskom pozadinom jugoslovenske krize, *Le Mond* je napisao da su hrvatske ustaše iz Drugog svjetskog rata (hrvatski nacisti) pokušale da se osvete za „srpski šovinizam” između dva svjetska rata tako što su ubili „na desetine hiljada Srba koji bi odbili da im se pridruže” (20. marta). *Le Mond* je 20. marta izvijestio da „većina posmatrača smatra da je srpski predsjednik čvrsto odlučio da se usprotivi demokratskom rješavanju jugoslovenske krize”. Zapravo, Milošević „ne vidi drugo rješenje za očuvanje jedinstva federacije, već da je podvrgne hegemoniji – istovremeno i srpskoj i komunističkoj” (22. marta). Poslije perioda zatišja i pregovora krajem marta, *Le Mond* je napisao da se u Zagrebu „kaže da ne treba vjerovati ideji da su se Srbi odrekli svog projekta Velike Srbije kojim bi se od zemlje napravila Srboslavija” (30. marta).

U članku o sukobima Srba i Hrvata u nacionalnom parku Plitvice pisalo je o strahovima Srba u Hrvatskoj, ali je članak citirao izjavu jednog hrvatskog zvaničnika koji je rekao da su „Srbi uvijek profitirali od komunizma”, te da za destabilizaciju treba okriviti Miloševića i njegov „tipično orijentalni despotizam” (3. aprila). Članak o mišljenju pariskog profesora hrvatskog porijekla, objavljen 11. aprila, bio je direktan odgovor na intervju sa Vukom Draškovićem od 15. marta, u kojem je autor kritikovao lidera srpske opozicije rekavši da se „pridružuje propagandi Miloševićeve komunističke vlade” tako što diskutuje o strahovima Srba u Hrvatskoj. Nakon sukoba u Borovom Selu početkom maja, *Le Mond* je citirao Tuđmana koji je rekao da je ubistvo pripadnika hrvatske policije „djelo gomile ekstremista u službi moći Beograda” (8. maja), te Tuđmanovog savjetnika Darka Bekića koji je tvrdio da su Srbi angažovali pripadnike bivše rumunske Sekuritete (tajne policije koja je bila u službi Nikolajea Čaušeskua) da se bore na njihovoj strani (9. maja). Istog dana, editorijal u *Le Mondu* tvrdi da je „praktično jasno da je ubistvo 12 hrvatskih policajaca operacija koju su pažljivo isplanirali

srpski nacionalistički četnici koji su dolazili iz Beograda, naoružani modernim puškama, a možda su im čak pomogli i plaćenici iz bivše Sekuritatee”.

U editorijalu se takođe tvrdilo da je Milošević branio tezu o „snažnoj, centralizovanoj federaciji pod srpskom dominacijom”. U članku od 10. maja citira se hrvatski poslanik koji je rekao da je sukob između Srba i Hrvata „sukob između civilizacija” – „katoličkog, zapadnog i demokratskog svijeta – onog Slovenije i Hrvatske – i pravoslavnog, orijentalnog i autokratskog svijeta – onog Srba”. *Le Mond* je 11. maja objavio intervju sa hrvatskim predsjednikom Tuđmanom, koji je tvrdio da „akcija velikosrpskih elemenata i četničkih terorista u Hrvatskoj ima za cilj samo da pogorša situaciju”. U intervjuu od 15. maja sa Stipom Mesićem, hrvatskim predstavnikom u saveznom Predsjedništvu, autor ga je opisao kao „optimističnog”, „šaljivog” i da želi „dijalog” i „pregovore”. U članku od 28. maja, u kome se iznosi mišljenje jednog srpskog novinara, tvrdi se da je za ublažavanje tenzija između Srba i Hrvata u Hrvatskoj bilo potrebno da se hrvatski režim izvini Srbima zbog masakra u Drugom svjetskom ratu, koje su nad njima počinile hrvatske ustaše, na isti način na koji se Helmut Kol izvinio Jevrejima.

U pismu koje je bilo odgovor na ovo mišljenje, a koje je napisalo nekoliko hrvatskih katoličkih sveštenika, tvrdilo se da Hrvati to neće učiniti sve dok se Srbi ne izvine zbog svojih „genocida” nad Hrvatima, Muslimanima, Makedoncima, Crnogorcima, Albancima, Njemcima i Mađarima (18. juna). *Le Mond* je 21. jula objavio ankete koje su otkrile da je svega 50 procenata Hrvata podržavalo secesiju (a ne 94 procenta kako tvrdi hrvatska vlada) i da je 44 procenata Slovenaca podržavalo secesiju (a ne 88 procenata koliko tvrdi slovenačka vlada). Nakon toga zabilježeno je da su se Evropska zajednica i Sjedinjene Države usprotivile secesijama (24. juna), ali su Hrvatska i Slovenija 25. juna proglasile nezavisnost.

Zaključak

Brojevi otkriveni analizom sadržaja su relativno konstantni: projugoslovenske snage su stavljene pretežno u negativan kontekst (60%, 63%, 55,8%). Veoma su rijetko stavljene u pozitivan kontekst (3,4%, 3,4%, 3,7%). Prema tome, za izvještaje *Ekonomista*, *Tajmsa* i *Le Monda* može se reći da su pristrasni prema Srbima i saveznoj Jugoslaviji. Iako ne ukazuje svaki izraz u negativnom kontekstu na pristrasnost (ubistvo je ipak ubistvo), kada se posmatra u cjelini, reportaže ukazuju na antisrpsku i antijugoslovensku pristrasnost. Ovo se odnosi na sve termine.

Iako je pristrasnost bila konstantna tokom čitavog perioda, pristrasnost prema svakom terminu ponaosob dostigla je vrhunac u različito vrijeme. Za termin „vojska” vrhunac je bio u januaru/februaru, kada su Hrvati i Slovenci upozorili protiv „vojne intervencije”. Za termin „Milošević” u martu, nakon demonstracija u Beogradu. Za termine „Srbi” i „Srbija” vrhunac je bio u aprilu, poslije sukoba Srba i Hrvata u Krajini. Kulminacija je bila u maju i junu, a dominirala je pristrasnost prema svim pristalicama savezne Jugoslavije. Zanimljivo je primijetiti da su čak i oni o kojima se u to vrijeme pisalo u pozitivnom kontekstu (poput srpske opozicije) dobili pozitivnu pažnju na račun drugog projugoslovenskog termina (kada su se ti akteri suprotstavljali srpskoj vladi), a izgubili su je ubrzo nakon toga (kada su ti akteri iznosili svoja mišljenja o jugoslovenskoj krizi).

Prepoznati izvori su u velikoj mjeri bili hrvatski ili slovenački političari i zvaničnici (Tuđman, Mesić, Kučan). Njihovi komentari su se često uzimali zdravo za gotovo, a nekoliko dana kasnije bi se ponovili u jezgrovitim pasusima (pasusima o pozadini) kao činjenice. Komentari srpskih zvaničnika ili vojnih zvaničnika korišćeni su kada su nekoga ili na nešto „upozoravali” – kao što su komentari Srba u Hrvatskoj kada su koristili militaristički ton i komentari srpske opozicije kada je napadala Miloševića. Uzroci jugoslovenske krize, prema izvještavanju štampe, mogli bi se sažeti kao razlika između Srba kao pristalica savezne Jugoslavije i Hrvata/Slovenaca kao pristalica konfederacije ili secesije.

Tabela 7. Srbi i Hrvati/Slovenci, prema štampi

	Srbi	Hrvati/Slovenci
Političke razlike	Hegemonisti / centralisti / iredentisti	Žele nezavisnost i slobodu od hegemonije
Ekonomske razlike	Žele centralno planiranu ekonomiju	Žele tržišnu ekonomiju
Ideološke razlike	Komunisti	Antikomunisti
Kulturološke razlike	Militaristi / nekooperativni / tvrdi / orijentalni / zaostali	Otvoreni za pregovore / zapadno orijentisani / demokratski / razvijeni
Istorijski razlozi	Srpska hegemonija tokom međuratne i komunističke ere	Žrtve srpske hegemonije tokom međuratne i komunističke ere / počinjeni zločini viđeni kao rezultat osвете za srpsku hegemoniju

Glavni problem jugoslovenske krize 1991. godine bio je suprotstavljanje Srba životu u nezavisnoj Hrvatskoj. Prema analizi, štampa je izvijestila da Srbi u Hrvatskoj nemaju čega da

se plaše, da je njihov strah rezultat propagande koja dolazi iz Beograda i da Srbi žele da stvore Veliku Srbiju na račun Hrvata.

Vrlo malo, gotovo ništa, nije se govorilo o novom hrvatskom ustavu koji je Hrvatsku iz države svih građana koji žive u Hrvatskoj pretvorio u državu hrvatskog naroda, čime su Srbi iz konstitutivnog naroda prešli u manjinu. Nikad se nije spomenula upotreba iste nacionalne himne i valute koje su se u Hrvatskoj koristile tokom nacističkog ustaškog režima, niti što je nova zastava bila vrlo slična onoj koja se koristila tokom Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj. Takođe, nije se pričalo ni o retorici prilikom koje se neprestano koristio izraz „nezavisna Hrvatska” (koji podsjeća na Nezavisnu Državu Hrvatsku koju su vodili nacisti). Hrvatska retorika usmjerena na unutrašnje ustrojavanje (koja je bila mnogo tvrđa i više prijeteća) zaboravila se. Vrlo malo se pričalo o istorijskim razlozima za strahove Srba (masakri ustaša, čak i kada se spomenu, bili su ili umanjeni ili opovrgnuti). Ništa se nije govorilo o Tuđmanovom antisemitizmu i njegovim antisrpskim pisanjima, o rehabilitaciji zločinaca nacističkih Hrvata, o Srbima koji su bili šikanirani, koji su gubili poslove i domove, te o hiljadama srpskih izbjeglica koje su pobjegle iz Hrvatske 1990. i 1991. godine.

Neki kreator politike koji se informisao iz izvještaja u medijima EZ mogao je tako samo da zaključi da su zahtjevi Srba neopravdani i da su rezultat ekspanzionističkih ciljeva, a ne strahova. Hrvatski/slovenački zahtjev za „konfederacijom ili secesijom” prihvaćen je kao gotova stvar – nikada nije doveden u pitanje. Iako su Slovenija i Hrvatska svojim zahtjevima Srbiji i ostatku Jugoslavije postavile ultimatum, štampa Evropske zajednice tvrdila je da je na Srbima da popuste ili da se suoče sa posljedicama. „Savezna” opcija odbačena je od početka. Opstanak federacije značio bi pobjedu za „komunističku”, „totalitarnu”, „hegemonističku” Srbiju, „ekstremističke” Srbe, „boljševičku” saveznu vojsku i „neokomunističkog populistu” Miloševića, a na štetu „zapadne” „demokratske” Slovenije i Hrvatske.

Ipak, upravo ovu „federaciju” Evropska zajednica čvrsto je podržavala sve do početka napora preventivne diplomatije. Dok su Sovjetski Savez i Sjedinjene Države sve vrijeme nastavili da podržavaju federaciju, Evropska zajednica je postepeno slabila svoju podršku. Evropska zajednica je tako postala neodlučna u vezi sa podrškom ekonomskim reformama u Jugoslaviji – pomoć je bila uslovna, kritikovala se savezna vojska i Srbija, a hrvatski i slovenački zahtjevi počeli su da se priznaju, pa se čak i Evropska zajednica podijelila po tom pitanju (prikrivena podrška Njemačke, Danske i Italije). Rezultat ovoga bila je neodlučnost i nekoherentnost politike koju je vodila Evropska zajednica – ni sama nije bila sigurna koju opciju podržava. Nije vršila pritisak na Sloveniju i Hrvatsku da budu više popustljive u vezi sa opcijom

konfederacije, a nije se bavila ni pitanjem mogućih mjera za izgradnju povjerenja za srpsko stanovništvo u Hrvatskoj.

Tako su mediji imali mogućnost da utiču na politiku Evropske zajednice. U stvari, politika nije bila ni čvrsta ni jasno definisana: Evropska zajednica je suprotstavljenim stranama slala dvosmislene, pomiješane poruke, usljed čega su stavovi svih strana još više očvrsnuli – akteri preventivne diplomatije nisu bili koherentni, upotreba ekonomskih podsticaja Evropske zajednice bila je neadekvatna i nepravovremena, a pritisak da se donesu mjere za izgradnju povjerenja bio je vrlo slab. Takođe, naponi Evropske zajednice bili su usmjereni na sprečavanje sukoba koji je u to vrijeme bio na periferiji njenog geostrateškog interesa. Evropska zajednica je 1991. godine bila zaokupljena Zalivskim ratom, ponovnim ujedinjenjem Njemačke, procesom raspada Sovjetskog Saveza, pregovorima iz Mاستrihta i tranzicijom u Istočnoj Evropi. Zbog toga su mediji mogli imati uticaja na napore Evropske zajednice u preventivnoj diplomatiji.

S obzirom na to da Evropska zajednica u to vrijeme nije imala adekvatne obavještajne podatke, može se reći da su mediji bili važan izvor informacija za kreatore politike Evropske zajednice.²⁰⁷³ Međutim, izvještavanje tri veoma uticajna štampana medija (iz zemalja koje su tradicionalno podržavale saveznu Jugoslaviju i Srbiju) ukazivala su na antisrpsku i antijugoslovensku pristrasnost. Negativno izvještavanje moglo je doprinijeti postepenoj promjeni (slabljenju) podrške Evropske zajednice saveznoj Jugoslaviji, a takođe i neusklađenosti preventivne diplomatije Evropske zajednice i neodlučnosti Evropske zajednice o tome kako formulisati adekvatnu strategiju – što je dovelo do neuspjeha Evropske zajednice da spriječi nasilno rješavanje jugoslovenske krize.

U intervjuu sa autorom, njemački ambasador u Evropskoj uniji Ditrih fon Kjav potvrdio je da je uticaj medija na politiku Evropske zajednice prema Jugoslaviji 1991. godine bio „izuzetno velik” i da su se „mnoge odluke na početku jugoslovenske krize napravile pod pritiskom medija”. Fon Kjav je rekao da se lično protivio raspadu Jugoslavije i da je „(njemački ministar spoljnih poslova Hans Ditrih) Genšer bio saglasan sa mnom, ali je morao da postupi suprotno pod jakim pritiskom medija”.

²⁰⁷³ Wolfgang Pohrt, “Decision on the Fate of Yugoslavia”, *Konkret*, September 9, 1991.

3.1.2. Bosna i Hercegovina (1992): Izvještavanje američkih medija tokom napora preventivne diplomatije

Mediji u Sjedinjenim Državama smatraju se jednim od najslobodnijih i najrazvijenijih na svijetu, zbog garancija koje pruža Prvi amandman. Dakle, moć medija u Sjedinjenim Državama je veoma jaka. U periodu koji smo analizirali, među najmoćnijim štampanim medijima bili su dnevni listovi *Njujork tajms*, *Vašington post*, *Vol strit džurnal*, *Los Anđeles tajms*, kao i nedjeljnici poput *Tajma*, *Njuzvika* i *Nju ripablika*. Uredničke politike ovih listova imale su mogućnost da utiču na donosioce odluka u Vašingtonu.

3.1.2.1. Analiza sadržaja

Analiza sadržaja izvršena je na časopisu *Njujork tajms* i na kombinaciji nekoliko nedjeljnika i časopisa (*Tajm*, *Njuzvik*, *Nju ripablik*, *Nešnal rivju* [National Review]). Analiziraće se svi članci u ovim medijima koji se odnose na krizu u Jugoslaviji u periodu od 15. januara 1992. godine (priznanje Slovenije i Hrvatske od strane Evropske zajednice) do 6. aprila 1992. godine (priznanje Bosne od strane Evropske zajednice / Sjedinjenih Država i početak rata). Ovaj period se analizira zato što je američka politika igrala manju ulogu u krizi prije nego što se umiješala u bosanski slučaj, te zato što se malo pisalo o bosanskom problemu sve do priznanja Hrvatske i Slovenije.

Analiza će se fokusirati na četiri pojma: „Srbin/srpski”, „Srbija”, „Milošević” i „Savezna vojska”. Termin „Srbin/srpski” odnosi se i na Srbe u Srbiji i u Hrvatskoj/Bosni. „Srbija” se odnosi na Republiku Srbiju. „Milošević” se odnosi na predsjednika Srbije Slobodana Miloševića. „Savezna vojska” se odnosi na Jugoslovensku narodnu armiju. Termini mogu ukazivati na opseg izvještavanja kako o pristicama jugoslovenske opcije tako i o Srbima.

Svi pojmovi podijeliće se u tri kategorije, na osnovu koncepta *afekta*: *negativni* afekt ukazuje na to da je taj izraz korišćen u negativnoj konotaciji u kontekstu vremena (1992) i čitalačke publike (kreatori politike); na primjer, činilac koji se predstavlja ovim terminom nije sarađivao, prijetio je, manipulisao i tako dalje. *Neutralni* afekt ukazuje na to da je termin korišćen u neutralnoj konotaciji, na primjer, „rekao je”, „uživo”, „vođa” i tako dalje. *Pozitivan* afekat znači da je termin korišćen u pozitivnoj konotaciji; na primjer, objašnjenje razloga za djelo koje je činilac uradio predstavljen je terminom počinio, prikaz strahova, patnje, saradnje činioca. Analiza sadržaja fokusiraće se na konotaciju u kojoj su svaki od ova četiri pojma

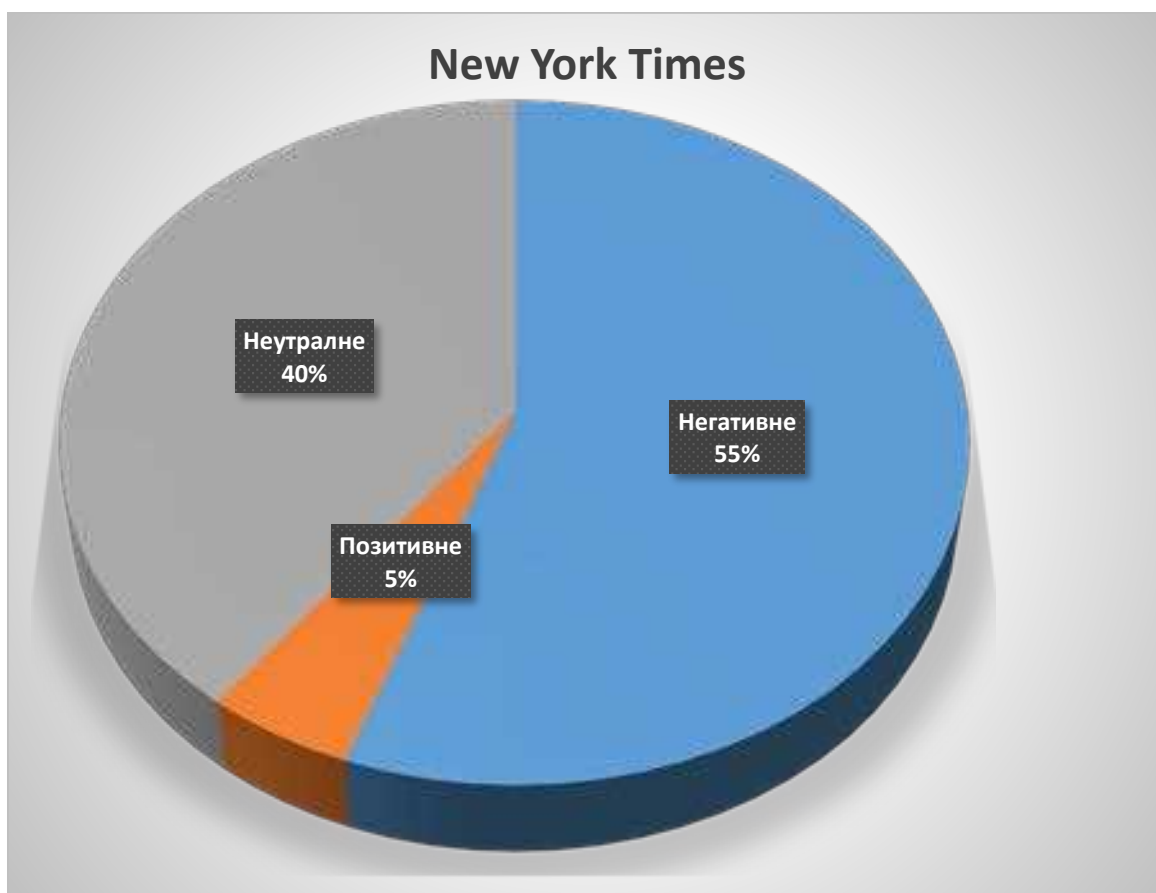
korišćeni u svim člancima objavljenim u medijima u periodu između 15. januara 1992. i 6. aprila 1992. godine. Svaki put kada se jedan od četiri pojma pojavi u članku, dodaće mu se vrijednost *pozitivnog*, *negativnog* ili *neutralnog* – u zavisnosti od konotacije izraza. Izračunaće se ukupan broj upotreba svakog od četiri pojma u svakoj od tri konotacije. Ovaj broj omogućiće procjenu konotacije koju je nosio svaki analizirani pojam u izvještavanjima medija.

Njujork tajms

Njujork tajms je objavio 64 članka o jugoslovenskoj krizi u periodu od 15. januara 1992. do 6. aprila 1992.

Tabela 8. Broj referenci u „Njujork tajmsu”

	Negativan	Neutralan	Pozitivan
Broj referenci – „Srbin/srpski“	169	125	17
Broj referenci – „Milošević“	29	6	1
Broj referenci – „Savezna vojska“	37	28	4
Broj referenci – „Srbija“	29	29	1
UKUPNO	264 (55,6%)	188 (39,6%)	23 (4,8%)

Grafikon 4. Broj referenci u „Njujork tajmsu”

Tabela 9. Primjeri referenci u „Njujork tajmsu”

	Negativan	Neutralan	Pozitivan
Primjer referenci – „Srbin/srpski“	„teritorija koju su okupirali Srbi”, „neregularne srpske snage su ubile”, „mete srpskog nacionalizma”	„žive u Hrvatskoj”, „najveće srpsko područje”, „razgovori sa srpskim liderima”	„rekli da se plaše da će ponovo biti žrtve”
Primjer referenci – „Milošević“	„tvrđi komunista”, „fašistički ubica”, „u iskušenju da potraži obnovljenu narodnu podršku ratom”	„odlučio da ne podrži”, „insistirao na tome”	„podržava snage UN”

Primjer referenci – „Savezna vojska“	„preuzele su srpske trupe”, „optuženi za granatiranje Osijeka”, „podržali neregularne srpske snage”, „svrgnuli nesrpske generale”	„potpisala savezna vojska”, „rekao”, „povući se”, „vatrena snaga vojske”	„dogovorila”, „puna saradnja”
Primjer referenci – „Srbija“	„prijegla sili da bi riješila etnički i politički sukob”, „nasilno okončala autonomiju Kosova 1989.”	„plan koji je potpisala Srbija”, „srpski predsjednik”, „kaže”, „ostavlja samo Srbiju i Crnu Goru”, „u Srbiji”	„noćna mora Srbije je hrvatski fašizam”

Ukupan broj za četiri izraza zajedno (475 referenci) ukazuje na to da su snage suprotstavljene secesiji Bosne i Hercegovine u negativni kontekst stavljene 264 puta (55,6% od ukupnog broja), u neutralni kontekst 188 puta (39,5%) a u pozitivan kontekst 23 puta (4,8%).

Pažljiviji pogled na *Njujork tajms* podržava ove brojke. Dan nakon što je Evropska zajednica priznala Sloveniju i Hrvatsku, 16. januara, *Njujork tajms* je objavio komentar mađarskog ministra inostranih poslova Geze Jesenskog, koji je tvrdio da je priznanje trebalo da se dogodi i ranije, te da je neophodno da se bez odlaganja priznaju sve secesionističke republike (od strane Evropske zajednice, ali i Sjedinjenih Država) jer bi priznanje dovelo do stabilnosti u regionu.

U uredničkom komentaru *Njujork tajmsa* od 16. februara tvrdilo se da bi izolacija Srbije i priznanje Hrvatske „podstakli mir”. List je pojačao praćenje bosanske krize na dan referenduma, 1. marta. Objašnjenje bosanske situacije istaklo je da se Muslimani i Hrvati plaše Jugoslavije u kojoj dominiraju Srbi, dok Srbi žele da ostanu u istoj državi kao i Srbija. Izetbegović je predstavljen kao jedini jugoslovenski lider koji nikada nije bio komunista. U članku od 3. marta, Srbi su postavljali barikade širom Sarajeva zbog rezultata bosanskog referenduma o nezavisnosti, koji su bojkotovali. *Njujork tajms* je 4. marta objavio članak datiran „27. februar”, u kojem se prikazuju ruševine Vukovara u Hrvatskoj, gdje se žestoka bitka vodila pet mjeseci ranije.

U članku je pisalo da je veći dio razaranja počinila „jugoslovenska vojska pod vođstvom Srba”. Srbi u Bosni su 7. marta postali „manjina”, za njih je rečeno da „prijetе građanskim ratom”. U analizi jugoslovenske krize od 8. marta ponovila se tvrdnja da srpska „manjina” prijeti ratom, ali je takođe pisalo da je i sama Srbija prijetila Makedoniji (još jednoj državi koju Sjedinjene Države nisu priznale) i da je srpska vlada uništila svoju zemlju kako bi podržala ratne napore. Isti ovaj članak pratile su dvije fotografije. Na jednoj od njih pokazana su trojica naoružanih muškaraca koje je list opisao kao „naoružani Srbi kontrolišu put blizu Sarajeva”, a da nisu identifikovali ožalošćene. Međutim, krst na fotografiji jasno prikazuje ćirilčni natpis na njemu – bila je to sahrana Nikole Gardovića, Srbina čije je ubistvo u Sarajevu izazvalo gnjev Srba. U izdanju od 9. marta autor je napisao da Srbija prijeti intervencijom u Bosni i Makedoniji, da je predsjednik Srbije Milošević komunista koji je postao glavni zagovornik borbe protiv hrvatske nezavisnosti i da je u iskušenju da obnovi rat protiv Hrvatske.

Nakon intenzivnog izvještavanja *Njujork tajmsa* u prvih deset dana marta, američki državni sekretar Džejms Bejker je 10. marta prvi put nagovijestio da bi Sjedinjene Države mogle da priznaju secesionističke republike, uključujući i Bosnu. Istog dana, Milošević je u izvještaju iz Beograda prikazan kao komunista, a srpska opozicija kao nacionalistička. Bejker je, sa svoje strane, 11. marta stavio do znanja da će sa EZ raditi na priznavanju secesionističkih republika.

Nekoliko dana kasnije, došlo je do prodora u pregovorima između tri etničke grupe u Bosni. Sva trojica lidera potpisali su takozvani Kutiljerov plan, koji je imao za cilj očuvanje Bosne kao cjeline, uz istovremenu podjelu zemlje na etničke kantone. Za *Njujork tajms*, to je bio prvi i posljednji put da se spominje Kutiljerov plan. Njegova sudbina, uključujući i američki uticaj na Izetbegovićevu odluku da naknadno opozove svoj potpis i ubije plan, nikada nije postala poznata čitaocima *Njujork tajmsa*. Međutim, list je 27. marta objavio još jedan članak u kojem se kritikuje srpska vlada. Dugogodišnji komunistički disident Milovan Đilas kritikovao je srpsko rukovodstvo. Dakle, pozornica je postavljena: prema izvještavanju *Njujork tajmsa*, Milošević je bio komunista, nacionalista i fašista koji je napao Hrvatsku, naoružavao Srbe na teritoriji Bosne i Hercegovine, prijetio Bosni i Makedoniji, urušavao srpsku ekonomiju, krao iz saveznih rezervi, a kod kuće su ga kritikovali komunisti, nacionalisti i liberali. U svakom slučaju, američka administracija je 28. marta objavila da planira da prizna secesionističke republike čim to učini Evropska zajednica.

Počevši od početka aprila, napadi srpske „milicije” i „bande” punili su članke *Njujork tajmsa*. Ovi napadi pokrenuti su kako bi se spriječilo priznanje, navodi list.

Evropska zajednica 6. aprila priznala je Bosnu kao nezavisnu državu, što su učinile i Sjedinjene Države narednog dana.

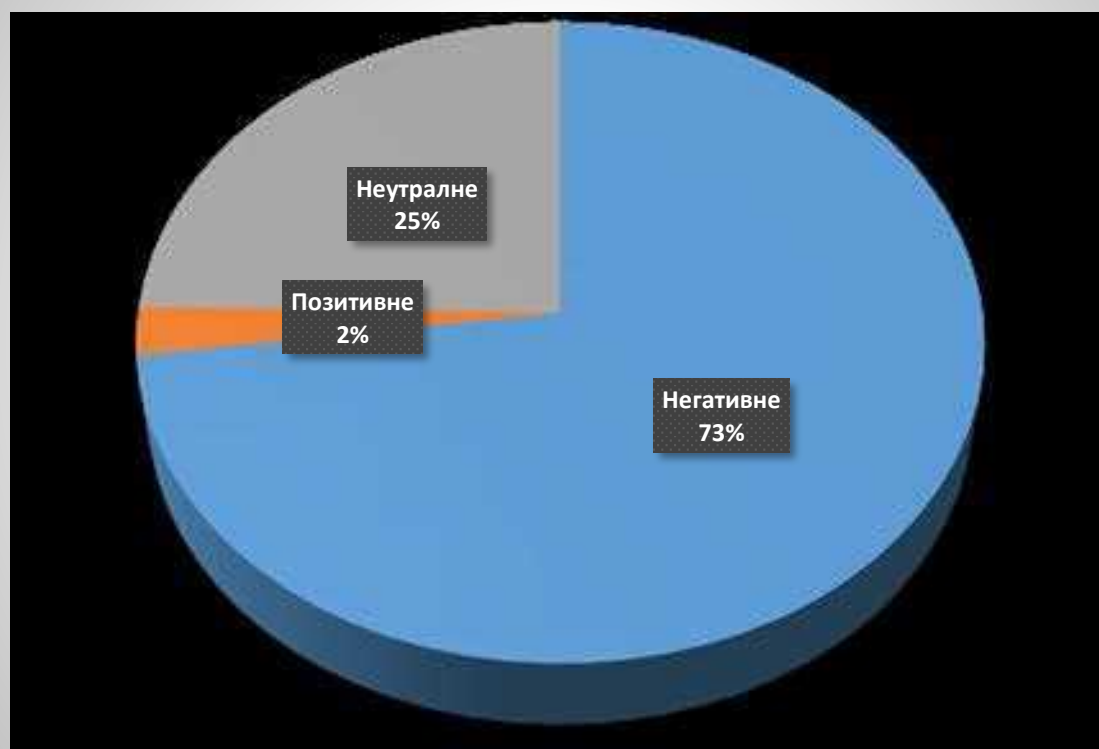
Tajm, Njuzvik, Nju ripablik, Nešnal rivju

Ova četiri časopisa objavila su ukupno 11 članaka o jugoslovenskoj krizi u periodu između 15. januara 1992. i 6. aprila 1992. godine.

Tabela 10. Broj referenci u „Tajmu”, „Njuzviku”, „Nju ripabliku”, „Nešnal rivjuu”

	Negativan	Neutralan	Pozitivan
Broj referenci – „Srbin/srpski“	28	13	2
Broj referenci – „Milošević“	10	4	0
Broj referenci – „Savezna vojska“	11	2	0
Broj referenci – „Srbija“	13	2	0
UKUPNO	62 (72,9%)	21 (24,7%)	2 (2,4%)

Тајм, Њузвик, Њу Рипаблик, Нешнал Ривју

Grafikon 5. Broj referenci u „Tajmu”, „Njuzviku”, „Nju Ripabliku”, „Nešnal rivjuu”

Tabela 11. Primjeri referenci u „Tajmu”, „Njuzviku”, „Nju ripabliku”, „Nešnal rivjuu”

	Negativne	Neutralne	Pozitivne
Primjer referenci – „Srbin/srpski“	„fašistički srpski demagog”, „srpski vojnici su navijali dok su se njihove granate zabijale u krovove Dubrovnika”, „kraj srpske agresije na Hrvatsku”	„srpske organizacije su pozvale” „razlike između Srba i Hrvata”	„strah među Srbima”
Primjer referenci – „Milošević”	„namjerno je pobuđivao i manipulisaao	„rekao”, „dao političku podršku”	

	strahovima”, „tvrdi komunista”, „Milošević i njegovi neokomunisti”		
Primjer referenci – „Savezna vojska“	„malo ljudi je vjerovalo u verziju koju je prikazala vojska”, „rat koji samo što nije započela jugoslovenska vojska”	„pozvala”, „povlačenje vojnih jedinica”	
Primjer referenci – „Srbija“	„u Srbiji je (nacionalizam) ostao usko u vezi sa tvrdokornim lenjinizmom”, „počinila ekstremna zlostavljanja u provinciji Kosovo sa većinskim albanskim stanovništvom”	„između Srbije i Hrvatske”, „kolege iz Srbije”	

Ukupan broj za četiri izraza zajedno (85 referenci) ukazuje na to da su snage suprotstavljene secesiji Bosne i Hercegovine u negativni kontekst stavljene 62 puta (72,9% od ukupnog broja), u neutralni kontekst 21 put (24,7%), i u pozitivan kontekst dva puta (2,4%).

Iako je većina analiziranih članaka u velikoj mjeri u saglasju sa člancima *Njujork tajmca* (u pogledu teme i prezentacije), izdvajaju se dva članka. *Nju Ripablik* je 24. februara objavio analizu američke politike u vezi sa jugoslovenskom krizom. Autor Patrik Glin (Patrick Glynn) je u članku tvrdio da je američka politika od početka bila pogrešna i da je i dalje takva jer su Sjedinjene Države odbijale da priznaju secesionističke republike. Njegov argument bio je da je Srbija nedemokratska, komunistička, nacionalistička i nasilna prema Albancima na Kosovu i drugim narodima na drugim mjestima u bivšoj Jugoslaviji. S druge strane, Hrvatska je bila demokratska i otvorena za kompromise i pregovore.

Glin je odbacio američke strahove da je moguće da će se rat nakon priznanja preliti u Bosnu i tvrdio je da je napor Njemačke da se priznaju Hrvatska i Slovenija donio stabilnost u region. Tvrdio je da je ta politika donijela „apsolutni gubitak međunarodne moći za Sjedinjene Države”, te je predložio da je takva politika možda posljedica ličnih finansijskih interesa nekih američkih kreatora politike, kao što je zamjenik državnog sekretara Lorens Iglberger, koji je, prema Glinovom izlaganju, imao akcije u dvjema velikim jugoslovenskim firmama i stoga je možda bio „skloniji da Srbima pruži više naklonosti”.

Još jedan članak koji kritikuje američku politiku prema Jugoslaviji pojavio se sedam dana kasnije, 2. marta, u *Nešnal rivjuu*. Bivši američki predsjednik Ričard Nikson (Richard Nixon) je u članku kritikovao Sjedinjene Države zbog podrške centralnoj „komunističkoj” vladi i tvrdio je da bi podršku trebalo da daju „demokratskim” nezavisnim republikama.

Zaključak

Brojevi koji proizlaze iz analize sadržaja pokazuju da su pojmovi koji se odnose na aktere koji su se protivili otcjepljenju Bosne i Hercegovine stavljeni u pretežno negativan kontekst (55,5 posto, 72,9 posto), a u pozitivan kontekst vrlo rijetko (4,8 posto i 2,4 posto). Može se reći da su analizirani mediji izvještavali na antisrpski i antijugoslovenski način. Opet, negativne konotacije prevazilazile su objektivne negativne radnje (poput ubistava) i, u velikoj mjeri, bavile su se subjektivnim interpretacijama. Na kraju krajeva, uprkos sporadičnom nasilju, analizirani period obilježilo je odsustvo otvorenog rata (govori se o periodu tokom prekida vatre u Hrvatskoj i prije izbijanja masovnog nasilja u Bosni).

Izvještavanje je slijedilo obrazac koji se pojavio prethodne godine tokom preventivnih napora Evropske zajednice. Ponovo, svi projugoslovenski i prosrpski akteri su jedan za drugim opovrgnuti. Na primjer, krajiški Srbi kritikovani su u januaru i februaru, dok su Srbi, Milošević i vojska kritikovani u martu i aprilu. Miloševiću i srpskoj vladi dali su glas tek kada su kritikovali rukovodstvo krajiških Srba, dok je srpska opozicija dobila glas samo kada je kritikovala Miloševića.

Slično slučaju u Hrvatskoj, rješenje za izbjegavanje rata u Bosni bilo je pronalaženje načina da se zadovolje zahtjevi Srba, koji su se protivili životu u nezavisnoj Bosni. Ipak, nikada se nisu predstavili zahtjevi Srba. Neki kreator politike Stejt departmenta koji je čitao članke koje su pisale analizirane medijske kuće tokom vremena kada je američka preventivna diplomatija vršila svoje napore bio bi obaviješten da su Srbi „iregularci”, „pobunjenici”, „milicije”, „bande”,

„gerilci”, a samim tim nisu bili „trupe” ili „vojnici”, što su bili termini rezervisani za Muslimane i Hrvate. Srbi su se smatrali „manjinom” i u Hrvatskoj i u Bosni, što – tvrdili su Srbi – nije bilo tačno, jer su u tim republikama bili „konstitutivni narod”, i zapravo su se borili protiv toga da ih se tretira i definiše kao „manjine”. Sama Srbija je bila „agresor”, „prijetila je Bosni”, „prijetila Makedoniji”, „prijegavala nasilju na Kosovu”, „krala savezne rezerve”, pa ju je bilo „dobro izolovati”. Predsjednik Srbije Slobodan Milošević bio je „komunista”, ali i „nacionalista” i „fašista”.

S druge strane, Srbi su se vrlo rijetko pominjali kao žrtve. Predsjedavajući bosanskog Predsjedništva Alija Izetbegović predstavljen je javnosti kao jedini lider u bivšoj Jugoslaviji „koji nikada nije bio komunista”. Muslimani i Hrvati „strahuju da ostanu u Jugoslaviji koju vode Srbi”, dok se uopšte ne spominje strah Srba da žive u Bosni koju vode Muslimani i Hrvati – Srbi se ne plaše, oni samo žele da žive u „istoj državi kao Srbi”. Nije bilo rasprave o tački gledišta Srba koji žive na teritoriji Bosne i Hercegovine, koja je proizvela sljedeću dilemu: „Ako Muslimani i Hrvati ne žele da žive sa Srbima u multietničkoj Jugoslaviji, zašto bi Srbi željeli da žive sa Muslimanima i Hrvatima u multietničkoj Bosni?” Stoga se vrlo malo spominjalo obrazloženje srpskog protivljenja životu u nezavisnoj Bosni. Akcenat se stavljao na zanemarivanje srpskih tvrdnji kao nelegitimnih, a smatralo se da su srpski lideri agresivni i prijetnja za čitav region.

Zanimljiv period u izvještavanju medija bio je period koji je neposredno prethodio promjeni stava Sjedinjenih Država o priznavanju secesionističkih republika (kraj februara – početak marta). Ovaj period započeo je oštrom kritikom američke politike prema Jugoslaviji u *Nju ripabliku*, u kojoj se tražilo pomjeranje stava o priznanju. Uslijedio je period intenzivnog antisrpskog izvještavanja u *Njujork tajmsu*, koji je počeo od referenduma u Bosni i završio najavom promjene u američkoj politici. Od glavnog protivnika priznanja, Sjedinjene Države su odjednom postale njegov glavni zagovornik.

Rezultati analize nemaju namjeru da dokažu da je promjena američke politike bila rezultat medijskog izvještavanja. Ipak, štampa je imala mogućnost da izvrši uticaj na američku politiku. U stvari, američka preventivna diplomatija bila je nepovezana i nije bila jasno definisana: njena politika priznavanja se promijenila i iznenada se preokrenula, njen stav prema Srbima iz Bosne i Hercegovine postao je neprijateljski, i imala je ulogu u „ubijanju” Kutiljerovog kompromisnog plana. Američki napor takođe je bio usmjeren na sprečavanje sukoba koji je u to vrijeme bio na periferiji njenog interesa. U stvari, Sjedinjene Države su izgubile geostrateški interes na području Jugoslavije na kraju Zalivskog rata. Tako nestabilnost u Jugoslaviji nije direktno ugrožavala interese Sjedinjenih Država.

S obzirom na to da se američka politika promijenila i uskladila sa medijskom percepcijom krize, moguće je da je izvještavanje medija imalo određeni uticaj na cjelokupnu američku strategiju – uključujući slabljenje protivljenja priznavanju secesionističkih država, odbacivanje značaja i legitimiteta srpskih zahtjeva i stvaranje sveobuhvatne zabune oko ovakve politike. Stoga su mediji mogli da doprinesu neuspjehu Sjedinjenih Država da spriječe nasilno rješenje bosanskog problema.²⁰⁷⁴

3.2. Drugi dio: Analiza medijskog sadržaja: Događaji koji su prethodili ratu i sam rat u Srebrenici (1992–1995)

Beogradski nezavisni Institut za političke studije²⁰⁷⁵ izvršio je analizu novog medijskog sadržaja o događajima koji su prethodili ratu i o samom ratu u Bosni i Hercegovini (1991–1995). Ekskluzivnost ove studije leži u činjenici da je tokom čitavog perioda koji je prethodio početku rata i samog rata u BiH analizirano 10.000 stranica iz primarnih izvora. Prema našim saznanjima, do sada ne postoji relevantna analiza koja je proučavala čitav vremenski okvir koji uključuje period prije početka rata i period samog rata u Srebrenici.

Sljedeće istraživanje je sastavni dio studije.

3.2.1. Metodologija istraživanja

Naše istraživanje ima za cilj da pruži razumijevanje slike o Srbima u ratu u BiH koju su formirala dva zapadna medija: *Njujork tajms* i *Gardijan*. Istovremeno ćemo analizirati sliku i drugih naroda u BiH. Za ovo smo se odlučili iz nekoliko razloga.

- Prvo, ovi listovi su neki od najuticajnijih zapadnih medija.
- Drugi razlog je vodeća pozicija koju ove novine imaju u pogledu tiraža i čitalačke publike u svojim zemljama (*Njujork tajms* u Sjedinjenim Državama i *Gardijan* u Ujedinjenom Kraljevstvu).

²⁰⁷⁴ Mitić, “Manufacturing of the ‘Good and Evil’ Archetype.”

²⁰⁷⁵ Институт за Политичке студије је истраживачка институција у Београду која је активна на пољу друштвених наука већ 50 година. Кроз пола вијека његовог дјеловања, Институт се развио у модерну и независну научну институцију чија су специјалност комплексна друштвена истраживања. За више детаља, види: <http://www.ips.ac.rs/en/>

- Treće, izbor ovih medija obuhvata anglosaksonsko govorno područje zemalja koje su (in)direktno učestvovala u ratu u BiH.
- Četvrto, ove dnevne novine su pogodne za istraživanje, jer su nam omogućile pristup elektronskoj arhivi tokom čitavog vremenskog perioda relevantnog za ovo istraživanje, što nije bio slučaj sa nekim drugim medijima koje smo pokušali da koristimo u analizi (npr. *Vašington post*).
- Konačno, dnevni listovi pružaju sadržaj koji je relativno lak za obradu – sastoje se od pisanog teksta, odakle istraživači mogu sakupiti materijal i analizirati ga bez upotrebe velikih ljudskih, materijalnih ili vremenskih resursa (za razliku od video-medija poput *Si-En-En-a* ili *Bi-Bi-Si-ja* [BBC]).

Treba naglasiti da ovo istraživanje nije pokrilo izvještaje medija iz nekih drugih zemalja, čiji bi rezultati značili mnogo za dublje razumijevanje načina na koji su mediji na međunarodnom nivou, tj. u zemljama kao što su, na primjer, Njemačka, Francuska, Rusija itd., izvještavali o Srbima i događajima koji su prethodili ratu i događajima tokom samog rata u BiH. Glavni razlog za to je nedostatak finansijskih sredstava kojim bi se uspostavila mreža istraživača koja bi pokrila druga jezička područja, te vremensko ograničenje projekta. Takođe treba napomenuti da iz istih razloga nedostaju i informacije o tome kako su lokalni i regionalni mediji pratili rat. Međutim, ostaje preporuka da se ovakva vrsta istraživanja sprovede u budućnosti kao dodatak ovoj studiji.

Kako bi se došlo do preciznijih rezultata o tome kakva je bila slika o Srbima prije i tokom rata u BiH, koju su slikali *Njujork tajms* i *Gardijan*, osnovni uslov bio je pristup posebnoj bazi podataka u kojoj se nalaze svi članci koji pokrivaju definisanu temu. Studija obuhvata vremenski okvir predratnog perioda i perioda do kraja sukoba. Dakle, glavna baza podataka uključuje članke objavljene od 1. januara 1991. godine do 31. decembra 1995. godine. Autori ovog istraživanja nemaju prethodnih saznanja da je ikad ranije sprovedeno istraživanje istog obima. Samo ova činjenica doprinosi ekskluzivnosti i važnosti sprovedenog istraživanja. Međutim, istraživači su se u isto vrijeme suočili sa određenim izazovima koje je trebalo prevazići. Konkretno, formirane su dvije baze podataka (po jedna za svaki dnevni list), koje su uključivale skoro 10.000 stranica koje je bilo neophodno analizirati. Istraživači procjenjuju da je analizirano preko 95% članaka koji su pokrivali period prije i tokom rata u BiH, a koji su objavljeni u ovim dnevnim novinama.

Nakon formiranja baze podataka, istraživači su primijenili metode analize sadržaja kako bi analizirali članke. Imajući u vidu obim ispitivanog uzorka, primijenjena je kompjuterizovana kvantitativna analiza sadržaja. Softver koji se trenutno najčešće primjenjuje za automatsku

analizu teksta zasnovanu na analizi određenih riječi je LIVC (LIWC) (Linguistic Inquiry and Word Count – Lingvističko istraživanje i brojanje riječi), te je on i korišćen kao alat i u ovoj analizi. Kao i drugi računarski programi, LIVC ima softver koji obrađuje tekst upoređujući ga sa prethodno definisanim rječnikom. Program vrši pravilnu analizu teksta, i koristi jednu riječ kao jedinicu analize. Dizajniran je na takav način da upoređuje morfemski sastav svake pojedinačne jedinice analize u uvezenom tekstu sa grafemskim sastavom rječnika koji je već ugrađen u bazu podataka. Rječnik je sastavljen od grafemskih kompozicija, klasifikovanih u kategorije na način da se jedan sastav može povezati sa jednom ili više kategorija. Kada program u rječniku pronade grafemu koja je u vezi sa grafemskim sastavom uvezenog teksta, registruje kategoriju i grafemu koja toj kategoriji pripada.

Konačno, nakon što se cjelokupan tekst obradi na ovaj način, program izračunava procenat učestalosti predstavljanja svake od unaprijed definisanih kategorija teksta. Drugim riječima, ishod analize rezultat je kvantitativnog mjerenja učestalosti svake od kategorija u definisanom uzorku. Ne upuštajući se dalje u metod izdvajanja kategorija, neophodno je napomenuti da je validnost LIVC-a kao instrumenta za analizu teksta do sada dokazana više puta. Ovaj program dokazao se kao koristan za analizu lingvističke proizvodnje u psihološkim istraživanjima, od kliničke do socijalne psihologije. Zapravo, na osnovu opštih deskriptora teksta i lingvističkih kategorija, ukupnog broja riječi u cijelom tekstu, prosječnog broja riječi u rečenici, učestalosti upotrebe različitih riječi itd., prikupljamo informacije o tome kako osobe komuniciraju kroz govor ili tekst, ili, drugim riječima, o aspektima koji nisu u vezi sa samim sadržajem teksta. S druge strane, na osnovu kategorija kao što su negativne i pozitivne emocije (strah, tuga, bijes), prikupljamo informacije o emocionalnom tonu. Takođe, na osnovu kategorija koje odražavaju kognitivne mehanizme (uvidi, uzročno-posljedična veza, neslaganje, preispitivanje) stičemo uvid u zastupljenost različitih misaonih procesa koji se odražavaju u jeziku koji se koristi.

LIVC takođe sadrži kategorije koje odražavaju druge psihološki važne procese kao što su socijalni, perceptivni, biološki i korelativni procesi. Na kraju, primjenom ovog programa moguće je steći uvid u teme koje su najzastupljenije u lingvističkoj produkciji jedne osobe, odnosno posao, razonoda, kuća, novac, religija itd. U tom smislu, LIVC je program koji proizvodi širok spektar karakteristika verbalne proizvodnje. Prvi korak u kvantitativnoj analizi bio je definisanje rječnika / ključnih riječi od interesa (to je osnovni korak tekuće računarske analize sadržaja). Proces izbora ključnih riječi biće detaljno objašnjen u potpoglavlju koje se bavi rezultatima istraživanja. Kvalitativna analiza sadržaja korišćena je samo kao dopunska metoda, gdje je to bilo moguće, kao dodatak rezultatima kvantitativne analize.

To što smo podijelili bazu podataka na dva dijela, za svaki dnevni list pojedinačno, omogućilo nam je da analiziramo „opštu sliku” Srba i drugih naroda prije i tokom rata u BiH (za svake novine pretražene su ključne riječi u bazi podataka, tj. za period između 1. januara 1991. i 31. decembra 1995). Važno je napomenuti da nam je ovo pružilo snažne rezultate kada su u pitanju trenutak nastanka i učestalost upotrebe određenih izraza, kao što su „genocid” i „etničko čišćenje”, kao i trenutak pojave i učestalosti pominjanja Srba kao etničke grupe koja je sprovodila takve akcije protiv drugih etničkih grupa u BiH, u poređenju sa pominjanjem Hrvata i Muslimana. Takođe, još jedan snažan podatak u vezi je sa ratnim člancima na naslovnim stranama u BiH.

Pri analizi većine generalizacija, istraživači su istovremeno baze u kojima su sadržani članci iz gore pomenutih listova podijelili na više odjeljaka, kako bi mogli doći do konkretnijih zaključaka. Jedna od velikih baza podataka odnosi se na članke u čijim naslovima se javljaju riječi „Srebrenica” ili „zaštićena zona UN”, a ta baza podataka stvorena je kao takva kako bi istraživači mogli dobiti uvid u sliku o Srbima koja je konstruisana u vezi sa dešavanjima u gore pomenutoj zaštićenoj zoni UN. Tom prilikom će se inicijalno analizirati definisane ključne riječi za tekstove o Srebrenici za period od 1. aprila 1992. do 31. decembra 1995. Kao i u slučaju Sarajeva, ovako široki obuhvat novinskih članaka treba da doprinese što boljem razumijevanju načina izvještavanja o ovom događaju i prije glavnih dešavanja, a naročito poslije, kada se naglo pojavljuje veliki broj tekstova. Pored toga, tu bazu je trebalo detaljnije objasniti, te su izgrađena još tri uzorka, kako bi se utvrdila učestalost pominjanja Srba kao civilnih i/ili vojnih žrtava u poređenju sa učestalošću pominjanja Muslimana kao civilnih i/ili vojnih žrtava u vezi sa sljedećim konkretnim dešavanjima:

Kampanja spaljene zemlje (april 1992 – mart 1993), demilitarizacija Srebrenice (april i maj 1993. godine) i proboj obruča, ulazak snaga Vojske Republike Srpske i posljedice (jul – avgust 1995). Razlozi za odabir pomenutih vremenskih intervala su sljedeći. Tokom perioda april 1992 – mart 1993. godine odigrao se napad muslimanskih vojnih snaga, pri čemu je izvršeno etničko čišćenje na teritoriji od 900 kvadratnih kilometara, a čiji je rezultat bio oko 2.000 ubijenih Srba.²⁰⁷⁶ Period april i maj 1993. godine je izabran jer je Rezolucijom 819 Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija Srebrenica proglašena zaštićenom zonom 16. aprila 1993. godine. Zbog toga je ova dva mjeseca izuzetno važno posebno analizirati. Period za jul i avgust 1995. odgovara konačnom napadu Vojske Republike Srpske na zaštićene zone UN (Srebrenicu i Žepu), i njihovo zauzimanje. Neposredno nakon pada Srebrenice, u pomenutim novinama

²⁰⁷⁶ Dušan Pavlović, *Battle for Srebrenica: War for Civilisation*, (Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2018), 286.

pojavljuje se veliki broj članaka koji se fokusiraju na izvještavanje o onome što se danas naziva Masakr u Srebrenici.

Sljedeća velika baza podataka uključuje samo naslove tekstova, kao i sve značajne fotografije i drugi vizuelni sadržaj objavljen između 1. januara 1991. godine i 31. decembra 1995. godine. Treba napomenuti da se ova baza podataka neće analizirati zbog nedostatka vremena i potrebe za angažovanjem odgovarajućih stručnjaka, ali će postati dostupna. Stoga ćemo u našoj analizi predstaviti samo neke od najznačajnijih fotografija kako bismo ilustrovali naše zaključke.

Međutim, prije nego što prikazemo rezultate, treba objasniti osnovni kriterijum pod kojim smo birali članke. Imajući u vidu cilj istraživanja, odabrani članci eksplicitno govore o Srbima i njihovom odnosu prema drugim etničkim grupama, posebno prema Muslimanima i Hrvatima koji su bili na teritoriji BiH. Prema tome, nisu se analizirali članci koji nisu eksplicitno govorili o odnosima ove tri grupe, već su se bavili odnosima između stranih aktera (npr. podjela zapadnih zemalja u vezi sa situacijom u BiH) ili su se odnosili na druge zemlje bivše SFRJ (npr. nestabilna situacija u Makedoniji ili nestašica goriva u Srbiji zbog sankcija). Članci koji su izvještavali o dejstvima u koje su uključeni strani faktori i Srbi (npr. NATO bombardovanje položaja Vojske Republike Srpske) takođe su uključeni u uzorak za istraživanje. Budući da odnosi između Hrvata i Muslimana/Bošnjaka nisu predmet ovog istraživanja, članci o tekućem sukobu između Hrvatske i BiH nisu uključeni u uzorak za istraživanje.

3.2.2. Analiza rezultata

3.2.2.1. Postupak analize podataka

Analiza ogromne količine prikupljenih podataka pokazala je da je neophodno izvršiti određena prilagođavanja kako bi se bolje sistematizovali sami podaci i kako bi se postigli najbolji mogući rezultati. Ovo se prije svega odnosi na pristup o kojem se govori u metodološkom odjeljku u vezi sa bazama podataka Sarajevo i Srebrenica. Razlog za to je činjenica da je ogroman broj članaka ispunjen raznovrsnim informacijama, odnosno da su novinski članci koji pokrivaju samo jednu temu prilično rijetki.

Kao što je ranije napomenuto, primarna analiza je bila kvantitativna, dok se kvalitativni pristup primjenjivao samo u određenim slučajevima, gdje je to bilo moguće, i to prvenstveno

kao dodatak kvantitativnoj metodi. U tu svrhu formirana je baza podataka ključnih riječi/fraza, koja bi bila osnova za kvantitativnu analizu sadržaja. Sastoji se od nekoliko tematskih grupa:

- Srbi kao subjekti / izvršioci ratnih dejstava: (snage) (bosanskih) Srba muče / ubijaju / siluju / tuku / odbijaju / napadaju / pretresaju / jurišaju / ubijaju / povlače se / ignorišu / opsjedaju / miniraju / izdržavaju / zauzimaju / granatiraju, i tako dalje.
- Srbi kao strana protiv koje su izvedena ratna dejstva (ovo je obrnuti redoslijed riječi iz prethodne tačke – na primjer, Srbe su napali / napad na Srbe)
- Karakterizacija Srba: srpske nacionalističke snage / nacionalistički Srbi, uplašeni Srbi, srpske neregularne snage / gerilci, srpski civili, srpske snage / vojnici / vojska, srpski prekršaji, koje drže Srbi, srpski juriš, srpske žrtve itd.
- Muslimani/Bošnjaci kao subjekti / izvršioci ratnih dejstava: bosanske / muslimanske (snage) muče / ubijaju / siluju / tuku / odbijaju / napadaju / pretresaju / jurišaju / ubijaju / povlače se / ignorišu / opsjedaju / miniraju / izdržavaju / zauzimaju / granatiraju, i tako dalje.
- Muslimani/Bošnjaci kao strana protiv koje su izvedena ratna dejstva (ovo je obrnuti redoslijed riječi iz prethodne tačke – na primjer, Muslimane su napali / napad na Muslimane)
- Karakterizacija Muslimana/Bošnjaka: muslimanske nacionalističke snage / nacionalistički Muslimani, uplašeni Muslimani, muslimanske neregularne snage / gerilci, muslimanski civili, muslimanske snage / vojnici / vojska, muslimanski prekršaji, koje drže Muslimani, muslimanski juriš, muslimanske žrtve itd.
- (bosanski) Hrvati kao subjekti / izvršioci ratnih dejstava: (snage) (bosanskih) Hrvata muče / ubijaju / siluju / tuku / odbijaju / napadaju / pretresaju / jurišaju / ubijaju / povlače se / ignorišu / opsjedaju / miniraju / izdržavaju / zauzimaju / granatiraju, i tako dalje.
- (bosanski) Hrvati kao strana protiv koje su izvedena ratna dejstva (ovo je obrnuti redoslijed riječi iz prethodne tačke – na primjer, Hrvate su napali / napad na Hrvate) itd.
- Karakterizacija (bosanskih) Hrvata: hrvatske nacionalističke snage / nacionalistički Hrvati, uplašeni Hrvati, hrvatske neregularne snage / gerilci, hrvatski civili, hrvatske snage / vojnici / vojska, hrvatski prekršaji, koje drže Hrvati, hrvatski juriš, hrvatske žrtve itd.

- Karakterizacija sukoba: etnički razdor, horor, masakr, genocid, etničko čišćenje, ratni zločini (suđenje/sud) i tako dalje.
- Toponimi i ljudi: Bratunac, Kravica, Goražde, Srebrenica, Sarajevo, Mostar, Ratko Mladić, Radovan Karadžić, Alija Izetbegović, Naser Orić i tako dalje.

Gore navedeni izrazi i fraze predstavljaju tematske grupe samog rječnika i ilustruju osnovne ose analize (s obzirom na to da LIVC traži korijen riječi, spisak morfema na engleskom jeziku samo bi zbunio čitaoca). Treba napomenuti da su istraživači *pasus* teksta definisali kao riječ analize, a *temu* kao sadržajnu jedinicu analize. Primijenjen je induktivni pristup – istraživači nisu imali unaprijed definisane teme, već su im dozvolili da se „pojave” iz svakog novinskog članka. Opisano pravilo odnosi se na svaku kvalitativnu analizu tekstova o određenim događajima. Pored nalaza, istraživači će navesti dijelove teksta koji najpreciznije ilustruju date teme.

3.2.2.2. Kvantitativna analiza kompletne baze podataka sastavljene od članaka o BiH objavljenih u periodu od 1. januara 1991. godine do 31. decembra 1995. godine

Najveća baza podataka koja uključuje sve članke koji su važni za takozvanu opštu sliku o Srbima stvorenu prije i tokom rata u BiH (tokom perioda od 1. januara 1991. godine do 31. decembra 1995. godine) analizirana je isključivo kvantitativnom metodom. Drugim riječima, istraživači su primijenili računarsku obradu analize sadržaja na nivou jedne riječi (pogledajte dio o metodologiji).

Izvještavanje u medijima prije i tokom rata u BiH analizirano je kroz opštu strukturu narativa – istraživači su prvo definisali glavne aktere i radnje koje su oni preduzeli. Tačnije, srž analize odnosi se na dimenziju napadač–napadnuti. Istovremeno su definisana dejstva, odnosno ponašanja koja su karakteristična za ratne sukobe. Na kraju, negativni opisi i epiteti su nezamjenljiv aspekt svakog ratnog izvještavanja, pa su i oni takođe uzeti u obzir. S obzirom na gore navedeno, kvantitativna analiza se sastoji od nekoliko dimenzija:

- otkrivanje učestalosti pominjanja svake etničke grupe kao napadača,
- otkrivanje učestalosti pominjanja svake etničke grupe kao žrtve,
- opisi sukoba, odnosno različitih radnji preduzetih tokom rata,
- otkrivanje učestalosti pominjanja svake etničke grupe kao pokretača opisanih radnji,
- otkrivanje učestalosti pominjanja svake od etničkih grupa u negativnom kontekstu.

Imajući u vidu raznolikost riječi koje opisuju događaje koji su prethodili ratu i sam rat u BiH, istraživači su svoju pažnju usredsredili na česte, odnosno opise koji su se ponavljali – termin je morao da se ponovi najmanje 100 puta na nivou cjelokupne baze članaka u oba lista. Stoga, iako analizirani pojmovi ne predstavljaju iscrpan spisak svih mogućih riječi od interesa, opisana lista pruža snažan uvid u način izvještavanja o sukobu. Takođe, pojedinačne tematske grupe navedene u uvodnom dijelu, koje nisu obuhvaćene kompjuterizovanom analizom sadržaja, predmet su kasnije kvalitativne analize.

Treba naglasiti da ova vrsta obrade nije bez nedostataka. Na primjer, pojedinačne ključne riječi su snažno kontekstualizovane. To se, na primjer, vidi u rečenicama poput: „Male jedinice srpskih naoružanih lica kretale su se juče po gradu kako bi se uvjerali da je „očišćen” i da su vojne jedinice obezbijedile mostove i branu na rijeci Drini”. Rečenica se mora pročitati u cjelini kako bi se razumjela upotreba pojma od interesa – (etničko) čišćenje. Istraživači su tako kombinovali računarsku obradu podataka sa vizuelnom pretragom pojedinačnih pojmova, kako bi došli do preciznijih zaključaka. Međutim, broj pojedinačnih pojmova i nedostatak materijala i ljudskih resursa unaprijed su ograničili vizuelnu pretragu – neke ključne riječi jednostavno nisu mogle biti ručno istražene (npr. pojam *napad* u različitim leksičkim oblicima pojavljuje se preko 2.500 puta samo u *Njujork tajmsu*). Ipak, istraživači su izdvojili nekoliko ekstremnih pojmova, vođeni stavom da ukoliko postoje pravilnosti u slučaju najnegativnijih pojmova, slična pravilnost može se pretpostaviti i u slučaju manje ekstremnih riječi. Ako se primijeti jasna asimetrija među etničkim grupama u dimenziji napadač–napadnuti, može se (mada samo približno) pretpostaviti, kao dodatni argument za ovaj pristup, da je strana koja se pretežno opisuje kao napadač takođe i inicijator različitih radnji.

3.2.2.3. Opšta slika o Srbima prije i tokom rata u BiH - *Njujork tajms*

Što se tiče dimenzije napadač–napadnuti, podaci ukazuju da su Srbi gotovo isključivo prikazani kao strana koja napada, dok su preostale etničke grupe (posebno Bošnjaci/Muslimani) prikazane kao napadnuti.

Učestalost ključnih riječi prikazana je u Tabeli 12.

Tabela 12. Karakterizacija uloga različitih etničkih grupa u sukobu

	Srbi	Muslimani/Bošnjaci	Hrvati
<i>Napadač</i>			
<i>snaga/e</i>	1502	265	257
<i>milicija</i> (<i>ljudi</i>)	153	13	140
<i>neregularna</i> <i>trupa/e</i>	59	0	1
<i>vojska</i>	135	776	78
<i>vojska</i>	204	45	2
<i>naoružan/i</i>	144	1	2
<i>borac/i</i>	120	44	29
Ukupno	2317	1144	509
<i>Žrtva</i>			
<i>branilac/i</i>	2	60	5
<i>civil/i</i>	63	120	11
<i>porodica/e</i> (takođe uključuje i termine kao <i>žena</i> i <i>djeca</i>)	35	75	4
<i>izbjeglice</i>	60	127	12
UKUPNO	160	382	32

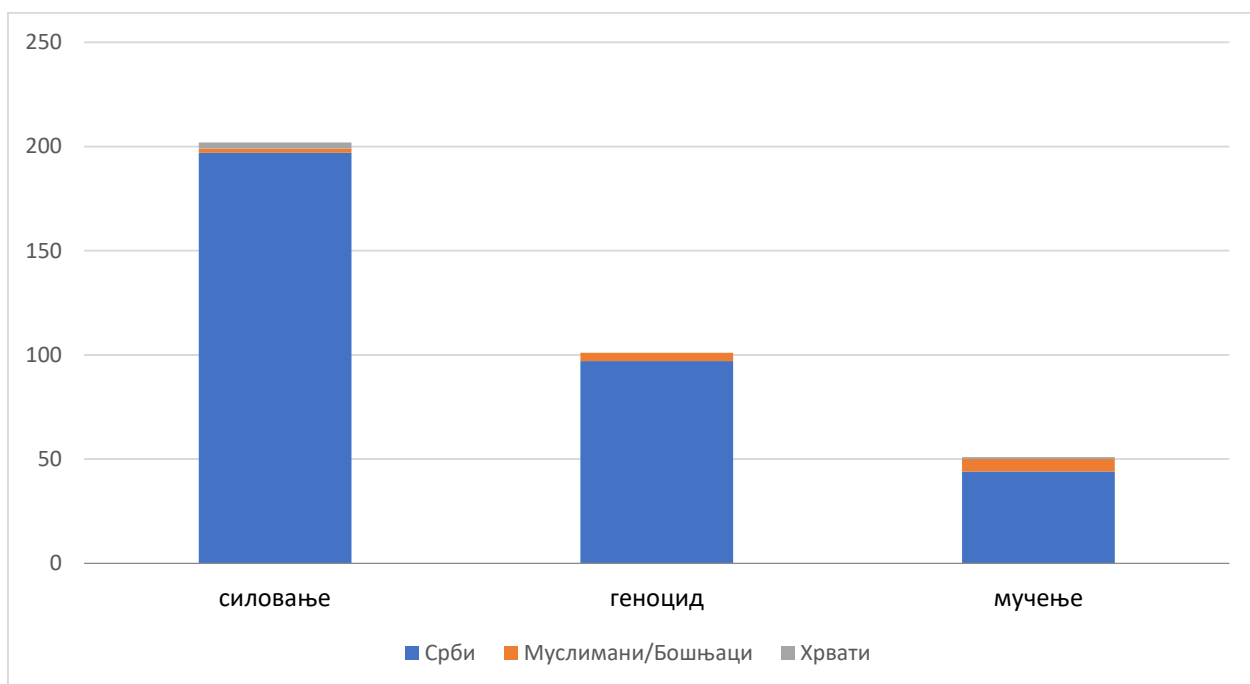
S druge strane, ključne riječi koje se odnose na opis sukoba kretale su se od tipičnih, odnosno stereotipnih za bilo koji savremeni rat (npr. ubiti, raniti), do izraza specifičnih za rat u BiH (npr. očistiti).

Učestalost ključnih riječi prikazana je u Tabeli 13.

Tabela 13. Opisi ratnih dejstava u BiH

Termini	
<i>ranjeni/raniti</i>	796
<i>ubijen (a/i/ubiti)</i>	1671
<i>napadnuti/napasti</i>	2846
<i>opsada / pod opsadom</i>	1109
<i>bombardovani/bombardovati</i>	1607
<i>tučen/tući</i>	158
<i>najuren/jurišati</i>	291
<i>silovan/silovati</i>	227
<i>mučen/mučiti</i>	57
<i>(etnički) očišćen / čistiti</i>	577
<i>pretresen/preresti</i>	219
<i>genocid/ni</i>	103
<i>juriš</i>	43
<i>masakr/masakriran</i>	119

Odabirom nekoliko pojmova za vizuelno pretraživanje, istraživači su ukazali na snažnu pravilnost opisa – srpska strana je, gotovo isključivo, pokretač ratnih aktivnosti (čak i najozbiljnijih).

Treba napomenuti da je, kada je riječ o terminu *genocid*, on korišten u gotovo svim slučajevima kao osuda srpskog naroda. Taj termin se samo četiri puta spomenuo u kontekstu apela srpskih diplomata međunarodnoj zajednici da pomognu u sprečavanju genocida nad Srbima.

Upotreba izraza genocid započela je 1991. godine, kada su srpski zvaničnici optužili Hrvate: „Na mitingu u petak, žene su ponovile navode i zahtjeve gospodina Miloševića, koji je optužio hrvatsku vladu da je prožeta neofašistima koji planiraju genocid nad Srbima u republici”.²⁰⁷⁷ S druge strane, u člancima koji se direktno odnose na rat u BiH, termin genocid prvi put se spominje u izvještajima o patnjama koje su Srbi prouzrokovali tokom opsade Sarajeva:

Jedan stanovnik koji ima jedan od svega nekoliko telefona koji još uvijek funkcioniše u centralnom dijelu grada nazvao je dom američkog diplomate u Beogradu, glavnom gradu Srbije, u 5.30 ujutru, i zahtijevao pomoć.

„Ovdje građanin Sarajeva”, rekao je. „Da li znate šta se događa u Sarajevu? Ovo je genocid, ovo je holokaust. Šta ćete vi uraditi? Molim vas, učinite nešto?” Dok mu je glas pucao, čovjek je nekoliko puta zastajao dok su se granate zabijale u susjednu zgradu, bacajući oblake zidane prašine u vazduh. Nastavio je: „Dva mjeseca proveli smo u podrumu! Ove noći se puca! Svaka zgrada je pogođena snažnom artiljerijom. Molim vas, gospodine, rano je, moja djeca i supruga, želimo da spavamo”.²⁰⁷⁸

²⁰⁷⁷ Chuck Sudetic, “For Yugoslavia, Another Impasse” *The New York Times*, 14. februar 1991.

²⁰⁷⁸ John F. Burns, “Bosnian, Desperate Over Shelling, Appeals to U.S. for an Air Attack” *The New York Times*, June 9, 1992.

Na kraju, učestalost negativnih opisa svake etničke grupe je dodatni argument za karakterizaciju izvještavanja o ratu u BiH kao predstavljanja suprotstavljenih strana.

Tabela 14. Prikazivanje etničkih grupa u negativnom kontekstu

	Srb i	Muslimani/Bošnjaci i	Hrvat i
<i>nacionalisti/nacionalizam</i>	764	22	70
<i>tvrdokorni</i>	54	20	2
<i>ratni zločinac / zločinci</i>	74	1	2
<i>militant/i</i>	8	1	2

3.2.2.4. Opšta slika o Srbima prije i tokom rata u BiH - Gardijan

Što se tiče dimenzije napadač–napadnuti, podaci potvrđuju analizu *Njujork tajmsa*. Srbi su predstavljeni kao *napadači*. Za druge dvije strane (posebno za Muslimane/Bošnjake) stoji suprotna pravilnost. Oni su predstavljeni kao *napadnuti*.

Tabela 15. Karakterizacija uloga različitih etničkih grupa u sukobu

	Srbi	Muslimani/Bošnjaci	Hrvati
Etnička grupa napadač			
<i>snaga/e</i>	571	305	152
<i>milicija</i> (ljudi)	90	27	33
<i>neregularna</i> <i>trupa/e</i>	74	4	1
<i>vojska</i>	140	339	90
<i>vojska</i>	145	31	33
<i>naoružan/i</i>	50	7	3
<i>borac/i</i>	55	35	13

Ukupno	1125	748	325
Etnička žrtva			
<i>branilac/i</i>	2	23	3
<i>civil/i</i>	29	69	10
<i>porodica/e</i> (takođe uključuje i termine kao <i>žena</i> i <i>djeca</i>)	34	73	5
<i>izbjeglice</i>	45	110	14
UKUPNO	110	275	32

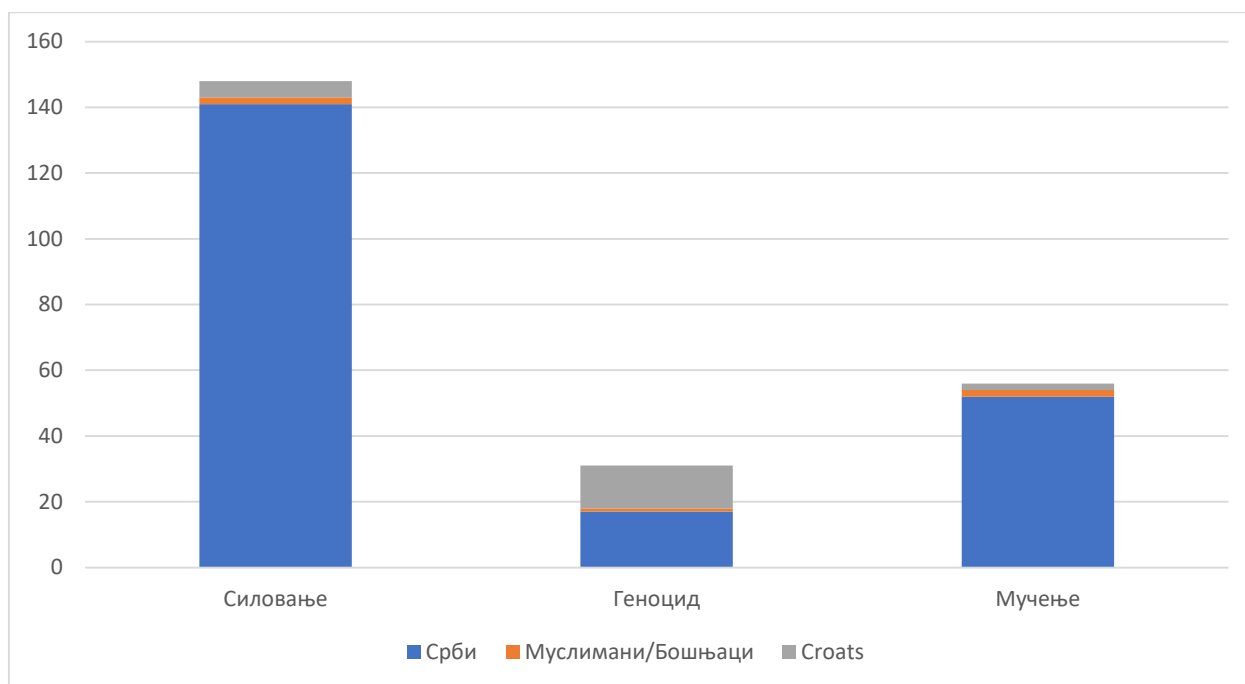
S druge strane, ključne riječi koje se odnose na sukobe pokazale su snažno prisustvo „opštih” izraza, ali su takođe pokazale i prisustvo opisa specifičnosti koje se odnose na rat u BiH.

Tabela 16. Opis ratnih dejstava u BiH

Opis ratnih dejstava	
<i>ranjeni/raniti</i>	500
<i>ubijen (a/i/ubiti)</i>	1175
<i>napadnuti/napasti</i>	1305
<i>opsada / pod opsadom</i>	873
<i>bombardovani/bombardovati</i>	1003
<i>tučen/tući</i>	104
<i>najuren/jurišati</i>	177
<i>silovan/silovati</i>	197
<i>mučen/mučiti</i>	80
<i>(etnički) očišćen / čistiti</i>	570
<i>pretresen/pretresti</i>	204
<i>genocid/ni</i>	134

<i>juriš</i>	93
<i>masakr/masakriran</i>	167

Vizuelnim pretraživanjem određenih pojmova istraživači su potvrdili pomenutu pravilnost – srpska strana je, gotovo isključivo, pokretač ratnih dejstava.

Treba napomenuti da, kada je riječ o terminu genocid, njegova upotreba započinje 1991. godine, kao karakterizacija Hrvata od strane srpskih medija (riječ je o međusobnom optuživanju): „Kontrolisani mediji u obje republike proizvode retoriku koja zgružava krv. U Beogradu, Hrvati se opisuju kao „genocidalni”, dok Hrvati izgleda da nisu u stanju da spomenu Srbe bez dodavanja riječi terorista ili zločinac”.²⁰⁷⁹ S druge strane, članci koji se direktno odnose na rat u BiH (početak izvještavanja o sukobima nakon referenduma o nezavisnosti) prvi put sadrže ovaj pojam u kontekstu izvještavanja o poteškoćama srpske strane da opravdaju secesionističke težnje:

Dok su srpski potezi u Bosni – bojkot parlamenta i referenduma, proglašenja secesije i proglašavanje „autonome republike”, naoružavanje milicija – identični predratnim radnjama srpske manjine u Hrvatskoj, bosanskim Srbima nedostaje

²⁰⁷⁹ Ian Traynor, “Split Loyalties of Yugoslavia’s Partisan Heritage”, *The Guardian*, 8. maj 1991.

opravdanje na koje su se pozivali u Hrvatskoj, da je „fašistička” vlada naklonjena „genocidu”.²⁰⁸⁰

Generalno, upotreba izraza *genocid* ovdje se razlikuje u poređenju sa upotrebom u *Njujork tajmsu*. Najčešće je riječ o vrlo opštoj upotrebi izraza (nije moguće direktno zaključiti ko je počinilac, a ko žrtva) i (podjednako opšte) stvaranju paralele sa Drugim svjetskim ratom. Takođe, taj termin su koristili ruski lideri čak šest puta kao karakterizaciju napada NATO-a na srpske položaje 1995. godine i dva puta kao optužbu srpskih lidera protiv kampanje stranih medija i sankcija protiv Srbije.

Drugim riječima, u preko 60% slučajeva kada se koristio termin *genocid*, nije bilo moguće utvrditi koja je etnička grupa počinila ovaj zločin i protiv koga tokom rata u BiH. Međutim, najvrednije informacije odnose se na *izvor* koji govori o genocidu. Svi navodi u vezi sa genocidnim postupcima muslimanske/bošnjačke i hrvatske strane potiču isključivo od izjava srpskih lidera. S druge strane, navodi da su Srbi počinili genocid dolazili su i sa muslimanske/bošnjačke strane, i od čitalaca i dopisnika *Gardijana*, kao i od zapadnih i međunarodnih lidera.

Na kraju, potvrđen je nalaz da je srpska strana prikazana negativno, na različite načine:

Tabela 17. Prikazivanje etničkih grupa u negativnom kontekstu

	Srb	Muslimani/Bošnjak	Hrvat
	i	i	i
<i>m nacionalisti/nacionaliza</i>	87	13	19
<i>tvrdokorni</i>	35	3	3
<i>ratni zločinac / zločinci</i>	64	2	0
<i>militant/i</i>	81	7	2

3.2.2.5. Opšta slika o Srbima prije i tokom rata u BiH - Zaključak

Iako nije iscrpna, kvantitativna analiza opšte slike o Srbima dovela je do formiranja nekoliko izuzetno čvrstih zaključaka:

- *Njujork tajms* i *Gardijan* pokazali su visok nivo međusobnih sličnosti;

²⁰⁸⁰ Ian Traynor, “Croatian Havoc May Save Bosnia from Bloodbath”, *The Guardian*, 5. mart 1992.

- Srpska strana je ta koja je dosljedno predstavljena kao napadač;
- Druge etničke grupe, naročito Muslimani/Bošnjaci, predstavljene su kao žrtve, odnosno napadnuta strana;
- Opisi ratnih aktivnosti bili su detaljni i obuhvatali su različite izraze, od tipičnih za svaki moderni sukob do specifičnih vezanih za rat u BiH;
- Srpska strana bila je isključivi pokretač ratnih aktivnosti i počinilac najtežih zločina;
- Srpska strana dosljedno je opisivana u negativnom kontekstu.

Takođe, vrlo važna činjenica odnosi se na nesklad u terminu *vojska*. Naime, muslimanske snage su se dosljedno karakterisale na ovaj način, i to mnogo češće nego srpske snage. Istraživači smatraju da razlog leži u činjenici da je bošnjačka strana, sa svojim političkim i vojnim institucijama, definisana kao jedina legitimna (otuda i česta upotreba izraza *legitimna* ili *vladina* kao epiteta kojima se opisivala). Suprotno tome, srpska strana nije se definisala kao legitimna – njene političke institucije obično su bile imale prefiks samo- i/ili su bile napisane pod navodnicima (npr. *Nikola Koljević, zamjenik predsjednika „parlamenta” bosanskih Srba*, itd.), a vojne institucije su se definisale pomoću opštih pojmova.

Opisani zaključci mogu se sažeti u jasnu i jednostavnu poruku. Izvještavanje o ratu u BiH oslikalo je sliku u kojoj su se sukobljene strane jasno razlikovale. S jedne strane bila je srpska strana, kao „loši” napadač. S druge strane, Hrvati koji žive na teritoriji Bosne i Hercegovine, a naročito Bošnjaci, prikazani su kao strana protiv koje su počinjena različita ratna djela. Tako su ove dvije etničke grupe postale *de facto* „dobra” strana, imajući u vidu dosljedno negativnu karakterizaciju Srba.

Ova nesumnjivo pojednostavljena slika ponovo je potvrđena i ponovljena kroz praktično svaki novinski članak. S obzirom na to da je samo *Gardijan* ratu u BiH posvetio gotovo 2.000 naslova (stvarni broj je i veći, ali s obzirom na lošu rezoluciju nekih skeniranih članaka, oni nisu postali dio baze podataka), čitaocu postaje jasno koliko je snažno, neprestano i dugotrajno pojednostavljeno ovo tumačenje.

3.2.3. Kriterijum za odabir članaka i problema

Kao što je već bilo pomena, da bi proučili metode izvještavanja masovnih medija, istraživači su se opredijelili da naprave bazu podataka u kojoj su sadržani članci iz perioda od 1. aprila 1992. do 31. decembra 1995. godine u čijim naslovima se javljaju riječi „Srebrenica“,

„zaštićena zona“ (u vezi sa Srebrenicom) i „masakr“ (te izvještavanje isključivo o Srebrenici). Kao što je ranije rečeno, još tri baze podataka izgrađene su uporedno sa izgradnjom velike srebreničke baze podataka (za više detalja, pogledati potpoglavlje Metodologija istraživanja). Rezultat korištenja takvih kriterijuma za odabir tekstova jeste mali broj članaka, ali ovakav pristup nam je omogućio da sprovedemo medijsku analizu članaka koji su se bavili isključivo Srebrenicom.

Međutim, odabir konkretnih vremenskih okvira umjesto konkretnih događaja imao je izvjestan broj značajnih posljedica:

- Postoje brojni članci od izuzetnog značaja za analizu medijskog izvještavanja o Srebrenici koji su objavljeni izvan očekivanog vremenskog okvira jula–avgusta 1995. godine. Na primjer, u listu *Njujork tajms* u julu i avgustu 1995. nije objavljen niti jedan članak koji zadovoljava date parametre. Ključni članci objavljeni su van tog vremenskog okvira. Isti slučaj javlja se i za bazom podataka lista *Gardijan*. Samo dva članka zadovoljavaju kriterijume za izbor tekstova u srebreničku bazu podataka:
 - Tako širok vremenski okvir (april 1992 – maj 1993. i jul–avgust 1995) sadrži daleko više članaka koji nisu izvještavali o dešavanjima u Srebrenici;
 - Izostavljen je veliki broj tekstova koji su pomenuli tu temu u sklopu izvještavanja o drugim dešavanjima, kao i članci iz čijih naslova se lako može zaključiti da Srebrenica nije njihova osnovna tema;
- Prepoznavši te poteškoće, istraživači su postepeno načinili uzorke tekstova:
- Izgrađena je baza podataka koja sadrži tekstove vezane za opštu sliku o Srebrenici, koja je već definisana i ostaje nepromijenjena (članci koji zadovoljavaju kriterijum pojave ključnih riječi u naslovu);
 - Izgrađene su i baze podataka koje sadrže članke objavljene u zadatom vremenskom okviru, u šta se ubrajaju svi tekstovi objavljeni u definisanim periodima bez obzira na sadržaj;
 - Iz te tri baze biće isključeni tekstovi koji su sadržani u bazi podataka o opštoj slici o Srebrenici (čime će se izbjeći preklapanje tekstova);
 - Analiza „mješovitih“ tekstova iz sve tri baze podataka baviće se samo onim dijelovima teksta koji se odnose na dešavanja u vezi sa Srebrenicom, dok ostatak članka neće biti podložen analizi (imajući u vidu izuzetno dug vremenski period koji je analiziran kvalitativnom analizom sadržaja).

Zahvaljujući gore pomenutim koracima, istraživači su bili u mogućnosti da djelimično kompenzuju opisane poteškoće. Međutim, treba napomenuti da predstavljena analiza nije savršena, budući da izvjesna količina informacija neizbježno nedostaje usljed ograničene količine vremena i ljudskih resursa kojima su istraživači raspolagali. Bez obzira na to, kombinacija saznanja iz različitih baza podataka, stvorenih po različitim kriterijumima, dovoljno nadoknađuje saznanja koja nedostaju. Prema tome, istraživači smatraju da je poređenje saznanja strategija koja dopušta izvlačenje robusnih zaključaka o praksama u izvještavanju listova *Njujork tajms* i *Gardijan* što se tiče opisivanja događaja u Srebrenici i njenoj okolini. Takođe treba napomenuti da istraživači nisu razdvajali analize, zbog obima i broja tekstova, nego su koherentno predstavili izvučene dominantne teme.

3.2.3.1. Srebrenica: jul i avgust 1995.

Kvalitativnom analizom sadržaja baza podataka tekstova u listovima *Njujork tajms* i *Gardijan* u julu i avgustu 1995. izdvojene su sljedeće tematske cjeline:

- napad srpskih snaga na garnizon mirovnih misija UN koji su sačinjavali Holandani i nepripremljenost međunarodnih organizacija:

Manji garnizon pripadnika mirovnih snaga UN na rubovima grada Srebrenice zatražio je vazдушnu podršku od NATO-a, ali vazdušni napad je otkazan kad su se sukobi smirili, izjavili su zvaničnici UN ovdje. . . . „Ovo je krajnje neprihvatljivo”, rekao je pukovnik Kauard kad su ga pitali o ultimatumu. „Mi ovdje imamo mandat i čvrsto smo riješeni da ga sprovedemo i zaštitimo bezbjednu zonu u Srebrenici“. Svojom očevidnom spremnošću da lansiraju vazdušni napad i suoče se sa Srbima, iako su snage bosanskih Srba držale 30 holandskih vojnika kao taoce, Ujedinjene nacije naizgled su pokazale novu odlučnost pred prijetnjama Srba. . . . Mnogi zapadni čelnici kažu da je Ujedinjenim nacijama preostalo još svega nekoliko nedjelja da pokažu da su sposobni za sprovođenje svog mandata da zaštite određena civilna područja, ili će se izvjesno suočiti sa teškim povlačenjem iz Bosne.

Srebrenica, muslimansko područje koje je zaštićeno mandatom Ujedinjenih nacija, tokom proteklih nekoliko dana postala je meta intenzivnog artiljerijskog i tenkovskog napada bosanskih Srba. Bosanski Srbi su opkolili enklavu, ali nisu uspjeli da dođu do centra grada zato što je vod oko 30–60 holandskih vojnika postavljen na jedinom ulazu kroz brda koja okružuju grad. . . . „Ne smatramo da je grad na ivici pada”, izjavio je zvaničnik Pentagona. „Pod velikim je pritiskom“.

„Uvjereni smo da sve ovo ima za cilj da uzvrat na ofanzivu vlade oko Sarajeva, osmišljeno je da stvori izbjeglice, uplaši UN i diskredituje vladu”, rekao je o bosanskoj vladi, koja nastoji da zaštiti Srebrenicu i još dvije muslimanske enklave opkoljene od strane srpskih snaga u istočnoj Bosni. . . . Prema riječima zvaničnika agencije u Sarajevu, i danas je bilo napada na pripadnike mirovnih snaga Ujedinjenih

nacija u Žepi. Kao i Sarajevo, i Srebrenica i Žepa, koja se nalazi oko 15 kilometara jugozapadno od Srebrenice, 1993. godine određene su kao zaštićene zone Ujedinjenih nacija za zaštitu bosanskih Muslimana.

Generalni sekretar Ujedinjenih nacija Butros Butros-Gali danas je u Grčkoj reporterima potvrdio svoju čvrstu riješenost da odbrani zaštićene zone. „Mandat koji nam je dat jeste da zaštitimo enklave”, rekao je on. „Spremni smo u slučaju da se javi potreba za korištenjem vazdušnih snaga u saradnji sa NATO-om“.

Portparol Ujedinjenih nacija rekao je da se okršaj u Srebrenici, koji je počeo u četvrtak, a od onda su bosanski Srbi zauzeli jugoistočni dio enklave, danas nastavio između bosanskih Srba i šačice lakše naoružanih vojnika bosanske vlade.

Civili u gradu proveli su dan skrivajući se u zgradama kako bi se zaštitili od granatiranja od strane bosanskih Srba, izjavili su humanitarni zvaničnici Ujedinjenih nacija. Zvaničnici bosanske vlade rekli su da postoji veći broj poginulih i ranjenih, te da bosanski Srbi pale kuće u okolnim područjima dok napreduju.

Kris Džanovski [Kris Janowski], portparol visokog komesara Ujedinjenih nacija za izbjeglice, izjavio je da su civili iz okolnih područja pobjegli u Srebrenicu, čime su još više opteretili mogućnosti smještaja i zalihe osnovnih namirnica u tom „beznadežno pretrpanom“ gradu.²⁰⁸¹

- Srebrenica kao ilustracija motivacije srpske strane:

Ovo je u svakom slučaju teritorija u vezi sa kojom Srbi nisu spremni ni na kakav kompromis. Oni hoće tri istočne enklave – Srebrenicu, Žepu i Goražde – da bi stvorili neprekinut dio srpske teritorije koja se graniči sa samom Srbijom. U zamjenu za to, kako tvrde, mogli bi prepustiti nešto zapadno od Sarajeva.²⁰⁸²

„Zauzimanjem Srebrenice neutralisali bi muslimansku prijetnju, oslobodili ljudsku snagu, i uklonili prepreku svom dugogodišnjem cilju da steknu punu kontrolu nad istočnom Bosnom”.²⁰⁸³

Izgleda da treća poenta napada na Srebrenicu jeste odlučnost da se pokaže da Srbi žele razrješenje sukoba, bilo silom, bilo eventualnim pregovorima. Ne žele razvučen rat koji bi na kraju mogao prevagnuti u korist Bosne, jer vladi u Sarajevu sad počinje pristizati oružje i novac. . . . Srbi su takođe jasno pokazali da su spremni da pokušaju prisiliti bosansku vladu na pregovore tako što će je poniziti na bojištu. U principu, poslali su poruku da bi Žepa, Goražde i Bihać, muslimanska enklava u sjeverozapadnoj Bosni, mogli poći stopama Srebrenice.²⁰⁸⁴

Vođa bosanskih Srba Radovan Karadžić juče je na to uzvratio rekavši da će bilo kakav pokušaj ponovnog uspostavljanja „zaštićene zone“ u Srebrenici „značiti rat sa Srbima“. „Niko nas neće natjerati da Srebrenici vratimo status zaštićene zone”, izjavio je on na televiziji bosanskih Srba. „Ovo je rat, a mi smo jedna od zaraćenih strana“. Dodao je i da bi bosanska vlada trebalo „pod hitno da zakaže sastanak sa nama da se dogovorimo kako da okončamo ovaj rat”.²⁰⁸⁵

²⁰⁸¹ Chris Hedges, “Serb Forces Fight Dutch UN Troops in Eastern Bosnia”, *The New York Times*, 11. jul 1995.

²⁰⁸² Roger Cohen, “Conflict in the Balkans: Strategy; As Usual, Serbs Call The Shots”, *The New York Times*, 12. jul 1995.

²⁰⁸³ Ian Traynor, “Third Time Unlucky for Unsafe Srea”, *The Guardian*, 13. jul 1995.

²⁰⁸⁴ Cohen, “Conflict in the Balkans”.

²⁰⁸⁵ Ian Black, “UN Insists That it Still Has a Role”, *The Guardian*, 13. jul 1995.

- opis teške situacije u Srebrenici čak i prije pada usljed srpske blokade:

U muslimanskim enklavama u istočnoj Bosni – Srebrenica, Žepa i Goražde – međunarodni humanitarni naponi maksimalno su usporeni zbog istih srpskih taktika blokade.²⁰⁸⁶

Jasuši Akaši [Yasushi Akashi], specijalni predstavnik generalnog sekretara u Bosni, pojačao je negativan utisak ukazavši na to da su bosanski Srbi stalno blokirali konvoje sa humanitarnom pomoći, i prije nego što su zauzeli Srebrenicu.²⁰⁸⁷

- isticanje da je Srebrenica bilo mesto na koje su ljudi bježali od etničkog čišćenja od strane Srba širom rata u BiH, kao i da je ona bila zaštićena zona UN:

Srebrenica, sa svojih 40.000 bosanskih Muslimana, bila je simbol. Mnoge od njenih stanovnika Srbi su puškama istjerali iz domova u okolnim selima koja su „očišćena“ od muslimanskog stanovništva nedugo po početku rata u Bosni u aprilu 1992.²⁰⁸⁸

Najveći dio otprilike 42.000 stanovnika gradića koji je prije rata imao desetinu tog broja žrtve su srpskih pogroma 1992. godine.²⁰⁸⁹

Ta politika rođena je tokom srebreničke krize početkom 1993, kad su Srbi prijetili da će pregaziti enklavu. Tadašnji komandant snaga UN, francuski general Filip Morion [Philippe Morillon], po povratku iz Srebrenice, kako bi najavio politiku bezbjednog utočišta, rekao je: „Srebrenica je spašena. Srpski napad na Srebrenicu predstavljaće napad na cijeli svijet“.²⁰⁹⁰

- karakterizacija napada srpskih snaga kao namjernog oglašavanja na prijetnje, te korištenja svih mogućih sredstava za postizanje pobjede:

Nakon što su u nedjelju zauzele visinski teren na svega kilometar udaljenosti od grada Srebrenice, pri čemu su pregazili vojne položaje UN i zarobili oko 30-ak holandskih vojnika UN koje sad drže kao taoce, srpski opsadnici juče su se oglašili o upozorenja da će im NATO uzvratiti i nastavili sa granatiranjem enklave u kojoj živi oko 40.000 stanovnika.²⁰⁹¹

- napad srpskih snaga na holandske pripadnike UN i njihovo zarobljavanje:

AP dodaje: Holandski pripadnici mirovnih snaga u bosanskoj enklavi Srebrenica juče su se skrivali u svojim skloništima dok su bosanski Srbi zasipali grad artiljerijskom

²⁰⁸⁶ Ian Traynor, “‘Safe Havens’ Starve as UN Looks Away”, *The Guardian*, 3. jul 1995.

²⁰⁸⁷ Jonathan Steele, “Refugees Face Food Crisis”, *The Guardian*, 13. jul 1995.

²⁰⁸⁸ Cohen, “Conflict in the Balkans”.

²⁰⁸⁹ Ian Traynor, “Muslims Face New Ethnic Cleansing”, *The Guardian*, 12. jul 1995.

²⁰⁹⁰ Traynor, “‘Safe Havens’ Starve”.

²⁰⁹¹ Ian Traynor i Julian Borger, “Serbs Defy UN Air Raid Threat”, *The Guardian*, 11. jul 1995.

vatrom. Njihov kamp u „zaštićenoj“ zoni UN pogodilo je 10 granata, i oštećena je holandska osmatračnica. Među 450 holandskih vojnika nije bilo povrijeđenih.²⁰⁹²

Govoreći o generalu Ratku Mladiću, vojnom komandantu bosanskih Srba koji je umarširao u Srebrenicu i zarobio desetine hiljada muslimanskih civila i više od 400 holandskih pripadnika mirovnih snaga, član francuskog Generalštaba general Filip Morion večeras je izjavio „Moramo ili proglasiti rat Mladiću ili otići oдавde“.²⁰⁹³

Srbi su zarobili 55 holandskih pripadnika mirovnih snaga otkako je napad započeo, uključujući i sedmoricu koju su zarobili u četvrtak naveče. Status preostalih holandskih pripadnika mirovnih snaga, koji se i dalje nalaze u svojoj razorenoj bazi Ujedinjenih nacija u staroj „zaštićenoj zoni“, nije razjašnjen.²⁰⁹⁴

- opis ratnih zločina:

Izbjeglice iz navodno zaštićene, a sad osvojene enklave Srebrenica provele su dan stojeći na otvorenom, pod intenzivnim suncem, proseći za hranu, vodu i lijekove od humanitarnih radnika koji su je i sami imali nedovoljno, i oplakujući sudbine sinova, očeva i braće koje su odvele snage bosanskih Srba.

Njihova svjedočenja o srpskoj okrutnosti – prerezanim grkljanima i ženama koje su silovane prije nego što su ih zajedno sa djecom natrpali u autobuse radi masovne etničke deportacije – bilo je nemoguće potvrditi, ali ona su ostavila emotivni utisak na izbjeglice. . . . 26-godišnja Sabida Mehonović rekla je da su joj srpski vojnici oduzeli naušnice i burmu prije nego što su joj dozvolili da se ukrca u autobus za Tuzlu. Ona se stara za svoja dva djeteta, i još dva čiji roditelji su nestali tokom pometnje u Srebrenici u utorak naveče. Muž joj je nestao, i ona smatra da je poginuo.

„Većina nas već tri dana i noći nije imala gdje spavati i šta jesti“, izjavila je kroz suze gospođa Mehonović, koja je u osmom mjesecu trudnoće. „Ljudi počinju gubiti razum, pogotovo djeca koja su gledala kako im ubijaju očeve i braću“.

Po svjedočenjima izbjeglica, Srbi su nakon svoje pobjede ubili na stotine muškaraca. Hiljade su navodno odvedene radi onoga što Srbi tvrde da je predstojeća istraga za moguće ratne zločine, a neki su uspjeli i pobjeći.

Više stotina izbjeglica pronašlo je sklonište od jakog sunca u betonskoj hali za avione. Među njima je i jedan od malobrojnih muškaraca koji su izašli iz Srebrenice, 67-godišnji Mustafa Košpić. Dok je on pripovijedao svoju stravičnu priču o dešavanjima tokom vožnje autobusom od grada Srebrenice ka drugim dijelovima enklave, prije nego što je stanovništvo razdvojeno po polu, ljudi su se skupili oko njega, potvrdno klimajući glavama i dodajući vlastite detalje.

„Autobusi su se zaustavili van Srebrenice i Srbi su izveli mladiće i djevojke“, kaže g. Košpić. „Natjerali su nas da gledamo kako kolju mladiće i siluju djevojke. Gledali smo to. Gledao sam kako ih kolju“.

²⁰⁹² Julian Borger, “New Bosnia Force Seeks a Free Hand”, *The Guardian*, 7. jul 1995.

²⁰⁹³ Craig R. Whitney, “Conflict in the Balkans: In Paris; France Asks Allied Forces to Help Hold ‘Safe Areas’”, *The New York Times*, 14. jul 1995.

²⁰⁹⁴ Chris Hedges, “Conflict in the Balkans: The Fighting; Serb Forces Shell UN Peacekeepers at 2d ‘Safe’ Area”, *The New York Times*, 15. jul, 1995.

Said Halilčević, lokalni Musliman koji je veći dio četvrtka i petka proveo u razgovoru sa izbjeglicama, rekao je: „To se ne može riječima opisati. Ti ljudi su preživjeli nevjerovatne užase. Ono što se desilo u Srebrenici je čin apsolutnog zla“.²⁰⁹⁵

Dok je na hiljade muslimanskih izbjeglica iz Srebrenice premještanu iz neuslovnog logora pred aerodromom ovdje u sjeveroistočnoj Bosni, zvaničnici Ujedinjenih nacija danas su izjavili da se za još oko 20.000 srebreničkih izbjeglica ne zna gdje su.

„Ima oko 20.000 nestalih, i nismo bili u mogućnosti da im uđemo u trag“, izjavio je Juri Šišajev, portparol Ujedinjenih nacija u Tuzli, oko 70 kilometara sjeveroistočno od Srebrenice. „Većina ih je muškaraca dobi koja je obuhvaćena vojnom obavezom, a Srbi su iskazali stav da su ti muškarci odvedeni radi istrage. Ali imajući u vidu način na koji su sproveli akciju u Srebrenici, mislim da postoji izvjestan razlog da se strahuje od najgoreg“.²⁰⁹⁶

„Četnici su ušli u fabriku u četvrtak naveče“, izjavila je Hanifa Masanović, 26-godišnja izbjeglica iz sela Slatina, koje ona opisuje kao tri sata hoda udaljeno od Srebrenice. Mnogi Muslimani i Hrvati vojsku bosanskih Srba zovu četnicima, što je naziv kojim su se služili srpski borci u proteklom ratovima.

„Urlali su i pucali u plafon“, rekla je gđa Masanović. „Odveli su nekoliko dječaka sa sobom, djecu od vjerovatno oko 12 do 17 godina. Kasnije smo čuli viku izvana. Došao je čovjek u uniformi Ujedinjenih nacija i rekao nam da se ne brinemo, da je to vani poludjela žena. Govorio je našim jezikom, i bilo mi je očigledno da je četnik“.

„Niko se nije usuđivao ništa da kaže zato što smo strahovali da će nas sve poubijati. U srijedu ujutro sam izašla van da naspem vode. Pored slavine sam vidjela sedam dječaka sa prerezanim grkljanima, a dvojicu obješenu na drvetu“.

Druga izbjeglica, 29-godišnja Hava Muratović, koja kaže da je porijeklom iz sela Konjević Polje, ispričala je gotovo identičnu priču, iako nijedna od njih nije dovoljno dobro poznavala Potočare da bi prepoznala u kojoj fabrici su ih držali.

„Četnici su ušli u fabriku kasno naveče u utorak i odveli oko 20 tinejdžera“, izjavila je gđa Muratović. „Znali smo da će ih poubijati, ali šta smo mi tu mogli? Idućeg jutra sam vidjela hrpu leševa pored slavine za vodu. Bilo ih je oko 10-ak, svi sa prerezanim grkljanima. Pored slavine je bilo i drvo, a sa njegovih grana su visila još dva tijela“.²⁰⁹⁷

Nakon pada Srebrenice prošle sedmice, oko 4.000 vojnika bosanske vlade probilo se kroz srpsku teritoriju, kako bi u ponedjeljak stigli do grada Tuzle, koji je pod muslimanskom kontrolom. Preživjeli sa tog putovanja 50–60 kilometara izjavili su da još uvijek nema traga oko 11.000 muškaraca koji su pobjegli iz Srebrenice nakon što je zauzeta. Smatra se da bosanski Srbi još nekoliko hiljada muškaraca iz Srebrenice drže u zarobljeništvu.²⁰⁹⁸

²⁰⁹⁵ Stephen Kinzer, „Conflict in the Balkans: The Refugees; Terrorized Human Tide Overwhelms Relief Camp“, *The New York Times*, 15. jul, 1995.

²⁰⁹⁶ Stephen Kinzer, „Conflict in the Balkans: The Refugees; Bosnia Lets Refugees Leave Camp But 20,000 Others Are Missing“, *The New York Times*, 16. jul 1995.

²⁰⁹⁷ Stephen Kinzer, „Conflict in the Balkans: The Refugees; Bosnian Refugees' Accounts Appear to Verify Atrocities“, *The New York Times*, 17. jul 1995.

²⁰⁹⁸ Chris Hedges, „Bosnia Threatens U.N. Troops Unless NATO Jets Aid Defense“, *The New York Times*, 19. jul 1995.

Portparol UNHCR-a u Tuzli Fernando del Mundo [Fernando del Mundo] izjavio je: „Ljudi govore da su putem [iz Srebrenice] vidjeli na stotine provedenih muškaraca, leševe duž puta, grupe muškaraca na koljenima i sa rukama vezanim iza leđa. Postoji zajednička tema u tim pričama. Navodi o pogubljenjima, incidenti silovanja, pljačke, muškarce razdvajaju od žena i djece”, izjavio je g. Del Mundo. Broj ljudi koji su nestali iz Srebrenice i dalje je nepoznat.²⁰⁹⁹

Holandski ministar odbrane Joris Vorhov izjavio je: „Izbjeglice pričaju izuzetno autentične priče sa dosta detalja. Neka je samo dvije trećine od toga istina, opet je užasavajuća slika. Čuli smo priču srpskog para iz Bratunca koji kaže da je u školskom dvorištu pogubljeno 1.600 ljudi”, rekao je. Agencija UN za humanitarnu pomoć kaže da su srpske snage prerusene u vojnike UN izmamile iz šume oko 30 bjegunaca iz Srebrenice, i na licu mjesta ih strijeljali.²¹⁰⁰

- deportacija stanovništva:

Užasi srpskog „etničkog čišćenja“, koje je izrodilo mrežu logora i razvučene kolone izbjeglica, vratili su se da proganjaju Bosnu i ostatak svijeta kad je sinoć na hiljade staraca, žena i djece izgnano iz Srebrenice, autobusima prevezeno na svega nekoliko kilometara udaljenosti od linije fronta, te prisiljeno da pređe preko nepouzdanih linija u potrazi za utočištem. Komandant bosanskih Srba general Ratko Mladić ušetao se u istočnobosansku Muslimansku enklavu Srebrenica da razgleda svoj najnoviji plijen, a u stopu ga je pratio niz kamiona i autobusa. Izdao je naređenje za momentalnu deportaciju desetina hiljada ljudi koji su tri godine živjeli pod opsadom. Te evakuacije predstavljaju najveći talas etničkog čišćenja u Bosni u protekle dvije godine.

Porodice se razdvajaju po polu, pri čemu se muškarci, za koje se sumnja da su borci ili „teroristi“, privode kao ratni zarobljenici. Smatra se da je sinoć na hiljade mladića i muškaraca privedeno od strane Srba. Prema portparolu UN Aleksandru Ivanku [Alexander Ivanko], general Mladić izjavio je da će svi muškarci dobi preko 16 godina biti sprovedeni na istok u Bratunac, koji drže Srbi, kako bi se sprovela „istraga o ratnim zločinima“.²¹⁰¹

- stanje bošnjačkih/muslimanskih trupa nakon pada Srebrenice:

Kao vojska duhova, kolona od oko 5.000 bosanskih vojnika i civila, koji su se vodili kao nestali od pada enklave Srebrenica prošle sedmice, juče se isteturalo iz šumovitih brda sjeverne Bosne, iscrpljeni i slabi od očajničkog petodnevnog marša do bezbjednog područja preko teritorije koju drže Srbi. Kako kažu preživjeli, u tom pokušaju bijega iz Srebrenice bilo je na stotine poginulih koji su stradali u srpskim zasjedama ili od gladi. Drugi, izmučeni halucinacijama prouzrokovanim strahom i glađu, odlutali su u šumu i nestali. Taj poduhvat neke je gurnuo preko ruba zdrave pameti. Jedan čovjek počinio je samoubistvo ručnom granatom tokom marša, prisjećajući se preživjeli: „Urlao je da želi da ide kući i izvukao osigurač, poubijao je i one koji su stajali oko njega“.²¹⁰²

²⁰⁹⁹ Julian Borger, “More Atrocities Feared in Zepa Attack”, *The Guardian*, 17. jul 1995.

²¹⁰⁰ Ian Traynor, “Dutch Troops Tell of Atrocities”, *The Guardian*, 24. jul 1995.

²¹⁰¹ Ian Traynor, “Serbs Bus Refugees to Front Line”, *The Guardian*, 13. jul 1995.

²¹⁰² Julian Borger, “Return of the ghosts of war”, *The Guardian*, 18. jul 1995.

- humanitarna katastrofa u izbjegličkom kampu u blizini Tuzle:

Hiljade plačnih i zbunjenih žena, djece i staraca protjeranih iz Srebrenice juče se iskrvalo iz autobusa na propaloj vazduhoplovnoj bazi u gradu Tuzli, u sjevernoj Bosni. Srpske pobunjenike optužuju za ubistva i silovanja, a Ujedinjene nacije za ravnodušnost tokom pada enklave. Šačica humanitarnih radnika u Tuzli nije mogla da izađe na kraj sa talasom izbjeglica. Neki su dijelili flaširanu vodu, ali nije bilo hrane, nije bilo nikakvih uputstava, i nije bilo organizacije. Novopristigli su morali da se probijaju kroz uplakanu, gotovo histeričnu gomilu, očajnički tražeći prijatelje i rođake od kojih su razdvojeni tokom protjerivanja. To protjerivanje predstavlja jednu od najvećih prisilnih seoba u ratu u Bosni koji traje već 40 mjeseci. Kroz protekla 24 sata, oko 15.000 civila – sve žene, djeca i starci – „etnički je očišćeno“ sa netom osvojene teritorije. Srbi zahtijevaju da se u izbjegličke logore na području Tuzle danas prebaci još više od 20.000 lica.²¹⁰³

- karakterizacija događaja kao nastavka srpske kampanje etničkog čišćenja:

Današnji napad srpskih snaga odvio se pet dana nakon što su zarobili Srebrenicu, još jednu pretežno muslimansku zaštićenu zonu oko 15 kilometara sjeverno od Žepe, u sklopu svoje kampanje „etničkog čišćenja“, koja je počela kad je bosanska vlada, predvođena Muslimanima, proglasila nezavisnost u aprilu 1992. godine. Bosanski Srbi od tad su kroz ofanzivna dejstva stekli kontrolu nad oko 70 posto teritorije države.²¹⁰⁴

Ti izvještaji pojavili su se nakon što su srpske snage, strahujući da ne izazovu bombardovanje od strane NATO-a u slučaju napada na Goražde, preko vikenda unaprijedile svoju kampanju da iz Žepe protjeraju hiljade muslimanskih civila, te nastavili sa napadom na sjeverozapadnu enklavu Bihać.²¹⁰⁵

- odlazak UN iz Srebrenice usljed težnje ka reorganizaciji snaga i stava da je Srebrenica bila vojno neodbranjiva:

„Odgovor UN na dešavanja u Srebrenici najvjerovatnije će biti da povuku svoje ljude odatle, što ionako hoće da urade. Mogu se pregrupisati da bi ostvarili jače i organizovanije prisustvo, povući sve izložene snage iz okolnih mjesta, i time osloboditi put za širu upotrebu vazdušnih snaga“. To „pregrupisanje“ već je otpočelo.²¹⁰⁶

Moramo prihvatiti činjenicu da je prekasno da povratimo Srebrenicu: ni u snovima se ne može zamisliti da bi uopšte bilo moguće poslati ekspedicione snage UN da marširaju preko sto kilometara brdskog terena, a kamoli da neće upasti u probleme ako uopšte i stignu do odredišta. Nije moguće prevazići problem sa odbranom linija za opskrbljivanje i za sebe i za izbjeglice, koje idu preko srpske teritorije.²¹⁰⁷

²¹⁰³ Julian Borger, “‘Everything Was Burning. They Lined Us up and Took the Men Away. I Saw a Boy Shot through the Mouth’”, *The Guardian*, 14. jul 1995.

²¹⁰⁴ Chris Hedges, “Conflict in the Balkans: The Overview; Serbs Close In on 2d Bosnian ‘Safe Area’”, *The New York Times*, 17. jul 1995.

²¹⁰⁵ Traynor, “Dutch Troops Tell of Atrocities”.

²¹⁰⁶ Traynor, “Muslims Face New Ethnic Cleansing”.

²¹⁰⁷ “Defending the Defensible”, *The Guardian*, 1. jul 1995.

- ukazivanje na neuspjeh UN u Srebrenici, ali i u BiH uopšteno:

Pad Srebrenice doveo je u pitanje budućnost misije Ujedinjenih nacija u Bosni, danas su izjavili viši američki i zapadnoevropski zvaničnici.

Zauzimanje te zaštićene enklave Ujedinjenih nacija od strane bosanskih Srba „dovodi do pitanja hoće li snage UN biti u mogućnosti da ostanu u Bosni i sprovede svoju humanitarnu misiju”, izjavio je sekretar odbrane Vilijam J. Peri [William J. Perry] u intervjuu za *Kejbl njuz network*. . . . U Parizu, predsjednik Žak Širak [Jacques Chirac] daleko je burnije reagovao na napad bosanskih Srba na Srebrenicu. Izjavio je da će Francuska poslati vojsku u Srebrenicu ako Ujedinjene nacije zatraže da se enklava povрати od bosanskih Srba.²¹⁰⁸

U današnjem obraćanju reporterima u ružičnjaku Bijele kuće, g. Klinton je pozvao snage Ujedinjenih nacija „da se vrate tamo i ponovo uspostave zaštićenu zonu“ oko Srebrenice – izjava koju čak i zvaničnici njegove administracije smatraju greškom, pošto takvo dejstvo nije moguće, pa pričom o njemu, kako je rekao jedan od njih, „jedino možemo ispasti slabi i beskorisni“.²¹⁰⁹

Srpska ofanziva protiv Srebrenice dovela je do daljih pitanja o dugovječnosti misije UN u Bosni i predstavlja najnovije u dugom nizu poniženja od strane Srba otkako su uzeli gotovo 400 pripadnika snaga UN kao taoce nakon NATO-ovih vazdušnih napada u maju.²¹¹⁰

Što se tiče izmučene misije UN u Bosni, to što je pokušaj da odbrani Srebrenicu bio neuspješan, bez obzira na korištenje vazdušnih snaga NATO-a, izazvaće dalje proteste da je dejstvo u Bosni uzaludno i pojačati pozive na povlačenje UN iz Bosne.²¹¹¹

Ambasador Bosne u UN Ivan Mišić opisao je pad Srebrenice kao „fatalan udarac međunarodnoj zajednici i sposobnosti UN da sprovede vlastite odluke i rezolucije“. Takođe je izrazio brigu zbog izgleda da bi UN mogao ponovo postati saučesnik u etničkom čišćenju.²¹¹²

Uzگرد, Srbi su se pitali da li bismo im mi iz UN mogli pomoći sa malčice etničkog čišćenja – pošto vas se oko 40.000 još mota po srebreničkoj enklavi. Tražili su od nas da vam raščistimo jednu ulicu da se možete uputiti u Tuzlu u centralnoj Bosni. Fino smo vam napravili veliki logor za utočište. Srbi su čak i ponudili da vam obezbijede autobuse da vas prevezu u izbjegličke kampove. Sad to organizujemo.²¹¹³

- osuda zauzimanja Srebrenice i (francuska) spremnost na oštru akciju protiv srpskih snaga:

²¹⁰⁸ Eric Schmitt, “Conflict in the Balkans: Reaction; U.S. and NATO Face Unhappy Choices for U.N. Force in the Balkans”, *The New York Times*, 12. jul 1995.

²¹⁰⁹ Raymond W. Apple Jr., “Conflict in the Balkans: In Washington; Clinton Is Scrambling to Find Way to Help U.N. in Bosnia”, *The New York Times*, 14. jul 1995.

²¹¹⁰ Traynor i Borger, “Serbs Defy UN Air Raid Threat”.

²¹¹¹ Traynor, “Muslims Face New Ethnic Cleansing”.

²¹¹² Mark Tran, “UN ‘Determined to Stay in Bosnia’”, *The Guardian*, 12. jul 1995.

²¹¹³ Maggie O’Kane, “Now Look You Lot, Just Pack It in and Die Quietly”, *The Guardian*, 13. jul 1995.

Savjet bezbjednosti UN sinoć je održao hitnu sjednicu na kojoj su pripremili nacrt rezolucije koja najoštrije osuđuje srpska dejstva u Srebrenici i zahtijeva hitno povlačenje i povratak statusa zaštićene zone tom gradu. U Strazburu, predsjednik Francuske Žak Širak izjavio je da je Francuska spremna da pruži političku i vojnu podršku „ako je Savjet bezbjednosti UN zatraži“, ali nije razjasnio da li će to biti dodatna podrška, pored francuskih trupa koje je već obećao Snagama za brzo reagovanje.²¹¹⁴

Portparol odbrane laburista Dejvid Klark [David Clark] izrazio je protest, rekavši da svijet ne može sjediti i gledati kako bosanski Srbi vrše svoj „zaprepašćujući čin agresije koji dovodi u opasnost živote hiljada nedužnih ljudi“ u Srebrenici. Njegov kolega Robin Kuk [Robin Cook] govorio je o „izdaji“ od strane međunarodne zajednice i pozvao na ultimatum – podržan prijetnjama silom – koji bi zahtijevao od bosanskih Srba da se povuku.²¹¹⁵

- širenje sukoba na Žepu i njen pad:

Zvaničnici Ujedinjenih nacija i bosanske vlade rekli su da ulazak u enklavu Srebrenica, područja oko 25 kvadratnih kilometara, djeluje kao dio ofanzive bosanskih Srba sa ciljem zauzimanja tri zaštićene zone na istoku u kojima su utočište pronašle hiljade muslimanskih izbjeglica.

Ti zvaničnici izjavili su da postoje indikacije da se trupe bosanskih Srba okupljaju sjeverno i južno od Žepe, zaštićene zone u blizini Srebrenice, a večeras je bilo izvještaja o okršajima tamo. Bosanska prestonica Sarajevo, takođe određena kao zaštićena zona, danas je u više navrata granatirana, a u večernjim satima se treslo od intenzivnog granatiranja.²¹¹⁶

Tokom proteklih nekoliko dana, snage bosanskih Srba otvorile su tešku artiljerijsku vatru na gusto naseljena mjesta u Srebrenici, Sarajevu i Žepi. Žrtve su gotovo isključivo civili, razneseni ili onesposobljeni dok žure razorenim ulicama da napune plastičnu flašu za vodu ili kupe kesu riže.²¹¹⁷

Napad na Žepu pratio je isti šablon kao i raniji napad na Srebrenicu. General-potpukovnik Geri Kauard [Gary Coward], portparol Ujedinjenih nacija u Sarajevu, izjavio je da su bosanski Srbi postavili ultimatum bosanskim snagama da polože oružje i predaju se. Kad je on istekao u dva sata poslije podneva, bosanski Srbi počeli su granatirati enklavu i približili se sa tenkovima i pješadijom.²¹¹⁸

Oko 1.000 izbjeglica prevezeno je iz Žepe sa dvadeset jednim autobusom, izjavio je portparol visokog komesara Ujedinjenih nacija za izbjeglice. Smatra se da se u Žepi neposredno prije pada nalazilo 10.000 do 16.000 muslimanskih izbjeglica i trupa bosanske vlade.

²¹¹⁴ Tran, “UN ‘Determined to Stay in Bosnia’”.

²¹¹⁵ Michael White, “Action Call Unites MPs”, *The Guardian*, 13. jul 1995.

²¹¹⁶ Chris Hedges, “Conflict in the Balkans: The Overview; Bosnian Serbs Overrun Town Protected by U.N.”, *The New York Times*, 12. jul 1995.

²¹¹⁷ Chris Hedges, “Conflict in the Balkans: In Bosnia; Bosnian Serbs Open Drive On a 2d U.N. ‘Safe Area’”, *The New York Times*, 14. jul 1995.

²¹¹⁸ Hedges, “Conflict in the Balkans: The Fighting; Serb Forces Shell U.N. Peacekeepers”.

Bosanski Srbi zahtijevali su da se svi muškarci od 16 do 55 godina starosti predaju kao ratni zarobljenici. Pored toga, Srbi su od branilaca zaštićene zone tražili da se razoružaju.

„Civilnom stanovništvu dat je izbor da ode ili da ostane”, danas je izjavio čelnik bosanskih Srba Radovan Karadžić. „Pripadnicima muslimanske vojske biće dodijeljen status ratnih zarobljenika i kasnije će biti razmijenjeni“.²¹¹⁹

Kad general Mladić završi sa iseljavanjem Muslimana iz Srebrenice, očekuje se da će deložirati i 16.000 stanovnika iz Žepe na jugozapadu, gdje je stacionirano 100 ukrajinskih vojnika UN.²¹²⁰

Napad na Žepu, oko 15 kilometara jugozapadno od Srebrenice u istočnoj Bosni, uslijedio je nakon srpskog ultimatumu za njenu predaju.

Srbi su spalili okolna sela, granatirali Žepu, te izveli ciljane napade na položaje UN, kao i na glavnu bazu u tom gradu, gdje je smješteno 79 ukrajinskih vojnika UN koji su tamo stacionirani. Očekuje se da će se 16.000 stanovnika Žepe priključiti unesrećenim konvojima i izbjegličkim kolonama koje se teturaju preko linija fronta do bezbjednosti, kakve-takve, u Tuzli i Kladnju. Do juče je već pristiglo oko 20.000 izbjeglica iz Srebrenice, izjavili su humanitarni zvaničnici, ali u tom istočnobosanskom gradiću ostalo je svega dvjestotinjak ljudi, kao i 300 holandskih pripadnika snaga UN.²¹²¹

- zločin Srba u Potočarima:

Kroz vazduh su se prolamali izmučeni krici dok su bosanski Srbi ukrcavali prvih 3.000 izbjeglica, žena, djece i starijih lica u autobuse u Potočarima, u danas osvojenoj bazi Ujedinjenih nacija nedaleko od Srebrenice, koja je osvojena u utorak. Izbjeglice su se iskrcale kod Kladnja, udaljenog oko 40 kilometara, odakle su bili prinuđeni da pređu pješke preko linija fronta posljednjih 10-ak kilometara do tog grada pod vladinom kontrolom i pomoći koja se tamo nalazila.

„Bio je to užasavajući prizor”, izjavio je Stefan Oberrajt [Stephan Oberreit] iz „Doktora bez granica“, koji se svojim kolegama u Srebrenici obratio radiom iz Beograda. „Čulo se vrištanje, plač i panika. Nisu znali gdje ih vode“. . . . Izbjeglice su u utorak pobjegle iz grada Srebrenice na sjever prema Potočarima nakon što je vojska bosanskih Srba ušla u samo središte te zaštićene zone Ujedinjenih nacija, odlučni da zauzmu grad bez obzira na prijetnju od vazdušnih napada od strane NATO-a.

Danas oko podneva, oko 1.500 pripadnika vojske bosanskih Srba zaputilo se u Potočare sa podrškom tenkova. Bez otpora su zauzeli bazu Ujedinjenih nacija, nakon što su zaprijetili da će u slučaju intervencije ratnog vazduhoplovstva NATO-a granatirati izbjeglice i pogubiti neke od pripadnika holandskih mirovnih snaga koje drže kao taoce.

Pripadnici holandskih mirovnih snaga u utorak naveče pustili su na desetine ranjenih lica u svoju bazu u Potočarima, ali najveći dio od 40.000 izbjeglica

²¹¹⁹ Chris Hedges “Conflict in the Balkans: The Fighting; ‘Safe’ Town in Bosnia Falls to Serbs”, *The New York Times*, 26. jul 1995.

²¹²⁰ Traynor, “Serbs Bus Refugees”.

²¹²¹ Martin Walker, Julian Borger i Ian Traynor, “Serbs Turn on Second Safe Haven”, *The Guardian*, 15. jul 1995.

„provelo je noć bez ičega, na njivi oko baze”, izjavio je Ron Redmond [Ron Redmond], portparol visokog komesara Ujedinjenih nacija za izbjeglice u Ženevi.²¹²²

Priče o zauzimanju Srebrenice govore o brutalnosti pomiješanoj sa sitnim milosrdnim djelima, što ukazuje na to da se pobunjenici trude da poboljšaju svoju reputaciju. Ipak, zajednička tema jeste užas i kaos. „Četnici (Srbi) su došli u sedam ujutro. Davali su nam hljeb i vodu, ali samo dok su ih kamere snimale”, izjavila je Sahra Huseinović, žena od četrdesetak godina koja je protjerana iz sela Sućeska u srebreničkoj enklavi. „Ali čim su se kamere pogasile, četnici su nas opkolili i odveli u Potočare. Tamo je sve bilo spaljeno. Sve prostorije u kućama bile su u plamenu. Poređali su nas i odveli muškarce, a neki ljudi su i strijeljani. Vidjela sam 13-godišnjeg dječaka koji je upucan kroz usta“.²¹²³

- podsjećanje na hiljade nestalih nakon pada Srebrenice:

Hiljadama lica protjeranih iz Srebrenice i dalje se ne zna lokacija.²¹²⁴

Govoreći na konferenciji za štampu u sjevernobosanskom gradu Tuzli, poljski diplomata izjavio je da je iz Srebrenice nestalo oko 7.000 lica nakon što je 11. jula pala u ruke srpskih snaga.²¹²⁵

U skladu sa standardnom praksom, Međunarodni Crveni krst neće komentarisati stanje ljudi, pa čak ni reći koliko od 4.000 lica nestalih nakon srpske invazije su pronašli.²¹²⁶

Zvanična procjena Ujedinjenih nacija iznosi da se 4.000 do 6.000 muslimanskih muškaraca i dalje vodi kao nestalo nakon napada na Srebrenicu i Žepu.²¹²⁷

- opis pada Srebrenice kao masakra, ratnog zločina, i tako dalje:

Nakon što su bosanski Srbi prošle sedmice u Srebrenici sproveli sličan pogrom većih razmjera, njihov čelnik Radovan Karadžić poriče da je tu bilo ikakvog etničkog čišćenja.²¹²⁸

Ipak, konferencija je sazvana – usred sve stravičnijih izvještaja o široko rasprostranjenim zlodjelima nakon zauzimanja Srebrenice – u cilju da se zaustave gnusna djela Srba.²¹²⁹

Holandski ministar odbrane Joris Vorhov juče je izjavio da smatra kako su se u muslimanskoj enklavi Srebrenica, pod zaštitom UN, odigrali teški ratni zločini otkako su je snage bosanskih Srba zauzele prije 11 dana. Holandskoj televiziji obratio se iz

²¹²² Chris Hedges, “Conflict in the Balkans: The Overview; Serbs Start Moving Muslims Out of Captured Territory”, *The New York Times*, 13. jul 1995.

²¹²³ Borger, “Everything Was Burning”.

²¹²⁴ Ian Traynor, “Serbs’ War-War Mocks West’s Jaw-Jaw”, *The Guardian*, 21. jul 1995.

²¹²⁵ Ian Black, “UN Envoy Condemns ‘Barbaric’ Serbs”, *The Guardian*, 25. jul 1995.

²¹²⁶ Ian Black, “Horrid Human Rights Envoy Quits”, *The Guardian*, 28. jul 1995.

²¹²⁷ David Rohde, “Witness Finds Evidence of Serb Killing Fields”, *The Guardian*, 19. avgust 1995.

²¹²⁸ Traynor, “Serbs’ War-War Mocks West’s Jaw-Jaw”.

²¹²⁹ Ian Traynor, “Focus on Gorazde Leaves Blurred Image”, *The Guardian*, July 22, 1995.

Londona, gdje je učestvovao u međunarodnom kriznom sastanku u vezi sa Bosnom. „Znamo da su se u Srebrenici dogodile izuzetno ozbiljne stvari. Još uvijek ne raspolažemo potpunom slikom, ali strahujem da ima na stotine, ako ne i na hiljade poginulih. Smatram da je došlo do teških ratnih zločina”.²¹³⁰

„Ta dešavanja zahtijevaju temeljnu istragu”, izjavio je g. Mazovjecki. „Ali mogu da kažem da to što se dogodilo ne može biti opisano kao [umjereno] kršenje ljudskih prava, nego kao izuzetno ozbiljno kršenje enormnih razmjera. Počinjena su varvarska djela. Ogromni brojevi izbjeglica opisuju pogubljenja, silovanja, sakaćenja i prisilno razdvajanje porodica.”²¹³¹

Portparol visokog komesara UN za izbjeglice u Zenici Panos Mumcis [Panos Moutzis] izjavio je: „Izgleda da nigdje nije bilo takvih silovanja i varvarskih djela kao u Srebrenici”.²¹³²

- dokazi o masakru:

Fizički dokazi bili su sumorni i ubjedljivi. Na jednoj lokaciji koja se vidi na skorašnjim fotografijama tog područja načinjenim od strane američkog špijunskog satelita, vidio sam nešto što liči na ljudsku nogu u fazi raspadanja koja viri iz nedavno prekopane zemlje. Na njivama gdje je zemlja nedavno prekopavana razbacane su velike prazne kutije za municiju. . . . Po riječima vojske bosanskih Srba, svi Muslimani zarobljeni u tom području bivaju pogubljeni po kratkom postupku. Podnoseći izvještaj svojim komandantima u selu Nova Kasaba, oko 20 kilometara zapadno od Srebrenice, jedan vojnik je rekao da se u brdima oko Cerske, nedaleko od Žepe, još krije grupa od više od 300 Muslimana naoružanih sa svega 50 pušaka. Taj vojnik je rekao da je njegova jedinica zarobila sedam od tih Muslimana prošle subote, a pogubili su dvojicu. „Sutra ćemo se vratiti da pohvatamo čitavu grupu”, rekao je. „Samo počnemo pričati sa njima i onda ih upucamo”. Tokom prezentacije dokaza o postojanju masovnih grobnica, ambasadorica Sjedinjenih Država u UN Medlin Olbrajt nedavno je Savjetu bezbjednosti UN pokazala fotografije područja Nove Kasabe, koje su načinili špijunski avioni i sateliti. Fotografije „prije” pokazuju zarobljenike na fudbalskom igralištu i netaknutu zemlju na praznoj njivi na oko kilometar udaljenosti odatle. Fotografije „poslije”, načinjene nekoliko dana kasnije, pokazuju da više nema zarobljenika, a na njivama imaju tri mjesta gdje je zemlja kopana i koja liče na masovne grobnice. Kad sam ove sedmice otišla na tu lokaciju, jasno su se vidjela tri svježe prekopana mjesta. Na rubu najmanje od tih navodnih masovnih grobnica iz zemlje je štrčalo nešto što je ličilo na ljudsku bedrenu i koljeničnu kost. Oko stotinjak metara udaljenosti od jednog od grobova pronađene su rukom pisane bilješke sa sjednice lokalne uprave u selu Potočari, u opštini Srebrenica, održane 14. marta. Oko desetak metara udaljenosti od tog istog groba, pronađena je i školska diploma iz 1982. godine i fotografije naizgled muslimanske omladine iz sela Kravica, isto nedaleko od Srebrenice. Oko pola kilometra od ta tri prekopana mjesta, pronađene su muslimanske molitvene brojanice, odjeća, računi i glasački listići iz Srebrenice. U blizini ta tri prekopana mjesta vide se dvije prazne kutije za municiju, od kojih svaka naizgled drži više stotina metaka. Preko puta jedne od lokacija pronađena je šačica čahura za metke, ali na samim grobovima nije ih

²¹³⁰ “Call for War Crimes Tribunal Inquiry into ‘Atrocities’”, *The Guardian*, 22. jul 1995.

²¹³¹ Black, “UN Envoy Condemns ‘Barbaric’ Serbs”.

²¹³² Julian Borger, “Guilt Is the Price of Surviving Zepa”, *The Guardian*, 28. jul 1995.

bilo mnogo. Oko pola kilometra odatle, u blizini malog potoka, istovarene su dvije hrpe svježe zemlje. . . . Drugi navod o zlodjelima bosanskih Srba tiče se sela Bratunac, oko 15 kilometara sjeverozapadno od Srebrenice. U prvih nekoliko dana nakon pada Srebrenice, stanovnici srpske obale rijeke Drine prijavili su da čuju pucnjavu iz pravca Bratunca. Kako se priča, Srbima koji su u to vrijeme prelazili u Bratunac rečeno je da na lokalnom fudbalskom stadionu strijeljaju Muslimane. U napuštenoj zgradi u sklopu stadiona vidio sam hrpe izmeta na podu. Unutrašnji zidovi bili su izrešetani sa više desetina rupa od metaka, a pod i jedan od zidova bili su naizgled isprskani mrljama od krvi.²¹³³

Džulijan Bordžer [Julian Borger] dodaje: Odlazeći istražitelj Ujedinjenih nacija za ljudska prava Tadeuš Mazovjecki pronašao je „značajne posredne i neposredne dokaze“ zlodjela – u šta se ubrajaju i masovna pogubljenja – počinjena od strane vojske bosanskih Srba nakon što su u julu zauzeli muslimansku enklavu Srebrenica. Juče objavljen, taj izvještaj poziva se na svjedočenja preživjelih koji opisuju kako su Srbi na njivama strijeljali na stotine, pa možda i hiljade muslimanskih muškaraca i onda ih pokopali u masovne grobnice.²¹³⁴

- svjedočenja holandskih pripadnika UN:

Holandske trupe gledale su kako srpska vojska ubija Muslimane nakon zauzimanja Srebrenice, „zaštićene zone“ Ujedinjenih nacija, izjavili su juče holandski zvaničnici u Zagrebu. Jedan holandski vojnik vidio je kako jednog Muslimana vode u stranu i pucaju mu u glavu iz puške, izjavio je vrhovni komandant holandske vojske Hans Kozi [Hans Couzy], nakon razgovora sa trupama koje su se vratile u sjedište UN iz Srebrenice. Druga dva vojnika vidjela su kako devet Muslimana uvode u zgradu radi ispitivanja, a onda su čuli pucnjavu. Kasnije su vidjeli leševe te devetorice sa ranama od metaka na leđima. Dva oficira vidjela su devet ili deset leševa ostavljenih u kući, a drugi vojnici gledali su kako Muslimane brutalno tuku i sakate. Drugi pripadnik mirovnih snaga izjavio je da je vidio kamionske prikolice pune muških leševa.²¹³⁵

Najdetaljnije nezavisne priče o zlodjelima dolaze od holandskih pripadnika mirovnih snaga UN koji su se nalazili u enklavi kad je zauzeta. Holandski ministar odbrane Joris Vorhov izjavio je da su se nagledali „užasnih stvari, ali to što su naši vojnici vidjeli ne objašnjava nestanak hiljada ljudi“. Dva holandska vojnika vidjela su kako devetoricu Muslimana uvode u zgradu radi ispitivanja a onda su začuli pucnjavu. Kasnije su pronašli leševe te devetorice sa ranama od metaka na leđima. „Čuli smo priču srpskog para iz Bratunca koji kaže da je u školskom dvorištu pogubljeno 1.600 ljudi“, izjavio je g. Vorhov. Jedan izvještaj sa granice sa Srbijom od prošle sedmice navodi da je pogubljeno čak i do 4.000 zarobljenih Muslimana. Holandski vojnici ipak nisu mogli potvrditi navode da su brojne Muslimanke izdvajane iz deportacionih konvoja koje su Srbi organizovali i silovane od strane srpskih vojnika.²¹³⁶

²¹³³ Rohde, “Witness Finds Evidence of Serb Killing Fields”.

²¹³⁴ Jonathan Freedland, “Clinton Names New Us Bosnia Team and Sets It to Work”, *The Guardian*, 24. avgust 1995.

²¹³⁵ Traynor, “Dutch Troops Tell of Atrocities”.

²¹³⁶ Black, “UN Envoy Condemns ‘Barbaric’ Serbs”.

Pripadnici holandskih mirovnih trupa koje su evakuisane iz Srebrenice u istočnoj Bosni danas su izjavili da su uzurpatorske snage bosanskih Srba pogubile najmanje 10 muslimanskih branilaca i zarobili 150 do 300 muškaraca dobi od 16 do 60 godina.

Od pada Srebrenice, izbjeglice koje su prošle sedmice prebačene u grad Tuzlu dočarale su stravičnu sliku silovanja žena i masakriranja nebrojenih stotina muslimanskih muškaraca dobi od 16 do 60 godina od strane bosanskih Srba.

Ipak, vrhovni komandant holandskih kopnenih snaga general-pukovnik Hans Kozi izjavio je da holandske trupe nisu svjedočile nijednom incidentu silovanja, a upoznati su sa svega ograničenim brojem incidenata koji bi se mogli okarakterisati kao ratni zločini.

U jednom od tih incidenata, uzurpatorska vojska bosanskih Srba odvela je jednog Muslimana, stavili su ga pred zid i s leđa upucali u glavu. U drugom, devet muškaraca pogubljeno je u kući, upucani su u leđa u istoj prostoriji. . . . Priče Holandana koji su pristigli preko vikenda, ispričane u nizu intervjuova i konferencija za štampu, nagovještavaju da su pogubljenja kojima su oni svjedočili daleko ograničenijeg obima nego što izbjeglice opisuju.²¹³⁷

- optuživanje srpskih snaga i čelnika za ratne zločine:

Vjeruje se da bosanski Srbi drže najmanje 4.000 ljudi, a danas su u principu prihvatili da Crvenom krstu dozvole pristup zarobljenicima, iako nisu rekli kad će to biti. Zvaničnici Ujedinjenih nacija ovdje izjavljuju da ne znaju da je već bilo ikakvih napora od strane istraživača iz Haga, gdje je osnovan tribunal za suđenje ratnim zločincima iz bivše Jugoslavije, da intervjuišu izbjeglice.²¹³⁸

To je suprotan podsjetnik u sedmici u kojoj su srpske snage počinile takve gnusne zločine protiv bosanskog naroda. Naglašavaju ga poteškoće sa kojima se u Hagu suočava Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju – prvi sud za ratne zločine od Nirnerga – u sklopu podizanja optužnica protiv zločinaca odgovornih za trenutna zlodjela.²¹³⁹

Kako se može desiti da se Šiman Sevašinović [Szyman Sevašinowicz] pojavljuje na sudu da odgovara za zločine koje je navodno počinio 1942. godine a naši takozvani čelnici ne rade ama baš ništa u vezi sa zločinima protiv čovječnosti Ratka Mladića?²¹⁴⁰

Kao direktan odraz toga što vlada agresora i žrtvu tretira kao jednake, ovo je doktrina „moralne ekvivalencije“ koju Komisija UN za ratne zločine, predvođena dr Šerifom Busanijem [Cherif Boussani], odbija, a nije ni jedina koja srpske nacionaliste krivi za većinu ratnih zločina.²¹⁴¹

Radovan Karadžić, čelnik bosanskih Srba, koji je pod istragom UN suda u Hagu za ratne zločine, izjavio je da je 40.000 Muslimana koji su napustili Srebrenicu svojevrijedno otišlo.²¹⁴²

²¹³⁷ Stephen Kinzer, "Conflict in the Balkans: The Refugees; Bosnian Refugees' Accounts".

²¹³⁸ Alan Cowell, "Conflict in the Balkans: The Refugees; Peacekeepers at Fallen Enclave Confirm Some Atrocities but Say They Saw No Rapes", *The New York Times*, 24. jul 1995.

²¹³⁹ "Justice without Time Limit", *The Guardian*, 14. jul 1995.

²¹⁴⁰ "Letters to the Editor – Sharing the Shame and the Blame for Bosnia", *The Guardian*, 14. jul 1995.

²¹⁴¹ Ed Vulliamy, "For Whom Does the Bell Toll Now?" *The Guardian*, 15. jul 1995.

²¹⁴² Ian Traynor, Martin Walker i Ian Black, "Us Set to Lift Bosnia Arms Ban", *The Guardian*, 17. jul 1995.

Holandski ministar odbrane Joris Vorhov juče je izjavio da smatra kako su se u muslimanskoj enklavi Srebrenica, pod zaštitom UN, odigrali teški ratni zločini otkako su je snage bosanskih Srba zauzele prije 11 dana. Holandskoj televiziji obratio se iz Londona, gdje je učestvovao u međunarodnom kriznom sastanku u vezi sa Bosnom. „Znamo da su se u Srebrenici dogodile izuzetno ozbiljne stvari. Još uvijek ne raspolažemo potpunom slikom, ali strahujem da ima na stotine, ako ne i na hiljade poginulih. Smatram da je došlo do teških ratnih zločina”.²¹⁴³

Međunarodni tribunal juče je podnio optužnice protiv čelnika bosanskih Srba Radovana Karadžića i Ratka Mladića, uoči sastanka Kontakt grupe sa pet država članica, na kojoj će se razmatrati sporazum kojim će sankcije nametnute Srbiji od strane Ujedinjenih nacija biti podignute u zamjenu za priznanje Bosne.²¹⁴⁴

Interesantan je i podatak da se pojam „genocid“ u *Gardijanu* pojavljuje 16 puta, pri čemu je 9 puta bio korišćen za opisivanje srpskih dejstava u BiH i u kontekstu optuživanja srpskih čelnika, dok nijednom nije upotrijebljen za opisivanje dejstava Muslimana/Bošnjaka. Na primjer:

Ono što se ove sedmice odigralo u Srebrenici ni po čemu se ne razlikuje od dešavanja u nebrojenim drugim bosanskim gradovima prije dvije i tri godine, osim što je u Srebrenici prisutan i značajan element saučesništva Ujedinjenih nacija. To proizilazi iz nepromijenjene, promišljene težnje ka Velikoj Srbiji kroz genocid i terorizam svake vrste. Predsjednik Milošević je to isplanirao prije nego što je rat i počeo, a general Mladić to uredno sprovodi u djelo.²¹⁴⁵

Čelnik bosanskih Srba Radovan Karadžić i njegov vojni komandant Ratko Mladić nalaze se među onima koji su juče u Hagu optuženi za genocid i zločine protiv čovječnosti od strane tribunala UN za ratne zločine.²¹⁴⁶

U *Njujork tajmsu*, termin „genocid“ se u istom periodu pominje ukupno šest puta i svih šest puta upotrijebljen je da direktno označi Srbe kao počinioce. Na primjer:

Senator Helms, republikanac iz Sjeverne Karoline i predsjedavajući Komiteta za spoljne poslove, izjavio je da Sjedinjene Države Bosance treba da posmatraju kao „borce za slobodu koji učestvuju u ratu za oslobođenje svoje zemlje“.

„Moramo im pomoći da se naoružaju, obučiti ih i pomoći im da se odbrane od srpskog genocida”, izjavio je.²¹⁴⁷

Imajući u vidu da ova baza obuhvata veliki vremenski period, prisutan je značajan broj vizuelnih sadržaja.

²¹⁴³ “Call for War Crimes Tribunal Inquiry into ‘Atrocities’”, *The Guardian*, 22. jul 1995.

²¹⁴⁴ Ian Black i Martin Walker, “Serb Leaders Indicted for War Crimes”, *The Guardian*, 26. jul 1995.

²¹⁴⁵ “Letters to the Editor – Mujo and Sabra’s Words Reveal Our Failure in Bosnia”, *The Guardian*, 15. jul 1995.

²¹⁴⁶ Martin Woollacott, “Serbs in Control of Deserted Zepa Town, Says U.N.”, *The Guardian*, 26. jul 1995.

²¹⁴⁷ Adam Clymer, “Dole-Helms Bill Asks \$100 Million in Arms Aid for Bosnia”, *The New York Times*, 11. avgust 1995.

S tim u vezi, izdvojeno je nekoliko tipičnih primjera.

Iznad se nalazi isječak iz *Njujork tajmsa*.²¹⁴⁸

Iznad se nalazi fotografija iz *Njujork tajmsa*.²¹⁴⁹

²¹⁴⁸ Hedges, "Serb Forces Fight Dutch U.N. Troops", *The New York Times*.

²¹⁴⁹ Kinzer, "Conflict in the Balkans: The Refugees; Terrorized Human Tide".

Muslim refugees waited yesterday for their Bosnian Serb captors to move them out of Potocari, the base of the United Nations peacekeepers who stood with them. The situation of the 400 Dutch peacekeepers was not known. (Photographers' access was controlled by the Serbian military.)

Iznad se nalazi fotografija iz *Njujork tajmsa*.²¹⁵⁰

Refugees from Srebrenica face the day after a night without food or blankets in a crowded camp at Tuzla airport yesterday

Iznad se nalazi fotografija iz *Gardijana*.²¹⁵¹

²¹⁵⁰ Hedges, "Conflict in the Balkans: The Overview; Serbs Start Moving Muslims".

²¹⁵¹ Julian Borger, "Lonely Death in a Crowded Cornfield", *The Guardian*, 15. jul 1995.

Victor and vanquished . . . Ratko Mladic, the Bosnian Serb commander, speaks to Muslim refugees who fled from Srebrenica to the Dutch UN base at Potocari

Iznad se nalazi fotografija iz *Gardijana*.²¹⁵²

Letting down his detainees . . . A Dutch UN soldier returned from Bosnia weeps on the shoulder of an officer after arriving at the Soesterberg airbase in the Netherlands. The Dutch peacekeepers, who were held hostage when the Bosnian Serbs overran Srebrenica last week, deny that their defence of the enclave was lax

Iznad se nalazi fotografija iz *Gardijana*.²¹⁵³

²¹⁵²Steele, "Refugees Face Food Crisis".

²¹⁵³ John Palmer, "Dutch Tell EU of Rebel Atrocities", *The Guardian*, 18. jul 1995.

Analizom tekstova objavljenih uoči i neposredno nakon pada Srebrenice, istraživači su došli do nekoliko zaključaka. Slika događaja u Srebrenici i njenoj okolini je jasna, detaljna i skoro u potpunosti identična (kako unutar, tako i između članaka ispitanih novinskih kuća).

Ova slika će biti jasnija ukoliko se teme organizuju u nekoliko cjelina.

Prvu cjelinu čini opis Srebrenice prije pada, pri čemu je naglasak na teškoj situaciji u ovoj zaštićenoj zoni UN (blokadama humanitarnih konvoja od strane srpskih jedinica), velikom broju civila koji su ranije pristigli u Srebrenicu bježeći od Vojske Republike Srpske, te značaj koji je Srebrenica imala po srpske strateške planove. Zajednička „nit“ koja spaja konkretne teme kroz ovu cjelinu jeste crno-bijeli prikaz zaraćenih strana. S jedne strane, nalaze se muslimanski civili već izmučeni svojim izbjeglištvom i nedostatkom osnovnih namirnica. S druge strane su srpske jedinice, spremne da konačno zauzmu Srebrenicu i njenu okolinu u cilju sticanja potpune kontrole nad slivom rijeke Drine. Vrlo slikovit argument za opisanu pretpostavku istraživača predstavlja činjenica da se muslimanske snage samo jednom prilikom navode kao inicijatori akcije protiv Srba. To je ujedno i jedini prikaz srpske strane kao napadnute:

Desetak dana ranije, Srbi su signalizovali da je napad neizbježan, te započeli sa oštrom propagandom o „terorističkim ćelijama“ u Srebrenici. Vrhovna komanda bosanskih Srba organizovala je posjete stranih novinara obližnjem selu Višnjica, koje je nedavno bilo meta muslimanskog napada. Sela pod kontrolom bosanskih Srba slabo su odbranjena. Zauzimanjem Srebrenice, neutralisali bi muslimansku prijetnju, oslobodili ljudsku snagu, i uklonili prepreku svom dugogodišnjem cilju da steknu punu kontrolu nad istočnom Bosnom. Napad na Višnjicu djelovao je kao pokušaj Muslimana da Srbima pokvare užitak u simboličnom prazniku u njihovom kalendaru, Vidovdanu, koji se obilježava 28. juna.²¹⁵⁵

Štaviše, muslimanske snage su navedene kao napadači holandskih pripadnika UN svega u dvije prilike, a i onda isključivo u kontekstu srpskih napada, pri čemu se napadi tumače kao frustracija izazvana neuspjehom UN da očuva Srebrenicu:

Noćna mora za 400 pripadnika holandskih snaga u tom džepu pogoršana je neprijateljstvom od strane snaga bosanske vlade koja se juče borila da ih odbrani. Nakon što su preko vikenda ubili jednog holandskog vojnika, vladine snage juče su granatirale holandska oklopna vozila. „Uznemirili su vozača i oklopni transporter se otkotrljao niz brdo. Na oklopni transporter koji mu je izašao u pomoć ispaljena je protivtenkovska granata, ali ga je promašila“, izjavio je major Tobi Bridž [Toby Bridge], portparol UN. Izgleda da bosanske snage strahuju da bi UN mogao napustiti Srebrenicu.²¹⁵⁶

²¹⁵⁵ Traynor, “Third time unlucky for unsafe area”.

²¹⁵⁶ Traynor i Borger “Serbs defy UN air raid threat”.

Druga cjelina odnosi se na konačni napad srpskih jedinica, koji se tumači kao namjerno kršenje rezolucija UN, ugrožavanje pripadnika snaga UN i upotreba svih raspoloživih sredstava zarad pobjede. U ovoj celini dominiraju opisi srpskog napredovanja i napada na holandske pripadnike UN. Osnovni zaključak koji se može izvući iz tih različitih tema jeste lakoća sa kojom su bošnjačke snage poražene (teme koje se odnose na neodbranljivost Srebrenice od strane UN i opis muslimanskih snaga koje su se probile su dodatni argument). Ispostavlja se, dakle, da se prve dvije cjeline mogu posmatrati kao „dvije strane iste medalje“ – dok prva cjelina naglašava civilnu strukturu Srebrenice, druga ukazuje na odsustvo bilo kakve ozbiljnije poteškoće za srpske jedinice.

Treća cjelina odnosi se neposredno na pad Srebrenice. Njom dominiraju opisi deportacije civila i humanitarne katastrofe kroz koju su oni prolazili, kao i prijetnje po susjednu Žepu. Direktno se nadovezujući na prethodnu, četvrta cjelina odnosi se na opise zločina koje su navodno počinile srpske snage u Srebrenici i okolini, prikazane živo i detaljno. Uporedo sa opisima dominiraju i teme koje se odnose na dokaze obima zločina. Jedina neusaglašena informacija u čitavoj toj narativnoj strukturi – svjedočenja holandskih pripadnika UN, vrlo brzo je poništena kroz praktično iste tekstove u kojima je i navedena:

Međutim, holandski oficiri priznali su da je moguće da je njihova slika o dešavanjima ograničena usljed toga što su im bosanski Srbi ograničavali kretanje i krali vozila.

„Ne znamo šta se dešavalo tamo gdje nismo imali oči i uši”, izjavio je holandski ministar odbrane Joris Vorhov. . . . Ipak, holandski ministar odbrane, koji je došao u Zagreb da tih 310 vojnika otprati kući, insistira da verzija oficira ne umanjuje mogućnost da su zlodjela počinjena.

„Ako su samo dvije trećine priča izbjeglica tačne, opet je užasavajuća slika”, g. Vorhov je rekao reporterima.

„Ono što znamo sa sigurnošću jeste da je više hiljada muškaraca i dječaka nestalo“ od zauzimanja grada, izjavio je.²¹⁵⁷

Opisane četiri celine imaju zajednički cilj – prikazivanje zauzimanja Srebrenice od strane Srba kao nepotrebnog, neproporcionalnog i nasilničkog čina. Drugim riječima, one prenose uvjerenje da ne postoji nikakvo opravdanje za srpska dejstva. S tim u vezi, peta cjelina odnosi se na teme koje učvršćuju navedeni zaključak. U to spada osuda uloge UN (zato što je dozvolio da se ovako nešto dogodi), prijetnje stranih zvaničnika usmjerene ka srpskoj strani, kao i optužbe za ratni zločin, čime se pad Srebrenice stavlja u kontekst kao (još jedan) primjer etničkog čišćenja. Po mišljenju istraživača, dvije od tih tema imaju naročito snažan efekat –

²¹⁵⁷ Alan Cowell, “Conflict in the Balkans: The Refugees; Peacekeepers at Fallen Enclave Confirm Some Atrocities”.

kratka i česta podsjećanja na hiljade nestalih nakon pada Srebrenice (izostanak konačne brojke se tumači kao posljedica opšte „pometnje“), uz konstantno predstavljanje Srebrenice kao masakra, pogroma, ratnog zločina i slično.

3.2.3.3. Srebrenica: april i maj 1993. godine

Baza objavljenih tekstova objavljenih u periodu jul–avgust 1995. godine nam je omogućila da lociramo i analiziramo dijelove tekstova od značaja za izvještavanje o demilitarizaciji Srebrenice i Rezoluciju 819 Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija. Kvalitativna analiza je omogućila izdvajanje vrlo robusnih tema kao što su:

- uspostavljanje sigurnih zona UN:

U nacrtu izvještaja, grupa je preporučila razmatranje civilnih „sigurnih utočišta” zaštićenih međunarodnim snagama i jaču vojnu akciju, kako bi se osigurala isporuka pomoći i utišala teška artiljerija koju su srpske snage koristile za granatiranje opkoljenih gradova.²¹⁵⁸

Savjet bezbjednosti glasao je večeras sa 15 glasova za i 0 protiv, čime je opkoljeni muslimanski grad Srebrenica u istočnoj Bosni proglašen „sigurnim područjem” Ujedinjenih nacija. Zemlje članice takođe su se složile da pošalju mirovne snage da zaštite grad i zahtijevale su da se srpske snage koje su ga okruživale povuku.

Ali ostalo je nejasno da li će se plan pokazati efikasnijim od ostalih napora Ujedinjenih nacija da pomognu muslimanskim civilima tokom jednogodišnjeg bosanskog građanskog rata.

Ovo je prvi put da je Savjet bezbjednosti proglasio sigurno područje u zemlji rastrganoj građanskim sukobima, iako su Sjedinjene Države i njeni saveznici sami stvorili sigurno utočište za Kurde u sjevernom Iraku, zabranivši iračkoj vojsci da uđe pod prijetnjom napada; Savjet bezbjednosti zahtijevao je da sve strane u bosanskom ratu „tretiraju Srebrenicu i okolinu kao sigurno područje koje treba biti zaštićeno od bilo kakvog oružanog napada ili bilo kog drugog neprijateljskog čina”.²¹⁵⁹

- značaj formiranja sigurnih zona UN za smirivanje situacije u BiH:

Ostali vojni službenici Ujedinjenih nacija davali su izjave o događajima u Srebrenici koji situaciju nisu predstavljali kao potencijalnu katastrofu za snage Ujedinjenih nacija, koje nisu imale ni približno dovoljno naoružanja i za desetine hiljada muslimanskih civila u gradu, već kao korak ka okončanju rata. General Morion rekao je na konferenciji za novinare u Sarajevu, glavnom gradu Bosne, da bi operacija Ujedinjenih nacija u Srebrenici mogla da se duplira na nekom drugom mjestu, što bi postavilo osnovu za sprovođenje međunarodnog mirovnog plana.

Pokušaj da se smire tenzije

²¹⁵⁸ Michael Gordoni Stephan Engelberg, “Experts Urge US to Intervene in Bosnia”, *The Guardian*, 12. april 1993.

²¹⁵⁹ Paul Lewis, “U.N. Agrees to Declare Bosnian Town a Safe Haven”, *The New York Times*, 17. april 1993.

„Poćemo da sprovodimo demilitarizaciju koju smo postigli u Srebrenici u cijeloj Bosni i Hercegovini“, rekao je.

Dok je komanda Ujedinjenih nacija pokušala da ublaži tenzije u Srebrenici, komandanti Ujedinjenih nacija na području srednje Bosne sjeverno i zapadno od Sarajeva nastavili su napore da zaustave divljačke borbe između Hrvata i Muslimana tokom prošle sedmice.²¹⁶⁰

Zvaničnici Ujedinjenih nacija rekli su večeras da je komandant armije bosanske vlade pristao kako na prekid vatre oko opkoljenog grada Srebrenice tako i na druge korake u cilju pretvaranja grada u „sigurno područje“, kako bi se Srbi, napadači na grad, odvratili od bitke do zadnjeg.

Iako je sporazum postignut kao odgovor na zahtjev Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija u petak, on uključuje razoružavanje muslimanskih branilaca opustošenog grada i omogućava egzodus, što su ciljevi koje su dugo tražile srpske nacionalističke snage.

Sporazum je uslijedio nakon četvoročasovnih razgovora na sarajevskom aerodromu, između majora Sefera Halilovića, komandanta armije bosanske vlade, i generala Ratka Mladića, komandanta srpskih nacionalističkih snaga, koje se bore za rasparčavanje Bosne. To je bio njihov prvi sastanak otkako je izbio rat prije godinu dana.

5.000 ubijenih u opsadi

Nakon sastanka sa suprotstavljenim komandantima u preuređenoj teretnoj zgradi na aerodromu, dvojica najviših generala Ujedinjenih nacija u bivšoj Jugoslaviji, general potpukovnik Lars-Erik Valgren [Lars-Eric Wahlgren] iz Švedske i general potpukovnik Filip Morion iz Francuske, poslali su zvaničnika Ujedinjenih nacija da novinarima saopšti da su postigli „načelni sporazum“ za sprečavanje daljeg pokolja u Srebrenici i okolnim muslimanskim selima u istočnoj Bosni.²¹⁶¹

Oni su to predstavili kao način da se zaustavi pad Srebrenice pod srpske snage i da se spriječi masovna evakuacija oko 60.000 Muslimana koji su tamo zarobljeni. Pobjeda Srba na tom području postala bi jedno od najvećih djela „etničkog čišćenja“ u ratu.²¹⁶²

- inicijativa za uspostavljanje novih sigurnih zona UN:

„Reći ću predsjedniku Izetbegoviću da je ovo pitanje života i smrti, i da ono što smo radili u Srebrenici sada moramo učiniti i u Žepi i Goraždu“, rekao je general Morion prije početka razgovora. „Sačuvao sam Srebrenicu, a sačuvaću i Žepu“.

Sličnim sporazumom kojem su posredovale Ujedinjene nacije nedavno se spriječilo da bosanski Srbi zauzmu Srebrenicu, te se dozvolila evakuacija mnogih bolesnih i ranjenih iz grada. Kritičari su rekli da je taj sporazum zapravo bila predaja, jer je u Srebrenici ostala samo mala zaštitna snaga kanadskih mirovnih snaga.

Bez posmatrača u Žepi

Budući da u Žepi nema nezavisnih posmatrača, čak ni zvaničnici Ujedinjenih nacija ne znaju koliko su tamo uslovi postali loši. U radio-emisiji iz Sarajeva citirali su

²¹⁶⁰ John F. Burns, “Standoff for Muslim Enclave in Bosnia”, *The New York Times*, 23. april 1993.

²¹⁶¹ John F. Burns, “Cease-Fire in Battered Muslim Town Seals a Key Victory for Serb Forces”, *The New York Times*, 18. april 1993.

²¹⁶² Lewis, “U.N. Agrees to Declare Bosnian Town a Safe Haven”.

se čelnici Žepe koji su apelovali na generala Moriona da shvati da je subota „sigurno naš posljednji dan, osim ako ne dođete i ne spasite nas”.²¹⁶³

Misija Savjeta bezbjednosti UN, koja se tek vratila iz Bosne, juče je u Njujorku predložila da se opkoljeni glavni grad Sarajevo i muslimanski gradovi Tuzla, Goražde i Žepa proglase sigurnim područjima UN.²¹⁶⁴

- ulazak kanadskih vojnika u Srebrenicu:

Portparol UN Elizabet Boldvin [Elizabeth Baldwin] rekla je da je general Filip Morion, francuski oficir zadužen za trupe UN u Bosni, pošto je opstanak Srebrenice bio upitan, sinoć krenuo prema gradu u pratnji četiri oklopna vozila, frustriran jer su Srbi sedmicama odbijali da dozvole UN da uspostavi vojno prisustvo u jednom od posljednjih nesrpskih džepova u istočnoj Bosni. Danas treba da mu se pridruži 150 kanadskih vojnika u pokušaju da stignu do Srebrenice i u nadi da će zaštititi 60.000 očajnih muslimanskih stanovnika od srpske ofanzive koja je imala za cilj njihovo protjerivanje i zauzimanje grada.²¹⁶⁵

Kontigent od 135 vojnika Ujedinjenih nacija iz Kanade ušao je danas u muslimansku enklavu Srebrenica kako bi uspostavio „sigurno područje” u skladu sa sporazumom koji su pred zoru potpisali lideri bosanskih Srba i Muslimana.

Pored „sigurnog područja”, sporazum je uključivao momentalni prekid vatre i 72-satni rok da trupe Ujedinjenih nacija razoružaju vladin garnizon u gradu u istočnoj Bosni.

„Juče smo spasili grad”, rekao je ovdje na pres-konferenciji francuski general potporučnik Filip Morion, komandant trupa Ujedinjenih nacija u Bosni.²¹⁶⁶

- posljedice po srpsku stranu ukoliko dođe do napada na Srebrenicu:

„Ako bi se sutra desio napad na Srebrenicu, to bi bio napad na cijeli svijet, to je jasno”, rekao je.

U okviru komande, nekoliko visokih oficira nije se složilo sa ocjenom generala Moriona, a jedan je ukazao na ono što je nazvao „osnovnom kontradikcijom” između eventualne okupacije Srebrenice od strane srpskih snaga i mirovnog plana koji su iznijeli pregovarači Ujedinjenih nacija i Evropske zajednice.

Taj plan, koji su prihvatile bosanska vlada i hrvatski nacionalisti u Bosni, ali su ga odbili srpski nacionalistički lideri, određuje Srebrenicu kao dio buduće provincije koja bi bila pod muslimanskom kontrolom.

„Srebrenica je bila simbol”, rekao je general Morion o mirovnom planu. „Da se tamo dogodila tragedija, svi su znali da bi čitav mirovni proces bio ugrožen. Sad kad je u Srebrenici uspostavljen mir, svi se možemo nadati da mirovni proces može napredovati vrlo brzo i da se nećemo suočiti ni sa kakvom novom krizom”.²¹⁶⁷

²¹⁶³ Stephen Kinzer, “Conflict in the Balkans; Muslims and Serbs Back Bosnia Truce”, *The New York Times*, 9. maj 1993.

²¹⁶⁴ Foreign staff, “World Pressure Gets to Rebel Serbs At Last”, *The Guardian*, 30. april 1993.

²¹⁶⁵ David Fairhall i Ian Traynor, “British Jets Will Not Police Bosnia Air Ban”, *The Guardian*, April 8, 1993.

²¹⁶⁶ John F. Burns, “Struggle in the Balkans; U.N. Says Enclave Is ‘Saved’; Bosnians Call It ‘Surrender’”, *The New York Times* April 19, 1993.

²¹⁶⁷ Ibid.

Za vikend su bosanski Srbi odbacili novu mapu Bosne koju su izradili međunarodni posrednici, Sajrus Vens i Lord Oven, a koju su Hrvati prihvatili objeručke, a Muslimani nevoljno. Srpska nepopustljivost nagovijestila je njihovu odlučnost da uspostave srpsku mini-državu – uključujući Srebrenicu – na više od polovine teritorije Bosne. Prema Vens–Ovenovom mirovnom planu, koji podržavaju svi veliki međunarodni igrači, osim SAD, Srebrenica i veći dio istočne Bosne treba da pripadnu Muslimanima. Kritičari Vens–Ovenovog plana kažu da se on uklapa u srpske i hrvatske ratne ciljeve prećutnim priznavanjem rascjepa Bosne po etničkim linijama. Vjerodostojnost plana, koja je ionako niska, mogla bi pretrpjeti krajnji udarac ako Srbi zauzmu Srebrenicu.²¹⁶⁸

Ministarstvo odbrane obećalo je kanadskoj vladi da će se, ukoliko napadnu njihove trupe u Srebrenici, britanske snage u službi UN, kao i vazduhoplovne snage sa sjedištem u Italiji i na Jadranu koristiti protiv Srba.²¹⁶⁹

- teški uslovi života u Srebrenici:

Procjenjuje se da 50.000 ljudi, od kojih su mnogi pobjegli od srpskog „etničkog čišćenja” koje se desilo na drugim mjestima u regionu, propadaju u Srebrenici, u jednoj od najvećih nestašica tokom jednogodišnjeg bosanskog rata, koju su srpske snage opkolile još maja prošle godine. Ogromna većina je pri kraju pameti i očajnički želi da ode, a posljedica njihovog odlaska bilo bi ustupanje grada Srbima, koji su sve više pritiskali kako bi preuzeli kontrolu nad teritorijom.²¹⁷⁰

Nakon nekoliko sedmica tokom kojih su srpske snage uskraćivale pristup blokiranjem puteva, granatiranjem i prijetnjama, UN su ove sedmice uspjele dovesti dva konvoja pomoći u Srebrenicu, prvi ove godine u gradu u kojem je oko 11.000 ljudi van pameti nakon 11 mjeseci opsade. Donedavno, u gradu je navodno do 30 ljudi dnevno umiralo od gladi.²¹⁷¹

Suočeni sa glađu, stanovnici Srebrenice svedeni su na životinjsku borbu za opstanak. Odsječeni od gotovo svake pomoći gotovo godinu dana, gladni ljudi iz Srebrenice kažu da već dugo rizikuju da umru u potrazi za hranom. Izlazili su na neprijateljsku vatru ili na polja puna mina. Sada se otimaju za obroke koje bacaju avioni Sjedinjenih Država, tuku se, pa čak i ubijaju zbog dragocjenih paketa. Tokom jedne godine rata, lokalne vlasti kažu da je 2.000 ljudi ubijeno u borbama, a još 500 je umrlo od gladi. Ove brojke nemoguće je utvrditi u močvari blata i izbjeglica koje prose a koje danas ispunjavaju ulice Srebrenice. Svakog dana u grad koji je već prepun kao nova kutija šibica stižu nove pridošlice. Trideset hiljada izbjeglica naguralo se u grad od 9.000, a još nekoliko hiljada nalazi se u udaljenim oblastima bliže srpskim linijama.²¹⁷²

²¹⁶⁸ Ian Traynor i John Palmer, “UN Plans Bosnia Rescue”, *The Guardian*, 6. april 1993.

²¹⁶⁹ Yigal Chazan, Ian Traynor i John Palmer, “Bosnian Serbs Set to Defy UN Sanctions”, *The Guardian*, 26. april 1993.

²¹⁷⁰ Ian Traynor, “UN Halts Aid Convoys as Bosnians Die in Crush”, *The Guardian*, 1. april 1993.

²¹⁷¹ Ian Traynor, “UN Protests as Serbs Ban Aid to Besieged Town”, *The Guardian*, 2. april 1993.

²¹⁷² Haris Nezirovic, “‘Hamid’s Hair and Clothes are Covered With Lice and He May Have Typhus. Spring Will Bring Still More Infection’”, *The Guardian*, 8. april 1993.

Ambasador Venecuele Diego Aria [Diego Arria], koji je predvodio šestočlanu delegaciju, rekao je da su uslovi u Srebrenici i dalje katastrofalni. „Ono što oslikava uslove u gradu su unakaženi ostaci... djece koja su, kada su ubijena, igrala fudbal, i koji su i dalje rasuti po tom području”, rekao je on.²¹⁷³

Dok su se agencije Ujedinjenih nacija pripremale da još pet muslimanskih enklava pretvore u „sigurna područja”, službenici za pomoć izvijestili su da se u jedinom sigurnom području koje trenutno postoji – Srebrenici – uslovi brzo raspadaju u bezakono nasilje, čime se postavlja tragičan presedan za druge predložene sigurne zone. Mlade djevojčice od 12 i 13 godina prostitušu se za cigarete u Srebrenici, rekli su službenici za pomoć. Mnogo je nasilja, krađe i trgovine na crno.²¹⁷⁴

- „Golgota” civila prilikom evakuacije:

Petoro djece i dvije žene pregaženi su nasmrt juče kada su se hiljade očajnih Muslimana obrušile na kamione Ujedinjenih nacija, da bi izbjegli glad i opsadu u Srebrenici, gradu u istočnoj Bosni. Kao i u ponedjeljak, kada je šest očajnih izbjeglica izgubilo život u sličnoj evakuaciji, oko 2.000 žena, djece i starijih izbjeglica ukrcalo se na 14 kamiona UN koji su ih kroz srpske opsadne linije vodili do relativnog utočišta Tuzle na sjeverozapadu. Jedna djevojčica vidjela je svoju rođaku kako se guši do smrti. „Kad smo otišli, ljudi su se gurali i neko je pao na nju, a onda je još više ljudi palo na nju”, kaže ona. „Nije mogla da ustane jer je bilo toliko ljudi, a nakon sat vremena je umrla”. Haos tokom evakuacije bio je takav da je visoki komesar UN za izbjeglice sinoć odložio dalje planove za konvoje pomoći za Srebrenicu, dok se u gradu ne uspostavi veće prisustvo UN radi organizovanja pomoći. „Bio je to opšti haos, hiljade ljudi je tražilo da se ukrcaju na kamione”, rekla je Elizabet Boldvin, portparol UN u bivšoj Jugoslaviji. Mnoge žene i djeca u kamionima nisu imali cipele, a neki su plakali. Srpski vojnici pored puta bacali su im grudve snijega da bi im dali nešto za piće.²¹⁷⁵

Ranjene izbjeglice iz Srebrenice vrištale su u agoniji dok su ih na sigurno odvozili džinovski bijeli helikopteri Ujedinjenih nacija, a urlike zavijenih, unakaženih žrtava gušili su zvukovi motora i lopatica rotora. Britanski i francuski helikopteri UN su iz pakla jednogodišnje opsade spasili žene, muškarce i djecu koji su u rukama držali ono malo imovine što su imali. UN su grad u istočnoj Bosni koji su branili Muslimani proglasile „sigurnim područjem” zaštićenim od napredovanja pobunjenih srpskih snaga. Helikopteri UN juče su iz Srebrenice evakuisali 354 teško ranjena lica, čime su završili humanitarnu vazдушnu evakuaciju u skladu sa sporazumom o prekidu vatre. „Završili smo vazдушnu evakuaciju ljudi koji su ranije prema uslovima sporazuma identifikovani kao teško ranjeni ili bolesni”, rekao je portparol Zaštitnih snaga UN (UNPROFOR). Neke od žrtava imale su jako zavijene patrljke koji su ostali nakon amputacija. Drugi su se trzali od bola pri svakom pokretu, dok su ih na nosilima vadili iz helikoptera i prevozili u bolnicu kako bi im se pružila hitna pomoć. Neki su imali infekcije nakon improvizovanih operacija, ponekad bez anestezije, rekli su zvaničnici UN. Neki su držali nekoliko komada rezervne odjeće dok su ih doktori i mirovne trupe UN odnosili na nosilima ili dušecima.²¹⁷⁶

²¹⁷³ Foreign Staff, “World Pressure Gets to Rebel Serbs”.

²¹⁷⁴ Ian Traynor, “‘Minimalist’ Bosnia Strategy Under Fire”, *The Guardian*, 25. maj 1993.

²¹⁷⁵ Traynor, “UN Halts Aid Convoys”.

²¹⁷⁶ Laura Pitter, “Wounded Refugees Flown From Hell”, *The Guardian*, 20. april 1993.

- prikazivanje razoružavanja Muslimana kao potpunog gubitka bezbjednosti:

Diplomate su se takođe požalile da je sarajevski sporazum predviđao da Ujedinjene nacije „demilitarizuju” Srebrenicu, što naizgled znači da će pomoći u razoružavanju muslimanskih branilaca grada bez razoružavanja agresora koji ih okružuju.²¹⁷⁷

Zvaničnici Ujedinjenih nacija rekli su da branioci Srebrenice kanadskim vojnicima, koji su služili u snagama Ujedinjenih nacija u Srebrenici i kojih je oko 130, nisu predali nikakvo oružje. Srebrenički Muslimani moraju da predaju oružje do utorka.

„Uopšte se nisu razoružali”, rekao je g. Makmilan [McMillan].

„Oni još uvijek nisu spremni da predaju svoj štit”, rekao je jedan zapadni diplomata. „Ne vjerujem da će predati svoje oružje dok ne budu imali izlaz”.²¹⁷⁸

Komandant Fruer [Frewer] je rekao: „Srpski komandanti vjeruju da u tom području još uvijek ima naoružanih muslimanskih boraca i da razoružavanje zone nije završeno na njihovo zadovoljstvo“.

„Tokom dnevnih vojnih brifinga ovdje, oficiri Ujedinjenih nacija i dalje insistiraju na tome da je sama Srebrenica „demilitarizovana”. Ali general Morion je priznao da bi se svim oružjem koje je predato jedva mogao napuniti jedan željeznički transportni kontejner.

Izgleda da su mnogi muslimanski borci otišli na okolna brda ili su se provukli kroz srpske linije do Žepe, druge opkoljene muslimanske enklave udaljene oko 50 kilometara južno. Komanda Ujedinjenih nacija rekla je da se to ne kosi sa sporazumom Ujedinjenih nacija, jer je sporazumom predviđeno samo da se razoružaju svi muslimanski borci „unutar Srebrenice“.²¹⁷⁹

Viši bosanski oficir koji je prisustvovao pregovorima rekao je da pakt nije potpisan zato što su bosanski komandanti mislili da će spasiti Srebrenicu, već zato što je pružao nadu za sprečavanje masakra nad Muslimanima kada bosanska odbrana bude pregažena, za šta je oficir rekao da je neizbježno.

„Ne zavaravamo se”, rekao je. „Ovo je predaja, jer niko neće htjeti da ostane u Srebrenici nakon što se naše snage razoružaju”.

„Ako Ujedinjene nacije žele da se pretvaraju da će stavljanje jedne čete kanadskih vojnika ubijediti srpske snage da je Srebrenica za njih izgubljena, onda u redu, neka se pretvaraju. Ali mi smo vidjeli previše srpske agresije da bismo se zavaravali i mislili da su odustali od „etničkog čišćenja” istočne Bosne. Nisu”.²¹⁸⁰

A plan razoružavanja muslimanskih trupa u Srebrenici ostavlja stanovnike grada na milost i nemilost Srba.

Ranije u Parizu, ministar spoljnih poslova Alan Župe [Alain Juppé] zahtijevao je da akcija Savjeta bezbjednosti odsiječe Jugoslaviju od ostatka svijeta „u najkraćem

²¹⁷⁷ Paul Lewis, “Struggle in the Balkans; U.N., With Abstention by Russia, Tightens Its Sanctions on Belgrade”, *The New York Times*, 18. april 1993.

²¹⁷⁸ Chuck Sudetic, “U.N. Fliers Remove Trapped Bosnians”, *The New York Times*, 20. april 1993.

²¹⁷⁹ John F. Burns, “Tense U.N. Forces Hold Fast as Serbs Demand They Quit Enclave”, *The New York Times*, 27. april 1993.

²¹⁸⁰ Burns, “Struggle in the Balkans; U.N. Says Enclave Is ‘Saved’”.

mogućem roku”, dodajući da Srebrenica može pasti u bilo kojem trenutku. To je zaista prekretnica u ovoj drami.²¹⁸¹

- definisanje evakuacije muslimanskog stanovništva kao čin etničkog čišćenja:

Komandanti bosanske vojske zaustavili su danas kopnenu evakuaciju hiljada Muslimana iz Srebrenice, ali su drugi dan zaredom britanski i francuski helikopteri prevozili ranjenike i bolesnike iz istočne bosanske enklave.

Žene, djeca, starci i ranjenici premještaju se u Tuzlu, koju i dalje drže Muslimani. Ali njeni čelnici, koji su sedmicama govorili da imaju prostora da obezbijede hitan smještaj za sve srebreničke izbjeglice i stanovnike, rekli su danas da ipak nemaju dovoljno mjesta. Zaliha je malo, a rizici po zdravlje rastu u istočnoj Bosni, rekli su zvaničnici.

Srebrenica je postala zaštićena zona Ujedinjenih nacija kako bi se srpske snage spriječile da je pregaze.

„Ako je Srebrenica zaista zaštićeno područje Ujedinjenih nacija, onda bi ljudi tamo trebalo da imaju mogućnosti da ostanu”, rekao je Mehmed Suljikanović, portparol II korpusa bosanske vojske, čije je sjedište ovdje. „Neće biti evakuacije civila kamionima. To bi bilo etničko čišćenje i učinilo bi situaciju ovdje užasnom. Dovelu bi do još 20.000 do 30.000 izbjeglica”.²¹⁸²

Jučerašnji konvoj nekoliko sati su zadržavale ljutite muslimanske snage na frontu istočno od Tuzle, jer vide UN evakuaciju kao saradnju sa srpskom vojskom.²¹⁸³

Rekao je da će srpska opsada i evakuacija Srebrenice posredstvom UN u istočnoj Bosni „živjeti u glavama ljudi kroz istoriju kao tačka najvećeg užasa i terora”.²¹⁸⁴

Konvoj pomoći UN takođe je juče stigao do Srebrenice, ali su muslimanske vlasti u gradu spriječile evakuaciju izbjeglica na kamionima. Lindal Sahs [Lyndall Sachs], portparol UNHCR-a u Beogradu, rekla je da će se konvoj sa devet kamiona pridržavati odluke vlasti. Muslimanske vlasti nisu rekle zašto su odlučile da ne dozvole da izbjeglice, za koje se procjenjuje da ih je više od 30.000 zarobljenih u gradu, napuste grad. Ovog mjeseca blokirali su nekoliko konvoja zbog bojazni da će Srebrenica pasti ako se njeno stanovništvo smanji.²¹⁸⁵

- potezi srpskih snaga kao uzrok za pogoršanje situacije:

Ali nakon opsade i granatiranja grada, i nakon što su u narednim sedmicama blokirali pristup UN, Srbi su dozvolili da konvoji pomoći uđu u grad samo pod uslovom da putuju bez vojne pratnje – kršeći rezolucije Savjeta bezbjednosti UN o naporu za pomoć – i da general Filip Morion, komandant UN u Srebrenici, napusti grad.²¹⁸⁶

²¹⁸¹ Lewis, “Struggle in the Balkans; U.N., With Abstention by Russia, Tightens Its Sanctions on Belgrade”.

²¹⁸² Sudetic, “U.N. Fliers Remove Trapped Bosnians”.

²¹⁸³ Traynor, “UN Halts Aid Convoys as Bosnians Die in Crush”.

²¹⁸⁴ Ian Black, “Britain Opposes Intervention”, *The Guardian*, 7. april 1993.

²¹⁸⁵ Pitter, “Wounded Refugees Flown From Hell”.

²¹⁸⁶ Traynor, “UN Halts Aid Convoys as Bosnians Die in Crush”.

Ali dr Karadžić rekao je da će njegove snage nastaviti da zauzimaju sela koja okružuju Srebrenicu, čak i nakon što su obećali da neće ući u grad.²¹⁸⁷

Snage bosanskih Srba obilježile su juče prvu vojnu intervenciju Zapada u bivšoj Jugoslaviji ubijanjem i sakaćenjem brojnih civila u koordinisanim artiljerijskim napadima na preostala uporišta Muslimana. U najgorem napadu na opkoljenu enklavu Srebrenica u istočnoj Bosni, u proteklih nekoliko mjeseci više od 120 ljudi je izgubilo život ili je ranjeno, rekli su zvaničnici Ujedinjenih nacija; U Srebrenici je najmanje 56 ljudi ubijeno, a 73 ranjeno u žestokom bombardovanju centra grada. Među mrtvima je bilo 15 djece, rekao je zvaničnik UN u Sarajevu. To je bio najgori napad na grad otkako je komanda UN u Bosni organizovala zajedničku kampanju prije više od mjesec dana, kako bi osigurala bezbjednost enklave.²¹⁸⁸

Kada su oficiri Ujedinjenih nacija prošle sedmice molili da im se dozvoli da stacioniraju trupe u bosanskom gradu Srebrenica, dobili su karakterističan grub odgovor najmoćnijeg i najstrašnijeg čovjeka u Bosni. „Preko mog mrtvog tijela”, rekao je general Ratko Mladić, bivši oficir jugoslovenske vojske, velikosrpski nacionalista i vojni zapovjednik bosanskih Srba. General Mladić je u ponedjeljak ponovo odbacio zahtjeve UN. „Prekasno je”, rekao je kratko. Prekasno za UN ili prekasno za Srebrenicu? Nekoliko sati kasnije, ljudi generala Mladića počeli su sa jednim od najtežih bombardovanja Srebrenice otkako su prošlog maja započeli opsadu muslimanske enklave. Tokom jednog sata neselektivnog granatiranja, ubijeno je najmanje 56 civila a ranjeno još nekoliko desetina, a mnogi od njih bili su djeca. UN nisu željele da uđu u Srebrenicu kada su ubijani Srbi, izjavio je general, pa nisu imali pravo da uđu ni sad.²¹⁸⁹

- etničko čišćenje kao suštinski cilj Srba:

Među indikacijama da srpski komandanti nisu odustali od planova za sticanje kontrole nad gradom bili su i neprestani napadi na Srebrenicu tokom današnjih pregovora u Sarajevu, glavnom gradu Bosne. Zvaničnici Ujedinjenih nacija rekli su da je mali mirovni kontingent u Srebrenici prijavio „intenzivna granatiranja” koja su se desila oko vremena za ručak i koja su rezultirala žrtvama, uključujući smrt nekoliko civila pogođenih u oblastima u blizini centra grada.

Jedan ogorčeni zvaničnik Ujedinjenih nacija rekao je da se tim sporazumom stvorila osnova za „drugo poglavlje etničkog čišćenja”, srpsku nacionalističku taktiku napada na muslimanske i hrvatske enklave i ubijanja ili protjerivanja njihovih stanovnika kako bi se stvorile isključivo srpske oblasti.²¹⁹⁰

„Ovo nije odgovor”, rekao je vojni zvaničnik Ujedinjenih nacija koji je insistirao na tome da ostane anonimn. Dvomjesečni napor Ujedinjenih nacija o pregovorima o zaustavljanju napada Srba na Srebrenicu nazvao je sramotnim neuspjehom. „Srbi su znali da spoljni svijet neće predstavljati vjerodostojnu vojnu prijetnju, i nastavili su dalje”, dodao je on.²¹⁹¹

²¹⁸⁷ Lewis, “Struggle in the Balkans; U.N., With Abstention by Russia, Tightens Its Sanctions on Belgrade”.

²¹⁸⁸ Ian Traynor, “Serbs Step Up Barrage in Bosnia”, *The Guardian*, 13. april 1993.

²¹⁸⁹ Ian Traynor, “Ruthless War-Baby Leads Serbian Fight”, *The Guardian*, 14. april 1993.

²¹⁹⁰ Burns, “Cease-Fire in Battered Muslim Town Seals a Key Victory for Serb Forces”.

²¹⁹¹ Burns, “Struggle in the Balkans; U.N. Says Enclave Is 'Saved'; Bosnians Call It 'Surrender'”.

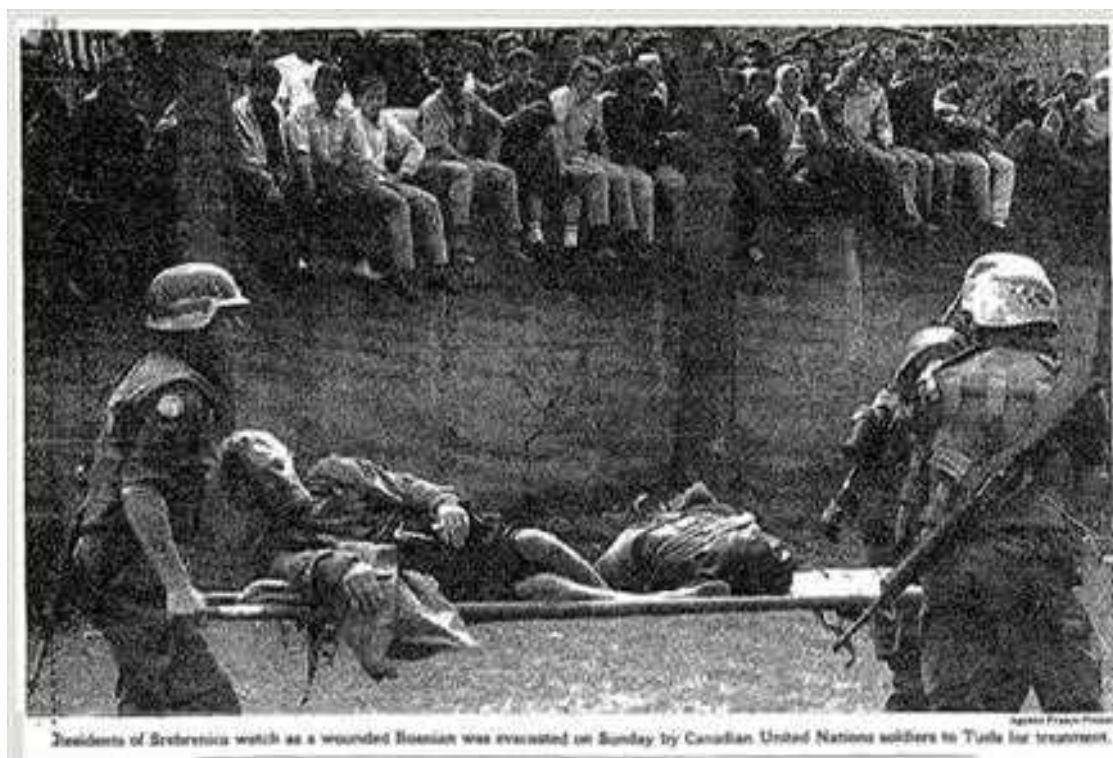
Konzervativni vojni komandant bosanskih Srba zabranio je Ujedinjenim nacijama da donose hranu i medicinsku pomoć desetinama hiljada bolesnih i gladnih Muslimana pod opsadom u Srebrenici, u istočnoj Bosni, kako navode zvaničnici za međunarodnu pomoć. General Ratko Mladić rekao je juče zvaničnicima Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbjeglice u Beogradu da samo prazni kamioni UN mogu ući u grad koji ratuje, da izvedu hiljade Muslimana koji očajnički žele da pobjegnu. Zabrana pomoći smatra se transparentnim pokušajem bosanskih Srba da iskoriste UN za „čišćenje” Srebrenice od nesrba, što je dio njihove kampanje za zauzimanje nekoliko posljednjih preostalih nesrpskih džepova u istočnoj Bosni.²¹⁹²

Srpske snage nastavile su kampanju izgladnjivanja posljednjih Muslimana iz istočne Bosne, sprečavajući agenciju Ujedinjenih nacija za pomoć da pruži pomoć opkoljenom muslimanskom naselju Srebrenica.²¹⁹³

Savjet bezbjednosti UN, SAD i druge „zapadne zemlje” osudile su srpsku taktiku „izgladni i bombarduj”, ali malo je šta nagovještavalo da su Srbi odustali od stava da mogu nekažnjeno da zauzmu Srebrenicu.²¹⁹⁴

Uz pomenute tekstove, čitaocima je pružen i vizuelni sadržaj vezan za dešavanja u Srebrenici i njenoj okolini.

Slijedi nekoliko tipičnih primjera:

²¹⁹² Traynor, “UN Protests as Serbs Ban Aid to Besieged Town”.

²¹⁹³ Ian Traynor, “Serbian Leaders Reject Peace Plan” *The Guardian*, 3. april 1993.

²¹⁹⁴ Traynor i Palmer, “UN Plans Bosnia Rescue”.

Iznad se nalazi fotografija iz *Njujork tajmsa*.²¹⁹⁵

Iznad se nalazi fotografija iz *Njujork tajmsa*.²¹⁹⁶

3.2.3.4. Srebrenica: april i maj 1993. godine - Zaključak

Uprkos velikoj raznovrsnosti novinskih članaka, istraživači su relativno jasno uočili određen broj osnovnih osa oko kojih je strukturisan narativ o Srebrenici i njenoj okolini. Preciznije, izvještavanje o budućoj sigurnoj zoni UN je bazirano na odnosima između tri glavna aktera: muslimanska strana, srpska strana i UN. Ponovo, *Njujork tajms* i *Gardijan* su vrlo slični u opisivanju svake od tri strane.

Potezi UN su jasni, odgovorni i (najčešće) blagovremeni – „sigurna zona” se tretira kao prekretnica u sukobu (ključ stabilizacije situacije u BiH), dok su strani i međunarodni čelnici jedinstveni u prijetnjama (usmjerenim prema srpskoj strani) ukoliko dođe do ugrožavanja sigurnih zona.

S druge strane, Muslimani su opisani kao očajnička strana – opisi patnji i stradanja muslimanskih civila dominiraju; stanje je poražavajuće i u Srebrenici i u kolonama evakuisanih civila. Naizgled kontradiktorne teme koje se odnose na odbijanje opsežne evakuacije civila i razoružavanja muslimanskih snaga neprestano su se ugrađivale u opštu sliku kroz insistiranje na egzistencijalnoj prijetnji po stanovništvo, ali i samu Srebrenicu – srpskim snagama.

²¹⁹⁵ Burns, “Tense U.N. Forces Hold Fast”.

²¹⁹⁶ Burns, “Struggle in the Balkans; U.N. Says Enclave Is ‘Saved’”.

Srpska strana je opisivana jednostavno i (dosljedno) negativno – srpski civili i žrtve praktično nisu spomenute; srpska strana je vojna strana; strana koja napada. Drugim riječima, srpske snage su, skoro isključivo, opisivane kao agresorske – njihove akcije su vodile pogoršanju situacije na terenu, pošto je njihov jedini cilj etničko čišćenje. Na primjer, samo četiri članka lista *Gardijan* navode muslimansku stranu kao napadača (od kojih samo jedan govori o stradanju srpskih civila od strane muslimanskih snaga):

Gospodin Jastržembski [Yastrzhembsky] je dodao da Moskva vjeruje da pritisak za obnavljanje širokih vojnih operacija dolazi naročito od muslimanskih jedinica. Ministarstvo je imalo informaciju da su Srbi „ispunili sve obaveze” u vezi sa evakuacijom iz Srebrenice, ali da su se „muslimanski komandanti umiješali”.²¹⁹⁷

Civili bi pratili bosanske vojnike koji su napadali srpska sela u potrazi za hranom. Neki su umrli u pokušaju.²¹⁹⁸

Bosanski Muslimani su optužili srpske snage da su juče u zoru pokrenuli tenkovski i artiljerijski napad na opkoljenu muslimansku enklavu Žepa i pozvali na hitnu akciju Ujedinjenih nacija uoči današnjeg ključnog glasanja bosanskih Srba o Vens-Ovenovom mirovnom planu. Srbi su brzo odbacili optužbu, rekavši da su jednostavno odgovorili na napade Muslimana.²¹⁹⁹

Pred kraj ljeta, vojni komandanti u Srebrenici su promijenili taktiku, uspostavljajući seriju munjevitih kontraofanziva. Potisnuli su Srbe do rijeke Drine koja čini granicu između Srbije i Bosne. Desetine srpskih sela spaljeno je do temelja, a Muslimani su poklali mnoge njihove stanovnike; Ali samo nekoliko dana nakon što su prve pošiljke hrane stigle u Srebrenicu, muslimanske snage u gradu pokrenule su još jednu razornu ofanzivu, u kojoj su ponovo meta bila pogranična sela bosanskih Srba. Srbi su tvrdili da je u jednom napadu masakrirano više od 60 civila.²²⁰⁰

Primjeri kvazipsiholoških obrazloženja ponašanja obogaćuju sliku o Srbima kao strani koja nije sposobna za kompromis tj. za odustajanje od rata:

Zvaničnik Ujedinjenih nacija rekao je da mu se činilo da su neki od srpskih komandanata čak željni obračuna oko Srebrenice i da se čini da ih ne uznemiruju upozorenja da bi ponovni napad na grad mogao izazvati vojnu intervenciju Zapada.

„Među Srbima vlada pravo milenijumsko raspoloženje”, rekao je zvaničnik. „Kažu da se svijet priprema da ih razapne i da su oni spremni za to, da se boriti do kraja“.

Osvrćući se na bitku 1389. godine, kada je poraz srednjovjekovnog srpskog kraljevstva od osmanskih Turaka zapečatio 500 godina turske vladavine na Balkanu, zvaničnik je dodao: „Srebrenica bi mogla postati Kosovo polje 1993. godine. Među srpskim liderima postoji stvarni kosovski kompleks”.²²⁰¹

²¹⁹⁷ Jonathan Steele, “Muslims Accused of Breaking Truce” *The Guardian*, 7. april 1993.

²¹⁹⁸ Nežirovic, “Hamid’s Hair and Clothes are Covered with Lice”.

²¹⁹⁹ Ian Black i Mark Tran, “Fighting on Eve of Serb Vote”, *The Guardian*, 5. maj 1993.

²²⁰⁰ Yigal Chazan i Haris Nežirovic, “Enclave That Finally Ran Out of Luck”, *The Guardian*, 17. april 1993.

²²⁰¹ John F. Burns, “Standoff for Muslim Enclave in Bosnia”.

Štaviše, ispostavlja se da je period april–maj 1993. godine koncentrisan na crno-bijele opise napadača (srpska strana), napadnutog (muslimansko-bošnjačka strana) i posmatrača (UN) koji čini korake kako bi olakšao patnju napadnute strane. Rezolucija o demilitarizaciji Srebrenice – osnovni razlog odabira pomenutog vremenskog intervala – nema centralnu poziciju u opisima. O razoružavanju se dominantno govori kao o potezu koji muslimanske snage odbijaju jer im prijeti etničko čišćenje. Na primjer, termin „demilitarizacija” se u novinama *Gardijan* pominje svega šest puta – četiri puta je termin iskorišćen uopšteno, jednom se odnosi na Žepu, a jedini pomen o demilitarizaciji Srebrenice jeste tvrdnja srpskih snaga da se ona ne sprovodi:

Zaštitne snage UN nisu mogle da dovedu vojne posmatrače u Goražde, jer im Srbi to neće dozvoliti, žaleći se da Muslimani nisu poštovali dogovore o demilitarizaciji „sigurnih područja”, enklava Srebrenice i Žepe.²²⁰²

3.2.3.5. Srebrenica: period između aprila 1992. i marta 1993. godine

Kao što je ranije napomenuto, tokom perioda april 1992 – mart 1993. godine bio je izvršen napad muslimanskih vojnih snaga, pri čemu je izvršeno etničko čišćenje na teritoriji centralnog Podrinja, koje pokriva 900 kvadratnih kilometara, a čiji je rezultat bio oko 2.000 ubijenih Srba. Samim tim, istraživači su koncentrisali napore ka analizi načina izvještavanja o stradanju srpskih civila na tom području – muslimanske i hrvatske žrtve nisu bile predmet interesovanja.

Možda najupečatljiviji podatak jeste mali broj tekstova posvećenih srpskim žrtvama (npr. Podrinje kao toponim se uopšte ne pominje). Tako je pretraga tekstova u pomenutom periodu pokazala da ne postoji nijedan tekst u *Njujork tajmsu* koji je posvećen prvenstveno srpskim žrtvama u rejonu Podrinja. U slučaju novina *Gardijan*, situacija je nešto „bolja” – od 705 tekstova objavljenih u ovom periodu, dva su posvećena stradanju srpske strane na pomenutom području. Kvalitativna analiza sadržaja združene baze tekstova izdvojila je sljedeće teme:

- opis zločina počinjenih nad srpskim civilima:

Dva uredna reda od po 14 kovčega položena su pored prelijepe pravoslavne crkve u ovom gradu u istočnoj Bosni sa većinskim srpskim stanovništvom. Pored svakog kovčega, dok su se muve okupljale, uplakana udovica i izbeumljena porodica intonirali

²²⁰² Kurt Schork, “Shells Rain on Sarajevo”, *The Guardian*, 31. maj 1993.

su naizgled drevnu jadicovku. Košulje, peškiri, čak i pamučne bluze izvezene cvijećem – spomen-obilježja preminulima pokrivali su 28 jednostavnih drvenih krstova. Vojnici koji su nosili oružje testirano u ratu, a ručne bombe im vise sa pojasa, miješali su se sa gomilom koja se prostirala do pola glavne ulice. Ubice su svoj zadatak obavile jezivom svirepošću zbog koje čak ni doktori i prekaljeni vojnici nisu mogli da zadrže suze. Dan prije nego što smo stigli, leševi su nježno položeni na travnjak ispred bolnice u obližnjem selu Milići – a tamo su donijeti iz obližnjih srpskih sela. Tri leša poljubila je izbezumljena starica – njeni unuci, objasnila je. Kao i mnogi drugi, bili su iskasapljeni. Neki ljudi izgorjeli su nasmrtno, drugi su imali duboke posjekotine po grudima, nogama i trupovima, u koje su se nagurali crvi. Mnogi od ovih muškaraca, neki očigledno u šezdesetim ili sedamdesetim godinama, ali naizgled mlađi, bili su ili kastrirani ili grubo obrezani, bilo prije ili poslije smrti; Na Palama, Miroslav Taholj je posljednja tri mjeseca pedantno sastavljao dosijee o čitavom nizu ubistava koje su uglavnom počinili Muslimani, kako navodi, i Hrvati. Rekao je da su događaji u Milićima samo posljednji u dugom nizu sličnih muslimanskih aktivnosti. Pokazao je video-zapise i pisane dokaze koji su uključivali još groznije oblike smrti – uključujući odsijecanje glave i silovanje i ubistvo mladih djevojaka pred njihovim roditeljima. U jednom slučaju, otac jedne od djevojaka je potom izvršio samoubistvo.²²⁰³

Muslimanske snage u planinskom pograničnom regionu istočne Bosne pale srpska sela i iseljavaju stanovnike dok napreduju prema ključnom srpskom uporištu unutar Bosne, nadomak granice sa Srbijom. Skoro 10.000 srpskih seljaka prebjeglo je preko rijeke Drine u Srbiju u posljednje dvije sedmice, da bi izbjeglo napredovanje Muslimana prema Bratuncu, koje prijeti da olabavi stisak Srbije u regionu. Prema nekima od onih koji su pobjegli, mnogi ljudi su ubijeni u muslimanskom napadu; Dok stoji pored puta na srpskoj strani rijeke, Nevenka Simić, stisnuta zajedno sa tri prijatelja, gledala je kako Muslimani pale njen dom. Smatrala se srećnom što je živa jer je posjetila rođake u Srbiji na dan kada je Bjelovac pao. Nedeljko Filipović, koji je sa hiljadama srpskih seljana potražio utočište u srpskom pograničnom gradu Ljuboviji, opisao je kako su on i njegova porodica pobjegli čamcem i kasnije se vratili da sahrane mrtve. „Moja kuća je bila blizu obale rijeke, pa smo uskočili u gumenu čamac i krenuli prema drugoj strani”, rekao je. „Vratili smo se nakratko i pronašli ulice prepune leševa. Svi su ubijeni”. Među žrtvama bio je i Nedeljkov sin. Iskrvario je nakon što mu je metak velike brzine raznio rame. „Vukao sam ga kroz polja kukuruza do groblja u Bratuncu”, rekao je Nedeljko. Mitra Ilić, iz obližnjih Mandića, rekla je da su muslimanski gerilci napali njeno selo, ubivši nekoliko čuvara i zapalivši kuće prije nego što su mještanima naredili da napuste svoje domove. „Prijetili su da će nas dokrajčiti ako ne krenemo”, rekla je.²²⁰⁴

- srpske žrtve kao posljedica kontraofanzive tj. odmazde muslimanskog stanovništva:

Nekoliko Muslimana ovdje je reklo da im je rečeno da su odvedeni i strijeljani Srbi koji bu bili optuženi da su snajperisti. Gradske vlasti potvrdile su da nije bilo suđenja.

Prema nekoliko različitih izvještaja Muslimana, napadi na Srbe koji žive u gradu bili su česti prošlog ljeta, kada su srpski napadi na grad bili najintenzivniji, a bezbroj nevinih Srba umrlo je u ubistvima iz osvete. U dijelovima grada u kojima su se okupljali

²²⁰³ Paul Martin, “Serb Villagers Mourn Butchered Menfolk”, *The Guardian*, 30. septembar 1992.

²²⁰⁴ Yigal Chazan, “10,000 Serb Peasants Flee Deadly Muslim Advance”, *The Guardian*, 29. decembar 1992.

Srbi, uključujući dio na zapadnoj obali Drine koji vodi na sjever ka Rogatici, udaljenoj 32 kilometra, čitavi okruzi su izbrisani, a kuće i radnje uništeni su i zapaljeni.²²⁰⁵

Improvizovane srpske grobove u Bajinoj Bašti na groblju na brdu nadvisuju istočnobosanske planine, a njihove padine obilježene su ugljenisanim ostacima srpskih domaćinstava i sela. Jednostavni drveni krstovi izgledaju poput strašila, presvučeni prema pravoslavnom ritualu košuljama i maramama koje pripadaju pokojniku. Omiljene šolje nesigurno stoje na blatnjavim grobnim humkama. Desimir Mitrović, gradonačelnik obližnjih Skelana, uzvišeno luta grobljem. Povremeno se zaustavi pored groba, pročita ime na krstu i pokaže rukom prema dolini, locirajući izgorjeli dom srpske žrtve. Bajina Bašta, lijepi banjski grad na srpskoj strani rijeke Drine, koji čini granicu sa istočnom Bosnom, ima pogled kao sa tribine na ratišta Skelana u Bosni na suprotnoj obali. Na početku rata u Bosni, stotine Muslimana koji su živjeli u Skelanima ili su ubijeni ili protjerani iz svojih domova. U januaru se situacija preokrenula kada su muslimanski borci iz susjedne enklave Srebrenica, 32 kilometra sjeverozapadno, opustošili srpska sela u regionu. Napredovali su sve dok nisu mogli kamen ubaciti u Drinu, a njihovi snajperi skidali su srpske civile dok su bježali u Srbiju preko mosta u Skelanima. Pojačanja bosanskih Srba dovedena su da zaustave ofanzivu. Muslimani su brzo odvrćeni, ali su nastavili sa napadima duboko u okrug. . . . Od Skelana, rijeka poput zmiје teče sjeverno do Bratunca, drugog srpskog uporišta, bliže Srebrenici i u dometu muslimanskih minobacača koji ga gađaju skoro svaki dan. Kao što je slučaj i sa Skelanima, i Bratunac je imao mješovito stanovništvo sve do izbijanja rata, kada su Muslimani protjerani. Srebrenički borci sada se svete ispunjavajući gradsko groblje stotinama srpskih grobova.²²⁰⁶

Čini se da su 27. avgusta srpske snage u brdima iznad Goražda na jugoistočnoj obali Drine počele da se povlače, podižući opsadu za koju je opisano da je prouzrokovala veće neimaštine i civilne patnje nego u Sarajevu, glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Da li se ovo desilo kako bi se ispoštovale obaveze preuzete u Londonu ili iz vojne potrebe, nije jasno. Kemal Knijun, muslimanski gradonačelnik Goražda, istakao je da je muslimanski kontranapad očistio opsadne snage sa brda.

Izvještaji sugerišu da je otprilike u isto vrijeme nekoliko stotina srpskih stanovnika Goražda, posebno sa brda na jugoistočnoj obali, koji su faktički izgubili zaštitu, krenulo u konvoju autobusa, kamiona i automobila da se kreće na sjever prema gradu Rogatica, koji je pod srpskom kontrolom, i koji je udaljen oko 16 kilometara. Srbi kažu da su ih na putu, blizu sela Kukavice, napale muslimanske snage.

„Otprilike 300 ljudi ubijeno je muslimanskom mitraljeskom vatrom na putu i ko zna da li će ikada biti sahranjeni”, rekao je Milomir Matović u intervjuu za *Večernje novosti*, beogradske dnevne novine. „Izgubio sam svog 11-godišnjeg sina Dalibora”.

Drugi Srbin, Otas Kosorić, rekao je u novinskom intervjuu da je srpska komanda naredila srpskim stanovnicima da napuste Goražde „nakon što su se srpske trupe povukle poslije konferencije u Londonu”. Ali rekao je da su mnogi srpski civili ubijeni prije nego što su stigli na sigurno.²²⁰⁷

Ofanziva dolazi skoro osam mjeseci nakon što su srpske trupe uz podršku jugoslovenske vojske upale u istočnu Bosnu i zauzele niz pretežno muslimanskih

²²⁰⁵ John F. Burns, “In Muslim Town, Serbs Pay the Price”, *The New York Times*, 9. mart 1993.

²²⁰⁶ Yigal Chazan, “Serbian Casualties Grow as Muslims Take Their Revenge”, *The Guardian*, 18. mart 1993.

²²⁰⁷ John F. Burns, “Some Serbian Gunners Shell Their Own Sarajevo Homes”, *The New York Times*, 27. decembar 1992.

gradova u nizu munjevitih napada. Zbog nedostatka oružja, Muslimani su pobjegli u planine i pokrenuli gerilske napade na srpske položaje. Njihove zasjede su se u posljednje vrijeme pokazale sve efikasnijima, pa Srbi sad kontrolišu tek malo više teritorije od gradova koje su zauzeli na početku rata. Podstaknuti svojim uspjehom, Muslimani su postali ohrabreni, pa izlažu srpska uporišta poput Višegrada i Foče gotovo svakodnevnim minobacačkim napadima i započinju seriju napada na pogranična sela.²²⁰⁸

- umanjivanje značaja srpskih žrtvi u odnosu na zločine koje su srpske snage počinile:

Službenici tenkovske jedinice pozvali su novinare da posjete srpske zajednice koje su uništile bosanske snage, uključujući sela u blizini Bratunca, u istočnoj Bosni, gdje su bosanski borci prošle sedmice ubili najmanje 60 Srba, uključujući neke civile, a bar neke od njih su i mučili prije nego što su umrli. Prijavljena su i druga zvjerstva bosanskih i hrvatskih snaga, ali čini se da je njihov broj bio mali u odnosu na stotine, pa i hiljade incidenata za koje su optužene srpske snage.

Ljudi u tenkovskoj jedinici rekli su da su neregularne srpske jedinice zvane četnici i druge neregularne jedinice srpske vojske odgovorne za većinu ubistava i grupnih silovanja koje su počinile srpske snage, za koja su i ljudi iz tenkovske jedinice priznali da su zvjerstva. Oficiri su jasno stavili do znanja da se u kategoriju ovih zločina ne uključuje opsada i bombardovanje Sarajeva, koje je gospodin Iglburger uvrstio među najgore od onoga što on je nazvao ratnim zločinima.²²⁰⁹

- vojne žrtve kao glavni gubitak srpske strane:

Srpski komandanti i vojnici odveli su novinare na strmo brdo. Kad je grupa stigla do grebena u sjenci, preovladavao je smrad mesa koje se raspadalo. Na maloj čistini, koju su na rubovima čuvali promatrači koji su prekrili nos, dva Srbina su iskopavala trule leševe. Para se dizala iz njihovih smrznutih tijela. „Sve su to srpski civili koje su poklali Muslimani, masovne grobnice se nalaze svuda po ovom brdu”, rekao je zbornički vojni načelnik major Vinko Pandurović. „Došli smo ovdje da svjedočimo istini”. Kako je krvava ekshumacija tekla, srpska artiljerija gađala je susjednu muslimansku enklavu Cerska, ugnijezdivši se iza okolne doline. Srpski vojnici u improvizovanim zemunicama nisu mogli da se odluče da li da posmatraju svoju odlazeću vatru ili da svjedoče jezivom događaju redanja iskopanih tijela duž grebena. „Možemo dokazati da su ovo Srbi, jer su Muslimani koje smo zarobili to rekli”, tvrdio je jedan vojnik. Iskopano je osamnaest leševa, sve muškarci, uglavnom obučeni u ostatke uniformi kaki boje. Srbi su tvrdili da su žrtve mučene prije nego što su ih Muslimani pogubili. Jednom su odrubili glavu, drugom su noge bile vezane žicom. Srpski patolog rekao je da može potvrditi samo da su mrtvi već dva mjeseca. Kako su umrli, rekao je, ostalo je nejasno. Kad su bili sigurni da ih komandanti ne čuju, srpski vojnici su priznali da je određen broj tijela ipak pripadao borcima. Na drugom grobnom mjestu duž grebena, Radovan Macunović, iz obližnjeg srpskog sela, rekao je da su početkom novembra Muslimani klješastim napadom zarobili srpske vojnike i pogubili ih nakon žestokih borbi. Bacajući pogled na četiri unakažena tijela, netom izvađena iz ledom prekrivenog jezerca, gospodin Macunović

²²⁰⁸ Chazan, “10,000 Serb Peasants Flee Deadly Muslim Advance”.

²²⁰⁹ Roger Cohen, “Siege Is Resumed In Bosnian Town”, *The New York Times*, 9. septembar 1992.

rekao je da je i njegov brat među onima koji su poginuli u bici. Došao je tu da potraži njegove ostatke.²²¹⁰

Na groblju na periferiji grada, desetine svježe iskopanih grobova svjedoče o velikim gubicima koje su srpske snage pretrpjele na tom području. „Turci svakodnevno ubijaju naše dječake”, rekao je policajac dok su ožalošćene seljanke koje su prisustvovala posljednjoj sahrani jecale.²²¹¹

- žrtve kao motiv za dalje napade srpskih snaga:

Stalni priliv izbjeglica koje su u Srebrenicu bježale od srpskog napada na Konjević Polje povećao se u subotu nakon napada na muslimanske žene, djecu i starije ljude u petak.

Oni su se u četvrtak okupili oko britanskih oklopnih transportera u uzaludnoj nadi da će bezbjedno izaći iz tog područja, rekli su ovdje zvaničnici Ujedinjenih nacija.

Izbjeglice su prvobitno došle iz okoline Cerske i pobjegle u šumovito područje oko Konjević Polja, kada su srpske nacionalističke snage zauzele Cersku.

Srbi tvrde da je njihovu ofanzivu na istočnu Bosnu pokrenulo, kako kažu, muslimansko ubijanje civila.²²¹²

Kada je aktuelna kriza u istočnoj Bosni izbila prije pet sedmica, naglasio je da Srbi blokiraju konvoje pomoći muslimanskim enklavama jer su Muslimani navodno palili srpska sela i ubijali srpske civile. Za vikend je rekao da Srbi nastavljaju opsadu jer su pronašli masovne srpske grobnice.²²¹³

Imajući u vidu nedovoljan broj informacija koje su gore pomenute, istraživači su analizirali i izvještavanje o srpskim žrtvama u ostalim dijelovima BiH. Kao i u slučaju centralnog Podrinja, tekstovi posvećeni ovoj temi su rijetki, a nerijetko ih čine kratki, uopšteni pasusi:

Ranije ove sedmice, u obližnjem selu Teslić, koje se nalazi na samoj liniji fronta, muslimanski minobacački napad usmrtio je petoricu.²²¹⁴

Osamsto srpskih izbjeglica iz sela nadomak Zenice već je potražilo utočište u sportskoj dvorani na periferiji Doboja. Izbjeglice, uglavnom žene i djeca, govore o muslimanskim i hrvatskim vojnicima koji su ih tjerali iz njihovih domova. Neki su rekli da su njihova sela opkoljena, a bosanske snage su im prijetile da će ih pobiti ako ostanu. Desa Milošević iz Zavidovića rekla je da su sve kuće u jednom dijelu sela spaljene. „Zapalili su čak i dom jednog Hrvata jer nije želio da se pridruži bosanskoj vojsci. Zarobljeni srpski muškarci bili su prisiljeni da se pridruže Muslimanima i poslali su ih

²²¹⁰ Yigal Chazan, “Serbs Dig Up Comrades’ Corpses As Muslims Flee Smouldering Enclaves”, *The Guardian*, 18. februar 1993.

²²¹¹ Yigal Chazan, “Gorazde Fighters Bite Back at Serbs”, *The Guardian*, 28. septembar 1992.

²²¹² Chuck Sudetic, “Serbs Overrun Muslim Enclave in Bosnia’s East”, *The New York Times*, 15. mart 1993.

²²¹³ Ian Traynor, “Maverick General Digs in Amid Death”, *The Guardian*, 16. mart 1993.

²²¹⁴ Yigal Chazan, “Finger of Phony Peace Points the Way to Heart of War”, *The Guardian*, 15. januar 1993.

na prvu liniju fronta. Njihovim suprugama su rekli da će uskoro roditi muslimansku djecu”.²²¹⁵

Nabrajam sljedeća mjesta na muslimanskoj teritoriji, na kojima se drže, muče i u mnogim slučajevima sistematski ubijaju srpski civili. Najgori od njih su: Zenica, Konjic, Bradina, Tarčin, Žitomislić, Bogodol, Glibodol, Tasovčići, Ulepci, Prebilovci, Guber, Duvno, Livno, Tuzla, Cazin, Travnik, Slavonski Brod, Buturović Polje, Čelebić.²²¹⁶

Nema sumnje i da su Muslimani masakrirali Srbe u groznoj borbi različitih grupa koja je izbila širom velikog dijela Bosne i Hercegovine.²²¹⁷

U međuvremenu, u vijestima koje stižu u Beograd se navodi da su odvojene ofanzive muslimanskih i hrvatskih snaga u istočnoj i sjevernoj Bosni tokom posljednjih dana prouzrokovale velike žrtve među Srbima i presjekle njihove linije komunikacije. Kopnjeni koridori koji povezuju Beograd sa srpskim vojnim komandnim centrom na Palama, na periferiji Sarajeva, i sjeverozapadnim uporištem Banja Luka privremeno su prekinuti tokom vikenda. Saobraćaj na relaciji između Beograda i Pala bio je obustavljen skoro 24 sata nakon što su muslimanske trupe postavile zasjedu na koloni civilnih vozila.²²¹⁸

Štaviše, opisi srpskih stradanja su nerijetko kontekstualizovani tekstom čija je osnovna karakteristika pretjerana uopštenost i/ili sumnja u njihovu kredibilnost:

Uprkos široko rasprostranjenim dokazima da su srpske snage u Bosni i Hercegovini prisilile mnoge Hrvate i Muslimane da napuste svoje domove, gospodin Karadžić je insistirao na tome da su izbjeglice same pobjegle. Opisao je ovaj proces kao „etničku promjenu”.

„Svi oni su htjeli da napuste područja sukoba ili područja visoke napetosti”, rekao je on. Prije nego što se obratio novinarima, gospodin Karadžić je pokazao video-snimak žrtava mučenja i raskomadanih tijela. Rekao je da su to srpske žrtve Hrvata i Muslimana.

„Znamo im imena i znamo mjesta gdje su umrli”, rekao je.²²¹⁹

Srbi su takođe rekli da su napadači opljačkali i spalili njihove domove, zatim sakupili veliki broj preživjelih i prisilili ih da provedu tri do pet dana u zamračenom, vlažnom željezničkom tunelu gotovo bez hrane i vode.

Iz izvještaja se nije moglo zaključiti šta je bilo sa zarobljenicima koji su uklonjeni iz tunela Ivan sedlo u blizini sela Bradina, koji je dugačak jedan kilometar, 25 milja jugozapadno od Sarajeva, ali nekoliko Srba je reklo da su čuli da su zatvorenici bili smješteni u logore u selima u tom području pod kontrolom Muslimana.

²²¹⁵ Yigal Chazan, “Cleansing Identities in New Bosnia”, *The Guardian*, 1. avgust 1992.

²²¹⁶ “Letters to the Editor – Ethnic Cleansing Denied”, *The Guardian*, 30. jul 1992.

²²¹⁷ Kevin Myers, “Horror at the Holiday Inn”, *The Guardian*, 14. jul 1992.

²²¹⁸ Ian Traynor, Yigal Chazan i Hella Pick, “New Barrage Puts Peace Talks at Risk”, *The Guardian*, 15. septembar 1992.

²²¹⁹ Stephen Kinzer, “U.S. Worries Balkan War Could Spread; Serb Vows to Close Camps”, *The New York Times*, 22. avgust 1992.

Većina od toga što su Srbi rekli nije se moglo verifikovati, iako je vojna grupa Ujedinjenih nacija u Sarajevu rekla da je navod o ljudima koji su držani u željezničkom tunelu potvrđen kada je vlada pod vođstvom Muslimana u Sarajevu, odgovarajući na upite Ujedinjenih nacija, dala uvjerenja da su Srbi uklonjeni iz tunela.

Iz srpskih navoda i onoga što je rečeno oficirima Ujedinjenih nacija ostalo je nejasno šta su muslimanski i hrvatski otmičari namjeravali da urade sa zatvorenicima u tunelu prije intervencije Ujedinjenih nacija. Govorilo se da su se među zarobljenicima nalazili žene i djeca i mnogi stariji ljudi.

Nije bilo jasno da li bi upotrebom tunela došlo do masakra da nije bilo pomoći Ujedinjenih nacija, kao što su se i plašili Srbi koji su prenijeli te informacije, kao ni da li je iko od onih koji su bili u tunelu umro kako su Srbi takođe tvrdili.²²²⁰

Prijavljene su i žestoke borbe duž rijeke Drine koja razdvaja Bosnu i Srbiju. U razgovorima, Muslimani i Srbi se ponajviše ne slažu o predloženim provincijama u istočnoj Bosni duž granice sa Srbijom.

Predsjednik Jugoslavije Dobrica Ćosić požalio se danas da su muslimanske snage na bosanskoj strani granice „ubile 200 ljudi”.²²²¹

Oficir, koji je govorio pod uslovom anonimnosti, rekao je za *Rojters*: „Srebrenica pripada Srbima... Očekujemo da [Muslimani] ponovo napadnu. Kada nas napadnu, nećemo se zaustaviti dok je ne dobijemo”.²²²²

Ujutro dolazi novinar iz Engleske da se uvjeri da se zatvorenici ne zlostavljaju i da čuje kako im kapetan govori da ih vraćaju u Foču, da je grad Goražde odbio da učestvuje u razmjeni. Komandant kaže da je siguran da su muslimanski ekstremisti masakrirali sve Srbe u Goraždu, ali, nema veze, neće biti povrijeđeni, samo će ih poslati nazad u zatvor. Doručak je toplo mlijeko i torta od pudinga.²²²³

A u propagandnom ratu optužbi i protivtužbi, srpski lideri su takođe tvrdili da je 6.000 etničkih Srba ubijeno u logorima koje su osnovali Muslimani i Hrvati, a da je zatvoreno još skoro 20.000 ljudi.²²²⁴

„Srpski zvaničnici rekli su da su Muslimani iz zasjede napadali i ubijali Srbe koji su bježali u području Goražda. U jednom incidentu, rekao je srpski štab, ubijena je 21 srpska žena i dijete. Ovi navodi nisu se mogli potvrditi”.²²²⁵

Slične taktike napada i povlačenja usvojili su i Muslimani u regionu Srebrenice na sjeveru. Jedinica Milojka Stanojevića napadnuta je iz zasjede na putu ka srpskoj liniji fronta. „Napali su nas s obje strane, prvo granatama, a zatim vatrom iz automatskog oružja”, rekao je. Takvi napadi sada su uobičajeni, jer Muslimani stiču samopouzdanje. Nedavno su zauzeli jedno od većih srpskih sela. „Razbijaju Srebrenicu i masakriraju Srbe”, rekao je gospodin Stanojević.²²²⁶

²²²⁰ John F. Burns, “Serbs Say Muslim Slav and Croatian Gunmen Killed Civilians in 6 Villages”, *The New York Times*, 4. jun 1992.

²²²¹ David Binder, “Balkan Peace Talks Resume as War Drags On”, *The New York Times*, 24. januar 1993.

²²²² Mark Heinrich, “Muslims flee fallen town of Cerska”, *The Guardian*, 4. mart 1993.

²²²³ Maggie O’Kane, “Cake, milk and captivity for Muslims of the new Bosnia”, *The Guardian*, 24. jul 1992.

²²²⁴ Simon Tisdall, Hella Pick i Kurt Schork, “US edges towards Bosnia force”, *The Guardian*, 5. avgust 1992.

²²²⁵ Ian Traynor i Yigal Chazan, “Panic wins struggle for power”, *The Guardian*, 3. septembar 1992.

²²²⁶ Chazan, “Gorazde fighters bite back at Serbs”.

Na ovo treba dodati činjenicu da je ubjedljivo najveća proporcija tekstova posvećena muslimanskim/bošnjačkim žrtvama (očekivano, ovo važi i za oblast centralnog Podrinja):

Ali dok su kamioni UN sa humanitarnom pomoći već četvrti dan zaredom pokušavali da pregovaraju o prelasku preko Drine, kako bi stigli do izgladnjelih Muslimana na istoku, vojni komandanti u srpskom uporištu Zvornik odveli su novinare u sablastan obilazak područja koje su zauzeli. Put do Kamenice, južno od Zvornika, vijuga uz krivudavu dolinu rijeke, prolazeći kroz zaseoke i salaše u kojima je do prije sedam dana živjelo oko 5.000 opkoljenih Muslimana. Sada su to tek nešto više od izgorjelih ljuštura, prepunih ratnog krša. Proteklog vikenda, dok su se UN pripremale da zajedničkim snagama pruže otpor srpskoj blokadi muslimanskih enklava u istočnoj Bosni, srpske trupe su ispraznile posljednje džepove otpora u Kamenici. Njeni očajni stanovnici ranije su bili primorani da bježe takozvanim „humanitarnim” koridorom koji su uspostavili Srbi. UNHCR je tu akciju osudio kao „etničko čišćenje”. „To je samo jednosmjerna ulica”, rekao je visoki zvaničnik za pomoć. Znaci brzog egzodusa prožimaju Kamenicu. Užurbano napušten veš visi sa balkona, a tragovi stopala oslikani su na svježe obrađenim poljima. Zbog odsustva metaka na fasadama zgrada jasno je da je malo Muslimana pružilo otpor. Kuće su jednostavno zapaljene kad su Srbi ušli. Neke su još tinjale kad je grupa stigla u centralnu Kamenicu, a tamo ih je dočekala gomila prosijedih Srba, od kojih su neki još uvijek pljačkali.²²²⁷

Gospodin Halilović je upozorio da su „hiljade žena, djece i staraca” u opasnosti na tom području, koje je u posljednje dvije sedmice bilo pod žestokim srpskim napadima, uprkos svjetskoj osudi i pokušajima agencija za pomoć da isporuče pomoć. Obližnju muslimansku enklavu Cerska Srbi su pregazili prošle sedmice kada su muslimanski stanovnici otišli za Srebrenicu u posljednjem naletu „etničkog čišćenja”. Međunarodne agencije za pomoć strahuju da su Konjević Polje i Srebrenica sljedeći na srpskoj listi za napad i da desetine hiljada Muslimana očajnički žele da pobjegnu iz regiona.²²²⁸

Vizuelni sadržaj u kome su prikazana srpska stradanja u listu *Njujork tajms* u ovom periodu u potpunosti izostaje. S druge strane, *Gardijan* je pružio samo geografsku informaciju o mjestu muslimanskih zločina – u pitanju su dvije mape koje su pratile jedine tekstove eksplicitno posvećene stradanju Srba u Srednjem Podrinju.

²²²⁷ Chazan, “Serbs dig up comrades’ corpses as Muslims flee smouldering enclaves”.

²²²⁸ Ian Traynor i John Palmer, “Bosnian Troops Ordered against Besieging Serbs”, *The Guardian*, 9. mart 1993.

Iznad se nalazi karta iz *Gardijana*.²²²⁹

Iznad se nalazi karta iz *Gardijana*.²²³⁰

3.2.3.6. Srebrenica: period između aprila 1992. i marta 1993. godine - Zaključak

Osnovni podatak do kojeg su istraživači došli jeste nesrazmjernost u izvještavanju o srpskim stradanjima s jedne, i muslimanskim i hrvatskim žrtvama s druge strane. Srpska stradanja su opisana siromašnije – broj članaka je daleko manji, pasusi su kraći i rjeđi, opisi su manje detaljni itd.

²²²⁹ Chazan, “10,000 Serb Peasants Flee Deadly Muslim Advance”.

²²³⁰ Martin, “Serb Villagers Mourn Butchered Menfolk”.

Štaviše, spominjanje srpskih žrtava u Srednjem Podrinju se neprestano relativizuje – žrtve su najčešće vojnici, u pitanju je kontraofanziva muslimanskih strana (ukoliko srpski civili stradaju, to je zato što su muslimanski civili stradali prije njih), Muslimani su prošli kroz daleko veće strahote i slično.

U proteklom vremenu, Srbi su bili ti u koje je bio uperen prst optužbe, a to je postajalo sve uvjerljivije zbog činjenice da drže više od polovine teritorije Bosne. Ipak, i gospodin Taholj i gospodin Karadžić, bivši psihijatar, insistiraju na tome da su Srbi u najgorem slučaju krivi za povremena hladnokrvna ubistva na bojnopolju i za prisilno protjerivanje Muslimana iz njihovih domova, „samo kada djeluju u svrhu svoje bezbjednosti”. U Vlasenici i u toliko drugih dijelova ove ratne zone, istina je već mjesecima ozbiljna žrtva. Ipak, očigledno je da su obje strane izgubile ikakvo poštovanje za svoje komšije.²²³¹

Pasusi poput gore pomenutog prosto nisu dovoljno zastupljeni u novinskim člancima. U ovakvu sliku se svakako uklapaju i štura izvještavanja o srpskom stradanju u ostalim dijelovima BiH.

Međutim, istraživači su uvidjeli još jednu pravilnost od ogromnog značaja za razumijevanje izvještavanja o srpskom stradanju između 1. aprila 1992. i 31. marta 1993. godine. Svaka tvrdnja o srpskim stradanjima dolazi skoro isključivo od strane samih Srba. Ovo je direktno suprotno izvještavanju o muslimanskim žrtvama, gdje svjedočenja i/ili izjave muslimanskih civila, čelnika i slično, potvrđuju različiti strani i međunarodni akteri. Izvještaji o srpskim stradanjima, dakle, u sebi imaju implicitnu dimenziju spekulativnosti (u pojedinim slučajevima, direktno se diskredituju tvrdnje srpske strane).

Opšti zaključak koji se može izvući jeste nedovoljna „snaga” u izvještavanju o srpskim žrtvama. Izuzeci u kojima se eksplicitno opisuju stradanja srpskih civila bivaju relativizovani i potisnuti količinom informacija o stradanju muslimanskog stanovništva na području Srednjeg Podrinja, ali i širom BiH.

3.2.3.7. Srebrenica: opšta slika

U periodu od 1. aprila 1992. do 31. decembra 1995. godine, u novinama *Njujork tajms* objavljeno je ukupno 5 tekstova u kojima se Srebrenica eksplicitno pominje u naslovu, od čega

²²³¹ Martin, “Serb Villagers Mourn Butchered Menfolk”.

se jedan od njih nalazi na naslovnoj strani. U slučaju novina *Gardijan*, bazu čine četiri teksta, od kojih su tri bila na naslovnoj strani.

Imajući u vidu veliki vremenski raspon, tekstovi su posvećeni različitim temama koje su u tom trenutku bile aktuelne. Tako su tekstovi objavljeni 1993. godine usmjereni prije svega na opis situacije u Srebrenici, proces demilitarizacije i početak sukoba na ovim prostorima, dok se tekstovi objavljeni 1995. godine bave onim što je danas poznato kao Masakr u Srebrenici. Uvažavajući rečeno, kvalitativna analiza je podijeljena u dvije vremenske cjeline.

Kvalitativna analiza tekstova objavljenih 1993. godine je izdvojila sljedeće izdvojene teme:

- opis početka ratnih dešavanja u Srebrenici:

Rat je u Srebrenicu došao 19. aprila 1992. godine, kada je milicija iz same Srbije stigla u područje pretežno muslimanskog stanovništva i zatražila da se Muslimani predaju sa svim oružjem koje su imali.

Za razliku od Muslimana u obližnjim gradovima koji su predali oružje i koji su momentalno protjerani, Srebrenica je uzvratila udarac, pucajući na 13 srpskih milicionera, rekli su hospitalizovani muškarci ovdje.

Srbi su odgovorili tako što su dva dana kasnije pregazili Srebrenicu, rekli su. „Išli su okolo i ubijali ljude”, rekao je g. Habibović.

Oko 80 procenata od 7.000 prvobitnih stanovnika grada pobjeglo je u šumu, rekao je on. „Ja sam ostao da branim svoj dom”.

Mjesec dana kasnije, muslimanski tinejdžer je ubio komandanta lokalne srpske milicije i lidera Srpske demokratske stranke. Ovaj mladić nije znao da li je vođa stranke mrtav, rekao je gospodin Muhić. „Tako, da bi bio siguran da je završio posao, bacio je ručnu bombu u automobil pa i sam poginuo u eksploziji”.

Srbi su se tog dana osvetili muslimanskom stanovništvu, rekao je gospodin Muhić. Držali su Srebrenicu još samo nekoliko dana prije nego što su Muslimani ponovo zauzeli grad, rekli su ranjenici.

Srbi su ipak u potpunosti preokrenuli uspjehe Muslimana i istisnuli oko 50.000 Muslimana u Srebrenicu.²²³²

- spremnost bošnjačkog/muslimanskog stanovništva na dalju borbu za Srebrenicu:

U zadimljenom skloništu ispod glavne bolnice ovdje, ranjeni i osakaćeni muslimanski vojnici, koji su vazduhom prevezeni iz Srebrenice, zarekli su se danas da će nastaviti borbu za odbranu svojih domova koja traje već godinu dana.

„Sigurno se vraćam čim ozdravim”, rekao je Muradif Habibović iz svog kreveta. „Čak i ovakav, vratiću se”. Podigao je obje ruke koje su bile previjene i na kojima su mu nedostajali prsti.

„Srebrenica je moja zemlja, moj dom”, rekao je gospodin Habibović (52), radnik drvne industrije. „Ne zanima me ko je tamo, Srbi, Hrvati, Muslimani, sve dok ne napadaju. Sve dok nas puste da živimo”.

²²³² Chuck Sudetic, “Wounded Muslims Vow to Return to Srebrenica”, *The New York Times*, 21. april 1993.

Pored njega, u dugačkom nizu novih drvenih kreveta koje su obezbijedile međunarodne agencije za pomoć, Sinan Muhić, koji je izgubio nogu u srpskom napadu granatiranja, bio je jednako odlučan da se vrati, ali plašio se onoga što će tamo zateći.

„Bio je to lijep grad”, rekao je gospodin Muhić (58), direktor drvne kompanije. „Ali sada je nastao haos. Postao je jedan veliki grob”.²²³³

- opis humanitarne katastrofe u Srebrenici:

Stotine ranjenika ostalo je u gradu u kojem su četiri doktora, nema struje, nema hrane i lijekova. Grad je opkoljen od 18. aprila 1992. Nije bilo mjesta za 13. čovjeka na helikopteru gospodina Murića. Dok su jednog starca na fudbalskom igralištu ukrcavali na helikopter, on je vrisnuo: „Bog će vas kazniti za ovo”. Helikopter je poletio poslije 12 minuta na zemlji. „Pamtiću ga kako vrišti do kraja života”, rekao je gospodin Murić. U Srebrenici 20.000 izbjeglica iz udaljenih sela i gradova očajnički želi pronaći prostor za zaštitu. Mnogi kampuju na snijegu u glavnoj ulici gdje za grijanje pale gume i plastične korpe iz supermarketa. Kada je helikopter otišao, preletio je preko bolnice u kojoj je Jasmina Jakub, stara 20 godina, umrla prošlog četvrtka nakon 50 sati porođaja, pošto je rodila mrtvu bebu od preko 4 kilograma. Njena beba je okrenula leđa porođajnom kanalu dok je prolazila kroz 15 kilometara snijega. Nije bilo benzina za vožnju do bolnice. Kada je rodila u ranim satima trećeg dana, izgubila je previše krvi i nisu imali krvi da joj daju, a ionako nisu imali ni struje za transfuziju. Dan ranije, čovjek koji je pobjegao iz sela Vlasnica čekao je ispred operacione sale, dok je dr Nikanović metalnom testerom pokušavao da amputira nogu njegove ćerke. „Ima samo pet godina. Ne mogu da uđem”, rekao je njen otac Neziri Bektić, koja je ušla u sobu da uzme njegovu majicu. Umrula je na stolu od šoka dok je dr Nikanović pilao. Nije bilo anestezika za bol. Na ulicama Srebrenice psi su podivljali od gladi. „Jednom sam ih vidio kako napadaju leš”, rekao je Sebad Čatić, koji ima 25 godina i koji je pobjegao iz grada sa još petoricom muškaraca tako što je 10 dana hodao preko planina. „Bilo je možda 10 pasa i počeli su da komadaju leš na ulici pa smo pobili sve pse. Ne sjećam se tačno kada je to bilo. Desilo se puno puta. Ako je velika porodica i neko iz porodice pogine od bombi, onda će ga sahraniti. Ako nema porodice, neće ga sahraniti. Ljudi su preslabi od gladi”. Dva brata gospodina Čade, Senad i Nedad, obojica ubijeni granatama, sahranjena su u prednjoj bašti. „Niko više ne rizikuje da ode na groblje. Previše sahrana je granatirano”.²²³⁴

Doktor Nedret Mujkanović je samo asistirao tokom operacija, prije nego što je sedam noći hodao kroz kilometre neprijateljske teritorije koju su držali Srbi i 5. avgusta ušao u bolnicu u opkoljenom muslimanskom gradu Srebrenici.

Do trenutka kada se dr Mujkanović, po struci patolog, vratio ovdje helikopterom Ujedinjenih nacija u srijedu uveče sa posljednjim srebreničkim ranjenicima, njegovo hirurško iskustvo iznosilo je 1.390 operacija, uključujući 100 amputacija izvedenih bez anestezika i četiri carska reza koje je naučio kako da izvodi tako što je čitao iz udžbenika. . . . „Nismo imali krvi ni plazme za transfuziju. Nije bilo moguće uzeti krv od drugih ljudi, jer nismo imali načina da uradimo laboratorijske testove za određivanje krvne grupe i RH faktora”.

Dr Mujkanović je procijenio da je tokom njegovih devet mjeseci u Srebrenici umrlo oko 10 do 15 procenata od 4.000 pacijenata koji su dovedeni u gradsku bolnicu.

²²³³ Ibid.

²²³⁴ Maggie O’Kane, “No Anaesthetic for the Pain of Srebrenica”, *The Guardian*, 17. mart 1993.

Svi dijabetičari i srčani bolesnici kojima su bili potrebni posebni lijekovi su umrli, rekao je. . . . Dr Mujkanović je rekao da je između decembra i početka marta oko 20 do 30 ljudi svakodnevno umiralo od upale pluća i drugih bolesti koje je dugotrajna glad još više pogoršala. . . . Dr Mujkanović je rekao da je iznenadni srpski napad na dvorište ispred srebreničke škole prepune izbjeglica, 12. aprila u 14 časova, rezultirao najgorim pokoljem kojeg je vidio tokom čitavog rata.

„Ljudi su sjedili ispred škole”, rekao je. „Djeca su igrala fudbal i druge igre. Za manje od jednog minuta, sedam raketa iz višecjevnog raketnog bacača palo je na površinu približno veličine polovine fudbalskog terena”.

Dr Mujkanović je rekao da je 36 ljudi odmah poginulo, a 102 je teško ranjeno.²²³⁵

- napadi srpskih snaga na Srebrenicu:

Saopšteno je da su desetine hiljada zarobljenih civila sinoć u panici u bosanskoj muslimanskoj enklavi Srebrenica u istočnoj Bosni dok su se srpske snage koje ih okružuju spremale za ono što bi mogla biti konačna ofanziva za zauzimanje grada. Zvaničnici Ujedinjenih nacija, radnici humanitarne pomoći, bosanski mediji i radio-amateri u Srebrenici izvještavaju o stezanju srpske omče oko grada koji je pod opsadom 11 mjeseci i koji vjerovatno neće izdržati još dugo. „Muslimanske snage imaju malo oružja i još manje municije. Srebrenica će pasti”, rekao je vojni izvor UN koji je u redovnom kontaktu s gradom. Bosanski radio je rekao da su Srbi izveli žestok artiljerijski i pješadijski napad, zauzeli udaljena sela i prišli na nešto više od kilometra od planinskog grada. Izvori iz UN rekli su da se Srebrenica Srbima nalazila u dometu malokalibarskog oružja i da su šanse branitelja grada vrlo male. . . . Neselektivno srpsko granatiranje centra grada u ponedjeljak je usmrtilo najmanje 56 ljudi u onome što su zvaničnici UN ocijenili neoprostivim zločinom.²²³⁶

- različiti stavovi zapadnih zvaničnika po pitanju situacije u Srebrenici:

Uprkos pokolju, Džon Mejdžor juče je bio na čelu grupe britanskih zvaničnika koja je insistirala da još nije pravo vrijeme za bombardovanje snaga bosanskih Srba ili za naoružavanje njihovih muslimanskih neprijatelja i da bi trebalo koristiti jači ekonomski pritisak da bi Beograd i njegovi saveznici zaustavili ubistva. Premijer je odgovarao na pitanja u Donjem domu, dok je specijalni izaslanik predsjednika Bila Klintonu u bivšoj Jugoslaviji obavijestio ministra odbrane Malkoma Rifkajnda i ministra spoljnih poslova Dagleasa Hoga [Douglas Hogg] da Vašington aktivno razmatra vojne mogućnosti ako druga sredstva ne donesu rezultate. Upitan da li se slaže da treba smanjiti isporuke oružja za Bosnu, a ne povećati, gospodin Mejdžor je odgovorio: „Dijelim izraženo mišljenje... o potrebi da se smanji i ne povećava isporuka oružja”. Rekao je da želi da „proširi i produbi” postojeće sankcije UN uz pomoć do sada nevoljnih Rusa. Gospodin Mejdžor je takođe odbacio kritiku – koju je ove sedmice glasno iznijela lejdi Tačer – da njegova vlada ne čini dovoljno da okonča sukob. Obraćajući se vođi laburista Džonu Smitu [John Smith], rekao je: „Dozvolite mi da kažem... da ni on ni bilo ko drugi nema monopol nad brigom ili grižom savjesti po

²²³⁵ Chuck Sudetic, “Conflict in the Balkans; A View of the Bosnia War From the Srebrenica Hospital’s O.R.”, *The New York Times*, 24. april 1993.

²²³⁶ Ian Traynor, Ian Black i Stephen Bates, “Mass panic as Serb noose tightens on Srebrenica”, *The Guardian*, 16. april 1993.

ovom pitanju”. Gospodin Smit je rekao ranije: „Nema ni stvarne dozvole ni prepreke za Srbe i njihovo dosadašnje varvarsko ponašanje... postoji zaista duboka podjela oko činjenice da je pokolj u Srebrenici svakodnevna stvar. Trebalo bi da ima više hitnosti za razliku od ovog ležernog diplomatskog tempa”.²²³⁷

- značaj Srebrenice i posljedice njenog pada:

Srebrenica je jedno od posljednjih muslimanskih utočišta u istočnoj Bosni, području koje Srbi priželjkuju, u kojem su svi veći gradovi prije rata imali muslimansku većinu. Pad grada bio bi težak udarac za bosansku vladu, akutna sramota za posredovanje i pomoć Ujedinjenih nacija u Bosni i vjerovatno finalna prepreka za šepajući međunarodni mirovni plan za Bosnu. Mapa Bosne koju su izradili posrednici Sajrus Vens [Cyrus Vance] i Lord Oven [Owen], Srebrenicu, kao i veliki dio istočne Bosne pod srpskom kontrolom, dodjeljuje Muslimanima.²²³⁸

- nepoštovanje rezolucije UN od strane Srba:

Predstavnik Venecuele u Ujedinjenim nacijama, Diego Aria, koji predvodi misiju Savjeta bezbjednosti, rekao je da je Srebrenica daleko od toga da bude „bezbjedno područje” kakvo Savjet želi da bude, iako tamo još traje prekid vatre.

Rekao je da srpske nacionalističke snage efikasno kontrolišu Srebrenicu i da su prekršile obećanje odbijanjem da dozvole timu stranih dopisnika koji su pratili misiju da uđu u grad. Takođe su prekinuli isporuku vode i električne energije, stvarajući rizik od epidemije, rekao je gospodin Aria.

Srbi takođe nisu ispunili zahtjev Savjeta bezbjednosti da povuku svoje snage koje opkoljavaju grad, rekao je on, i ne dozvoljavaju doktorima da uđu u grad, uključujući francusku grupu za medicinsku pomoć „Doktori bez granica”.

„Zaista smo veoma šokirani; to je otvoreno protivljenje međunarodnoj zajednici”, rekao je gospodin Aria na konferenciji za novinare na fudbalskom terenu u bosanskom pograničnom gradu Zvorniku, koji se nalazi na deset minuta leta helikopterom od Srebrenice, gdje je sletio kad je napustio grad.

Zamjenik pakistanskog predstavnika Ujedinjenih nacija Šer Afgan Kan [Sher Afgan Khan] rekao je: „Potvrdili su se naši najgori strahovi. Srbi učvršćuju svoje pozicije. Jasno je da nemaju namjeru da se povuku”.²²³⁹

- spremnost srpske strane na najteže moguće zločine:

Misija Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija posjetila je danas opkoljenu muslimansku enklavu Srebrenica u Bosni i opisala je poslije kao „otvoreni zatvor” u kojem su srpske snage planirale usporeni genocid. . . . Neobičan tim Savjeta bezbjednosti, koji čine predstavnici Ujedinjenih nacija ili njihovi zamjenici iz Francuske, Rusije, Novog Zelanda i Mađarske, u posjeti je Bosni i Hercegovini pod uslovima rezolucije koju je Savjet usvojio 16. aprila. Savjet bezbjednosti pozvao je i srpske snage i bosanske branitelje u gradu da Srebrenicu učine „sigurnim područjem” ukidanjem opsade enklave i omogućavanjem slobodnog pristupa.

²²³⁷ Ibid.

²²³⁸ Ibid.

²²³⁹ Paul Lewis, “U.N. Visitors Say Srebrenica Is ‘an Open Jail’”, *The New York Times*, 26. april 1993.

Rezolucija je usvojena kada su srpske snage bile na ivici da pregaze Srebrenicu i protjeraju desetine hiljada muslimana u nečemu što bi mogao biti jedan od najvećih činova „etničkog čišćenja” tokom građanskog rata koji traje već jednu godinu.²²⁴⁰

S druge strane, kvalitativna analiza tekstova objavljenih 1995. godine je izdvojila nekoliko značajnih cjelina:

- pad Srebrenice:

Popodne 10. jula, vojnici vojske bosanskih Srba započeli su juriš na Srebrenicu, grad utočišta koji su stvorile Ujedinjene nacije, gdje je više od 40.000 ljudi potražilo sklonište od rata. Zvaničnik Ujedinjenih nacija u gradu pogrbio se nad računarom i uputio očajničku molbu svojim vođama u Ženevi:

„Hitno hitno hitno. VBS ulazi u grad Srebrenicu. Da li će neko odmah ovo zaustaviti i spasiti ove ljude. Hiljade njih se okupljaju oko bolnice. Molim vas pomozite”.

Niko nije pomogao. Dok se zapadni savez podizao, grad u istočnoj Bosni je pregažen.²²⁴¹

- karakterizacija pada kao masakra i/ili genocida i njegov opis:

Ono što je uslijedilo u gradovima i poljima oko Srebrenice zapadni zvaničnici i grupe za ljudska prava opisuju kao najgori ratni zločin u Evropi od Drugog svjetskog rata: po kratkom postupku ubijeno je možda 6.000 ljudi. . . . Ovdje su bili dokazi, gospodin Šatak je kasnije rekao o „direktnim djelima genocida”.²²⁴²

Čovjek i drugi Bosanci opisali su kako je vojni glavešina bosanskih Srba, general Ratko Mladić, zatvorenici naizmjenično obećavao bezbjednost i prijetio, u jednom trenutku obećavajući da će 1.000 Muslimana umrijeti za svakog Srbina ubijenog iz njegovog rodnog grada. Muslimani su mitraljezom ubijani u grupama 20–25, prema riječima jednog preživjelog. Polje sa masovnim grobnicama leži na oko kilometar od nekadašnje istočnobosanske enklave, a američki zvaničnici su ga opisali kao slično masovnim grobnicama otkrivenim u blizini Vukovara u ranijoj fazi jugoslovenskog rata.²²⁴³

Jedan čovjek je opisao kako je držao rođaka za ruku dok su hici odzvanjali, kako je nepovrijeđen pao ispod tijela svog rođaka i tako ležao među mrtvima više od devet sati prije nego što je pobjegao u šumu. „Ovaj čovjek je procijenio da je broj pogubljenih u hiljadama. Drugi su iznijeli slično svjedočenje”, kaže se u izvještaju. . . . U jednom slučaju, holandski vojnik „vidio je kako žrtvu, čovjek obučen u civilnu odjeću, nasilno odvođe iz velike grupe raseljenih lica. Nakon kratkog vremena, holandski vojnik je čuo vrisku i otišao da istraži. Tada je vidio kako neidentifikovani vojnik VBS (Vojska bosanskih Srba) puca u glavu čovjeku kojeg je vidio da ga odvođe”. Izvještaj UN potvrđuje svjedočenje očevidaca koje je *Gardijan* objavio neposredno nakon pada Srebrenice, u kojem se opisuju ubistva pored potoka u blizini fabričkog naselja Potočari.

²²⁴⁰ Ibid.

²²⁴¹ “Massacre in Bosnia; Srebrenica: The Days of Slaughter”, *The New York Times*, 29. oktobar 1995.

²²⁴² Ibid.

²²⁴³ Mark Tran, “Spy pictures ‘show Bosnia massacre’”, *The Guardian*, 11. avgust 1995.

U izvještaju stoji da postoje „značajni dokazi” da je na tom području pogubljen „nepoznati broj” muslimanskih muškaraca. Istražitelji UN nisu pronašli svjedočenja o silovanju iz prve ruke, ali su prikupili brojne izvještaje o tome kako su iz izbjegličkih autobusa bosanski vojnici izvodili mlade muslimanske žene i nisu ih vraćali.²²⁴⁴

- dokazi masakra:

Postoje „uvjerljivi dokazi” da su bosanski Srbi nakon pada Srebrenice masakrirali do 2.700 muslimanskih muškaraca vojnog doba, rekla su juče SAD Savjetu bezbjednosti UN. Predstavnica Vašingtona u Ujedinjenim nacijama, Medlin Olbrajt, pokazala je vazdušne fotografije Savjeta bezbjednosti sa područja sa svježe raskopanom zemljom. Parcela se nalazila na otprilike 800 metara od fudbalskog stadiona u Srebrenici, gdje je bio veliki broj Muslimana, kada su opsadne srpske snage zauzele sigurno područje koje su UN odredile u julu. Međunarodni crveni krst rekao je da o najmanje 6.000 ne zna ništa. Gospođa Olbrajt je rekla: „Ono što je očigledno jeste da postoje ubjedljivi dokazi da su se na tom području desila zvjerstva nad nezaštićenim civilima izvan područja ratišta, te da su tu bili prisutni i važni bosanski Srbi”. Tvrdnje o masovnim ubistvima stigle su dok je Savjet bezbjednosti razmatrao rezoluciju kojom se zahtijeva momentalni pristup područjima pod kontrolom Srba oko Srebrenice i Žepe. Rusija, tradicionalni saveznik Srba, nije osporila dokaze. Fotografije snimljene špijunskim satelitima i avionima U-2 prikazuju dugačak krivudav put pored fudbalskog igrališta, sa površinama koje su svježe iskopane. Slike terena snimljene nekoliko dana ranije nisu pokazale takve poremećaje zemlje. Na fotografijama se vide tragovi teških vozila koji vode do polja, a ovih tragova nije bilo prije nego što je zemlja iskopana. Američki izvještaj o navodnom masakru u velikoj mjeri se oslanja na jednog Bosanca, starog 63 godine, koji je preživio ubistva kada je pao i bio zaštićen leševima.²²⁴⁵

Istraga Ujedinjenih nacija otkrila je da su vojnici bosanski Srbi u velikoj mjeri počinili kršenja ljudskih prava nakon pada muslimanske enklave Srebrenica prošlog mjeseca, uključujući masovna pogubljenja i prelaćivanja. Povjerljiv izvještaj UN, koji je juče procurio do Gardijana, podržava ranije navode štampe i Vlade Sjedinjenih Država o masovnim ubistvima. Autori izvještaja kažu da je prerano za procjenu koliko je ljudi pobijeno, i ponavljaju međunarodne zahtjeve za pristup području Srebrenice, kako bi se omogućila dalja istraga. Međunarodni komitet Crvenog krsta (MKCK) rekao je juče da se u istočnoj Bosni najmanje 6.000 ljudi vode kao nestali. Američki zvaničnici vjeruju da se do 12.000 ljudi vode kao nestali, a kažu da bi 2.700 moglo biti sahranjeno u masovnoj grobnici u blizini sela Kasaba, koje se nalazi nekoliko kilometara sjeverozapadno od Srebrenice. Američka vlada objavila je u četvrtak fotografije Kasabe iz vazduha, na kojima se vide područja svježe iskopane zemlje i tragovi mehaničkih kopača. UN i MKCK su oprezno reagovala na tvrdnju o masovnoj grobnici, tvrdeći da je neophodno ispitivanje lokacije iz prve ruke prije donošenja zaključaka. U izvještaju UN, međutim, utvrđeno je da su „pad Srebrenice pratila značajna kršenja ljudskih prava”. U izvještaju se navodi svjedočenje četvorice ljudi koji su preživjeli masovna pogubljenja u selu Karakaj. Ti izvještaji „uključuju muškarce koji su odvođeni u malim grupama iz sportske hale u Karakaju na obližnji teren radi pogubljenja”. . . . Istražitelji

²²⁴⁴ Julian Borger, Ian Traynor i Hella Pick, “UN confirms Bosnian massacre”, *The Guardian*, 12. avgust 1995.

²²⁴⁵ Tran, “Spy pictures ‘show Bosnia massacre’”.

UN takođe su čuli svjedočenja holandskih mirovnih snaga koji su bili svjedoci pucnjave i premlaćivanja muslimanskih civila u blizini baze UN Srebrenica u Potočarima.²²⁴⁶

Tog dana, Džon Šatak, pomoćnik državnog sekretara za ljudska prava, boravio je u Tuzli i intervjuisao je bijesne i zaprepašćene izbjeglice – između ostalih, gospodina Avdića, tinejdžera, i gospodina Suljića, stolara invalida. Njegovo izvještavanje pomoglo je CIA da napravi iskorak.

Do 2. avgusta, „pristiglo nam je dovoljno informacija koje su nam omogućile da se fokusiramo” na mjesta gdje su počinjena ubistva, rekao je obavještajni zvaničnik. Analitičar Balkanske radne grupe CIA cijelu noć je ostao budan i gledao hiljade slika, sve dok nije povezao ljude na poljima sa slikama svježe iskopanih grobova.²²⁴⁷

- isticanje američkih zvaničnika da Srbi žele da prikriju masakr:

Vlasti bosanskih Srba su u više navrata blokirale pokušaje za dobijanje pristupa području Srebrenice. Srbi su u julu dozvolili istražiteljima MKCK-a da posjećuju zatočene Muslimane, ali su oni tamo pronašli samo 200 muškaraca.²²⁴⁸

Američki zvaničnici izjavili su danas da sumnjaju da su vojnici bosanski Srbi možda pokušali da unište dokaze da su u julu ubili hiljade muslimanskih muškaraca uhapšenih u i oko grada Srebrenice.

Srbi se sumnjiče da su tijela posipali nagrizajućim hemikalijama i da su razbacali leševe koji su zakopani u masovne grobnice, rekli su zvaničnici.

Sumnje su se prvi put pojavile početkom avgusta, nakon što su stručnjaci CIA analizirali slike područja snimljene izviđačkim satelitima i avionima U-2 u julu. Analitičari su pronašli slike za koje se činilo da su masovne grobnice na dvije lokacije izvan Srebrenice, a koje su opisali ljudi koji su preživjeli masakr.

Glavni delegat Sjedinjenih Država pri Ujedinjenim nacijama, Medlin K. Olbrajt, 10. avgusta je pokazala odabrane fotografije dvije lokacije na zatvorenom zasjedanju Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija. Tada je rekla, „I dalje ćemo gledati da vidimo da li će bosanski Srbi pokušati da uklone dokaze o onome što su učinili”.²²⁴⁹

- ukazivanje na neuspjeh zapadne diplomatije i međunarodnih organizacija:

Rekonstrukcija pada Srebrenice i masakri koji su uslijedili, zasnovani na izvještajima preživjelih, dokumentima NATO-a i Ujedinjenih nacija i intervjuima u Bosni, Srbiji, Vašingtonu i Njujorku, ostavljaju malo sumnje u to šta se dogodilo. Pitanje srpske odgovornosti će zasigurno progoniti bosanske mirovne pregovore koji treba da počnu u srijedu u bazi vazdušnih snaga u Ohaju.

Uloga stranaca koji su se zakleli da će zaštititi grad, ali nisu – Ujedinjene nacije, NATO i Sjedinjene Države – nije toliko značajna. Ali masakr hiljada ljudi koji su navodno bili pod međunarodnom zaštitom mnogi zvaničnici smatraju najnižom tačkom zapadne politike na Balkanu, vremenom nemogućnosti, ako ne i popustljivosti.²²⁵⁰

²²⁴⁶ Borger, Traynor i Pick, “UN confirms Bosnian massacre”.

²²⁴⁷ “Massacre in Bosnia; Srebrenica”, *The New York Times*, 29. oktobar 1995.

²²⁴⁸ Borger, Traynor i Pick, “UN confirms Bosnian massacre”.

²²⁴⁹ Tim Weiner, “U.S. Says Serbs May Have Tried to Destroy Massacre Evidence”, *The New York Times*, 30. oktobar 1995.

²²⁵⁰ “Massacre in Bosnia; Srebrenica”, *The New York Times*, 29. oktobar 1995.

- razlozi neuspješne odbrane Srebrenice:

Pukovnik Ton Karemans [Ton Karremans], holandski komandant mirovnih snaga, upozorio je u maju više oficire Ujedinjenih nacija na znakove da se Srbi pripremaju za osvajanje enklave, saopštio je holandsko Ministarstvo odbrane. Ništa se nije uradilo kao odgovor na ovu poruku, rekli su zvaničnici Ujedinjenih nacija.

„U junu smo imali naznake da se Srbi možda okupljaju oko enklave”, rekao je američki obavještajni zvaničnik. „Ali nismo znali koliki je obim akcije”.

Kako se srpski napad nastavio 7. jula, holandski mirovnjaci tražili su od visokih zvaničnika Ujedinjenih nacija da pozovu NATO avione protiv napadačke artiljerije i oklopa. Zahtjev su odbili zvaničnici Ujedinjenih nacija u Sarajevu. Napad su smatrali pukim „ispitivanjem”. I nisu htjeli da potkopaju napore za stvaranje mira Karla Bilta [Carl Bildt], evropskog pregovarača, koji je upravo stigao u region. . . . Nakon što su NATO-ovi ratni avioni bombardovali tenk, Srbi su prijetili da će ubiti 32 holandska mirovnjaka, koje su uzeli kao taoce nakon što su zauzeli osmatračnice bataljona. Ovu taktiku već su koristili, uz brutalnu efikasnost, u maju i junu, kada su terorizovali NATO da zaustavi vazdušne udare uzevši za taoce 400 drugih mirovnjaka.²²⁵¹

Izdvojene teme su međusobno snažno isprepletane i čine jednu koherentnu cjelinu. Štaviše, najbolji primjer ove pravilnosti jeste tekst u novinama *Njujork tajms* od 29. oktobra 1995. godine. U njemu je napravljena detaljna retroperspektivna analiza događaja, zbog čega predstavlja sveobuhvatan i slikovit prikaz monolitnog narativa o padu Srebrenice:

Dok je general Mladić upućivao prijetnje, 15.000 ljudi – uglavnom muškaraca, uključujući i lokalne vojnike – okupilo se na periferiji Srebrenice, ne želeći da svoj život povjere ni Ujedinjenim nacijama ni Srbima. Sigurnost se nalazi udaljena tri dana pješaćenja kroz teritoriju koju drže Srbi. Dugi pohod počeo je nešto prije ponoći.

Preostale izbjeglice, čak 25.000 ljudi naguranih u holandski kamp u Potočarima, uhvatila je panika. Neke žene su srpski vojnici oveli i silovali, rekli su svjedoci. U noći 11. ovog mjeseca, vojnici Ujedinjenih nacija čuli su vriske i pucnje. Kasnije su pronašli tijela najmanje devet muškaraca, pogodenih u potiljak.

General Mladić stigao je u Potočare u srijedu 12. jula ujutro, sa video-ekipom i konvojem od 40 kamiona i autobusa. Njegovi vojnici naredili su izbjeglicama da se ukrcaju, odvajajući muškarce od žena. Mirotvorci su stajali pored.

„Bez panike, molim vas”, rekao je general uz osmijeh, pružajući djetetu slatkiš, u video-klipu emitovanom širom svijeta. „Ne bojte se. Niko vam neće nauditi”.

Još jedan snimak koji je nastao istog dana, ali nikad nije podijeljen sa svjetskim mrežama, pokazao je nešto više zastrašujuću scenu. U njemu srpski vojnik viče na muške izbjeglice: „Hajde, postrojite se, jedan po jedan! Hajde! Brže brže! Idemo, idemo, idemo!”

Jedan svjedok koji je tog dana zabilježio strah u gradu bila je Kristina Šmit, medicinska sestra rođena u Njemačkoj, koja je predvodila srebrenički tim francuske grupe „Doktori bez granica”. Svoje svjedočenje poslala je putem radija u kancelariju svoje organizacije u Beogradu, koja ga je prenijela svjetskoj štampi.

²²⁵¹ Ibid.

„Svi bi trebalo da osjete nasilje na licima vojnika VBS, koji ljude trpaju u autobuse poput životinja”, napisala je u svom dnevniku za 12. jul, a navod se odnosi na Vojsku bosanskih Srba. „Svako ko je mogao zaustaviti ovaj masovni egzodus trebalo bi da bude prisiljen da osjeti paniku i očaj ljudi”.

„Otac sa svojom jednogodišnjom bebom dolazi mi, uplakan, u pratnji VBS”, nastavila je. „Nema nikoga ko bi se brinuo o njegovoj bebi a VBS ga je odabrala za...? Užasno je to prizor – moram da uzmem bebu iz njegove ruke – zapisujem njegovo ime i osjećam da više nikada neće vidjeti svoje dijete”. Hurem Suljić, 55-godišnji stolar invalid sa uvenulom desnom nogom, mislio je da će ga Srbi pustiti da uđe u jedan od autobusa koji su žene, djecu i starije osobe odvezli na sigurno u vazduhoplovnu bazu Ujedinjenih nacija u Tuzli, koja je udaljena oko 80 kilometara. Ali kada su on i njegova supruga, ćerka, snaha i sedmogodišnja unuka prišli autobusima kroz prolaz koji su oformile holandske mirovne snage, ugrabio ga je srpski vojnik. Odveo ga je u djelimično završenu kuću prepunu ljudi koje su Srbi izvukli iz redova.

Oko 7 sati naveče pojavio se general Mladić. „Dobar dan, komšije”, rekao je srdačno. Ljudi su tražili da znaju zašto su zatvoreni. General je rekao da će ih razmijeniti za zarobljene srpske vojnike koje je držala bosanska vlada.

Muškarce su izveli napolje, proveli pored mirovnjaka Ujedinjenih nacija i ponovo ukrkali u autobuse. Otišli su u Bratunac, na granici sa Srbijom. Tamo su smješteni u oronuli magacin, oko 15 metara dugačak i 8 metara širok, sa zemljanim podom. Stiglo je još nekoliko autobusa sa muškarcima, sve dok nije ugurano oko 400 muškaraca.

Jedan srpski vojnik počeo je da im osvjetljava lica baterijskom lampom. „Osvjetljavao bi svojom lampom, a zatim bi odabrao jednu osobu i naredio mu da izađe”, rekao je gospodin Suljić. „Činilo se da je birao mlađe i jače muškarce”.

Vrištanje – „specifičan zvuk, poput zvuka kada zakoljete životinju” – čulo se izvan skladišta, rekao je gospodin Suljić. Rekao je da su izveli i pretukli 40 muškaraca. Deset su vratili nazad. Ujutro su petorica bila mrtva.

Tog jutra, 13. istog mjeseca, zatvorenici su čuli da se približavaju vozila. Srpski vojnik tražio je 10 dobrovoljaca iz grupe. Niko se nije oglasio; ljudi su bili ubijedeni da će ih natjerati da sahranjuju tijela onih koje su nasmrtno pretukli, rekao je gospodin Suljić. Tada su Srbi za taj zadatak izabrali 10 ljudi. Izašli su napolje. Nisu se vratili.

Kasnije tokom dana, gospodin Suljić čuo je da je stiglo još vozila. Ponovo su tražili 10 volontera. Opet su vozila otišla, a deseterica se nisu vratila.

Rano uveče, general Mladić se ponovo pojavio. „Vikali smo na njega: 'Zašto nas držite ovdje, zašto nas ubijate?'”, prisjeća se gospodin Suljić. Srpski vojskovođa je odgovorio da mu je trebalo neko vrijeme da postigne dogovor o razmjeni zarobljenika, ali da je to dogovoreno.

Muškarce su izveli napolje i ukrkali u autobuse. Gospodin Suljić vidio je generala Mladića kako vojnicima izdaje naredjenja. Kad je već pao mrak, autobusi su krenuli prema Zvorniku, takođe na granici sa Srbijom. Neposredno prije Karakaja, autobusi su skrenuli lijevo i zaustavili se u školi, vjerovatno u blizini grada koji se zove Križevici.

Muškarci su odvedeni u fiskulturnu salu. Ubrzo je došlo drugo vozilo i još muškaraca je nagurano u salu. Stalno su dolazili – možda ukupno 2.500, rekao je gospodin Suljić.

Oko podne 14. istog mjeseca ponovo je došao general Mladić. Rekao je muškarcima da nije uspio da postigne dogovor sa njihovom vladom o razmjeni za srpske zatvorenike. Otišao je, a vojnici su u grupama počeli da izvode muškarce iz sale, i stavljali im poveze preko očiju dok su ih izvodili. Gospodina Suljića izveli su kada je već bila noć. Bio je posljednji od 25 ili 30 ljudi koji su se ukrkali u njegov kamion.

Kamion se polako kretao zemljanim putem. Gospodin Suljić rekao je da je gurnuo povez i vidio polje ispunjeno tijelima. Iza krivine još tijela. Tada se kamion zaustavio. Muškarcima je naređeno da izađu.

Stavili su ih u redove po četvoro. Srpski vojnici su počeli pucati s leđa. Muškarci su pali na gospodina Suljića, koji je izbjegao da ga pogode. Dok je ležao na travnatom polju ispod leševa, neprestano su dolazili kamioni, svaki sa još 25 ili 30 ljudi. Izvodili su muškarce, postrojavali ih i strijeljali. Gospodin Suljić rekao je da je sve to jasno vidio pod punim mjesecom.

General Mladić se vratio, stao sa strane dok su vojnici pucali na novi kamion ljudi i otišao, rekao je gospodin Suljić. Dovedeno je i ubijeno još grupa muškaraca. Na kraju, gospodin Suljić rekao je da je čuo kako neki Srbi govore: „Sve je gotovo; niko nije ostao”.

Tada je vidio kako rade teške mašine. Bili su to rovokopači, a kopali su velike grobove. . . . General Mladić je došao 13. istog mjeseca. „Znate da nije prijatno ratovati sa Srbijom”, gospodin Huseinović citirao je generala.

Tada je srpski komandant naredio zarobljenicima da pođu na marš, u koloni dugoj oko 500 metara, prema Bratuncu. U Kravici, blizu sela gospodina Huseinovića, ljudi su strpani u poljoprivredno skladište. Tada su Srbi počeli da pucaju kroz prozore, iz automatskih pušaka, i iz raketnih bacača.

Oni su se „igrali sa nama”, rekao je. Pucali bi neko vrijeme, a onda stali. Kad bi čuli stenjanje, vratili bi se i pucali još. Jedan čovjek, u delirijumu, neprestano je dozivao prijatelja. Srpski vojnik bezobrazno je vikao o čovjekovoj „turskoj majci” i pucao u njega. Drugi čovjek molio je za vodu. Srbin je nepristojno povikao o Muslimanima i pucao u njega.

„Neki od nas su vikali: 'Zašto nas jednostavno sve ne pobijete?'”, rekao je gospodin Huseinović. U sobi je vidio oko 20 tijela; sakrio se ispod dva. Čuo je kako srpski vojnik govori: „Ovdje su svi mrtvi”.

Sljedećeg jutra, 14. tog mjeseca, Srbi su ušli u skladište i rekli da svako ko nije ranjen treba da izađe i priključi se Vojsci bosanskih Srba. Neki su zaista i izašli. Ušli su u kamione. Srbi su tada rekli da ranjeni treba da izađu i da će ih prebaciti u bolnicu. Neki su izašli.

„Čuo sam pucnjavu”, rekao je gospodin Huseinović. „Čuo sam vrisku. Potom tišinu. Sve su ih pobili”.

Niko tačno nije siguran koliko je ljudi stradalo na poljima i u šumama oko Srebrenice. Američki obavještajni analitičari procjenjuju da je broj između 5.000 i 8.000.²²⁵²

Na kraju, vizuelnim sadržajem naglašavaju se stradanja u Srebrenici (treba napomenuti da baza *Gardijana* nije imala vizuelne sadržaje):

²²⁵² “Massacre in Bosnia; Srebrenica”, *The New York Times*, 29. oktobar 1995.

Iznad se nalazi slika iz članka u *Njujork tajmsu*.²²⁵³

Iznad se nalaze vizuelni sadržaji iz članka *Njujork tajmsa*²²⁵⁴.

²²⁵³ Sudetic, "Wounded Muslims".

²²⁵⁴ "Massacre in Bosnia; Srebrenica", *The New York Times*, October 29, 1995.

3.2.3.8. Srebrenica: opšta slika - Zaključak

Iako malobrojni, tekstovi koji su izvještavali isključivo o Srebrenici su pružili snažnu osnovu za nekoliko zaključaka.

Prvo, muslimanska/bošnjačka strana je prikazana kao branilac – svaka vojna akcija je prikazana u kontekstu odbrane od srpskih snaga. Opisi teške humanitarne situacije dodatno potkrepljuju ovakvu karakterizaciju.

Drugo, srpska strana, kao napadač, prikazana je izrazito negativno – snage VRS ne poštuju rezolucije, primirja i dogovore, osnovni cilj im je etničko čišćenje (i genocid) i slično.

Treće, definisanje srpske strane kao napadača, uz negativnu karakterizaciju, implicira da je muslimanska/bošnjačka strana pozitivna. Drugim riječima, slika je crno-bijela – postoji loš napadač (srpska strana) i dobra žrtva (muslimanska/bošnjačka strana). Malobrojne različite informacije u tekstovima su momentalno obrazložene. Na primjer, sprečavanje evakuacije od strane muslimanskih snaga je objašnjeno strahom da će taj potez olakšati pad Srebrenice:

Konvoj pomoći UN stigao je juče u Srebrenicu u nadi da će evakuisati ranjene i očajne civile, ali muslimanske snage su spriječile evakuaciju, insistirajući da će odlaskom civila grad postati još lakši za kontrolu za Srbe koji namjeravaju dodati Srebrenicu na listu gradova u istočnoj Bosni koje su pregazili u proteklih godinu dana. Vjeruje se da je tamo zarobljeno oko 500 ranjenih, a pet ih svakodnevno umire zbog nedostatka medicinske pomoći.²²⁵⁵

Takođe, preispitivanje razloga zbog koga se strani zvaničnici bave Srebrenicom i dokaza o navodnom masakru izolovan je slučaj koji je brzo opovrgnut daljim tekstovima:

Objavljivanje dokaza koji ukazuju na masakr dolazi u trenutku kada SAD i Njemačku kritikuju Britanija i Francuska zbog popustljivog stava prema Hrvatskoj nakon njene ofanzive na pobunjene Srbe u njenim granicama u regionu Krajine. Zvaničnici UN opisuju egzodus desetina hiljada krajiških Srba kao jednu od najvećih humanitarnih katastrofa u ratu. Američke optužbe teret etničkog čišćenja u njegovom najekstremnijem obliku – u ovom slučaju u Bosni – prebacuju natrag na Srbe. Portparoli UN u bivšoj Jugoslaviji izrazili su sumnju da se špijunske fotografije i drugi dokazi – koje oni smatraju nedovoljnim za dokazivanje postojanja masovnih grobnica u Srebrenici – sada predstavljaju kako bi se skrenula pažnja sa hrvatskog protjerivanja krajiških Srba. Prošlog mjeseca, glavni istražitelj UN za ljudska prava u bivšoj Jugoslaviji Tadeuš Mazovjecki podnio je ostavku u znak protesta zbog, kako je opisao, zapadnog napuštanja desetina hiljada muslimanskih civila u Srebrenici i Žepi. Gospodin Mazovjecki rekao je da njegovi napor da upozori svijet na ratne zločine nad

²²⁵⁵ Traynor, Black i Bates, "Mass panic as Serb noose tightens on Srebrenica".

muslimanskim civilima potkopavaju drugi u UN koji umanjuju obim zvjerstava. Ali zvaničnici UN kažu da ne mogu da verifikuju izvještaje o masakrima jer im nije dozvoljen pristup tim područjima.²²⁵⁶

Četvrto, strani akteri su opisani kao pasivni posmatrači. Ovakva karakterizacija dodatno učvršćuje pomenute opise napadača i napadnutog. Čitaocu se, dakle, nudi jedno i isključivo tumačenje – suštinski razlog pada Srebrenice i kasnijih zločina jeste nespremnost zapadnih i međunarodnih aktera da iskoriste silu protiv „loših momaka” tj. VRS.

Analizirani način izvještavanja o dešavanjima u Srebrenici se može svesti na dvije komplementarne poruke – postoje jasni dokazi o zločinu srpskih snaga, koje moraju snositi odgovornost:

SAD vjeruju da već postoje dokazi za iznošenje konkretnih optužbi za zločine. Američki zvaničnici juče su lidere bosanskih Srba, Radovana Karadžića i generala Ratka Mladića, opisali kao ratne zločince i krvožedne ubice.²²⁵⁷

Opisana dvostruka poruka će činiti srž praktično svih podsjećanja na pad Srebrenice.

4. Opšti zaključak

Istraživači su pošli od jedne jasne pretpostavke – izvještavanje o događajima koji su prethodili ratu i onih tokom samog rata u BiH bilo je pristrano ako se potencirala patnja jedne etničke grupe na štetu druge i/ili ako se jedna strana dosljedno prikazivala kao napadač, zločinac i agresor.

Ova jednostavna i zdravorazumska pretpostavka morala se konkretizovati kroz hipoteze koje se mogu provjeriti:

- srpska strana se pretežno prikazivala kao napadač u poređenju sa hrvatskom i bošnjačkom/muslimanskom stranom,
- srpska strana se pretežno prikazivala kao agresor u poređenju sa hrvatskom i bošnjačkom/muslimanskom stranom,
- srpska strana se pretežno prikazivala u negativnom kontekstu (upotreba negativnih epiteta) u poređenju sa hrvatskom i bošnjačkom/muslimanskom stranom.

²²⁵⁶ Tran, “Spy pictures ‘show Bosnia massacre’”.

²²⁵⁷ Borger, Traynor i Pick, “UN confirms Bosnian massacre”.

Imajući u vidu da su sukobi u BiH medijski opširno ispraćeni, istraživači su morali primijeniti strog kriterijum odabira u metodologiji. S tim u vezi, izabrana su dva dnevna lista koja predstavljaju vodeće novinske agencije na anglosaksonskom govornom području (*Njujork tajms* i *Gardijan*). Opravdanje za uticaj i izbor ovih dnevnih novina je i činjenica da je *Njujork tajms* primio preko 120 „Pulicerovih“ (Pulitzer) nagrada, što je više nego što imaju bilo koje druge dnevne novine, dok je *Gardijan* četiri puta osvajao „Britiš pres“ (British Press) nagradu (svake godine dodjeljuje se najboljem britanskom listu). Dnevne novine i nedjeljnici iz drugih zemalja nisu se razmatrali zbog ograničenih ljudskih resursa i vremenskih ograničenja.

Isto važi i za medije čiji je osnovni format audio-vizuelno izvještavanje. S obzirom na to, istraživači su krenuli u izradu baze podataka svih članaka koji se odnose na izvještaje o srpskoj strani prije i tokom rata u BiH. Ovako definisan kriterijum za odabir članaka (izričito pominjanje odnosa između Srba i drugih etničkih grupa u BiH i specifičnih djela preduzetih protiv Srba u BiH) pružio nam je potrebnu fleksibilnost u formiranju baze podataka – odabrani tekstovi bili su vrlo različitih formata i sadržaja (npr. od pisama čitalaca, preko izvještaja sa terena, do rekapitulacija kritičara). Takođe, kombinacija kvalitativne (tematske) i kvantitativne (kompjuterizovane) analize omogućila je formulisanje vrlo preciznih zaključaka o tome kako se manifestuje pristrasnost medija.

U isto vrijeme, ovaj kriterijum za uzorkovanje urodio je plodom, te je formirana baza podataka čiji opseg, koliko istraživači znaju, do sada nije prijavljen. Ova analiza se ističe jer se njeni zaključci zasnivaju na analizi svih članaka u vezi s događajima koji su doveli do rata i koji su se desili tokom samog rata u BiH, a koji su objavljeni u pomenutim dnevnim novinama koje su bile predmet istraživanja. Istraživači su imali samo četiri mjeseca da u potpunosti završe ovaj zadatak, koji je uključivao formiranje baze podataka i izvođenje same analize, što je bio vrlo otežavajući faktor. Uprkos tome, broj analiziranih članaka dozvolio je da se donesu snažni zaključci i jasne smjernice za dalja istraživanja medija. Treba naglasiti i da bi istraživanje medija iz drugih stranih zemalja (Francuske, Njemačke, Rusije itd.) značajno doprinijelo razumijevanju kako se o događajima koji su doveli do rata tako i o samom ratu izvještavalo na globalnom nivou.

Na kraju, treba naglasiti da su sve tri navedene hipoteze potvrđene, kako analizom cjelokupne baze članaka, tako i tematskim grupama koje su se kretale od konkretnih istorijskih događaja do određenih vremenskih intervala od istorijskog značaja. U svakom slučaju, rezultate istraživanja ne treba tumačiti kao konačne odgovore. Razlog tome je činjenica da se formirana baza članaka odnosi samo na događaje koji su doveli do rata i koji su se desili tokom samog rata u BiH, sa naglaskom isključivo na slici koja se formirala o Srbima tokom tog perioda.

Treba napomenuti da istraživači iz objektivnih razloga (loša rezolucija skeniranih tekstova, uništene i/ili nestale stranice itd.) nisu mogli da izdvoje određeni broj članaka, što znači da ima prostora za dodatno obogaćivanje ove baze podataka. Bilo kako bilo, istraživači vjeruju da je njihov poduhvat u cjelini izveden kompetentno i da će dobijeni rezultati poslužiti kao osnova za buduća istraživanja.

Lista akronima

Akronim	Definicija
ABC	Amerikan brodkasting kompani (American Broadcasting Company)
AOL	Amerika onlajn (America Online)
AP	Asošijejtet pres (Associated Press)
AT&T	Amerikan telefoun end telegaf (American Telephone and Telegraph)
AWACS	Vazduhoplovni sistem za upozorenja i navođenje (<u>Airborne Warning and Control System</u>)
BBC	Britiš brodkasting korporejšn (British Broadcasting Corporation)
BiH	Bosna i Hercegovina
b.m.	bez mjesta
BND	Savezna obavještajna služba (Bundesnachrichtendienst)
BskyB	Britiš skaj brodkasting (British Sky Broadcasting)
VBS	vojska bosanskih Srba
DNK	Dezoksiribonukleinska kiselina
EZ	Evropska zajednica
ITN	Indipendent televižn njuz (Independent Television News)
ITV	Indipendent televižn (Independent Television)
IRA	Irska republikanska armija
KGB	Komitet državne bezbjednosti Sovjetskog Saveza (Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti)

LIVC / LIWC	Lingvističko istraživanje i brojanje riječi (Linguistic Inquiry and Word Count)
LM	<i>Često se spekuliše da ovaj akronim stoji kao oznaka za Ližr magazin (Leisure Magazine), Ližr mantli (Leisure Monthly) ili pseudonim Lojd Mangram (Lloyd Mangram)</i>
MA	Magistar
MGM	Metro Goldvin Mejer (Metro-Goldwyn-Mayer)
MGM/UA	Metro Goldvin Mejer / Junajted artists (<u>Metro-Goldwyn-Mayer/United Artists</u>)
MKCK	Međunarodni komitet Crvenog krsta
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
MMF	Međunarodni monetarni fond
NATO	Organizacija sjevernoatlantskog sporazuma (North Atlantic Treaty Organization)
NIOD	Nizozemski institut za ratnu dokumentaciju (Nederlands Instituut Voor Oorlogsdocumentatie)
NHC	Norveški helsinški komitet (Norwegian Helsinki Committee)
NBC	Nešnal brodkasting kompani (National Broadcasting Company)
PLO	Palestinska oslobodilačka organizacija (Palestine Liberation Organization)
RAND	Risrč end development (Research and development)
SAD	Sjedinjene Američke Države
SAS	Skendinejvijan erlajns (Scandinavian Airlines)
SD	Bezbjednosna služba (Sicherheitsdienst)
SS	Zaštitni odred (Schutzstaffel)

SSSR	Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
TBS / TBS	Tarner brodkasting sistem (Turner Broadcasting System)
TV	Televizija
TV	Televižn (Television)
VRS	Vojska Republike Srpske
VTBS / WTBS	Tarner brodkasting sistem (Turner Broadcasting System)
UN	Ujedinjene nacije
UNHCR	Visoki komesarijat Organizacije ujedinjenih nacija za izbjeglice
USA	Sjedinjene Američke Države (United States of America)
UNPROFOR	Snage zaštite Organizacije ujedinjenih nacija (United Nations Protection Force)
UPI	Junajted pres internešnal (United Press International)
USAID	Agencija SAD za međunarodni razvoj (United States Agency for International Development)
FOIA	Zakon o pravu na pristup informacijama (Freedom of Information Act)
CIA	Centralna obavještajna agencija (Central Intelligence Agency)
CNN	Kejbl njuz network (Cable News Network)

Bibliografija

- Mitić, Aleksandar. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia [Izgradnja arhetipa o „dobru i zlu“ u zapadnim medijima pred početak oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji]". Nepublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- Mitić, Aleksandar. "Integration of techniques of online media into the strategic projects of communications [Integracija tehnika onlajn medija u strateške komunikacione projekte]". Doktorska disertacija, Beograd, Srbija, 2016. Citirano u Aleksandar Mitić. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia [Izgradnja arhetipa o „dobru i zlu“ u zapadnim medijima pred početak oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji]". Nepublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- Mitić, Aleksandar i Siniša Atlagić. "From 'Twitter Revolution' Euphoria to 'Fake News' Panic: Why National Security Needs a Comprehensive Strategic Communication Context [Od euforije „Tviter revolucije do panike zbog „lažnih vijesti“: Zašto nacionalna bezbjednost treba sveobuhvatan kontekst strateške komunikacije]". U *Impact of Changes in Operation Environment in Preparation and Execution (Design) of Operations – Proceedings from the International Scientific Symposium* [Uticaj promjena u operativnom okruženju na pripremu i izvođenje operacija – Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog simpozijuma]. Vojna akademija, Škola nacionalne odbrane, Beograd, 2017. Citirano u Aleksandar Mitić. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia [Izgradnja arhetipa o „dobru i zlu“ u zapadnim medijima pred početak oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji]". Nepublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- Hallahan, Kirk. "Seven Models of Framing: Implications for Public Relations [Sedam modela frejminga: Implikacije za odnose s javnošću]". U *Journal of Public Relations Research* 11, br.3 (1999): 205–242. Citirano u Aleksandar Mitić. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia [Izgradnja arhetipa o „dobru i zlu“ u zapadnim medijima pred početak oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji]". Nepublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- MacNulty, Christine. "Truth, Perception, and Consequences [Istina, percepcija i posljedice]". U *The Proteus Monograph Series* 1, br.2 (2007). Citirano u Aleksandar Mitić. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia [Izgradnja arhetipa o „dobru i zlu“ u zapadnim medijima pred početak oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji]". Nepublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.
- Stojadinović, Miša i Miloš Jevtić. "Media Content Analysis during the Events that Led to War and the War Itself in Srebrenica (1991-1995) [Analiza medijskih sadržaja iz perioda

događaja koji su doveli do rata i perioda samog rata u Srebrenici (1991-1992)]”. Institut za političke studije, Beograd, 2020. Cijela studija zajedno sa bazama podataka je dostupna u Bazi Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.

Vojinović, Miloš. “Sejao sam priče o bombardovanju Jugoslavije”. *Politika*, 1. mart 2020. godine. <http://www.politika.rs/scc/clanak/448963/Sejao-sam-price-o-bombardovanju-Jugoslavije>

Achter, Paul J. “McCarthyism [Makartizam]”. U *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/McCarthyism>

Apple, Raymond. W., Jr. “Conflict in the Balkans: In Washington; Clinton Is Scrambling to Find Way to Help U.N. in Bosnia [Sukob na Balkanu: u Vašingtonu; Klinton nastoji da pronađe način da pomogne UN u Bosni]”. *The New York Times*, 14. jul 1995. godine.

Baum, Philipp. “The First Victim of Austerity? The Impact of the Worldwide ‘Neoliberal Turn’ On the Breakdown of the Yugoslav Federation [Prva žrtva strogoće? Uticaj svjetskog „neoliberalnog zaokreta“ na slom jugoslovenske federacije]” (Esej napisan za ljetnji semestar, Antropologija, Seminar: The Western Balkans as a Contact/Conflict Zone: Comparative Ethnologies of Conflict, Ethnonationalism and Europeanisation [Seminar: Zapadni Balkan kao zona kontakta/konflikta: Komparativna etnologija konflikta, etno-nacionalizma i evropeizacije]). Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2016, 1.

Beal, Amy C. *New Music, New Allies: American Experimental Music in West Germany from the Zero Hour to Reunification* [Nova muzika, novi saveznici: Američka eksperimentalna muzika u Zapadnoj Njemačkoj od nultog časa do ujedinjenja]. Prvo izdanje. b.m. [bez mjesta]: University of California Press, 2006.

Beham, Mira. *Ratni doboši: Mediji, rat i politika*. Beograd: Miona, 1997. (Originalno djelo objavljeno 1996. godine).

Binder, David. “Balkan Peace Talks Resume as War Drags on [Mirovni pregovori na Balkanu se nastavljaju dok se rat i dalje razvlači]”. *The New York Times*, 24. januar 1993. godine.

Binder, David. “Why the Balkans [Zašto Balkan]?” *Wilson Center*, 1. mart 2000. godine. <https://www.wilsoncenter.org/publication/196-why-the-balkans>

Biographic Sketch of General Reinhard Gehlen [Biografski prikaz generala Rajharda Gelena].

Deklasifikovan 2001, 2005. godine. Central Intelligence Agency.
https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GEHLEN,%20REINHARD%20%20%20VOL.%201_0001.pdf

Black, Ian. "Britain Opposes Intervention [Britanija se protivi intervenciji]". *The Guardian*, 7. april 1993. godine.

Black, Ian. "UN Insists That It Still Has a Role [UN insistira da još uvijek ima ulogu]". *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.

Black, Ian. "UN Envoy Condemns 'Barbaric' Serbs [Izaslanik UN osudio „varvarske“ Srbe]". *The Guardian*, 25. jul 1995. godine.

Black, Ian. "Horrificed Human Rights Envoy Quits [Užasnuti izaslanik za ljudska prava dao otkaz]". *The Guardian*, 28. jul 1995. godine.

Black, Ian i Mark Tran. "Fighting on Eve of Serb Vote [Borbe uoči srpskog glasanja]". *The Guardian*, 5. maj 1993. godine.

Black, Ian i Martin Walker. "Serb Leaders Indicted for War Crimes [Srpski lideri optuženi za ratne zločine]". *The Guardian*, 26. jul 1995. godine.

Bohlen, Celestine. "Yugoslavia Fails to Fill Presidency [Jugoslavija nije uspjela izabrati Predsjedništvo]". *The New York Times*, 18. maj 1991. godine.
<https://www.nytimes.com/1991/05/18/world/yugoslavia-fails-to-fill-presidency.html>

Bohlen, Celestine. "New Crisis Grips Yugoslavia Over Rotation of Leadership [Nova kriza zahvatila Jugoslaviju zbog rotacije vlasti]". *The New York Times*, 16. maj 1991. godine.
<https://www.nytimes.com/1991/05/16/world/new-crisis-grips-yugoslavia-over-rotation-of-leadership.html>

Borger, Julian. "New Bosnia Force Seeks a Free Hand [Nove bosanske snage traže odriješene ruke]". *The Guardian*, 7. jul 1995. godine.

Borger, Julian. "“Everything Was Burning. They Lined Us up and Took the Men Away. I Saw a Boy Shot through the Mouth”[„Sve je gorilo. Postrojili su nas i odveli muškarce. Vidio sam momka kojem je pucano kroz usta“]". *The Guardian*, 14. jul 1995. godine.

Borger, Julian. "Lonely Death in a Crowded Cornfield [Usamljena smrt u prepunom polju kukuruza]". *The Guardian*, 15. jul 1995. godine.

Borger, Julian. "More Atrocities Feared in Zepa Attack [Strahuje se od još zvjerstava u napadu na Žepu]". *The Guardian*, 17. jul 1995. godine.

- Borger, Julian. "Return of the Ghosts of War [Povratak duhova rata]". *The Guardian*, 18. jul 1995. godine.
- Borger, Julian. "Guilt Is the Price of Surviving Zepa [Krivica je cijena preživljavanja Žepe]". *The Guardian*, 28. jul 1995. godine.
- Borger, Julian, Ian Traynor i Hella Pick. "UN Confirms Bosnian Massacre [UN potvrdile masakr u Bosni]". *The Guardian*, 12. avgust 1995. godine.
- Breitman, Richard i Norman J. W. Goda. *Hitler's Shadow: Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War* [Hitlerova sjenka: Nacistički ratni zločinci, Obavještajna služba SAD i Hladni rat]. b.m.: National Archives, 2010.
- Brock, Peter. *Media Cleansing, Dirty Reporting. Journalism and tragedy in Yugoslavia* [Medisjko čišćenje, prljavo izvještavanje. Novinarstvo i tragedija u Jugoslaviji]. Los Angeles: GM Books, 2005.
- Browne, Malcolm W. "Croats in Yugoslavia Charge Discrimination [Hrvati u Jugoslaviji optužuju za diskriminaciju]". *The New York Times*, 28. septembar 1976. godine.
- Burns, John F. "Serbs Say Muslim Slav and Croatian Gunmen Killed Civilians in 6 Villages [Srbi tvrde da su muslimanski Slaveni i Hrvati poubijali civile u 6 sela]". *The New York Times*, 4. jun 1992. godine.
- Burns, John F. "Bosnian, Desperate over Shelling, Appeals to U.S. for an Air Attack [Bosanci, očajni zbog granatiranja, mole S.A.D. da izvede vazdušni napad]". *The New York Times*, 9. jun 1992. godine.
- Burns, John F. "Some Serbian Gunners Shell Their Own Sarajevo Homes [Neki srpski strijelci granatiraju svoje domove u Sarajevu]". *The New York Times*, 27. decembar 1992. godine.
- Burns, John F. "In Muslim Town, Serbs Pay the Price [U muslimanskom gradu, Srbi plaćaju cijenu]". *The New York Times*, 9. mart 1993. godine.
- Burns, John F. "Cease-Fire in Battered Muslim Town Seals a Key Victory for Serb Forces [Prekid vatre u izmučenom bosanskom gradu zapečatio je ključnu pobjedu srpskih snaga]". *The New York Times*, 18. april 1993. godine.
- Burns, John F. "Struggle in the Balkans; U.N. Says Enclave Is 'Saved'; Bosnians Call It 'Surrender' [Borba na balkanu; UN kaže da je enklava „spaešena“; Bosanci to zovu „predajom“]". *The New York Times*, 19. april 1993. godine.
- Burns, John F. "Standoff for Muslim Enclave in Bosnia [Obračun za muslimansku enklavu u Bosni]". *The New York Times*, 23. april 1993. godine.

- Burns, John F. "Tense U.N. Forces Hold Fast as Serbs Demand They Quit Enclave [Napete snage UN drže se čvrsto dok Srbi zahtijevaju da odustanu od enklave]". *The New York Times*, 27. april 1993.
- "Call for War Crimes Tribunal Inquiry into 'Atrocities' [Zahtjeva se da ratni tribunal istraži zvjerstva]". *The Guardian*, 22. jul 1995. godine.
- Central Intelligence Agency. "Prospects for Post-Tito Yugoslavia [Predviđanja za Jugoslaviju nakon Tita]". *National Intelligence Estimate* [Procjena nacionalne obavještajne službe]. 25. septembar 1979. godine.
- Central Intelligence Agency. "Yugoslavia – Trends in Ethnic Nationalism [Jugoslavija – Kretanja etničkog nacionalizma]". *An Intelligence Assessment* [Obavještajna procjena]. Septembar 1983. godine.
- Central Intelligence Agency. "Yugoslavia Transformed [Transformisana Jugoslavija]". *National Intelligence Estimate* [Procjena nacionalne obavještajne službe]. 18. oktobar 1990. godine.
- Chazan, Yigal. "Cleansing Identities in New Bosnia [Pročišćavanje identiteta u novoj Bosni]". *The Guardian*, 1. avgust 1992. godine.
- Chazan, Yigal. "Gorazde Fighters Bite Back at Serbs [Borci iz Goražda uzvraćaju udarac Srbima]". *The Guardian*. 28. septembar 1992. godine.
- Chazan, Yigal. "10,000 Serb Peasants Flee Deadly Muslim Advance [10.000 srpskih seljaka bježe pred smrtonosnim muslimanskim napredovanjem]". *The Guardian*, 29. decembar 1992. godine.
- Chazan, Yigal. "Finger of Phony Peace Points the Way to the Heart of War [Prst lažnog mira uperen je u srce rata]". *The Guardian*, 15. januar 1993. godine.
- Chazan, Yigal. "Serbs Dig up Comrades' Corpses as Muslims Flee Smouldering Enclaves [Srbi otkopavaju tijela saboraca dok Muslimani bježe iz enklave u plamenu]". *The Guardian*, 18. februar 1993. godine.
- Chazan, Yigal. "Serbian Casualties Grow as Muslims Take Their Revenge [Broj srpskih žrtava raste kako se Muslimani svete]". *The Guardian*, 18. mart 1993. godine.
- Chazan, Yigal i Haris Nezirovic. "Enclave That Finally Ran Out of Luck [Enklava kojoj je konačno ponestalo sreće]". *The Guardian*, 17. april 1993. godine.
- Chazan, Yigal, Ian Traynor i John Palmer. "Bosnian Serbs Set to Defy UN Sanctions [Bosanski Srbi odlučni da prkose sankcijama UN]". *The Guardian*, 26. april 1993. godine.

- Chossudovsky, Michael. *The Globalization of Poverty and the New World Order* [Globalizacija siromaštva i novi svjetski poredak]. Drugo izdanje b.m.: Global Research, 2003.
- Chougule, Pratik. "Bush's ambivalent Yugoslavia policy shaped transatlantic relations for decade [Bušova ambivalentna politika prema Jugoslaviji oblikovala je transatlantske odnose kroz cijelu deceniju]". *Atlantic Sentinel*, 7. decembar 2018. godine.
- CIA National Foreign Assessment Center. *Yugoslav Émigré Extremists* [Jugoslovenski emigrantski ekstremisti]. 29. maj 1980. godine.
- CIA Office of National Estimates. *Yugoslavia – The Ustashi and the Croatian Separatist Problem* [Jugoslavija – Ustaše i problem hrvatskog separatizma] (službeni memorandum). 27. septembar 1972. godine.
- Clymer, Adam. "Dole-Helms Bill Asks \$100 Million in Arms Aid for Bosnia [Zakon Dole-Helms traži 100 miliona dolara u oružju za pomoć Bosni]". *The New York Times*, 11. avgust 1995. godine.
- Cohen, Roger. "Siege Is Resumed in Bosnian Town [Opsada u bosanskom gradu se nastavlja]". *The New York Times*, 9. septembar 1992. godine.
- Cohen, Roger. "Conflict in the Balkans: Strategy; As Usual, Serbs Call the Shots [Sukob na balkanu: Strategija; Kao i obično, Srbi odlučuju]". *The New York Times*, 12. jul 1995. godine.
- Coleman, Peter. "The Encounter Group [Grupna terapija]". *The Washington Post*, 17. septembar 1989. godine.
https://www.washingtonpost.com/archive/entertainment/books/1989/09/17/the-encounter-group/db4fd5d2-0984-46c7-9854-7f19cd3bfa68/?utm_term=.f29e266d850d
- Congress for Cultural Freedom, June 1950-December 1955* [Kongres za kulturnu slobodu, jun 1950 – decembar 1955.]. London: William Clowes and Sons Limited, 1956.
<http://nla.gov.au/nla.obj-50112553>
- Corwin, Phillip. *The Srebrenica Massacre: Evidence, Context, Politics* [Masakr u Srebrenici: Dokazi, kontekst, politika]. b.m.: Alphabet Soup, 2011.

Cottin, Heather i Alvin Dorfman. "War Propaganda Aimed at Jewish Opinion [Ratna propaganda usmjerena ka jevrejskom mišljenju]". U *NATO in the Balkans: Voices of Opposition* [NATO na Balkanu: Glasovi opozicije], priredio Ramsey Clark. New York: International Action Center, 1998.

Cowell, Alan. "Conflict in the Balkans: The Refugees; Peacekeepers at Fallen Enclave Confirm Some Atrocities but Say They Saw No Rapes [Sukob na balkanu: Izbjeglice; Pripadnici mirovnih snaga u paloj enklavi potvrđuju da je bilo nekih zvjerstava ali nisu svjedočili silovanjima]". *The New York Times*, 24. jul 1995.

"Defending the Defensible [Branjenje odbranljivog]". *The Guardian*, 13. jul 1995.

Deichmann, Thomas. "The Picture that Fooled the World [Slika koja je prevarila svijet]". U *NATO in the Balkans: Voices of Opposition* [NATO na Balkanu: Glasovi opozicije], priredio Ramsey Clark. New York: International Action Center, 1998.

Democracy Now [Demokratija sad]! 2003. "'The crazies are back': Bush Sr.'s CIA briefer discusses how Wolfowitz & allies falsely led the U.S. to War [„Budale su se vratile“: Cijin informator Buša Starijeg diskutuje o tome kako su Volfovic i saveznici naveli SAD na rat]". Amy Goodman, producent. Epizoda emitovana 17. septembra 2003. godine. https://www.democracynow.org/2003/9/17/the_crazies_are_back_bush_sr

"Dodging Armageddon: The Third World War That Almost Was, 1950 [Izbjegavanje armagedona: Treći svjetski rat koji se zamalo desio, 1950. godina]". *Cryptologic Quarterly*, 24. februar 1998. godine. https://www.nsa.gov/Portals/70/documents/news-features/declassified-documents/cryptologic-quarterly/Dodging_Armageddon.pdf

Downing, Jack. Predgovor za *Forging an Intelligence Partnership: CIA and the Origins of the BND, 1945-49* [Stvaranje obavještajnog partnerstva: CIA i porijeklo BND-a, 1945-1949. godine], priredio Kevin C. Ruffner. Tom 1, ix-x. CIA History Staff, Center for the Study of Intelligence, European Division, Directorate of Operations [Istoričari Centralne obavještajne agencije, Centar za proučavanje obavještajnih podataka, Evropski odsjek, Uprava za operacije], 1999. Objavu odobrila Centralna obavještajna agencija 2002. godine.

Dr. Schneider's Reply to Recent Policy Guidance Letters [Dr Šnajderov odgovor na skorašnja pisma s uputstvima]. 12. oktobar 1999. godine. Deklasifikovan 2005. godine. National

Security Archive [Arhiv nacionalne bezbjednosti].
<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/doc97.pdf>

Dudić, Darko. “Declassified British Papers: Serbs Were Right about Srebrenica Provocations [Deklasifikovani britanski dokumenti: Srbi su bili u pravu u vezi sa provokacijama iz Srebrenice]”. *Britić*, 6. januar 2020. godine.
<https://www.britic.co.uk/2020/01/06/declassified-british-papers-serbs-were-right-about-srebrenica-provocations/>

“Dutch Media Report [Nizozemski medijski izvještaj]”. Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

“Excerpts from Pentagon’s plan: ‘Prevent the re-emergence of a new rival’ [Dijelovi Pentagonovog plana: „Spriječiti pojavu novog rivala“]”. *The New York Times*, 8. mart 1992. godine. <https://www.nytimes.com/1992/03/08/world/excerpts-from-pentagon-s-plan-prevent-the-re-emergence-of-a-new-rival.html>

“Ex-Foreign Minister Genscher, Architect of German Unity, Dies at 89 [Bivši ministar vanjskih poslova Genšer, tvorac njemačkog jedinstva, preminuo u 89. godini]”. *Reuters*, 1. april 2016. godine. <https://www.reuters.com/article/us-germany-genscher/ex-foreign-minister-genscher-architect-of-german-unity-dies-at-89-idUSKCN0WY4AV>

Fairhall, David i Ian Traynor. “British Jets Will Not Police Bosnia Air Ban [Britanski avioni neće održavati red tokom bosanske zabrane letenja]”. *The Guardian*, 8. april 1993.

Feinstein, Tamara, priredila. “The CIA and Nazi War Criminals [CIA i nacistički ratni zločinci]”. National Security Archive Electronic Briefing Book No. 146 [Elektronska informativna knjiga Arhiva nacionalne bezbjednosti, br. 146], 4. februar 2005. godine. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/index.htm#5>

Foreign Staff. “World Pressure Gets to Rebel Serbs at Last [Svjetski pritisak napokon dopro do pobunjenih srba]”. *The Guardian*, 30. april 1993.

Ford, Hal. *Intelligence Report – Yugoslavia: The Outworn Structure* [Obavještajni izvještaj – Jugoslavija: Zastarjela struktura] (službeni memorandum). Central Intelligence Agency, 20. novembar 1970. godine.
<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/5077054e993247d4d82b6ab3>

Freedland, Jonathan. "Clinton Names New Us Bosnia Team and Sets It to Work [Klinton imenovao i aktivirao novi tim za Bosnu]". *The Guardian*, 24. avgust 1995. godine.

Frontline [Prva linija]. "War behind closed doors [Rat iza zatvorenih vrata]". Michael Kirk, producent. Epizoda emitovana 20. feburara 2003. godine. Arlington: PBS, 2003. <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/iraq/etc/synopsis.html>

Galbraith, Peter W. "How the Srebrenica Massacre Cover-up Was Exposed [Kako je razotkriveno zataškavanje masakra u Srebrenici]". *Reuters*, 10. jul 2015. godine (ažurirano 14. aprila 2017. godine). <https://www.thedailybeast.com/how-the-srebrenica-massacre-cover-up-was-exposed>

Gordon, Michael i Stephan Engelberg. "Experts Urge US to Intervene in Bosnia [Stručnjaci pozivaju SAD da interveniše u Bosni]". *The Guardian*, 12. april 1993. godine.

Hedges, Chris. "Serb Forces Fight Dutch U.N. Troops in Eastern Bosnia [Srpske snage bore se sa nizozemskim snagama UN u Istočnoj Bosni]". *The New York Times*, 11. jul 1995. godine.

Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: The Overview; Bosnian Serbs Overrun Town Protected by U.N. [Sukob na Balkanu: Pregled; Bosanski Srbi pregazili grad pod zaštitom UN]". *The New York Times*, 12. jul 1995. godine.

Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: The Overview; Serbs Start Moving Muslims Out of Captured Territory [Sukob na Balkanu: Pregled: Srbi počeli seliti muslimane sa okupirane teritorije]". *The New York Times*, 13. jul 1995. godine.

Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: In Bosnia; Bosnian Serbs Open Drive on a 2d U.N. 'Safe Area' [Sukob na Balkanu: U Bosni: Bosanski Srbi započeli pogod na 2. „zaštićenu zonu“ UN]". *The New York Times*, 14. jul 1995. godine.

Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: The Fighting; Serb Forces Shell U.N. Peacekeepers at 2d 'Safe' Area [Sukob na Balkanu: Borbe; Srpske snage granatirale pripadnike UN mirovnih snaga u 2. „zaštićenoj“ zoni]". *The New York Times*, 15. jul 1995. godine.

Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: The Overview; Serbs Close in on 2d Bosnian 'Safe Area' [Sukob na Balkanu: Pregled: Srbi se približavaju drugoj bosanskoj „zaštićenoj“ zoni]". *The New York Times*, 17. jul 1995. godine.

Hedges, Chris. "Bosnia Threatens U.N. Troops Unless NATO Jets Aid Defense [Bosna prijeti UN vojnicima ukoliko im NATO ne pomogne u odbrani]". *The New York Times*, 19. jul 1995. godine.

- Hedges, Chris. "Conflict in the Balkans: The Fighting; "Safe" Town in Bosnia Falls to Serbs [Sukob na Balkanu: Borbe; „Zaštićeni“ grad u Bosni pao pred Srbima]". *The New York Times*, 26. jul 1995. godine.
- Heinrich, Mark. "Muslims Flee Fallen Town of Cerska [Muslimani bježe iz palog grada Cerske]". *The Guardian*, 4. mart 1993. godine.
- Hochgeschwender, Michael. "The Intellectual as Propagandist: Der Monat, the Congress for Cultural Freedom and the Process of Westernization in Germany [Intelektualno kao propagandno: Der monat, Kongres za kulturnu slobodu i proces zapadnjačenja u Njemačkoj]". Rad predstavljen na Konferenciji The American Impact on Western Europe: Americanization and Westernization in Transatlantic Perspective [Američki uticaj na Zapadnu Evropu: Amerikanizacija i zapadnjačenje u transatlantskoj perspektivi], German Historical Institute [Njemački historijski institut], Washington, D.C., Sjedinjene Američke Države, 25-27. mart 1999. godine, 2-3.
- Hochgeschwender, Michael. "The Cultural Front of the Cold War: the Congress for Cultural Freedom as an Experiment in Transnational Warfare [Kulturni front Hladnog rata: Kongres za kulturnu slobodu kao eksperiment u transnacionalnom ratovanju]". *Ricerche Di Storia Politica* 6, no.1 (mart 2003): 35-60.
- Hoffman, David. "Baker Urges Yugoslavs to Keep Unity [Bejker poziva Jugoslovene da održe jedinstvo]". *The Washington Post*, 22. jun 1991. godine.
- Humphreys, Peter J. *Media and Media Policy in Germany* [Mediji i medijska politika u Njemačkoj]. Oxford: Berg, 1994.
- Johnstone, Diana. *Fools' crusade: Yugoslavia, NATO and Western delusions* [Suludi krstaški rat: Jugoslavija, NATO i zapadnjačke zablude]. London: Pluto Press, 2002.
- "Justice without Time Limit [Pravda bez vremenskog ograničenja]". *The Guardian*, 14. jul 1995. godine.
- Kenney, George i Michael J. Dugan. "Operation Balkan Storm: Here's a Plan [Operacija balkanska oluja: Evo plana]". *The New York Times*, 29. novembar 1992. godine.
<https://www.nytimes.com/1992/11/29/opinion/operation-balkan-storm-here-s-a-plan.html>

- Kinzer, Stephen. "Europe, Backing Germans, Accepts Yugoslav Breakup [Evropa, podržavajući Njemce, prihvata raspad Jugoslavije]". *The New York Times*, 16. januar 1992. godine.
- Kinzer, Stephen. "U.S. Worries Balkan War Could Spread; Serb Vows to Close Camps [SAD zabrinute da bi se rat na Balkanu mogao proširiti; Srbi obećali da će zatvoriti logore]". *The New York Times*, 22. avgust 1992. godine.
- Kinzer, Stephen. "Conflict in the Balkans; Muslims and Serbs Back Bosnia Truce [Sukob na Balkanu; Muslimani i Srbi podržali primirje u Bosni]". *The New York Times*, 9. maj 1993. godine.
- Kinzer, Stephen. "Conflict in the Balkans: The Refugees; Terrorized Human Tide Overwhelms Relief Camp [Sukob na Balkanu: Izbjeglice; Plima izmrcvarenih ljudi preplavila prihvatni centar]". *The New York Times*, 15. jul 1995. godine.
- Kinzer, Stephen. "Conflict in the Balkans: The Refugees; Bosnia Lets Refugees Leave Camp but 20,000 Others Are Missing [Sukob na Balkanu: Bosna dopustila izbjeglicama da napuste centar, ali još 20,000 ljudi se vodi kao nestalo]". *The New York Times*, 16. jul 1995. godine.
- Kinzer, Stephen. "Conflict in the Balkans: The Refugees; Bosnian Refugees' Accounts Appear to Verify Atrocities [Sukob na Balkanu: Izbjeglice; Izjave bosanskih izbjeglica naizgled potvrđuju zvjerstva]". *The New York Times*, 17. jul 1995. godine.
- Koch, Christopher, režiser. *Blacklist: Hollywood on Trial* [Crna lista: Holivud na suđenju]. New York: American Movie Classics, 1996.
- Kuhn, Raymond. *The Media in France* [Mediji u Francuskoj]. London: Routledge, 1995.
- Lapaque, Sébastien. "Le Miel, de Slobodan Despot [Med, autora Slobodana Despota]". *Le Figaro*, 22. januar 2014. godine. <https://www.lefigaro.fr/livres/2014/01/22/03005-20140122ARTFIG00275--le-miel-de-slobodan-despot.php>
- "Letters to the Editor – Ethnic Cleansing Denied [Pisma uredniku – Poriče se etničko čišćenje]". *The Guardian*, 30. jul 1992. godine.
- "Letters to the Editor – Mujo and Sabra's Words Reveal Our Failure in Bosnia [Pisma uredniku – Mujine i Sabrine riječi otkrivaju koliko nismo uspjeli u Bosni]". *The Guardian*, 15. jul 1995. godine.
- "Letters to the Editor – Sharing the Shame and the Blame for Bosnia [Pisma uredniku – Dijeljenje sramote i krivice zbog Bosne]". *The Guardian*, 14. jul 1995. godine.
- Lewis, Paul. "U.N. Agrees to Declare Bosnian Town a Safe Haven [UN pristale da proglase bosanski grad zaštićenim područjem]". *The New York Times*, 17. april 1993. godine.

- Lewis, Paul. "Struggle in the Balkans; U.N., with Abstention by Russia, Tightens Its Sanctions on Belgrade [Borba na Balkanu: UN, uz suzdržanu Rusiju, pritegnuo sankcije Beogradu]". *The New York Times*, 18. april 1993. godine.
- Lewis, Paul. "U.N. Visitors Say Srebrenica Is 'an Open Jail' [UN posjetioci gradu kažu da je Srebrenica „otvoreni zatvor“]". *The New York Times*, 26. april 1993. godine.
- Martin, Paul. "Serb Villagers Mourn Butchered Menfolk [Srpski seljaci oplakuju iskasapljene muškarce]". *The Guardian*, 30. septembar 1992. godine.
- "Massacre in Bosnia; Srebrenica: The Days of Slaughter [Maskar u Bosni; Srebrenica: Dani pokolja]". *The New York Times*, 29. oktobar 1995. godine.
- McChesney, Robert. "The Global Media Giants: We Are the World [Globalni medijski giganti: Mi smo svijet]". *Fair*, 1. novembar 1997. godine.
- McChesney, Robert W. "The New Global Media [Novi globalni mediji]". *The Nation*, 11. novembar 1999. godine.
- "Melanie Phillips on Why She Left the Left [Melani Filips o razlozima zašto je napustila ljevicu]". YouTube video snimak, 2:31. Postavila "Speakers Action Group", 15. marta 2018. godine. <https://www.youtube.com/watch?v=tRSDW20krGU>
- Merlino, Jacques. *Les Verites yugoslaves ne sont pas toutes bonnes a dire* [Istine o Jugoslaviji nisu sve za priču]. Paris: Editions AlbinMichel S.A., 1993. Citirano u Sara Flounders, "Bosnia Tragedy: The Unknown Role of the Pentagon: War Propaganda Aimed at Jewish Opinion [Tragedija Bosne: Neznana uloga Pentagona: Ratna propaganda usmjerena ka jevrejskom mišljenju]". U *NATO in the Balkans: Voices of opposition* [NATO na Balkanu: Glasovi opozicije], priredio Ramsey Clark. New York: International Action Center, 1998.
- Mizuguchi, Yasunari, (japanski novinar i foto-reporter), Transkript intervju sa Yasunari Mizuguchijem za Televiziju Banja Luka (kasnije Srpska radio-televizija). *Vidik*. Emisija emitovana sredinom 1992. Godine. Ustupio Marinko Učur.
- Myers, Kevin. "Horror at the Holiday Inn [Horor u Holidej inu]". *The Guardian*, 14. jul 1992. godine.
- "[Najava javnog sastanka i poziv na marš protiv situacije u Srebrenici, Žepi i Goraždu]". *The Guardian*, July 20, 1995. godine.

- “Neuhausen behielt seinen Kopf [Nojhauzen nije izgubio glavu]”. *Der Spiegel*, 17. novembar 1949. godine. <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-44438973.html>
- “News at Ten [Vijesti u deset]”. *ITV*, 27. jun 1991. Godine. Citirano u Christina Balis, “The Lost Hour of Europe? An Autopsy of the Failed Yugoslav Experiment [Izgubljeni sat Evrope? Autopsija propalog jugoslovenskog eksperimenta]”. *The SAIS European Journal*. <http://sais-journal.herokuapp.com/posts/the-lost-hour-of-europe>
- Nezirovic, Haris. ““Hamid’s Hair and Clothes Are Covered with Lice and He May Have Typhus. Spring Will Bring Still More Infection’ [Hamidova kosa i odjeća vrve od vaški, te možda ima i tifus. Proljeće će donijeti još više infekcija]”. *The Guardian*, 8. april 1993. godine.
- Norris, Floyd. “Time Inc. and Warner to Merge, Creating Largest Media Company [Korporacija Tajm i Vorner spajaju, stvarajući tako najveću medijsku kuću]”. *The New York Times*, 5. mart 1989. godine.
- O’Kane, Maggie. “Cake, Milk and Captivity for Muslims of the New Bosnia [Torta, mlijeko i zatočeništvo za Muslimane nove Bosne]”. *The Guardian*, 24. jul 1992. godine.
- O’Kane, Maggie. “No Anaesthetic for the Pain of Srebrenica [Bez anestetika za bol Srebrenice]”. *The Guardian*, 17. mart 1993. godine.
- O’Kane, Maggie. “Now Look You Lot, Just Pack It in and Die Quietly [Slušajte sad svi, umuknite i umrite u tišini]”. *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Oshinsky, David M. “Cranky Integrity on the Left [Nestalni integritet Ljevice]”. *The New York Times*, 27. avgust, 1989. godine, <https://www.nytimes.com/1989/08/27/books/cranky-integrity-on-the-left.html>
- Palmer, John. “Dutch Tell EU of Rebel Atrocities [Nizozemci pričaju EU o zvjerstvima pobunjenika]”. *The Guardian*, 18. jul 1995. godine.
- Pavlović, Dušan. *Battle for Srebrenica: War for Civilisation* [Borba za Srebrenicu: Rat za civilizaciju]. Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2018.
- Pitter, Laura. “Wounded Refugees Flown from Hell [Ranjene izbjeglice vazdušnim putem prebačene iz pakla]”. *The Guardian*, 20. april 1993. godine.
- Pohrt, Wolfgang. “Decision on the Fate of Yugoslavia [Odluka o sudbini Jugoslavije]”. *Konkret*, 9. septembar 1991. godine.

Questionnaire [Upitnik]. Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

Rohde, David. "Witness Finds Evidence of Serb Killing Fields [Svjedok pronašao dokaze srpskih polja za ubijanje]". *The Guardian*, 19. avgust 1995. godine.

"Rupert Murdoch: Scandal and Reorganization [Rupert Murdok: Skandal i reorganizacija]". U *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Rupert-Murdoch/Scandal-and-reorganization>

Santos Rereira, Carlos. (istoričar i novinar portugalskih dnevnih novina *Diario De Noticias*), Transkript intervjuja sa Carlos Santos Rereirom za Televiziju Banja Luka (kasnije Srpska radio-televizija). *Vidik*. Emisija emitovana sredinom 1993. godine. Ustupio Marinko Učur.

Saylor, Robert. *Strategy Research Project: Yugoslavia: Implications of an Unjust War* [Strateški istraživački projekat: Jugoslavija: Implikacije nepravednog rata] (izvještaj). U.S. Army War College [Ratni koledž Vojske Sjedinjenih Američkih Država], Carlisle, 15. mart 2008. godine.

Schmitt, Eric. "Conflict in the Balkans: Reaction; U.S. and NATO Face Unhappy Choices for U.N. Force in the Balkans [Sukob na balkanu: Reakcija: SAD i NATO suočeni sa nesrećnim izborima za snage UN na Balkanu]". *The New York Times*, 12. jul 1995. godine.

Schork, Kurt. "Shells Rain on Sarajevo [Granate pljušte po Sarajevu]". *The Guardian*, 31. maj 1993. godine.

Security Information, Biographic Report, Amin el-Husseini, Grand Mufti of Jerusalem [Bezbjednosne informacije, Biografski izvještaj, Amin el Huseini, Veliki muftija Jerusalima]. 19. novembar 1951. godine. Central Intelligence Agency. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/HUSSEINI%20%20AMIN%20EL%20%20VOL.4_0160.pdf

Soille, Siri. "Norwegian Film Revives Srebrenica Genocide Row [Norveški film oživljava kolonu genocida u Srebrenici]". *Balkan Insight*, 21. septembar 2011. Godine. <https://balkaninsight.com/2011/09/21/norwegian-film-revives-srebrenica-genocide-row/>

- Steele, Jonathan. "Muslims Accused of Breaking Truce [Muslimani optueženi za kršenje primirja]". *The Guardian*, 7. april 1993. godine.
- Steele, Jonathan. "Refugees Face Food Crisis [Izbjeglice suočene sa nestašicom krize]". *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Sudetic, Chuck. "For Yugoslavia, Another Impasse [Za Jugoslaviju, još jedna mrtva tačka]". *The New York Times*, 14. februar 1991. godine.
- Sudetic, Chuck. "Serbs Overrun Muslim Enclave in Bosnia's East [Srbi pregazili muslimansku enklavu u istočnom dijelu Bosne]". *The New York Times*, 15. mart 1993. godine.
- Sudetic, Chuck. "U.N. Fliers Remove Trapped Bosnians [Letjelice UN izvukle zarobljene Bosance]". *The New York Times*, 20. april 1993. godine.
- Sudetic, Chuck. "Wounded Muslims Vow to Return to Srebrenica [Ranjeni Muslimani zavjetuju se da će se vratiti u Srebrenicu]". *The New York Times*, 21. april 1993. godine.
- Sudetic, Chuck. "Conflict in the Balkans; A View of the Bosnia War from the Srebrenica Hospital's O.R. [Sukob na Balkanu: Pogled na rat u Bosni iz operacione sale bolnice u Srebrenici]". *The New York Times*, 24. april 1993. godine.
- Tedstrom, John E. *Beyond Consolidation: U.S. Government International Broadcasting in the Post-Cold War Era* [Druga strana konsolidacije: Međunarodna radiodifuzija Vlade SAD u vremenu nakon Hladnog rata]. Santa Monica: Rand, 1994.
- "Ted Turner". U *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Ted-Turner>
- Tefft, Bruce. "The Muslim Brotherhood Threat to the Middle East, Israel and the World [Prijetnja koju Muslimansko bratstvo predstavlja za Bliski istok, Izrael i svijet]". *The Mackenzie Institute*, 26. februar 2013. godine. <https://mackenzieinstitute.com/2013/02/the-muslim-brotherhood-threat-to-the-middle-east-israel-and-the-world/>
- "The MacNeil/Lehrer NewsHour [Maknil/Lerer vijesti]". 1993-05-17, NewsHour Productions, American Archive of Public Broadcasting (GBH and the Library of Congress) [Američki arhiv javne radiodifuzije (GBH i Biblioteka Kongresa)], Boston, MA and Washington, D.C. Pristupljeno 8. decembra 2020. godine. <http://americanarchive.org/catalog/cpb-aacip-507-jw86h4dm2w>.

The National Archives online: PREM 19 – Records of the Prime Minister’s Office: Correspondence and Papers, 1979-1997 [Nacionalni arhiv onlajn: PREM 19 – Spisi Premijerovog kabineta: Korespondencije i dokumenti, 1979-1997]. YUGOSLAVIA [Jugoslavija]. Internal situation: UK/Yugoslavia relations; part 46 [Interna situacija: Odnosi između Ujedinjenog kraljevstva i Jugoslavije; dio 46]. Pristupljeno 17. novembra 2020. godine. <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C17071119> (zadnji put pristupljeno)

Timeline of the Cold War [Hladni rat, vremenska linija]. Harry S. Truman Presidential Library [Predsjednička biblioteka Heri S. Truman], https://www.trumanlibrary.gov/public/TrumanCIA_Timeline.pdf

Tisdall, Simon, Hella Pick i Kurt Schork. “US Edges Towards Bosnia Force [SAD naginje ka bosanskim snagama]”. *The Guardian*, 5. avgust 1992. godine.

Tran, Mark. “UN ‘Determined to Stay in Bosnia’ [UN odlučne da ostanu u Bosni]”. *The Guardian*, 12. july 1995. godine.

Tran, Mark. “Spy Pictures ‘Show Bosnia Massacre’ [Špijunske slike „prikazuju masakr u Bosni“]”. *The Guardian*, 11. avgust 1995. godine.

Traynor, Ian. “Split Loyalties of Yugoslavia’s Partisan Heritage [Podijeljene odanosti jugoslovenskog partizanskog nasljeđa]”. *The Guardian*, 8. maj 1991. godine.

Traynor, Ian. “Croatian Havoc May Save Bosnia from Bloodbath [Hrvatsko razaranje možda spasi Bosnu od krvoprolića]”. *The Guardian*, 5. mart 1992. godine.

Traynor, Ian. “Maverick General Digs in Amid Death [General Maverik kopa po smrti]”. *The Guardian*, 16. mart 1993. godine.

Traynor, Ian. “UN Halts Aid Convoys as Bosnians Die in Crush [UN zaustavile konvoje sa pomoći dok Bosanci ginu u opštem lomu]”. *The Guardian*, 1. april 1993. godine.

Traynor, Ian. “UN Protests as Serbs Ban Aid to Besieged Town [UN protestuje jer srbi brane prolaz pomoći do opkoljenog grada]”. *The Guardian*, 2. april 1993. godine.

Traynor, Ian. “Serbian Leaders Reject Peace Plan [Srpski lideri odbili mirovni plan]”. *The Guardian*, 3. april 1993. godine.

Traynor, Ian. “Serbs Step up Barrage in Bosnia [Srbi pojačali granatiranje u Bosni]”. *The Guardian*, 13. april 1993. godine.

Traynor, Ian. “Ruthless War-Baby Leads Serbian Fight [Bezobzirno dijete rata vodi srpsku borbu]”. *The Guardian*, 14. april 1993. godine.

- Traynor, Ian. “‘Minimalist’ Bosnia Strategy under Fire [„Minimalistička“ strategija u Bosni pod napadom]”. *The Guardian*, 25. maj 1993. godine.
- Traynor, Ian. “‘Safe Havens’ Starve as UN Looks Away [„Zaštićena područja“ skapavaju dok UN sklanja pogled]”. *The Guardian*, 3. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. “Muslims Face New Ethnic Cleansing [Muslimani suočeni s novim etničkim čišćenjem]”. *The Guardian*, 12. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. “Serbs Bus Refugees to Front Line [Srbi autobusima prebacili izbjeglice na liniju fronta]”. *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. “Third Time Unlucky for Unsafe Area [Treći put nesrećan za nezaštićeno područje]”. *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. “Serbs’ War-War Mocks West’s Jaw-Jaw [Srpski rat-rat se ruga zapadnoj čeljusti-čeljusti]”. *The Guardian*, 21. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. “Focus on Gorazde Leaves Blurred Image [Fokus na Goražde rezultira mutnom slikom]”. *The Guardian*, 22. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian. “Dutch Troops Tell of Atrocities [Pripadnici Nizozemskih snaga pričaju o zvjerstvima]”. *The Guardian*, 24. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian i Yigal Chazan. “Panic Wins Struggle for Power [Panika pobijedila u borbi za moć]”. *The Guardian*, 3. septembar 1992. godine.
- Traynor, Ian, Yigal Chazan i Hella Pick. “New Barrage Puts Peace Talks at Risk [Novo bombardovanje ugrozilo mirovne pregovore]”. *The Guardian*, 15. septembar 1992. godine.
- Traynor, Ian i John Palmer. “Bosnian Troops Ordered against Besieging Serbs [Bosanskim trupama naređeno da ne okoljavaju Srbe]”. *The Guardian*, 9. mart 1993. godine.
- Traynor, Ian i John Palmer. “UN Plans Bosnia Rescue [UN planira spasenje Bosne]”. *The Guardian*, 6. april 1993. godine.
- Traynor, Ian, Ian Black i Stephen Bates. “Mass Panic as Serb Noose Tightens on Srebrenica [Masovna panika nastala kako se srpska omča steže oko Srebrenice]”. *The Guardian*, 16. april 1993. godine.
- Traynor, Ian i Julian Borger. “Serbs Defy UN Air Raid Threat [Srbi prkose UN prijetnjama vazдушnim napadom]”. *The Guardian*, 11. jul 1995. godine.
- Traynor, Ian, Martin Walker i Ian Black. “US Set to Lift Bosnia Arms Ban [SAD odlučne da ukinu embargo na oružje u Bosni]”. *The Guardian*, 17. jul 1995. godine.

- Tyler, Patrick E. "U.S. strategy plan calls for insuring no rivals develop [Strateški plan SAD zahtijeva da se osigura da se neće razviti rivali]". *The New York Times*, 8. mart 1992. godine.
- "United States: The Red Scare [Sjedinjene Američke Države: Crvena groza]". U *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/United-States/The-Red-Scare#ref613189>
- Vulliamy, Ed. "For Whom Does the Bell Toll Now [Za koga sada zvono zvoni?]" *The Guardian*, 15. jul 1995. godine.
- Walker, Martin, Julian Borger i Ian Traynor. "Serbs Turn on Second Safe Haven [Srbi se okrenuli protiv drugog zaštićenog područja]". *The Guardian*, 15. jul 1995. godine.
- Weiner, Tim. "U.S. Says Serbs May Have Tried to Destroy Massacre Evidence [UN kaže da su Srbi potencijalno pokušali uništiti dokaze masakra]". *The New York Times*, 30. oktobar 1995. godine.
- West, Rebecca. *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia* [Crno jagnje i sivi soko: Putovanje kroz Jugoslaviju]. New York: Penguin Books, 1994. Citirano u Peter Brock. *Media Cleansing, Dirty Reporting. Journalism and tragedy in Yugoslavia* [Medisjko čišćenje, prljavo izvještavanje. Novinarstvo i tragedija u Jugoslaviji]. Los Angeles: GM Books, 2005.
- White, Michael. "Action Call Unites MPs [Poziv na akciju ujedinio poslanike]". *The Guardian*, 13. jul 1995. godine.
- Whitney, Craig R. "Conflict in the Balkans: In Paris; France Asks Allied Forces to Help Hold 'Safe Areas' [Sukob na Balkanu: U Parizu; Francuska traži od saveznika da pomognu u održanju „sigurnih područja“]". *The New York Times*, 14. jul 1995. godine.
- Williams, Carol J. i Danica Kirika. "Mesic Resigns Presidency, Says Yugoslavia No Longer Exists [Mesić dao ostavku na Predsjedništvo, izjavio da Jugoslavija više ne postoji]". *Los Angeles Times*, 6. decembar, 1991. godine. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-12-06-mn-633-story.html>
- Wilson, Gary. "The Dayton Accords Reshape Europe [Dejtonski sporazum mijenja oblik Evrope]". U *NATO in the Balkans: Voices of Opposition* [NATO na Balkanu: Glasovi opozicije], priredio Ramsey Clark. New York: International Action Center, 1998.

Woodward, Susan L. *Making Sense out of the Chaos: Reporting the War in Bosnia, Panel Discussion* [Razumijevanje haosa: Izvještavanje o ratu u Bosni, panel diskusija]. School of Communication, American University [Škola komunikacije, Američki univerzitet], Washington D.C., 5. oktobar 1993. godine.

Woodward, Susan L. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* [Balkanska tragedija: Haos i raspad nakon Hladnog rata]. Washington D.C.: Brookings Institution Press, 1995. Citirano u Aleksandar Mitić. "Manufacturing of the 'Good and Evil' Archetype in Western Media before the Beginning of Armed Hostilities in Former Yugoslavia". Npublicirani rukopis, Baza Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2020.

Woodward, Susan L. "The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia [Politička ekonomija etno-nacionalitma u Jugoslaviji]". U *The Socialist Register 2003 – Fighting Identities: Race, Religion and Ethno-Nationalism* [Socijalistički registar 2003 – Identiteti u sukobu: Rasa, religija i etno-nacionalizam], uredili Colin Leys i Leo Panitch. Tom 39. London: Merlin Press, 2009.

Woollacott, Martin. "Serbs in Control of Deserted Zepa Town, Says U.N. [Srbi imaju kontrolu nad napuštenim gradom Žepa, izjavio UN]" *The Guardian*, 26. jul 1995. godine.

Yugoslavia: An Intelligence Appraisal (in response to NSSM 129) [Jugoslavija. Obavještajna procjena (kao odgovor na NSSM 129)]. 27. jul 1971. godine. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp79r01095a001300010006-1>

Zaccaria, Giuseppe. "Serbianness [Srpstvo]". *Aspenia*, no.8.

Poglavlje 11

Generalni zaključci

Ovaj Izvještaj odražava zaključke *Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu 1992-1995. godine*, čiji je rad ovlastila Republika Srpska – mada je isti nezavisan od nje – i čiji je mandat razmatranje ključnih pitanja u vezi sa ustaljenim percepcijama o Srebrenici tokom u periodu rata 1992-1995. godine u Bosni i Hercegovini. Komisija je nezavisna s obzirom na to da ne odražava zajednički poduhvat bilo koje određene institucije, bilo vladine, akademske, pravne, niti bilo kojeg drugog oblika nevladine organizacije. Članovi su odabrani na osnovu njihovog posebnog stručnog znanja iz relevantnih disciplina, te su isključivo odgovorni za svoj doprinos cjelokupnom Izvještaju. U tom cilju, međunarodni članovi radili su nezavisno, individualno ili sa svojim timovima, kako bi ispitali dostupne činjenice u vezi sa događajima koji su se desili u srebreničkoj regiji za vrijeme ratnih godina. Tražili su se svi mogući načini da se dođe do podataka i informacija kako bi se sakupili relevantni materijale, uprkos činjenici da neki putevi istrage nisu bili otvoreni. Bez obzira na to, svaki od članova uložio je najveće napore u svom nastojanju da pripremi sveobuhvatnu analizu činjenica relevantnih za mandat Komisije.

Multidisciplinarni sastav Komisije, uslovio je različite pristupe i metodologije istraživanja. Pored objavljenih izvora i literature u velikom dijelu korišteni su dokumenti predstavljeni u MKSJ tokom različitih sudskih postupaka. Prilikom rekonstruisanja događaja vezanih za 11. juli 1995. godine, u najvećem obimu korišteni su primarni izvori, dok su sekundarni izvori korišteni samo u onim slučajevima kada su nedostajali primarni. Pod primarni izvorima smatraju se samo oni dokumenti koji su nastali tokom ili neposredno nakon događaja o kojima je pisano. U tom slučaju najrelevantniji su izvori koje su sačinile strane u sukobu, dokumenti organa vojne ili civilne bezbjednosti ili inostrane organizacije, poput UN-a i drugih, koje su posmatrale sukob i čiji su predstavnici raspolagali informacijama sa terena. Tokom pisanja Izvještaja korišteni su i drugi relevantni izvori, kao baze podataka i slično.

Analiza medijskih sadržaja Komisije izvršena je u skladu sa međunarodnim naučnim standardima i organizovana je kao kvantitativna analizu koja se bavila vremenskim okvirom od 1991. do 1995. godine, to jest periodom prije početka sukoba u Bosni i Hercegovini i periodom rata. Tim za analizu medijskih sadržaja analizirao je 10.000 stranica iz dviju vodećih novina, Njujork Tajmsa (The New York Times) i Gardijana (The Guardian). Njihov nalaz svedoči o

manje-više jednostranom tumačenju ratnih događaja prikazanih u ovim uticajnim zapadnim medijima.

Pored toga, predsjednik Komisije, u ime svih članova, u cilju što objektivnijeg istraživanja stradanja svih naroda u navedenom periodu izdao je upustvo da se određenim institucijama, na nivou BiH i entiteta, pošalju zvanični zahtjevi za pristup informacija od značaja za istraživanje Komisije, a to su Ministarstvo unutrašnjih poslova Federacije Bosne i Hercegovine (MUP FBiH), Federalni zavod za penzijsko i invalidsko osiguranje, Institut za nestala lica Bosne i Hercegovine, Obavještajno bezbjednosna agencija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo za pitanje boraca i invalida Odbrambeno-oslobodilačkog rata, Ministarstvo odbrane Bosne i Hercegovine, Memorijalni centar Potočari, Ministarstvo unutrašnjih poslova Tuzlanskog kantona (MUP Tuzlanskog kantona), Insitut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. MUP FBiH u odgovoru je navelo da je postupajući po zahtjevu zatražilo tražene informacije od nadležne organizacione jedinice Uprave, Centra za istraživanje ratnih zločina, koji su dostavili obavještenje da su kroz izvršene provjere utvrdili da ne raspolažu traženim podacima. MUP Tuzlanskog kantona u odgovoru nas je uputio na Istitut za nestala lica Bosne i Hercegovine, kojem je zvaničan zahtjev već bio poslat i na čiji odgovor se još čeka. Federalni zavod za penzijsko i invalidsko osiguranje, Ministarstvo odbrane Bosne i Hercegovine i Memorijalni centar Potočari odbili su da nam omoguće pristup, izjasnivši se da ne spada pod njihovu nadležnost da donesu odluku o pristupu traženim informacijama, odnosno da objave informacije po zahtjevu fizičkog i pravnog lica. I dalje se čeka na zvanične odgovore, kao što je već pomenuto, Intituta za nestala lica, zatim Obavještajno bezbijednosne agencije i Federalnog ministarstva za pitanje boraca i invalida Odbrambeno – oslobodilačkog rata.

Na žalost, ovo je uveliko otežalo rad Komisije naročito kada je u pitanju istraživanje stradanja muslimanskog/Bošnjačkog stanovništva. Uprkos gore navedenom, Komisija je organizovala terensko istraživanje, te fotografisanje spomen obilježja stradalog muslimanskog/Bošnjačkog stanovništva u periodu 1992-1995. godine. U skladu sa tim su učinjeni dodatni naponi te je urađen terenski rad fotografisanja spomen obilježja, turbeta, hajr česmi i sličnih memorijala na lokacijama koje su bile poznate. Sve fotografije se nalaze u prilogu Izvještaja. Značajnu pomoć u svom istraživanju Komisija je imala od Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Vlade Republike Srpske kroz obezbjeđivanje sve svoje raspoložive dokumentacije i građe što nam je uveliko pomoglo u dolasku do informacija o stradanju muslimanskog/Bošnjačkog i srpskog stanovništva u ovoj regiji. Kombinujući sve gore navedene metode i načine istraživanja, Komisija je uspjela da

sagleda i istraži osnovne aspekte i kontekst tragičnih događaja te da u mjeri mogućeg obradi i rasvijetli ključne događaje i dešavanja u predmetnom periodu u ovoj regiji. Naravno, Komisija je svjesna da bi za istraživanje svakog pojedinačnog događaja i žrtve neophodno bilo mnogo godina sistematskog istraživanja mnogo većeg broja stručnjaka, te u tom smislu ohrabruje sve naučne institucije i organizacije kao i pojedince iz naučne zajednice da i na osnovu rezultata do kojih je došla Komisija preduzima objektivna i stručna istraživanja, a sve u cilju dolaska do tačnih činjenica o ovim tragičnim događajima koje bi trebalo da doprinesu boljem uzajamnom razumijevanju i povjerenju a u konačnici i budućem pomirenju.

Istorijski kontekst

Srednje Podrinje je oblast koja se nalazi na istoku Republike Srpske i Bosne i Hercegovine. Obuhvata područje od oko 1700 km² i prostire se na teritoriji pet opština: Srebrenica, Bratunac, Milići, Vlasenica i Zvornik. Prema popisu iz 1971. godine na ovom području živjela su 147.703 stanovnika, od toga 79.782 (ili 54%) bili su Muslimani, a 65.938 (ili 44,64%) Srbi. Pred samo izbijanje sukoba u Bosni i Hercegovini 1991. godine u srednjem Podrinju je živjelo 185.714 stanovnika, 115.558 (62,22%) Muslimani, 66.055 (35,56%) Srbi, ostalo Hrvati, Jugosloveni i druge manjine. Srebrenica i srednje Podrinje ne predstavljaju zaseban politički, socijalni ekonomski i kulturološki prostor te ga zato ni vremenski ni prostorno nije bilo moguće posmatrati zasebno, već u okviru širih istorijskih činilaca.

Bosna se prvi put pominje u djelu vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita iz 10. vijeka kao teritorijalna oblast koja se nalazila u sastavu, kako on navodi „krštene Srbije“ (srpsko stanovništvo kršteno kao pravoslavci). U naredna dva vijeka na ovom području su se smjenjivale vlasti različitih istorijskih faktora od Samuilovog carstva, Vizantije, srpske države formirane na teritoriji današnje Crne Gore, da bi krajem 12. vijeka jedinstven srpski etnički prostor bio podjeljen na dvije države Rašku i Bosnu što je ostalo kao istorijska konstanta do perioda osmanske okupacije sredinom 15. vijeka.

U ovom periodu prostor srednjeg Podrinja se razvijao pod uticajem Srebrenice koja se u izvorima pojavljuje pod ovim imenom u 14. vijeku. Srebrenica je tokom perioda razvitka srednjovjekovne Bosne bila najznačajniji privredni centar u zemlji koji je vladaru davao prihode tri puta veće od bilo kojeg drugog privrednog mjesta u zemlji.

Osmanska okupacija srednjovjekovne bosanske države donijela je dvije važne i međusobno zavisne društvene promjene. Bile su to promjene u feudalnom sistemu i vjerskoj strukturi stanovništva. Prema osmanskim shvatanjima svojina, sva zemlja je bila u vlasništvu

suverena koji ju je dodjeljivao na korišćenje spahijama u zamjenu za vršenje vojne službe. Istovremeno u osmanskome carstvu su bile priznate religije proistekle iz Biblije, ali su za razliku od pripadnika muslimanske vjere, Jevreji i pripadnici hrišćanskih konfesija imali prema šerijatu drugorazredni društveni status i bili su izloženi nizu diskriminacionih mjera, današnjim rječnikom rečeno, njihova politička prava zavisila su od konkretne odluke nosioca muslimanske vlasti. Kako je osmanska vlast imala povjerenja samo u muslimanske spahije to je uslovilo prelazak na islam starih posjednika zemlje koji su nakon okupacije primljeni u osmansku službu što je predstavljalo početak procesa islamizacije. Ovaj proces je najveći zamah imao u periodu prve polovine 16. vijeka kada je došlo do ključne promjene u vjerskom sastavu stanovništva koji je imao i socijalne posljedice. Obzirom na obim procesa koji se odvijao u relativno kratkom vremenskom periodu, zaključujemo da je vršen pod egzistencijalnim pritiskom na stanovništvo.

U ovom periodu središte srednjeg Podrinja pomjereno je iz Srebrenice u Zvornik, dok je sama Srebrenica zbog postepenog uništenja rudarske proizvodnje pretvarana u orijentalnu varoš bez političkog i ekonomskog značaja. Njena sudbina bila je zapečaćena tokom Bečkog rata (1683-1699) kada su se iz nje povukle osmanske trupe i prilikom povlačenja u potpunosti spalile grad. Generalno uzev, područje srednjeg Podrinja je za Osmanlije imao značaj samo u onim periodima kada se nalazio neposredno na granici carstva, u periodu osvajanja tokom druge polovine 15. vijeka i u periodu 19. vijeka.

Pored ovih činilaca, na samom Balkanu se početkom 19. vijeka rađaju mnogi nacionalni pokreti koji teže nacionalnom i socijalnom oslobođenju i formiranju nacionalne države. Ovaj proces započet je Srpskom revolucijom 1804. godine koja je rezultovala stvaranjem Kneževine Srbije koja je do 1878. godine nominalno bila u zavisnom položaju u odnosu na Osmansko carstvo, a od 1878. i formalnopravno nezavisna država. Ona je već tridesetih godina 19. vijeka likvidirala feudalne odnose na svojoj teritoriji, što je pored neospornog nacionalnog zanosa predstavljalo još jedan važan faktor u formiranju nacionalnih politika u ostalim zemljama Osmanskog carstva u kojima su Srbi činili većinu stanovništva. Jedna od ovih oblasti bile su i Bosna i Hercegovina. Sve veći pritisak na srpsko seljaštvo, kao i sve jasnija nacionalna ideja učinili su da se na ovom prostoru tokom 19. vijeka podigne nekoliko ustanaka protiv osmanske vlasti. Najznačajniji od njih bio je ustanak 1875-1878. koji je bio sastavni dio velike istočne krize okončane na Berlinskom kongresu velikih sila. Na ovom kongresu Srbija i Crna Gora su dobile međunarodno priznanje, a Bosna i Hercegovina su povjerene na upravu Austro-Ugarskoj Monarhiji.

Bosna i Hercegovina su bile svojevrsni *corpus separatum* unutar dvojnog sistema upravljanja državom nad kojom je vlast imalo Zajedničko ministarstvo finansija Austro-Ugarske monarhije. Osnovna ideja ministra finansija Benjamina Kalaja, koji je praktično kao kolonijalni upravitelj upravljao BiH (1882-1903), bila je da se ove zemlje što više izoluju od mladih srpskih država Srbije i Crne Gore, te da se u njima oblikuje jedan jedinstven bosanski/bošnjački identitet. Za realizaciju ove zamisli najpodesniji saradnik bili su ostaci muslimanskog begovata, koji su, s obzirom na to da muslimansko stanovništvo nije bilo većina u zemlji, mogli zadržati društveni i politički primat preko vlasništva nad zemljom. Zato u BiH i nije sprovedena agrarna reforma što je omogućilo da do kraja austrougarske uprave ove pokrajine ostanu u feudalnom društvenom uređenju. Sve ovo je nailazilo na otpor srpskih političkih elita.

Pored ovoga, novi gospodar u BiH vršio je kolonizaciju područja na granici sa Srbijom, naseljavavši ih rimokatoličkim stanovništvom iz ostatka Monarhije, i tako razbio područje sa relativnom srpskom većinom. Uporedo sa kolonizacijom rimokatoličkog stanovništva, odigralo se i organizovano napuštanje BiH od strane muslimanskog stanovništva, koje nije željelo da živi pod vlašću rimokatoličke monarhije, nego se odselilo u one dijelove Balkanskog poluostrva koji su se još uvijek nalazili pod kontrolom Osmanskog Carstva.

Ovakva austrougarska politika koja je podrazumijevala i izmjenu nacionalne strukture stanovništva uz granicu sa Srbijom, pun izraz je našla u periodu Prvog svjetskog rata. Još od 1906. godine u vojnim krugovima Austrougarske Monarhije odlučeno je da budući napad na Srbiju mora ići preko Drine, iako je ovaj pravac neuporedivo nepovoljniji u odnosu na onaj preko Save i Dunava. Ovakvom odlukom trebalo je preduprijediti mogući srpski ustanak u BiH i iskoristiti situaciju u kojoj bi se našlo stanovništvo u momentu kad Podrinje postane zona neposrednih vojnih operacija za progon srpskog stanovništva. Upravo tako se i desilo.

Mjesec dana nakon atentata u Sarajevu u kojem je ubijen austrougarski prestolonasljednik Franc Fendinand, Austro-Ugarska je 28. jula 1914. godine objavila rat Kraljevini Srbiji. Iako su predstavnici Austro-Ugarske tvrdili da je Kraljevina Srbija odgovorna za atentat, ova premisa nikad nije dokazana. Austro-Ugarska je Sarajevski atentat predstavljala kao uzrok rata, dok je on samo iskorišćen kao povod za napad na Kraljevinu Srbiju. Ubrzo nakon objave rata austrougarske vlasti počele su da uzimaju za taoce ugledne Srbe širom Bosne i Hercegovine. Među prvim uhapšenima bio je srebrenički sveštenik Drago Urošević, koji je interniran u logor Arad.

Veliki broj, podrinjskih Srba tokom Prvog svjetskog rata završio je u logorima širom Austro-Ugarske monarhije poput Doboja, Arada i Nežidera. Za podrinjske Srba posebno je

teško ostao upamćen logor Šopronjek, današnji Nekenmarkt, u austrijskoj pokrajini Burgenland. U ovaj logor su uglavnom upućivana žena i djeca iz istočne Bosne, kao i iz Hercegovine. Prema podacima kojima raspolažemo od 1.056 umorenih Srba u ovom logoru, čak 435 bila su djeca do 6 godina starosti.

Prvog decembra 1918. nakon pobjede sila Antante u Prvom svjetskom ratu, osnovana je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

U periodu između dva svjetska rata, kada je riječ o prostoru BiH, obilježila je agrarna reforma kojom su konačno razvlašćeni ostaci osmanskog begovata na ovim prostorima, ali su političke tradicije muslimana sada nadograđene panislamskim idejama. Sa druge strane, najvažnije pitanje od kojeg je u velikoj mjeri zavisila sudbina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS)/Jugoslavije bilo je hrvatsko pitanje. Nosioc hrvatskog nacionalizma u ovom periodu bila je Hrvatska seljačka stranka (HSS). Predstavnici agrarnom reformom razvlašćenog osmanskog begovata, okupljeni uglavnom u Jugoslovensku muslimansku organizaciju, nakon smrti njenog osnivača i dugogodišnjeg predsjednika Mehmeda Spaha, počeli su prilaziti HSS kako bi u novoj hrvatskoj državi povratili ekonomski i politički položaj i gotovo po pravilu su činili njeno desno orijentisano krilo. Ovako smo dobili svojevrsnu fuziju dvije ideologije koje su ostvarenje svojih ciljeva vidjele u nestanku Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Kraljevina Jugoslavija napadnuta je 6. aprila 1941. godine od strane Njemačke i njenih saveznika, koji su ubrzo nakon vojnog sloma i kapitulacije na njenoj teritoriji formirali okupacione zone. Nezavisna Država Hrvatska osnovana je od ustaške terorističke organizacije 10. aprila 1941. godine, kao nacistička marionetska država, i obuhvatala je teritoriju današnje Hrvatske (bez dijela Dalmacije, koju su ustaše rimskim ugovorima od 18. maja predali Italiji), Bosne i Hercegovine i Srema. Nastanak nove hrvatske države, u istorijskim uslovima novog poretka predvođenog nacističkom Njemačkom, shvaćen je kao prilika da se jednom zauvijek riješi srpsko pitanje u Hrvatskoj. Na samom početku Srbima je zabranjeno korišćenje nacionalnog pisma, preimenovana im je vjera, ograničeno kretanje, a uz ovo su doneseni i rasni zakoni kojima su Srbi mogli biti osuđeni za najteža djela samo na bazi pretpostavke, da bi, nakon nekoliko mjeseci – koliko je bilo potrebno da se formiraju središnji i lokalni dio vlasti – otpočela i kampanja fizičkog uništenja srpskog naroda. Važno je znati da su istu sudbinu na ovom prostoru imali Jevreji i Romi, u skladu sa nacističkom ideologijom i politikom.

Kako su teritorije Bosne i Hercegovine ušla u sastav NDH to se i kod muslimanskih prvaka javila ideja o njenom autonomnom statusu u okviru kojeg bi bili anulirani rezultati društvenih procesa iz perioda Kraljevine SHS/Jugoslavije, a istovremeno reafirmisani društveni odnosi iz predjugoslovenskog perioda čime bi ponovo dobili status vladajućeg sloja u zemlji.

Na osnovu ovako formulisanih interesa, ali i zbog već stečenog odijuma prema Srbima kao nosiocima jugoslovenstva, većina muslimanske političke elite stavila se na raspolaganje novoj državi, u kojoj su postali dio hrvatskog političkog naroda katoličke, protestantske i muslimanske vjere. Nešto kasnije, kad je postalo jasno da muslimani u NDH neće dobiti autonomiju, dio muslimanskih političara tražio je autonomiju BiH pod protektoratom Trećeg Rajha, što će dovesti do stvaranja 13. SS brdske divizije Handžar (handžar – nož, bodež).

U ovom periodu Srbi u Srebrenici, kao i u srednjem Podrinju, imali su istu sudbinu kao i Srbi u ostatku NDH tokom genocida koji je izvršen nad njima. Srebrenički srez je neposredno pred izbijanje Drugog svjetskog rata imao podjednak broj srpskog i muslimanskog stanovništva. Vlast u podrinjskim srezovima preuzeli su lokalni muslimani, koji su organizovali masovna ubijanja i progone Srba. U prvih mjesec dana vladavine NDH u arhijerejskom namjesništvu vlaseničko-srebreničkom ubijeno je šest sveštenika Srpske pravoslavne crkve. Samo u julu i avgustu 1941. godine ubijeno je oko 110 srebreničkih Srba.

U avgustu 1941. godine izbio je ustanak srpskog naroda na području srednjeg Podrinja sa ciljem da se spriječi genocid koji su sprovodile vlasti NDH. Tokom jeseni i zime 1941. došlo je do podjele među ustanicima po ideološkoj osnovi. Monarhisti su djelovali kao Jugoslovenska vojska u Otadžbini i nazivani su četnicima, dok su se oni koji su se borili pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije nazivali partizanima.

Januara 1942. godine počela je velika njemačko-ustaško-domobranska ofanziva na ustaničko područje. Nejedinstvene ustaničke snage, podijeljene i zavađene među sobom nisu bile u mogućnosti da se odupru daleko jačem protivniku. Uslijedilo je novo veliko stradanje Srba u Podrinju i srebreničkom srezu. U ovom periodu desile su se i prve četničke odmazde u srednjem Podrinju u kojima je stradalo i muslimansko civilno stanovništvo. Četničke odmazde nad muslimanskim stanovništvom dešavale su se uglavnom nakon velikih stradanja srpskog stanovništva. Veliki zločini četnika nad muslimanima počinjeni su u regiji gornjeg Podrinja, posebno u Foči.

April 1942. godine crnim slovima upisan je u istoriji podrinjskih Srba. Nakon povlačenja njemačke 342. divizije, koja je poslana na istočni front, na teritoriju istočne Bosne došla je zloglasna ustaška „Crna Legija“ Jure Francetića, sastavljena od velikog broja lokalnih muslimana, koja je započela sa sistemskim uništenjem Srba u Srednjem Podrinju. Srpsko stanovništvo pokušalo je spas da nađe u Srbiji, te je bježalo prema rijeci Drini, međutim mnogi su bili pohvatani i nemilosrdno ubijani baš na obalama ove rijeke. Prema procjenama Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina na prostoru BiH, samo u aprilu i maju ubijeno je između 4 i 6 hiljada podrinjskih Srba.

Na inicijativu Hajnriha Himlera, komadanta Gestapoa i SS jedinica, kao i idejnog tvorca Holokausta, i jerusalimskog muftije Muhameda Amina el-Huseinija 1943. osnovana je 13. SS brdska Handžar divizija, sastavljena od muslimanskih mladića iz Bosne i Hercegovine. Ključnu ulogu u regrutovanju boračkog kadra među muslimanskim mladićima imali su članovi udruženja ulema u BiH, El hidaje i njihova omladinska sekcija Mladi muslimani koji su baštinili ideje panislamske organizacije Muslimanska braća. Oficirski kadar se dominantno sastojao od Njemaca, dok su borački kadar činili dominantno muslimani iz BiH, dok je broj Hrvata i folksdojčera bio mali. Nakon provedene obuke u okupiranoj Francuskoj i Njemačkoj, koja je trajala do februara 1944, ova jedinica je vraćena na teritoriju Jugoslavije. Među brojnim podacima o različitim vrstama angažovanja evropskih muslimana na strani Njemačke u Drugom svjetskom ratu navodi da su u ukupnom broju muslimanskih vojnika u Vehrmahtu, od 35.000 do 40.000 činili „slavenski muslimani” iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka te da su s 23.000 do 26.000 ljudi bili najbrojnija muslimanska grupa i u jedinicama Vafen-SS-a nadmašivši brojnošću i sovjetske muslimane.

U periodu od marta do oktobra 1944. Handžar divizija izvršila je velike zločine nad Srbima, Jevrejima i Romima sa prostora sjeverne i istočne Bosne. Posebno su se istakli u monstruoznom ubijanju mirnog civilnog stanovništva, žena, djece, kao i starih i nemoćnih lica. Komisija za utvrđivanje ratnih zločina popisala je 1.803 imena ubijenih u Bosni i Hercegovini od strane ove divizije, bez srezova Bijeljina i Brčko. Procjene za navedena dva sreza koja su jedno vrijeme bili i sjedišta Handžar divizije, kreću se oko 5.000 ubijenih Srba.

Bosna i Hercegovina su oblasti koje su na jugoslovenskom prostoru imale najveći broj stradalih u Drugom svjetskom ratu. Uzroci stradanja nisu samo bili ograničeni na bojno polje već je veliki broj ljudi stradao u Holokaustu i genocidu koji je nad Srbima i Romima sprovodila Nezavisna država Hrvatska. Gledano procentualno od ukupnog broja stradalih u Bosni i Hercegovini 74,40% je činio srpski narod, a zatim su tu muslimani sa 15,18%, Jevreji 5,27%, Hrvati 3, 55%, Romi 1,66% i ostali narodi 1,12%. U skladu sa pomenutim slične procene stradanja zapažamo i u srebreničkoj regiji gdje takođe prednjači broj srpskih žrtava u procentu 70,97%.

Kako se približavao kraj Drugog svjetskog rata Komunistička partija Jugoslavije je dovršavala proces konstituisanja vlasti. Kako su se glavni štab i rukovodstvo pomenute partije nalazili upravo na teritoriji Bosne i Hercegovine upravo su na tom prostoru udareni i temelji nove jugoslovenske države. U tom periodu se Bosna i Hercegovina, kao i ostale federalne jedinice komunističke Jugoslavije, razvijala kao integrisan dio jedinstvene države koja je bila pod komandom KPJ. Status federalne jedinice BiH je dobila 1945. godine, nakon rasprave u

samoj Partiji, jer je jedan dio vođstva smatrao da zbog srpske većine treba da bude pokrajina unutar Republike Srbije. Taj proces, koji se odvijao po sovjetskom uzoru, završen je usvajanjem Ustava 1946. godine koji je građanima Jugoslavije obećavao ravnopravnost bez obzira na rasu, nacionalnu pripadnost, jezik, vjeroispovjest, obrazovanje i društveni položaj. Situacija sa propagiranjem nacionalne jednakosti bila je najizraženija u Bosni i Hercegovini jer je ona bila jedina republika u kojoj ni jedan narod nije imao apsolutnu većinu. Upravo zbog toga komunisti su pokušavali da je predstave kao republiku koja nije bila ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, a istovremeno je trebala biti republika svih njih na krilima ideologije jugoslovenstva.

Značajan događaj u ovom razdoblju bio je jugoslovensko-sovjetski razlaz, to jeste raskol Tita i Staljina 1948. godine, koji je doveo do zaokreta u politici jugoslovenskog lidera Josipa Broza Tita koja je ubrzo dovela do jugoslovenske politike nesvrstavanja sa ciljem neutralnog položaja u svjetskim događajima. Nesvrstavanje je u suštini bio logičan put nove politike jugoslovenskog lidera koja je bila projektovana ka zemljama Trećeg svijeta jer se upravo tu oslikavao jugoslovenski značaj i dominacija. Nova politika se odrazila možda najviše na Bosnu i Hercegovinu. Naime, sa tim potezom je Tito htio sebe da stavi na čelo zemalja Trećeg svijeta i tako ostvari uticaj u svjetskoj politici. Za svoje ojačavanje u Pokretu nesvrstanih, gdje su dominirale islamske zemlje, Tito je iskoristio bosanskohercegovačke muslimane. Odnosno, podsredstvom njihove uloge u Jugoslaviji gradio je imidž, a u kasnijem periodu će postati jasno da su i oni situaciju u kojoj su se našli poprilično dobro iskoristili. U tom periodu sve češće prilikom dočeka državnika iz nesvrstanih država počeo se pojavljivati reeis-ul-ulema, najviši islamski predstavnik zemlje. Pored toga se gotovo u svim državnim i partijskim rukovodstvima povećao broj muslimana, a ta uloga koju su dobili u unutrašnjoj i spoljašnjoj politici bosanskohercegovačkim muslimanima dala je impuls kolektivnog samopouzdanja. Od tog perioda je muslimanska vjerska pripadnost postala preporuka svakome ko se nadao napredovanju u diplomatiji pa je zabilježeno da su sredinom sedamdesetih godina 20. vijeka istaknutiji muslimani iz Bosne i Hercegovine u svojstvu diplomata boravili u više arapskih država. Jasno je da su svi oni bili članovi Saveza komunista koji su se u skladu sa ideologijom partije trebali odreći religije, ali to nisu činili jer je jedino važno za jugoslovensku politiku bilo to da su oni muslimani. Iz istih razloga, u tom razdoblju je za saveznog premijera izabran Džemal Bijedić što je na određen način označilo početak perioda uzdizanja Muslimana u Bosni i Hercegovini i njihovo jače pozicioniranje istovremeno u Jugoslaviji i Bosni i Hecegovini.

Sve to zajedno rezultiralo je početkom otvaranja nacionalnih pitanja u okvirima komunističkog rukovodstva u Bosni i Hercegovini. Pomenuto je da je položaj muslimana već bio naglo poboljšan, a u skladu sa tim mijenjan je i unapređivan položaj vlastite nacionalne

identifikacije. Taj proces se može najbolje pratiti kroz popise stanovništva gdje su se muslimani najprije izjašnjavali kao Srbi ili Hrvati, potom kao „neopredijeljeni muslimani“, zatim „neopredijeljeni Jugoslaveni“, da bi od 1971. godine religijska odrednica „musliman“ počela da se odnosi i na etničku pripadnost. Preciznije, muslimanska religija postala je nacionalna odrednica što je potvrdio i Ustav SFRJ iz 1974. godine po kojem se odrednica „musliman“ u smislu etničke pripadnosti pisala velikim početnim slovom „M“ čime su oni postali jedan od zvanično priznatih jugoslovenskih naroda. Tih godina je sve vidljivija bila kriza jugoslovenskog identiteta, jer pored svog truda Saveza komunista taj identitet nije bio jasno određen i predstavljao je jednu vrstu konglomerata neusaglašenih elemenata i sistema. O tome svjedoče stavovi Alije Izetbegovića uočljivi u njegovoj Islamskoj deklaraciji, koja je izašla ubrzo nakon priznavanja muslimanske nacije, gdje zaključuje da društvo Bosne i Hercegovine može opstati jedino kao islamsko, a država jedino ako je u njoj većinski muslimanski narod.

Važno je napomenuti da prema popisu 1971. Srbi po prvi put, otkada se organizuju savremeni popisi nisu bili većinski narod u BiH, nego to postaju Muslimani sa 39,6%. Ono što je trajno promijenilo nacionalnu strukturu u Bosni i Hercegovini pored ključnih dešavanja za vrijeme genocida u NDH jeste to što je u periodu 1945-1948. pod rukovodstvom centralnih komunističkih vlasti izvršen proces kolonizacije Vojvodine, odnosno preseljavanja uglavnom seoskog stanovništva sa prostora Bosanske Krajine i Hercegovine na plodne oranice u Banatu koje su milom ili silom napustile folksdojčerske i mađarske porodice. Iz Bosne i Hercegovine preseljeno je tada oko 100.000 Srba.

Promjena demografske slike nastavljena je i u sljedećem periodu. Pedesetih i šezdesetih godina 20. vijeka iz Bosne i Hercegovine je odlazilo u prosjeku 16 hiljada stanovnika godišnje. Prilikom ustavnih reformi u Jugoslaviji do polovine sedamdesetih godina republikama su date, kako su to neki smatrali, karakteristike država, a to je posebno negativno uticalo na Srbe, koji su živjeli koliko u Srbiji toliko i u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Dijeljenje Jugoslavije unutrašnjim republičkim, kao paradržavnim, granicama doživjeli su kao prekidanje svoga teritorijalno-etničkog kontinuiteta, a i mogućnost ponavljanja novih stradanja, sa jasnom slutnjom da će tim procesom, prije ili kasnije, biti odvojeni međunarodno priznatim državnim granicama i naći se u poziciji ugrožene nacionalne manjine. Izazvalo je to i talas egzodusa koji je tako dobio na novom zamahu posebno među nacionalnom elitom, koja je, s jedne strane, bila najobrazovanija i najbolje prepoznavala političke trendove, a s druge, profesionalno najkvalifikovanija i utoliko najpokretljivija. Većina tih unutrašnjih jugoslovenskih migranata iz BiH bili su Srbi koji su odlazili živjeti u Srbiju. U sred takvih dešavanja kao i u procesu pokušaja formiranja „bosansko-hercegovačkog“ identiteta Sarajevo postaje jedna vrsta agresivne sredine

prema izražavanju drugačijih identitetskih mišljenja prije svega u odnosu postojanja srpskog i hrvatskog identiteta na ovim prostorima.

Iz svega navedeno jasno je vidljivo da je „Jugoslavija“ za muslimanske, kao i slovenske i hrvatske elite, bio jedan takoreći prolazni historijski paravan za izgradnju vlastitih nacionalnih država. I dok su svi oni, pod krilima jugoslovenske ideologije, temeljno radili na izgradnji svojih nacionalnih interesa i u krajnjoj liniji država, Srbi su pokušavali nemoguće – da izgrade i sačuvaju zajedničku državu Jugoslaviju.

Predratne godine i početak oružanog sukoba

Radi potpunijeg razumijevanja teme istraživanja, potrebno je razumjeti da se srebrenička regija sastoji od pet opština (Srebrenica, Bratunac, Zvornik, Milići i Vlasenica), od kojih su neke bile u sastavu enklave Srebrenica, a na neke je vršen napad iz pomenute enklave. Dakle, srebrenička regija ne predstavlja geografski pojam, već geostrateški termin koji se koristi za bolje razumijevanje ratnih dešavanja jer ako ovu regiju posmatramo u tom kontekstu jasno je da je ista predstavljala jednu cjelinu u kojoj su pomenute opštine dobrim dijelom bile koncentrisane jedna ka drugoj.

Nacionalne tenzije na prostoru srednjeg Podrinja, posebno na područjima Srebrenice i Bratunca, tokom osamdesetih godina 20. vijeka bile su izrazito visoke. Pojedini beogradski listovi su u nekoliko navrata 1989. godine pisali o ugroženosti srpskog naroda na području Srebrenice i Bratunca, te o prisilnom iseljavanju Srba sa tog područja. U pismu 14 srpskih boraca iz Drugog svjetskog rata, koje su uputili Predsjedništvu CK SK Bosne i Hercegovine stajalo je kako u njihovim selima ništa nije izgrađeno od Drugog svjetskog rata, te da su Srbi primorani da svoju djecu školuju u Ljuboviji ili Bajinoj Bašti, susjednim opštinama preko rijeke Drine u Srbiji.

Zbog izrazito visokih tenzija među Muslimanima i Srbima juna 1990. godine donesena je odluka od strane jugoslovenskih organa o izmještanju naoružanja teritorijalne odbrane sa područja opštine Srebrenica i Bratunac. Oko 1.300 pušaka i drugih materijalno-tehničkih sredstava iz opštine Srebrenica i određena količina iz opštine Bratunac izmješteno je u kasarne Jugoslovenske narodne armije i Teritorijalne odbrane na drugim područjima Bosne i Hercegovine.

Nakon što su nacionalne stranke u Bosni i Hercegovini osnovane na nivou republike, u drugoj polovini 1990. godine započelo je osnivanje stranaka i na nivou samih opština. U

Srebrenici su 19. avgusta 1990. održane osnivačke skupštine Stranke demokratske akcije (SDA) i Srpske demokratske stranke (SDS). Tog dana u Glogovi (opština Bratunac) i Potočarima (opština Srebrenica) kamenicama su napadnuti autobusi u kojima su se nalazili Srbi, koji su se uputili na osnivačku skupštinu SDS-a. Sve ovo je uslovalo da u pojedinim selima opština Bratunac i Srebrenica osvanu barikada i naoružane seoske straže, bez obzira da li su sela većinski bila srpska ili muslimanska.

Sredinom 1990. osnovana je prva paravojna muslimanska organizacija u Podrinju, u Ustikolini, kod Foče. Pripadnici te ekstremne grupe zakleli su se na „Kur'an da će se, u ime Alaha, boriti za odbranu vjere“. Početkom 1991. osnovana je Patriotska liga, najorganizovanija i najmasovnija muslimanska paravojna formacija, praktično vojna formacija SDA, koja je svoju ideologiju temeljila na postulatima Muslimanskog bratstva. Jedan od vojnih ogranaka Patriotske lige bile su i Zelene beretke osnovane u Sarajevu 31. marta 1991. godine. U rad i djelovanje Patriotske lige bili su uključeni i članovi SDA iz Srebrenice, predsjednik Skupštine opštine Besim Ibišević, narodni poslanik u skupštini BiH Ibran Mustafić, kao i načelnik Stanice javne bezbjednosti Srebrenice Hamed Salihović.

Posljednji pokušaj da se kriza u Bosni i Hercegovini riješi na miran način došao je od strane portugalskog ambasadora pri Evropskoj zajednici Žozea Kutiljera, koji je tokom februara i marta 1992. vodio pregovore sa sve tri nacionalne zajednice u BiH. Nakon pet rundi pregovora, 18. marta 1992, lideri tri nacionalne stranke, SDA, HDZ i SDS, potpisali su izjavu o principima novih ustavnih rješenja za BiH (Kutiljerov plan), prema kojoj je BiH trebala da ostane u tadašnjim granicama kao jedna država s tri konstitutivne jedinice, od kojih bi svaka šripadala jednom od tri naroda. Prema ponuđenim kartama, Muslimanima bi pripale 42 opštine i 44% površine, Hrvatima 20 opština i 12% površine, a Srbima 37 opština i 44% površine. Izvan nacionalne zajednice, odnosno van opština gdje su bili većina, ostalo je živjeti 18% Muslimana, 59% Hrvata i 50% Srba. Svega sedam dana nakon potpisivanja sporazuma predstavnici HDZ i SDA odlučili su da odbace Kutiljerov plan te da pokrenu mehanizme za stvaranje unitarne Bosne i Hercegovine. Odlukom Predsjednika Predsjedništva Alije Izetbegovića od 3. aprila 1992, a uprkos protivljenju srpskog člana predsjedništva, naređena je mobilizacija jedinica TO svih opština i grada Sarajevo, gdje je ujedno integrisana Patriotska liga i Zelene beretke.

U skladu sa ovom odlukom, već sljedećeg dana (4. aprila) započela je mobilizacija muslimanskog stanovništva na teritoriji opštine Zvornik. Istog dana muslimanske snage TO preuzele su kontrolu nad gradom dok se Krizni štab Srpske opštine Zvornik povukao u Karakaj, 3 kilometra sjevernoistočno od Zvornika. Borbe u opštini Zvornik između muslimanskih teritorijalaca, u osnovi pripadnika Patriotske lige, sa jedne strane i Jugoslovenske narodne

armije i srpskih teritorijalaca sa druge strane započele su 9. aprila 1992. godine. Značajne snage muslimanskih teritorijalaca nalazile su se na Kula gradu, predgrađu Zvornika i srednjovjekovnoj tvrđavi, koja dominira iznad grada. Sa ove dominantne pozicija, muslimanski snajperi su držali grad pod stalnom opsadom, te je borba za Kula grad postala i bitka za Zvornik. Pred borbama koje su odnosile žrtve na obje strane, masovno su izbjegli civili, i Muslimani i Srbi.

U istom periodu dok su trajale borbe u okolini Zvornika, na teritoriji Srebrenice, pripadnici muslimanske teritorijalne odbrane osnovali su niz ratnih stanica policije sastavljenih isključivo od muslimana. Dopisnik TANJUG-a izvjestio je 18. aprila 1992. da su počele žestoke borbe na teritoriji opštine Srebrenica između Jugoslovenske narodne armije i srpskih teritorijalaca sa jedne i muslimanskih snaga TO sa druge strane. Iz zasjede u selu Potočari, pod komandom Nasera Orića, jedna grupa muslimanskih vojnika 20. aprila ubila je pet pripadnika JNA. Tih dana civilnih žrtava bilo je i među Srbima i među Muslimanima u Srebrenici.

Krajem aprila Jugoslovenska narodna armija potpomognuta srpskim teritorijalcima uspjela je da savlada muslimanski otpor na Kula Gradu i da uspostavi punu kontrolu nad opštinom Zvornik. Tokom ove operacije u selu Snagovu stradalo je, kako navode određeni muslimanski izvori, 36 stanovnika ovog muslimanskog sela.

Početkom maja izntenzivirale su se napadačke aktivnosti muslimanskih oružanih snaga na području opštine Srebrenica. Na pravoslavni praznik Đurđevdan, 6. maja 1992. napadnuto je srpsko selo Blječeva u opštini Bratunac, kao i selo Gniona u opštini Srebrenica, koje su muslimanski teritorijalci spalili, a tom prilikom ubili su pet civila srpske nacionalnosti. Sljedećeg dana u neposrednoj okolini gradskog jezgra Srebrenice ubijeno je 10 civila srpske nacionalnosti, a 8. maja iz zasjede ubijen poslanik u Skupštini BiH advokat Goran Zekić. Ubistvo Gorana Zekića, prvog Srbina Podrinja, pokrenulo je niz reakcija širom Srebrenica i Bratunca. Istog dana kada je ubijen Zekić započeo je masovni egzodus Srba iz urbanog dijela Srebrenice, a već sljedećeg dana u grad su ušle muslimanske jedinice pod komandom Nasera Orića, koje su preuzele kontrolu nad gradom te uglavnom protjerale i ubile malobrojne preostale Srbe.

Kao odgovor za ubistvo Gorana Zekića i ono što se događalo u Srebrenici i njenoj okolini, Miroslav Deronjić 9. maja 1992. godine naredio je napad na selo Glogovu, najjače i najveće SDA uporište na teritoriji opštine Bratunac. U napadu na selo, stradale su 64 osobe muslimanske nacionalnosti, među kojima je bilo i civila. Pred Haškim tribunalom Miroslav Deronjić je zbog ovog napada osuđen na kaznu od 10 godina zatvora.

Tokom maja, juna i jula 1992. godine još uvijek nisu postojali jasno definisani frontovi između zaraćenih strana, te iz tog razloga dolazi do većih stradanja civilnog stanovništva i sa jedne i sa druge strane.

Moglo bi se reći da su pojedina sela bila utvrđene tačke koje su se branile, uglavnom vlastitim sredstvima, tj seoskim stražama, naoružanim uglavnom pješadijskim oružjem, dok su putne komunikacije pripadale onoj vojnoj sili koja se u tom trenutku njom kretala. U ovom periodu stradali su srpski civili i seoske straže u selima Međa (ubijeno je njih sedam, a 10 ih je odvedeno u zarobljeništvo), Žutica (osam), Rupovo Brdo (osam), Loznica (10), Ratkovići (18), Brežani (19), Krnjići (18), Zagoni (14), Zalazje (45). Muslimanska sela su takode u ovim borbama stradala, tako da je u Zaklopači stradalo (68 civila i pripadnika seoskih straža), Nova Kasaba (29), Drinjača (35), Donji Grbavci (69).

Važno je napomenuti da su na teritoriji opštine Zvornik do 29. jula 1992. djelovale srpske paravojne jedinice „Žute ose“ i „Pivarski“, kojima se pripisuju ubistva najmanje 352 Muslimana, od kojih su gotovo svi bili vojno sposobni muškarci. Ovim paravojnim jedinicama nisu bila strana ni ubistva Srba, u koliko bi se suprostavili njihovom naumu. Kakav je bio karakter i priroda ovih jedinica između ostalog govori i činjenica da su Ministra za informacije u Vladi Srpske republike Bosne i Hercegovine, Velibora Ostojića, zarobili na jednom punktu koji su držali na ulazu u grad i zlostavljali. Poslije ovog događaja, specijalno obučene jedinice MUP-a sa Pala su 29-30. jula 1992. izvršile hapšenje i protjerivanje svih pripadnika ovih jedinica sa teritoriji Srpske republike BiH. Na sudovima u Srbiji i Republici Srpskoj, veliki broj članova ovih jedinica, zbog zločina nad muslimanskim civilima, osuđen je na višegodišnje kazne zatvora.

Od ljeta 1992. muslimanske jedinice teritorijalne odbrane iz Srebrenice, započele su sistematičnu kampanju etničkog čišćenja srpskih sela u okolini Srebrenice, sa ciljem zauzimanja Bratunca i presjecanja Republike Srpske na dva dijela. Tokom ljeta i jeseni 1992. većina snaga Vojske Republike Srpske bila je angažovana na proboju koridora u Posavini, kojom je okončana fizička i ekonomska blokada više od milion ljudi u Bosanskoj Krajini i Republici Srpskoj Krajini, kao i borbama u Hercegovini, kojom je slomljen pokušaj hrvatske vojske da ovlada istom. U uslovima kada se VRS još uvijek bavila organizovanjem i formiranjem Drinskog korpusa, koji je naknadno formiran od jedinica drugih korpusa i nekih novoformiranih jedinica na ovim prostorima (naredba o osnivanju DK donesena je u julu 1992. godine ali je on svoje funkcionisanje i borbenu ulogu počeo ostvarivati tek u novembru 1992.) muslimanske snage iz Srebrenice, izvršile su niz sistematičnih napada i zločina na prostoru Srebreničke regije.

Jedno od većih srpskih sela u Srebrenici, Podravanje, napadnuto je 24. septembra. Tada je ubijen 31 civil i pripadnik seoskih straža, nekoliko ih je zarobljeno, a selo je spaljeno. Srpsko selo Fakovići u opštini Bratunac, spaljeno je 5. oktobra, a ubijeno je 28 civila i pripadnika seoskih straža, od čega 12 žena. Svega nekoliko dana kasnije (8. oktobra) u opštini Zvornik, u selima Šetići i Malešići, ubijeno je 14 civila i pripadnika seoskih straža srpske nacionalnosti. Veliki napad muslimanskih snaga iz Srebrenice na srpska sela Bjelovac, Sikirići i Loznica u opštini Bratunac odigrao se 14. decembra 1992. godine. U ovom napadu ubijena su 62 lica srpske nacionalnosti, dok su mnogi Srbi, uglavnom žena i djeca odvedena u zarobljeništvo. Jedna grupa žena i djece, njih 17, razmijenjena je 6. februara 1993. godine.

Na veliki hrišćanski praznik Božić 7. januara 1993. godine muslimanske jedinice iz Srebrenice započele su opsežan napad na srpska sela u opštini Bratunac, posebno ciljajući selo Kravicu, i sela koja gravitiraju mjesnoj zajednici Kravica (Ježestica, Kajić, Šiljković, Opravdići, Popovići, Mandići, Banjevići, Oćenovići, Rusići, Dolovi i Jasikovača). Prema procjenama napad je izvodilo između tri i četiri hiljade muslimanskih vojnika, dok je u odbrani bilo svega nekoliko stotina mještana Kravice i susjednih sela. Tom prilikom prognan je sav srpski živalj, dok su sela bila razrušena, popaljena i opljačkana. U napadu je ubijen 51 civil i pripadnik seoskih straža. Jedan dio Srba je zarobljen i odveden u Srebrenicu.

U istom naletu i u sklopu velike ofanzive koja se izvodila prema opštini Bratunac, muslimanske snage su 16. januara 1993. godine izvršile napad na Skelane. Srpsko civilno stanovništvo na ovom području bilo je u okruženju sa tri strane, te je pod pritiskom protjerano u Srbiju, preciznije u pravcu Bajine Bašte, jedinim putem, preko mosta na rijeci Drini, koji se nalazio pod konstantnom snajperskom vatrom muslimanskih snaga. Oni koji nisu mogli da pređu mostu, pokušali su da preplivaju rijeku. U napadu je ubijeno 57 civila i pripadnika seoskih straža, dok su najmlađe žrtve bili petogodišnji Aleksandar Dimitrijević i njegov dvanaestogodišnji brat Radisav Dimitrijević, koji su stradali od snajperske vatre.

Napadom na Skelane od strane muslimanskih snaga sa sjedištem u Srebrenici čije su akcije bile koordinisane od strane vojnog i političkog vrha iz Sarajeva, zaokružena je teritorija muslimanske enklave Srebrenica, etnički najčistijeg područja u ratnoj Bosni i Hercegovini. U ovom periodu enklava je doživjela i svoj najveći obim od oko 900 km², te je obuhvatala dijelove pet opština (Srebrenica, Bratunac, Vlasenica, Zvornik, Milići). Do ovog perioda muslimanske jedinice su na čitavom prostoru srednjeg Podrinja i srebreničke regije izvršile kompletno etničko čišćenje u kojem je ubijeno nešto manje od 2.000 civila, vojnika i pripadnika seoskih straža srpske nacionalnosti, a više od 150 različitih naselja je uništeno. Muslimanske oružane snage

(ARBiH) su na ovom području očigledno počinile brutalne i sistematske zločine za koje je njihova Vrhovna komanda u Sarajevu znala.

Nakon napada na Kravicu, a posebno na Skelane, i sistematskog masakra i uništenja srpskog civilnog stanovništva u srednjem Podrinju, Vojska Republike Srpske pokrenula je veliku kontraofanzivu prema muslimanskim jedinicama sa sjedištem u Srebrenici. Za svega nekoliko sedmica, muslimanske snage su bile u potpunosti poražene, i svedene samo na gradsko jezgro u Srebrenici, dok je dio muslimanskih snaga ostao odvojen i u vojnom uporištu Žepa, južno od Srebrenice. Tokom kontraofanzive srpskih snaga, u samu Srebrenicu povukao se i značajan broj muslimanskih civila i boraca iz drugih podrinskih opština koje su se nalazile pod kontrolom VRS. Uže gradsko jezgro Srebrenice, u kojoj su se nalazile muslimanske snage, granatirano je od strane VRS, što je uslovalo žrtvama i među muslimanskim civilima.

Polovinom marta 1993. godine, posredstvom međunarodne zajednice započeli su pregovori o formiranju demilitarizovane zone i enklave Srebrenica, koja bi se našla pod zaštitom snaga Ujedinjenih nacija. Uporedo sa pregovorima, u Srebrenicu je ušao konvoj UNHCR i dovezao velike količine humanitarne pomoći. Istovremeno je počela evakuacija civilnog muslimanskog stanovništva prema Tuzli, koja je trajala do 2. aprila 1993. godine, kada su snage pod komandom Naser Orića, nasilno onemogućile evakuaciju, iako je među civilima postojala velika želja da se prebace u Tuzlu, na područje koje je tada kontrolisala Armija Bosne i Hercegovine. Vlasti Republike Srpske su, kao znak dobro volje, odobrile da se ranjenici muslimanskih snaga iz Srebrenice evakuišu helikopterom. Delegacija Republike Srpske, koja se nalazila na pregovorima u Njujorku, obavijestila je Savjet Bezbjednosti UN-a da se na ratištu oko Srebrenice obustavljaju sve vojne aktivnosti te da srpska strana garantuje vazdušni i kopneni koridor za pružanje humanitarne pomoći.

Savjet bezbjednosti UN-a je 16. aprila 1993. donio rezoluciju 819. u kojoj stoji da se odmah prekinu svi oružani napadi na Srebrenicu, te da se snage VRS povuku sa područja oko Srebrenice. Istog dana Glavni Štab VRS postupio je prema rezoluciji, a dva dana kasnije postignut je Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice i Žepe, koji su potpisali predstavnici VRS, ARBiH i UN-a koji su bili garant provođenja ovog sporazuma odnosno i demilitarizacije enklava Srebrenica i Žepa.

Muslimanske snage u Srebrenici ni u jednom trenutku nisu dozvolile da budu razoružane, nego su na demilitarizovanu zonu gledali kao na utočište za reorganizaciju svojih vojnih potencijala iz kojeg bi u buduću mogli da vrše dejstva po dubini Vojske Republike Srpske, o čemu svjedoči dokument u kojem Naser Orić, komandant 8. operativne grupe, 25. maja 1994. godine traži od nadređenih da i njegovi borci, uzmu učešće u „oslobađanju zemlje“

tako što bi izvodili borbena dejstva u „pozadini agresora“. Od ljeta 1994. intenzivirale su se borbena dejstva 8. operativne grupe iz zaštićene zone po dubini VRS, pa je tako 12. jula izvršen artiljerijski napad na groblje u Bratuncu, tokom pomena za ubijene Srbe na tom području. Napadi su se nastavili i tokom oktobra, novembra, decembra, a posebno su intenzivni postali tokom proljeća i ljeta 1995. godine.

Prema novoj šemi reorganizacije Armije BiH 8. OG Srebrenica preimenovana je 12. januara 1995. godine, i ustrojena kao 28. divizija sa sjedištem u Srebrenici. Prema borbenim izvještajima 28. divizije, koje je uputila komandi 2. Korpusa Armije BiH imali su preko 30 izviđačko-diverzantskih akcija iz zaštićenih zona Srebrenica i Žepa na teritoriji Republike Srpske; samo tokom nekoliko dana, počev od 22. juna do 27. juna 1995. godine, pripadnici ove jedinice izvršili su tri veća napada iz zaštićene i demilitarizovane zone Srebrenica i pri tome ubile najmanje 47 vojnika i civila srpske nacionalnosti. Od sredine marta 1993. pa do sredine ljeta 1995. godine pripadnici 8. OG, odnosno 28. divizije ubili su oko 450 srpskih civila i vojnika na području oko Srebrenice. Svi ovi napadi izvršeni su u skladu sa ratnim nastojanjima i direktivama Generalštaba Armije BiH, a polovinom 1995. godine bili su dio velikog plana o ofanzivi i probou bloкаде oko Sarajeva. Prema muslimanskim i drugim izvorima, do ovog perioda muslimanska strana je u ovoj regiji imala oko 2.100 poginulih, od kojih je, kako je navedeno u zvaničnoj monografiji 28. Divizije Armije Republike BiH, 1.800 bilo vojnika.

Zbog sve agresivnijeg djelovanja pripadnika 28. divizije i realne opasnosti da se ostvare njihovi vojno-politički planovi o presijecanju Republike Srpske u srednjem Podrinju, komanda VRS je 2. jula izdala pripremno naređenje koje je upućeno svim jedinicama DK izuzev prištapskih jedinica, u „cilju pripreme za predstojeća dejstva“. Za ovo naređenje do sada su brojni pojedinci tvrdili da je to pripremno naređenje za izvođenje „Krivaje 95“, što je samo djelimično tačno, jer ono to nije bilo u momentu izdavanja, nego je postalo tek nakon izdavanja Zapovjesti za aktivna dejstva b/d Op. Br. 1, koje je Komanda DK izdala istog dana, pod šifrovanim naizvom „Krivaja – 95“.

U 04.30 časova 6. jula 1995. godine, snage VRS krenule su sa izvođenjem akcije kodnog naziva „Krivaja 95“ kojom je bilo predviđeno razdvajanje zvanično demilitarizovanih zona Srebrenica i Žepa. Glavni cilj je bio svesti dejstvo muslimanskih snaga na gradsko područje i na taj način zaustaviti IDG (izviđačko-diverzantske grupe) muslimanske 28. divizije i njihova dejstva u dubini teritorije Republike Srpske. Komanda Drinskog korpusa nije namjeravala da zauzme grad Srebrenicu, a nije mogla ni da očekuje da će 28. divizija napustiti odbranu grada i svoje porodice i krenuti u probou iz okruženja.

Kako prvi dan operacije Krivaja nije donio očekivane rezultate komanda Drinskog korpusa je pristupila reorganizaciji snaga na frontu i 8. jula započele iznova operaciju. General Krstić, tada još uvek načelnik Štaba korpusa, telegramom je 9. jula obavijestio Glavni Štab VRS, da je „bliži zadatak“ izvršen, i da će veoma brzo biti izvršen i sljedeće zadatak, a time i operativni cilj „Krivaje 95“. Tim telegramom, po formi i hitnosti očigledno vanrednim, general Krstić izveštava da je uočio neočekivane promijene na terenu, da mu se otvaraju mogućnosti da uđe u samu varoš, i očito je da očekuje mišljenje i eventualno saglasnost. General Zdravko Tolimir pomoćnik komandanta GŠ VRS za obavještajno bezbjednosne poslove, je kao odgovor prenio saglasnost vrhovnog Komandanta Radovana Karadžića na novu odluku komande DK, da uđe u grad.

Poslije slamanja kontraofanzive snaga 28. divizije, sve snage Drinskog korpusa angažovane u izvođenju „Krivaje 95“, praktično su izvršile postavljeni zadatak u duhu zapovjesti komandanta Drinskog korpusa. Ovim je osnovni cilj borbenih dejstava akcije „Krivaja 95“ bio ostvaren. U prijepodnevnim satima 11. jula, načelnik štaba Drinskog korpusa, general-major Radislav Krstić, usmeno je izdao zadatke potčinjenim jedinicama produženje napada ka gradu, sa zadatkom da se uđe u grad Srebrenicu.

Do 11.00 časova 11. jula, devet pripadnika jedinica 28. divizije ARBiH-a u Srebrenici smrtno su stradala dok ih je 30 ranjeno, što je iznosilo manje od 1% ukupnog osoblja divizije. Imajući u vidu izuzetno nizak broj žrtava i dovoljno materijalno tehničkih sredstava, kao i podršku Holandskog bataljona UNPROFOR-a, 28. divizija nije pretrpjela poraz, i bila je u stanju da brani Srebrenicu. Uzevši u obzir ogromnu prednost koju snage u odbrani imaju u odnosu na snage koje napadaju, do pada Srebrenice ne bi došlo tako brzo da su jedinice Armije Bosne i Hercegovine odlučile da brane grad. Suočivši se sa neposrednim napadom VRS, pripadnici Armije Bosne i Hercegovine nisu ni pokušali da uspostave bilo kakav efikasan sistem odbrane. Nisu pokušali da upotrijebe svoju tešku artiljeriju, koja im je bila dostupna u slučaju napada, bez obzira na to što je bila pod kontrolom UNPROFOR-a. U ovakvim uslovima Glavni štab VRS-a odlučio je da bi pripadnici VRS trebalo da uđu u Srebrenicu, što su i uradili do 14.00 časova 11. jula.

Na osnovu naređenja komande 28. divizije, predveče 11. jula, sve aktivno i rezervno vojno osoblje 28. divizije, srebrenička policija, i svi borbeno sposobni muškarci iz Civilne zaštite i radne obaveze, okupili su se na dogovorenoj lokaciji u Šušnjarima. Među njima je bilo i nekolicina žena, koje su imale primjeren status boraca vojske ili civilne odbrane, dok je bilo i onih koje su kao civili krenule sa članovima porodice, odnosno pripadnicima aktivnog ili rezervnog sastava 28. divizije. Prema izvještaju 28. divizije dana 1. juna 1995, 28. divizija

brojila je 5.846 aktivnog osoblja. Policija Srebrenice brojila je 137 policajaca. Radna obaveza imala je 1.309 članova osoblja, a Civilna odbrana 939. Ukupno, broj naoružanih muškaraca i žena porijeklom iz enklave Srebrenice, uključujući one na služenju vojnog roka (regrute), iznosio je 9.591. Pored toga, bilo je 2.552 vojnika iz drugih opština. Među njima je vjerovatno bio i određen broj regruta na služenju vojnog roka koji nisu još dosegli starosnu granicu za regrutaciju od 16 godina.

Svi stacionirani vojni obveznici aktivnog i rezervnog sastava 28.divizije u Šušnjarima primili su naređenje da izvrše borbenu operaciju proboja prema Tuzli i formirali su borbeni poredak koji se zaputio prema Tuzli kroz teritoriju pod kontrolom VRS-a. Ruta kretanja je preporučena od strane Izviđačke patrole 284. brigade, koja je utvrdila tu rutu 15 dana ranije. U koloni se nalazilo oko 12.500 ljudi. Manji dio vojnika je bio u uniformi. Većina je bila u civilnoj odjeći. Nakon pregleda formacije brigada, 28. divizija je započela sa pokretom.

Perspektiva iz ugla kriminalističke istrage

Dešavanja u Srebrenici u julu 1995. godine po svom značaju, težini i posljedicama zaslužuju posebnu pažnju. Analiza tih događaja čini okosnicu Izvještaja. Riječ je o rekonstrukciji događaja na osnovu dostupnih izvora. U Izvještaju, poseban značaj dat je aspektima kriminalističke istrage.

Za spovođenje kriminalističke istrage pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u predmetu Srebrenica bio je zadužen istražni tim kojeg je imenovalo Tužilaštvo ovog Tribunala. Tim je imao izuzetno složen zadatak. Istraga je započela krajem jula 1995. godine. Postoje uvjerljivi razlozi da se rad tima posmatra kritički. Istražni tim je raspolagao sa vrlo ograničenim brojem ljudi, posebno u prvim godinama nakon okončanja rata u Bosni i Hercegovini. Tek 1998. godine, kako vođa istražnog tima Žan-Rene Ruez (Jean-Rene Ruez) navodi, u stvari je formiran tim, koji bi se uslovno mogao nazvati „istražnim timom“. U kriminalističkoj istrazi protok vremena uvijek ima negativne implikacije na prikupljanje materijalnih dokaza, i svakako i ličnih, prvenstveno u vidu svjedočenja osoba koje su učestvovala u tim događajima.

Prije elaboracije ključnih aspekata istrage neophodno je sagledati čime se bavio istražni tim Tužilaštva MKSJ, odnosno koji je bio njihov mandat. Istraga se nije odnosila na uzroke i dešavanja prije 11. jula 1995. godine. Pored toga, u skladu sa međunarodnim humanitarnim pravom istraga se nije odnosila na vojne operacije ili sudbinu boraca već na sudbinu onih koji nisu borci, bez obzira da li su prvobitno bili pripadnici vojske ili ne, odnosno na one koji više

nisu bili u poziciji da se bore. Međutim, značajan broj učesnika u koloni stradao je u borbama, od nagaznih mina, u međusobnim obračunima i počinivši samoubistva. Pozicija tih osoba ne može se izjednačiti sa sudbinom zarobljenih. Oni su bili u poziciji da se bore, ili su se *de facto* borili sa srpskim snagama koje su, u vojnom smislu, imale značajnu taktičku nadmoć na terenu, iako su raspolagali sa znatno manjim brojem boraca u odnosu na bošnjačku stranu. Istražni tim Tužilaštva MKSJ nije imao u vidu te krucijalne činjenice niti je to bilo predmet njihove istrage. Takav pristup doveo je do nedovoljno i netačno utvrđenog činjeničnog stanja u vezi sa dešavanjima u vezi sa Srebrenicom u julu 1995. godine.

Prvi zadatak istražnog tima Tužilaštva MKSJ bio je da utvrdi šta se desilo u Srebrenici nakon ulaska srpskih snaga u enklavu. Očevici događaja bili su najpouzdaniji izvor informacija. Istražni tim nije obavljao detaljne intervjue sa tim osobama, već se u odabiranju ključnih svjedoka oslanjao primarno na podršku bošnjačke policije i AID-a, bošnjačke obaveštajne službe, odnosno službi bezbjednosti jedne od strana u sukobu.

Drugi zadatak bili su ekshumacija grobnica i prikupljanje materijalnih dokaza. Značajan dio istrage odnosio se na pronalaženje i identifikaciju nestalih osoba. Eksperti sudske medicine pregledaju ekshumirane ostatke kako bi utvrdili mogući uzrok smrti. Utvrđivanje okolnosti stradanja, odnosno, da li su te povrede nastale kao posljedica strijeljanja, u borbi ili pod drugim okolnostima, nije nadležnost niti stručnost eksperata sudske medicine, već onih koji sprovode kriminalističku istragu.

Treći zadatak u istrazi bio je pronaći odgovorne osobe za izvršena krivična djela. U velikoj mjeri istražni tim Tužilaštva MKSJ prikupljao je informacije u vezi sa izvršiocima iz transkripata radio komunikacija koje je presrela Armija Republike BiH tokom vojne operacije Vojske Republike Srpske pod kodnim nazivom „Krivaja 95“. Nakon što je Tužilaštvo MKSJ podnijelo zvanični zahtjev, bošnjačkoj strani trebalo je nerazumno dugo da dostavi prve transkripte razgovora i, u manjoj mjeri, audio-snimke, dok je ostale dostavila još kasnije. Naime, zahtjev je podnesen još 13. novembra 1996. godine, dok je bošnjačka strana ogovorila na njega tek u martu 1998. godine.

Komisija nije uspjela utvrditi razloge kasnog dostavljanja transkripata, ali možemo konstatovati da je strana, učesnica sukoba, bila motivisana da predstavi svoju interpretaciju događaja, i možemo pretpostaviti da postoji mogućnost da su sadržaji transkripata mijenjani u skladu sa interesima jedne strane u sukobu, u ovom slučaju bošnjačke. Istražni tim Tužilaštva MKSJ nije provjeravao autentičnost transkripata, već ih je koristio u istrazi kao izvor visoke pouzdanosti. Na osnovu tih transkripata (i već spomenutih očevidaca), utvrđivana je uloga pripadnika na terenu kao i njihova odgovornost kao počinilaca krivičnih djela za koje su

optuženi i kasnije osuđeni od strane MKSJ. Na osnovu postupaka pred MKSJ stvoren je široko prihvaćen diskurs o dešavanjima u vezi sa padom Srebrenice.

Enklava Srebrenica imala je status „zaštićene zone“ na osnovu Rezolucije Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija 819 od 16. aprila 1993. godine. Rezolucija je predviđala demilitarizaciju zaštićene zone, što u praksi nikada nije urađeno.

Nakon dijelimične demilitarizacije, u enklavi je nastavila aktivno da djeluje 28. divizija 2. korpusa Armije Republike BiH. Nakon napuštanja enklave 11. jula, ta formacija krenula je u proboj u pravcu Tuzle, teritorije pod kontrolom Armije Republike BiH, oko 80 kilometara udaljenu od Srebrenice. Sastav kolone i dešavanja u koloni tokom proboja je izuzetno značajan aspekt rekonstrukcije događaja. Takođe, njihov značaj je veliki s obzirom na mandat istražnog tima Tužilaštva MKSJ i pravac vođenja istrage u predmetu Srebrenica. Istraga o dešavanjima u koloni nije učinjena, a na čemu smo mi stavili težište u rekonstrukciji događaja u i oko Srebrenicu u julu 1995. godine.

Prije elaboracije prirode kolone navodimo opšte demografske pokazatelje u enklavi Srebrenica. Prema zvaničnim podacima Zavoda za statistiku Bosne i Hercegovine, na području opštine Srebrenica u januaru 1994. godine ukupan broj stanovnika iznosio je 37.255. Od tog broja, 9.791 bilo je lokalno stanovništvo Srebrenice, 10.756 lokalno stanovništvo dislocirano sa svojih ognjišta u okviru opštine Srebrenica, i 16.708 stanovništvo prognano iz drugih opština u Podrinju. Broj stanovnika u enklavi se smanjivao usljed iseljavanja zbog teških okolnosti i ukupnih društvenih neprilika. Zvaničnih podataka nema, ali možemo pretpostaviti da je broj stanovnika u enklavi do jula 1995. iznosio oko 35.500.

Nakon pada Srebrenice 11. jula 1995. godine, oko 23.000 civila okupilo se na prostoru ispred baze mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u Potočarima i određeni broj njih u samoj bazi. Ta grupa civila, uglavnom žena, djece i staraca evakuisana je na zahtjev mirovnih snaga Ujedinjenih nacija i predstavnika civilnog stanovništva Srebrenice. Evakuacija je izvršena 12. i 13. jula 1995. godine, a ljudi su evakuisani u Kladanj, teritoriju pod kontrolom Armije Republike BiH.

Pored civilnog stanovništva (žene, djeca i starci) ispred i u samoj bazi Ujedinjenih nacija u Potočarima našao se određeni broj vojno-sposobnih muškaraca koji su zatražili zaštitu mirovnih snaga. Evidentiran broj prema izvještaju Ujedinjenih nacija iznosio je 239, dok je 60 osoba odbilo dati imena. Velika većina tih lica se vode kao nestala – pretpostavlja se da su ih ubile srpske snage. Za jednu od tih osoba smo uspjeli utvrditi da je prevezena u logor u Batkoviću, i da je kasnije razmijenjena.

Na osnovu tih pokazatelja možemo sa velikom vjerovatnoćom pretpostaviti, uzimajući u obzir izjave svjedoka, da je kolona u probodu ka Tuzli brojala oko 12.500 ljudi.

Na osnovu analiziranih dokumenata Armije Republike BiH možemo zaključiti da je 28. divizija 2. Korpusa Armije Republike BiH do demilitarizacije u aprilu 1993. brojala između 10.900 i 11.500 ljudi. Procjenjuje se da je broj broj aktivnih pripadnika divizije nakon demilitarizacije iznosio između 5.700 i 6.200 boraca.

Nakon demilitarizacije ljudstvo koje je smanjeno za gotovo 5.000 raspoređeno je u rezervni sastav koji se aktivirao po potrebi, što potvrđuju dokumenti Armije Republike BiH citirani u Izvještaju.

Nakon ulaska VRS u enklavu 11. jula 1995. godine, stanovništvo Srebrenice se evakuiše u dvije velike kolone. Jednu kolonu činila je 28. divizija 2. korpusa Armije Republike BiH, u čijem sastavu su se nalazili pripadnici aktivnog i rezervnog sastava koji su se po naredbi Komande 28. divizije javili na mjesto okupljanja u selima Šušnjari i Jaglići pored Srebrenice. Drugu kolonu činilo je civilno stanovništvo u kojoj su se nalazile žene, djeca, starci, kao i određeni broj vojno-sposobnih muškaraca koji su zatražili zaštitu pripadnika mirovnih snaga Ujedinjenih nacija. Relevantni izvori, prvenstveno dokumenti vojne i civilne bezbjednosti Republike Bosne i Hercegovine i dokumenti MKSJ potvrđuju vojni status kolone kao i da je ista vršila vojnu operaciju proboda iz okruženja.

Izjave učesnika u probodu koje su date organima civilne i vojne bezbjednosti BiH, a koje su citirane u ovom Izvještaju, detaljno opisuju vojnu prirodu kolone, vojni status učesnika, lanac komandovanja, borbeni raspored, naoružanje itd.

Očevici navode da su pripadnici Vojne policije zajedno sa komandantom 281. brigade 28. divizije Armije Republike BiH Zulfom Tursunovićem sprječavali vojno-sposobne muškarce i vojnike da samovoljno napuštaju grad 11. jula 1995. Takođe, očevici događaja u izjavama navode da se na ulicama Srebrenice pojavio vojni kurir sa porukom iz komande 28. divizije Armije Republike BiH, tj. od vojnog rukovodstva enklave, da se svi vojno sposobni i naoružani muškarci upute kroz šumu u pravcu sela Šušnjari na zbornu mjesto, a civili u ka bazi Ujedinjenih nacija u selu Potočari.

Izjave očevidaca potvrđuju formiranje dvije kolone, jedne koja se uputila u pravcu baze Ujedinjenih nacija u Potočarima, i sa druge strane vojne kolone za čija su zborna mjesta za probod određena sela Šušnjari i Jaglići. Na zbornom mjestu pridružili su im se borci iz susjednih sela iz okoline Srebrenice.

U noćnim časovima, oko ponoći 11/12. jula 1995. godine izvršeno je postrojavanje brigada u sastavu 28. divizije Armije Republike BiH u selu Šušnjari. Neposredno prije

postrojavanja, prema izjavama učesnika, plan za proboj je sačinjen u jednoj kući u tom selu; određena je ruta kretanja kao i raspored pokreta brigada u sastavu 28. divizije Armije Republike BiH u pravcu Tuzle.

U koloni se nalazilo muško, vojno-sposobno stanovništvo, pripadnici aktivnog i rezervnog sastava Armije Republike BiH, kojima je naređeno da dođu na zbornu mjesto radi proboja ka Tuzli. Očevici navode da se radilo u muškarcima starosti od 15 do 65 godina. Takođe, navode da je u koloni bio manji broj žena. Pojedine su bile pripadnice 28. divizije Armije Republike BiH, a druge su krenule kroz šumu sa svojim muževima, braćom i rođacima, jer se nisu htjele razdvajati od njih.

Vojna kolona bila je slabo opremljena u smislu naoružanja, a posebno uniformi, pošto je samo manji broj vojnika posjedovao uniforme. Najveći broj njenih učesnika bio je naoružan pješadijskim naoružanjem, lovačkim oružjem, te minsko-eksplozivnim sredstvima. Određeni broj učesnika u koloni nije bio naoružan.

Čelo kolone je krenulo u proboj iz okruženja oko 01.00 časova 12. jula 1995. godine. U kratkim vremenskim intervalima u koloni po jedan, krenule su i ostale brigade. Kolona je bila nekoliko kilometara duga. Prema izjavama očevidaca, začelje kolone krenulo je u proboj sa područja Ravnog Buljima 12. jula 1995. godine oko 12.00 časova.

Važan aspekt rekonstrukcije događaja odnosi se na borbe koje su se vodile duž linije proboja 28. divizije Armije Republike BiH. Posebno je značajno utvrditi okolnosti stradanja učesnika u probouju. Iz perspektive kriminalističke istrage, okolnosti stradanja tokom proboja su izuzetno značajne. Jako je bitno utvrditi načine stradanja velikog boroja učesnika u koloni. Istražni tim Tužilaštva MKSJ tom aspektu nije posvetio pažnju. Pripadnici vojne formacije koji su stradali u vojnim operacijama posmatrani su od strane MKSJ kao osobe koje nisu bile u poziciji da se bore, što ne odgovara činjeničnom stanju.

Vojnu formaciju, 28. diviziju Armije Republike BiH činilo je 6 lakih pješadijskih brigada: 280, 281, 282, 283, 284, 285 brigada i 28. samostalni brdski bataljon.

Snage VRS angažovane u vojnoj akciji "Krivaja 95" (u dokumentima se navodi naziv Borbena aktivnost „Krivaja 95“, što govori o njenom manjem opsegu) sačinjavale su jedinice Drinskog koprusa Vojske Republike Srpske, odnosno dijelovi snaga onih jedinica koje su se već nalazile oko enklave Srebrenica (Bratunačka brigada, Milićka brigada i samostalni bataljon Skelani) kao i snage iz drugih jedinica Drinskog korpusa Vojske Republike (jedan ojačani bataljon iz sastava 1. Zvorničke pješadijske brigade, jedan mješoviti bataljon koji su zajednički formirale 1. birčanska pješadijska brigada i 2. romanijska motorizovana brigada, sa četom iz samostalnog bataljona „Skelani“, u rezervi snage ekvivalenta jednog bataljona jačine 2-3 čete

MUP-a, te jedna četa iz 1. Vlaseničke lake pješadijske brigade, i snage iz dodira ekvivalenta jednog lakog bataljona iz 1. Miličke i 1. Bratunačke brigade). Procjenjuje se da su ukupne angažovane srpske snage brojale oko 4.000 boraca. U aktivnim dejstvima na pravcima napada „Krivaja 95“ bilo je angažovano oko 1.500 boraca DK VRS, a na tim pravcima su se branile snage veće od dvije brigade sa bataljonom u rezervi, što je ukupno oko 3.000 boraca, što znači da je odnos bio u korist 28. divizije 1:2. Nakon što su snage VRS ušle u Srebrenicu, glavna njihova snaga zaputila se prema Žepi, što se takođe značajno odrazilo na brojčano stanje VRS na ovom području. Jedan dio ljudi vraćen je na područje Zvornika tek kada su napredujuće snage 28. divizije zaprijetile svojim dejstvima da ugroze tu opštinu. Tokom čitave rute kretanja 28. divizije Armije Republike BiH u proboju vodile su se borbe između nje i srpskih snaga. Borbe su se vodile na teritoriji pod kontrolom Vojske Republike Srpske koja je dejstvovala u pravcu neprijateljske vojne formacije koja se kretala na teritoriji pod njenom kontrolom.

Žan-Rene Ruez, šef istražnog tima MKSJ saopštio je u svojstvu svedoka, tokom unakrsnog ispitivanja od strane tužioca Mekloski, na suđenju generalu Vojske Republike Srpske Ratku Mladiću da 28. divizija Armije Republike BiH tokom proboja gotovo i nije imala gubitke, već da su stradali civili. On navodi da je 28. divizija Armije Republike BiH imala 6.000 naoružanih boraca i da je 6.000 boraca stiglo u Tuzlu. Riječ je o očigledno pogrešnoj konstataciji i neutvrđenom činjeničnom stanju. Izjave učesnika u proboju, pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH potvrđuju da je takva tvrdnja netačna.

Kako je već navedeno, dana 11. jula 1995. godine u poslijepodnevним satima do ponoći pripadnici 28. divizije Armije Republike BiH okupili su se na području sela Šušnjari i Jaglići. Nakon postrojavanja po brigadama i naredbe Komande 28. divizije Armije Republike BiH, 12. jula 1995. oko 01.00 časova, jedinice na čelu kolone kreću u proboj ka Tuzli preko teritorije pod kontrolom srpskih snaga.

Imajući u vidu da je začelje kolone ostalo na lokaciji Šušnjara/Jaglića sve do podneva 12. jula 1995. godine, u ranim jutarnjim časovima 12. jula 1995. godine u sektoru Ravnog Buljima Vojska Republike Srpske uočila je jedan dio kolone i otvorila vatru. Prema izjavama svjedoka u tom artiljerijskom napadu stradalo je između 500 do 1.000 ljudi.

U kasnim popodnevnim časovima 12. jula 1995. godine dio kolone 28. divizije Armije Republike BiH napadnut je u području sela Šiljkovići. U tom događaju 28. divizija Armije Republike BiH trpi velike gubitke u ljudstvu. Na osnovu prethodnog dogovora, selo Kamenica je određeno kao mjesto okupljanja 28. divizije Armije Republike BiH, odnosno mjesto na kom je odlučeno da se sačeka začelje kolone.

U večernjim časovima 12. jula 1995. godine 28. divizija Armije Republike BiH se ponovo postrojava po brigadama u blizini sela Kamenica. Iste večeri Vojska Republike Srpske započinje jak napad iz artiljerijskog i pješadijskog naoružanja. Prema izjavama očevidaca, pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH koji su davali izjave svojim vojnim i civilnim službama bezbjednosti, u tom napadu stradalo je između 2.000 i 3.000 ljudi. U večernjim časovima 12. jula 1995. godine Komanda 28. divizije Armije Republike BiH donosi odluku da pripadnici aktivnog sastava 28. divizije krenu u proboj putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. U skladu sa tim odlučeno je da rezervni sastav 28. divizije Armije BiH ostane na području Kamenice, i da sačeka aktivni sastav da se vrati po njih. U tom dijelu kolone ostala je i 282. brigada 28. divizije Armije Republike BiH pod komandom Ibri Dudića. Ta odluka dovela je do konfrontacija i međusobnih borbi između pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH u kojim je prema izjavama očevidaca bio značajan broj stradalih.

U predvečerje i u večernjim časovima 12. jula 1995. godine Vojska Republike Srpske započela je intenzivnu vojnu akciju u području od sela Mratinci do Konjević Polja. Tokom noći 12/13. jula 1995. godine vodile su se borbe između pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH koji su mimo svoje volje ostavljeni na području Kamenice. Svjedoci navode da je te noći na tom dijelu rute stradalo oko 1.000 ljudi iz kolone.

U ranim jutarnjim časovima 13. jula 1995. godine, od 04.00 do 08.00 časova, pripadnici 28. divizije Armije Republike BiH prešli su preko putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. U izjavama očevidaca navodi se da je između 500 i 1.000 ljudi stradalo tokom prelaza jedinca 28. divizije Armije Republike BiH preko asfaltnog puta.

Jedinice 28. divizije Armije Republike BiH pokušavale su preći asfaltni put na području sela Sandići kada je došlo do borbi sa snagama VRS. Iako je bilo dogovoreno da će se čelo kolone vratiti po zadnji dio kolone, koji je ostao na području Kamenice, to se nije desilo. Zadnji dio kolone ostao je u okruženju srpskih snaga. Dana 13. jula 1995. u vremenskom periodu od 09.00 do 15.00 časova, Vojska Republike Srpske je blokirala put Nova Kasaba – Konjević Polje. Određeni broj grupa ljudi iz kolone predao se u selu Sandići, a druge grupe predale su se na području između Konjević Polja i Nove Kasabe.

Komanda i određeni broj jedinica 28. divizije Armije Republike BiH uspjeli su preći putnu komunikaciju Nova Kasaba – Konjević Polje 13. jula 1995. godine u vremenskom periodu od 04.00 do 08.00 časova. Dan ranije, 12. jula 1995. na postrojavanju brigada u mjestu Kamenica (Bratunačka Kamenica) dogovoreno je da naredno postrojavanje bude na lokalitetu Udrč, koje se nalazi oko 13 do 15 kilometara nakon putne komunikacije Nova Kasaba - Konjević Polje. Postrojavanje jedinica na Udrču počelo je u jutarnjim časovima 13. jula 1995. Veliki dio

kolone nije uspio preći putnu komunikaciju i ostali su u okruženju srpskih snaga. Komanda 28. divizije Armije Republike BiH donijela je odluku da pošalje dio elitnih snaga da omogući prelaz jedinica koje su ostale u okruženju. Između 15.00 i 16.00 časova 13. jula 1995. srpske snage započele su artiljerijski napad na 28. diviziju Armije Republike BiH na području Udrča. Komanda 28. divizije Armije Republike BiH zbog ovih ili nekih drugih nama nepoznatih razloga mijenja odluku da se dio snaga vrati po jedinice u okruženju, te donosi naredbu da jedinice zajedno sa Komandom krenu dalje i proboj u pravcu Tuzle.

Dana 14. jula 1995. godine oko 07.00 časova odvijale su se teške borbe na području sela Liplje. Istog dana, 14. jula 1995. godine, 28. divizija Armije Republike BiH nastavila je proboj u pravcu sela Snagovo i Marčići. Tokom 14. jula u vremenskom periodu od 14.00 do 21.00 časova vodile su se borbe u selu Snagovo i na području sela Liplje, kao i na pravcu prema selu Marčići. Iste večeri, 14. jula, vodile su intenzivne borbe između 28. divizije Armije Republike BiH i Vojske Republike Srpske na području sela Marčići. U tim borbama Vojska Republike Srpske, pored pješadije, koristila je i oklopna borbena vozila. Na toj lokaciji 28. divizija Armije Republike BiH je imala velike gubitke u ljudstvu.

Na području Križevačkih njiva, sela Parlog, Pandurice i Baljkovica – koja se nalaze na vrlo kratkoj udaljenosti jedna od druge – nastavljene su borbe. Tokom 15. jula 1995. na tom području vođene su velike borbe između 28. divizije Armije Republike BiH i Vojske Republike Srpske. Pripadnici 28. divizije Armije Republike BiH nanijeli su velike gubitke Vojsci Republike Srpske. Tom prilikom su zaplijenili nekoliko tenkova, praga i kamiona sa naoružanjem i vojnom opremom. Toga dana borbe su se nastavile u večernjim časovima i tokom noći 16. jula 1995. U međuvremenu ostatak kolone 28. divizije Armije Republike BiH koji je prešao putnu komunikaciju Nova Kasaba – Konjević Polje pridružio se jedinicama na čelu. U ranim jutarnjim časovima oko 04.00 i 05.00 časova, nakon intenzivnih borbi i velikih gubitaka na obje strane, 28. divizija Armije Republike BiH pokušava da probije posljednju liniju odbrane Vojske Republike Srpske, te da se probije na teritoriju pod kontrolom Armije Republike BiH. Imajući u vidu blizinu teritorije pod kontrolom Armije Republike BiH, snage Armije Republike BiH su dejstvovala iz pravca Tuzle po linijama Vojske Republike Srpske, pružajući podršku 28. diviziji Armije Republike BiH koja se probijala kroz teritoriju pod kontrolom VRS i ozbiljno ugrozila i liniju fronta. U međuvremenu su vođeni pregovori između 28. i 24. divizije Armije Republike BiH i komande Zvorničke brigade DK VRS. Nešto prije 13.00 časova 16. jula 1995. godine linija je probijena i u međuvremenu je postignut dogovor o propuštanju kolone. U vremenskom periodu oko 13.00 do večernjih časova 28. divizija Armije Republike BiH prelazi

na teritoriju pod kontrolom bošnjačke strane na Nezuku. Narednog dana, 17. jula, kolona 28. divizije Armije Republike BiH nastavila je da prelazi liniju razgraničenja sve do 18:00 časova.

Najveći broj pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH prešao je na teritoriju pod kontrolom Armije Republike BiH 16. i 17. jula 1995. godine. Međutim, manje grupe iz kolone nisu se uspjele u tom periodu prebaciti na teritoriju pod kontrolom Armije Republike BiH. Manje grupe vojnika su u narednim danima nastavile pokušavati da se probiju. Određeni broj njih je u tome uspio, dok su neki ginuli u borbama, a neke je zarobila VRS i naknadno su razmijenjeni. Postoji mogućnost da je bilo i primjera situacionih ubistava.

Grupe pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH koje su zaostale za čelom kolone u danima koji su slijedili nakon velikih oružanih sukoba od područja Snagova, sve do teritorije pod kontrolom Armije Republike BiH, nailazile su na tijela stradalih u probouju. Procjenjujemo, na osnovu izjava očevidaca, da je od putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje do linije probouja u blizini Nezuka, teritorije pod kontrolom Armije BiH, stradalo oko 1.000 pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH.

Važan aspekt za rekonstrukciju događaja, odnosno za razumjevanje šta se dešavalo u koloni tokom probouja odnosi se na samoubistva, ubistva drugih učesnika u koloni kao i na pripadnike 28. divizije Armije Republike BiH koji su stradali u međusobnim obračunima sa drugim učesnicima u koloni. Istaživanjem došli smo do saznanja, na osnovu svjedočenja učesnika u probouju, o dvije šire lokacije na ruti probouja gdje su se navedeni događaji desili. Prva lokacija je prije putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Svjedoci govore o masovnoj panici koja je nastala na području Kamenice, Sandića, Pobuđa i Đuguma usljed žestokog artiljerijskog napada Vojske Republike Srpske u večernjim časovima 12. jula 1995. godine. Artiljerijski napad na području u kome se nalazio veliki broj učesnika u koloni izazvao je kolektivnu paniku, strah i nekontrolisano ponašanje. Očevici govore o samoubistvima, ubistvima drugih učesnika u koloni ručnim bombama i vatrenim oružjem. Takođe, usljed nastale haotične situacije određeni broj učesnika u koloni odlučuje da se preda srpskim snagama koje su bile stacionirane duž putne komunikacije. U tim okolnostima dolazi do podjele između onih koji žele da se predaju i onih koji su se tome izričito protivili. To je kulminiralo međusobnim obračunima, od kojih su se najveći desili u području Bokčinog Potoka u blizini sela Sandići i na području Đuguma, neposredno prije prelaska preko putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Na tim lokacijama određeni broj učesnika u koloni se predao srpskim snagama koje su ih prevezle kao ratne zrobljenike na fudbalsko igralište u Novoj Kasabi. To se dešavalo 13. jula 1995. Dok su se grupe predavale, u šumi iza puta, čule su se detonacije i pucanje iz automatskog oružja. Borbe su se vodile između pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH.

Naredna lokacija na kojoj su se dešavala masovna samoubistva i ubistva drugih učesnika u koloni jeste područje poslije putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Preciznije, lokacije o kojima se ovdje radi su područja Križevačkih Njiva, Baljkovice i Pandurice, koja se nalaze u blizini linija razgraničenja, odnosno linije proboja. Intenzivne borbe su se vodile u večernjim časovima i tokom noći 15/16. juli 1995. U tim okolnostima dolazi do nekontrolisanog ponašanja pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH, što je rezultiralo brojnim samoubistvima i ubistvima drugih učesnika u koloni. Polazeći od izjava svjedoka procjenjujemo da je nekoliko stotina osoba stradalo izvršavajući samoubistva, od ruke drugih učesnika u koloni i u međusobnim borbama duž čitave linije proboja.

U vezi sa rekonstrukcijom događaja, ključna pitanja na koja treba dati odgovore jeste koliko je pripadnika Armije Republike BiH zarobljeno i na kojim lokacijama. Naredno krucijalno pitanje odnosi se na broj ratnih zarobljenika koji su ubijeni u masovnim streljanjima. Ta dva pitanja usko su povezana, jer odgovor na drugo pitanje zavisi od prvog. Zarobljeni učesnici kolone su kasnije strijeljani, a oko dvije stotine njih su razmijenjeni.

Da bi dobili odgovore na ta pitanja moramo poći od ranije utvrđenih činjenica o približnom broju ljudi koji su krenuli u proboj. Demografskom analizom i na osnovu izjava svjedoka utvrdili smo da taj broj iznosi oko 12.500 ljudi. Primarno pitanje se odnosi na broj stradalih u julu 1995. godine. Kao referentni vremenski okvir uzet je u obzir kritični period od 11. do 19. jula 1995. godine. Utvrđivanje vremena stradanja je od ključnog značaja. Kao validan izvor za ovu analizu koristili smo spisak nestalih osoba ICMP-a u vezi sa dešavanjima u julu 1995. godine, kojeg MKSJ koristi kao zvaničan spisak stradalih Bošnjaka koji su živjeli na području enklave Srebrenica. Prema tom spisku ukupan broj nestalih/stradalih je 7.692. Na tom spisku se nalaze imena nestalih/stradalih prije, tokom i nakon kritičnog perioda od 11. do 19. jula 1995. godine. Kritični period smo definisali kao vrijeme od 11. jula, do 19. jula 1995. godina do kada se velika većina preživjelih učesnika u koloni probila do teritorije pod kontrolom Armije Republike BiH. Linija fronta između Baljkovice i Nezuka otvorena je 16. jula 1995. godine i najveći broj pripadnika Armije Republike BiH, koji su se probili u borbama, prešao je na teritoriju pod kontrolom Armije Republike BiH tokom 16. i 17. jula 1995. U narednim danima manje grupe probijale su se do Nezuka, a određeni broj pripadnika Armije Republike BiH zarobljen je tokom i nakon proboja, odnosno prelaska glavnice 28. divizije na muslimansku teritoriju.

ICMP spisak sadrži podatke o osobama koje su prijavljene kao nestale, datum i približnu lokaciju nestanka. U praksi, ovaj spisak je sačinjen na osnovu izjava rodbine ili bliskih poznanika koji su zadnji put vidjeli nestale na određenoj lokaciji. Vrijeme i mjesto prijavljenog

nestanka ne može se uzeti kao utvrđeno vrijeme smrti i okolnosti stradanja, već vrijeme kada je osoba posljednji put viđena živa. Na osnovu te metodologije možemo reći da su osobe za koje se zna da su stradale prije 11. jula 1995. godine ili koje su posljednji put viđene žive poslije 19. jula 1995. godine vrlo vjerovatno stradale van kritičnog perioda. Takvim pristupom analizirali smo podatke sadržane u ICMP spisku i dobili smo ukupno 6.674 imena osoba koje su nestale ili stradale u navedenom kritičnom periodu. Sa velikom vjerovatnoćom, uzimajući u obzir minimalna odstupanja, možemo zaključiti da je tokom kritičnog perioda nakon 11. jula Srebrenice prijavljeno kao nestalo 7.025 ljudi. Kako bi utvrdili vrlo približan broj zarobljenih i strijeljanih, sada kad imamo polazni broj od približno oko 7.000 nestalih/stadalih u kritičnom periodu, moramo sagledati procjene stradanja u borbama, međusobnim obračunima i samoubistvima tokom proboja.

Procjena broja učesnika u koloni koji su stradali u borbenim dejstvima, međusobnim obračunima sa drugim članovima kolone, kao i počinivši samoubistva neophodna je kako bi dobili približan broj stradalih u tim okolnostima.

Rutu stradanja tokom proboja podijelili smo na dva dominantna dijela. Prvi se odnosi na prostor od mjesta početka proboja u selima Šušnjari i Jaglići, sve do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Drugi dio rute jeste od putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje do Nezuka, odnosno teritorije pod kontrolom Armije Republike BiH. Takva podjela tokom ovog istraživanja bila je od velikog značaja, pošto je bilo neophodno utvrditi približan broj stradalih na oba dijela rute. To je vrlo bitno i za utvrđivanje broja zarobljenih, a potom i strijeljanih pripadnika Armije Republike BiH. Podjela rute na dva dijela ima značaj za procjenu broja zarobljenih osoba, pošto su se masovna zarobljavanja desila na prvom dijelu rute, od Šušnjara i Jaglića do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje. Naredno bilo je potrebo istražiti na kojim su se tačno lokacijama učesnici kolone predavali. Utvrđene su dvije dominantne lokacije. Prva lokacija je selo Sandići koje je udaljeno oko 25 kilometara od Srebrenice. Naredna lokacija je područje Nove Kasabe, udaljeno oko 36 kilometara od Srebrenice. Za utvrđivanje broja zarobljenih i kasnije strijeljanih učesnika u koloni prethodno je bilo potrebno utvrditi i približan stradalih na oba dijela rute.

Na osnovu procjene gubitaka baziranih na izjavama preživjelih svjedoka u probou i izvještaja Armije Republike BiH, možemo reći da postoji velika vjerovatnoća da je na prvom dijelu rute od polazne lokacije u probou, tj. sela Šušnjari i Jaglići do putne komunikacije Nova Kasaba – Konjević Polje stradalo u borbama, međusobnim obračunima, samoubistvima i minskim poljima između 3.000-4.000 ljudi. Najveći gubici su bili u području Bokčinog Potoka, Kameničkog Brda i područja kod Nove Kasabe.

Na drugom dijelu rute, na osnovu anallizuranih izjava očevidaca, možemo reći da je u borbama, uključujući i međusobna ubistva, samoubistva i stradanja u minskim poljima, stradalo oko 1.000 ljudi. Procjenjujemo da je tokom proboja na cijeloj ruti stradalo u borbama i međusobnim obračunima, uključujući samoubistva i stradanja u minskim poljima, između 4.000 i 5.000 ljudi.

Takođe, u procjeni broja zarobljenih i strijeljanih moramo uzeti u obzir vojno sposobne muškarce koji se nisu priključili koloni već su zaštitu tražili od pripadnika mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u Potočarima. Riječ je ukupno 299 vojno sposobnih osoba. Te osobe su prevežene 13. jula 1995. godine u prijedpodnevnim časovima u Osnovnu školu Vuk Karadžić u Bratuncu i većina je ubijena u sklopu masovnih strijeljanja koja su u narednim danima uslijedila. Kako smo već ranije naveli, utvrdili smo da je najmanje jedna osoba prevezena u logor „Batković“ i da je kasnije razmijenjena.

Sada kada imamo približan broj nestalih/stradalih tokom kritičnog perioda (oko 7.000), i sa druge strane procjene stradanja u borbama i u drugim okolnostima (ukupno između 4.000-5.000 ljudi), možemo da vršimo procjenu broja zarobljenih učesnika u proboju. Na osnovu analiziranih podataka procjenjujemo da je minimalan broj zarobljenih između 1.500-2.000 a maksimalan između 2.500-3.000 zarobljenih pripadnika aktivnog i rezervnog sastava 28. divizije. Kako bi utvrdili broj osoba koje su ubijene u masovnim strijeljanjima, polazimo od pretpostavke da je ukupan broj zarobljenih učesnika u proboju jednak maksimalnom broju strijeljanih lica. Pored toga, mora se uzeti u obzir činjenica da određeni broj zarobljenih lica nije strijeljan, već da je kasnije razmijenjen.

Zarobljavanje učesnika u proboju odvijalo se na dvije lokacije. Prva lokacija je selo Sandići, druga lokacija je Nova Kasaba. Za procjene zarobljenih pripadnika Armije Republike BiH u Sandićima na raspolaganju su ograničeni izvori. To su primarno aerosnimci područja koje je sačinio izviđački avion U2 američkog ratnog vazduhoplovstva dana 13. jula 1995. godine u 14.00 časova. Aerosnimci su analizirani od strane obavještajnog stručnjaka Kes Vibes u studiji pod naslovom *Obavještajne službe i rat u Bosni 1992-1995: Uloga obavještajnih i bezbjednosnih službi*, koja je sastavni dio izvještaja holandske Vlade o Srebrenici, a kojeg je objavio Holandski institut za ratnu dokumentaciju (NIOD). Takođe, koristili smo izjave svjedoka, učesnika u koloni.

Za procjenu broja zarobljenih pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH u mjestu Nova Kasaba takođe smo koristili aerosnimke zarobljenika na fudbalskom igralištu u Novoj Kasabi, koje je sačinio izviđački avion U2 američkog ratnog vazduhoplovstva. Takođe smo koristili i izjave svjedoka, učesnika u koloni, kao i izjave svjedoka koji su 13. jula 1995. godine

vidjeli broj i lokaciju autobusa u kojima su prevezeni ratni zarobljenici iz Nove Kasabe u Bratunac.

Prema tumačenjima aerosnimaka sačinjenih 13. jula 1993. godine u 14.00 časova, u Sandićima su se nalazile dvije grupe zarobljenika na livadi, jedna od 80 i druga od 320 zarobljenika. Ukupan broj zarobljenika po ovom izvoru iznosi oko 400. Pojedini učesnici kolone u proboju su kasnije davali procjenu/mišljenje da se u Sandićima predalo oko 1.000 učesnika kolone u proboju.

Kako se navodi u Vibesovoj studiji, procijenjen je broj zarobljenih na osnovu aerosnimaka Konjević Polja, a on je obuhvatao dvije grupe ljudi na fudbalskom igralištu, jedne od približno 100 ljudi i druge od približno 500, što ukupno iznosi 600 ljudi. Pojedini učesnici kolone u proboju su kasnije davali procjenu/mišljenje da je broj ratnih zarobljenika otprilike iznosio između 400 i 2.000 lica.

Za procjenu broja zarobljenih koristili smo izvore o broju autobusa sa kojima su ratni zarobljenici prevezeni u Bratunac. Zarobljenici su prevezeni u večernjim satima 13. jula 1995. godine. Prema izjavama svjedoka vozila su bila parkirana sa lijeve strane, jedno iza drugog, u dvije ulice u neposrednoj blizini Osnovne škole „Vuk Karadžić“ u Bratuncu. Taj prostor smo fizički izmjerili i njegova ukupna dužina iznosi 280 metara. Na osnovu dužine te rute možemo praviti procjenu maksimalnog broja vozila, tačnije autobusa i kamiona u kojima su dovezeni zarobljenici. Autobusi i kamioni nisu svi bili iste veličine. Procjenjujemo da je maksimalan broj vozila koji je mogao fizički da stane na tom prostoru 30, imajući u vidu da je prosječna dužina standardnih autobusa od 11 do 14 metara. Dužina zglobnog autobusa je oko 18 metara, a dužina manjih kamiona ne prelazi dužinu standardnih autobusa.

S obzirom na izvršenu procjenu broja i vrste vozila (maksimalno 30, minimalno 15-20 vozila), možemo da pretpostavimo da je prosječan broj osoba u vozilu između 50-70, a maksimalan 100. Minimalan broj osoba u autobusu iznosio bi 35-40. Po toj procjeni, broj ratnih zarobljenika koji su prevežni vozilima kreće se između minimalne procjene od 1.500 do 2.000 ljudi i maksimalne procjene, ali nikako ne prelazi maksimalnu procjenu stradalih u masovnim strijeljanjima – koja iznosi 2.500 do 3.000 osoba. Tokom zarobljavanja, prema presudi MKSJ (broj predmeta IT-05-88-T), vršena su situaciona ubistva dok su se ratni zarobljenici predavali.

Zarobljeni pripadnici 28. divizije Armije Republike BiH su, prema izjavama očevidaca, po naređenju komande Vojske Republike Srpske 13. jula 1995. godine u poslijepodnevnom i večernjim časovima smješteni u objekte gdje su mogli biti čuvani i obezbjeđivani tokom noći, te zatim prebačeni na druge lokacije radi razmjene. Međutim kao što je već rečeno, većina ratnih zarobljenika su u narednim danima postali žrtve masovnih strijeljanja.

Masovna ubistva ratnih zarobljenika izvršena su na više lokacija. Masovna ubistva na području opštine Bratunac desila su se predveče 13. jula 1995. godine, a u selu Kravica ista su isprovocirana incidentom u kojem je grupa zarobljenika smještena u objektu Zemljoradničke zadruge otela pušku jednom stražaru i ubila ga, a drugog ranila. Nakon toga preostali stražari, oko 12 njih, otvorili su vatru iz svog naoružanja na više stotina ratnih zarobljenika od kojih se samo njih nekoliko spasilo bijegom iz objekta. Očigledno je da je na tom području u toku 13. ili 14. jula 1995. godine bilo i situacionih ubistava zarobljenih pojedinaca i/ili grupa jer su, na primjer, u primarnoj grobnici Cerska pronađena i tijela žrtava sa ligaturama. Istovremeno postoje i izjave pripadnika vojne kolone koji su u kasnijim razgovorima izjavili da su na lokalitetu gdje je ekshumirana ova grobnica vidjeli veliki broj tijela poginulih saboraca u borbi.

Prema izjavi očevica, narednog dana, 14. jula 1995. godine, zarobljenici iz Bratunca su transportovani prema sjeveru ka Batkoviću – kako je bilo i očekivano. Međutim, ratni zarobljenici bivaju uz put zaustavljeni i smješteni na pet lokacija (Orahovac/škola u Grbavcu, brana Petkovci, šljunkara u Kozluku, Pilica i Vojna ekonomija Branjevo), sve smještene pored samog regionalnog puta Zvornik-Bijeljina, sa kojih su odvođeni na mjesta gdje su kasnije ubijeni u sklopu masovnih strijeljanja. Masovna strijeljanja na svim lokacijama i masovne grobnice nalaze se u neposrednoj blizini lokalnih puteva. Sa aspekta iz ugla kriminalističke istrage nije bilo moguće izvršiti procjene broja strijeljanih po lokacijama (za više informacija o toj analizi, vidjeti istraživanje koje je sproveo tim za forenzičko-antropološka istraživanja).

Nakon što je 28. divizija Armije Republike BiH 16. jula 1995. godine probila liniju Vojske Republike Srpske, u naredna dva dana većina njenih preživjelih boraca uspjela se prebaciti na teritoriju pod kontrolom Armije Republike BiH. Međutim, određene manje grupe ostale su na teritoriji pod kontrolom Vojske Republike Srpske, jer nisu uspjele da se probiju sa ostalim vojnicima. Pored toga, određeni broj pripadnika 28. divizije je nakon pada Srebrenice granicu sa Republikom Srbijom, preko rijeke Drine. Jedan broj njih je vraćen na teritoriju pod kontrolom Srba. Te osobe, zajedno sa ostalima, odvedene su kao ratni zarobljenici u logor „Batković“ koji se nalazio na području opštine Bijeljina, dok se u određenim slučajevima dešavalo da ti zarobljenici budu pogubljeni, uglavnom od nepoznatih pojedinaca ili grupa. Takođe, neki od vojno sposobnih muškaraca koji su zaštitu zatražili od pripadnika mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u bazi Potočari prevezeni su u logor „Batković“, dok su ostali odvezeni u Bratunac. Prema presudi MKSJ (broj predmeta IT-05-88-T) vršena su situaciona ubistva ratnih zarobljenika nakon proboja.

Dana 26. jula 1995. godine, zarobljenici u Batkoviću registrovani su od strane Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, kojem nisu nametnute nikakva ograničenja u pristupu

kampu. Ukupno oko 185 zarobljenika registrovani su kao ratni zarobljenici u kampu Batković u drugoj polovini jula 1995. godine. Razmjena ratnih zarobljenika iz Igora „Batković“ počela je u julu 1995, a okončana je 24. decembra 1995. godine, kada je logor i zatvoren. Tokom boravka ratnih zarobljenika u kampu Batković ni jedan zarobljenik nije ubijen niti zlostavaľan. Prema izjavama očevidaca, pripadnici Vojske Republike Srpske humano su postupali prema zarobljenicima.

Procjena gubitaka do kojih je dođlo tokom proboja važan je dio rekonstrukcije događaja. Procjenjuje se da je broj stanovnika u Srebrenici u julu 1995. godine iznosio 35.500, od kojeg je 23.000 civila zatražilo zaštitu holandskog bataljona Ujedinjenih nacija te je nakon toga i evakuisano. Procjenjuje se da je broj učesnika u koloni tokom proboja iznosio 12.500. Prema bazama podataka MKCK i Tužilaštva MKSJ ukupan broj nestalih/stradalih osoba u događajima u vezi sa Srebrenicom iznosi 7.692. Procjenjuje se da je broj preživjelih stanovnika enklave oko 27.800. U raznim okolnostima, u borbama, u sklopu masovnih strijeljanja, međusobnim obračunima između pripadnika iste vojske, počinivši samoubistva i na druge načine stradalo je oko 21,6% stanovništva enklave u kojoj je bilo smješteno stanovništvo iz više drugih opština Podrinja. Najveći broj stradalih je muškog pola (7.548 ili 98,12%). Kada je u pitanju starosna struktura nestalih učesnika u koloni, 89% iste čini je vojno sposobno stanovništvo u dobi od 16 do 60. Riječ je o starosnoj granici koja odgovara naredbi vojnih vlasti iz Srebrenice da se na mjesto okupljanja za proboj jave muškarci, odnosno vojni obveznici od 16 do 60 godina. Tek mali broj u odnosu na ukupan broj nestalih učesnika u koloni čine mlađi od 16. godina (80 osoba ili 1,04%). U koloni u probou bila je samo 701 (9,11%) osoba starija od 60. godina.

Prema vremenu nestanka izvršili smo podjelu nestalih u tri grupe: nestali u kritičnom periodu između 11. i 19. jula 1995, nestali mimo ovog perioda u julu 1995, i nestali kod kojih nije naznačen datum nestanka. Na osnovu analize podataka pokazalo se da je najveći broj učesnika u koloni prijavľen kao nestao za vrijeme kritičnog perioda između 11. i 19. jula 1995. godine, ukupno 6.674 (86,76%). Prema podacima Tužilaštva MKSJ, 70,1% od ukupnog broja nestalih/stradalih tokom proboja činili su pripadnici Armije Republike BiH. Tužilaštvo MKSJ nije uzelo u obzir pripadnike rezervnog sastava u svojoj procjeni. Procijenjeno je da minimalan broj zarobljenih i kasnije strijeljanih iznosi između 1.500-2.000 ljudi, dok maksimalan broj iznosi između 2.500 i 3.000 ljudi. Što se tiče procjene stradalih u drugim okolnostima (u borbama, međusobnim obračunima između pripadnika iste vojske, počinivši samoubistva, stradavši u minskim poljima) minimalan broj iznosi oko 4.000 ljudi, dok maksimalan iznosi oko 5.000. Tokom vojne operacije „Krivaja 95“, prilikom koje je VRS ušla u Srebrenicu, borbi i događajima u vezi sa probou kolone, stradala su 7.692 aktivna i rezervna pripadnika 28.

divizije Armije Republike BiH. U ovaj broj uračunati su i vojno sposobni muškarci koji su bili u Potočarima 11. jula 1995, kao i one koji su se *ad hoc* pridružili ovoj vojnoj formaciji. VRS je imala gubitke od 53 čovjeka u vojnoj operaciji „Krivaja 95“, ne računajući veći broj ranjenih i nestalih, kao i gubitke u vojnoj tehnologiji i oklopnom naoružanju.

Jedan od ključnih aspekta istrage u slučaju Srebrenice uključuje utvrđivanje identiteta stradalih. Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP) vrši identifikaciju žrtava na osnovu DNK. Taj spisak nestalih osoba preuzelo je Tužilaštvo MKSJ kao zvaničnu listu žrtava ratnih zločina. Spisak ICMP, odnosno spisak Tužilaštva MKSJ, korigovan je 2009. godine kada su iz njega su isključene osobe koje su možda i preživjele događaje u Srebenci i jedna osoba za koju je neosporno utvrđeno da je živa. Napominjemo da je ažurirani spisak objavljen 2009. godine, odnosno 14 godina nakon srebreničke tragedije, što je bio izuzetno dug vremenski period da se spisak detaljno provjeri i iz njega isključe preživjele osobe.

Navedene činjenice ukazuju na značajne propuste u radu Tužilaštva MKSJ. Da je vršena istraga po pravilima struke i da su utvrđene okolnosti stradanja, navedeni propusti se ne bi mogli desiti. Međutim, ovaj posao je povjeren ICMP, koja se bavi preliminarnom identifikacijom stradalih na osnovu DNK analize, a ne utvrđivanjem uzroka smrti. U suštini, ICMP je DNK laboratorija, te njen mandat nije uključivao spovođenje istrage, što je i dovelo do nepreciznog i netačnog utvrđivanja činjeničnog stanja u vezi sa događajima iz jula 1995. godine.

Tokom ovog istraživanja izvršili smo djelimičnu provjeru ažuriranog spiska Tužilaštva MKSJ iz 2009. godine i tom prilikom smo utvrdili da se na njemu nalazi jedna osoba koja se vremenski nikako ne može dovesti u kontekst sa događajima koji su uslijedili nakon pada Srebrenice, pošto je ista stradala 1993. Godine. Pored toga, identifikovali smo dvije osobe čiji su identifikacioni podaci (ime, prezime, ime oca, datum rođenja) identični sa osobama koje se vode u evidencijama Agencije za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu podataka BiH. Te osobe možemo smatrati potencijalnim preživjelima, što zahtijeva dodatne provjere.

Takođe, izvršili smo djelimičnu provjeru spiska stradalih Memorijalnog centra Srebrenica. Istraživanjem smo utvrdili ukupno 36 imena individua koja se nalaze na spisku Memorijalnog centra, a koja se ujedno pojavljuju u evidencijama Agencije za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu podataka BiH jer su im nakon okončanja rata u Bosni i Hercegovini izdati lični dokumenti. Upoređivali smo ime, prezime, ime oca i datum rođenja. Podudaranja kod tih 36 osoba bila su 100%. Pored toga, utvrdili smo veliko podudaranje u upoređivanim podacima kod dodatnih 15 osoba. Razlike su se uglavnom odnosile na odstupanja u jednom slovu imena ili prezimena. Navedeni podaci potvrđuju da su te osobe vjerovatno žive,

te samim tim i da nisu mogle biti žrtve ratnih događaja iz jula 1995. godine. Pored toga utvrdili smo druge potencijalne nepravilnosti u spisku koje bi trebalo dalje ispitati.

Djelimičnom provjerom spiskova utvrdili smo da je 26 lica sahranjeno u Memorijalnom centru Srebrenica, a da su stradali prije 1995. godine, od čega je samo jedno lice stradalo u maju 1995. godine, ostali 1992. i 1993. godine.

Nakon proboja na hiljade ostataka poginulih pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH ostalo je na površini bojišta, duž otprilike 80 kilometara rute kojom se kolona kretala. Kako bi se spriječilo širenje zaraznih bolesti uzrokovanih raspadanjem leševa, po standardnoj proceduri, Vojska Republike Srpske je izvršila asanaciju bojišta. Naredbu za asanaciju izdao je general Ratko Mladić, načelnik Glavnog štaba Vojske Republike Srpske, dana 21. 07. 1995. godine. Naredba je donesena odmah nakon što je većina pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH uspjela preći na teritoriju pod kontrolom Armije Republike BiH.

Drinski korpus Vojske Republike Srpske takođe je izdao naredbu za asanaciju bojišta svim potčinjenim jedinicama na nivou korpusa. Područje proboja nalazilo se upravo u zoni odgovornosti Drinskog kopusa. Okružni štab Civilne zaštite u Zvorniku 21. jula 1995. godine izdao je opštinskim jedinicama Civilne zaštite naredbu za asanaciju terena na području linije proboja u zonama izvan borbenih dejstava.

Tokom istraživanja nismo uspjeli naći izvještaje o izvršenoj asanaciji, već samo naredbe. Međutim, izjave očevidaca, učesnika u probou potvrđuju asanaciju terena ne samo nakon prestanka borbenih dejstava već i u toku, posebno na putnoj komunikaciji Nova Kasaba – Konjević Polje, gdje je stradao veliki broj pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH. Drugi očevici događaja svjedoče o pogibijama njihovih saboraca tokom proboja, navodeći njihova imena. Djelimičnom analizom za određeni broj ovih lica utvrdili smo da su naknadno ekshumirana iz primarnih ili sekundarnih grobnica.

Istražni tim MKSJ te izjave i okolnosti nije istraživao, iako je to spadalo pod njegov mandat. Posljedica nespovođenja istrage o okolnostima stradanja jeste to da MKSJ lica čiji su ostaci uklonjeni tokom asanacije navode kao žrtve masovnih strijeljanja, što ne odgovara činjeničnom stanju.

U našoj rekonstrukciji događaja koji su uslijedili nakon ulaska VRS u Srebrenicu 11. jula 1995. godine, nastojali smo da na objektivan način prezentujemo činjenice koje su do sada bile manje poznate ili nepoznate široj javnosti. Ovo istraživanje treba da doprinese boljem razumijevanju i otkrivanju istine o tragičnim događajima u vezi sa Srebrenicom.

Forenzičko – antropološka analiza

U rekonstrukciji događaja u vezi sa Srebrenicom 1995. godine, iz ugla forenzičke arheologije, antropologije i patologije, važnu temu predstavlja pitanje broja stradalih. Iz dokumenata u vezi sa padom Srebrenice jasno je da nije lako doći do tačnih podataka. Jedna od glavnih institucija koja se već duži niz godina bavi ovim pitanjem je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), osnovan 1993. godine. Tokom svih godina svog postojanja, Međunarodni sud je procesuirao pretežno Srbe koji su optuženi da su počinili ratne zločine u Bosni i Hercegovini, uključujući optužnice za genocid zasnovane od samog početka na prihvaćenom broju od skoro 8.000 ubijenih u sklopu masovnih strijeljanja. Demografi MKSJ detaljno su objasnili glavne izvore korištene za sastavljanje spiska nestalih osoba (7,692) u vezi sa događajima u Srebrenici, kao i metodologiju koja se koristila kako bi se izračunao broj žrtava u vezi sa Srebrenicom, te i odnos između broja preminulih pojedinaca u i broja stanovnika koji su prije rata živjeli u Srebrenici. Međutim, neki naučnici oštro su kritikovali primijenjene metode, konačne rezultate i tumačenja eksperata MKSJ-a.

Kada se radi o demografskoj strukturi stradalih u vezi sa padom Srebrenice, potvrđeno je da su gotovo svi bili Muslimani i muškarci, pretežno mladi muškarci. Nešto je nejasnije koliki udio u broju žrtava su činili pripadnici vojske te koliko su vojne žrtve doprinijele ukupnom broju stradalih žrtava. Ukupni broj podudaranja između listi Armije Republike BiH i Tužilaštva MKSJ iznosi 5.371; ICMP je putem DNK analize identifikovala 3.438 osoba iz evidencije Armije Republike BiH koje se nalaze i na listi Tužilaštva MKSJ. Drugo pitanje kojem treba posvetiti pažnju jeste da li su pripadnici aktivnog zajedno sa pripadnicima rezervnog sastava snaga 28. divizije Armije Republike BiH, koje su u julu 1995. godine pokušale da dođu iz Srebrenice do Tuzle, bili uključeni u vojnu akciju ili su oni bili „muškarci (koji su) pokušali da pobjegnu iz područja hodajući kroz šumu“, kao što se navodi u mnogim izvještajima MKSJ-a. Iako određeni dokumenti ukazuju na to da su neki pojedinci bili „na zadatku“, bez obzira na prirodu angažmana vojnog osoblja Armije Republike BiH u Srebrenici (službeno ili neslužbeno) i kvalitet njihove vojne obuke i posjedovanje standardne opreme (naoružanje, obuća i uniforme), ostaje osnovno pitanje: kako su oni umrli, a posebno, da li su svi ubijeni u sklopu masovnih strijeljanja kao što je to opšteprihvaćeno?

U rezimeima izveštaja MKSJ-a počev od 2009. godine, smrt svih osoba identifikovanih putem DNK analiza u „masovnim i drugim grobnicama u vezi sa Srebrenicom“ pripisana je masovnim pogubljenjima u Kravici i drugim mjestima, Orahovcu, na brani „Petkovac“, u Kozluku i na Branjevu/Pilici; ukupno 6,849 identifikovanih žrtava do 2013. godine, a ovaj broj

uključuje i takozvane jedinstvene DNK profile u vezi sa Srebrenicom, ali koji nemaju podudaranja sa licima na listama nestalih. Analizirali smo ove veze i utvrdili da je je ukupan broj slučajeva koj imaju DNK poveznice sa pojedincima pronađenim na dvije ili više lokacija 871. Od ovih 871, jedna DNK veza između mjesta pogubljenja (mrlje od krvi na unutrašnjem zidu skladišta u Kravici) i sekundarne masovne grobnice (slučaj ostataka pronađenih na Zelenom Jadru 2) ukazuje na to da je ta osoba pogubljena. Osim toga, u samo 386 bilo je indicacija da postoje direktne veze između primarnih i sekundarnih grobnica, dok je većina DNK veza isključivo ukazivala na konekcije između različitih sekundarnih grobnica. Nažalost, ovi rezultati, zasnovani na genetskoj identifikaciji, nisu dovoljni za pružanje pouzdanih forenzičkih dokaza o broju pogubljenih osoba.

Budući da su svi pogubljeni pojedinci u početku bili ukopani u primarne grobnice, iz ugla forenzičke arheologije urađena je analiza „opljačkanih“ primarnih masovnih grobnica (iz kojih je većina tijela uklonjena i premještena – iz Glogove, Branjeva, Petkovaca, Lažeta i Kozluka) kao i neporemećenih grobnica. Ovo je urađeno kako bi se procijenio maksimalan broj pojedinaca koji su mogli biti ukopani u tim grobnicama. Forenzička analiza pokazala je da, teoretski uzevši, najveći broj individua koje su mogle da se nalaze u primarnim grobnicama ne prelazi 3.715. Imajući u vidu da bi procijenjeni maksimalni broj osoba (3.715) sahranjenih u svim primarnim grobnicama mogao da se smatra tačnim samo u slučaju da su grobne jame iskorištene u potpunosti – bez praznog prostora između tijela (odnosno da su tijela uredno složena jedno na drugo), verovatnije je da je stvarni broj sahranjenih u ovim grobnicama bio znatno manji od toga, o čemu je pisano u kriminalističkoj analizi.

Ukupni broj preostalih individua u primarnim grobnicama nakon pljačke kao i onih u neopljačkanim primarnim grobnicama iznosio je 1.772, pa se, prema našoj analizi, može očekivati da je iz primarnih u sekundarne grobnice preseljeno najviše 1.943 osoba i to pod uslovom da je prostor u primarnim grobnicama bio u potpunosti ispunjen. Međutim, ukupnan broj osoba sahranjenih i identifikovanih u sekundarnim masovnim grobnicama, prema ICMP-ovoj listi izvještaja o DNK podudaranjima iz 2013. godine, bio je 4.114 (ili, prema Janc, 2013 – 4.213). Ovo ukazuje da je približno 2.171 (a prema Janc, 2013 – 2.270) tijela pristiglo u te grobnice iz alternativnog konteksta, a ne od sistematskih pogubljenja.

Veliki broj tijela pronađen je izvan konteksta glavnih primarnih i sekundarnih masovnih grobnica. Nakon temeljne analize, isključujući pojedince koji su umrli prije jula 1995. godine i one umrle u drugim dijelovima BiH, Srbije ili Hrvatske, zaključili smo da bi konzervativna procjena broja osoba pronađenih kao u vidu površinskih ostataka mogla biti veća od 756 identifikovanih putem DNK analize, kako je to predstavio MKSJ 2013. godine. Kada se na tih

756 dodaju 162 osobe u „području Pobuda“, 55 osoba u „području Baljkovice“ i 25 osoba u „području Snagova“ dobija se broj od najmanje 999 osoba. Drugu kategoriju predstavljaju žrtve pronađene u pojedinačnim grobnicama i u malim grupnim grobnicama. Do sada se zna za više od 30 takvih grobnica, u kojima se nalazi približno između 170 i 200 osoba. Naša složena forenzička analiza pokazala je da treba uključiti bar još osam individualnih grobnica, u poređenju sa 15 navedenih u ažuriranom izveštaju Tužilaštva iz 2013. godine, kao i još najmanje 25 osoba iz malih grupnih grobnica. Zajedno sa površinskim ostacima, ove male grobnice sadrže najmanje 1,047 individua.

Prema forenzičkoj analizi, najmanji procijenjeni broj onih koji nisu stradali u sklopu masovnih pogubljenja, nego tokom borbi između Armije Republike BiH i VRS iznosi 3.218 individua, s tim da je taj broj možda i veći, o čemu je pisano u kriminalističkoj analizi.

Jedna od važnih kategorija žrtava iz događaja u Srebrenici tokom jula 1995. godine povezana je sa nizom zasjeda i oružanih borbi tokom vojnog proboja Muslimana (više od deset hiljada ljudi bilo je u koloni koja se sastojala dijelom od članova aktivnog i rezervnog sastava 28. divizije Armije Republike BiH) koji su napustili Srebrenicu i namjeravali da stignu do Tuzle. Mnogobrojni dokumenti opisuju djelovanje snaga Vojske Republike Srpske (VRS) koje su pokušale da spriječe muslimanske oružane snage da stignu do Tuzle. U nekim dokumentima navode se gubici VRS, uz mnoge iskaze očevidaca o efektima granatiranja kolone i posljedičnoj smrti pripadnika 28. divizije tokom proboja. Međutim, suštinski odgovor na pitanje koliko je ljudi ubijeno tokom borbe još uvijek nije poznat. Postoji nekoliko forenzičkih indikacija o vezama između smrti tih ljudi i površinskih nalaza/slučajeva koji su kasnije otkriveni na istom području.

Broj pojedinaca koji su nestali „u šumi“ na mjestima kroz koja su prolazili vojnici muslimanskih oružanih snaga značajan je (Buljim, Bokčin Potok, Kravica, Mratinci, Kamenica, Udrč, Snagovo, Baljkovica itd., što uključuje i „šumovita“ područja). Naravno, ne mora nužno da znači da je mjesto nestanka ujedno i mjesto na kojem je osoba stradala, međutim podatak da je 3.000 ljudi nestalo u blizini borbenih linija podstakao nas je da sprovedemo prostorne analize, počev od jednostavnog mapiranja otkrivenih površinskih slučajeva kao osnove, a zatim dodavanjem još jednog sloja geografski rekonstruisane rute, odnosno toka proboja 28. divizije. Ovo pruža prostorni obrazac koji pokazuje da je većina površinskih nalaza otkrivena u direktnoj liniji proboja i/ili u njegovoj blizini.

Informacije o uzroku smrti u patološkim izveštajima donekle su ograničene zbog raspadnutosti mekih tkiva prije obdukcije, pa stoga nisu uvijek bile korisne u pokušajima da se napravi razlika između borbenog i neborbenog statusa stradalih kao i da se razabere način ili

posebne okolnosti stradanja, čak i kada postoje dokazi o povredama zadobijenim od vatrenog oružja. Međutim, nije nerazumno pretpostaviti da prisustvo gelera ili eksplozivnih povreda ukazuje na to da je određeni broj pojedinaca poginuo u borbi. Analiza uzroka smrti navedena u bazi podataka koja je 2015. godine nastala u sklopu Identifikacijskog projekta „Podrinje“, a koja sadrži evidenciju 5.450 identifikovanih pojedinaca, pokazala je da je u 301 slučaju rana od eksplozivnog oružja navedena kao mogući uzrok smrti. Najveća koncentracija osoba sa eksplozivnim ranama utvrđena je u sekundarnim grobnicama duž puta ka Čančarima (od zborničke Kamenice do Čančara) – 122, zatim u Liplju – 29 pojedinaca. Te grobnice, zajedno sa lokalitetima sa površinskim ostacima (57 pojedinaca), prate prostorni obrazac linije proboja i zona borbenih dejstava, što sugerise da su ti pojedinci poginuli u borbenoj situaciji.

Analiza stanja očuvanosti i kompletnosti skeletnih ostataka u sekundarnim grobnicama pokazala je da neke sekundarne grobnice imaju neobično visok nivo tjelesne dezartikulacije i razbacanosti dijelova tela. Budući da su sve grobnice imale slične osobine i način nastajanja (lokacija i vrijeme nastanka, upotreba teške mehanizacije za kopanje, pljačkanje i premještanje tela, slične arheološke metode iskopavanja itd.), očekivan je i ujednačen nivo fragmentacije tijela. Međutim, nivo fragmentacije tjelesnih ostataka (izražen kao kvantitativni odnos između kompletnih ili skoro kompletnih tijela i nepovezanih dijelova tijela) pokazao je da postoje značajne razlike među grobnicama. Upadljivo je da se združene/pomiješane kosti na lokacijama sa najvećom fragmentacijom i razbacanošću ostataka nalaze uglavnom u Liplju, Čančarima i Zelenom Jadru. Baš u tim grobnicama mogle su se naći osobe koje su poginule u borbenim dejstvima od teškog naoružanja. Stepenn dezartikulacije u ovim grobnicama ne odgovara tipičnoj dezartikulaciji nastaloj usljed mašinskog premještanja ostataka u sekundarne grobnice.

Pored jasnih dokaza koji ukazuju na to da površinski nalazi, male grobnice i neke od sekundarnih grobnica sadrže ostatke osoba stradalih u borbenim dejstvima, postoje i dodatni dokazi da su neke sekundarne grobnice sadržavale pomiješane ostatke osoba stradalih u raznim drugim kontekstima. Nekoliko primjera ukazuje na to da su osobe koje su umrle prije ili poslije događaja u Srebrenici iz jula 1995. godine i u drugim kontekstima, sahranjene zajedno u istoj masovnoj grobnici. Takve su npr. Blječeva 1 sa tijelima iz ratnih događaja iz 1992. godine i Zalazje 1, u kojem su se pored muslimanskih žrtava iz 1995. godine nalazile i srpske žrtve iz 1992. godine. Nekoliko sekundarnih grobnica, kao što su one na putu Čančari ili u Zelenom Jadru, sadrže dijelove tijela koji su direktno povezani sa asaniranim površinskim ostacima kod Pobuđa u blizini Bratunca ili iz područja Baljkovice, što ukazuje na to da oni nisu bili premješteni iz primarnih grobnica, već da se radi o osobama koje su najvjerojatnije stradale tokom proboja, te čiji su njihovi ostaci asanirani sa površine i zakopani u te masovne grobnice.

Konačno, neki posmrtni ostaci imaju jedinstvene DNK profile koji uopšte nisu u vezi niti sa jednom nestalom osobom iz Srebrenice. Sa druge strane, posmrtni ostaci gotovo 1.000 žrtava sa spiska nestalih iz Srebrenice nikada nisu pronađeni.

Sve ovo otvara mnoga pitanja u vezi sa brojem ljudi ubijenih u sklopu masovnih strijeljanja, brojem poginulih u borbama i brojem umrlih u drugim kontekstima u ljeto 1995. godine i prije tog vremena. Istovremeno, ovo potvrđuje da je prema navedenim forenzičkim istraživanjima i nalazima značajan broj eksumiranih iz grobnica stradao van konteksta masovnih strijeljanja.

Međunarodni i lokalni tribunali i sudovi

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (u daljem tekstu: MKSJ), kao tijelo Organizacije ujedinjenih nacija (u daljem tekstu: OUN), osnovan je Rezolucijom 827 Savjeta bezbjednosti OUN 25. maja 1993. godine sa zadatkom da sudi počinioima ratnih zločina na području bivše Jugoslavije. Nepotrebno je napominjati da je Savjet bezbjednosti najvažniji politički organ u Organizaciji ujedinjenih nacija, stoga je i više nego jasno da je od samog osnivanja MKSJ dobio politički legitimitet, što može upućivati na određene rezerve u pogledu njegove nezavisnosti i nepristrasnosti kao sudskog organa. U skladu sa tim, saznanja ovog tijela, iako imaju politički legitimitet, ne predstavljaju nužno činjeničnu istoriju, niti bi ista trebalo da utiču na sadašnja i buduća akademska istraživanja.

Ako se žele naučiti pouke iz konflikta i zločina koji su počinjeni i tragedije koja se desila u srebreničkoj regiji tokom rata i iskoristiti pouke na najbolji mogući način, u svrhu prevencije, mora se i znati zašto i kako se to dogodilo, odnosno šta je bila motivacija i mehanizam zločina. Na MKSJ ne bi se trebalo automatski gledati kao na bezgrešan izvor razumne istorije i studiju o zločinu, naročito zbog toga što nije uspio, ili je odlučio da ne ispita detaljno vezu između masovnih ubistava i postojanja oružanog sukoba, a što je ključno za istragu motiva i mehanizama zločina. Incident u Srebrenici nije se desio u određenoj tački u vremenu, u „vakuumu“. Naprotiv, on se odvijao kroz niz konglikata u Bosni i Hercegovini i regionu.

Temelji MKSJ-a počivaju prvenstveno u dugogodišnjim naporima zapadnih država da uspostave i utvrde sistem međunarodnog prava. Sistem zapadnog međunarodnog prava, koji se formirao tokom vijekova i vijekova, nastao je kako bi se uspostavila doktrina pravednog rata. Preciznije, zapadne države su osmislile sistem međunarodnog prava kako bi na taj način pokušale da unesu red u konkurentske globalne interese moćnih država. Iako su mehanizmi pomenutog prava obuhvatali nekoliko tema najvažnija je bila rat i vođenje rata, a u manjoj mjeri

trgovinska i ekonomska pitanja. Iako se proces razvoja ovog sistema može pratiti od sredine 19. vijeka, on se naročito intezivirao poslije završetka Prvog i Drugog svjetskog rata kada su uloženi dodatni naponi za kontrolu oružja i uspostavljanje međunarodnih mirovnih organizacija.

Međunarodno pravo začeto je kao rezultat nastojanja da se uspostave pravila koja će osigurati da države učestvuju u ratu koji se može opravdati i koji je opravdan. Od tog polazišta međunarodno pravo je preraslo u ogromno, složeno polje pravila, propisa, statuta i institucija. Međutim, ono pati od dvije glavne prepreke koje su kasnije odigrale glavnu ulogu u uspostavljanju i radu MKSJ-a. Prva prepreka je činjenica da je međunarodni sistem haotičan, odnosno ne postoji sveobuhvatna međunarodna organizacija koja može primijeniti odluke međunarodnih sudova u većini okolnosti. Druga prepreka je to što velike sile mogu primijeniti odluke u nekim okolnostima upotrebom vojne moći, ali to takođe znači da obično nema superiorne sile koja bi primorala najjače svjetske države da se pridržavaju odluka međunarodnog prava. Zbog toga je upravljanje normama međunarodnog prava često samo po sebi pristrasno. Naravno, to ne znači da su optužnice za ratne zločine uvijek – ili bar često – lažne i neutemeljene, ali mogu biti iznijete na nepravedan način, bez konkretnih dokaza, u duhu inata i osvete i iz pogrešnih razloga. Sa druge strane, neke optužnice za ratne zločine nisu podignute u slučajevima kada je za to postojao opravdan razlog jer su osumnjičene zemlje prevelike i premoćne.

Kada se govori o tome da li se međunarodno pravo odnosi na akciju i ubistva u istočnim enklavama Srebrenici i Žepi, najprije treba pomenuti državni suverenitet koji je nepovredljivi temelj međunarodnog prava. U praksi postoji više legalnih i ilegalnih načina za podrivanje državnog suvereniteta, a njegovo kršenje je norma koja se praktikuje već vijekovima. Dakle, u teoriji su Jugoslavija, i kasnije Bosna i Hercegovina, bile suverene države, ali okolnosti oko raspada Jugoslavije i pojave Bosne i Hercegovine i drugih republika, stvorile su uslove koji su otvorili vrata za intervenciju stranih sila.

Takođe, komandna odgovornost, kao komponenta međunarodnog prava, bila je glavni faktor tokom rata u Bosni i Hercegovini, naročito kada se radi o ubistvima u Srebrenici. Postavlja se pitanje do kog nivoa su Radovan Karadžić i Ratko Mladić bili umiješani u samo naređivanje ubistava kao i da li su za ubistva saznali prije ili nakon što su se desila? Naravno, važan je broj nevino strijeljanih ljudi, ali bez obzira da li je taj broj 8.000 ili 2.000, ne osporava se da je počinjen ratni zločin i da je neko izdavao naređenja, a da su drugi počinili zločin. Glavni problem je u tome što pristrasnost (dijela svjedoka i sudija koji će odrediti ishod svakog predmeta), pogrešna sjećanja, glasine, inat, obećanja o smanjenim kaznama itd. mogu ponekad otežati postupak saznavanja odgovora na centralna pitanja. Upravo ovi problemi su mučili

sudjenja pred MKSJ-om dok je isti postojao, što je često otežavalo povlačenje direktne linije sa onima koji su odgovorni za ubistva i dovelo u pitanje komandnu odgovornost, posebno zbog promjena koje su zahtijevale veću konkretnost, a koje je donio Protokol Ženevske konvencije iz 1977. Naravno, u mnogim predmetima je bilo moguće povući tu direktnu liniju, ali u drugim nije, pogotovo iz razloga što se komandna odgovornost odnosi ne samo na vojne oficire već i na civilne vlasti, koje su imale manje direktnog kontakta sa vojnicima od vojnih oficira. Pored toga, zahtjev da nadređeni oficiri i zvaničnici objave pravila niže rangiranom vojnom osoblju zapravo je otežalo dokazivanje slučaja vezanog za Srebrenicu, jer je bilo malo dokaza koji su upućivali na to da to jeste ili nije bilo učinjeno. Komandna odgovornost nije bila formalna optužba protiv ogromnog broja optuženih. Međutim, zbog nedostatka direktnih dokaza o krivici u mnogim, ako ne i u većini predmeta, komandna odgovornost je bila osnovno, podrazumijevano obrazloženje za osuđujuću presudu.

Kombinacija zakona o ljudskim pravima, zločina protiv čovječnosti i genocida, kao i univerzalne nadležnosti, imalo je ogroman značaj za procesuiranje ubistava u Srebrenici, ne zato što oni nisu legitimni aparati za procesuiranje zločina kada se koriste pravilno, već zato što su vrlo široki i omogućavaju puno slobodnog prostora da se mogu zloupotrijebiti i koristiti kao „sveobuhvatne“ pravne kategorije. Međunarodni zakon o ljudskim pravima i zločini protiv čovječnosti obuhvataju veoma dugačke spiskove zločina i prekršaja na osnovu kojih se optužnice mogu podići gotovo uvijek u vrijeme rata, pa čak i mira. Pored toga, definicije genocida su toliko široke pa se i one mogu primijeniti u mnogim ratnim situacijama. Što se tiče univerzalne jurisdikcije ona je možda i najšira kategorija od svih, jer omogućava skoro svakoj državi i grupi da vodi postupak. Svi ovi aparati su zloupotrijebljeni u slučaju Srebrenice pred MKSJ-om, , namjerno ili nenamjerno. Odnosno, bilo je pojedinaca iz sve tri etničke grupe tokom rata koji su izbjegli krivično gonjenje na osnovu ovih kriterijuma, uprkos činjenici da je postojao dobar razlog da budu osuđeni, dok je, sa druge strane, bilo osoba koje su osuđene, a koje vjerovatno nije trebalo osuditi. Osnovni problem nije u tome što Srbi – ili bilo koja druga od ostalih zaraćenih strana – nije trebalo da odgovaraju za ratne zločine u Srebrenici ili na nekom drugom mjestu tokom rata u Bosni i Hercegovini. Zapravo, najveći problem je neujednačenost i nepravilnost međunarodnog pravosudnog sistema, kome je potrebna reforma.

Još jedan od problema je bio što su prilikom rada MKSJ-a na sudije snažno uticali zapadni mediji. U tom kontekstu muslimanska/bošnjačka strana je prikazana kao branilac – svaka njihova vojna akcija je prikazana u kontekstu odbrane od srpskih snaga. Opisi teške humanitarne situacije dodatno potkrepljuju ovakvu karakterizaciju. Nasuprot tome, srpska strana, kao napadač, prikazana je izrazito negativno – snage VRS ne poštuju rezolucije, primirja

i dogovore, osnovni cilj im je etničko čišćenje (i genocid) i slično. Definisanje srpske strane kao napadača, uz negativnu karakterizaciju, implicira da je muslimanska/bošnjačka strana pozitivna. Drugim riječima, slika je crno-bijela – postoji loš napadač (srpska strana) i dobra žrtva (muslimanska/bošnjačka strana). Pored toga, strani akteri su opisani kao pasivni posmatrači. Ovakva karakterizacija dodatno učvršćuje pomenute opise napadača i napadnutog. Čitaocu se, dakle, nudi jedno i isključivo tumačenje – suštinski razlog pada Srebrenice i kasnijih zločina jeste nespremnost zapadnih i međunarodnih aktera da iskoriste silu protiv VRS.

Takođe, veoma važna činjenica odnosi se na razlike kod korištenja termina „vojska“. Naime, muslimanske snage su dosljedno bivale okarakterisane na ovaj način, i to mnogo češće nego srpske snage. Istraživači smatraju da razlog za to leži u činjenici da je bošnjačka strana sa svojim političkim i vojnim institucijama definisana kao jedina legitimna (otuda i česta upotreba izraza legitimna ili vlada kao epitet kojim su opisani). Suprotno tome, srpska strana nije definisana kao legitimna – njene političke institucije obično su bile samoproklamovane i/ili napisane pod navodnicima (npr. Nikola Koljević, poslanik „parlamenta“ bosanskih Srba, itd.), a vojne institucije bivale su definisane opštim terminima.

Ova nesumnjivo pojednostavljena slika ponovo je potvrđena i ponovljena kroz praktično svaki novinski članak. S obzirom na činjenicu da je samo „Gardijan“ posvetio skoro 2.000 naslova ratu u Bosni i Hercegovini, čitaocu postaje jasno koliko je ovo pojednostavljeno tumačenje snažno, neprestano i dugotrajno.

Priistrasnost je bila toliko jaka, čak u toj mjeri da su se dokazi o suprotnom smatrali nebitnim. U mnogim predmetima ništa se nije desilo čak i kad su drugi svjedoci opovrgli svjedočenje nekih svjedoka, što bi trebalo da bude dovoljno za pobuđenje razumne sumnje. Takođe je bilo specifičnih slučajeva kada su svjedocima, koji su i sami optuženi za ratne zločine i koji su se u svojim suđenjima branili, bile ponuđene umanjene kazne ili čak imunitet od krivičnog gonjenja ako bi sudijama rekli ono što isti žele da čuju. Takođe, objašnjenja i presude pomenutog suda, kao i mnogi argumenti tužilaca bili su bogati opisima scena užasa, razaranja i haosa, ali su pružali vrlo malo dokaza koji optužene pojedince direktno povezuju sa zločinima. Na primjer, iako se „komandna odgovornost“ formalno spominje u vrlo malo predmeta, u stvarnosti to znači da se „komandna odgovornost“ podrazumijevala u gotovo svim predmetima, jer u ovakvim okolnostima nisu potrebni jasni, konkretni dokazi, već samo optužba da je optuženi „znao ili trebalo da zna“. To svakako ne znači da je svaka odluka ili presuda koju je donio MKSJ bila pogrešna, ali znači da postoji dovoljan razlog da se rad ovog tijela češće opisuje kao politički poduhvat nego kao sprovođenje pravde.

Možda najočitiviji primjer „političkog“ suđenja bio je onaj sa najvišim zvaničnicima, poput suđenja Radovanu Karadžiću. Sud i njegovi tužioci proveli su mnogo vremena opisujući grozne scene, naročito u vezi sa Srebrenicom, ali su iznijeli vrlo malo dokaza koji su navodno povezivali Karadžića sa događajima koji su opisani. I tužilaštvo i odbrana su izvodili svjedoke, ali se samo vjerovalo svjedocima tužilaštva. Nije bilo šanse da se Karadžić proglasi nevinim. Prograšen je krivim jer je bio predsjednik Republike Srpske, pa je, stoga, „morao znati“ i „morao odobriti“. Ovo bi se podrazumijevalo u većini demokratija (posebno na Zapadu), gdje bi šef države sigurno znao za takvu krivičnu akciju. Ali ovaj model se nije mogao primijeniti u Republici Srpskoj tokom ratnih sukoba, što je činjenica koju ni sudije ni tužioci nisu razumjeli. Pa ipak, proglašen je krivim za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja. Naravno, svaki od ovih zločina je gnusan, ali je takođe vrlo širok i može biti „sveobuhvatan“ zločin, koji se može koristiti kada protiv optuženih ima malo ili nimalo dokaza. Ukoliko se njihovo značenje razvodnjava, to su takođe zločini koji se mogu počiniti praktično protiv bilo koje vojske koja se ikada borila u bilo kojem ratu. Ponovo, stvar nije u tome da je svaki optuženi pojedinačno nevin za legitimnu krivicu za ratne zločine, već su se u mnogim predmetima odigrale iste slabosti svojstvene univerzalnoj nadležnosti, pravdi pobjednika i političkim motivima. U previše slučajeva utvrđivanje krivice jednostavno nije održano „izvan razumne sumnje“.

Kako bi navedene tvrdnje bile jasnije neophodno se osvrnuti na predmete pred MKSJ koji su vezani za srebreničku regiju. Kada je riječ o zločinima nad srpskim stanovništvom ove regije, pred MKSJ je vođen postupak samo protiv Nasera Orića. Presudom pretresnog vijeća iz 2006. godine Orić je nepravosnažno osuđen na dvije godine zatvora zato što nije izvršio svoju dužnost nadređenog da preduzme neophodne i razumne mjere da spriječi ubistva koja su se desila u periodu od 27. decembra 1992. do 20. marta 1993. godine u skladu sa članovima 3 i 7 (3) Statuta. Međutim, presudom Žalbenog vijeća iz 2008. godine uvažena je žalba odbrane i Naser Orić je pravosnažno oslobođen po svim tačkama optužnice.

Dakle, jedini predmet koji je vođen pred MKSJ za zločine nad srpskim stanovništvom u srebreničkoj regiji je prethodno pomenuti predmet protiv Nasera Orića. S obzirom na sve zločine koje su njegove jedinice počinila nad srpskim civilima, a u neke od njih je bio i lično umiješan, čini se da nema smisla da je ovaj predmet nakon žalbenog postupka završio oslobađajućom presudom. Ova oslobađajuća presuda nije jedini primjer takve vrste, pa se može pomenuti uloga hrvatskog generala Ante Gotovine u operaciji Oluja 1995. godine, koji je takođe presudom Žalbenog vijeća oslobođen krivice.

Za zločine nad bošnjačkim stanovništvom na području srebreničke regije pred MKSJ do sada je vođen postupak protiv 27 lica, od čega je njih 20 pravosnažno osuđeno na četiri doživotne kazne i 272 godine zatvora (s tim da treba imati u vidu da su neka od ovih lica optužena i osuđena za zločine na području više opština u BiH, a ne samo za zločine na području srebreničke regije).

Slična je situacija i sa Sudom Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: Sud BiH) koji je procesuirao veći broj predmeta, odnosno 137 lica za zločine koji se dovode u teritorijalnu vezu sa srebreničkom regijom. Za zločine nad srpskim stanovništvom ove regije procesuirano je deset lica. Sva optužena lica teretila su se za ratne zločine protiv civilnog stanovništva i/ili ratne zločine protiv ratnih zarobljenika. Konkretno, za ratni zločin protiv civilnog stanovništva prema KZ SFRJ (član 142) optužena su četiri lica, za ratne zločine protiv civilnog stanovništva prema KZ BiH (član 173) dva lica, za ratne zločine protiv ratnih zarobljenika prema KZ SFRJ (član 144) dva lica i još dva lica za ratni zločin protiv civilnog stanovništva i ratne zločine protiv ratnih zarobljenika prema KZ BiH (član 173. i 175). Postupak je okončan protiv devet optuženih te je njih troje pravosnažno osuđeno na 22 godine zatvora (jedno lice za ratne zločine protiv civilnog stanovništva i ratne zločine protiv ratnih zarobljenika prema KZ BiH, a dva lica za ratne zločine protiv civilnog stanovništva prema KZ SFRJ), pet optuženih je oslobođeno krivice, a jedan optuženi je preminuo tokom postupka. Protiv jednog lica postupak je u toku.

Za zločine nad bošnjačkim stanovništvom na području srebreničke regije pred Sudom BiH optuženo je 127 lica. Za krivično djelo genocid prema KZ BiH (član 171) optuženo je 47 lica, za zločin protiv čovječnosti (ovo djelo nije bilo propisano u KZ SFRJ) prema KZ BiH (član 172) 64 lica, za ratni zločin protiv civilnog stanovništva prema KZ BiH (član 173) 12 lica i za ratni zločin protiv civilnog stanovništva prema KZ SFRJ (član 142) četiri lica. Postupak je okončan protiv 65 lica, od čega je 35 pravosnažno osuđeno na 526 godine zatvora (13 lica za genocid prema KZ SFRJ, 16 lica za zločin protiv čovječnosti prema KZ BiH i šest lica za ratni zločin protiv civilnog stanovništva prema KZ SFRJ), 25 lica je oslobođeno, a protiv pet lica postupak je obustavljen zbog smrti optuženih. U toku je postupak protiv 57 lica, dok su predmeti protiv još pet lica preneseni na druge sudove.

Optužnice za krivična djela genocid i zločini protiv čovječnosti potvrđivane su isključivo za zločine nad bošnjačkim stanovništvom. Do sada još nije podignuta nijedna optužnica za zločine nad Srbima u vezi sa krivičnim djelima genocid i zločini protiv čovječnosti.

Pravna perspektiva

Prema definiciji UN-a, genocid označava djela počinjena sa namjerom da se u potpunosti ili djelimično uništi nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva. Sam pojam genocid,

koga je skovao Rafael Lemkin, priznat je od Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 1948. godine, a definisan je Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida 1951. godine. Pojam genocid je potekao iz vremena izvršenja Holokausta tokom Drugog svjetskog rata, da bi ga kasnije, kao najteži oblik zločina protiv čovječnosti, sankcionisale Ujedinjene nacije, Ženevska konvencija i Međunarodni sud pravde. Jednom skovan, retroaktivno je brzo dodijeljen određenim istorijskim događajima, poput turskog protjerivanja Jermena tokom Prvog svjetskog rata ili raseljavanja američkih Indijanaca sa prostora Sjedinjenih Američkih Država. Pored toga, danas veliki broj naučnika bez dileme govori i o genocidu nad Srbima u NDH, na čijoj teritoriji je takođe izvršen Holokaust i genocid nad Romima. Jednostavnije rečeno, to je termin koji se povezuje sa namjernim procesom istrebljenja, i u tom smislu, sam po sebi ne podliježe pojedinačnim prestupnicima osim ako nisu dio sporazuma koji njeguje takve planove. Čak i tada, bilo koji manifest koji promovise istrebljenje ljudske grupe ili njene kulture bez sumnje bi uključivao više pojedinaca.

Sve radnje koje se ne uklapaju u ovu definiciju moraju biti presuđene kao druge vrste ratnih zločina. Shodno tome, pojedinačne epizode nasilja, kao što su zločini ili maskari, same po sebi ne čine genocid, bez obzira na broj žrtava. To je posebno slučaj tokom oružanih sukoba kada se masovno nasilje smatra vojnom nužnošću. Jasno je da je zloupotreba etikete genocid u političke svrhe ili svrhe podsticanja međuetničke ili bilo kakve druge mržnje nesavjesna.

Kada se govori o genocidu u kontekstu dešavanja u srebreničkoj regiji i presuda MKSJ-a neosporno treba kritički posmatrati činjenicu da je Tribunal imao suviše ograničen pogled na događaje iz jula 1995. godine, iako nema naznaka da sudije nisu postupale izuzetno profesionalno i nepristrasno. Međutim, MKSJ nije raspravljao o raznim motivima poput onog da je i srpska strana ponudila razmijenu Srebrenice i Žepe za teritoriju pod kontrolom Srba u i oko Sarajeva, nije se osvrnuo ni na konstantnu vojnu prijetnju koju je predstavljala 28. divizija Armije Republike Bosne i Hercegovine koja je bila stacionirana u Srebrenici u trenutku demilitarizacije od 1993. godine. Ujedno, ni o motivaciji za masakar nije se dovoljno raspravljalo, već je samo prikazano da je Vojska Republike Srpske slijedila jasnu vojnu direktivu da „očisti“ to područje od vojne prijetnje oličene u hrvatskoj i muslimanskoj ofanzivi.

Naime, činjenica je da je postojao plan Vojske Republike Srpske da preuzme kontrolu nad teritorijom same enklave Srebrenica, ali logičan zaključak je da je takva akcija bila od vojnog značaja iz više razloga. Već je rečeno da je to područje bilo pod kontrolom naoružanih brigada 28. divizije Armije Republike Bosne i Hercegovine čije je sjedište bilo u Srebrenici, stoga je jasno da su snage Vojske Republike Srpske smatrale da trebaju da imaju kontrolu nad istim. Stalno je postojala prijetnja od naoružane 28. divizije pod komandom Nasera Orića, a

jasno je da te trupe nisu samo postizale vojne uspjehe već su počinile i ratne zločine nad srpskim stanovništvom u njihovim selima. Upravo su Direktive 7 i 7/1 VRS donijete zbog prijetecih napada od strane hrvatskih i muslimanskih snaga. Najzad, analizirajući Direktive postaje jasno da je napad na enklavu bio zasnovan na vojnoj nužnosti, odnosno da je glavni cilj bio potpuno fizičko odvajanje Srebrenice od Žepe čime se trebalo spriječiti pojedinačno komuniciranje između ovih enklava. Korišteni metod granatiranja kako bi civili napustili to područje prije nego što se dogodi veliki napad otkriva da nije postojala namjera da se zarobe i ubiju Muslimani. Da je uistinu postojala demilitarizovana enklava Srebrenica pod zaštitom Ujedinjenih nacija, kako je i trebalo biti, takva situacija odgovarala bi rukovodstvu Vojske Republike Srpske, s obzirom na činjenicu da bi im to omogućilo raspoređivanje vojnika na nekom drugom frontu i zasigurno ne bi planirali akciju zauzimanja Srebrenice.

Pored toga, MKSJ je smatao da je u Srebrenici, bez obzira na njenu malu veličinu, bio smješten značajan dio ukupne muslimanske populacije Bosne i Hercegovine i da je postojala posebna namjera da se uništi zaštićena grupa Muslimana kao takva. Izraz „značajan dio“ tumači se tako da se na neopravdan način razvodnjava njegovo originalno značenje. Prema Rafaelu Lemkinu i definiciji genocida, djelimično uništenje mora biti suštinske prirode, u tom smislu da utiče na cjelinu, s obzirom na to da se Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida odnosi samo na djela koja su masovnih razmjera. Pravnik koji se među prvim bavio definicijom genocida Nehemaja Robinson takođe je imao ovakav stav, objašnjavajući da izvršilac genocida mora imati namjeru da uništi značajan broj pojedinaca koji su dio ciljane grupe. Tako da se slobodno može konstatovati da ne postoji razlog zašto bi se Konvencija tumačila na bilo koji drugi način. Ako imamo sve ovo u vidu, uslov iz člana 2 Konvencije nije ispunjen jer broj civila i vojnika ubijenih u Srebrenici nije mogao uticati na ukupno muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini u smislu njihovog preživljavanja.

Naime, Vojska Republike Srpske je u nekoliko navrata saopštila svoju odluku o napadu i uništenju enklava, počev od 8. marta 1995. godine, tri mjeseca prije samog napada. Svijet je u tišini prihvatio i očekivao vojno uništenje enklava Srebrenica i Žepa, kao što je detaljno opisano u samom Izvještaju. Stoga, tih mjeseci Srebrenica više nije bila simbol prisustva Muslimana u tom regionu, ali je postala simbol nezainteresovanosti svijeta za njihovo dalje postojanje. Jasno je da se u očima rukovodstva Vojske Republike Srpske, kao i ostatka svijeta, stanovništvo Srebrenice nikako nije moglo smatrati reprezentativnim ili čak značajnim dijelom muslimanskog naroda u Bosni, a samim time nije mogla postojati ni namjera da se uništi značajan dio zaštićene grupe Muslimana. Svijet je ponovo otkrio svoju savjest tek nakon otkrivanja masakara. Međutim, Tribunal ne može povezati napad na Srebrenicu i iseljavanje

muslimanskog stanovništva sa masakrima koji su uslijedili nad zarobljenim pripadnicima vojne kolone i vojno sposobnim muškarcima koji su ostali u Potočarima, jer takvi planovi za masakr nisu postojali prije pada enklave i formiranja kolone.

Iz pravne perspektive, važno je razlikovati vojni napad na Srebrenicu od masovnih ubistava koja su uslijedila nakon napada. Utvrđeno je da je ultimatum koji je Mladić objavio bio u skladu sa jednogodišnjom praksom, uvedenom već u Direktivi 4 donesenoj u novembru 1992. godine, gdje je navedeno da se razoružaju vojno sposobni i naoružani muškarci, a ukoliko ne pristanu, naređeno je da ih se uništi. Masovna pogubljenja nakon 12. jula lako se mogu prihvatiti kao stravična posljedica odbijanja predaje. Time što se izuzelo razmatranje motiva počinilaca za ubistvo ovih vojno sposobnih muškaraca, kao što je pokušaj eliminisanja vojne prijetnje, kako je odbrana tvrdila, standard vijeća Tribunala za utvrđivanje posebne namjere da se u cjelosti ili djelimično unište Muslimani u Bosni i Hercegovini bio je nepotpun.

Takođe, proširivanje značenja određenih pojmova po definiciji, poput „djelimično“, „značajan dio“ i „uništiti“, takođe navodi na pogrešnu primjenu pojma „genocid“. U stvari, usvajanjem tumačenja genocida koje se ne može i neće primijeniti univerzalno, Vijeće je neodrživo proširilo značenje izraza. U mjeri u kojoj ovo prelomno otkriće utiče na moderna tumačenja genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina, ovo znači da bi ograničavanje nalaza na zločine protiv čovječnosti – čime bi se održale jasnije razlike između ovih grupa zločina – bolje služilo autoritetu Tribunala.

Na kraju, nakon temeljne istrage Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu 1992-1995. godine, zaključuje se da se u Srebrenici nije dogodio niti pojedinačni zločin genocida niti genocid uopšte. Iako Komisija ne smatra ubistva koja su se dogodila oko Srebrenice genocidom, ona u uvažava činjenicu da su hiljade ljudi (uglavnom ratnih zarobljenika) ubijene na najstrašnji način i da odgovorne za ove gnusne zločine treba kazniti.

Nalazi Tribunala o genocidu neće izdržati test vremena jer je Komisija uvjerena da se zločini u Srebrenici ne mogu smatrati genocidom prema odredbi Člana VIa Rimskog statuta u kombinaciji sa obrazloženjem da se takvo ponašanje mora dogoditi u kontekstu obrasca sličnih postupaka usmjerenih protiv te grupe ili da je to ponašanje samo po sebi moglo prouzrokovati takvo uništenje. U širem smislu, od presudnog značaja za prevenciju budućih genocida je da se pojam genocida kao zločina nad zločinima ne smije razvodniti. Ako bi se taj termin tako olako koristio, kao u slučaju događaja u Srebrenici tokom jula 1995. godine, na kraju bi postao besmislen. Ako se takvo pravno razumijevanje ostvari u budućnosti, navodi o genocidu postali

bi redovni saputnici svake vojske i zajednički za sve sukobe i što je najvažnije nosili bi sa sobom male posljedice.

Istovremeno, oružani sukobi nisu organizovani sportovi za gledaoce sa jasnim pobjednicima i gubitnicima. To su složeni događaji sa trajnim psihološkim implikacijama za sve preživjele. Više je nego jasno da je stanovništvo ove regije kao i cijele Bosne i Hercegovine, bez obzira na svoju pripadnost, doživjelo veliku tragediju i novu traumu koja se često nadovezuje na traume iz prethodnih ratova. Posljedice ratih strahota su prisutne kod pripadnika svih strana u sukobu. Neophodno je iznalaziti načine da se te traume adekvatno tretiraju a društvu vraća uzajamno povjerenje i buduće pomirenje između ostalog i kroz primjenu restorativne pravde.

Osnovni cilj restorativne pravde je pomirenje – veliko odstupanje od osvetničkog, kaznenog, retributivnog i stigmatizujućeg fokusa adversarijalnog modela pravde. Model američkih starosjedilaca predstavljao je istorijsku perspektivu, dok južnoafrički i kanadski procesi pomirenja predstavljaju savremene primjere. U suštini, restorativni proces/proces pomirenja podrazumijeva preispitivanje rata u Bosni i Hercegovini (1991-1995), kao i svih ratova na Balkanu (1991-2002), i trebalo bi da uključuje nezavisnu akademsku/pravnu analizu zasnovanu na kliničkom modelu ABV, u kojoj „A” označava ispitivanje prethodnih (sličnih) slučajeva ili suprotstavljenih varijabli koje dovode do „B”, određeno ponašanje (posljednji ratovi na Balkanu) i „V”, nastale posljedice usljed „B” – Dejtonski mirovni sporazum; MKSJ; i MSP/MKS. U tom cilju, fokus mora biti na samim „djelima za koja se optuženi tereti“, a ne na pojedinačnim optužnicama sa inheretnom pristrasnošću koja se povezuje sa selektivnim presuđivanjem tužilaštva.

Krajnji cilj modela „restorativne socijalne pravde“ jeste sagledavanje događaja koji se smatraju kriminalnim, da procijeni sudske postupke koji su bitni za sprovođenje pravde (proceduralne naspram distributivne) i izloži redoslijed događaja koji su se odvili (ABV model) tako da se može utvrditi činjenično stanje – koje se zatim može širiti bez političkih, rasnih ili vjerskih pristrasnosti. Geopolitičke, rasne/etničke i/ili vjerske pristrasnosti znatno se mogu umanjiti usredsređivanjem na događaje za koje se može podići optužnica, a ne samo na pojedinačne optuženike. Ovo nudi bolju procjenu pravne etike, koja je izostala tokom mnogih adversarijalnih postupaka. Štaviše, ishod postupka restorativne socijalne pravde nije ponovno optuživanje ili oslobađanje od odgovornosti, već predstavljanje svih relevantnih činjenica, uključujući i zajedničke strahote rata, posebno građanskih ratova. U skladu s njim istraga treba da se proširi na spoljne (posredničke) sile kojima je sukob smišljeno pogodio tako što su često direktno ili indirektno pogoršavali faktore koji su produžavali trajanje sukoba. Iznad

svega, svi održivi naponi za obnavljanje socijalne pravde moraju da uključuju sve države koje su činile bivšu Jugoslaviju.

Izveštaj koji se ovdje podnosi rezultat je marljivog i intenzivnog rada nezavisne Komisije, u trajanju od otprilike godine i po, a čiji članovi su bili objektivni eksperti, predstavnici sedam zemalja, koji su žarko željeli da dođu do istorijskih činjenica i čisto istorijske istine. Niko od članova Komisije nije imao predrasude ni prema jednoj od strana iz konflikta, niti je i jedan imao neke konkretne ideje u vezi sa prirodom i pozadinom konflikta.

Nalazi predstavljeni u Izveštaju ojačali su mišljenje Komisije da je bilo njeno pravo i dužnost da ponovo istraži pitanja sa različitih aspekata i da je naučni pristup Komisije doprinio boljem razumijevanju događaja, istorijskog i političkog konteksta i jačine dokaza predloženih sudovima.

Do sada je bilo široko prihvaćeno tumačenje da ubistvo 8.000 muslimanskih muškaraca nalikuje genocidnim zločinima koje su počinili nacisti, sistematski odvajajući Jevreje i druge manjine od ostatka stanovništva, da bi ih potom ubili. Nalazi Komisije pokazuju da se zločin takve prirode nije dogodio. Štaviše, Komisija je utvrdila da su muslimanske snage 28. divizije Armije Republike BiH unutar Srebrenice formirale vojnu kolonu sa više od 12.000 pripadnika vojske koja se probila kroz formacije srpske vojske i krenula prema muslimanskoj teritoriji. Napadi na ovu kolonu, koji su prouzrokovali smrt približno četiri do pet hiljada pripadnika 28. divizije Armije Republike BiH, mogu se smatrati legitimnim vojnim akcijama. Međutim, pogubljenje 2.500-3.000 vojnih zatvorenika, uključujući nekoliko stotina muških civila iz baze Potočari, pored nekoliko stotina razmijenjenih vojnika, predstavlja ratni zločin. Komisija ne sumnja u zločinačku prirodu ovih ubistava.

Međutim, ne može se utvrditi da su ta ubistva počinjena sa bilo kojom drugom namjerom, osim da se eliminiše vojna prijetnja u periodu nakon vojnog napada hrvatskih i muslimanskih snaga na srpsku teritoriju (operacija „Oluja“). Što se tiče postojanja posebne namere da se uništi zaštićena grupa, nalazi MKSJ-a nisu konačni. Komisija nije uspjela da identifikuje niti jedan slučaj u kojem su sudije MKSJ-a raspravljale o bilo kojem drugom motivu za ubistvo, osim o genocidu. Vijeća MKSJ-a nisu ni jednom raspravljala o činjenici da su Srbi pretrpili genocid koji su počinili Hrvati uz pomoć Muslimana tokom Drugog svjetskog rata i da su Srbi u više od 150 naselja u i oko srebreničke regije pretrpili brutalne napade i etničko čišćenje od strane muslimanskih snaga u 1992. i 1993, pa čak i 1995. godini. Protumačila je masakre u srebreničkoj regiji kao otvorenu poruku poslatu svim muslimanima u Bosni da ih čeka ista sudbina. Komisija je pokazala da nema dokaza o takvoj namjeri.

Imajući u vidu raznolikost različitih konteksta, postalo je jasno da se ne može dati tačan broj različitih načina smrti; stoga smo pokušali da damo što tačnije procjene. Komisija smatra da se, u skladu sa svim činjenicama iz njenog istraživanja, pojam „genocid“ ne može koristiti za opisivanje tih tragičnih događaja.

Komisija je svjesna da su ranije komisije došle do drugačijih zaključaka, međutim, samo su činjenice bile te koje su diktirale rezultate Izvještaja koji se ovdje podnosi, te se iz tog razloga može konstatovati da svi članovi konačne rezultate smatraju čvrstim, objektivnim, tačnim sa istorijskog aspekta, te preciznom analizom.

Komisija je uložila sve napore i energiju kako bi došla do istorijskih činjenica. Članovi Komisije intenzivno su radili na istraživanju tragičnih događaja i autentičnoj analizi istih.

Komisija se sastojala od različitih eksperata iz više zemalja koji su predstavljali razne kulture i mentalitete. Prirodno je, iz tog razloga, da su tokom njenog rada, članovi imali neke rasprave i dileme. Ipak, Izvještaj su takvog kakav jeste potpisali svi njeni članovi, koji se u potpunosti slažu sa finalnim zaključcima istog. Izvještaj predstavlja cilj članova Komisije da razotkriju činjenice iza konflikta u Srebrenici i sklone paravan koji je sakrivao neke od istorijskih detalja u vezi sa tim istim konfliktom. Izvještaj je jedan pristojan i autentičan dokument bez predrasuda u njemu.

Završni Izvještaj Komisije trebao bi pomoći u suočavanju s prošlosti, dovede do jačanja povjerenja i tolerancije među narodima Bosne i Hercegovine i olakša konačno pomirenje i suživot svih sadašnjih i budućih generacija. Komisija nije imala za cilj da marginalizuje ili umanju patnju bilo kojeg naroda; upravo suprotno, njeni članovi izrazili su svoje najdublje poštovanje i saosjećanje sa svim žrtvama iz svih kulturnih i etničkih grupa koje su tragično izgubile život u razaranjima tokom građanskog rata u Bosni i Hercegovini. Komisija je nastojala da do istine dođe objektivnim ispitivanjem činjenica u vezi sa događajima iz oružanog sukoba na ovom području i primjenom neselektivnog postupka restorativne pravde, vjerujući da se samo na taj način može patnja ljudi smjestiti u kontekst i na kraju dovesti do pomirenja i dijaloga.

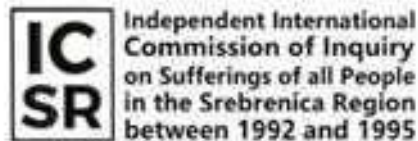
Komisija se nada da će nakon ovog Izvještaja biti preduzeti konkretni koraci ka suočavanju sa prošlošću, kako strana u sukobu, tako i predstavnika međunarodne zajednice, međunarodnih organizacija i udruženja žrtava rata. Jedan od takvih koraka mogao bi biti odavanje počasti žrtvama svih strana na mjestima njihovih stradanja od strane predstavnika svih gore navedenih. Istinsko i nediskriminatorno odavanje počasti svim nevinim žrtvama od strane zajedničkih delegacija gore navedenih strana korak je koji može doprinijeti zajedničkom suočavanju sa prošlošću i boljem razumijevanju univerzalne istine o dostojanstvu i vrijednosti svakog ljudskog života.

Komisija dalje preporučuje pokretanje otvorenog dijaloga između žrtava svih zaraćenih strana, pa čak i počinitelaca, gdje je to moguće, u srebreničkoj regiji i cijeloj Bosni i Hercegovini.

PRILOZI

Prilog 1

Zahtjevi za ustupanje informaci

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Federal Pension and Disability Insurance Institute, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- List of Army of Bosnia and Herzegovina members from the pre-war municipalities of Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Kalesija, and Kladanj that were killed during the war (199-1995) in Bosnia and Herzegovina, based on whose deaths their families have a vested right to a family pension granted by the Federal Pension and Disability Insurance Institute.

Reason for requesting access to information is that the data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Трг Јасеновачких жртава 4, Бања Лука, тел. 051/247-472, факс 051/247-597, e-mail: rcirz@rcirz.vladars.net, www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-163/18

Дана: 27.02.2020. године

**ФЕДЕРАЛНО МИНИСТАРСТВО ЗА ПИТАЊЕ БОРАЦА И ИНВАЛИДА
ОДБРАМБЕНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА
Хамдије Ђемерлића 2, 71 000 Сарајево**

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштовани,

Влада Републике Српске је доијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. године. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Службене новине Федерације Босне и Херцеговине“, број 32/01,

48/11) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио председник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гидеон Грајф.

Имајући у виду надлежности Федералног министарства за питања бораца и инвалида одбрамбено-ослободилачког рата, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године;

- Расположиве податке о броју страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладан, Шековићи и Калесија (Османци).
- Списак страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладан, Шековићи и Калесија (Османци).

С поштовањем,

г.д ДИРЕКТОРА
г.д Милорад Којић

[Odgovor nikada nije stigao]

Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

INDEPENDENT INTERNATIONAL COMMISSION OF INQUIRY ON SUFFERINGS OF ALL PEOPLE IN THE SREBRENICA REGION BETWEEN 1992 AND 1995			
NO.	DATE	FROM	TO
28/A01/2020	26/02/2020		10/13

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the FB&H Ministry of the Internal Affairs, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- All data available on the number of fatalities; by age and victim status (soldier-civilian), who died between 1992 and 1995 in the areas of the following pre-war municipalities: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići, and Kalesija (Osmaci);
- List of fatalities, by age and victim status (soldier-civilian), who died between 1992 and 1995 in the areas of the following pre-war municipalities: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići, and Kalesija (Osmaci);
- Witness statements of persons who survived the breakthrough, after they had departed from Srebrenica on 11 July 1995, on the Srebrenica-Tuzla road or on their way towards other parts of the FB&H, which were given to the official bodies and are filed in your archives.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Трг Јасеновачких жртава 4, Бања Лука, тел. 051/247-472, факс 051/247-597, E-mail: rcirz@rcirz.vladars.net, www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-159/18

Дана: 27.02.2020. године

**МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА ФЕДЕРАЦИЈЕ БОСНЕ И
ХЕРЦЕГОВИНЕ**

Мехмед Спахе 7, 71000 Сарајево

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштовани,

Влада Републике Српске је доијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. године. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Службене новине Федерације Босне и Херцеговине“, број 32/01,

48/11) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио предједник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гидеон Грајф.

Имајући у виду надлежности Министарства унутрашњих послова Федерације Босне и Херцеговине, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Расположиве податке о броју страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладањ, Шековићи и Калесија (Осмаш).
- Списак страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладањ, Шековићи и Калесија (Осмаш).
- Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или на другим просторима Федерације Босне и Херцеговине, дате службеним органима, а који се налазе у архивама које посједујете.

С поштовањем,

Broj: 09-45-1-653/20

Datum: 30.03.2020. godine

Na osnovu člana 14. i 19. Zakona o slobodi pristupa informacijama u Federaciji Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije BiH“ broj: 32/01 i 48/11), (u daljem tekstu ZOSPI FBiH) i Rješenja Federalne uprave policije broj: 09-19/1-30-2-125 od 20.02.2020. godine, postupajući po pisanom zahtjevu Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Ministarstva pravde RS-a iz Banjaluke (u daljnjem tekstu: podnosilac zahtjeva), službenica za informisanje Federalne uprave policije, d o n o s i

RJEŠENJE

Odobrava se pristup informacijama u cjelosti podnosiocu zahtjeva, kojim su tražene informacije o broju stradalih lica, prema godinama stradanja i statusu žrtve, spisak stradalih lica prema godinama stradanja i statusu žrtve u periodu 1992-1995. godine na područjima prijeratnih opština Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići i Kalesija (Osmaci), te izjave svjedoka preživjelih u probouju nakon napuštanja Srebrenice 11. jula 1995. godine, na putu Srebrenica-Tuzla, ili ka drugim prostorima Federacije BiH.

Obrazloženje

Dana 17.03.2020. godine Federalna uprava policije zaprimila je zahtjev podnosioca broj: 08/4.01/773-75-159/18 od 27.02.2020. godine, koji je sadržavao dovoljno podataka potrebnih za postupanje u smislu člana 11. stav 2. Zakona o slobodi pristupa informacijama u FBiH.

Postupajući po predmetnom zahtjevu, zatraženo je od nadležne organizacione jedinice Uprave, Centra za istraživanje ratnih zločina, postupanje po istom, koji su dostavili obavijest da su izvršenim provjerama kroz postojeće službene evidencije utvrdili da isti ne raspolažu sa traženim podacima. Dalje je navedeno da Centar za istraživanje ratnih zločina postupi isključivo po izdatim naredbama Tužilaštva BiH i drugih nadležnih tužilaštava u BiH i konstatovano je da Centar u svom radu nije zaprimio nijednu naredbu nadležnih tužilaštava u kojoj je bilo traženo prikupljanje gore navedenih traženih podataka, te da se takvi podaci pokušaju dobiti od Tužilaštva BiH, Državne agencije za istrage i zaštitu BiH, Instituta za nestale osobe BiH i Instituta za istraživanje ratnih zločina.

Na osnovu izloženog, odlučeno je kao u dispozitivu Rješenja.

Pouka o pravnom lijeku: Protiv ovog rješenja može se podnijeti prigovor zamjeniku direktora Federalne uprave policije u roku od 8 (osam) dana od dana prijema rješenja.

SLUŽBENICA ZA INFORMISANJE

Dostavljeno

- podnosiocu zahtjeva (redovnom poštom)

- a/a

Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Federal Pension and Disability Insurance Institute, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- List of Army of Bosnia and Herzegovina members from the pre-war municipalities of Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Kalesija, and Kladanj that were killed during the war (199-1995) in Bosnia and Herzegovina, based on whose deaths their families have a vested right to a family pension granted by the Federal Pension and Disability Insurance Institute.

Reason for requesting access to information is that the data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА

Трг Јасениначких жртава 4, Бања Лука, тел 051/247-472, факс 051/247-597, E-mail: rcirz@rcirz.vladars.net www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-160/18.

Дана: 27.02.2020. године

ФЕДЕРАЛНИ ЗАВОД ЗА ПЕНЗИЈСКО И ИНВАЛИДСКО ОСИГУРАЊЕ
Ложничка 2, 71000 Сарајево

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. године. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Службене новине Федерације Босне и Херцеговине“, број 32/01, 48/11) подносио захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио предједник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гидеон Грајф.

Имајући у виду надлежности Федералног завода за пензијско и инвалидско осигурање, обраћамо вам се са захтјевом да закључно са 31.12.2019. године:

- Списак припадника Армије Босне и Херцеговине из пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница, Калесија и Кладањ који су погинули током рата (1992-1995) у Босни и Херцеговини, а на основу чије су погибљи њихове породице оствариле право на породичну пензију од стране Федералног завода за пензијско и инвалидско осигурање.

С поштовањем,

Директора
г-р Милорад Кojiћ

REPUBLIKA SRPSKA
MINISTARSTVO PRÁVDE
REPUBLIČKI CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE RATA, RATNIH ZLOČINA I TRAŽENJE NESTALIH LICA
POSREDOVANJE U PENZIJSKOM I INVALIDSKOM OSIGURANJU
FEDERAL PENSIUM AND INVALIDITY INSURANCE INTERMEDIARY

POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE
POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE
POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE

08/4.01/773-75-160/18

88000 Mostar, Dubrovačka bb.
Tel. +387 36 445 670
Fax. +387 36 445 693
e-mail: ured.direktora@fzmiopio.ba
71000 Sarajevo, Ložionička broj 2.
Tel. +387 33 723 125
Fax. +387 33 723 200

Broj: FZ1/3-04-7-152-2/20
Sarajevo, 14.04.2020. godine

BOSNA I HERCEGOVINA
Republika Srpska
Ministarstvo pravde
Republički centar za istraživanje rata,
ratnih zločina i traženje nestalih lica

PREDMET: Obavijest, dostavlja se
Veza: Vaš akt, broj: 08/4.01/773-75-160/18 od 27.02.2020. godine

Zahtjevom za pristup informacijama Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica od dana 27.02.2020. godine, od strane Federalnog zavoda za penzijsko i invalidsko osiguranje zatražen je spisak pripadnika Armije Bosne i Hercegovine iz prijeratnih opština: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Kalesija i Kladanj koji su poginuli tokom rata (1992-1995) u Bosni i Hercegovini i na osnovu čije su pogibije njihove porodice ostvarile pravo na porodičnu penziju od strane Federalnog zavoda za penzijsko i invalidsko osiguranje.

Članom 1. Zakona o slobodi pristupa informacijama („Službene novine FBiH“, broj: 32/01 i 48/11) propisano je da osnovni cilj Zakona jeste utvrditi da informacije pod kontrolom javnog organa predstavljaju značajno javno dobro i da javni pristup informacijama potiče veću transparentnost i odgovornost javnih organa, što je neophodno za demokratski proces, te utvrditi da svaka fizička ili pravna osoba ima pravo pristupa ovim informacijama u najvećoj mogućoj mjeri, u skladu sa javnim interesom, te da javni organi imaju odgovarajuću obavezu da priopće te informacije.

U predmetnom slučaju se ne radi o informacijama koje su nastale u okviru djelokruga rada Federalnog zavoda (dokumentacija iz postupaka javnih nabavki, podaci o plaćama službenika, izvještaji o radu, podaci o konkursnim procedurama i sl.), nego o informacijama koje su nastale u upravnim postupcima koji su se vodili po zahtjevima korisnika prava.

Nadalje, ukazujemo na odredbu člana 6. Zakona o matičnoj evidenciji o osiguranicima i korisnicima prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja („Službene novine FBiH“, broj: 52/11) kojom je propisano da se u matičnoj evidenciji vode podaci o osiguranicima, osiguranim osobama i osobama kojima je penzijski staž utvrđen rješenjem, odnosno kojima je vrijeme provedeno u radnom odnosu upisano u radnu knjižicu, kao i osobama osiguranim po međunarodnim ugovorima o socijalnom osiguranju obveznicima uplate doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje osobama koje su ostvarile prava iz penzijskog i invalidskoga osiguranja na način propisan Zakonom.

Imajući u vidu naprijed navedeno, ovim putem Vas obavještavamo da Federalni zavod za penzijsko i invalidsko osiguranje ne vodi evidenciju o licima poginulim za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1992 - 1995. godine, odnosno ovaj Zavod nije zakonom obavezan da vodi evidenciju o poginulim licima iz kojih je ostvareno pravo na porodičnu penziju, iz kojih razloga jasno proizilazi da nismo u mogućnosti postupiti po Vašem traženju.

DIREKTOR
mr. Zoran Križić

Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Intelligence and Security Agency of Bosnia and Herzegovina, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- Witness statements of persons who survived the breakthrough, after they had departed from Srebrenica on 11 July 1995, on the Srebrenica-Tuzla road or on their way towards other parts of the FB&H, which were given to the official bodies and are filed in your archives.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Трг Јасеновачких жртава 4, Бања Лука, тел: 051/247-472, факс 051/247-597, e-mail: rcirz@rcirz.vladanet.net www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-162/18

Дана: 27.02.2020. године

ОБАВЈЕШТАЈНО БЕЗБЈЕДНОСНА АГЕНЦИЈА БИХ
Мехмеда Спахе 7, Сарајево 71 000

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 7.2.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Босни и Херцеговини („Службени гласник Босне и Херцеговине“, број 28/00) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио предсједник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гилесн Грајф.

Имајући у виду надлежности Обавјештајно Безбједовне Агенције БиХ, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или ка другим просторима ФБиХ, дате службеним органима, а који се налазе у архивама које посједујете

С поштовањем,

[Odgovor nikada nije stigao]

Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Ministry of Defence of Bosnia and Herzegovina, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- Number of members of the 8th Operations Group, subsequently the 28th Division of the 2nd Corps of the Army of Bosnia and Herzegovina, killed during the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995);
- List of members of the 8th Operations Group, subsequently the 28th Division of the 2nd Corps of the Army of Bosnia and Herzegovina, killed during the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995);
- Documentation concerning the breakthrough of the 28th Division of the Army of Bosnia and Herzegovina after its departure from the Srebrenica enclave on 11 July 1995;
- Witness statements of persons who survived the breakthrough, after they had departed from Srebrenica on 11 July 1995, on the Srebrenica-Tuzla road or on their way towards other parts of the FB&H, which were given to the official bodies and are filed in your archives.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Трг Јасеновачких жртава 4, Бања Лука, тел.051/247-472, факс 051/247-597, E-mail:rcir@rcirz.vladan.net www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-164/18

Дана: 27.02.2020. године

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
Хамдије Крешевлаковића 98, 71000 Сарајево

Предмет: Захтјев за уступање информација-

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Босни и Херцеговини („Службени гласник“ Босне и Херцеговине“, број 28/00) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутно председник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гилеон Грајф.

Имајући у виду надлежности Министарства одбране БиХ, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите следеће информације:

- Број погинулих припадника 8. оперативне групе, касније 28. дивизије 2. корпуса Армије Босне и Херцеговине током рата у Босни и Херцеговини (1992-1995)
- Списак погинулих припадника 8. оперативне групе, касније 28. дивизије 2. корпуса Армије Босне и Херцеговине током рата у Босни и Херцеговини (1992-1995)
- Документација која се односи на пробој 28. дивизије АБиХ након напуштања енклаве Сребреница 11. јула 1995. године.
- Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или на другим просторима ФБиХ, дате службеним органима, а који се налазе у архивама које посједујете.

С поштовањем,

Број: УП-І-14-35-2-10-4/20
Сарајево, 31.03.2020. године

МИНИСТАРСТВО ТРАЖЕЊЕ			
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА			
ПРИМЉЕНО	2	3	4
ОК. ЈЕД.	БРОЈ	ПРИЛОГ	БРИДЖНОСТ
08/14-01/14-23-2	5-464/88		

На основу члана 193. став 1. Закона о управном поступку („Службени гласник БиХ“, број 29/02) и у складу са чланом 14. став 3. Закона о слободи приступа информацијама у БиХ („Службени гласник БиХ“, број: 28/00, 45/06, 102/09, 62/11 и 100/13), а рјешавајући по захтјеву Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Министарства правде Републике Српске из Бања Луке, д о л о ж и м :

Р Ј Е Ш Е Њ Е

Не удовољава се захтјеву Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Министарства правде Републике Српске из Бања Луке, за приступ информацијама које се односе на страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992.-1995. године.

Образложење

Разматрајући запримљени захтјев за уступање информација Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Министарства правде Републике Српске из Бања Луке, који се позивају на Закон о слободи приступа информацијама у БиХ, тражећи приступ информацијама које се односе на страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992.-1995. године, а које су им потребне за рад Независне међународне комисије ради објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992.-1995. године.

Тражене су следеће информације:

1. Број погинулих припадника 8. оперативне групе, касније 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ током рата у БиХ (1992.-1995.),
2. Списак погинулих припадника 8. оперативне групе, касније 28. дивизије 2. корпуса Армије БиХ током рата у БиХ (1992.-1995.),
3. Документација која се односи на пробој 28. дивизије АБиХ након напуштања енклаве Сребреница 11. јула 1995. године,
4. Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или на другим просторима ФБиХ, дате службеним органима, а које се налазе у архивима које посједујете.

Разматрајући захтјев који се односи на горе наведено утврђено је следеће:

Поступајући по захтјеву, утврђено је да се ради о документацији чији је имаоц Министарство одбране БиХ на основу члана 70. став (3) Закона о добрани БиХ („Службени гласник БиХ“, број:88/05).

Од дана ступања на снагу Закона о добрани Босне и Херцеговине није сачињен никакав релевантни правни акт из члана 73. овог Закона, којим би се окончао располагање имовинским правима између пријатних ентитетских министарстава добране и Министарства одбране БиХ. На снази је члан 74. Закона о добрани БиХ, који забрањује било какво располагање имовином из члана 70. став (3) овог Закона, односно

у овом случају архивом, списима и другим документима чији ствараоци су пријављени ентитетска министарства и војске, а затечени су у војним објектима на дан 01.01.2006. године.

Чланом 16. Закона о архивској грађи и архиву Босне и Херцеговине („Службени гласник БиХ”, број 16/01), прописано је да је јавна архивска грађа доступна за кориштење 30 година од њеног настанка, и може се користити у научне, образовне, васпитне, културне, пословне и друге сврхе по истеку овог рока, ако захтјевом ствараоца није другачије одређено.

Закон о слободи приступа информацијама у Босни и Херцеговини, у овом случају не може бити примјењен а да се не прекрше горе наведени закони.

Архивска грађа и документација из периода настанка 1992.-1995. године, ствараоца пријављених ентитетских војски није припремљена за јавно кориштење и публиковање. Иста је доступна Међународном суду за ратне злочине починјене на подручју бивше Југославије у Хагу (ИСТУ), Тужилаштву и Суду Босне и Херцеговине као доказни материјал у поступцима процесуирања ратног злочина и ентитетским министарствима у чијој надлежности је рјешавање статусних питања борачке популације по основу припадности.

У вези са напријед наведеним, ријешено је да се нису стекли законом прописани услови за кориштење документације из периода настанка 1992.-1995. године, ствараоца пријављених ентитетских војски, у научне, образовне, васпитне, културне, пословне и друге сврхе, те је захтјев Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Министарства правде Републике Српске из Бања Луке, за добијање одобрења за приступ наведеној грађи, преурањен.

На основу изложеног ријешено је као у диспозитиву.

Правна поука: Против овог рјешења може се подијети жалба. Жалбом савјету Савјета министара Босне и Херцеговине, Трг БиХ 1, Сарајево, у року од 15 дана по пријему овог рјешења.

Достављено:

- Република Српска
Министарство правде
Републички центар за истраживање рата,
Ратних злочина и тражење несталих лица
Трг Јасеновачких жртава број 4
78000 Бања Лука (уз доставницу);
- Архива.

МИНИСТАР
др Сифет Ђокић

Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Missing Persons Institute of Bosnia and Herzegovina, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- List of missing persons, name, date, and circumstances of disappearance included, whose disappearance is war-related (1992-1995) and happened in the municipalities of Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Kalesija, and Kladanj.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Тре Ласеновичких жртава 4, Бања Лука, тел. 051/247-472, факс 051/247-597, E-mail: rcirz@rcirz.vladari.net, www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-161/18

Дана: 27.02.2020. године

**ИНСТИТУТ ЗА НЕСТАЛА ЛИЦА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
Хамдије Чмерлића 2/15, 71 000 Сарајево**

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 7.2.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Босни и Херцеговини („Службени гласник Босне и Херцеговине број 28/00) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио председник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гидеон Грајф.

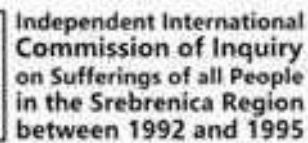
Имајући у виду надлежности Института за нестала лица Босне и Херцеговине, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Списак несталих лица, са именима, датумом и околностима нестанка, а која се односе на ратна дешавања (1992-1995) који су нестали у општинама Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница, Калесија и Кладань.

С поштовањем,

[Odgovor nikada nije stigao]

Handwritten notes on a document, including a date stamp "12-14-72" and a signature "C. J. [illegible]".

08/12/01/2001	25-12/01/03
---------------	-------------

Centre, we hereby request that you
(2019).

- circumstances, and other relevant
are classified in the Potočari Memorial

International Commission for the
region from 1992-1995.

electronic version.

you.

Inquiry on Sufferings of all People in

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Трг Јасеновачких жртава 4, Бања Лука, тел: 051/247-472, факс: 051/247-597, E-mail: rcirz@rcirz.slobodas.net www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-165/18

Дана: 27.02.2020. године

**МЕМОРИЈАЛНИ ЦЕНТАР ПОТОЧАРИ
Потоцари 66, 75 430 Сребреница**

Предмет: Захтјев за уступање информација.

Поштовани,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о приступу информацијама у РС (“Службени гласник Републике Српске“ број 20/01) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио председник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гизелн Грајф.

Имајући у виду надлежности Меморијалног центра Поточари, обраћамо вам се са захтјевом да вам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Списак 8382 лица са генералијским подацима, датумом, околностима и осталим релевантним подацима о њиховом страдању који се у МЦ Поточари воде као жртве ратних дешавања у јулу 1995. године.

С поштовањем,

REPUBLICAN OFFICE
 1000 COMMONWEALTH AVENUE
 BOSTON, MASSACHUSETTS 02118
 TEL: 617-552-3000
 FAX: 617-552-3001
 WWW.REPUBLICAN.OFFICE.ORG

Broj: 02-02-3-238-1/20
Srebrenica, 16.03.2020. godine

N/r Miloradu Kojiću, direktoru

PREDMET: ODGOVOR NA VAŠ ZAHTJEV BROJ 08/4.01/773-75-165/18

Obavještavamo Vas da nismo u mogućnosti udovoljiti Vašem Zahtjevu broj 08/4.01/773-75-165/18 od 16.03.2020. godine. Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine nije dužan dostavljati informacije po osnovu Zakona o pristupu informacijama u Republici Srpskoj ("Službeni glasnik Republike Srpske", broj 20/01).

Napominjemo da je Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine osnovan u skladu sa Zakonom o registraciji pravnih lica koja osnivaju institucije Bosne i Hercegovine ("Službeni glasnik BiH", br. 33/02 i 37/03).

Imajući to u vidu, ova institucija ne potpada pod definiciju 'javnog organa', dužnog da objavi informacije po zahtjevu fizičkog ili pravnog lica u skladu sa Zakonom o pristupu informacijama u Republici Srpskoj ("Službeni glasnik Republike Srpske", broj 20/01), na koji se pozivate u zahtjevu.

Osim navedenog, sam zahtjev je pogrešno naslovljen na "Memorijalni centar Potočari", te Vas upućujemo da u službenoj komunikaciji koristite službeni naziv institucije "Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine".

Na koncu, biću slobodan da Vam se u lično ime obratim i da Vas malo obražujem. Gospodine Kojiću, ne postoje „ratna dešavanja u julu 1995. godine“. Sve relevantne činjenice u vezi sa genocidom nad Bošnjacima istočne Bosne u periodu između aprila 1992. godine i jula 1995. godine ustanovljene su mimo razumne sumnje pred nizom međunarodnih i domaćih sudova, na suđenjima vodećim i srednjerangiranim političkim i vojnim rukovodiocima bosanskih Srba. Genocidni karakter događaja iz jula 1995. godine takode je nedvojbeno utvrđen. U to ime Vas upućujem na javno dostupne dokaze o tome, u formi dokumenata i svjedočanstava, korištene pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnim sudom pravde.

U zaključku, podsjećam Vas da je zakonski mandat Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, očuvanje sjećanja na žrtve genocida koji su počinile vojska i policija bosanskih Srba. U suprotnosti je sa slovom i duhom mandata koji nam je povjeren da na bilo koji način doprinosimo negiranju ili normalizaciji negiranja genocida. Tzv. komisija u čije ime se obraćate nije ništa drugo nego nastavak kampanje sistematskog i sistemskog negiranja genocida. Uvjerem sam da će skončati na isti način kao i tzv. „Istorijski projekt Srebrenica“, koji je također plaćen iz budžeta, odnosno narodnim parama: pronevjerom, utajom i krivičnim gonjenjem.

S poštovanjem,

Dr. Emir Suljagić

VD Direktora Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari

Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine

Independent International
Commission of Inquiry
on Sufferings of all People
in the Srebrenica Region
between 1992 and 1995

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Tuzla Canton Ministry of the Internal Affairs, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- All data available on the number of fatalities, by age and victim status (soldier-civilian), who died between 1992 and 1995 in the areas of the following pre-war municipalities: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići, and Kalesija (Osmaci);
- List of fatalities, by age and victim status (soldier-civilian), who died between 1992 and 1995 in the areas of the following pre-war municipalities: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići, and Kalesija (Osmaci);
- Witness statements of persons who survived the breakthrough, after they had departed from Srebrenica on 11 July 1995, on the Srebrenica-Tuzla road or on their way towards other parts of the FB&H, which were given to the official bodies and are filed in your archives.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

**РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА**

Трг Јасеновачких жртава 4, Бања Лука, тел.051/247-472, факс: 051/247-597, E-mail:rcirz@rcirz.vladainet.net www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-166/18

Дата: 27.02.2020. године

МУП ТУЗЛАНСКОГ КАНТОНА
Туралибегова 66, 75 000 Тузла

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштомачки

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. године. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Службене новине Федерације Босне и Херцеговине“ број 32/01, 48/11) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио предсједник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гидеон Грајф.

Имајући у виду надлежности МУП Тузланског Кантона, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Расположиве податке о броју страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладањ, Шековићи и Калесија (Осмањ).
- Списак страдалих лица, према годинама страдања и статусу жртве (војник-цивил), у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладањ, Шековићи и Калесија (Осмањ).
- Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или на другим просторима Федерације Босне и Херцеговине, дате службеним органима, а који се налазе у архивама које посједујете.

С поштовањем,

Bosna i Hercegovina
Federacija Bosne i Hercegovine
Tuzlanski kanton
Ministarstvo unutrašnjih poslova
Uprava policije
Tuzla

Broj: 08-06/3-1-03.2-3-1043/20/ KN
Datum: 15.04.2020. godine

REPUBLICA SRPSKA			
MINISTARSTVO PRAVDE			
Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica			
BARIŠ LUKA			

REPUBLICA SRPSKA
MINISTARSTVO PRAVDE
Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica
BARIŠ LUKA

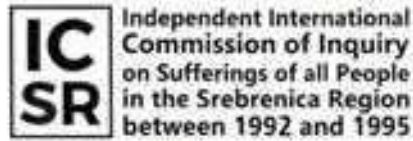
PREDMET: Obavijest, dostavlja se -
V E Z A : Vaš akt broj: 08/4.01/773-75-166/18 od 27.02.2020. godine

U vezi vašeg akta broj i datum veze, obavještavamo Vas da su službenici MUP TK-a postupajući po predmetima ratnih zločina, predmetne materijale dostavljali nadležnim tužilaštvima, te određen broj predmeta ustupali drugim policijskim agencijama. Također vas obavještavamo da se za podatke vezano za informacije tražene aktom veze obratite Institutu za nestale osobe BiH.

DOSTAVLJENO:
-Naslovu,
-a/a.

NAČELNIK UNIFORMISANE POLICIJE
GLAVNI INSPEKTOR

Nevres Siljegović

Date: 26 February 2020

SUBJECT: Request

Dear Mr. Kojic,

Bearing in mind the competencies of the Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law, University of Sarajevo, we hereby request that you provide us with the following documents (up to 31 December 2019):

- Names of fatalities, by age and casualty status (soldier-civilian), who died between 1992 and 1995 in the areas of the following pre-war municipalities: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica (Milići), Kladanj, Šekovići, and Kalesija (Osmaci);
- Witness statements of persons who survived the breakthrough, after they had departed from Srebrenica on 11 July 1995, on the Srebrenica-Tuzla road or on their way towards other parts of the FB&H [Federation of Bosnia and Herzegovina], which were given to the official bodies and are filed in your archives.

The data are needed for research of the Independent International Commission for the Investigation of suffering of all ethnicities in the Srebrenica region from 1992-1995.

Please provide the requested information in one copy and electronic version.

I hope that you will please our request. I warmly welcome you.

Truly Yours,

Gideon Greif

Chairman of the Independent International Commission of Inquiry on Sufferings of all People in the Srebrenica Region between 1992 to 1995

Gideon Greif

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ РАТА, РАТНИХ ЗЛОЧИНА И
ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ ЛИЦА

Ург. Јасеновачких жртава 4, Бања Лука, тел: 051/247-472, факс: 051/247-597, E-mail: rcirz@rcirz.vladari.net, www.rcirz.org

Број: 08/4.01/773-75-167/18
Дана: 27.02.2020. године

УНИВЕРЗИТЕТ У САРАЈЕВУ

Институт за истраживање злочина против човјечности и међународног права
Универзитета у Сарајеву
Халила Назеџића 4, 71 000 Сарајево

Предмет: Захтјев за уступање информација

Поштомовити,

Влада Републике Српске је донијела Рјешење о именовању Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године (у даљем тексту: Рјешење о именовању), број: 04/1-012-2-345/19, од 07.02.2019. године („Службени гласник Републике Српске“, број: 13/19), с циљем објективног и непристрасног утврђивања страдања свих народа на подручју сребреничке регије у периоду 1992-1995. године. У складу са поменутиим Рјешењем о именовању административне послове за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији периоду 1992-1995. године обавља Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

У складу са одредбама Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Службене новине Федерације Босне и Херцеговине“, број: 32/01,

48/11) подносимо захтјев за приступ следећим информацијама, а које се односе на страдање свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године.

У прилогу Вам достављамо писмо примљено 27.02.2020. године које нам је упутио председник Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду 1992-1995. године г. Гидеон Грајф.

Имајући у виду надлежности Института за истраживање злочина против човјечности и међународног права Универзитета у Сарајеву, обраћамо вам се са захтјевом да нам доставите закључно са 31.12.2019. године:

- Имена смртно страдалих лица по годинама и статусу страдања (војник-цивил), а која су страдала у периоду 1992-1995. године на подручју пријератних општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Власеница (Милићи), Кладањ, Шековићи и Калесија (Осмаџи).
- Изјаве свједока преживјелих у пробоју након напуштања Сребренице 11. јула 1995. године, на путу Сребреница-Тузла, или на другим просторима ФБиХ, дате службеним органима, а који се налазе у архивама које посједујете.

С поштовањем,

Директор
др Милош Којић

[Odgovor nikada nije stigao]

Prilog 2

Civilne i vojne žrtve

2.1. Fotografije jednog broja spomen obilježja stradalog srpskog stanovništva prikupljene istraživanjem Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja svih naroda od 1992. do 1995. godine

Spomen obilježje u mjestu Kravica za 3267 stradala civila i vojnika u srednjem Podrinju (regija Srebrenica) 1992-1995. g.
i za 6469 žrtava Genocida 1941-1945. g.

Споменик страдалом цивилном и војном становништву мјеста Склани

Spomenik stradalom civilnom i vojnom stanovništvu mjesta Zalazje

Spomenik stradalom civilnom i vojnom stanovništvu mjesta Brežani

Spomenik stradalom civilnom i vojnom stanovništvu mjesta Bjelovac

Споменик страдалом цивилном и војном становништву мјеста Жежестица

Dio spomen groblja u Bratuncu gdje je takođe sahranjeno stradalo civilno i vojno stanovništvo Srpske nacionalnosti.

Spomen soba u Srebrenici stradalim Srbima iz ovog grada sa fotografijama za jedan dio stradalih. Spomen soba se nalazi u prostoriji Pravoslavne Crkve pošto nije odobren ni jedan javni prostor za ovu namjenu u gradu Srebrenici.

Spomen soba u Bratuncu stradalom Srpskim civilima i vojnicima sa fotografijama za jedan dio stradalih.

Prilog 2

Civilne i vojne žrtve

2.1. Fotografije određenih spomen obilježja stradalih Muslimana/Bošnjaka nastale terenskim istraživanjem Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja svih naroda od 1992. do 1995. godine

Спомен плоча војницима и цивилима засеока Чанчари⁷

Spomen ploča poginulim šehidima (poginulim vojnicima) u selu
Hrnčići

Spomen ploča u znak sjećanja na šehide (poginule vojnike) sela Barakovići

Spomen ploča u znak sjećanja na žrtve rata 1992-1995. godine u selu Blječeva

Spomen obilježje u selu Donja Kamenica

Spomen obilježje šehidima (poginulim borcima) sela Gornja Kamenica

Spomen obilježje stradalim u selu Glogova

Spomen obilježje žrtvama „agresije i genocida 1992.1995. godine“ u selu Poljak

MC Potočari – Šehidsko groblje. Iako su nadgrobni spomenici na ovom groblju namijenjeni isključivo za šehide (vojnike poginule za Islam), na ovom groblju su, pored pripadnika 28. divizije ARBiH poginulih u borbi, sahranjeni i zarobljeni pa strijeljani pripadnici ove formacije, te vojno sposobni muškarci zarobljeni u bazi UN-a u Potočarima ali moguće i manji broj civila koji se probijao iz okruženja u okviru 28. divizije ARBiH.

BIOGRAFIJE ČLANOVA KOMISIJE

GIDEON GRAJF

Gidion Grajf doktorirao je iz jevrejske moderne istorije na Univerzitetu u Beču 1997. godine i od tada je napisao i priredio veliki broj djela i radova. Pored tih pisanih publikacija, tokom svojih studija, kao i po završetku istih, bio je autor niza radio dokumentaraca i dokumentarnih filmova. Trenutno je glavni istoričar i istraživač Instituta za obrazovanje, dokumentaciju i istraživanje holokausta „Šem Olam” u Izraelu, viši istoričar i istraživač u Fondaciji za edukativne projekte o holokaustu u Majamiju na Floridi, predavač na Univerzitetu u Tel Avivu, kao i na drugim akademskim centrima u Izraelu, savjetnik, prevodilac i tumač u Državnom muzeju Aušvic-Birkenau u Poljskoj, član Američkog međunarodnog savjetodavnog savjeta intervjuista pri njujorškoj Fondaciji aušvickog jevrejskog centra, smeštenoj u Osvjenčimu u Poljskoj. Specijalista je za istoriju perioda holokausta, modernu jevrejsku istoriju, istoriju koncentracionih logora i logora za istrebljenje, posebno za Aušvic i Majdanek.

LOREN FRENČ

Lorens Armand Frenč odrastao je u francusko-američkoj zajednici u Nju Hempširu, gde je pohađao lokalne državne škole. Prijavio se u Marinski korpus Sjedinjenih država, gde je služio u 2. i 3. marinskoj diviziji u artiljerijskim jedinicama. Pohađao je koledž kao veteran invalid nakon što je časno otpušten. Stekao je fakultetsku diplomu, master i doktorat iz sociologije/socijalne psihologije na Univerzitetu Nju Hempšir-Daram; drugi master iz školske psihologije na Univerzitetu Vestern Nju Meksiko; a drugi doktorat iz obrazovne psihologije i mjerenja / kulturne psihologije na Univerzitetu Nebraska-Linkoln. Predavao je na Univerzitetu Zapadne Karoline; Univerzitetu Nebraska-Omaha (Kampus Linkoln); Univerzitetu Preri Vju Ei-end-em; Državnom univerzitetu u Gremblingu; Univerzitetu Sent Tomas (Kanada); i Univerzitetu Vestern Nju Meksiko (penzionisan kao profesor emeritus psihologije). Imao je dva postdoktorska angažmana (pravda manjina / klinička psihofarmakologija); „saradnik“ je Američkog udruženja psihologa; Društva za psihološko proučavanje socijalnih pitanja; I diplomata / saradnik Međunarodnog koledža ordinirajućih psihologa. On je licencirani klinički psiholog; te ima status „dpživotnog člana“ u Američkom društvu za kriminologiju, Veteranima stranih ratova i organizacijama Američkih veterana invalida. Dobitnik je državnih nagrada za

svoja istraživanja u vezi sa zloupotrebom supstanci i socijalnom pravdom u vezi sa manjinskim stanovništvom. Dobio je stipendiju Fulbrajta (Univerzitet u Sarajevu, 2009-2010) i obavio dvije turneje kao Fulbrajtove specijaliste (Republika Srpska – 2016; Autonomni autohtoni univerzitet u Meksiku – 2018). Ima preko 300 akademskih i stručnih publikacija, uključujući 24 knjige/monografije. Trenutno je saradni profesor na studijima krivičnih disciplina na Univerzitetu Nju Hempšir-Daram. Živi u Nju Hempširu sa suprugom Nensi.

DUZEPE ZAKARIJA

Duzepe Zakarija bio je profesionalni novinar od 1975. godine. Radio je za časopise *Il dornale* (1976-1978), *Il mesadžero* (1979-1980) i *La Stampa* (1981-2009). Od 2012. do 2017. godine bio je izdavač i urednik za novinsku agenciju *Ital inter media* u Beogradu. Kao strani dopisnik *La Stampe*, više od dvadeset godina izvještavao je o glavnim događajima u Evropi i na Bliskom Istoku. Kao ratni dopisnik izvještavao je o svim sukobima na Balkanu, Prvom i Drugom zaljevskom ratu, afganistanskoj krizi, kao i ratu između Izraela i Libana 2006. godine. Intervjuisao je mnoge predsjednike i viđe, poput Moamera Gadafija, Mandele, te svih glavnih političara na Balkanu, uključujući Slobodana Miloševića – uspjevši da dobije od njega jedini intervju dat stranom novinaru u periodu od više od jedne decenije – 2000. godine. Takođe je izvještavao o jugoslovenskoj krizi u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i na Kosovu, kao i o kampanji NATO-a iz 1999. godine. Napisao je niz knjiga kao što su „Mi, ratni zločinci“, knjiga o ratnim zločinima u Bosni za koju je dobio Hemingvejevu nagradu, i biografija Mire Marković, pod nazivom „Sećanje crvene udovice“. Od 2019. do 2020. bio je član Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu 1992-1995. godine. Preminuo je u aprilu 2020. u 69. godini života.

MARKUS GOLDBAH

Markus Goldbah je, po završetku studija prava, započeo svoju karijeru u Akademskoj kancelariji njemačkog parlamenta. Tokom dvije godine svog praktičnog pravnog osposobljavanja, učestvovao je u suđenju u Hamburgu protiv članova terorističke ćelije u vezi sa napadom od 11. Septembra, El-Motasadeka i Mzoudija, kao advokatski pripravnik. Tokom godina predstavljao je nekoliko žrtava državnog terorizma iz Libije, Sirije i bivših istočnoevropskih zemalja, kao i preživjele iz Holokausta iz Evrope, Izraela i SAD-a. Zastupao je žrtve Ruande u suđenju za genocid protiv Hutu političara Onesforea Ruabukombea. Trenutno

radi kao advokat sa posebnim interesovanjem za međunarodne parnice, kao i za slučajeve međunarodnog humanitarnog prava.

ADENRELE ŠINABA

Adenrele Šinaba stekao je master diplomu iz javne uprave na Univerzitetu Obafemi Avolovo, Ile-Ife, u Osunu, 2003. godine. Pre nego što je stekao diplomu, prijavio se u policiju Nigerije kao kadet i postao pomoćnik načelnika policije 1984. godine. Tokom svoje karijere, obavljao je dužnosti službenika za zaštitu podataka u sjedištu divizijske policije, u Ogbomošou, 1995. godine, komesara Policijske jedinice za borbu protiv terorizma u sjedištu snaga policije, u Abudži, 2008. godine, komesara policije u Komandi policije teritorije glavnog grada, 2012. godine, te komandanta Policijske akademije u Vudilu, u Kanou. Stručnjak je za terorističku organizaciju Boko Haram.

MARIJA ĐURIĆ

Marija Đurić je profesor anatomije na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Ona već 24 godine vodi laboratoriju za antropologiju. Od 1998. godine upotrebljava svoje antropološke vještine u multidisciplinarnim forenzičkim timovima, radeći na iskopavanjima masovnih grobnica, antropološkoj analizi skeletnih ostataka i identifikaciji žrtava. Provela je preko 20 godina na terenu u Srbiji (Kosovo, Batajnica, Perućac, Kragujevac, Oplenac, Rudnica) istražujući ratne zločine. Povremeno predaje forenzičku antropologiju na predavanjima o upravljanju mjestima zločina koji se organizuju za policijske istražioce i stručnjake za krivično pravo, drži predavanja iz bioantropologije za međunarodne studente, te predavanje za studente doktorskih studija koje obuhvataju forenzičku antropologiju. Sarađivala je sa Međunarodnim komitetom Crvenog krsta, Nekroserč internešnelom, Odjeljenjem za sudsku medicinu Medicinskog fakulteta u Beogradu i lokalnim okružnim sudovima. Vodi naučne projekata koji se bave biološkim profilom skeletnih ostataka, paleopatologijom, zubnom antropologijom i starenjem kostiju. Autor je brojnih izuzetno uticajnih radova i poglavlja međunarodnih knjiga iz oblasti biologije kostiju, bioarheologije i forenzičke antropologije.

VALTER MANOŠEK

Valter Manošek trenutno predaje političke nauke na Univerzitetu u Beču. Napisao je tri istraživačke knjige i pet uređenih knjiga, oko 100 naučnih članaka i autor je jednog dokumentarnog filma naslova *Ako je to tako, onda sam ja ubica*, čija je svjetska premijera održana u okviru filmskog festivala *Vienale* 2012. godine. i koji je osvojio nagradu Priznanje grada Beča. Dodjeljene su mu istraživačke stipendije u Jad Vašemu i Memorijalnom muzeju holokausta Sjedinjenih Država za njegov projekat „Geto zajednica. Strategije preživljavanja austrijskih Jevreja u getima okruga Lublin i Radom u Generalnoj vladi, 1941-1945. godine“. Njegova istraživanja usredsređena su na nacionalsocijalizam, Šou, austrijski fašizam i politiku sjećanja.

RODŽER BAJARD

Rodžer Bajard, doktor medicinskih nauka, profesor je patologije na Univerzitetu u Adelejdu, viši specijalista za forenzičku patologiju u Odsjeku za forenzičke nauke Južne Australije i glavni i odgovorni urednik časopisa *Forenzička nauka, medicina i patologija*. Autor je brojnih radova i članaka o mnogim aspektima forenzičke patologije.

JUKI OSA

Juki Osa je doktorirala na studijama ljudske bezbednosti na Univerzitetu u Tokiju i profesor je na Fekutetu postdiplomskih studija društvene organizacije na Univerzitetu Rikjo u Tokiju. Takođe predstavlja japansku humanitarnu nevladinu organizaciju, Asocijaciju za pomoć iz Japana, koja je osnovana 1979. godine. Kao šef operacija za hitnu pomoć, bila je angažovana u programima Asocijacije za pomoć u Kambodži, bivšoj Jugoslaviji, Mozambiku, na Kosovu, u Čečeniji, Avganistanu i tako dalje. Bila je predstavnik na terenu ispred Udruženja za pomoć u regionu bivše Jugoslavije između 1994. i 1995. Kao član Međunarodnog pokreta za zabranu mina, vodila je japansku kampanju za zabranu mina tokom i nakon Otavskog procesa.

STIVEN MEJER

Stiven Mejer je doktorat iz političkih nauka stekao na Univerzitetu u Džordžtaunu u Vašingtonu. Veliki dio njegovog doktorskog rada bio je bavio se centralnom i istočnom Evropom i Rusijom. Specijalizovao se na Slobodnom univerzitetu u Amsterdamu u Holandiji i

na Univerzitetu u Glazgovu u Škotskoj, sa fokusom na evropsku politiku. Pored toga, pohađao je specijalizovanu obuku za nuklearno oružje, balističke raketne sisteme i kontrolu naoružanja u vazduhoplovnoj bazi Vandenburg u Kaliforniji. Dugo godina je radio u Centralnoj obavještajnoj agenciji (CIA) u raznim svojstvima, ali obično u onima koja su imala veze sa Evropom i Rusijom. Tokom ratova za sukcesiju Jugoslavije devedesetih godina služio je kao zamjenik šefa Među-agencijskih balkanskih operativnih snaga – najvažnijeg obavještajnog instrumenta Klintonove administracije – koje su se nalazile u sedištu CIA, ali je su imale predstavnike iz više američkih vladinih agencija i odsjeka. Kao dio ovog angažmana, bilo je potrebno da on i drugi članovi rade nekoliko nedjelja, čak i mjeseci, na terenu širom regiona Balkana od 1992. do 1995. godine. Pored rada na Balkanu, radio je i na pitanjima koja se tiču NATO-a, Njemačke, EU i Rusije. On je takođe i autor velikog broja članaka, te je dao svoj doprinos nekoliko knjiga i redovno drži predavanja u Evropi i SAD-u.